

Türk Dili Üzerine Araştırmalar III

Zeynep KORKMAZ

Sadece İncelemek İçindir
Ücreti Yoktur
İnceledikten Sonra Siliniz ve Bulursanız Satın Alınız.

Türk Dil Kurumu Yayınları

Levent Şahverdi Arşivi

Zeynep KORKMAZ

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

III

Levent Şahverdi Arşivi

Korkmaz, Zeynep

Türk dili üzerine araştırmalar III / Zeynep Korkmaz. [e-kitap] / .— Ankara: Türk Dil Kurumu, 2023.

880 s.; 24 cm.— (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 893)

ISBN 978-975-16-1940-2

1. Türk Dili 2. Türk Dili — Tarihçe I. k.a

410

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

III

Zeynep KORKMAZ

Tıpkıbasım

Ankara, 2023

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 893

TÜRK DİLİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR III
Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

*

Kapak Tasarımı:
TDK - Esra YILMAZOĞLU

*

Birinci Baskı: Ankara, 2007 Kasım

İkinci Baskı (e-kitap): 2023 Mart

ISBN: 978-975-16-1940-2

*

Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı No.: 217
06680 Kavaklıdere / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http: //tdk.gov.tr

*

©5864 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

Levent Şahverdi Arşivi

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ XI

ÖN SÖZ..... XIII

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ VE ORTA TÜRKÇE DÖNEMLERİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve
Dîvânü Lûgât-it-Türk 3

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat:
1. Karahanlı Dil ve Edebiyatı 15

İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat:
2. Harezm-Altınordu Dil ve Edebiyatı 53

Ali Şir Nevayî ve Çağatay Yazı Dili. 87

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Dede Korkut Hikâyelerinde Dil ve Üslup Bağlantısı. 97

Dede Korkut Hikâyelerinde İnsan ve Doğa. 111

Mensch und Natur in Dede Korkut Geschichten. 119

Anadolu Beylikleri Döneminde Dil ve Edebiyat. 127

Eski Anadolu Türkçesinin Türk Dili Tarihindeki Yeri. 151

Emir Hidâyetullah Divanı'nın Dil Yapısı Üzerine Görüşler. 159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMERİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar..... 173

Prof. Dr. Talat Tekin'in *Gramer Terimleri Sözlüğü*
Üzerindeki Eleştirilerine Yanıtlarımız: I..... 189

Levent Şahverdi Arşivi

Prof. Dr. Talat Tekin'in *Gramer Terimleri Sözlüğü* Üzerindeki Eleştirilerine Yanıtlarımız: II" 205
Prof. Dr. Talat Tekin'in *Gramer Terimleri Sözlüğü* Üzerindeki Eleştirilerine Cevaplarımız: III 223
Prof. Dr. Talat Tekin'in *Gramer Terimleri Sözlüğü* Üzerindeki Eleştirilerine Cevaplarımız: IV 235
Batı Dilleri ve Türk Dili Grameri Üzerindeki Etkileri. 247
Die Einflüsse der europäischen Sprachen Auf die türkische Grammatik 253
Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları. 259
Türkiye Türkçesinde Benzetme Yoluyla Kurulan Birleşik Kelimeler Üzerine 269
Türkçede Edat Konusu ve Gramerlerimizde Bu Konu İle İlgili Sınıflandırma Sorunu. 275
Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu. 285
Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler. 307
Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları. 315
Türkçenin Yapı ve İşleyiş Özelliklerine İlişkin Değerlendirmeler Üzerine 323

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE TÜRKÇESİ, DİL DEVRİMİ, ATATÜRK ve TÜRK DİLİ KONULARIYLA İLGİLİ YAZILAR

26 Eylül ve Dilimizi Türkçeleştirme Yolundaki Gelişme Süreçleri. 337
Türk Dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması İçin Alınması Gereken Önlemler 347
Çekimser mi? Çekinser mi? Tartışması Üzerine. 359
Günümüzde Dil Yozlaşması 363

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk ve Nutuk. 373
Harf Devrimi 381
Atatürk ve Yazı Devrimi Üzerine 389
Bilim Dili ve Türkçe 397
Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri ve Günümüz Açısından
Değerlendirilmesi. 409
Türk Diline Gönül Verenler. 419
Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını Uluslararası Bilgi Şöleni
Üzerine Görüşler 429
Anılarda Türk Dil Kurumu ve Gelişme Süreçleri 441
Atatürk'ün Büyük *Nutuk*'unun Dil ve Üslup Özellikleri Üzerine 463
Kitle İletişim Araçlarında Türkçe. 471
Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla
İlgili Alıntı Sözler ve Ekler 487
Loanwords and Affixes Related to Everday Life in the Written
Language of Turkish as Spoken in Turkey 497
Cumhuriyet Döneminde Dil Anlayışı. 507
Cumhuriyet Döneminde Türk Dilinde ve Türk Dili Alanında
Yaşanan Gelişmeler 515
Yine mi Vasiyetname Konusu? 575
Sayın Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın "Yine de Atatürk'ün
Kalıtı Sorunu..." Adlı Yazısına Yanıtlarımız 589
Dünya Dili – Bilim Dili ve Türkçemiz Açısından Çözüm
Bekleyen Bir Çelişki. 595
Sosyo-lenguistik Değişim Açısından Türkiye Türkçesinin
Modernleşmesi. 603
The Modernization of Turkish From a Perspective of
Sociolinguistic Change 609

Levent Şahverdi Arşivi

Karamanoğlu Mehmet Beyin Fermanından Günümüz Televizyon Türkçesine 615

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANADOLU ve RUMELİ AĞIZLARIYLA İLGİLİ YAZILAR

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve Anadolu Ağızları. 625

Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine. 631

Türk Dilinin Eski Kültür Mirasının Anadolu Ağızlarındaki Devamı. 641

Fortsetzung der Alten Sprachlichen und Kulturellen Erbe des Gemeintürkischen in den anatolischen Mundarten 651

Türkiye'de Ağız Sözlükleri 659

Trabzon Ağızları Üzerine Değerli Bir Araştırma ve Düşündürdükleri 667

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKÇENİN BÜTÜNÜ İLE İLGİLİ YAZILAR ve DİĞER KONULAR

Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili Konusu. 711

Arap Alfabesi ve Türk Dili 719

Das arabische Alphabet und die türkische Sprache 727

Eski Türklerdeki Ağaç Kültünün İslâmî Dönemlerdeki Devamı. 737

Die Aufrechterhaltung des Baumkultes bei alten Türken in den islamischen Zeiten. 747

Ölümünün 30. Yılında Değerli Bir Türkoloğu Anma Toplantısı Dolayısıyla 759

İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Paneli. 765

Levent Şahverdi Arşivi

Ulusal Kültür Değerlerinin Simgesi ve Bilim Yuvası Bir Fakülte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 769
Nevşehir'in Anadolu Kültür ve Dil Tarihindeki Yeri. 775
Türk Dili..... 785
V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme..... 809
Büyük Nutuk'ta Günümüz Olaylarına ve Uluslararası Siyasal İlişkilere de Işık Tutan Değerlendirme, Açıklama ve Uyarılar.... 817
Günümüz Dünya Koşullarında ve Küreselleşme Sürecinde Kültürün Yeri ve Türk Dünyası 827
Türk Dünyasının Ortak Kültür Değerleri Açısından Alfabe ve İletişim Dilinde Ortaklık Üzerine..... 833
Atatürk'ün Düşünce Sisteminde Ulusallık – Evrensellik Derinliği 839
Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Meslek Arkadaşlığı ve Türk Diline Yaptığı Hizmetler..... 847
PIAC (Permanent International Altaistic Conference)'in 49. Toplantısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme 853
Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ'ın Başlıca Yayınları..... 861

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Sunuş

Kuruluşunun ve Dil Bayramı'nın yetmiş beşinci yıl dönümünü çeşitli etkinliklerle kutlamakta olan Türk Dil Kurumu, bu kapsamda bir yandan Türk dili alanındaki yeni çalışmaları, araştırmaları yayımlamakta bir yandan da tarihsel önemi bulunan Türk dili ile ilgili çeşitli eserleri, Türklük bilgisi araştırmacılarının makalelerini yeniden yayımlayarak meraklılarına sunmaktadır. Daha önce makalelerini *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* adıyla iki cilt hâlinde yayımladığımız Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın yeni makalelerini dizinin üçüncü cildi olarak araştırmacıların yararlanmasına sunmaktan büyük bir mutluluk duyuyoruz.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, kendisini Türk dili araştırmalarına adamış; Türkçeye hizmeti kutsal bir görev kabul etmiş; kitaplarıyla, yazılarıyla, bildirileriyle Türk dil bilgisi araştırmalarına büyük katkılar sağlamış seçkin bir meslektaşımızdır. Uzun yıllar Türk Dil Kurumunun hemen her kademesinde görev yapan Prof. Dr. Korkmaz, hiç eksilmeyen coşkusu ve heyecanıyla genç meslektaşlarımıza daima örnek olmaktadır.

Mesleğe başladığı yıllardan itibaren Türk Dil Kurumunda da görev alan Prof. Dr. Korkmaz, anayasa kurumu olarak yeniden yapılanmasından sonra da Kurumumuzun üç dönem bilim kurulu üyeliğine seçilmiş; kol başkanlığı, yürütme kurulu üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Türk Dil Kurumunun bağlı kuruluşlarından birisi olduğu Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun kanunundaki eksik maddeler yüzünden yeni dönem üyelerinin seçilememesi üzerine, çalışmaların aksatılmadan yürütülmesi için yeni çalışma grupları oluşturulduğunda da Prof. Dr. Korkmaz, gönüllü olarak bu kurullarda görev almıştır. Türk Dil Kurumunun etkinliklerinin yürütülmesinde olağanüstü bir çaba ve bitmek tükenmek bilmeyen bir enerjiyle hizmet veren Prof. Dr. Korkmaz**,** projelerimizde de başkanlık yapmıştır.

Prof. Dr. Korkmaz'ın Türkçeye ve Türk Dil Kurumuna hizmeti bunlarla da sınırlı değildir. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, düzenlemekte olduğumuz ulusal ve uluslararası bilimsel toplantıların hemen hemen tamamına bildiriler sunarak katılmıştır. Bilimsel bildirilerin yanında Türk Dil Kurumunun valiliklerle, üniversitelerle ve diğer kurum ve kuruluşlarla iş birliği içerisinde, yurdumuzun değişik bölgelerinde düzenlediği toplantılara konuşmacı olarak katılmış, konferanslar vermiştir. Yurt içinde ve yurt dışında pek çok toplantıya Türk Dil Kurumu adına katılan Prof. Dr. Korkmaz, çeşitli radyo ve televizyon programlarında da Kurumumuzu temsilen konuşmalar yapmıştır.

Kurumumuz, Türkçeye olduğu kadar Türk Dil Kurumuna da hizmet eden Prof. Dr. Korkmaz'ın Türk dil bilgisinin çeşitli konuları üzerindeki yıllar süren araştırmalarını yayımlayarak gönül borcunu ödemeye çalışmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçenin çağdaş ve tarihsel dönemleriyle, Türk dil bilgisinin çeşitli konularıyla ilgili en yeni yazılarını, bildirilerini bir araya getirerek *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* dizisinin üçüncü cildi olarak yayımladığımız bu bölümde; Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın yetmişi aşkın çalışması yer almaktadır. Katılmış olduğu toplantılardan bazılarının bildiriler kitabı; düzenleyen kuruluşlar tarafından henüz yayımlanmış olduğundan, Prof. Dr. Korkmaz'ın bu bildirileri ilk kez burada yayımlanmaktadır. Böylece, meslektaşlarımız Prof. Dr. Korkmaz'ın bütün eserlerine kolayca ulaşabileceklerdir.

Türk dili araştırmalarına katkılarından dolayı değerli hocamız Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a teşekkür eder; sağlık, mutluluk ve huzur dolu yıllar içerisinde yeni eserler vermesini dileriz.

Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın
Türk Dil Kurumu Başkanı

Levent Şahverdi Arşivi

Ön Söz

Değerli meslektaşlarım, değerli okuyucular,

Türk Dil Kurumu, benim 1945–1995 yılları arasındaki çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış olan makalelerimi, üniversitelerde bu türlü yazılara duyulan ihtiyaç dolayısıyla, değerbilirlik göstererek *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* başlığı altında ve iki cilt hâlinde yayımlamıştı.[1] Aradan geçen 10 yıl içinde yazdığımız makaleler de yeni bir cildi dolduracak kapsamda olduğundan, daha önce yayımlanan iki cilde yeni bir cildin daha eklenmesi uygun bulunmuştur. Ancak, mevcudu birkaç yıl önce tükenmiş olan I. ve II. ciltler, 2005 yılında tıpkıbasım olarak yeniden yayımlandığı için, III. ciltte yer alan yazıların konularına göre sınıflandırılarak bu ciltler arasına yerleştirilmesi olanaksızdı. Ayrıca, on yıl içinde yazılan yazıların toplam sayıları da oldukça kabarık olduğundan, ilk iki cilt arasına alınması teknik açıdan da imkânsızdı. Bu nedenle eldeki III. ciltte yer alan ve 72 makaleden oluşan yazılar yine kendi içinde bir konu sınıflandırılmasından geçirilerek altı bölüm hâlinde basılmış bulunmaktadır. Böylece 1945–2006 yılları arasını kapsayan ve her biri ayrı yıllarda yerli ve yabancı çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış olan makaleler, toplu olarak üç cilt hâlinde sayın okuyucularımızın kullanımına sunulmuş bulunuyor. Ne var ki, birinci ve ikinci ciltlerin baskısı, tıpkıbasım olarak benim yokluğumda yapıldığı ve durumu ben ancak baskıdan sonra öğrenebildiğim için, bu ciltlerdeki ufak tefek bazı baskı yanlışlarını düzeltme olanağından yoksun kalmış bulunuyorum. Bunun için sayın okuyucularımdan özür dilerim.

Bir de özellikle Dil Devrimi, Yazı Devrimi konularında, farklı kurum ve kuruluşlar ile farklı dergilerden istenen konuşma ve yazılar ya da değişik zamanlarda yapılan konuşmalar dolayısıyla, yer yer konunun niteliğinden gelen tekrarlar söz konusu olmuştur. Sayın okuyucularımızın bunu hoşgörü ile karşılayacağını umarız.

Bizim, kitap hâlindeki yayınlarımızın tamamı ile 1945–2007 yılları arasındaki araştırma yazılarının yıllara göre dağılımı, eldeki bu üçüncü cildin sonuna alınmış bulunmaktadır. Yalnız, eser ihaleye verildikten sonra 2006 ve 2007 yılları içinde yazılan altı-yedi yazı, formalite sıkıntısı yüzünden cilde dahil edilememiştir.

Bu cildin yayımlanması için gösterdikleri yakın ilgiden dolayı TDK Başkanı Sayın Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın ile Yüksek Kurum Yönetim Kurulu üyelerine, eserin düzenlenmesi sırasında gerektikçe benden yardımını esirgemeyen Sayın Ali Ilgın'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Zeynep KORKMAZ
15 Şubat 2006 Ankara

[1] TDK yay., Ankara 1995, 1. cilt 959 s., II. cilt 476 s. İkinci Baskı, TDK. Ankara 2005.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ VE ORTA TÜRKÇE DÖNEMLERİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

OĞUZ TÜRKÇESİNİN TARİHÎ GELİŞME SÜREÇLERİ VE *DÎVÂN-Ü LÛGÂT-İT-TÜRK*

1. Ansiklopedik bir sözlük olan *Dîvânü Lûgât-it-Türk*, kültür tarihimiz için olduğu kadar, Türk dili tarihi için de önemli bir kaynaktır. Biz, bugün Türk dilinin metinlerle ulaşılamayan bazı karanlık noktalarının aydınlatılmasında veya karşılaştırmalı dil çalışmalarında yer yer *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'teki kayıtlara dayanmakta ve ondan büyük ölçüde yararlanmaktayız. Yaptığımız bilgi şöleni ile yazılışının 925. yılını kutladığımız *Dîvânü Lûgât-it-Türk*, üzerinde duracağımız konu bakımından da bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Çünkü, Oğuzlar ve Oğuzca hakkındaki en eski toplu bilgileri *Dîvan*'dan öğreniyoruz. Kaşgarlı Mahmud, eserinde yer yer yalnız Oğuzlar ve Oğuz ili hakkında[1] değil, aynı zamanda Oğuz Türkçesi hakkında da oldukça geniş bilgiler vermiştir. Yeri düştükçe verilen bu toplu ve dağınık bilgileri, yapılan açıklamaları bir araya getirdiğimizde, Oğuzcanın XI. yüzyıldaki durumu hakkında genel bir birikime sahip olabilmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud'un Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi bir yana, öteki Türk lehçelerine oranla Oğuzcaya vermiş olduğu bu geniş yer, yalnız Oğuzların XI. yüzyıldaki genel durumunu belirlemekle kalmamış; dolayısıyla Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki gelişme sürecine de ışık tutarak bir anahtar görevi yapmıştır.

Biz *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'ün yazılışının 900. yıl dönümü dolayısıyla daha önce hazırladığımız "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi" adlı bir yazımızda[2] Oğuz Türkçesinin *Dîvan*'daki ses ve şekil bilgisi özelliklerini ele aldığımız için, bugün, konuya yalnız yukarıda belirtilen husus, yani Oğuzcanın XI-XIII. yüzyıllar arasındaki gelişme sürecinin tespitinde *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'ün yeri açısından eğilmek istiyoruz.

2. Bilindiği gibi Oğuzcanın bir yazı dili olarak varlığını ortaya koyması oldukça geçtir. Başlangıcı, Oğuzların Anadolu'da kurdukları Anadolu Selçuklu Devleti'nin sonlarına rastlar. Selçuklu Devleti'nin resmî dili Farsça olduğu için XIII. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan eserler de nitelik bakımından daha çok halka seslenen basit içerikli dinî eserlerdir. Selçukluların devamı niteliğindeki Anadolu Beylikleri döneminde ise, Oğuz Türkçesi artık çok yönlü yüzlerce telif ve tercüme eserlerle olgunluğa erişmiş bir yazı dili durumuna

---

[1] Konunun ayrıntıları için bk. Tahsin Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuz ili üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1959 (Ankara 1959), s. 1-26.

[2] *Türk Dili*, S. 253 (Ekim 1972): *Dîvânü Lûgât-it-Türk Özel Sayısı*, s. 3-19; buradan aktarılarak, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., Ankara 1995, s. 241-253.

Levent Şahverdi Arşivi

gelmiştir. *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırdığımız bu dönem XIII-XV. yüzyıllar arasını kaplar.

Oğuzlar VI. yüzyıldan beri tarih sahnesinde oldukları ve Orta Asya'da kurulmuş Türk devletleri içinde önemli bir etnik kol oluşturdukları hâlde, lehçelerinin bir yazı diline dönüşmesinin bu kadar gecikmiş olması, her hâlde, onların tarih sahnesine bağımsız bir siyasî varlık olarak çıkamamış, bağımsız bir devlet kuramamış olmalarıyla ilgilidir. Ama Oğuz Türkçesine ait birtakım belirtiler ve bazı özellikler, Köktürk ve Yenisey Yazıtları'ndan beri de bilinmektedir. Bu bakımdan Oğuzcanın tarihî gelişme sürecini, onların tarih sahnesindeki etnik ve sosyal durumlarına koşut olarak birbirinden farklı üç ayrı döneme ve dolayısıyla üç aşamaya ayırmak uygun olacaktır. Bunlar:

1. VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönem,
2. XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönem,
3. XIII. yüzyıldan sonraki dönemler.

Konumuza giriş yapabilmek için önce birinci dönem üzerinde kısaca duralım:

3. VI ve XI. yüzyıllar arasını kaplayan ve Türk dili tarihinde Eski Türkçe diye adlandırılan dönemde, Oğuzlar, sosyal ve etnik varlıklarını Köktürk (552-745), Uygur (745-840) ve Karahanlı (912-1212) Türk devletlerinin coğrafyasında, siyasî bakımdan onlara bağlı veya Karahanlılarda olduğu gibi onlara komşu ve zaman zaman da bu devletler üzerinde önemli etkiler yaparak sürdüregelmişlerdir. Gerek Orhun ve Yenisey Yazıtları'ndaki kayıtlardan gerek bu konuda yapılan araştırmalardan, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında *Yenisey* bölgesindeki *Barlık* ırmağı yörelerinde, VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra da *Tula* ırmağı boylarında ve Ötüken yöresinde oturdukları bilinmektedir. Köktürk yazıtlarında Türk ve Türk olmayan öteki etnik unsurlar yanında çeşitli vesilelerle yer yer Oğuzların da adı geçmektedir. Köktürk Kağanlığının Oğuzlarla ilişkisi ise, kimi zaman gergin ve savaşlı olmuş; kimi zamanlarda da kağanlığın sadık bir metbuu derecesine yükselmiştir.[3]

Oğuzların, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de Orhun ırmağı bölgesinde yaşadıkları ve Uygurlarla Köktürk döneminde olduğu gibi, kimi zaman dostluk ilişkileri içinde oldukları, kimi zaman da savaşlar yaptıkları bilinmektedir.[4]

Oğuzlar Karahanlılar döneminde de sahnede olmuşlar ve varlıklarını Karahanlıların batısındaki sınır bölgelerinde sürdürmüşlerdir. IX-XI. yüzyıllar

---

[3] Faruk Sümer, *Oğuzlar* (*Türkmenler*): *Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanlar,* AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., Ankara 1967, s. 13; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* TDK, Ankara 1987, s. 36-D 22, s. 102-8, s. 104-B 12, 14, 15 vb.

[4] Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 19-25.

Levent Şahverdi Arşivi

arasındaki dönemde, Oğuzların Aral gölü kuzeyindeki steplerde ve Seyhun (Sirderya) ırmağının iki yakasında oturduklarını, tarihî ve coğrafî kaynakların verdiği bilgilerden öğreniyoruz. Bu Oğuzların daha X. yüzyılda *Sirderya* (Öküz ırmağı) boylarında ve *Aral gölü* kıyılarında *Yenikent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* kurduklarını da biliyoruz. X-XI. yüzyıllar arasında Yenikent'e ilâve olmak üzere, *Hâre*, *Cend*, *Sepren* (*Sabran*, *Savran*), *Suğnak*, *Karnak*, *Karaçuk* (*Fârab*) şehirlerini de kurmuşlardır.[5] Oğuzların XI. yüzyılda batıda *Hazar denizi* kıyısındaki *Mangışlag* (*Siyah Kûh*) adını verdikleri yarımadayı ele geçirip orada yerleştikleri de bilinmektedir.[6] Bu bölgedeki Oğuzlar kısmen göçebe kısmen de yüksek kültürlü bir yerleşik hayata geçmiş bulunuyorlardı. Oturdukları yerlerde bir yandan *Maveraünnehir*'in yerli halkı ile karışmakta, bir yandan da *Karahanlı*, *Yağma*, *Çiğil*, *Argu* ve *Karluklar* ile komşuluk ilişkilerini devam ettirmekte idiler.

Oğuz Türklerinin lehçelerine gelince: VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönemde Oğuzlar nasıl bağımsız bir devlet kuramamışlar ise, Oğuzcaya dayalı bir yazı diline de sahip olamamışlardır. Ancak, Eski Türk yazıtlarında olsun, Uygur ve daha sonraki döneme ait eserlerde olsun yer yer Oğuzcanın yazı dillerine ve yazılı eserlere yansımış belirtilerini ve bazı özelliklerini de bulmak mümkündür. Bilindiği gibi Türkçe, VI-XI. yüzyılların Türk devletleri olan Köktürk, Uygur ve Karahanlılar dönemlerinde, yer, zaman ve kültür alanı ayrılıklarına, kelime hazinesindeki bazı farklılaşmalara rağmen, genel yapısı itibarıyla yine de birbirinin devamı niteliğinde tek bir kol hâlinde ilerlemiştir. Bu bakımdan Oğuzcanın VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönemi esas itibarıyla sisli bir perdeyle örtülmüş bulunmaktadır. Ne var ki, bu dönemdeki Türk devletlerinin sınırları içinde birbirinden farklı etnik unsurların yer almış ve bunlara ait dil özelliklerinin yer yer yazı diline de yansımış olması, yazıtlarda olsun meydana getirilen yazılı eserlerde olsun birtakım lehçe veya ağız ayrılıklarının doğmasına yol açmıştır. Nitekim W. Radloff, Orhun Yazıtları yanında, merkezi Turfan olan geniş bir alanda daha başka edebî bir dil olduğunu ve bu edebî dilin daha sonraki bir sıra Türk lehçelerine temel oluşturduğunu yazmıştır.[7] Rus Türkologlarından S. E. Malov da Yenisey ve Orhun

[5] Faruk Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Derg*., C. XVI/3-4, (Ankara 1959), s. 135,138, 147; *Oğuzlar*, s. 39-40, 52-560; Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1945, s. 127, 128; S. P. Tolstov, "Gorodo Guzov" (Oğuz Şehirleri), *Sovetskaya Etnografiya*, 1947/3, s. 55 ve devamı. V. M. Jirmunskiy (Çev. İsmail Kaynak), "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", Belleten, C. XXV/199 (Ankara 1961), s. 479-483.

[6] F. Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", s. 135.

[7] *Die alttürkischen Inschriften*, Neue Folge, St. Petersburg, 1897, s. 42, "Die vorislamische Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache der selben", Izvestia Akademia Nauk 1908, s. 842.

Levent Şahverdi Arşivi

Yazıtları'ndaki lehçe ayrılıkları ile eski Kuzey Oğuzcasının etkisine işaret etmiştir.[8] A. von Gabain ise, Eski Türkçe döneminde, bugüne kadar hangi kavmî unsurlara ait olduğu tespit edilemeyen beş ayrı lehçenin izleri bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Uygur yazmalarında olduğu gibi, Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda da lehçe ayrılıkları yüzünden bir dil birliğinin bulunmadığına işaret etmiştir.[9] Köktürk ve Uygur ülkelerinde yukarıda belirtildiği üzere, Oğuzlar da önemli bir yer tuttuklarına göre, Eski Türkçe döneminde Oğuz lehçesi ile ilgili bir kısım özelliklerin de kendini göstermesi olağandır. Bizim bu konuda metinler üzerinde yaptığımız bir araştırma, özellikle Yenisey ve Orhun Yazıtları ile Uygurcanın *n* lehçesi metinlerinde belirtiler veya genel eğilimler hâlinde birtakım Oğuzca özelliklerin de yer aldığını ortaya koymuştur.[10] Daha sonraki yüzyıllarda, Karahanlı dönemini temsil eden bir eserde de Oğuzcanın belirgin izlerine rastlanmaktadır. Rus Türkologlarından A. K. Borovkov'un araştırmalarına göre, Oğuzcanın etkisi, daha eski bir Oğuz-Türkmen edebî an'anesinin varlığını gösterecek biçimde *Anonim Kur'an Tefsiri'*nde de yer almıştır.[11]

Demek oluyor ki, VI-XI. yüzyıllar arasındaki gelişme sürecinde, Oğuz lehçesi temelde bir sis perdesine bürünmekle birlikte, yine de birtakım özelliklerini o devir eserlerine yansıtmış bulunmaktadır.

4. Gelelim Oğuzcanın tarihî gelişme sürecindeki ikinci aşamaya, yani XI-XIII. yüzyıllar arasındaki döneme. Bizi *Dîvânü Lûgât-it-Türk* bakımından asıl ilgilendiren de bu dönemdir.

Türklerin İslâmlığı kabulünden sonra Oğuzların siyaset sahnesindeki yıldızları da parlamaya başlamış; daha sonraki tarihî olayların da ortaya koyduğu üzere, Orta-Asya Türk dünyasının batı kesiminde ve İslâm dünyasında çok önemli bir yer tutmuşlardır.

Yukarıdaki açıklamalar sırasında, Oğuzların X ve XI. yüzyıllarda *Sirderya* ırmağının iki yakasında önemli şehirler kurarak büyük ölçüde yerleşik hayata geçtiklerine de işaret edilmişti. Kaynaklar XII. yüzyılda bu şehirlere *Barçınlıg-Kent*, *Eşnas*, *Uzkent* ve *Sırlı-Tam*[12] gibilerinin de eklendiğini bildiriyor. Tarihçilerimiz, *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'ün ve öteki İslâm kaynaklarının

---

[8] *Pamyatkini drevnetyurskoy pismennesti*, Moskva-Leningrad 1951, s. 98.

[9] *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1974, § 2.

[10] Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", I. *Türk Dili Bilimsel Kurultayı* 1972 (Ankara 1975), s. 433-446 ve buradan aktarılarak *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Ankara 1995, s. 205-216.

[11] *Leksika Sredneaziatskoga Tefsira* XII-XIII, vekov "Orta-Asya Tefsiri Sözlüğü", Moskova 1963, s. 12, 13.

[12] Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK, Ankara 1995, s. 268 ve not 2.

Levent Şahverdi Arşivi

pek çok Oğuz şehirlerinin varlığından söz etmelerini, Oğuzların büyük bir bölüğünün yerleşik hayat yaşamaları ile ilgili bulmuşlardır.[13] Faruk Sümer de Oğuzların önemli bir kısmının oturak yaşayışa geçmesinde İslâmlığı kabullerinin büyük etken olduğunu belirtmiştir.[14] Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi, yerleşik yaşayışa geçmiş olan Oğuzların yüksek kültürlü bir şehir hayatı vardı. Ama hemen şunu da belirtmek gerekir ki, *Sirderya*'nın iki yakasında şehirli Oğuzlar ile birlikte göçebe Oğuzlar da yaşamaktadır. Hatta Kaşgarlı, göçebe Oğuzların yerleşik yaşayıştaki Oğuzları alaya alarak onlara *yatuk* (tenbel) dediklerini, bunların şehirlerden dışarı çıkmadıklarını ve savaş yapmadıklarını kaydetmiştir.[15]

Öte yandan XI.-XIII. yüzyıllar arası, Oğuzların Aral gölü kuzeyindeki steplerden güneye Harezm ve Sirderya bölgelerine sürekli olarak göç ettikleri bir dönemdir.

Bu Oğuzlardan bir kısmı büyük gruplar hâlinde Harezm yolu ile Horasan üzerinden Yakın Doğu'ya uzanarak oralardaki Selçuklu Devletlerinin kuruluşunu hazırlamışlardır. Bilindiği gibi XI.- XIII. yüzyıllar arasında Harezm bölgesinin Türkleşmesinde, bazı Türk boyları yanında Kıpçaklarla birlikte Oğuzların da büyük etkisi olmuştur. Görülüyor ki, bu dönemdeki Oğuz nüfuzu yalnız Sirderya kuzeyindeki steplerden başlayarak Sirderya, Maveraünnehir, Harezm, Horasan bölgelerinde kalmamıştır. XI. yüzyılda Büyük Selçuklu Devletinin batıya yaptığı göçler ve fütuhatlarla, bu nüfuz Azerbaycan ve Irak üzerinden Abbasi Devletinin başkenti ve devrin büyük kültür merkezi Bağdat'a kadar uzanmıştır. Aslında Kaşgarlı Mahmud'un, eserinde Oğuzlara ve Oğuzcaya bu denli geniş ve ağırlıklı bir yer vermiş olmasının sebebi de, onların bu dönem Türk dünyasındaki yayılma durumları ile orantılıdır. XI yüzyıldan XIII yüzyıla doğru uzanan bir dönemde, Orta-Asya Türk dünyasının siyasal ve sosyal yapısında bu denli önemli bir yer tutmuş olan Oğuzların dil bakımından boşlukta kalmış olmaları imkânsızdır.

5. Konuya dil tarihi açısından baktığımız zaman XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde özellikle XII. ve XIII. yüzyıllarda Harezm bölgesinin yeni yazı dillerinin oluşmasına kaynaklık ettiğini ve bir beşik vazifesi yaptığını görüyoruz. Bu bölgede bir yandan, ileride Çağatayca'ya temel oluşturan Karahanlı-Harezm Türkçesi temelinde bir yazı dili kurulurken bir yandan da Batı Türkçesinin kuzey kolunu oluşturan Kıpçak Türkçesi ile güney kolunu oluşturan Oğuz Türkçesi ilk şekillenmelerine başlamış görünüyor.

---

[13] bk. Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre* XI. *Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 147, Ankara 1997, s. 32.
[14] *Oğuzlar*, s. 41.
[15] TDK., Besim Atalay yay., c. III, s. 14-15; Reşat Genç, göst. e. s. 32.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuz Türkçesinin doğrudan doğruya kendi lehçe özelliklerine dayalı metinleri en erken XIII. yüzyıl sonlarında ortaya konduğuna göre, acaba bundan önceki yüzyıllarda Oğuz lehçesi ne durumda idi? Bu dönemde Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşuna öncülük eden bir geçiş dönemi yaşanmış mıdır? Yaşanmışsa, dil yapısı nasıldı?

Takdir olunur ki, bir yazı dilinin kurulması kolay değildir. Hele Oğuzca gibi uzun yüzyıllar konuşma dili olarak süregelmiş bir lehçede bu durum daha da önemlidir. Zamana bağlı tarihî, sosyal ve etnik şartların gerekli kıldığı bir ön hazırlık döneminden geçmesi olağandır. Durumun aydınlanabilmesi için de tarihî olayların seyrine bağlı gelişmeler ile dil tarihinin ortaya koyduğu veriler birlikte değerlendirilmelidir.

Orta-Asya'da XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde Karahanlı Türkçesi ortak yazı dili durumunda olduğuna göre, Oğuzların yerleşik ve üstün kültür düzeyindeki şehirli kesimi, ilk yüzyıllarda her hâlde bu yazı dilini benimsemiş olmalıdır. Öte yandan XI-XIII yüzyıllar arasında Oğuzların Orta Asya'nın batı kesiminde geniş bir alana yayıldıkları, geçirdikleri tarihî seyir ve Sirderya boylarında yerleşik Oğuzlar ile göçebe Oğuzların iç içe yaşamış olmaları, gibi hususlar ile Oğuzların kendi lehçe yapısındaki bazı değişme ve gelişmeler dikkate alınınca, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Oğuz Türkçesinin, yerleşik şehirli Oğuzların aracılık ettiği, Karahanlı Türkçesi ile Oğuzca özellikler arasında olacağını tahmin etmek güç değildir.

6. Bugün elimizde yazılış tarihleri belli veya belli olmayan ve taşıdıkları dil özelliklerine göre XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısına giren birkaç eser vardır. *Behçetü'l hadâik, Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'u, Kudurî Tercümesi,* dil yapıları tartışmalı *Kitâb-ı Güzîde, Kitâbu'l ferâiz* ve kitaplıklarda henüz yazma hâlinde bulunan bazı eserler gibi. Bilindiği üzere bu eserlerde Eski Anadolu Türkçesinden farklı olarak Oğuzcaya ait dil özellikleri ile Karahanlı yazı diline ait özellikler iç içe girmiş ve *olga bolga* (veya *ola-bolga*) dili diye adlandırılan bir "karışık dilli eserler" sorunu ortaya çıkmıştır. Bu karışık dilin ne ifade ettiği konusunda da birbirinden farklı iki temel görüş ortaya atılmıştır. Bunlardan biri, bu türlü eserlerdeki dil karışıklığını bu eserlerin farklı lehçe alanlarına mensup müstensihler tarafından kopya edilmesine veya Horasan'dan göç etmiş göçmenlerin, Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi arasında bocalamalarından kaynaklanan şahsî ve anorganik etkilere bağlayan görüştür.[16] Merhum Reşit Rahmeti Arat ve Sadettin Buluç, biz ve Mustafa Canpolat bu eserlerdeki dil özelliklerinin bir geçiş dönemini temsil ettiği görüşündeyiz

[16] Bk. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul 1964, s. 140-144; Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'olga bolga' sorunu", *TDAY Belleten*, 1973-1974 (Ankara, 1974), s. 64-70.

Levent Şahverdi Arşivi

(Şeyyat Hamza vb.'nin Doğu Türkçesinde yazılmış şiirlerindeki durumu bununla karıştırmamak gerekir). Ancak, böyle bir görüşün geçerlik kazanması, konunun tanıklayıcı örneklere bağlanmasını gerekli kılmaktadır. İşte bu noktada bize Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzca için verdiği bilgiler yardımcı olmaktadır.

Karışık dilli eserlerde yer alan özellikler ile Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzca için verdiği özelliklerin yan yana getirilmesi, aralarında genel bir ortaklık ve karşıtlık olduğunu ortaya koymakta; Oğuzcanın XI.-XIII. yüzyıllar arasında böyle bir geçiş süreci yaşadığını göstermektedir. Şimdi durumu Karahanlı yazı dili ile Eski Anadolu Türkçesi arasında ayraç (kriter) oluşturan bazı özellik ve örneklere dayanarak açıklamaya çalışalım:

1. Kaşgarlı eserinin Oğuzcaya ayırmış olduğu bölümünde, lehçe ve ağız ayrılıklarından söz ederken, "asıl kelimede değişiklik az olur, Değişmeler ancak birtakım harflerin yerine başka harfler gelmesi yahut atılması yüzündendir" (Terc. c. I, s. 30-31) dediğine göre, Oğuzcanın Karahanlı Türkçesine oranla gösterdiği ayrılıkta, ses değişmelerinin ağırlığına işaret etmiş olmalıdır.

O, yaptığı açıklamalarda, her iki kolda ortaklaşan söz ve şekillere dokunmamıştır. Tahsin Banguoğlu *Dîvan*'da Oğuzca diye gösterilen 265 sözcük tespit ettiğine göre, bunun dışında pek çok sözün her iki lehçede de ortak olduğuna hükmedilebilir. Nitekim Divan'da yer alan *on, ün, ögüt, öküz*, *ülüş, aşuk* "topuk kemiği", *uluk* "eskimiş, yıpranmış, bozuk", *erük, ogul, üzüm*, *āt* "ad", *āç* "aç", *üt-, ulaş-* vb. pek çok sözcük hiçbir kayıt olmadığı hâlde Oğuzca ile ortaklaşan sözlerdir.[17]

2. *Divan*'da ön sesteki *b->m-* değişimi açısından, Oğuzca, genellikle *b-* yanındadır. Kaşgarlı Karahanlı Türkçesindeki *men*(ben), *mün* "çorba", *mayak* "pislik" şekillerine karşı Oğuzca için *ben, bün* (Div. Terc. I, 31) ve *baynak* "pislik" (c. III, 175-13) şekillerini vermiştir. Ama buna rağmen, yer yer Oğuzca olarak gösterilen *m*'li örnekler de vardır. *muñar* "pınar" (III, 376) gibi. Oğuzca *bekleş-* ve *beklet-* fiillerinin açıklaması yapılırken verilen cümleler *ol mañа at bekleşti* "o bana at gözlemekte yardım etti" (II., 203-204), *men at beklettim* "ben at beklettim" (II, 341) biçimindedir. Yine Oğuzca *aşat-* fiili için *ol mañа aş aşattı* "o bana yemek yedirdi" (I, 210-4) cümlesi kullanılmıştır. Buna daha başka örnekler de eklenebilir. Esasen *Divan*'da ses yapısı farklı olmayan sözler için bir açıklama yapılmadığına göre bu dönem Oğuzcasında ön seste *b-*'li sözler yanında *m-*'li sözlerin varlığını da kabul etmek gerekiyor.

[17] Eski Anadolu Türkçesinin ilk eserleri ile *Dîvânü Lûgât'it Türk* arasında söz varlığı bakımından yapılan bir karşılaştırma Dîvan'da Oğuzca olduğu belirtilmediği hâlde Oğuzca ile ortaklaşan pek çok sözcük vardır. Örnekler için bk. Zeynep Korkmaz, Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzubān-nāme Tercümesi* DTCF. yay., Ankara 1973, s. 27/10.

Levent Şahverdi Arşivi

Aynı durum karışık dilli eserler için de söz konusudur. Mustafa Canpolat *Behçetü'l-hadâik*'ta *b->m-* açısından *m-*'li şekillerin baskın olduğunu; ancak, bunun yanında *beñ* (228-21), *beñgü* (279-15), *beñiz* (189-9) gibi *b-*'li örneklerin de bulunduğunu kaydediyor.[18] Buna *m-*'li şekiller için *men*, *mañа, anunça* (241-3), *meñiz* (191-1,2), *meñgü* (163-24) ve *meñze-* (11-18, 15-2) şekillerini de ekleyebiliriz.

Aynı durum Kudurî Tercümesi için de[19] söz konusudur. Eserde *ben* (15b-15), *benüm* (43b-12), *beñzer* (41b-16), *bindürdüñ* (60a-10), *biñ* (65a-2) vb. şekiller yanında *men* (11b-15), *menim* (36b-4), *munuñ* (3b-11), *mundan* (6b-10), *meñzer* (5b-10) vb. şekiller de yer almıştır. Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'unda da bu ikili durum göze çarpmaktadır.

3. Ayırıcı nitelikteki bir başka özellik de ön, iç ve son seslerdeki *b>v* değişimidir.

Kaşgarlı Mahmud, Karahanlı Türkçesinde *b* ile *f* arasında boğumlanan çift dudak *w* ünsüzünün Oğuzlarda diş-dudak sesi *v*'ye dönüştüğünü kaydetmiş ve *ab>av* (I, 31-32) *eb-ev* (göst y.) örneklerini vermiştir. Eserin başka yerlerinde de Oğuzca kaydıyla *tavar* "cansız mal" (I, 362), *savaş* (II, 82), *savçı* "sözcü" (III, 325), *sewük* (I, 92), *sevün-* (III, 153), *yavlak* "kötü" (III, 43) vb. sözler yer almıştır. Bu durum *b>v* değişiminin yalnız iç ve son seslerde gerçekleştiğini gösteriyor. Nitekim ön seslerdeki *b*'ler *bar* "var", *bar-* "varmak", *bar!* "git!", *bardım* "gittim", *baran* "varan" (I, 31, 33, 339), *bir-* "vermek", *bol-* "olmak" (II, 45-47 arası) gibi örnekler ile korunagelmiştir: *bar* (128-5, 139-19), *bar-* (105-12, 158-23), *barış-* "görüşmek, konuşmak" (29-6); *bir-* "vermek" (70-4, 116-2) vb. Kudurî Tercümesinde de *bar* "var" (34a-17), *bar-* "varmak" (3a-6), *barmaga* (112a-7), *birge* "verecek" (8a-12), *birsün* "versin" (64b-2), *bolga* "olacak" (53a-15), *bolur* (93b-11) gibi sözler aynı durumu yansıtmaktadır.

4. Ön seste *t->d-* değişimi bakımından *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'te *Kudurî Tercümesi* ve *Behçetü'l- hadâik* arasında zaman farkı oranında yine genel bir paralellik gözlenmektedir. Kaşgarlı *t->d-* değişimi için: "Oğuzlar ile onlara yakın olanlar kelimedeki *t-* harfini *d-* harfine çevirirler. Türkler (Karahanlılar) deveyi *tewey* bunlar *devey* derler" (I, 31-19 ve öt.) diyor. Bu açıklamayı XI. yüzyılın ikinci yarısında *t->d-* değişimi başlamıştı diye değerlendirebiliriz. Ama bunu, Oğuzcada kurallı bir *t->d-* değişiminin var olduğu biçiminde yorumlamak mümkün değildir. Çünkü, eserde bu değişimin genel durumunu açıklayacak pek çok örnek vardır. *t->d-* değişimine uğramış *dakı* "dahi, daha" (II, 195) gibi

[18] "Behçetü'l-Hadaik'ın Dili Üzerine", *TDAY* 1967 (Ankara, 1968), s. 171.

[19] Bu eser hakkında geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudurî Çevirisi" *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, TDK. Ankara 1968, s. 225-231.

Levent Şahverdi Arşivi

örnekler bir yana, *t-* ünsüzünü korumuş ince ve kalın sıradan daha nice örnekle karşılaşılmaktadır. Kaşgarlı *tamak* "damak", *tamar* "damar", *tarıà* "darı", *tavar* "davar", *tegül* "değil" *telü* "deli", *teñelgüç* "dölengeç kuşu", *teriñ* "derin", *til* "dil", *tokı-* "dokunmak", *töl* "döl", *tön-* "dönmek" vb. ince ve kalın sıradan sözleri de "Oğuzcadır" kaydı ile verdiğine göre *t->d-* için yaptığı açıklamayı kurallı bir değişim olarak kabule olanak yoktur. Bu ikili durumun, Eski Anadolu Türkçesi yolu ile yer yer bugüne kadar bile uzandığı dikkate alınırsa, bu dönüşümün XI. yüzyılın ikinci yarısında yeni başlamış olduğu yargısına varılabilir.

Kaşgarlı'nın eserindeki ikili durum aynı şekilde *d-*'li ve *t-*'li örneklerle Kudurî Tercümesi'nde de görülmektedir: *dañ* "tan vakti" (15a-2), *dart-* (32b-3), *davar* (35b-14), *dapu* "hizmet" (78b-2), *danuk* (10b-3,8), *daşı-* (39a-13), *dürlü* (40a-10), *dükel* (25b-7), *delü* (21a-3); *taà* (6a-1), *ti-* (45a-9), *tört* (7a-16), *taş* (9b-1), *tanuk* (62b-14) *tavar* (46b-12) vb.

t->d- değişimindeki zaman farkının getirdiği gelişmeler dolayısıyla *Behçetü'l-hadâik*'ta *Türk* ve *tümen* kelimeleri dışında ince sıradan kelimelerde d-'li biçimin yaygın olduğu; kalın sıradan kelimelerde de ikili durum bulunduğu belirtiliyor.[20]

5. Karahanlı Türkçesi ile Oğuz Türkçesini birbirinden ayıran önemli ayraçlardan biri de ek ve hece başlarındaki *à/g* ünsüzleri ile birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki *à/g* ünsüzlerinin durumudur. Kaşgarlı *à/g* değişmesi ile ilgili olarak *çumàuk>çumuk* "ala karga", *tamàak* "damak", *tavışàan>tavşan*, *baraàan>baran* "varan, varıcı", *uraàan>uran* "vuran" örneklerini vermiştir. (C. I-33). Eserin başka yerlerinde *baràan, uràan, kuràan*, *kakılàan*, *sokulàan*, ayıà (I-79), *satàaş-* "karşılaşmak" (II, 169), *tuàrak* "tuğra" (I, 385), *yazıàçı* "yazıcı, postacı" (II, 55) vb. örneklerin de verilmiş olması, *g* düşmesi olayının bu devirde başlamış; ancak, tamamlanmamış olduğunu gösteriyor. Bilindiği gibi bu olayın tamamlanması XIII. yüzyıl sonlarındadır.[21] *Kudurî Tercümesi'*nde de *g* ünsüzünün belirtilen yerlerde ve *yerge* (6b-7), *erge* "ere" (61b-6), *kılàa* "kılacak, kılsın, kılmalıdır", *bolàa (61b-10) bizge (61b-5) arıà* "temiz" (1b-8) *yatsıà* "yatsı vakti" (14a-6), *batıà* (64b-16) örneklerinde korunmuş; *dapu* "hizmet" (78b-2), *dürlü* "türlü" (40a-10), *úamu* (15a-16) *ulu* (27b-5), *biren* "veren" (54a-3) *başlu* (86a-5), *yazuklu* "günahkâr" (108b-2) vb. örneklerde de düşmüş olması, genellikle *Dîvân*'a koşut bir durumu ortaya koymaktadır. *Behçetü'l-hadâik*'ta da *uluà* (132-14), *úapuà* (82-14), *tapuà* (294-17), *yalàan* (30a-9), *boràu* "boru" (113-4), *eygü* (31-8), *körgemen* (243-

[20] Mustafa Canpolat, agm., s. 171/2.

[21] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, s. 245/7.

Levent Şahverdi Arşivi

8), *uràalar* "vuracaklar"(54-10), *ölgesi* "ölecek" (311-19), *kurtaràa* "kurtaracak" (327-13), *yatàasın* (116-8) gibi *g*'li örneklere rağmen zamanın getirdiği gelişme dolayısıyla Oğuzca özelliği baskın durumdadır. Karışık dilli eserlere *olga bolga* (veya *ola-bolga*) dili denmesinin sebebi de ek başı *g*'lerinin Eski Anadolu Türkçesine göre gösterdiği bu ayrıcalıktır.

6. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre XI. yüzyıl sonlarında Oğuzlarda *ê>y* değşimi *iêiş* "tas, bardak, tencere" (I, 61, 62) *aêruk* (I, 98) gibi bir iki istisna dışında tamamlanmış sayılabilir. Durum *ayaà* "ayak" (65a-9), *ayàır* (541b-11), *ayır-* (23a-7), *ayru* (27a-7), *uyu-* (84a-8) gibi örneklerle *Kudurî*'de de aynıdır. *Behçet*'de de *iêi* "Tanrı" ve *boêak* "boya" sözleri dışında *y*'li şekiller egemendir.

Aynı durum şekil bilgisi özellikleri için de söz konusudur. Yukarıda sıralanan özellikler konuyu aydınlatacak yeterlikte olduğu için daha fazla örnek vermeyi gereksiz sayıyoruz.[22]

Bizim vaktiyle *Selçuklu Oğuzcası*[23] veya *Doğu Oğuzcası*[24], G. Doerfer'in de *Doğu Selçukçası*[25] diye adlandırdığı bu karışık dilli dönem, Oğuz Türklerinin Anadolu bölgesinde bağımsız olarak yerleştikten sonra kendi lehçelerine ait özellikleri konuşma dilinden yazı diline aktarmaları ile durulmaya başlamıştır. Bu durulma eski yazı dilinden gelme özelliklerin körleşmesi ve Oğuz lehçesine ait özelliklerin yoğunlaşması biçiminde kendini göstermiştir. Dolayısıyla XVI. yüzyıldan başlayarak artık Oğuz Türkçesinde tarihî gelişme sürecinin üçüncü dönemine geçilmiş bulunmaktadır. Hatta XV. yüzyılda "*olga bolga*" dilindeki eserlerin Anadolu'da iyice yadırganır olduğunu, Muhammed Baydur'un*, Kitâb-ı Güzîde*'yi "aydın ve ruşen Türki'ye aktarırken" düştüğü kayıttan anlıyoruz.[26]

Yukarıdan beri yapılan açıklamalar ortaya koymuştur ki, Oğuz Türkçesi XI-XIII. yüzyıllar arasında karışık dilli bir geçiş dönemi yaşamıştır. Bu dönemin dilinde kendini gösteren özellikler, bazı dilcilerimizin sandığı gibi sırf eserlerin istinsah yeri ayrılıklarından veya kişisel ağız yapılarından gelen anorganik özellikler değildir. Belki bir dereceye kadar bu türlü etkenler de söz

---

[22] not 12, 21'de belirtilen yazılarımız ile, "Eski Türk Yazı Dillerinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri" (*Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, s. 296-303) başlıklı yazımızda şekil bilgisi özellikleri de belirtilmiş olduğundan, bu yazılara bakılabilir.

[23] "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel yapısı" *TDAY Belleten* 1972 (Ankara 1973), s. 17-34.

[24] Sadru'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzubān-nāme Tercümesi*, DTCF yay., Ankara 1973, s. 57, § 18/5.

[25] "Das Chorasan Türkisch", *TDAY Belleten 1977* (Ankara 1977), s. 127-204.

[26] *Akaid-i İslâm*, Manisa İl Halk Ktp. nu: 6886, s. 29; İstanbul Arkeoloji ktp., nu: 1498, Mukaddime. Bu konuda bir de Ş. Tekin'nin, Arat'ın okuyuşunu Mehemmed bin Bālī ve *ola-bolga* dili diye düzelten yazısı için *Journal of Turkish Studies (TUBA),* C. 15, s. 405-420'deki yazısına bk.

Levent Şahverdi Arşivi

konusu olabilir. Ama, bizce esas itibariyle o günün tarihî ve sosyal şartlarının oluşturulduğu belirleyici organik özelliklerdir. Bu konuda, *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'e dayanarak yapılan karşılaştırmalar, durumu çok daha sağlıklı bir biçimde ortaya koymakta ve öteki ihtimalleri dayanıksız bırakmaktadır. Oğuz Türkçesinin tarihî gelişme sürecinin tespitinde bir anahtar görevi yapan ve bir dönüm noktası oluşturan bu değerli bilgiler için Kaşgarlı'ya ne kadar teşekkür etsek azdır. Onun aziz hatırası önünde saygı ile eğiliyor ve sözlerimizi ruhu şad olsun diyerek bitiriyoruz.

Türk Dili, S. 570 (Haziran 1999), s. 459-471.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT

I. Karahanlı Dil ve Edebiyatı

Orta Asya'da oturan Türk kavimlerinin tarihî devirlerde meydana getirmiş oldukları dil ve edebiyat ürünlerini, bağlı bulundukları medeniyet alanları çerçevesinde, Müslüman olmayan Türklerin meydana getirdikleri dil ve edebiyat ürünleri ile, İslâm medeniyeti alanına girmiş olan Türklerin meydana getirdikleri ürünler olmak üzere başlıca iki gruba ayırıyoruz. Şaman Köktürklerden kalma Köktürk Yazıtları (Orhun Abideleri) ile Budizm, Manihaizm, Nesturîlik, Brahmanizm gibi çeşitli dinleri kabul etmiş bulunan Uygur Türklerinden kalma çoğu dinî, felsefî nitelikteki eserler birinci grubu temsil etmektedir. İkinci grubun başlangıcı yani ilk İslâm devri ise, Karahanlılar'dan ve XI-XIII. yüzyıllar Türk dünyasından kalma dil ve edebiyat ürünleri ile temsil edilmektedir.

Orta Asya'da İslâm Türk edebiyatının başlaması, bu bölgelerdeki büyük Türk kitleleri arasında Müslümanlığın kabulünün sonucudur. Bu itibarla, ilk İslâm devri dil ve edebiyatına geçmeden önce, Orta Asya Türk halkını, bağlı bulunduğu Çin medeniyeti alanından İslâm medeniyeti alanına çeken siyasî, sosyal ve kültürel değişme ve gelişmelere kısaca işaret etmek gerekiyor.

Orta-Asya Türk Dünyasında Yeni Bir Edebî Dönemin Kuruluşunu Hazırlayan Siyasî-Sosyal ve Kültürel Gelişmeler

Bilindiği üzere VII. yüzyıldan bu yana İslâmlık yavaş yavaş Orta Asya sınırlarından içeriye sokulmaya başlamıştır. Günümüze kadar uzanan efsane kabilinden bilgilere göre, ilk Arap-Türk karşılaşması M. 642 yılında son İran hükümdarı III Yezdicerd'in Toharistan'daki yenilgisi üzerinedir. Daha sonra Halife Osman zamanında Horasan bölgesinin Araplar eline geçmesi, Arapların, Orta-Asya içlerindeki Türk bölgelerine doğru uzanma hareketlerini başlatmıştır. Emevîler zamanında 50 yıl kadar süregelen ve amansız çarpışmalar ile devam ettirilen Arap ilerlemesi, Türklerin bu çarpışmalara şiddetle karşı koymalarına rağmen, Arap zaferi ile sonuçlanmış ve Orta Asya'nın önemli bir parçası Emevî Devleti'nin sınırları içine alınmıştır.

Emevîler devrinde şiddet yoluna başvuran Arap politikası, Abbasîler devrinde, siyasî şartların da zorlaması ile dostluk ve uzlaşma politikasına dönüşmüş; bu dönemde Türk-Arap yaklaşması hayli gelişme olanağı bulmuştur. Bunda Arap güçlerine güveni olmayan Abbasî halifelerinin egemenliklerini

Levent Şahverdi Arşivi

Türk ve Acem unsurlarına dayandırarak devam ettirme politikalarının büyük etkisi olmuştur. Bu nedenle Abbasîler devrinde, hilâfetin en seçme ordusu Türklerden oluşturulmakta ve Türk subaylarının yönetimine verilmekte idi. Halife Mu'tasım, sırf Türklerden kurulmuş olan güvenilir ordusu sayesinde Bizans, İran ve Mısır'a karşı başarılı seferler yapabilmiştir. Bu devirde Hilâfet ordusu komutanı olan Afşin'in üstün başarılarının tarihî kaynaklara geçmesi, bu durumun belirgin örneklerindendir. Nitekim, Abbasîler devrinin ünlü yazarlarından Cahiz, Türklerin yüksek kabiliyet ve medeniyetlerinden söz ederek, Türk asker ve subaylarından oluşan seçme hilâfet ordusunun halifeler için bir sığınma ve savunma gücü olduğunu yazmıştır.

Abbasîlerde ana tarafından nesebe büyük değer verildiği için, Abbasî halifesi Mu'tasım'ın, hilâfetini elde tutmak üzere bir Türk hanımla evlenmiş olması da kendisinin hem Araplar hem de Türkler arasında desteğini güçlendirdiği gibi, Türklerin o devir dünyasındaki itibarını da hayli artırmıştır.

Arapların Orta-Asya fütûhatında takip ettikleri temel siyaset genellikle İslâmlığın yayılmasını sağlamak, siyasî ve iktisadî bakımdan nüfuz sınırlarını genişletebilmektir. Bu siyaset bir süre sonra etkisini göstermiş, dolayısıyla İslâmlık Türkler arasında da yayılmaya başlamıştır. İslâmlığın Maveraünnehir dışında kalan Türk zümreleri arasında yayılışı, bu bölgenin hâkimi Samanîler devrine rastlar. Samanî hükümdarları, Seyhun sahasındaki Türk ülkelerine seferler yapmak, Talas (Taraz) vb. şehirleri zapt etmek suretiyle İslâmlığı Maveraünnehir doğusundaki kesimlerde ve İrtiş bölgesinde yaymağa çalışmışlardır. Ancak, bu bölgelerdeki Türk zümrelerinin İslâmlaşması üzerinde askerî çarpışmalardan çok, iktisadî, ticarî ve kültürel ilişkilerin etkisi olmuştur. Arap yayılması dolayısıyla, Türk ülkelerinde İslâm kolonilerinin kurulmaya başlaması, buralara Müslüman tüccar, esnaf, memur, din adamı ve din yayıcılığı görevini yüklenmiş tarikat dervişlerinin akın etmesi, bu yayılmayı dalga dalga artırmıştır. Nitekim, Maveraünnehir'in İslâmlaşmış tacirleri tarafından, o devirde Oğuzlara tabi bulunan Seyhun ırmağının aşağı kısmında *Cend*, Yeni-Kend gibi önemli ticaret merkezi şehirler kurulmuştur. *Talas* ve *Yeni-Kend*'den İrtiş ırmağı bölgesindeki Türklere kadar uzanan muntazam ticaret yolları vardı.

Samanîlerin batısındaki Harezm bölgesinde oturan Harezmliler de İslâmlığı batı ve kuzey-batıdaki Türk zümreleri, özellikle İdil Bulgarları arasında yaymağa çalışıyorlardı. İdil Bulgarları, Harezm'le olan bu sıkı ilişkileri dolayısıyla Müslümanlığı kabul ederek erkenden İslâm medeniyeti alanına girmişlerdi. Abbasî Halifesi Muktedir'in M. S. 921 yılında Buhara-Harezm yolu ile Bulgar ülkesine gönderdiği sefaret heyetinde bulunan İbni Fadlân'ın seyahatnamesinde bu konuda ilgi çekici bilgiler vardır. Türklerin fethettikleri ve yerleştikleri bölgelerde Türk olmayan unsurları Türkleştirmekte gösterdikleri

Levent Şahverdi Arşivi

başarı yanında, kendi milliyetlerini ve dillerini korumaktaki duyarlılıkları da önemlidir. İşte bu sayededir ki, İslâm medeniyeti alanına girmiş olan Türkler, maddî yönden İslâmlığı korumuşlar, manevî yönden de İslâm-Türk kültürüne büyük hizmetler etmişlerdir.

Orta Asya Türk Dünyasının Doğu Kesimindeki Gelişmeler

Maveraünnehr'in doğusundaki Türk zümreleri arasında İslâmlığın yayılma sebeplerinden biri de tarikat mensubu etkin propaganda faaliyetleridir. Bunda İslâm dininin evrensel bir nitelik taşıması yanında, basitleştirilmiş İslâm ilkelerinin, Türklerin daha önceki dinî tasavvurları ve sosyal gelenekleri ile bağdaştırılmasının da rolü büyüktür. Kısaca özetlemeğe çalıştığımız bu çeşitli etkenler altında M. 960 yılarında Taşkent ve Fârâp ötesindeki 200 bin çadır halkından oluşan büyük Türk zümreleri ile Seyhun Irmağının aşağı bölgesinde oturan bir kısım Oğuzların toplu olarak İslâmlığı kabul ettiklerini görüyoruz.

Öte yandan, Abbasî Devleti'nde merkezî idarenin gittikçe zayıflamış olması, siyasî bakımdan Türk komutan ve emirlerinin yavaş yavaş egemenliği ellerine geçirmelerine yol açmıştır. Özellikle X. yüzyıldan başlayarak Türklerin İslâm ülkelerindeki fütâhatları hızlanmış ve devlet idaresi, Orta-Asya sınırları dışında kalan bölgelerde de Türk emirlerinin eline geçmiştir.

Bütün bu gelişmeler sonunda, İslâmlık, X. yüzyıldan bu yana Türkler arasında batıdan doğuya doğru yoğun bir biçimde yayılmaya başlamıştır. Gerçi, İslâmlığın Türkler arasındaki yayılışı ilk devirlerde şeklî bir bağlılıktan ibarettir. Ancak, ikinci nesilden başlayarak bunlar yeni dine içtenlikle bağlanmış, onu yalnız kabullenmekle yetinmeyerek savunmasını da yapmışlardır. Burada özellikle belirtilmesi gereken bir diğer husus da İslâmiyetin batıdan doğuya doğru uzanan yayılma hareketi sırasında, doğuda ilk Müslüman Türk devletinin kuruluşuna temel oluşturan siyasî ve sosyal gelişmeler de şöyledir:

840 yılında Moğolistan'daki Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine, Hunlardan beri Türk kağanlığına merkezlik etmiş olan Orhun bölgesi terk edilerek Doğu Türkistan'a kayılmıştır. Uygurların büyük bir kısmı Moğolistan'dan güneye doğru göç edip Doğu Türkistan'ın *Beşbalık, Turfan, Bargöl, Hami* şehirlerini içine alan Tarım havzasında 870 yılında yeni bir Uygur Hanlığı kurmuşlardır. O devir Türk dünyasında önemli bir yeri olan Karluklar Tarbagatay'dan inerek İli havzasının Isıg Göl çevresinde, Karahanlılar ise Kaşgar ile Çu ırmağı arasındaki Karabalgasun'da yerleşmişlerdir. Fakat bu Türk boyları X. yüzyıla kadar ortaklaşa bir devlet kuramamışlardır. Nihayet X. yüzyıl başlarında Tanrı Dağı'nın kuzey ve güney kesimlerinde *Kaşgar*, *Taraz* ve *Balasagun* gibi hükûmet merkezliği de yapmış olan şehirler ve yörelerinde

Levent Şahverdi Arşivi

Karahanlı Devleti kurulmuştur. Karahanlıların doğusundaki Uygurlar, Mani ve Buda dinlerine bağlı medeniyet dairesinde yer alırken bunların batısındaki Karahanlılar da Müslümanlığı kabul ederek İslâm medeniyeti dediğimiz yeni bir medeniyet alanına girmişlerdir. Ne var ki, Şamanizmden başlayarak Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık gibi çeşitli dinlere mensup ve mütecanis olmayan Doğu Türkistan ve Yedisu Türklerinin, bu dinlerinkinden üstün yeni bir medeniyet yaratan İslâm dinine geçişleri elbette kolay olmamıştır.

Ancak, Karahanlı sülâlesinin 3. hükümdarı olan Satuk Buğra Han' ın 950 yıllarına doğru müslümanlığı kabulü *ile,* İslamlık, devletin resmî dini hâline gelmiş ve böylece Doğu Türkistan'ın batısında ve Maveraünnehr'de 912-1212 yılları arasında hüküm süren ilk Müslüman Türk devleti kurulmuştur. Orta-Asya'da 8. yüzyıldan beri yayılmaya başlayan fakat oldukça sınırlı bir Türk nüfusunu içine alan Müslümanlık, Satuk Buğra Han ile devlet dini hâline gelince, kısa zamanda daha büyük bir yaygınlık kazanmıştır. Gerek Satuk Buğra Han, gerek oğulları Musa Tonga ve Süleyman Baytaş Arslan Han zamanlarında Karahanlı Devleti sınırları içindeki Türkler tarafından kitleler hâlinde kabul edilmiştir.

Karahanlılar devrinde, yeni dinin kabulü ile yeni bir medeniyet alanına da girilmiş bulunuyordu. Bu bakımdan Karahanlılar devrinin en belirgin özelliklerinden biri, İslâm medeniyeti alanına giriştir. Bu olay, o devre Türk dünyası için köklü bir değişmenin ifadesidir.

Öte yandan, Orta Asya'nın Türk ve Türk olmayan veya sonradan Türkleşmiş olan halkı, yayıldıkları çok geniş alan dolayısıyla, *Horasan, Irak* bölgelerindeki Selçuklu Devletlerinden başlayarak, hükümdarları tamamen Türk olan *Horasan* ve *Gazne* bölgesindeki Gazneliler (962-1183) ile Maveraünnehir'den Tarım havzasındaki Uygur hanlığı sınırlarına kadar uzanan Karahanlılar Devleti arasında taksime uğramış bulunuyordu. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, Karahanlılar siyasî sosyal ve kültürel faaliyetlerinde doğuya değil batıya yönelmişler ve hâkimiyet Selçukluların eline geçinceye kadar batıya yönelen Orta-Asya Türk kavimlerinin rehberliğini yapmışlardır. Karahanlılar ülkesinde yaşayan etnik unsurların başlıcaları Karluk, Yağma, Toksı, Çiğil, Uygur, Argu, Yabaku ve Basmıl *gibi* çeşitli Türk zümreleri ile Türkleşmiş Sogot'lardır. Bunlara Oğuz ve Kıpçak boylarını da eklemek gerekir. Fakat devletin hâkim unsuru Karluklar ile Uygurlar idi. Bünyesinde çeşitli zümreleri barındıran ve bunların oluşturduğu ortak kültür değerlerini taşıyan Karahanlı Devleti, yeni İslâm medeniyeti şemsiyesi altına girince, eski Türk kültür değerleri ile İslâm medeniyeti değerlerini birleştirip yeni bir sentezden geçirerek o günün Orta Asya dünyasına öncülük edebilecek yüksek bir kültür düzeyine ulaşmış bulunuyordu. Bu durum elbette dil ve edebiyat alanında da

Levent Şahverdi Arşivi

kendini göstermiş ve Karahanlı Türkçesi dediğimiz bir yazı ve edebiyat dilinin doğuşuna temel hazırlamıştır. Gerçi bu devir Türk kültürü, yeni şartlar altında şekillenirken, Maveraünnehir bölgesindeki komşu İran dil ve kültürü ile Arap dil ve kültürünün etkilerinden de uzak kalamamıştır. Arap yazısı yanında, Türk diline, Türk düşünce ve edebiyat dünyasına İslam dinine ait kavramlar da girmeye başlamıştır. Filozof Ebu'l-Nasr el-Farabî (ölm.9S0- 951), Ebu İbrahim İshak el-Farabî (ölm. 961) ve Ebu Nasr İsmail el-Gevherî gibi aslen Farab'lı olan Türk filozoflarının, ilk İslam kültürüne hizmet eden eserlerini Arapça olarak yazmaları da bu etkininin sonucudur. Ancak, bu yaygın denecek etkiye rağmen, İslâm medeniyeti Türk dili ve edebiyatının gelişmesine engel olamamıştır. Uygur yazısı daha uzun bir zaman Türklerin yazısı olarak devam etmiş; Karahanlı Türkçesi, Türk lehçeleri arasında ulaştığı yüksek düzey sayesinde, o devir Türk dünyasının ortak yazı ve edebiyat dili durumuna gelebilmiştir.

Karahanlılar Devrinde Türk Dili ve Edebiyatı

Karahanlılar devrinden günümüze sayıları az olmakla birlikte dil ve edebiyat değerleri çok yüksek olan birkaç eser gelebilmiştir. Herhâlde, yüksek bir kültür düzeyine erişmiş bulunan Karahanlılar devrinde, fikir ve san'at hayatı ile ilgili pek çok eser yazılmıştır. Ancak, zaman silindirinin aşındırıcı ve yok edici çeşitli etkileri bunlardan bir kısmının kaybına yol açmıştır. Ne yazık ki bugün elimizde bu devir fikir ve san'at hayatı hakkında bilgi veren eserler de yoktur. Bu konudaki kaynakları dikkatle gözden geçiren Rusların Orta Asya Türk tarihçisi V. Barthold, bize üç eserden bahsediyor. Bunlardan biri Mecdü'd-dîn Muhammed bin Adnan'ın Türkistan ve Hıtay Tarihini ele alan eseridir. Fakat bu eser zamanımıza kadar gelememiştir. Böyle bir eserin varlığını ancak bundan yararlanmış olan başka eserlerden öğrenebiliyoruz. Diğeri, Muhammed İbn Ali el-Kâtib el Semerkandî'nin Selçuk hükümdarı Sencer dahil birçok hükümdarın hâl tercümesinden bahseden eseridir. Bir üçüncüsü de Abdü'l-gaffar'ın, Kaşgar tarihine ilişkin kitabıdır. Bunun bir nüshası günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca, Yarkend'de dil incelemeleri bakımından önemli olan 15 mahkeme belgesi bulunmuştur. Bunlardan, birer tarla satış senedi olan 7'si Türkçe diğerleri Arapçadır. Ancak, saydığımız bu eserlerin hiçbiri san'at değeri taşıyan dil ve edebiyat ürünleri değildir.

Karahanlılar dönemini dil ve edebiyat bakımından temsil eden ve günümüze kadar gelebilmiş olan yüksek değerdeki başlıca eserler *Kutadgu Bilig, Dîvânü Lûgât-it-Türk, Atebetü'l-hakayık* ve *Anonim Kur'an Tercümesi*'dir. Şimdi kısaca bu eserleri ve niteliklerini belirtmeye çalışalım.

Levent Şahverdi Arşivi

Kutadgu Bilig

Karahanlı ve İslâm dönemi Türk edebiyatının ilk büyük ve ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'dir. "Mes'ut olma bilgisi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig*, 1069-1070 yılında Balasagunlu Yusuf adında o devrin filozof ve bilgin bir zatı tarafından manzum olarak aruz vezni ile kaleme alınmış büyük çapta bir eserdir. Yusuf, *Kutadgu Bilig*'i devrin Kaşgar hükümdarı Tavgaç Ulug Bugra Karahan Ebû Ali Hasan Bin Süleyman Arslan Karahan'a sunmuştur.

Yazarın hayatı hakkındaki bilgilerimiz, daha çok *Kutadgu Bilig*'i okuyuculara sunmak üzere eserin başına sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur ön sözlere dayanmaktadır. Bu bilgilere göre, Yusuf Balasagunludur. Asîl bir aileden gelmektedir. İyi tahsil görmüş, Arapça ve Farsçayı öğrenmiş; bu dillerin edebiyatlarına, o devrin bilim ve hünerlerine vâkıf olmuştur. İlmi ve kişiliğindeki üstün vasıfları ile halk arasında itibar görmüş, toplumda yüksek bir saygınlık mertebesine ulaşmıştır. Balasagun'da yazmaya başladığı eserini daha sonra Kaşgar'da tamamlayarak Tavgaç Ulug Bugra Karahan'a sunmuştur. Bu sunuştan sonra onun şahsî muhabbetini kazanmış ve sarayda kendisine "ulug has hâciblik" (başmabeyincilik) rütbe ve makamı verilmiştir. Şairin eser içinde temas ettiği bazı noktalardan hayatı hakkında birkaç ek bilgi de alabilmekteyiz. Buna göre, Yusuf eserini 50 yaşlarında yazmağa başlamış ve 18 ayda tamamlamıştır. Bu hesapla şairin M. 1019 yıllarında doğmuş olduğu kabul edilebilir. Ayrıca, şairin eserdeki bazı şahıslarla ilgili tasvirlerde doğrudan doğruya kendisini tasvir etmiş olduğu görüşüne varılabilmektedir. Çünkü, "Kut"un temsilcisi olan Ay Toldı'nın Kün Togdı hükümdarın huzuruna gelinceye kadar çektiği sıkıntı ve meşakkatler, Kün Togdı tarafından kabul ediliş evreleri ile ilgili tasvirler ve "akıl"ın temsilcisi Ögdülmiş'e ait pasajlar, Yusuf'un şahsı hakkındaki bilgilerimize uymaktadır. Ancak, bu benzerliklere bakarak *Kutadgu Bilig*'i bir otobiyografi olarak kabul etmek mümkün değildir.

Kutadgu Bilig içeriği bakımından mesnevî tarzında kaleme alınmış bir siyasetnamedir. Eser yazıldıktan bir süre sonra unutulmuş veya pek dar bir çevrede bilinir olmuştur. Bu nedenlerle, eserde asıl yazara ait kısa ve veciz önsöz dışında, biri mensur diğeri 77 beyitlik manzum Yusuf'a ait olmayan iki ön söz daha vardır. Bu ön sözlerde Yusuf ve *Kutadgu Bilig* hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Manzum ön sözün ne zaman ve kimin tarafından yazıldığı belli değildir. Bu zat eseri kendi anlayışına göre tarif etmiştir. Mensur ve manzum ön sözlerden öğrendiğimize göre eser Çinlilerce "*Edebü'l-Mülûk*", Maçinlilerce "*Âynü'l-Memleke*", Doğu illerinin büyüklerince "*Zînetü'l-ümera*" İranlılarca "*Şehnâme-i Türkî*" veya "*Pendnâme-i Mülûk*, Türklerce "*Kutadgu Bilig*" diye adlandırılmıştır. Bu adlandırmalardan da anlaşılacağı üzere, Kutadgu Bilig,

Levent Şahverdi Arşivi

genellikle bir siyasetname olarak kabul edilmiş ve devrinde büyük rağbet görmüştür.

Bütün klâsik Doğu eserlerinde olduğu gibi, *Kutadgu Bilig*'de de asıl konuya geçmeden önce bir giriş bölümü yer almaktadır. Tanrı'ya hamd, peygamberlere ve dört halifeye övgü ile başlayan bu giriş, daha sonra baharın güzelliklerinin tasviri ile devam eder. Bahar tasvirinden', ustalıklı bir atlayışla hükümdarın medhine geçen şair, daha sonra kitabın adı ve anlamı üzerinde durur. Girişin bundan sonraki kısmında "bilgi" ve "akl"ın insan varlığındaki yeri, "dil"in erdem ve kusurları ile "iyilik"in yararları üzerinde durulduktan sonra asıl konuya geçilir"

Eserin asıl konuyu oluşturan yapısı, dört ayrı kavramı temsil eden dört şahsın karşılıklı konuşmalarına dayandırılmıştır. Bu konuşmalarda "adalet" hükümdar Kün Togdı, "baht" (kut) vezir Ay Toldı, "akıl" vezirin oğlu Ögdülmiş, "âkıbet" de vezirin kardeşi Odgurmış tarafından temsil edilmektedir"

Kutadgu Bilig'in Yazma Nüshaları

Kutadgu Bilig'in bugün elimizde üç yazma nüshası vardır:

1. *Herat nüshası*:

Uygur harfleri ile yazılmıştır. Arap harfli bir nüshadan kopya edildiği sanılmaktadır. İstinsah tarihi M.S. 1439'dur. Bu nüsha Herat'tan 1474 tarihinde Tokat'a, oradan da devrin Orta Asya'da tahsil görmüş bilginlerinden Fenarî Zade'nin aracılığı ile İstanbul'a getirilmiştir. Nüshanın Tokat'a getirilmesi, Fatih Sultan Mehmed devrinde Osmanlıların Orta-Asya devletleri ile olan ilişkilerini "bahşı" adı verilen Orta-Asya kökenli memurların idaresi ile açıklanabilir. Bu nüsha daha sonra ünlü tarihçi Hammer tarafından ele geçirilerek XVIII. yüzyılın son yıllarında İstanbul'dan Viyana Saray Kütüphanesine götürülmüştür. Bu nedenle bilim dünyas1nda Viyana nüshası diye de adlandırılır.

2. *Fergana nüshası*:

Baş ve son bölümleri noksandır. Arap harfleri ve sülüs yazı ile yazılmıştır. İstinsah tarihi yoktur. Arap yazısı uzmanı Moritz, bu yazının 12. veya 13. yüzyıla ait olabileceğini söylüyor. Bu nüshayı 1913 yılında Zeki Velidi (Togan) Türkistan'ın Nemengân şehrinde bir şahsın özel kütüphanesinde görmüş ve bunu kısa bir yazı ile bilim dünyasına açıklamıştır. Daha sonra da *Maarif ve Okutguçı* dergisinde (1925) Fıtrat'ın bir tanıtma yazısı çıkmıştır.

3. *Mısır nüshası*:

1896 yı1ında Kahire'deki Hidiv Kütüphanesinde, kütüphanenin o zamanki müdürü Moritz tarafından bulunmuştur. Güzel ve okunaklı bir nesihle yazılmıştır. Ancak, kitap bodrum katta dağınık kitap ve sayfa yığınları gözden geçirilirken, *Kutadgu Bilig*'e ait parçalar bir araya getirilmek suretiyle derlenip

Levent Şahverdi Arşivi

toplandığından bu nüshanın bazı kısımları kaybolmuştur. *Kutadgu Bilig*'in eldeki bu üç nüshasından başka, bazı eserlerde veya eşyalarda, bazı vesileler ile *Kutadgu Bilig*'den aktarılmış beyitlere de rastlanır. 1909'da Kırım'daki Saraycık'ta bulunan 80 cm. yüksekliğindeki turşu küpü olarak kullanılmış bir vazo üzerindeki şu beyitler ilgi çekicidir:

Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz
Bu öz körki til ol bu til körki söz.
Takı körk kişike bilig hem hüner
Yulug kılgu cannı biliglikke er[*]

"İnsanın güzelliği yüzde, yüzün güzelliği gözdedir;
kişiye güzellik veren dil, dile güzellik veren sözdür.
Bilgi ve hüner de kişiye güzellik bahşeder;
bilgili kimseye can feda olsun."

Beyitlerin altında da iki satır halinde: *Bu küpnü~ içinde yaş kuyar bolur* "bu küpün içinde taze hıyar vardır" ibaresi yazılıdır.

Elde bulunan üç Kutadgu Bilig nüshası da eserin yazılmasından epey sonra kopya edilmiştir. Eldeki nüshalar arasında önemli bazı ayrılıkların bulunduğu dikkate alınırsa, yazıldığı tarihten en az iki yüzyıl sonra tespit edilmiş olan yeni metnin ne gibi değişikliklere uğramış olduğu kestirilebilir.

Eldeki nüshaların biri Uygur, ikisi Arap harfleri ile yazıldığından, acaba Yusuf'un elinden çıkan asıl nüsha hangi harfler ile yazılmıştır gibi bir soru ile de karşı karşıya gelmekteyiz. XI. yüzyılda İslâm kültürünün Kaşgar ve çevresinde ne kadar yaygın olduğu hatırlanırsa, bu bölgede Arap alfabesinin de yaygın olduğu ve yerli Türk halkının Uygur alfabesi yanında Arap alfabesini de yadırgamadığı sonucuna varılabilir. Balasagunlu Yusuf da bilgin bir zat, mütefekkir bir şair olduğuna göre, elbette bu alfabelerin her ikisini de kullanabilecek durumdadır. Yalnız, biraz sonra üzerinde duracağımız Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it Türk*'te Uygur alfabesi için verdiği bilgiden, o devirde resmî yazışmalarda Uygur alfabesinin öteki alfabelerin yerini tuttuğu anlaşılmaktadır. Eserin karşılaştırmalı metin ve tercüme yayınını yapmış olan Reşid Rahmetî Arat, Kaşgar'dan yukarı Çin'e kadar bütün Türk ülkelerinde hükümdar ve beylerin yarlık ve emirlerini Uygur yazısı ile yazdıklarını ve idarede Uygur yazısının egemen olduğunu dikkate alarak, Yusuf'un hükümdara sunduğu asıl nüshanın Uygur alfabesi ile kaleme alındığını kabul etmektedir.

[*] Bu yazıyı yayımlayan TTK, çevriyazı işaretlerinin kullanılmasını istemediği için örneklerde çevriyazı alfabesi kullanılmamıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Kutadgu Bilig'in Niteliği

Kutadgu Bilig, niteliği bakımından insana her iki dünyada kutlu (bahtlı) olmak için gereken yolları göstermek üzere kaleme alınmış öğretici (didaktik) bir eserdir. Yusuf bu eserinde, esas itibariyle toplumaki ideal insan temasını işlemiş; ideal bir insanda bulunması gereken nitelikler üzerinde durmuştur. Ona göre ideal insan tipi kötülüklerden arınmış ve iyi vasıflarla bezenmiştir o Tanrısına gönülden bağlı ve inançlıdır. Ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Cömert ve iyilikseverdir. Çevresine karşı insaflı ve merhametlidir. Adalet ve doğruluk ilkesini benimsemiştir. Toplumdaki geleneklere ve görgü kurallarına uymasını bilir. Ayrıca bilgin ve bilgedir. Zamanının bütün ilim ve faziletlerine sahiptir. Şiir, belâgat, matematik, tıp, hey'et gibi bilimlere vâkıftır. Avcılık, okçuluk, satranç gibi hünerleri vardır. Bütün dilleri ve alfabeleri bilmektedir. Esasen hayatta bir insan varlığı için en büyük gaye yaşadığı sürece iyi ad bırakmak ve öldükten sonra bu iyi ad sayesinde yaşamakta devam edebilmektir. Bu sebeple eserde, toplumun çeşitli kesimlerini oluşturan çeşitli zümre ve meslek sahiplerinin taşımaları gereken nitelikler ve uymaları gereken hâl ve tavırlar ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Bunun yanında hükümdarın, vezirlerin, beylerin, mabeyincilerin, ordu komutanlarının, elçilerin, saray yazıcılarının, hazinedarların ve diğer bütün saray mensuplarının tanımaları gereken özellikler ile uymaları gereken hareket tarzları da ele alınmıştır. Buna karşılık beylerin de kendilerine hizmet verenler ile askerlere ve halka nasıl davranmaları gerektiği üzerinde de durulmuş; öyle ki aile içi ilişkilere ve çocuk eğitimine bile yer verilmiştir. Böylece, Yusuf, insan varlığının toplum içindeki anlamını tahlil yoluyla belirleyici bir hayat felsefesi ortaya koymuştur.

Şairin toplumun çeşitli kesimlerini işlerken kullandığı kelime ve terim bolluğu, o devir devlet teşkilatının ve Türk sosyal yapısının ne kadar üstün bir seviyeye ulaşmış olduğuna da işaret eder niteliktedir.

Şair eserini yazarken, işlediği ideal insan tipini soyut ölçülerle ele almış değildir. Onu toplum içine yerleştirerek, öteki bireyler ve devletle olan ilişkileri açısından sergileyerek, yaşayan canlı bir tablo durumuna getirmiştir. Dolayısıyla birbirine çok yakından bağlı bulunan kişi, toplum ve devlet hayatının ideal bir biçimde düzenlenmesi için gerekli bilgi ve faziletlerin neler olduğunu, bunların nasıl elde edileceğini göstermeye, hedefe uzanan yolu çizmeye çalışmıştır. Eserin hükümdarlar ve devlet büyükleri için bir siyasetname olarak kabul edilişi de taşıdığı bu ana özellik dolayısıyladır. Yalnız, şairin eserde, içinde bulunduğu hayata ne dereceye kadar temas ettiği tespit edilemiyor. Çünkü, tasvir ve tahlillerde belirli isim ve şahıslar yoktur. Şair kafasında ideal bir toplum tasarlamış ve geçmiş günlerdeki ideal bir

Levent Şahverdi Arşivi

toplumun tasviri yoluyla kendi devrinin aksaklık ve bozukluklarını eleştirmiştir.

Kutadgu Bilig, düşünce yapısı bakımından, eski Türk devlet anlayışı ve sosyal değerleri ile kısmen Hint-İran etkisini de taşıyan İslâmî geleneğin iç içe girmiş bir sentezine dayanır. Eski Türk boylarında ve Türk devletlerindeki örf ve adetlerin oluşturduğu hukuku temsil eden *töre* "törü" ile Tanrı tarafından Türk milleti adına Türk hükümdarlarına bahşedilen "kut" bu eserde de iki temel öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Yusuf, "töre"nin uygulanması demek olan "adalet"i hükümdar Kün Togdı'ya,"kut"u da vezir Ay Toldı'ya temsil ettirmekle, Türk devletlerindeki egemenlik anlayışının temelini oluşturan bu iki kavramı devlet felsefesi açısından Kutadgu Bilig için de temel unsurlar olarak ele almıştır. Köktürk Yazıtları'ndaki, kağanların bilginlik, hakîmlik ve akıl üstünlüğü gibi özelliklerini anlatan "bilgelik" vasfı da Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş'in aklı "ukuş" temsili ile karşılanmıştır. Eserde Eki Türk devlet adamlarının ve beylerinin adları zikredilerek sık sık onların veciz sözlerinden aktarmalar yapılması ve eserin yer yer eski Türk şiirinden alınan örnekler ve atasözleri ile beslenmesi de eski Türk geleneğine bağımlılığın göstergeleridir. Karahanlı Devleti'ndeki siyaset anlayışı ve devlet teşkilâtı konusunda Kutadgu Bilig metnine dayanılarak yapılan araştırmalar da Karahanlıların Hunlardan beri devam edegelen Türk devlet geleneğine büyük ölçüde bağlı kaldığını ve Yusuf'un da Kutadgu Bilig'de bu ögeleri İslâm medeniyetinden gelen bazı ögeler ile yoğurup kaynaştırarak başarılı bir senteze ulaştırdığını ortaya koymaktadır.

Kutadgu Bilig' deki Hint-İran etkileri üzerinde duran araştırmalar da Hint etkisinin bir yandan Sasanî-İran kanalıyla bir yandan da Budizmi kabul etmiş olan Burkancı Uygurlar kanalıyla geçtiğine işaret etmektedir. Eseri siyasî, sosyal, hukukî ve ahlâkî değerleri açısından inceleyen batılı bilginler ise, Farabî ve İbni Sina yoluyla gelen Eflâtun ve Aristo etkilerinden söz ederler.

Orta-Asya'da VII. yüzyıldan başlayarak yayılmaya başlamış olan İslâmlık dolayısıyla XI. yüzyılda artık ortak değerlerine ulaşmış bulunan İslâm medeniyetine ait bazı unsurların Yusuf'un eserine yansıması da elbette normaldir. Nitekim, Odgurmuş'ın şahsında temsil edilen "âkıbet" ve "kanaat" Kutadgu Bilig'de bir İslâm geleneği olarak kendini gösteriyor. Kadının sosyal statüsü için yapılan değerlendirmeler de aynı niteliktedir. Ancak, sonuç olarak diyebiliriz ki Kutadgu Bilig, o zamanki Türk toplumunun siyasi ve sosyal değerleri bakımından, özü itibariyle Türk kültür yapısını temsil eden yüksek düzeyde bir fikir ve san' at eseridir.

Kutadgu Bilig' in Şekil ve Üslup Özellikleri

Eser, dış yapısı yani nazım şekli, vezin ve kafiye bakımından iki ayrı

Levent Şahverdi Arşivi

unsuru iç içe katmış durumdadır. Bunlardan biri eski Türk halk edebiyatı geleneğinin devamı öteki de klâsik İran şiirinden geçen yabancı unsurdur. Yusuf şekil bakımından, klâsik edebiyatın geniş konular için başvurduğu tâhkiye tarzını ve manzum hikâye türünü benimsemiştir. Vezin bakımından da Şehnâme geleneğine uyarak aruzun *faûlün faûlün faûlün faûl* kalıbını kullanmıştır. Yalnız, eserin sonuna yine kendisi tarafından eklenmiş olan birkaç parça, vezin ve nazım şekli bakımından asıl eserden ayrılır. Gazel tarzında yazılmış ve kafiyelenmiştir. Eserde, çok uzun bir konu, manzum olarak işlendiği için yer yer vezin yanlışlarına ve *imâle* dediğimiz gereksiz hece uzatmalarına rastlanmaktadır. Eserin asıl vezni aruz olmakla birlikte, hecenin 6+5 lik ölçüsüne uyulan yerler de çoktur. Şair, kafiye bakımından halk şiirimizin belirgin özelliği olan yarım kafiyeyi benimsemiştir. Cinaslı kafiyelere de rastlanır. Ayrıca, mısra başı kafiyeleri de göze çarpmaktadır. Bazı seslerin bir kafiye unsuru olarak mısra başlarında birkaç beyit boyunca devam ettiği de olur.

Kutadgu Bilig'de halk şiiri geleneğine göre yazılmış 173 dörtlük de yer almıştır. İşlenen konulara giriş niteliği taşıyan ve "dinle bak şair ne demiş" veya "şair buna benzeterek ne söylemiş" sözleri ile bağlantı kurulan bu dörtlükler, mâni tarzında kafiyelenmiştir. 1,2. ve 4. mısraları birbirleri ile kafiyeli 3. mısraları serbesttir.

Kutadgu Bilig'in edebî yönü üzerinde şimdiye kadar derinlemesine incelemelerle durulmuş değildir. Biz bu yanını genel çizgileri ile şu şekîlde özetleyebiliriz:

Eserin dört şahıs arasındaki karşılıklı konuşmalara dayanan üslup yapısı, onu tahkiye tarzındaki manzum hikâyenin tekdüzeliğinden kurtarmıştır. Çünkü, şahıslar arasındaki bu karşılıklı konuşmalar, esere bir tiyatro havası vermiş, bir hareket ögesi katmıştır. Bu bakımdan anlatım ilgi çekicidir. Şairin eserin düzenlenmesinde yarı hikâye, yari temsil tarzını benimsemiş ve arada bir hareket sağlayıcı monologlar ile canlı tabiat tasvirlerine de yer vermiş olması, anlatımı mükemmel bir üslup bütünlüğüne kavuşturmuştur.

Eserde yer alan şahıslar belli kavramları temsil ettiği için Kutadgu Bilig sembolik bir özellik de taşımaktadır. Dolayısıyla, yarı hikâye, yarı tiyatro tarzında kaleme alınmış allegorik nitelikte manzum bir eserdir Aşağıya aktardığımız "kut"un temsilcisi Ay Toldı'nın "adaletin temsilcisi "Kün Togdı" hükümdarın huzuruna gelişini anlatan beyitler, eserin tahkiye tarzını yansıtan güzel bir örnektir:

Bir Ay-Toldı atlıg er erdi tetig
Eşitti bu çavıg itindi itig

"Ay-Toldı adında akıllı bir adam vardı; hükümdarın bu ününü işitti ve

Levent Şahverdi Arşivi

ona gitmek üzere hazırlıklarını yaptı **.”**

Yigit erdi oglan kılınçı amul
Ukuşlug biliglig hem öglüg köngül

“Sakin tabiatlı, akıllı, bilgili, zeki ve iyi gönüllü genç bir delikanlı idi."

Yüzi körklüg erdi körüp köz kamar
Sözi yumşak erdi tili tüz tamar

“Yüzü bakınca göz kamaştıracak kadar güzeldi; sözü sert değildi fakat doğru söylerdi."

Kamug türlüg erdem tükel ögrenip
Yorır erdi erdem eligke alıp

“Her türlü fazileti tam olarak öğrenmişti; hiçbir zaman fazileti elden bırakmazdı.” (by.462-465)

Eserde, dört kavramı temsil eden dört şahıs arasındaki karşılıklı konuşmalar, üslup bakımından hikâyenin akışına bir mükâleme özelliği katmaktadır. Kün Togdı ilig (hükümdar) ile Ay Toldı arasındaki karşılıklı yanıtlar birer mükâleme örneğidir:

İlig aydı Ay-Toldı kördüm sini
Sevitti bu körkü∼ bu kılkı∼ mini

“Hükümdar dedi: Ay-Toldı, seni gördüm; senin bu görünüşün, tavır ve hareketin beni sevindirdi.”

Tapın öz ogurlug bagırsaklıkın
Kapugda asıngıl ma∼a bol yakur

“Sen uğurlu bir sadakatla bana hizmet et; daima kapımda bulunarak bana yakın ol."

Meni∼din açıg bolsu sindin tapug
Tapug bolsa ötrü açar kut kapug

“Senden hizmet olsun, benden ihsan; hizmet yerinde olursa ikbal kapılarını açar.”

Ay Toldı cevabı iligke

Yir öpti kör Ay-Toldı aydı ilig
Yarutsa közin birdi devlet elig

Levent Şahverdi Arşivi

“Ay-Toldı yer öptü ve dedi: -Hükümdarın gözü sevinç ile parlarsa, devlet ona hizmet edene elini uzatır.”

Tapınmak üçün keldim evdin turup
Uzun yol yorıdım sa~a yüz urup

“Evimden kalkıp, hizmet etmek için buraya geldim; sana gelmek için uzun yollar yürüdüm.”

Bayat birsü küç bu tapug kılguka
Küdezsü sa~ar öz tapug yazguka

“Bu hizmeti başarmak için Tanrı bana kuvvet versin; hizmetinde hata etmekten Allah beni korusun.” (KB.by.594-600).

Eserdeki anlatım sık sık hikmetli sözlere dayalı beyitlerle de süslenmiş ve beslenmiştir. Esasen eserin bir siyasetname niteliği taşıması da bu özelliğinden kaynaklanmıştır. Aşağıdaki beyitler de eserin bu özelliğini yansıtan örneklerdir:

Ukuşka biligke bu tılmaçı til
Yaruttaçı erni yorık tilni bil

“Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir; insanı aydınlatan fasih dilin kıymetini bil.”

Kişig til agırlar bulur kut kişi
Kişig til uçuzlar barır er başı

“İnsanı dil kıymetlendirir ve insan onunla saadet bulur; insanı dil kıymetten düşürür ve insanın dili yüzünden başı gider.”

Til arslan turur kör işikte yatur
Aya evlig er sak başı~ı yiyür

“Dil arslandır, bak eşikte yatar; ey ev sahibi dikkat et, senin başını yer."

Esenlik tilese sening bu özü~
Tili~de çıkarma yaragsız sözü~

"Sen kendi selametini istiyorsan, ağzından yakışıksız bir söz kaçırma.” (by. 162-169)

Akıl ve bilginin değeri ile ilgili olarak:

Levent Şahverdi Arşivi

Ukuş kadrini hem ukuşluğ bilir
Bilig satsa bilge biliglig alır

"Aklın kıymetini yine akıllı bilir; âlimin sattığı bilgiyi de bilgili alır."

Sözin aydı şair mu~ar me~zetü
Tili lafzı birle a~ar ya~zatu

"Şairin söylemiş olduğu şu söz de bu mealdedir ve aynı düşünceyi ifade eder."

Bilig kıymetini biliglig bilir
Ukuşka agırlık biligdin kelir.

"Bilginin kıymetini bilgili bilir; akla hürmet bilgiden gelir." (by.470-472)

Biligni bedük bil ukuşnı ulug
Bu iki bedütür ödürmiş kulug

"Bilgiyi büyük ve anlayışı ulu bil; seçkin kulu bu iki şey yükseltir."

Ukuş kayda bolsa ulugluk bulur
Bilig kimde bolsa bedüklük olur

"Anlayış nerede olursa orası ululuk kazanır; bilgi kimde olursa o büyüklük bulur." (by. 154-155) vb"

Kutadgu Bilig'in üslup bakımından dikkati çeken önemli bir özelliği de tasvirlere yer verilmiş olmasıdır. Bu tasvirlerde şair çok başarılıdır. Hele tasvirlerin teşhis ve intak (tabiatı insan gibi konuşturma) sanatı ile birleştiği veya orijinal benzetmelere (teşbih) dayandırıldığı yerlerde üslup daha canlı ve çekici olmaktadır. Dünyayı işveli ve dönek bir kadına benzeten aşağıdaki beyitler, şairin üslûbundaki bu özelliğin ilgi çekici örneklerindendir:

Bu irsel yayıg kılkı kurtga ajun
Kılınçı kız ol körse yaşı uzun

"Bu acuze dünya vefasız ve dönektir; Edasına bakarsan kız gibidir. Fakat yaşı büyüktür."

Ara kılkı kız teg kılınçı silig
Sevitür sunup tutsa birmez elig

"Bazen edası kız gibidir, tavrı güzeldir; fakat tutmak istedin mi vermez. elini."

Seviglini sevmez keyik teg kaçar
Kaçıglıka yapçur adakın kuçar

"Seveni sevmez, geyik gibi kaçar, kaçana yapışır ayağına sarılır."

Levent Şahverdi Arşivi

Ara körse yügrür bezenip udu
Ara körmedük teg kılur yir kodu

"Bir bakarsın, süslenip kuşanarak arkandan koşar; bir bakarsın, görmezlikten gelir, önüne bakar."

Ara körse evrer yana terk yüzin
Avaglar neçe tutsa birmez özin

"Bir bakarsın, yine yüzünü çabucak çevirir, nazlanır; ne kadar yakalamak istersen, kendine el sürdürmez."

Öküş beg karıttı karumaz özi
Telim beg keçürdi kesilmez sözi

"O nice beyleri kocattı ama kendisi kocamaz; nice beyleri göçürttü ama susmak bilmez." vb.

Kutadgu Bilig'deki, sabah güneşi ile aydınlanan ve parlayan dünyayı melek yüzüne, kuğu rengine; geceyi bir Habeş yüzüne veya şeytana benzeten, insanın içini kaplayan yalnızlık duygusu ile gecenin karanlık ve sessizliği arasında bağlantı kuran parçalar da yine teşbih (benzetme) sanatının güzel örneklerindendir. Tabiat tasvirlerinde, kahramanların ve kişilerin nitelendirilmesinde, örneklerini Göktürk metinlerinde ve Oğuz Kağan destanında gördüğümüz geleneksel Türk benzetme motiflerinden de yararlanılmıştır. Söz gelişi beylerin öfkesinin arslan öfkesine, savaşan yiğit yürüşünün aslan yürüyüşüne, bileğinin kaplan bileğine ve gücünün kurt gücüne benzetilmesi gibi.

Kutadgu Bilig'in dili, Uygur Türkçesinin İslâmî şekil altındaki bir devamından ibarettir. Bu nedenle İslâm din ve medeniyetinin getirdiği yeni kelime ve kavramlar dışında, gramer yapısı ve söz varlığı bakımından IX-XI. yüzyıllar Türkçesinin aynıdır denebilir.

Sayın okuyuculara *Kutadgu Bilig*'in dil ve san'at değeri hakkında daha somut bir bilgi verebilmek için aşağıya bir metin Örneği koyuyoruz:

Bir ay toldı atlıg er erdi tetig
Eşitti bu çavıg itindi itig

"Ay Toldı adında zeki bir adam vardı; ki hükümdarın bu şöhretini işitti ve ona gitmek üzere hazırlıklarını yaptı."

Yigit erdi oglan kılınçı amul
Ukuşlug biliglig hem öglüg kö~ül

"Sâkin tabiatlı, akıllı, bilgili, zeki ve iyi gönüllü genç bir delikanlı idi."

Levent Şahverdi Arşivi

Yüzi körklüg erdi körüp köz kamar
Sözi yumşak erdi tili tüz tamar

"Yüzü, bakınca, göz kamaştıracak idi; sözü sert değildi, fakat doğru söylerdi."

Kamug türlüg erdem tükel ögrenip
Yorır erdi erdem eligke alıp

"Her türlü fâzileti tam olarak öğrenmiş idi; hiç bir zaman fâzileti elden bırakmazdı."

Özi~e bakıp aydı men me bu kün
Tümen erdemim birle ilde burun

"Bir gün kendisine bakarak, şöyle dedi: -Ben de bugün, sayısız fâziletlerim ile, memlekette ileri gelenlerdenim."

Negüke yorır men bu yerde kurug
İligke barayın kılayın tapug

"Burada niçin boşuna vakit geçiriyorum; hükümdarın yanına gideyim ve onun hizmetine gireyim."

İligke tusulsun bu erdemlerin
Acınsun meni~ kitsü emgeklerim

"Hükümdara bu fâziletlerimin faydası dokunsun; o bana ihsanda bulunsun, benim de üzüntülerim sona ersin."

Ukuşlug biliglig beg ermiş amul
Tiler errniş erdem idilerin ol

"O akıllı, bilgili, yumuşak huylu bir bey imiş ve fâziletli insanları ararmış."

Ukuş kadrini hem ukuşlug bilir
Bilig satsa bilge biliglig alır

"Aklın, kıymetini yine akıllı bilir; âlimin sattığı bilgiyi de bilgili alır."

Sözin aydı şair mu~ar me~zetü
*Tili lafzı birle a~*ar *ya~zatu*

"Şâirin söylemiş olduğu şu söz de bu meâldedir; ve aynı fikri ifade eder."

Bilig kıymetini biliglig bilir
Ukuşka aqırlık biligdin kelir

"Bilginin kıymetini bilgili bilir, akıla hürmet bilgiden gelir."

Levent Şahverdi Arşivi

Negü bilge til ve bilig kadrini
Bilig kayda bulsa biliglig alır

"Bilginin kıymetini deli nereden bilecek; bilgiyi, nerede bulursa bilgili alır."

Bu ay toldı itti kör at ton tolum
Ayur köndüreyin tapugka yolum

"Bu Ay-Toldı böylece atını, esvâbını ve silahını hazırladı: -Onun hizmetine doğru yola çıkayım-dedi."

Özi~e kerekin itindi itig
İligke yüz urdı bu bilge tetig

"Bu âlim ve zeki insan lüzûmlu hazırlıklarını tamamladı ve hükümdara doğru yöneldi."

Yana aydı mundın barur men turup
İlig tapı~a bu özüm yüz urup

"Bir de düşündü: -Hükümdarın hizmetine girmek üzere buradan kalkıp, gidiyorum."

Gariplık yirinde kerek bolga neng
Bu elgim tarusa sarıg kılga eng

"Gurbet elde insana mal lâzıl olur; elim daralırsa, bu benim yüzümü sarartır."

İdi ked katıg bu qarıblık işi
Garıblıkta ya~ lur talu er başı

"Bu gurbet hâli insana çok ağır gelir, gurbette çok meziyetli insanlar dahi ne yapacaklarını şaşırırlar."

Siziksiz kerek bolga altun kümüş
Özüm işleteyin tise men öküş

"Kendime bir muhit edinebilmem için, bana, şüphesiz, çok altın ve gümüş lâzım olacak."

Negü tir eşit emdi bilgi te~iz
Sözin ya~zatur körse kızgu mengiz

"Dinle, şimdi bilgisi deryalar gibi derin olan ne der; dikkat edersen, hayatından memnun insan bu sözü buna benzetir."

Kim erse tapugka kireyin tise
İki ne~ kerek bil söz aydım kese

"Hizmete girmek isteyen kimse için, hiç şüphesiz, şu iki şey elzemdir."

Tiriglik kerek bir tuçı igsizin

Levent Şahverdi Arşivi

Tapınsa kıyıksız yarutsa yüzin

"Doğruluk ile hizmet edip, yüzünü ağartmak için, insana lâzım olan şeylerden biri, hastalıksız geçen hayattır."

Takı bir sav altun kerek ay tetig
Anı işletip itse özke itig

"Ey zeki insan, bunlardan biri de, yerinde kullanmak ve sarf etmek için elde bulunması icap eden som altındır."

Anı~da basala yarar bu tapug
Munı bilse bolmaz bu beklig kapug

"Hizmet ancak o zaman bir işe yarar; insan bunu bilirse, bu kapı ona kilitli kalmaz."

Kötürdi sav altun kümüş ne~ tavar
Ayur öz mu~ adsa manga bu yarar

"Ay-Toldı :-Başım darda kalırsa, bana lâzım olur-diye, yanına som altın; gümüş, eşya ve mal aldı."

Evinden turup çıktı keldi berü
Bir ança yorıyu bir ança turu

"Kalkıp, evinden çıktı; kâh yürüyüp, kâh konaklayarak, yoluna devam etti."

Kelip tegdi ilig turur orduka
Ögi kö~li kolmış tilek arzuka

"Nihayet hükümdarın bulunduğu şehre vâsıl oldu, can ve gönülden istediği arzusuna kavuştu."

Kirip kendi içinde tiledi tüşün
Tüşün bulmadı kör tarudı ajun

"Şehrin içine girip, inecek bir yer aradı; arayıp-bulamayınca da dünya ona dar geldi."

Mu~adtı muyanlıkta tüşti barıp
Kiçe yattı anda tünedi serip

"Cani sıkıldı; nihâyet gidip, bir imarethâneye indi ve orada yatarak, sabırla geceyi geçirdi."

Negü tir eşitgil ukuşlug bilip
Sa~a sözledi söz biligdin alıp

"Dinle, şimdi akıllı ne der; bu sözü sana bilerek ve bilgiden elde ederek söylemiştir."

Levent Şahverdi Arşivi

İdi ters bolur kör bilişmez kişi
Kalın yat ara kirse yal~uz başı

"Yalnız başına yabancı bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan insanın hâli çok fena olur."

İdi sarp bolur bu ya~ı kelgüçi
Bilişi yok erse mu~adsa tuçi

"Tanıdığı olmayan kimse, yabancı bin yerde dâima can sıkıntısı içinde kalır ve çok güç bir duruma düşer."

Bilişmez kişiler karagu sanı
Karagu yorık yazsa sökme anı

"Tanıdığı olmayan insan kör gibidir; kör yolunu şaşırırsa, onu ayıplama."

Kişi kirmedük ilke kirse kalı
Kelin teg bolur er agın teq tili

"İnsan bilmediği bir memlekete girince, gelin gibi olur ve dili tutulur."

Yatıg edgü tutsa yarur er közi
Ümeg edgü tutgıl ay bilge bügü

"Yabancının kusurunu bağışla, onu yedir ve içir; ey âlim, hakîm, misafire iyi muâmele et."

Yatıg edgü tutsa yarur er közi
Ümeg edgü tutsa yadıldı sözi

"Yabancıya karşı iyi davranan kimsenin yüzü güler; misafire iyi muamele edenin şöhreti yayılır."

Kişike kerek tegme yirde biliş
Biliş birle itlür kamug türlüg iş

"İnsana her yerde tanıdık lâzımdır; bir türlü iş tanıdık vâsıtası ile yoluna girer."

Bu ay toldı ança yorıdı bu ya~
Garıblık sakınçı sarıg kıldı e~

"Ay-Toldı bir müddet böyle vakit geçirdi; gariplik içinde düşüne düşüne yüzü sarardı."

Bilişti yime ol kişiler bile
Otag tutı özke yarudı küle

Levent Şahverdi Arşivi

“O da nihâyet bazı kimseler ile tanıştı; kendisine bir oda tuttu ve yüzü gülmeğe başladı.”

Yime tuttı iş tuş yakın kıldı öz
Ulugka kiçigke açuk tuttı yüz

“Eş, dost edindi, onlara yaklaştı; büyüğe ve küçüğe güler yüz gösterdi.”

Bu ay toldı özke kör itti işig
Adaştı ki∼eşti bir atlıg kişig

“Ay-Toldı bir gün ileri gelen biri ile ahbap oldu; onu dost edindi ve işlerini ona danıştı.”

Adaş tuttı ay toldı edgü kişi
Küsemiş atı erdi edgü işi

“Ay-Toldı'nın bu dostunun adı Küsemiş idi; insanlara iyilik etmeği kendisine iş etmişti.”

A∼ar açtı ay toldı kö∼li sözi
Ne ermiş tileki kim ermiş özi

“Ay-Toldı ona sırrını açtı, kendisinin kim ve dileğinin ne olduğunu söyledi.”

Yirindin bu ilke nelük kelmişin
Ayu birdi barça özi bilmişin

“Memleketinden kalkıp, buraya niçin geldiğini, kendisinin neler bildiğini, hepsini, ona anlattı.”

İligke yakın has hacib erdi bir
Ayı ersig ilig bile sözke sır

“Hükümdara yakın bir has hâcib var idi; çok mert bir insandı ve hükümdarın mahrem-i esrârı idi.”

Küsemiş a∼ar bardı bir kün turup
Sözin sözledi sözke ul tüp urup

"Küsemiş bir gün kalkıp, ona gitti ve münâsip bir giriş yaparak, meseleden bahsetti."

Ayıttı bu hacib sözin yetrürek
Tileki ne ermiş takı bütrürek

"Bu hâcib onun sözünü dikkatle dinledi ve ahbâbının ne istediğini iyice soruşturdu."

Levent Şahverdi Arşivi

Küsemiş ayu birdi barça sözin
Ne erdi tileki kim ermiş özin

"Küsemiş onun bütün söylediklerini, dileğinin ne ve kendisinin kim olduğunu bir bir anlattı."

Dîvânü Lûgât-it-Türk

Karahanlı dil ve edebiyatının ilk örneklerini içine alan eserlerden biri de büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgât-it-Türk* adlı eseridir. M. 1072-1074 yılları arasında yazılmış olan eser, Türkçe kelimeleri Arapçanın gramer kalıplarına yerleştiren, Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlüktür. Kaşgarlı Mahmud, bu eserini, o devirde tamamen Türklerin elinde bulunan Ön Asya'da, Araplarla Türklerin arasındaki ilişkileri kolaylaştırmak, Türkçenin ve Türk kültürünün rağbet gördüğü bir devirde, Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını ispatlamak üzere yazmıştır. Kendisi Karahanlı hükümdar sülalesinden gelen bir şehzadedir. 1056-1057 yıllarından önce Barsgan Emîri olan Çagrı Tigin'in oğlu ve 1056-1057 yıllarında Doğu Karahanlı hükümdarı bulunan Muhammed Buğra Han Bin Yusuf'un torunudur. Aile şeceresini daha gerilere götürdüğümüzde, Müslümanlığı ilk kabul eden Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Bugra Han'ın da altıncı göbekten torunudur. Mahmud'un babası Barsganlı, kendisi Kaşgarlıdır.

Dîvânü Lûgât-it-Türk sıradan basit bir sözlük değildir. Kaşgarlı Mahmud, eserini yazmadan önce Orta Asya'nın bütün Türk illerini karış karış dolaşmış; Türk boylarına, Türkçenin çeşitli kollarına ve ağızlarına, Türk edebiyatına, Türk folklarına ve etnografyasına ait bol ve değerli malzeme toplamıştır. Bu bakımdan eser, yalnız o devir canlı Türk lehçe ve ağızlarını değil, aynı zamanda Türk kültürünü de temsil eden zengin bir kaynak durumundadır.

Kaşgarlı Mahmud, topladığı dil malzemesini bir sözlük düzeni içinde verirken, bunların Karahanlı, Oğuz, Kıpçak, Uygur, Yağma, Çigil vb. lehçe ve ağızlardan hangilerine ait olduklarını da belirtmiş, gerektiğinde ayrıntılı bazı karşılaştırmalar da yapmıştır. Sıraladığı kelimeleri açıklarken, yer yer bunlarla ilgili önemli gramer kuralları üzerinde de durmuştur. Yapılan açıklamalar sırasında, kelimelerin ağızdan ağıza uğradığı ses ve anlam değişmelerine işaret etmiş; bunları tanıklamak üzere kelime, cümle, atasözü, beyit, dörtlük türünden bol örnekler göstermiştir.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'ten önce doğrudan doğruya Türkçenin gramerini ele alan *Cevâhirü'n-Nahv fî Lûgât-it-Türk* adlı bir gramer kitabı da yazmıştır. Ancak, bugün bu gramer kaybolduğu veya henüz

Levent Şahverdi Arşivi

bulunamadığı için Türk lehçe ve ağızlarının XI. yüzyıldaki genel durumu hakkında gözlem, derleme ve değerlendirmeye dayanan en sağlıklı bilgiyi *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'ten alabilmekteyiz.

Eserin bu özellikleri dolayısıyla, Kaşgarlı Mahmud; ilk Türk gramercisi, Türk lehçe ve ağızlarının ilk araştırıcısı ve karşılaştırma yöntemi uygulayan ilk Türk dil bilimcisidir.

Kaşgarlı Mahmud, Divan'da Türk ülkeleri, Türk boyları, bunların gelenek ve görenekleri, şiirleri, destanları, efsaneleri hakkında da bilgi verdiği için; ayni zamanda çok yönlü bir Türkolog olarak karşımıza çıkmaktadır. Topladığı malzemeyi sözlük düzenine sokarken hemen her kelimeyi örneklendirmesi bakımından da modern bir sözlükçü gibidir.

Eserde, Divan'ın nerede yazıldığını gösterir bir kayıt yoktur. Eser Bağdat'ta Abbasî Halîfesi'ne sunulduğuna göre, Bağdat'ta yazılmış olması ihtimali çok güçlüdür. Kitabın Kaşgar'da veya başka bir Türk-İslâm merkezinde yazılarak Bağdat'a getirilmiş olması düşünülebilirse de bu ihtimal oldukça zayıftır. O devirde Irak, İslâm dünyasının önemli kültür merkezlerinden biri olduğundan, değerli birçok bilgin burada yerleşmekte idi. Mahmud da çeşitli Türk illerinin birçok Türk şehir ve köylerini dolaştıktan sonra, Kaşgar'dan Bağdat'a göç ederek eserini orada yazıp bitirmiş olmalıdır. Eserin Bağdat'ta yazılmış olmasına diğer bir tanık da o yüzyılda Bağdat'ın adeta bir Türk şehri durumuna gelmiş bulunması ve Irak'taki Türk nüfusunun fevkalâde ilerlemiş olmasıdır.

Elimizde *Dîvân-ü Lûgât-it-Türk*'ün tek yazma nüshası vardır. Bu nüsha, Kaşgarlı Mahmud'un elinden çıkan orijinal nüshadan 200 yıl sonra Şamlı Mehmed tarafından kopya edilen bir nüshadır. Paha biçilmez değerdeki bu tek nüsha, 1917'de Ali Emîri Efendi'nin İstanbul sahaflarındaki kitapçı Burhan Beyden yazmayı 30 altına satın alması ve Kilisli Rifat'ın delaleti ile Millî Eğitim Bakanlığınca bastırılması ile kaybolmaktan kurtulmuştur. Daha sonra eser üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış ve tercümesi yayınlanmıştır.

Dîvânü Lûgât-it-Türk'ü Karahanlı Türkçesi açısından değerlendirdiğimizde, belki bütünü ile bu yazı dilinin temsilcisi olarak kabul edemeyiz. Çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, eser, çeşitli Türk lehçe ve ağızlarına ait sözlük malzemesini içine almaktadır. Yalnız, Kaşgarlı, sözlüğünü düzenlerken Karahanlı Türkçesindeki kelimeleri esas almış ve bunları "asıl Türkçe", "öz Türkçe" diye vasıflandırıp açıkladıktan sonra, öteki ağızlardaki farklı kelime ve şekilleri sıralamıştır. Bu nedenle, eserdeki sözlük malzemesinin bir kısmı elbette Karahanlı Türkçesi ile ilgilidir. Ayrıca, Kaşgarlı'nın kelimeleri örneklendirirken verdiği cümle, beyit, atasözü, dörtlük gibi mensur ve manzum parçalar da şüphesiz Karahanlı Türkçesiyledir. İşte bu yönü ile Dîvânü Lûgât-it-

Levent Şahverdi Arşivi

Türk, aynı zamanda Karahanlı dil ve edebiyatının da önemli bir eseridir.

Dîvandaki manzum parçalar, nitelikleri bakımından birbirinden farklı ve çeşitlidir. Bunlardan bir kısmı daha önceki yüzyıllardan beri söylenegelen anonim halk edebiyatı ürünleridir. Aşk, sevgili, ayrılık, hasislik, cömertlik temalarını işleyen veya doğanın, bozkır yaşayışının, av sahnelerinin tasvirlerini yapan, kış ile yazı birbirleri ile tartıştıran parçalardır. İçlerinde eski Türk destanlarından alınmış olanlar da vardır. M.Ö. 626-624 yılları arasında öldürülen ve eserde Şehname'deki Efrasyab ile aynı şahıs olduğu kaydedilen Türk kahramanı Alp Er Tonga için söylenen sagu (ağıt) bunlardan biridir. Gerek Alp Er Tonga'ya ait dörtlükler gerek diğer anonim parçalar Türk halk şiirinin en eski verileri olarak kabul edilebilir. Aşağıya birkaç örneğini aktardığımız bu parçalar doğal bir anlatıma, canlı ve somut benzetmelere dayanmakta ve Karahanlı devrinin dil özelliklerini taşımaktadır:

Alp Er Tonga Sagusundan Parçalar

Alp Er Tonga öldi mü *İsiz ajun kaldı mu* *Ödlek öçin aldı mu* *Emdi yürek yırtılur* (I,41)	"Alp Er Tonga öldü mü? Kötü dünya kaldı mı? Felek öcünü aldı mı? Şimdi yürekler parçalanıyor."
Ödlek yarag küzetti *Ogrı tuzak uzattı* *Begler begin azıttı* *Kaçsa kalı kurtılur* (II. 234)	"Felek fırsat gözetti ve gizli bir tuzak uzattı. Böylece beylerbeyini yanılttı ve tuzağa düşürdü Kaçsa bile nasıl kurtulurdu?"
Ögrevüki mundag ok *Munda adın tıldag ok* *Atsa ajun ugrap ok* *Taglar başı kertilür* (I-160)	"Feleğin adeti böyledir! Gayrisi hep bahanedir, Felek bir niyet edip te ok atsa, Dağların başı bile kertilir."
Begler atın argurup *Kadgu anı torgurup* *Men∼i yüzi sargarıp* *Kürküm a∼ar türtülür* (I-486)	"Beyler atlarını yordular Kaygu ve keder onları zayıflattı, Bet ve benizleri öyle sarardı ki, Sanki yüzlerine safran sürülmüş sanırsınız."
Könglüm için örtedi *Bütmiş başıg kartadı* *Keçmiş ödüg irtedi*	"Gönlüm için için yandı Bu acı kapanmış yarayı yeniden deşti.

Levent Şahverdi Arşivi

Tün kün keçip irtelür (I. 245)	Gönlüm geçmiş zamanları aradı, Geceler ve gündüzler geçtikçe geçmiş zamanlar aranıyor.”

Bahar ve Doğa Tasviri

Yay yarupan ergüzi *Aktı akın munduzı* *Togdı yaruk yulduzı* *Tı∼la sözüm külgüsüz* (I-96)	“Bahar güneşi ışıldayınca eriyen kar suları Coşkun seller gibi aktı. Seher yıldızı doğdu, Sözlerime gülmeden dinle”
Agdı bulıt kükreyü *Yagmur tolı sekriyü* *Kalık anı ügriyü* *Kança barır belgüsüz* (I-354)	“Bulut gürleyerek yükseldi, Bardaktan boşanırcasına yağmur ve dolu yağıyor Rüzgar onu sürüklüyor, Nereye gideceği bilinmez.”
Türlüg çeçek yarıldı *Barçın yadım kerildi* *Uçmak yeri körüldi* *Tumlug yana kelgüsüz*	“Rengarenk çiçekler açtı, Yerlere ipek yaygılar serildi Cennet bahçeleri görülmüş gibi oldu, Artık soğuklar geri gelmez.”
Kurt kuş kamug tirildi *Erkek tişi tirildi* *Ögür alıp tarıldı.* *Yınka yana kirgüsüz*	“Baharın gelişi ile kurtlar kuşlar hep dirildi, Erkekler ve dişiler bir araya geldiler, Eşlerini alarak dağıldılar, Artık hiçbiri ine girmeyecek.”

Aşağıdaki dörtlüklerde de sevgilinin gönlü coşturan aşkı dile getirilmiştir:

Könglüm angar kaynayu *İçtin a∼ar oynayu* *Keldi ma∼a boynayu* *Oynap meni argarur* (I-225)	“Gönlüm coşar kaynaşır, Evde onunla oynaşır; Bana nazlanarak geldi Benimle oynaşıp beni yordu.”
Bardı közüm yarukı *Aldı özüm konukı*	“Beni bırakıp gitti gözümün nuru sevgilim Giderken benim canımı da alıp

Levent Şahverdi Arşivi

götürdü,
Kanda erinç kanı ki Acep şimdi nerde ki?
Emdi udın odgarur Gözüme uyku girmiyor."

Divandaki manzum parçaların pek çoğu da Karahanlıların Uygurlar, Tangutlar, Yabakular ve Basmıllar ile yaptıkları savaşları dile getiren şiirlerdir. Fakat, bu şiirlerin kimler tarafından ve ne zaman yazıldıkları belli değildir. Yalnız, gerek bu şiirlerde gerek Kaşgarlı Mahmud'un yaptığı bunlara ilişkin açıklamalarda, bazen tarihî olaylara da temas ediliyor. Hatta Kaşgarlı, açıklamaları sırasında, Yabaku, Basmıl, Çomuk vb. boylarla yapılan savaşlara katılmış olanlarla görüşüp bilgiler aldığını da kaydediyor (III-227) Bu durumdan anlaşıldığına göre, savaş şiirleri herhâlde Karahanlılar devrinde yazılmış olmalıdır.

Savaşla ilgili şiirlerin belirli şairlerin dilinden veya kaleminden çıkmış sahipli eserler olduğu da düşünülebilir. Fakat Kaşgarlı, eser boyunca Çuçu adlı bir şairden başkasının adını vermemiştir. Belki de Divan'da yer alan parçaların bir kısmı Çuçu'ya aittir. Bunun dışında, Kaşgarlı, yeri geldikçe eserini pek çok manzum parça ile de süslediğine göre, Karahanlılar devrinde, gerek Karahanlılar gerek öteki Türk kültür çevrelerinde hece veya aruz vezni ile manzumeler yazmış şairlerin bulunduğu muhakkaktır.

Divandaki manzum parçaların çoğu yerli nazım birimi olan dörtlüklerden oluşmuştur ve genellikle 2+2+3, veya 4+3 duraklı hece vezni iledir. İkinci sırayı 4+4 duraklı ve 8 heceli parçalar alır. Birkaç yerde de 2+4 duraklı ve 6 heceli vezinler göze çarpar. Bunların yanında, Karahanlılar çevresinde yetişen ilk Müslüman Türk şairlerine ait aruzla yazılmış parçalar da vardır. Bunlarda aruzun *mefâilün mefâilün, müstef'ilün fa'lün; müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün fâilün; müstef'ilün fa'lün; fâilâtün fâilâtün fa'lün* gibi kalıpları kullanılmıştır.

Hece vezni ile yazılmış olan manzumelerde, vezinler belli makamlarla ve kopuzla çalınmaya çok elverişlidir.

Dörtlüklerin kafiyelenişi, koşmalarda olduğu gibidir. İlk üçer mısra kendi aralarında, 4. mısralar ise diğer dörtlüklerin aynı mısraları ile kafiyelidir. Dörtlükler bu ortak kafiye ile biribirine bağlanmaktadır.

Dîvânü Lûgât-it-Türk'te eski Türk şiir geleneğine uygun olarak mısra sonu kafiyeleri yanında mısra başı kafiyelerine de rastlanır:

Kıkrıp atıg kemşehir
Kalkan süngün çomşalım
Kaynap yana yumşalım
Katgı yagı yuwılsın (I-44ı)

"Nâra atarak atlarımızı düşman üzerine sürelim; kalkan ve

Levent Şahverdi Arşivi

mızraklarımızla dalalım; önce öfkelenip köpürürcesine dövüşelim; sonra yumuşayalım ki düşman da yumuşayıp yola gelsin." gibi.

Dîvandaki beyitlerde daha çok aşk ve hikmet konuları işlenmiştir. Atalarımızın yüzyıllar boyunca geçirdikleri bunlara dayalı hayat düsturu niteliğindeki hikmetli atasözlerinin (sav)de önemli bir yeri vardır:

Erdem başı til "Erdemin başı dildir.";

Ot tise agız köymes "Ateş demekle ağız yanmaz.";

Kan kan ile yumas "Kanı kanla yıkamazlar";

Bir karga birle kış kelmes "Bir karga ile kış gelmez";

Öd keçer kişi tuymaz yalanguk oglı mengü kalmas "Zaman geçer kişi duymaz, insanoğlu baki kalmaz";

Su körmeyince etük tartma "Su görmeyince pabuç çıkarma";

Tüzün birle uruş utun birle üsterme "Ağırbaşlı ile uğraş, yüzsüzle yarışma"; gibi örnekler günümüze kadar uzanagelen yüzlerce atasözünden yalnız birkaçıdır. Bunların arasında:

Kuş kanatun er atın "Kuş kanadıyla er atıyla";

Alp yagıda, alçak çogıda "Yigit düşman karşısında, yumuşak huylu adam savaşta belli olur";

Oglak yiliksiz, oglan biligsiz "Oğlakta ilik, çocukta bilgi yoktur" örneklerinde görüldüğü gibi bir manzumeden alınmış izlenimi veren ve kafiyeli olanlar da vardır.

Savaş manzumelerindeki tarihî olaylar ile üslup özeliklerini göstermek üzere aşağıya Karahanlı-Uygur savaşından birkaç dörtlük aktarıyoruz:

Kimi içre oldurup "Gemi içine oturup"
Ila suvın keçtimiz "Ila ırmağını geçtik."
Uygur tapa başlanıp "Uygurlara doğru yönelip."
Mı∼lak ili açtımız "Mı∼lak ülkesini fethettik." (III-235)

Beçken urup atlaka "Atlara nişanlar takarak"
Uygurdaki Tatlaka "Uygur ülkesindeki Tatlara"
Ogrı yavuz ıtlaka "O hırsız ve aşağılık köpeklere doğru."
Kuşlar kipi uçtımız (I-483) "Kuşlar gibi uçarak üzerlerine çullandık."
Tünle bile bastımız "Onları geceleyin bastık."
Tegme yangak bustımız "Düşmana her yandan pusu kurduk."

Kesmelerin kestimiz "Onların perçemlerini kestik"
Aldap yana kaçtmız "Arkamıza düşsünler diye aldattık ve kaçtık"
Kelginleyü aktımız "Seller gibi akın ettik"

Levent Şahverdi Arşivi

Kendler üze çıktımız “Şehirlerinin içine girdik”
Furòan evin yıktımız “Tapınaklarını yıktık”
Burkhan üze sıçtımız “Buda heykelleri üzerine pisledik”

Atebetü'l-Hakayık

Atebetü'l-Hakayık, XIII. yüzyılın ilk yarısında Edib Ahmed bin Mahmud Yüknekî tarafından kaleme alınmış manzum bir ahlâk kitabıdır. Eser, önceleri ayrı nüshalardaki yazılış farklarına göre *Heybetül-Hakayık* (hakikatlerin heybeti), *Hibetü'l-Hakayık* (hakikatlerin hîbesi), *Aybetü'l-Hakayık* (hakikatlerin heybesi) şekillerinde okunup adlandırılmış ve farklı anlamlar verilmiştir. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılan son yayınında Uygur alfabesi ile yazılmış bir nüshaya dayanılarak okuma yanlışı düzeltilmiş ve eserin adı doğru şekli ile *Atebetü'l-Hakayık* (hakikatlerin kapısı) olarak tespit edilmiştir.

Eser yazarının hayatı ve yaşadığı devir ile edebi kişiliği hakkında fazla bilgimiz yoktur. XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, Arapçayı, Farsçayı öğrenmiş islamî ilimlere vakıf âlim bir zat olduğu anlaşılıyor. Hayatı hakkındaki diğer bilgilerimiz eserin sonuna eklenmiş bulunan fakat Edib Ahmed’e ait olmayan eklere dayanmaktadır. Bunlardan yazarı belli olmayan birinci dörtlükte Edib Ahmed’in doğuştan kör olduğu, eserin 13 bâb üzere yazıldığı ve bir fil yükü altın değerinde olduğu belirtiliyor. Timur devri emîrlerinden Seyfeddin Barlas’a ait olan ikinci dörtlükte yazar “edipler edibi” ve “fâzıllar başı” olarak nitelendirilmiştir. Timur ve Uluğ Bey devrinin önemli devlet adamlarından olan Arslan Hoca Tarhan'a ait olan üçüncü manzum parçada ise, Mahmud’un memleketinin *Yüknek* olduğu, babasının Mahmud Yüknekî adıyla ün yaptığı ve eserini Kaşgâr dilinde yazdığı belirtiliyor.

Şair eserini Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg’e ithaf etmiştir. Ancak, bu beyin zamanı ve çevresi hakkında da kesin bilgilerimiz yoktur. Ali Şîr Nevâyî, *Nesâimül-Mahabbe* adlı eserinde, şairi Bağdat civarında yaşamış, İmam-ı Azam’in talebesi gibi gösteren bir rivayet naklediyor ve sonra da Edib Ahmed, nasihatlar kabîlinden manzumeler söylemiştir diyerek dört beytini aktarıyor. Demek oluyor ki, Edib Ahmed’in ünü XV. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiş; ancak, hayatı hakkındaki bilgiler bu yüzyılda artık menkabeleşmiştir.

Verilen bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, *Atebetül-Hakayık* da tarihî seyir bakımından Kutadgu Bilig’inkine benzer bir alın yazısına uğramıştır. Kutadgu Bilig nasıl iki defa kaybolup yeniden bulunmuş ve her defasında başına tanıtma niteliğinde bir önsöz eklenmişse, *Atebe* de aynı şekilde sonuna yapılan ilâvelerle, okuyuculara yeniden takdim edilmiştir. Nitekim, eserin sonundaki Emir Arslan Hoca Tarhan’a ait olan parçada, kitabın yeniden

Levent Şahverdi Arşivi

yazılmasının sebebi, artık okuyucular tarafından iyice anlaşılamamasına bağlanıyor. Edib'in sözünü anlayarak okuyan ve ona göre hareket eden kimsenin kendisine halk arasında şerefli bir yer sağlayabileceğinden söz ediliyor. Arslan Hoca Tarhan'ın bu sözler ile neyi anlatmak istediği pek açık değildir. Belki de eserin dağınık hâlde bulunduğu veya Kaşgar dilini iyi bilmeyenler tarafından anlaşılamadığı için, bu dili bilenlerce yeniden gözden geçirilerek doğru bir nüshasının düzenlenmesi gerektiğine işaret edilmiş olabilir. Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olan bu eserde, birçok ifade ve deyimin artık bu çevreye yabancı kalması ve bunlara herkesin gelişigüzel anlam vermesi dolayısıyla, eserdeki asıl fikrin yanlış yorumlanmasına meydan verilmemek üzere, bunların anlaşılır bir dille ve yeni deyimlerle değiştirilmiş olması da mümkündür. Herhâlde elde olmadan eser üzerinde bazı değişmeler yapılmış olmalıdır.

Aslı itibarıyla 13, sona eklenen parçalarla birlikte 14 bab (bölüm)'dan oluşan *Atebetül hakayık*, Türk-İslâm kültürü çerçevesinde, bireylerin terbiyesi için düzenlenmiş olan esasları Türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlâk kitabıdır. Yazar bu eserinde, kendi içtihadından ziyade, bilinen birtakım esasları güzel bir Türkçe ile vermekle yetinmiştir. Eserin başındaki; Tanrının peygamberlerin, dört sahabenin ve emîr-i âzam Muhammed Dâd İspeksâlar Beyin medhi dışında kalan bölümlerde, kitabın yazılışı, bilginin yararı, bilgisizliğin zararı, dile sahip okunması, dünyanın dönekliği, cömertliğin medhi ve hasisliğin zemmi, tevazu ve kibir gibi konular ele alınmıştır. İşlenen fikirler gerektikçe âyetler, hadisler veya Arapça beyitler ile tanıklanmıştır.

Atebetü'l-Hakayık da *Kutadgu Bilig* gibi aruzun faûlün *faûlün faûlün faûl* vezniyle yazılmıştır. Eserin başında yer alan medhiye niteliğindeki kısımlar beyit hâlindedir. 80 beyitlik bu kısım gazel tarzında kafiyelenmiştir. Öteki bölümleri dörtlükler hâlindedir. Kafiye düzeni a a x a şeklindedir. Kutadgu Bilig baştan başa mesnevî düzeninde olduğu halde, *Atebe*'nin esas itibarıyle dörtlük düzeninde yazılmış olması, bu iki eser arasındaki önemli şekil ayrılığı-dır. Ancak, Kutadgu Bilig'deki dörtlükler ile *Atebe*'deki dörtlüklerin vezin ve kafiye düzeni bakımından birbiri ile uyuşmuş olması da ilgi çekici bir ortaklıktır. Eserde vezin hataları, özellikle imâleler göze çarpar. Kafiye düzeninde tam ve yarım kafiyeler yanında yakın seslerin de yer aldığı görülür. Ayrıca, mısra başı kafiyeleri de yer alır.

Bir öğüt kitabı olarak Kutadgu Bilig gibi yine hikmet üslûbu ile yazılmış olmasına rağmen, Kutadgu Bilig'in üslûbundaki dinamizmi, çeşitlilik ve akıcılığı Atebetü'l-Hakayık'ta bulmamız mümkün değildir.

Bugün elimizde *Atebetü'l Hakayık*'ın üç yazması vardır. Bunlar:

A-Semerkand nüshası: İstanbul'da Süleymaniye kütüphanesindeki bu nüsha, eserin asıl doğru adıyla, ithaf edilen beyin adını vermesi ve devrin

Levent Şahverdi Arşivi

tanınmış hattatlarından Zeynel Âbidîn'in kaleminden çıkmış olması dolayısıyla ilgi çekicidir. Uygur yazısının yeni şekli ile ve 1444 yılında *Semerkand*'da yazılmıştır.

Bab başlıklarının bir kısmı Uygur bir kısmı Arap yazısı iledir. Bu nüshanın yazı ve tezhip (süsleme) sanatı bakımından da özel bir yeri vardır.

B-nüshası: Süleymaniye Kütüphanesindedir. Bir yazma mecmuanın baş kısmında bulunan bu nüsha, 1480 yılında İstanbul'da Abdürrezzak Bahşı tarafından kopya edilmiştir. Eserin metin kısmı Uygur ve Arap harfleri iledir. Uygur harfli kelimelerin altındaki satırlar daima Arap harfleri ile bunlara karşılık olan kelimeleri verecek biçimde düzenlenmiştir.

C nüshası: İstanbul'da 'I'opkapı Sarayı Kütüphanesi'nin hazine kitapları bölümündedir. İmla ve telaffuz bakımından daha çok Güney-Batı Türkçesine kayan özellikler göze çarpar.

Bu eseri bilim alanına tanıtan veya yayınlarını yapanlar Necib Asım, Fuad Köprülü, T. Kowalski, J. Deny ve Reşid Rahmeti Arat'tır.

Atebetü'l-Hakayık'ın dil yapısı ve üslup özelliklerini göstermek üzere aşağıya birkaç dörtlük aktarıyoruz:

Bilginin Faydası, Bilgisizliğin Zararı

biligdin urur men sözümke ula
biligligke ya dost Özü~i ula
bilig birle bulnur saadet yolı
bilig bil saadet yolını bula

"Bilgiden vururum sözüme temeli,
Bilgiliye ey dost bağla gönül.
Bilgiyle bulunur saadet yolu,
Bilgi bil, ibadetin yolunu bul."

sü~ekke yilig teg erenke bilig
eren körki akıl ol sü~ekni~ yilig
biligsiz yiligsiz sü~ek teg hâli
yiligsiz sü~ekke sunulmaz elig

"Kemikte ilik gibidir insana bilgi,
İnsan zîneti akıl, ilik kemiğinki.
Cahilin iliksiz kemik gibidir hâli,
İliksiz kemiğe kimse uzatmaz eli."

Levent Şahverdi Arşivi

bilig bildi boldı eren belgülüg
biligsiz tirigle yitük körgülüg
biliglig er öldi atı ölmedi
biligsiz tirig erken atı ölüg
“Bilgi bilen insan, tanınmış olur,
Bilgisiz, diriyken yitik sayılır.
Bilgili er ölse de adı ölmez,
Bilgisizin diriyken adı ölür.”

bilig birle âlim yokar yokladı
biligsizlik erni çökerdi kodı
bilig yind usanma bil ol hak resûl
bilig çinde erse siz arka∼ tidi
“Bilgi ile âlim yukarı yükseldi,
Bilgisizlik insanı bıraktı geri.
Bilgi ara, usanma, bil ki hak resûl,
Bilgi Çin'de olsa arayın dedi”. (84-104)

Dil Hakkında

eşitgil biliglig negü tip ayur
edebler başı til küdezmek tiyür
tili∼ bekte tutgıl tişing sınmasun
kalı çıksa bektin tişigni sıyur,

“İşit, bilgili neler deyip söyler,
Edebin başı dili gözetmek der.
Dilini sıkı tut, dişin kırılmasın,
Eğer çıksa dilin, dişini kırar.”

ne kim kelse erke tilindin kelür
tilindin kim edgü kim isiz bolur
eşit büt bu sözke kamug ta∼da ten
turup tilke yüknüp tazarru kılur
“Ne gelse insana dilinden gelir,
Dilden kimi iyi, kimi kötü olur.
İşit, inan bu söze, her sabah ten
Kalkıp dile, eğilerek yalvarır.”

iki ne∼ birikse bir erde kalı

Levent Şahverdi Arşivi

bükendi ol erke mürüvvet yolı
bir ol ya∼şar erse kereksiz sözüg
ikinç yalgan erse ol erni∼ tili

"İki şey birleşse bir erde eğer,
Kapandı o ere mürüvvet yolu.
Birisi gereksiz söz söylemektir,
İkincisi yalan olmaktır dili."

tili yalgan erdin yırak tur teze
keçür sen me umrüng könilik öze
agız til bezeki köni söz turur
köni sözle sözni tilingni beze
"Dili yalan erden ırak dur, kaçın;
Geçir sen de ömrünü doğruluk üzre.
Ağız dil bezeği doğru söz olur,
Doğru sözle, söz ve dilini süsle."

Kur'an Tercümesi

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan eserlerden biri de bir *Kur'an Tercümesi*'dir. Eserin mütercimi ve hangi tarihte tercüme edildiği bilinmemektedir. Bu tercümenin bugün elimizde üç yazma nüshası vardır. Bunlardan biri İstanbul'da Türk İslâm Eserleri müzesindedir. Her sayfasında 9 satır bulunan 902 sayfalık kalın bir nüshadır. Taşıdığı dil özelliklerine bakılarak eserin XI. yüzyılda tercüme edildiği tahmin edilmektedir. M. 1333/1334 yılında Şirazlı Muhammed bin Hacı Devletşah tarafından kopya edilmiştir. Tercüme her Arapça kelimenin altına Türkçesi tekabül edecek şekilde kelimesi kelimesine yapılmış bir aktarmadır. Tercümede uygulanan yol dolayısıyla, Türkçe metinde kelimelerin normal sırası ve cümle düzeni bozulmuştur. Hattâ bu yüzden bazen Arapça metnin yardımı olmadan Türkçe metni anlamak bile güçleşmektedir. Ancak, kelimesi kelimesine yapılmış bir çeviri olduğu için, Türkçe kelime ve şekilleri Arapça metinle karşılaştırmak suretiyle, bunların anlam ve görev inceliklerini tespit edebilmekteyiz. Bu bakımdan eserin edebî bir değeri olmamasına rağmen, dil tarihindeki değeri büyüktür.

Eserin ikinci bir nüshası İstanbul Millet Kütüphanesindedir.

Leningrad Asya müzesinde bulunan üçüncü nüsha, *Anonim Kur'an Tefsiri* olarak tanınmaktadır. Yazmanın baş kısımları bozuktur. Bazı yerlerde yalnız Arapça metin yer almıştır. Bazı yerlerde de tercüme yerine, *Kur'ân-ı Kerîm* ayetleri arasına yalnız Türkçe şerhler konmuştur. Yazmanın dilinde de birlik yoktur. Kullanılan kelimelerden eserin dilinin kısmen yenileştirildiği ve

Levent Şahverdi Arşivi

Timur devrinde Maveraünnehir bölgesinde kopya edildiği tahmin edilmektedir. Yazmanın son kısımlarına doğru Oğuz Türkçesinin yoğun etkisi göze çarpıyor.

Kur'an Tercümesi üzerinde V. Bathold, Abdülkadir İnan, Janos Eckmann ve A. K. Borovkov çalışmıştır. Borovkov, Leningrad nüshasına dayanarak önce tercümenin yalnız *Ashabü' l-kehf* (Mağara Eshabı) bölümünü (1951), daha sonra bütün eserin sözlüğünü(1963) yayımlamıştır.

Dîvân-ı Hikmet

Yazıldığı alan ve devir itibarıyle ünlü Türk mutasavvıfı Ahmet Yesevî'nin şiirlerinin toplandığı *Dîvân-ı Hikmet*'i de Karahanlı devri eserleri arasına katabiliriz.

XI. yüzyılın sonlarında Batı Türkistan'ın Sayram kasabasında doğmuş olan Ahmed Yesevî'nin tarihi şahsiyetine ait belgeler pek sınırlıdır. Olanlar da menkıbe ve efsanelerle karıştığı için hayatı ve edebî kişiliği hakkındaki bilgilerimizin bir kısmı da bu niteliktedir.

Elde edilen bilgilere göre Ahmed Yesevî XI. yüzyılın sonlarında Batı Türkistan'ın Sayram kasabasında doğmuştur.

Babası *Sayram*'ın menkıbe ve kerametleri ile tanınmış şahsiyetlerinden Şeyh İbrahim, annesi Ayşe Hatun'dur. Ahmed Yesevî, yedi yaşına gelmeden annesini yedi yaşında da babasını kaybedince ablası Gevher Şehnaz'la birlikte *Yesi*'ye gelip yerleşmiştir. Yesi'de Arslan Baba'ya intisap eden Yesevî onun ölümü üzerine Buhara'ya gidip Şeyh Yusuf Hemedanî'ye intisap etmiş ve onun ölümünden sonra üçüncü halife olarak 1160'ta irşat postuna oturmuştur. Daha sonra Yesi'ye dönerek irşatlarına orada devam eden Yesevî 1166 yılında Yesi'de ölmüştür.

Daha çok küçük yaşta iken hayatı etrafında menkıbeler oluşmaya başlamış olan Ahmed Yesevî, Hanefî mezhebinde bir bilgin ve şeriatçıdır. Kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş, din ilimleri yanında tasavvufu da bütün incelikleri ile öğrenmiştir. Hoca Ahmed Yesevî, hikmet adını alan dinî-tasavvufî nitelikteki şiirleri ile ve bir mürşid, bir ahlâkçı sıfatıyla, İslâmlığa yeni girmiş veya henüz girmemiş olan halka şeriat hükümlerini, tasavvufun ana ilkelerini ve kendi tarikatının âdab ve erkânını öğretmeye ve yaymağa çalışmıştır. Şiirlerinde öğreticilik vasfı ağır bastığından sanat yönü zayıf kalmıştır; lirizmden yoksundur.

Müridlerince Yesevî'nin dinî tasavvufî manzumelerine "hikmet" adı verildiği için, şiirlerinin toplandığı mecmuaya da *Dîvân-ı Hikmet* denmiştir.

Elde *Dîvân-ı Hikmet*'in bir çok yazma ve basma nüshaları vardır. Ahmed Yesevî'nin ne kadar hikmet söylediği kesin olarak bilinmiyor. Sayıları yazmadan yazmaya değişmektedir. Hikmet sayısı en fazla olanlar Kazan

Levent Şahverdi Arşivi

baskılarıdır. Bir dörtlükte de Ahmed Yesevî'nin 4400 hikmet söylediği ifade edilmiştir.

Hikmetlerin çoğu dörtlükler biçimindedir. Hece vezni ile yazılmış ve koşma tarzında kafiyelenmiştir. Hece vezni ile yazılmış olanlar 4+4+4 duraklı ve 12'lidir. Hikmetler daha çok zikir sırasında ve belli bir makamla söylendiği için bu vezindeki 4+4+4'lü duraklar, şiirlere canlı ve hareketli bir ritim sağlamıştır. Hikmetlerin bazıları da gazel tarzında kafiyelenmiş ve 7+7=14 veya 8+8=16'li hece vezni ile yazılmıştır. İçlerinde aruzla yazılmış olanları da vardır. Bunlarda *fâilâtün, fâilâtün, fâilün; mefâîlün, mefâîlün mefâîlün faûlün; mefâîlün mefâilün mefâîlün* veya *mef'ûlü mefâîlü mefâîlü faûlün* gibi vezinler kullanılmıştır.

Kafiye bakımından tam veya yarım kafiyeler kullanıldığı gibi, yakın ses benzerlikleri veya redifler ile yetinildiği de görülmektedir.

Yesevî hikmetleri uzun yüzyıllar sözlü gelenekler ile ağızdan ağıza dolaştığı veya bu hikmetleri içine alan mecmua ve yazmalar çok sonraki yüzyıllarda kopya edildiği için, hikmetler artık Karahanlı devrinin dil özelliklerinden hayli uzaklaşmıştır. Hikmetlerde değişik devir ve alanlara ait farklı özellikler görülür. Bu itibarla Ahmed Yesevi'nin hikmetlerini yalnız devir ve alan bakımından Karahanlılar dönemine sokabiliyoruz. Dil yapısı bakımından bu devir Türkçesini temsil edemiyor. Dilde kendini gösteren bu değişme ve bozulma, ister istemez hikmetlerin san'at ve üslup özelliklerini de etkilemiştir.

Aslında yukarıda üzerinde durduğumuz *Kur'an Tercümesi* ile *Yesevî'nin Hikmetleri*, Karahanlı Türkçesini daha sonra ele alacağımız Harezm Türkçesine bağlayan eserlerdir.

Karahanlı Türkçesinin Dil Yapısı

Uygur Türkçesinin islâmî biçimde devamı niteliğindeki Karahanlı Türkçesinin Türkiye Türkçesinden ayrılan başlıca dil özellikleri şunlardır:

1-Kelime başında *d-* yoktur. Bugün *d-* ile başlayan bütün kelimeler *t-* iledir. *dağ/tag, deniz/teñiz, dilemek/tilemek, diş/tiş, düşmek/tüşmek , dokuz/tokuz* vb.

2-Bugün *g-* ile başlayan bütün kelimeler *k-* iledir: *gelmek/kelmek, girmek/kirmek, gün/kün , gök/kök, göz/köz, görmek/körmek* vb.

3-Türkiye Türkçesinde *v-* olan Eski Türkçedeki kelime başı *b-*'leri olduğu gibi devam etmektedir: *var/bar, varmak/barmak, varlık/barlık, vermek/birmek* vb.

4- Türkiye Türkçesindeki *olmak* fiili *bolmak* biçimindedir.

bolsu "olsun", *boldı, bolsa* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

5- Kelime başındaki *b*-'ler, benzeşme (assimilation) ile *m*-'ye dönüşmüştür: *ben/men, biñ/miñ, beñgü/meñgü* "ebedî" vb.

6- Kelime ve hece sonundaki sızıcı *d* ünsüzü *(đ)* iledir. Ünlüler arasındaki đ ünsüzü sabittir. Türkiye Türkçesinde bu ünsüz *y*-'ye dönüşmüştür: *yaymak/yađmak, giymek/keđmek boy/bođ, uyumak/uđımak, uyanık/ođug* vb.

7- Türkiye Türkçesinde diş *n*'si ile karşılanan damak *n*'leri (ñ) burada yine damak *n*'si (ñ) iledir: *Tanrı/Teñri, deniz/teñiz, ön/öñ* vb.

2. şahıs iyelik ekleri ile ilgi durumu eklerinde de damak *n*'si (ñ) kullanılır: *işiñ, başıñ, eviñ* vb.

8- Küçük ünlü uyumu dediğimiz dudak benzeşmesinde Türkiye Türkçesinden farklı durumlar vardır. Bu farklılık üç şekilde kendini gösterir:

a-Yuvarlak köklere düz ünlü taşıyan eklerin getirilmesi: *kör-di* "gördü", *tut-tı* tuttu" , *yavu-mış* "kaybetmiş" vb.

b- Düz köklere yuvarlak ünlü taşıyan eklerin getirilmesi: *ay-ur* "söyler", *bar-gu yir* "varacak yer", *yag-uş-* "yaklaşmak" vb.

c- Bağlantı ünlülerinin kelime köküne uymaması: *uk-ı-p* "anlayıp", *kör-i-p* "görüp" vb.

9- Dudak ünsüzleri yanında ünlü yuvarlaklaşması görülür: *belek* > *bölek,* "hediye"; *kapıg kapug* "kapı", *min-/mün-* "binmek", *tip/tüp* "dip" vb.

10- Türkiye Türkçesinin ilk hecelerindeki *e* ler burada *i* biçimindedir: *beş/biş, ye-/yi-* "yemek", *evmek/ivmek* "acele etmek", *ver-/bir-* "vermek" , *de-/ti-* "demek", *yer/yir* vb.

11- Bizde *+ı/+i* eki ile karşılanan ve adlara gelen yükleme durumu (accusativus) eki burada *+ıg/+ig* şeklindedir. *ne erseler+ig* "nesneleri", *tag+ıg* "dağı", *söz+ig* "sözü", *kul+ıg* "kulu" vb.

Zamirlere ve iyelik eki almış kelimelere gelen yükleme durumu eki *+nı/+ni'*dir: *aşıñ+nı* "aşını", *tiliñ+ni* "dilini" vb.

Üçüncü şahıs iyelik eki almış sözlerden sonra gelen yükleme durumu eki *+n*'dir: *ana+sı+n* "anasını", *ata+sı+n* "atasını", *bilig+i+n* "bilgisini" vb.

12- Türkiye Türkçesinde *+a/+e* ekleri ile karşılanan yönelme durumu (dativus) eki burada *+ga/+ge* (*+ka/+ke*) biçimindedir: *ilig+ke* "hükümdara" *sakış+ka* "düşünceye", *oğulları+ga* "oğullarına" vb.

13- Türkiye, Türkçesindeki *+dan/+den* çıkma durumu eki burada *+dın+din* (*+tın/+tin*), biçimindedir: *mindin* "benden", *teñiz+din* "denizden", *yırak+tın* "uzaktan" vb.

14- Bizde *-an/-en* eki ile karşılanan sıfat-fiil eki orada *-gan/-gen* (*-kan/ -ken*) biçimindedir: *alan/algan*, *veren/birgen*, *duran/turgan* vb.

15- Bizdeki *ile* edatının yerine vasıta durumu (instrumentalis) eki kullanılır: d*ille/til+in, okla/ok+un , sevinçle/sevinç+in, yıldızla/yulduz+un* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

16- Bizdeki “gibi”, “kadar”, “göre” edatlarının yerine *+ça/+çe* eşitlik durumu (equativus) eki veya *teg* edatı kullanılır: *tilek+çe tiril-* “istendiği gibi toplanmak”, *unar+ça aymak* “gücü yettiği kadar söylemek”, *kelin teg* “gelin gibi”, *keçer+teg* “geçer gibi” vb.

17- Bizdeki *-acak/-ecek, -ıcı/-ici* sıfat-fiileri için *-taçı/-teçi* (*+daçı/+deçi*) ve *-guçi/ -güçi* ekleri kullanılır: *bul+daçı er* “bulacak kimse”, *elig tut+taçı* “elinden tutacak”, *kıl+daçı* “kılıcı”; *yi-güçi* “yiyici”, *bar-guçı* “varıcı”vb.

18- Fiillerde emir kipi için *-gıl/-gil* eki kullanılır: *al-gıl* “al”, *kör-gil* “gör”, tut-gıl “tut” vb.

3. şahıs teklik emir şeklinde *-su/-sü, -sun/-sün, -sunı/-süni* ekleri gelir: *birsü* “versin”, *kirsü* “girsin”, *kirsüni, körsüni* gibi.

19- Gelecek zaman kipi için *-ga/-ge* ve *-gay/-gey* ekleri kullanılır: *al-ga-biz* “alacağız”, *kıl-ga-men* “kılacağım”, *kerek bolga* “gerekli olacak”, *kal-gay* “kalacak”, *tut-ma gay* “tutmayacak” vb.

20- Ad cümlelerinde kullanılan bildirme bağı *ol* “dır”, *erür* ve *turur*’dur: *ol ol* “odur”, *tatıgsız erür* “tatsızdır”, *asıgsız erür* “faydasızdır”, *köni söz turur* “doğru sözdür”, *akı er turur* “cömert kimsedir” vb.

KAYNAKLAR

ARAT Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig I*, Metin, İstanbu1, 1947.

ARAT Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig II*, Tercüme, Ankara, 1959

ARAT Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig III*, İndeks, İstanbu1, 1979.

ARAT, Reşid Rahmeti, *Atebetü'l-Hakayik*, İstanbul, 1951.

ATALAY, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I,* Ankara, 1940, II, Ankara 1940 III, Ankara, 1941.

ATALAY, Besim, *Dîvânü Lûgât-it-Türk Dizini* “Endeks”, Ankara, 1943.

BALHASANOĞLU, N.A., “Un texte ouigour du XIIe sircle, *KSz.* VII (1906), s. 257-279.

BANGUOGLU, Tahsin, “Kaşgarîden Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine” *TDAY.* 1958, s.87-113.

BANGUOGLU, Tahsin, “Kaşgarîden Notlar 2: Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, *TDAY.* 1959, s.1-26

BARTHOLD, W., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbu1, 1927(ikinci baskı: Ankara, 1975, s. 105-l34).

BARTHOLD, Wilhelm, *Turkestan Down to Mongol Invasion Londra*, 1928 (Türkçesi Hakkı Dursun Yıldız)

Levent Şahverdi Arşivi

BİLGE, Rifat, “Divanü Lugatit-Türk'ün Telif Tarihi”, *TM* VI, İstanbul, 1939, s. 358-360.

BİRTEK, Ferit, *En Eski Türk Savları*, Ankara, 1944.

BOMBACI A. "Kutadgu Bilig Hakkında Bâzı Mülahazalar", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 65-75.

BOROVKOV, A.K., *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII*, v., Moskova 1963.

BROCKELMANN CarI, “Mahmud al Kaschgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus”, *KSz* XVIII (1919), s. 29-49

BROCKELMANN, Carl, “Alttürkestanische Volkspoesie I”, *OZ* VII (1920) (Türkçesi: Köprülüzâde Ahmed Cemal “Eski Türkistan Halk Edebiyatı”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, III/2-3, Ağustos-Ekim 1339-1923).

BROCKELMANN Carl, “Yusuf Has Hacip”, *İA*, Leiden tab'ı, IV, 1933 (Türkçesi: Kutadgu Bilig, Tıpkıbasımı, s. 135-136

BROCKELMANN, CarI, “Mahmud al-Kashgari über die Sprachen und Stamme der Türken in XI Jahrhundert” , *KSCA* 1-3 (1921), s. 26-40 (Kısmen Türkçeye tercümesi: Nurettin Ardıç, “Divanü Lûgatit-Türk'ün Medhali”, *Aramak* mecmuası (İzmir), 2-3, Mayıs -Haziran 1939.

BROCKELMANN, Carl, “Volkskundliches aus Altturkestan”, *AM* II, s. 110-124.

BROCKELMANN CarI, *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Al-Kaşgaris Divan Lûgat At-Türk*, Budapeşte, 1928.

BROCKELMANN, Carl, *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratur sprachen Mittelasiens,* Leiden 1954.

CAFEROGLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul, 1964, s. 51-76.

CAFEROGLU, Ahmed, *Kaşgarlı Mahmud*, İstanbul 1970.

DANKOFF-Robert, Yusuf Khâs Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Torko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago-London, 1983.

DİLAÇAR, A., *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK., Ankara, 1972.

ECKMANN- Janos, “Eine Ostmitteltürkische Koranübersetzung”, *UAJ*. XXXI, 1959, s.72-85.

ERCİLASUN, B. Ahmet, *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, 1984.

ERCİLASUN, B. Ahmet, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ yay., Ankara 2004.

EREN Hasan, “Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Dîvânü Lûgât-it-Türk Özel Sayısı”, *TD*, 253 (Ekim, 1972), s. 121-124.

FINDIKOGLU, Z.F. *XI. Asırda bir Türk mütefekkiri ve âhlâki düşünceleri*, Ankara, 1938.

Levent Şahverdi Arşivi

GENÇ, Reşad, “Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi ve Etnik Durumu", *TKA*,XI-XIV, 1973-1975, Ankara,1975, s. 176-213.

GENÇ, Reşad, *Karahanlı Devlet Teşki1âtı*, İstanbu1, 1981.

GÖKYAY, Orhan Şaik, “Dîvânü Lûgât-it-Türk ve Alp Er Tunga”, *TD*, 253 (Ekim 1972) s. 56-590

GÜLENSOY, Tuncer, “Kutadgu Bilig’den Hikmetler”, *TK*, 98 (Aralık 1970), s. 157-173.

GÜNAY, Turgut, “Türk Halk Şiirinde İlk “Deyişme” (Müşâare) Örnekleri”, *Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara, 1983, s. 43-46.

HARTMANN Martin, “Zur metrischen Form des Kudatgu Bilik”, *KSz* II (1902) s. 141-153 (Türkçesi: Kutadgu Bi1ig, Tıpkıbasım I, s. 124-126).

İNALCIK, Halil, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Ge1enek1eri”, *Reşid Rahmeti Arat için*, Ankara, 1966, s. 259-2710

İNAN, Abdülkadir, Kutadgu Bi1ig Tıpkıbasımlarına Giriş, *Kutadgu Bilig*, Tıpkı basım I, İstanbul, 1942, s. 11-111.

İNAN, Abdülkadir, “Eski Türkçe üç Kur'an Tercümesi”, *TD*, S. 6 (1952)s. 324-327

İNAN, Abdülkadir, “Eski Kur'an Tercümelerinin Dili Mes'e1esi”, *TD* s.7 (1952), s. 395-398.

KAFESOGLU, İbrahim, *Kutadgu Bi1ig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul, 1980

KORKMAZ, Zeynep, “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *TD*, 253 (Ekim 1972), “Kaşgar1ı Mahmud Özel Sayısı”, s. 3-19.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, “Hibet.ül-hakayık”, *Millî Tetebbular*, S. 5 (1331-1915) s. 369-380

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvuflar*, 2. basım, Ankara, 1966.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, s. 165-173.

Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım I, Viyana nüshası, İstanbul, 1942.

Kutadgu Bi1ig, Tıpkıbasım III, Mısır nüshası, İstanbu1, 1943.

MANSUROGLU, Mecdut, “Das Karakhanidische”. *Fundadamenta (PhTF I)*, Wiesbaden 1959, s. 87-112 (Türkçesi: AKALIN, Mehmet, “Karahanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara, 1979, s. 141-182.

NECİB, Asım, *Hibetü’1-Hakayık*, İstanbul 1334 (1918), 1. kısım., metin, tercüme ve açıklamalar, 2. kısım faksimile

NECİB, Asım, “Uygur yazısı ile Hibetü’l-hakayık' ın diğer bir nüshası”, *TM* I (1925), s. 227-233.

PRITSAK, Omelyan, “Kara-Hanlılar”, *İA*, VI, s. 251-273.

Levent Şahverdi Arşivi

RADLOFF Wilhelm, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun* Theil I, Der Text in Transcription St. Petersburg. 1891.

RADLOFF, Wilhelm, *Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun,* Theil II, Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairol, Lieferung, St. Petersburg, 1900; 2. Lieferung, St. Petersburg, 1910.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, *Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut-Hayatı-şahsiyeti Divanü Lûgat'ı*, İstanbul, 1946.

Türkiye Tarihi, C. 2, AKDTYK, TTK yay., Ankara 2007, s … (baskıda).

Levent Şahverdi Arşivi

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL ve EDEBİYAT
2. Harezm-Altın Ordu Dil ve Edebiyatı

Aral Gölü'nün güneyinde ve bu göle dökülen *Amu Derya* (*Ceyhun*) ırmağının iki tarafında uzanan *Harezm* bölgesi, Batı Türkistan'ın en eski kültür merkezlerinden biridir. Bir yandan Ceyhun ırmağı ile bunun oluşturduğu deltanın *Harezm* bölgesi için bir hayat kaynağı olması, öte yandan bölgenin İran, Hindistan ve Çin gibi Asya ülkeleri ile Güney Rusya ve Sibirya bozkırlarını birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunması, bu bölgeyi hem önemli bir ticaret merkezi hem de önemli bir kültür merkezi durumuna getirmiştir.

Orta Asya Türk Dünyasının Batı Kesimindeki Gelişmeler

Orta Asya Türk dünyasının batı kesimine düşen Harezm bölgesinde İslâmlığın kabulünden önce de İslâm Türk döneminde de Harzemşahlar Devleti egemen olmuştu. 1017 tarihinde G a z n e l i M a h m u d tarafından fethedilen *Harezm* bölgesinin idaresi Türk asıllı valilere verildiği için Gazneliler ve Selçuklular döneminde, bölgeye *Kanglı, Oğuz, Kıpçak, Kalaç, Kimek* gibi Türk boylarına bağlı pek çok halkın gelip yerleşmesiyle bu bölge gittikçe Türkleşerek yeni bir Türk dili ve edebiyatı döneminin başlamasına ortam hazırlamıştır. Gerçi, Harezmin asıl halkını İran kökenli unsurlar oluşturuyordu. Ancak, *Sirderya* Kuzeyinde bulunan steplerdeki göçebe Türk unsurlarının *Aral Gölü* çevresine, güneye ve güney-batıya doğru yaptıkları sürekli akınlarla buralarda yerleşmeleri, bölgenin bir iki yüzyıl içinde Türkleşmesi sonucunu doğurmuştur. XIII. yüzyılda buraya Moğollar geldikleri zaman, bölge artık iyiden iyiye Türkleşmiş bulunuyordu. Buna göre Harezm'in Türkleşmesi XI.-XII. yüzyıllarda, yani yukarıda belirtildiği üzere, bu bölgenin Selçuklu egemenliği altında bulunduğu dönemdedir. Hatta kısmen Harzemşahlar kısmen de Sogotlar tarafından *Sirderya* çevresinde kurulan şehirlerin Türkleşmesi daha da öncedir. Kimi kaynakların verdikleri bilgilerden, bu şehirler halkının XI. yüzyılda iyiden iyiye Türkleştiği anlaşılıyor. *Savran, Suğnak* ve *Farab* ile *Otrar* arasındaki *Şavgar* bu şehirlerin en önemlilerindendir. Her ne kadar İbni Havkal ve ona kaynaklık eden İstaOrî'nin eserlerinde, daha sonraki Türkistan şehrinin yerinde bulunan *Yese*'den söz edilmemiş ise de biz daha XII. yüzyılda, Ahmet Yesevî'nin *Hikmetler* adı altında tasavvuf felsefesini halk diliyle anlatan Türkçe manzumeler yazdığını biliyoruz, Böylece, kuzeydeki steplerden *Harezm*'e gelmiş olan Türk boyları, orada buldukları yüksek kültürü benimsedikleri gibi

Levent Şahverdi Arşivi

kendileri de bu kültürü geliştirerek, güçlü bir dil ve edebiyatın kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir.

Bütün bu gelişmelerle *Harezm* bölgesi, *Sirderya*'nın aşağı kesimini de içine alarak daha Moğolların gelişinden önceki dönemde bile Doğu Türkistan'daki Kaşgâr'ın yanında Batı Türkistan'da ikinci bir edebî merkez olma niteliğini kazanmıştır.

Aral Gölü çevresinde kurulan Harezm Türkçesi, nüfusça daha çok *Kanglı, Kıpçak* ve *Oğuz* unsurlarına dayanmıştır. Edebî gelenek bakımından da Karahanlı Türkçesinin yoğun etkisi altındadır.

Harezm ve Altın Ordu'da Türk Dili ve Edebiyatı

Harezm Türkçesi diye adlandırdığımız dil ve edebiyat dönemi, işte XIII. Yüzyılda *Harezm* ile ona bağlı aşağı *Sirderya* Irmağı (*Seyhun* Irmağı) bölgesinde, Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı olarak ve nüfus yapısındaki karma nitelik dolayısıyla aynı zamanda O ğ u z ve K ı p ç a k lehçelerinin etkilerini de içine alarak kurulup gelişen yazı diline verilen addır. İslâmi devir Orta Asya edebî dilinin ikinci dönemini oluşturur ve XIV. yüzyıl sonuna kadar uzanır.

Dil tarihimizde *Harezm Türkçesi* diye adlandırılan bu edebî dil, Karahanlı yazı dilini, XV. yüzyılda kendinden sonra gelen *Çağatay* yazı diline bağlayan bir geçiş dönemi oluşturur.

Bu yazı dili, *Harezm*'in kuzeyindeki *Altın Ordu* bölgesinde de edebî dil olarak kabul edilmiştir. Harezm bölgesi 1220'deki Moğol istilâsından sonra 1379 yılına kadar siyasî bakımdan *Altın Ordu Devleti*'ne bağlı olduğu için Moğollar, bu bölgedeki İslâmî Türk edebiyatının gelişmesine engel olmamışlardır. Aslına bakılırsa, Altın Ordu devletinin *İrtiş Irmağı*'na yönelen doğu bölgesinde kendine dayanak olacak bir kültür yoktu. Bu nedenle, kültürce yüksek düzeyde olan Harezm'e dayanmıştır. Bu gelişmede ticarî ilişkilerin de önemli etkisi olmuştur. Çünkü *üst Yurt*'tan Avrupa'ya geçen ticaret yolu Altın Ordu Devleti'nin merkezi olan *Saray*'a uğruyordu. Altın Ordu, etnik yapı açısından daha çok Kıpçak ve Oğuz unsurlarına dayandığı için, bu yazı dilinin olgunluk çağı olan XIV. yüzyılda, Harezmden birçok bilgin ve edebiyatçı Cuci Ulusu'nun batısına, yani Altın Ordu bölgesine giderek edebî dili orada da geliştirmişlerdir. Böylece, siyasî bakımdan Altın Ordu'ya bağlı olan Harezm bölgesi, edebî bakımdan Altın Ordu'yu kendisine bağlamıştır. Her iki bölge arasındaki bu kültürel ve edebî iletişime XIV. yüzyılda Altın Ordu'nun başkenti *Saray* ile *Kırım* da katılmış; dolayısıyla, Altın Ordu edebî dilinin gelişmesinde Harezm önemli bir etken olmuştur. Daha sonra biz Altın Ordu'daki Kıpçak

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçesinin ağır bastığı edebî faaliyetin Suriye ve Mısır'a kadar uzanarak orada Kıpçakçanın güney kolunu temsil ettiğini görüyoruz. Ancak, Mısır Kıpçakçası, Oğuzca ile karışmış bir dil yapısı taşıdığından, XV. yüzyıldan başlayarak gittikçe Oğuzcalaşmış ve bu bölgenin Osmanlı egemenliğine geçmesiyle de (1517) Anadolu Türkçesi ile birleşmiştir.

Harezm Türkçesinin en önemli özelliği, Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş aşamasında bir yazı dili olması, üzerinde Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerinin etkilerini taşıması dolayısıyla, bir sonraki yüzyıldan başlayarak Türk etnik kollarındaki dallanmayla ortaya çıkan *Doğu Türkçesi* ile güney-batı lehçelerini oluşturan *Oğuz-Türkmen* ve kuzey-batı lehçelerini oluşturan *Kıpçak* yazı dili gruplarının oluşmasına kaynaklık etmiş olmasıdır. Böylece, Türk dili tarihinde, XV. yüzyıldan bu yana *yeni yazı dilleri* diye adlandırılan bir dönem başlamıştır. Harezm Türkçesi de VI-XI yüzyıllar arasını kapsayan *Eski Türkçe* dönemi ile XV-XXI. Yüzyıllar arasındaki yeni yazı dilleri ve lehçeleri dönemi arasında, XIII-XIV. yüzyılları kapsayan ve genel sınıflandırmada *Orta Türkçe* diye adlandırılan kendine özgü bir dönem oluşturmuştur.

Harezm Türkçesinin Başlıca Eserleri

Bu dönemi temsil eden eserler, dil yapıları bakımından temelde önemli ayrılıklar taşımamakla birlikte, ayrıntı noktalarında etnik farklılıklardan gelen bazı özellikler dolayısıyla bunları başlıca iki grupta toplamak gerekmektedir. Bu iki grubu da kendi içinde: 1) Doğrudan doğruya Harezm bölgesinde yazılmış olup *Harezm Türkçesini* temsil eden eserler, 2) Edebî bakımdan Harezm'e bağlı *Altın Ordu Türkçesini* temsil eden eserler, 3) Suriye ve Mısır'a yapılan göçlerle Altın Ordu Kıpçak dil ve edebiyatı bu bölgelere kadar uzanarak varlığını XV. yüzyıl sonlarına kadar orada da sürdürmüş olduğundan, Altın Ordu dil ve edebiyatının bir devamı olarak *Mısır Kıpçakçası* (Memlûk Kıpçakçası) ile yazılmış eserler olarak üç kola ayırmak uygun olur.

Bu bölgede yazılan eserler konuları bakımından da:

a) Dinî-tasavvufî nitelikte olanlar,

b) Edebî nitelik taşıyanlar,

c) Bilimsel nitelikte olanlar,

d) Sözlük ve Gramer niteliğinde olanlar diye sınıflandırılabilir. Bu eserleri, yazıldıkları bölgeleri dikkate alarak şöyle sıralayabiliriz:

1. Harezm Türkçesi Eserleri

Levent Şahverdi Arşivi

Doğrudan doğruya Harezm bölgesinde yazılan ve Harezm Türkçesini temsil eden başlıca eserler *Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Mukaddimetü'l-Edeb, Muînü'-l-Mürîd,* satırlar arası *Kur'an Tercümesi*'dir. Bu dönemden elimizde bulunan eserlerde konuları bakımından dinî nitelik ağır basar.

Kısasü'l-Enbiyâ

Harezm bölgesindeki *Ribat-ı Oğuz* kasabasından, R a b g u z î mahlâsı ile ün yapmış olan N â s ı r ü' d – d î n B u r h â n ü' d – d î n R a b g u z î tarafından 1310 (h. 710) yılında kaleme alınmış olan *Kısasü'l-Enbiyâ*, adından da anlaşılacağı üzere peygamber hikâye ve rivayetlerine dayanan dinî bir eserdir. Ribat kasabasının, *Seyhun Irmağı* kıyılarındaki *Cend* yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir. R a b g u z î, eserinde, *Kısasü'l-Enbiyâ*'yı Çağatay emirlerinden *Nâsirü'd-dîn Tok Buga Beg*'e sunduğunu bildirmiştir.

Bu eser, Karahanlı-Kaşgâr Türkçesini Harezm Türkçesine bağlayan ve temelde Karahanlı yazı dili geleneğini sürdüren önemli bir metindir. Yazar, eserdeki sanat gücünü aktardığı kıssalara eklediği Arapça ve Türkçe şiirlerle de pekiştirmiştir. Eserde toplam 484 dizelik 43 Türkçe şiir yer almıştır (A. Ata 1997, s. XVI). Bu şiirler tuyug nazım türündeki dörtlüklerden oluşmaktadır.

Eserin çeşitli yazma nüshaları vardır. Dil özellikleri açısından en eski ve en iyi nüshası Londra British Museum nüshasıdır. Bu nüsha K. Grönbech tarafından Rabguzî, *Narrationes de Prophetis* (Kopenhagen 1948) başlığı ile tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

Eserin Devlet Kitaplığı ile başka kitaplıklarda olmak üzere Leningrad'da altı, Isveç'te Uppsala ve Lund Üniversite Kitaplıklarında iki, Paris'te Bibliotheque National'da ve Bakü İlimler Akademisi Yazma Eserler bölümünde de birer yazma nüshası vardır. Kazan'da çeşitli ellerde dört nüshanın bulunduğu da bilinmektedir.

Eserin dil tarihi ve dil yapısı bakımından taşıdığı önem dolayısıyla N. İ. İ l m i n s k y'den başlayarak N. F. Katanov, P. M. Melioransky, E. İsmailoviç Fazılov vb. tarafından farklı yazmalara dayanan yayımları yapılmıştır. J. Schinkewitsch, British Museum nüshasını temel alarak, Kısasü'l-Enbiyâ'nın dil yapısı üzerinde "Rabguzî's Syntax" (MSOS II, S. XXIX-1926-, s. 130-172, XXX- 1927 -, s. 1-57; Tü. Çev. *Türk Dili Belleten* III, s. 8-9-10-11, 1947) başlıklı önemli bir araştırma yayımlamıştır. Eser üzerinde metin ve inceleme olarak daha epey yayın vardır. Biz bunlardan son zamanlara ait birkaç örnek vermekle yetineceğiz:

J. Thury (çev. Ragıp Hulusî), "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları" *Millî Tetebbular Mecm. II* (İstanbul 1331), s. 81-133.; H. E.

Levent Şahverdi Arşivi

Boeschoten, "Vokalquantität in Rabguzis Poesie" *Central Asiatic Journal,* 34, nu. 3-4, wiesbaden 1990;

H. E. Boeschoten - M. Vandammo - S. Tezcan, *Al-Rabghūz1. The stories of the Prophets, I. Chritically Edit; II Translate,* Leiden 1995; A. Ata, Nāsırü'd-d1n bin Burhānü'd-din Rabgūz1, *Kısasü'l-Enbiyā* (peygamber kıssaları) I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. *Dizin,* TDK yay., Ankara 1997.

Kısasü'l-Enbiyâ'dan Metin Örneği (A. Ata yay. S. 9)

Kaçan İdi ᴷazze ve celle Âdemni yaratmak (14) tiledi erse Cebrâ└ilge -itâb keldi; bargıl yer yüzindin bir awuç toprak ketürgil. Cebrâ└il (15) kelip toprak algalu ogradı erse yer Cebrâ└ilge ant berdi; mendin toprak almagıl (16) tep. Cebrâ└il ant ogurlap toprak almadı. İsrâilni ı5dı aña ma ant berdi, ol (17) toprak almadı. Ke5in MikâLilni ı5dı aña ma ant berdi ol ma toprak almadı. (18) Ke5in KAzrâLilni ı5dı aña ma ant berdii KAzrâLil aydı; seniñ antıñdın maña Mevli taKâlâ (19) yarlıgı Kazizrek turur, tep her kamug yer yüzindin bir owuç toprak aldı, maşrıkdın magrıbga (20) tegi kırk karı yer kavar erdi. /azretdin 0itâb keldi: Ey KAzrâLil gâyet katıg köñül- (21) –lüg ermiş-sen. Takdir andag kıldım kamug tınlıglarnıñ canın saña aldurgay-men. [6r] (1) Ol toprakda suvı tebiz, ürüñ kara, süçüg açıg, sarıg, yaşıl, kızıl, kök katıg yumşak (2) ve arıg arıgsız, tatlıgsız kamug bar erdi. Ol sebebdin âdem oglanları biri biriñe meñze- (3)- mezler, kimi arıg, kimi arıgsız, kimi iglig, kimi igsiz, kimi ürüñ, kimi kara kimi sarıg, kimi kızıl, (4) kimi e5gü, kimi isiz, kimi sücüg sözlüg, kimi açıg sözlüg, kimi katıg köñüllüg, kimi yumşak (5) köñüllig. KAzrâLil ol topraknı Mekkeli Tâyifli arasında Da2nâ atlıg yerde ko5dı, (6) Kırk yıl ol toprak üze yagmur yagdı, otuz tokuz yıl ka5gu yagmurı yagdı, bir yıl (7) sewünç yagmurı yagdı. Ol yoldın Âdemga sewünçdin ka5gu artukrak boldı. Kırk yılda (8) ke5in ol tofraknı kudreti birle sûret kıldı, başı Tâyif sıñar, a5akı Mekke sıñar.

"Tanrı azze ve celle Adem'i yaratacağı zaman Cebrail'e: git yer yüzünden bir avuç toprak getir diye seslendi. Cebrail toprak almak için yere indiğinde yer ona, benden toprak alma diye ant verdi. Cebrail andı bozarak toprak almadı. (Tanrı) İsrafil'i gönderdi. Yer ona da ant verdi ve toprak almadı. Tanrı arkasından Azrail'i gönderdi. Yer ona da ant verdiyse de, Azrail, bana senin andından Mevlânın buyruğu daha azizdir diyerek yer yüzünün doğudan batıya kadar kırk karışlık yerinin herbirinden bir avuç toprak aldı. Tanrıdan, Ey Azrail sen pek katı gönüllü imişsin diye hitap geldi. Ben öyle takdir ettim ki bütün canlıların canını sana aldıracağım. O toprakta suyu temiz, beyaz, kara, tatlı, acı, sarı yeşil, kızıl, mavi, katı, yumuşak ve temiz, kirli, tatsız her şey vardı. O yüzden âdemoğulları birbirine benzemez. Kimi temiz, kimi kirli, kimi hastalıklı, kimi sağlıklı, kimi beyaz, kimi kara (arap), kimi sarı, kimi kızıl, kimi

Levent Şahverdi Arşivi

iyi, kimi kötü, kimi tatlı sözlü, kimi acı sözlü, kimi katı gönüllü (merhametsiz), kimi yumuşak gönüllü (merhametli)dir. Azrail o toprağı Mekkeli-Tayifli arasındaki Dahna denilen yere bıraktı. Kırk yıl o toprağın üzerine yağmur yağdı. Otuz dokuz yıl kaygı yağmuru, bir yıl sevinç yağmuru yağdı. O nedenle âdemoğluna üzüntü sevinçten daha fazla oldu. Kırk yıldan sonra o toprağın kudreti ile başı Tayif yönünde ayağı Mekke tarafında olmak üzere şekillendirdi, suret oldu."

Nehcü'l-Ferâdis (uştmaOlarnıñ açık yolı)

Kerderli M a h m u d b. A l i tarafından 1358 yılından önce yazılmış olan Nehcü'l-Feradis, her biri onar fasıllık dört bâbdan oluşan 444 sayfalık dinî nitelikte, mensur hacimli bir eserdir. Birinci bâbda Hz. Muhammedin hayatı, ailesi, kendisine vahi gelmesi, çektiği zorluklar, Mekkeden Medine'ye göç, gösterdiği mucizeler, yaptığı savaşlar ve vefatı anlatılmıştır. İkinci bâbda dört halife ile ehl-i beyt ve dört imanın faziletleri ele alınmıştır. Üçüncü ve dördüncü bâblarda Tanrı'ya hoş gelen ve hoş gelmeyen ameller üzerinde durulmuştur.

Eserde her fasıl bir hadisle başlatılmış, daha sonra bu hadis Türkçeye aktarılmış, arkasından da İslâm bilginlerinin bu hadisle ilgili yorumlarına ve aktardıkları hikâyelere yer verilmiştir. Niteliği bakımından dinî edebiyatın her iki dünyada aziz olmayı dileyen mü'minler (inanmışlar) için edinilmesi gereken Müslümanlık bilgilerini içeren bir el kitabıdır. *Kısasü'l-Enbiya* gibi sade ve açık bir dille yazılmıştır. Harezm Türkçesinin özelliklerini veren en önemli kaynak durumundadır.

Eserin Yazma Nüshaları

Nehcü'l-Ferâdis'in şimdiye kadar bilinen başlıca yazmaları şunlardır:

1) İstanbul Süleymaniye Kütüph. Yeni Cami nüshası, 2) Tatar bilginlerinden Şehabeddin Mercanî nüshası, 3) Paris Bibliotheque Nationale nüshası, 4) Yaltla nüshası, 5) Kazan Üniv. Kütüph. ile Devlet Üniv. Kütüphanesinde bulunan nüshalar, 6) Leningrad Bilimler Akademisi ile Şarkiyat Enstitüsünde bulunan iki nüsha. Bunlardan yukarıda belirtilen 1. ve 2. nüshalar bir yana bırakılırsa, ötekilerde, eserin baş ve sonundan eksikler bulunması, yazarın belirtilmemesi, harekesiz metinler olması, XVII. Yüzyıla kadar uzanan geç kopya tarihi taşıması gibi bir takım eksiklikler göze çarpmaktadır. Eser üzerinde yapılan çalışmalarla anlaşılmıştır ki hem Harezm Türkçesine göre harekelenmiş bir metne dayanması hem de yazar ve müstensih kaydının açık ve güvenilir biçimde verilmiş, üstelik yazarın sağlığında kopya edilmiş olması bakımından en güvenilir nüsha Süleymaniye kütüph. Yeni Cami

Levent Şahverdi Arşivi

(nu: 87a) nüshasıdır. H. 759 yılında *Saray*'da kopya edilen ve yazar adının kaydını da taşıyan Ş. Mercanî'nin özel kütüphanesinde bulunan nüsha da önemlidir. Ama bu nüsha sonradan kaybolmuştur.

Nehcü'l-Ferâdis Üzerindeki Çalışmalar

Eserin Türk dili tarihi açısından taşıdığı büyük önem dolayısıyla üzerinde epey inceleme ve metin yayını yapılmıştır. Bunlar içinde burada verilmesi uygun görülenler şunlardır:

Zeki Velidî Togan, "Harezmde Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecm.* C. II (1926) s. 315-345.

J. Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis I.* Tıpkıbasım, TDK. Ankara 1956 (Yeni Cami nüshasının tıpkıbasımıdır). J. Eckmann, Nehcü'l-Ferâdis II: *Metin* (çevriyazı: J. Eckmann), yayımlayanlar: S. Tezcan – H. Zülfikar, TDK. Ankara 1988.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri I, *Türk Dili ve Edeb. Derg.* (TDED) XVI (1968), s. 55-72; II TDED. XVII (1969), s. 33-56; III TDED XVIII (1970), s. 57-80; IV TDED XIX (1971), s. 145-170.

O. N. Tuna, *Studies on Nahju'l Farād1s*: *A Method for Turkic Historical Dialectology,* Ph. D. Thesis University of Washington 1968.

J. Eckmann, "Das Charezm Türkische", *philologiae Turcicae Fundamenta I* (wiensbaden 1959), s. 113-137 (Tü. Çev. M. Akalın, "Harezm Türkçesi" *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay. IV, Ankara 1988, s. 173-210).

Mustafa Argunşah, *Nehcü'l-Ferâdis II, Metin* (çevriyazı: J. Eckmann, yayımlayanlar: S. Tezcan –H. Zülfikar, TDK 1988), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1995, s. 439-469.

Nehcü'l-Ferâdis'ten Metin Örneği

BEŞİNÇ (6) FASL

Peygâmber *a*[s]'nuñ mucizâtınıñ beyânı turur. İmâm Bagavî *ra2mhi* Mesâbîh atlıg kitâbda bu 2adîsni (7) keltürmiş: Bu hadîsniñ maKnîsi ol bolur kim KAlî *razhu* aytur: (9) Men Peygâmbar K*as* birle Mekkede erdim. Mekkeniñ sahrâsınga çıktuk. Tagka karşu keldük erse, ol tagdın âvâz keldi (10) kim es-selâmu Kaleyke, yâ Resûlallâh tep. Takı dara0tka karşu keldük erse, ol dara0tdın âvâz keldi kim es-selâmu Kaleyke, yâ Resûlallâh tep.

(11) Peygâmbar K*as* Medînede erdi kim)aybar cuhûdları takı Benû Kurayza cuhûdları Mekkeke bardılar takı Mekke kâfirlarınga (12) aydılar: Biz cümle sizke yârî bermek üçün keldük. Biz cümle ittifâk kılıp agır çerig birle

Levent Şahverdi Arşivi

Medîneke barsak, takı bu Mu2ammedni aradın (13) ketersek - siziñ dîniñgizni takı bâtil tep aytur, biziñ dînimizni takı bâtil tep aytur - siz takı munuñ tilindin takı za2matı- (14) -dın kurtulsañız, biz takı kurtulsak tep aydılar erse, Mekke kâfirlarınga bu söz 0oş keldi. Çerig istiKdâdı kıldılar takı (15) yahûdîler çerigi birle takı öz çerigleri birle Medîneke keldiler. Kaçan bu 0abar Peydâmbar K*as*'qa tegdi erse, sahâbalarnı (16) yıgdı takı meşveret kıldı erse, Selmân-i Fârsî aydı *razhu:* Biziñ Fârs elinde 0andak bolur. Ėl tegresinde (17) ulug, teriñ arık kazarlar kim çerig tört yandın kirmesün tep aydı. Maslahat bolgay-mu kim bu Medîneniñ tegresinde **[28]** (1) 0andak kazsak? Tört yandın kâfirlar kirmese, bir yandın uruşmak âsân bolgay tedi erse, Peygâmbar K*as* (2) takı sahâbalar bu sözni masla2at kördiler. İñen savâb turur tediler erse, Peygâmbar K*as* buyurdı, (3) cümle sahâba Medîneniñ tegresinde 0andak kaza başladılar. Medîne içinde açlık erdi. Çerigke istiKdâd kılmak, (4) yana bu 0andak kazmak sahâbalarga agır keldi. Câbir aytur *razhu:* Cümle sahâbalar bu 0andaknı kazar erdi. Ulug (5) taş çıktı. Neçeme kuvvatlıg erenler balta birle ursalar, heç eşer kılmaz erdi. Bardılar. Peygâmbarga aydılar erse, (6) Peygâmbar K*as* elginge balta aldı takı üç kata Bismillâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm tedi takı urmış erdi, bu ulug taş (7) pâra pâra boldı.

" Peygamber a[s]ın mucizelerinin anlatılmasıdır. İmam Bagavî (rahmhi) Mesâbîh adlı eserine şu hadîsi aktarmıştır. Bu hadîsin anlamı şudur: Ali (razhu) anlatır: Ben peygamberlerle Mekkede idim. Mekkenin kırlarına çıktık. Dağa karşı geldiğimizde ol dağdan ya Tanrının elçisi, sana selâm olsun diye ses geldi. Ağaca doğru geldiğimizde de ağaçtan yine ya Tanrının elçisi sana selâm olsun diye ses geldi.

Peygamber (Ksa.) Medînede bulunduğu sırada, Haybar Yahudileri ile Benû Kurayza Yahudileri Mekkeye giderek Mekke kâfirlerine: Biz cümlemiz size yardım etmek için geldik. Biz hepimiz birleşip çok sayıda askerle Medineye gidelim ve bu Muhammedi aradan çıkaralım (çünkü) sizin dininize de bizim dinimize de bâtıl diyor. Siz de biz de bunun dilinden ve eziyetinden kurtulalım dediler. Bu söz Mekke kâfirlerinin hoşuna gitti. Asker hazırlığı yaparak Yahudi askerleri ve kendi askerleri ile birlikte Medîne'ye geldiler. Bu haber peygamber K*as*La ulaştığında sahabeleri toplayarak iştişare etti. Selman-ı Fârsî dedi ki: Bizim Fars ilinde hendek olur. İlin çevresine, dört bir yandan asker girmesin diye büyük ve derin ark kazarlar. Bu Medîne'nin etrafına da hendek kazmamızı uygun bulur musunuz? Dört yandan kâfirler girmezse, bir yandan onlarla çarpışmak kolay olur dediğinde, peygamber K*as* ve sahabeler bu teklifi uygun buldular. Bütün sahabeler Medîne'nin çevresine hendek kazmaya başladılar. Medîne içinde açlık vardı. Askere yardım etmek ve hendek kazmak sahabelere ağır geldi. Câbir anlatır: Bütün sahabeler bu hendeği kazıyordu.

Levent Şahverdi Arşivi

Kazarken büyük bir taş çıktı. Nice güçlü kimseler (o taşı parçalamak için) balta ile vuruyorlar, ancak, hiçbir etkisi olmuyordu. Gidip durumu peygambere anlattıklarında, peygamber K*as* eline baltayı aldı ve üç kez Bismillâhi'r Rahmâni'r-Rahîm diyerek taşa vurduğunda o taş parça parça oldu."

Mukaddemetü'l-Edeb

Ünlü tefsir ve sözlük bilgini Mahmud bin Ömer ez - Zemahşerî tarafından yazılıp Harzemşah Atsız'a sunulmuş olan *Mukaddimetü'l-Edeb*, Arapça öğretmek amacıyla yazılmış olan Arapça kelimeler ve kısa cümlelerden oluşan pratik bir sözlüktür.

Harezm şahı Atsız (1099-1156), babası Kutbü'd-dîn Muhammed'in ölümü üzerine, 1127 yılında Sultan Sencer tarafından Harezm şahı ilân edilmişti. Bu eser Atsız'ın o devirde bilim dili olan Arapçaya duyduğu yakın ilgi üzerine, Zemahşerî'den Saray kütüphanesi için bir sözlük yazmasını istemesi üzerine hazırlanmıştır.

Eserin pek çok yazması vardır. Ancak, hiçbirinde yazılış tarihi kayıtlı değildir. Eğer Atsız'ın hüküm sürdüğü yıllar ile (1127-1156) Zemahşerî'nin ölüm tarihi olan 1144 yılı dikkate alınırsa eserin yazılış yıllının 1128-1144 arasındaki yıllardan birine rastladığı kabul edilebilir.

Arapça yazılmış bir eserin Harezm Türkçesi için taşıdığı önem, bu eserin aynı zamanda Harezm Türkçesi, Farsça, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca gibi dillere satır altı tercümelerinin de yapılmış olmasındandır. Ne var ki eserin Zemahşerî'nin elinden çıkan orijinal nüshası elde bulunmadığı için, Atsız'a sunulan eserde herhangi bir dile tercümesinin bulunup bulunmadığı, varsa bu tercümenin hangi dilde olduğu da bilinmiyor. Eserin yazıldığı dönem ve bölgede en çok konuşulan dil Türkçe yani Harezm Türkçesi, ondan sonra da Farsça ve Harezmîce olduğuna göre, yazarın, eserin ön sözünde "Bu kitap sayesinde Atsız'ın yüce adının bütün dillerde her zaman ve her yerde anılmasını istediğini" belirten sözlerine dayanılarak bütün diller için yukarıda gösterilen üç dil ve bunların başında da Harezm Türkçesi olduğu söylenebilir. Bugün dilimizde, eserin Harezm Türkçesine tercümesi yapılmış 20 yazma nüshası vardır (A. Ata, 2002, s. 32-33). Bu nüshalar arasında Harezm Türkçesi için en elverişli olanları İstanbul Üniversite Kütüphanesi, Paris Berlin, Şuster ve Yozgat nüshalarıdır.

Eser Üzerindeki Çalışmalar

Bu eser üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak, Harezm Türkçesi açısından önemli olan başlıca yayımlar şunlardır:

Levent Şahverdi Arşivi

W. B a r t h o l d, “Eine Zama0şar1 Handschrift mit alttürkischen Glosson”, *Islamica* 2, Leipzig 1926, s. 1-4.

A. N. B o r o v k o v, “Tyurskiye glossı v Bu0arkom spisko Mukaddimat al-Adab”, *Acta Orientalia Hungaria XV,* Budapest 1962, s. 3-39.

N. P o p p e, “Eine viersprachige Zamaxşari Handschrift, I. Das Çagataytürkische Sprachmaterial”, *ZDMG* 101, wiesbaden 1951, s. 301-332.

Zeki Velidi Togan, *Documents on Khorezmian Culture, Part I. Mukaddimat al-Adab with the Translation in Khorezmian,* İstanbul 1951.

Nuri Yüce, Ebu’l- Kāsım Cārullah Mahmūd bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zama0şar1 el-Hvārezm1, *Mukaddimetü’l-Edeb* ()vārezm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası), TDK yay., Ankara 1993.

Aysu Ata, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi,* İstanbul 2002, s. 30-34.

Muînü’l-Mürîd

Muînü’l-Mürîd 1313 yılında molla bir zat tarafından Harezmdeki göçebe Türkmenler için yazılmış, manzum ilmühal kitabıdır. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü’l Hakayık* gibi mütekarip (faûlün faûlün faûlün faûl) veznindedir. Geniş halk kitlesi için kaleme alındığından dil ve üslûbu çok sadedir. Bilinen tek yazması Bursa’da Orhan Kütüphanesindedir (nu: 1605). 26 yapraktan (varak) oluşan eserin her sayfasında ortalama 16-17 satır vardır.

Eserin yazarı konusunda, eser üzerinde çalışanların yorum ayrılıklarından kaynaklanan bazı görüş ayrılıkları olmuştur. Yazar, eserde kendisini İslâm ve atasını da Baba İslâm olarak tanıtmıştır. Bu ad “Hârezm Türkçesi” adlı makalesinde J. Eckmann tarafından da benimsenmiştir. Yaknız, Baba Islâm’ın yazarın babası mı şeyhi mi olduğu belli değildir. Zeki Velidi Togan, eserde geçen:

“*Bu kaç söz ayıtgan atı Islâm ol*
Tilegi â0ir vakt İslâm ol
Atam Baba İslâm Veliyyü’l-vera
Özi zikri tilde tümen aslan ol”

dizelerinden, yazarın adını belirlemenin güç olduğunu kaydeder (Harezmde yazılmış Eski Türkçe Eserler, s. 322). Ebülgazi Bahadır Han da *Şecere-i Terâkime* (Türkmenlerin Şeceresi)’sinde yazar olarak Şeyh Şeref adını vermiştir. Şeyh Şeref’in bu eseri Salar ilinden Ersarı Bay’ın kendisinden dinî konuları Türkçe olarak açıklayan bir eser yazmasını istemesiyle yazdığını bildirmiştir. Eserde kendisini İ s l â m olarak tanıtan yazar, kafalarda, acaba bu İslâm aslında Şeyh Şeref midir? Biçiminde bir şüphe de doğurmuştur. Ancak, bu konudaki genel kanıya göre, eserin asıl yazarı İslâm’dır. Şeyh Şeref

Levent Şahverdi Arşivi

Türkmenler arasında ün yapmış bir Şeyh olduğu için, belki de Türkmen an'anesi *Revnakü'l-İslâm* gibi *Muînü'l-Mürîd*'i de ona mal etmiştir.

Eserin Harezm Türkçesi eserleri içindeki önemi, Oğuz-Türkmen dil etkisini de yansıtmış oluşundandır. Nitekim artık bu eserde *ñ>n* değişimi gerçekleşmiştir. *+GA* yönelme durumu eki Oğuzcada olduğu gibi *+A*'ya dönüşmüştür.

Eser Recep Toparlı tarafından yayımlanmıştır: *MuKînü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yay., Erzurum 1988.

Muînü'l-Mürîd'den metin örneği

Bâbün Fi Meseli'ş-Şerîati Ve't-Tarîkati Ve'l-Hakîkati

21b/16 *ŞerîKat tarîkat hakîkat öñin*
Tiyübilmegil uş işit söz soñın
)akîkat başak tig tarîkat oluñ
Şerîatnı bilgil bu oknuñ yüñin

22a/2 *Yüñi yok ok atgıl barur mu kanı*
ŞerîKat tarîkat hakîkat kânı
/akîkat köñül tig tarîkat Kakıl
ŞerîKat irür bu vücûduñ cânı

22a/4 *Cemâd cânsızın ol ni işke yarar*
Kulak mu işitür köz mü körer
Şerîat til ol bil tarîkat kulak
Hakîkat bu köz tig kanı kim sorar

22a/6 *ŞeriKat bilip kasd kılıp sormak ol*
Tarîkat kirip yol yürüp barmak ol
/akîkat tâlib matlûbınga tigip
Anıñ birle meclis tüzü kurmak ol
22a/8 *ŞerîKat resûl kavli tutgıl yüri*
Tarîkat resûl fiKli tutgıl yüri
/akîkat 2akîkat ni ol sorsa sen
Resûl 2âli a2vâli, tutgıl yüri

Levent Şahverdi Arşivi

21b/16 "Şeriat, tarîkat ve hakikat başka başka şeylerdir. Sözün sonunu dinlemeden bir şey söyleme. Hakikat ok temreni gibi, tarîkat temrensiz ok (okun sapı); şeriatı bu okun yönü gibi bil.

22a/2 Tüyü olmayan oku atarsan hani nereye kadar gidebilir, şeriat ve tarîkat hakikatın cevheridir. Hakikat gönül gibi, tarîkat akıl gibidir, şeriat ise bu vücudun canıdır.

22a/4 Taş toprak cansız olduklarından ne işe yararlar? Kulak mı ki işitsin, göz mü ki görsün. Şeriat dildir, bil ki tarîkat da kulaktır. Hakikat tıpkı şu göz gibidir, hani soru soran nerede?

22a/6 Şeriat, bilerek, bir amaca dayanarak sormaktır, tarîkat ise hakikatın içine girip yol almak ve ilerlemektir. Hakikat talip olanın isteğine ulaşıp, onunla birlikte olmasıdır.

22a/8 Şeriat peygamber sözüdür, o sözü tut ve ona göre yürü. Tarîkat resûl peygamberin yaptıklarıdır, ona da uy ve ona göre yürü. Eğer hakikatın ne olduğunu sorarsan, o da peygamberin hal ve tavrıdır, onlara uy ve ona göre hareket et."

Satırlar Arası Kur'an Tercümesi

Türklerin İslâmlığı kabulünden sonra Karahanlılar döneminden başlayarak gerek satırlar arası gerek tefsirli pek çok Kur'an tercümesi yapılmıştır. Burada üzerinde durulacak olan, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Hekim Ali Paşa Cami'i nu: 2'de kayıtlı bulunan ve 1363 (h. 764) yılında kopya edilmiş olan yazmadır. Bu yazma Harezm Türkçesine çevrilmiş bir Kur'an tercümesidir. Eseri değerli kılan özelliği, dil incelemeleri açısından taşıdığı önemdir.. Çünkü, *Kur'an* gibi kutsal bir kitabın satırlar arası çevirisi yapılırken, çeviride Arapça kelimelerin tam karşılıklarının verilmesi ve halkın anlayacağı açık bir dille aktarılmış olması bakımından önem taşımaktadır. Eser üzerinde Gülden Sağol çalışmış ve eser: *An Interliner Translation of the qur'an Into Khwârazm Turkish I*, *Introduction-Text, Turkish Sources XIX; II Glossary, III Facsimile* başlıklarıyla Harvard Üniversitesinde (Harvard 1993) yayımlanmıştır.

2. Altın Ordu Bölgesinde Yazılan Eserler

Altın Ordu bölgesinde yazılan eserler de sayıca azdır. Bunlardan daha sonra üzerinde durulacak olan biri dışında kalanlar, edebî ve dinî nitelikte olan eserlerdir. Bu bakımdan dil ve edebiyat açısından değer taşırlar. Bu eserlerin başlıcaları şunlardır: *Husrev ü Şîrîn, Muhabbet-Name, MirKac-Name, Dâsitân-ı Cumcuma Sultan, Yarlık ve Bitikler.*

Levent Şahverdi Arşivi

Husrev ü Şîrîn

Husrev ü Şîrîn, 1341-42 yılında Altın Ordu hükümdarı Tını Beg ile eşi Melike Hatun adına yazılmış edebî değeri yüksek bir mesnevîdir. Eser sahibi Kutb (Kutub) bu eseri Nizamî'nin aynı addaki mesnevîsinden yine manzum olarak ancak, serbest çeviri yoluyla ve baş kısmına bazı ilâveler yaparak ortaya koymuştur. Eserde orijinaline oranla birtakım değişiklikler yapılarak içerik bakımından Altın Ordu'nun Sosyal yaşamına uygun bir duruma getirilmiştir.

Tını Beg, babası Özbek Han'ın ölümü üzerine 1341 yılında Altın Ordu tahtına geçmiş ve 1342 yılında kardeşi tarafından öldürülmüştür. Buna göre eserin 1341-42 yılları arasında yazıldığı kabul edilmektedir.

Nizamî'nin eserinde 5700 beyit bulunduğu hâlde, Kutb'un eserinde 1300 beyitlik bir farkla 4370 beyit bulunmaktadır. Eserin bütün bölüm başlıkları Nizamî'nin eseri ile uyuştuğu ve bölümlerde hikâyenin akışını bozan bir eksiklik görülmediğine göre, Kutb'un bu çeviriyi yaparken aşırı tasvirleri kısalttığı ve eseri Altın Ordu'nun sosyal yapısına uygun biçime soktuğu sonucu çıkarılabilir.

Kutb, gerek eserin çevirisinde gerek baş kısmına eklediği tevhîd, naKt, Çehâr-yâr, Tını Beg ve Melike Hatun'un medhiyeleri ile Sebeb-i te'lif-i kitâbı içine alan 271 beyitlik bölümde, güçlü nir nâzım özelliği göstermiştir. Kutb'un Nizamî-nin bu değerli eserini Altın Ordu Kıpçak Türkçesine başarıyla aktarabilmiş olması, Altın Ordu edebiyatında kendisine hem edebî açıdan hem de dil tarihi açısından önemli bir yer kazandırmıştır.

Tek yazma nüshası Paris Bibliotheque National'de bulunan (MSS. Turcs A. F. 312) bu eser, 1383 yılında İskenderiye'de Berke Fakih tarafından Altun Buga için istinsah edilmiştir. Berke Fakih de Kıpçak Türkü olduğundan eserin dilinde kopya dolayısıyla bir değişiklik söz konusu değildir.

Eser Üzerindeki Çalışmalar

Eser üzerinde F. Köprülü, A. N. Samoiloviç, J. Eckmann, F. Timurtaş, A. İnan, N. Hacıeminoğlu gibi bilim adamları durmuş, değerlendirmeler yapmış veya bir kısım metin yayımlamıştır (Kaynaklara bk.). Eserin tümüyle metin yayımını yapanlar A. Zajaczkowski ve N. Hacıeminoğlu'dur.

A. Zajaczkowski üç ciltten oluşan yayımının birinci cildinde *Hüsrev ü Şirin*'in çevriyazılı metnini 2. cildinde tıpkıbasımını 3. cildinde de sözlüğünü vermiştir: *Najstarsza Wersja Turecka Husrev ü Şirin Qutba I, II,* Warszawa 1958, III Warszawa 1961.

N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirini ve Dil Hususiyetler,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay. 1968; TDK Ankara 2000.

Levent Şahverdi Arşivi

Husrev ü Şîrîn'den Metin Örneği
kitâb nazm kılmakka sebeb beyân ayur

236 *niçe yıl boldı cânım ösker irdi*
köñülde uşbu endîşe bar irdi
niteg şah tapgıña bir bargamen tip
bu köñlüm kadgusını targamen tip
körüp köñlüm kim asru ragbetim bar
buyurdu kim katıglan imdi iy yâr
revân iy kutb terkin kiç bolur bil
ni bilgeyler sini sözletmeseñ til
240 *nizâmî nazmı yañlıg tüz sözüñi*
anın belgüt Oânıñga bu özüñni
Oânım birle melîke atıña bir
kitâbı kılguka kıl tidi tedbîr
boyum şehringe köñlüm irdi sultân
cânım andın kabûl kıldı bu fermân
köñül fermânını cân birle tuttum
adın sakınçnı bir yolı unu[t]tum
kazan tig kaynap uş sevdâ bişürdüm
nizämî balıdın Oalvâ bişürdüm
245 *Oânım atınga uşbu pârsi tilni*
çevürdüm tüzdüm uş nazm özre kılnı
çıkardım 2oş yı5ıglık suv bu köldin?
köñüller kansu tip bu şäfî suvdın
kılıp Oan devleti bu kulga yarı
kiterdi teñri tabKımnuñ gubârı
tüzüp til bülbüli bu nâzm öze sâz
bu perde içre keltürdüm Ooş âvâz
muradım irdi ol kim bu kapugda
kilip yol tapsamen tip bu tapugda
250 *sefer rencin körüm(?) özüm kaç eyyâm*
tapugka yittim imdi uş serencâm
niçe kim kildim irse men velîkin
tükel kildim tükellik yaOşı uş çın

"Manzum Bir Kitap Yazmanın Sebebini açıklar:
Nice yıldır gönlümdeki bir düşünce ile,

Levent Şahverdi Arşivi

Canım hep şişer, kabarırdı (arzular idi):
Nasıl şah hizmetine ulaşacağım (ve)
Gönlümdeki bu kaygıyı dağıtacağım diye.
Gönlüm bu aşırı isteği görünce,
Ey yar! Bu çileye katlan diye buyurdu.
Bu iş geç gerçekleşeceği için çabucak yola koyul ey Kutub
Eger dilini söyletmezsen seni nerden bilecekler.
Nizami nazmı gibi düz sözünle,
Hanına belli et, tanıt özünü.
Hanın ile Melike adına bir kitap
Yazmak için gerekli şeyleri yap.
Vücud şehrinin sultanı gönlüñ idi,
Bundan dolayı canın bu fermana uydu.
Gönül fermanını candan tuttum.
Öteki düşünceleri bir kenara koyup unuttum.
Kazan gibi kaynayarak işte sevda pişirdim,
Nizamî'nın balından helva pişirdim,
Hanım adına bu Fars dilini
(Türkçeye) çevirerek nazım diliyle düzenledim.
Bu gölden hoş kokulu bir su çıkardım
Gönüller kana kana içsin diye her sayfasından.
Hanın devleti bu kula yardım edip,
Tanrı beni tabiatına sinmiş olan tozlardan arındırdı.
Dil bülbülü bu nazım ile saz çalarak
Bu perde içine her bir âvâz getirdim
Muradım bu Han kapısında
Hizmet ederek yolunu bulmaktı.
Özüm nice zaman seferin eziyetlerin çekip,
Hizmete ulaştım, işte alın yazım budur.
Nasıl ki ben geldim ise de lâkin
Bütün varlığımla geldim, kâmillik güzeldir işte gerçek."

Muhabbet-Nâme

Harezm-Altın Ordu Türkçesini temsil eden ikinci bir edebî eser *Muhabbet-nâme*'dir. H a r e z m î tarafından 1353 yılında Hvâce Muhammed adına, onun *Sıgnak*'taki sarayında yazılmış manzum bir eserdir. Mesnevî tarzında ve *mefâilün mefâilün faûlün* vezniyle yazılmış olan eserde, şair, sevginin güzelliğini ve sevgili konularını işlemiştir. Nazım türü olarak eserde kıt'alar, gazeller ve Farsça manzum parçalar da yer almıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Eserin sonuna eklenmiş olan Farsça parçadan, şairin Harezm'den Altın Orduya göç etmiş olduğu, Muhammed)vâce Beg'in isteği üzerine kışı onun sarayında geçirerek bu eseri yazdığı anlaşılmaktadır.

Eserin biri Uygur, ötekiler Arap harfli olmak üzere dört yazma nüshası vardır. Uygur harfli nüsha ile Arap harfli bir nüsha Londra'da British Museum'dadır. Arap harfli öteki iki nüsha İstanbul'da Millet Kütüphanesindedir. Uygur harfli nüsha, 1432'de Emîr Celâleddîn Fîruz Şâh adına yazılmıştır. Bu nüshayı *Oguz-nāme, Muhabbet-nāme Pamyatniki drevne uygurskoy Sterouzbekskoy Pis'mennostı* başlığı ile A. M. Şçerbak yayımlamıştır (Moskova 1959).

Londra British Museum'daki iki nüshanın tenkitli metni, Uygur harfli nüshanın tıpkıbasımı ile birlikte Turhan Gandjei tarafından yayımlanmıştır (Kaynaklara bk.). Arap harfli nüshanın çeviri yazısı, tercümesi, dil özellikleri ve sözlüğü ile tıpkıbasım yayını da E. N. Nadjib tarafından yapılmıştır (Moskova 1961).

Eser üzerinde Sir G. Clauson (GAJ. VII, 1962) ile Osman F. Sertkaya'nın da çalışmaları vardır. İstanbul Millet Kütüphanesindeki Arabî 86 nu'lu nüshayı esas alan Sertkaya, eserin tenkitli metnini yayımladığı gibi, "Giriş" bölümünde, *Muhabbet-Name* üzerinde yapılan çalışmaları da değerlendirmiştir. *Türkiyat Mecmuası XVII*-1972, s. 185-207).

Eser, dil yapısı bakımından Harezm-Altın Ordu bölgesinin önemli ürünlerinden biridir.

MiKrâc-Nâme

Uygur harfleri ile yazılmış tek nüshası Paris'te Bibliotheque Nationale (Supp. Turc. nu: 190)'de bulunan *MiKrâc-Nâme*, XIV. Yüzyılın yazarı bilinmeyen anonim eserlerindendir. Eldeki yazma 1436 yılında Malik Bahşı tarafından Herat'ta kopya edilmiştir. Bu nüshayı Pavet de Courteille 1882 yılında Paris'te Arap harfleriyle ve Fransızca çevirisiyle birlikte yayımlamıştır.

Eserin mukaddimesinde kitabın *Nehcü'l-Ferâdis* adlı bir eserden tercüme edildiği bildirilmiştir. *MiKrâc-Nâme*'nin konu bakımından miKracı (hz. Peygamberin göğe çıkışı) ele alması ve bu konunun Türk İslâm edebiyatında edebî tür olarak ilgi çekmesi dolayısıyla, birçok manzum *MiKrâc-Nâme* yazılmıştır. Üzerinde durduğumuz *MiKrâc-Nâme*, konusu bakımından da dil ve üslup özellikleri bakımından da *Nehcü'l Ferâdis*'e benzeyen bir eser niteliğindedir. *Nehcü'l-Ferâdis*'ten yalnız gök tasviri ile ilgili bölümde ayrılık göstermektedir. J. E c k m a n n, eserdeki bu ayrılık ve özelliklere dayanarak *MiKrâc-Nâme*'nin Farsça bir Nehcü'l Ferâdis'ten Altın Ordu Harezm

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçesine aktarıldığı görüşündedir ("Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, çev. Halil Açıkgöz-1991-, s. 57).

Dâsitân-ı Cumcuma Sultan (Cumcuma Nâme)

Kıpçak Türkçesi özelliklerinin ağır bastığı bu eser, 1368-1369 yılında Hüsam Kâtib tarafından geniş halk kitleleri için yazılmış dînî, lirik bir destanî hikâyedir. İlyas Peygamber zamanında yaşamış bir sultanın maceralarını anlatır. Genellikle halk arasında yaşayan efsanelere dayanan bu hikâye, doğrudan doğruya Altın Ordu bölgesine mensup biri tarafından yazıldığı için dil ve edebiyat tarihi açısından önemlidir. Mesnevî tarzında *fâilâtün fâilâtün fâilün* vezniyle kaleme alınmış olan bu manzum eser, Feridüddîn Attar'ın aynı adı taşıyan eserinden Altın Ordu Türkçesine çeviri yoluyla ortaya konmuştur. Ancak, eserdeki cennet ve cehennem konuları ile ilgili bölümler aslından daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

A. N. Samoiloviç, bu eserin iki yazma nüshasının Leningrad Asya Müzesinde bulunduğunu bildirmiştir (*Türk Dili*, S. 12-1935, s.36). Eser, Kırım Hanı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile 1548 yılında Altın Ordu Türkçesinden Anadolu Türkçesine de çevrilmiştir (F. Köprülü "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1945, s. 282).

Yarlık ve Bitikler

Altın Ordu hanları tarafından çeşitli vesilelerle yazılmış olan "emirname" ve "mektup" anlamındaki *yarlık* ve *bitik*ler de Altın Ordu Kıpçak Türkçesini temsil eden önemli belgelerdir. Çoğu İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunan bu yarlık ve bitiklerin başlıcaları *Toktamış Han* ve *Temür Kutluk Yarlığı* ile *Ulug Muhammed Han*, *Mahmut Han* ve *Ahmet Han* bitikleridir.

Bunlardan Toktamış Han tarafından Lehistan-Litvanya Kralı Lagayla'ya gönderilmiş olan *Toktamış Han Yarlığı*, 1393 yılında Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır. Bu yarlığı Obolenskiy, Moskova Dışişleri Arşivinde bularak bilim dünyasına tanıtmıştır.

Muhammed adlı birini tarhan yapmak üzere 1397 yılında yazılmış olan *Temür Kutluk Yarlığı* iki alfabelidir. Asıl Metin Uygur alfabesiyle yazılmış, alt kısmında da Arap harfleriyle verilmiştir. Bu yarlık bilim dünyasına J. H a m m e r p u r g s t a l l tarafından tanıtılmıştır (*Fungrubendes Oriens*, C. VI, 1818).

Altın Ordu Hükümdarı Uluğ Muhammed Han tarafından Osmanlı padişahı II. Murad'a ve Fatih Sultan Mehmed'e gönderilen bitikler XV. yüzyıla girer. Bunlardan II. Murad'a gönderilen bitik 1428, Fatih Sultan Mehmet'e gönderilen ise 1466 tarihlidir.

Levent Şahverdi Arşivi

Altın Ordu Hanlığının idaresinde bulunan Kırım ve Kazan Hanlarına ait yarlık ve bitikler de vardır. Bunlarda da dil esas itibariyle Altın Ordu Kıpçakçasıdır. Yalnız, nispeten geç döneme ait olanlarda Osmanlı Türkçesinin etkisi göze çarpar.

Yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından bu yarlık ve bitikler üzerinde çeşitli araştırma ve yayınlar yapılmıştır. Bunları toplu olarak değerlendiren eser, Akdes Nimet Kurat'ın *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler* (İstanbul 1940) adlı kitabıdır. Bu yarlık ve bitikleri dil yapısı bakımından inceleyen önemli yayın da A. Melek Özyetgin'in, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerim Dil ve Üslüp İncelemesi* (TDK yay., Ankara 1996) adlı çalışmasıdır.

3. Memlûk Türkçesi ile Yazılan Eserler

Yukarıda Altın Ordu-Harezm Türkçesinden söz ederken Altın Ordu Kıpçak Türkçesinin göç yolu ile Hazar Denizi güneyinden Suriye ve Mısır'a kadar uzandığını belirtmiştik.

Memlûkler, Mısır ve Suriye'deki Eyyubi Sultan ve emirlerinin muhafızlık görevinde kullanılan Kıpçak soyundan kölelerdi. Ancak, Memlük Emiri Aybeg'in Eyyubî hânedanını devirmesi ve sultan Baybars'ın hâkimiyeti ele alması ile (1259-1260) Mısır ve Suriye'de Memlûkler dönemi başlamıştır.

Memlûk Devleti'nde yönetim kadrosu Türkçe konuşuyordu. Oradaki Arap kökenli halkın Türkçe öğrenmesi için birçok eser yazıldı. Böylece bu bölgede bir Memlûk Türkçesi dönemi başladı.

Memlûkler bölgesindeki Türk halkı ve birçok yazar, XIII. yüzyıl Moğol akınından sonra, buraya Harezm ve Altın Ordu bölgesinden göç yoluyla geldikleri için bu bölgenin dilinde Altın Ordu-Kıpçak veya Harezm-Oğuz özellikleri taşıyan bir karışıklık vardır. Bu nedenle bölgede yazılmış olan eserleri de Kıpçak lehçesi özelliklerinin, Kıpçak-Oğuz karışımı veya Oğuzca özelliklerin ağır bastığı eserler olarak gruplandırmak yerinde olur.

Bu bölgede de pek çok eser ortaya konulmuştur. Bunlar nitelikleri bakımından bazı edebî eserler dışında, bilimsel eserler veya Türk dili ile ilgili sözlük ve gramerlerdir.

Altın Ordu bölgesinden Suriye ve Mısır'a göç eden Kıpçak ve Oğuzlar, burada Araplarla iç içe yaşamak zorunda kaldıklarından bölgede egemen duruma geçen Kıpçak dilinin öğrenilmesi için sözlük veya sözlük-gramer türü eserlerin yazılmasına ağırlık verilmiştir. Üstelik bu eserlerin bir kısmı da Kıpçak Türkçesi yerine Arapça olarak yazılmış eserlerdir. Kıpçakça olarak yazılanların başlıcaları aşağıda gösterilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Edebî ve Bilimsel Eserler

Memlûk Kıpçakçası ile yazılmış edebî eserlerin sayısı çok azdır. Eğer Altın Ordu eserleri arasında ele aldığımız Kutb'un *Husrev ü Şîrîn*'ini İskenderiye'de kopya eden Berke Fakih'i bir yana bırakırsak, Memlûk-Kıpçak döneminin en seçkin şairi Seyf-i Sarayî'dir. Aslında Altın Ordu Devleti'nin başkenti *Saray*'lı olan Seyf de döneminin birçok şair, edip ve bilim adamı gibi Altın Ordu'dan Mısır'a göç etmiştir. Burada 1391 (h. 793) yılında Şeyh Sadî'nin dünyaca ünlü *Gülistan*'ını Türkçeye aktararak Memlûk-Kıpçak Türkçesinin şiir ve nesir dilinin en güzel ürünü olan *Kitâb-ı Gülistân bi't-Türkî*'yi ortaya koymuştur. Seyf-i Sarayî'nin, Melik Barkuk'un hâcibü'l hüccabı (devlet bakanı) Bathas Beg'e sunduğu bu eser, aslına tıpı tıpına uyan bir çeviri değildir. Seyf, yalnız eserim mensur parçalarında aslına uymuş, manzum parçalardaki şiirlerde oldukça serbest bir söyleyiş sergilemiştir. Çeviride, eserin bazı kısımlarında eksiklikler göze çarpar.

Seyf-i Sarayî, *Gülistan*'ın en eski çevirisi olan bu ünlü eseriyle yalnız çok başarılı bir çevirici olduğunu değil, aynı zamanda şiir sanatında da yaratıcı ve başarılı bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Gülistan Tercümesi'nin sonuna eklediği birkaç gazel ile içlerinde *Muhabbet Nâme* yazarı Hârezmî'nin, Saraylı Ahmed Hoca'nın ve Altın Ordu şairlerinden Abdü'l-Mecîd ile Azerî şairi Hasanoğlu'nun da bulunduğu yedi şair için yazdığı manzumeler, onun şiir sanatındaki gücünü ortaya koyan öteki tanıklardır.

Gülistan Tercümesi'nin şairin el yazısıyla Arap harfli tek yazması Leiden Bilimler Akademisi Kütüphanesinde nu: 476'da (Dozy cod. Orientalium, C. I, s. 355) kayıtlı bulunan nüshadır.

Eserin Yayınları

Bu eser üzerinde yapılan yayın ve çalışmaların başlıcaları şunlardır:

1. Feridun Nafiz Uzluk, Seyf-i Sarayî, *Gülistan Tercümesi*, Ön Söz ve tıpkıbasım yay., TDK, Ankara 1954.
2. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Seyf-i Sarayî'nin Gülistan Tercümesinin Dil Hususiyetleri", *Türkiyat Mecmuası* XV, 1968, s. 75-126.
3. A. Bodrogligeti, *A. Fourteenth Century Türkic Translation of SaKdî's Gülistan* (*Sayf-i Sarâyî's Gülistan bi't-Türkî*), Akademia Kiado, Budapest 1969, 459 s.
4. Emir Nadjipoviç (Emir Neciboğlu), *Türkojazıçnıy Pamyatnik XIV veka "Gülistan" Seyfa Sarai, yego yazık*, Akademia Nauk Kaz. SSR Institut Yazıkoznaniya Izdatel'stvo "Nauka", Alma-Ata 1975. Bu yayın eserin dil özelliklerini ve söz varlığını da inceleyen iki ciltlik bir çalışmadır.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Seyf-i Sarayî, *Gülistan Tercümesi* (*Kitâb Gülistan bi't-Türkî*), hazırlayan Ali Fehmi Karamanlıoğlu, MEB. Yay., İstanbul 1978, XVIII+404 s.

Bu baskı daha sonra, yukarıda 2 nu'da gösterilen dil özelliklerinin, sonuna Leiden nüshası tıpkıbasımının da eklenmesiyle TDK tarafından yeniden bastırılmıştır (Ankara 1989, LXXXII+408+187 s.).

Gülistan Tercümesinden Metin Örneği

1. Cihân şâirleri, ey gülşen ü bâg
Kimi bülbül durur sözde, kimi zâg
2. Kimi tûtî bigin çeyner şekerni
Kimi lafzı bilen örter dürerni.
3. Kiminiñ sözleri mevzûn u şîrîn
Kiminiñ lâyık-ı teşrîf ü Tahsîn.
4. Kimi özgeniñ eş'ârın menim der
Kimi helvâ kibi şalgam çobın yer.
5. Kimi maKnâ koyup lafzın tüzetür.
Kimi veznin bozup san'at közetür.
6. Alarnıñ uş biri Seyf-i Sarayî
Cihân âriflериniñ hâk-i pâyı.
7. Anı sen cümle şâir kemteri bil
Kamer yüzge hemîşe müşterî bil.

"(1) Cihan şairleri, ey bağ ve gülşen (gül bahçesi), kimi sözde bülbül, kimi kargadır. (2) Kimi papağan gibi şeker çiğner, kimi inciyi söz ile örter. (3) Kiminin sözleri mevzun ve şirin, kiminin sözleri de övülmeye lâyıktır. (4) Kimi başkalarının eserini benim der, kimi helva gibi şalgam çöpü yer. (5) Kimi manayı bırakıp söz düzer, kimi vezni bozup sanat gösterir. (6) Onlardan biri de cihan âriflerinin ayak toprağı Seyf-i Sarayî'dir. (7) Sen onu hepsinin en kötüsü bil, ay yüzüne daima müşteri bil." (J. Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK yay., Ankara 1996, s. 56).

Memlûk sultanları, şairleri, bilim adamlarını koruyup gözettikleri gibi, sultanlardan bir kısmının da şair olması, bu sultanların çevresinde bir şairler ve edebiyatçılar topluluğunun oluşmasına yol açmıştır. Nitekim Sultan Kayıtbay (1468-1495) ile oğlu Muhammed bin Kayıtbay da birer şairdir. Sultan Kayıtbay daha çok dinî şiire ilgi duymuştur. Son Memlûk-Kıpçak sultanı Kansu Gavri'nin de dinî ve dinî olmayan şiirleri ve Türkçe bir divanı vardır. Ancak XV. yüzyıldan başlayarak Kıpçakçanın Oğuzlaşması ile yüzyıl sonunda Anadolu Türkçesi ile birleşmiştir. Nitekim Şerifî'nin (ölm. 1514) Firdevsî'den yaptığı *Şeh-Name Tercümesi* bu niteliktedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Mısır'da asıl Memlûk Kıpçakçasını temsil eden eserler Seyf-i Sarayî'nin *Gülistan Tercümesi* dışında Berke Fakîh'in 1397 yılında İskenderiye'de yazdığı *İrşâd'ül Mülûk ve's-Selâtin* adlı fıkıh kitabı, Çerkez Memlûklerinden Tolu Beg'in emri ile Arapçadan çevrilen baytarlık ve at bakımı ile ilgili *Kitab Baytaratü'l-Vâzıh* ve binicilikle ilgili *Münyetü'l-Guzât* gibi eserlerdir. Bunlara daha epey başka eser eklenebilir.

Kıpçakça-Oğuzca karışımı bir dille yazılanlar için de yine Arapçadan çevirilmiş, binicilikle ilgili *Kitâb fi İlmü'n-Nüşşâb, Kitabü'l-ʾayl* ile *Kitâb fi'l-Fıkh li-Lisânü't-Türk* gibi eserler gösterilebilir. Fıkıh kitaplarının bir kısmı da *Kitâbü'l-Fıkh*'da olduğu gibi Arapça metnin satırlar arası tercümesi niteliğindedir. Bu eserlerin edebî değeri yoktur. Yalnız dil yapıları açısından değerleri vardır. Hatta birçoğunda da Kıpçakça-Oğuzca karışımı karışık bir dil yapısı göze çarpar.

Kıpçak Türkçesi veya Kıpçak-Türkmen lehçesi için çoğu da Arapça yazılmış olan *kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mogalî, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgât it-Türkiyye* vb. Sözlük veya sözlük-gramer niteliğindeki eserler konumuz dışındadır.

Harezm-Altın Ordu Türkçesinin Dil Yapısı

Harezm Türkçesi yukarıda belirtildiği gibi esas itibariyle Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı olduğundan, temelde ona çok yakın bir dil yapısındadır. Yalnız dili oluşturan çeşitli Türk etnik boyları arasındaki lehçe ayrılıklarından dolayı, ses ve şekil yapısı açısından Karahanlı Türkçesinden ayrılan bazı özellikler taşır. Harezm Türkçesinin kendine özgü dil yapısını oluşturan başlıca özellikleri şunlardır:

Ünlüler

1. *e/i (ė)* değişimi:

Nehcü'l-Ferâdis başta olmak üzere Harezm - Altın Ordu dönemini temsil eden eserlerde, Karahanlı Türkçesindeki *i*'lerin kelime köklerinde imlaya göre yine *i* (ى) yazılıp üstüne bir de üstün (-) işaretinin konması yani metnin yazısının *i*, harekesinin *e* eğiliminde olması, A. F. Karamanlıoğlu, J. Eckmann gibi Harezm Türkçesi üzerinde araştırma yapanları, bu yazı dilinde *e* ile *i* arasında kapalı bir *ė* sesinin de bulunduğu görüşüne ulaştırmıştır: *bėg, bėl, bėlgür-, bėr-, ėlig* "el", *ėmdi, tė-* gibi. Bu gelişme dolayısıyla J. Eckmann, Harezm Türkçesinin ünlü sistemini *a, ı, o, u, e (ė), i, ö, ü* olarak vermiştir. Biz, *i/ė* konusunda bir ses değişmesinden çok, eskiden beri *i*'ye karşı *i/e* arası kapalı *e*'yi (*ė*) kullanan bir ağzın da varlığını ve bu ağız özelliğinin yazı diline geçmesinden kaynaklanan bir durumun söz konusu olduğunu düşünüyoruz.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Aşağıda verilen başlıca ünlü veya ünsüz değişimleri, Harezm Türkçesini bundan önceki bölümde verilen Karahanlı Türkçesi ile birleştiren veya ondan ayıran özelliklerdir:

a) *-a-~-o-: bark / bork, avuç / ovuç, tavar > tovar.*

b) *e-~ö-: eksük / öksük, etük / edük > ötük, esrük > ösrük, evür-/öwür- "çevirmek", ev > öv* vb.

c) *-e-~-ö-: teşük / töşük, tepün- / töpün-, sev- > söv-* vb.

d) *-i-~-ı-: isig / issig / ısıg* "sıcak" *silig / sılıg* "temiz".

e) *-o-~-a-: sowı- / sawu- / sawuk, kow- / kaw-, kova / kova* vb.

f) *ü-~i-: ünde- / inde-* "seslenmek",

-ü~-i: tilkü / tilki, berü / beri vb.

g) *-ü-~-i-: büt- / bit-, bütker- / bitker-* "bitirmek, tamamlamak".

h) *-ü-~-e-: süñük / süñek, töpü / töpe* vb. (A. Ata, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, s. 47-50).

3. Ünlü Uyumu

İncelik kalınlık temelindeki ünlü uyumu ta ilk dönem metinlerinden beri burada da varlığını sürdürmektedir. Ancak, *Kısasü'l Enbiyâ* gibi bazı eserlerde uyuma aykırı örnekler görülmektedir: *alnıge, anasıge, tegirmeṅga, olarge, üyesiga, tikenlıg, aşurdük, unançlig* gibi.

Yer yer Türkçe eklerle genişletilmiş Arapça, Farsça sözlerde de uyum bozuklığu göze çarpar: *âdemga, acebrak, dînga, kâfirlık, Mevlîga* gibi.

Eski Türkçede düzlük-yuvarlaklık temelinde bir uyum bulunmadığını biliyoruz. Bu durum bazı kelimelerde düz ünlüyü yuvarlak bir ünlünün, yuvarlak bir ünlüyü de düz bir ünlünün izlemesi biçiminde Harezm Türkçesinde de görülmektedir: *agu, altun, amul,* "sakin" *aruk* "zayıf, cılız" *edgü* "iyi", *böri* "kurt", *eksük, eyegü* "eyer", *kendü, kirpük, köni* "doğru", *ogrı* "hırsız", *tavuşkan* "tavşan", *tilkü, sındu* "makas", *yalguz* "yalnız", *yorı-* "yürümek" vb.

Uyum bozukluğu doğuran etkenlerden biri de *-AgU* topluluk, *-Ur-, DUr-, GUr-, -GUz-* ettirgenlik, *-sUn* emir, *-DUk* sıfat-fiil gibi yuvarlak ünlü taşıyan eklerin uyuma girmemesidir: *biregü, üçegü, altagu; başur-, bişür-, içür-; keltür-, keydür-, kıldur, tirgür-, yatkur-; kirgüz-, körgüz-, tirgüz-; alsun, bilsün, birsün; barduk, birdük, keldük, ı5tuk* "gönderdük" vb.

+nI yükleme durumu, *+dIn* çıkma durumu, *-DI, -DIlAr* görülen geçmiş zaman ekleri de dudak benzeşmesi açısından uyum dışı kalmış olan eklerdir: *altun+nı, kümüş+ni, kol+nı, yol+nı; ayak+dın, köl+din, kök+din, orun+dın* "yerden" vb.

Bu durumlar dışında, dudak benzeşmesi açısından başarısızlık gösteren ikili örnekler de vardır: *bulıt / bulut, böri / börü* "kurt", *okı- / oku-, uvıt / uvut* "utanç", *tokı- / toku-* "vurmak", *unıt- / unut-, uyı- /uyu-* gibi. Aynı durum bazı

Levent Şahverdi Arşivi

ekler için de söz konusudur: 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri *–UmIz / -UmUz, -UñIz / -UñUz;* 2. şahıs geçmiş zaman eki *-dUñIz / -dUñUz,* sıra sayı sıfatı *-Inç /-Unç*, gemiş zaman eki *-dI / -dU* gibi.

Ünsüzler

Dudak Ünsüzleri

4. Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Harezm Türkçesinde de kelime başındaki ve iç sesteki (*b*)lerin korunduğu örnekler vardır: *bar, bar-, bir-, bol-, ısbarla-* "ısmarlamak", *yalbar-* "yalvarmak", *karabaş* "karavaş" gibi.

5. Kelime başındaki *b-* ünsüzü, aynı hecenin sonu *ñ, n* gibi birer geniz ünsüzü ile sonuçlanırsa, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi bu *b-, b->m-* değişimi ile *m-*'ye dönüşür: *ben>men, biñ>min* "bin", *bin->min-, buñ>muñ* "sıkıntı", *beñiz>meñiz, beñgü>meñgü* vb.

6. *b* ünsüzü iç seste iki ünlü arasında ya Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi çift dudak *v*'sine (w =)) yahut da *b>w>v* değişimi ile daha ileri bir aşamadaki dişdudak sesi olan *v*'ye dönüşmüştür: *abın->awun-~avun-, ebir->ewür-~evür-* "çevirmek", *kabış->kawuş-~kavuş-, tabar>tawar~tavar* "davar, mal", *tebe>tewe~teve* "deve", *yabız>yawuz~yavız* vb.

7. iki ünlü arasında bulunmayan iç sesteki *b* ünsüzünün korunduğu veya *w*'ye dönüştüğü görülür: *yablak, yawlak* "kötü" *yalbar-/yalvar-* gibi.

8. *b* ünsüzünün kelime sonundaki gelişmesi de genelikle *-b>-w>-v* değişmesi biçimindedir. Ancak, bazı sözlerde son sesteki *v*'nin de eriyip kaybolduğu veya yerini bir *-y* ünsüzüne bıraktığı görülür: *ab>aw>av, eb>ew>ev~öy, seb->sew->sev-~söy-* "sevmek", *sub>suw>suv>su* gibi.

Diş Ünsüzleri

9. Ön sesteki *t-* ünsüzü genellikle korunmuştur: *ti-* "demek", *takı* "dahi", *tegül* "değil", *teli* "deli" *tudak* "dudak" gibi. Ancak, Oğuzcanın etkisiyle yer yer bu *t-*'nin *>d-*'ye dönüştüğü görülür: *d-, dagı, deli, degül* gibi.

10. İç seste de *-t->-d-* değişmesi vardır: dudak (< ET. *Tutak*), *kindik* (< ET *kintik*) "göbek" gibi.

İç seste özellikle bulunma, çıkma durumu eklerinde *t*'ler çoklukta, hatta tonsuz ünsüzlerden sonra bile *d*'ye dönüşmüştür: *sahrā+da, kapug+da, küweç+de, kulak+da, kök+de; küweç+din, kök+din, tag+dın, Tañrı+dın* gibi. Ama bu şekiller yanında az da olsa *taraf+ta, bolmış+ta, maşrık+ta* gibi tonsuz eklere de rastlanır.

Görülen geçmiş zaman eki ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra *d-*'ye dönüşmüş, tonsuz ünsüzlerden sonra *t-* olarak kalmıştır: *bar-dı* "vardı", *bog-dı, ög-di, kel-di, ay-dı, kez-di; çök-ti, iç-ti, kes-ti, ko5-tı* "baydı", *tüş-ti* gibi. Aynı durum *–tur-/-dur-* ettirgenlik ekleri için de söz konusudur: *em-dür-, sun-dur-* kestirmek", *kez-dür-, aç-tur-, karış-tur, kes-tür* gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

11. Karahanlı Türkçesinin dişler arası sızıcı *-5- (-5)* ünsüzünün Harezm Türkçesinde hem korunduğu hem de *-y-*'ye dönüştüğü yerler vardır: *a5ak* "ayak", *a5ıg* "ayık", *a5ın* "başka", *a5ır-* "ayırmak", *e5er* "eyer", *e5gü* "iyi", *bo5* "boy"; *ayak, ayrık-, eygülük* "iyilik", *kaygu, keydür-, kuyuġ* "kuyu" vb.

Damak Ünsüzleri

12. *k* ve *g* damak ünsüzleri Harezm ve Altın Ordu eserlerinde hem korunmuş hem de yer yer ses değişmelerine uğramıştır. Bu eserlerin ön, iç ve son seslerde uğradığı başlıca değişimler şöylece gösterilebilir:

13. Kalın *k* ünsüzü:

Bu ünsüzler, kelime başında korunmuştur. Yalnız birkaç örnekte *k->0-* değişimine uğramıştır: *katır>0atır, karpuz>0arpuz* gibi .

Kelime içinde bu değişim daha çok ünsüzlerden önce görülür: *aksak>a0sak, akıt->a0ıt-, akşam>a0şam, kıska>kıs0a* "kısa", *okşa->o0şa-* "benzemek", *yakın->ya0un-, yaktu>ya0tu* "parlak" vb.

+kı/+gı aitlik ekinde de *k>g* değişimi açısından her iki ünsüzle de karşılanan bir karışıklık görülür: *bıldurkı~bıldurgı* "geçen yılki", *ozakı* "önceki" *astıngı* "önceki", *soñkı~soñgı* "sonraki", *yanındagı* vb.

14. *g* ünsüzünün durumu:

Tek heceli sözlerin sonundaki kalın ve ince sıradan *g*'ler varlıklarını korumuşlardır: *ag* "ağ", *bag* "bağ", *tag* "dağ", *yag* "yağ", *ög* "akıl", *big* "bey", *ig* "hastalık", *yig* "üstün" vb.

15. Birden fazla heceli sözlerin hece başlarında bulunan kalın ve ince sıradan *g* ünsüzleri de genellikle korunmuştur: *bulga-* "bulamak", *kulgak* "kulak", *edgü* "iyi", *emgek* "emek, eziyet", *yalgan* "yalan", *kazgan-* "kazanmak" vb.

Buna karşılık bu ünsüzün eriyip kaybolduğu örnekler de vardır: *bulaş-* (< *bulgaş-*), *kulak* (< *kulgak*), *kazan* (< *kazgan*), *kerek* (< *kergek*), *Sarar-* (<*sargar-*) gibi.

Yer yer iç sesteki hece başı *g-*'lerinin *k-*'ya dönüştüğü görülür: *karınçga>karınçka, karañgu>karañku* "karanlık", *kısga>kıska* "kısa", *kutgar->kutkar-* "kurtarmak" gibi.

16. Yer yer *g* ünsüzünün *>w, v* değişimine uğradığı örnekler de göze çarpar: *kog->kow-, kowul->kov-, kovul-, soguk>sovuk~savuk, yaguk>yawuk> yavuk* "yakın" gibi.

Biregü, küdegü ve *kigür-* örneklerinde *g* korunduğu gibi bunun *v*'ye dönüşmüş türlerine de rastlanıyor: *birev, küyer, kiwür-~kivür-* gibi.

Birden çok heceli sözlerin sonundaki *-g*'ler büyük bir çoklukla korunmuştur. Ancak, ara sıra *-g* düşmesinin yer aldığı örnekler de göze çarpar:

Levent Şahverdi Arşivi

açıg~açı “acı”, *arıg~arı* “temiz”, *kamug~kamu* “hep”, *kurug* “kuru”, *sarıg* “sarı”, *tirig* “diri”, *tolug~tolu, uluġ* “ulu”. Bu *-g* düşmesi *+lIg/+lUg>+lI/+lU* biçiminde sıfat türeten eklerde de görülmektedir: *sözl+li, körk+lü* “güzel”, *til+li yazuk+lu* “günahkâr” gibi.

Yukarıda özet olarak verilen örnekler ve yapılan açıklamalar gösteriyor ki Harezm-Altın Ordu Türkçesi ses özellikleri açısından bir yandan Karahanlı yazı dilindeki yapıyı korurken bir yandan da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerine uzanan değişme ve gelişmeleri içeren bir geçiş dönemi aşamasını yansıtmaktadır (Daha ayrıntılı bilgi için kaynaklarda verilen eserlere bk.).

Şekil Bilgisi Özellikleri

17. Ad çekimi eklerinden olan ilgi durumu eki *+nIñ/+nUñ* biçimindedir: *at+nıñ, ata+nıñ, agunuñ, kök+nüñ* vb.

18. Karahanlı Türkçesindeki *+Ig* yükleme durumu eki kullanımdan düşmüş, yerini *+nI* ekine bırakmıştır. 3. şahıs iyelik eki almış sözlerden sonra bu ek çoklukla *+n* olarak gelir: *ata+nı* “atayı”, *köñülni, kılıç+ı+n* “kılıcını”, *elg+i+n* “elini”, *yol+nı, yol+ı+n* “yolunu” vb.

19. Yönelme durumu eki, kelime sonu ünsüzüne bağlı olarak *+kA/+gA* biçimindedir. Ancak kelime sonu ünsüzüne uymayan ikili kullanılışlar da vardır: *ana+ga, at+ga, ay+ga, ay+ka, ogul+ka, yol+ga, Mekke+ke* vb.

2. şahıs iyelik ekinden sonra *+ñ+gA/+ñ+kA* biçimindedir. Yahut da seslerin kaynaşması ile *+ñA* biçimine dönüşmüştür: *arka+ñ+ga* “arkana”, *ata+ñ+ga, yüz+üñ+ke, kul+uña, yol+uña* gibi.

Yönelme durumu eki, 3. şahıs iyelik eki almış sözlerde, araya bir zamir *n*’si (*-n-*) alır: *ata+sı+n+ga, baş+ı+n+ga* gibi. Nadiren zamir *n*’si almayan örneklere de rastlanır: *ata+sı+ga, baş+ı+ga* gibi.

Bu ekin pek seyrek olarak ses kaynaşması ile *+ña*’ya dönüştüğü yerler de vardır: *ana+sı+ña* “anasına”, *el+i+ñe* “?”, *kul+ı+ña* “kuluna” gibi.

20. Bulunma-Çıkma durumu eki genellikle *+dA* biçimindedir. Ancak, iç sesteki ünsüz uyumuna bağlı olmadan tonlu ünsüzlerden sonra *+tA* biçimiyle geldiği de olur: *dünya+da, bel+ürmiş+de*, *yolı+n+da* gibi.

Ekin eski Türkçeye koşut olarak çıkma görevi ile kullanıldığı yerler de vardır: *azizlar+da biri* “azizlerden biri”, *agzın+da* “ağzından” *öper erdi, köksün+de* “göksünden” *yumrukladı* vb.

21. Çıkma durumu eki *+dIn*’dır. Nadiren *+tIn* biçimiyle de görülür: *ata+dın ana+dın, baş+ı+dın, börü+din* “kurttan”, *baş+dın*, *taş+tın* “dışardan”, *tüş+tin* “rüyadan” gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

22. Eşitlik durumu eki *+çA,* benzetme ve göreceli eşitlik gösterme işlevini sürdürmektedir: *âdetimiz+çe* “adetimize göre”, *art+ı+n+ça* “ardınca”, *suw+ça* “su gibi”, *arab til+i+n+ce* “Arapça” vb.

23. Yön gösterme ekleri olarak *+rA, +rU, +GArU* ekleri yer almıştır: *as+ra* “aşağıya, aşağıda”, *iç+re* “içeriye, içeride”, *tapa+ru* “… -e doğru”, *añа+ru* “oraya doğru”, *öñ+rü* “öne doğru”, *art+garu* “geriye doğru, arkaya doğru”, *iç+kerü* “içeriye doğru, içerde”, *il+gerü* “ileriye doğru” vb.

24. Türkiye Türkçesindeki *ile* edatının yerini tutan *+n, +In/+Un* vasıta durumu eki yer yer canlılığını koruyarak yer yer de kalıplaşma yoluyla zarflaşmış biçimde kullanılmıştır: *adak+ın tur-* “ayak üzeri durmak”, *az+ın az+ın* “azar azar”, *yalguz+ın* “yalnuz olarak”, *ün+ün* ıgla- “sesli ağlamak”, *köz+ün kör-* “gözüyle görmek”, *kündüz+in* “gündüzleyin”, *küç+ün* “güçle, güçlükle”, *tün+in* “geceleyin” vb.

25. Sıfatlarda karşılaştırma ve üstünlük derecesi *+rAk* ekiyle karşılanır: *bilgen+rek* “daha iyi bilen”, *katırdın kiçig+rek* “katırdan daha küçük”, *köp+rek* “daha çok”, *Oalāyıklardın edgü+rek+i* “insanların en iyisi”, *amellerniñ körklüg+reki* “en iyi amel” vb.

26. Sıra sayı sıfatları *+nç, +nçI* ekleriyle kurulur: *bir+inç* “birinci”, *ekinç kata* “ikinci kez”, *tört+ünç* “dördüncü”, *tört+ünçi, üç+ünçi navbat* “üç kez, üçüncü kez” gibi.

27. Sayı sıfatlarında topluluk görevi *+AgU* ve *+lAsI* ekleriyle karşılanır: *bir+egü, ik+egü* “ikisi bir arada”, *üç+egü* “üçü birlikte”, *ike+lesi* “ikisi birlikte”, *üç+elesi* “üçü birlikte” gibi.

28. Harezm-Altın Ordu Türkçesinde, *ara* “arasında”: *halk ara, asra* “altında”, *birle, bile* “ile”, *meñizlig, yañlıg* “gibi”, *sarı, sıñar* “… -e doğrusu”, *sayu* “her”, *tapa, taparu* “… -e doğru”, *teg, tig* “gibi”, tegrü “… -e kadar”, *adın* “… -den başka”, *aşnu* “… -den önce”, *kidin* “… -den sonra”, *özge* “… -den başka” gibi Türkiye Türkçesinde bulunmayan birtakım edatlar ile, *astın* “altta”, *üstün* “yukarıda”, *ko5ı, koyı* “aşağıda”, *kayra* “tekrar”, *örü* “yukarıya”, *hemîşe* “daima” *tutuş* “daima, aralıksız” *ulaşu* “sürekli olarak”, *asru, iñen, öküş, yavlak* “pek”, *terkin* “çabucak” gibi zarflar yer almıştır.

29. Şahıs zamirleri ad çekimi ekleriyle çekime girerler: Çekim sırasında kök ünlülerinde değişme olabilir: *men/mаña, ol/аña, añar* gibi. *Biz* ve *Siz* çokluk zamirleri *+lAr* ekiyle genişletilerek de çekime girebilir: *biz+im/biz+ler+niñ, bizde/biz+ler+de, siz+ge/siz+lerge; olar+ka/an+lar+ga, olar+dın/an+lar+dın* gibi.

30. Ad soylu sözleri fiile çevirmek için kullanılan bildirme eki (cevher fiili), birinci ve ikinci şahıslarda şahıs zamirleri ile karşılanır: *men zaifmen* “ben zayıfım”; *men küçlügrekmen* “ben daha güçlüyüm”; *sen kimsen* “sen

Levent Şahverdi Arşivi

benimsin?"; *çıgaymiz* "fakiriz" *biz uyabiz* "biz akrabayız"; *kimlersiz? Kimsizler* "sizler kimsiniz?" vb.

Üçüncü şahıslarda genel olarak *turur* (< *tur-ur*) "-dIr", seyrek hâllerde ve farklı eserlerde *erür, irür, bolur* ve Karahanlı Türkçesindeki ol kullanılır: *ışk tili bir aceb til* turur "aşk dili şaşılacak bir başka dildir"; *Kumur kıska erür* "ömür kısadır"; *yâ şeyh murakaba ne bolur?* "ya şeyh murakaba nedir?"; *bu âlem kitâb ol* "bu âlem kitap gibidir" vb.

Metinlerde 1. ve 2. şahıslardan sonra da sık sık *turur,* seyrek olarak da *erür, irir* ve *bolur* kullanılmıştır: *men Cebrâilturur-men* "ben Cebrailim"; *Sen bizüm rabbümüz erürsen* "sen bizim rabbimizsin"; *ey abuşka sen kim bolursen?* Ey ihtiyar sen kimsin?"; *siz kim tursiz?* "siz kimsiniz?" vb.

Bildirmenin olumsuzu için şahıs ekleri almış *ermez* (*ermes, irmez*) şekli kullanılır: *irmezmen esrük* "sarhoş değilim", *sen maña hâcet ermessen* "Senin bana ihtiyacın yok" vb.

Bildirmenin geniş ve geçmiş zamanları, *er-* fiilinin geniş ve geçmiş zaman ekleriyle kurulur: *berk erürmen* "güçlüyüm"; *müKmin erürsiz* "siz müminsiniz"; *men bay erdim takı bu oglan çıgay erdi* "ben zengindim ama bu oğlan fakirdi"; *seferde erdük* "seferde idük" gibi.

Bildirmenin hikâye, rivayet ve şart kipleri de *er-* yardımcı fiili ile kurulur: *kayda erdiñ* "neredeydin?"; *câdû ermişsen* "sen cadı imişsin"; *küçlüg ermişler* "güçlü imişler"; *çınok erse* "gerçek ise"; *müKmin erseñiz* "inanmış iseniz" vb.

Şart kipi *bol-* yardımcı fiili ile de kurulur: *uşbu rast bolsa, sen âzad sen* "eğer bu doğruysa, sen azatsın" vb. (daha ayrıntılı bilgi için J. Eckmann. O Sertkaya yay., 1996; A. Ata, 2002'deki ilgili bölümlere bk).

31. Fiillerin sıfat gibi kullanımı demek olan sıfat-fiiller türetmek için kullanılan Harezm-Altın Ordu Türkçesine özgü ekler *-gU, -gAn, -dAçI, -r, -Ur, -yUr, -mIş, -mAz, -mAs* ekleridir.

Bunlardan *-gU* eki, gelecek zaman ve zorunluluk gösterme işleviyle kullanılır: *yüzüñini körgüm kelmes* "yüzünü göreceğim gelmez", *ne kılgusını bilmes boldı* "ne yapacağını bilmez oldu". *-gu* eki, *+çA* eşitlik eki ve *teg* edatı ile genişletilebilir: *Sen kirgüçe sanduk* "senin gireceğin kadar sandık"; *üşür kolgu teg mal* "öşür alınacak kadar mal" vb.

Bu ek isimler önünde tam bir sıfat niteliğindedir: *kelgü yazuklarımızını* "gelecek günahlarımızı"; *sıgıngu yir* "sığınacak yer"; *kılmagu iş* "yapılmaması gereken şey" gibi.

-gu eki *+çI* meslek ekiyle genişletilerek fail adı türetir: *alem tut-guçı* "bayrak tutan", *büt-güçi* "inanan kimse, müKmin", *dâd bir-güçi* "adalet verici = kadı, hâkim", *biti-güçi* "yazıcı, kâtip" vb.

Levent Şahverdi Arşivi

32. -gAn ekiyle kurulan şekiller, fail adı, bitmiş veya bitmemiş işleri gösteren sıfat-fiiller türetir: *bir sâat adl kılganıñnıñ sevābı* "bir saatlik adalet kılmanın sevabı"; *Bilâlniñ müsülman bolganını bildi"* Bilâ'ın Müslüman olduğunu anladı"; *saña iñgen Kur'añ hak turur* " sana inen Kur'an haktır"; *bu kitâbnı okuganlar* "bu kitabı okuyanlar" gibi.

Bu ek, karşılaştırma ekiyle de genişletilebilir: *Tañrıdın kork-ganrakıñız* "Tanrıdan en çok korkanınız" gibi. *Er-* yardımcı fiili ile yüklem adı yapar: *men okıgan ermesmen* "ben okuyamam"; *Abû Han'îfa öküşK ibâdat kılgan erdi* Ebu Hanîfe çok ibadet ederdi" vb.

33. Arkaik bir şekil olarak *Nehcü'l-Ferâdis*'te tek tük *–daçı* eki de kullanılmıştır: *kılınmış kıldaçı zelletler* "işlenmiş ve işlenecek günahlar"; *peygamber aleyhi's-selâmnıñ kelmiş takı keldeçı yazukı* "peygamber aleyhis selâmın gelmiş ve gelecek günahı" gibi

34. *-IglI/-Uglu* sıfat-fiili "bir işi yapan, yapıcı" işleviyle *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Muhabbet-Nâme* dışındaki eserlerde bol kullanılır: *maña sevāb birigli Tañrı turur* "bana sevap veren Tanrıdır"; *bu âlem kitâb ol okuglı kerek* "bu âlem kitaptır, okumak gerekir" vb.

35. *–r, -Ur, -yUr* sıfat-fiili ile ilgili şu örnekler verilebilir: *okır, oynar, yıglar, barur, kılur, aglayur, oOşayur* vb.

Bu sıfat fiil, genellikle bir fiil adı, sıfat veya zarf gibi kullanılır: *konarga ev tiledi* "konmak için ev aradı", *ey severim* "ey sevgilim"; *sever oglum* "sevgili oğlum", *kelür yıl* "gelecek yıl"; *kün togarda* "gün doğunca" vb.

Bu sıfat-fiilin olumsuzu *-mAz* veya *-mAs* ekiyle yapılır: *men togmazdın aşnu* "ben doğmandan önce"; *meñleri bolmas üçün* "benleri olmadığı için" gibi.

36. *-mIş* sıfat-fiil ekinin yalın, iyelik eki, *bar* veya *yok* bildirme ekleriyle genişletilmiş kullanılışları çok yaygındır: *Resûlning timişi* "Peygamberin dediği", *men Ayişedin yaman iş körmişim* yok "ben Ayşeden kötülük görmedim"; *kayu ata oglını kurban kılmışı bar* "hangi baba oğlunu kurban etmiştir"; *aytmışıñ teg* "söylediğin gibi" vb.

37. Zarf-fiiller oluşturmak için *-°P, -pAn, -A, -U, -yU* "… -arak", *-gAlI* "… -için", *-gAç, -gInçA* "… -ınca", *-mAdIn, -mAyIn* (… -madan) ekleri kullanılır: *baglap kaçıp, okup, ayta* "söyleyerek", *körü* "görerek"; *kaKbeke ziyâret kılgalı bardım* "kabeyi ziyaret için gittim"; *YaKkûb köñlekni közke sürtgeç közleri açıldı* "Yâkub gömleği gözüne sürünce gözleri açılıp gördü"; *men belginçe saklagıl* "ben gelinceye kadar sakla", *suâl sarmadın aytur râst cevâb* "soru sormadan doğru cevabını verir"; *emgenmedin râhat yok* "eziyet çekmeden rahata kavuşulmaz" vb.

38. Tasvir fiilleri oluşturmak için *-A, -U- -yU* zarf-fiil eklerinden sonra *al-* "yeterlik bildirir", *bil-* "yeterlik", *-U-ma-* "yetersizlik", *başla-, bir-, ber-*

Levent Şahverdi Arşivi

"tezlik", *kal-* "süreklilik", *tur-* "bir anlık; süreklilik", *yarlıka-* "buyurmak" işlev veya anlamlarında yardımcı fiiller kullanılır: *sizler sabur kılubilür"* sizler sabredebilirsiniz"; *çıkabilmezmen* "çıkamam"; *kılumasmen* "yapamam"; *körümesbiz* "göremeyiz"; *yıglap başladı* "ağlamaya başladı"; *mañа Alini ündeyüberiñ* "bana Ali'yi çağırıverin"; *bu kimerseler artınga bakakalır* "bu kimseler ardına bakakalır"; *öz işimde bir ança sakınu turdı* "kendi işini biraz düşünedurdu" vb.

39. Çekimli fiillerde, görülen geçmiş zaman kipi için şahıs ekleri almış *–DI/-DU,* duyulan geçmiş zaman için *-mIş,* geniş zaman için *-˚r, -Ar* ekleri kullanılır: *işitdim, öltürdüñ, keltimiz* "geldik", *kelmişmen* "gelmişim", *körmişsiz* "görmüşsünüz", *tileyürmen* "dilerim, isterim", *tilermiz* "dileriz" gibi.

Duyulan geçmiş zaman için *Kısasü'l-Enbiyâ, Muînü'l-Mürîd* ve *MiKrac-Nâme* gibi eserlerde *-Ip/-Up* zarf-fiil ekleri üzerine 1. ve 2. şahıs teklik ve çokluk şekillerinde şahıs zamirleri, 3. şahısta *-dUr* eki getirilerek kurulmuş örneklere de rastlanır: *ant içipmen* "ant içmişim", *kılıpsen* "yapmışsın", *uyuklapdur* "uyuklamış", *körüpmiz* "görmüşüz" gibi.

Gelecek zaman kipi için en çok *-GAy,* daha az oranda iyelik eki, *turur* veya *yok* bildirme eki almış *-GU* ve *-GA* ekleri kullanılır: *atkaymen* "atacağım", *çıkgaysen* "çıkacaksın", *buluşkaymiz* "buluşacağız", *keçürgüm* "geçireceğim", *kılgum turur* "kılacağım", *kelgüsiturur* "gelecektir"; *tutgamen* "tutacağım" *ıdgam* "göndereceğim" gibi.

Husrev ü Şîrîn'de ve *Muhabbet-Nâme*'de Oğuzcaya özgü *–IsAr* ve *AsI* gelecek zaman ekleri de görülmektedir: *barmayısar* "gitmeyecek", *yıglayısar* "ağlayacak", *âkıbet toprak bolısar* "sonunda toprak olacak", *"neçe kurtulası* "nasıl kurtulacak", *ne kılası?* "ne yapacak?" gibi.

40. Tasarlama kiplerinden olan istek-emir için 1. teklik şahısta *-AyIn,* nadiren *-AyIm,* ünlü ile biten kök ve gövdelerde *-gAyIn;* 1. çokluk şahısta *-alIñ*, nadiren *-alIm, -gAlIm* ekleri kullanılır: *alayın* "alayım", *barayın* "varayım", *baglagayın* "bağlayayım?" *bireliñ* "verelim", *köreliñ* "görelim", *tilegeliñ* "dileyelim" vb.

İkinci şahıs teklik şekli için yalnız fiil kök veya gövdesi yahut da bunun *–gIl / -gUl* ekiyle genişletilmiş, çokluk için *-ñ, -Iñ, -IñIz, Iñlar* gibi ekler kullanılır: bar, bargıl, kör, *körgil, tüşgül; aytıñ* "söyleyin", *aytıñlar* "söyleyin", *bolıñız* "olun" vb.

Üçüncü şahıs emir şekli için *-sun, -su, -sunlar, -sınlar* ekleri kullanılır: *bolsu, bolsun, kelsü, kelsün, alsunlar, kelsinler* vb.

Şart kipi, iyelik eki kökenli şahıs ekleri veya şahıs zamirleri almış *-sA* ekiyle kurulur: *alsam, alsamen, varsañ, bağışlasañ, keltürseñ, keltürsesen, baglarsak, barsalar, yıglasalar* gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Şart eki, *bol-* yardımcı fiili aldığında "yeterlik" ve "imkân" işlevi görür: *neteg keltürse bolur* "nasıl getirilebilir?"; *yañakı kün meñiz köz baksa bolmaz* "yanağı güneş gibi göz bakamaz" vb.

41. Harezm Türkçesi üzerinde durulması gereken önemli özelliklerden biri de söz varlığıdır. Bu yazı dili, Karahanlı yazı dili geleneği dışında, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri başta olmak üzere daha başka çeşitli Türk boylarına ait lehçe ve ağızların etkilerini de taşımakta olduğundan, yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere hem söz varlıklarında ve gramer şekillerinde farklı ses değişimleri egemen olmuş; hem de Eski ve Orta Türkçe sözlüklerinde ve metinlerinde görülmeyen pek çok sözcük yazı diline girmiştir. Burada bunlardan ancak birkaç örnek vermekle yetineceğiz: *agar-* "kendinden geçmek halsiz düşmek", *aldım* "balta", *çıgıt* "yüzdeki koyu renkli leke", *çındar* "gerdanlık", *emel-* "eğilmek, yönelmek", *inçi* "üvey kardeş", *kavbaş* "korkuluk, kurukafa", *koymat* "çoban", *señek* "ağaçtan yapma su kabı", *tañgı* "üzengi", *terinçek* "örtü", *tuturgan* "pirinç", *yansı* "uzlaşma", *yasuk* "geçit", *yövüt* "yardım", *yupula-* "aldatmak, kandırmak" vb.

KAYNAKLAR

ATA, Aysu, Nāsırü'd-dın bin Burhānü'd-dın Rabguzı, *Kısasü'l-Enbiyā* (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım. TDK yay., Ankara 1997.

ATA, Aysu, *Nehcü'l-Ferādıs* (Uştmaolarnıñ Açuk Yolı: Cennetlerin Açık Yolu) III, Dizin-Sözlük, TDK yay., Ankara 1998.

ATA, Aysu, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi,* İstanbul, 2002.

BARTHOLD, W., "Eine Zamahşari-Handschrift mit alttürkirschen Glossa", *Islamica* (Leipzig 1926) II, s. 1-4.

ECKMANN, János, *Nehcü'l-Ferādıs I*, Tıpkıbasım, Ankara 1956; II Çeviriyazılı Metin (Eckmann, János). Yayımlayanlar: Tezcan, Semih-Zülfikar, Hamza, TDK Ankara 1984.

ECKMANN, János, "Zur Characteristic der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache", *Studia Altaica* (wiesbaden 1957), s. 51-59.

ECKMANN, János, "Das Charezmtürkische", *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (wiesbaden 1959), s. 113-137 (Türkçesi: *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara 1979, s. 183-223; Ankara 1988, s. 173-210).

ECKMANN, János, "Die Literatur von Chwarezm und die Goldenen Horde", *Philoligiae Turcicae Fundamenta II* (wiesbaden 1964), s. 275-296. Türkçesi: "Memlûk Kıpçak Edebiyatı" *TDAY-Belleten* 1982-1983 (Ankara 1986), s. 85-99.

Levent Şahverdi Arşivi

ECKMANN, János, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yayına hazırlayan: Osman Fikri SERTKAYA), TDK Ankara 1996.

ERSOYLU, Halil, "XIV. yüzyıl Hârezm Sâhası", *Büyük Türk Klâsikleri* Ansiklopedisi, 2. cilt, Ötüken yay., İstanbul 1985, s. 27-68.

GANDJEİ, Turhan, "Muhabbat-nāma di Horazmlı", *Annali dell istituto Universitario Orientale di Napoli*, Nuova Serie, vol. VI, Roma 1957, s. 131-166; Roma 1958, s. 135-161.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Kutb'un Husrevü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., 1968; TDK yay., Ankara 2000.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, "Harezm-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, III. cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., Ankara 1992, s. 68-79.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, *Harezm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., Ankara 1997.

İNAN, Abdülkadir, "XIII-XIV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz, Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve Halis Türkçe", TDAY Belleten (Ankara 1953), s. 53-71.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, "Nehcü'l-Ferādlı's'in Dil Hususiyetleri I", *TDED XVI* (İstanbul 1968), s. 55-72; II *TDED XVII* (İstanbul 1969), s. 33-56; III *TDED XVIII* (İstanbul 1970), s. 57-80.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, Seyf-i Sarayî, *Gülistan Tercümesi*, TDK yay., Ankara 1989.

KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara 1994.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat "Harizmşahlar", *İslâm Ansiklopedisi,* c. IV, s. 265-296.

ÖZYETGİN, Melek, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK yay., Ankara 1996.

SAMOILOVIÇ, A. N. (çev. İNAN, Abdülkadir, "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili*, S. 12 (Ankara 1935), s. 34-49.

SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994.

SCHINKEWITSCH, Jacob, "Rabgusls Syntax", MSOS XIX (Berlin 1927), s. 130-172.

TOGAN, Zeki Velîdi, "Harezmde Yazılmış Eski Türkçe Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, C. II (İstanbul 1925), s. 315-345.

TOPARLI, Recep, *MuKlmü'l-Mürld*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi yay., Erzurum 1988.

Levent Şahverdi Arşivi

YÜCE, Nuri, "Türkler (Türk Dili)", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12/II, (İstanbul 1988), s. 485-486: Hârezm Türkçesi.

YÜCE, Nuri, Ebü'l-Kāsım Cārullāh (…) ez-Zemahşeri el-)vārizm1, *Mukaddimetü'l-Edeb*:)vārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası, TDK yay., Ankara 1993.

Türkiye Tarihi, C. 2, AKDTYK, TTK yay., Ankara, 2007, s … (baskıda).

Levent Şahverdi Arşivi

ALİ ŞÎR NEVAYÎ ve ÇAĞATAY YAZI DİLİ

Çağatay sözünün, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay (öl. 1242)'dan başlayarak önce tarihî bir şahsı, bir hanı gösterme, daha sonra, *Çağatay* veya *Çağatay Ulusu* biçiminde bir devlete ad olma, öte yandan önce *Çağatay* daha sonra *Timurîler* devleti sınırları içindeki bir kısım konar – göçer Türk boylarını adlandırma ve anlam genişlemesiyle Timurîler Devleti halkına ad alma ve son olarak da Orta – Asya edebî Türkçesinin uzun bir dönemini temsil etme gibi oldukça karışık ve dallı budaklı bir anlam geçmişi vardır. Kelimenin geçmişi ve taşıdığı farklı anlamlar ile ilgili açıklamalar çeşitli kaynak ve eserlerde yeterince ele alındığı için[1] biz burada bunlar üzerinde duracak değiliz. Konuyu yalnız Çağatay yazı dili ve Ali Şîr Nevayî ile olan bağlantısı açısından değerlendirmek istiyoruz. Ancak, asıl konuya girmeden önce, Çağataycanın dil tarihindeki yerini ve sınırlarını çizmek gerekiyor.

Çağatay sözü gibi *Çağatayca* terimi de başlangıç ve uzandığı sınır bakımından, Batı dünyasında birbirinden farlı değerlendirmelere uğramıştır. Lehçe sınıflamasında, Doğu Türkçesinin uzun bir tarihî dönemini temsil eden bu yazı dilini E. Bérézine, H. Wambery, J. Thury, M. Hartmann gibi, Eski Türkçenin Uygur kolundan başlatıp İslâm dönemi Karahanlı Türkçesinin doğal bir devamı gibi gören doğu bilimciler bulunduğu gibi[2], A. K. Borovkov[3] Baskakov ve A. M. Şçerbak'[4] ın değerlendirmelerinde dikkat çektiği üzere, onu bugünkü Özbek Türkçesi'nin başlangıç dönemi sayıp *Eski Özbekçe* veya Özbekçenin ilk şekillenme dönemi diye adlandıran Türkologlar da olmuştur. Bütün bu değerlendirmelerde elbette birbirinden ayrı değişik birtakım görüşler etken olmuştur. Ancak, Orta Asya yazı dilleri ve Çağatayca üzerinde daha sonraki yıllarda yapılan araştırma ve yayınlar, bugün bize Çağataycanın dil tarihindeki yerini ve sınırını daha kesin ölçülerle belirleme olanağı sağlamıştır. Bu konuda Rus Türkoloğu *A. N. Samoyloviç*, eski görüşleri bir yana iterek Çağatayca'yı Karahanlı ve Harezm (Kıpçak-Oğuz) Türkçelerinden sonra, Orta

---

[1] Ayrıntılı bilgi için J. Eckmann, "Çağatayca", *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (Yayıma hazırlayan, Osman Fikri Sertkaya), Ankara 1996, s. 74-75; *Chatagay Manual*, İndiana University Bloomington 1966, s. 23; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. 2, İstanbul 1984, s. 199 ve öt. ve buralarda gönderme yapılan kaynaklar.

[2] E. Bérézine, *Rechercher sur les dialectes musulmans*, Kazan 1848, s. 26 ve öt.; H. Vambery, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, s. 7-8.

[3] A. Borovkov, "Voprosı klassifikatsii uzbekskih govorov İzvestiya AN UzSSR 5 (1953) S. 17; A. Baskakov, *Tyurskie Yazıkı,* Moscow.

[4] A. M. Şçerbak, "K istorii uzbekskogo literaturnogo yazıka drevnego perioda", *Akademiku Vladimiru Aleksandıroviç Gordlevskomu k ego remidesyatipyatiletıyn. Sbornik statey* (Moscow 1953), s. 317-323.

Levent Şahverdi Arşivi

Asya edebî Türkçesinin üçüncü dönemi olarak XV - XX. yüzyıllar arasına yerleştiren isabetli bir sınır çizmiştir.[5] A. N. Samoyloviç'in görüşlerini daha da geliştiren *J. Eckmann*'a göre, XV - XX. yüzyıllar arasını kaplayan bu Orta Asya edebî Türkçesi, ses ve şekil bilgisi özelliklerine göre kendi içinde üç alt bölüme ayrılır**:**

1. Klâsik öncesi dönem: XV. yüzyılın başından Nevayî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren ve "geçiş dönemi" diye adlandırılan arkaik özelliklerin yer almış olduğu dönemdir. Başlıca temsilcileri Sekkakî, Lütfî, Ataî, Hocendî, Seyyid Ahmed Mirza, Haydar Harezmî (veya Osman F. Sertakaya'ya göre Haydar ve Harezmî), Yusuf Emir vb.

2. Klâsik dönem: *Hüseyin Baykara*, *Mîr Ali Şîr Nevayî*, *Hamidî*, *Şeybanî*, *Ubeydî*, *Muhammed Salih*, *Bâbur*, *Bayram Han* vb.

3. Klâsik sonrası dönem (1600-1921): Bu dönem bir yandan Nevayî dilinin özentili bir taklidi, bir yandan da Özbekçe unsurların dile girmeye başladığı bir dönem olarak nitelendiriliyor. Başlıca temsilcileri Ebulgazî Bahadır Han, Baba Rahîm Meşreb, Saykalî, Sûfî Allah Yâr, Turdı, Huveydâ, Munis Horezmî vb.'dir.[6]

Burada bizi ilgilendiren Ali Şîr Nevayî ile bağlantısı açısından yalnız Klâsik öncesi ve Klâsik dönemi içine alan Çağatay yazı dilidir.

XV. yüzyıl başında, Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde, Timurîler Devletinin yazı dili olarak varlık göstermeye başlamış olan Çağatay lehçesi, aslında bizzat *Nevayî*'nin kendi eserlerinde verdiği bazı kısa bilgilerden anlaşıldığına göre, Timurîler devleti'nin sınırları içindeki halkın konuşma diline verilen addır. Nevayî'nin *Sedd-i İskenderî*'de yer alan:

Siña ança hak lutfî vaki' durur
Ki ta Türk elfazı şayi' durur
Bu til birle ta nazm irür ħalk işi
Yakîn kılmamış ħalk sindik kişi.

beyitlerinde bu durum açıkca ortaya çıkmaktadır.[7] Bu lehçe gelişmesini ve klâsik bir yazı dili hâlinde XV. ve XVI. yüzyılları da aşarak XX. yüzyıla kadar Orta Asya edebî Türkçesini ve yazı dilini temsil edebilme özellik ve niteliğini doğrudan doğruya *Nevayî*'ye borçludur. Çünkü Nevayî, hazır işlenmiş

[5] A. N. Samoyloviç. "K istorii literaturnogo sredneaziatskogo – tureckogo yazıka", *Mir Ali Şîr. Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rozdeniya* (Leningrad 1928), s. 23.
[6] J. Eckmann, *Chatagay Manual* (Bloomington 1966), s. 9-10.
[7] A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, C. 2, s. 206.

Levent Şahverdi Arşivi

bir yazı dili bulmamış kendi döneminin çok karışık yapıdaki bir lehçesine edebî bir dil olabilme özellik ve gücünü kazandırmıştır. Konu dil tarihinin verilerine ve ortaya koyduğu sonuçlara bakılarak değerlendirildiğinde bu durum kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Bir lehçenin bir yazı dili, bir edebiyat dili durumuna geçebilmesi elbette kolay değildir. Siyasî, sosyal ve kültürel açıdan olduğu kadar o lehçenin dil yapısını oluşturan gelişmeler açısından da birtakım koşulların gerçekleşmesine bağlıdır. Bilindiği gibi Orta Asya Türk yazı dili, belgelerin bize ulaşan ilk döneminden başlayarak XIII. yüzyıla kadar; bölge, devir ve siyasî varlık ayrılıklarına rağmen VII.–XIII. yüzyılar arasında ve Köktürk, Uygur, Karahanlı yazı dilleri hâlinde ana çizgileriyle birbirinin devamı niteliğinde tek bir kol olarak yol almıştır. Ancak XIII. yüzyıla gelindiğinde durum değişmiş bir yandan Moğol akınının da etkisi altında Doğu Türkistan kesimindeki çeşitli Türk boylarının Batı Türkistan, Horasan ve İran bölgelerine göç ermeleri, öte yandan Harezmin XI.–XIII. yüzyıllar arasındaki Türkleşme hareketi dolayısıyla, bu bölgeye kuzeydeki steplerden yapılmış daha sonraki sürekli *Oğuz* ve *Kıpçak* göçleri, Orta Asya'nın Batı Türkistan kesimini yeni şartların ortaya koyduğu bir etnik ve lehçeler karışması dönemine sokmuştur. Harezm ve ona bağlı aşağı *Sirderya* bölgesi XIII–XIV. yüzyıllar arasında böyle bir karışmaya sahne olurken aynı zamanda birbirinden farklı lehçeler temelindeki dallanmalara ve yeni yazı dillerinin oluşmasına da kaynaklık etmiştir. Kuruluşunda Karahanlı yazı dili geleneğine dayanan, ayrıca Oğuz, Kıpçak vb. lehçelerin de etkilerini üzerinde taşıyan Harzm Türkçesi, bir yandan kendinden sonraki Çağatay yazı dilinin oluşmasına temel hazırlama görevini yaparken, bir yandan da *Oğuz-Türkmen* ve Altınordu-Kıpçak lehçelerini yeni birer yazı dili olarak ortaya çıkaran gelişme ve dallanmalara sahne olmuştur. Yani yeni yazı dillerinin oluşmasında bir yol ayrımı görevi yapmıştır.

Bilindiği gibi Çağatay Türkçesinin kuruluş ve gelişme dönemleri M.S. 1405-1506 yılları arasında Maveraünnehir ve Horasan'da hüküm süren Timurîler Devleti zamanındadır. J. Eckmann'ın tesbitlerine göre, *Çagatay tili* ve *Çağatay Türkîsi* terimleri öyle sanılıyor ki, yukarıda *Çağatay* sözü dolayısıyla belirtildiği gibi, önce bu adı taşıyan göçebe Türk boylarının dilini ifade ederken, daha sonra Timurîlerden önceki Çağatay ulusunun sınırları içinde yaşayan bütün halkın dilini ve ondan sonra da Timurîler Devletinin sınırları içindeki Türk halkının konuşma dilini karşılayan bir terim olmuştur. Bu terimin dil tarihindeki ifadesi ise, Timurîler Devletinin yazı ve edebiyat dilini kapsayan bir terim olmasıdır. Ancak, burada özellikle vurgulamak gerekir ki, *Çağatay tili* veya *Çağatay Türkîsi*, Orta Asya Türk yazı dilinin XV. ve XVI. yüzyıllar kesimini ifade eden böyle bir anlam kazanırken, o dönemin şair ve edipleri asla

Levent Şahverdi Arşivi

böyle bir terimi kullanmamışlardır. Onların kullandıkları terim *Türk tili, Türk elfazı, Türkî tili, Türkî* ve *Türkçe* gibi terimlerdir.[8] Bu terim o dönem edebî (?) Türkçesini adlandırmak üzere yalnız *Nevayî* tarafından kullanılmış olan bir terimdir. *Nevayî*, eserlerinde yer yer hem *Türk tili, Türk tili bile* hem de *Çağatay lâfzı* gibi ikili bir terime yer vermiştir.[9] *Nevayî*'nin kullandığı *Türk tili* terimi genellikle Arapça ve Farsça gibi yabancı dillere karşı, kendi dili olan *Türkçeyi* ifade etmek içindir. *Çağatay tili* terimi ise (kendisinin *Sedd-i İskenderî*'de de belirttiği üzere) başvurduğu halkın konuşma dilidir. Harezm Türkçesinden Çağatay Türkçesi dönemine uzanan gelişmeyi özetlerken belirtildiği üzere, bu dil, içinde çeşitli Türk boylarının ağız özelliklerini de taşıyan karışık bir yapıya sahiptir. *Ali Şîr*'in eserlerinde, çeşitli vesilelerle *Özbek, Kalmuk, Kıpçak, Akar, Belügüt, Arlat, Barlas, Sulduz*[10] *Koñrat* vb. boy ve kabîle adları geçtiğine göre, Çağatay lehçesinde bu türlü boy ağızlarının da etkili olduğu düşünülebilir.

Bizce *Ali Şîr Nevayî* (klâsik yazı dili geleneği dışında) bu nitelikte bir konuşma dilini temel almış; ancak onu kendi edebî gücü ve san'atçı kişiliği ile tıpkı Fars şair ve ediplerinin kendi dillerinde yaptıkları gibi, Fars dilinin belâgat ölçüleri ve süsleme sanatı ile işleyip olgunlaştırarak ve bir konuşma dili olmaktan çıkarıp ona "*Nevayî dili*" dedirtecek kadar gelişmiş yüksek düzeyde san'atlı bir yazı ve kültür dili niteliği kazandırabilmiştir. Onun için *Çağatay lâfzı* deyiminin *Nevayî*'deki anlamı ile, *Nevayî*'den sonra gelen şair ve ediplerin bu lâfza verdikleri anlamı birbirine karıştırmamak gerekir. *Nevayî*'den sonra gelenler, *Çağatay tili* veya *Çağatay lâfzı* ile doğal olarak *Nevayî*'nin işleyip geliştirdiği klâsik yazı dilini kastetmişlerdir. Nitekim *Ebulgazi Bahadır Han*, *Şecere-i Türkî*'sini "beş yaşında bir çocuğun anlayabileceği kadar açık ve anlaşılır Türk dili ile (*Türkî til bilen*) yazdığını, *Çağatay* Türkçesinden, Arapça ve Farsça'dan hiçbir söz almadığını bildirirken[11] daha sonra Mirza Mehdî Han'ın da *Mâbâni'l-lûgat* girişinde aynı şekilde hem *lûgat-ı Türkî* hem de *lûgat-ı Çağatay* deyimlerini kullanmış olması, doğrudan doğruya klâsik Çağatay Türkçesini ifade etmektedir.

XV. yüzyılın ilk yarısında daha konuşma dili durumunda ve döneminin özel şartları dolayısıyla az çok karışık yapıda olan bir lehçenin, bir yazı ve

[8] J. Eckmann, *Chatagay Manual*, s. 4.

[9] Nevayî, Külliyat, İstanbul Sülaymeniye kütüph. yazmaları, Fatih no: 4056, f. 647 b / 5-7; Fıtrat, *Özbek Edebiyatı Nümuneleri*, Taşkent – Semerkant 1928, s. 274 ve bu eserlere dayanarak J. Eckmann, *Chatagay Manual*, s. 5.

[10] Ali Şîr Nevayî, *Vakfiyye*, Bakû 1928, s. 29.

[11] B. Desmaison, *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul – Châzi Béhâdour Khan*, C. 1, Texte, Saint – Petersburg 1871, s. 37.

Levent Şahverdi Arşivi

edebiyat diline dönüşmesi kolay değildir. Bu dönüşme hem o lehçenin kendi içinde geçireceği değişme ve gelişmenin toplumca ortak bir kabul görmesine hem de yeni şekillemeler içindeki lehçeyi destekleyecek bir devlet otoritesinin varlığına ve ayrıca o lehçenin güçlü sanatçılar elinde işlenmiş olmasına bağlıdır. Oğuzca'nın *Köktürk Kağanlığı'*nın sınırları içindeki güçlü varlığına ve Karahanlılar döneminde Orta Asya'da çok önemli bir yerinin bulunmasına rağmen, Anadolu'da Selçuklular'ın yıkılmasından sonra kurulan Anadolu Beylikleri dönemine kadar bağımsız bir yazı dili niteliği kazanamamış olması, bu durumun çok belirgin bir örneğidir. Aynı durum, belki biraz daha değişik koşut şartlar altında Çağatayca için de söz konusudur. Eski Anadolu Türkçesi nasıl bir yandan konuşma dilini yazı diline geçirme, Türkçeyi Arapça ve Farsça'nın baskısından ve bir kısım aydınların çok işlenmiş Farsça karşısında kendi dillerini horlama anlayışından kurtarma mücadelesi vermişse, Çağatayca da buna koşut bir yeniden yapılanma mücadelesi içine girmiştir.

Bu dönemim lehçesinde bir yandan Moğol akınının doğudan *Maveraünnehir*, *Harezm* ve *Horasan*'a sürüklediği çeşitli Türk göçleri, Türkleşmiş Moğollar kanalıyla dile girmiş bazı Moğolca söz ve gramer kalıpları, Harezm bölgesindeki eski Harezm dilinden, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinden gelen etkiler ve ayrıca Farsçanın Türk dili üzerindeki güçlü baskısı, ister istemez Harezm Türkçesini Çağataycaya bağlayan dönemde, Türk yazı dilini, Karahanlı edebî geleneği dışında *Kaşgâr, Kanglı, Yimek, Bayavut, Oğuz, Kıpçak* vb. çeşitli lehçelerin ve hatta Arapça ve Farsçanın da etkisine açık, karma bir dil yapısına büründürmüştür. Çağatayca'nın Nevayî'e kadar kuruluş dönemini temsil eden Sekkakî, Emirî, Lütfî gibi şairler, daha klâsikleşmemiş böyle bir yazı dilini temsil etmiş görünüyorlar. *Ali Şîr Nevayî* ise, karışık yapıdaki bir lehçeyi manzum, mensur 30 kadar eserle ortaya koyduğu san'at dehası ve dili kullanmadaki üstün yeteneği ile, belirli ölçüler içinde billurlaştırıp, gelişmiş yüksek düzeyde bir edebiyat dili derecesine yükseltebilmiştir. Daha açık bir ifade ile 500 yıl süren Orta Asya ortak yazı dilinin tek başına bilinçli bir kurucusu olmuştur.

Ali Şîr Nevayî'nin, bir edebî dilin kuruculuğunu yaparken esas itibariyle devrinin konuşma dili durumundaki Çağatay lehçesine dayandığı hususunda: "İyi ama, bugün elimizde o konuşma dilinin metinleri yok ki kesin bir yargıya varabilelim" biçiminde bir duraksama söz konusu olabilir. Ancak, Orta Asya yazı dilinin Karahanlı Türkçesinden Çağataycaya geçiş basamağını oluşturan Harezm dönemi ile, Klâsik öncesi Çağatay döneminin dil yapıları bu açıdan incelendiğinde, aralarında önemli bir farkın bulunduğu ve Çağataycanın, Ali Şîr Nevayî'nin elinde, klâsik öncesi dönemin arkaik özelliklerinden arındırıldığı görülüyor. Nevayî'nin kendisi de "halk diline dayandığını" belirttiğine ve

Levent Şahverdi Arşivi

Çağatay lehçesinde sahip olduğu edebî kültürle yeni bir biçimlenmeye soktuğuna göre, onun halk diline yani konuşma diline dayandığı kesinlik kazanıyor. Yalnız burada konuşma dili konusunda hangi konuşma dili? Hangi ağız? Diye tartışılabilir. Bize göre, bu, o dönemin bir gelişmiş ağzı olan *Endican ağzı* olmalıdır. Gerçi Nevayî, *Endicanlı* olmadığı ve *Endican*'da hiç oturmadığı için bu görüşün karşısında olanlar varsa da, *Endican ağzı*, o dönemin karışık yapıdaki Çağatay lehçesinin en gelişmiş ağzı olma bakımından, Ali Şîr Nevayî gibi ana dil bilinci ve edebî kültürü doruk noktasında olan bir şair için, bu ağza dayalı klâsik bir yazı dilini kurmak hiç de güç değildir.

Çağataycanın böyle üstün düzeyde bir gelişmişliğe ulaşabilmesinde elbette bir dereceye kadar *Lütfî* başta olmak üzere kuruluş dönemi yazarlarının ve klâsik dönemi temsil eden Ali Şîr Nevayî'nin çocukluktan beri yakın arkadaşı Timurîler Devleti'nin hükümdarı *Hüseyin Baykara*'nın edebî kişiliğinin, *Ali Şîr*'e ve öteki şair ve ediplere sağladığı desteğin payı küçümsenemez. Buna XVI. yüzyılda elbette *Babür*'ü de katmak gerekir. Ancak bu gelişmede en büyük şeref payı hiç şüphe yok ki *Nevayî*'nindir. Arapça dışında Farsçayı da o dilde bir divan ortaya koyacak, *Muhakemetü'l-Lûgateyn'*de iki dili en ince noktalarına kadar karşılaştıracak kadar iyi bilen Nevayî, Çağatay Türkçesini, Farsça gibi anlatım gücü çok yüksek bir edebî düzeye ulaştırmayı amaç edinmiş ve bunda inkâr kabul etmez büyük başarı sağlamıştır. Bu başarının temelinde yatan daha başka etkenler de vardır. Bunlar şu birkaç noktada özetlenebilir:

1. 60 yıllık kısa ömründe, daha 15 yaşında başlayıp da hayatının sonuna kadar yazdığı şiirleri içine alan 7 divanı (Farsça Divan-ı bunun doşındadır) 5 büyük eseri içine alan ve *Hamse* diye adlandırılan *Hayretü'l-Ebrâr, Ferhâd ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Seb'a-i Seyyâre, Sedd-i İskenderî* adlarını taaşıyan mesnevîleri, *Hamse* dışında kalan *Lisanû't-tayr'ı ;* tezkire, hal tercümesi, hâtıra niteliğindeki *Nesâyimü'l-Muhabbe min Şemâyim'il-Fütüvve, Mecâlisû'n-Nefâis, Hamsetû'l-Mütehayyirîn, Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr big, Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* ve bunların dışında *Muhakemetü'l-Lûgateyn, Mîzânü'l-Evzân, Mahbûbü'l-kulüp, Münşeât, Vakfiyye, Nazm'ül-Cevâhir, Tarih-i Enbiyâ vü Hükemâ* gibi manzum ve mensur büyük çaplı eserlerinin, **Çağataycayı Farsça gibi yüksek düzeyde bir edebiyat ve kültür dili düzeyine çıkarma amacıyla yazılmış olması**,

2. İşlediği konuları, çeviri niteliğindeki veya Fars edebiyatını örnek aldığı eserlerde bile yerli malzemeye dayandırarak, bu eserlere taklitçilikten uzak, Türk hayatını ve Türk ruhunu yerleştirmiş olması. Söz gelişi *Seddd-i İskenderî'* de, İskenderin şahsında, doğrudan doğruya Sultan Hüseyin Baykara ile oğlu Bediüzzaman temsil edilmiştir: **Bu yerlileştirme ve anlatılan olayları**

Levent Şahverdi Arşivi

Türk ruhuna sindirecek çeşitli tarihî hikâye ve nüktelerle besleme ilkesinin, Nevayî'nin öteki eserlerinde de göze çarpan belirgin bir özellik olması,

3. Türk diline karşı duyduğu bilinçli sevgi... Çağatay lehçesinin yüksek düzeyde bir edebî dil olarak şekillenmesinde **onun şiir, edebiyat, san'at dehası kadar, hiç şüphe yokki, çok üstün düzeydeki dil bilincinin de önemli** etki ve katkısı olmuştur. Türkçeyi Farsçayla karşılaştırarak onun anlatım gücündeki incelikleri, ses ve şekil bilgisi açısından Farsçaya üstün yanlarını ve hele fiiller konusundaki anlam derinliklerini dile getiren *Muhakemetü'l-Lûgateyn*, yalnız bu gerçeği ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda o dönemin içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla **Türkçeyi hor gören zihniyete karşı çıkarak, Farsça yerine Türkçe eser yazma ve ana dili benimseme sevgisini aşılamak isteyen bir miilî ruh yüceliğinin ifadesi** olmuştur.

Batı Türkistandaki Çağatay lehçesinin bir konuşma dili olmaktan çıkarak, Orta Asya'da XV. yüzyıldan XX. yüzyıla uzanan klâsik ve ortak bir yazı dili durumuna geçişinde en büyük katkıyı yapan, Çağataycaya yaptığı bu üstün değerdeki hizmetle, bu dile *Nevayî dili* ve tarza da *Nevayî tarzı* dedirtecek kadar etkili olan, şöhreti Orta Asya sınırlarının dışına taşarak Anadoluya kadar uzanan ve ünlü Osmanlı şairlerinin yüzyıllarca kendisine nazireler yazmasına yol açacak kadar ün yapmış ve bu ünü onun bir halk kahramanı durumuna da getirmiş olan Nevayî, yalnızca **Çağatay yazı dilini doruk noktasına ulaştırmış bir sanatçı olarak değil, aynı zamanda Çağatay yazı dilinin asıl kurucusu ve bilinçli** bir savunucusu olarak da ününün devamına hak kazanmış bulunmaktadır.

Alî Şir Nevâyî'nin 500. Ölüm ve 560. Doğum Yıl Dönümleri Anma Toplantısı Bildirileri, TDK yay., Ankara 2004, s. 67-74.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE DİL ve ÜSLUP BAĞLANTISI

Değerli meslektaşlarım,

1. *Dede Korkut* Türk destan edebiyatının doruğa yükselmiş bir şaheseridir. Bilindiği gibi destanlar, bir milletin, bir toplumun kendi tarihi boyunca süregelen yaşayış evrelerini ve ortak kültür değerlerini zaman imbiğinden süzerek kendisine yansıtmış ve günümüze aktarmış olan eserlerdir. Bu bakımdan taşıdıkları tarihî, sosyal ve kültürel değerler çok yönlüdür. Dede Korkut da bu nitelikte bir eserdir. Ancak, onu kendi döneminin değerli birçok eserinin de üstüne çıkaran ve destan edebiyatının doruğuna yükselten yanı, dilindeki güzellik ve üslûbundaki mükemmelliktir.

Göçebe Oğuz boylarının bir hanlık düzeni içinde IX-XI. yüzyıldan XV. yüzyıla, *Sirderya* boylarından *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan*'a kadar uzanan mücadele ve yaşayışlarının ifadesi olan Dede Korkut kitabı, bilindiği üzere, XV. yüzyıl sonlarında yazıya aktarılmıştır. Dil yapısı Eski Anadolu Türkçesini temsil eder. Dede Korkut hikâyelerinin dili; Eski Anadolu Türkçesinin öteki eserleri ile karşılaştırıldığında, aralarında tam bir koşutluk olduğu görülür.

Dede Korkut hikâyelerinin Dresden ve Vatikan nüshalarının yayına hazırlanması ile birlikte, dili üzerinde de değerli çalışmalar yapılmış; eserin imla, ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle yapısı ile ilgili özellikleri ayrıntılı ölçülerle ortaya konmuştur.[1] Bu nedenle biz, Dede Korkut'un bu yönü üzerinde durmayı gereksiz saydık. Yalnız onun temsil ettiği dil yapısı üzerindeki görüşleri kendi açımızdan kısa bir değerlendirmeden geçirmek, daha sonra da asıl konuya, dil-üslup bağlantısına eğilmek istiyoruz.

2. Dede Korkut'un dili üzerinde genişlemesine durmuş olan Prof. Dr. E. M. Demircizade, Azerbaycan Türkçesinin oluşmasındaki şartları ve Dede Korkut metnindeki birbirine paralel bazı gramer şekillerini göz önünde bulundurarak eserin dil yapısı bakımından saf Oğuz (veya Guz) dilini temsil etmeyip Oğuz ve Kıpçak dil özelliklerinin karışıp kaynaşmasından oluştuğu[2]

---

[1] E. M. Demircizade, "*Kitab-ı Dede Gorgud* " *Dastanlarının Dili,* Bakı 1959, 157 s.; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* II, İndeks-Gramer, TDK Yay., Ankara 1963, 483 s.; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Başbakanlık Kültür Müst. Yay., İstanbul 1973, s. CLXXXVI-CCLXIX: Dil ve Üslûp.

[2] E. M. Demircizade, age., s. 29-32.

Levent Şahverdi Arşivi

görüşündedir. Biz bu görüşün, XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısı göz önünde bulundurularak yeni bir değerlendirmeden geçirilmesi gerektiği kanısındayız. Şöyle ki: Hepimizce de bilindiği üzere, Dede Korkut hikâyeleri, genel dil yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesinin Doğu Anadolu ve Azerbaycan kesimine girer. Oğuz Türkçesine dayanan Anadolu yazı dilinin oluşma dönemi XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk yarısıdır. Yani Anadolu Selçukluları dönemidir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak edebî eserler verilmiştir.[3] Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl sonlarına kadar uzanan ve Anadolu Beylikleri ile temsil edilen dönemine de Eski Anadolu Türkçesi diyoruz. Bu dönem, dilde bir yandan eski Doğu Türkçesine veya Kıpçakçaya ait Oğuz dışı bazı özelliklerin yer almış olması yanında, büyük çapta, Oğuz konuşma dilinin olduğu gibi yazıya aktarılması yoluyla oluşmuştur. Dilin söz varlığında hem Eski Türkçeden gelen sözler hem de Oğuzcadan aktarılan sözler vardır. Dilin dış yapısı açısından Arapça, Farsça gibi yabancı sözcükler çok azdır. Yalnız XIII ve XIV. yüzyıl Anadolusu'nda Oğuz dışı özellikler ile Oğuzcanın karışımından oluşan ve dil yapılarındaki belirgin bazı ayrılıklar dolayısıyla *"olga-bolga"* veya *"olgay-bolgay"* dili diye adlandırılan bazı eserlerin varlığı da bilinmektedir: *Behcetü'l-hadâik*[4]*,* **Ali**'nin *Kıssa-i Yûsuf* 'u[5], *Kudurî Tercümesi*[6], aslı henüz bulunamamış olan *Kitâb-ı Güzîde*[7] ve 1343 tarihli bir *Feraiz Kitabı*[8] gibi. Ancak, şurası da kesindir ki; Anadolu ve Azerbaycan bölgelerini içine alan Oğuz Türkçesi daha XIV. yüzyıl ortalarından başlayarak bu karışık dil yapısını Oğuzca temelindeki yoğunlaşmalarla arındırmıştır. Dolayısıyla Oğuz dışı özellikler sür'atle körelmiş

---

[3] Bu konuda geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Ankara 1995, s. 268-273; "Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", göst. e., s. 274-286; "Eski Türk Yazı Dillerinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri", göst. e., s. 296-303.

[4] Mustafa Canpolat, "*Behcetü'l-hadâik'in Dili Üzerine"*, TDAY. Belleten 1967, s. 165-175

[5] C. Brockelmann, *Ali's Qıssa-i Jūsuf der älteste Vorläufer der Osmanischen Literatur*, Abaw, Berlin 1917.

[6] Zeynep Korkmaz, "Eski Bir Kudurî Çevirisi", *XI. Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler*, TDK Ankara 1968, s. 225-231.

[7] Bk. Muhammed Baydur, *Akâid-i İslâm*, Manisa Ktp. no: 6886, s. 2a; İstanbul, Arkeoloji Ktp. no: 1498: Mukaddime. Ş. Tekin, Ergaş Fazılov'un bulduğu nereden alındığı bilinmeyen 11 sayfalık bir metin parçasını Muhammed Bâli'nin (M. Baydur değil) metni ile karşılaştırarak *Kitâb-ı Güzide*'nin aslını bulduğunu ve bu çeviri'nin Harezm Türkçesindeki bir asıldan yapıldığını ileri sürmüşse de (TUBA, C. 15, 1991, s. 405-420,) bizim bu karşılaştırmadan aldığımız izlenim, bu kopuk metnin ait olduğu eserin tümü, daha doğrusu Harezm Türkçesi ile yazılmış sağlam bir *Kitâb- Güzide* ele geçmeden, sırf birkaç konu uygunluğuna bakarak böyle bir yargıya ulaşmanın erken olduğu şeklindedir.

[8] Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde *"olga-bolga* Sorunu*"*, TDAY. Belleten 1973-1974, s. 59-157.

Levent Şahverdi Arşivi

ve kullanımdan düşmüştür. Hatta bu gelişme dolayısıyla, XIII ve XIV. yüzyılın karışık dilli eserlerinin XV. yüzyılda "rûşen ve aydın Türkîye aktarılmış olduğu" şeklindeki kayıtlar[9], bu arındırmanın önemli bir göstergesidir. Üstelik, yazı dilinin başlangıç döneminde ancak bazı eserlerde göze çarpan bu ayrılıkların şahıslara bağlı münferit ağız ayrılıklarından öteye geçmediğini ileri süren görüşler de vardır[10].

Yalnız, bu dönemde, Anadolu'da daha standart özelliklere dayalı klâsik yazı dili teşekkül etmemiş olduğundan, edebî eserlerde bölgeden bölgeye değişen ağız ayrılıkları yer almıştır. Üstelik XIV ve XV. yüzyıllarda Azerbaycan Türkçesi, dil yapısı bakımından Eski Anadolu Türkçesinden kesin sınırlar ile ayrılmış da değildir. Sonradan Azerbaycan Türkçesine has sayılan bir kısım dil özellikleri, o dönemde genel eğilimler hâlinde elbette Eski Anadolu Türkçesinde de yer almıştır. Nitekim Kadı Burhaneddin, bağlı bulunduğu Sivas-Kayseri bölgesi dolayısıyla tam bir Anadolu şairi olduğu hâlde, dilinde, Azerbaycan bölgesi ile ortaklaşan özellikler görülür. Azerbaycan Türkçesinin, Oğuzcanın doğu kolunu oluşturacak biçimde Anadolu yazı dilinden, daha kesin sınırlar ile ayrılması da ancak XVI. yüzyılda başlar.

Bu açıklamalar ile varmak istediğimiz nokta şudur: Dede Korkut hikâyelerinin yazıya aktarıldığı XV. yüzyılın ikinci yarısında, Eski Anadolu Türkçesi, artık Oğuz dışı unsurlardan arındırılmış ve iyiden iyiye durulmuş Oğuzca kişiliğinde bir dil yapısına sahiptir. Ancak ağız ayrılıklarına göre yazılış yine devam etmektedir. Bu bakımdan Dede Korkut hikâyelerinin genel dil yapısı, Muharrem Ergin, Ahmet Caferoğlu ve Şîr Aliyef'in de işaret ettikleri gibi, Eski Anadolu Türkçesinin Doğu Anadolu ve Azerbaycan ağızlarına dayanmaktadır. Bizce bu dili, E. M. Demircizade'nin ısrarla belirttiği biçimde Oğuz-Kıpçak karışımı olarak kabul etmek mümkün değildir. Demircizade'nin Kıpçakçadan geçme diye belirttiği ses ve şekil bilgisi özelliklerinin hemen hepsi, Oğuzcadaki ağız ayrılıkları dolayısıyla Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de görülen özelliklerdir. Kaşgarlı Mahmud'un, *Dîvânü Lûgât-it Türk*'te Oğuzca için verdiği bilgiler de yer yer Kıpçakça ile ortaklaşan bazı özelliklere rağmen, yine aynı niteliktedir[11]. Belki Dede Korkut'ta arkaik bir

[9] Muhammed Baydur, yukarıda 6 nu'lu notta verilen *Akâid-i İslâm* adlı eserinin mukaddimesinde *"Olga-bolga"*dilindeki *Kitâb-ı Güzîde*'nin "rûşen ve aydın Türkîye aktarıldığını" bildirmektedir.
[10] Bk. Şinasi Tekin, agm. s. 64-71.
[11] XI-XIII. yüzyıllar Oğuz Türkçesinin genel yapısı için bk. Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, TDK Ankara 1995, s. 241-253.

Levent Şahverdi Arşivi

kalıntı hâlinde birkaç Kıpçak lehçesi özelliğinin bulunduğu söylenebilir. Ancak, bizce iki ayrı lehçenin karışımından oluşmuş bir dil yapısından söz edilemez.

3. Orhan Şaik Gökyay da Dede Korkut ile Eski Anadolu Türkçesinin öteki eserleri arasındaki dil ortaklığına işaret eden birtakım açıklamalar yapmıştır. Ancak, Muharrem Ergin'in, Dede Korkut hikâyelerini dil bakımından salt Azerî lehçesinin bir ürünü saymasını bir diğer anlatımla, eserin sınırlarını yalnız Azerî lehçesini içine alacak biçimde daraltmasının doğru olmadığını belirtmiştir[12]. Orhan Şaik Gökyay, bu konudaki kendi görüşünü de E. M. Demircizade'nin, Dede Korkut metninde, cümle ögeleri arasındaki bağlılığın ve sıranın bugünkü Azerbaycan Türkçesindeki kadar sağlam olmadığı ve dolayısıyla Dede Korkut metninin edebî dil hâlinde yazıya geçmediği görüşüne dayandırarak açıklamıştır[13]. Orhan Şaik Gökyay'a göre, Dede Korkut metni, Eski Anadolu Türkçesi yazı dilinin değil, konuşma dilinin özelliklerini taşımaktadır. Bu eserin, dil bakımından *Süheyl ü Nevbahar, Garip-nâme, Kâbus-nâme, İskender-nâme* ve *Kelîle Dimne* gibi eserlerin metinleri ile yani yazı dili ile benzerliğinin bulunmamasını ya da bu benzerliklerin az olmasını, Dede Korkut metninin yazı dili ile değil konuşma dili ile yazılmış olmasına bağlamıştır[14]. Bu konuda yaptığı öteki açıklamalar da aynı görüşü destekler niteliktedir. Yapılan açıklamalardan anlaşılıyor ki, Orhan Şaik Gökyay, Eski Anadolu Türkçesinin yazı dili ile konuşma dili arasında bir farklılık olduğu görüşündedir. Yanlış bir yoruma meydan verilmemesi için biz bu görüşün bir eleştiriden geçirilerek açıklığa kavuşturulması gerektiği inancındayız. Çünkü, Orhan Şaik Gökyay'ın sandığı gibi, Eski Anadolu Türkçesinde yazı dili ile konuşma dili ayrı doğrultularda yol almış ve birbirinden kesin sınırlar ile ayrılmış değildir. Aksine, aralarında gramer yapıları bakımından bir ortaklık ve koşutluk vardır. Hatta bu ortaklık, klişeleşmiş itibarî imla yerleşinceye kadar imla aracılığıyla yazıya da yansımıştır. Kelimeler söylendiği biçimde yazılmış, eklendiği kelime ile anlam birliği kuran *gibi, ile, için* vb. edatlar bile ilgili kelimeye bitiştirilmiştir. Dildeki söyleyiş özellikleri hareke veya ünlüleri temsil eden huruf-ı imla ile yazıya da aksettirilmiştir. Tarihsel sözlük çalışmaları dolayısıyla incelediğimiz yığınlarla Eski Anadolu Türkçesi metinleri bunu açık olarak göstermektedir. Yalnız Eski Anadolu Türkçesinde çeviri eserlerin sayısı da çok kabarık olduğundan, bunlarda Farsçanın cümle yapısının etkisini almış görüntüler söz konusudur. Bu da söz dağarcığı ile ilgilidir. Orhan Şaik Gökyay'ın sıraladığı eserler ile Dede Korkut metninin dil yapıları arasında gramer şekilleri bakımından bir ayrılık söz konusu değildir. Var olan ayrılık

[12] Orhan Şaik Gökyay, age. s. CLXXXVIII-CXC.
[13] Bk. age. , s. CXC-CXCI.
[14] Not 13'te göst. Sayfalar.

Levent Şahverdi Arşivi

yalnızca üsluptadır. *Süheyl ü Nevbahar, Garip-nâme, İskender-nâme* gibi eserlerde, İran edebiyatını örnek alan klâsik yazı dili üslûbu hâkim olduğu hâlde, Dede Korkut'ta doğrudan doğruya destan dilinin ve halk edebiyatının söyleyiş ölçüleri egemendir. Bu da demektir ki, Dede Korkut hikâyelerinde hem yazıya geçirildiği devrin standart dil özellikleri hem de destanî bir eser olarak yazı dilinin sınırları dışında kalan halk dilinin belirgin üslup özellikleri yer almıştır. Bu nedenle, ayrıcalık, konuşma dili ile yazı dili arasındaki yapı farkından değil, bir söyleyiş, bir anlatış biçimi olan üslup ayrılığından kaynaklanmıştır.

4. Dede Korkut hikâyeleri, günümüze kadar uzanan yazılı metni ile nazım-nesir karışımı bir görünümdedir. Hikâyeler nesir dili; kahramanların konuşmaları (soylamalar) nazım dili ile anlatılmıştır. Eserin manzum bölümleri ile mensur bölümleri birbirinden ayrılmış değildir. Aksine iç içe girmiştir. Manzum bölümlerde çok kez düzenli bir nazım tekniği de göze çarpmaz. Eseri bu yönden inceleyen araştırmacılar, birbirinden farklı görüşler ortaya atmışlardır. Bu görüşler, Dede Korkut'ta manzum parçaların bulunmadığı, bunların aslında nesir olduğu[15], yahut manzum parçaların bulunduğu fakat bunların vezin ve kafiye bakımından düzensiz olduğu, dolayısıyla serbest nazmı temsil ettiği[16], ayrıca bu parçaların Türk halk edebiyatının klâsik biçimi olan dörtlüklere de uymadığı[17] noktalarında özetlenebilir.[18]

Dede Korkut'un manzum parçaları üzerindeki araştırma ve incelemeler yalnız bu görüşler ile noktalanmamış devam ettirilmiştir. Bunlar Dede Korkut'taki dil-üslup bağlantısı açısından da önemlidir. Tofig Davud Oglı Melikov, Dede Korkut'taki soylamaların aliterasyonlu ve asonanslı eski Türk şiirine dayanmakla birlikte, İslâm kültürünün etkisi altında değişerek hece şiir sisteminin oluşmasına doğru yol aldığını belirtmiştir[19]. Destanlardaki şiir-nesir konusunu ve Dede Korkut'taki şiir tekniğinin tarihî gelişmesini gözden geçiren Kâmil Neriman Oglı Veliyev ise, Dede Korkut'un eski Türk şiirinin ritim yaratan bütün özelliklerini nefsinde topladığını, hatta bir varsayım olarak mensur parçaların da vaktiyle şiir temeline dayandırılabileceğini öne sürmüştür.

---

[15] Bk. Cahit Öztelli, *Türk Dili*, c. VII, s. 82 (Temmuz 1988), s. 523-526.

[16] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı* I, Giriş-Metin-Faksimile, Ankara 1958, s. 31.

[17] Orhan Şaik Gökyay, age., s. CCLXVII.

[18] Bu görüşlerin ayrıntıları ve tartışması için bk. Osman Fikri SERTKAYA, "Dede Korkut Kitabındaki Bazı Manzum Parçaların Hece Vezni ve Manzume Türü Açısından Değerlendirilerek Yeniden Okunması", *TDAY. Belleten* 1988 (Ankara 1994), s. 156.

[19] "Dedem Korkut Kitabının Nazım Bölümlerinin Yapısı Üzerine", *TDAY. Belleten* 1988 (Ankara 1994), s. 53-59.

Levent Şahverdi Arşivi

Bununla birlikte, "Dede Korkut'taki manzum parçalar hece vezninde midir?" sorusuna, kesin cevap vermenin mümkün olmadığına da işaret etmiştir. Sıraladığı örnekler ile eserde yalnız 7, 10, 11'li vezin kalıplarının değil, 15, 18, 19 ve 23'lü kalıpların da bulunduğunu belirtmiştir[20]. Bu görüşlerin tümü genel bir değerlendirmeden geçirildiğinde, dil-üslup bağlantısı açısından, eski Türk şiirinin aliterasyon, asonans, anlatım paralelizmi ve vurgu gibi ortak değer ölçülerini sürdüren Dede Korkut hikâyelerinin vezin bakımından Türk halk şiirinin özelliklerine aykırı düşmesi, doğrusu hiç de akla yatkın gelmemektedir. Bizce, bu bozulmaları zamanın getirdiği aşınmalara bağlamak yerinde olur. IX-XI. yüzyıllardan XV. yüzyıl sonlarına gelinceye kadar, hikâye anlatma inceliklerini bilen ozanların, sazın eşliğinde bu hikâyelere yaptıkları geliştirici katkılar elbette küçümsenemez. Yalnız unutmamak gerekir ki, bu eser aslında bir ozana ait olsa bile gittikçe kişisel özelliklerinden sıyrılarak göçebe Oğuz boylarının ortak duygu ve düşüncelerine tercüman olan anonim bir eser niteliği kazanmıştır. Bu yüzden de hikâyelerdeki manzum parçalar, zaman silindirinin aşındırıcı etkileri altında, yer yer aslındaki uyum ve güzelliklerden sıyrılan birtakım sapma ve bozulmalara uğramıştır. İşte bu durumu da hesaba katmak gerekir. Nitekim Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, Dede Korkut metninde verilen bazı ipuçlarına dayanarak yaptığı yeni okuma denemesi ile 17 manzum parçayı onarımdan geçirmiştir. Böylece söz konusu parçaların 3+4 = 7'li ve 4+4 = 8'li kalıplara bağlı bentler oluşturduğunu ortaya koymuştur.[21]

Biz sayın Sertkaya'nın görüşünü benimseyerek eserdeki 4+4+4 = 12 ve 5+6 = 11 heceli bentler de dâhil olmak üzere, bütün manzum parçaların böyle bir düzeltmeden geçirildiği takdirde, dil yapısı, nazım tekniği ve üslup özellikleri açısından daha güvenilir parçaların ortaya çıkacağı düşüncesindeyiz.

Dede Korkut hikâyeleri, elimizdeki metniyle bile bir yandan eski Türk şiirinin ses uyumuna (aliterasyon) ve yarım kafiyeye (asonans) dayanan özellikleri, öte yandan daha sonraki Türk halk şiirinin hece veznine kafiye ve redife dayanan nazım özellikleri ve mensur parçalarındaki anlatım paralelizmi ile Türk halk edebiyatının nesir-nazım karışımı mükemmel bir örneğini oluşturmuştur.

Dil ve üslup ile ilgili bu genel değerlendirmeden sonra, şimdi eserde üslup güzelliği sağlayan birkaç özelliğe örnekler ile işaret etmek istiyoruz.

---

[20] "Kitab-ı Dede Gorgud Şe'rleri Haggında Bir Nece Söz", *TDAY. Belleten* 1988 (Ankara 1994), s. 61-67.

[21] Not 18'de agm. s. 141-156.

Levent Şahverdi Arşivi

Dil-Üslup Bağlantısı Oluşturan Ögeler

5. Dede Korkut hikâyelerinde dil ve üslup bağlantısı açısından birbirini tamamlayan iki temel özellik göze çarpar:

1. Bunlardan biri, eski Türk şiirinin ve Türk halk edebiyatının üslûbu canlı tutan, ona renk katan anlatım özelliklerini nefsinde toplamış olması,

2. İkincisi de dilin üslup yönünden göçebe Oğuz boylarının yaşayış biçimine ve sosyal değerlerine ayak uyduracak bir yapıya sahip olmasıdır.

5/1. Birinci gruptaki özellikler "soylama" denilen manzum parçalarda, aynı seslerin mısra başlarında, mısra içlerinde tekrarlarından oluşan dikey ve yatay ses uyumları, yarım kafiyeler ve yerine göre vezin özellikleri ile sağlanmıştır. Böylece anlatıma, halk şiirine yaraşır bir güzellik katılmıştır. Kan Turalı Boyına ait hikâyede, altı cellâdın pençesine düşen *Kan Turalı*'ya soydaşlarının seslenişini dile getiren soylamada:

K**anlu kâfir iline dünin **girdüñ
***K**ara buğa geldüginde* hurdahaş **eyledüñ**
K**ağan aslan geldüginde bilini **bükdüñ
K**ara buğra geldüginde ne **kiçdüñ
K**ara kara tağlardan haber **aşa
K**anlu kanlu sulardan haber **giçe
K**alın Oğuz iline haber **vara
K**añlı Koca oglı Kan Turalı **nitmiş diyeler
***K**ara buğa geldüginde kılçatmamış diyeler*
***K**ağan aslan geldüginde ne kiçmiş diyeler*[22]

Mısralarının yer aldığı bentle ***k*** sesinin oluşturduğu uyumlar ile *girdüñ, bükdüñ, kiçdüñ, tağlardan, sulardan; aşa, giçe, vara; nitmiş, kiçmiş* gibi aynı gramer şekillerine yarım kafiyeye ve rediflere dayanan anlatımlar bunun güzel bir örneğidir.

Aynı hikâyede *Kan Turalı'nın Selcen Hatun*'a seslenen:

***Y**alap yalap yalabıyan ince tonlum*
***Y**ir kasmayup yarıyan selvi boylum*
***K**ar üstüne kan tammış gibi kızıl yañaklum,*
***K**oşa badem sığmayan tar ağızlum*

mısraları ile başlayan soylaması da bu niteliktedir.

[22] Muharrem ERGİN, *Dede Korkut Kitabı* I, s. 191. Orhan Şaik GÖKYAY, Dedem Korkudun Kitabı, s. 90.)

Levent Şahverdi Arşivi

Eserin olayları hikâye eden nesir bölümünde de nesir-nazım arası uyumlu bir anlatım[23] göze çarpar. Bu bölümdeki kelimeler, kelime grupları ve cümleler arasındaki uyum aynı gramer şekillerinin ve paralel anlatım biçimlerinin tekrarı ile sağlanmıştır. Ayrıca, uzun cümleler yerine yalın, açık ve kısa cümleler tercih edilmiştir. Öyle ki hikâyelerin anlatım biçimlerindeki ustalık, dilin ses yapısından gelen uyum özellikleri ile şekil yapısından gelen paralelizmi kaynaştırarak sanatlı halk diline özgü bir üslup güzelliği yaratmıştır.

Eserin üslûbunda akıcılık ve güzellik yaratan özelliklerden biri de mensur parçalar ile manzum parçalar arasındaki anlatım ayrılığıdır. Bunun bir teknik ayrılık olduğu da söylenebilir. Bilindiği gibi mensur parçalarda genellikle hikâye biçiminde bir anlatım vardır. Bu anlatımın sürekli olarak devamı dinleyicileri sıkan bir monotonluk yaratır. İşte bu monotonluğu engellemek, anlatıma hareket ve canlılık kazandırmak üzere, sık sık kahramanlar da devreye sokulmuştur. Bu üslup değişikliği ile olayların gelişmesi doğrudan doğruya kahramanların soylamalarına ait çeşitli duygu ve düşünceler hikâyeler arasına canlı parçalar hâlinde serpiştirilmiştir.

Soylamaların bir hitap, bir ünlem veya bir dilek parçası ile başlaması da boşuna değildir.

Türkçede ünlem grubuna giren seslenmeler, hitaplar, dilin öteki söz ögelerine ve cümle yapısına güç katan, onu anlam bakımından süsleyen ve güçlendiren ve ayrıca dikkat çekme aracı olarak kullanılan ögelerdir. Hikâyeler ile kahramanların konuşmalarını birbirine bağlayan

A big baba!
Deveçe böyümişsin köşekçe akluñ yok!
Depeçe böyümişsin tarıça beynüñ yok![24]

*Uruz'*un, babası *Kazan Bey'e* hitabındaki:

Berü gelgil ağam Kazan!
Kalkubanı yirümden
(Boynı uzun) bidevi atum
Saklar idüm bu gün içün[25]

Dirse Han'ın oğlu *Bogaç Han* için *Dede Korkut*'un soylamasındaki:

Hey Dirse Han!
Biglik virgil bu oglana
Taht virgil erdemlidir[26]

[23] Bk. Muharrem Ergin, c.I, s. 31; Orhan Şaik Gökyay, s. 96.
[24] Muharrem Ergin, I, s. 156; Osman Fikri Sertkaya, göst. m. s. 144.
[25] Muharrem Ergin, I, s. 158; Orhan Şaik Gökyay, s. 62; Osman Fikri Sertkaya, s. 145.
[26] Osman Fikri Sertkaya, göst. m. s. 149.

Levent Şahverdi Arşivi

Şeklindeki seslenme ve dilekler bu geçişte anlatıma hareket ve canlılık katan parçalardır.

Gerçi hikâyelerde yer yer bir olaydan bir olaya geçerken söylenen klişeleşmiş, gelenek hâlindeki birtakım söz kalıpları da yer almıştır. Tanrı'dan söz açılınca sıralanan

Yücelerden yücesin/ Yüce Tañrı
Kimse bilmez nicesin/Görklü Tañrı;

Kadınların kocalarına olan sevgilerini dile getiren *Göz açuban gördügüm/ Gönül virüb sevdüğüm/ Koç yiğidüm, şah yiğidüm* veya *mere kâfir aman/Tanrınuñ birliğine yoktur güman; at ayağı külüg ozan dili çevük olur* ifadesi gibi.

Hikâyelerin sonlarında *Korkut Ata*'nın dilinden aktarılan:

"Dedem Korkut gelüben boy boyladı soy soyladı. Bu Oğuznâme Yigenegüñ olsun didi. Yöm vireyin Hanum: yirlü kara taġlaruñ yıkılmasun, gölgelüce kaba ağacuñ kesilmesün, ağ sakallı babañ yiri uçmak olsun, ağ pürçeklü anañ yiri behişt olsun, ahır soñı aru imandan ayırmasun, ağ alnuñda biş kelime du'ā kılduk kabul olsun, günahuñuzı adı görklü Muhammed Mustafa yüzi suyına bağışlasun hanum hey![1] biçimindeki dualar da yine az çok birbirine benzer tekrarlara dayanır. Ancak bir kalıp hâlindeki sözler bile hikâyelerin bütünü içinde üslûba renk katan sanatlı bir ifadeye bürünmüştür.

Anonim birer halk ürünü olan masalların girişlerindeki tekerlemeler, Dede Korkut hikâyelerinde daha anlamlı ve belirli bir şekilde hikâye kahramanlarını vasıflandıran söz kalıplarına dönüşmüştür. *Salur Kazan*'ın evinin yağmalanmasını hikâye eden bölümde *Salur Kazan*'ın:

"Bir gün Ulaş oğlı, tülü kuşuñ yavrısı, beze miskin umudı, Amıt suyınuñ aslanı, Karaçuğuñ kaplanı, koñur atuñ iyesi, Han Uruz'uñ ağası, Bayındır Hanuñ güyegüsi, Kalın Oguzuñ devleti, kalmış yigit arhası Salur Kazan[2] biçiminde sınıflandırılması gibi.

Eserin baş kısmında, hikâyelere başlamadan önce, ozanlar ozanı Dede Korkut ağzından dile getirilen uzun soylamadaki: "*Allah Allah dimeyince işler oñmaz, kādir Tañrı virmeyince er bayımaz. Ezelden yazılmasa kul başına kaza gelmez, ecel va'de irmeyince kimse ölmez* diye başlayan ve *Bir yigidüñ kara tağ yumrısınça malı olsa yığar, direr taleb eyler, nasibinden artuğın yiyebilmez. Urlaşuban sular taşsa deñiz tolmaz. Tekebbürlik eyleyeni Tañrı sevmez... yad oğulı saklamağ ile oğul olmaz, böyüyende Salur gider... Kara eşek başına uyan*

[1] Muharrem Ergin, I, s. 206; Orhan Şaik Gökyay, s. 104.
[2] Muharrem Ergin, I, s. 95; Orhan Şaik Gökyay, s. 16.

Levent Şahverdi Arşivi

ursañ katır olmaz, karavaşa ton geyürseñ katun olmaz.[3] diye devam eden deyimler, yüzyılların hayat tecrübesinden süzülerek oluşmuş bulunan uyumlu söz kalıplarıdır. Bunlar esere yalnız yukarıda belirtmeye çalıştığımız üslup güzelliği katmakla kalmamış, hayat felsefesi ve dünya görüşü açısından bir anlam derinliği de katmıştır.

5/2. İkinci gruptaki özelliklere gelince:

Dede Korkut hikâyeleri; göçebe Oğuzların coğrafyasının, yaşayış biçimlerinin düşmanlarla olan çetin savaşlarının, sosyal ve kültürel değerlerinin ve geleneklerinin sanatlı bir anlatımıdır.

Göçebe yaşayış biçiminde tabiat ön plândadır. Hayat tarzı güçlü olmayı ve sürekli mücadeleyi gerekli kılmıştır. Sosyal ve ekonomik yapı da tabiat koşulları ile yakından ilgilidir.[4] Kahramanlar, tabiat koşullarının ağırlığına meydan okuyacak olağanüstü cesarete sahiptir.

Dil, sosyal yapının sadık bir aynası olduğu için, hikâyelerde göçebe Oğuz yaşayışının gerekli kıldığı şartlar, üslup özellikleri hâlinde dile de yansımıştır. Bu bakımdan dikkatimizi çeken en belirgin özellik, bütün anlatımlarda ve tasvirlerde, soyutluk yerine somutluğun egemen oluşudur. Eserdeki tasvirlere bakıldığında, bunların öteki edebî eserlerden ayrılan yanı hemen göze çarpmaktadır. Eserdeki Oğuz insanı her şeyden önce tabiatla bütünleşmiştir. Bundan dolayı da bütün hikâye bölümlerinde ve soylamalarda gökyüzü, dağ, tepe, ağaç, ırmak gibi cansız tabiat varlıkları canlandırılmış, kahramanlar bunlarla konuşturulmuş; tehlike anlarında bunlardan yardım ve haber beklenmiştir. Eserde bu özelliği yansıtan teşhis ve intak sanatının güzel örneklerine rastlanır. Nitekim, ordusundan haber alamayan *Salur Kazan*'ın "su" ile yaptığı söyleşi bu şahıslandırmanın ilgi çekici bir örneğidir:

Kazan aydur:
Çağnam çağnam kayalardan çıkan su
Ağaç gimileri oynadan su
Hasan ile Hüseynüñ hasreti su
Bağ ve bostanuñ ziyneti su
Āyişe ile Fātımanuñ nigâhı su
Şahbaz atlar gelüp içdüği su
Kızıl develer gelüp kiçdüği su
Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatduğı su
Ordumuñ haberin bilür misin digil maña
Kara başum kurban olsun suyum saña

[3] Muharrem Ergin, I, s.73-74; Orhan Şaik Gökyay, s. 1-2.

[4] Dursun Yıldırım, Dede Korkut ve Yunus Emre'de Hayat, Tabiat, Tanrı ve Ölüm", TDED C. XX (İstanbul 1972), s. 37.

Levent Şahverdi Arşivi

Yohsa karış virürin şimdi saña[5]

Oğuzların yaşayışında hayvan kültürünün de önemli bir yeri vardır. Bu özellik hikâyelerin üslûbunu da etkilemiş; onlara ne kadar değer verildiğini göstermiştir. Kahramanlar aynı şekilde atlarıyla, koyunlarıyla, kurtlarla ve sadık köpekleri ile de konuşagelmişlerdir. *Beyrek'*in kendi boz aygır atına seslenmesi bu durumun tipik bir örneğidir:

Açuk açuk meydana beñzer senüñ alınçuguñ
İki şeb çırağa beñzer senüñ gözçügezüñ
İbrişime beñzer senüñ yiliçügüñ
İki koşa kardaşa beñzer senüñ kulaçuğuñ
Eri muradına yitürür senüñ arhaçuğuñ
At dimezem saña kartaş direm kartaşumdan yig.[1]

Eserin temel yapısını oluşturan olaylar, her fırsatta insan ile tabiatı, insan ile hayvanlar arasındaki ilişkileri, aile bağlarının gücünü ve sosyal değerleri sergileyen anlatım tabloları ile süslenmiştir. Yalnız bu üslup özelliği olarak hikâyelerdeki benzetmeler ve isimleri vasıflandıran sıfatlar da soyut değil somuttur. Bunlar duyu organları ile algılanabilen, elle tutulur gözle görülür ve kulakla duyulur türden vasıflandırmalardır: *Salkun salkun esen tañ yilleri, tavla tavla şahbaz atlar, katar katar kızıl develer, karşu yatan karlu dağlar, ağca karlar, soğuk soğuk sular, argap argap kara dağlar, yalap yalap yalabıyan ince donlum, kırk ince billü kız* gibi.Verilen örneklerde görüldüğü üzere bu kestirmeden, açık ve net vasıflandırmalar, anlama güç ve güzellik katan ikilemeler ile de beslenmiştir. Görülüyor ki, öteki edebî eserlerde kahramanların kendi iç dünyasından kopup gelen duygu, düşünce ve hayallerin yerine, burada göçebe Oğuz toplumunun sosyal yapısında yer alan ortak değerlendirmeler ve klişeleşmiş söz kalıpları geçmiştir. Ama bunlar güzel bir söyleyişi yansıtmaktadır.

Hikâyelerde hareket ve oluş hâlindeki vasıflandırmalar, genellikle sıfat-fiiller ile karşılanmıştır:

Şahbaz atlar gelüp içdügi su
Kızıl develer gelüp kiçdügi su
Ağ koyunlar gelüp çevresinde yatdugı su[1] vb.

Bu söyleyiş biçimleri sanki tabiattaki hareket ve akışa ayak uydurmuş gibidir.

Eserde fiil cümlelerinin bolluğu da ayrı bir üslup özelliği oluşturmuştur. Olaylar anlatılırken yalnız hikâye üslûbunun gereği olan geçmiş zaman kipi

[5] Muharrem Ergin, I, s. 101; Orhan Şaik Gökyay, s. 20.
[1] Muharrem Ergin, I, s.136; Orhan Şaik Gökyay, s. 45.
[1] Muharrem Ergin, I, s. 101; Orhan Şaik Gökyay, s. 20.

Levent Şahverdi Arşivi

kullanılmamış; gerektiğinde geniş zaman, gereklilik, istek kiplerine de yer verilmiştir. Özellikle manzum parçalarda görülen:

Ay oğul ay oğul; vay göz açup gördüğüm, göñül virüp sevdüğüm; vay al duvağın iyesi; A big baba! Hanum Kazan! gibi seslenmeler, emir, dilek, gelecek zaman kipleri ile kurulan fiil cümleleri ve tasvir fiilleri, karşılıklı soru-cevaba dayanan söyleşiler, eseri tek düzeli anlatım üslûbundan sıyırıp, ona göçebe yaşayışındaki tempoya uygun bir hareketlilik ve renk katan özelliklerdir. Hele eser boyunca kısa, etkili ve birbiri ile uyumlu yargı bildiren cümlelerin kullanılmış olması, bu renkliliğe ayrıca bir kıvraklık ve üslup akıcılığı katmıştır. Aşağıda verilen sorulu-cevaplı konuşma biçimi bunun tipik bir örneğidir.
Ozanla söyleşen *Beyrek*'in eşi:

Çalma ozan ayıtma ozan
Karaluça men kızuñ nesine gerek ozan
Karşu yatan kara tağı sorar olsañ
Ağam Beyreğün yaylasıyıdı
Ağam Beyrek gideli yaylarum yok
Sovuk sovuk sularını sorar olsañ
Ağam Beyreğüñ içidiyidi
Ağam Beyrek gideli içerüm yok
Tavla tavla şahbaz atları sorar olsañ
Ağam Beyreğüñ bindiyidi
Ağam Beyrek gideli binerüm yok
Katar katar develeri sorar olsañ
Ağam Beyreğüñ yüklediyidi
Ağam Beyrek gideli yükledüm yok

Levent Şahverdi Arşivi

Ağayılda ağça koyunı sorar olsañ
Ağam Beyreğüñ şöleniyidi
Ağam Beyrek gideli şölenüm yok
Karalu göklü otağı sorar olsañ
Ağam Beyreğüñdür.
Ağam Beyrek gideli köçerüm yok[1] diye sesleniyor.

Bu soylamadaki *yaylarum* (yaylaya çıktığım), *içerüm, binerüm, yükledüm, köçerüm* gibi zaman, oluş ve kılış özellikleri taşıyan sıfat-fiilleri, olumsuz *yok* ismi ile olumsuzluk bildiren birer isim cümlesine bağlayan söyleyiş biçimi, sanki *Beyrek*'in eşinin üzüntüsüne ayak uyduran bir durgunluğun ifadesidir. Buna rağmen metnin baştan başa sorulu-cevaplı kısa yargı cümlelerine bağlanmış olması, duygulardaki durgunluğu silen ve üslûba akıcılık katan bir başka özelliğidir. Böyle bir akıcılık eserin her yerinde göze çarpar. Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut'ta 2250 cümle tespit etmiştir. Bunlardan yalnız 250'si isim cümlesi, kalanların hepsi fiil cümlesidir.[1] Bu durum, eserdeki üslup akıcılığının ve kıvraklığının bir başka tanığıdır.

Dede Korkut hikâyelerinin dil ve üslûbunda, Oğuzların yaşayış biçimi ile denkleşen daha birçok örnek sıralanabilir. Ancak bize verilen konuşma süresi bunu engellemektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Dede Korkut, dil ve üslup özellikleri bakımından, zamanın getirdiği bütün aşınma ve bozulmalara rağmen, yine de bir yandan göçebe Oğuz boylarının yaşayış biçimine ayak uyduran akıcı, kıvrak söyleyiş temposu, öte yandan da Türkçenin anlatım gücündeki derinlik ve estetik değerler ile mükemmelliğe ve doruğa ulaşmış bir şaheserdir.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1998, (TDK yay., Ankara 2004) s. 101-111.

[1] Muharrem Ergin, I, s. 139-140; Orhan Şaik Gökyay, s. 47.
[1] Orhan Şaik Gökyay, s. CCIX-CCX.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

DEDE KORKUT HİKÂYELERİNDE İNSAN VE DOĞA

İnsanı doğadan ayırmak mümkün değildir. Dünyaya gelen her insan bir bakıma doğa ile yüz yüzedir. Aynı durum insanların oluşturduğu toplumlar için de söz konusudur. Ancak, toplumların yaşadıkları coğrafyaya, o coğrafyanın iklim şartlarına, toplumu oluşturan sosyal yapıdaki düşünce biçimine, o toplumun doğaya bakış açısına ve doğa ile olan ilişkilerine göre, insan ve doğa konusundaki değerlendirmeler de farklılaşır. Aynı durum üzerinde duracağımız *Dede Korkut* hikâyeleri için de geçerlidir.

Türk dili ve edebiyatı alanında çalışanların yakından bildikleri üzere, Dede Korkut, Türk destan edebiyatının ve XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinin doruğa yükselmiş değerli bir eseridir. Bu eser büyük bir Oğuz destanının parçalarından oluşmakta ve birbirinden bağımsız 12 hikâyeyi içine almaktadır. *Boy* adı verilen bu hikâyelerde, olaylar bakımından başlıca iki farklı tabaka göze çarpıyor. Bunlardan birincisi, Oğuzların Yakın Doğu'ya gelmeden önceki yaşamlarına ait hatıralarıdır. Zaman olarak MS. IX-X. yüzyıllar arasına girer. Coğrafya olarak da *Isıg Göl*'ün batısı ile Sırderya Irmağının kuzeyindeki steplerdir. İkinci tabaka ise Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu ile Azerbaycan bölgesini içine alan olaylarla ilgili hatıralardır. Zaman açısından Akkoyunlu Devleti'nin o bölgelerde egemen olduğu döneme rastlar. Dolayısıyla, Dede Korkut hikâyelerinde her iki dönemin tarihî olayları ve ortak kültür değerleri destani bir anlatımla iç içe girmiş bulunmaktadır.[1]

Eser, konusu bakımından göçebe yaşam sürdüren Oğuzların *hanlar* ve *beyler* zümresinin yaşayışına ilişkin destani hatıraları içine alır. Bu nedenle, yerleşik şehir hayatına geçmiş Oğuzların dünya görüşünden ve yaşayış biçimlerinden farklı bir özellik taşır.

Hikâyelerde geçen şahısların hayalî değil, yaşamış şahıslar olduğu kabul edilmektedir. Çünkü kahramanlardan her biri ad ve sanları belli, siyasi mevkileri, değişmeyen beylerden biridir. Bu şahısların tarihçe tespit edilmemesi, Oğuzlar hakkındaki bilgilerimizin azlığından ileri gelmektedir. Tabiat-üstü bir varlıkla, Azrail'le boğuşan Deli Dumrul'un bile adı ve lakabı

[1] Dede Korkut Hikâyeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* I, TDK Ankara 1994, s. 1-70; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkud'un Kitabı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yay., İstanbul 1973, Giriş, I-VI Bölümleri, s. I-CDLII; Sadık Tural, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık,* Yüce Erek yay., Ankara 2006, s. 223-314; "III Yol Gösteren Atalardan Biri: Korkut Ata".

Levent Şahverdi Arşivi

uydurma değildir. Duka Koca'nın oğludur ve bir beydir. Yüreği pek, atılgan, çabuk parlayan biri olduğu için *deli* diye vasıflandırılmıştır.

Dede Korkut hikâyelerinde, destan tipi eserlerde görülen çok canlı, akıcı ve etkileyici bir dil ve üslûp özelliği yer alır. Hikâyeleri anlatan *Dede Korkut* adında bir ozanlar piridir. Eserdeki bu dil ve üslûp mükemmelliği, yapılan tasvir ve benzetmelerde, doğayı yaşamın içine sokan, doğa ile bütünleşen çok canlı bir konuşma diline dayanan ve nazımdan nesre, nesirden nazıma uzanan akıcı bir söyleyişle sağlanmıştır. Özet olarak Oğuzların yaşayış biçimleri, adetleri, gelenekleri, dünya görüşleri ve bütünü ile sosyal yaşamları zamanın imbiğinden süzülerek, Türk dilinin doğal anlatım gücünden kaynaklanan etkileyici, mükemmel bir üslûpla hikâyelere yansıtılmış bulunmaktadır.

Oğuzların *hanlar* ve *beyler* zümresi göçebe yaşam sürdürdükleri için kışın ovaya inmişler, yazın yaylaya göçerek çadır hayatı yaşamışlardır. Eserde atlı göçebe uyarlığının çok tantanalı ve zengin bütün özellikleri karşımıza çıkmaktadır.

Hikâyelerdeki Oğuz insanını iki temel nedenle doğadan ayırmak mümkün değildir. Birinci neden göçebe yaşayışını düzenleyen ana etkenin doğrudan doğruya doğanın kendisi olmasıdır. İkinci neden, eserde yer alan, Türklerin *Gök Tanrı* dönemine ait inanış ve kalıntılardır. Gerçi Oğuzlar X. yüzyılda artık İslam dinine girmiş bulunuyorlardı. *Dede Korkut*'ta da sık sık İslamlıkla ilgili söyleyişler yer alır. Ancak, Türklerin İslamlıktan önce *Gök Tanrı* inanışına bağlı olmaları ve bu inanışta, doğanın çok önemli bir yer tutması dolayısıyla, Oğuz boyunun hikâyelere yansımış hatıralarında ağaç, dağ, su, göl gibi çok çeşitli doğa ögeleri de önemli bir yer tutmaktadır.

Doğa, bir destan döneminden geçmiş olan Oğuzların yaşam biçimini ve sosyal yapısını hem sert ve acımasız yönü ile hem de okşayıcı, insan ruhuna ferahlık veren sevimli yönü ile etkilemiştir. Aşağıda doğanın bu iki yönlü etkilerinin esere yansımış görüntüleri üzerinde durulacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi, hikâyelerde Oğuzların yaşam biçimi doğaya bağlı olduğundan yaşayışlarını düzenleyen temel etken doğanın kendisidir. Göçebe kültüründe, doğa ve çevre şartlarının getirdiği güçlükler karşısında, hayatta kalabilmek için o güçlüklerle boğuşmak ve onları yenmek zorunluluğu vardır. Dolayısıyla bu insanların yaşamı sürekli harekete ve mücadeleye dayanmıştır. Kendine güven duyma ve doğaya egemen olma ancak bu güçlüklerin yenilmesi ile sağlanabilecektir. Bundan dolayı da dünyaya bakış açılarında ve kişiliklerinin oluşmasında doğa en önemli etken olmuştur. Doğanın haşin, yıpratıcı yapısına karşı koyma duygusu, bu insanlara hareketli ve fizik yapıları güçlü birer kişilik kazandırmıştır. Bundan dolayıdır ki,

Levent Şahverdi Arşivi

hikâyelerin hemen hepsinde doğa olaylarındaki güçlükleri yenmiş kahraman tipleri ile karşılaşılır. Nitekim eserin 1. hikâyesini oluşturan *Dirse Han Oglu Bugaç Han* hikâyesinde, daha kendisine bir ad konmamış olan Dirse Han'ın oğlu 15 yaşına geldiğinde, hanlar hanı Bayındır Han'ın meydana saldığı güçlü bir boğa ile karşı karşıya kalır. O meydanda yaptığı çetin bir boğuşmadan sonra boğayı yener ve öldürür. Oğuz geleneğinde 15 yaşına girmiş olan bir gence, doğa karşısındaki başarısını ispatlayan bir kahramanlık yapmadan ad verilemeyeceği için, Oğuz beyleri bu başarı karşısında oğlanın etrafında toplanırlar. Ona ad koymak, babası Dirse Han'dan taht ve beylik istemek için ozanlar ozanı Dede Korkut devreye girer. Babasından taht ve beylik alınır. Oğlana da boğayı öldürdüğü için "boğa gibi güçlü" anlamına gelen *Bugaç* adı verilir.[2]

Bu hikâyede, ikinci bir örnek olarak kurdukları tuzakla Dirse Han'ı yakalayıp, ellerini bağlayıp, boynuna ip takıp günlerce yaya yürüterek kafir (düşman) iline götürmekte olan kırk namert vardır. Oğuz beyleri durumdan haberdar değildir. Annesinin isteği üzerine, oğlu Bugaç han, arkadan yetişerek bu kırk namert ile yaptığı mücadelede onları öldürür ve babasını kurtarır. Bu kez hanlar hanı Bayındır Han, Bugaç'a taht ve beylik verir. Dede Korkut gelip destanlar söyler.[3]

İkinci hikâyeyi oluşturan *Salur Kazan'ın Evinin Yağmalanması* hikâyesinde de kâfirler azgını Şökli Melik'in yedi bin askeri, gece baskını ile Salur Kazan'ın evini barkını yağmalayıp kırk ince belli kız ile karısı Burla Hatun'u ve üç yüz yiğit ile oğlu Uruz'u tutsak ederler. Ayrıca Şökli Melik, Kazan Han'ın bin koyununu almak için altı yüz asker gönderir. Kazan Han'ın çobanı Karaçuk Çoban'ın iki kardeşini yanına alarak tepe gibi taş yığarak ağılı korumak için gösterdiği olağanüstü çaba ve kahramanlık da bu niteliktedir.[4] Bu öyle bir güç ve kahramanlıktır ki, düşmanlarca büyük bir ağaca bağlanan çoban, ağacı kökünden koparak arkasına almış ve düşmanın kaçırmakta olduğu Kazan Han'ın ardından koşarak ona yetişmiştir.[5] Daha sonra bütün öteki Oğuz beylerinin de yetişmesi ile yapılan savaşta Kazan Han, hanımı, oğlu ve kırk ince belli kız kurtarılmıştır. Oğuz geleneğinde kahramanlık gösterenlerin mutlaka ödüllendirilmesi gerektiğinden, Karaçuk Çoban'ın beyine olan sadakat ve gösterdiği kahramanlık dolayısıyla, Kazan Han tarafından kendisine imrahorluk verilmiştir.[6]

---

[2] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, TDK yay., Ankara 1994, s. 73-78.
[3] M. Ergin, *age.*, s. 90-94.
[4] M. Ergin, *age.*, s. 97-98.
[5] M. Ergin, *age.*, s. 105.
[6] M. Ergin, *age.*, s. 112.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu hikâyede, Kazan Han'ı düşman esaretinden kurtaran bütün öteki Oğuz beylerinin kahramanlıkları da sayılmıştır. Hepsi de birbirinden farklı çeşitli mucizevi kahramanlıklar göstermiş olan beylerdir.[7]

Aynı kahramanlık, evlenecek bir yiğidin evleneceği kızla atlı yarışa girerek onunla güreşip, onu yenmesi şartına da bağlıdır. *Kam Büre Oglu Bamsı Beyrek* hikâyesinde, Bamsı Beyrek'in beşik kertme nişanlısı Banu Çiçek'le evlenebilmesi için, Banu Çiçek delikanlıya güreş teklif eder. Aralarında yapılan güreşte, Bamsı Beyrek ancak Banu Çiçek'i yendikten sonra kıza nişan yüzüğünü takabilmiştir. Bu türlü, çok kez iç içe girmiş kahramanlık gösterileri eser boyunca karşımıza çıkan olaylardır.

Görülüyor ki, bütün bu Oğuz toplumunda, göçebe kültürüne bağlı oldukları için, doğa karşısında hep güçlü olma gereği vardır. Hikâyelerde gücü ve kudreti temsil eden kahraman tipi ideal insan tipidir. Daha doğrusu ideal insan tipini yaratan şey, tabiatın gereğinden kaynaklanan güç ve kuvvettir. Dolayısıyla insanı değerlendirme ölçüleri de bütünüyle doğaya bağlıdır. Burada söz gelişi Yunus Emre'nin şiirlerinde gözümüze çarpan toplumla bütünleşmiş aklın kontrolundaki, mala ve maddeye önem vermeyen olgunluğa erişmiş derviş insan tipini bulamayız.[8]

Dede Korkut'ta kişiyi simgeleyen özellik güçtür, güçlü olmaktır. Bu da doğa ile mücadelede onun sert şartlarına karşı koyabilme gereğinin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Hikâyelerde kahramanların vücut yapıları, binek hayvanları ve kullandıkları eşyalar, yine doğa koşullarının gerekli kıldığı abartılı özelliklere sahiptir. Nitekim Dirse Han'ın bir evlat sahibi olmak için kurban ettiği hayvanlar, atın aygır, devenin buğra, koyunun koç cinsidir. Bayındır Han'ın buğası "damızlık erkek hayvan", kaskatı taşa boynuzunu vursa onu un gibi eritecek güçtedir.[9] Beylerin bindikleri atlar, iyi koşan, iri yapılı küheylan cinsi bidevi atlar, iyi cins kızıl renkli konur at veya boz aygırdır. Eserdeki olayları izlerken göze çarptığı üzere, kahramanların kişiliklerinde yer alan öfke ve hırs da yine bu toplumun doğaya üstün gelme eğiliminden doğan bir özelliktir. Doğa ile mücadelede üstün gelme özelliği kahramanların kullandıkları çeşitli alet ve eşyalarda bile göze çarpar. Nitekim Karaca Çoban'ın sapanının ayası üç yaşındaki dana derisinden, kolları üç keçi derisinden yapılmıştır. Öyle ki, her atışında iki batman taş atar; attığı taş yere düşmez. Düşse de toz gibi savrulur. Bazı görüşlere göre, bu tür eserlerde yer alan abartılı anlatım, insanın doğaya

[7] Bu konuda gerekli bilgi için bk. M. Ergin, *age.*, s. 112-113.

[8] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Dursun Yıldırım, "Dede Korkut ve Yunus Emre'de Hayat, Tabiat, Tanrı ve Ölüm", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XX (İstanbul 1972), sç 38, 39 ve öt.

[9] M. Ergin, *age.*, s. 81.

Levent Şahverdi Arşivi

egemen olma duygusundan değil, tabiat ortasındaki yalnızlık ve korku heyecanından kaynaklanmaktadır.[10]

Doğa koşullarındaki sertlik ve çevrelerindeki kendilerini sürekli rahatsız eden farklı toplumlar ile mücadele mecburiyeti, göçebe kültürüne bağlı Oğuz insanına aynı zamanda akıncı ve savaşçı bir kişilik de kazandırmıştır. Bunlar "düşman" ve "kâfir" diye adlandırdıkları ve kavim adlarını vermedikleri komşu topluluklar ile sık sık savaşmakta, yurtlarını onların tuzak ve yağmalarından koruyabilmek için gerektiğinde akınlar yapmaktadırlar. Yapılan savaşlarda Oğuzların hep galip duruma geçtikleri gözlenmektedir.

Bu göçebe toplum, avcılık ve çobanlık dönemini yaşamakta olduğundan, sosyal yaşam biçimi ve ekonomik yapı da doğa ile iç içedir.

Doğa ve çevre koşullarının Oğuz insanına verdiği mücadeleci ruh ve kimlik özelliğine rağmen, insan yapısında var olan doğruluk, iyilik, saygı gibi değerler Dede Korkut hikâyelerinde de yer almaktadır. Toplumda birlik ve beraberliği sağlayan değerler bunlardır. Ortak yaşamda katlanılamayan en kötü vasıf yalancılıktır. Böyle bir özellik taşıyan kimse, ömür boyu horlanır ve damgalanır. Bamsı Beyrek hikâyesindeki Yalancı oğlu Yartacuk'ta olduğu gibi.[11]

Birçok iyi vasfın ve imrenilecek özelliklerin temsilcisi olan *Korkut Ata*,[12] her hikâyenin bağlantısında ortaya çıkmaktadır. Çünkü o, töre ve geleneklerin uygulayıcısıdır. Toplumun iyilik simgesidir. Tanrıdan beklenen bütün iyilikler, onun hanlara, beylere uğur dileyen ve *yöm vermek* diye adlandırılan hayır duaları ile dile getirilir.

Dede Korkut hikâyelerinin en önemli özelliklerinden biri de anlatımlarda tabiat ve hayvanlarla ilgili geniş ve canlı benzetme ve tasvirlerin yer almış olmasıdır. Olaylar anlatılırken, tasvirler yapılırken hep doğadan ve doğadaki olaylardan güç alınmıştır. Öyle ki, bu hikâyelerde Oğuz insanının iç dünyası doğadaki bitki, çiçek ve hayvanlarla bütünleşmiş gibidir. İnsan psikolojisine doğanın güzelliği ve çekiciliği karışmış gibidir. Benzetmeler çok canlı ve belirleyicidir. Söz gelişi sevgilisinin beyaz teninden ve kırmızı yanaklarından söz eden yiğit, "kar üzerine damlamış kan gibi" benzetmesini yapar. Hanlar, karılarının boylarını selviye, yanaklarını güz elmasına, kaşlarını kurulu yaya, ağızlarındaki küçüklük zarafetini bir çift bademe, kızların, gelinlerin güzelliklerini kazdaki güzelliğe benzeterek onlara selvi boylum, güz

---

[10] Ayrıntılı bilgi için bk. Zeki Ömer Defne, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Edebî Sanatlar Bakımından Bir Araştırma*, TDK yay., Ankara 1988, s. 11 ve öt.

[11] M. Ergin, *age.*, s. 132 vb.

[12] *Korkut Ata* veya *Dede Korkut* adlarının köken yapısı ile ilgili bir değerlendirme için bk. Sadık Tural, *age.*, s. 269-279.

Levent Şahverdi Arşivi

elmasına benzer al yanaklım, koşa çift badem sığmayan dar ağızlım diye seslenirler. Sevgilinin iri siyah gözlerindeki süzgünlük "kara kıyma göz" diye vasıflandırılır. Oğuz Han ve beyleri ile bunların yanlarındaki kızların güzellik ve zarafeti "kırk ince belli kız olarak" vasıflandırılır. Dağların üzerindeki tümsekler, çıkıntılar güzel göğüslü bir kadına benzetilerek onlar "göksü güzel kaba (heybetli) dağlar diye nitelendirilir. Sabahları serin serin esen tan yellerinden söz ederken onları "salkım salkım" estirirler. Ağaçlardan, güzel ötüşü ile ün yapmış "sakallı turgay (toygar) kuşunun cıvıltıları duyulur. Ülkedeki dağlar, heybetli ala dağlardır. Üzerindeki ağaçlar, etrafına geniş gölge veren gölgelice ağaçlardır. Hanlar ve beyler şölenlerde tepe gibi et yığarlar, göl gibi kımız (süt) sağdırırlar. Eser boyunca böyle kalıp hâlinde pek çok benzetmeler yer almıştır.

Dede Korkut'taki tabiat renklerinin sembolik anlamları da vardır: Karanın kaygı, üzüntü ve aşağılamayı, kırmızının çekiciliği, beyaz ve boz'un itibarı simgelemesi gibi.

Dede Korkut hikâyelerine güzellik katan özelliklerden biri ve en belirgin olanı da Oğuz insanının doğayı canlı bir varlık gibi görerek onunla özdeşleşmiş olmasıdır. Burada da insan psikolojisi ile doğa iç içe girmiş durumdadır. Ova ve yayla yaşamının göçebe kültürü, doğayı insanın ayrılmaz bir parçası durumuna getirmiştir. Bu nedenle doğanın dağları, ağaçları, ormanları, ırmakları, gölleri, geyikleri, kuşları sanki insan dilinden anlar somut canlı birer varlıkmış gibi onlara seslenilir; onlarla konuşulur; onlara dua ve beddualar yapılır. Eser boyunca bu nitelikte pek çok örnek vardır. İşte bunlardan bir ikisi: *Dirse Han'ın Oğlu Buğaç Han* hikâyesinde, Bugaç Han'ın anası, oğlunu Kazılık Dağında yaralı olarak bulunca, dağa seslenmekte, oğlunun yaralanmasında sanki o suçlu imiş gibi Kazılık Dağı ile söyleşmekte ve ona beddua etmektedir. Bu söyleşide dağın akar sularının akmaz olması, biten çimenlerinin bitmez olması, üzerinde koşuşturan geyiklerin koşamaz olup taş kesilmesi istenmektedir. Eserde insan ile doğanın bütünleştiği bir başka örnek de Salur Kazan'ın, evinin kâfirlerce yağmalandığını öğrendikten sonra onların peşine düşerek yolda *su* ile ve kurt ile yaptığı söyleşmedir. Bu söyleşmede Kazan suya, "Kayalardan çağıl çağıl akan su, ağaç gemileri yerinden oynatan su, Hasan ile Hüseyin'in hasret gittiği su, şahbaz atların gelip içtiği su, ak koyunların çevresinde yattığı su" diye seslenerek ondan düşman ordusunun nereye gittiğini öğrenmek ister. Arkasından kurt ile yaptığı söyleşide de suyun özelliklerini saydığı gibi, kurdun doğa karşısındaki özelliklerini de dile getirerek ondan yardım istemektedir.

Verilen örneklerde görüldüğü gibi, doğadaki ögeleri somut canlı bir varlık gibi görerek onlarla söyleşme durumu bir yandan göçebe kültüründe doğa

Levent Şahverdi Arşivi

ile özdeşleşmenin bir göstergesi olarak algılanırken, öte yandan da eski Gök Tanrı dininin ve Şamanizmle ilgili inançların Dede Korkut hikâyelerine uzanmış kalıntıları olarak görülebilir. Eserde yer yer bu inançla ilgili anlatım biçimleri veya söz kalıpları göze çarpmaktadır. Bunun belirgin bir örneği, *Salur Kazan'ın Oğlu Uruz Han Boyunda*, Uruz'un düşmanlarınca asılmaya götürülürken ağaca seslenen soylamasında görülür. Gerçi bu soylamada, İslam inancından gelen özellikler ile ağaç kültürünün kalıntısı niteliğindeki özellikler birbirine karışmış durumdadır. Ancak, soylama dikkatli bir incelemeden geçirildiğinde, ağaç kültürüne ait kalıntılar açıkça kendini göstermektedir. Soylamada Uruz ağaca:

"Ağaç ağaç dir isem saña erilenme[13] *ağaç,*
Mekke ile Medinenüñ kapusı ağaç,
Musa Kelîmenüñ asası ağaç,
Böyük böyük sularuñ köprüsü ağaç,
Kara kara deñizlerüñ gimisi[14] *ağaç*[15]
(...)" diye seslenirken ağacı, kendisini, Tanrıya ulaştıran bir araç olarak görmektedir. O sıradan bir nesne değil, kutsal bir nesnedir. Bu yüzden ona *ağaç ağaç!* diye seslenince utanç duygusuna kapılmamasını istemektedir. Gök Tanrı inancına göre, ilk insan dokuz dallı bir ağacın altında yaratılmıştır. Bu inançta ağaç Tanrıya ulaşma aracıdır ve kutsaldır. Dünyada Tanrıyı sembolize etmektedir. Soylamanın devamındaki :

"Eger erdür eger avratdur korḥusu ağaç,
Başuñ ala bakar olsam başsuz ağaç
Dibüñ ala bakar olsam dipsüz ağaç
Meni saña asarlar götürmegil ağaç
Götürecek olur-iseñ yigitligüm seni tutsun ağaç
Bizüm ilde gerek idüñ ağaç

parçasında ağaç kültü ile ilgili şu inançlar dikkatimizi çeker. Gök Tanrı inancında kutsal ağacın başı ve dibi görünmez. Çünkü dalları, Tanrı mekânı olan cennete uzanmakta, kökleri de yerin dibindeki şeytan mekânı olan cehenneme kadar inmektedir. Biri öldüğü zaman, ağaca asılması, onun Tanrı katına çıkmasını sağlamak içindir. Ancak, esir düşen birinin ağaca asılması, o ağacın kuruması ve asılan kimsenin Tanrı ile bağlantısının kopması demektir. Onun için Uruz, ağaçtan asılmasına engel olmasını ister. *"Bizüm ile gerek idüñ ağaç"* sözleri ile de her evin, her ailenin ve her boyun bir kutsal ağaca sahip olma inancı dile getirilmiş olmalıdır. Bu inanca göre, her evde kutsal bir ağaç

[13] *erilenmek* : arlanmak, utanmak.
[14] *Gimi* : gemi.
[15] M. Ergun, *age.*, s. 108-109.

Levent Şahverdi Arşivi

bulundukça Tanrı orada olacak, o eve iyilik, bolluk ve bereket girecektir. Eğer *Uruz* asılırsa, ağaç yok olacak ve onun evinde Tanrının hükmü geçmeyecektir. Bu hikâyede geçen *"ev ağacı"* motifi, eserin başka hikâyelerinde de geçmektedir.

Hikâyelerdeki soylamalarda göze çarpan ve ağaç kültündeki kutsallığı dile getiren *"karşı yatan kara dağ", "gölgelice kaba ağaç"* ve *görklü su"* gibi kalıp sözler ve *dağ, ağaç, su* motifleri, Tanrı'ya ulaşma yolları ile ilgili söz kalıpları ve motiflerdir.

Hikâyelerde, hanlara ve beylere yön veren ozanlar ozanı Korkut Ata'nın soylamasında,

Karlu kara tağlaruñ yıkılmasun,
Kölgelüce kaba ağacuñ kesilmesün,
Kamın akan görklü suyuñ kurımasun,
Kadir Tañrı seni namerde muhtaç itmesün

biçimindeki dualarıyla, senin ilindeki kutsal nesnelerin *cennet* ve *Tanrı* ile ilişkisi kesilmesin. Tanrıdan kut almış olan bu nesneler sürekli senin ilinde olsun, dilekleri yer almıştır. Çünkü, Tanrının olduğu yerde, iyilik, güzellik, bereketlilik ve bolluk vardır.[16]

Sonuç olarak, taşıdığı tarihî ve kültürel değerler yanında, Dede Korkut hikâyelerine doğa-insan ilişkisi açısından bakıldığında, görülmektedir ki, bu hikâyelerde bir yandan doğaya egemen olma duygusu kendini göstermekte; bir yandan da doğaya sahip çıkma ve onun insanı manen besleyen güzellik ve özelliklerinden yararlanma duygusu ağır basmaktadır. Bu duygunun ağır basmasında, doğanın insanı Tanrı'ya ulaştıran bir aracı olarak algılanmasının da etkisi olmalıdır, diye düşünüyorum.

Türk Dili Dergisi, S. 657, (Eylül 2006), s. 250-257.

[16] Gök Tanrı inancı ve ağaç kültü konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar,* Ankara 1972; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi-Kaynaklar ve Aaçıklamalar ile Destanlar*, I. Cilt, Ankara 1971, II. cilt Ankara 1995; Emel Esin, "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)", *Atsız Armağanı,* İstanbul 1976, s. 147-186; Metin Ergun, "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1998/I (TDK Ankara), s. 71-80.

Levent Şahverdi Arşivi

MENSCH UND NATUR IN DEDE KORKUT GESCHICHTEN

Es ist ja unmöglich, Menschen getrennt von der Natur zu denken, was auch für Gesellschaften gilt. Die Einstellungen zur Natur von Menschen sind je nach der geographischen Lage ihrer Gesellschaft, je nach Verhältnis ihrer Gesellschaft zur Natur und je nach ihren gesellschaftlichen Naturauffassungen unterschiedlich. Das gilt auch für Dede Korkut Geschichten, die ich jetzt in dieser Hinsicht behandeln möchte.

Wie alle wissen, die sich mit der Turkologie beschäftigen, sind die Dede Korkut Geschichten ein den Höhepunkt erreichtes Werk des Altosmanischen (Altanatolien-Türkisch) des XV. Jahrhunderts. Das Dede-Korkut Buch umfasst zwölf Sagen der Oghusen. In diesen als „boy" bezeichneten Geschichten fallen zwei verschiedene Ebenen auf. Die erste Ebene besteht aus den Erinnerungen der Oghusen an die Zeit vor ihrer Wanderung nach Anatolien, bzw. an die Ära zwischen IX. und X. Jahrhunderten. In diesem Zeitraum lebten die Oghusen in den Steppen im Westen des Sees *Isıg* und im Norden des Flusses *Sıderya.* Die zweite Ebene schließt die Ereignisse im Osten und Nordosten von Anatolien und in Aserbaidschan während der Ära des Aq Qoyunlu- Reiches ein, deswegen tragen diese Geschichten Spuren von den historischen Ereignissen und dem gemeinsamen kulturellen Leben der beiden Epochen, die im wirkenden Stil von Mythen sehr lebhaft beschrieben worden sind.

In diesem Werk wird in künstlerischer Weise das Leben von Oghus-Khanen und Herren von beschrieben, die noch ein Nomadenleben führten, daher ist die in diesen Geschichten dargestellte Lebensweise sehr unterschiedlicher als die der Oghusen, die sich schon niedergelassen haben.

In diesen Geschichten wird stilistisch eine mytheneigene, wirkende und fließende Sprache gebraucht. Der Erzähler dieser Geschichten ist Dede Korkut, der weise Meister von Dichtern. Der vollkommene Stil des Werkes und der meisterhafte Sprachgebrauch ermöglicht eine sowohl die Eigenschaften der Prosa auch die der Poesie tragende Erzählweise, die dank der Verwendung von Metaphern und Vergleichen den Eindruck weckt, dass das Leben mit der Natur vereinigt wird. In diesem Werk werden auch die Lebensweise, Gebräuche, das soziale Gesamtleben und die Weltauffassung von Oghusen meisterhaft dargestellt. Da die Khanen und die Herren von Oghusen ein Nomadenleben führten, leben sie im Winter in der Ebene und kamen sie im Sommer auf die Hochebene. Im Werk werden der Pracht und der Reichtum des Nomadenlebens ganz detailliert dargestellt.

Wegen zwei Hauptgründen ist es nicht möglich, Oghusen getrennt von der Natur zu denken: Der erste Grund besteht darin, dass das Nomadenleben

Levent Şahverdi Arşivi

selbst von der Natur geregelt wird und mit ihr in einem engen Zusammenhang ist. Der zweite Grund beruht auf den tengristischen Glauben von Oghusen und ihren Resten, zwar waren die Oghusen im X. Jh. schon zum Islam übergetreten, deshalb kommt bei Dede Korkut häufig auch islamische Eigenschaften vor, aber der Tengrismus war der frühere Glaube von Oghusen, in dem die Natur und ihre Elemente, wie Bäume, Berge, Seen und Wasser einen großen Platz einnahmen. Die Natur hatte die Lebensweise und die soziale Struktur von Oghusen sowohl mit ihrer schonungslosen Seite auch mit der besänftigenden und liebenswürdigen Seite sehr stark beeinflusst. Im folgenden Teil wird dieser zweiseitige Einfluss der Natur behandelt.

Wie oben erwähnt wird, war die Natur der Hauptfaktor, der das Leben von Oghusen geregelt wurde, da ihre Lebensweise von der Natur abhängig war. In der Nomadenkultur ist es notwendig, gegen die Schwierigkeiten, die von der Natur und der Umwelt stammen, zu kämpfen und sie besiegen, um überleben zu können, daher beruht das Leben auf dem dauerhaften Kampf und der Bewegung. Selbstvertrauen und Beherrschung der Naturkräfte konnte erst verwirklicht werden, wenn diese Schwierigkeiten bewältigt werden. Die Natur spielte daher bei der Weltansicht und der Entwicklung der Persönlichkeit von Oghusen eine bedeutende Rolle. Aus diesem Grund kommen in allen Geschichten von Dede Korkut die Helden vor, die die Schwierigkeiten von Naturereignissen bewältigt haben, wie bei der ersten Geschichte mit dem Titel *Bogac Khan, der Sohn von Dirse Khan* zu sehen ist. In dieser Geschichte kämpft der Sohn von Dirse Khan, ein fünfzehnjähriger Junge, dem noch nicht einen Namen gegeben wurde, kämpft mit einem starken Stier, der vom großen Khan Bayındır auf dem Kampfplatz losgelassen wurde. Nach einem schweren Kampf gelingt dem Sohn von Dirse Khan, den Stier zu töten. Nach den Bräuchen von Oghusen konnte man einem Jungen einen Namen nach seinem fünfzehnten Lebensjahr geben, erst wenn er einen Kampf gegen die Naturkräfte gewinnt oder eine Tapferkeit zeigt. Nach diesem Erfolg versammelten sich die Oghus-Herren und kam Dede Korkut auch, um ihm einen Namen zu geben und um von seinem Vater Dirse Khan für ihn einen Thorn und ein Herrschaftsgebiet zu verlangen. Es gelang ihnen, alle Verlangten zu erhalten und wurde dem Sohn von Dirse Khan den Namen *Bugac,* im Sinne so stark wie ein Stier, gegeben.[17]

In dieser Geschichte ging Dirse Khan in die Falle von Feinden und diese vierzig feigen Männer wollten ihn in ihr Land entführen. Dirse Khan musste mit gebundenen Händen diese lange Strecke zu Fuß laufen, wobei seine Feinde von der Schnur um seinen Hals zogen. Davon haben die Oghusherren keine

[17] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* TDK yay., Ankara 1994, s. 73-78

Levent Şahverdi Arşivi

Nachricht, aber auf dem Wunsch seiner Mutter erreichte Bugac Khan seinen Vater und tötete vierzig feige Männer und so rettete er seinen Vater.[18]

In der zweiten Geschichte mit dem Titel *die Plünderung des Hauses von Salur Kazan* plünderte siebentausend Soldaten von Şökli Melik in einer Nacht das Haus von Salur Kazan und nahmen seine Frau, vierzig schöne Mädchen mit engen Taillen, seine dreihundert tapferen Soldaten und seinen Sohn Uruz gefangen. Ferner schickte Şökli Melik noch sechshundert Soldaten, um tausend Schafe von Dirse Khan wegzunehmen. Der Hirt von Kazan Khan mit seinen zwei Freunden zeigte auch eine große Tapferkeit bei der Verteidigung des Stalls, indem sie den Feinden Steinen werfen, die sie auf einen großen Haufen wie ein Gipfel gesammelt haben.[19] Die Helden sind so tapfer und so stark, dass ein Hirt, der an einem großen Baum gebunden wurde, riss den Baum mit allen Wurzeln aus und erreichte Kazan Khan, den die Feinde entführten und danach rettete er mit anderen Oghus-Herrren zusammen Kazan Khan, seine Frau, seinen Sohn und vierzig schöne Mädchen mit engen Taillen.[20] Nach der Tradition von Oghusen sollte die Tapferkeit belohnt werden, daher Kazan Khan ernannte den Hirten wegen seiner Tapferkeit und seiner Treue zum Leiter der Ställe (İmrahor).[21]

In dieser Geschichte werden auch die großartigen Tapferkeiten von anderen Oghus-Khanen geschildert, die Kazan Khan aus der Gefangenschaft von Feinden gerettet haben.[22]

In der Geschichte *Bamsı Beyrek, der Sohn von Kam Büre Bey* hing die Heirat von Bamsı Beyrek vom Wettkampf mit dem Mädchen, Banu Çiçek, ab, mit dem er schon in der Wiege gelobt war. Banu Çiçek schlug dem Jungen vor, mit ihm zu ringen. Erst nachdem Bamsı Beyrek das Mädchen besiegt hatte, durfte er sich mir ihr verloben.

Wie den Geschichten zu entnehmen ist, ist es wegen der Auffassung der Nomadenkultur von großer Bedeutung, gegenüber der Natur stark zu sein. Also sind die Macht und Stärke hervortretende Eigenschaften des idealen Menschenbilds jener Zeit.

Bei diesen Geschichten ist ein Menschentyp nicht vorzufinden, das sich mit seiner Gesellschaft vereinigt, im Lichte der Vernunft handelt und keine materiellen Sorgen kennt, wie der Fall bei den Gedichten von Yunus Emre ist.[23]

---

[18] M. Ergin, ebd. S.90-94
[19] M. Ergin ebd. S. 97-98
[20] M. Ergin ebd. S. 105
[21] M. Ergin ebd. S. 112
[22] Vgl. mit M. Ergin ebd. S. 112-113
[23] Vgl. mit Dursun Yıldırım „Dede Korkut ve Yunus Emre'de Hayat, Tabiat ve Ölüm" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,* C.XX (İstanbul 1972) s. 32 ff.

Levent Şahverdi Arşivi

Der Körperbau der Helden, Reittiere, Waffen und gebrauchte Gegenstände wurden in diesen Geschichten übertrieben dargestellt, z.B. die Tiere, die von Dirse Khan geopfert wurden, um ein Kind zu bekommen, sind Zuchthengst, männlicher Kamel und Widder. Der Stier von Bayındır Khan konnte mit einem Hornschlag einen harten Stein zerbrechen.[24] Bevorzugte Pferde zum Reiten waren große, schnelle, rötlich braune und braune Hengste guter Rasse. Der Ärger und der Gier der Helden dieser Geschichten hängt mit der Notwendigkeit des Kampes gegen Natur und mit dem Wunsch zur Überlegenheit gegenüber der Natur zusammen. Die Waffen dieser Helden sind auch übertriebener Weise geschildert, wie z.B. ist der Griff der Schleuder von *Karaca Çoban* aus dem Leder eines dreijähreigen Kalb und die Arme sind aus dem Leder von drei Ziegen angefertigt. Mit dieser Schleuder konnte man zwei Batman* Steine werfen. Der geworfene Stein fiel nicht, aber wenn er fiel, zersprang er. Nach manchen Ansichten hat diese übertriebene Erzählweise nicht mit dem Wunsch von Menschen zur Beherrschung der Natur, sondern mit der Angst und der Einsamkeit innerhalb der Natur zu tun.[25]

Wegen der Bekämpfungen mit den Nachbarvölkern, die die Oghusen störten, war dieses Nomadenvolk auch zu einem Kriegervolk geworden. Oghusen mussten sehr oft Kriege mit den Nachbarvölkern führen, deren Namen in den Geschichten nicht erwähnt werden, um ihr Land vor den Plünderungen von Feinden zu schützen und sie waren am Ende der Kriege immer Sieger. Neben ihrem kriegerischen Charakter traten auch menschliche Werte, wie Ehrenhaftigkeit, Güte und Achtung unter ihren Charakterzügen hervor. Dank diesen Zügen konnte die Einheit der Gesellschaft bewahrt werden. Die schlechteste Eigenschaft eines Menschen war Lügner zu sein. Die Lügner wurden lebenslang herabgeschätzt, wie z.B. bei der Geschichte *Der Sohn des Lügners Yartacuk*. [26]

Korkut Ata tauchte in der Pointe jeder Geschichte als Vertreter vieler Tugend. *Korkut Ata,* Symbol für alle Güte, hatte auch die Aufgabe, Gebräuche und Sitten der Gesellschaft vollzuziehen. Alles Gute, was vom Gott erwartet wurde, wurde durch seine Gebete dargestellt, mit denen Khanen und Herren Gutes gewünscht wurde.

Einer von den Stilzügen der Geschichten von Dede Korkut ist auch der häufige Gebrauch von Vergleichen bei der Beschreibung der Natur und der

---

[24] M. Ergin ebd. S. 81.

* Batman: Gewichtseinheit, ca. 2,6 kg.

[25] Vgl. mit Ömer Zeki Defne, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerine Edebi Sanaatlar Bakımından Bir Araştırma,* TDK yay., Ankara 1988 s. 11 ff.

[26] M. Ergin ebd. S. 132 ff.

Levent Şahverdi Arşivi

Menschen. Bei diesen Vergleichen ist es auffällig, dass die innere Welt von Oghusen mit den Naturbildern identifiziert wurde. Pflanzen, Blumen und Tiere sind die Naturerscheinugen, die bei diesen Vergleichen sehr oft vorkommen, z.B. die weiße Haut und die rosa Wangen der Geliebte wird der mit einem Tropfen Blut auf dem Schnee verglichen. Die Khanen vergleichen die Statur ihrer Frauen mit einer Zypresse, ihre Wangen mit einem Herbstapfel, ihre Augenbrauen mit einem gespannten Bogen, ihre kleinen Munde mit Mandeln und ihre schwarzen Augen mit dem schmachtenden Blick werden als schwarze Schlitzaugen und den Anmut und die Schönheit von ihren Mädchen und ihren Schwiegertöchtern als vierzig schöne Mädchen mit engen Taillen bezeichnet. Die Berge und Erhebungen im Gelände werden mit den schönen Brüsten von den Frauen verglichen und als große Berge wie schöne Brüste bezeichnet. Die Khanen bieten während der Festen so viel Fleisch in einem so großen Haufen wie ein Gipfel und viel Kımız (Milch) wie Wasser eines Sees.

Bei Dede Korkut sind die Farben auch Symbole für verschiedene Begriffe, z.B. Das Schwarz für die Sorge, die Trauer und die Herabschätzung, das Rot für Anziehungskraft und das Braun und das Rötlichbraun fürs Ansehen.

Weil die Natur und ihre Erscheinungen wie Berge, Ebenen, Hochebenen, Flüsse, Seen, Tiere und Pflanzen für die Lebensweise und die seelische Welt von Oghusen von großer Bedeutung sind, sehen sie die Natur als ein lebendiges Wesen an und identifizieren sich mit ihr. In Dede Korkut Geschichten spricht man daher sehr oft mit oben erwähnten Naturerscheinungen, betet und flucht zu ihnen, z.B. In der Geschichte *Bogac Khan der Sohn von Dirse Khan* rief die Mutter von Bogac Khan dem Kazılık Berg zu, wo sie seinen verletzten Sohn fand und fluchte zum Berg, als ob er Schuld an der Verletzung seines Sohnes hätte. Sie verlangt, dass die Flüsse des Berges nicht fließen sollten, dass seine Gräser nicht wachsen sollten, dass die auf dem Berg lebenden Hirsche versteinern sollten und nicht laufen könnten. In der Geschichte *die Plünderung des Hauses von Salur Kazan* unterhaltet sich Salur Kazan nach der Plünderung seines Hauses von den Feinden mit dem Fluss und mit dem Wolf, wobei er die Züge des Flusses und des Wolfes mit poetischen Aussagen lobt.

Bei der Personifizierung der Natur und bei der Identifizierung mit ihr fallen auch Spuren des Schamanismus und des tengristischen Glauben auf. Ein Beispiel dafür ist das Gespräch von Uruz Khan, dem Sohn von Kazan Khan, mit einem Baum, während er von den Feinden zur Hinrichtung führte. In diesem Gespräch tauchen die Spuren des tengristischen Kults zusammen mit den Elementen des Islams auf. Die nähere Behandlung der Ehrung sieht man die Reste der Baumkult:

Levent Şahverdi Arşivi

Baum, schäme dich nicht, wenn ich dich als Baum benenne!
Die Türen von Mekka und Medina ist aus dir gebaut,
Der Stab vom ehrenwerten Moses ist aus dir,
Die Brücken über große Flüsse sind aus dir.

Hier symbolisieren die heiligen Eigenschaften des Baumes den Weg, der zum Gott führt[27]:

Sei es Mann oder Frau, Sie haben Angst vor Baum,
Wenn ich deinen Wipfel schaue, kann ich ihn nicht sehen,
Wenn ich deinen Stamm blicke, kann ich ihn nicht sehen,
Man richtet mich an dich hin, führe mich nicht zum Tode,
Du bist nötig für unser Land.

Hier werden die folgenden Glauben ausgedrückt: Im tengristischen Glauben sind die Baumkrone und den Baumstamm unsichtbar, denn seine Zweige erstrecken sich zum Himmel, dem Platz des Gottes und seine Stämme dehnen sich bis zur Hölle aus, dem Platz des Teufels. Wenn einer stirbt, wird er an einen Baum gehängt, damit er den Gott erreichen kann, aber wenn ein Gefangener an einen Baum gehängt wird, dann vertrocknet der Baum, das bedeutet, dass die Verbindung des Menschen mit dem Gott abreißt. Deswegen verlangt Urus vom Baum, seine Hinrichtung zu verhindern und sagt: „Du bist nötig für uns." Bei diesen Worten spiegelt sich der Glaube dazu, dass jedes Haus und jedes Volk einen heiligen Baum besitzen sollen. Der Begriff „Hausbaum" in der Geschichte ist ein Zeichen dieses Glaubens. In vielen Ehrungen kommen Baum- und Wassermotive als Symbole für den Weg zum Gott vor, wie z.B. bei der Ehrung von Korkut Ata:

Sollten deine mit Schnee bedeckten Berge nicht niedergerissen werden,
Sollte dein heiliger Baum nicht gefällt werden,
Sollte dein plätschernder Fluss nicht trocken.

In diesem Gebet wird verlangt, dass der Weg zum Gott nicht gesperrt werden soll und die vom Gott geheiligten Naturelemente immer bei ihm sein sollten, denn sie glauben daran, wo der Gott ist, dort sind auch die Schönheit, Fruchtbarkeit und Reichtum.[28]

[27] M. Ergin ebd. S. 108-109

[28] Zur Information über die Widerspiegelung des tengristischen Glaubens und des Baumkults in die Mythen Abdülkadir İnan , *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar* Ankara 1972; Bahaeddin Ögel *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar* I. Cilt Ankara 1971, II. Cilt Ankara 1995; Emel Esin, "Ötüken Yiş *Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar" Atsız Armağanı,* İstanbul 1976, S. 147-186; Metin Ergun, *Türk Ağaç Kültü İnancının*

Levent Şahverdi Arşivi

Zum Schluss kann man sagen, dass die Dede Korkut Geschichten nicht nur die historischen und kulturellen Aspekte der Lebensweise von Oghusen, sondern auch die Beziehungen zwischen dem Menschen und der Natur und den Zwang zur Beherrschung der Natur widerspiegeln, ferner dient vor allem die Natur mit ihrer Schönheit und verschiedenen Erscheinungen die Seele und den Geist von Menschen zu bereichern. In diesem Rahmen wird betont, dass die Natur ein Weg ist, der dem Gott führt. Daher sind die Dede Korkut Geschichten eines von den wichtigsten Werken der türkischen Literatur.

PIAC *(Permanent International Altaistic Conference)*'in Berlin'deki 49. toplantısında (31 Temmuz – 4 Ağustos 2006) yapılan konuşma metnidir.

Dede Korkut Hikâyelerine Yansıması, TDK. Yay. *Türk Dilli Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1998/1 S. 71-79. betreffende Teile.

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU BEYLİKLERİ DÖNEMİNDE DİL ve EDEBİYAT

Oğuz Türkçesine Dayalı Dil ve Edebiyat Dönemi

Dil tarihinde, Oğuzcaya dayalı bir edebî dönemin başlaması, XI-XIII. yüzyıllar arasında *Orta Asya*'dan *Anadolu*'ya yapılan göçlerin ve Anadolu'nun Türkleşmesinin sonucudur. Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti'nde (1077-1308), Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi resmî yazışma dili Farsça, bilim dili, dış yazışmalar ve din dili de Arapça olduğu için, Türkçe ancak halka seslenen basit içerikli dinî eserlerin ve az sayıdaki halk edebiyatı ürünlerinin dili olabilmişti. Ne var ki XIII. yüzyılda, Orta Asya'dan batıya, İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya uzanan Moğol akını, bir yandan Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasî varlığını çökertip devletin yıkılmasını hazırlarken, bir yandan da Moğol akını karşısında, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yönelen yeni göç dalgaları, Anadolu'yu iyiden iyiye Türkleştirmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra (1308) bulundukları yerlerde kendi bağımsızlıklarını ilân eden Anadolu Türkmen beylerinin, Farsça ve Arapçaya itibar etmeyip Türkçeye ağırlık vererek egemen oldukları bölgeleri ve beylik saraylarını edebiyat, bilim ve kültür değerlerinin filizlenip çiçek açtığı birer merkez durumuna getirmeleri, saraylarında şairlere, ediplere, düşünce erbabına yer vererek bu alandaki gelişmeleri teşvik etmeleri, Arapçadan ve Farsçadan çeviri uyarlama veya telif yoluyla pek çeşitli eserin ortaya konmasına öncülük etmeleri, Anadolu Beylikleri döneminde, Türkçeye dayalı yeni bir edebî devir başlatmıştır. Karamanoğlu Mehmet Bey'in *Konya*'yı aldıktan sonra 1277 yılında, bütün şehirde ilân edilen "*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve dîvanda Türk dilinden gayrı dil söylemeye. Defterleri daħı Türkçe yazalar*"[1] biçimindeki buyruğu, bütün Anadolu Beyliklerinin düşünce ve tutumlarına tercüman olan bir buyruktur. Bu döneme giren eserlerdeki kayıtlardan Karamanoğlu Mehmed Bey dışında; Aydınoğlu Mehmed, Umur ve İsa Beyler ile Saruhanoğlu İshak Bey'in, Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın, Candaroğlu İsfendiyar Bey'le öteki Anadolu beylerinin de bu konuda aynı şekilde duyarlı ve bilinçli bir tutum izledikleri görülmektedir.

Anadolu Beylikleri dönemindeki dil ve edebiyat, aslında, Anadolu'da Oğuzcaya dayalı (veya Oğuzca ağırlıklı) olarak kurulup gelişen Türk yazı dilinin ikinci basamağını oluşturur. Anadolu yazı dilinin XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan ve Türk dili tarihinde *Eski Anadolu Türkçesi* (ve

[1] Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i ÂL-İ Selçuk*, Topkapı Sarayı, Revan Bölümü Yazmaları, Nu. 1391, s. 404/b

Levent Şahverdi Arşivi

farklı görüş açılarına göre *Eski Türkiye Türkçesi, Eski Osmanlıca, Eski Oğuzca*) diye adlandırılan dönemi, kendi içinde üç alt döneme ayrılır: Bunlar:

a) Selçuklu dönemi Türkçesi,
b) Beylikler dönemi Türkçesi,
c) Osmanlıcaya geçiş dönemi Türkçeleridir. Doğal olarak edebiyat da buna paralel biçimde yol almıştır.

Selçuklu dönemi Türkçesi dil yapısı bakımından birbirinden farklı iki özellik taşır.

Yazıldıkları yerler kesin olarak bilinmemekle birlikte genellikle Anadolu'ya maledilen ve XIII. yüzyılın ilk yarısını temsil eden *Behçetü'l-hadâiḳ fi-Mev'izeti'l-ħalâ'ik, Kitâb-ı Güzîde,* gibi bazı vaaz kitapları ile Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u, Oğuzca özellikler yanında Doğu Türkçesine ait bazı özelliklere de sahiptir. Bunların dışında kalan Mevlâna ve Sultan Veled'in Farsça eserleri içinde yer alan Türkçe beyit ve manzumeleri ile Ahmed Fakih'in tasavvufî nitelikteki *Çarh-Nâmesi, Kitâbu Evsâf-ı Mesacidi'ş-Şerîfe'si,* Hoca Dehhanî'nin *Şiirleri,* Şeyyad Hamza'nın *Manzumeleri ile Mesnevi*'si XIII. yüzyıla giren ve bir yandan Anadolu Selçuklu dönemini temsil ederken bir yandan da bu dönemi Anadolu Beylikleri dönemine bağlayan eserlerdir.

Beylikler dönemi dil ve edebiyatını belirli bir eserle başlatmak mümkün değildir. Tarih olarak XIV. yüzyıl başlarından XV. yüzyıl ortalarına, yani İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethine kadar uzanan dönemi içine alır. Bu itibarî ölçü ile Yunus Emre, Selçuklu dönemini temsil ettiği gibi, XIV. yüzyılın ilk çeyreğine taşan yaşamı (ölm. 1320) ve asıl Anadolu Türk yazı dilinin kuruluşundaki yeri dolayısıyla aynı zamanda Beylikler dönemini de temsil eder. XV. yüzyıl eserleri içinde dil yapısındaki duruluğu bakımından, yüzyılın ikinci yarısından sonraki eserler arasında da Beylikler dönemine sokulabilecek eserler bulunduğu gibi, dil ve üslûbu ağırlaşmış Osmanlı Türkçesini temsil eden eserler de vardır.

Anadolu Beylikleri döneminde, Türkçe, her beylik bölgesindeki ve Oğuzca temelindeki konuşma diline dayanarak, ortak bir yazı dili oluşturma yönünde büyük bir başarıya ulaşmış; parlak bir dönemi başlatmıştır. Yalnız bu dönemde Oğuzca bir yandan konuşma dilini yazı dili düzeyine ulaştırma mücadelesi verirken bir yandan da Arapça ve Farsçaya karşı direnme mücadelesi verdiğinden, yer yer bazı dirençlerle de karşılaşmıştır. Nitekim kendileri binlerce beyitlik manzum eserler ortaya koyma gücü gösteren Mustafa Şeyhoğlu, Hoca Mes'ud, Devletoğlu Yûsuf gibi şairler bile yer yer Arapça ve Farsçanın işlenmişliğine karşı Türkçenin yetersizliğinden söz eder olmuşlardır. Âşık Paşa'nın *Garip-Nâme*'sinde dile getirdiği yakınmalar, bu kuruluş döneminin güçlüklerinden kaynaklanan görüntülerdir. Edebî eserlerde yer yer

Levent Şahverdi Arşivi

kendini gösteren böyle bir tutuma rağmen, Türkçe Anadolu bölgesinde bir yazı ve edebiyat dili olmanın sağlam temellerini de yine bu dönemde atmış bulunmaktadır.

Anadolu Beylikleri Döneminin Başlıca Edebî Temsilcileri ve Ortaya Konan Eserler

Anadolu Beylikleri döneminin başlıca edebî şahsiyetleri ve ortaya koydukları eserler şunlardır :

Yunus Emre (1241(?)- 1320)

XIII. yüzyılın ikinci yarısından XIV. yüzyıl başlarına kadar yaşamış olan ve edebî gücünün daha sonraki yüzyıllara etkisi dolayısıyla aynı zamanda Beylikler dönemini de temsil eden Yunus Emre, Anadolu'da başlayan tasavvufî halk edebiyatının en büyük temsilcisidir. O, daha sonraki yüzyıllarda yetişmiş olan bütün tarikat şairlerini etkilemiş, onların düşünce ve sanat dünyalarına kaynaklık etmiştir. Nitekim XIV. yüzyılda Sait Emre, Kaygusuz Abdal, XV. yüzyılda Eşrefoğlu gibi tekke şairlerinde hep Yunus'un etkisi görülmektedir.

Yunus Emre'nin Hayatı hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. Yazılı kaynaklardan, hayatı ile ilgili menkıbelerden ve şiirlerinden çıkarılan bilgilere göre, iyi bir eğitim görmüş; Tapduk Emre'nin dergâhında tasavvuf terbiyesi ile yoğrulmuş, şiirleriyle halkı irşad etmek için yılarca diyar diyar dolaşmıştır. Uzun yıllar Tapduk Emre'ye hizmet ettikten, Anadolu dışında Halep, Şam ve Azerbaycan'a kadar uzanan gurbet hayatı yaşadıktan sonra, doğduğu yer olan Eskişehir'in Mihalıççık ilçesine bağlı Sarıköy (şimdiki Yunus Emre köyü)'e dönmüştür. Burada yaptırdığı zaviyede bir süre daha halkı aydınlattıktan sonra 1320 yılında vefat etmiştir. Daha sonra kendisine bir anıt mezar yaptırılmış olan Yunus Emre'nin, bıraktığı ün dolayısıyla Anadolu'nun Karaman, Afyon, Manisa, Erzurum gibi illerinde de kabir ve makamları vardır. Başka Yunus'lara ait mezarlar da ona mal edilmiştir.

Eserleri

Yunus'un şiirlerini topladığı bir divanı ile *Risâletü'n-Nushiyye* adlı ahlâkî bir mesnevîsi vardır. Divanındaki şiirlerin bir kısmı aruz, bir kısmı hece vezniyle söylenmiştir. Ancak, aruzla yazdığı şiirlerinde bile halk şiirinin vezin ve ahengine uymuştur. Şiirleri, nazım türü açısından gazel, mesnevî ve dörtlüklerden oluşan ilâhî biçimindedir.

Yunus'un şiirleri, Âşık Paşa ve Sait Emre'den başlayarak birtakım başka şair ve Yunus'ların şiirleri ile karıştırıldığından, A. Gölpınarlı tarafından

Levent Şahverdi Arşivi

yayımlanan üç ciltlik *Yunus Emre Divanı*, en eski yazma nüshalarına dayanılarak başka şair ve Yunus'ların şiirlerinden ayıklanmıştır. Bu baskıda (bk. bibl.) Yunus Emre'nin 356 şiiri vardır. Bunlardan 287'si hece 69'u da aruzla yazılmıştır. *Yunus Divanı*'na ait son bilimsel yayın M. Tatçı tarafından yapılmış ve Yunus'a ait 415 şiir tespit edilmiştir.

Yunus'un *Risâletü'n-Nushiyye*'si; nefis, akıl, kanaat, ruh, öfke, sabır, cimrilik gibi konularda yazılmış dinî, tasavvufî nitelikte öğretici bir eserdir. Eserin başında *fâilâtün fâilâtün fâilün* vezninde 13 beyitlik bir bölüm ile bunu izleyen kısa bir düz yazı bölümü vardır. Bundan sonraki bölüm yine manzum olarak yazılmış 550 beyitlik *mefâîlün mefâîlün fâûlün* veznindeki bölümdür.

Ünü günümüze kadar hiç eksilmeden uzanmış olan Yunus Emre'nin şiirlerinde büyük bir lirizm vardır. O, tasavvuftaki ilâhî aşkın heyecanını, kullandığı dupduru Türkçesi ve benzersiz bir sanat gücüyle olgunlaştırarak ortaya koymuş olan ender bir şairdir. Taşıdığı bu özeliklerle Anadolu Türk dili ve edebiyatının en eski ve en ünlü temsilcisi olmuştur.

Yunus Emre Divanı'ndan
Metin Örneği

1. *Taşduñ yine deli göñül sular gibi çağlar mısın?*
   Akduñ yine kanlu yaşum yollarumı bağlar mısın?

2. *Nidem elüm irmez yâre, bulunmaz derdüme çare.*
   Oldum ilümden avâre beni bunda eğler misin?

3. *Yavu* kıldum[2] *ben yoldaşı,* oñulmaz[3] *bagrımuñ* başı[4]
   Gözlerümüñ kanlu yaşı ırmağ olub çağlar mısın?

4. *Ben toprak oldum yolıña, sen aşurı gözedürsin,*
   Şu karşuma göğüs gerüb taş bağırlu dağlar mısın?

5. *Haramî gibi yoluma arkurı* inen[5] *karlu dağ,*
   Ben yârümden ayru düşdüm sen yolumı bağlar mısın?

6. *Karlu dağlaruñ başında salkım salkım olan bulut*
   Saçın çözüp benüm için yaşın yaşın[6] *ağlar mısın?*

---

[2] yitirdim.
[3] iyileşmez.
[4] yarası.
[5] ters yönden inen, yandan çıkıveren.
[6] gizli gizli

Levent Şahverdi Arşivi

7. *Esridi Yûnus'un cânı yoldayum illerüm kanı?*
Yunus düşde gördi seni sayru[7]*mısın, sağlar mısın?*
(Gölpınarlı yay. s. 252/XXVII).

***

1. *Aşkuñ aldı benden beni bañа seni gerek seni,*
Ben yanaram düni güni bañа seni gerek seni.

2. *Ne varlığa sevinürem ne yokluğa yirinürem,*
Aşkuñla avunuram bañа seni gerek seni.

3. *Aşkuñ âşıklar öldürür, aşk deñizine daldurur,*
Tecelliyile doldurur[8]*; bañа seni gerek seni.*

4. *Sûfilere sohbet gerek, ahîlere ahret gerek,*
Mecnûnlara Leylî gerek, bañа seni gerek seni.

5. *Eğer beni öldüreler, külüm göke savuralar,*
Topragum anda çağıra bañа seni gerek seni.

6 *Yûnus durur benüm adum, gün geçtükçe artar odum;*
İki cihânda maksûdum bañа seni gerek seni.
(Gölpınarlı yay., s. 132/LX)

Gülşehrî (1250 (?)-1318 (?))

Asıl adı Süleyman olan Gülşehrî, Kırşehir'in Gülşehir kasabasına yerleştiği için bu adı almıştır. Hayatı hakkındaki kırık dökük bilgilerimiz kendi eserlerinden veya ondan söz eden sonraki yazarlardan elde edilen bilgilerdir. Bu bilgilere göre, Gülşehrî'nin; Kırşehir, Ankara ve Eskişehir'e yerleştirilen Oğuz boylarından birine mensup olduğu tahmin edilmektedir. Kırşehir'e ne zaman geldiği belli değildir. Ahi Evran'ın dervişi olan Gülşehrî, kendisinin de şeyh olduğunu ve pek çok müridinin bulunduğunu bildirir. Gençliğinde Arapça ve Farsça öğrenmiş, güçlü bir edebiyat ve tasavvuf kültürü almıştır. Ancak, eserlerinde Türkçeyi savunmuştur.

Başlıca eserleri, onun tasavvuftaki derin bilgisini ortaya koyan Farsça *Felek-Nâme* (701/1301) mesnevîsi ile *Kudurî Tecümesi*, aruz vezni üzerine bilgiler veren Farsça *Arûz-ı Gülşehrî*'si Ahî Evran'ın kerametlerini konu alan

[7] hasta.
[8] Tecelli: *Tanrı'nın görünmesi*.

Levent Şahverdi Arşivi

167 beyitlik *Kerâmet-ı Ahi Evran* mesnevîsi ile ünlü *Mantıku't-Tayr*'ıdır. 1317 yılında yazılmış olan *Mantıku't-Tayr*, Gülşehrî'nin, ünlü İran şairi Feridü'd-dîn Attar (1193-1235)'ın aynı adı taşıyan eserinin tercümesidir. Yalnız, Gülşehri bu esere Attar'ın *Esrar-Nâme*'sinden, Mevlana'nın *Mesnevî*'sinden, *Kelîle Dimne*'den de hikâyeler katarak genişletmiş ve onu özgün bir eser durumuna getirmiştir. *Fâilâtün fâilâtün fâilün* vezniyle yazılan ve tasavvuf konusunu işleyen bu eser, edebî bakımdan da sanat değeri yüksek bir mesnevidir. Eserlerinde akıcı ve uyumlu bir Türkçe sergileyen Gülşehrî, aruz veznini de iyi kullanan bir şairdir.

Âşık Paşa (1272-1333)

Gülşehrî gibi Âşık Paşa da Kırşehir'lidir. Aslen Horasanlı olan ve soylu bir aileden gelen Âşık Paşa, oğlu Elvan Çelebi'nin *Menâkıbü'l-Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye* adlı eserinde verdiği bilgiye göre, mutasavvıf Baba İlyas'ın torunu ve Muhlis Paşa'nın üç oğlundan en büyüğüdür. Asıl adı Alâeddin Ali'dir. Ailenin en büyük oğlu olarak *Başağa* "en büyük kardeş" olarak tanınmıştır. *Başağa* adı zamanla söyleyişte kısaltılıp değiştirilerek *Beşe*'ye oradan da *Paşa*'ya dönüştürülmüştür. Şiirlerinde *Âşık* mahlâsını kullandığı için zamanla asıl adı unutularak *Âşık Paşa* adıyla ün yapmıştır.

Âşık Paşa'nın *Fakr-Nâme* (160 beyitlik), *Vasf-î Hâl* (30 beyitlik), *hikâye* (54 beyitlik) ve manzum-mensur *Kimyâ Risâlesi* (ona aidiyeti şüphelidir) gibi küçük mesnevîleri bir yana bırakılırsa, asıl eseri on iki bin beyitlik *Garib-Nâme*'sidir (730/1330). Aruzun *fâilatün fâilatün fâilün* vezniyle yazılan ve on bölümden oluşan eser, ilk telif mesnevidir. İçeriği bakımından tasavvufî bir ahlâk kitabıdır. Eserde, toplumun ahlâkî değerleri tasavvufî bir anlatımla dile getirilmiştir. Tanrı'ya ve Peygamber'e karşı büyük bir bağlılık duygusu yer alır. Olgun (kâmil), insan olmayı öğütleyen bir özellik taşır. Ayrıca Âşık Paşa, *Garib-Nâme*'sinde Türkçeye gönülden bağlı, bilinçli bir şair kişiliği sergiler; dönemindeki aydınların Türk diline gereken önemi vermemelerinden yakınır.

Âşık Paşa'nın yukarıda sayılan eserleri dışında çeşitli yazma mecmualarda aruz ve hece vezni ile yazılmış altmış kadar şiiri de vardır.

Garib-Nâme'den Metin Örneği

Beyân-ı el kanâ'atü kenzün lâ-yefnâ kılur
(Kanaat tükenmez hazinedür sözünü açıklar)

1. *Toptolu mihnet-durur ol bâdiye*[9]

[9] bâdiye: kadeh.

Levent Şahverdi Arşivi

Garra olmışdur[10] *bular şol şadiye*[11]

2. *Uşbu nefsdür sâkîsi*[12] *ol meclisüñ*
Sagrakı[13] *fiskdur*[14] *hem ol müşkil işüñ*

3. *Dün ü gün içdükleri mihnet-durur*
Eyle sanırlar anı işret durur.

4. *Sen bulardan kankısın sever iseñ*
Sohbetine varmaga iver iseñ

5. *Anuñıla varısarsın Hazrete*
Rahmeti kop mâyil olma mihnete

6. *İy Âşık sen uşbu ħônı*[15] *yaruña*
Daħı hem şol sevgülü dôstlaruña

7. *Yidürü-dur dün ü gün usanmadın*
Her nesenüñ çok yiyen bilür dadın

8. *İnşaallah kim Çalap*[16] *rûzî kıla*[17]
Yiyevüz biz ol ħônı dôstlarıla

(Kemal Yavuz, *Garib-nâme* yay., C. 1/1 s. 185)

Hoca Mes'ud **:**

Doğum ve ölüm tarihleri ile yaşadığı yer hakkında bilgimiz bulunmayan, ancak, Germiyan bölgesinde yaşadığı tahmin edilen Hoca Mes'ud, edebiyat tarihimizde, *Süheyl ü Nevbahar* ve *Ferhengnâmei Sa'dî* adlı eserleriyle tanınmıştır. 751/1350 tarihinde Farsçadan dilimize çevrilmiş olan 5568 beyitlik *Süheyl ü Nevbahar,* mesnevî tarzında romantik bir aşk hikâyesidir. Hoca

[10] garra olmak : kibirlenmek, gösterişe koyulmak
[11] şadi : Sevinme, sevinç.
[12] saki : kadeh sunan, içki sunan.
[13] sagrak : bardak.
[14] fısk : günah.
[15] *ħôn:* sofra.
[16] çalap : Tanrı
[17] rûzî kılmak : kısmet etmek, nasîp etmek.

Levent Şahverdi Arşivi

Mesd'ud'un mesnevî aralarına yerleştirdiği gazeller kendisine aittir. Farsça metin elde olmadığından Sa'dî'nin eserinin aslına ne dereceye kadar sadık kaldığı bilinmemektedir. Eser, Hoca Mes'ud'un yeğeni İzzeddin Ahmed tarafından tamamlanmıştır.

Hoca Mes'ud'un öteki eseri olan *Ferhengnâme-i Sa'dî,* Sa'dî'nin *Bostan* adlı eserinden seçme yoluyla yapılmış 1703 beyitlik bir mesnevîdir. Her iki eser de Farsçadan aslına sadık kalınarak yapılmış bir çeviri olmadığı, şairin kendi katkıları da bulunduğu için, Hoca Mes'ud bu iki eseri ile hem Fars edebiyatını çok iyi bilen usta bir şair olduğunu ortaya koymuş, hem de Türk dili ve edebiyatı alanında yaptığı önemli katkıları sergilemiştir.

Kul Mes'ud

XIV. yüzyılın önemli şairlerinden biri de Kul Mes'ud'dur. Asrın ilk yarısında yetişmiş olan Kul Mes'ud, Aydınoğlu Umur Bey (1309-1347) adına hayvan hikâyelerine dayanan *Kelîle ve Dimne*'yi serbest çeviri yoluyla Türkçeye aktarmıştır.

Eserin aslı Sanskritçedir. Niteliği bakımından bir Hint kralı için yazılmış hikmet kitabıdır. Eser, Arap ve Fars dillerine de çevrilmiştir. Kul Mes'ud, çevirisini Ebu'l-Mealî Nasrullah'ın XII. yüzyıldaki Farsça tercümesine dayandırmıştır. *Kelîle ve Dimne*, eserdeki iki çakalın adıdır. Eserdeki on altı bölümden yüz kadar hikâye, ülkenin yöneticilerce adaletle idaresini sağlamak için söylenmiş temsilî hikâyelerdir. Hikâyeler arasına yer yer manzum parçalar da serpiştirilmiştir. Eserin ne zaman çevrildiği bilinmiyor. Yalnız Umur Bey 1347'de öldüğüne göre, çeviri, bu tarihten önce yapılmış olmalıdır.

Kelîle ve Dimne'den Bir Metin Örneği

Balıkçır[18] *ve Yingeç destanı*

Bir balıkçır bir su kırañında[19] *yirlenmiş idi ve hâcet kadarınca her gün balık dutarıdı, rûzigârını ni'met ve keñlik*[20] *içinde göçürürdi. Çun za'iflık ve kocalık aña yol boldı, pes avlamaktan kaldı ve gendüzine eyitti: Diriga, kim ömür dükendi ve tecribeden ve iş görmekden artuk elde nesne kalmadı kim oşbu pirlik vaktında elümü dutayıdı. İmdi çun kuvvetden ve av avlamakdan kaldum, pes işüñ bünyâdını*[21] *hîle üzerine komak gerek. Böyle söylendi, vardı, bir su katında oturdı, bir yengeç ırakdan gördi, ilerü geldi ve eyitdi: Seni kaygulu görürven, balıkçır.*

[18] balıkçır: balıkçıl, balık yiyerek beslenen büyük bir kuş türü.
[19] kırañ: kenar, kıyı.
[20] keñlik: bolluk.
[21] bünyad: temel, esas.

Levent Şahverdi Arşivi

"Balıkçır ve Yingeç Suratı bu misal üzerine kim yazıldı" cevap virdi kim: nite kaygulu olmayayın? (....)(A. Zajaczkowski yay., s. 20).

Kadı Burhaneddin (1344-1398)

Asıl adı Burhaneddin Ahmed olan Kadı Burhaneddin Kayseri'de doğmuştur. İlk öğrenimini Kayseri Kadısı olan babasından alan Burhaneddin, Mısır, Şam ve Halep'te; islâmî ilimler, astronomi ve tıp öğrenimi görmüştür. Oğuzların Salur boyundan gelen Burhaneddin, babasının ölümünden sonra Kayseri kadısı olmuş ve Kayseri'deki Eretna devletinde vezirlik ve nâiplik görevi yapmıştır. Eretna devletinin parçalanıp yıkılmasından sonra 1381'de Sivas'ta hükümdarlığını ilân etmiştir. Ancak, 1398'de Akkoyunlu Devleti ile giriştiği çarpışmada pusuya düşürülerek öldürülmüştür.

Yaşamı mücadeleler içinde geçen Kadı Burhaneddin, yalnız bilim konularına yönelmiş bir hükümdâr değil, aynı zamanda sade fakat coşkulu şiirler yazan değerli bir şairdir. 1500 gazel 20 rubai ve 119 tuyuğdan oluşan divanının tek yazma nüshası British Museum'dadır (796/1393). Bu nüsha 1943'te tıpkıbasım, 1980'de de çevriyazılı metin olarak yayımlanmıştır.

Bir Rubaî Bir Tuyuğ Örneği

1. *Şâhâ yüzüñüñ gülini dirsem ola mı?*
Ne çekdüğümi yüzüñe dirsem ola mı?
Piste[22] *lebüñün dileği benden cândur*
Reddeyleyüben sözüni sırsam[23] *ola mı?*

2. Hakka şükür koçlaruñ devrânıdur
Cümle âlem bu demüñ hayrânıdur.
Gün batardan gün doğan yire değin
Aşk erinüñ bir nefes seyrânıdur.

(Dîvan, s. 582, 586)

Şeyhoğlu (Mustafa, Sadrü'd-dîn:1340 ?-1410)

Eserlerindeki ön ad ayrılığı dolayısıyla, elimizde, Mustafa Şeyhoğlu ile Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu'nun ayrı ayrı şahıslar mı, yoksa aynı şahıs mı olduğunu kanıtlayacak bir belge yoksa da biz bu adlar altındaki eserlerin hep Germiyan Beyi Süleyman Şah adına veya onun emri ile yazılmış olmalarına, eserlerdeki dil ve üslup özelliklerinin ortaklığına dayanarak Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu ile Mustafa Şeyhoğlu'nun aynı şahıs olduğu kanısındayız.

[22] piste: fıstık gibi.
[23] sırmak: kırmak, reddetmek

Levent Şahverdi Arşivi

Hoca Mes'ud'un elinde yetişmiş ve Germiyan sarayına intisap etmiş olan Şeyhoğlu, Germiyan Bey'i Süleyman Şah'ın nişancılığını, defterdarlığını ve musahipliğini yapmış nüfuzlu ve ünlü bir şairdir.

Şeyhoğlu'nun hem manzum hem de mensur eserleri vardır. Manzum eseri 7903 beyitlik *Hurşîd-Nâme* (*Hurşîd ü Ferahşâd*) adlı mesnevî biçimindeki hacimli aşk hikâyesidir. Süleyman Şah adına yazmaya başladığı *Hurşîd-Nâme*'yi 1387 yılında Yıldırım Bayezid'e sunmuştur. Anlatımındaki sadelik, canlılık ve san'atındaki güçlülükle, böyle edebî değeri yüksek bir mesnevî ortaya koymuştur. Ne var ki, kendisi dil ve san'at değeri yüksek bir eser yazabildiği hâlde, ogünün genel havasına uyarak bu eserinde, yer yer Türkçenin tatsız, tuzsuz kaba bir dil olduğu yakınmasından kendini alamamıştır.

Şeyhoğlu'nun mensur ve manzum parçalar kapsamındaki *Kenzü'l-Kübera ve Mihekkü'l-Ulamâ*'sı (1407) padişah, bey, vezir, âlim ve kadılara dinî öğütler veren didaktik bir eserdir.

Şeyhoğlu, Süleyman Şah'ın emri ile Farsçadan *Kaabus-Nâme* ve *Marzubân-Nâme* adlı eserleri de başarıyla Türkçeye aktarmıştır. *Unsûrü'l-Maalî, Keykavus bin İskender bin Kaabus*'un 475/1092 yılında oğlu *Gîlânşâh* için yazdığı eserin serbest çevirisi olan *Kaabus-Nâme Tercümesi,* ahlâki, siyasî nitelikte bir eserdir.

Merzubân bin Rüstem'in eserinden Türkçeye aktarılan *Marzubân-Nâme Tercümesi* ise, *Kelile Dimne* gibi hayvan hikayelerine dayanan ve *Kaabus-Nâme* gibi yine ahlâkî, siyasî nitelikte bir eserdir. Her iki eserin de çeviri tarihleri belli değildir. Bu iki eserin sanıldığı gibi anonim birer eser değil, Şeyhoğlu'na ait olduğu belgelere dayanılarak Z. Korkmaz tarafından ortaya konmuştur. (bibl. bk.).

Erzurumlu Darîr

XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve asıl adı Mustafa, mahlâsı da Darîr olan Erzurumlu Darîr, hem şair hem de nâsir olarak ün yapmış bir edebî şahsiyettir. Biyografik kaynaklarda hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Öğrenebildiklerimiz onun eserlerinden çıkan bilgilerdir.

Mustafa Darîr, Erzurum'da doğmuş ve ilk öğrenimini orada tamamlamıştır. Doğuştan âmâ olduğu hâlde, sahip olduğu hafıza gücü sayesinde Arapça ve Farsça da öğrenmiş olan Darîr'in eserlerinden, bilim ve edebî gücü yüksek düzeyde bir yazar olduğu anlaşılmaktadır. Elimizde, Darîr'in dost meclislerinde anlattığı dinî ve tarihî hikâye ve olayların kâtipler tarafından yazıya geçirilmesiyle ortaya çıkan dört eseri vardır. Bunlar *Kıssa-i Yûsuf, Sîretü'n-Nebî, Fütuhu'ş-Şam*, *Yüz Hadîs ve Yüz Hikâye* adlı eserleridir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bunlardan *Kıssa-i Yûsuf* manzum, ötekiler mensurdur. Fakat aralarında yer yer manzum parçalar da vardır.

2124 beyitlik *Yusuf ve Züleyha* mesnevîsi *fâilatün fâilatün fâilün* vezninde romantik bir aşkın hikâyesidir. Eserde, o günün Doğu Anadolu'suna özgü bazı ağız özellikleri de görülür. Ama Darîr'e asıl ün sağlayan eserler, telif ve tercüme niteliğindeki öteki mensur eserleridir.

Fahrî

Aydınoğlu İsa Bey adına 766/1367'de, İran şairi Nizamî'den çevirdiği *Husrev ü Şîrin* mesnevîsi ile tanınan Fahrî de bu yüzyılın değerli şairlerindendir.

Fahrî, 4683 beyitlik *mefâilün mefâilün faûlün* veznindeki mesnevisini aslından olduğu gibi çevirmemiş, bazı değişiklik ve eklemelerle ortaya koymuştur. Bu nedenle, kendisinin de belirttiği gibi eseri, bir yerli telif niteliğindedir. Dili de güzel ve akıcıdır.

Anadolu Beylikleri döneminde, XIV. yüzyıl boyunca yetişmiş yukarıda verilen isimler dışında, elbette daha başka şair, ozan ve yazarlar da vardır. yine 3302 beyitlik bir *Yûsuf ve Züleyha* mesnevîsi yazmış olan Sulı (Süle, Savla) Fakih bunlardan biridir. Said Emre, Kaygusuz Abdal gibi mutasavvıf halk ozanları yanında, Hz. Peygamber'in mucizeleri ile ilgili *Dâstân-ı Ejderha, Dâstân-ı Geyik* gibi dinî hikâyeler, Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin savaşlarını ve kahramanlıklarını işleyen birçok destan ve gazavât-nâme de ortaya konmuştur. Tursun Fakih, Beypazarlı Maazoğlu Hasan, Nakiboğlu ve Şeyyad İsa, bu konuda ilk akla gelen yazarlardır. Mustafa Sadrü'ddîn Şeyhoğlu ile Akkadıoğlu ve yazarı bilinmeyen biri tarafından yapılan *Kaabus-Nâme Tercümeleri* de bu döneme aittir. Bunlara mütercimleri bilinmeyen bazı Kur'an Tercümeleri ile, Kur'an'daki *Yâsin Tefsiri, Mülk Suresi Tefsiri* gibi bazı surelerin tefsirî ile ilgili eserler de katılabilir. Bazı *Kısasü'l-Evliya* ve *Tezkiretü'l-Evliya* çevirileri de bu niteliktedir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında ortaya konan eser sayısı çok artmıştır. Anadolu'da egemen olan bütün beyliklerde ve Edirne Sarayında yer almış olan şair, edip ve bilim adamlarının her biri ortaya koydukları birden çok eserle devrin din, edebiyat ve bilim alanlarındaki kültürünü genişletmişlerdir. Böyle sağlıklı ve verimli bir gelişme yoluna girmiş olan beylikler dönemi dil ve edebiyatı, XV. yüzyılda, itibarî bir sınır çizimiyle yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Bu yüzyılın ikinci yarısı aynı zamanda birçok beyliğin Osmanlı yönetimine girmesi dolayısıyla, Beylikler dönemi Türkçesinden Osmanlı Türkçesine geçiş dönemi niteliğindedir. Ama iki dönem arasında dil yapısı açısından önemli ayrılıklar yoktur.

Levent Şahverdi Arşivi

XIV. yüzyılın ikinci yarısını XV. yüzyıla bağlayan ve dolayısıyla XV. yüzyıla sarkan başlıca şahsiyet ve eserler şunlardır.

Ahmedî (1335(?)-1413(?))

Hayatı hakkındaki bilgiler yetersiz ve çelişkilidir. Öğreniminin ilk yıllarını Anadolu'da geçiren Ahmedî'nin Mısır'da yüksek ilim öğrenimi gördüğü söylenmektedir. Bir dîvan ve mesnevî türünde üç eser ortaya koymuştur. Bunların en önemlisi, Germiyan Beyi Süleyman Şah adına yazmaya başladığı ve onun ölümünden sonra 1390'da bitirdiği *İskender-Nâme* adlı mesnevîsidir. Yaklaşık 900 beyti bulan bu eserde, büyük İskender'in hayatı etrafında gelişen olaylar destanî bir biçimde anlatılmıştır. Ayrıca din, ahlâk, felsefe ve astronomi alanları ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Ahmedî'nin gazeller dışında kasîde, terkib-i bent, terci-i bent gibi öteki edebî türleri de içine alan divanı da çok hacimlidir. Divanındaki şiirler, şairin üstün bir edebî güce sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Ahmedî'nin öteki eserleri, yaklaşık 5000 beyitten oluşan ve İran şairi Selmân-ı Savecî'nin aynı adlı eserinden aktarılan *Cemşîd ü Hurşîd* (1403) mesnevîsi ile 1000 beyti aşan ve tıbbî bir nasihat kitabı olan yine mesnevî türündeki *Tevrîhü'l-Evrak* (1410?)'ı ve Attar'dan dilimize aktardığı *Esrar-Nâme*'sidir. Bunlara edebî sanatlarla ilgili bir eseriyle, Arapça-Farsça manzum sözlüğü ve Arapça bir dil bilgisi kitabı da eklenebilir. Devrin ünlü bir şairi olan Ahmedî, aynı zamanda Divan Edebiyatının da kurucularındandır.

Ahmed-i Dâî (?-1421'den sonra)

XV. yüzyıl başlarından bu yana edebiyat alanındaki etkinlikler Osmanlı sahasında daha verimli olmuş ve gelişmeler hızlanmıştır.

XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki yıllarda yaşadığı bilinen ve Germiyanlı olan Ahmed-i Dâî, asıl ilgi ve iltifatı Ahmedî gibi Osmanlı sarayında görmüştür. Hayatı hakkındaki bilgiler genellikle karışıktır. Yalnız Kütahya'da kadılık yaptığı, önce Yıldırım Bayezid'in oğlu Emir Süleyman (Çelebi Süleyman)'ın, daha sonra da Çelebi Mehmed'in himayesine girdiği bilinmektedir. Bir yandan şairliği bir yandan da bilim adamı yönü ile ün yapan Ahmed-i Dâî'nin manzum ve mensur, telif ve tercüme epey eseri vardır. Dile hâkimiyeti ve eserlerindeki sanat değeri açısından çağdaşlarından ileri bir düzeydedir.

Eserleri: *Türkçe Divan-ı, Çengnâme*'si, *Vasiyyet-i Nuşirevân* ve *Camasbnâme Tercümesi, Farsça Divan*'ı, *Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-leys es-Semerkandî, Tezkiretü'l-Evliyâ, Tâbirnâme* tercümeleri, *Tercüme-i Tıbb-ı Nebevî*, *Miftâhü'l-cenne* vb.'dir. Divan'ı ve bir Türk çalgısı olan çengin

Levent Şahverdi Arşivi

özelliklerini ele alan, yer yer tasavvufî ahlâki motiflerle de bezenmiş olan 1446 beyitlik *Çeng-Nâme*'si eserlerinin en ünlüleridir.

Dede Korkut Hikâyeleri

Asıl adı *Kitâb-ı Dedem Korkut Alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzan* olan ve destanî hikâyelere dayanan eser, Eski Anadolu Türkçesinin en önemli eserlerindendir. İçeriği bakımından göçebe Oğuzların IX-XI. yüzyıllar arasında Sırderya ırmağı boylarındaki yaşayış ve olaylarının XII-XV. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'daki olaylarla beslenmesinden oluşan destanî hikâyelere dayanır. Dede Korkut hikâyelerinin yazarı belli değildir. Eserde göçebe Oğuzların beyler ve hanlar zümresinin yaşayışına ilişkin destanî hatıralar, Oğuzların Doğu Anadolu'da bir yandan Gürcü, Abaza ve Trabzon Rumları ile olan savaşları, bir yandan da Türk boylarının kendi aralarındaki iç çatışmaları anlatan ve bu hatıraları Dede Korkut'un şahsı etrafında toplayan hikâyeler yer alır. Eserdeki destanî hikâyeler, birbirinin devamı niteliğinde değildir. Her hikâye bağımsızdır; yani, hikâyede geçen olaylar birbirleriyle ilişkili değillerdir. Ancak, ele alınan kişiler, bunların yaşayışları, davranışları ve dünya görüşleri açısından Oğuzlara ait konuları işleyen bir bütün oluşturmaktadır. Hikâyeler genel olarak aynı devirde bir hanın etrafında belirli bir düzen içinde toplanmış bulunan Oğuz beyleri çevresinde yürütülmüştür. Âdetleri, gelenekleri yaşayışları ve çeşitli yönleriyle bütün bir Oğuz kavminin yaşamı bu hikâyelere yansıtılmıştır.

Eserin kim tarafından, hangi tarihte yazıya geçirildiği belli değilse de dil ve üslup yapısı XV. yüzyılda yazıya aktarıldığı görüşünü desteklemektedir.

Dede Korkut Hikâyelerinden Bir Metin Örneği

Duħa Koca Oğlı Delü Dumrul Boyını Beyân İder Ħanum Hey

Meger ħanum, Oğuzda Duħa Koca oğlı Delü Dumrul dirler idi bir er var-idi. Bir kurı çayuñ üzerine bir köpri yapdurmış-idi. Kiçeninden otuz üç akça alur-idi, kiçmeyeninden döge döge kırk akça alur-idi. Bunı niçün böyle ider-idi? Anuñ içün ki menden delü menden güçlü er var-mıdur ki çıka menüm-ile savaşa dir-idi, menüm erligüm, bahadırlıgum, cılasunlıgum[24]*, yigitligüm Rum'a Şam'a gide çavlana*[25] *dir-idi.*

Meger bir gün köprisinüñ yamacında bir bölük oba konmış idi. Ol obada bir yaħşı ħub yigit sayru düşmiş idi. Allah emri-y-ile ol yigit öldi. Kimi ogul diyü, kimi ķartaş diyü ağladı. Ol yigit üzerine möhkem kara şiven[26] *oldı.*

[24] cılasunlık: babayiğitlik.
[25] çavlanmak: ün salmak.
[26] şiven: feryat, ağlaşma.

Levent Şahverdi Arşivi

Nagâhandan Delü Dumrul çapar[27] *yetdi. Aydur: Mere*[28] *kavatlar*[29] *ne ağlarsız, menüm köprim yanında bu gavga nedür, niye şiven idersiz didi. Ayıtdılar: ħanum bir yaħşı yigidümüz öldi, aña ağlaruz didiler. Delü Dumrul aydur nere yigidüñüzi kim öldürdi? Ayıtdılar: Vallah big yigit Allah Ta'âlâdan buyruk oldı, al kanatlu Azrâil ol yigidüñ canın aldı. Delü Dumrul aydur: Mere Azrâil didügüñüz ne kişidür kim adamuñ canın alur, yâ kaadir Allah birligüñ varlıguñ hakkıy-içün Azrâil'i menüm gözüme göstergil savaşayım, çekişeyim, dürişeyim, yaħşı yigidüñ canın kurtarayım, bir daħı yaħşı yigidüñ canın almaya didi. Kayıtdı döndi. Delü Dumrul ivine geldi.*

Hak Ta'âlâ'ya Dumrul'uñ sözi ħoş gelmedi. Bak bak mere delü kavat menüm birligüm bilmez, birligüme şükür kılmaz, menüm ulu dergâhumda geze menlik eyleye didi. Azrâil'e buyruk eyledi kim yâ Azrâil var, daħı ol delü kavatuñ gözine görüngil, beñzini saratgıl didi, canını hırlatgıl algıl didi.

Delü Dumrul kırk yigit ilen yiyüp içüp oturur iken nagâhandan Azrâil çıkageldi. Azrâil'i ne çavuş gördi ne kapuçı. Delü Dumrul'uñ görür gözi görmez oldı, tutar elleri tutmaz oldı. Dünya âlem Delü Dumrul'uñ gözine karañu oldı. Çağırup Delü Dumrul soylar görelüm ħanum ne soylar: (...) M. Ergin 1964 yay., (s.61-62).

Anadolu Beylikleri döneminin XV. yüzyıl kesimine giren öteki başlıca edebî vb. eserleri de şunlardır: Halk hikayeleri niteliğindeki Şehzade Ahmed Mısrî'nin, *Kırk Vezir Hikâyeleri* ile *Dâstân-ı Ahmet Haramî, Dâstân-ı Varka ve Gülşah; Cevâhirü-'l-Esdaf* adlı bir Kur'an tercümesi ile Muhammed bin Yahya'ya ait bir başka *Kur'an Tercümesi, Ebü'l-Leys Semerkandî*'nin *Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi,* İznikli Hacı Hüseyin b. İsa'nın *Enfesü'l-Cevâhir* adlı bir tefsir tercümesi, Şeyhî'nin *Divan*'ı, *Hüsrev ü Şîrîn*'i, *Har-Nâme*'si, Mehmed'in *Işk-Nâme*'si (XIV.yy. sonu XV. yy. başı), Hatipoğlu'nun *Ferah-Nâme*'si, Balıkesirli Devletoğlu Yûsuf'un *Vikaye Tercümesi*, Şeyh Elvan Şirazî'nin *Gülşen-i Râz Tercümesi,* Manyaslı Mahmud'un II. Murad adına yazdığı *Acebü'l-Ucûb* adlı mesnevîsi, II. Murad'ın ümerasından Umur Bey adına yazılan *Müfredât-ı İbn-i Baytar* ve *İkşirü'l Saadet Tercümeleri*, Mercimek Ahmed'in *Kaabus-Nâme Tercümesi*, Abdî'nin *Camasp-Nâmesi*, Tutmacı'nın *Gül ü Husrev* mesnevîsi, Yazıcıoğlu Mehmet'in on bine yakın beyitli ünlü *Muhammediye*'si, kardeşi Ahmet Bican'ın *Envârü'l-Aşıkîn*'i, Süleyman Çelebi'nin 1409'da Bursa'da yazdığı, ünü günümüze kadar eksilmeden süregelen *Mevlid* (*Vesîletü'n-Necat*)'i ilk akla gelen eserlerdir. Bunlara halk

[27] çapmak: koşmak, at koşturmak.
[28] mere: bre!
[29] kavat: kavat, pezevenk.

Levent Şahverdi Arşivi

edebiyatı, din ve tasavvuf edebiyatı ile tarihî, tıbbî vb. konularda daha birçok eser eklenebilir.

Anadolu Beylikleri'nin XV. yüzyıla giren manzum ve mensur, telif ve tercüme eserleri, bu yüzyılda Türkçenin nasıl bir sanat ve bilim dalı düzeyine yükseldiğini, Türkmen beylerinin, aydın hükümdar ve emirlerin himayeleriyle kültür etkinliklerinin nasıl büyük bir gelişme gösterdiğinin somut tanıklarıdır. Dildeki sadelik yer yer XV. yüzyılın ikinci yarısında da sürmüştür. Ama İstanbul'un fethi ile başlayan yüzyılın ikinci yarısı, genel olarak artık yazı dilinin klâsik Osmanlı Türkçesine doğru yol aldığı bir geçiş dönemi niteliğindedir.

Beylikler döneminin dil ve edebiyatı ele alınan konular ve türleri bakımından yukarda şahsiyetler ve eserleri sıralanırken belirtildiği üzere, bir kısmı daha çok dinî edebiyatla ilgili tasavvufî veya romantik aşk konusunu işleyen mesnevilerden, Hz. Muhammed'in mucizelerini konu edinen çoğu manzum hikâyelerden, Kur'an tercümelerinden ve tefsirlerden, manzum ve mensur destanî eserlerden, savaş kahramanlık hikâyelerinden, *Kelîle Dimne, Marzubân-Nâme* gibi kıssadan hisse çıkarılan hayvan hikâyelerinden, *Kaabus-Nâme* gibi hem siyasetnâme hem de hayat dersi veren nasihat kitaplarından, bir kısmı tıp, astronomi gibi bilimsel eserlerden, aşk konusunu işleyen ve kasîde, gazel gibi edebi türleri içine alan divanlardan oluşmaktadır.

Tercüme, serbest tercüme ve telif yolu ile ortaya konan bu manzum ve mensur eserlerin XV. yüzyıla girenleri daha lâdinî niteliktedir. Türk edebiyatını gelişme eğiliminin üst düzeylerine doğru çeken bir özellik taşımaktadır. Beylikler dönemindeki Türk edebiyatının XV. yüzyılın ikinci yarısında ulaştığı gelişmişlik ve XVI. yüzyılda eriştiği doruk noktası, başarısını kuşkusuz bu başlangıç dönemindeki çeşitli ve verimli gelişme temposuna borçludur.

Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Dili

Beylikler dönemi Türkçesi, yukarda belirtilen tarihî ve sosyal gelişme koşulları dolayısıyla, konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelesi ile kurulmuştur. Bu nedenle dilde, söz varlığı açısından Eski Türkçeden gelen kelime ve kavramlar ile asıl Oğuzcanın gramer şekilleri, kelime ve kavramları egemen durumdadır. Dile din yolu ve edebî etkilerle girmiş bazı Arapça ve Farsça kelimeler yok değildir. Ancak, bunların sayısı daha sonraki dönemlerle kıyaslanmayacak orandadır.

Bu dönem yazı dilinin imla, ses ve şekil bilgileri açısından gösterdiği genel durum şöyle özetlenebilir:

Levent Şahverdi Arşivi

İmla Durumu

Bu dönemde Arap alfabesi kullanıldığı için, ünlü ve ünsüzlerin yazılışı bakımından bir yandan eski Türk yazı dili geleneğini sürdüren imla özellikleri, bir yandan da Arap-Fars imla geleneğinden aktarılmış olan özellikler yan yana ve karışık olarak yer almıştır. Ünlülerin yazılışında Kur'an imlasının etkisiyle yaygın olarak hareke kullanıldığı hâlde, bir kısım kelimelerin yazılışında aynı zamanda "*hurûf-ı imla"* denilen elif («), vav (Ë), ye (È) gibi özel ünlü işaretlerine yer verilmiş olması bundandır. Bunların kullanılışında belirli bazı esaslar dışında tam bir kural söz konusu değildir. Metinlerde *getürüñ* (Ú„Ë—uÔU½) biçiminde ünlüler ile yazılan örnekler bulunduğu gibi, *yigirmi* (ÂÅdÅJÅ²) "yirmi" biçiminde, yalnız hareke ile yazılan örnekler de vardır. bunlara ünlülerin yazılışı ile ilgili daha başka özellikler de eklenebilir.

Ünsüzlerin yazılışında yine bir yandan Arap-Fars imlasının, bir yandan da eski Uygur imlasının etkisi kendini gösterir. Uygur imlasının etkisi altında, bir damak ünsüzü olan ſ, ﺳ biçiminde yazıldığı hâlde, Arap-Fars imlasının etkilediği yerlerde *ñ,* (ﯓ) işareti ile karşılanır: *beſzer, Taſrı, yañak* "yanak" gibi.

Arap alfabesinde, p, ç ünsüzlerini karşılayacak özel harfler bulunmadığı için bu harfler *b* (□□□), *c* (Ã) harfleri ile karşılanmıştır. Bununla birlikte alfabeye sonradan eklenen *p* (پ), *ç* (چ) harfleri dolayısıyla *p* ve *ç* yazılışlı örnekler de vardır: *çıktı, toprak* gibi.

Uygur yazısı, ince ve kalın sıradan *t* ve *s* ünsüzleri arasında bir ayrım yapmadığı hâlde, Arap yazısında ince sıradan *t, s* (®, f) ile kalın sıradan *ŧ, ś* (ط ص,) birbirinden ayrı harflerle karşılandığı için metinlerde her iki etkiyi taşıyan yazılışlar da yer almıştır: *ŧavşan, tavar, śayru* "hasta", *sayru, sanasın, śoydılar* gibi. Arap yazısında *k* ve *g* ünsüzlerinin tek bir *kef* harfi („) ile karşılanmış olmasından doğan güçlüğün giderilmesi için *g* harfi yer yer üç noktalı *kef* (ڭ) ile gösterilmiştir.

Ses Bilgisi

1. Beylikler dönemine giren eserlerde, günümüz Türkiye Türkçesinde bulunmayan bazı uzunluklar göze çarpar. Bunlar ya *tapıg* > *dapū* "hizmet", *atlıg* > *atlū* örneklerinde görüldüğü gibi hece ve ses kaynaşmalarından doğan uzunluklardır. Yahut da Türkçenin çok eski dönemlerinden gelen ve "aslî uzunluklar" diye adlandırılan uzunluklardır: *āç* "aç", *ād* "ad, isim", *ōn* "on" *yūz* "yüz", *yōħ* "yok" gibi.

2. Metinlerde, bugünkü yazı dilimizde yer alan 8 ünlü dışında bir de kapalı *e* "ė" ünlüsünün varlığı söz konusudur. Ama bu ses hep esre ile

Levent Şahverdi Arşivi

gösterildiği için, günümüzdeki *dėmek, yėmek, bėş, gėce* gibi sözlerin o dönemde *dimek, yimek, biş, gice* biçimlerinde söylendiği kabul edilebilir.

3. Ünlü Uyumu

Kelimelerdeki ünlü değişimini incelik kalınlık açısından ayarlayan ve "*dil benzeşmesi*" denilen büyük ünlü uyumu kuralı çok güçlüdür. O denli ki, günümüz yazı dilinde uyuma aykırı olan *+ki* aitlik eki ile imlada bitişik yazılan *ile* ve *içün* "için" edatları, *i-* ek fiilinin geçmiş zaman çekimi ile hikâye ve rivayet çekimleri, kalın sıradan sözlerle de uyuma girmiştir: *yarınkı, uçmakdakı* "cennetteki", *anuñla* "onunla", *garazıçun, varıdı, oglıyımış, azıdugın* "az olduğunu" vb.

Bir kelimenin ilk hecesindeki yuvarlak ünlüye göre ayarlanan ve küçük ünlü uyumu diye adlandırılan "*dudak benzeşmesi*", ufak tefek bazı benzeşme ışıltıları görülmekle birlikte, genellikle yoktur. Uyum aykırılığı kök kelimelerde ve eklerde olmak üzere iki biçimde görülür:

Uyum bozukluğunun nedenlerinden biri, bazı kelimelerin Eski Türkçede olduğu gibi uyum dışı ses yapıları ile devam etmiş olmasındandır: *gendü* "kendi", *eyü* "iyi", *dilkü* "tilki", *yılduz* "yıldız" vb. Bir kısım kelimelerde ise, *b,m,p,v* gibi dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı yuvarlaklaşmalar görülür: *demür, tırmuk, kirpük, avun-* gibi. Buna çok heceli sözlerin sonundaki *ġ /g* ünsüzlerinin Eski Türkçeden Oğuzcaya geçerken eriyip kaybolmasından ortaya çıkan yuvarlaklaşma da eklenebilir: ET *adrıg > ayru* "ayrı", ET *arıg > aruk* "temiz", ET *bilig > bilü* "bilgi" gibi.

Düzlük yuvarlaklık açısından dudak benzeşmesine aykırılık eklerde de görülür: *ılan+uñ* "yılanın", *kardaşı+nuñ, ayb+uñuz, uyan-uk, gir-evüz* "girelim", "girelim", *geñez-durur* "kolaydır" gibi.

4. Ünlü düşmesi-Ünlü türemesi

Söz başında ünlü düşmesi birkaç örneği geçmeyecek kadar azdır: *ısıtma> sıtma, uyuku > yuku* "uyku" gibi. Ancak, orta hece düşmesi koşullarını taşıyan yerlerde düşme olayı yoğundur: *ayır- > ayrık, boyın > boynı, yakış- > yaħşı* "güzel", *emizür- > emzir-* gibi.

5. Ünsüzler

Beylikler dönemi Türkçesinin ünsüzler açısından günümüz Türkçesinden ayrılan en önemli yanı, Eski Türkçedeki *ñ* damak ünsüzünün olduğu gibi sürmesidir.

Ünsüz değişmeleri açısından başlıca ses olayları şunlardır:

Levent Şahverdi Arşivi

a) Ön sesteki *b*-'lerin bugünkü gibi *p*-'ye dönüşmeden olduğu gibi devam etmesi: *bıñar* "pınar", *busu* "pusu", *bış-* "biçmek", *büre* "pire" vb.

b) Ön, iç ve son seslerde Köktürkçedeki b'lerin v'ye dönüşmesi: *bar* > *var, bar-* > *var-, yablak* > *yavlak* "kötü", *tabışkan* > *tavşan, ab* > *av, eb* > *ev* vb.

c) *t-* > *d-* değişimi açısından hem *t-*'yi devam ettiren hem de *d-*'ye çeviren örnekler olmak üzere karışık bir durum göze çarpar. *t-* > *d-* değişimi daha çok ince sıradan sözlerde gerçekleşmiştir. Kalın sıradan sözlerde *t-*'nin korunma oranı daha yüksektir: *tag* "dağ", *tagıl-* "dağılmak", *tal* "dal", *tamar* "damar", *taş* "dış", *datlu* "tatlı", *dın-* "dinmek", *dınç* "dinç", *dut-* "tutmak", *düre-* "türemek" vb.

ç) *k-* >*g-* değişimi: Eski Türkçenin ön damak k-'leri, bu dönemde, günümüz Türkçesinde olduğu gibi g-'ye dönüşmüştür: *kel-* > *gel-, kez* > *gez* "defa", *köl* > *göl, kemük* > *gemük, köñül* > *göñül, kendü* > *gendü* vb.

d) *k* >*ɦ* değişimi: Bir kısım metinlerde kalın sıradan sözlerin iç ve son seslerinde *k* > *ɦ* değişimi görülür: *arka* > *arɦa, bak-* > *baɦ-, budak* > *budaɦ, uçmak* > *uçmaɦ* "cennet", *yoksul* > *yoɦsul* gibi.

e) Metinlerde tek tük *ñ* > *g* değişimine de rastlanır: *yalıñuz* > *yalgız* "yalnız", *iñen* > *igen* "pek", *eñirt-* > *egirt-* "kuşatmak" gibi.

f) Bazı ses değişmesi ya da düşmesinin sonucu olarak yer yer *-ss-* ikizlenmesi görülür: *idisi* > *issi* "sahip", *ısıg* > *ıssı* "sıcaklık", *us* "akıl" > *ussuñı* "aklını" gibi.

Şekil Bilgisi

Beylikler dönemi Türkçesinin günümüz Türkiye Türkçesinden ayrılan başlıca şekil bilgisi özellikleri şunlardır:

1. İyelik ekleri 1. ve 2. şahıs teklik ve çokluk biçimlerinde hep yuvarlak, 3. şahıslarda ise hep düz olarak eklenir: *bag+um* "bağım", *iş+ümüz, at-uñ, ussu-ñuz* "aklınız", *dost-ı, göz-i, evler+i* gibi.

İlgi durumu eki, isimlere hep *+Uñ, +nUñ* biçiminde yuvarlak olarak eklenir *ilân+uñ, siz+üñ, ayı+nuñ* gibi.

Bulunma ve çıkma durumu ekleri hep *+dA, +dAn* biçimlerinde *d-* iledir: *kullık+da, yoklık+da, at+dan, sovık+dan* vb.

Üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme durumu eki *+n* olarak gelir: *arka+sı+n* "arkasını", *düş+i+n* "rüyasını", *uc+ı+n* "ucunu" vb.

Yönelme durumu eki alan *+A*'nın kimi zaman yükleme, bulunma, çıkma ve vasıta durumlarını karşılamak üzere de kullanıldığı görülür. *Sultân-ı Mısır bu geleci+ye* "sözü" *inkâr eyledi. Öldürme+ge* "öldürmeyi" *umarsın. Bunu almaya ben hakluvan. Bunuñ şeklin* "şeklinde" *kimse görmedüm. Biz*

Levent Şahverdi Arşivi

mallarumuza “mallarımızla”, *tavarlarumuza* “davarlarımızla” *meşgul idük, ol hîleye* “hîle ile”vb.

Bulunma durumu ekinin bazen yönelme ve eşitlik durumları bazen de Eski Türkçenin bir kalıntısı olarak çıkma durumu görevi ile kullanıldığı yerler vardır: *Ol terazu kefesinde* “kefesine” *Yûsuf'ı kodılar: Medîne'de* “Medine'ye” *varuban. Bu gice sizüñ sohbetüñüzde* “sohbetiniz ile” *müşerref ve mugtenem oldum. Beşir elinde* “elinden” *gömlegi Ya'kub alur. Alnında* “alnından” *öpdi* vb.

Eşitlik durumu eki alan *+çA/+cA,* “gibi, kadar, göre” anlamlarıyla oldukça geniş kullanılıştadır: *tonça* “elbise gibi”, *kazanca* “kazan gibi”, *olmayasun; tagça* “dağ kadar”, *agırınca* “agırlıgınca”, *hükmince* “hükmüne göre”; *bir yılgaça* “bir yıla kadar” vb.

Benzetme edatının yerini tutan *+lAyIn* artık bugün olduğu gibi eklendiği sözün ünlü uyumuna giren bir ek durumundadır: *bencileyin* “benim gibi”, *kömürleyin* “kömür gibi”, *yağmurlayın* “yağmur gibi” vb.

+rA yön gösterme eki canlıdır: *depere* “tepeye, tepesine”, *göksire* “göksüne”, *karnıra* “karnına” vb.

+ArU ve bundan kısalmış *+rU* ekinin kullanılışı daha sınırlıdır: *arkaru* “arkaya doğru”, *añaru* “ona doğru”, *yañaru* “yana doğru”, *kancaru?* “nereye” gibi.

Zamirler :

Şahıs zamirlerinde 3. şahıs, *ol* ve *olar* biçimleriyle günümüzdekinden farklıdır. Bu şahsın çekiminde de ayrılıklar vardır: *anı, anuñ, anlar, anlaruñ* gibi.

Bu, şu, ol işaret zamirlerinin çokluk biçimleri *bular, şular, olar* şeklindedir.

Dönüşlülük zamirleri *kendü/gendü, kendüz /gendüz* (< *kendü öz*)'dür.

Ayruk “başkası”, *kamu, kamusı* “hepsi”, *biregü* “birisi”, *dükeli, dükelisi* “hepsi”, *degmesi* “her biri” gibi çeşitli belirsiz zamir türleri vardır.

Bildirme ekleri :

Bildirme eklerinin şimdiki zamanı oluşturan ve günümüzdekinden farklı olan türleri şunlardır :

1. şahıs teklik ve çokluk ekleri *-vAn, -Am, -vUz, -Uz*'dur : *kuluñvan,* “kulunum”, *dōstven* “ben dostum”, *gögerçin degülven* “değilim”, *benven* “benim”, *bîçârevüz* “çaresiziz”, *degülüz* vb. 1. şahıs teklik ekinin *-vAm, -In* biçimleri de görülür : *sayruvam* “hastayım”, *ben kulın* “kulum” gibi.

2. şahıs ekleri *–sın, -siz* yalnız düz olarak kullanılır : *eyüsin* “iyisin”, *konuksın*, *körsiz* “körsünüz”

Levent Şahverdi Arşivi

3. şahıs eki *-dUrUr* ve *dUr*'dur : *geñez-durur* "kolaydır", *yoħ-durur* "yoktur", *senüñ-dür* gibi.

Fiil Kipleri :

Çekimli fiillerin haber ve tasarlama kiplerinde, bugünkünden ayrılık gösteren durumlar şöyledir: *-dI* ekiyle kurulan görülen geçmiş zaman kipinin 1. ve 2. şahıs çekimleri hep yuvarlaktır: *sevdüm, sıgınduk, ayrılduñ, kılduñuz*.

Yapılan işi kesin bir yargıya bağlayan geçmiş zaman kipi *-IpdUr, -IpdUrUr* ekleriyle kurulur : *Bir ılan sarmaşıpdurur* "sarmaşmıştır", *virüpdür* "vermiştir" vb.

-gA > *-a* gelişmesi ile oluşan geniş zaman eki daha çok şimdiki ve gelecek zamana kayan bir geniş zaman görevindedir : *bıragup otura* "oturur", *sanasın açılmaya* "açılmaz sanırsın", *olmayavuz* "olmayacağız" vb.

Şimdiki zamanda süreklilik sağlamak için *-A durur, -A yorur* şekilleri kullanılır : *göre-tururam* "görüyorum", *geçe-yorur ben* "geçiyorum" vb.

Beylikler dönemi Türkçesinin yaygın gelecek zaman eki *-IsAr*'dır: *bulısarsen* "bulacaksın", *olısar* "olacak", *uçısar* "uçacak", *eyleyiserler* "yapacaklar" vb.

Bazen *-AsI* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin de şahıs ekleri alarak çekimli fiil gibi kullanıldığı görülür : *Ecel geldikte lâbut gidesi* "gidecek, gidecektir", *eyle olasısın* "öyle olacaksın", *öküş katıluħ göresidür* "görecektir" vb.

Tasarlama kipleri içinde yer alan şart kipi, bugünkü *-sA* ekiyle kurulur. Yalnız yer yer *-A* istek ekiyle karşılandığı da olur : *Her kimüñ bir emîn yirde yurdı ola* "olursa", *anda dirlik bula* "bulur" vb.

-A ekiyle kurulan istek kipinin çekiminde bazı görünüş farklılıkları vardır : *çıkışam* "çıkışayım", *vireyim* "vereyim", *añasın* "anasın", *koyasız* "koyunuz", *diñlenevüz* "dinlenelim" vb.

Gereklilik kipi genellilikle *-A* istek ve *-sA* şart eklerine *gerek* ve *gerekdür* sözlerinin eklenmesiyle kurulur : *bilsem gerek* "bilmeliyim", *gerekdür kim korkmayasın* "korkmamalısın" vb.

Emir kipinde, her şahıs için ayrı yapıda ekler kullanılmıştır :

1. şahıs çekimi istek kipi ile birleşir : *varayım* "gideyim, varayım", *kılalum* gibi.

2. şahıs teklik biçimi, eksiz ya da *–gIl* ekiyle kurulur: *dön, algıl, bilgil* gibi. Çokluk biçimi *-ñ, -Uñ, -ñuz, -Uñuz* ekleri ile kurulur : *anlañ daguluñ, añlañuz, kıluñuz, oynañuz* gibi.

Soru eki *–mI* hep düzdür : *bildük mi? Yorılduñuz mı?* vb.

Birleşik fiiller oluşturan yardımcı fiil türleri çeşitlidir. Günümüz Türkçesinde *et-* ve başka yardımcı fiillerle karşılanan birleşik fiiller için burada

Levent Şahverdi Arşivi

daha çok *kıl-, eyle, dut-* yardımcı fiilleri kullanılmıştır: *ihmal kıl-, eser kıl-* "etkilemek", *nisbet eyle-, cem eyle-* "toplamak", *karar dut-* "karar kılmak", *ma'zur dut-* "mazur görmek" vb. Elbette *var-, gel-* gibi daha başka yardımcı fiiller de vardır : *ziyana var-* "ziyan olmak", *hâzır gel-* "hazır olmak", *kadem ur-* "ayak vurmak, başlamak" *muâvin gör-* "yardım etmek" vb.

Sıfat-Fiiller :

Fiillerin zamana bağlı sıfat ve isim türleri olan sıfat-fiillerin kullanılışları, günümüzden pek farklı değildir. Yalnız tür olarak gelecek zaman gösteren *-Ası* ekinin bugünkünden farklı özel bir yeri vardır. BU ek Oğuzca yazı diline ilk kez Eski Anadolu Türkçesi yoluyla girdiğinden, bu dönem için bir yenilik niteliğindedir. *Göresi* "görecek" *göz*; *yiyesi vakt, işidesi kulak; Daђı kapımuz yok sıgınası* vb.

Zarf-Fiiller :

Zarf görevindeki fiil biçimleri demek olan zarf-fiillerin yaygın türleri şunlardır :

-U, -I, -A, -UrAk, -iken, -ken gibi fiilin gösterdiği oluş ve kılışın tarzını gösteren zarf-fiiller : *Añlayu* "anlayarak" *işleyesiz*; *Beliñleyi* "korkarak" *turu-geldi*; *Utanı, kızarı vardı*; *gözümüz göre helâk olısaruz*.

-InçA / - IncA, -InçAk / -IncAk, -IcAk, -IcAgIz, -IcAgIn, -mAdIn, -mAzdIn öñ, -AlI, -DukçA, -dUgIncA, -dUkdA, -dUgIndA ekleri ile kurulan ve zaman gösteren zarf-fiiller : *Ben gelince* "gelinceye kadar", *sen kapuñı yap* "kapat" *otur*; *erişicegez* "erişinceye kadar", *anı göricek* "görür görmez", *göñlüm ürker*; *Kıyamet kopıcagaz* "kopar kopmaz", *gelebek* gibi *dagıla bu insan; And içmeden* "içmeden önce" *el dutışalım; Bilmedin* "bilmeden" *nite diye* vb.

-p, -Up ve bunların genişletilmiş biçimleri ile kurulan *-UbAn, -UbAnI, -UbAnIn* zarf-filleri genellikle bizdeki *-ArAk* zarf-fiil ekinin yerini tutar: *açuban* "açarak", *delüben* "delerek", *bağlanuban* "bağlanarak", *çeküben* "çekerek", *kalkubanın* "kalkarak" vb.

KAYNAKLAR

AKALIN, Mehmet, Ahmedî, *Cemşîd ü Hurşîd,* İnceleme-Metin, Ankara 1975.

AKAYDIN, Halis, *Ahmet Haramî Destanı*, İstanbul 1973.

Akdoğan, Yaşar, *Ahmed-î Divanı*, Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri (doktora tezi 1979).

ALPAY, Gönül, *Ahmed-i Dâî and his Çengnâme*, Harvard Üniv. 1973.

Levent Şahverdi Arşivi

ARGUNŞAH, Mustafa, Muhammed bin Mahmûd-ı Şirvânî, *Tuhfe-i Muradî*, İnceleme-Metin-Dizin, Ankara 1999.

ATEŞ, Ahmet, Süleyman Çelebi, *Vesîletün-Necât-Mevlîd*, TDK Ankara, 1954.

AYAN, Hüseyin, Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, Erzurum 1979.

CEMİLOĞLU, İsmet, *XIV. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*, TDK Ankara 1994.

CUNBUR, Müjgan, *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı*, DTCF. kitaplığı nu:119 doktora tezi.

DUDA, Herbert, *Die Sprache Qırq Vezir Erzählungen*, Leibzig 1930.

ERCİLASUN, Ahmet, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ yay., Ankara 2004.

ERGİN, MUHARREM, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Ankara 1994.

ERGİN, MUHARREM, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul 1980.

ERTAYLAN, İsmail Hikmet, *Ahmed-i Daî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952.

ERTAYLAN, İsmail Hikmet, *Varaka ve Gülşah* (İnceleme ve Tıpkıbasım), İstanbul 1945.

GÖKYAY, Orhan Şaik, Mercimek Ahmet, *Kabusnâme Tercümesi*, İstanbul 1974.

GÖKYAY, Orhan Şaik, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İstanbul 1973.

GÖLPINARLI, Abdülbaki,

GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Yunus Emre Dîvânı C. I, II, III,* İstanbul 1943-1948.

GRACE SMİTH, Mertin, Yûsuf-ı Meddah, *Varqa ve Gülşah*, Leiden 1976.

GÜLSEVİN, Gürer, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK, Ankara 1997.

İZ, Fahir-KUT Günay, "XIII ve XIV Yüzyıllarda Nazım ve Nesre Toplu Bir Bakış", *Büyük Türk Klâsikleri Ansiklopedisi*, C. I. (İstanbul 1985), s. 252-403.

KARAHAN, Leyla, Erzurumlu Darîr, *Kıssa-i Yûsuf*, TDK, Ankara 1994.

KORKMAZ, Zeynep, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, (TDK Ankara 1995), s.419-423.

Levent Şahverdi Arşivi

KORKMAZ, Zeynep, "Dede Korkut Hikâyelerinin Eski Osmanlı Metinleri Arasındaki Yeri" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, (TDK Ankara 1995), s. 509-513.

KORKMAZ, Zeynep, "Şeyhoğlu Mustafa Sadrü'd-dîn" *Türk Ansiklopedisi*, C XXX (TDK Ankara 1981).

KORKMAZ, Zeynep, "Türkiye Türkçesi" maddesi,. *Türk Ansiklopedisi* C. XXXII (Ankara 1983), s. 393-404.

KORKMAZ, Zeynep, "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki yeri" *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I /Ankara TDK 1995), s. 360-364.

KORKMAZ, Zeynep, Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzuban-Nâme Tercümesi,* İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, Ankara 1973.

LEVEND, Agah Sırrı, *Attar ile Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Mesnevîleri*, TDAY Belleten, 1959, s.

MANSUROĞLU, Mecdud, Ahmet Fakih, *Çarhname,* İst. Ünv. yay., İstanbul 1956.

MANSUROĞLU, Mecdud, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İst. Ünv. yay., İstanbul 1958.

MAZIOĞLU, Hasibe, A. Fakih, *Kitabû Evsâf-ı Mesacidi'-ş-Şerîfe*, TDK, Ankara 1974.

OLCAY, Selâhaddin, Ebul-Leys Semerkandî, *Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi*, İnceleme-Metin-İndeks, Ankara 1965.

ONAY, Talât, *Dastan-ı Ahmet Haramî*, TDK, İstanbul 1946.

ÖNLER, Zafer, Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntehab-ı Şifa I, Giriş-Metin*, TDK, Ankara 1990; *II Sözlük*, İstanbul 1999.

ÖZKAN, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 1995.

TAESCHNER, F., *Kerâmat-ı Ahi Evren*, Wiesbaden 1955.

TATÇI, Mustafa, *Yunus Emre Divanı I, II,* (İnceleme-Tenkitli Metin), Ankara 1990.

TİMURTAŞ, Faruk, Süleyman Çelebi, *Mevlid*, İstanbul 1970.

TİMURTAŞ,, Faruk, Şeyhî, *Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1968.

TİMURTAŞ, Kadri, *Şeyhî'nin Hüsrev ü Şirin'i*, İnceleme-Metin-İstanbul 1963

ÜNVER, İsmail, Ahmedî, *İskendernâme, İnceleme-Metin* Ankara 1975.

YAVUZ, Kemal, Âşık Paşa, *Garib-nâme I,II*, TDK Ankara 2000.

Levent Şahverdi Arşivi

YAVUZ, Kemal, Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Kübera ve Mehekkü'l Ulema*, Ankara 1991.

YÜCE, Nuri, "Türk Edebiyatı" maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C., s.

YÜKSEL, Sedit, *Işknâme,* Ankara 1965.

***Türkiye Tarihi*,** C. 5, AKDTYK, TTK yay., s… (baskıda).

Levent Şahverdi Arşivi

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNİN TÜRK DİLİ TARİHİNDEKİ YERİ

Özet : Oğuzlar, VI-XIII. yüzyıllar arasında Orta Asya'da kurulmuş bütün Türk devletleri içinde etnik varlığını ve ağırlığını duyurmuş bir Türk kavmidir. Ancak, bağımsız bir devletleri olmadığı için Oğuzcaya dayalı bir yazı dili de yoktu.

Oğuzca ilk kez bağımsız bir yazı dili durumuna ancak XIII-XV. yüzyıllar arasında Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşu ile geçebilmiştir. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesinin Türk dili tarihinde önemli bir yeri vardır.

Eldeki makalede, Oğuzcanın VI-XIII. yüzyıllar arasındaki durumu ile, Eski Anadolu Türkçesinin kuruluşundan sonraki gelişmelerin ortaya koyduğu sonuçlar Türk dili tarihi açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler : Oğuzlar, Oğuzca, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu Beylikleri dönemi, Türk dili tarihi.

Abstract : Among the Turkish states founded between the 6th ve 13th centries in Middle Asia, the Oguz volk is one that made its ethnic identity and importance known. But since the volk did not have a sovereign state, there is also no written language based on the Oguz language.

The Oguz language only attained the position of a written language between the 13th and 15th centries with the formation of Old Anatolian Turkish. Hence Old Anatolian Turkish has a important role in the history of the Turkish language.

In this study, the condition Oguz language between 6th and 13th centries and results of the developments after the formation of Old Anatolian Turkish have been evaluated.

Key words : Oguz Turkish, Old Anatolian Turkish, History of the Turkish language.

1. Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi diye adlandırdığımız yazı dili, bilindiği gibi, Anadolu ve Rumeli bölgesinde ve Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde kurulup gelişmiş olan Türk yazı dilinin XIII-XV. yüzyıllar arasını kaplayan ilk dönemidir. Bugün Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında yüzlerce yazma eseri bulunan Eski Anadolu Türkçesi, dil yapısı bakımından özel bir değer taşıdığı gibi, Türk dili tarihindeki yeri bakımından da bir dönüm noktası oluşturur. Çünkü, XIII. Yüzyıla gelinceye kadar Oğuz boyları, Orta Asya Türk devletlerinin siyasî ve sosyal dokusunu oluşturan etnik yapıda önemli bir yer tuttukları hâlde, lehçeleri müstakil bir varlık gösterememiştir. Oğuz Türkçesinin bağımsız bir kimliğe ulaşabilmek için geçirdiği tarihî sürecin bir özet hâlinde gözden geçirilmesi bile, bu önem ve değeri kendiliğinden ortaya koyacak niteliktedir.

Levent Şahverdi Arşivi

Oğuzcanın Eski Anadolu Türkçesinden önceki tarihî dönemi, Oğuz boylarının tarihteki yerlerine koşut olarak başlıca iki alt döneme ayrılabilir. Bunlar:

1. VI-XI. yüzyıllar arasındaki dönem,
2. XI-XIII.yüzyıllar arasındaki alt dönemlerdir.

2.Bilindiği üzere Oğuzlar, Köktürklerin tarihine paralel olarak VI. yüzyıldan beri tarih sahnesinde varlığını duyurmuş olan büyük bir Türk kavmidir. VI-XI. yüzyıllar arasını kaplayan ve Türk dili tarihinde Eski Türkçe diye adlandırılan dönemde, Oğuz boyları varlıklarını Köktürk (MS. 552-745), Uygur (MS. 745-840) ve Karahanlı (MS. 912-1212) Türk devletlerinin coğrafyasında, siyasî bakımdan onlara bağlı ve zaman zaman da bu devletlerin siyasî yapısını etkileyen bir etnik kol olarak sürdüregelmişlerdir.

Orhun ve *Yenisey Yazıtları*'ndaki kayıtlardan, Oğuzların VII. yüzyılın ilk yarısında Yenisey bölgesindeki *Barlık* ırmağı yörelerinde, VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra da *Tula* ırmağı boylarında ve *Ötüken* yöresinde oturdukları bilinmektedir[1]. Bunlar, Köktürklerin yerini alan Uygurlar döneminde de *Orhun* ırmağı bölgesinde yaşamışlardır[2].Karahanlılar döneminde ise, Karahanlıların batısındaki sınır bölgesinde yer almışlardır. Bu Türk boyunun, IX-XI. yüzyıllar arasındaki dönemde, *Aral gölü*nün kuzeyindeki steplerde ve *Seyhun* (Sirderya) ırmağının iki yakasında oturdukları tarihî ve coğrafî kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır. Bunların daha X. Yüzyılda, *Sirderya* (Öküz ırmağı) boylarında ve *Aral gölü* kıyılarında *Yenikent* merkez olmak üzere bir *Yabgu Devleti* kurdukları da biliniyor.

Oğuz - Türkmen boylarının tarihte böyle önemli bir yerlerinin bulunmasına rağmen, bu dönemde Oğuzca kendisini bağımsız bir varlık hâlinde ortaya koyamamıştır. Bu durum, Türk dilinin o yüzyıllardaki tarihî akışını yönlendiren etkenler yanında, asıl, Oğuzların bağımsız bir siyasî varlık kuramamış olmalarıyla ilgilidir. Bu dönemde meydana getirilen eserlerde, Oğuz-Türkmen lehçesi, kendi varlığını ancak bazı belirtiler hâlinde ortaya koyabilmiştir.

Aslında Eski Türkçe dediğimiz dönem, dil yapısında az çok farklı lehçelerin izlerini taşıyan bir dönemdir. Oğuzların bağlı bulundukları Türk devletlerinin sınırları içinde birbirinden farklı etnik unsurların yer almış ve bunlara ait dil özelliklerinin yer yer yazı diline yansımış olması, Köktürk yazıtlarında olsun, meydana getirilen daha sonraki yazılı eserlerde olsun,

---

[1] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanlar*, AÜ. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. yay., Ankara 1967, s. 13; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara, 1987, s. 36-D 22, s. 102-8, s. 104-B 12, 14, 15 vb.

[2] Faruk Sümer, age., s. 19-25.

Levent Şahverdi Arşivi

birtakım lehçe veya ağız ayrılıklarının doğmasına yol açmıştır. W. Radloff'un bu konudaki tespiti[3] ilgi çekicidir. S. E. Malov da Yenisey ve Orhun Yazıtları'ndaki lehçe ayrılıkları ile eski Kuzey Oğuzcanın etkisine işaret etmiştir[4]. A. von Gabain ise, Uygur yazıtlarında olduğu gibi, Orhun ve Yenisey Yazıtları'nda da lehçe ayrılıkları yüzünden bir dil birliğinin bulunmadığını belirtmiş, Eski Türkçe döneminden bugüne kadar hangi kavmî unsurlara ait olduğu tespit edilemeyen beş ayrı lehçenin izlerinden söz etmiştir[5]. Köktürk ve Uygur ülkelerinde Oğuzlar da önemli bir yer tuttuklarına göre, Eski Türkçede Oğuz lehçesi ile ilgili birtakım özelliklerin de kendini göstermesi olağandır. Nitekim bizim daha önce bu konuda yaptığımız bir araştırma, Yenisey ve Orhun Yazıtları ile Uygurcanın *n* lehçesinde, genel eğilimler veya belirtiler halinde birtakım Oğuzca özelliklerin de yer aldığını[6] ortaya koymuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Karahanlı dönemini temsil eden *Anonim Kur'an Tefsiri'*nde de, A. K. Borovkov Oğuzcanın etkisini tespit etmiştir[7].

Sonuç olarak, Eski Türkçede Oğuz-Türkmen lehçesinin izlerine rastlanmakla birlikte, bu dönemde Oğuzca, esas itibariyle konuşma dilinden öteye geçemeyen bu yüzden de özellikleri açık seçik belirlenemeyen sisli bir perdeyle örtülmüş bulunmaktadır.

3. Gelelim XI-XIII. yüzyıllar arasındaki döneme:

Oğuzlar bu dönemde Orta-Asya'daki varlıklarını daha belirgin duruma getirmişler; Yukarıda belirttiğimiz *Yabgu Devleti*'nin merkezi *Yenikent*'e ilave olarak *Haare, Cend, Sepren, Suğnak, Karaçuk (Fârab), Barçınlıg-Kent, Ecnas, Uzkent, Sırlı-Tam* gibi yeni şehirler kurarak Sirderya ırmağının iki yakasında kısmen göçebe kısmen de yerleşik hayata geçmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud, yerleşik yaşayışa geçmiş olan Oğuzların yüksek kültürlü bir şehir hayatı yaşadıklarına işaret etmiştir[8].

---

[3] *Die alttürkischen Inschriften*, Neue Folge, st. Petersburg, 1897, s. 42; "Die vorislamische Sehriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben", *İzvestia Akademia Nauk*, 1908, s. 842.

[4] *Pamyatniki drevnetyurskoy pismennosti*, Moskva-Leningrad 1951, s. 98.

[5] *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1974, § 2.

[6] "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araşturmalar*, 1. Cilt, Ankara 1995, s. 205-216.

[7] F. Sümer, age, s. 39-40, 52-56, V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1945, s. 127, 128; P. Tolstov, "Gorodo Guzov" (Oğuz Şehirleri), *Sovetskaya Etnografiya*, 1947/3, s. 55 ve öt. ; M. Jirmunskiy (çev. İsmail Kaynak), "Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler", Belleten, c. XXV/199 (Ankara 1961), s. 479-483; A.K. Borovkov (Çev. Halil İbrahim Usta - Ebülfez Amanoğlu), Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII – XIII. Yüzyıllar), Ankara TDK. Yay. 2002, s. 18, 19, 24.

[8] TDK, Besim Atalay yay., Ankara 1992, c. III, s. 14-15.

Levent Şahverdi Arşivi

Öte yandan XI-XIII. yüzyıllar arasında Oğuzların *Aral gölü* kıyılarındaki steplerden güneye Harezm ve Sirderya bölgesine sürekli göç ettikleri, Harezm yoluyla Horasan üzerinden Yakın Doğuya uzanarak Selçuklu devletlerinin kuruluşunu hazırladıkları bilinen tarihî gerçeklerdir. XI-XIII. yüzyıllar arası, aynı zamanda Oğuzların Orta-Asya'dan batıya doğru uzanan siyasî etkinliklerinin güçlenme dönemidir. Nitekim daha XI. yüzyılda büyük Selçuklu Devleti'nin batıya yaptığı göçlerle, Oğuz nüfuzu yalnız *Sirderya*, Maveraünnehir, Harezm ve Horasan bölgelerinde kalmamış; Azerbaycan üzerinden Abbasi Devleti'nin başkenti ve büyük kültür merkezi Bağdat'a kadar uzanmıştır.

XI. yüzyıl sonlarında Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lûgat-it Türk*'te Oğuzlara ve Oğuzcaya ağırlıklı bir yer vermiş olması, hiç şüphe yok ki, Oğuzların bu dönemde, Orta-Asya ve Batı Türk dünyasında oynadıkları etkin rolle ilgilidir.

Gerçekten de Oğuz Türkçesi üzerindeki ilk somut bilgilerimiz, Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzca için ayırdığı bölümde verdiği bilgilere veya yer yer yaptığı açıklamalara dayanıyor. Bu bilgilerden, Oğuzcanın XI. yüzyıl sonlarında, VI. yüzyıldan beri coğrafî ve siyasî ayrılıklara rağmen tek bir kol hâlinde süregelen ve o dönemde Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi diye adlandırılan ortak yazı dilinden hangi noktalarda ayrılmış olduğunu, bazı belirsizliklere rağmen ana çizgileriyle az çok kestirebiliyoruz[9]. Ancak unutmamak gerekir ki, XI. yüzyıl sonunda Oğuzca genel olarak herhâlde yine konuşma dilinin sınırlarını aşamamış bir lehçe durumundadır.

4. Oğuzcanın geçirdiği ikinci tarihî gelişme süreci XII-XIII. yüzyılları kapsayan dönemdir. Bu yüzyıllarla ilgili tarihî kaynakların Oğuzlar hakkında verdiği bilgiler ve bugün elimizde bulunan, yazılış tarihleri kesin olarak bilinmese de dil yapıları bakımından bu döneme sokulabilecek olan eserler, Oğuzcanın XII, XIII yüzyıllarda Karahanlı yazı dilinden Oğuzca temelinde bir yazı diline doğru bir yol alma (yani Oğuzcaya canlılık kazandırma) mücadelesi verdiğini ortaya koymaktadır. Yazılış alanları Harezm ve Anadolu arasındaki bölgeye giren *Behcetü'l-hadaik*, Ali'nin *Kıssa-i Yusuf*'u, *Kitab-ı Güzîde*, *Kudurî Tercümesi, Kitabu'l-feraiz* gibi eserlerin dili ile Kaşgarlı'nın Oğuzca için verdiği özellikler birbiri ile karşılaştırılınca, durumun genellikle ortaklık göstermesi, Oğuzcanın karışık dilli eserler yoluyla bir geçiş dönemi yaşadığını açıklayıcı niteliktedir. Bu konuda elbette farklı yorumlar da söz konusudur. Bu nitelikteki eserlerde görülen Oğuzca dışı Doğu Türkçesine özgü özelliklerin, bir geçiş sürecinin gereği olarak Oğuzcanın normatif özellikleri olduğunu kabul

[9] Zeynep Kokmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, c. 1, TDK, Ankara, 1995, s. 241, 253.

Levent Şahverdi Arşivi

eden görüşler de vardır. Kabul etmeyen ve bunları kişisel ağız yapısına bağlayanlar da ... Bu konudaki farklı görüşlerin tartışması bir yazımızda özel olarak ele alındığı için[10] burada konunun ayrıntısına girmeyi gereksiz buluyoruz. Yalnız belirtmek istediğimiz husus, yine bu ikinci dönemde de Oğuzcanın dil yapısı bakımından daha kendine özgü kişiliğini bulamamış olmasıdır.

5. Üçüncü dönem, Oğuzların Orta-Asya'dan uzak bir coğrafî bölgede, yani Anadolu'da bağımsız bir devlet kurduktan sonra (M. S. 1077), XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak oluşturdukları Eski Anadolu Türkçesi dönemidir. Bu dönemde Oğuzların eski ortak yazı dilinden uzak kalmaları ve Anadolu'ya XI-XIII. yüzyıllar arasında sürekli Oğuz göçlerinin yapılmış olması, Oğuzcanın yazı dili hâline gelişinde önemli birer etkendir. Ancak, bu dönemin oturmuş, standart bir yazı dili durumuna gelmesi kolay olmamıştır. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinde din dili, medrese dili, bilim dili ve dış yazışmalar dili olarak Arapçanın, edebiyat ve divan dili olarak da Farsçanın yürürlükte olması, Türkçenin hâkim duruma geçebilmesini hayli güçleştirmiş ve geciktirmiştir. Bu yüzden Selçuklular devrinde Türkçe, yalnız halka seslenen basit içerikli ve dinî nitelikte eserlerin dili olabilmiştir; dolayısıyla Arap ve Fars dillerine karşı büyük bir mücadele vermek zorunda kalınmıştır.

Öte yandan,halkın konuşma dili olan Oğuzcanın bir yazı diline dönüştürülmesi de elbette kolay olmamıştır. Ortak İslâm uygarlığının ve Anadoludaki yeni yaşayış düzeninin gerekli kıldığı dil malzemesi, ister istemez yer yer Arapça ve Farsçadan yararlanmayı ve yerli dillerdeki bazı yabancı kelimeleri Türkçeleştirmeyi de gerekli kılmıştır. Ne var ki, Selçuklu Devletinin yıkılması ile kurulan Anadolu beylikleri dönemi (1277-1450), Anadolu'da Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde bağımsız bir yazı dilinin oluşmasını kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Beylikler dönemi Türkçesinin ana özelliği, Arapça ve Farsçaya karşı Türkçeyi egemen kılma mücadelesinde toplanır. Gerçi XIII. yüzyıl Orta-Asya'sındaki siyasî sosyal kaynaşmaların doğurduğu sonuçlar, Türk dilini artık tek bir kol hâlinde yol almaktan çıkarıp yeni yazı dillerinin oluşmasına elverişli bir ortam hazırlamıştır. Ancak, yeni yazı dillerinin oluşmasını ve Türk dilinin birkaç ana kola ayrılmasını sağlayan bu tarihî süreç dışında Anadolu Beylikleri'nin başında bulunan ve o yüzyıl Anadolu'sunun siyasî, sosyal ve kültürel temsilciliklerini yapan Türkmen beylerindeki bilinçli tutumun ve kendi ana dillerine verdikleri değerin büyük payı vardır. Karamanoğlu Mehmet Bey'in H. 676 (M. 1277) yılında divan işlerinde yalnız Türkçe kullanılmasını emretmiş olması, bu genel tutumun bir göstergesidir.

[10] "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Divanu Lûgat-it Türk", *Türk Dili*, s. 570 (Haziran 1999), 459-470.

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim, Anadolu'nun en batı kesimlerinden başlayarak ta Erzurum'a kadar uzanan bölgelerinde ve bütün beylik merkezlerinde etkin birer kültür ortamı oluşmuştur. Böylece Aydın, Kütahya, Bursa, Manisa, Balıkesir, Konya, Niğde, Lâdik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Kırşehir ve daha sonra Edirne gibi merkezlerde telif ve tercüme yoluyla günümüze kadar uzanabilmiş manzum ve mensur, dinî, tarihî, edebî, destanî, felsefî, tıbbî nitelikte büyük çapta yüzlerce eser ortaya konabilmiştir. Bütün bu gelişmelerle XV. yüzyıl ortalarında, Eski Anadolu Türkçesi, artık genel çizgileri ile o günün ihtiyaçlarını karşılayabilen bir bilim ve sanat dili düzeyine yükselmiş bulunuyordu.

Böylece; Oğuz Türkçesi, VI. yüzyıldan XIII. yüzyıl sonlarına kadar uzanan birbirinden farklı iki sürecin oluşturduğu belirsizlikten ve tarihin sisli perdesi altında eriyip kaybolmaktan kurtularak Doğu Türkçesinden ayrı, kendine özgü şekil ve işlev dallanmalarına uğramış zengin dil yapısı ile dil tarihindeki özel yerini alabilmiştir.

6. Eski Anadolu Türkçesinin bir yazı dili hâlinde kuruluşunun dil tarihi açısından ortaya koyduğu öteki sonuçları da şu noktalarda özetleyebiliriz:

1. Eski Anadolu Türkçesinin bağımsız ve zengin bir yazı dili hâline gelişi, Oğuz-Türkmen kolunun daha sonraki dallanmalarına da çığır açmış; bu yazı dilinin, zamana ve yeni kültür şartlarına bağlı değişme ve gelişme dönemlerinden geçerek oluşturduğu Osmanlı Türkçesi, Kırım Osmanlıcası, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Gagavuzca gibi kolları içine alan Güney-Batı Türk lehçeleri grubuna sağlam bir temel vazifesi görmüştür.
2. Bu yazı dilinin kurulması ile, Oğuz Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından Eski Türkçe ile ortaklaşan yanları dışında, özellikle klâsik Doğu Türkçesinden büyük ölçüde ayrılmış olan özellikleri bütün ayrıntıları ile gün ışığına çıkmıştır.
3. Bu dönemde ortaya konan yüzlerce eser ve bunların Eski Anadolu Türkçesine özgü dil yapıları, Türk dili alanına bir zenginlik katmıştır. Türk dilinin öteki kollarında görülmeyen veya seyrek rastlanan gramer şekilleri, konuşma dili kanalıyla yazı diline aktarılmıştır. Ses ve şekil bilgisinin kendine özgü birçok özelliği, bu bağlamda *yablak>yavlak* "pek, fena, kötü", *tabışkan>tavşan*, *aruvan* "temizim", *açavuz* "açalım" örneklerindeki b>v değişmesi; Türkiye Türkçesinin bugünkü *-Iyor* şimdiki zaman kipini oluşturan *alayorur*, *geçeyorur* örneklerindeki *–a yoru-r* tasvir fiili; *boyın virüpdür*, *sarmaşupdurur* örneklerindeki geçmiş zaman kipi, *bulısaram*, *uçısar*, *salısar* örneklerindeki *-IsAr* gelecek zaman eki, *yiyesi gün, göresi göz, dogacak vakt, korınacak nesne*

Levent Şahverdi Arşivi

örneklerindeki *-Ası, -AcAk* gelecek zaman sıfat-fiilleri ile bunların çekimli fiil türleri; *-IcAk, -IncAk, -IcAgAz* gibi zarf-fiil ekleri ve bunlara katılacak daha başka nice özellikler, dil hazinesine ilk kez Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla kazandırılmış olan şekiller, yeni gramer biçimleridir.

4. Anadolu'ya 24 Oğuz boyundan 23'ünün gelmiş olması, bunlar dışında Kıpçak vb. öteki bazı Türk etnik unsurlarının da yer alışı, gerek Oğuz boyları, gerek Oğuzların öteki unsurları arasında birtakım ağız ayrılıklarının bulunması ister istemez etkisini yazı dilinde de göstermiştir. Anadolu Beylikleri döneminde her beylik bölgesinde bir kültür merkezinin filizlenmesi ve yazılı eserlerin dili ile konuşma dili arasında bir ayrım gözetilmemesi, Eski Anadolu Türkçesini oluşturan normatif ve standart ölçüler yanında, bunun dışına taşan birtakım ağız ayrılıklarının da bulunmasına yol açmıştır. Bugün bu döneme giren eserlerin çeşitli yönlerden incelenmesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Eski Anadolu Türkçesinde konuşma ve yazı dilinde var olan bu farklılıklar, zamanın yol açtığı bazı değişmelerle veya olduğu gibi günümüz Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmiştir. Bugün Anadolu ağızlarının zengin yapısında yer alan çeşitli özelliklerin temelinde yine Eski Anadolu Türkçesi yatmaktadır. Dolayısıyla, Eski Anadolu Türkçesi, Anadolu ve Rumeli ağızlarının oluşmasında da temel vazifesi görmüştür; tarihî diyalektoloji çalışmalarının da yolunu açmıştır.

Gerçi bugün Eski Anadolu Türkçesi üzerinde, daha, toparlayıcı ve sınıflandırıcı çalışmalar yapılmış değildir. Onun için o dönemdeki Oğuz boylarını temsil eden kaç temel ağız yapısının bulunduğu bilinmemektedir. Bu yüzden de Anadolu ağızlarının tarihî devirle olan bağlantısını aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz[11]. Bu nitelikteki çalışmalar bir kaçı geçmeyecek kadar azdır. Yalnız şu var ki, bu alandaki toparlayıcı bilgiler ortaya konduktan sonra, Eski Anadolu Türkçesi ile Anadolu ve Rumeli ağızları arasında bir köprü kurulabilecek ve tarihî diyalektoloji araştırmalarından verimli sonuçlar elde edilebilecektir.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2004/II (TDK yay., Ankara 2006), s. 99-106.

[11] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihî Devirlerle Bağlantısı Üzerine", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni*, TDK yay. Ankara, 1999, s. 65-69.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

EMÎR HİDÂYETULLAH DİVANI'NIN DİL YAPISI ÜZERİNE GÖRÜŞLER

Emîr Hidâyetullah, XIII. yüzyıl sonlarında bir aşiret beyliği olarak başlayıp, XIV, XV. yüzyıllar boyunca Doğu Anadolu, İran ve Irak bölgelerinde güçlü bir devlet kurmuş olan Akkoyunlulara mensup bir şairdir. XV. yüzyıl sonlarına kadar yaşadığı sanılıyor, Emîr Hidâyetullah'ın yaşamı ve eserleri hakkında gerek Osmanlı gerek Azerî edebî kaynaklarında ve tezkirelerde hemen hiçbir bilgi yoktur. Yalnız, eldeki divanından ve Akkoyunlu şehzadesi Halîl için yapılan arz merasimini anlatan Celâlü'd-dîn Muhammed bin As'ad Davvani (H. 830-908 / M. 1429-1502)'nin *Arz-Nâme*[1] adlı eserinden bu konuda bazı bilgiler alabilmekteyiz.

Arz-Nâme, Akkoyunlu Devleti'nin Uzun Hasan dönemindeki (1446-1478) askerî ve sivil teşkilâtına ışık tutan önemli bir eserdir. Bu eserde Uzun Hasan'ın oğlu Şehzâde Halîl'in Fars eyaleti valiliğinde bulunduğu sırada, bir teftiş dolayısıyla yapılan geçit resminin (H. 881/M. 1476) ayrıntılı tasviri verilmiştir.[2] Bu tasvirde Hidâyetullah Beg hakkında yer alan cümleler şöyledir: "*(...) Emîr-i a'zam mührdâr Beg ve yanında kendisi ile birlikte mührdârlık eden hükümdarın kulları arasında ikbâle mazhar olmuş Emîr Hidâyetullah Beg, üzerinde hamâil biçimindeki kılıçla hizmet töresine uygun olarak karşıda durmakta idi. Doğuya bakan yanda, ötekî nedîmler ve ehl-i tarâb çalgı aletleri ile birlikte emre âmâde bekliyorlardı.*" Bu tasvir ve nitelendirmeden, Emîr Hidâyetullah Beg'in *Şehzâde Halîl*'in divanında yer almış "mührdâr Beg" payesinde bir "emîr-i kebîr" olduğu anlaşılıyor. Aynı eserin "Arzın ikinci gününün sıfatı" bölümünde de, *Emîr Hidâyetullah* ve kardeşi *Emîr İnâyetullah*'ın adları "iki büyük emîr: *emîr-i kebîr*" olarak geçmektedir. Her ikisinin de "söz ehli" olarak dünyada benzerlerinin bulunmadığı ve şiirlerinin göklere yükseldiği kaydedilmiştir.[3] Ayrıca iki kardeşin protokoldaki yerlerinin "Mührdâr Beg'in yer ve payesine eşit olduğu ve Emîr Hidayetullah'ın Şehzâde Halîl'in ınaklarından (musahip) olduğu belirtilmiştir.

Bugün elimizde Emîr Hidâyetullah Beg'in yalnız *Divan-ı Hidayet* adını taşıyan bir divanı bulunmaktadır.

Arz-Nâme'den ve divanındaki bazı beyitlerden öğrendiğimize göre, *Emîr Hidâyetullah*, önce Akkoyunlu Devleti'nin *Fars* (Irak-ı Acem) eyaletine

[1] İstanbul Süleymaniye Kitaplığı, Hamidiye Bölümü, Nu. 1348.

[2] Bu konuda ayrıntılı bilgi için V. Minorsky, "A civil and Military Rewiew in Fars in 881/1476", *BSOS* X/1 (1940-1942), s. 141-178'e bk.

[3] Kilisli Rifat, *Arz-Nâme* yay., *Millî Tetebbualar Mecmuası*, S. 5, s. 299; Minorsky, *agm*., s. 54.

Levent Şahverdi Arşivi

bağlı *Şiraz şehrinde ve* Uzun Hasan*'ın ölümünden sonra* da 1478 yılında onun yerine geçen oğlu *Sultan Halîl*'le birlikte *Tebriz*'e gelerek *Tebriz*'de oturmuştur. Ancak, *Sultan Halîl*'in aynı yılda kardeşi *Yâkub* tarafından katledilerek tahtı ele geçirmesi üzerine, *Halîl Han*'ın emirlerinden bir kısmı biat etmek için Yâkub Han'a gelmişlerdir. Yâkub Han onların bazısını affederek yüksek mevkilere getirmiş, bazılarını da yerlerinde bırakmıştır. Hidayetullah Beg'in Yâkub Han'ın hizmetine alınıp alınmadığı kesin olarak bilinmiyorsa da, *Divan*'ın Halîl Han'ın özel kitaplığı için hazırlanmış olan nefis Dublin, Chester Beaty nüshasındaki 186 gazele karşılık Oxford, Bodleian nüshasında 218 gazelin yer almış olması ve "Mesnevi" bölümündeki beyit sayılarının fazlalığı, Hidâyetullah'ın, Sultan Halîl'in daha sultanlığının ilk yılında ölümü nedeniyle Divanını ona sunamadığı, Yâkub Han'a sunmak için yeni gazellerle genişlettiği kanısını vermektedir. Nitekim Bodleian nüshasındaki gazellerin Şah'la ilgili bazı beyitlerinde "şâh", "ey şâh" sözleri yanında "Ya'kub Han", "Ya'kub Sultan" adlarının da geçmiş olması, bu nüshanın *Yâkub Sultan*'a sunulmak üzere genişletildiği kanısını güçlendirmektedir. Bu durum dikkate alınınca Hidâyetullah Beg'in bir süre daha *Tebriz*'de kaldığı kabul edilebilir. Yalnız Sultan Halîl'in katlinden sonra, oğullarından Alâeddîn'in şahsına ait bütün hazinesini toplayarak annesini ve bazı yakınlarını da alarak Irak'a göçmüş olması, bu dönemde, hanedan arasındaki taht mücadelesi nedeniyle başgösteren siyasî karışıklıklar ve Hidâyetul-lah'ın *Divanı*'nda yer yer Irak'tan yakınması ve *Dicle* ırmağını tasvir eden beyitlerin yer alması, onun yaşamının bir bölümünü de Irak'ta geçirdiğini gösteriyor.

Kendisini Doğudaki Ali Şîr Nevâyî ile denk gören güçlü bir sanatçı olan Hidâyetullah Beg'in divanındaki gazellerin konuları ile, bunların işleniş ve üslup özelliklerinden, kendinden sonra gelen Fuzulî'nin yetişmesine de en elverişli ortamı hazırlamış bir şair olduğu anlaşılıyor. Adeta okuyanlara Fuzulî'nin müjdesini veriyor, onun şiirleri.

Emîr Hidâyetullah Beg'in yaşamı ile ilgili öteki ayrıntılarla, divanının elde mevcut Chester Beaty, Bodleian ve Topkapı Sarayı Müze Kitaplığında bulunan üç yazma nüshası üzerindeki ayrıntılı bilgiler, tarafımızdan *TDAY Belleten*'in 1982 (Ankara 1986) cildinde geniş olarak ele alınıp değerlendirilmiştir.[4] Burada yalnız divanın genel dil yapısı ve bu yapının hangi lehçe bölgesine sokulması gerektiği konusuna eğilmek istiyoruz. Şu var ki, konunun iyi anlaşılabilmesi için önce, Akkoyunlu Devleti'nin egemen olduğu bir bölgede yaşamış olan Emîr Hidâyetullah Beg'in kimliğini kısaca tanıtmak istedik.

[4] Bu makale için Z. Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, s. 516-526'ya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Biz, biraz önce sözünü ettiğimiz araştırma yazımıza, "XV. yüzyıl Azerî Türkçesinin Değerli Bir Temsilcisi Emîr Hidâyetullah ve Divanı" başlığını koymuştuk. Hidâyetullah'ı bir Azerbaycan şairi olarak kabullenmemizin nedeni,onun yukarıda belirtildiği gibi *Şiraz, Tebriz* şehirlerinde ve bir süre de Irak'ta yaşamış olmasındandır. Aynı yanlışa Divan'ın Chester Beaty kataloğunu hazırlayan Minorsky de düşmüştür.

Emîr Hidâyetullah'ın divanının Topkapı Sarayı nüshası için "Emîr Afsahuddîn Hidâyet ve İncelenmemiş Divanı" başlıklı kısa bir tanıtma yazısı yazmış olan rahmetli Abdülkadir Karahan da[5] şairin dilini "XV. yüzyıl Azerî Türkçesi" olarak nitelendirmiş, onu Osmanlı veya Çağatay yazı diline maletmenin yanlışlığına işaret etmiştir. Şiirlerinin dilini, V. Minorsky'e atıf yaparak Karakoyunlu şairi ve *Hakikî* mahlaslı Cihan - Şâh (1405-1467)'ın şiirleri ile aynı katagoriye sokmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Karahan da şairin şiirlerini dikkatli bir incelemeden geçirerek değil, yaşadığı bölgeyi dikkate alarak böyle bir yanılgıya kapılmıştır.

Biz, daha sonraki yıllarda Hidâyetullah Beg'in üç yazmaya dayanan divanını incelerken gördük ki, eserin dil yapısı, dil tarihi açısından onu doğrudan doğruya Azerbaycan Türkçesinin bir temsilcisi olarak kabule olanak vermemektedir. Divan'daki şiirler, hiç şüphe yok ki, Akkoyunlu Devleti'nin temelini oluşturan Oğuz-Türkmen boyunun dil yapısındadır. Bu dil yapısı, taşıdığı özellikler açısından Azerbaycan Türkçesine mi, yoksa Eski Anadolu Türkçesine mi girmelidir. Bu konuda sağlıklı bir yargıya varabilmek için önce eserin belli başlı dil özelliklerini belirtmek, daha sonra da bu özelliklerin Eski Anadolu Türkçesini mi yoksa Azerbaycan lehçesini mi temsil ettiği noktasında yoğunlaşmak gerekiyor. Böyle bir yoğunlaşma aynı zamanda Azerbaycan lehçesinin oluşma sürecine de belgelerle ışık tutacaktır.

Yalnız konuya girmeden önce Akkoyunlu Devleti'nin yayılma ve egemenlik alanı üzerinde kısa bir açıklama yapmak istiyoruz:

Bilindiği üzere Akkoyunlu Devleti'ni oluşturan halk, Oğuzların *Bayındır* boyundan gelmektedir. Bu boy XIII. yüzyıl sonlarına doğru Kara Yölük Osman Bey yönetiminde, *Horasan'*dan Azerbaycan yoluyla *Diyarbakır*'a gelerek burada küçük bir beylik oluşturmuştur. XIV. yüzyıl sonunda *Azerbaycan, Harput, Erzincan, Diyarbakır* arasındaki yerlerde de yurt tutmuşlardır. Kardeşlerinin ihaneti ile Kara Osman Bey on yıl kadar (1292), Kadı Burhaneddin'in hizmetinde bulunmuş, Karamanoğulları ile temas kurmuştur. Aşiretin sınırları da Sivas'a ve Karaman Beyliği'ne kadar uzanmıştır. Akkoyunluların, beyliklerinin başlangıcında sık sık çarpıştıkları

[5] *Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul 1980, s. 249-251.

Levent Şahverdi Arşivi

Karakoyunluları yenerek asıl genişleyip köklü bir devlet kurdukları dönem, Uzun Hasan dönemidir. Uzun Hasan'ın 30 yıl süren şahlık dönemi, Akkoyunluların geniş ve teşkilâtlı mükemmel bir devlet kurdukları dönemdir. 1453 yılında yalnız Diyarbekir beyi olan Uzun Hasan, daha sonra Doğu Anadolu'yu, Suriye'yi, Irak'ı ve doğuda Horasan'a kadar olan yerleri ele geçirerek büyük bir imparatorluk kurmuştur. Sınırlarını Kuzey-Doğu Anadolu'dan Trabzon Rum İmparatorluğuna kadar genişletmiştir.

Uzun Hasan'ın ilk beylik merkezi *Diyarbakır*'dır. Ama devletin sınırlarını genişletince, merkezi *Tebriz*'e taşımıştır. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra, yerine o zaman Fars valisi olan oğlu Halîl Sultan (1478) geçmiştir. Halîl Sultan'ın aynı yılda katlinden sonra da idareyi kardeşi *Yâkub Sultan* ele almıştır. Yâkub'un da babası gibi Akkoyunlu tarihinde önemli bir yeri vardır.

Görülüyor ki XIII. yüzyıl sonlarında Diyarbakır merkez olmak üzere kurulan Akkoyunlu Beyliği, daha sonraki fetihlerle XV. yüzyıl sonlarına doğru Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran'da Horasan'ı da içine alan geniş bir alana yayılmış bulunmaktadır. Ancak, 1490'dan sonra gücünü ve ihtişamını yitirmeye yüz tutmuş olan bu devlete Şah İsmail tarafından son verilmiştir. Daha sonra Doğu Anadolu bölgesi de Osmanlı idaresine geçmiştir.[6]

Bütün Anadolu beyliklerinde olduğu gibi, Akkoyunlu Devleti'nde de gerek şahlık merkezindeki saraylarda gerek şehzadelerin valilik ettiği illerde debdebeli bir hayat sürülmüş; sultanlar şairleri, edipleri bilim ve düşünce erbabını korumuşlardır. Onlara saraylarında yer vererek bilim, sanat ve kültür yaşamının gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır.[7]

Akkoyunlu Devleti'ni oluşturan halk da yukarıda belirtildiği gibi doğrudan doğruya *O ğ u z l a r*'ın *Bayındır* boyuna mensup Türkmenlerdir. Daha sonra Doğu Anadolu'nun Osmanlı idaresine geçmesiyle, öteki boylara mensup halklarla birlikte bu boyun mensupları da yayıldıkları bölgelerde yurt tutup yerleşmişlerdir.

Şiirleriyle Bayındır boyunun ağız yapısını temsil eden *Hidâyetullah Divanı*'ndaki temel dil özellikleri şu noktalarda toplanabilir:

***I. Ses Bilgisi Özellikleri*:**

1. Kelimelerin ilk hecelerinde bulunan ve daha sonra *é* veya *e*'ye dönüşen ünlü, imlaya göre Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *i* yazılışındadır. *big* 'bey' (8a-70), *bil* 'bel' (38a-401), *iv* 'ev' (24b-254), *di-* : *didi*

---

[6] Bu konuda ayrıntılı bilgi için İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK yay., Ankara 1984, s. 188-223; P. Golden (çev. Osman Karatay), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Karam yay., Ankara 2000, s. 305-310'a bk.

[7] İ. H. Uzunçarşılı, *age.,* s. 208-227'ye bk.

Levent Şahverdi Arşivi

(9b-91, 15b-148 vb.), *di-geç* ‘deyince’ (14b-147, 73a-791), *di-düm* (6b-54, 20b-209), *dir-* ‘toplamak’ : *dir-e* ‘toplasın’ (92b-1007), *dir-se* ‘toplasa’ (82b-895), *gice* ‘gece’ (10a-103), *giç-ür-* ‘geçirmek‘ (99a-1078: *giçür-e*), *il* ‘yabancı’: *iller* (53a-570), *ille-* ‘ellemek, dokunmak” (36b-384), *ir* ‘erken’, *ir-* ‘erişmek’: *irüşdüm* (60b-649, 103b-1129), *is-* ‘esmek’ (36a-384), *yir* ‘yer’ (2b-12), *yir-* ‘yermek’ (7b-65) vb.

Bu genel durum dışında yer yer *e*’li yazılışlar da göze çarpar: *ev* (45a-484), *yer* (8a-71), *es-* (41b-442), *besle-* (55b-594) vb.

2. Dil benzeşmesi dediğimiz büyük ünlü uyumu genellikle düzenlidir. Yalnız birkaç yerde özellikle kelime kök ve tabanlarına eklenen, bazı eklerde bu uyumun bozulduğu görülüyor : *‘arz eyleyicaħ* ‘arz eyleyince’ (12b-121 vb.), *bigānelıġ* ‘bigânelik’ (14b-143 vb.), *bāşumu kesmeġa* ‘başımı kesmeye’ (24a-247), *görmaġ* ‘görmek’ (31-a-325), *görmeġa* ‘görmeye’ (36a-381), *duygeç* ‘duyunca’ (32b-345) gibi.

3. EAT. metinlerinde olduğu gibi bu eserde de küçük ünlü uyumu dediğimiz dudak benzeşmesi kuralı yoktur. Bu uyumsuzluk eklerde daha belirgindir: *artuħ* ‘fazla, ziyade’ (2b-12), *ayru* ‘ayrı’ (11b-114), *delü* ‘deli’ (17b-170), *kayġu* ‘kaygı’ (4b-36), *aç-dur-* (34a-358), *açulur* (8a-73), *ağla-y-u* ‘ağlayarak’ (8a-71), *atduġum* (2b-14), *basdum* (58a-623), *bilsün* (22b-235), *dile-dük-çe* (59b-640), *doġru-sı-n* ‘doğrusunu’ (53a-568), *eksük* (2a-5), *eksük-lıħ* (114b-81), el-üñ-den (1b-9), *em-dür-* (9b-1049), *oħlar-uñ* (44b-145) vb. Bu uyum bozukluğu, örneklerde görüldüğü üzere, daha çok bazı eklerin düz köklere de yuvarlak olarak veya yuvarlak köklere de düz olarak gelmelerinden kaynaklanmaktadır.

4. İlk hecesi bir geniz ünsüzü ile kapanan sözlerde *b-* > *m-* değişimi görülür : *ben* > *men* (3a-17, 5a-40, 42 vb.), *men-siz* ‘bensiz’ (101b-1104), *beñ* > *meñ* (15b-158), *biñ* > *miñ* ‘bin sayısı’ (79a-356), *bin-* > *min- : min-se* (40b-429), *munda* ‘burada’ (66b-719, 83b-907), *mun-tek* ‘bunun gibi’ (9a-82), *mundandur ölmegüm* (11b-111) vb.

5. Kalın sıradan sözlerin ön, iç ve son seslerinde *ķ* > *ħ* değişimi yaygındır : *ķaç-* > *ħaç-* (19b-202), *ķaçan* > *ħaçan* ‘ne zaman’ (4a-30), *ķamu* > *ħamu* ‘hep, bütün’ (5b-44), *ķancası* > *ħancası* ‘nereye?’ (32a-339), *ķalk-a* > *ķalħa* ‘kalksın’ (8a-72), *ķalķan* > *ķalħan* (32b-340), *bıraķduñ* > *bıraħduñ* (8b-79), *oķuñ* > *oħuñ* (20b-208), *çoķdur* > *çoħdur* (7a-61), *yoķsul* > *yoħsul* (45-478), *yoķdurur* > *yoħdurur* (51b-553) vb.

6. Kelime kök ve tabanlarında, ilgi durumu ekinde, ikinci şahıs teklik ve çokluk iyelik eklerinde Eski Türkçedeki damak n’si (ñ) olduğu gibi sürmektedir: *beñze-, göñül, senüñ, elüñ, elüñüz, la’lüñ* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

7. Kelimelerin iç ve son seslerinde heceyi kapatan *-k* > *-g, -ḳ* > *-ġ* tonlulaşması görülür: Daha doğrusu bu sözler yalın durumları ile de hece ve kelime sonunda tonlu g/ġ ünsüzünü taşıyan sözlerdir. Eklerle genişletildiklerinde durumları değişmez. *ocaġ* (40a-426), *ocaġda* (34a-397), *artuḳdur / artuġdur* (46b-500) *bulaġ* 'pınar' (42b-453), *bulaġdan* (32b-342), *bucaġ* 'köşe, yer' / *bucağında* (94b-1025), *ışıḳ / ışıġ* (43b-462), *ıraḳ / ıraġ* 'uzak' /43b-463), *kulaḳ / kulaġ : kulaġ as-* (83b-907), *topraḳ / topraġ* (11b-114), *yapraḳ / yapraġ* (41b-442), *taraḳ / taraġ* vb.

+lIk addan ad türetme eki de hep *+lIġ* biçimindedir: *aşaġlıġ* 'kötü karakterli' (22a-228), *doġrulıġ* 'doğruluk' (111a-42), *dōstlıġ* 'dostluk', *yalġuzlıġ* 'yalnızlık' (113b-75), *yaħşılıġ* 'iyilik' (40b-428) vb.

8. Eski Türkçedeki kelime sonu *-ġ* ünsüzünün düşen örnekleri vardır : *arıġ* > *aru* (35a-371), *kamuġ* > *ħamu*, *kapıġ* > *kapu* (17b-180), *uluġ / ulu* (54b-583) vb.

9. Birkaç yerde *öküş* > *yöküş* biçiminde (42a-447, 50a-535) ön ses *y-* ilişmesine rastlanmıştır.

10. Metinlerin yedi yerinde *imdi* zarfı yer alırken on bir yerde de *oş imdi* kaynaşmasından oluşmuş *şimdi* biçimi yer almıştır.

11. Ön seste tek tük *p-* > *b-* değişimi görülür : *pādişāh* > *bādişāh, perçem* > *berçem* gibi. İç seste hem *-p-*'li hem de *-b-*'li örnekler göze çarpar: *dap-a* 'bulsun', *dabam* 'bulmuşum'; *durupdur / durubdur* vb.

12. Kelime başındaki *t-*> *d-* değişimi açısından :

a) Kalın sıradan sözlerde *t-* bazen korunmuş, ama genellikle tonlulaşarak *d-*'ye dönüşmüştür: *tad-* 'tatmak' (5b-45), *tanı-* (108a-10), *tap-* 'tapmak' (7a-63), *topraġ* (11b-114), *toz* (46a- 494), *tut-* (7a-62), *tutuş-* (34a-357); *dad-* (6b-57), *dağıd-* (36b-386), *dal* (50b-540), *dolan-* (56b-609), *dam-* 'damlamak' (37b-396), *damaġ* (10b-100), *dan-* 'danışmak' (110b-78), *danuk* 'tanık' (54b-584), *dara-* (29b-311), *dart-* (91b-993), *dışra* 'dışarıya' (58a- 623), *dolu* 'dolu tanesi' (67a- 726), *doy-* (74a-803) vb.

b) İnce sıradan sözlerin bir kısmında *t-* ünsüzü tonsuzluğunu korumuştur: *tek* 'gibi' (40a-30), *ti-* 'demek' (88a-956), *tik-* 'dikmek' (102a-1109), *tiken* 'diken' (12b-125), *titre-* (36a-394), *tök-* (82a-897), *töħtür-* (67a-723), *tön-* (6b-56), *tüş eyle* 'rüya görmek' (13b- 134) vb.

13. Yer yer *ki ol* > *ko'l* (4a-28), *ne eyle-* > *n'eyle-* (4b-37), *ne ol-* > *n'ol-* (7a-60), *ne içün* > *niçün* (3b-24), *oşol* > *şol* (9b-88) biçiminde hece kaynaşması olayları görülür.

14. *yalıñ öz* > *yalıñuz* > *yalñuz* > *yalguz* değişimlerine uğramış *yalguzlıġ* 'yalnızlık' sözünde *ñ* > *g* değişimi (29a-305, 35b-375, 57b-619, 113b-75 vb.) yer almıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

II. Şekil Bilgisi Özellikleri:

Şekil bilgisinde belirtilmesi gereken başlıca özellikler unlardır:

1. Yükleme durumu eki *+I*'dır: *göñlün+i, göz yaşum+ı* (5a-8), *cihan+ı* dutdı (56b-609), *gam+ı* (16a-161), *zencürüñ+i* (16a-161) vb.

Yalnız gerek yalın gerek iyelik eki almış adlardan sonra *+nI* eki de kullanılmaktadır: *Hidāyet+ni* (32a-338), *söz+i+ni* söylene (3b-21), *kes baş+ı+nı* (10a-94), *yüz+üñ+ni görgeç* (13a-129) vb. üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra bu ek çoklukla *+°n* olarak yer alır: *yüz+i+n* 'yüzünü' *görür* (20b-213), *söz+i+n* işit- (22a-228), *kan+ı+n* tökem dise (44a-469), *leb+i+n sordum* (26a-270), *koydı baş+ı+n Hidāyet* (47A-503) vb.

2. Yönelme durumu eki *+A*, bulunma durumu eki *+dA*, çıkma durumu eki *+dAn* biçimindedir: *aġyār+a, yavuz+a, zencİr+e, 'ālem+de, yol+uñ+da, el+i+nde, deñiz+den, sen+den, yay+dan* vb.

3. İlgi durumu eki, EAT.'de olduğu gibi düz kök ve tabanlardan sonra da hep *+Uñ* biçimindedir: *güher+üñ* (29b-310), *it+üñ* (38b-409), *ıŝbāt+uñ* (1b-1), **a+nuñ* (31b-330), *derd+i+nüñ* (40a-427) vb.

4. *+rA*, *+rU* yön gösterme ekleri ile *+çA* Eşitlik durumu eki EAT.'e koşut kullanımdadır. Vasıta durumu eki için yalnız *ile* edatından ekleşmiş olan *+lA* ve *+lAn* ekleri yer almıştır. Eski Türkçedeki *+In* vasıta durumu eki kullanımdan çıkmış görünmektedir: *dış+ra* 'dışarıya' (58a-88), *iç+re* 'içeriye, içeriye doğru' (9b-88), *ħancaru* 'nereye?' (33a- 339), *ni+ce* 'ne kadar?' (2b-14), *mun+ca* 'bu kadar'' (3a-16), *zerre+ce* 'zerre kadar' (37a-394); *āħum+la* (25a-262), *yaşum+la* (2b-13), *āħum+lan* (51b-552), *gündüz+len* (15a-131), *yüzüm+len* (13b-131) vb.

5. Şekil bilgisi açısından dikkati çeken bir özellik de, Türkçe tamlama biçimleri yanında, Farsça ve pek az sayıda Arapça tamlama biçimlerinin de yer almış olmasıdır: *Hicrān güni* (2b-10), *söz pİri* (3a-19), *'aşk işi* (61a-656), *Hidāyetüñ sözi* (14b-147), *itüñ muhabbeti* (38b-409), *cihānuñ yüzi* (60b-612); *āteş-i dil*, *Terk-i yağma, bahr-i kerem* 'kerem denizi', *çeşm-i ħūnāb* (kan bürümüş göz' (62a-669); *'aynü'l-yakİn* 'kesin, kesin olarak' (24b-256), *Ĥaḳḳu'l-yaḳİndir* 'gerçekliğine şüphe yoktur' (24b-256) vb.

6. Addan sıfat türeten eski *+lIġ* eki uğradığı ses değişimi ile *+lIġ* > *+lU* biçimini aldığı hâlde (*at+lu, sevgü+lü, kan+lu, gözi yaş+lu* vb.) addan soyut ad türetme eki *+lIġ*'dır: *beg+lig* 'beylik' (44a-470), *eksük+lig* 'eksiklik' (59a-633), *doğru+lıġ* 'doğruluk' (16a-182) vb.

7. Fiilden sıfat ve ad türeten ekler Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibidir: *danu-k* 'tanık' (54b-583), *delük* 'delik' (17b-180), *art-uġ* 'artık, geriye kalan' (46b-500), *sor-aġ* 'meme' (69a-745), *ayr-u* (55a-580), *karş-u* (< *kar-ış-*

Levent Şahverdi Arşivi

u) (2b-15), *kes-in* (39a-416), *ser-in* ‘tahammül edilebilen’ (88a-958), *kay-gu* (4b-36), *yag-ış* ‘yağmur’ (6b-56) vb.

8. Çekimli filler açısından ilgi çekici özellikler şunlardır : *Divan*’da şimdiki zaman kipi için özel bir ek yoktur. Yani, *-yorur* ve *-yor* ekleri görülmemektedir. Birer geniş zaman eki olan *-Ar*, *-Ur* aynı zamanda şimdiki zaman kipi için de kullanılmıştır: *dönerem her nesneden ol nāzeninden dönmezem* (59b-638), *habįbe söylerem...* (69a-748), *uymazam bātıl söze* (59b-640), *dağıl-ur* ‘dağılıyor’ (32b-345), *özni bil-ür* ‘biliyor’ (34b-365), *bilmezem* ‘bilmiyorum’ (77b-140), *ħāturuña düşmezem* ‘hatırına düşmüyorum’ (75a-368).

İstek ve emir kipleri Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibidir: *ir-eyüm* ‘ulaşayım’ (65a-657), *gör-eyüm* (42b-451), *di-gil* (53a-545), *gör-gil* (44a-472), *vir-gil* (103a-1119), *bil-sün* (22b-235), *eyle-sün* (44b-474).

Gelecek zaman kipi için *–ısar* eki kullanılmıştır: *oħla-y-ısar* ‘ohlayacaktı’ (83a-903), *ol-ısar* ‘olacaktı’ (111a-47) vb.

Gelecek zaman kipi için *-AcAk* ekinin de kullanıldığı görülüyor. Ancak, bu ek, bütün şahıs eklerini alarak çekime girmemekte, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde olduğu gibi *-dUr* bildirme ekiyle kullanılmaktadır: *dol-acaħ-dur* (32a-336), *ol-acaħ-dur* (31b-334), *sol-acaħ-dur* (32a-337), *n’-ol-acaħ-dur* ‘ne olacaktır?’ (31b-334), *yol-acaħ-dur* (32a-335) vb.

Çekimli fillerde en ilgi çekici özellik, duyulan geçmiş zaman için iki ayrı ekin yan yana kullanılmasıdır: Bunlardan biri bütün Oğuz-Türkmen lehçelerinde yaygın olan *–mIş* ekidir: *ol ħale düş-miş-em* (3b-2), *geç-miş-em* ‘geçmişim’ (114b-96), *geç-miş-sen* ‘geçmişsin’ (27a-283), *kal-mış-am* (5a-6o), *oħı-mış-am* ‘okumuşum’ (15a-150), *yoħ ol-muş-am* (58b-627), *n’eyle-miş-em* ‘ne yapmışım’ (3a-9), *öt-miş-durur* ‘ötmüştür’ (2b-1) gibi.

Bu kip için kullanılan ikinci ek *-p, -Up* zarf-fiillerinin *-durur, -dur* bildirme ekleri veya şahıs ekleri ile genişletilmesinden oluşan şekildir: *düşün-üp-dür* ‘düşünmüştür’ (21a-216, 21b-220), *karşu dur-up-dur* (10a-93), *yay ol-up-dur* (52a-555) örneklerinde görülen geçmiş zamanda bir kesinlik söz konusudur. Ama bu ekin şahıs ekleri ile genişletilmiş türlerinde tam bir duyulan geçmiş zaman işlevi egemendir ve kullanılış bakımından da Bayındır ağzına özgü bir nitelik taşımaktadır: *devr-i felekden çekübem* ‘çekmişim’ *çoħ cefā, bulmayubam* ‘*bulmamışım derdüme hergiz devā* (109a-19), *men senden ırak kalubam* ‘kalmışım’ (99a-1077), *dur-ub-am* ‘durmuşum’ (13b-71), *düş-üb-em* ‘düşmüşüm’ (94a-359), *sal-ub-am* ‘salmışım’ (6a-49), *vir-üb-em* ‘vermişim’ (5a-40), *geç-üb-sen* ‘geçmişsin’ vb.

9. “Çekimli fiillerde şahıs eki alarak yukarıda sıralanan örneklerde görüldüğü üzere şahıs zamirleri ve iyelik kökenli ekler kullanılmıştır: *bil-men,*

Levent Şahverdi Arşivi

diril-men, di-y-em, di-dü-m, ol-muş-am, eyle-r-em, çek-er-sen, vir-ür-sen, al-du-ñ, kıl-sa-ñ, sor-ma-ñuz, gör-üñ-üz gibi. Ancak, EAT'nin 1. şh. Çekimlerinde yer alan *–vAn* ve *–vUz* ekleri hiç kullanılmamıştır.

10. Adları fiilleştiren bildirme eki hem *-turur* > *-durur* biçimindedir, hem de bunun hece kaynaşması ile iyiden iyiye ekleşmiş biçimi olan *-dUr* eki kullanılmaktadır: *ol-durur* 'odur' (14a-137), *yetmek durur* 'ulaşmaktır' (14b-147), *kaymış-durur* 'kaymıştır' (17b-178), *ipek-dür* (2b-13), *berāber-dür* (4a-30), *iħtiyārum-dur* (36a-383), *cevāhir-dür* (34b-369) vb.

11. Gelecek zaman sıfat-fiili için *-Ası* eki yer almıştır: *daħı ne koydı al-ası* 'alacak, almak için ne bıraktı ki' (100a-1090, 100b-1091), *gör kalma - y-ası kaldı vü kalmadı kal-ası* 'kalmaması gereken kaldı, kalması gereken kalmadı' (100b-1091) vb.

12. *Hidâyetullah Beg Divanı*'nın şekil bilgisi açısından en ilgi çekici özelliklerinden biri de Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi zarf-fiil eklerindeki çeşitliliktir. *-AlI*, *-AndA, -dIkçA, -Icaħ, -IncA, -Up/-Ub, -UbAn, -mAdIn, -gAç,-rkAn* ekleri eserde yaygın bir kullanılıştadır. *–AndA* zarf-fiili – *An* sıfat-fiili ile *+dA* bulunma durumu ekinin kaynaşmasından oluşmuştur. İşlev bakımından *-IncA* zarf-filinin yerini tutmaktadır. *Haşr olanda* 'mahşer olunca' (3a-20), *idende* 'ettiğin zaman' (95a-1032), *yapraġ tökende* 'yaprağını dökünce' (71b-776) vb. öteki zarf-fiil örnekleri şunlardır: *ol-alı yar* 'yar olalıdan beri' (12a-120), *gör-eli* 'göreliden beri' (47b-509), *öl-eli* 'öleli beri' (45a-430); *al-ınca* (6b-57), *ol-unca* (8a-71) vb. *-Icaħ* zarf-fiili, bir oluşun zamanı yanında, zamanda tezlik işlevi de taşır ve bizdeki '*-ır -ırmaz*' zarf-fiilinin yerini tutar: *at-ıcaħ* 'atar atmaz, atınca' (11b-113), *es-icek* (37a-391), *dapıcaħ* 'bulunca, bulur bulmaz' (12a-119), *ol-ıcaħ* 'olduğunda, olur olmaz' (13b-131), *dut-ıcaħ* 'tutunca, tutar tutmaz' (19b-198) vb. Yer yer bu zarf-fiilin – *In/-Un* vasıta durumu ekiyle genişletilmiş türüne de rastlanır : *gör-i-cegin* 'görür görmez' (81a-877), *bahar ol-ıcaġun* 'bahar gelir gelmez' (42b-413) vb.

-Up / -Ub zarf-fiili ile bunun genişletilmiş biçimi olan *-UbAn* zarf-fiilleri de yaygındır. *ol-up* (4b-36), *gör-üp* (4b-37), *vir-üp* (5b-45), *aç-uban* (41b-42), *yel-üben* 'eserek, kaçarak' (110a-30), *al-uban* (18b-191), *iste-y-üben* (22a-226), *ur-uban* (32b-343). Bu zarf-fiilin olumsuz biçimi *-mAdIn*'dır: *al-madın* 'almadan, almaksızın' (43a-459), *di-medin* (6a-51), *gör-medin* 'görmeden, görmeksizin' (6b-54), *sor-madın* 'sormadan, sormaksızın' gibi.

-gAç zarf-fiili bizdeki 'ınca' zarf-filinin yerini tutar. Bazen de tezlik gösterir: *diril-geç* 'toplanınca' (37b-39b) *seni gör-geç* 'görünce, görür görmez' (8a-72), *ol-gaç* 'olunca, olur olmaz' (47b-511), *sor-gaç* (5b-47), *tön-geç* 'dönünce' (6b-56), *gün dolan-gaç* 'gün dolanınca' (56b-609), *ḳış ol-gaç* 'kış gelince' (82b-892) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

13. *Hidâyetullah Beg Divanı*'nın söz varlığı da Eski Anadolu Türkçesine koşut bir durum göstermektedir. Bütünüyle Oğuz-Türkmen lehçesini temsil eder niteliktedir.

Yukarıda, divandaki dil özelliklerine dayanarak yapılan açıklamalar ortaya koymaktadır ki, *Emîr Hidâyetullah Beg*'in temsil ettiği dil yapısı, genel çizgileri ile Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısı ile tam bir örtüşme içindedir. Onun dilini *Kadı Burhaneddin Divanı*'nın, *Dede Korkut*'un, *Hüsrev ü Şirin*'in ve *Garip-Nâme* gibi eserlerin dil yapısından ayırmak olanaksızdır. Ne var ki, Anadolu'da yurt tutan çeşitli Türkmen boyları arasındaki ağız ayrılıklarından dolayı her esere özgü bazı ufak ayrılıklar da görülebilmektedir.

Hidâyetullah Beg Divanı'nın bu açıdan ilgi çeken yanı, yukarıda örmekler aktarılırken görüldüğü üzere duyulan geçmiş zaman *-mIş* eki yanında *-Updur*, *-Ubanun* gibi buraya özgü şekillerin de yer almış olmasıdır.

Divanın dil özelliklerine, Azerbaycan Türkçesini ne dereceye kadar temsil ettiği noktasından yaklaştığımızda, tek tük bazı ortaklaşan noktalar bulabiliyoruz. Bunlardan biri, hem *Hidayetulah Divanı*'nda hem de daha sonraki Azerbaycan Türkçesinde *al-ıram, gel-irem* gibi geniş zaman kiplerinin aynı zaman da genellikle *gel-erem, gör-erem* vb. biçimlerde geniş zaman ekiyle karşılandığı hâlde, *Hidâyetullah Divanı*'nda ekin bu görevi pek belirgin değildir. *al-anda, gel-ende* gibi zarf-fiil biçimleriyle, *al-updur, görme-yüpdür* gibi duyulan geçmiş zaman ekleri de az çok Azerbaycan lehçesini okşayan şekillerdir. Bunlara ünlü uyumuna girmeyen *görmağ, kesmeġa* gibi şekillerle diğer birkaç özellik de katılabilir. Ancak, bütünü ile bu eserin Azerbaycan Türkçesini temsil ettiği asla söylenemez. Çünkü tarihî bir gerçek olarak XIII. yüzyıl Moğol akınından başlayarak Orta-Asya'da Horasan, İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya uzanan göç dalgaları, XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca da sürmüş; o bölgede kurulan beylik ve devletlerin siyasî yapılarındaki istikrarsızlık, yapılan savaş ve çarpışmalar ve Türk boylarının, o günün coğrafî ve siyasal koşullarına bağlı olarak sık sık yer değiştirmeleri, Azerbaycan bölgesinde, daha Azerbaycan Türkçesinin temelini oluşturan yoğunlaşmış ve billûrlaşmış farklı, standart bir dil yapılanmasına olanak vermemiştir. Bunu daha açık bir anlatımla şöyle dile getirebiliriz: XV. yüzyılın ikinci yarısında, Eski Anadolu Türkçesini oluşturan dil özellikleri ile Azerbaycan Türkçesini oluşturan dil özellikleri daha birbirinden kesin sınırlarla ayrılabilmiş değildir.

Azerbaycan Türkçesini Anadolu Türkçesinden ayıran özelliklerin yoğunlaşması ancak XVII. yüzyıldan sonraki gelişmelerle ortaya çıkmıştır.

Hidâyet Divanı'nın incelenmesinden çıkan dil tarihi ile ilgili sonuçlar özet olarak şu noktalarda toplanabilir :

Levent Şahverdi Arşivi

1. *Hidâyetullah Beg Divanı*'nın dil yapısı, eserin *Tebriz*'de yazılmış olmasına rağmen; Azerbaycan Türkçesini değil, Eski Anadolu Türkçesini temsil etmektedir.

2. Bu dönemde ve bölgenin eserlerinde, Azeri Türkçesinin bazı özellikleri genel bir eğilim hâlinde belli belirsiz yer alırken, daha bu lehçeyi belirleyen özellikler, durulup kendine özgü ölçünlü (standart) bir lehçe biçimlenmesine girmediği için, Azerbaycan Türkçesinin oluşması ancak XVII. yüzyıldan sonraki dönemlerde başlamıştır.

3. O günün siyasî ve sosyal şartları dolayısıyla, dil tarihi açısından Eski Anadolu Türkçesinin sınırları Doğu Anadolu'nun da ötesinde Azerbaycan bölgesini de içine alacak bir genişlik göstermektedir.

4. Konuya Eski Anadolu Türkçesi ile bugünkü Doğu Anadolu ağızları arasındaki bağlantı açısından bakıldığında, günümüz Doğu Anadolu ağızlarını oluşturan etnik yapı, kuşkusuz birden fazla Oğuz-Türkmen boyunu ve bir dereceye kadar belki de Kıpçak vb. Oğuz-Türkmen dışı bazı boyları içine almaktadır. Yalnız bugün Doğu, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarındaki bazı şekiller *Hidâyetullah Divanı*'nındaki bazı şekillerle karşılaştırıldığında, Akkoyunlu Devleti'nin temelini oluşturan Bayındır boyu ağzının bölgenin ağız yapısına önemli katkılar yaptığını göstermektedir. Bunun belirgin bir örneğini zamanın getirdiği bazı ses değişmeleriyle *-Ip / -Up* eki yanında *-If / -Uf* biçimini de almış olan zarf-fiil ekinin aynı zamanda çekimli fiil özelliği kazanarak duyulan geçmiş zaman işlevi ile kullanılması oluşturmaktadır: *gaç-ıb-san* 'kaçmışsın', *gel-ip-di* 'gelmiştir', *gör-ip-sen* 'görmüşsün', *terli-y-if* 'terlemiş', *yitiş-ip-ler* 'yetişmişler' vb.[1] Bu ve benzeri ortaklıklar göz önünde tutulduğunda, bugünkü Doğu Anadolu ağızlarının oluşmasında Akkoyunlular'ın bağlı bulunduğu *Bayındır* Oğuz-Türkmen boyunun da önemli bir etkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz Eski Anadolu Türkçesi ile Doğu Anadolu ağızları arasındaki bağlantıda hangi Oğuz-Türkmen boy ve aşiretlerinin ne dereceye kadar etkili oldukları ayrı bir araştırma konusudur. Ancak, bundan böyle ağız araştırmalarında tarihî dönemlerle olan bağlantıların da ele alınması kaçınılmazdır. Bizce, dil tarihimizle ilgili bazı sorunlar ancak bu türlü ve iki yönlü çalışmalarla çözüm bulabilecektir.

---

[1] *-Ip / -Up* zarf-fiil eklerinin *tur-* yardımcı fiili aracılığı ile zaman kavramı kazanarak kullanıldığı alan ve eserler ve Doğu Anadolu bölgesindeki başka örnekler için Hamza Zülfikar, "Doğu Anadolu Ağızlarında Zaman Kavramı Taşıyan *-ip / -if* Eki", *Türkoloji* Dergisi, X. C., S. 1, Ankara 1992., s. 13-20.

Levent Şahverdi Arşivi

V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiriler, (20-26 Eylül 2004) C II, TDK, Ankara 2004, s. 2023 – 2034.

Levent Şahverdi Arşivi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMERİ İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

GRAMER KONULARIMIZLA İLGİLİ BAZI SORUNLAR*

Bilindiği üzere bir dilin yazı ve edebiyat dili olarak iki önemli dayanağı vardır. Bunlardan biri o dilin bütün söz varlığını içinde toplayan sözlüğüdür. Öteki de dilin kelimelerini söz haline getiren, o dilin yapı ve işleyiş kurallarını bir sistem hâlinde içine alan grameridir. Sözlük ve gramerler. dili kuşaklar arasında unutulmaktan kurtaran. onları birbirine bağlayan bağlardır. Gramer aynı zamanda bir dilin sağlıklı olarak gelişmesinin de anahtarıdır. Bu bakımdan dil ve kültür varlığımızın korunmasında ve devamında önemli bir etken durumundadır.

Bildiğimiz gibi Türk dili tarih derinliği yanında. coğrafya genişliğine de sahip olmuş bir dildir. Türkçe, yazılı belgelerinin günümüze kadar ulaşabildiği Köktürk İmparatorluğundan başlayarak birçok Türk devletinin yazı ve edebiyat dili olmuştur. Göçler, siyasî gelişmeler, çeşitli sosyal ve kültürel etkenler ve boy farkları, onların zaman içinde birbirinden az çok farklı yazı dilleri oluşturmalarına da yol açmıştır. Bugün de Balkanlardan Çin sınırlarına, Sibirya ve Lehistan'dan Hint Okyanusu'na ve Akdeniz'e kadar uzanan bölgelerde ayrı devletler veya topluluklar halinde yaşayan 200 milyonu aşkın Türk insanı, kendi lehçe özellikleri içinde birer yazı veya konuşma diline sahiptir.

Bizim Türkiye Türkçesi diye adlandırdığımız Anadolu ve Trakya bölgesini içine alan yazı dilinin başlangıcı ise *Oğuz* Türklerinin Anadolu'ya yerleşme devrine kadar uzanır. En az *800-900* yıllık bir geçmişi vardır. Anadolu'da kurulup gelişmiş olan bu yazı dilinin tarihî devirlerini kendi içinde *Selçuklu Devri Türkçesi, Anadolu Beylikleri Devleti Türkçesi, Osmanlı Türkçesi* ve *Türkiye Türkçesi* alt dönemlerine ayırabiliyoruz.

Gramerimizin Geçmiş Dönemlerine Toplu Bir Bakış

Türk dilinin geçmiş devirlerini gramer yazarlığı bakımından ele aldığımızda, öteki Türk devletlerinde de Osmanlı İmparatorluğu'nda da büyük bir boşlukla karşılaşıyoruz.

Bu alanda ilk ve önemli bir eser olan Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *Kitabu Cevâhirî'n-nahv fi Lûgat-it- Türk* adlı kitabı ne yazık ki, günümüze kadar gelememiştir. Onun *Dîvân-ü Lûgât-it- Türk'ü* ise (M.S. 1072), aslında ansiklopedik bir sözlük olduğundan, gramer kural ve açık-,lamalarına ancak gerektikçe yer verilmiştir.

---

* 16 Mayıs 1996 günü Türk Dil Kurumunda verilen konferans metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

XII. yüzyılda Harezm bölgesinde Zemahşerî tarafından yazılmış olan *Mıukaddimetü'l-edeb* de Arapça-Harezm Türkçesi temelinde bir sözlüktür. Daha sonra XIV. ve XV. yüzyıllarda kaleme alınan *Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-etrak, Ettuhfetii'z-zekiyye, el-Kavaninü'l-külliyye li-Lûgat-i zabti't-Türkiyye* gibi Kıpçak, Oğuz-Türkmen eserleri de bütünüyle sözlük veya sözlük ağırlıklıdır Bugün elimizdeki bilgilere dayanarak Anadolu bölgesinde yazılmış ilk Türk dili grameri olarak *Müyessiretü'l-ulûm'u* gösterebiliriz. Bergamalı Kadri tarafından yazılıp 1530'da Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'ya sunulmuş olan bu gramer, XVI. yüzyıl Osmanlı Türkçesini temsil eder. Bundan sonra XIX. yüzyıla, *Tanzimat* dönemine gelinceye kadar alanda bir boşluk kendini gösterir.

Gerçi XVII. yüzyıldan başlayarak Avrupalı misyonerler tarafından kaleme alınmış bazı eserler vardır. Meninski'nin *Lexicon Arabico-Persico-Tvrcivm* (2.baskı, Vienna 1780); Viguer'in*, Elements de la Langue Turque* (İstanbul 1790) adlı kitapları, bunlar içinde en ilgi çekenleri ve Osmanlı Türkçesinin ses ve şekil özellikleri üzerinde bazı değerli tespitlerde bulunanlarıdır. Ancak, bunlar adlarından anlaşılacağı üzere, yine birer karşılıklar sözlüğü niteliğindedir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet devrine kadar uzanan dönemde yazılan gramerlerin sayısı, eskisine oranla epey artmıştır.[2] Bu bakımdan daha verimli sayılabilir. Şu var ki, bu gramerlerin hepsinde de Osmanlı Türkçesi, Arap dilinin gramer kalıplarına ve sınıflandırma ölçülerine uydurulmuştur. Terimler de Arapçadır. Cumhuriyet öncesinde yazılmış olan bazı gramer kitaplarında ise, Hüseyin. Cahit (Yalçın)'ın *Türkçe Sarf ve Nahv* (1908)'inde olduğu gibi, Fransız grameri ölçü alınmıştır. Dolayısıyla daha sonraki dönemde, gramerimize onun başlattığı bir Fransız etkisi egemen olmuştur.

Cumhuriyet devrinde millî bir kültür dili yaratma hedefi çizilmiş olduğundan, doğal olarak dilin kendi yapı ve işleyişine uygun bir gramer hazırlama felsefesi de benimsenmiştir. Bu konudaki ilk deneme 1928 yılında, Türk Dili Encümeni'nce hazırlanan *Gramer Hakkında Rapor'*a ek olarak çıkarılan 69 sayfalık *Muhtasar Türkçe Gramer'dir.* Bundan sonra 1940 yılında rahmetli hocamız Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu tarafından *Ana Hatlariyle Türk Grameri* yayımlanmıştır. Bu eser, okullardaki gramer dersleri için bir kılavuz ve yazılacak Türk dili ana grameri için bir anket olarak hazırlanmıştır. Böylece, daha sonra yapılacak çalışmalara bilimsel temelde bir ufuk açılmıştır. Nitekim, bundan sonraki yıllardan günümüze kadar T. Banguoğlu'nun kendisi başta

[2] Bu dönemde yazılan gramer kitapları ve özellikleri için bk, Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Genişletilmiş 2. baskı, TDK yay., Ankara 2003, s. IX-XII; Dilaçar, "Gramer, tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi. eğitimdeki yeri ve tarihçesi". *'TDAY Belleten* 1971, s. 123-112

Levent Şahverdi Arşivi

olmak Üzere Ahmet Cevat Emre, Muharrem Ergin, Kaya Bilgegil, Tahir Nejat Gencan, Haydar Ediskun, Necmettin Halil Onan, Hikmet Dizdaroğlu, Rasim Şimşek, Nurettin Koç, Leylâ Karahan ve daha başkaları tarafından orta ve yüksek öğretim düzeyinde Türkçenin ses, şekil ve cümle bilgileri ile ilgili dil bilgisi ve gramerler yazılmıştır.

Bunlara 1921 yılında Fransız Türkoloğu Jean Deny tarafından yazılmış olan *Grammaire de la Langue Turque* (Paris) ile Rus Türkoloğu, A.N. Kononov tarafından hazırlanmış olan *Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri (Grammatika Sovremennogo tıuretskogo literaturnogo yazıka,* Moskva Leningrad 1956) adlı iki değerli eseri de ekleyebiliriz. Fakat ne yazık ki, Jean Deny'nin eseri Fransız dilinin gramerini örnek alarak hazırlandığı gibi Ali Ulvi Elöve tarafından yapılan çevirisi de *(Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi,* İstanbul 1941) anlatım ve terimleri bakımından karışıklık içindedir. Ayrıca. çevirici birçok yerde esere gereksiz müdahalelerde bulunmuştur. Kononov'un Rus dilinde yazdığı eserinin de bugüne kadar bir çevirisi yayımlanmış değildir.

Bizde, *Cumhuriyet* devrinde yazılan gramerler, elbette Türkçeye değer veren, Türkçeyi temel alan önemli eserlerdir. Yalnız belirtmek gerekir ki, bunlar dilimiz üzerinde genel çizgileri ile duran okul gramerleri niteliğindedir. Bunlarda dilin ayrıntılarına inilmemiştir. Bunları malzeme ve ulaştıkları sonuçlar ile besleyecek derinlemesine monografiler yazılmamıştır. Yazılanların da sayısı çok azdır.

Yukarda yaptığımız kısa açıklamaları genel bir değerlendirmeden geçirirsek, sonuçları şu noktalarda toplayabiliriz:

1- Türk dili nasıl Osmanlı Türkçesi içinde yüzyıllarca geri plana itilmiş ve dışlanmış ise, Türk dilinin grameri de aynı alın yazısına uğramıştır. Osmanlı Devleti'nde medrese dili Arapça olduğundan, gramer çalışmaları da Arapça temeline dayandırılmıştır. Böylece Türkçenin grameri yüzyıllarca süregelen bir boşluk içinde kalmıştır.

2- *Tanzimat*'tan sonra yazılan gramerlerde de Türkçenin yapı ve özellikleri daha çok Arap dilinin ve Fransızcanın gramer kalıplarına uydurularak değerlendirilmiştir.

3- Uzun yıllar, gramerle ilgili konularda Türkçenin malzemesine ve edebi eserlerin taranmasına dayanan ayrıntılı araştırmalar yapılamadığı ve gramer konuları genel çerçeve içinde ele alındığı için, gramer yazarlığı da beklenen yeterli düzeye ulaşamamıştır,

4- Gramer konularının sınıflandırma ve değerlendirilmesinde, yazarlar arasında Türkçenin kendi yapı ve işleyişine uygun bir yöntem birliğine varılamamıştır. Birbirinden farklı sistemlere bağlı hareket noktaları, sınıflandırma ve değerlendirmelerde farklı sonuçlar ortaya koymuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Tasvirci bir gramer, yer yer tarihî gramerin sonuçlarından da yararlanmak durumunda olduğundan, tarihî gramer konusundaki boşluk ve eksiklikler, etkisini tasvirci gramer alanında da göstermiştir. Aynı durum karşılaştırmalı gramer için de söz konusudur.

İşte yukarda belirtilen sebeplerle bugün karşımıza dilimizin ses yapısı, imlası, şekil ve cümle bilgileri anlam bilimi ve gramer yazımında uygulanacak yöntem bakımından doldurulması gereken boşluklar ve çözüm bekleyen önemli birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır.

Türk Dil Kurumu, bu boşlukların doldurulması için, bir yandan tarihî ve tasvirî gramer konularının yüksek lisans, doktora tezleri ve özel araştırmalar hâlinde ele alınması için üniversitelerimizden yararlanma yolunu tuttuğu gibi, sorunların sağlıklı çözüm noktalarına getirilebilmesi için birkaç ayda bir bilimsel düzeyde "Türk Gramerinin Sorunları" adlı bildirili ve tartışmalı toplantılar düzenlemiştir. 1993 yılından beri sürdürülen ve günümüze kadar on dört ana konuyu ele alan bu toplantılarda, gramerimizle ilgili sorunlara ışık tutucu, yapıcı ve yararlı sonuçlar elde edilmiştir diyebiliriz. Uzmanlık alanını ilgilendiren bu toplantılar, Kurumda, kapalı devre hâlinde yürütüldüğünden biz bugünkü konuşmamızda dilimizin gramerle ilgili önemli bazı sorunları hakkında sizlere de vaktin elverdiği ölçüde bilgi sunmak istiyoruz:

Türk Gramerinin Sorunları

1- Bu sorunlardan biri gramer-imla bağlantısı ile ilgilidir. Bilindiği gibi, *Cumhuriyet* devrinde, Latin alfabesi temelindeki millî Türk alfabesinin kabulünden sonra, Türk Dil Kurumunca *İmla Kılavuzu*'nun 14 baskısı yapılmıştır. 1981 yılında yapılan 11. baskıdan sonrakiler 1985, 1988 ve 1993 ve 2000 yıllarındadır. Ayrıca, özel çalışmalarla şahıslar veya bazı yayın kuruluşları tarafından çıkarılmış kılavuzlar da vardır. Bunları *Dergâh* yayınları arasında çıkan *Doğru İmla Kılavuzu* (İstanbul 1981), Mertol Tulum tarafından hazırlanan *Yeni İmla Kılavuzu* (Tercüman Yay., 1986), Ömer Asım Aksoy başkanlığında bir kurulca hazırlanan *Ana Yazım Kılavuzu* (Adam Yay., İstanbul 1987), M. Sabri Koz-Turan Yüksel'in *Büyük Yazım Kılavuzu* (Yuva Yay.,] 993), Mehmet Aydın Hürdoğan'ın. *Türkçe İmla Kılavuzu* (Emel Yay.), Nijat Özön'ün, *Büyük Dil Kılavuzu* (Yapı Kredi Yay., 1995) vb. kılavuzlar1a örneklendirilebiliriz. Mevcut kılavuzlar dikkatli bir incelemeden geçirildiğinde, *İmla Kılavuzu* mu? *Yazım Kılavuzu* mu şeklinde, adlandırma ayrılıklarından başlayarak kelimelerin birbirinden farklı yazılışlarına kadar uzanan birtakım içerik ayrılıkları taşımaktadır. Bu yüzden de imlamız 60 yıldır zaman zaman yaz boz tahtasına çevrilmiş ve bir türlü rayına oturtulamamıştır. Bunun başlıca sebebi, imla konularının ve yazılışların genellikle kılavuz hazırlayanların kişisel görüş ve

Levent Şahverdi Arşivi

değerlendirmelerine bağlı kalmış olmasıdır. Oysa, burada izlenecek yol önce Türkçenin söz varlığının yani dil malzemesinin, gramer açısından tam bir dökümünün yapılması, daha sonra da bu dökümün verdiği sonuçlara göre, imla kurallarına bağlanması olmalı idi. Türkçenin özelliklerine uygun bilimsel yol böyle bir yöntemi gerekli kılar. Eğer bu yapılmaz ise, aynı şartlar altında farklı yazılışlar ortaya çıkar ve imlada düzensizlikten kurtulamaz. Bu durumu bir iki örnekle açıklamaya çalışalım:

Dilimize Doğu ve Batı kaynaklı dillerden geçmiş birtakım alıntı kelimeler vardır. Bunların yazılışında bazen Türkçenin ses yapısına uyulmuş: bazen de alındıkları dildeki gibi yazılagelmiştir. Söz gelişi Arapçadan geçme *kisbî* 'sonradan kazanılan', *nasb, teşbih, lâteşbih, takbih, takdim, takdir, takdirname, tasdik, tekdir. teşci* gibi sözlerin yazılışında, kelime içinde yan yana bulunan tonsuz-tonlu ünsüzler bakımından aslına uyulduğu hâlde; *isbat. kisbet, müsbet. nisbet, nisbeten, tesbit, tesbih* gibi sözlerin yazılışında. Türkçenin *ağaçtan, açtır-, sütçü, koştur-, yaptır-, seçkin, tutkun* vb. örneklerinde görülen iç seste ünsüz tonsuzlaşması seklindeki 'benzeşme' kuralına uyularak, bu kelimeler tonsuz s'den sonra *ispat, tespit, kispet, nispet, nispeten, müspet, tespih* vb. şekillere dönüşmüştür. İmla kılavuzlarının çoğunda yazılışlar böyledir.

Görülüyor ki, imlanın dayandığı ilkeler bakımından burada ikili bir durum göze çarpmaktadır. Ancak, bu sözler daha işin başlangıcında iken, doğrudan doğruya aslındaki imlayı veya Türkçe söylenişleri esas alan bir birleştirme işleminden geçirilemediği ve imla da bir alışkanlık işi olduğu için, çözüm yolu herhâlde, gelenekleşmiş şekiller olarak bu ikiliğin devamına göz yummak olacaktır.

Aynı durum Batı dillerinden geçmiş sözlerin yazılışında da kendini göstermektedir. Söz gelişi *alakart* 'seçmeli yemek', *angajman, akreditif, baz, blokaj, demagoji, dizayn, entegrasyon, ekoloji, formasyon, fikşın, duble, misyon. naylon, pansuman, sabotaj, seksiyon, sempati, sempozyum, ofsayt* gibi kelimelerin imlaları, bunların söylenişine uydurulduğu hâlde *airconditioner* 'havalandırma', *apriori* 'akıl yoluyla önceden kabul edilen', *benchmarking* 'bilsat, bilgileşim', *bestseller* 'çoksatan', *billboard* 'duyu', *business class* 'işlik orun', *change* 'para değişimi', *double team* 'çifte kıskaç', *double bed* 'ikili yatak', *fairplay* 'güzel oyun, dürüst oyun', *final four* 'son dört', *first class* 'birinci orun', *first lady* 'başhanımefendi', *franchising* 'isim hakkı', *full-time* 'tam gün', *leasing* 'kiralama', *snack-bar* 'atıştırma', *stand-by* 'yedekte', *think-thank* 'beyin takımı', *tubeless* 'içsiz' gibi alıntılar yazı dilimize ve kılavuzlara kendi imlaları ile birlikte girmişlerdir. Bunlar, daha Türkçeleşme safhasından geçmemiş ve üzerlerindeki yabancı kelime (Fremdwort) damgası silinmemiş olduğundan, sorunun çözümü için yapılacak işlem, bunların dilde yerleşmelerine fırsat

Levent Şahverdi Arşivi

vermeden, hemen Türkçe karşılıklarını bulmaktır. Türk Dil Kurumu da bu yolu benimsemiştir. *Yabancı Kelimelere Karşılıklar* (TDK yay.: 631, Ankara 1995, 97 s.) kılavuzu işte böyle bir çalışmanın ürünüdür.

2- Gramer- imla bağlantısında karşımıza çıkan ve zaman zaman uzun tartışmalara yol açmış olan önemli bir sorun da dilimizdeki birleşik kelimelerin yazılışındaki tutarsızlık ve farklılıklardır. Bir imla kılavuzunda ayrı yazılan bir birleşik kelimenin bir başka imla kılavuzunda bitişik yazıldığına sık sık tanık olmaktayız. Aynı karışıklık gramer kitaplarında da yer almaktadır. Bu durum, aslında, birleşik kelimenin ne olduğu konusundaki birbirinden farklı görüş ve tanımlardan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla temelinde yatan sorun gramer sorunudur. Bu bakımdan öncelikle, Türkçemizin yapı ve işleyiş özellikleri ile anlam bilimi ölçülerini göz önünde tutarak, birleşik kelimenin ne olduğuna açıklık getirmek gerekiyor. Ayrıca. birleşik kelime türleri arasında nitelik farkı bulunup bulunmadığı; eğer var ise, ayrı ve bitişik yazılışta hangi ölçüte baş vurulacağı da iyice belirlenmelidir.

Birleşik kelime, yeni bir kavramı karşılamak için iki veya daha çok kelimenin Türkçenin söz kalıplarına uygun belirli yollarla bir araya getirilmesinden oluşmuş bir söz birliğidir. Belirtisiz isim tamlamaları, sıfat tamlamaları, isnat grupları, birleşik fiiller, ikilemeler, kısaltma grupları ve kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşmuş ifadeler, yeni bir kavramı karşıladıkları zaman birleşik kelime olurlar: *ses bilgisi, yer çekimi, küflü peynir, çoluk çocuk, başına buyruk, eli açık, gözü pek, cingöz, boşboğaz, terk etmek, seyretmek, zikretmek, hissetmek, dırdır, hoşbeş, aslanağzı, hanımeli, sarıgöz 'balık', suibriği 'bitki', dedikodu, kavuniçi* vb,

Verilen birkaç örnekte görüldüğü üzere, birleşik kelimeler bitişik de ayrı da yazılabilmektedir. İşte imladaki karışıklık bu noktada düğümlenmiştir. Bu düğümün çözülebilmesi, gramer açısından hangi türlü birleşiklerin bitişik hangilerinin ayrı yazılacağının iyi belirlenmesine bağlıdır. Bunu kısaca şöyle bir açıklama ile belli edebiliriz. Eğer tek bir kavrama karşılık olmak üzere belirli gramer kalıpları içinde bir araya getirilmiş bulunan kelimelerden her biri kendi anlamını koruyor ise, bu türlü birleşik kelimeler ayrı yazılır: *bal rengi. güz mevsimi, yaban gülü. düğün çorbası, peynir tatlısı, ipek böceği, düğün çiçeği, el etmek, namaz kılmak, açık oturum, ruh bilimi, saman rengi, eciş bücüş, karış karış, tıkır, tıkır, ön şart, ön yargı, Ağrı Dağı, İzmir Körfezi* vb. Buna karşılık, eğer birleşiği oluşturan kelimelerden en az biri veya tamamı benzetme yolu veya daha başka bir etkenle kendi anlamını kaybedip eskisinden farklı yepyeni bir anlam kazanmış veya ses değişmesi, ses kaynaşması olaylarına uğramışsa bu türlü birleşik kelimeler bitişik yazılır: *aslanağzı* 'çiçek', *hanımeli* 'çiçek', *kuzukulağı* 'bitki', *karabaldır* 'bitki', *camgüzeli* 'bitki', *karagöz* 'balık', *çakırkanat*

Levent Şahverdi Arşivi

'ördek', *kargaburnu* 'âlet', *deveboynu* 'boru', *kazkanadı* 'oyun', *dilberdudağı* 'tatlı', *tavukgöğsü* 'tatlı', *külbastı. gecekondu, başıbozuk, çıtkırıldım, cumartesi, pazartesi, kahvaltı, sütlaç (<sütlü aş), kaynana < kayın ana)* vb. Bunlara, dilimize Arapçadan girmiş ve yardımcı fiillerle birleşirken ses değişmesine uğramış *azletmek, emretmek, seyretmek, zikretmek, affetmek, halletmek, hissetmek, defetmek, menetmek* gibi örnekleri de katabiliriz. Vurgusu son heceye kaymış kelimelerde de bir anlam kaynaşması söz konusu olduğundan bitişik yazılır: *açıkgöz, babayiğit, boşboğaz, dalkavak, günaydın, düztaban, delibaş* gibi.

Yalnız şu var ki, birleşik kelime türleri arasındaki imla-gramer- anlam bağının ve farklarının bugüne kadar hakkıyla kavranamamış olması, imlada bir-çok karışıklığa yol açmıştır. Nitekim Ömer Asım Aksoy başta olmak üzere, bazı kılavuzlarda, birleşik kelime *"bitişik yazılan birden çok sözcükten oluşur"*[1] anlayışına bağlanmıştır. Bu yüzden de birleşme sırasında, kelimelerden hiçbiri anlam değişmesine uğramamış olan birleşik kelimeler de bitişik yazılmıştır: *anlam bilim* (doğrusu: *anlam bilimi), dilbilgisi, dilbilim* (doğrusu: *dil bilimi), gökbilim* (doğrusu: *gök bilimi), çulhakuşu, tarlakuşu, örümcekkuşu, çaçabalığı, adabalığı, tırnabalığı, tespihböceği, ipekböceği, ıçııçböceği", cırcırböceği, balarısı, dağkeçisi. yaylaçiçeği, inciçiçeği, ipekçiçeği, mumçiçeği, kurbağaotu, kurbağaotu, sedefotu, kırlangıçotu, turpotu, koçyumurtası, meyankökü, avizeağacı. ipekağacı, hayatağacı, Çobanyıldızı, Kutıpyıldızı, kuyrukluyıldız, gökkuşaği, sigaraböreği* vb. Bunlara yine ayrı yazılması gereken *altdudak, altgeçit, altçene, üstdudak, üstgeçit, üstçene* gibilerini de katabiliriz.

Buna karşılık *Tercüman* yayınları arasında çıkan *Yeni İmla Kılavuzu*'nda benzetme yoluyla, anlam değişmesine ve anlam kaymasına uğradığı için bitişik yazılması gereken *aslanağzı* vb. kelimeler *aslan ağzı, aslan kuyruğu, aslan pençesi, deve tabanı, kuzu kulağı, öküz dili* 'bitki'. *öküz gözü* 'çiçek', *cam güzeli, hanım eli'* çiçek', *dilber dudağı* 'tatlı' biçiminde hep ayrı yazılmıştır, Bu ayrı yazılışa *baş, başı* vb. sözlerle oluşturulan ve her iki öğesi de aslî anlamını koruduğu hâlde yaygın biçimde gelenekleşmiş olarak bitişik yazılagelen *başasistan, başgardiyan*, *başgarson, başhekim, başhemşire, başkatip, baştabip, başpapaz* örneklerini de katabiliriz.

İşte birleşik kelimenin kuruluşundaki nitelik farklarının iyice kavranamamış ve kişiden kişiye değişen farklı değerlendirmelerden geçirilmiş olması, bunların yazılışlarında birtakım ayrılık ve karışıklıklar doğurmuştur. Nitekim bugün *açık öğretim, örgün öğretim, teknik öğretim, dini öğretim, gün-düzlü okul, yatılı okul* gibi sıfat tamlaması kalıbındaki birleşikler ayrı yazılırken:

[1] *Ana Yazım Kılavuzu,* Adam yay., İstanbul 1987, s. 23: IV Bileşik Sözcükler.

Levent Şahverdi Arşivi

ilkokul, ortaokul. yüksekokul, ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim gibi aynı gramer kalıplarına bağlı birleşikler bitişik yazılmaktadır. Hatta basındaki günlük yazılarda *basın yayın, ana baba, hava alanı, göz önünde, söz konusu* gibi şekillerin de *basın yayın, ana baba. Hava alanı, göz önünde, söz konusu,* biçiminde yazıldığına sık tanık olmaktayız.[2]

Türk Dil Kurumu 1993, 2000 *İmla Kılavuzlarını* baskıya hazırlarken bu konuya da derinlemesine eğilmiş bulunmaktadır. Bu bağlamda birleşik kelimelerin tam bir dökümü yapılarak bunlar, taşıdıkları yapı ve işleyiş özelliklerine göre değerlendirilmiş ve ayrıntılı açıklamalara bağlanmıştır. Kılavuzun yapılacak yeni baskısı, öyle sanıyoruz ki, bu konuda süre gelen karışıklık ve tutarsızlığı önlemiş olacaktır.[3]

3- Gramerimizin içeriği ile ilgili konulara girerken bir de gramerde önemli bir yeri olan gramer terimlerine işaret etmek istiyorum. Birçoklarımızın mesleği dolayısıyla yakından bildiği üzere, bu alanda da yıllar boyu bir terim karışıklığı süregelmiştir. Bu sorunun çözülebilmesi de müntesiplerince ortaklaşa kabul görecek bir terim sisteminin benimsenmesine bağlıdır. Türk Dil Kurumunca ilk baskısı 1992, genişletilmiş 2. baskısı 2003 yılında yayımlanmış olan *Gramer Terimleri Sözlüğü,* bu amaca hizmeti hedef almış bir çalışmanın ürünüdür. Sözlüğün ön sözünde, gramer terimlerine ilişkin sorunlar ve bu sorunların altında yatan nedenler üzerinde yeterince durulduğu için burada tekrarı gereksiz buluyoruz.

4- Gramerimizin son yıllarda üzerinde durulmaya başlayan ve mutlaka dikkate alınması gereken bir başka önemli sorunu da gramer konularının islenişinde, uygulanan yöntem sorunu, konuların sınıflandırılmasındaki değerlendirme farklarıdır.

Gramer konularının Kaşgarlı Mahmud devrinden beri süregelen bir geleneğe uyularak Arap gramerinin kalıplarına göre ele alındığına yukarıda işaret etmiştik. Arap gramerinde konular başlıca *isim, fiil* ve *harf* olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Türkçesi gramerlerinde *isim. fiil* ve *edat* olarak gösterilmiştir. *Edat* Arapçanın *harf*'ine karşılıktır. Bilindiği gibi *isimler* ve *fiiller* yalnız başlarına anlamları olan söz türleridir. *Edatlar* ise anlamları değil görevleri olan kelime türleri olarak kabul edildiği için, Türkçenin gramer konuları da böyle bir sınıflama kalıbı içinde ele alınmıştır. Şüphesiz zamirler,

---

[2] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz. "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine", *Türk Dili,* S. 501 (Mart 1994), s. 180-186.

[3] TDK, kendi üyeleri dışında, MEB ve Basın Yayın Genel Müdürlüğü temsilcilerinin de katılarak oluşturduğu komisyonda yaptığı çok yönlü ve tartışmalı çalışmalarla *Yazım Kılavuzu'*nun 2005 yılı baskısında, yukarıda belirtilen sorunları giderme yöntemi izlemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

sıfatlar ve zarflar da isim grubu içindedir. İşte Arap grameri temelindeki bu sınıflandırma dolayısıyladır ki, gramerlerimizin bir kısmında *edatlar* kendi içinde ünlem edatları *(eyvah, haydi. yahu, hey arkadaş!, acep, acaba, işte, hayhay, hayır* vb.). bağlama edatları *(ve, ile, dahi, ya... ya, veya, hem... hem, ne... ne)* cümle başı edatları *(fakat, lâkin, yalnız, ama* vb.) ve son çekim edatları *(gibi, kadar, ile, için, başka, dolayı, ötürü, doğru, karşı* vb.) olmak üzere üç alt bölüme ayrılmıştır. Muharrem Ergin'in, *Türk Dil Bilgisi*'nde bu klâsik gramer sistemi benimsenmiştir.[4]

1921 yılında yayımlanmış olan Jean Deny'nin grameri,[5] konuların ele alınış ve işlenişi bakımından bir dönüm noktası oluşturur. Deny, Türkçenin bir Hint-Avrupa dili olmadığı, dolayısıyla kendine özgü bir yönteminin oluşması gerektiği görüşündedir. Ancak, eser, Fransız öğrencilere Türkçeyi öğretmek amacı ile kaleme alınmış kapsamlı bir el kitabı olduğundan, sistem olarak Fransız dilinin kalıplarına uydurulmuştur. Ayrıca, kelime sınıflaması bakımından, kelimeler yine Arap dilinin ölçüleri ile isim, sıfat ve edat (particule) ana bölümlerine ayrılmıştır.[6]

1936'da *Türkische Sprachbau*[7] adlı eserini yayımlayan Danimarkalı Türkolog K. Grönbech'e göre, Türkçedeki bütün kelimeler *isim* ve *fiil* olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Üçüncü bir kelime sınıfı da *çekimsizler* diye adlandırılan zarflar ve edatlardır. Ancak, bunlar da kökenleri ve tarihî gelişme şartları bakımından incelendiğinde, yine isim veya fiillere dahil edilebilmektedir. Grönbech bu görüşünü edat, zarf ve zarf-fiillerden örnekler getirerek ispatlamaya çalışmıştır. *(idi* 'sahip. hükümdar; mutlak, tamamiye', *burun* 'önce', *ara (ikin ara), içre, taşra, sonra, tegi (<teg-i), göre (<kör-e), girü* 'geri; batıda' *(<kir-ü), başlayu* 'ilk önce' *(<başla-y-u)* vb. şekiller edat ve zarf oldukları hâlde, aslında isim ve fiildirler.[8] Onun bu sınıflamada dayandığı temel yöntem, eserinin adından da anlaşılacağı üzere, kelimelerin bugünkü şekil1erinin yapı ve işlev bakımından kökende hangi şekillere ve hangi kelime sınıfına irca edilebileceğidir. Görülüyor ki, Grönbech, konulara ke1imelerin köken yapıları ve tarihî gelişme koşulları ile yaklaşmıştır.

Rus Türkologlarından A. N. Kononov ise,[9] kelime sınıflamasından başlayarak hem türler üzerinde genel çizgileri ile durmuş hem de her bir ke1ime

---

[4] İstanbul 1962, s. 340-343.

[5] *Grammaire de la Languae Turque* (dialecte osmanli). Paris 1921.

[6] *age.,* §. 197 ve ayrıca §. 201 ve öt., §. 548 ve öt., § 872 ve öt.

[7] Kopenhagen 1936. Türkçeye çevirisi: Mehmet Akalın, *Türkçenin Yapısı,* TDK yay., Ankara 1995.

[8] Bk. *age*., §. 24-53.

[9] *Grammatika Sovremennogo turetskogo literaturnogo yazika,* Moskova Leningrad 1956.

Levent Şahverdi Arşivi

sınıfını gösterdiği farklı belirtilere göre ele almıştır. Kononov'a göre Türkçede iki kelime sınıfı vardır. Onun gramerinde de Rus dilinin etkileri görülmektedir.

Dilimizi işleyen yerli yazarların gramerlerinde kelimelerin sınıflandırılması esas itibarıyla Türk dilinin yapı ve işleyiş ölçülerine dayandırılmıştır. Buna göre şekil bilgisi ile ilgi1i olarak isim, sıfat, zamir. zarf, edat, bağlaç, ünlem ve fiil olmak üzere sekiz kelime sınıfı kabul edilmiştir.[10]

Görülüyor ki, hareket noktasındaki ayrılıklar ve farklı etkenler bazı karışıklıklara ve sınıflandırma farklarına yol açmıştır. Bu durum gramer öğretiminde olduğu kadar terimlerde ve konuların değerlendirilmesinde de karşımıza daha başka yeni sorunlar çıkarmaktadır.

Kelime sınıflandırılmasındaki farklılıkların giderilebilmesi için biz, sınıflandırma konusunun şöyle bir temelde ele alınması görüşünü benimsiyoruz: Yukarda örnek olarak verilen sınıflandırmalarda açıkça belirtilen veya açıkça belirtilmese de dolaylı olarak kendini gösteren ortak bir nokta vardır. O da Türkçe kelimelerin önce anlamlı ve görevli kelimeler olarak iki gruba ayrıldığıdır. Anlamlı kelimeler *isimler* (bunların alt grubunu oluşturan sıfat, zamir ve zarflar) ve *fiiller*'dir. Öteki birkaç kelime türü ise anlamları değil görevleri olan sözlerdir (edat, bağlaç, ünlem). O halde önce *nitelikleri* bakımından Türkçede üç kelime sınıfı vardır diyebiliriz. Bunlar isimler, fiiller ve görevli kelimelerdir. Biz bu noktada bazı gramercilerimizle aynı görüşteyiz. Ancak, bundan sonraki aşamada uygulanacak sağlıklı yöntem, bu üç ana gruba giren alt grupları Arap ve Fransız gramerlerinin kalıplarına sokmadan, doğrudan doğruya Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerine göre adlandırmaktır. Bu sebeple, biz, görevli kelimelerin toplu olarak *edat* başlığı altında verilmesini asla doğru bulmuyoruz. *Edatlar* yalnızca isim çekimi ekleri gibi, cümlede geçici görevler yüklenmiş olan kelimelerin adı olmalıdır *(taş gibi, senin için, bana göre* vb.) Bunlar için *son çekim edatları* teriminin kullanılması da doğru değildir. Çünkü, bu terim Batı dillerindeki *preposition'a* karşı *postposition* anlayışından doğmuştur. Türkçede ön ek olmadığına göre böyle bir isimlendirme elbette doğru olamaz. Sıfatlar, zamirler ve zarflar zaten ismin alt gruplarını oluşturmaktadır. Böylece Türkçede nitelikleri bakımından birbirinden farklı üç ayrı kelime sınıfı, taşıdıkları özellikler ve dildeki işlevleri bakımından ise, sekiz kelime sınıfı kabul etmek gerekmektedir.

5- Dilimizi yabancı dillerin kalıplarına sokarak yazılmış olan gramerlerde, kavram ve konuların değerlendirilmesi ile ilgili bazı sorunlar ile de karşılaşıyoruz. Bir örnek olarak Türkçe isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiiller ile

[10] Tahsin Banguoğlu. *Türkçenin Grameri.* TDK yay., Ankara 1990. s. 319, §. 281; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* TDK yay., İstanbul 1966, s. 99, §. 118; Haydar Ediskun. *Yeni Türk Dilbilgisi.* İstanbul 1963, s. 107, §. 70; Nurettin Koç. *Yeni Dilbilgisi,* İstanbul 1990. s. 105- 107 vb.

Levent Şahverdi Arşivi

kurulan söz gruplarının yer aldığı cümlelerin *birleşik* veya *girişik cümle* sayılmasını gösterebiliriz.[11]

Bilindiği gibi, Türkçede cümle türleri yapıları bakımından *basit cümle* ve *birleşik cümle* olarak ikiye ayrılır. *Yarın bana uğrarsan, sana bir kitap verebilirim* cümlesi, bir birleşik cümledir. Bu cümlenin *yarın bana uğrarsan* parçası da şarta bağlı bir yardımcı cümle olarak kabul edilmektedir. Fakat *Dün aldığınız kitapları yarın göndereceğiz, Yakın akrabalarınızın burada kalmalarını istedim. Toplantıya katılmanız, bizi çok sevindirecek. Osman*'ın *bize yardım edecek arkadaşları görünmüyor. Ben anlattıkça* o *heyecanlanıyordu*.[12] şeklindeki cümleleri bazı gramerler birer *basit cümle,* bazıları da birleşik cümle veya birleşik cümlenin bir türü olan *girişik* (mudil) *cümle* olarak kabul ederler. Bu yorum farkında, birinciler, *Dün aldığımız, kitapları* söz grubunun bir yargı ifade etmediği görüşündedirler. Bunlara göre, bu söz grubunun *Dün aldığımız,* parçası, kitapları sözünün bir sıfatından ibarettir. Dolayısıyla bu cümle bir basit cümledir. Fakat aynı cümleyi *girişik* veya *karmaşık birleşik cümle* türüne sokanlar ise, *Dün aldığımız kitapları* söz grubunda bir yargı bulunduğu görüşündedirler. Onlar, böyle bir birleşik cümlenin aslında *"Dün kitapları aldık", "Yarın kitapları göndereceğiz."* anlamında olduğunu, dolayısıyla iki yargı taşıdığını ifade ederler. Bize göre böyle bir yorum, Batı gramerlerinin kalıplarına uyma yönteminden kaynaklanmış olan ve Türkçenin özelliklerine uymayan bir yanılgıdır. Yukarıda verdiğimiz cümleyi bir Alman, bir Fransız veya bir İngiliz *Kitapları yarın size göndereceğiz (ki) o kitapları biz dün aldık* şeklinde bir esas, bir yardımcı cümleden oluşan ve birbirinden ayrı iki yargı taşıyan bir ifade kalıbına sokar. Esas cümle ile yardımcı cümleyi de birbirine bir ilgi zamiri (relative pronoun) olan *ki* ile bağlar. Onların dillerinde böyle bir cümle elbette *girişik* cümledir. Ama Türkçedeki durum böyle değildir. Söz konusu cümlenin *"Dün aldığımız"* parçası, *"kitaplar"* kelimesinin, hangi kitaplar olduğunu gösteren bir sıfatından ibarettir. Bunun dışında *aldığımız* sıfat fiilinin *-ımız* iyelik eki almış olması da onun artık yargı bildiren bir fiil değil, sıfat gibi kullanılan bir isim şekli olduğunu göstermektedir. *Böyle davranmanızı anlayamadım. Geldiğinizi görmedim. Yolunu değiştirerek yürümeye devam etti.* gibi içinde isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil öğesi taşıyan cümleleri birleşik cümle sayanların dayandığı gerekçe. cümlenin dil bilimi açısından, zihinde önce *derin yapıda* şekillendiği ve daha sonra bunun *dış yapıya* değişik şekilde çıktığıdır. Chomsky'nin Üretici-Dönüşümlü Dil Bilgisi görüşüne bağlı bu yoruma göre, bizim *Dün aldığımız*

[11] J. Deny, *age.*, s. 744-820; T. Banguoğlu, *age.*, s. 562-575; karmaşık cümle; Kaya Bilgegil, *age.*, s. 73; Girişik birleşik cümleler; H. Ediskun, *age.*, s. 378 ve öt.; ve.; N. Koç, *age*., s. 444 ve öt.
[12] T. Banguoğlu, *age.,* s. 562 ve öt.: Karmaşık bir cümle.

Levent Şahverdi Arşivi

kitapları yarın göndeririz. cümlesi, onlarca zihindeki derin yapıda *Dün kitapları aldık. (Kitapları) yarin göndereceğiz* kalıbındadır. Dolayısıyla iki yargılı iki cümle niteliğindedir. Ama bu kalıp dış yapıya çıkarken, şekil değişikliğine uğramış ve *Dün aldığımız kitapları yarın göndereceğiz* biçimine dönüşmüştür, derler. Yalnız, unutmamak gerekir ki, burada önemli olan husus, bir cümlenin iç yapıda şekil1enen çekirdek şekli değil, dış yapıya yansımış olan şeklidir. Eğer cümlenin *çekirdek yapı* denilen iç yapısını temel a1ırsak, o zaman bütün dilleri aynı ka1ıba sokarız. Diller arasındaki yapı \'e işleyiş ayrılıklarını inkar etmiş oluruz. Bu sebeple bir cümleyi yapısı bakımından incelerken, onun iç yapısını değil, asıl dış yapısını dikkate almak zorundayız.[13]

Ayrıca, bu konudaki yöntem ayrılıklarından kaynaklanan sınıflandırma farklarına ve soruna sağlıklı bir çözüm getirebilmek için, yalnız kalıp hâlindeki şekilleri değil, şekille-işlevi bir arada dikkate almak zorundayız. Bu gereği şöyle bir örnekle açıklamak mümkündür: *Turistler Bursa'dan gelip Göreme'ye geçtiler* şeklindeki bir cümlede, eğer *gelip* zarf-fiilini. temel cümledeki geçtiler fiilinin bir zarfından ibaret sayarsak, yanılmış oluruz. Çünkü, her ne kadar buradaki *gelip* zarf-fiili şekil olarak *gelerek* zarf-fiilinin yerini tutar gibi görünüyor ise de, aslında cümledeki *geçtiler* fiilinin tarzını göstermiyor. Aksine yalnız başına yargı ifade eden bir çekimli fiil durumundadır. yani *geldiler* anlamındadır. Bu bakımdan cümleyi *Turistler Bursa'dan geldiler, Göreme'ye geçtiler* diye yorumlamak gerekiyor. Türkçede. *-p* zarf-fii11erinin birbiri arkasına yapılan işleri gösterme görevinde pek çok örnek vardır.

Demek oluyor ki. yapı ve sınıflandırma ile ilgili yorum ve değerlendirmelerde, yalnız şekle bağlı kalmayıp. Söz konusu şeklin işlevi üzerinde de durmak gerekiyor. Türkçe gibi yapı ve isleyiş özellikleri esnek olan bir dilde bu durum ayrı bir önem kazanmaktadır.

6- Yukarıda, gramerle ilgili sorunlarımızın bir kısmı da gramer konuları üzerinde şimdiye kadar kapsamlı ve derinlemesine araştırmalar yapılmamış olmasından kaynaklanıyor, demiştik. Bunu da bir örnekle açıklamak için kısaca "tasarlama kipleri" içinde yer alan *emir-istek* kipine dokunmak istiyoruz:

Türkiye Türkçesinde *al-ayım, al-alım* şeklinde (şahıslara göre tam çekimi: *al-ayım, al, alsın; al-alım, al-ın(ız), alsınlar)* I. şahıs teklik ve çokluk şekillerinin emir kipi mi? istek kipi mi olduğu konusunda dilcilerimiz arasında bir görüş ayrılığı vardır. Muharrem Ergin, birinci şahısta kendi kendine emir edebilir gerekçesi ile, bunların emir kipi olarak kabul edilmesi gerektiği gö-

[13] 13 Bu konuda daha geniş bilgi için bk, Leylâ Karahan, "Türk dilinde birleşik cümle problemi", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı,* TDK, Ankara 1995, s. 36-39: Hamza Zülfikar, "Türkçede girişik cümle sorunu", *Türk Dili.* S, 522 (Haziran 1995), s. 643-636.

Levent Şahverdi Arşivi

rüşündedir.[14] T. Banguoğlu, T.N. Gencan, H. Ediskun, K. Bilgegil, A. Topaloğlu gibi dilciler ise, "insanın kendi kendine emredemeyeceği" gerekçesi ile "Emir kipinin birinci teklik ve çokluk şahısları yoktur"[15] derler. Bunların "emir" değil "istek" görevinde olduğunu kabul ederler. Prof. Dr. Ahmet Ercilasun, *Türk Gramerinin Sorunları* toplantısına getirdiği "Türkçede emir ve istek kipi" adlı[16] bildirisinde, "İnsanın kendi kendisine emredemeyeceği doğru değildir" noktasından hareket ederek, bu kipin 1. şahıs çekiminin de aslında emir olduğu görüşünü savunmuştur. Bunu ispatlamak üzere: "*Ahmet dedim kendi kendime kalk* ve *çalış"* örneğini vermiştir. Bu görüşünü daha sonra Halikarnas Balıkçısı'nın, *Mavi Sürgün* ve Emine Işınsu'nun *Çiçekler Büyüyor* romanlarından aldığı 1. şahsın kendi kendine emretme biçimindeki örnekler ile de tanıklamıştır: *"Her gün aynı saatte işe git, yolda belirli dükkanlardan sigara, kibrit al. Üsküdardan belirli vapura bin! Köprüde tramvay bekle! Tramvayı boş bulursan bin!"; "Ne saçma bir yalan... hiç inanılacak gibi değil, takın yüzüne gülücüğünü kızım, haydi İlay... Dizlerinin titremesi olur mu şimdi, yalandır söylediği, iyi biliyorsun, doğru otur, gülümse İlay. Parmaklarını sıkı sıkı kilitle birbirine. sık daha kuvvetle sık![17]* vb. Sayın Ercilasun'a göre, bu kipin *"ne yapayım, nasıl yapayım, ne bileyim, nereden bileyim, gideyim bari, göreyim seni, kurban olayım, kulun kölen olayım"* anlatımlarında görüldüğü üzere "hayret", "şart" ve "tahmin" gibi anlamları da vardır. Bütün tasarlama kiplerinde olduğu gibi, bu kipin birinci şahıs çekiminde de asıl görev "emir"dir. Bir de konu açıklanırken yalnız şekle bağlı kalınmayıp, şekille görevi birlikte ele almak gerekmektedir. Daha sonra istek ve emir kiplerinin çekimindeki ek tablolarını karşılaştıran Ercilasun, *gel-eyim, gel-elim* biçimindeki emir kipinin, bazen isteğe kayma sebebinin, istek kipinin 1. şahıs çekimindeki *(gel-em), (gel-ek, gel-e-vüz)* şekillerinin aşağıdaki cetvelde görüldüğü gibi. zamanla kullanılıştan düşmüş olmasına bağlamıştır:

İstek	*Emir*	
(gel-e-m)	*gel-eyim*	
gel-e-sin	*gel*	
gel-e	*gel-sin*	
	(gel-e-k, gel-e-vüz)	*gel-elim*
	gel-e-siniz	*gel-in(iz)*
	gel-e-ler	*gel-sin-ler*

[14] *Türk Dil Bilgisi,* İstanbul 1962, s. 295; İstanbul 1981, yay., s. 307-308.
[15] Falma Türkyılmaz. *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri* TDK yay., Ankara 1999, s. 19 ve öt..
[16] *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı,* TDK. Ankara 1995, s. 61-66.
[17] *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı,* TDK. Ankara 1995, s. 61-62.

Levent Şahverdi Arşivi

Sayın Ercilasun, *al-ayım, al-alım* şekillerinin emir de bildirdiğini ispatlayarak bu konuda önemli bir aşama kaydetmiş ve mevcut bir yanlışlığı düzeltmiştir. Ancak, konunun tartışılması sırasında, bu kipin 1. şahıs çekiminde "emir" işlevi yanında "istek" işlevinin de yaygın olduğu görüşünü savunanlar olmuştur. Biz de şekil ve anlamın bir arada düşünülmesi gerektiği görüşünde olduğumuzdan bu kipi bir yazımızda[18] dilek-emir kipi olarak vermiş bulunuyoruz.

Bizce bu konunun tam bir aydınlığa kavuşabilmesi, eski Türkçeden başlayarak, ekin şekil ve görev açısından tarihi gelişme evrelerinin adım adım incelenmesi ile mümkün olacaktır. Çünkü devreye eski *-ga/ -ge* gelecek zaman ekinin> *-a/-e*'ye dönüşmesi ve görev dallanması ile oluşmuş bir başka emir şekli de girebilmektedir.

7- Gramerimizde çözüm bekleyen bir sorun olarak karşımıza çıkan bir başka konu da Türkçede 'fiil çatısı'nın ne olduğu konusudur.

Fiil çatısı, genellikle, cümledeki özne ve nesnenin fiilin gerçekleşmesindeki farklı durumlarını belirtmek üzere. fiil kök ve gövdelerine, çekimden önce fiilden fiil türeten belirli eklerin getirilmesi ile oluşan değişik görünüşlerdeki fiil şekli olarak tanımlanmıştır.[19]

Dilcilerimizin büyük bir kısmı fiilden fiil türeten *-ma-/-me-* olumsuzluk *-ºn* dönüşlülük, *-ıl-/-il-* vb, edilgenlik, *-ºş-* işteşlik. *-ºt-, -ır-/-ir-, -tır-/-tir-* vb, ettirgenlik eklerinin hepsini çatı eki olarak kabul ederler. Onlara göre. bu ekler ile genişletilmiş fiil şekilleri de fiilin çatısını oluşturur. Bazı dilcilerimiz ise, bu görüşün, çatı kavramı açısından düzeltilmeye muhtaç olduğunu ileri sürerler. Çünkü, çatı eki aslında fiilin asıl anlamını değiştirmemekte, fiilde yalnızca bir görünüş farkı yaratmaktadır: *git-/ git-me-, giy-/ giy-in, sev-/ sev-il-, ak-/ ak-ıt-, iç- / iç-ir-, aç-/ aç-tır-* gibi. Bu fiillerde *git-, giy-, sev-, ak-, iç-, aç-* anlamları aynen süregelmiştir.

Oysa, fiilden fiil türeten eklerin bir kısmı fiilde görünüş farkı değil, anlam farkı yaratmaktadır: *al-/ al-ın-* ('gücenmek' anlamıyla), *al-/al-ış-* (bir işe alışmak), *dal-/dal-aş-* ('ağız kavgası etmek' anl.: *karısıyla günlerdir dalaşıp duruyor), çek-/çek-il-* (görevden çekilmek), *yak-/yak-ın-* (şikâyetçi olmak, 'dert yanmak': *arkadaşının tutarsız davranışlarından yakındı), uğra-/uğraş- (işi yoluna koymak için aylarca uğraştı)* vb.

İşte bu görüş farkı, dilcilerimiz arasında "çatı" kavramının yüklem ile özne arasındaki bağlantıyı kuran bir gramer yani şekil kategorisi mi, yoksa,

---

[18] "Türkiye Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi,* C. XXXII. s, -ı 17 ve *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı,* s. 61. not 2,

[19] Zeynep Korkmaz. *Gramer Terimleri Sözlüğü,* TDK yay., Genişletilmiş 2. baskı, Ankara 2003, s. 37 *çatı* maddesi,

Levent Şahverdi Arşivi

fiilin sözlük anlamını değiştiren bir anlam kategorisi mi olduğu şeklindeki tartışmalara yol açmaktadır.[20] Bizce de fiilde sadece görünüş (Aspekt) farkı yaratan çatı ekleri ile, fiilden fiil türeten ve anlam farkı yaratan ekleri birbirinden ayırmak gerekir.

Türk gramerinin sorunları ile ilgili konuların sayısı oldukça kabarıktır. Yukarıda, bir konferansın sınırları içinde ele aldığımız örnekler bile, sağlıklı bir gramer yazılabilmesinin, öncelikle gramerimizin temel konuları arasındaki yöntem, kavram ve değerlendirme farklarının ve tutarsızlıklarının giderilmesine bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda son zamanlarda yapılan bazı bilimsel çalışmalar, sorunlarımıza ışık tutucu niteliktedir. Ancak. bu alanda daha bir hayli ciddî araştırmalara ihtiyacımız olduğu da unutulmaması gereken bir gerçektir.

Türk Dili, S. 535 (Temmuz 1996), s. 135-148.

[20] Bu konu, Türk Dil Kurumunda 14.10.1995 tarihinde yapılan "Türk Gramerinin Sorunları" toplantısında ayrıntılı olarak ele alındığından. sayın okuyucularımız konuya ilişkin geniş bilgiyi, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK. Yay., Ankara 1999, s. 153-224 arasında bulabilirler.

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. TALAT TEKİN'İN GRAMER TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNDEKİ ELEŞTİRİLERİNE YANITLARIMIZ: I

Prof. Dr. Talat Tekin'in 25.9. 1994 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin "Arada Bir" sütununda çıkan "Yeni TDK'nin Bilimsel Düzeyi" başlıklı yazısına, *Gramer Terimleri Sözlüğü* dolayısıyla *Türk Dili* dergisinin 516 nu'lu sayısında (Aralık 1994. s. 456-462) gerekli yanıtları vermiştik.

Sayın Tekin. kendisini TDK'yi yıpratma görevine adamış olmalı ki bu kez de *Gramer Terimleri Sözlüğü* üzerine özel "giriş"li ve özel "sonuç"lu birbirini izleyen üç yazıdan oluşan, çok yerde gereksiz bilgi, şişirme ve saptırmalarla dolu bir eleştiri yazısı daha yazmıştır.[1]

Türk Dil Kurumunun kamuoyundaki değer ve itibarını sarsmak üzere zaman zaman belirli kişiler tarafından. belirli bir taktikle yazılan yazılar vardır. Sayın Tekin'in yazıları da bu çerçeve içindedir. Nitekim *Cumhuriyet* gazetesinde. önce Türk Dil Kurumunca yayımlanan İmla Kılavuzları üzerinde duran eleştirici bu yazısında, kendi ifadesi ile "bu yapıtların yazım konusunda kılavuz olma niteliğinden ne denli uzak olduklarını" belirtmeye çalışmış; daha sonra da yine "Bir Türk Dil Kurumu Yayınının Bilimsel Düzeyi" *(Cumhuriyet* gazetesi, 21 Ağustos 1990) adlı yazısı ile rahmetli meslektaşımız Prof. Dr. Mehmet Akalın tarafından, Prof. Dr. A. von Gabain'in, *Alttürkische Grammatik* (3. Auflage. Wiesbaden 1974) adlı eserinden, dilimize aktarılan *Eski Türkçenin Grameri* (TDK. Ankara 1988) adlı eserini, bizim şahsen eleştirisinde haklı gördüğümüz beş altı yanlışa dayanarak yerden yere vurmaya çalışmıştır. O kadar ki, yalnız eseri eleştirmekle yetinmemiş; Eski Türkçe üzerindeki yetkisini değerli yayınları ile ispatlamış olan inceleyici meslektaşımıza da "ahbap işi" ve "övgülerle dolu rapor" suçlamasını yükleyerek sonunda TDK, Yürütme Kurulunu sorumlu tutmuştur. Üstelik, kendisi gibi birer üniversite öğretim üyesi olan meslektaşlarına dil uzatmanın dozunu da kaçırarak yazısının altına eklediği 3 nu'lu dipnotunda: "Kendisine verdiğim Uygurca ödevini hazırlamak için yalnız Akalın'ın bu çevirisini kullanan yüksek lisans öğrencilerinden biri 1990 bahar döneminde bu dersten başarısız olmuş ve geçersiz not almıştır" diyecek kadar mantık ölçülerinin dışına taşmıştır. Anlaşılan bu yolla Eski Türkçe alanında hem kendisinden başkasının yayın yapmasını istememiş hem de ayrıldığı TDK'den öç almaya çalışmıştır. Ama 398 sayfalık bu eserin Türkçeye aktarılması ile elde edilen yararlar ve çevirinin başarılı yanları üzerine de beş on

[1] *Çağdaş Türk Dili* dergisi, S. 82, C.7, Aralık 1994; S. 83, C.7, Ocak 1995, s. 3-14; S. 84, C. 7, Şubat 1995, s. 2-13.

Levent Şahverdi Arşivi

satır olsun yazmak aklının ucundan bile geçmemiştir. O çapta bir eserde göze ilişen üç beş yanlış, bütün bir kitabın değerinin ayak altına alınması için yeterli sayılmıştır. Çünkü amaç, eleştiri geleneğine uyularak eseri tarafsız ölçülerle, başarılı ve başarısız yanları ile değerlendirmek değil, bir saldırı vasıtası olarak kullanmak ve Türk Dil Kurumunun bilimsel düzeyi olmadığını (!) ortaya koymaktır.

Sayın Tekin'in, Yrd. Doç. Dr. Fatih Kirişçioğlu tarafından hazırlanan ve yine TDK yayınları arasında çıkan *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri* (Ankara 1994) adlı eseri için yazdığı eleştiri de aynı hedefe yönelmiştir.[2] Ne var ki sayın Kirişçioğlu, "Bir Münekkidin Tenkidi I: -Nazım'ın Söğütleri Ağlıyordu-" başlıklı yazısıyla,[3] şarkı ile şiiri birbirinden ayıramayan ve Nazım Hikmet'in *Salkım Söğüt* şiirini Sahaca (Yakutça)ya aktarırken dil bilgisindeki derinliği (!) ve çeviri sanatındaki üstün yeteneği (!) ile "söğütleri ağlatan" ve 'salkım söğüt'ü 'ağlayan söğüt' diye çeviren "bu Türk dilleri (!) bilgininin Sahaca üzerindeki bilim düzeyinin yüksekliğini (!)" belgelere dayanarak gözler önüne serivermiştir.

Sayın Tekin eleştirisindeki aşağılayıcı ve alaycı tutumunu *Gramer Terimleri Sözlüğü* üzerindeki yazısında da sürdürmüştür.

Geçen defaki yazımızda da belirttiğimiz gibi, ağırbaşlı bir üslupla ve tarafsız ölçüler ile yapılan eleştiri elbette yararlı ve geliştirici olur. Eser sahibi de yerinde uyarılar için teşekkür eder. Ancak, eleştiri belirli bir hedefe yönelmiş bir saldırı aracı olarak kullanılınca, bunun elbette hoş görülecek bir tarafı olamaz...

Sayın Tekin'in *Gramer Terimleri Sözlüğü* üzerindeki eleştirilerini biz tarafsız bir ölçüyle süzgeçten geçirip değerlendirdiğimizde, başlıca şu özellikleri tespit etmiş bulunuyoruz:

1- Gerçekten de bir dalgınlık eseri olarak gözden kaçmış veya görüş ayrılığı dolayısıyla farklı biçimde açıklanmış yahut da dizgi ve düzeltme yanlışı olarak kalmış, kendisine hak verdirecek bazı noktaların bulunması,

2- Bir Gramer Terimleri Sözlüğü hazırlanırken, örneklendirmede hangi ölçülerin göz önünde bulundurulması gerektiği hususu ve bu konuda sayın Tekin'in gereksiz çıkışlar yapmış olması,

3- Hiç gereği olmayan bilgilerin sıralanmasından kaynaklanan ve bilgiçlik taslamaktan öteye geçmeyen abartmalı açıklamaların yer almış olması,

4- Eleştiri yazısı, Türk Dil Kurumunun ve orada görev yapan bilim adamlarının bilimsel düzeyinin düşüklüğünü (!) gözler önüne serme ve bu yönde bir kamuoyu oluşturma amacı güttüğünden, yazıda eskilerin *"mugalâta"*

[2] "Yeni TDK'nun Bilimsel Düzeyi: II", *Çağdaş Türk Dili*, C. VIII, S. 87 (Ankara 1995).
[3] *Türk Dili,* S. 530 (Şubat), s. 279-289)

Levent Şahverdi Arşivi

dedikleri gerçekleri saptırma ve laf kalaba1ığına boğma yöntemine başvurulan yerlerin ağırlıkta olması. Maddelere geçildiği zaman görüleceği' üzere, yazının ağırlık noktaları bu nitelikteki değerlendirmeler üzerinde yoğunlaşmıştır.

Biz bu eleştiriyi cevaplandırırken, ciddî görüşlere saygı duyan bir meslek erbabı olarak önce kendisine hak verdiren veya şeklen haklı imiş gibi gösteren noktalara işaret etmek istiyoruz:

I

1- Sayın Tekin, "Anlam değişmesi" ile ilgili eleştirisinin 1. ve 2. maddelerinde, bu değişim için verilen örnekler arasındaki ET. *okşa-* 'benzemek', TT. *okşa-* 'okşamak' fiilleriyle ET. *sakın-* 'düşünmek', TT. *sakın-* 'çekinmek' fiillerinin ayrı fiiller olduklarını ileri sürüyor. Bu görüş doğru olabilir. Yalnız, bizce, Sırf tahmine dayanarak *okşa-* 'benzemek' fiilinin "büyük bir olasılıkla *oguş, uguş* 'aile, soy, sop' adından türediğini" ileri sürmek ve öteki *okşa-* fiilinin de 'yansıma' olduğunu bildirmek yeterli değildir. Birinci fiil Kaşgarlı'da *oxşa-* biçimi ile 'okşamak, şakalaşmak, oynaşmak' anlamları ile Yemek, Yabaku ve diğer bir kısım göçebe ağızları için verilmiştir. Ancak, *ok* şeklinde herhangi bir yansıma söz ve açıklaması yoktur. Kaşgarlı'daki *oxşa-* biçimi herhâlde sızıcı tonsuz *-ş-* ünsüzünün etkisi ile *okşa- > oxşa-* değişimine uğramış bir ağız söyleyişidir. Demek oluyor ki, kelimenin aslı *ok*'tur. Burada sayın Tekin'e düşen g0rev *ok*'un nasıl bir ses yansıması olduğunu da açıklamaktı. Ancak, bunu yapmamıştır. Ben TT. için *ok* biçiminde bir ses yansıması görmediğim için, sayın Tekin'in bu açıklamasını şüphe ile karşılıyorum.

ET. *sakın-* 'düşünmek', TT. *sakınmak* 'çekinmek' fiilleri belki aynı köklere bağlanabilir. Ancak, bizim görüşümüze göre her iki *sakın-* fiilinde de kök *sak*'tır. *Sak* 'düşüncede ve davranışta uyanık olmayı, tetikte olmayı' gösteren bir isimdir. Nitekim Doğu Türkçesinde 'bekçi'ye *sakçı* denilmiştir. Bu sözün aslı da belki uzun ünlü ile **sāk* biçimindedir. Bundan *sāk +ı+n->sak+ı+n-* fiili yapılmıştır. 'Kafaca uyanık ve tetikte olma' ifadesini veren *sakın-* 'düşünmek' anlamındaki fiili, 'davranışta uyanıklığı' bildiren *sakın-* ise 'çekinmek anlamındaki fiili ortaya çıkarmış olabilir. Esasen 'çekinmek' anlamındaki*, sakın-* da bir düşüncenin aksiyona yönelmiş biçimi olduğuna göre, iki fiili anlam ilişkisi açısından birbirinden ayırmak kolay değildir sanıyoruz.

Sayın Tekin'in ileri sürdüğü gibi, ET.deki *sakın-* fiilinin EAT *sagın-* biçiminde oluşu, bu fiilin 'çekinmek' anlamındaki *sakın-* ile ilişkisi bulunmadığı yolunda kesin bir delil olamaz. Aksine, bir sözün farklı yönde ses değişmelerine uğraması, bu değişmelere paralel anlam değişmelerine de zemin hazırlamaktadır. Türkçede bunun pek çeşitli örnekleri vardır. Farklı anlamlardaki *sakın-* fiillerinin ayrı köklerden geldiğinin ispatı ancak her iki fiilin

Levent Şahverdi Arşivi

biçim ve anlam bakımından tarihî gelişme süreçlerinin incelenmesi ile mümkün olabilir.

2- Maddelerin açıklanması sırasında yeri geldikçe ayrıca işaret edileceği Üzere, sayın Tekin. yer yer bizim sıraladığımız örneklerden bazılarına takılarak, söz gelişi *oku-* fiilinin ET.'de *okı-* olduğu; "Birinci şahıs iyelik ekleri" ile "Birinci teklik şahıs" maddelerinde, iyelik ekleri ile kişi eklerinin yazımında çelişkiye düşüldüğü (mad. 23) yolunda birtakım açıklamalara girişmiştir. Bu türlü şekille ilgili açıklamalar eleştiri boyunca yer yer tekrarlanarak süregelmiş ve aynı nitelikteki yerlerde bunların her biri okuyucuya sanki ayrı birer yanlışmış gibi gösterilmek istenmiştir.

Burada, eserde uygulanan yöntemle ilgili bir açıklama yapmak durumundayız: Bizim terimleri ve bunların tanımlarını örneklendirirken sıraladığımız sözlerin ET veya başka lehçelerdeki biçimlerini gösterip göstermeme durumumuz, o maddenin açıklanmasında buna ihtiyaç olup olmamasına bağlıdır. Sayın Tekin'in bu konuda, sanki biz örneklendirme sırasında ayrıca bunların tarihî gelişme safhalarını da sıralamak zorunda imişiz gibi bir tavır takınması, eleştirilerini şişirme amacına dayanan bir tutumdur ve eserin amacı gereği uygulanan yönteme de ters düşer. Bizim için önemli olan, sıralanan örneklerin bütün tarihî gelişme aşamalarını değil, yalnızca o maddede verilmek istenen anlamı belirtecek aşamaların gösterilmesinden ibarettir. Bu nedenle söz gelişi, ünsüzler arasındaki benzeşme olayını açıklamamız için. örneği *çarşanba > çarşamba* gelişmesi ile vermemiz yeterlidir. Bizce. Farsçadan geçmiş olan bu sözün *çehārşenbe* şeklini göstermeye hiç de ihtiyaç yoktur. *Çehārşenbe > çārşenbe > çarşanba > çarşamba* biçimiyle bütün değişim aşamalarını verdiğimiz zaman, okuyucu neyi kastettiğimizi anlamakta bir güçlüğe düşecek; bu sözdeki 'hece kaynaşması, ünlü kısalması ve *-nb- > -mb-* ünsüz benzeşmesi olayları birbirine karıştırılmış olacaktı. Bu nedenle açıklama ve örneklendirmelerde, bazı ses değişim aşamalarını vermemekte bir sakınca değil yarar görülmüştür.

Yine "Dişilik" maddesinde Arapçadan geçmiş *kâtip* ve *müdîre* sözlerinin Türkçeleşmiş biçimleri olan *kâtip> kâtibe, müdür> müdîre* şekillerinde verilmesi yeterli bulunmuştur.

"Ettirgenlik eki" maddesinde, ettirgen çatı kuran eklerin *-°r-, -TIr-/ -TUr-, -°t-* biçiminde yazılmasını da eleştiren Tekin, bunlardan *-°r-'nin -Ir-/-Ur-* biçiminde yazılması gereğine işaret ediyor. O zaman - *°t-*'nin de sistem gereği *-It-/ -Ut-* biçiminde mi yazılması gerekecektir? Biz böyle bir eleştiriyi kabul edemiyoruz. Çünkü, *-°r-* ve *-°t-* yazılışları, gereğinde bu eklerin baş tarafına birer *ı, i, u, ü* ünlülerinin de girebileceğini gösteren bilimsel bir yoldur. *-TIr-/-*

Levent Şahverdi Arşivi

TUr eklerindeki *-I-/-U-* sesleri yerine derece işareti koymamış olmamız, teknik güçlükten doğmuştur.

Yukarda açıklanan nitelikteki hususlar, bizim okuyucunun zihnini karıştırmama bakımından tercih ettiğimiz yöntemle ilgili hususlardır. Eğer uyguladığımız yöntemde bir yanlışlık yar idiyse, sayın Tekin'in böyle madde içi eleştirilere başvuracağı yerde eserde uygulanan yöntemi eleştirmesi gerekirdi. Böyle bir eleştiride bulunmadığına göre, şekille içeriği birbirine karıştırarak ye şekille madde ve tanım arasındaki bağlantıyı da dikkate almadan yönteme dil uzatması da doğru olmaz sanırız.

3- "Birinci şahıs iyelik eki" ile "Birinci teklik şahıs" maddelerindeki örneklerin yazılışında çelişkiye düşüldüğü görüşü de doğru değildir. Çünkü biz, birinci şah. iyelik eklerini, sayın Tekin'in belirttiği gibi *-m* olarak değil *-°m* ve *-°m -°z*, birinci teklik şah. ekini de *-°m* olarak gösterdik. Eklerin sol üst köşesindeki derece (*°*) işaretinin anlamı, gerektiğinde ek ile kelime arasına bir bağlantı ünlüsü girebilir. demektir. Yazılışta bunu *el-im, el-imiz, kalem-im, kalem-imiz* biçiminde göstermiş olmamız, *i* ünlülerinin eke dahil olduğu anlamını vermez, Çünkü ek, maddenin girişinde doğru olarak *-°m* diye gösterilmiş ve sol üst köşesine konan derece işareti ile de araya girecek ek dışı ses belirtilmiştir. Bu bir yöntem işidir. Türk dili alanında ve özellikle Alman ekolünde öteden beri kullanılagelmiştir. Biz de pratikliği açısından tercih ettik. Bir bilim adamının, kendisinden farklı fakat geçerli bir yöntem uyguluyor diye meslektaşını yanlış yapmakla suçlamaya kalkışması. doğrusu akıl alır bir davranış olmasa gerek!

4- "Ek-fiil" maddesinde verilen *(I)m,+sI/-nIz/+sU-nuz, DIrlAr* eklerinde ayraç ve tire işaretinin yerlerinde gerçekten yanlışlık vardır. Sayın Tekin burada haklıdır. Bir dizgi yanlışı olarak düzeltme sırasında gözden kaçmıştır. Bu nedenle ekleri *+Im/+Um, + sInIz/+sUnUz* ve *+DIrlAr* biçimlerinde yazmak gerekir. *+Im/+Um* eki ünlü ile biten köklerden sonra elbette *+(y)Im/+(y)Um* olacaktır.

5- "Geniş zaman kipi" maddesindeki örnekler arasında yer alan *oku* -fiilinin çekiminde de yine bir dizgi yanlışı ve düzeltme dalgınlığı olarak kökle ek arkasındaki tire *okur-um, ok-ur-sun, ok-ur* biçiminde yanlış yere düşmüştür. Bunların da *oku-r-um, oku-r-sun, oku-r* biçimlerinde olması gerekiyor. Bu terim için sıralanan öteki örneklerde böyle bir ayırım yanlışlığı söz konusu olmadığına göre, bu ve diğer bazı maddelerde göze ilişen buna benzer bazı noktaların bir düzeltme dikkatsizliği olduğuna şüphe yoktur. Nitekim, eleştirinin 130. maddesinde işaret edilen ve sıra sayı sıfatları yapan *+ (I)ncl/+ (U)ncU* ekinin ikinci kısmının ayraç içinde gösterilmiş olması da böyle bir dalgınlıktan ileri gelmiştir. Bu eklerin *+(I)ncl/+(U)ncU* şeklinde yazılması

Levent Şahverdi Arşivi

gerekirdi.

6- "Ses ayrışması" maddesinde verilen Kökt. *Kol* şeklinin *kon* ve *koy* biçimlerini alması kurallı olarak Uygur Türkçesi metinlerindedir. Gerçi biz vaktiyle yazma eserler üzerinde çalışırken Konya'daki İzzet Koyunoğlu Kitaplığında incelediğimiz Yunus Emre Divanı'nda ve Süle Fakih'in *Yūsuf u Züleyha* mesnevisinde *l* ayrışmasından oluşmuş *kon* 'koyun' < *kol* ve *çıgan* 'fakir' < *çıgal* sözlerine EAT'de de rastlamıştık. Ama yukarda belirttiğimiz gibi bu değişim asıl Uygur devri ile ilgili olduğundan, *koy* ve *kon* şekilleri için EAT denmesi doğru olmayabilir. Yalnız Köktürk devrinden sonra ve Uygur devrinden başlayarak daha sonraki yazı dillerinde de bu ses hep *n* ve *y* biçimlerinde ayrışmış olarak yer aldığına ve EAT'de *kanı* < *kanyu* 'hani, nerede', *kandan* 'nereden', TT *hani* vb. şekillerde bulunduğuna göre, bunda büyük bir sakınca olmasa gerek.

7- "Teklik üçüncü şahıs eki" maddesi ile ilgili olarak verilen iyelik kökenli teklik üçüncü şahıs eki de 141. sayfadaki "şahıs eki" teriminde yer alan açıklama ve örneklerinde görüleceği üzere" sıfır ek" olacaktır.

8- "Teklik üçüncü şahıs eki" maddesi ile ilgili olarak verilen iyelik kökenli teklik örnekler arasındaki *aveng, āveng* olarak gösterilmelidir. 155. Sayfadaki "Uzak benzeşme" de yer alan *benderek* > *menderek* değişimi Yun. *Mandraki* >*mendirek* biçiminde olabilir.

9- "Ünlü yuvarlaklaşması" ve "Ünsüz düşmesi" (S. 162) olayları için Türkiye Türkçesi esas alınarak verilen örnekler arasındaki *çekirge*>*çökürge, eksik*>*ēsik, öksüz*> *zsüz* değişimlerinin, bunların daha eski biçimleri de dikkate alınarak *eksik* < ET. *egsük* > *ēsük, öksüz* < *ET. ögsüz* > *zsüz* değişim örneklerinden geçirilerek verilmeleri de mümkün olabilirdi. Ne var ki biz, terimler ve tanımlamalarla ilgili örneklendirmelerde, genellikle Türkiye Türkçesindeki şekillerden hareket eden bir yöntem uyguladığımız için, her yerde o sözlerin tarihî gelişme safhaları ile ilgili değişim aşamalarını göstermedik. Bizim için *eksik*> *ēsik* değişiminde o madde için önemli olan, bir ünsüzün eriyip kaybolmasıdır. Elbette *k* ünsüzü, patlayıcı tonsuz bir ünsüz olarak doğrudan doğruya düşemeyeceği için değişim aslında **egsük** < yönlerindedir. Bu değişimde bir yandan hece sonu g'sinin eriyip kaybolması ve söz içindeki varlığını süre bakımından bir önceki' ünlüye uzunluk şeklinde yüklemesi *(egsük* > *ēsük)* öte yandan da s tonsuz ünsüzünün etkisi altında g'nin tonsuzlaşarak kelimeyi *egsük* > *eksik* biçimine çevirmesi şeklinde iki yönlü bir yol izlenmiştir. Eldeki sözlük bir köken bilgisi (etymologie) sözlüğü değil Türkiye Türkçesinin Terimler Sözlüğü olduğundan, üzerinde durulan madde bakımından, bizim için bu gelişmelerden çok, yalnızca ünsüz kaybı söz konusudur. Bu nedenle düşmeyi gerçekleştiren ayrıntıya inilmemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

10- "Ünsüz uyumu" ile ilgili örnekler arasındaki *top-rak, yap-rak < ya-purgak)* sözlerinin ayırımındaki *-rak* heceleri elbette ek değildir. Bu durum, maddenin tanımındaki "Kelimelerin eklerle genişletilmesi sırasında veya yan yana gelen hecelerde..." açıklamasındaki "yan yana gelen hecelerde" ibaresinin düşmüş olmasından kaynaklanmıştır. düzeltilmesi gerekir.

11- 174. sayfadaki "Yumuşama" maddesinde, son sesinde tonsuz ünsüz bulunduran kelimelerin, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında tonlu duruma gelmeleri olayında, "ünsüzün niteliğini koruması veya tonlulaşarak yumuşaması, kelimelerin bünyesindeki ünlülerin özellikleri ile ilgili olmalıdır" *(dip/dibi, uç/ucu; ip/ipi, göç/göçü)* ifadesine takılan Tekin, bu kapalı ifadeyi yetersiz bularak, bunun tek heceli sözlerdeki aslî uzunluklarla ilgili bir değişim olduğunun açıkça belirtilmesi, tek heceli sözlerdeki tonlulaşma ile birden fazla heceli sözlerdeki tonlulaşma sebebinin farklılığına da ayrıca işaret edilmesi gerektiği görüşündedir.

12- 174. sayfada, "Yuvarlaklaşma" maddesinde yer alan örnekler arasındaki *kavur-, yağmur, savur-* sözlerindeki dudak benzeşmesine aykırı durum, bu sözlerin, yanlarındaki dudak ünsüzlerinin etkisi ile, Eski Türkçedeki yuvarlak biçimlerini korumuş olmaları ile ilgilidir. Bu bakımdan sonradan yuvarlaklaşmış örnekler arasında yer almaması gerekirdi.

Bu bölümde yukardan beri açıklamaya çalıştığımız hususlar ortaya koymaktadır ki eserde: uygulama yönteminden, bazı konulardaki görüş ayrılığından, dizgi ve düzeltme dikkatsizliklerinden ya da sayın Tekin'in iddia ettiği gibi bizim bilgisizliğimizden (!) kaynaklanan bazı farklılıklar veya yanlışlar vardır. Biz bu konulardaki kendi görüşlerimizi de saklı tutmak kaydıyla sayın Tekin'in yerinde bulduğumuz birkaç uyarısı için teşekkür ediyoruz. Şimdi gelelim terimlerle ilgili eleştirilerine:

II

Terimlerin Yabancı Dillerdeki Karşılıkları

13- Sayın Tekin, eserde yer alan madde başı hâlindeki terimlerin isabetsiz olduklarına ilişkin herhangi bir görüş ileri sürmemiştir. Birkaç tanım dışında terimlerin tanımları ile ilgili ciddî bir eleştiri de yapmamıştır. Demek ki eser, terimlerin seçimi, tanımlamaları ve eleştirdiği bazı örnekler dışında kalan bütün tanıkları ile hedefine ulaşmıştır. Ne var ki sayın Tekin, geçen defaki cevabımızda da belirttiğimiz Üzere. eleştirisinde bir bilim adamına yaraşır tarafsızlığı elden bıraktığı için, eserin bir bütün olarak taşıdığı değer üzerinde üç beş satır olsun yazma gereğini bile duymamıştır. Tıpkı Türk Dil Kurumunu

Levent Şahverdi Arşivi

batırmak (!) için yaptığı öteki eleştirilerde olduğu gibi... Hele üslûbundaki bilimsel ölçülere sığmayan ve ağırbaşlılık ile bağdaştırılamayan kendine özgü kabalık ve alaycılık da cabası! Ne yapalım. biz de Ünlü Fransız tenkitçisi Bufon'den naklen eskilerin "üslûb-ı beyân ayniyle insan" deyimi uyarınca sayın Tekin'in böyle bir üslupla sadece kendi kişiliğini sergilemiş olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.

14- Sayın Tekin'in bu tutumu, sözlükte terimlerin ayraç içine alınan Almanca, Fransızca ve İngilizce karşılıklarının eleştirisinde de kendini göstermiştir.

Eserde 968 madde başı ve bunların ayraç içine alınmış en az birer Almanca, Fransızca, İngilizce ve Osmanlı Türkçesi karşılıkları bulunduğuna göre. toplam olarak 2500 dolayında yabancı karşılıklar yer almış demektir. Basım evinden gelen dizgilerin düzeltilmesi sırasında bana yardımcı olan elemanların bazı noktaları gözden kaçırmış olmaları ile ne yazık ki bazı yanlışlar kalmıştır. Buna rağmen elbette sorumluluk bizdedir.

Sayın Tekin. bunların gerçekten bizim bu terimlerin nasıl yazıldığını bilmediğimizden kaynaklanan bilgi yanlışları mı, yoksa gözden kaçmış baskı yanlışları mı olduğunu kontrol imkânına sahip olduğu hâlde, bu yola asla başvurmamış, bilim geleneğine de aykırı olarak bunların her birine özel bir madde ayırmak suretiyle, eleştiri sayfalarını şişirme yolunu benimsemiştir.

Eğer sayın Tekin terimlerde ele aldığı noktaların bilgi yanlışı olup olmadığını kontrol için eserin sonuna eklenen Almanca, İngilizce ve Fransızca dizine bakmış olsaydı bu dizinde karşılıkların doğru olarak verildiğini görür ve bizi gereksiz yere suçlamazdı. Dizinde yer alan şekillere göre, sayın Tekin'e hak verdiren noktalar sadece *ideographie* 'kelime yazısı'nın unutulmuş olması. Fransızca terimlerde *les, voyel les longues*'in *les voyelle longue, suffixes de cas*'ın *suffix de cas, triphthongue*'un *triphongue;* İngilizce terimlerde *animal communication*'ın *animal comminication, analogy*'nin *anologie, case endings*'in *case ending, diphthong*'un *diphtong,* 'ara cümle" anlamındaki *parenthetical sentence*'ın *parentesistical sentence, triphthoung*'un *triphtong* yazılması gibi, her eserde görülebilecek türden üç beş terimdeki düzeltme yanlışlarından ibarettir. Bu bakımdan eleştiride yer alan suçlamalar temelsizdir, kasıtlıdır.

Terimler dolayısıyla diğer bir iki noktaya da işaret etmek istiyoruz.

15- Sayın Tekin, eleştirisinin 10. maddesinde, Fr. *les voyelles longues* ile İng. *long vowel*'ın 'aslî uzunluk' değil 'uzunluk' olduğunu söylüyor. Fakat aslî uzunluk için yalnız Almancada *ursprüngliche Vokallänge* teriminin bulunduğunu, Fransızca ve İngilizcede 'aslî uzunluk' için özel bir terimin bulunmadığını hatırlamak istemiyor. Nitekim kendisi de bu terimin Fransızca ve İngilizcesi için ayrı birer karşılık verememiştir. Hatırlatmak isteriz ki, L. Ligeti

Levent Şahverdi Arşivi

bile aslî ünlü uzunlukları ile ilgili Fransızca makalesinde "Les voyelles longues en Turc" (*JA* 1938, 177-20-), bu kavramı sadece 'uzun ünlü' olarak vermiştir. Hatta sayın Tekin'in kendisi bile *Dîvânü Lûgât-it-Türk*'teki aslî uzunlukları ele alan yazısının başlığını "Determination of Middle Turkic long vowels through Arud" (*AOH*. XX. 151- 170) başlığı ile vermiştir. Durum böyle iken, öküz altında buzağı ararcasına bunları yanlış saymak herhâlde Tekin'ce bir davranışın göstergesi olmalıdır.

16- Sayın Tekin, eleştirisinin 17. maddesinde Fr. *liaison* için verdiğimiz "bağlama" karşılığını beğenmemiş olacak ki *"ulama* teriminin ne eksiği var?" diye soruyor. Biz de kendisine "bağlama"nın ne zararı var diye soralım ve ekleyelim: "Ulama" var olan bir şeye yapılan eklemedir. "Bağlama" ise, *yaş otuz* örneğinde görüldüğü ve tanımında da belirtildiği üzere. iki ayrı kelimeyi söyleyiş bakımından birbirine bağlamaktır. Daha doğrusu, iki kelimeden birinin son sesi ile ötekinin ön sesini birbirine bağlayarak tek bir hece hâlinde söyleme veya okumadır. Biz terim olarak "ulama"nın değil "bağlama"nın ve "bağlama işareti"nin daha isabetli olduğu kanısında olduğumuz için onu tercih ettik. Nitekim Osmanlı Türkçesindeki karşılığı da buna uygun olarak "vasl" biçimindedir.

1**7-** "Bağlama" ve "bağlama işareti" İng. karşılığı olarak verilen *connection* ve *connection sign*'i de beğenmeyen sayın Tekin, *liaison* veya *linking* şekillerini teklif ediyor. Bunlardan *liaison* esasen terimin Fr. karşılığı olarak o maddede yer almış bulunmaktadır. *Linking* de verilebilirdi. Ancak, *connection* ve *connection sign* terimine yalnız bizde değil başka dil bilgisi ve dil bilimi terimleri ile ilgili eserlerde de yer verilmiştir (bk. Berke Yardar, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* TDK yay., Ankara 1980, s. 148; Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* TDK yay., Ankara 1982, s. 122). Demek ki "devrimci Dil Kurumunda" yayımlanan terim sözlüklerinde *bağlama* terimi *connection* ile karşılanınca doğru oluyor; sayın Tekin'in ifadesi ile "resmî Dil Kurumunda" yayımlanan eserlerde yanlış oluyor. Biz bu terimleri hazırlarken yerli ve yabancı eserlerdeki karşılıkları da gözden geçirerek seçim yaptık. Bu nedenle "bağlama" *connection,* "bağlama işareti" de *connection sign* ile karşılanmıştır. Üstelik sayın Tekin'in kendisi de *The Grammatik of Orkhon Turkich* adlı kitabında. iyelik ekleri ile genişletilmiş kelimelerde, kök ile ek ünsüzlerini birbirine bağlayan ünlüler için *kañ*/*kañ-um* 'babam', *Ülig-im* 'bahtım')" connection vowels" 'bağlama ünlüsü, kaynaştırma ünlüsü' terimini kullanmıştır. Bizim verdiğimiz örneklerde de bağlama işareti aynı görevi yüklenmiyor mu? Görülüyor ki sayın Tekin'in bu terimle ilgili eleştirisinde de bir zorlama ve tutarsızlık vardır.

Levent Şahverdi Arşivi

III

Türk Dil Kurumuna Yöneltilen Suçlamalar

18- Sayın Tekin'in bu türlü eleştirilerle güttüğü asıl amaç. yazı başlıklarından da anlaşılacağı üzere, Türk Dil Kurumunu yıpratmak olduğu için, geçen defaki cevabımızda yer alan "Yeni Türk Dil Kurumunun Bilimsel Düzeyi" adlı yazısında Kuruma yeterince saldırdığı yetmiyormuş gibi bu yazısında da *Gramer Terimleri Sözlüğünün* eleştirisine geçmeden önce, özel bir "Giriş" başlığı atarak eski söylediklerini temcit pilâvı gibi yeniden okuyucunun önüne sermekten çekinmemiştir. Bu da yetmemiş olacak ki, sayfalarca süren lâf kalabalığının ağırlığında belki okuyucu belirtmek istediği hedefi dikkatten kaçırmış olabilir düşüncesiyle, yazının sonuna bir de "Sonuç" bölümü eklemiş ve artık her yazısında tekrarlaya tekrarlaya kabak tadı vermiş olan sözlerini bir daha sıralamıştır. Her ne ise, onun bu tutumu dolayısıyla, bize de daha önce yazdıklarımızı, ağırlık noktalarını vurgulayarak kısaca hatırlatmak gerekiyor:

Sayın Tekin şunu çok iyi bilmelidir ki "Atatürk'ün Türk dilini inceletmek ve dil devrimini gerçekleştirmek amacıyla" kurmuş olduğu Türk Dil Kurumu ne kapatılmıştır ne de Atatürk'ün vasiyeti çiğnenmiştir. Kurum da dimdik ayaktadır; Atatürk'ün vasiyeti de yürürlüktedir. Hem de Atatürk'ün direktiflerine uygun bir duruma getirilmiş olarak...

Bilindiği üzere 1960 sonrası yıllarda Türk Dil Kurumu iyiden iyiye politize olmuş; Tüzük ve Yönetmelikleri bakımından Atatürk'ün çizdiği yoldan ve gösterdiği hedeften uzaklaşarak, amatörlerin desteğinde "dilde aşırı devrimcilik" ve "dil ırkçılığı" anlayışı ile iyiden iyiye yozlaşmış bulunuyordu. Bu durumu gidermek üzere 1983 yılında, Atatürk'ün esaslarını kendi eliyle çizdiği Tüzük doğrultusunda ve 1936 yılındaki Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasında ifade ettiği, Kurumun "ulusal bir akademi hâlini alması" dileği temelinde yeni bir düzenlemeden geçirilmiştir. Anayasanın 134. maddesine dayanılarak yapılan bu düzenleme uyarınca, 2876 sayılı Kanunun 37. maddesinin b, c, e ve d fıkraları Türk Dil Kurumuna "Türk kültüründeki gelişmeye paralel olarak Türk dilinin özleşmesine, zenginleşmesine ve etimolojisine yarayacak inceleme ve araştırmalar yaparak yazım ve imla kılavuzları ve sözlükleri hazırlamak, bunları yazmak ve yayımlamak"; "Türkçe dilbilgisi üzerinde araştırma ve incelemelerde bulunmak, buna dayalı olarak Türk dilinin yapısına uygun dil bilgileri ile Türkçenin tarihî ve karşılaştırmalı dil bilgilerini hazırlamak"; "Bütün bilim. sanat, teknik terim ve kavramlarını hazırlayacak Türkçe terim ve kavramların bulunmasına yönelik araştırma ve incelemelerde bulunmak"; "Millî varlığımızın temel unsurlarından biri olan

Levent Şahverdi Arşivi

Türk dilinin kuşaklar arasında birleştirici ve bütünleştirici özelliklerini göz önünde tutarak, yeni nesillerde Türk dili sevgisini ve bilincini kökleştirecek, geliştirecek ve yaygın hale getirecek her türlü tedbirleri almak, araçları hazırlamak, bunları kamu kurum ve kuruluşları ile resmî özel eğitim-öğretim kurumları ve kuruluşlarının basım ve yayım organlarının hizmet ve yararına sunmak, bu konuda gerekli her türlü iş birliğinde bulunmak" vb. görevleri yüklemiştir. Acaba sayın Tekin'i rahatsız eden, kanunda sıralanan bu görevler ve bunların yerine getirilmekte oluşu mudur? Bugün Türk Dil Kurumu, eskisi ve yenisi ile birbirinin devamı olan bir bütün ve bir bilim kurumu hâlinde, kanunun kendisine yüklediği bu görevleri gerçekleştirme doğrultusunda canla başla çalışmaktadır. Sayın Tekin'in de çok iyi bildiği üzere, Kurum üyelerinin %90'ı, Türk Dili ve Edebiyatı alanını temsil eden üniversite öğretim üyelerinden oluşmaktadır. Kendisi Kurum üyelerine yönelttiği bilimsel seviye düşüklüğü suçlaması ile aynı zamanda üniversitelerimizin bilimsel düzeyine de saldırmış olmuyor mu? Her biri kendi alanında isim yapmış değerli öğretim üyelerinden ve mesleki kişiliğini eserleri ile ispatlamış değerli yazar ve kültür adamlarından oluşan böyle bir kurumun yapısını beğenmeyen sayın Tekin, öyle anlaşılıyor ki, 1960 öncesi dönemin hasreti içinde yanmaktadır. 1960 yılından başlayarak Türk Dil Kurumunun başıbozuk politikasına ve bilimsizlik yöntemine amansız bir savaş açtığı için Kurumdan ihraç edilen Tekin'in bugün nasıl böyle bir tutarsızlığa düştüğüne şaşmamak elde değil... Eğer istediği, başkanları bile bir dilci olmayan, amatörlerden oluşmuş, başına buyruk, 1200'ün üzerindeki üyelerinin seçimden seçime Kuruma uğradıkları, kurultayda da hesap sormak için seçilen komisyonlara. hesap verme durumunda olan üyelerin girdiği, işlerin kim kime dum duma yürütüldüğü başına buyruk devrimci bir dernek ise, belki üyesi olduğu ve dergisinde yazılarının yayımlandığı dernek de onun bu özlemine cevap verebilir. Biz sayın Tekin'in "eski kurum" diye adlandırdığı Türk Dil Kurumunda da tam 40 yıl üyelik, Yönetim Kurulu üyelikleri ve Kol Başkanlığı yaptığımız için, Kurumun o dönemdeki işleyişini ve iç yüzünü çok iyi biliriz. Onun gidişatındaki yozlaşmayı ve Atatürk'ün çizdiği yoldan ayrılmış tutumunu gerçek Atatürk sevgisi ve bilim anlayışı ile bağdaştıramadığımız için 1980 yılında, basına verdiğimiz uzun ve açık bir mektupla üyeliğinden ayrılmayı uygun bulmuştuk. Benden önce de sırf bu sebeple Kurumdan ayrılan rahmetli Suut Kemal Yetkin, Salâhattin Batu, Muharrem Ergin gibi nice değerli üyeler vardır.

19- Acaba sayın Tekin, eleştirisinin "Giriş" bölümündeki ilk cümlesinde, "Atatürk'ün devrimci bir dernek olarak kurduğu Türk Dil Kurumu" derken, bugün TDK'nin devrimci özelliğini yitirmiş olduğunu mu ima etmek istemiştir? Eğer böyle bir imada bulunuyor ise, açıklayalım ki Türk Dil

Levent Şahverdi Arşivi

Kurumu, yalnız bilimsel yöndeki çalışma ve yayınları ile yetinmemekte: aynı zamanda dil devriminin ve dile hizmet anlayışının gerekli kıldığı güncel sorunlara da büyük bir duyarlıkla eğilmektedir. Dilimizin bugün içinde bulunduğu sorunlar üzerinde yaptığı geniş çaplı toplantılar, TV programları, yazılan kaliteli yazılar ve yapılan çeşitli yayınlar, Bilim Kurulu Üyelerinden oluşan gruplarla Türkiye'nin her bir köşesinde düzenlediği ilgi çekici ve ses getirici toplantılar, dil devrimine olan bağlılığın ve göstermelik değil, gerçek Atatürk sevgisinin göstergeleridir.

Bilindiği gibi bugün artık Arap ve Fars dilleri. dilimiz için bir tehlike olmaktan çıkmış ve özleştirme çalışmaları da doğu kökenli kelimeler açısından doyum noktasına ulaşmıştır. Ama onun yerine, dili yozlaşmaya doğru sürüklemekte olan bir başka tehlike baş göstermiştir. Hızla yayılan ve yalnız yazı dilinde değil, aydınların konuşma dilinde bile etkisini gösteren, hatta iş yeri adlarının değiştirilmesine kadar uzanan bu tehlike, batı dillerinden gelen ve günümüzde Amerikan İngilizcesini baş tacı eden yabancı kelime akınıdır. Dil devrimi ve Kurumun devrimcilik anlayışı, böyle bir akımın getireceği tehlikeyi de göğüsleme gereğini ortaya koyduğundan, bugün Kurum, batı kaynaklı yabancı kelimelere de karşılıklar bulma ve dilde var olduğu hâlde yabancı hayranlığı ile geri plana itilen kelimelerimizi benimsetme yolunda yoğun bir çalışma içindedir. Bu tutum ve çalışma .düzeni sayın Tekin'in deyimi ile "devrimcilik" değil de nedir?

20- Türk Dil Kurumu kurulalı on bir yıl gibi uzunca bir zaman geçtiği hâlde, dişe dokunur yayınlarının bir elin parmakları ile sayılacak kadar az olduğu iddia ve suçlamasına gelince: Bu konuda sayın Tekin ya sayı saymasını bilmiyor ya da TDK'nin çalışma ve yayınlarından habersiz olmalı diyeceğimiz geliyor. Yok bunlar değilse, o zaman da kafasındaki saplantıların esiri olmuş demektir.

Şimdi sayın meslektaşımıza hatırlatalım ki. Türk Dil Kurumunun on bir yılda yayımladığı eser sayısı öyle bir elin parmakları ile sayılacak kadar az değil tam 128 adettir bunlara, inceleme aşamasında olan 75'in üzerindeki eser dahil değildir. Şayet sayın Tekin Kurumca yayımlanmış olan kendisine ait birkaç kitap dışındakileri eser saymama hesabında ise. bu belki doğru (!) olabilir. Ama unutmamalıdır ki Kurumda yayımlanmış eserler içinde en azından kendi kitapları düzeyinde pek çok bilimsel yayın vardır.

21- Şahsımızda Kuruma yöneltilen suçlamalardan biri de Gramer Kolu olarak yıllardır sık sık sözü edilip de bir türlü ortaya konamamış olan "Ana Gramer" imiş. "On bir yılda çıka çıka bir *Gramer Terimleri Sözlüğü* çıkmış ortaya!" ve "buna da şükür" müş.

Sayın Tekin burada da konuları özünden saptırarak yansıtma

Levent Şahverdi Arşivi

taktiğinden kendisini yine kurtaramamıştır. Bir keıe Gramer Bilim ve Uygulama Kolunda gramerle ilgili olarak sadece *Gramer Terimleri Sözlüğü* yayımlanmış değildir. Gerek Türkiye Türkçesi gerek tarihî ve çağdaş Türk dili alanları ile ilgili olarak şimdiye kadar yirmi eser (bugün 47 eser) ortaya konmuştur. Baskısı devam edenler bunun dışındadır. Ayrıca önceki yıllarda sipariş verilip de incelemeye alınmış olan eserler de vardır. Takdir edilmesi gerekir ki bir eserin ortaya konması, boyacı küpüne daldırıp çıkarır gibi dünden bugüne hazır duruma geliverecek işlerden değildir. Elbette her biri için eserin kapsam ve niteliği ile ilgili kısa, orta veya uzunca bir vadeye ihtiyaç vardır. Onun için başlangıç yıllarında bunları hemen meyvesini toplamak mümkün değildir. Ayrıca ülkemizde, bu alandaki araştırıcı sayısının azlığı da dikkate alınmalıdır. Ama bütün bu güçlüklere rağmen, öteki kollarda olduğu gibi bizim kolumuzda da bugüne kadar 20 eserin (bugün 47) ortaya çıkmış olması normali aşan bir başarı göstergesidir.

Türkiye Türkçesi Grameri'ne gelince: Kurumun ve kolumuzun üyesi iken vefat eden rahmetli hocamız Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* adlı eseri Gramer Kolu yayını değil midir ki sayın Tekin, şimdiye kadar bu konuda bir yayın yapılamadığı suçlamasına cesaret edebilmiştir. *Türkçenin Grameri,* Kurum yayını olarak 1986 yılından beri piyasadadır. Şimdiye kadar da üç baskısı yapılmıştır. Bizim şahsımıza yönelttiği suçlamaya gelince: Sayın Tekin'in eleştirisini ve Kurumu horlama sevincini kursağında bırakmak için belirtelim ki bu konudaki çalışmalar hayli ilerlemiştir. İnşaallah kısa bir süre sonra da tamamlanmış olacaktır. Çalışmaların ilk yılları takdir edilebileceği gibi bibliyografya taraması ve mevcut yayınlardaki eksiklerin tespiti ile geçmiştir. Konuya yönelen asıl çalışmalara 1988'den sonra başlanabilmiştir. Eğer maksat şimdiye kadar yapılageldiği biçimde, genellikle birbirlerinin tekrarı niteliğinde okul gramerleri yazmaktan ibaret olsaydı, elbette böyle bir gramer bir yıl içinde de ortaya konabilirdi. Ama *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde de uygulandığı üzere, dilimizin edebi eserleri dahil bütün malzemesinin taranmasına dayanan araştırma ürünlerinin ortaya konabilmesi hiç de kolay değildir. Üstelik elimizde gramer konuları ile ilgili derinlemesine araştırmalar ya yoktur yahut da olanların sayısı üç beşi geçmeyecek kadar azdır. Konuların içine girildikçe büyük eksikler ile karşılaşıldığı inkar edilemez bir gerçektir. Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer konuları özel araştırmalar hâlinde ancak son yıllarda o da daha çok TDK'nin teşebbüs ve teşviki ile ele alınabilmiştir. Bundan başka, gramer konuları içinde dilcilerimizi birbirinden farklı yorumlara götüren ve çözüm bekleyen birçok sorun da vardır. Türk Dil Kurumunca üç yıldır birkaç ayda bir düzenlenen ve Türkiye çapında üniversite öğretim üyelerinin katılması ile gerçekleştirilen "Türk Gramerinin Sorunları" toplantıları böyle bir amaca yö-

Levent Şahverdi Arşivi

nelmiştir. Bu toplantılarda. gramerimizin sorunları tartışılmakta ve konuları bilimsel rayına oturtacak çalışmalar yapılmaktadır. Görülüyor ki- Türk Dil Kurumu, bu konudaki etkinliklerini de ciddi ölçüler ile yürütegelmektedir.

Yukarıdaki bilgilere ek olarak belirtmek isteriz ki, Z. Korkmaz tarafından hazırlanmış olan *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi) TDK. Yay., Ankara 2003, CXVI + 1224 s. adlı eser de Gramer Bilimi ve Uygulama Kolu yayınıdır.

Burada tam yeri gelmişken sormak gerekir sayın Tekin'e, Biz bu işe başlayalı daha sekiz on yıl oldu. Acaba kendisinin hasretini çektiği o "devrimci Dil Kurumu" yarım yüzyılı da aşmış 51 yıl gibi uzun bir zaman boyunca, neden o zaman da (şimdi değil) sık sık sözü edilen ve tartışılan ünlü" Ana Gramer"i bir türlü ortaya koyamamıştır. Bu konuda rahmetli Tahir Nejat'ın yöntem ve içerik yanlışları ile dolu bir okul gramerinden öteye geçememiştir? Şimdi taşı gediğine koyma sırasının geldiğini düşünerek bu sorumuzu bir de doğrudan doğruya sayın Tekin'in kendisine yöneltmek istiyoruz. Şöyle ki: Türkçenin bir Ana Grameri'nin hazırlanması gerektiği hususu daha 1950 yılından başlayarak Türk Dil Kurumunda gündeme getirilmiş ve daha sonra bu iş için benim de yakından bildiğim üzere, sayın Tekin görevlendirilmiştir. Sayın Tekin'in bu konudaki çalışmaları 1960'1ı yıllara kadar süregelmiştir. Değerli meslektaşımızın geçmiş yıllarda sırası düştükçe böbürlene böbürlene anlattığı ve bir ara Kurumun maaşlı uzmanı olarak, hazırladığı bu eseri Kuruma teslim edip etmeme konusunda yöneticilerle ihtilâfa düştüğü *Türk Dili Ana Grameri* nerede kalmıştır? Aradan 40-45 yıla yakın bir zaman geçtiği hâlde, bizler sayın eleştiricinin böyle bir eserine hâlâ tanık olabilmiş değiliz. Sayın Tekin, bizi ve Kurumu ulu orta yargılayacağına, önce kendisini bir nefis yargılamasından geçirse iyi olmaz mı? İnsanların gözü kör, kulağı sağır, hafızaları da donmuş değildir. Levent Kırca'nın "Olacak o kadar" programında dile getirdiği "... Arada bir zülfiyara dokunduk, tam yerine rast geldi manzara koyduk" misali, bazı gerçekler de işte böyle insanın suratına çarparcasına su yüzüne çıkıverir!

22- "Giriş" bölümünün üzerinde durulması gereken eleştirilerinden biri de doğrudan doğruya *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nün kapak bilgisi ve hazırlanış biçimi ile ilgilidir. Uzun ve gereksiz yorumlardan geçirilen eleştiriyi şöyle cevaplandırabiliriz:

a- "Ön Söz"ün eserde (yapıtta değil) ayrı yazılmış olması, bizimle değil Kurumun imla ilkeleri ile ilgilidir. Bu konuya geçen defa yeterli cevabı verdiğimiz için, üzerinde daha fazla durmadan geçiyoruz.

b- Gerçi eserin kapak düzeni bize sorulmadan yayın işlerini yürütenlerce yapılmıştır. Bize kalsa başka türlü bir açıklama koyar idik. Yalnız "İnceleyen: Kol çalışması" biçimindeki açıklamanın sayın Tekin'in yorumladığı

Levent Şahverdi Arşivi

şekilde değil de doğru anlaşılabilmesi için Kurumdaki kolların çalışma düzenine aşina olmak gerekir.

Bu eser doğrudan doğruya tarafımızdan hazırlanmıştır. Ancak, önerdiğimiz terimler, komisyon hâlinde çalışan kol üyelerinin inceleme ve tartışmasına sunularak kesinleşmiştir. Bu nedenle iç kapaktaki "Kol Çalışması" ibaresi, Gramer Bilim ve Uygulama Kolunun çalışma programında yer almış ve Kurum içinde hazırlanmış eser olarak anlaşılmalıdır. Eserin ön hazırlığı sırasında bize yardımcı oldukları için "Ön Söz"de kendilerine teşekkür ettiğimiz uzmanların yaptığı iş de birçok makale ve kitapta her bir kavram için tespit ettiğimiz çeşitli terimlerin onlar tarafından kesilerek bir dosyada toplanması işidir. Daha sonra bu terimler, tarafımızdan yeniden ele alınmış ve teker teker bir değerlendirme süzgecinden geçirildikten sonra öneri hâlinde sayın kol üyelerinin tartışmasına sunulmuştur. Bu durum, eserin Ön Söz'ünde de dile getirildiği, bu toplantılara bir süre kendisi de katıldığı ve eski bir kurum üyesi olarak kolların çalışma düzenini bilmesi gerektiği hâlde, tecahül göstermiş ve bilmezlikten gelmiştir.

23- Son olarak sayın Tekin, TDK'nin hemen hemen ilgili bütün akademik kadrosu tarafından gözden geçirilmiş olan bu eserin "fahiş" yani apaçık bilimsel yanlışlarla dolu olduğunu vurguluyor. Bu nedenle TDK'nin bilimsel düzeyini de ortaya koyan bu "yapıtın" yanlışlarını açıklamayı bir görev bildiğini belirterek eleştirilerine girişiyor.

Yukarda, bu cevap yazımızın daha 1. bölümünde, insanoğlu için hatasız yazı yazmanın mümkün olamayacağını bildirerek, kendisini şeklen haklı gösteren veya gerçekten de haklı kılan bazı noktalara işaret ederek uyarıları için teşekkür etmiştik. Şimdi aşağıda sayın Tekin'in kendi kişisel görüş ve yorumuna göre abartmalı ve saptırmalı bir yöntemle, ele aldığı maddelerin değerlendirmesine geçiyoruz. Sayın okuyucularımız aşağıdaki bölümde, sayın Tekin'in yalnızca meslektaşlarımızca defalarca yazıya dökülen *intihal*'de değil, konuları "saptırma" ve "lâf kalabalığına boğma" anlamına gelen *mugalâta*'da da hayli yol aldığını görmüş olacaklardır.

Türk Dili, S. 537 (Eylül 1996), s. 235-250.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. TALAT TEKİN'İN *GRAMER TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ* ÜZERİNDEKİ ELEŞTİRİLERİNE YANITLARIMIZ: II

Türk Dili dergisinin 537. sayısında (Eylül 1996) 1. bölümü yayımlanan yazımıza kaldığımız yerden devam ediyoruz:

24- Eleştirinin 3. maddesinde anlam değişmesi dolayısıyla ele alınan ET. *okı-,* EAT. *okı-, oku-* ve TT. *oku-* fiilindeki iki farklı anlamı belirtmek üzere. bu fiilin ET. ve EAT'de yaygın olan 'çağırmak, davet etmek', Türkiye Türkçesindeki 'okumak' anlamı verilmiştir. Eski Türkçede bu fiilin 'çağırmak' anlamı yanında 'yüksek sesle okumak' anlamını da daha o zaman kazanmış olması, maddede bir eksiklik veya yanlışlık yaratmaz. Aslına bakılırsa *oku-* fiili Türkiye Türkçesinde bugün de her iki anlamını devam ettiregelmektedir. Ancak bu fiilin 'okumak, yüksek sesle okumak' dışında kalan 'çağırmak, davet etmek' anlamı arkaik bir kullanım olarak yalnız belli yerlerde kalmıştır: *düğüne okumak, mevlide okumak, okuyucu*, 'düğüne çağrı yapan kadın', birçok Anadolu ağzında: *okuntu, oђuntu. okundı, okuyuntu* 'küçük armağanlarla yapılan düğün çağrısı. Düğün çağrısı ile birlikte gönderilen armağan', *Oђuyucu, okucu, oђuntucu* 'düğüne çağrı yapan kimse' *(Derleme Sözlüğü,* IX, s. 3273, 3275-76; ayrıca *Tarama Sözlüğü oku-* maddesi). Görülüyor ki bu fiil Eski Türkçeden başlayarak bugüne kadar her iki anlamını da az çok devam ettirmiştir. Ama bizim o maddedeki maksadımız, açıklamayı örnek kalabalığına boğmak değil, bu anlamlardan birinin yaygın olduğu yerleri göstererek *oku-* fiilindeki anlam değişmesini belirtmekten ibarettir. O maddede yer alan öteki örnekler gibi bu fiil de maksada uygun olarak açıklanmıştır.

25- "Anlam genişlemesi" örnekleri arasında yer alan *oltur-* 'tahta oturmak' fiilinin ET. olarak verilmesini yanlış buluyor. "Bu biçim Eski Türkçe olmayıp Orta Türkçedir ve ilk olarak Kaşgarlı'nın sözlüğünde görülür" diyor. Sayın Tekin'e hatırlatmak isteriz: Kaşgarlı'nın eseri de Karahanlı Türkçesi ürünleri de dil yapıları bakımından Eski Türkçenin sınırları içindedir. Dolayısıyla Eski Türkçe deyimi Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini içine alır. Hatta bazı dilcilerimiz Eski Türkçeyi yalnız VI-XI. yüzyıllar arasında değil, haklı olarak VI - XIII. yüzyıllar arasındaki dönem için kabul etmişlerdir. Çünkü Orta Türkçe devresi, Türk yazı dilinin Eski Türkçeden yeni yazı dillerine geçiş döneminde, bu iki devreyi birbirine bağlayan dönemin dilidir. Harezm Türkçesi

Levent Şahverdi Arşivi

ile temsil edilir. Biz de bu görüşteyiz.[4] Sayın eleştiricinin kişisel yorumu bizi bağlamaz.

26- *Art damak ünsüzü* için Alm. *Postpalatal, Velar;,* Fr. *consonne postpalatale, gutturale;* İng. *post palatal guttural* karşılıklarını verdiğimiz için *art damak* teriminin İng. karşılığını *postpalatal* olarak vermekte sakınca görmedik. Buna, teklif edilen *softpalate* ve *velum* da eklenebilir.

27- Sayın Tekin, eleştirisinin 9. maddesinde, "aslî uzunluk"lar için örnek olarak verdiğimiz Yakut ve Türkmen lehçelerini yeterli bulmayarak Halaççayı da göstermediğimiz için "Birincil uzun ünlüler Doerfer'in çeyrek yüzyıl önce Orta İran'da keşfettiği Halaççada da düzenli olarak korunmuştur. Sayın Korkmaz'ın bundan haberi olmadığı anlaşılıyor" demektedir.

Türkiye' de ve Türkiye dışı bilim çevresinde, Anadolu ağızlarında ve Eski Anadolu Türkçesinde aslî uzunlukların bulunduğunu ilk defa ortaya koyan, aslî uzunluk konusuna Tekin'den çok önceki yıllarda eğilmiş bulunan ve G. Doerfer ile de her zaman meslekî ilişkilerini ve kitap alış verişini sürdüren Z. Korkmaz'ın Halaççadaki uzunluklardan haberdar olmaması mümkün değildir. Biz örnek olarak Yakut ve Türkmen lehçelerini gösterdik. Eğer yargılarımızda sayın Tekin'in mantığını kullanırsak, o zaman haklı olarak önce kendisine: Mademki G. Doerfer Orta İran'da bu lehçeyi keşfedeli çeyrek yüzyıl oldu; o hâlde kendisinin bu keşiften beş yıl sonra yazdığı ve bizim gibi tek bir sözlük maddesini değil. bütünü ile Türkçedeki birincil (aslî) uzunlukları işlediği *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler* adlı koskocaman kitabında acaba Halaçça neden yer almamıştır? sorusunu sormak, sonra da "sayın Tekin'in 1995 yılına kadar[5] bundan haberi olmadığı anlaşılıyor!" demek zorunda kalırız. Hem dahası da var: Eski Anadolu Türkçesinde de öteki lehçelerle ortaklaşan aslî uzunluklar bulunduğu, devrin imlası bunu açıkça ortaya koyduğu ve bizim de 1971 yılında bu konuda yayımlanmış önemli bir yazımız bulunduğu[6] hâlde, sayın Tekin'in kendi kitabında karışık dilli bir eser olan *Behcetü' l-hadâik'*tan öteye geçememiş ve asıl Eski Anadolu Türkçesini temsil eden eserlere eğilmemiş olması büyük bir eksikliktir. Dolayısıyla Eski Anadolu Türkçesi boşluk içinde kalmıştır. Demek ki sayın Tekin'in bundan da habersiz olduğu anlaşılıyor. Eski Anadolu Türkçesi üzerinde yapmakta olduğumuz yeni taramalar, bu konuda Orta-Asya Türkınencesi ile birleşen ilgi çekici pek çok tanık ortaya koymaktadır.

---

[4] Bk. Z. Korkmaz, "Türk Dilinin Gelişmesi ve Tarihî Devirleri", *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Yök yay., Ankara 1990, s. 34-37. Ekin yay., Ankara 2005, s. 41-44.

[5] T. Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzunluklar*, Simurg yay., Ankara 1995.

[6] "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Uzunluklar", *A.Ü.DTCF. Dergisi*, C. XXXVI/3-4 s. 49-66.

Levent Şahverdi Arşivi

28- Aslî uzunluklar için Anadolu ağızlarından verilen *āl-, āt- ve kās-* örneklerindeki "*ā*'nın da aslî yani birincil olmadığını" söylüyor sayın Tekin. Biz bu şekilleri Dinar, Uşak, Çivril, Tavas ağızları için vurgu veya tondan ileri gelmeyen birer uzunluk olarak tespit etmiş bulunuyoruz.[7] *Kās-* için kesin bir şey söyleyemeyiz. Ancak *āl-* şekli, bizim dışımızda, Zonguldak ağzı üzerinde doktora çalışması yapmış olan M. Emin'in, *Zonguldak İli Ağızları* adlı tezinde de (s. 1- 19) aslî uzunluk olarak verilmiş ve sayın Tekin'in denetiminden geçen bu eser, bu noktada bir eleştiriye uğramadan aynen kabul edilmiştir. Ayrıca. Gunnar Jarrıng'ın, *Uzbek Text from Afghan Turkistan* (Lund-Leipzig 1935) adlı eserinin 171. sayfasında da aynı şekilde uzundur. Birbirinden bu denli uzak bölgelerde bir kelimenin ilk hece ünlüsündeki uzunluk ortaklığı ister istemez aslî uzunlukları düşündürüyor. Bizce bu sözde, Türkmen ve Yakut lehçelerinde uzunluk bulunmaması yahut da sayın Tekin'in bulunmadığını ileri sürmesi, kesin bir delil olmamalıdır.' *āt-* fiiline gelince, bu fiildeki *ā*'nın yalnız Anadolu ağızlarında değil; *Kadı Burhaneddin Dîvânı, Marzubân-nâme, Hurşîd-nâme, Dîvân-ı Hidâyet* vb. Eski Anadolu Türkçesi ürünlerinde de Türkmen lehçesinde de uzun olduğu dikkate alınırsa. sayın Tekin'in bu konudaki itirazının yersiz olduğu ortaya çıkar. Kaldı ki, kendisi de yukarıda söz konusu edilen kitabında (bk. s. 84. 251) bu fiili Tkm. ve Ana T. için 'adım atmak' anlamıyla *āt-* biçiminde vermiştir.

29- "Aykırı" maddesinde verilen örnekler arasında yer alan (eleştiri mad. 13) ekin *-Iyor/-Uyor* yerine *-i-yor/-ü-yor* biçiminde verilmiş olmasının özel bir anlamı vardır. Sayın Tekin bu ekin eski bir *yorı-, yoru-* tasvir fiilinin geniş zaman çekiminden hece yutulmasına (Haplologie) uğrayarak *-yor* biçimine dönüştüğünü ve fiil kökü ile *-yor (< yoru-r)* ekini birleştiren ünlünün de esas fiile eklenmiş eski bir zarf-fiil (gerundium) ekinin kalıntısı olduğunu bilmiyor mu? Gelişme *baş+la-y-u yoru-r > başlı-yor; bil-i-yoru-r > bil-i-yor* şeklindedir. Nitekim verilen örneklerde de' bu ayrılık bu şekilde gösterilmiş; dolayısıyla aykırılığın da *-yor* ekinde olduğu daha bir açıklık kazanmıştır.

30- "Aykırılık" maddesinde sıralanan örneklerden *armut'a* takılan sayın Tekin, bunun Far. *emrūd*'an geldiğini söyleyerek "Alıntı sözcüklerin Türkçenin ünlü uyumu kurallarına uymaması kadar doğal ne olabilir?" diyor. Biz de hemen sayın Tekin' e bildirelim ki alıntı sözler (Lehnwörter) yabancı sözlerden (Fremdwörter) farklıdır. Bunlar artık Türkçeleşmiş sayılan ve Türkçenin malı olan sözlerdir. İçlerinde Türkçenin kurallarına uyanlar bulunduğu gibi, yanlarındaki seslerin etkisi altında kalarak uymayanlar da vardır. Far. *emrūd* da dilimizde *emrūd > ermut > armut* değişim1erinden geçerek Türkçeleşmiş ve

[7] "Batı Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında", *TDAY Belleten 1953*, TDK, Ankara 1953, s. 197-203

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçenin ses kurallarına bağlı bir söz niteliği kazanmıştır. Hatta ağızlarda *armıt* biçimi ile de yer almaktadır. Bu değişim ve gelişmelerden sonra Türkçe *kabuk, kavuk, yağmur, çamur* ilc *armut* sözü arasında bir fark kalmış mıdır? *Armut*'un, *yağmur* ve *çamur* örneklerinde görüldüğü gibi, *m* dudak ünsüzü önünde yuvarlak ünlüsünü kaybetmemiş olması dilin ses kurallarına aykırılık vasfını ortadan mı kaldırmıştır'? Sayın Tekin, iyiden iyiye Türkçenin malı olmuş bu sözün dile yabancı kaldığını iddia edebilir mi ki, konuyu lâf kalabalığına boğmaktan çekinmemektedir.

Yaşıt kelimesinin isimden türemiş olarak kabulünü elbette kural dışı bir aykırılık saymakta haklıyız. Burada yanılan biz değiliz, sayın Tekin'in kendisidir. *Yaşıt*'a benzetme yoluyla kurulduğu kabul edilen *eşit* < *eş-it*)'in durumu da aynıdır.

İlginç sözü için yapılan açıklamanın da hiçbir tutarlı yanı yoktur. Eğer *ilginç* sözü *İl-* 'iliştirmek' fiilinden *-giç> ginç* eki ile türetilmiş olsaydı, bu şekle eski kaynaklarımızda, özellikle Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ve eski şekillerin halk ağızlarındaki devamı olan Anadolu ağızlarında da rastlanırdı. Oysa, ne *Tarama Sözlüğü'*nde ne de *Derleme Sözlüğü'*nde böyle bir kelimeye rastlayamıyoruz. *Tarama Sözlüğü*'nde yer alan *il-* fiili ile bağlantılı *ilgi* ve *ilgü* sözleri 'engel, mania' anlamındadır. *Derleme Sözlüğü*'nde ise *il-geç> ilgiç* değişiminden oluşmuş bir *ilgiç* sözü vardır ki o da 'çengel, ilik, paçaya takılan bağ, yorgan ipliği vb.' anlamlarındadır. Bundan kurulmuş bir birleşik kelime olan *ilgiçli iğne* ise, 'çengelli iğne, büyük iğne' anlamlarındadır. Bizdeki *ilginç*'in sayın Tekin'in Türkmence için ileri sürdüğü *ilginç*'le bağlantılı olduğunu sanmıyoruz. Çünkü Türkmencede bu kavramı karşılayan kelime *ilginç-* değil, metinlerde sık sık rastladığımız; Başkurt, Kazak, Kırgız. Özbek ve Tatar Türkçeleri ile de ortaklaşan *gızıklı* sözüdür. Bizdeki *ilginç*'in yapısı hakkında, bu sözün yaratıcılarından rahmetli Ömer Asım Aksoy'un *"korku'* dan *korkunç (<korku+nç!)* türemesi nasıl yapılmış ise *ilgi*'den *ilgi+nç > ilginç* türetmesi de öyle yapılmıştır" biçimindeki savunması yanlış ve gariptir. Çünkü *korkunç* sözü *korku* isminden değil *kork-* fiilinden *-unç* eki ile türetilmiştir. Tıpkı *sev-inç* ve *öğ-ünç* örneklerinde olduğu gibi. Yanlış kuruluştaki bu *ilginç* sözü, yıllarca Kurumdaki alaylılar için dile dolak edildiği hâlde, şimdi sayın Tekin'in *ilginç*'i kaynaklarla tanıklayamadan var sayımlı (farazi) bir *il-giç > ilgi-n-ç* gelişmesine bağlaması. kendisini güç duruma sokan bir zorlama örneğidir. *ilginç*'in yapısını doğrulama için ileri sürdüğü *tunç < tūç)'*taki *n* ünsüzü uzun ū sesindeki kaybolan uzunluğun yerini doldurmak üzere gelmiş olmalıdır. Bunu *ilginç*"teki *n* ile karşılaştırmak doğru olmaz görüşündeyiz.

32. "Bağlayıcı ünsüz" maddesinde verilen *anla-y-an, dinle-y-en. evi-n-e baba-sı-n-a* gibi örneklerdeki -n- sesine dokunan sayın Tekin (mad. 19),

Levent Şahverdi Arşivi

"Türkçede boşluk dolduran sesin yalnızca *y* ünsüzü olduğunu" bildirerek "haber verelim" edasıyla kendinden başkasının bilmediğini sandığı haberlerden birini daha uçuruyor.

Türkçede ister "bağlayıcı ses", ister "yardımcı ses", ister "boşluk dolduran ses" diye adlandırılmış olsun, bu sesin *y* olduğu kesindir. Esasen "bağlayıcı ünsüz" maddesinde verilen örnekler de bunun tanığıdır. *n* sesine gelince: Sayın Tekin'in bazı var sayımlı yorumlara dayanarak bunun 3. şah. iyelik ekine ait bir fonem olduğunu ileri süren görüşü yeterli ve gerçek sayılamaz, Hem öyle olmuş olsa bile, biz burada gelişmeli sözlük, gelişmeli gramer veya verilen örneklerin köken bilgisine dayalı tarihi gelişme süreçlerini de gösterecek biçimde bir çalışma yapmıyoruz ki! Eğer böyle bir yola yönelmiş olsaydık, yöntem yanlışı yapmış olur ve ağır bir eleştiriye uğrardık. Bizim amacımız, Türkiye Türkçesindeki bağlayıcı ünsüz terimini anlatan açıklamayı yapmak ve bunları örneklendirmekten ibarettir. Durum böyle iken, *-I-/-U-* ve *-sI-/-sU-* eklerinden sonra gelen *-n-* ünsüzünü ekin bir parçası kabul ederek o sözleri *ev-in-e, boy-un-ca* biçiminde ayıramayız. Bu ekler yalın durumlarında *-In-/-Un-* ve *-sIn-/-sUn* biçimleriyle, nasıl olur da metinleri elimizde bulunmayan ve çok uzak bir ihtimale dayanan görüşle gerçek olarak kabul edilebilir?

Bu konuda ikinci ve gelişmelerin akışına uygun açıklama, üçüncü şahıs iyelik ekleri ile isim çekimi ekleri arasında bir zamir *n'* sinin varlığıdır. Buna zamir n'si denmesinin sebebi de *ben-de. sen-de. an-da (< ol)* gibi zamirlerdeki *-n* sesinin yakıştırma (analogie) yolu ile 3. şahıs iyelik eklerine de aktarılmış olmasıdır ve yalnızca iyelik ekleri almış sözler isim çekimi ekleri ile genişletildiklerinde ortaya çıkmaktadır, *ev-i-n-de, köşe-si-n-de* gibi, *ata-sı, ana-sı* biçimindeki isim çekimi ekleri almamış durumlarda eklenmediğine göre, bu sesi ekin aslî parçası saymak mümkün değildir. Üstelik *-n-* sesinin anlamı etkileyen bir şekil bilgisi işlevi de bulunmadığı için eklenmese de olabilirdi. Nitekim Çağatay yazı dilinde *ata-sı-ga* 'atasına', *til-i-din* 'dilinden', *vasf-ı-dın* 'vasfından' örneklerinde görüldüğü gibi, böyle bir *n* ünsüzü de yoktur.

Ayrıca, söz konusu *-n-* sesi yalnız bizim tarafımızdan değil, öteki di1cilerimizce de bir zamir n'si olarak adlandırıldığı hâlde, Türkiye Türkçesindeki işlevi bakımından gramercilerimiz tarafından ortaklaşa biçimde 3. şah. iyelik ekleri ile ad çekimi eklerini birbirine kaynaştıran bir bağlayıcı yardımcı ses olarak kabul edilmiştir. (Muharrem Ergin. s. 212-214, s. 35; Tahsin Banguoğlu, s. 363, s. 3 14/c, Nurettin Koç, s. 61, 64 vb.). Bu bakımdan "bağlayıcı ünsüzü" maddesinde verilen bu nitelikteki örneklerde ve ayrımında herhangi bir yanlışlık yoktur.

Burada sayın Tekın'e önemli bir noktayı daha hatırlatmak isteriz: Her dilin kendi yapı ve işleyişine uygun bir mantık düzeni, bir felsefesi vardır. Söz

Levent Şahverdi Arşivi

gelişi İng. *examination,* Fr. *examen,* Lât. aslı ile 'terazinin dili' anlamındadır. Bu dillerde, sınav sırasında insanların 'tartıya vurulması' mantığı ağır basmıştır. Osmanlı Türkçesindeki Arapçadan geçme *imtihan* sözünde ise 'mihnet, eziyet ve zahmet kavramı egemendir. Bizim bugünkü *sınav* kelimemizde ise, kavram 'sınama, sınamadan geçirme' mantığına dayandırılmıştır. Bunun gibi, Batı dillerindeki *hiatus* terimi 'ses boşluğu' anlam ve kavramını karşılamış olabilir. Ancak bir kendi dilimiz için bir terim yaparken önce o olayın ne olduğuna bakar, onu iyi anlatabilen bir karşılık ararız. Anlam aktarması yoluyla alınan "ses boşluğu" terimi Türkçe için elverişli olmayabilir. Nitekim de kabul görmemiştir. *Din-le-y-en* gibi bir sözde *-y-* ürısüzü sayın Tekin'e göre bir boşluk doldurucu ses ise de bize ve Türkçemize göre, yerine getirdiği işlevle ilgili olarak bir 'bağlayıcı ünsüz niteliğindedir. Çünkü Türkçede iki ünlünün yan yana bulunamayacağı durumlarda bu *y* ünsüzü araya girerek o iki ünlünün varlığını korumakta ve bunları birbirine bağlamaktadır. Bu terimin Osmanlı Türkçesindeki karşılığı da *samit-i vasl* olduğuna göre, terimin işlevine denk düşen karşılığı yıllardan beri kullanageldiğimiz "bağlayıcı ünsüz" olmalıdır görüşündeyiz.

33- "Belirli nesne" ve "belirtili nesne" gerçekten de aynı nesneyi göstermektedir. Bu nedenle bunlardan biri esas alınarak ötekine gönderme yapılabilirdi. Ancak, burada yerlerindeki tanımlardan da anlaşılacağı üzere, nesnenin belirli, bilinen bir şeyi göstermesi açısından "belirli nesne", "belirtili nesne"de ise nesnenin belirti işareti taşıması açısından "belirtili nesne" denmiştir. Dolayısıyla birincisinde nesnenin niteliği ikincisinde nesnenin aldığı ek dikkate alınarak adlandırma yapılmıştır. Biz bunu bir dalgınlıkla değil, bilerek yapmış bulunuyoruz, "belirli nesne" de bu nesnenin, "belirtili nesne"de ekin esas alındığını söylemek bunların ayrı ayrı şeyler olduğunu söylemek anlamına gelmez. Gramerlerimizde bazen birine, bazen diğerine yer veren adlandırmalar bulunduğu için sözlüğe iki şekilde alınmış ise de bunlardan birinde tanım verilip ötekine gönderme yapılması uygun düşecektir.

34- Sayın Tekin "benzeşme" maddesinde verilen örneklerden söz açarak "Farsçadan geçen *hasta* sözcüğünün aslı bu dildeki biçimiyle *haste* olarak verildiğine göre, çarşanba da *çārşenbe* ya da *çehārşenbe* diye verilmeliydi!" diyor.

Sayın Tekin kesinlikle kafasına şunu yerleştirmelidir ki bir eser hazırlayan kimsenin amacı, yerli yersiz marifetfurûşluk değildir. Biz, *haste> hasta* değişiminde benzeşme olayı kelimenin aslını da vermeyi gerekli kıldığı için Far. *haste* şeklinden hareket ettik. Kendisinin teklif ettiği *çehārşenbe*'nin > *çarşamba*'ya dönüşündeki hece kaynaşması olayını değil, *çarşanba* > *çarşamba* değişimindeki *-nb-* > *-mb-* benzeşmesini yani b ünsüzünün etkisi altında *-n-* > *-m-* dönüşmesini anlatmak istedik. Bu sözün daha önceki aşamasına girmeyi

Levent Şahverdi Arşivi

gereksiz ve şaşırtıcı bulduk. Çünkü, konumuz seslerin veya hecelerin birbirleri ile kaynaşması değil ele aldığımız terimle ilgili olarak seslerin benzeşmesidir.

35- Yine "benzeşme" maddesindeki örnekler arasında yer alan *yassı* < *yatsı* sözünün Eski Türkçedeki *yat-sıg*"dan çıktığı açıklamasına gelince: Biz burada sayın Tekin'in tanık olarak sıraladığı MK. *kün togsug* 'doğu', *kün batsıg* 'batı' örneklerinden daha fazlasını sıralayabiliriz. Vaktiyle 1968 yılında yayımladığımız *"-ası/-esi* gelecek zaman sıfat-fiil (participium) ekinin yapısı üzerine" başlıklı araştırmamızda *(TDAY Belleten* 1968, s, 31-38) bu ekin yapısını gereklilik-dilek ve gelecek zaman eki *-ga/-ge* > *-a/-e* ile ET. gelecek zaman sıfat- fiil eki olan *-sıg* > *-sı'*nın kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir ek *(-ga-sıg* > *-ası)* olduğunu açıklarken, bu ET. *-sıg/-sig* eki üzerinde de durmuş ve örneklerini sıralamıştık. Hatta *-sıg* > *-sı* değişmesine örnek olarak *tewsi* 'tepsi' < *tew-* 'dizmek, sıralamak', Kum. *barsı yol* 'gidilecek yol', El-idrak'te *tuysu* 'duygu, his' < *tuy-* 'duymak, hissetmek', Osm. T. *sinsi* < *siñ-* 'gizlenmek' örnekleri arasında Osm. *yatsı* < *yatsıg* kelimesini de vermiştik (a.g.e., s. 35, s. 4 sonu). Ne var ki, daha sonraki araştırmalarımız sırasında, XIII. yüzyıldan sonra artık bu *sıg* > *-sı* ekinin müstakil olarak kullanılmadığına tanık olduk. Esasen Kaşgarlı da Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar dillerinde "zaman. mekân ve âlet isimlerinin" hep *-ası/-esi* ekiyle yapıldığına işaret ederek *yā kurası ogur tegül* 'yay kuracak vakit değil', *bu turası yir tegül* 'bu duracak yer değil' vb. örnekleri sıralamıştır. Hatta "fiillerin bu çeşidi isim yerinde yürür. çünkü ona bitişiktir" diyerek Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu, Uygur Türkçelerindeki *senüñ barasıñ kaçan* örneğine karsı Oğuzca için *senüñ barasıñ kaçan* örneğini vermiş ve bunun kurallı olduğunu bildirmiştir. (MK. C. II, s. 69). Kaşgarlı bu bölümde, Oğuzlarda aygıt adlarının da kurallı olarak *-ası/-esi* eki ile yapıldığını vurguluyor ve *yıgaç bıçası neñ, yegesi neñ* gibi örnekler gösteriyor. Aynı durum *Ettuhfetü'z-zekiyye*'nin verdiği bilgiler ile de tanıklanmaktadır. (Besim Atalay yay. s. 108, 72/a).

İşte biz bu makaleyi yazdıktan sonraki araştırmalarımız sırasında, ET. *-sıg*> *-sı* değişmesinden oluşan ekin XIII. yüzyıldan sonra canlılığını kaybedip *-ası/esi* eki içinde devam ettiğini, Oğuz, Türkmen ve Kıpçak lehçelerinde ekin hakim durumda olduğunu gördük. Ayrıca bir sıfat-fiil eki olarak önceleri Kaşgarlı'nın da be1irttiği üzere hep yer, zaman ve nesne gösteren isimlerle birlikte kullanıldığını, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *varası yirüñ* 'varacağın yer', *yiyesi neñ* 'yiyecek nesne', *yiyesi vakt* 'yemek vakti' gibi şekillerin yer aldığını göz önünde bulundurarak ve daha sonraki aşamada sıfatlardan sonra gelen isimlerin atılması ve vurgusuz geniş orta hece ünlülerinin de eriyebilmesi ile *yat-sıg* > *yat-su* > *yat-sı* 'yatsı vakti' değişmesi yerine *yat-ası* > *yat-sı* değişiminin tarihî gelişmeye daha uygun olduğu

Levent Şahverdi Arşivi

görüşüne vardık. Eski Anadolu Türkçesindeki *gey-esi* > *geysi* 'elbise, giyecek' (krş El-idr. 47 *keyesi* M.F. Köprülü, *Divan-ı Türki-i Basit* yay. *keysi* 'giyecek, elbise'). TT. *giyesi* > *giysi* 'elbise'. Kum. *barsı* (CC. 169: *barsı yol* 'gidecek yo1'), TT, *sinsi* 'gizlice, hissettirmeden' < *siñ-esi* < *siñ* 'gizlenmek, saklanmak' *yassı* (< *yaz-sı* < **yaz-ası)* 'yayılmış, yayvan' gibi örnekler de bu gelişmeyi destekleyici niteliktedir. Görülüyor ki konu bilip bilmemekle değil, doğrudan doğruya lehçelerdeki eklerin gelişme durumlarını dikkate alan titiz bir değerlendirme ile ilgilidir.

36- Sayın Tekin "büküm" maddesinde Hami-Sami ve Hint-Avrupa dilleri arasında Slâv dillerinin de zikredilmesini bir za'f-ı telif sayıyor. Kendisi bunu böyle yorumlayabilir. Biz bükümle ilgili olarak çeşitli dillerden örnekler verirken, Hint-Avrupa'dan sonra "bu dil ailesinin Slâv dallarında da" diyebilirdik. Kabul edelim ki bir dalgınlık eseri olarak denmemiş. Ancak, bu da malûmu ilâmdan başka bir şey olmazdı. Çünkü, Slâv dillerinin Hint-Avrupa dillerinin bir kolu olduğu bütün dilcilerin malûmudur. Biz burada büküm olayının hangi dillerde var olduğunu belirtme bakımından Hint-Avrupa dil ailesi içinde özel bir yeri olan Slâv dillerini ayrıca zikrettik. Dil ailesi sınıflaması yapmıyoruz ki ayrıntılara inmiş olalım. Eğer sayın Tekin kinaye yoluyla bizim Slâvcanın Hint-Avrupa dilleri içinde yer aldığını bilmediğimizi ima etmek istiyorsa, kontrol için dil konusundaki uzun bir yazımızın "Yeryüzündeki Diller ve Türk Dilinin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri" *(Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri,* YÖK yay. Ankara 1990, s. 22-29) bölümüne göz atsın.

37- Sayın Tekin "cinsiyet" maddesinde Alm. *Genus,* Fr. *genre,* İng. *gender* karşılıklarının yanında Osmanlı Türkçesi için *keyfiyyet* karşılığını vermiş olmamızı yanlış saymıştır. Biz de kendisine kendi üslûbu ile seslenerek haydi haber verelim: Vecihe Hatiboğlu'nun hazırladığı ve 1982 yılında Kurumca yayımlanan *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde* de (s. 32), Ahmet Topaloğlu'nun *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde de cinsiyetin Osmanlı Türkçesindeki karşılığı *keyfiyet* ve *keyfiyyet* olarak verilmiştir. Eski Osmanlı sözlükleri bir yana, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgati*'inde bile (s. 165) *keyftyyet* sözü standart yazı dilinde 'nitelik' fakat gramer terimi olarak 'bir ismin müzekker veya müennes olması hâli' diye açıklanmıştır. Anlaşılan sayın Tekin bu sözün genel anlamı ile terim anlamını birbirine karıştırmıştır.

38- "Çevirme isimler"in tanımında "Bazı kavramların adlandırılmasında başka dillerden çevirme yoluna başvurularak karşılanan ve anlamca o dillerdeki karşılıklarına paralel olan isimler" demişiz. *Banyo almak* (İng. *to take bath*), *gam yemek* (Far. *gam ẖorden*), "unutma beni (Alm. *Vergismeinnicht*) gibi

Levent Şahverdi Arşivi

örnekler arasına Arapçadan geçme *şemsiye'yi* de koymuşuz. Burada anlatılmak istenen şey' güneşlik' anlamındaki kelimenin Türkçeye *güneşlik* diye çevrilerek değil de olduğu gibi alınmış fakat 'yağmurluk' için kullanılmış olmasıdır. Demek oluyor ki kelimenin taşıdığı anlam ile kullanım yeri arasındaki istisnaya işaret edilmiştir. Bu durum maddede ayraç içine alınarak açıklanmıştır. Sayın Tekin'in keyfî yorumu bizi bağlamaz.

39- Eleştirinin 29 ve 30. maddelerinde *yer* alan "değişken şekil" (allomorph) maddesine takılan Tekin, maddedeki açıklamaya ve örneklere dayanarak "yan biçim" anlamındaki *allomorph*'un ne olduğunu anlamadığımızı ileri sürüyor ve bize konuyu açıklamak için *"gid-er, gid-ecek, gid-iyor* biçimindeki *gid-* biçimi *git-* eyleminin ünlüler önündeki yan biçimidir" örneğini veriyor.

Sayın Tekin kendisini ille de yanlış bulma saplantısına kaptırmış olduğu için, hem yaptığımız tanımı tepetakla ederek (yani tahrif ederek) anlaşılmaz biçime sokuyor. Hem de orada bir ses bilgisi değil şekil bilgisi birimi Üzerinde durduğumuzu inkâr edecek bir gaflete düşüyor.

Bizim bildiğimize ve dil bilimi eserlerinde açıklandığına göre, "değişken şekil" dediğimiz *(allomorph,* 'bir şekil bilgisi biriminin anlamı etkilemeyen ses değişmesidir. *git-* fiili nasıl bir şekil bilgisi birimi ise; *bez, er, erken, erte* vb. sözler de birer şekil bilgisi birimidir. Nitekim terimin açıklanmasında da "Aynı anlam ve görevdeki bir şekil bilgisi biriminin ses yapısı bakımından farklılaşan türüdür" demişiz. Buna göre *bez/böz, er/ir,* 'erken', *çez-/çöz-* vb. sözlerdeki *e>ö, e>i* değişimleri ile *git-, gid-* sözlerindeki ses değişimi arasında hiçbir fark yoktur. Örneklerin farklı lehçe ve ağızlardan alınmış olması da madde açısından bir anlam taşımaz. Üstelik biz, kelime örneklerinden sonra, yine birer şekil bilgisi birimi olan ekler üzerinde de durarak anlatıma *-DI/-DU (-dı/-di. -du/-dü, -tı/-ti,-tu/-tü),* geçmiş zaman *DUK (-dık/-dik, -duk/-dük, -tık/-tik," -tuk/-tük)* örnekleri ile de tam bir açıklık getirmişiz. Görülüyor ki biz *allomorph*"un ne olduğunu bilmiyor değil, iyi biliyoruz. Sayın Tekin, Z. Korkmaz'a "allomorph'un ne olduğunu bilmediği" suçlamasını yapacağına, kendisini esiri olduğu saplantılardan kurtarsa ve yazılanları okuyucuya tepetakla ederek gösterme kurnazlığından vazgeçse iyi eder! Ayrıca,. TT.'deki *bebe'nin* Azerb. Türkçesindeki karşılığı *bäbä* değil *çaga'dır.* Bununla birlikte uyarısı için teşekkür ederiz.

40- Sayın Tekin "dil ailesi" maddesini de açıkça saptırmalı bir yorumdan geçirmiştir. Çünkü biz dil ailesinin tanımını "Aynı ana dilden türeyen ve aralarında akrabalık ilişkileri bulunan dillerin oluşturduğu bütün. Çin-Tibet, Hami-Sami, Hint-Avrupa, Altay ve Kafkas dil aileleri" diye verdik. Tanım doğru ve yerindedir. Türkçe için de "Ural-Altay dilleri arasında bir akrabalık

Levent Şahverdi Arşivi

iddiasında bulunmadık. Bunun için de Ural-Altay dil ailesi yerine, bilim alanında hâlâ geçerli olan "dil grubu" ifadesini yeğledik. Durum böyle iken. Ural-Altay dilleri kuramı hakkında ders verme zahmetine boşuna katlanmıştır. Yoksa sayın Tekin, gerekli gereksiz lâflar ederek ve yazılanları şahsi yorumu ile yanlış değerlendirmelerden geçirerek sayfalar doldurmaktan zevk mi alıyor? Hele bu maddenin devamındaki şu sözlere bir göz atın sayın okuyucular. Bakın ne diyor sayın Tekin: '"Altay dilleri kuramına gelince, bu da henüz kesin olarak kanıtlanmış değildir. Yandaşları olduğu gibi karşı çıkanları da vardır." Evet doğrudur. Ancak sayın Tekin'in şunu kesinlikle bilmesi gerekir ki bunlar dil akrabalığını inkar yönünde görüşler değildir. Akrabalığın bir köken akrabalığı mı, yoksa kültür akrabalığı mı olduğu şeklindeki düşünce ayrılıklarından ibarettir. Buna rağmen Türk dili bugün bütün bilim dünyasında Altay dil ailesinin bir kolu olarak kabul edilmektedir. Sayın Tekin'in kendisi de bunu yıllarca böyle okutmuş ve böyle nitelendirmiştir. Bilindiği gibi, Türk dili köken sınıflandırmasında da Ana Altaycadan başlayıp Ana Türkçeye doğru yol almaktadır. PIAC dediğimiz Ünlü *Permanent International Altaistic Conference*'e Türk dili de dahil değil midir ki sayın Tekin, yanlış arama iç güdüsünün baskısı ile kaleminden çıkanları gözlerinin ve mantığının süzgecinden geçirememektedir.

41- Sayın Tekin'in gerçekleri saptırma taktiğinin bir farklı örneği de "dişilik" maddesinde göze çarpıyor. Arapça asıllı olduklarını kaydederek örnekler arasına aldığımız bazı sözler, artık birer alıntı kelime olarak dilimizin de malı sayıldıklarından, bunları Arapçadaki şekilleri ile değil. Türkçedeki ses yapıları ile vermekte bir sakınca görmedik. Bu nedenle de Arapçadaki *kâtib/kâtibe, müdİr /müdİre* vb. şekiller yerine bunların Türkçeleşmiş şekillerini esas olarak *kâtip/kâtibe, müdür /müdîre* diye vermeyi tercih ettik.

42- Sayın Tekin "düzleşme" maddesinde *etük / etik* örneğine, *etik* biçiminin Kıpçakçaya özgü olduğu gerekçesi ile karşı çıkmıştır. Sorarız kendisine: Türkçenin *Gramer Terimleri Sözlüğü* 'nü hazırlarken, örnekler yalnız Türkiye Türkçesinden alınır diye bir kural mı vardır? Bir terimi açıklamak için gerekirse yabancı dillerden de -nitekim verilmiştir- standart Türkiye Türkçesinden de, Türk dilinin lehçe ve ağızlarından da örnekler verilebilir. Bu husus sayın Tekin'in değil eser yazarının takdirine bağlıdır. Bunu bir yanlış diye ileri sürmek çizmeden yukarı çıkmak olmuyor mu?

43- Sayın Tekin "ek-fiil" maddesinde, bunun İng. karşılığına takılarak terimin *copula, copulative verb* ya da *linking verb* olması gerektiğini "haber veriyor."

Bu maddede "ek- fiil"in yabancı dillerdeki karşılıkları için Alm.. Fr. ve İng. sekiz karşılık verilmiştir. Alm. ve Fr. karşılıklarda *Kopula Verbum,*

Levent Şahverdi Arşivi

Prädikativum ve *verbe copule* terimleri de bulunduğu için, İngilizcesinde *substantive verb, predikative verb, verb of predication* terimleriyle yetinilmiş, *copula*'nın tekrarlanmasına gerek duyulmamıştır. Haydi biz de kendisine haber verelim ki, eseri hazırlarken karşılaştırma yapmak üzere başvurduğumuz yerli ve yabancı terim sözlüklerinde de aynı karşılıklar yer almıştır (bk. Berke Vardar, *Dilbilimi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* TDK. Ankara 1980, s. 73; *ekeylem;* Vecihe Hatiboğlu, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* TDK. Ankara 1982, s. 47; *ekeylem* Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* TDK. Ankara 1990, s. 592; *verbe substantif;* Mario A. Pei - Frank Gaynor, *Dictionary of Linguistics,* London 1970, s. 174, 227; Otmar Bohuslu. *Lexikon der grammatischen Terminologie,* Verl. Donauwöstle 1972, s. 174-297; predicative noun, predikative substantive vb.). Demek ki başkaları yazınca doğru, biz yazınca yanlış oluyor. Değerlendirmeyi sayın okuyucularımızın takdirine bırakıyoruz...

Aynı maddede ek-fiilin 1. şah. biçimi *+Im/+Um* olarak doğru yazılmıştır. Ünlü ile biten bir kelimeden sonra, ek doğal olarak *+(y)Im / +(y)Um* şekline girecektir.

44- "Eş anlamlı (kelime)" maddesinde verilen örnekler arasında yer alan *süçig/tatlıg*'ın ET. olarak verilmesine itiraz ediyor. "Bu şekil ilk kez MK.'de geçer, yani Orta Türkçedir" diyor. Yukarda 25. maddede "anlam genişlemesi" dolayısıyla ayrıntılı olarak açıkladığımız üzere, XIII. yüzyıla kadar uzanan dönemi Eski Türkçe olarak kabul ettiğimiz için Kaşgarlı' yı da bu döneme sokarak *süçig/tatlıg* biçimini almakta bir sakınca görmedik.

45- "Eş anlamlı ikileme" maddesinde *hendiadyoin*'in Fransızcası bir dizgi yanlışı olarak büyük h (H) ile gösterilmiştir. Ancak bu terim hem "ikileme" maddesinde hem de indekste doğru ve düzeltilmiş olarak yer almıştır.

Hendiadyoin Türkçeye terim olarak ikileme diye geçtiği, fakat ikileme dışında bazı üçlemeli şekilleri de içerdiği için, yaygın olan terim olduğu gibi alınmış; üçleme "iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi" şeklindeki tanımla belli edilmiştir.

46- Sayın Tekin şu hususu iyi kavramalıdır ki biz Fransızcanın ya da İngilizcenin değil, *TürkçenİN Terimler Sözlüğü'*nü hazırladık. Türkçede yazılışla söyleniş arasında genel olarak bir fark bulunmadığı için "cş seslilik" tanımını "Ayrı anlam veya görevdeki kelime ve eklerin ses ve yazılış bakımından aynı olmaları durumu" diye vermekte bir sakınca görmedik. Türkçede *ev-im* 'benim evim', *çalışkan-ım; yüzmek* 'suda yüzmek', *yüzmek* 'derisini soymak' vb. sözlerde, yazılışla söyleyiş arasında bir fark mı vardır ki. sayın Tekin, önümüze Fransızca *cent* '100', *sans* '-sız', İngilizce *fir* 'köknar' ve *fur* 'kürk' sözcüklerini sermiştir. Tekrar ediyoruz, İngilizce vc Fransızca için

Levent Şahverdi Arşivi

söyleyiş eşitliği, Türkçe içinse hem yazılış hem de söyleyiş eşitliği söz konusudur. Üstelik burada yazılış, imla açısından değil, terimle bağlantılı olarak o sözlerin ses yapıları açısından değerlendirilmiştir. Biz Türkçeyi, genel dil biliminde başka dillerdeki verilere göre yapılmış tanımların kalıbına sokmaya mecbur değiliz. Sayın Tekin'in Yorumu da bizi bağlamaz.

47- Sayın Tekin, "ettirgenlik eki" maddesinde bazı ekler verilmediği için eksiklik olduğu görüşündedir.

O maddede tanım "Ettirgen çatı kuran *-ºr-, -TIr-/-TUr-, -ºt-* vb. ekler" şeklinde olacaktır. Biz gramer kitabı yazmıyoruz ki ettirgenlik eklerinin hepsini sıralayalım. Ettirgen çatının ne olduğunu açıklayıp sonra da birkaç örnekle yetinmişiz. Sayın Tekin'in eklenmesini istediği *-zir-(em-zir)-* eki de sandığı gibi basit bir ek değil, birleşik bir ektir. Kaşgarlı'da *em-* ve *emüz* 'emdirmek' şekillerinin bulunması, bu fiilin *em-/em-üz-ür-* > *emzür* değişimlerinden geçtiğini gösterir. Bu nedenle ek, *-zir-* değil *-ºz-* olmalıdır: *ak-/ak-ız-, tut-/tut-uz-* gibi şekiller de bunu tanıklar.

Ayrıca bizim ettirgen çatı ekini *-°r-* ve *-°t-* şekillerinde göstermemiz de yanlış değildir. Sayın Tekin eleştirisinde bunları -r- ve -t- şeklinde yanlış aktarmıştır. Yukarda yöntem ile ilgili bölümde de açıkladığımız gibi, eklerin başındaki derece işareti, gerektiğinde ek başına birer Ünlünün girebileceği anlamındadır. Onun için eki *-ır-/-ir-, -ıt-/-it-* vb. şekillerde yazmak gerekmiştir: *geç-ir-, taş-ır-, anla-t-, bak-ıt-* gibi.

48- Sayın Tekin, "faaliyet ismi" tamlaması içindeki "faaliyet"i tek başına ele alarak 'eyleyici' değil 'eylem anlamındadır' diyor; terimin tanıma uygun olmadığını ileri sürüyor Bizce burada da bir zorlama vardır. Çünkü terimimiz 'faaliyet' anlamlarıyla değil, tanımında da belirtildiği üzere, terim olarak "bir faaliyeti, bir işi yapan" yani "eyleyici" anlamı ile verilmiştir. Esasen sıfat-fiillerin asıl işlevleri hareket isimleri yapmaktır. Bunun dışında kalıcı hareket isimleri de yaparlar.

"Faaliyet ismi" 1940'lı yıllardan beri birçok dilci tarafından benimsenen gelenekleşmiş bir terim olduğu için değiştirmeyi düşünmedik. Bize bazı terim sözlüklerinde yer alan "durum ortacı" gibi karşılıklar da anlamsız ve yakışıksız gelmiştir. Ayrıca "fail ismi" maddesinde de "faaliyet ismi"ne ve "sıfat fiil"e gönderme yapıldığına göre, terimin 'faaliyet' değil 'faaliyeti yapan' anlamıyla benimsendiği açıktır. Burada bir kelimenin sözlük anlamı ile terim anlamını birbirine karıştırmamak gerektiği görüşündeyiz.

49- Sayın Tekin "fiilden fiil yapma eki" teriminin ayraç içindeki yabancı karşılıklarında, kendi yorumuyla "ek" kelimesi yoktur; bu bakımdan bir eksiklik vardır diyeceği yerde, maddeye tümüyle yanlış damgasını vurmaktan

Levent Şahverdi Arşivi

çekinmemiştir. Biz de kendisine açıkça bildirelim ki bu maddede ne eksiklik ne de yanlışlık vardır. Çünkü yabancı terim sözlüklerinde ve gramerlerde, genellikle yalnız *deverbales verb* vb. başlıklar konmuş: açıklamada da fiilden fiil türeten ekler sıralanmıştır. İşte sayın Tekin'in asıl uzmanlık alanı olan Eski Türkçeden bir örnek + *ta/+ te:* Denominales Nomen (Alt, Gr. , S. 218); *-t-:* Deverbales Verb (a.g.e., s. 218): Deverbale Verben (a.g.e., s. 153).

Görülüyor ki buralarda hep fiilden fiil türeten *-d-, -°gsa-:* - *°gse-, -1-* vb. ekler üzerinde durulduğu hâlde, bölümün başına asla "Deverbale Verben Suffixe" başlığı atılmamış; yalnızca "Deverbale Verben" denmekle yetinilmiştir. Çünkü bu başlık içinde söylenmemiş ve hazfedilmiş bir Suffixe sözü gizlidir. Aynı durum eserin öteki bölümlerinde de görülüyor. Yukarda verdiğimiz *+ta/+te* "denominales Nomen"dir; "denominales Nomen Suffix" değildir. Aynı şekilde *-t-* de "deverbales Verb"dir; "deverbales Verb Suffix" değildir.

Sayın Tekin TDK'nin bilimsel düzeyinin düşüklüğünü ispatlama yolundaki gayretkeşliğinde, öküz altında buzağı aramaktadır.

"Verbum Deverbativum" terimi elbette Almanca değil Lâincedir. Sayın Tekin'in yaptığı itiraza karşı hemen açıklayalım ki Alman gramerlerindeki terimlerin bir kısmı Lâtin kaynaklıdır. Gramerlerde ve özellikle bilimsel eserlerde, Almanca şekillerin yanında Lâtince şekiller de yer almış ve Almancaya mal edilmiştir. *Diminitivum, Futurum, Futurum Perfektum, Gerundium, Maskulinum* gibi terimler yanında gramer ve sözlüklerde yer alan *Denominativum Deverbativum* ve *Verbum Deverbativum* terimleri de bu durumun açık tanıklarıdır.

Sayın Tekin'in Almanca ile ünsiyeti olmayabilir. Ama bir Almanca sözlüğe bakmayı da mı akıl edememiştir? Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Almanca Türkçe Sözlük*'te Lâtince ile ortaklaşan yığınlarca terim yer almaktadır. Kendisine salık verilir.

Eleştirinin 53. maddesi de yukarda yaptığımız açıklama kapsamına giren tekrardan ibarettir.

50- Sayın Tekin "geçiş sesi" maddesinde verilen örneklerden *koga > kowa > kova* değişimi üzerinde durarak "Bu sözcükte *w* üzerinden *v'ye* değişen ses *g* sesi değil Moğ, *koboga*'daki *b* ünsüzüdür" diyor. Ancak, biz bu maddede doğrudan doğruya *g > v* değişiminden değil, sıralanan *sub > suw > suv; yabız yawuz > yavuz, ab > aw > av, og- > ow- > ov-, kagur- > kawur- > kavur-* örneklerinde görüldüğü üzere *b > w > v, g > w > v* biçimindeki değişimle kendini gösteren *w* geçiş sesinden söz ettik, Sayın Tekin'in *kova* sözünde *w* üzerinden *v*'ye değişen sesin *g* değil, *kovga'nın* daha eski biçimi olan

Levent Şahverdi Arşivi

*koboga'*daki *b* sesidir şeklindeki düzeltmesi, dolayısıyla yine bizim *b > w* merhalesindeki geçiş sesini destekler niteliktedir. Yaptığı düzeltme için teşekkür ederiz,

51- 55, 56. maddelerde yapılan eleştiri de esas itibarıyla konu dışı ve yersizdir. Çünkü, "geçiş sesi" maddesinde bu terim için verilen *sab> saw > sav, yabız > yawuz > yavuz, og- > ow- > ov-* vb. örneklerde yalnızca *b>w>v* ve *g > w> v* aşamalarından geçen "*w* geçiş sesi" söz konusudur İddia edilen *og- >ow - >ov-* geçişinde lehçe ve metinlere göre farklılaşan *o/u* veya *u/o* değişiminin ve bunu tanıklamak için ileri sürülen *uvak>ufak* örneğinin maddedeki olayla hiçbir ilişkisi yoktur. Sayın Tekin'e şu noktayı da hatırlatalım: Kaşgarlı' da *uv-* biçiminin varlığı *uv->ov->o-* şeklindeki bir değişimi haklı kılamaz. Kelimenin ses yapısı *og->ow->ov->uv-* biçimindeki gelişmeyi daha geçerli kılmaktadır. Eğer biz *og->ow->ov-* yerine ilk iki ses aşaması Kaşgarlı'da da yer almış bulunan *kagur->kawur->kavur-; kagun >kawun >kavun; kaguş->kawuş->kavuş-; sogun>sogan>sowan>sovan* örneklerini vermiş olsaydık ne olacaktı? Sayın Tekin burada da kendini zorlayarak madde ile ilgisi bulunmayan ve lehçeden lehçeye az çok farklı söylenişler kazanan iddialarla mı karşımıza çıkacaktı'? Söz gelişi *suvan>sovan / sogan* (!) biçiminde bir iddia mı ileri sürecekti'? Yukarda Kaşgarlıdan aktarılan örnekler, bu gelişmenin *og-* fiilinde de *og->ow->ov-* ve *y*'nin daraltma etkisi ile lehçelere göre *uv-* yönünde olduğunu tanıklayıcı niteliktedir Ayrıca bizim bu türlü başlangıç bilgilerine de ihtiyacımız yoktur.

52- "Genel Türkçe" maddesindeki tanım ve verilen Örneklerle "Türk dilinin belirli bir devrini veya belirli bir lehçesini değil, coğrafî sınırlar içindeki bütün kollarını içine alan "ve" dil yapısı bakımından ortaklaşan özellik ve standartlara sahip olan tamamı, Türkçenin bu nitelikteki bütünü" kastedilmiştir. Genel Türkçedeki *y'*nin> Yak *s (yol>**sul**>Çuv. ś*'ye *(yılan> śelen)* dönüşme örnekleri de bu maksatla verilmiştir. Burada sayın Tekin haklıdır. Tanımın daha belirgin biçimde verilmesi gerekirdi

53- "Genişlik derecesi" maddesindeki *āyar/ayar* gibi kısalı uzunlu sözler için sayın Tekin, "sayın Korkmaz, ünlü uzunluğunu genişlik sanmakla yanılmıştır" diyor. Burada tam bir körebe oyunu oynarcasına dil yordamı ile konuşma ve gerçeği saptırma taktiği ile karşılaşıyoruz. Biz burada madde için iki anlam vermişiz. Birincisi: "ünlülerin boğumlanmaları sırasında ağız yolunun ve çene açısının açıklık bakımından gösterdiği özellik: *a* ve *e* ünlülerinin genişlik dereceleri *o* ve *ö (ı* ve *i)* ünlülerinden dalla fazladır" demişiz. Bu tanım gösteriyor ki genişliğin ne olduğunu iyi anlamış ve anlatmışız. Gelelim terimin ikinci anlamına: Burada "Bir dil sesinin özellikle bir ünlünün boğumlanması sırasında, kişilere ve ağızlara göre değişebilen açılma durumunu ele almışız. Demek ki buradaki açıklık derecesi, standart Türkçe dışında kalan, kişilere ve

Levent Şahverdi Arşivi

ağızlara göre değişebilen bir açıklıktır. Örnek olarak *alfabe>alfābe, bayan>bāyan* sözlerini sıralarken de, bu sözlerin uzun türlerini dikkate alarak "burada ünlülerin kısa veya uzun söylenişlerinde. uzunluktan çok ağız açıklığı söz konusudur" açıklaması ile, dikkat ediniz burada ünlünün söylenişinde süre değil, ağız açıklığı söz konusudur, demek istedik. Gerçekten de bazı kişilerin söyleyişinde *ayar*'la *āyar* arasında uzunluk dışında bir açıklık farkı da vardır.

Durum böyle ayrıntıya inen bir açıklamaya bağlanmışken sayın Tekin'in kalkıp da bizim "genişlik" ile "uzunluğu" birbirine karıştırdığımızı söylemesi tam bir saptırma örneği ve anlayış kıtlığıdır. Uzun ünlünün boğumlanma süresine bağlı bir oluşum olduğu "uzun ünlü" maddcsinde bütün açıklığı ile ele alınmıştır (bk. s. 156). Bu da göstermektedir ki bizim "süre" ile "genişlik derecesi"ni birbirine karıştırmamız söz konusu olamaz. Eğer bir karıştırma varsa, karıştıran herhâlde sayın Tekin'in kendisidir.

54- "Geniş zaman eki" maddesinde birkaç örnek verilerek "geniş zaman maddesine gönderme yapılmıştır. Bu maddede geniş zaman ekinin *-r, -Ar, -Ir/ -Ur* biçiminde verilişi doğrudur. Ek ile örnekler arasında da bir çelişki yoktur. "Ekin en kısa ve doğru yazımı ise... Ne diye kopya verelim. Bunu da yazarın kendisi bulsun!" demekle, sayın Tekin'in sanki bilinmesi zor ve sır olan bir şey söylüyormuş gibi davranması şaşılacak şey doğrusu. Bizim birçok maddede bu kısa yazılışa ağırlık vererek *-ºr, -ad, -er, -ºm, -ºt, -ºz-* gibi dereceli ünsüz biçimlerini kullandığımızı bilmezlikten geliyor sayın Tekin! Oralarda da eklerdeki (ºˈ) işaretini atarak ve ekleri *-r, -m, -t* vb. şekillerde eksik aktararak yanlış çıkarmaya çalışmıştır.

55- "Genizsilleşme" maddesinde verilen örneklerde yer gösterilmemesinin sebebi, *ben>men, biñ>miñ, beñgü>meñgü* gibi *b>m* değişimine uğramış şekillerin Eski Türkçede de Türk dilinin daha sonraki kollarında da rastlanan yaygın ve bilinen bir şekil olmasındandır. Tek bir ağıza özgü olmayan yaygınlık, Anadolu ağızlarından alınan *bin->min-, diñle- > diñne-, nişanlı > nişannı* gibi kelimelerdeki değişimler için de söz konusudur. Sayın Tekin de bunların Eski Türkçeden ve Anadolu ağızlarından alınmış Örnekler olduğunu kolayca anlayabildiğine göre, bir tahmin güçlüğü yok demektir. Biz böyle birçok lehçe ve ağızda ortaklaşan örnek ve değişimler için genellikle yer belirtmeyi gereksiz sayıyoruz. Ancak, bu maddede verilen *parmak > māmak* örneği nadir rastlanan bir şekil olduğu için yeri (Aydın-Bozdoğan) olarak ayrıca belirtilmiştir. Hele ağız söyleyişini yansıtan konuşmalarda yüzlercesine rastladığımız Anadolu ağızlarına özgü ve yaygın *bańa* kelimesinin bile yerinin belirtilmesini istemek, doğrusu garipsenecek bir tutumdur.

56- "Hece denkleşmesi" terimi ile ilgili örneklerde, Ana Altaycadaki

Levent Şahverdi Arşivi

kzke, Ana Türkçede *kzk* ve Türkçeye oranla Moğolca *köke* biçiminde olduğuna göre, burada ne gibi bir çetrefil anlatım söz konusudur acaba? Eğer Ana Moğolcadaki şekil Ana Altaycaya kıyasla kzke > köke biçiminde uzunluğunu kaybedip son sesini korumuş olsa bile, Türkçe ile Moğolca arasındaki kıyaslamada, mademki T. *kzk* / Moğ. *köke* biçiminde uzun ünlüsü kısalıp hece ikileşiyor; bizim için gerçekleşen değişim bakımından önemli olan budur. T. *er,* Moğ. *ere'nin* durumu da aynıdır. Biz Ana Altaycadaki yıldızlı teorik şekle değil, T. ile Moğ. arasındaki elle tutulur örneklere dayandık. Verilen örnekler anlatılmak istenen terime uygundur. Bir yanlışlık da yoktur.

57- "İkili kök" maddesinde Türkiye Türkçesindeki *acı/acı-, ağrı/ağrı-* gibi hem isim hem de fiil kökü olan şekiller aktarılmıştır. Bu ikilide fiil ile ismi birleştiren *kuru->kuru-g>kuru* biçimindeki gelişmeler de ayrıca belirtilmiştir.

Eski- fiilinin daha eski şeklinin *eski-r-* olmasının ve *sancı*'nın da daha eski bir *sancıg* biçiminden gelmiş olmasının maddede anlatılanlara ters düşen bir yanı olmadığı gibi, bunları belirtme gereği de yoktur.

Yukarda belirtildiği üzere. maddedeki her iki gelişmeye de yer verilmiştir. Şurasını da vurgulayarak dikkate sunmak gerekir ki biz köken bilimi (etymologie) sözlüğü değil terimler sözlüğü hazırladığımız için, örnek kelimelerdeki değişimler, ancak madde ile ilgisi oranında yer almıştır. Bir kelimedeki tarihî devirlere uzanan bütün değişimleri gösterme gereği de yoktur. Kaldı ki biz. bu maddede bugün eş sesli olan ikili kökler üzerinde durduk.

58- Sayın Tekin, "ikili şekil' maddesinde. bizim "Bir kelime kökünde anlamı etkileyen veya etkilemeyen ses değişimi" tanımı ile verdiğimiz *el* 'el', *ėl/ il* 'yabancı, ülke, şehir, *agaç/ıgaç, bıç-/biç-, demek/dimek, yel/yil, ut-/üt-* 'oyunda yenmek' gibi örneklerden *el, ėl/-il* ve *agaç/ıgaç* örneklerine takılarak bunlardan *el* 'el' ve *ėl* 'yabancı' sözlerinin anlam bakımından birbirleri ile ilgisi olmayan sözler olduğunu ileri sürüyor. Haydi bunu anladık. Peki *agaç/ıgaç"* veya gelişim seyrine göre *ıgaç/yıgaç/agaç*'ta ne var ki? Bize göre bu şekiller eş zamanlıdır. Biz standart Türkçede *agaç/ıgaç* şekli vardır demedik ki sayın Tekin, kendi kendine ve bizim adımıza yanlış bir yorum yaparak "standart Türkçede ne *agaç* ne de *ıgaç* biçimi var" diyebilmektedir. Hem burada madde bakımından önemli olan, bir sözün ikili ses yapısını belirtmektir. Biz Türkiye Türkçesindeki ikili şekil olayını anlatmadığımıza, yalnızca Türkçedeki ikili şekil terimini örnek-lendirdiğimize göre, maddede eş zamanlılık şartı da söz konusu olmamalıdır.

59- Sayın Tekin, "ikiz ünlü" maddesindeki İng. *you*'nın ikiz ünlü değil uzun ünlü taşıdığını bildiriyor. Maddenin tanımında ikiz ünlüyü "Aynı nefes baskısı altında boğumlanan ve tek bir ünlü değerinde olan çift ünlü" diye verdiğimize göre, *you* sözündeki *ou* sesi de (harfi değil) bir ikiz ünlü durumundadır. Ne varki tür bakımından o maddede verilen öteki örneklerden

Levent Şahverdi Arşivi

farklıdır.

60- "İkiz ünsüz" maddesinde "Aynı hece içinde bulunan ve ses değeri bakımından tek bir ünsüz durumunda olan ünsüz" dendiğine göre. verilen Ar. *hiss, redd.* Alm. *gross* 'büyük', *nass* 'ıslak' örnekleri yanında Alm. *ich* ve *Buch,* İng. *teacher* kelimelerindeki *ch* ünsüzleri de ses değerleri bakımından bu tanımın içine girmektedir. Burada bu ünsüzlerin harf değeri ile ses değerini birbirine karıştırmamak gerek. Tıpkı bizdeki bazı amatörlerin harfle sesi birbirine karıştırması gibi.

Sayın Tekin, *sh*'nın ikiz ünsüz sayılmasına karşı çıkarak, bunlar *hiss*'te, *nass*'ta, *gross*'ta olduğu gibi aynı ve eşit sesler değildir diyebilir. Biz de onun bu itirazına karşı, kendisine şu soruyu sormak isteriz: "ikiz ünlü" türlerindeki *Baum* 'ağaç', *Bäume* 'ağaçlar', Anadolu ağzl. *nerei* 'nereye?', sarey 'saray', Yak. *küöh* 'gök' sözlerindeki *au, ei, üö* vb. ünlülerde tıpkılık var mı ki ünsüzlerdeki mukabillerinde de olsun. Ses bilimciler bunu böyle kabullenmişler, biz de öteki örnekler arasına bunlardan da bir iki tane almayı gerekli görmüşüz. Görünüyor ki burada harfle sesi birbirinden ayıran biz, karıştıran sayın Tekin' dir.

61- Sayın Tekin "kalınlaşma" maddesinde, "kalın" sözcüğünün eşyaya ilişkin sıradan bir sıfat olduğu gerekçesi ile "kalın ünlü" terimine karşı çıkıyor. Bunun yerine "art ünlü", "art sıra ünlüsü" terimlerini teklif ediyor. Bir kere "kalınlaşma" olayı ile "kalın ünlü", "kalın sıradan ünlü" terimleri aynı şeyler değildir. Bunları birbirinden ayırmalıyız. "Kalın ünlü", "ince ünlü" terimleri ise, bizde en geç 1940 yılından beri (Tahsin Banguoğlu. *Ana Hatlariyle Türk Grameri* 1940, 1979) okul gramerlerinde olsun, üniversite öğretiminde ve kitaplarında olsun, kullanılagelen yerleşmiş bir terimdir. Kaldı ki Türkçe açısından bu terimlerde de bilimsel bir ölçü uygulanmıştır. Kurumca ve Kurum dışında yayımlanan daha önceki terim sözlüklerinde ve bilimsel yayınlarda genellikle bu şekil benimsenmiştir. Hatta imla kılavuzlarında bile ünlüler "art ünlü", "ön ünlü" olarak değil "kalın ünlü" ve "ince ünlü" olarak sınıflandırılmıştır. Bu terim bu denli yaygınlaşmış ve ortak bir kabul görmüş iken, yabancı dillerdeki karşılıklarına bakarak, sayın Tekin bunları benimsemiştir diye, illa bizim de "art ünlü" dememiz mi gerekecektir? Terimlerin bazen itibarî bir değer taşıdığını da unutmamak gerekir. Böyle bir eleştiri dil gerçeğine ters düşen bir bencillik değil midir?

Türk Dili, S. 538 (Ekim 1996), s. 383-402.

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. TALAT TEKİN'İN GRAMER TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ ÜZERİNDEKİ ELEŞTİRİLERİNE CEVAPLARIMIZ: III

Türk Dili dergisinin 538. sayısında II. bölümü (Ekim 1996, s. 383-402) yayımlanan yazımıza kaldığımız yerden devam ediyoruz:

62- Sayın Tekin, kendisini cımbızla yanlış arama saplantısından kurtaramadığı için olacak, "kapalı e" maddesindeki *ėrken. ėrkenden. vėrmek* ve *yėl* sözcüklerindeki kapalı kök hece ünlülerinin,.bizim belirttiğimiz şekilde standart Türkçeye değil, Anadolu ağızlarına özgü olduğunu bildiriyor. Doğrusu buna da "insaf!" demekten kendimizi alamadık. Standart Türkçede *er* 'er, asker, erkek' ile *ėr* 'erken' arasındaki anlam farkı, ayrıca ilk hecedeki *e*'lerin birincisinde açık ikincisinde kapalı söylenişi ile söyleyişte de belli edilmiştir. Bunun lehçe ve ağızlara göre değişen *ėr, ịr* (Tkm.) 'erken' biçimleri de vardır. Hatta Azerbaycan Türkçesinde *erken* yazımı ile, ikinci hecedeki açık *e'ye* karşılık birinci hecedeki *e'nin* kapalı olduğu yazımda da belli edilmiştir.

vėr- fiiline gelince: Bu şekilde Eski Türkçedeki *bir-/bėr-* ikilisinden başlayarak tarihî gelişme süreçlerinde de *vir-/vėr-* biçimlerinde hep *-i-* ile *-ė-* (kapalı e) arasında gidip gelen bir ikilik göstermiştir. Harezm Türkçesinde ve Eski Anadolu Türkçesinde, bu *i/ė* ayrımı metinlerde yer yer i'li klasik yazılışa ayrıca birer üstün koymak suretiyle de (pÓ¦ ÚšÓ gšÓ) gösterilmiştir. Bu imlaya göre (p¦dšÓ) biçiminde yazılan bir söz *bėrmek* okunmalıdır. *yil/yėl* de aynıdır. Bazı lehçe ve ağızlardaki *vir-. yil* şekilleri, bizim standart Türkçemizde kapalı *ė* ile *vėr-* ve *yėl* biçimlerindedir. Kaldı ki bunlar vaktiyle, bizim Hamburg'da Fonetik Laboratuvarında çalıştığımız yıllarda tecrübî fonetik yöntemi ile de tespit edilmiştir. Sayın Tekin'in kendi söyleyiş biçimi herhâlde standart Türkçeye anahtar olacak değildir.

63- "Kısa hece" maddesinde tanım doğru verilmiştir. Bu maddede sayın Tekin'in ileri sürdüğü gibi ünlü + ünlü yapısında bir heceden söz edilmemiştir. Böylece biline!

64- "Kaynaşma" maddesinde verilen örnekler arasında *gidemedim* < *gid-e u-ma-dım* şeklinin de yer alışı, yeterlilik fiili olan *u-* yardımcı fiilinin bir önceki esas fiilin zarf-fiil (gerundium) biçimi ile kaynaşmış olduğunu pratik yoldan göstermek içindir. Eğer bunun daha önceki Eski Türkçe aşamasını da göstermek gerekseydi, elbette < *kēt-e u-ma-dım* denirdi. Burada iddia edildiği gibi bir zaman aykırılığı söz konusu olmaz. Çünkü Eski Türkçede gördüğümüz *kuş uçu umadın turdı* 'uçan kuş uçamadan kaldı' (TT I, 92); *Kutadgu Bilig*'deki

Levent Şahverdi Arşivi

bilümez (KB. 37-202), örneklerinden sonra, Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *bilümedi, çıkarumayasın* (Behc. 131) *diyümezem* (KBD. 27-13, 32-5), *añlayumadı* (Kel. 184,29), *beñzedimez, doyımaz (SN), bulımadı* (DK. 194-aş.4), *bakamayasın* (SYTM.), *gidemeziz* (Mant. 6-4), *kesdüremedi* (Mant. 199-aş-ı) vb. örnekler yeterlik fiilindeki olumsuz şeklin, Eski Türkçeden günümüze ve Türkiye Türkçesine doğru yol alırken, yukardaki örneklerde göze çarptığı üzere, iki üç farklı ses aşamasından geçerek kaynaştığına işaret etmektedir. Bu bakımdan *Mantıkuttayr'daki gidemeziz* (s. 6-4) vb. şekiller, bunların daha önceki bir aşamada *gid-e-u-maz-ız* biçiminde olması gerektiğini yıldızlı da olsa açıkça ortaya koyabilmektedir. Yeterlik fiilinin olumsuz biçimindeki tarihî gelişme aşamaları ve uğradığı ses değişmeleri için sayın Tekin'e "Türkiye Türkçesinde imkân ve iktidar gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri" *(TDAY Belleten* 1959, Ankara 1960, s. 107-124 ve 3/1,2;3) adlı yazımızı okumasını salık veririz.

65- "Koruyucu ünsüz" maddesinde sayın Tekin, yaptığımız tanımı biraz zorlayıp sündürerek farklı bir yoruma götürmek istemiştir. Biz bu maddede tanımı: "Ekleme ve kaynaşma sırasında kendini gösteren ünlü çatışmasını (hiatus) önlemek için ünlüler arasına getirilen ünsüz, "y ünsüzü" biçiminde yaptığımıza göre, koruyucu ünsüz olarak yalnızca *y'*yi kabul etmişiz. Eğer *-i* ve *-si* 3. şah. iyelik ekleri ile ad çekimi ekleri arasına giren *-n-*'yi de koruyucu ünsüz olarak alsaydık, onu da tanımın içine eklerdik. Sayın Tekin buradaki ifadenin incelik ve kapsamını anlamamış veya anlamazlıktan gelmiştir.

66- Sayın Tekin, "küçültme eki' maddesinde verdiğimiz *usulca, yavaşça, delice, güzelce* gibi örnekleri, bizim o maddede yapmadığımız yorumlardan geçirerek: "Bugünkü Türkçede iki *güzelce* vardır. Biri vurgusu 2. hecede, öbürü de vurgusu son hecede olan *güzelce.* Birinci güzelce belirteçtir ve buradaki *+çe* eki küçültme eki değildir" ve "Sayın Korkmaz bunların ayrımına varmadan ve vurgudan söz etmeden iki ayrı eki bir ve aynı sayıyor" demektedir.

Burada, sayın Tekin'in gözlerini gaflet perdesi bürümüştür demekten kendimizi alamıyoruz. Neden mi? Müsaade buyurun açıklayalım: Diyor ki sayın Tekin, "İlk üç örnekteki ek küçültme eki değil, 'gibi' anlamındaki eski *-çA* edatından gelişmiş eşitlik (equative) ekidir."

Sayın Tekin şunu kesinlikle bilmelidir ki bu ifade tümüyle yanlıştır. Çünkü *+çA* eki, bir ad çekimi eki olarak 'gibi' anlamındadır ve eşitlik hâli gösterir. Ama söz konusu olan örneklerde o *+çA* eki artık bir ad çekimi eki olmaktan çıkmış; önce 'gibi' anlamından kalıplaşarak sonra da küçültme sıfatları yapan bir yapım eki grubuna geçerek eklendiği kelimeye küçüklük, azlık anlamı kazandırmıştır. Burada vurgu elbette kelimenin son hecesinde yani *+çA* eki

Levent Şahverdi Arşivi

üzerindedir. Eldeki eser bir gramer kitabı değil bir terimler sözlüğüdür. Biz bu maddede ekin yalnızca "küçültme" görevinden söz ettiğimiz ve vurgu da doğal olarak *+çA* eki üzerinde bulunduğundan, ayrıca belirtmeyi gereksiz saydık. Eğer ekin "küçültme" değil de "abartma" ve "pekiştirme" görevinden ve zarf olarak kullanılışından söz etmiş olsaydık, o zaman vurgunun *+çA*'dan önceki heceye kaydığını özellikle belirtirdik. Böyle bir belirtme yapmadığımıza ve sadece ekin "küçültme" işlevinden söz ettiğimize göre, sayın Tekin bilgiçlik taslayarak acaba bizim adımıza yorum yapma cesaretini nereden almıştır? Kaldı ki *incecik, küçücük, minicik* örneklerinde de vurgu *+cik'ten* önceki hecede olduğu hâlde, ek yine küçültmeyi pekiştinne görevindedir. Gelelim örneklere: *yavaşçá elli* 'eli biraz yavaş olan kimse', *yavášça konuş* 'biraz yavaş konuş' dediğimiz zaman vurgu hep *+çA* üzerindedir ve söz konusu ek küçültme görevi yüklenmiştir. Ama *yavaşça geldi* derken vurgu *+çA*'dan önceki hecededir ve *+çA*'da pekiştinne görevindedir. *Delicé çubuk* deyince de 'aşılanmamış üzüm kütüğü' anlaşılır. Ancak, *delikanlı kıza delìce vuruldu* dersek kelime zarf görevindedir. Vurgu da *+çA*'dan önceki hecededir.

Biz bu maddede *+çA* ekinin çeşitli görevlerinden söz etmediğimize, sadece "küçültme" görevini dile getirdiğimize, olağan durumlarda vurgu kelimenin son hecesinde olduğuna ve ayrıca bu işten anlayanlara hitap ettiğimize göre, burada ekin vurgusuz zarf görevinden söz etmeye ne gerek vardı ki üzerinde duralım! Bu maddede konunun inceliğine ve ayrımına varamamış olan sanırız sayın Tekin'in kendisidir. Ona bu konuda, hepsi de artık sayın Tekin'in zannettiği gibi birer "eşitlik hâli eki" olmaktan çoktan çıkmış ve birer "yapım eki" durumuna gelmiş "küçültme" görevindeki şu örnekleri de sıralayabiliriz: *Delicé doğan* 'bir tür şahin kuşu' (İ.D.H. 15), Anadolu ağzl. 'kerkenez denilen bir alıcı kuş', *alacá karga* 'saksağan' *güzelcené bir kız,* bazı Anadolu ağzl. *güzelcené bir gız;* EAT'de *Boğazcá Fatma, Kısırcá Yenge, Börklücé Mustafa, Karacá Ahmet, Karacá Tag, Alacáköy* vb. Bugün Ankara ilçelerinden olan *Kızılcahamam* da aynı kuruluştadır. Hatta bunların *saplıcá* küçük saplı meyve = kiraz', *kızılcá* 'allık, düzgün', *alacá* 'köy tezgâhlarında dokunan yerli bez' gibi sıfat olmaktan çıkıp iyice isimleşmiş örneklerini de gösterebiliriz.

+çA eki üzerinde 70-80 sayfalık özel bir araştırması bulunan ve ekin ad çekimi işlevi ile kullanılışından başlayıp, da kalıplaşma ve yapım eki kategorisine geçişi ile ilgili bütün gelişmeleri örnekleri ile inceleyen bir kimseye böyle iki üç satırla ve hiç gereği yokken sıfat-zarf ayrımı dersi vermeye kalkışmak tereciye tere satmak ve çizmeden yukarı çıkmak olmuyor mu? Eğer sayın Tekin, bizim bu ekin görev ve kullanılış inceliklerine vakıf olup olmadığımızı bilmek is-

Levent Şahverdi Arşivi

tiyorsa, lütfen "Türk dilinde *+çA* eki ve bu ekle yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme" (A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C.XVII/3-4, Ankara 1960, s. 275-358) adlı uzun araştırmamıza başvursun! Sayın Tekin'in bu tutumu, kendisini müşkül bir duruma sokma dışında, bu konudaki kaynaktan da habersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

67- Sayın Tekin, "çok söyledik ve çok yazdık, bugün Türk lehçeleri değil, Türk dilleri daha doğrusu Türk dilleri ailesi vardır" diyor. Türk dilleri (!) ailesini Lâtin dilleri, Germen dilleri, İslâv dilleri ailesi ile bir tutuyor. Bu görüşle Azerîce, Türkmence, Özbekçe vb.'ni akraba birer müstakil dil sayıyor.

Biz de defalarca söyledik ve yazdık. Hatta uluslar arası toplantılarda tartışması yapıldı. Değil biz, Türk Cumhuriyeti ve topluluklarından gelen bilim adamları bile, sayın Tekin'in görüşüne karşı çıkarak Türk dilleri ve Türk dilleri ailesi değil, tek bir Türk dili ailesi olduğunu kabul ettiler. Eğer söz gelişi, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi. Türk dili ailesinin ayrı lehçeler hâlindeki birer kolu değil de müstakil birer dili olsaydı, bir Azerbaycan Türkü bir Türkiye Türkü ile nasıl üç gün içinde anlaşacak duruma gelebilirdi? Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki farkı, Almanca ile İngilizce arasındaki farka benzetmek için insanın iddia uğruna bilimsel gerçekleri ayak altına alması gerekir. Bir de sayın Tekin'e şu hususu açıkça belirtmek isteriz: Kendisinin akraba diller dediği bu diller; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Altay Türkçesi, Yakut (Saha) Türkçesi, Çuvaş Türkçesi diye adlandırılmaktadır. Görülüyor ki bunların hepsi de Türkçedir. Ortak özellikleri Türkçe olmalarıdır. Birbirinden ayrılan tarafları ise, Türkiye, Azerbaycan, Özbek, Türkmen gibi coğrafi veya etnik yanlarıdır ki bu da onların Türk dili (Türk dilleri değil) ailesi içinde birer lehçe olduklarının kanıtıdır. Aynı durum acaba Lâtinceden çıkan Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca için söz konusu olabilir mi?

Yakın ve uzak lehçeler ayrımına takılan sayın Tekin'e şu hususu da açıklıkla belirtmek isteriz: Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan grubundaki lehçeler, aynı etnik koldan yani Oğuz-Türkmen kolundan geldiklerine göre, taşıdıkları dil özellikleri bakımından elbette yakın lehçelerdir. Kıpçak grubuna giren Kazak, Kırgız vb. lehçeler ise, kendi içlerinde yine birbirine yakın lehçelerdir. Ancak, dil yapıları bakımından Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesine nispeten uzak düşerler. Yakut (Saha), Çuvaş lehçelerinin durumu da "lehçe" maddesinde açıklandığı gibidir.

Gerçek durum böyle iken, bizim ve birçok dilcinin paylaştığı bu görüşü, kendi görüşü ile bağdaşmıyor diye yanlış saymak, bilim anlayışına ters düşen bir bencillik değil midir?

Sayın Tekin, Türkçenin Kuzey-batı (Kıpçak), Güney-batı (Oğuz-

Levent Şahverdi Arşivi

Türkmen) grubuna karşı, Doğu Türk lehçelerini toplu olarak göstermemize takılmış. Bunu da kendi içinde sınıflandırarak kuzeydeki Altay, Hakas ve Tuva lehçelerini kuzey-doğu olarak göstermekte yarar var. Uyarısı için teşekkür ediyoruz.

68- Sayın Tekin "nitelik sıfatı"nın İng. karşılığının *qualificative* adjective değil, *qualitative adjective* olmasının bildiği kadarıyla daha doğru olacağını ileri sürüyor. Bu terimin Almancası ve Fransızcası yabancı terim sözlüklerinde *qıualifikatives Beiwort, adjectif qualifikatif* olarak geçtiği gibi, İngilizcesi de Berke Vardar (s. 112) ve Hatiboğlu'nda (s. 92) *qualificative adjective* olarak yer almıştır. Baktığımız ve gerektiğinde kullandığımız *Dictionary of Linguistics* (London, 1970), *Dictionary of Language and Ljnguistics(Essex,* England 1976) gibi yabancı sözlüklerde *qualitative* yanında *qualificative* ve *qualifying* (qualifying conjunction), *qıualifier* gibi vasıflandırıcı şekiller de yer almıştır.

69- Sayın Tekin "orta hece düşmesi" maddesinin (s. 115) Alm., Fr., İng. karşılıkları olarak verilen terimlerden *haplologie*'yi eleştirip "bu olayın adı *haplology* değil *syncopation*'dir" diyor.

Söz konusu maddede Alm., Fr. ve İng. karşılıklar için biz aslında *haplologie, haplology* yanında Alm. *Synkope,* Fr. *syncope* ve İng *syncopation*'i de vermiş bulunuyoruz. Burada *haplology*'nin de veriliş nedeni, yalnızca ünlü düşmesinin değil, aynı zamanda bir tür hece yutumunun da var olmasındandır.

"Orta hece düşmesi" olayında bizim de açıkladığımız üzere, eklerle genişletilme söz konusu olunca, vurgusuz kalan orta hece ünlüsü düşmektedir. Olay, sayın Tekin'in zannettiği gibi yalnızca orta hece ünlüsünün düşmesinden ibaret değildir. Bu ünlünün düşmesiyle birlikte, aynı zamanda o kelimenin ortasındaki hece de kaybolmaktadır: *ağız > ağzı, alın > alnım, diri-lik > dirlik, kokula- > kokla-* vb. örneklerde vurgusuz dar ünlünün düşmesine paralel olarak her bir kelimenin hece sayısı da üçten ikiye indiğine ve bu durum bir kural niteliği taşıdığına göre, orta hece kaybolmamış da ne olmuştur? Sayın Tekin burada açıkça mugalata yapmaktadır. Hem bu olay 50 yıldır hep "orta hece düşmesi" terimi ile karşılandığı için, bu terim artık okul kitaplarına kadar girerek benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Sayın Tekin, eleştirilerine başlamadan önce, kitabın başındaki "ön söz"e bir göz atmış olsaydı, isabet eder ve eserde uygulanan terim seçme yöntemini dikkate alırdı!

Bu maddede verilen *karışu> karşı* gelişmesindeki *karışu*'nun yanlışlığını da anlayamadık. *karşu* sözü *kar-* fiilinin "işteşlik" biçimi olan *karış-* 'karşı durmak, muhalefet etmek, karşılamak' fiilinden *-u* zarf-fiil eki ile kurulmuş, orta hece düşmesine uğramış ve kalıplaşmış olan bir şekildir. Sayın

Levent Şahverdi Arşivi

Tekin "Bildiğim kadarıyla Türk dilinin hiçbir döneminde *karışu* biçimi yoktur" diyor. Biz de kendisine hatırlatalım ki eklerle genişletilme durumunda, ünlü düşmesi söz konusu olduğuna göre, elbette *karışu* biçimi olmayacaktır. Fakat kelimenin aslı *karış-* olduğundan, önce *karış-* fiilinin varlığını tespit gerekmektedir. *Karış-.* fiili 'karışmak, kaynaşmak, karşılaşmak, karşılanmak, karşı koymak' anlamları ile Kaşgarlı'da yer almıştır (İnd. s. 271). Şu örneklerde 'karşılaşmak, karşı koymak' anlamlarıyladır:

Yay kış bile karıştı / *Erdem yasın kurıştı*

Çerig tutup küreştı / *Oktagalı örtüşür* 'yaz kışla karşılaştı; hüner yayını kuruştular, saf bağlayıp güreştiler, ok atarak birbirlerine geçireyazdılar' *(Div. Trc.* I, 97-8, II); *ikki begler karıştular* 'iki bey karşılaştı, çarpıştı' (göst. e. II, 98-1); o/ *mañа yolda karıştı* 'o beni yolda karşıladı' (göst. e. II, 98-5) vb. *Codex Cumanicus*'ta *karış-* 'karşı koymak, savunmak' anlamındadır (Kom. Wb. s. 195).

Türkçede gösterilen anlamlarda bir *karış-* fiili bulunduğu, orta hece düşmesi eskiden beri kurallı olarak var olduğu ve *karşu. karşı* sözleri ile *karış-* fiili arasındaki işlev ve anlam bağlantısı açık olduğu hâlde, işi mugalâtaya götürerek yanlış aramaya kalkışmak, olaya bilimci bir görüşle değil, duygusal bir tutumla yaklaşmaktır.

70- "Ölü dil" maddesinde "paleo Sibir Dilleri" denilmesinin sebebi, bilim alanında kullanılagelen bir terim oluşundandır. Bunda bile bir kusur aranıyorsa, bu tutum öküz altında buzağı aramaktan öteye bir anlam taşır mı ki? Bunun yanında *paleoantropoloji, paleoetnoloji* gibi terimlerin yaygınlığını da hatırlatmak isteriz.

71- Sayın Tekin "ön ses düşmesi" örnekleri arasında verilen *eçki* / *keçki* ile *keçi*'nin hiçbir ilgisi olmadığını ileri sürüyor olabilir. Ancak, Marti Räsänen'in, *Versuch eines etymologischen Wörterbuch des Türksprachen* adlı eserinde mtü. *eçkü* şeklinden başlayarak Türk lehçelerindeki *äçki, eçki, äçke, exçi. eçki, jeçki, eşki, ickä, öcki, Öcka* vb. şekiller sıralandıktan sonra, N. Poppe'ye atfen, paralel olarak Moğ. *eşige, işige* 'keçi yavrusu' şekilleri de veriliyor ve bunların Türkçedeki *keçi,* çuv. *kaža-ga* şekilleri ile karşılaştırılması isteniyor. Demek oluyor ki M. Räsänen, bir ses yansıması olarak kabul ettiği bu kelimelerin, yapı bakımından birbirleri ile ilişkili olduğu görüşündedir. Sir Gerard Clauson da *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* adlı sözlüğünde *eçkü* ile ilgili çeşitli şekilleri sıralarken 'keçi' anlamındaki sözün en eski şeklinin *eçkü* ve *keçi* olduğunu bildiriyor (s. 24). Aksi ispatlanıncaya kadar biz de bu görüşü paylaşmış bulunuyoruz. Sayın Tekin, "TT. *keçi.* Tat. *käcä,* Başk. *käzä,* Çuv. *kacaga*'nın ET. *eçkü* ile hiçbir ilişkisi bulunmadığını" iddia ettiğine göre, ispatı kendisine düşer.

Levent Şahverdi Arşivi

72- Sayın Tekin "ön ses türemesi" ve "ön seste ünsüz türemesi" maddelerinde yer alan örnekler arasındaki *ılı- > yılı-, ıpar> yıpar, ipek> yipek* sözlerine takılarak ve ilk eleştirisine verdiğimiz karşılıktaki tartışmayı unutmuş görünerek, hiçbir tanıklayıcı delil göstermeden "bu örnekte gelişme işaretini tersine çevirmek ve bunu ön ses düşmesi maddesine göndermek gerekir. Çünkü eylemin daha eski ve birincil biçimi y- ile *yılı*-'tır, *yıpar*'dır, *yipek*'tir" görüşünü tekrarlamaktadır. Biz de buna karşı ilk cevaptaki görüşümüzü tanıklarıyla birlikte aynen tekrarlamayı zorunlu görüyoruz. Şöyle ki: Biz bu konuda sayın Tekin'le asla aynı görüşte değiliz. Eğer bir kelimenin Eski Türkçede *y*- ön sesini taşıması *yılı*- ve *yipek* sözlerinin ilk ve aslî şekiller olduğuna tanık sayılıyor ise, o zaman Eski Türkçede hem *y*-'li hem *y*-'siz olarak bulunan *ır/yır* (şarkı), *ıg-/yıg-, ıgla-/ yıgla-* (ağlamak), *ıkıla-/yıgla-, ıra-/yıra-* (uzaklaşmak), *ırak/yırak, idiz/yitiz* (yüksek), *il-/yil-* (bitiştirmek), *irin-/yirin-* (tekdir etmek, kızmak), *iril/yiril* (irin), *ılkı/yılkı* gibi ikili örneklere ne buyrulacaktır? Demek ki bir sözcüğün Eski Türkçede *y*-li olarak bulunması, onun birincil (aslî) şeklinin *y*'li olduğu anlamını taşımamaktadır. Çünkü bu dönemde, yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, *y*-'li şekillere paralel olarak aynı zamanda *y*-'siz şekiller de yer almıştır. Kaldı ki Eski Türkçede de lehçe ve ağız ayrılıkları söz konusudur. *y*-li veya *y*-'siz şekilleri tercih eden ağız ve lehçelerde bunlardan birine rastlamak mümkündür. Ayrıca, ilişme olayı vurgusuz zayıf sesleri güçlendirme amacı ile geldiğine göre, *y*'li şekillerin ikincil olması, dil gerçeği açısından daha kabule yatkın bir görüştür.

Bilindiği gibi Eski Türkçe, VIII. yüzyıla geldiği zaman çok gelişmiş bir düzeyde idi. Bu da demektir ki *y*-'li ve *y*-'siz kelimelerden bir kısmı, kelime başındaki düşme veya ilişme olayını Eski Türkçenin gerisinde kalan dönemlerde de tamamlamış olabilir. Bu *y*-'li ve *y*-'siz paralel şekiller bugün *aldat-/yaldat-, eriş-/yeriş-, endir-/yendir-, ürek/yürek, itir-/yitir-, igirmi/yigirmi, ükle-/yükle* örneklerinde görüldüğü üzere, ta Anadolu ağızlarına kadar uzanagelmiştir. Bunlardan *esir/yesir, öküz/yöküz, ömür >yömür* gibi yabancı kökenli kelimelerde *y*'nin bir ilişme olduğu bellidir. Ancak, Türkçe kelimelerde köken bakımından *y*'li şekillerin mi daha eski, *y*-'siz şekillerin mi daha eski olduğu yahut da bunların ağız ve lehçe ayrılıklarına göre farklı tercihler hâlinde ikili olarak mı yol aldığı hususu daha kesinlikle çözülebilmiş değildir. Bu nedenle de bir araştırıcının düşme olarak kabul ettiği bir şekli, bir diğer araştırıcı kendi değerlendirmesi açısından pekâlâ ilişme olarak kabul edebilmektedir. *y*- ilişmesi konusundaki bilimsel durum böyle olduğu hâlde, geçersiz bir gerekçe ile *yılı-, yipek* biçimlerinin daha eski olduğunu ileri sürmek, bizce bilimsel dayanaktan yoksun bir görüşten ibarettir.

73- Aynı maddede sayın Tekin *nar> inar* gelişmesine de takılmış ve

Levent Şahverdi Arşivi

bunun Far. *enar >nar* şeklinde ön seste ünlü düşmesi maddesine aktarılması gereğine işaret etmiştir.

Sayın Tekin daha önce tartışması yapılan konuları aynen tekrarlamaktan zevk alıyor olmalı! Acaba bu zevkin temelinde eleştiri yazısını şişkin gösterme gayreti mi yatıyor? Her ne olursa olsun cevabımız şöyledir: Far. *enar* sözü Türkçeye geçince, standart Türkçede *enar > nar* şeklinde bir ön ses ünlü düşmesine uğramıştır. Ancak, Anadolu ağızlarının yazı dili gibi Arapça ve Farsça sözlerle doğrudan doğruya ilişkisi olmadığı ve bunları standart Türkçe kanalı ile benimsediği için, bu sözün bir kısım Batı Anadolu ağızlarındaki (İzmir, Manisa, Aydın, Denizli ve Muğla yörelerinde) yaygın gelişmesinde, yazı dilindeki *nar* sözü esas alınarak *nar>ınar>inar* biçiminde bir ünlü türemesi söz konusudur. Tıpkı *raf>ıraf, ramazan>ıramazan, rahat>ırahat, Rum> Urum, rüzgâr> örüzgâr/ölüzgâr,* Rumcadan alıntı *nahtar, anahtar> inahtar* (GBAA. 48-22: Denizli) örneklerinde görüldüğü gibi.

İlgili maddede bu değişimin yabancı kelimelerde görüldüğünü belirttiğimiz hâlde, bize *nar* kelimesinin Farsçadan geçtiğini açıklama gafletine düşen sayın Tekin'in belki Farsça bilgisi yeterli (?) olabilir. Ama Eski Anadolu Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarındaki birtakım değişme ve gelişmeleri, bunların bağlı olduğu kuralları göz önünde tutarak ayrıntılı ve doğru değerlendirebilecek yeterli bilgiye sahip olmadığı yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır.

74- "Ön ses ünsüzleri" maddesinde verilen örnekler arasındaki *bıñar > pıñar> pınar* değişiminde "p-'li biçimin birincil olabileceği", *uş* zamirinin *"oş ol"dan* değil *uş ol*'dan çıktığı" şeklindeki sözler, madde şişirme amacına dayanan mesnetsiz, kişisel tahminlerden ibaret olduğu için cevabı gereksiz sayıyoruz. Yalnız p-'li örnekler arasında yer alan kelime, sayın Tekin'in sandığı gibi *perçem* değil *pürçek'tir.*

75- "Ses ayrışması" maddesinde sayın Tekin'in belirttiği gibi "Eski Türkçe *kol* sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde *kon* ve *koy* biçimlerinde geliştiği" yolunda bir açıklamamız yoktur. Eleştiri yapan gerçek bir bilim adamına düşen görev, söylenenleri doğru yansıtmaktır. Olayı ve yazılanları tahrif, bir bilimsel hafiflik ifade eder. Biz Eski Türkçedeki *kol* sözünün değil, *l* sesinin ayrıştığını belirtirken örnekler arasına, EAT. kaydı ile *kon* ve *koy* şekillerini de eklemişiz. Bunu kökt. *kol,* Uyg., EAT. *kon, koy* şeklinde de gösterebilirdik. Böyle göstermedik diye Bize "sayın Korkmaz Eski Anadolu Türkçesini Uygurca ile karıştırmış olacak" suçlaması yüklemesi, doğrusu bir bilim adamı adına gerçekten üzüntü vericidir. Kendisi de bilir ki üniversitede yıllarca hem Uygurca hem de Eski Anadolu Türkçesi okutmuş bir kimse olarak iki lehçeyi birbirine karıştırmamız söz konusu olamaz. Sayın Tekin şunu

Levent Şahverdi Arşivi

unutmamalıdır ki *l* sesinin *n* ve *y*'ye ayrışımı yalnız Uygur lehçesi ile sınırlı değildir. Ayrışma o dönemde başlamış fakat ondan sonraki dönemlerin yazı dilleri ve lehçelerine kadar uzanmıştır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud da Arguca için *n*'li şekille *kon* biçimini (İnd. s. 342), diğer lehçeler için *y*-'li şekille *koy* biçimini (İnd. s. 351) vermiştir. Bu ayrışımdan sonra *y*'li ve *n*'li şekiller lehçelerde de devam edegelmiştir. Harezm, Kuman, Çağatay Kırım, Kumuk vb. lehçelerde *koy* şekli yaygınlaşmıştır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde koyun yanında yer yer *koy* ve *kon* biçimlerine de rastlanmaktadır. Biz vaktiyle Konya kitaplıklarındaki yazma eserler üzerinde çalışırken *kon* şeklini Sula (Süle) Fakih'in *Yusuf ve Züleyha* mesnevisinde de tespit ettik. *koy* şekli *Tarama Sözlüğü*'nde de vardır. İşte bir örnek: *Hattâ Hanın pay-i semendinde iki yüz adet koy kurban edip* (C.IV, s. 2682) vb. İzzet Koyunoğlu Kitaplığında 4102 nu'da kayıtlı Yunus b. Ubeyd'e ait *Kitabu Gülşen-i Hayat ve Merhem-i Kelimât* adlı EAT. yazmasında, Köktürkçedeki *çıgal,* 'fakir, yoksul' kelimesi de *çıgan* şeklinde geçmektedir: *getürmişler kim bir kişi varıdı begāyet çıganıdı* (yp. 212/ a): *...ya'nį ki nefsi çıganlıktan kurtılsa* (yp. 2121 b) vb. Bunların dışında Eski Anadolu Türkçesindeki *kanda* 'nerede?', *kandan* 'nereden?', *kayda* 'nerede?' gibi soru zamirleri de eski *kalu* şeklinin ayrışımından ortaya çıkmış ve bazı isim çekimi ekleri ile genişletilmiş şekiller değil midir? Sayın Tekin'in Eski Anadolu Türkçesi yazmaları ile ünsiyeti olmadığı için, sözlüklerdeki sınırlı bilgi ve örneklere çam sakızı gibi sarılmayı hiç kaçırmıyor. Eğer kendisi bugün Türkiye Türkçesindeki yaygın *koyun* şeklinin bile eski *kol* sözünün ayrışımından oluştuğunu fark edebilseydi, böyle yersiz bir iddia ve suçlamada bulunmazdı. Ne yapalım, demek ki huylu huyundan vazgeçmiyor vesselâm!

76- Sayın Tekin "ses ayrışması" teriminin Alm. *Archiphonem.* Fr. *arciphonemé,* İng. *archiphoneme* terimleri ile karşılanmasını doğru bulmuyor. *"Archiphoneme* bir ses olayı değil, aslında iki veya daha çok fonemden oluşan bir ana ses birimidir" diyor. Bu doğrudur. Ayrışma olayında söz konusu olan birleşik *l* ünsüzü de bir *archiphoneme* niteliğindedir. Berke Vardar'ın, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde de *üstsesbirim* olarak verilmiştir. Tanımında da "Yansızlaşabilir bir karşıtlık bağıntısı kuran iki ses biriminin ayırıcı ortak özelliklerine verilen ad" diye açıklanmıştır. Örnek olarak da *p* ile *b* ünsüzleri arasındaki karşıtlığın yansızlaşmasından oluşan P ya da B ünsüzleri gösterilmiştir. Buradaki tanım çok bulanıktır. Doğan Aksan ise. terimi biçim birimle ilgili buna yakın fakat daha farkı bir ses değişmesi olarak değerlendirmiştir. (bk. *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim ll,* TDK. yay. Ankara 1980, s.81). Biz kendi tanımımızda verdiğimiz *ses ayrışması* teriminin bundan farklı bir değişim olduğunu yıldızlı bir notla açıklamış bulunuyoruz (s. 128 sonu). Görülüyor ki bunlar bizim için bilinmeyen şeyler değildir. Sayın

Levent Şahverdi Arşivi

Tekin'in belirttiği gibi / archiphoneme niteliğinde bir ses birimidir. Yani birleşik bir sestir. Ne var ki bu ses biriminin iki sese ayrılmasını yani ses ayrışımını gösteren olay için bildiğimiz bir yabancı terim yoktur. Yukarda yaptığımız açıklamalarda görüldüğü üzere, bu terim aynı zamanda belirli nitelikteki bazı ses değişimleri için de kullanılmıştır. Biz yabancı dillerdeki olayları değil Türkçedeki olayları ve örnekleri esas alarak terim yapıyoruz. Olay, / archiphoneme'inin ayrışması şeklinde bir değişim olduğu için "ses ayrışması" terimini kullandık. İki sesten oluşan birleşik ses birimini göstermek için de *archiphoneme* yabancı karşılığını kullanmakta bir sakınca görmedik. Nitekim Vecihe Hatiboğlu'nca hazırlanan ve 1982 yılında TDK'ce yayımlanan *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*'nde de bu ayrışım aynı yabancı karşılıklarla verilmiş ve "birleşik sayılan bir sesin başka sesleri meydana getirmesi" olarak tanımlanmıştır. Bu münasebetle sayın Tekin'e bir de şu hususu hatırlatmak isteriz: Almanlar Lâtinceden *gerundium* terimini almışlar ve kullanagelmişlerdir. Oysa *gerundium*'un Latin gramerinde anlattığı şey ile Alman gramerinde anlattığı şey birbirinden farklıdır. Lâtincedeki gerundiumun zarf-fiil ile hiç alakası yoktur. Almancada ve özellikle Türk dili üzerine yazılmış Almanca kitaplarda *gerundium* Türkçenin zarf-fiilini karşılayan bir terimdir. Bu bakımdan birleşik bir sesin iki ayrı sese dönüşmesi demek olan ses ayrılması için biz de bu terimi almakta bir sakınca görmedik. Daha doğrusu bunu Türkçeye uyarladık. Sayın Tekin daha uygun bir terim biliyorsa lütfen bildirsin de değiştirelim!

77- Sayın Tekin "ses birleşmesi" maddesindeki *süçig* < *süt-sig* açıklamasını doğru bulmuyor. Aslında W. Bang'a ait olan bu açıklama, kelimenin köken yapısı için yeni bir açıklama getirilinceye kadar elbette geçerlidir. *süçig* kelimesinin daha Orhun Yazıtlarında da ç ile olması durumu değiştirmez. Bu değişim daha eski bir devrede gerçekleşmiş olamaz mı? Elbette olabilir. Yeni ve kesin bir etimoloji açıklaması yapamadan yanlış çıkarma gayretkeşliğinin peşine düşülmesi bizce doğru değildir.

78- "*Ses değişmesi*" maddesinde verdiğimiz örnekler için ileri sürülen görüşlerin konu ile ilgisi yoktur. Eski deyimi ile malûmatfüruşluktan öteye bir anlam taşımıyor. *Güvercin* sözündeki değişme aşamalarına gelince: Yukarda öteki maddelerde de belirttik. Bizim bu maddedeki amacımız, güvercin *kelimesinin* bütün köken ve yapı gelişmelerini belirtmek değildir. Sadece *g* > *v* değişmesi üzerinde durduğumuza göre, kelimenin bu değişimle ilgili aşamalarını vermeyi yeterli bulmuşuzdur. Daha önce de belirtildiği gibi, bu bir yöntem meselesidir; eserin amacına bağlıdır. Sözlüğümüz Terimler Sözlüğü değil de Köken Bilimi Sözlüğü olsaydı, itiraz yerinde olabilirdi. Onun için sayın Tekin'in buradaki malumu îlam kabilinden bilgiçliği de gereksiz olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Aynı maddedeki *jandarma> candarma* örneğine gelince: Türkçenin ses kurallarına uymayan j ünsüzü yerine c'nin getirilmesi "ses karşılanması" (*sound substitution*) yoluyla da olsa sonuçta yine bir y - c değişimine yol açtığına göre, sayın Tekin'in eleştirisi yersiz ve gereksizdir. Kaldı ki olayın bu yönünü "ses karşılanması" maddesinde ayrıca ele almış ve açıklamış bulunuyoruz. Olayın İng. karşılığı da sayın Tekin'in gösterdiği gibi *sound substitution* ile değil, daha yerinde bir terimle *phonetic substitution* ile karşılanmıştır. Bu maddede verilen *gendarme > candarma* olayında hem g (j) sesinin yerine c'nin geçmesi hem de daha önce açıklanan ses değişmesi olayı vardır. Gôrülüyor ki her ikisi de ayrı ayrı maddelerde ele alınmış ve değerlendirilmiştir. *Jandarma* kelimesinin ikinci maddede farklı yazılışına gelince: "Ses değişmesi" maddesinde imla değil söyleyiş esas olduğu için, j'li şekli benimsedik. Türkçenin bunu c'ye çevirdiğini göstermek için bililtizam böyle verilmiştir. "Ses karşılanması" maddesinde ise, kelime Fransızcadaki aslî imlası ile (gendarme) yazılarak j okunuşundaki g sesi yerine c'nin geçişi anlatılmıştır. "Fr." kısaltması ile verilen *jeep* kelimesinden sonra gelen *jokey, gendarme* biçimleri de Fransızca oldukları için her defasında kısaltmanın tekrarlanması gereksiz sayılmıştır. Ancak daha sonra kelimenin geldiği dilin değiştiği yerde, *Hızır* kelimesinde *Hıdr* "Ar." kısaltması ile belli edilmiştir. Nitekim Anadolu ağızlarından alınan *dönüm> dölüm, birāder > bilāder, rençber > leşber* örneklerinde de "Anad. ağz." yalnız başta, ilk kelimeden önce verilmiş; bu ağızlardan alınan öteki örnekler bitinceye kadar kısaltma tekrar edilmemiştir. Bu basit bir yöntem anlayışıdır. Maddeyi gereksiz yüklemeden kurtarır. Sayın Tekin'in keskin zekâsı bunu nasıl kavrayamamış şaştık doğrusu!

79- *Gramer Terimleri Sözlüğü* daha çok Türk dili ile ilgisi olan kimseler için yazıldığına göre, hiç kimse sayın Tekin'in keyfî olarak yorumladığı gibi, "ses gelişmesi" maddesinde verilen örneğin "bu gelişme dizisine göre ET veya OT. *adak* sözü Türkiye Türkçesinde *ayak* olmuş; sonra bu Türkiye Türkçesindeki ayak sözü de Başkurtçada *azak* (Başkurtça değil Şorca olacak), Yakutçada *atah* ve Çuvaşçada da *ura* olmuş" diye anlamaz. Herkes görür ve rahatça anlar ki ET. *adak* sırasıyla Türkiye Türkçesinde *ayak,* Şor lehçesinde *azak,* Yakutçada *atah,* Çuvaşçada *ura* olmuştur. Gelişmeleri anlaşılmaz yorumlara sokarak karikatürize etmek, olsa olsa kendisini Türk Dil Kurumunun seviyesini gösterme saplantısına kaptırmış olan bir zekâ inceliğinin (!) görüntüsü olabilir.

Türk Dili, S. 541 (Ocak 1997), s. 20-32.

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. TALAT TEKİN'İN *GRAMER TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ* ÜZERİNDEKİ ELEŞTİRİLERİNE CEVAPLARIMIZ: IV

Türk Dili dergisinin 541. sayısında (Ocak 1997) III, bölümü yayımlanan yazımıza kaldığımız yerden devam ediyoruz:

80- Sayın Tekin "ses türemesi" maddesinin (s.131) yanlışlarla dolu olduğunu bildiriyor. Abartmanın bu derecesine de pes doğrusu!

Bu maddede 30 örnek sıralanmıştır. Sayın eleştirici, kendi görüşünce, bizce kabulü imkansız üç kelimeye takılmıştır. Buna dayanarak maddenin "yanlışlarla dolu" olduğunu söyleyecek kadar pervasızdır! Şimdi gelelim iddialarına: İng. *bionic,* Fr. *bionique*> T, *biyonik;* Fr. *dialogue* > T. *diyalog* değişmesinde "*y* türemesi değil *i* türemesi varmış." Biz o maddede *"y* türemesi vardır" şeklinde bir açıklama yapmadık. Tanımımız: "Seslerin özelliklerine veya birbirleriyle birleşme şartlarına bağlı bazı sebeplerle, Türkçe veya dilimize girmiş yabancı kelimelerin ön, iç ve son seslerinde ünlü veya ünsüz türemesi biçiminde kendini gösteren ses olayı" şeklindedir. Buna göre, eğer o kelimelerin Fransızca söylenişleri esas alınmış ise *(byonik, dyalog),* o taktirde birer *"i"* türemesi söz konusudur.

Ancak, sayın Tekin'in yorumu ile *"y"* türemesi söz konusu olunca da şu gerçeği dikkate almak zorundayız: *bionic* ve *dialogue* yazılışlarındaki sözler dilimize Fransızcadaki telaffuz şekillerinden çok, yazılı eserler kanalıyla ve imladaki biçimleriyle girdiğinden, Türkçe için önemli olan *bionic'ten* > *biyonik'e, dialogue'dan* > *diyalog'a* geçiştir. Türk insanı o iki sözün Fransızcadaki söyleniş ayrıntılarını değil, aksine imlalarını dikkate alarak, kendi dilinin kurallarına aykırı bulmuş ve *io, ia* ünlüleri arasına, daha başka pek çok örneği de bulunduğu üzere, birer *y* ünsüzü getirmiştir. Biz bu ses türemesini, Türkçedeki oluşma şartlarını dikkate alarak değerlendirdik. Sayın Tekin, istediği kadar "dilbiliminde yazımın kıymet-i harbiyesi yoktur" desin, Burada değişime esas olan şekiller söyleyiş değil yazılış olduğuna göre, bizce, olayın hangi şartlar altında oluştuğunu dikkate almadan yapılan genel değerlendirmenin, dolayısıyla sayın Tekin'in görüşünün de bu olay açısından hiçbir kıymet-i harbiyesi yoktur.

Aynı maddede yer alan *idiz>yitiz* şekli için de mugalâtaya hiç gerek yok... Sayın Tekin, "Bir kez ET. sözcük *idiz* değil *ediz* olacaktır. Nitekim MK.'de *ediz* biçimindedir" diyor. Evet, Kaşgarlı'da bu kelimenin *ediz* biçimi vardır. Ama *e/i* konusunda birçok kelimenin ön seste *e*'li veya *i*'1i şekillerinin bulunduğu bütün dilcilerin bildiği bir gerçektir. Nitekim bu kelimenin Kaşgarlı'daki *ediz* biçimine karşılık Uygurcadaki şekli de *idiz* ve *yitiz'*dir (A.

Levent Şahverdi Arşivi

von GABAIN, Alt. Gr., 1974 baskısı, s.27). Görülüyor ki sayın Tekin, örneklere dayanan bilimsel gerçekleri tahriften çekinmemektedir! Üstelik biz burada *y* ön türemesinden söz ettiğimize göre, konu *e/i* sorunu değil *idiz>yitiz* değişmesidir. "Bu sözcüğün başında *y* de türemiş değildir" iddiasının yersizliği ve yanlışlığı da çabası! Bu iddianın yersizliğini ve yanlışlığını yine A. von GABAIN'in adı geçen eserinde *idiz/yitiz* şekillerinin "y-Prothese" bölümünde yer almış olması ile tanıklayabiliriz (göst. e. §. 27, s.337, 387). Kaldı ki Tekin'in gösterdiği *ediz* şeklinin, Kaşgarlı'da "ses türemesi" maddesi ile bağlantılı bir *yediz* şekli de yoktur. Sayın Tekin'in Uygurca metinlerden aktardığı başka anlamlardaki *yetiz/ yitiz'in* ise bizim verdiğimiz örnekle hiçbir ilişkisi bulunmamaktadır.

Sayın Tekin'in, *ip> yip* ikilisindeki *ip>yip* gelişmesine karşı *yıp>yip>ip* gelişmesine dayandırdığı görüşünü de kabul edemiyoruz. Öncelikle şunu belirtelim ki bu sözdeki asıl şeklin *yıp>yip* mi *ip* mi olduğu hususu kesinlik kazanmış değildir. Çünkü, bundan önceki cevaplarımızın 71.. maddesinde (*Türk Dili,* S.541-0cak-1997-, s.27) sıralanan *ılı->yılı-ıpar/yıpar, ipek/yipek, ır/yır, ıg-/yıg-, ıgla-/yıgla-, ıra-/yıra-, ırak/yırak, itiz/yitiz, il-/yil-, irin/yirin ılkı/yılkı* örneklerinden anlaşılacağı üzere, Eski Türkçede daima ikili şekiller yer almıştır. O dönemdeki lehçe ve ağız ayrılıkları dolayısıyla, metinlerde *y*'li veya *y*'siz şekillerden birinin tercih edilebildiği görülmektedir. Bunlardan hangisinin daha eski olduğu hususu henüz. tartışmalıdır. Konunun sağlıklı çözümü, bu sözlerin Eski Türkçeden önceki dönemlere ait gelişmelerinin bilinmesine bağlıdır. Ancak, şurasını da belirtelim ki çok iyi bir Eski Türkçe uzmanı olan A. von GABAIN, yukarıda sıralanan örneklerin hepsinde de birer *y-* ön türemesi olduğunu kabul etmiştir (göst. e. s. 27). Ayrıca, sayın Tekin'in kendisi de Kökt. *Yılpagut,* 'heroes: kahramanlar, bahadırlar' *<*ılpagut < *alpagut), yıd- '*to send: *göndermek' ıd-): ança yıdmis < (<ança ıdmis)* şekillerinin de birer ön türeme olduğunu bildirmektedir. *(A Grammar of Orkhon Turkic,* Bloomington 1968, s. 101, s. 2,258, 2259).

Bizce y türemesi hep açık, dar ve zayıf ünlü taşıyan ön hecelerde görüldüğünden, bu hecenin güçlendirilmesi için, *y*-nin türeme ses olarak eklendiği görüşü, Türkçedeki bu türlü ön türeme olaylarının dayandığı mantığa da uygun düşmektedir.

Söz konusu kelimedeki *yıp>yip* aşaması konumuz dışındadır. Çünkü o maddede bizim için önemli olan *yıp>yip* değişimi değil *ip>yip* biçimindeki ön ses türemesidir.

81- "Somutlaştırma" maddesinin eleştirisinde "yazıtlardan alınan *til* sözcüğü yanlıştır: doğrusu */ı/* ile *tıl* olacaktır" deniliyor.

Muharrem Ergin'in yayımladığı *'Orhun Abideleri'nde* (İstanbul 1970) de, A.von Gabain'in *Alttürkisehe Grammatik'inde* de, kendisinin *A Grammar of*

Levent Şahverdi Arşivi

Orkhon Turkic adlı kitabında da hem *tıl* hem *til* şekli yer almıştır (s.380, 381). *Tıl'dan til'e* gönderme yapan sayın Tekin, *kelmez erser tilig sabıg alı olur tidi* '(eğer düşman) gelmezse, onun hakkında haber alarak otur, dedi' (T.I N 8) örneğini vermiştir. Demek ki verdiğimiz *til* şekli metinler, gramerler ve metinlerin sözlük bölümleri ile tanıklanan bir şekildir ve doğrudur. Bu durum karşısında sayın Tekin'e, eleştiri uğruna gerçekleri tahrif ettiği için "bu nasıl bilim anlayışı?" diye sormazlar mı?

82- Sayın Tekin "şimdiki zaman kipi" maddesinde: *"tak-ı-yor-um, tak-ı-yor-sun* vb. örneklerde /ı/ ve /yor/ arasına çizgi konması yanlıştır. Çünkü bu gibi örneklerdeki /I/U/ betimlemeli dilbilimi açısından eke ait bir ünlüdür, bağlama ünlüsü değildir" buyurmuşlar. İlk bakışta haklı gibi görünmesine rağmen, sayın Tekin'in bu görüşüne de katılamıyoruz. Yukarıdan beri hiç gereği olmayan yerlerde bile bir kelimenin en eski şeklinin gösterilmesinde direnen ve tarihî gramere ağırlık veren görüşleri savunurken, şimdi burada nasıl oldu da birdenbire tutum değiştirerek betimlemeli dil bilimi anlayışını benimseyivermişti?

Bu maddede geçen söz konusu I/, U/ ünlüleri elbette bağlama ünlüleri değildir. Biz de bunları bağlama ünlüsü olarak ayırmış değiliz. Esasen o maddede ekin -*(I) yor* biçiminde gösterilmiş olması da bunu tanıklamakta ve bugün eke ait bir unsur olduğunu göstermektedir. Yalnız şu var ki -*(l) yor* hâl kipi eki, tarihî gramer bakımından, fiil kök ve gövdelerinin zarf-fiil şekli üzerine getirilmiş bir *yoru-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden oluştuğuna göre *(geliyor<gel-i-yor<gel-e yoru-r)* bu ekin hangi şekilden geliştiğini gösterirken, elbette buradaki birer ünlüden ibaret zarf-fiil eklerini de bir çizgi ile ayırarak belli etmek durumunda idik. Eğer bu ünlüler tarihî gramer açısından ekin aslî unsuru olmuş olsalardı, o zaman *başla-, oku-* gibi ünlü ile biten fiillerin hâl kipleri bugün *başla-y-ıyor, oku-y-uyor* şekillerinde olurdu ki bu mümkün değildir. Burada yanlış olan şey sayın Tekin'in yanlış yorumudur. Ancak, bizim de bir yanlışımız, daha doğrusu bir eksiğimiz var O da bu ayırmayı (<) işareti ile tarihî devirlere ait bir şekil olarak vermeyişimiz ve gelişme aşamalarını göstermeyişimizdir.

83- Sayın Tekin, *o bir>öbür* değişimi "tam benzeşme değil ancak yan benzeşme örneği olabilir" diyor. Bizce bu görüş doğru değildir. Çünkü *"o bir"* sözü içindeki kalın *o* ünlüsü kendinden sonraki kelimenin ince *i* ünlüsüne uyarak gerileyici bir benzeşme ile ö'ye dönüştüğü gibi, kendisi de düz *i* ünlüsünü yuvarlaklaştırarak *ü'ye* dönüştürmüştür. Böylece *"o bir"* kelimesi içindeki *o* ve *i* ünlüleri hem incelik hem de yuvarlaklık bakımından birbirlerine benzeşmişlerdir. Dolayısıyla, bizce tam benzeşme sayılmalıdır.

84- Sayın Tekin "Tarz (Alm. Modus)" maddesinde verilen *bil-iyor er-di>bil-iyor-du, gel-miş er-di> gel-miş-ti* gibi gelişmeli örneklerin eski biçimle-

Levent Şahverdi Arşivi

rinde zaman aykırılığı (anachronizm) olduğunu, bunların eski biçimlerinin *bil-e yorı-r, kel-miş er-di* olarak verilmesi gerektiğini ileri sürüyor.

Sayın Tekin görünüşte haklı olabilir. Ancak, eserin ve o maddenin amacını göz önünde bulundurmadan, kendisini hep yanlış bulma duygusuna kaptırmış olduğu için, bir ana gerçeği göz ardı etmekten çekinmiyor. Şöyle ki: bizim bu maddedeki amacımız *biliyordu* ve *gelmişti* kelimelerinin geçirdiği bütün ses değişmelerini sıralamak değildir. Yalnızca tarz (Modus) terimini açıklamak ve bu terimi açıklayan gelişme aşamasını belirtmektir. Eğer sayın Tekin'in istediği şekilde kelimenin en eski biçimini göstermekten yola çıkmış olsaydık, o zaman *biliyordu* sözünün *bil-e yorı-r er-di>bil-i-yoru-r er-di>bil-i-yor er-di> bil-iyordu* şeklinde bütün değişim aşamalarını gözden geçirmemiz gerekirdi. Eğer bu örneği *bil-e yoru-r er-di> biliyordu* diye göstermiş olsaydık o zaman da Türkiye Türkçesine uzanan ara değişim aşamasını gözden kaçırmış olacaktır. Maddenin amacı, tanımında belirtildiği gibi "fiildeki oluş ve kılışı şimdiki zamandan geçmiş zamana ve şarta aktararak fiilin tarzını oluşturan eski *er-* fiilini" göstermek olduğu için, bizce, Türkiye Türkçesindeki *bil-iyor-du* biçiminin bir önceki aşamasını vermek yeterli görülmüştür. Çünkü, bu maddede okuyucu için gerekli olan budur. Bu da eserin okuyucuya vermek istediği bilgi ile bağlantılı bir yöntem meselesinden ibarettir. Biz eser boyunca maddeleri gereksiz açıklamalara boğmaktan kaçınma yöntemini benimsemiş bulunuyoruz.

85- Sayın Tekin, "teklik üçüncü şah." eki" maddesinde, iyelik kökenli teklik üçüncü şah. ekinin görülen geçmiş zamanda *-ı/-u* olduğunun, buna karşılık 141. sayfadaki 'şahıs eki' maddesinde sıfır olarak gösterilmesinin" bir çelişki olduğunu belirtiyor. "Teklik üçüncü şah. eki" maddesinde, iyelik kökenli teklik üçüncü şahıs ekinin görülen geçmiş zaman kipinde *-ı/-u* olarak gösterilişi, sırf bu ekin köken ve tarihî gramer açısından bir iyelik eki oluşundan ve bu durumun açıklanması gerektiğindendir. Ancak, iyelik eki, fiilden isim türeten -t'nin bünyesine girip de geçmiş zaman ekinin bir parçası hâline gelince şekilce sıfırlaşmıştır. Onun için 141. sayfadaki şah. eki sıralamasında sıfır olarak belirtilmiştir. Tekrar edelim: Açıklamalar her maddede o maddenin amacına uygun olarak yapılmıştır. Bu maddede de "iyelik kökenli teklik üçüncü şah eki" dendiği için ekin belirtilmesi zorunlu olmuştur.

86- Sayın Tekin, "uzak lehçe" maddesinde bizim Yakut ve Çuvaş lehçelerini "ana dilden çok eski devirlerde ayrılan ve öteki lehçelerle aralarında büyük oranda ses ve şekil bilgisi ayrılığı bulunan lehçe" tanımımıza takılarak bunun "lehçe falan değil bal gibi akraba dil" tanımına girdiğini ileri sürüyor.

Bu konu yalnız burada değil, bilimsel nitelikli yazılarda ve uluslararası toplantılarda da ele alınıp tartışılmıştır. Bu toplantılarda, sayın Tekin'in görüşündeki yanlışlık birçok meslektaşımız tarafından açıkça dile getirilmiştir. Bi-

Levent Şahverdi Arşivi

zim de böyle bir dil anlayışına katılmamız mümkün değildir. Kendisince, Kazak Kırgız Türkçeleri de Türkçenin lehçe niteliğindeki kolları değil, birbirinden farklı birer dil durumundadır. Hatta bu tanıma Türkiye Türkçesi ile Azeri Türkçesi bile sokulmaktadır. Ancak, bir Azerbaycanlı ile bir Türkiye Türkü üç gün içinde, bir Türkiye Türkü ile bir Kazak 20-25 gün içinde, bir Kazak Türkü ile bir Kırgız Türkü de doğrudan doğruya anlaşabildiklerine göre, sayın Tekin'e bunların ayrı ayrı diller olduğu iddiasının ne anlam taşıdığını sormak gerekir. Böyle bir görüşün bizce bilimsel bir dayanağı yoktur. Kaldı ki bir de Azerbaycan Türkçesi, Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Yakut ve Çuvaş Türkçeleri gibi hep "Türkçe" ile karşılanan terimler kullanıyoruz. Bu durum da gösteriyor ki bunlar bal gibi Türkçenin lehçe niteliğindeki kollarından ibarettir. Ancak, taşıdıkları bazı dil özellikleriyle birbirlerine daha yakın veya uzak olabilmeleri söz konusudur. Bizim tanımımıza göre, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi Oğuz-Türkmen kolundan gelen lehçeler olarak elbette birbirlerine çok yakın olan; Kazak, Kırgız Türkçeleri Kıpçak kolundan gelen lehçeler olarak söz gelişi Türkiye Türkçesine Azerbaycan Türkçesinden biraz daha uzak; Yakut (Saha) ve Çuvaş lehçeleri ise geçirdikleri tarihî gelişme seyri dolayısıyla tanımda belirtildiği gibi "uzak lehçeler"dir. Türkçenin birbirlerine oranla birer lehçe niteliğindeki kollarını asla, söz gelişi, bir Hint-Avrupa dil ailesinde yer alan Farsça, İngilizce gibi müstakil birer dil olarak kabul etmek imkansızdır. Bu konuda tarafımızdan daha önce de gerekli bir açıklama yapılmış bulunmaktadır.

87- Sayın Tekin "uzun ünlü" maddesinde "Türkiye Türkçesinde, yabancı kelimelerde yer alan ünlüler dışında uzun ünlü yoktur" yargısının da "tümüyle doğru olmadığını" ileri sürüyor. Dinleyiniz sayın okuyucularım, neden doğru değilmiş! Çünkü *"yad"* yabancı ve *"var"* sözcüklerindeki birinci uzun /a/ ünlüleri hiç değilse bunlarla kurulmuş iki söz öbeğinde, Türkçede de (yani Türkiye Türkçesinde de) korunmuştur: *yad el [yād el], var ol [vār ol]* biçiminde.

Doğrusu eleştirinin bu derecede saptırılmış olmasına dilciler ve akl-ı selim sahibi okuyucular bir yana, ağaçtaki kargalar bile güler. Demek ki sayın Tekin'in mantığı ile, Türkiye Türkçesinde her nasılsa iki tanecik söz öbeğinde böyle bir uzunluk göze ilişiyor diye, istisnayı esas alarak ve dilin ana kuralını hiçe sayarak Türkiye Türkçesinde aslî uzunluğun varlığını kabul edeceğiz! Üstelik bu iki söz yalın hâlleri ile birer uzun /a/ ünlüsü de taşımadıkları hâlde! *yad;el, var;ol* gibi söz öbeklerinde ortaya çıkan uzunluk büyük bir ihtimalle birincil değil pekiştirme vb. başka sebeplere bağlı ikincil uzunluklardır.

Gelelim uzunlukların Çuvaşçada korunma durumuna: Biz asla sayın Tekin'in yazdığı gibi "Ana Türkçenin birincil uzun ünlüleri Çuvaşçada korunmuştur" şeklinde bir ifade kullanmadık. O maddede yazdığımız şey"... Türkçenin

Levent Şahverdi Arşivi

çok eski devirlerinde ister aslî ister ses değişmeleri sonucu olsun uzun ünlülerin varlığı bilinmektedir" şeklindedir. Nitekim Çuvaşçada da aslî uzunluktan kaynaklanan ses değişimleri olmuştur. Bu durum vaktiyle Çuvaşçada da uzun ünlülerin bulunduğunu gösterir ve bu gerçeği inkar etmeyi gerektirmez. Hele hele Özbekçede aslî uzunlukların bulunmadığını iddia etmek açıkça konuyu yörüngesinden saptırmaktır. Bu konuda yazı yazmış olan birçok araştırıcı (Budenz, Yudahin, Polivanov, G. Jarring, L.Ligeti vb.) hep Özbekçede uzun ünlü bulunduğunu yazmışlardır. Ayrıntıya girildiğinde, bunların Harezm-Oğuz ağızları olduğunu söylemek durumu değiştirmez. Çünkü sonuç olarak bunlar da Özbek lehçesi içindeki ağızlardır. Kaldı ki T. Tekin'in kendisi de *ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler* (Hacettepe Univ. yay., Ankara 1975) adlı kitabının 58, 67. sayfaları arasında "Özbekçedeki aslî uzunluklara da yer vermiş ve örneklerini sıralamıştır. Durum böyle iken adama "bu ne perhiz bu ne lahana turşusu?, "Bu ne biçim bilim adamlığı?" diye sormazlar mı?!

Biz, terimler sözlüğü niteliğindeki bu eserin "uzun ünlü" maddesinde yalnızca uzun ünlünün ne olduğunu açıklayacak ölçüde bilgi vermekle yükümlüyüz. Özbekçedeki uzunlukların ayrıntıları bizi hiç mi hiç ilgilendirmez. Sayın Tekin'in bu konuda yazdıkları, bilgiçlik taslama bir yana konuyu saptırmaktan öteye bir anlam da taşımıyor.

Sayın Tekin, uzun ünlü bulunduran lehçeler arasında Halaççanın unutulmuş olmasını da büyük bir kusur gibi gösteriyor. Biz bu maddede uzun ünlü bulunan lehçelerden örnekler verdik. Türkmen, Özbek, Yakut gibi lehçelerde uzunluklar vardır demek istedik. Hepsini sıraya dizmek şartmıydı ki: "Ana Türkçede birincil uzun ünlülerin Halaççada da korunduğunu ünlü Alman Türk dilbilimcisi Gerhard Doerfer çeyrek yüzyıl önce göstermiş ve kanıtlamıştır" diyerek bizi suçlamıştır. Haydi diyelim ki biz unuttuk ve Halaççayı örnekler arasına almamakta hata ettik. Peki ya kendisi?. Çeyrek yüzyıl önce ortaya çıkan bu buluşa ve Halaççaya başlı başına aslî uzunluklarla ilgili olan koskocaman kitabında acaba neden yer vermemiştir? Görülüyor ki sayın Tekin'in kendi sözü kendinden davacıdır. Bu yöntemle hareket edersek, bizim de Sayın Tekin'i çeyrek yüzyıl önce Doerfer tarafından kanıtlanmış olan Halaççа uzunluklardan habersiz kaldığı ve böyle bir gerçekten ancak 1995 yılında haberdar olduğu biçiminde suçlamamız gerekir.

Bunun dışında, sayın Tekin'in eskilerin "mugalâta" diye adlandırdıkları keyfi yorumlara ve birtakım saptırmalara başvurma taktiğindeki becerisine de sanırız *Gramer Terimleri Sözlüğü* üzerindeki eleştiri yazısı tipik bir örnek oluşturuyor. Unutulmamalıdır ki bir bilgi, yerinde ve ihtiyaç duyulduğu zaman verilirse ikrama geçer ve "cuk!" diye oturur. Aksi hâlde sahibini yıpratır ve eritir. Kaldı ki bizim tereciye tere satma misali böyle gereksiz bilgilere de hiç

Levent Şahverdi Arşivi

ihtiyacımız yoktur. Bu konuya da kendisinden çok önce el atmış bir kimse olarak kendimizi ispatlamışızdır. Bu durumu Sayın Tekin de çok iyi bilmektedir. Ama sayın meslektaşımız karşısındakini mat etme duygusuyla yerli yersiz, gerekli gereksiz ve konunun sınırını aşan bilgilerle, dağarcığında her ne var ise hepsini de ortaya dökme tutkusuna kapılırsa, acaba onun bu tutumunun, konunun içinde olanlar için lâf canbazlığından öteye bir anlamı kalır mı? Sayın Tekin'in eleştiri boyunca kendisini mugalâtadan bir türlü kurtaramadığı birçok maddede açıkça görülmektedir.

88- Sayın Tekin *az/ız, varınca/varıncı* gibi ünlü daralması örneklerini inandırıcı bulmamış, üstelik "yerleri de gösterilmemiştir" diyor. Sayın Tekin'in Anadolu Ağızları ile ünsiyeti olmadığı için bu örnekleri yadırgamış olabilir. Kendisine şu hususu hatırlatmak isteriz ki Anadolu ağızlarında bu değişim pek yaygındır. Bu nedenle de belirli bir yer göstermeyi gereksiz saymışızdır. Yaygın olan olay ve örnekler için yer göstermemek bir yöntemsizlik değil, aksine belirli bir yöntemin gereğidir.

Anadolu ağızları ile ilgili hangi eseri açarsanız açın, ünlü daralmasının çeşitli örneklerini bol bol görebilirsiniz. İşte bu konuda başvurulacak birkaç eser: Zeynep Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızlan* (Ankara 1956, 1994), s. 42-43/ 1,2; *Nevşehir ve Yöresi Ağızlan* (Ankara 1963, 1977, 1994 s.59/3: Geniş Ünlülerin Daralması; Turgut Günay, *Rize İli Ağızlan* (Ankara 1978), s.66: Geniş Ünlü Daralması; Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızlan* (Ankara 1983), s. 92-93: Geniş Ünlülerin Daralması; Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızlan* (Ankara 1995), s.61: Geniş ünlülerin daralması ve ağızlarla ilgili diğer eserler. Ayrıca Ahmet Caferoğlu'nun "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Ünlü Değişmeleri" (*TDAY Belleten* 1964, s. 1-33) adlı makalesi. Sayın Tekin'in bu değişimlerden, bu yayınlardaki bilgilerden ve yaygın örneklerden habersiz olması, o örneklerin yadırganmasını haklı gösteremez. Kendisinden bu eserlere başvurup düşüncesini biraz olsun belli konuların ve saplantıların dışına çıkarmasını dileriz!

89- "Ünlü düşmesi" olayında düşmenin "çeşitli fonetik etkiler altında" meydana geldiğini belirttiğimize göre, Sayın Tekin'in "malûmu ilâm" kabilinden *dirilik>dirlik, ilerile->ilerle-* gibi örnekleri "vurgusuz orta hece düşmesi" diye açıklamasına ne gerek var? Bunlar birazcık gramer bilgisi olan herkesin kolayca kavradığı olağan gerçeklerdir, bir fevkalâdeliği yoktur. O maddede önemli olan nokta ünlünün düşüş nedeni değil, hangi nedenle olursa olsun düşmüş olmasıdır.

"Ayrıca, ünlü çarpışması durumunda ünlülerden biri düşebilir" şeklindeki yargımıza da takılarak "düşebilir değil, 'düşer' demek gerekirdi" diyor. Hayır sayın Tekin size katılmıyoruz. "Düşer" değil "düşebilir" demek

Levent Şahverdi Arşivi

zorundayız. Çünkü *ne asıl>nasıl? ne için? > niçin? gece idi> gece-y-idi> geceydi* örneklerinde ünlü düştüğü hâlde, söz gelişi *oku-y-an> okuyan, dinle-y-en>dinleyen* örneklerinde" de ünlü çarpışmasını önlemek için ünlülerden biri düşmemiş araya bir 'koruyucu' ünsüz girmiştir.

90- Sayın Tekin "ünlü uyumu" maddesinde, bu uyum için verdiğimiz "Türkçe kelimelerde kök hece ünlülerinin taşıdıkları kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine göre öteki heceler ünlülerine yaptığı etki sonucunda ortaya çıkan benzeşme sistemi" (s.161) tanımını eksik buluyor. Nedeni de *elma, şişman, inan-* vb. ünlü uyumunun dışına çıkmış Türkçe sözcükler ile *hesapsız, kiracı, boksörler* gibi alıntı sözcüklerin eklerle genişletilme durumunda uyumun son heceden başlayarak devam etmesi, imiş.

Sayın Tekin, şu noktayı iyice algılamalıdır ki biz 'gramer kitabı' değil, 'terimler sözlüğü' yazdık. Bu maddede verilmesi gereken bilgi, normal koşullar altında 'ünlü uyumu'nun ne olduğunun açıklanmasıdır. Bu nedenle uyuma aykırı şekillerin bu maddede açıklanması mümkün değildir. *elma, şişman*, *inan-* gibi sözlerde ünlü uyumu bozulmuş olduğuna göre, bunlar genel kuralın dışında kalan istisnalardır. Aynı durum birtakım alıntı kelimeler için de söz konusudur. Bu bakımdan çeşitli nedenlerle ses yapıları uyum dışı, dolayısıyla da kural dışı kalmış olan sözler için özel bir açıklama yapmak gerekir. Onun yeri de burası değil "aykırılık" maddesidir. Eğer sayın Tekin bu sözlüğü ciddî ölçülerle ve ön yargısız olarak incelemiş olsaydı dile getirdiği hususların belirttiği örneklerle 16. sayfadaki "aykırılık" maddesinde işlenmiş olduğunu görürdü.

91- "Ünlü yuvarlaklaşması" örnekleri arasında yer alan *çökürge'nin çekir-ge>çökürge* değişimi ile verilmiş olması, sırf yazı diline oranla ilk hecede *e>ö* biçiminde bir yuvarlaklaşmanın gerçekleştiğini göstermek içindi. Sayın Tekin'in belirttiği üzere, bu sözün *delük>dölük* örneğinde olduğu gibi *çekürge>çökürge* değişimi ile verilmesi daha uygun olurdu. Uyarısı için teşekkür ederiz.

92- Sayın Tekin, "ünsüz değişmesi" örnekleri arasında yer alan *barmak>parmak* örneğinde, bizim Anadolu ağızlarından hareket ettiğimizi söylüyor. Biz de kendisine hatırlatalım .ki yazı dilinde değişmiş ve daha gelişmiş şekiller yer aldığı hâlde, uzun yüzyıllar yazı dilinin etkisinden uzak kalmış Anadolu ağızları daha eski şekilleri koruyagelmiştir. Biz, Anadolu ağızlarında bulunduğu için değil, *parmak* sözünün daha eski şeklinin *barmak* biçiminde olduğu görüşünde bulunduğumuz için, gelişmeyi *barmak>parmak* şeklinde verdik. Nitekim sıralanan *bıñar>pınar, busu>pusu* gibi sözlerde de aynı gelişme görülmektedir.

Öte yandan sayın Tekin'in *"barnak* biçimi Çuvaşça ve Anadolu ağızları dışında başka bir yerde geçmez" ifadesi de bizi doğruluyor. Sıralanan bütün ör-

Levent Şahverdi Arşivi

neklerde daha eski şekillerden daha yeni şekillere doğru uzanan bir gelişme çizgisi izlendiği hâlde, sayın Tekin yine keyfî yorumlarla konuyu mugalâtaya sürüklemeye çalışmıştır. *barñak* şekli örneklerle tanıklanamadığı için, bol örnekleri bulunan *barnak*'tan hareket etmek bizce daha uygun ve yeterli görülmüştür.

93- "Ön seste ünsüz türemesi" maddesinde yer alan *igit>yigit* değişimine karşı çıkılarak bunun, *y-* düşmesi ile *yigit>igit* olması gerektiği söyleniyor. Biz bu olayla ilgili görüşlerimizi daha önce uzun boylu anlattığımız için (bk. III. yazı mad. 71, IV. yazı mad. 79), sayın okuyucuların gösterilen yerlere bakmaları dileği ile yeniden açıklamayı gereksiz sayıyoruz.

Aynı maddedeki (s.160) *bazen>bağzen, tamir>tağmir* örnekleri için sayın Tekin'in yaptığı açıklama doyurucu ve kabul edilebilir görünmemektedir. Çünkü, bize göre *ba'zen, ta'mir* gibi örneklerdeki gırtlak patlayıcısı 'ayın' (ayn) ünsüzü Türkçenin ses sistemine uymadığı için, bu ses atılmış; onun yerine, var olan ses boşluğunu doldurmak üzere sızıcı /ğ/ ünsüzü bir türeme ses olarak girmiş ve 'yanlış yazımla' da olsa yer yer imlaya yansımıştır. Buna *Etimes'ut* yazılışı yerine *Etimesgut* ve *Etimesğut* yazılışIarını da ekIeyebiliriz. Bizce burada ayın'dan /ğ/'ye uzanan bir ses gelişmesi değil; 'ayın', ünsüzünün yerini alan "*substitution*" dediğimiz bir 'ses doldurması' veya 'seslerin yer değiştirmesi' olayı vardır.

94- Sayın Tekin "yakıştırma" maddesinin (s.168) örnekleri arasında yer alan ve üçüncü şah. teklik zamirinin çekiminde kendini gösteren *o+n+da, o+n+dan, o+n+ca* vb. örneklerdeki *-n-* türeme sesinin *yakıştırma* (analogie) olmadığını ileri sürüyor.

Sayın Tekin'in de bildiği üzere, eski dönemlerde ve bazı lehçelerde *ol* zamirinin çekime girdiği zaman kırılarak **an* şekline dönüştüğü bir gerçektir. Burada bize, bilinen harcıâlem bazı bilgilerin yeni bir şey söyleniyormuş gibi tekrarlanmasına hiç gerek yok! Bu konu Bang, Ramstedt, Kotwicz ve Setälä tarafından 70 yıl öncesinden başlayarak araştırılmış ve bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Burada önemli olan husus *ol* zamirinin çekimde biçim değiştirerek "casus obliques" yani "kırık hâl" durumuna *(ol>*a-n)* dönüşmüş olmasıdır. Bu konuda kendisi ile aynı görüşteyiz. Ancak, aydınlanması gereken nokta sayın Tekin'in çekim gövdesi bizim de "kırık hâl" "casus obliques" veya "çekim sırasında kırılmaya uğramış şekil" diye kabul ettiğimiz **a-n*'da çekim sırasında neden böyle bir değişimin ortaya çıktığı, daha doğrusu "kırık şekil" içindeki *-n*'nin olduğudur. *an* içindeki *-n-* sesinin şekil bilgisi açısından da herhangi bir işlevi bulunmadığına göre, herhâlde buraya damdan düşer gibi havadan konmuş değildir. Elbette dilin öteki öğeleri ile bir ilişkisi bulunmak gerekir. İşte konuya bu açıdan bakınca, bugün yürürlükte olan genel görüşe

Levent Şahverdi Arşivi

göre, bu -n- sesi birinci ve ikinci şah. teklik zamirlerindeki -n'ye benzetme yolu ile gelmiştir. Geliş sebebi de *-l'si* düşmüş olan zamire bir ses desteği sağlamaktır. Bu nedenle de yakıştırma bir sestir. Bilim adamlarınca "zamir n'si" olarak adlandırılmasının sebebi de bu özelliğinden kaynaklanmaktadır.

95- Sayın Tekin "yazı dili" maddesinde örnekler verilirken *Türk yazı dili*'nden sonra kavis içine alınmış olan (VII. yüzyıldan bugüne kadar) ibaresini VII. yüzyıldan bugüne kadar "tek. bir yazı dili vardı" şeklinde yorumlamıştır. Oysa, burada belirtilmek istenen şey, "Türk yazı dilinin VII. yüzyıldan beri var olduğu" hususudur. Elbette coğrafî bölge, zaman ve lehçe ayrılıklarına göre ayrı ayrı adlar verilen tarihî devir yazı dilleri olmuştur. Bugün de Türk yazı dilleri vardır. Biz bir dilcinin bunu başka *türlü* yorumlaması mümkün değildir sanırdık! Meğer yanılmışız. Sayın Tekin'in keskin zekâsı ve mugalâta gücü onu böyle yorumlatmış! Bu vesile ile bir kez daha tanık oluyoruz!

Yalnız bu madde dolayısıyla dile getirdiği "Türk yazı dili konusundaki bu görüş bilimsel değil ideolojiktir" yargısını kendisine aynen iade ediyoruz. Biz bilimde ideolojik tutum ve görüşü benimseyenlerden değiliz. Ömrümüz boyunca da böyle bir tutumu asla hoşgörü ile karşılamadık. Dil-lehçe tanım ve ayrımında sayın Tekin'le görüş ayrılığına düşmüş olmamız da ideolojik ölçülere değil bilimsel ölçü ve ilkelere bağlılığımızdandır. Bilimsel konuları ve bu maddeyi böyle "ideolojik" bir yorumdan geçirme olsa olsa sayın Tekin'e yaraşır bir yöntemdir. Kendisine yöneltilen bütün eleştirilere rağmen hâlâ "Türk dilleri" terimini kullanmakta direnmesi ve bu madde dolayısıyla bize yöneltmiş olduğu suçlama, bizde ister istemez böyle bir çağrışıma yol açmıştır.

SONUÇ

Sayın Talat Tekin'in Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Gramer Terimleri Sözlüğü* hakkındaki eleştiri yazısı, yazının başlık, giriş ve sonuç bölümleri ile yazı içinde sık sık kullandığı yakışıksız ifadelerden de açıkça anlaşıldığı üzere, TDK'nin ve orada görevli öğretim üyelerinin bilimsel düzeylerinin düşüklüğünü (!) göstermek, Kurumun kamu oyundaki değer ve itibarını sarsmak için planlanmış bir saldırı niteliğindedir. Daha önce aynı yöntemle kendisi veya bir başkası tarafından *Türkçe Sözlük, İmla Kılavuzu, Eski Türkçenin Grameri, Saha Türkçesi Grameri* üzerine yazılmış olan eleştiri yazıları da yine aynı hedefe yönelmiş maksatlı yazılardır. Türk Dil Kurumunun bilimsel düzeyi ve çalışma hızı, yayımladığı eserlerin nitelik ve sayıları ile kamuoyunca da ilgililerce de bilinmekte ve takdirle karşılanmaktadır. Bu türlü bir taktiğe yeltenmek, güneşi balçıkla sıvamaya benzer.

Bize gelince: Sayın Tekin tarafından .yapılan eleştiriyi, onun gibi

Levent Şahverdi Arşivi

maksatlı ve tek yönlü olarak değil, bilimsel ölçülere bağlı tarafsız bir inceleyici olarak gözden geçirmiş ve kendisine dört ayrı yazı ile cevap vermiş bulunuyoruz. Bu yazıları izleyen değerli meslektaşlarımızın ve sayın okuyucularımızın tanık oldukları üzere, ilk yazımızda, kendisinin haklı olduğu üç-beş nokta için teşekkür edilmiş; daha sonra da eleştirisinde yöntem, içerik, yorum ve örneklendirmeler bakımından pek çok yerde nasıl bir yanılgı ve tutarsızlık içinde olduğu gerekli açıklamalarla ortaya konmuştur.

Bu dört yanıtlama yazısındaki maddelerin gözden geçirilmesi göstermektedir ki sayın Tekin'in büyük ölçüde mugalâtaya bulanmış olan görüşleri; kaynaklara, bilimsel gerçeklere ve bazı yerlerde de doğrudan doğruya kendi yazılarındaki -eleştirisi ile çelişen- ifadelere başvurularak çürütülmüştür. Oysa, kendisinden, ele aldığı eserleri (diğer eserler üzerindeki eleştirileri de söz konusudur), olumlu ve olumsuz yönleriyle, bir bilim adamına yaraşır olgunluk ve ağırbaşlılık içinde değerlendirmesi beklenirdi. Yanıtlarımızın giriş bölümünde de dile getirildiği üzere, eleştiri yıkıcı değil yapıcı olmalıdır. Bilime katkı getirmelidir. Meslektaşları birbirine düşman değil dost kılmalıdır. Her iki taraf da mesleğe katkı getirdiği değerlendirmeler dolayısıyla birbirine müteşekkir olmalıdır. Bilimin gelişip gürleşmesinde elbette bu türlü katkıların da payı vardır. Bilimsel eleştiri anlayışı bu temel ilkeye dayanır. Gelgelelim ki sayın Tekin, öteki eserler üzerindeki yazılarında olduğu gibi, bu yazısında da eleştiriyi bir karalama aracı olarak kullandığı için, bilimsel ağırbaşlılığı bir yana iterek bir kurumun yayınına (daha doğrusu yayınlarına) ve aldığı her akademik dereceyi, resmî belgelerin tanıkladığı üzere, üstün bir başarı ile elde etmiş olan bir meslektaşına: "Bu tür yanlışları yapan bir Hacettepe Üniversitesi öğrencisi sınavlarda başarısız olur ve en küçük bir akademik unvan bile kazanamazdı" diyecek kadar üslup sefaletine düşmüş ve bir davranış bunalımına yuvarlanmıştır. Bu boş böbürlenmeyi bir yana bırakarak soralım: Acaba kendisi, bizim Hacettepe Üniversitesi Mezuniyet sonrası Fakültesinde, on yıl süreyle ek görevli öğretim üyeliği yaptığımızın farkında değil midir?

Aslında onun bu türlü davranışlarına şaşmamak gerekir. Çünkü, yukarıdaki bölümlerde bazı örneklerine işaret edildiği gibi, daha meslek hayatının ilk yıllarından başlayarak, tartışmaya giriştiği veya hakkında yazı yazdığı meslektaşları için takındığı tavır ve kullandığı ifadeler hep böyle olmuştur. Sayın Tekin'in düşünce ve duyguları iyice nasırlaşmış olmalı ki kendisine tazminat ödetmeye kadar varan mahkeme kararları, yazı ve tercümelerindeki önemli yanlışları ve yaptığı intihalleri dile getiren çeşitli yazılar bile tutum ve davranışlarını frenleyici bir etki yapamamıştır. Kimbilir, meslektaşlarına karşı takındığı bu yakışıksız tutum belki de iç dünyasındaki bilinmez bir tepkinin görüntüsüdür. Bu bakımdan, şahsımıza karşı yönelttiği

Levent Şahverdi Arşivi

suçlayıcı sözler için kendisine teessüf etmeye bile deymez!

Bütün bu durumlara rağmen, son söz olarak yine de inşallah iç dünyasındaki olumsuz duyguları bilinçli bir kontrolden geçirerek, eleştirilerinde mugalâtayı, yıkıcılığı, saygısızlığı ve saldırganlığı değil; dürüstlüğü, ağırbaşlılığı, saygıyı ve yapıcılığı benimseyebilir dileğinde bulunmaktan da kendimizi alamıyoruz!

Türk Dili, S. 543 (Mart 1997), s. 241-254.

Levent Şahverdi Arşivi

BATI DİLLERİ VE TÜRK DİLİ GRAMERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Toplumlar arasındaki çok yönlü ve karşılıklı ilişkiler, o toplumların duydukları sosyal, kültürel ve teknik ihtiyaçlar oranında birbirlerini etkiler. Eğer bir toplumun kültür alanını değiştirmesi, yani bağlı olduğu eski kültür alanından yeni bir kültür alanına doğru kayması söz konusu ise, o zaman bu etki kendisini daha güçlü olarak belli eder. Toplumlar arasındaki karşılıklı ilişkiler genellikle dil ile gerçekleştirildiğinden, iki farklı dünyanın birbiri ile ilişkisi demek, bir bakıma dillerin birbirleri ile ilişkisi demektir. İşte bu bağlamda yabancı kültür etkisini daha çok dil yoluyla ortaya koymaktadır.

Türk dili de Eski Türkçeden Orta Türkçeye doğru adım atarken bir din ve kültür değişmesine uğrayarak İslam medeniyeti alanına girdiğinden bu ilişkinin sonucu olarak Arap ve Fars dillerinden pek çok kelime almış bulunuyordu.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş Avrupa'ya açılmaya başlamıştır. Bu dönemde Batı, Osmanlı İmparatorluğunu bir dereceye kadar etkilediği gibi, Türk hayatı da Batıda bir Türkizm (Turqueri) modası doğurmuştur. Batının Osmanlı toplumu ve özellikle Türk dili üzerindeki etkisi asıl 1839 Tanzimat hareketinden sonra başlamıştır. Daha sonra Cumhuriyet devrindeki gelişmelerle günümüze kadar süregelmiştir.[1]

Tanzimattan sonra Batıdan gelen yeni dünya görüşü ile ilgili gelişmelerde, Batı türleri örnek alınarak ortaya konan şiir hikaye, roman, tiyatro gibi edebî eserlerde ve diğer alanlarda, Batılı yaşayış ve düşünce tarzının ifadesi olan kavramlar, dilimizde mevcut olmadığından, bu yenilikler Batıdan, Fransızca başta olmak üzere büyük çapta kendi kelimeleri ile birlikte girmiştir.

Konuya dil açısından baktığımızda, bu durum yalnız söz hazinesinde kalmamış, dilin yapısını ve işleyiş kurallarını bir sisteme bağlayan gramer konularının işlenişinde de kendini göstermiştir. Bu etkinin ana sebebi, Osmanlı Devleti'nde Türk dili gibi Türk gramerinin de geri plana ve yüzyıllarca süren bir boşluğa itilmiş olmasıdır.

Bilindiği gibi daha XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış olan Dîvânü Lûgât-it-Türk ve bugün kayıp durumdaki *Kitabu Cevâhiri'n-nahv fî Lûgât-it- Türk*'ten başlayarak, Türk dili için yüzyıllarla açıklanabilen uzun aralıklarla yazılmış olan birkaç gramer, Türkçeyi hep Arap gramerinin kalıpları içinde değerlendirmiştir. Bu durum 1900'lü yıllara kadar

[1] Daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz. "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili,* S: 524 (Ağustos 1995), s. 843-858; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, s. 948- 959.

Levent Şahverdi Arşivi

süregelmiştir. Demek oluyor ki, bu tarihlere kadar Türk "dilinin kendi yapısını temel alan bir gramer yöntemi geliştirilememiştir. İşte bu boşluk yüzündendir ki Tanzimattan sonra Batıyı örnek alan gramerlerde de yine bir dereceye kadar Arap dilinin etkisi devam ettirilirken, bir yandan da ölçü olarak Fransız dilinin öncülük ettiği Batı dillerinin gramer kalıplarına başvurulmuştur. Bunun ilk örneği Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın *Türkçe Sarf ve Nahv*'idir. Bunu daha başka gramerler de izlemiştir.

Gerçi, Batının örnek alınması ve bilimsel ölçülerin uygulanması, Türk dilinin gramerini büyük ölçüde Arap dilinin gramer kalıplarından kurtararak kendi yapı ve işleyişini temel alan modern gramerlerin yazılmasını sağlamıştır. Nitekim, *Nev-usûl Sarf-ı Türkî, Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv* gibi adlar ile yayımlanan gramer kitapları, bu yöntem yeniliğinin ilk denemeleridir. Şu var ki kullanılan dil malzemesi, bunların Türkçedeki işlevlerine göre değerlendirilmiyordu. Doğrudan doğruya şekle bağlı kalınarak Fransız gramerinin kalıplarına sokuluyordu. Bu da sonuçta, terimlendirmeden başlayarak konuların sınıflandırma, işleniş ve değerlendirilmesinde, dilimizi, yer yer Fransız gramerinin etkilerine açık tutmuştur.

1920 yılında Paris'te yayımlanmış olan Jean Deny'nin *Grammaire de la Langue Turque (Dialecte Osmanlı)* adlı eseri, konuların ele alınış ve işlenişi bakımından bir dönüm noktası oluşturur. Deny, Türkçenin bir Hint - Avrupa dili olmadığını, dolayısıyla kendine özgü bir yönteminin oluşması gerektiğini ileri sürer. Ancak, eser Fransız öğrencilere Türkçeyi öğretmek amacı ile kaleme alınmış kapsamlı bir el kitabı olduğundan, Türkçe sistem olarak Fransız dilinin kalıplarına uydurulmuştur. Malzemenin sınıflandırılması bakımından da kelimeler yine Arap dilinin ölçüleri ile isim, fiil ve edat (particule) ana bölümlerine ayrılmıştır.[2]

Daha sonra yerli gramerciler tarafından hazırlanan eserlerde de J. Deny örnek alındığı için yer yer yine Batıya ait gramer kalıplarının geçerli tutulduğu görülmektedir. Hatta bazı konularda Türkçenin yapı ve işleyişine aykırı düşen sınıflandırma ve değerlendirmeler bir gelenek hâline gelmiştir. Bugün bu temeldeki bazı görüş ayrılıkları, çözüm bekleyen birer sorun hâlinde tartışıla gelmektedir.[3] Gramerlerimizde bu etkinin çeşitli örneklerini bulmak mümkündür. Ben burada sizlere bu durumu iki somut örnekle açıklamak istiyorum. Bunlardan biri şekil bilgisi *(morphologie)* ile ilgili olan "nispet bildirme görevindeki *+l* ve *+sal/+sal* ekleri, diğeri de cümle bilgisi (syntax) ile ilgili

---

[2] a.g.e. ss. 197,201 ve öt., 548 ve öt, 1872 ve öt.

[3] Bk. Leylâ Karahan, "Türk dilinde birleşik cümle problemi", *Türk Gramerinin Sorunları,* TDK Yay., Ankara 1995, s. 36-39; Hamza Zülflkar, "Türkçede Girişik Cümle Sorunu", *Türk Dili,* S: 522 (Haziran 1995), s. 643-648.

Levent Şahverdi Arşivi

olan ve birleşik cümlenin bir türü diye kabul edilen "karmaşık cümle" dir:

1. *+l, +sal/+sel, -sal/-sel,* ekleri:

a. Türkiye Türkçesinde *aktuel, entellektuel, formel, eksperimental, kültürel, orijinal* gibi yabancı kaynaklı kelimeler aracılığı ile giren *+l,* Lâtince kökenli bir nispet bildirme ekidir. Bu ek, dilimizi Arapça ve Farsça kelimelerin ve eklerin baskısından arındırma ve özleştirme çalışmalarının yapıldığı dönemde, Türkçedeki Arapça kökenli *+î* nispet ekinin yerini almaya başlamış ve sıfat türetiminde kullanılmıştır: *doğa* "tabiat"/*doğa+l* "tabiî", *günce* "günlük" */günce+l* "aktuel", *siyasa* "siyaset" *siyasa+l* "siyasî", *ulus* "millet, *halk"/ulus+al* "millî", *yasa "kanun"/yasa+l* "kanunî, kanuna uygun" gibi.

b. Bu aktarma, Türkçeyi özleştirme çalışmaları döneminde *siyasal* kelimesi içindeki ekin yanlış bir ayırım ve belki de *kum+sal* 'kumlu yer' kelimesine benzetilerek eke *+sal/+sel* biçiminin verilmesi ile daha yaygın bir kullanılış kazanmıştır. Böylece Arapça *+î* nispet eki birçok yerde devreden çıkmış; fakat bunun yerine Türkçe bazı ekler veya isim tamlamaları kullanılacak yerde, *+sal/+sel* eki yaygınlaşmaya başlamıştır. Hatta bugün bu ek, konunun içinde olmayanlar tarafından Türkçe kökenli bir ek olarak kabul edilmekte ve birçok yerde Türkçe ek ve gramer şekillerinin yerini almış bulunmaktadır: *anıtsal* "abidevî", *bilimsel* "ilmî", *bitkisel* "nebatî" (bitkisel hayat vb.), *deneysel* "tecrübî, deney yolu ile", *dinsel* "dinî", *evrensel* "âlemşümul, dünya çapında", *geleneksel* "an' anevî, gelenekli", *kişisel* "şahsî, kişiye özgü", *ruhsal* "ruhî", *parasal* "nakdî, para ile ilgili", *toplumsal* "içtimaî, sosyal", *ussal* "aklî, akla yatkın" vb. *Belgesel* kelimesi de kendinden soma gelen ismin *(belgesel filim* vb.) atılması ile bir isim niteliği kazanmıştır.

c. Hatta bu *-sal/-sel* eki *eğit-sel* "terbiyevî", *gör-sel* "görme ile ilgili", *işit-sel* "işitme ile ilgili", *öğret-sel* "öğretici, öğretme ile ilgili", *tanıt-sal* "tanıtıcı" örneklerinde görüldüğü gibi, yalnız isim soyundan değil, fiil soyundan sözlere de eklenebilmektedir.

2. Karmaşık (girişik) cümle:

Türkiye Türkçesinde cümle türleri yapıları bakımından basit cümle ve birleşik cümle olarak ikiye ayrılır. Gramerlerimizde ilgi zamiri *(relative pronoun, Relatifpronomen)* ve şart kipi ile kurulmuş ve iç içe girmiş yardımcı cümlelerin yer aldığı cümle türleri birleşik cümle sayılır: *"İkram edilen pasta o kadar taze idi ki bir dilim daha istemekten kendimi alamadım. Eğer bu tempo ile çalışırsam, çok iyi sonuçlar alırım"* cümleleri birer birleşik cümledir. Çünkü, temel cümleyi tamamlayan yardımcı cümlede de bir yargı ve bu yargıyı ifade eden bir yüklem vardır. Birden fazla yargı bildiren cümlelerin birleşmesinden oluşmuş "sıralı" veya "bağlamalı" birleşik cümle türleri de vardır: *"Yaz mevsi-*

Levent Şahverdi Arşivi

minde günler uzar, geceler kısalır". "Misafiri içeri alın, kendisine kahve ikram edin. Akşama bizde buluşalım yahut biz size gelelim". "Bazen bir iki keklik getirir, bazen boş döner."[4]vb.

Fakat Türkçede ad-fiil *(verbalnomen, deverbalnoun),* sıfat-fiil *(partisipium)* ve zarf-fiiller *(gerundium)* ile oluşturulan söz gruplarının yer aldığı cümleleri bazı dilciler basit cümle kabul ettikleri hâlde, bazıları da birleşik cümlenin "karmaşık" veya "girişik" cümle türü olarak kabul ederler.[5] Şimdi aşağıda verilen örneklere bu açıdan bir göz atalım:

"Bugünün işini yarına bırakmak tembellikten ileri gelir.",[6] *"Böyle bir soru ile karşılaşmak* beni şaşırttı.", *"Toplantıya katılmanız* bizi çok sevindirecektir.", *"Açık havada uyku çekmesi* iyi olacak.",[7] *"Kapıdan çıkışını, sokağın köşesini dönüşünü, yerden gazeteleri savuran rüzgara güçlükle karşı koyuşunu* görüyorum."[8] *"Gazete okumanın* zararını görmedim."[9]

B. Sıfat-fiil gruplarının yer aldığı cümleler:

"Seni ne kadar sevdiğimi bilirsin.", *"Pratik eğitim görmüş* gençleri tercih ediyorlar.", *"Oturduğumuz evin* odaları genişti.", *"Çarşıdan alacağınız* (şey) buna benzemez.", "Müdürün sizi *iyi karşılayacağından* eminim.",[10] *"Akacak kan* damarda durnaz."[11] vb.

C. Zarf-fiil gruplarının yer aldığı cümleler:

"Kızların çalıştığı kozakhaneyi geçer geçmez bir patırtı işittim.",[12] *"Kapıdan çıkıncaya dek* konuştuk.",[13] "Kadınlar *ona baktıkça* şaşıyorlardı.,[14] "O *başını kaldırmadan* tarlada ekin biçiyordu.",[15] *"Sokağa çıkarken* anahtar almayı unutmuşum", *"Koşarak gelen* çocuk hızlı hızlı nefes alıyordu.",[16] *"Geldiğimde*

---

[4] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* TDK Yay., 3. Basılış, Ankara 1993, s. 556, s. 461.

[5] Jean Deny, *age.,* (Ali Ulvi Elöve çev., İstanbul 1941), s. 744-820; Tahsin Banguoğlu, *age.,* s. 562-575: karmaşık birleşik cümle; Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi,* Dergâh yay., İstanbul 1984, s. 73; girişik birleşik cümleler; Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi,* İstanbul 1963, s. 378; Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi,* İstanbul 1990, S. 444-452; Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi,* İzmir 1995, s. 376-378.

[6] Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi,* TDK yay., İstanbul 1966, s. 92-108.

[7] T. Banguoğlu, *age.,* s. 563, s. 469.

[8] Hikmet Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi,* TDK yay., Ankara 1976, s. 194.

[9] H. Ediskun, *age.,* s. 380.

[10] T. Banguoğlu, *age.,* s. 566-570, § 473-476.

[11] H. Ediskun, *age.,* s. 523.

[12] Sait Faik (Abasıyanık), *Bütün Eserleri I,* Bilgi Yayınevi, Ankara 1970, s. 43.

[13] T. Nejat Gencan, *age.,* s. 94.

[14] H. Dizdaroğlu, *age.,* s. 200.

[15] H. Ediskun, *age.,* s. 315.

[16] H. Dizdaroğlu, *age.,* s. 201.

Levent Şahverdi Arşivi

anlatırsınız.", *"Geç kalacağınız* için sizi yemeğe beklemediler.", *"Ben anlattıkça* o heyecanlanıyordu.", *"Tepeye çıkınca* evi görürsünüz."[17]

Yukarıya sıralanan örnekler, alındıkları gramer kitaplarında hep karmaşık cümle türünün örnekleri olarak verilmiştir. Gramer kitaplarının çoğunda sınıflandırma böyledir. Bu görüşte olanlara göre, karmaşık cümle, bir temel. cümle ile buna bir isim-fiil, sıfat-fiil veya zarf-fiille bağlanmış tam veya yarım yargı bildiren bir yardımcı cümleden oluşmaktadır.[18]

Bizce, böyle bir tanım ve böyle bir değerlendirme temelinden yanlıştır. Çünkü, verilen örneklere dikkat edildiği zaman görülmektedir ki, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiilin yer aldığı cümlelerde, bir yardımcı cümle de yoktur; esas cümleyi etkileyen bir yargı da yoktur. Yardımcı cümleler ile beslenmiş temel cümle türü, Hint-Avrupa dillerine özgüdür. Bu değerlendirme yanlışı, gramerlerimize, Batı dillerindeki özellikle Fransızcadaki gramer kalıplarının örnek alınması yolu ile girmiştir. Söz gelişi, *"Oynamasını bilmeyen* kız yerim dar, der"[19] cümlesindeki kız ismini niteleyen "oynamasını bilmeyen" söz grubu, Alman, Fransız ve İngiliz dillerinde, temel cümleye yargı bildiren bir yardımcı cümle ile bağlanır. Örnek olarak bu cümlenin Almanca karşılığım verirsek, cümle "Das Mädchen *das nicht tanzen kann, sagt dass der Tranzplatz eng ist"* biçimine girer. Türkçe cümlede *kız* sözünün sıfatı durumunda olan *oynamasını bilmeyen* söz grubu, Almancada çekimli fiil alan ve yargı bildiren bir yardımcı cümle ile karşılanmaktadır. Aynı durum yukarda sıralanan öteki örnekler için de söz konusudur.

Ayrıca, Türkiye Türkçesi gramerlerinde birleşik cümle türü olarak verilen isim-fiilli (mastarlı) cümleler, Batı dillerinde, çok defa birer yardımcı cümleye bile ihtiyaç duyurmamaktadır. Yardımcı cümle hep sıfat-fiilli ve zarf-fiilli şekiller için söz konusudur.

Görülüyor ki Batı dillerinde sıfat-fiilli ve zarf-fiilli anlatımlar esas cümleye daima tam yargılı ve çekimli fiili bulunan bir yardımcı cümle ile bağlanmaktadır. Türkçede ise, böyle bir anlatımda ne bir yardımcı cümle ne de yardımcı cümlede yargı bildiren bir fiil vardır. *"Çok okumak* insanın kültürünü artırır" cümlesindeki *"çok okumak"* özne görevindeki bir isimden ibarettir. Bir yardımcı cümle ve yargı ile ilişkisi yoktur. "Oynamasını bilmeyen kız yerim dar der" cümlesindeki bir yardımcı cümle gibi değerlendirilmek istenen "oyna-masını bilmeyen" söz grubu da cümlenin öznesi durumundaki "kız" ismini vasıflandıran bir sıfattan ibarettir. "Çocuk koşarak içeri girdi" cümlesindeki

---

[17] T. Banguoğlu, *age,* s. 571-572, § 477.

[18] Bk. H. Ediskun, *age.,* § 523; H. Dizdaroğlu, *age.,* s. 193-204; T. Banguoğlu, *ag e.,* s. 359,435,456 ve 468; K. Bilgegil, *age., s.* 74; *Nurettin Koç. age.,* s. 444.

[19] N. Koç, *age.,* s. 445.

Levent Şahverdi Arşivi

"koşarak" zarf-fiili ise bir kılış bildirdiği hâlde, bir yargı bildirmemekte, yalnızca, esas cümledeki "girdi" fiilinin "nasıl girdi?" sorusuna cevap oluşturan bir zarf görevindedir.

Şekil bilgisi bakımından isim, sıfat ve zarf olarak kullanılan, cümle bilgisi açısından da özne, nesne ve tümleyici görevleri yüklenmiş olan isim-fiil, sıfatfiil ve zarf-fiillerin yahut da bunlarla kurulmuş olan kelime gruplarının yargı bildiren birer yan cümle olarak kabulü mümkün değildir. Dolayısıyla bu nitelikteki cümlelerin hepsi de Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerine göre birer basit cümle niteliğindedir; ve Türkiye Türkçesinde "karmaşık cümle" veya "girişik cümle" diye vasıflandırılan bir cümle türü yoktur.

Konuyu N. Chomsky'nin üretici-dönüşümsel dil bilgisi yöntemine göre yorumlayanlar, üzerine durduğumuz cümle türlerinin, dilin zihindeki "iç yapısında" veya "derin yapıda" iki ayrı yargıyı içerdiğini ileri sürerek, bunların "girişik" cümle sayılması gerektiği görüşünü savunurlar. Bunlara göre "Mektubun geldiğini bana bugün bildirdiler" cümlesi zihindeki derin yapıda "Mektup gelmiş, bana bugün bildirdiler" şeklinde iki çekirdek cümleye ayrılır. Ama burada önemli olan nokta, cümlenin "derin" veya "iç yapı"da biçimlenen şekli değil, "dış yapı"ya veya "yüzey yapı"ya yansımış olan şeklidir. Eğer cümlenin "çekirdek yapı" denilen iç yapısını temel alırsak, o zaman bütün dilleri aynı kalıba sokmuş oluruz. Bir dildeki gramer şekillerinin incelenme ve yorumlanmasında, o gramer birimlerinin dildeki kullanılış biçimleri ve görevleri esas alınır. Bu nedenle, bir cümleyi yapısı bakımından incelerken, onun iç yapısını değil, asıl dış yapısını dikkate almak zorundayız. Dolayısıyla isim-fiil sıfat-fiil ve zarf-fiillerin yer aldığı cümleler, bu görüşe göre de birer basit cümle sayılmak durumundadır.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1997, Ankara 2000, s. 49-54.

Levent Şahverdi Arşivi

DIE EINFLÜSSE DER EUROPÄISCHEN SPRACHEN AUF DIE TÜRKISCHE GRAMMATİK

Der Verwestlichungsprozeß im Osmanischen Reiche, welcher mit der *Tanzimat* Bewegung, d.h. die politischen Reformen von 1839, seinen Anfang nahm, dauerte bis heute an, während er in der modernen Türkei noch systemischer wurde.

Wegen der verschiedenen kulturellen und technischen Beziehungen in neuem Kulturkreis benötigte man neue Begriffe, welche teilwise ins Türkische übersetzt wurden, aber die Mehrheit von denen originell übernommen wurden. Daher ist die türkische Sprache in bezug auf Wortschatz sehr beeinflußt worden.

Die europäischen Studien als Vorbild heranzuziehen und wissenschaftliche Methode anzuwenden veranlaßte die Befreiung von arabischen Grammatiktradition und die Enstehung der modern Grammatik, welche auf die eigenen Regeln des Türkischen basierte. Neben diesen positiven Entwicklung verzichtete man nicht ganz auf die Einflüsse von französischen Grammatik bei Klassifikationen und Bewertung der grammatischen Formen, da die Grammatiker die faranzösische Sprache und Grammatik als Vorbild heranzogen. In unseren türkischen Grammatiken kann man mehrere Beispeile dafür finden. Ich möchte Ihnen dies durch zwei konkrete Beispiele erklären: Eine davon ist der Suffixe –l und –sAl, welche zum morphologischen Teil der Grammatik gehört, das andere ist Komplexsatz (phrase composeé compmlexe), welcher Syntax gehört und ein Art zusammengesetzter Sätze angenommen wird.

Levent Şahverdi Arşivi

I. **Die Suffixe *–l* und *–sAl***

b) Das Suffix –l kommt aus dem Lateinischen und Zugehörigkeit und Beziehung zu jeweligen Begriffe ausdrüct, an denen es angehângt wird. Ins Türkische kam dieses Suffix durch die Wörter, wie aktuel,entelektuel, formel, eksperimental, külturel und orijinal.

Das arabische Zugehörigkeitsssuffix –î ersetze man durch das Suffix –l während man die arabischen und persischen Wörtem und Suffixe aus dem Türkischen zu entfernen beabsichtigte, und man wendete bei Adjektivbildung an, wie *doğa-l* "natürlich" < doğa "Natur"; günce-l "aktuell" < gün "Tag"; siyasa-l "politich" < *siyasa* "Politik"; *ulus-al* "national" < *ulus* "Nation"; *yasa-l* "gesetzlich" < *yasa* "Gesetz".

b) Während der Sprachreformzeit hat man das Wort siyasal irrtümlicherweiese als siyasal angenomnen, dadurch ist das Suffix –sAl entstanden und fand generelle Anwendung. Es verschwand das arabische Suffix –î und anstelle davon benutzte man –sAl, obwohl man dafür türkische Suffixe und Konstruktionen anwenden konnte. Noch heute nehmen die Amateuren das Suffix –sAl als ursprünlich türkisches Suffix an, und es wird in vielen Fällen türkische Suffixe und grammatische Konstruktionen durch dies erzetz, z. B. *Anıt-sal* "monumental"; *bilim-sel* "wissenschaftlich", *deney-sel* "experimentell"; *din-sel* "religiös"; *evren-sel* "universal"; *gelenek-sel* "traditionell"; *kişi-sel* "persönlich"; *ruh-sal* "seelisch"; *para-sal* "finanziell"; *toplum-sal* "sozial"; *us-sal* "rationell".

c) Sogar kann das Suffix –sAl heute nicht nur an die Nomen sondern auch die Verben angefügt werden, wie eğit-sel "pädagogisch"; gör-sel "aufs Sehen beziehend"; işit-sel "aufs Hören beziehend"; öğret-sel "aufs Lehren beziehend".

II. Zusammengesetzter Satz

Im Türkeitürkischen gibt es von der Struktur der zwei typen Satz, nämlich basit "einfacher-" und birleşik cümle "zusammengesetzer Satz".

Levent Şahverdi Arşivi

In mehreren Grammatiken werden die Sätze, indenen ein Verbalnomen, Partizipium oder Gerudium vorkommt, als *karmaşık* oder *girişik cümle* genannt. Der Standpunkt dieser Klassifikation ist, daß die obgenannten Konstruktionen im Hauptsatz als Nebensatz, welcher eine finites- oder infinites Prädikat haben, funktionieren würden; z.B: *Böyle bir soru ile karşılaşmak beni şaşırttı* "Es überraschte mich, daß man mir solch eine Frage stellt"; *Gazete okumanın zararını görmedim* "Es fügte mir keine Schaden zu, weil ich Zeitung lese"; *Oturduğumuz evin odaları geniştir* "Die Zimmer des Hauses sind geräumig, in dem wir wohnen"; *Müdürün sizi iyi karşılayacağından eminim* "Ich bin sicher, daß der Direktor Sie Freundlich emfangen wird"; *Başını kaldırmadan tarlada buğday biçiyordu* "Er mähte Weizen im Felde, ohne seinen Kopf zu heben, d.h. dauernd"; *Çocuk koşarak içeri girdi* "Das Kind tritt laufend ein / Das Kind tritt ein, indem es läuft"; Die Wissenchaftler, welche die obgenannte Meinung vertreten, betrachten die untergestrichenen Teile als Nebensätze, welcher eine finites- oder infinites Prädikat haben. Aus diesem Grunde betrachten sie ganze Konstruktion als zusammengefügter Satz.

Wenn wir das Thema in Zusammenhang der Struktur und der Formen des Türkischen behandeln, ist diese Meinung und solche Klassifikation in unserer Grammatik grundsätzlich falsch. Wie genant, ist dieser Fehler dadurch entstanden, daß die Grammtiker nach 1900 die indo-europäischen, inbesondere farnzösische Grammatik als Vorbild herangezogen haben. Diese falsche Betrachtung dauerte bis heute in den Abhandlungen und Unterrichten der türkischen Grammatik an. Jedoch diese Konstruktionen, in denen ein Verbalnomen, Partizipium oder Gerundium vorkommt, haben kein finites Prädikat, weswegen sie kein Prädikat im Nebensatz sind. Diese sind in bezug auf ihrer Funktionen vor einem Nomen Adjektiv, vor einem Adjektiv oder Verb Adverb. Obwohl die genannten Formen sich auf ein Verb beruhen, drücken sie kein Prädikat aus. Wie aus den türkeitürkischen termini tecnici, d.h. isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ersichtlich ist, sind sie die Verbalformen, welche im Satz oder in den Konstruktionen als Nomen, Adjektiv oder Adverb funktionieren. Es ist genug Beweis dafür, daß die Verbalnomen und Partizipien mit Possesiv-und Kasusendungen dekliniert werden können, wie z.B. *Okuma-yı severim, konuşmak-tan yorulmadı, geldiğ(k)-iniz-i duymadım, ayrılacağ(k)-ınız-a üzüldüm*.

Anhand der in den letzten grammatischen Studien und Bewertungen muß die türkeitürkischen Grammatiken von diesen Fehlern befreit werden.

Levent Şahverdi Arşivi

Diejenigen, welche das Thema nach Chomsky Methode, d.h. generative Transformationsgrammatik, behahndeln, behaupten, daß es sich in der Teifenstrukrur eines Komplexsatz, wie *Mektubun geldiğini bugün söylediler > Mektup gelmiş; Bana bugün söylediler*, zwei Prädikate befinden. Daher sind sie der Meinung, daß solche Sätze als Komplexsatz zu betrachten wäre. Aber man sollte nicht vergessen, daß bei der Analyse eines Satzes nicht dessen Teifenstruktur, sondern dessen Oberflächenstruktur, wlche in gesprocher Sprache und der Schriftsprache angewandt werden. Denn die grammatischen Formen sollten in bezug auf ihre Funktionen und Anwendungen in der gesprochenen Sprache bewertet werden. Aus diesem Grunde sollten diese Konstruktionen, in denen ein Verbalnomen, Partizipium oder Gerundium vorkommt, nicht als Komplexsatz sondern einfacher Satz bewertet werden.

Ich möchte hier zur Vergleichung einige Beispele anbieten:

1. *Bugünün işini yarına bırakmak tembellikten ileri gelir*
"Die Verschiebung der heutigen Arbeit auf Morgen ist aus Faulheit."

Böyle bir soru ile karşılaşmak beni şaşırttı
"Es überraschte mich, daß man mir solch eine Frage stellt."

Toplantıya katılmanız bizi çok sevindirdi.
"Es freute uns sehr, daß Sie sich an der Sitzung teilgenomnen haben."
"Ihre Teilnahme an der Sitzung freute uns sehr."

Açık havada bir uyku çekmesi iyi olacak
"Es wird ihm gut tun, dreußen zu schlafen."

Levent Şahverdi Arşivi

Kapıdan çıkışını, sokağın köşesini dönüşünü, yerden gazeteleri savuran, rüzgâra karşı koyuşunu görüyorum.

"Ich sehe, wie er aus der Tür hinausgeht, um die Straßenecke geht, gegen den Wind mühsam kämpft, der die Zeitungen vom Boden zerstreut."

2. *Seni ne kadar sevdiğimi bilirsin.*

"Du weißt schon, wie ich Dich liebe."

Pratik eğitim görmüş gençleri tercih ediyorlar.

"Sie bevorzugen die Jungen, die praktische Ausbildung haben."

Oturduğumuz evin odaları geniştir.

"Die Zimmer des Hauses sind geräumig, in den wir wohnen."

Çarşıdan alacağımız şey buna benzemez.

"Es ist nicht dasgleiche, was Sie am Markt kaufen werden."

3. *Kızların çalıştığı kozakhaneyi geçer geçmez bir patırtı işittim*

"Sobald ich Kozakhane, bei dem Mädchen arbeiten, vorbeigegangen bin, hörte ich ein Lärm."

Kapıdan çıkıncaya kadar konuştuk.

"Wir sprachen miteinander, bis wir aus der Tür hinausgingen."

Kadınlar ona baktıkça şaşıyorlardı.

"Je mehr die Frauen ihn anschauten, um so mehr wunderten sie sich"

Başını kaldırmadan tarlada ekin biçiyordu.

"Er mähte Weizen im Felde, ohne seinen Kopf zu heben, d.h. dauernd."

Sokağa çıkarken anahtarı almayı unutmuşum.

"Während ich hinausginge, vergaß ich den Schlüssel mitzunehmen."

Levent Şahverdi Arşivi

Koşarak gelen çocuk hızlı hızlı nefes alıyordu.
"Das Kind, das laufend gekommen ist war außer Atem."
Ich danke Ihnen für Ihre Aufmerksamkeit.

Historical And Linguistic Interaction Between Inner – Asia And Europe, Studio Uralo- Altaica 39, Szeged – Hungary, 1997, s. 55-61.

Not: Bu yazı PIAC'ın 16-21 Haziran 1996'da Szeged (Macaristan)'de yapılan 39. toplantısında sunulan bildiri metnidir. Ancak, seksiyonda Almanca bilenler çok az olduğu için genel istek üzerine Türkçe konuşulmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKÇEDE BİRLEŞİK FİİLLER VE ANLAM KAYMALARI

Bu yazıda üzerinde duracağımız konu Türkiye Türkçesinde birleşik fiiller ve anlam kaymalarıdır. Bir gramer konusu üzerinde yazmak, okuyuculara bir edebiyat konusu, bir edebî eser veya ilgi çekici başka bir güncel konuyu izlemek kadar zevk vermeyebilir. Ancak, gramerin, dilin kuru bir kurallar bütünü olarak değil de şekilden anlama uzanan çok yönlü ilişkilerin, dil ile düşünce arasındaki sağlam bağlantının, dilin anlatım gücündeki enginlik, zenginlik ve güzelliğin, konuşma ve yazma sanatındaki yaratıcılık ve inceliğin ayarlayıcısı olduğu dikkate alınırsa, bu konudaki değerlendirmeler başka bir anlam kazanır. Dilin matematiği sayılan gramer konuları da ilgi duyanlara zevk verebilir. Çünkü Türkçe, kurallarındaki düzenlilik kadar yaratma gücündeki estetik değerler açısından da çok verimli bir dildir.

Her dilde olduğu gibi bizim dilimizde de *kök* diye adlandırdığımız ana dilden gelme temel kelime kadrosu oldukça sınırlıdır. Bu bakımdan zaman içinde beliren yeni gereksinimleri, yeni kavramları karşılamak ve söz varlığını genişletip zenginleştirmek için, dilimiz, düzenli birtakım yollara başvurmuştur. Bunlar:

1.Türetme

2. Birleştirme

3. Kalıplaşma

4.Yabancı dilden kelime alma (alıntı kelime = *Lehnwort* ve yabancı kelime = *Fremdwort* biçiminde) yollarıdır. Bunlar içinde "türetme" ve "birleştirme" dilimizin en işlek yeni kelime yapma yollarıdır.

Bilindiği gibi türetmede, bir kelime kök veya gövdesi ile bir türetme ekinin birleşerek eskisinden farklı anlamda yeni bir kelime ortaya koyması söz konusudur: *kol+luk, boya+cı, öz+lü, seç-im, yak-ış-ık+lı* gibi.

Birleştirme yolu ile kelime yapımı ise, bir kelime ile bir eki değil, iki veya daha fazla kelimeyi yan yana getirerek eskisinden farklı bir kavrama karşılık olabilecek yeni bir kelime ortaya koymaktır. Birleştirme yolu ile isim de fiil de yapılabilir. İsimlerin birleştirilmesi yolu ile yapılan birleşikler "birleşik isim", (*çocuk bahçesi, kitap dolabı, salkım söğüt, aslanağzı, babayiğit, turnagagası "bitki", kaynana* vb.) diye adlandırılır.

Birleşik fiillere gelince: Bunlar, bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da isim soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir: *yardım et-, dikkat et-, iyi ol-, meşgul ol-, mecbur kıl-, kabul eyle-, görebil-, yazıver-bakakal-, almış ol-; göze gir-, gözden düş-, gözden sürmeyi çek-* gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Birleşik fiilleri, taşıdıkları birbirinden ayrı yapı ve anlam özelliklerine göre kendi içinde dört alt sınıfa ayırmak mümkündür:

1. Bir isim ile *et-, ol-* yardımcı fiillerinin veya esas fiil olma dışında yardımcı fiil alarak da kullanılan *bul-, buyur-, eyle-, kıl-, yap-* fiillerinin birleştirilmesi yoluyla kurulan birleşik fiiller: *akın et-, göç et-, kul ol-, mecbur ol-, son bul-, kabul buyur-, dikkat buyur-, namaz kıl-, icra kıl-, doğum yap-, hesap yap-* gibi.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere, buradaki yardımcı fiilin işlevi somut veya soyut bir nesneye ad olan bir ismi bir fiil durumuna, bir oluş ve kılış hâline getirmektir. Bu kuruluşa birleşik fiil denmesinin sebebi de iki farklı gramer biriminin kendi özel anlamlarını devam ettirmekle birlikte birleşip kaynaşma yoluyla yeni bir kavrama karşılık olmalarındandır.

2. İkinci gruptaki birleşik fiiller, iki fiilin birleşmesinden oluşmuştur. Burada birinci fiil şekilce bir zarf-fiil kuruluşundadır. Buna yardımcı fiil olarak kullanılan ve esas fiile bitişik olarak yazılan *bil-, ver-, dur-, yaz-, gel-, gör-, kal-* gibi fiiller eklenmiştir: *görebil-, alıver-, gidedur-, düşeyaz-, söylenegel-, yalvaragör-, bakakal-* gibi.

Bu kuruluştaki birleşik fiillerde esas fiil kendi anlamını korurken, yardımcı fiiller esas fiilin anlamına tasvir edici yeni bir anlam özelliği katmıştır. Bunlar yeterlik, tezlik, süreklilik, yaklaşma biçimindeki özelliklerdir.

3. Üçüncü gruptakiler "karmaşık fiil" (Osm. mudil fiil) diye adlandırılan birleşik fiillerdir. Bunlar bir sıfat-fiil ile "öncelik", "başlama" ve "niyet" gösterme işlevlerindeki *ol-* yardımcı fiilinin birleşmesinden oluşmuştur: *anlamış ol-, bitirmiş ol-, utanır ol-, uğramaz ol-, söyleyecek ol-* gibi.

4. Dördüncü gruptakiler, isim veya isim soylu bir veya birden çok kelimenin, belirli gramer kalıpları içinde, bir esas fiil ile birleşerek bir anlam kaymasına uğrayıp kalıplaşması ile oluşan birleşik fiillerdir: *göze gir-, gözden düş-, çile çek-, üste çık-, pamuk ipliğine bağla-* gibi. Bizim bu yazıda üzerinde duracağımız birleşik fiiller asıl bu son grupta yer alanlardır. Yalnız konunun ayrıntısına inmeden önce gramerlerimizde ve fiil konusunu ele alan bazı araştırmalarda birleşik fiiller ile ilgili terimlendirme ve sınıflandırmada yer alan bir yanlış değerlendirmeye işaret etmek istiyoruz. Şöyle ki: Mevcut gramerlerin bir kısmında birleşik fiil başlığı altında, bizim yukarıda yalnız 1. ve 2. grupta verdiğimiz birleşikler üzerinde durulmuş. 3. ve 4. gruptakiler dikkate alınmamış veya bunlar arasına ayrı bir sınıflandırma yapılmadan 4. gruba giren bir iki fiil örneği de katılmıştır.

Diğer birkaç gramerimizde ise, 1. ve 2. gruptaki birleşik fiiller yanında dördüncü gruptaki birleşik fiillere de ayrı bir alt bölüm ayrılmıştır. Ancak 1. ve

Levent Şahverdi Arşivi

2. gruptakiler "birleşik fiil" adı altında değerlendirildiği hâlde, dördüncü gruptakiler anlam kaynaşmasına uğramış birleşik fiiller olarak verilmiştir.

Merhum hocamız Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu'na ait bir üçüncü tip sınıflandırma biçimi de bizim dördüncü grupta ele aldığımız birleşik fiiller ile birinci grupta belirttiğimiz *et-, ol-, eyle-* gibi yardımcı fiiller ile kurulan birleşik fiillerin "Birleşik Fiil Tabanları" (*Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara 1990, s. 310-318) başlığı ile aynı bölümde ele alınmış olmasıdır. Banguoğlu, tasvir fiillerini Fiil konusunun alt bölümleri içinde ayrıca ele almıştır. (*a.g.e.* s.488-494) Buna karşılık bazı gramerlerde "karmaşık fiil" diye adlandırdığımız üçüncü gruptaki fiiller hiç yer almamıştır.

Burada özellikle üzerinde durulması ve vurgulanması gerekli husus, birinci, ikinci ve üçüncü gruptaki fiillerin sadece "birleşik fiil" olarak verilmesi, dördüncü gruptakilerin de "anlamca kaynaşmış birleşik fiiller" olarak adlandırılmasıdır. Bazı gramerlerde dördüncü grup yer almadığı için böyle bir adlandırma da yoktur.

Bizce, birleşik fiillerin bir kısmının anlamca kaynaşmış birleşik fiil diye adlandırılışı, ötekilerin bunun dışında bırakılması doğru değildir. Çünkü ister isim olsun, ister fiil olsun, birleşik yapıdaki bütün kelimelerde bir anlam kaynaşması vardır. İki ismin veya bir isim ile bir fiilin birleştirilmesi yoluyla, eskisinden farklı anlamda yeni bir kavrama yeni bir karşılık bulma söz konusu olduğuna göre, birleşik kelimeyi oluşturan ögeler arasında elbette bir şekil ve anlam kaynaşması vardır. Nitekim *erik ağacı, badem ağacı, salkım söğüt, masa lâmbası, duvar saati* de birer birleşik kelimedir. *Aslanağzı, hanımeli, camgüzeli, kepçeburun, kadınbudu* da birer birleşik kelimedir. Her iki türde de birer anlam kaynaşması vardır. Yalnız *salkım söğüt, erik ağacı, duvar saati* türündeki birleşiği oluşturan kelime ögelerinden her biri kendi anlamlarını koruyarak birleşiğe katılmışlar ve her iki kelimenin anlamca kaynaşması yoluyla yeni bir kavrama karşılık olmuşlardır. *Kadınbudu, camgüzeli, imambayıldı* tipindeki birleşiklerde ise, birleşiği oluşturan bu iki kelime de *benzetme* yolu ile *anlam kaymasına* ve *kalıplaşmaya* uğrayarak kaynaşmışlardır. Birleşik kelimelerdeki bu inceliğin uzun süre farkına varılmamış olması, birleşik kelimelerin kapsamını daralttığı gibi, imlalarında da birtakım yanılgı ve yanlışlıklara yol açmıştır.

Aynı durum fiiller için de söz konusudur. *Akın et-, göç et-, memnun ol-, son bul-, seyran eyle-, yürüyebil-, alıver-, bakakal-, gitmiş ol-, bekleyecek ol-* gibi ilk üç gruba giren birleşik fiillerde de elbette ki *anlam kaynaşması* vardır. Ancak, bunlardaki anlam kaynaşması ya bir ismi fiil durumuna getirme (*kabul et-, memnun ol-, son bul-)* veya temel fiildeki anlama bir işlev inceliği, dolayısıyla da yeni bir anlam daha katma biçimindedir *(tutabil-, bakakal-,*

Levent Şahverdi Arşivi

gidecek ol- vb.). Ayrıca birleşiği oluşturan kelime ögeleri arasında bir anlam kaynaşması bulunduğu içindir ki, bunlar eskisinden farklı yeni bir oluş-kılış kavramına karşılık olabilmişlerdir. Bu nedenle yalnız dördüncü gruptaki fiillerin anlamca kaynaşmış birleşik fiiller olarak gösterilmesi yetersizdir. Yukarıda belirtildiği gibi; aslında bütün birleşik fiillerde bir anlam kaynaşması vardır. Bu bakımdan birinci, ikinci ve üçüncü gruptaki birleşik fiiller ile dördüncü gruptakiler arasında kaynaşma bakımından bir ortaklık söz konusudur. Ancak, dördüncü grubu ilk üç gruptan ayıran temel özellik, bu gruptakilerin önce birer *anlam kaymasına* uğradıktan sonra kaynaşıp kalıplaşmış olmalarıdır. Söz gelişi *gözden düş-* artık somut anlamı ile "gözden düşmek" değildir "itibar kaybetmek" anlamındadır. Deyimleşmiş *ipe un ser-* birleşik fiilinde de somut olarak ne *ip* ne *un* ne de *sermek* söz konusudur. Yalnızca "oyalamak" anlamındadır. Görülüyor ki dördüncü grupta yer alan birleşik fiiller deyimleşmiş, deyimleşme niteliği kazanmış olan fiillerdir. Bu belirgin özelliği dolayısıyla bunlara deyimleşmiş birleşik fiiller demek daha doğru olur.

Anlam Kaymasına Uğramış ve Deyimleşmiş Olan Birleşik Fiiller

Dilimiz anlam kaymasına uğrayarak kaynaşıp kalıplaşmış birleşik fiiller açısından çok zengindir. Dildeki sayıları altı binin üstündedir. Taşıdıkları özel anlamlar ile söz varlığımıza büyük bir zenginlik katmışlardır. Ama, ne yazık ki bu konu, gramerlerimizde genellikle üç beş cümle ile geçiştirilmiş ve üzerinde şimdiye kadar, yayımlanmamış bir iki çalışma dışında, derinlemesine araştırma ve incelemeler yapılmış değildir.

Anlam kaymasına uğramış birleşik fiiller, gramer yapıları bakımından öteki birleşik fiillerden ayrılan bazı özellikler taşır. Bunların belirli şekil kalıpları vardır. Yüzyıllar boyunca şekilden anlama uzanan özel nitelikte birer değişme sürecinden geçmişlerdir. Onların bu özelliklerini şekil yapılarından başlayarak açıklamaya çalışalım:

Anlam kaymasına ve kalıplaşmaya uğramış birleşik fiiller, şekilce, bir isim ve bir yardımcı fiille kurulan birleşik fiillere benzerler. Ancak, onlardan ayrılan yönleri, fiilden önceki isim ögesinin sabit kalmaması, yalın olarak kullanılabildiği gibi bir isim grubu hâlinde de bulunabilmesi ve işletme ekleri ile genişletilebilmesidir. Bu özelliği dolayısıyla, fiilden önce gelen isim ögesi, fiile bir özne, bir nesne, bir yer tamlayıcısı veya zarf görevi ile bağlanabilmektedir. Ayrıca, fiilden önceki isim ögesi birden fazla da olabilmektedir. İşte böyle bir birleşme şeklinin verdiği esneklik, birleşiği benzetmeler, mecazlı kullanışlar veya somutlaştırma yolu ile anlam kaymasına elverişli duruma getirmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Anlam kayması yoluyla oluşmuş bulunan birleşik fiilleri, fiilden önce gelen isim ögelerinin sayısına göre:

I. Tek ögeli kalıplaşmış birleşik fiiller,

II. İki ögeli kalıplaşmış birleşik fiiller,

III. Üç ögeli kalıplaşmış birleşik fiiller,

olmak üzere bir ön sınıflandırmadan geçirebiliriz. Bunlardan her birinin alt gruplarını, birleşiğin isim ögesi ile fiil ögesi arasındaki birleşme özelliklerine bakarak şöyle bir sınıflandırmadan geçirebiliriz:

I

I. Tek Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiiller:

1. *Özne+fiil* bağlantısı ile birleşenler: Bu alt gruptaki birleşiklerde fiilden önce gelen isim veya isim grubu fiile ya yalın hâlde ya da iyelik eki alarak bağlanmıştır. Bu durumda, birleşik fiil içindeki isim veya isim grubu fiilin öznesi gibidir: *Karın acık- (karnı acık-), ders al-* "ibret almak", *ilham al-, bet beniz at-, surat as-, kafası bozul-, eli ayağı çözül-, dili dolan-, gözü dön-, içi geç-, kanat ger-, yüreği hopla-, uykusu kaç-, canı yan-* vb.

2. *Nesne+fiil* bağlantısı ile birleşenler: Bu alt grupta fiilden önceki isim veya isim grubu, fiile bir nesne bağlantısı ile bağlanmıştır: *Can at-, bayrak aç-, iç aç-, kucak aç-, mendil aç-, savaş aç-, akıl al-, boyunun ölçüsünü al-, gönül al-, yakışık al-, kazık at-, şafak at-, sinek avla-, işin aslını astarını anla-, bel bağla-, parmak bas-, pabuç bırak-, diş bile-, yüz bul-, boyun bük-,* vb. Bunlar yanında *aç ağzını yum gözünü* örneğinde görüldüğü gibi, fiilin nesneden önce geldiği yerler de vardır.

3. *Yer tamlayıcısı+fiil* bağlantısı ile birleşenler: Bu alt grupta, fiile bağlanan isim yönelme, bulunma ve çıkma hâli ekleri alabildiği için bir yer tamlayıcısı niteliğindedir: *Denize açıl-, içine akıt-, avuç içine al-, dilinden anla-, baştan at-, çözüme bağla-, ağzına bak-, kolayına bak-, bağrına bas-, dibe bat-, göze bat-, canından bık-, elden bırak-, bir kaşık suda boğ-, göze çarp-, hesaba çek-, kabuğuna çekil-, Arap saçına çevir-, çileden çık-, baştan çıkar-, canına değ-, dişe dokun-, suya sabuna dokunma-, dut yemiş bülbüle dön-, birbirine düş-, korkuya düş-, feleğin çemberinden geç-, başına gel-, insafa gel-, ipe sapa gel-, çıkmaza gir-, zora koş-, ağızdan kaçır-, altta kal-, rafa kaldır-, ayağa kapan-, etliye sütlüye karışma-, cana kıy-, ipten kazıktan kurtul-, yakasına sarıl-, yük altına sok-, kapana tutul-, yuvadan uç-, açığa vur-, pusuya yat-* vb.

4. *Zarf+fiil* bağlantısı ile birleşenler: Bu alt gruptaki kalıplaşmalarda, fiilden önceki isim fiilin zarfı görevindedir: *Kabak çiçeği gibi açıl-, kan ağla-, alttan al-, kesip at-, körü körüne bağlan-, dik dik bak-, ağır bas-, özenip bezen-, yüzüstü bırak-, fırsat bil-, dallanıp budaklan-, boş bulun-, gelip çat-, yüz akıyla*

Levent Şahverdi Arşivi

çık-, elden ayaktan düş-, boş geç-, görüp geçir-, görmezden gel-, yüz yüze gel-, başı boş gez-, eli boş git-, dikine git-, yerinde gör-, aç kal-, apışıp kal-, yürekten inan-, köşe bucak kaç-, şaşırıp kal-, at oynatmaya kalk-, direnmeye kalk-, kısa kes-, taş kesil-, üstü kapalı konuş-, yürekten paylaş-, sarpa sar-, el üstünde tut-, deliksiz uyu-, alıp ver-, boş ver-, kulak ver-, ekmek elden su gölden yaşa-, kelle koltukta yaşa-, alıp yürü- vb.

5. *Fiil+özne+fiil* bağlantısı ile birleşenler: Bu türlü kalıplaşmış birleşiklerde, emir kipi biçimindeki fiilin önde ve sonda tekrarlı olarak kullanılması ile anlam kayması daha da güçlendirilmiştir: *Uç baba torik uç, gel keyfim gel, ye kürküm ye* gibi. *Yorgan gitmek kavga bitmek* deyimi de buna yakın bir şekildir.

II. İki Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiiller:

Bu gruba giren birleşiklerde, fiilden önceki isim ögeleri birden fazla olabilir. Buna göre bu gruptaki alt gruplar şöyle gösterilebilir:

1. *Özne+nesne+fiil* bağlantısı ile birleşenler: *İçi kan ağla-, eteği zil çal-, kan gövdeyi götür-, kendi kendini kemir-, ağzı lâf yap-, yangın bacayı sar-, eli silâh tut-* vb.

2. *Özne+yer tamlayıcısı+fiil* bağlantısı ile birleşenler: *İş (işi) baştan aş-, el (eli) kana bulaş-, kanı tepeye çık-, yumurta kapıya dayan-, el ayağa dolaş-, atı alan Üsküdar'ı geç-, söz ayağa düş-, iş dayıya düş-, başı dara gel-, canı burnunun ucuna gel-, keyfi yerine gel-, yakayı ele ver-, post elden git-, gözü arkada kal-, gözü yolda kal-, ayağı yerden kesil-, yer yerinden oyna-, evdeki pazar çarşıya uyma-, dünya başına yıkıl-* vb.

3. *Özne+zarf+fiil* kuruluşunda olanlar: *Gözü fal taşı gibi açıl-, gerisi vız gel-, benzi uçup git-, işi yolunda git-, gözü dışarı kay-, ayağı buz kes-, sözü kısa kes-, dumanı baştan tüt-* vb.

İki ögeli kalıplaşmalarda, üslup özelliği ve anlamdaki etkiyi artırmak amacı ile özneyle ikinci öge durumundaki kelimeler yer değiştirebilir. Bazen de özne kullanılmayabilir. Böylece, nesnenin, yer tamlayıcısının ve zarfın öne geçtiği kalıplaşmalar oluşur. Şimdi bunlardan da birkaç örnek verelim:

4. *Nesne+özne+fiil* kuruluşunda olanlar: *Ağzını bıçak açma-, ağızdan çıkanı kulak işitme- (ağzından çıkanı kulağı duyma-), yüreğini dehşet kapla-, yüreğini korku sar-, kafayı katır tep-* gibi.

5. *Nesne+yer tamlayıcısı+fiil* kuruluşunda olanlar: *Aklını başından al-, gemi azıya al-, kelleyi koltuğa al-, işi inada bindir-, başını taşa çal-, ekmeğini taştan çıkar-, altını üstüne getir-, dişini tırnağına tak-, dizgini elden kaçır-, öfkeyi tepeye sıçrat-, aklını başına topla-, dizginini elinde tut-, ortalığı velveleye ver-, turnayı gözünden vur-* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

6. *Nesne+zarf+fiil* kuruluşunda olanlar: *Ağzını hayra aç-, gözü dört aç-, ayağı (ayağını) denk al-, işi kestirip at-, kendini ateşe at-, kılı kırk yar-, ağzını bir karış açık bırak-, işi tadında bırak-, kendini yiyip bitir-, meydanı boş bul-, yüzü kara çıkart-, ana avrat düz git-, dünyayı ayağa kaldır-, ortalığı kasıp kavur-, ayağını yorganına göre uzat-, kaleyi içten fethet-, kaleyi içten yık-* vb.

7. *Yer tamlayıcısı+özne+fiil* kuruluşunda olanlar: *Başa (başına) iş açıl-, gözünden uyku ak-, ağızdan (ağzından) yel al-, işin içinde bir bit yeniği bul-, zihinde şimşek çak-, her kafadan bir ses çık-, yanaktan (yanağından) kan damla-, başına taş düş-, yüreğine korku düş-, canına ot tıka-, tepesine gök yıkıl-* vb.

8. *Yer tamlayıcısı+nesne+fiil* kuruluşunda olanlar: *Başına dert aç-, başına iş aç-, ağızdan lâf al-, burnundan kıl aldırma-, öküz altında buzağı ara-, ortada bir şeyler dön-, havanda su döv-, ağzında bir şey gevele-, kulağına kar suyu kaç-, canına can kat-, yoluna baş koy-, aklına turp sık-, ağzına kilit vur-, elinden ekmek ye-* vb.

9. *Yer tamlayıcısı+yer tamlayıcısı+fiil* kuruluşunda olanlar. Örnekleri çok sınırlıdır: *Zihinden bir yana git-, kuvveden fiile çıkar- (geçir-), renkten renge gir-, kalıptan kalıba dön-* vb.

10. *Yer tamlayıcısı+zarf+fiil* kuruluşunda olanlar: *Akıldan silip at-, komşunun malına (tavuğuna) yan gözle bak-, yere sağlam bas-, ecelin koynundan sıyrılıp çık-, etrafta (etrafında) dört dön-, içine kurt düş-, burnundan fitil fitil getir-, gözüne hoş görün-, havada sallanıp kal-, kalaysız tencerede kavur kavur kavur-* vb.

11. *Zarf+nesne+fiil* yapısında olanlar: *Beş kuruşun hesabı için kırk takla at-, çul üstünde kir görünce baygınlık geçir-, boş yere emek harca-, yüz bulup astar iste-, çayı görmeden paçayı sıva-, ağzı ile kuş tut-, nabza göre şerbet ver-, bir taşla iki kuş tut-* vb.

12. *Zarf+yer tamlayıcısı+fiil* kuruluşunda olanlar: *Altından girip üstünden çık-, hıh deyip burnundan düş-, yer yarılıp içine gir-, topal eşekle kervana karış-, öpüp başına koy-, nalıncı keseri gibi kendini yont-* vb.

13. *Zarf+zarf+fiil* kuruluşunda olanlar: *Doluya koyup alma- boşa koyup dolma-, bir elle verip bir elle geri al-, ince eleyip sık doku-, kendi başına ayakta dur-* vb.

14. *Fiil+nesne+fiil* kuruluşunda olanlar. Bu gruptakiler sayıca pek sınırlıdır: *Al takke ver külâh, al abdestini ver pabucumu* vb.

III. Üç Ögeli Kalıplaşmış Birleşik Fiiller

Bu gruba girenler; yukarda gösterdiğimiz fiilden önce gelen ve onun anlamını etkileyen özne, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf gibi isim ögelerinden

Levent Şahverdi Arşivi

üçünün yan yana gelmesi ile oluşan birleşiklerdir: *Anasından emdiği süt fitil fitil burnundan gel-* (veya *anasından emdiği sütü fitil fitil burnundan getir-), elini sıcak sudan soğuk suya sokma-, ayağını yere sağlam bas-, saça sakala (saçına sakalına) ak düş-, şeytana pabucu ters giydir-, sol elden sağ ele destek kalma-* vb.

Deyimleşmiş birleşik fiiller üzerinde yüksek lisans tezi hazırlamış ve bu fiillerin bir listesini çıkarmış olan Deniz Öztürk[1], yaptığı taramalara dayanarak bu türlü fiillerin sayısının 6223 olduğunu belirtmektedir. Bu kalıplaşmalarda 846 adet fiil esas anlamı dışında kullanılmıştır. Bu da demektir ki, yukarda sıraladığımız örneklerde de görüldüğü üzere, aynı fiille birden çok sayıda kalıplaşmalar gerçekleşmiştir. Deniz Öztürk'e göre söz gelişi *gel-* fiili 192, *düş-* fiili 187, *var-* fiili 176, *kal-* fiili 170, *al-* fiili 144, *tut-* fiili 110 farklı kalıplaşma yani anlam değişmesi geçirmiştir.[2] Bu durum, çeşitli yönlerde anlam kaymasına uğramış olan fiillerin, Türkçenin kelime hazinesini zenginleştirme ve anlatım gücünün sınırlarını alabildiğine genişletme açısından ne kadar etkili olduğunu ortaya koyan somut bir tanıktır.

Kalıplaşma yolu ile oluşan birleşik fiillerin tek ögeli olanları 5700 civarında iki ögeli olanları da 517 civarındadır. Üç ögeli olanların sayısı bunlara oranla hayli düşüktür.

Kalıplaşmış Birleşik Fiillerin Anlam Yapısı

Yukarda anlam kayması yoluyla kalıplaşan birleşik fiillerin gramer yapılarını açıklamaya çalıştık. Şimdi biraz da bu birleşiklerdeki anlam kaymasının nasıl gerçekleştiğini belirtmeye çalışalım:

Türkçe şekil bilgisinde ve eklerinin kullanılışında, yeni görev dallanmalarına elverişli bir yapı özelliği taşıdığı gibi, anlam bilgisi açısından da yeni gelişmelere imkân veren bir esnekliğe sahiptir. Bunların dışında bir diğer yanı da anlatılması güç birtakım soyut kavramların karşılanışında, somuttan soyuta yönelme eğiliminin ağır bastığı bir dil olmasıdır. Bu temel özelliği dolayısıyla, pek çok soyut kavramı, somut nesnelere benzetme veya somut olaylardan yararlanma yoluyla karşılamıştır. Bu yol, daha çok soyut kavramı; baş, kaş, göz, kulak, burun, el, diz, ayak gibi vücut organları ile yapılan hareketlerle anlatma veya dış dünyadaki elle tutulur, gözle görülür çeşitli somut olaylara benzetme biçiminde kendini göstermiştir. Soyut bir kavramın karşılanabilmesi için somut bir örnekten hareket edilerek; benzetmeli, mecazlı kullanımların benimsenmiş olması, ister istemez o somut anlatımın uzun zaman

[1] *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enst. , Türk Dili Ana Bilim Dalı, Ankara 1997.

[2] *A.g.e.*, s. 909.

Levent Şahverdi Arşivi

içinde bu özel kullanım biçiminden kaynaklanan bir anlam kaymasına uğratmıştır. Böylece, anlamca birbirinden farklı yeni kavramlara karşılık olan birleşik fiiller ortaya çıkmıştır. Bunu bir iki örnekle açıklamaya çalışalım: Söz gelişi *çamur at-* birleşik fiili, somut anlamda birinin üzerine çamur atmak demektir. Ama bu fiil benzetme yolu ile bir insanı, sanki üzerine çamur atmış gibi kirletmek, lekelemek anlamında kullanılmaya başlayınca anlam kayması yoluyla kalıplaşmış bir birleşik fiile dönüşmüştür. *İnce eleyip sık doku-*" bir şeyi en ince ayrıntısına kadar araştırmak" (O her zaman ince eleyip sık dokuyan bir insandır.), *gözü fal taşı gibi açıl-* "hayrete düşmek, hayretten donakalmak" (Kendisine anlatılan korkunç olaylar karşısında adamın gözleri fal taşı gibi açılmıştı.), *mekik doku-* "bir iş için çok gidip gelmek" (Genel Müdür iki dev firma arasındaki anlaşmayı mekik dokuma yöntemiyle sağlayabildi.), *pabuç bırak-* "taviz vermek" (Bende eksik eteğe pabuç bırakacak yüz var mı be! H. Taner, *Keşanlı Ali Destanı,* 61), *dilde (dilinde) tüy bit-* "bir görüşü kabul ettirmek için defalarca söylemek; tekrar etmekten usanç gelmek" (Onlara bu işin nasıl başarılabileceğini defalarca anlatmaktan artık dilimde tüy bitmişti.), *kapıya dayan-* "tehdit etmek, gelip çatmak" (Ufuk'un ufak tefek, yamru yumru rençper babası, öğretmenin kapısına dayandı. S. Çokum, *Rozalya Ana*, 100), *defterini dür-* "hesabını görmek, öldürmek" (Adamın defterini dürmüş hâlâ inkârda direniyor.) gibi örneklerde de birleşik fiiller somut anlamdan ve somut olaylardan soyut anlatıma yönelen gelişmelerle birer kalıplaşmış fiile dönüşmüşlerdir.

Buna karşılık *gözden düş-* "sevgi ve ilgiyi kaybetmek", *göze gir-* "birinin sevgi ve ilgisini kazanmak", *gözü dön-* "aşırı öfkeyle ne yaptığını bilmez duruma gelmek", *göz dik-* "bir şeyi ele geçirmek isteğine kapılmak", *kem gözle bak-* "biri hakkında iyi şeyler düşünmemek, onu hor görmek" , *kucak aç-* "birini himayesine almak, yardım etmek, kol kanat germek", *ayak dire-* "inat etmek, bir şeyi yapmakta veya yapmamakta ısrar etmek", *küçük dilini yut-* "hayretten donakalmak, şaşırmak, hayret içinde kalmak", *elden ayaktan düş-* "kendi işini yapamaz duruma gelmek", *içi kan ağla-* "belli etmeden derin bir üzüntü çekmek" birleşik fiillerindeki anlam kaymalarında da insan organlarının elle tutulur, gözle görülür somut hareketlerinden yararlanılmıştır.

Pire için yorgan yak- "küçük bir menfaat için büyük zarara girmek", *bir taşla iki kuş vur-* "girişilen bir hareket, bir teşebbüs sonunda iki ayrı güzel sonuç almak", *sudan çıkmış balığa dön-* "içinde bulunduğu durumu yadırgamak, çok şaşırmak", *şamar oğlanına dön-* "herkesin kolayca çattığı, hıncını kendinden aldığı bir insan olmak". *Kabak çiçeği gibi açıl-* "utangaçlıktan normal davranıştan sıyrılarak, birdenbire serbest veya pervasız davranmaya başlamak" örneklerinde de tam bir benzetme yapılarak yine

Levent Şahverdi Arşivi

bunların gerçek anlamları dışındaki mecazlı kullanışları etken olmuştur.

Kalıplaşmış birleşik fiillerde, bazen birleşiğin isim ögesi bir dereceye kadar kendi anlamını korumuş, fiil ögesi anlam kaymasına uğramıştır: *Kavga çıkar-* "kavga etmek", *dile düş-* "biri hakkında dedikodu yapılmak, kötü şeyler söylemek", *pusuya düşür-* "birine pusu kurarak saldırmak, kötülük etmek", *göğüs geçir-* "derinden iç çekmek" gibi.

Daha yukarıda sıralanan örneklerde görüleceği üzere, diğer bir kısım birleşiklerde ise, birleşiğin tümü birden anlam kaymasına uğramıştır: *Başını taşa çal-* "bir olaydan dolayı kendine veya başkasına çok öfkelenmek" (Bu gün olanları duyunca başımı taşlara çaldım ama faydasız. (K. Tahir, *Devlet Ana*, 152), *etekleri zil çal-* "fazlasıyla sevinmek, çok sevinmek" (Çocuklarının başarısından annelerinin etekleri zil çalıyordu.), *birini cebinden çıkar-* "kıyaslanan kişiden çok üstün olmak" (Baksana bana! Senin gibilerin on tanesini cebimden çıkarırım.), *havanda su döv-* "boşuna emek vermek, boşuna uğraşmak", *ocağına düş-* "birine sığınmak, birinden yardım istemek", *hapı yut-* "aldanmak, kötü bir duruma düşmek, müşkül bir durumda kalmak" gibi.

Dilimizin fiil dışındaki öteki deyimlerinde olduğu gibi, kalıplaşmış birleşik fiillerde de gerçekleşmiş sosyal olaylardan, bir hikâyeden veya eski geleneklerden kaynaklanan kalıplaşmalar da vardır: *Abayı yak-* "birine vurulmak, âşık olmak", *pabucu dama atıl-* "değeri düşmek, itibarı kalmamak", *altından Çapanoğlu çık-, baklayı ağzından çıkar-* "gizli tutulan, açıklanmak istenmeyen bir şeyi sonunda açıklamak" gibi.

Bir derginin sınırlı sayfaları içinde, sizlere, anlam kayması yoluyla oluşmuş birleşik fiilleri, yapıları ve temel özellikleri ile kısaca açıklamaya çalıştım. Yapılan açıklamaların ortaya koyduğu üzere, dilimiz anlam kayması ve kalıplaşma yoluyla bir yandan söz varlığını alabildiğine zenginleştirirken bir yandan da mecazlı ve sanatlı kullanım yolu ve somuttan soyuta uzanan bir gelişme yöntemiyle kendi anlatım gücünü çok yüksek bir düzeye ulaştırabilmiştir. Somut benzetmelerle fiil gruplarına yeni yeni anlamlar yükleyerek ve karmaşık soyut kavramları kolayca karşılayabilme özelliği dolayısıyla da, eğer deyim yerinde ise edebî eserlerde olduğu gibi dilimizde de doğal bir sehl-i mümtenî (kolay gibi görünüp de aslında söylenmesi güç olan söz sanatı)'nın gizli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır sanırız!

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türkçemiz her türlü bilim, kültür ve sanat gereksinimini karşılayabilecek bir yapı ve işleyiş özelliklerine sahiptir. Yeter ki onun değerini bilelim ve Atatürk'ün de daha 1930 yılında "*Türk dili dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil şuurla işlensin.*" sözleri ve güçlü bir önsezi ile dile getirdiği üzere, ona bilinçli olarak sahip çıkabilelim...

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dili, S. 559 (Temmuz 1998), s. 3-14.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BENZETME YOLUYLA KURULAN BİRLEŞİK KELİMELER ÜZERİNE

1. Her dilde olduğu gibi Türkçede de kök diye adlandırdığımız ana dilden gelme temel kelime kadrosu sınırlı olduğu için, dil zaman içinde beliren ihtiyaçları ve yeni kavramları karşılamak üzere, çeşitli imkânlara başvurmuştur. Türkçede kelime hazinesini genişletmek ve dili söz varlığı bakımından zenginleştirmek için başvurulan dört yol vardır. Bunlardan birincisi *türetme.* ikincisi *birleştirme,* üçüncüsü *kalıplaşma* yolları, dördüncüsü de yabancı dillerden geçen *alıntı sözler* (Lehnwort)"dir.

Bunlardan *türetme* ve *birleştirme* dile işleklik ve yaratıcılık kazandıran en etkin yollardır.

Türkçede bir kök ile bir ekin veya bir kök ile üst üste gelebilen birden fazla eklerin birleşmesi ile gerçekleştirilen türetme yolu çok işlektir: *Öz/öz-le-, öz+le-m, öz+le-y-iş, öz+le-n-dir-: öz+e-n, öz+e-n-ti, öz+e-n+li; sev-/sev-im, sev-im+li+lik; yak-/yak-ış-, yak-ış-ık, yak-ış-ık+lı, yak-ış-ık+sız, yak-ış-ık+lı+lık, yak-ış-ık+sız-lık; uta-n-/ıutan-gaç* gibi, Ancak, dilimiz türetmenin elverişli olmadığı yerlerde birleştirme yoluna başvurmuştur. Bu yol da Türkçenin çok yönlü bir üretim biçimidir.

Bildiğimiz gibi, *birleştirme* yolu. türetmede olduğu gibi bir kök ile bir veya daha fazla eki değil. doğrudan doğruya iki veya daha çok kelimeyi Türkçenin belirli gramer kalıpları içinde yeni ve tek bir kavrama karşılık olacak biçimde bir araya getirmek veya birleştirmektir. Bu yolla kurulan sözlere *birleşik kelime* veya *birleşik sözcük* denir.

2. Şimdiye kadar gramerlerimizde birleştirme yoluyla üretilen sözler genellikle dilin yapı ve işleyiş ölçülerine uygun derinlemesine bir değerlendirilmeden geçirilmediği için, tanımında sınıflandırılmasında hatta bunlarla ilgili olarak imla kurallarına bağlı yazılışlarında daha çok şahsi ve itibari ölçülere dayanan birtakım ayrılıklar ortaya çıkmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bazı gramer yazarları, birleşik kelimeyi *ayakkabı, açıkgöz, ateşböceği, buzdolabı, demiryolu, hanımeli, imambayıldı, ilkönce. kahvaltı, kaynana. pazartesi, niçin, reddetmek* gibi. Örneklerde görüldüğü üzere, yalnızca birleşiği oluşturan kelimelerdeki ses ve anlam kaynaşma ve kalıplaşmasına bağlı saymışlardır. Bu nedenle *badem ağacı, erik çiçeği. canavar düdüğü,, cep saati, çavuş üzümü, Japon sarmaşığı, Hint keneviri, kuru fasulye, salkım söğüt* gibi birleşik yapı içinde her kelimenin kendi anlamını koruduğu şekiller genellikle bu tanımın dışında bırakılmıştır. Bunları da birleşik kelime kalıbı içinde görenler ise, nitelik bakımından anlam değişme ve kalıplaşmasına uğramış öteki örneklerle bir tutarak çok defa bitişik yazmayı yeğlemişlerdir. Böylece birleşik kelime konusunda bir karışıklık ortaya çıkmış; bu karışıklığı önlemek üzere, birleşik kelimeyi; tanımı, niteliği, türleri ve sınıflandırılması açısından yeniden inceleme ve değerlendirme gereği doğmuştur.

3. Birleşik kelime, iki veya daha çok kelimenin Türkçenin belirli birleşme kuralları içinde tek bir kavrama karşılık olacak şekilde birleştirilmesidir. Her birleşik kelime, birleşiği oluşturan sözlerin kendi anlamlan dışında yeni ve bağımsız bir sözlük anlamı taşımaktadır. *Cep saati* artık bu birleşik içinde *cep*'tir ne de yalnız başına herhangi bir *saat*'tir. *Kol saati, masa saati* ve *duvar saati*nden ayrı cepte taşınan bir saat türüdür. Bu bakımdan özel bir kavrama karşılık olan yeni bir sözlük birimidir. *Kaynata* "ailede gelin veya damadın babası" sözünde de *kayın* ve *ata* sözleri ses ve anlam kaynaşmasına uğrayarak eskisinden farklı yeni bir kavramın karşılığı olmuştur. *Karnıyarık* 'bir patlıcan yemeği" ve *yüzgöz olmak* birleşiklerinde ise, bir anlam kayması ve anlam değiştirme sözkonusudur.

Birleşik kelimeler gramer yapıları bakımından, tıpkı kök ve türetme sözlerde olduğu gibi, Türkçenin sekiz kelime sınıfından birinde yer alır. Yani ad, sıfat, zamir, zarf, edat, fiil vb.. şekillerinde kullanılır. Sınıflar arasında yer değiştirebilir. Yeni türetmeler ve birleşimler yapabilir.

Yukarıdaki açıklamalar gösteriyor ki Türkiye Türkçesi'nde taşıdıkları nitelik bakımından iki türlü birleşik kelime vardır:

A. Birleşik kelime içindeki sözlerden her birinin kendi anlamını koruyarak ortaklaşa yeni bir kavrama karşılık oluşturduğu birleşikler. Bu türlü birleşik kelimeler dilimizde çok geniş bir yer tutar. Gramer yapısı ve şekil bilgisi açısından belirtisiz isim tamlaması, sıfat tamlaması, isnat grubu, edat grubu, zarf grubu, bağlaşa grubu (ikileme) ve birleşik fiil oluştururlar: *el aynası, yaban gülü, yer fıstığı. açık-yeşil, taze bakla. toplu iğne, başı açık, cebi delik, sabaha karşı, öğleye doğru, çok fazla, dile kolay, iyi kötü, düşe kalka, boyun eğmek, dil uzatmak, kabul etmek, pişman olmak* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

B. İkinci tür birleşiklerde, birleşik kelimeyi oluşturan sözlerden biri veya tamamı ya ses yapısı ya da anlam bakımından birer değişme ve dönüşme aşamasından geçerek yeni bir kavrama karşılık olmuşlardır. Bunlarda şekil ve anlam bakımından dönüşmeye dayalı bir kalıplaşıp kaynaşma söz konusu olduğu için, A grubundaki birleşiklerden farklı olarak bitişik yazılırlar: *cumartesi (< cuma ertesi), pazartesi (< pazar ertesi), çarşamba (< Far. çehār şenbe), kaynana (< kayın ana), sütlaç (< sütlü aş) nasıl (< ne asıl), affetmek (< Ar. afv + et-), reddetmek, menetmek (< Ar. men' et-); acemborusu, akşamsefası, babayiğit, başıboz.uk, civciv, çöpçatan, gecekondu. hanımeli, imambayıldı, kaynanadili, külbastı, şıpsevdi: başvurmak, tutuvermek, bakakalmak, düşeyazmak* vb.

Bu tür birleşik sözler de şekil bilgisi (morphologie) bakımından. Öteki sözlük birimleri gibi sekiz kelime sınıfı içinde. yer alırlar. Örnekler: Evlenip yuva kuran bir kimse zamanla elbette *çoluk çocuk* sahibi olacaktır. *Kadınbudunu* seviyorsan, nasıl yapıldığını öğrenmelisin. Artık devrimiz bir *bilgisayar* devridir. Arkadaşım *fildişi* renginde bir tayyör yaptırmış. Hiç yoktan *dedikodu* üretmekle vakit öldürmeyiniz. Teklifinizin *elverişli* olduğunu sanmıyorum. Bu konuda siz *önayak* olabilirsiniz vb.

4. Birleşik kelimeler anlam bilimi açısından ele alındıklarında, birbirlerinden farklı anlam özelliklerine sahip oldukları görülür. Bunlar bir isim, bir nesnenin yapıldığı maddeyi, yetiştiği yeri verdiği ürünü, o nesnenin taşıdığı vasfı veya özelliği gösterme; isimlendirmedeki işlevini belil1me, bir özelliği bir nesneye yargı halinde yükleme, aidiyet belirtme, kalıplaşmış çekimli fiillerden oluşmuş isimlere dönüşme ve benzetme gibi çok yönlü anlam incelikleri taşırlar. Birleşik kelimeleri taşıdıkları bu anlam değerleri açısından 8-10 gruba ayırmak mümkündür. Bu konuda henüz tamamlamaya çalıştığımız bir araştırmada. birleşik kelimelerin anlam yapısı maddeler halinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ancak. buradaki konumuz yalnız benzetme yolu ile kurulan birleşik kelimeler olduğu için, konuşmamızı bu noktada toplamak istiyoruz:

Benzetme ve Anlam Aktarımı Yoluyla Kurulan Birleşik Kelimeler

5. Dilimizdeki birleşik kelimelerin önemli bir kısmı benzetme ve anlam aktarımına başvurularak oluşturulmuştur. Genel dil biliminde de önemli bir yeri olan anlam aktarımı (*metaphor*), birleştirme yoluyla yapılan adlandırmada, bir kavram için şekil veya özellik bakımından kendisine benzeyen başka bir kavramdan yararlanma olayıdır.

Bu türlü birleşiklerde. birleşiği oluşturan sözler kısmen veya tamamen anlam değişmesine veya kaynaşmasına uğramışlardır. Dilimizde bitki, çiçek,

Levent Şahverdi Arşivi

meyve, hayvan, balık, kuş, böcek, eşya, nesne, alet, yemek vb. adları gösteren birleşik kelimelerin çoğu bu yolla kurulmuştur. Bunları kendi içlerinde bir sınıflamadan geçirince şu alt gruplara ayırabiliriz:

a- Bitki, Çiçek, Meyve Adları

Bunlar şekilleri veya taşıdıkları özellikler bakımından çok defa bir hayvan nadiren de bir insan organına benzetilerek anlam değişme ve kaynaşmasına uğramış olan birleşiklerdir: *aslanağzı* (bir çiçek türü), *aslankuyruğu* bir bitki türü), *ayı kulağı* (bitki türü), *geyikdili* (bitki türü), *horozibiği* (bitki türü), *itburnu* (bir bitki meyvesi), *katırtırnağı* (bitki türü). *kazayağı* (bitki türü), *keçisakalı* (bitki türü), *açıkağız.* (bitki türü), *kız* (bitki türü), *turnagagası* (bitki türü). *alabaş* (bitki türü), *gelinparmağı* (bir üzüm türü), *keçiboynuzu:* (bir meyve türü), *koyıngöbeği* (mantar), *keçimemesi* (bir üzüm türü), *altanbaş* (bir kavun türü). *altıparmak* (palamut), *beşbıyık* (muşmula) vb.

b- Bitki ve çiçek adlarının bir kısmı da şekil, renk ve özellik bakımından bazı nesnelere benzetme yolu ile oluşmuştur: *acemborusu* (bitki türü), *ateş çiçeği. atlas çiçeği. çadır çiçeği. çayırsedefi* (bitki türü), *çobantarağı* (bitki türü), *çoban çantası* (bitki türü). *çoban düdüğü* (bitki türü), *çoban tuzluğu* (bitki türü), *ipek çiçeği. küpe çiçeği. dantel ağacı, katranköpüğü* (mantar). *kuş üzümü* (küçük taneli bir üzüm türü), *kuzu kestanesi* (küçük taneli kestane meyvesi). *kuzgunkılıcı* (bitki türü), *suibriği* (bitki türü). *şeytanarabacı* (uçuşan tohum), *venüsçarığı* (bitki), *yılanyastığı* (bitki türü) vb.

c- Bazı bitki ve çiçek adları da insana özgü sıfat yakıştırmaları ile kurulmuştur;*akşamsefası* (bir çiçek türü), *gündüzsefası* (bir çiçek türü), *gecesefası* (bir çiçek türü), *camgüzeli* (bir çiçek türü), *çayırgüzeli* (bir bitki türü), *saksıgüzeli* (bir çiçek türü), *sarısabır* (bir bitki türü) vb.

ç- Bir vasıfla bir organ adını birleştiren ve benzetme yoluyla anlam değişmesine uğrayan hayvan, kuş, balık ve böcek adları da vardır: *akbaş, alabacak* (bir at türü), *beşparmak* (deniz hayvanı), *beşpençe* (bir böcek türü), *öküzburun* (bir kuş türü), *uzunkuyruk* (bir kuş türü), *bağrıkara* (bir ?) *çakırkanat* (ördek), *iribaş* (kurbağa kurtçuğu), *kababurun* (bir balık türü), *kamçıkuyruk* (koyun türü), *kızı/kanat* (bir balık türü), *sarıağız* (bir balık türü), *sarıgöz* (bir balık türü), *sarıkuyruk* (bir balık türü), *sarıkulak* (bir balık türü), *tokmakbaş* (bir balık türü) vb.

d- Bir organa benzetme yoluyla kurulmuş olan birleşik sözlerin bir kısmı da alet, eşya ve nesne adlarıdır: *balıkgözü* (halka), *deveboynu* (boru), *domu;:ayağı* (çubuk), *domuztırnağı* (bir tür kanca), *horozayağı* (burgu), *kargaburun* (bir alet), *keçitırnağı* (oyma kalemi), *kedigözü* (lâmba),

Levent Şahverdi Arşivi

leylekgagası (alet), *sıçan kuyruğu* (törpü), *baltabaş* (gemi), *kancabaş* (kayık), *balıksırtı* (kumaştan bir desen türü), *civanbaşı* (bir nakış türü), *eşeksırtı* (çatı tarzı), *koyboynuzu* (işaret türü), *sıçandişi* (bir dikiş türü) vb,

e- Yukarıdaki gruba: *itdirseği* (arpacık), *delibaş* (bir hastalık türü), *karabacak* (bir hastalık türü), *karataban* (bir tür hastalık) gibi bazı hastalık adları da dahil edilebilir.

f- Şekilce bir nesne veya bir organa benzetme yolu ile kurulmuş yemek' yiyecek ve tatlı adları da vardır: *bohça böreği, fincan böreği, sigara böreği, kol böreği, dil peyniri, dilber dudağı,* (bir tatlı türü), *hanımgöbeği* (bir tatlı türü), *hanımparmağı* (bir tatlı türü), *kadınbudu* (köfte türü), *kadıngöbeği* (bir tatlı türü), *kalburabasma* (bir tatlı türü), *karnıyarık* (bir türlü patlıcan yemeği), *kargabeyni* (yemek türü), *kedidili* (bir tür bisküvit), *tavukgöğsü* (bir türlü tatlı), *vezirparmağı* (bir tatlı türü) vb,

g- Bu gruptaki birleşiklerin bir kısmı da çeşitli kagvav, kuş madde ve nesnelerin rengine benzetme yoluyla kurulmuş olan renk adlarıdır: *baklaçiçeği, balköpüğü, camgöbeği, deniz mavisi, gece mavisi, devetüyü, fildişi, filiz yeşili, granit grisi, bakır kırmızısı, gül kurusu, güvercin boynu, güvercin gözü, kazayağı, kavuniçi, kahverengi, narçiçeği, ördekbaşı, ördek gagası, petrolrengi, tavşanağzı, tavşan kanı*, *turnagözü, vapurdumanı, vişneçürüğü, yavruağzı* vb, Bunlar *renk* sözü ile birlikte sıfat olarak kullanılır.

h- Gök cisimlerini gösteren birleşik isimler içinde benzetme yolu ile kurulmuş olanlar vardır: *Altıkardeş* (bir yıldız kümesinin adı). *arıkovanı* (bir yıldız kümesinin adı), *Büyükaslan* (bir yıldız kümesinin adı). *Demirkazık* (bir yıldız adı). *Güneybalığı* (bir yıldız adı), *Küçükaslan* (bir yıldızın adı), *Küçükayı* (bir yıldız kümesi), *Kervankıran* (bir yıldızın adı), *Samanuğrusu* (bir yıldız kümesi), *Üçkardeş* (bir yıldız kümesi), *Yedi kardeş* (bir yıldız kümesi) vb.

Bu konuşmamızda birleşik kelimelerin sınırlı tek bir grubunu ele aldığımız için, yalnızca bu gruba dayalı bir sonuç vermeyi yeterli saymıyoruz. Aslında konunun bütün birleşik kelimelerle ilgili bir sonuca bağlanması daha isabetli olacaktır. Bu konuda tamamlanmak üzere olan ayrı bir çalışmamız vardır. Ancak, üzerinde durduğumuz grupla ilgili olarak konuyu şöyle bir sonuç değerlendirmesinden geçirebiliriz:

1. Türetme kelimeler dilin anlam + işlev ilişkisine bağlı üretimlerdir. Birleşik kelimeler ise, belirli şekil bilgisi kalıpları içinde yer aldıkları hâlde, anlam bilimini ön plana çıkaran üretim şekilleridir. Bu bakımdan birleşik işlenişinde şekil bilgisi ile anlam bilimini denkleştiren bir yöntem uygulanması gerekir. Bazı gramerler, bu türlü birleşik kelimelerin yeni bir üretim şekli olduğunu dikkate almadan konuya sadece şekil bilgisi veya anlam bilimi açısından yaklaşmışlardır. Böylece, birleşik kelime için verilen bilgiler,

Levent Şahverdi Arşivi

dilimizin üretim imkanlarını tam olarak belirtme bakımından yetersiz kalmıştır. Şekil bilgisi ve anlam bilimi yöntemlerinin birlikte uygulanmaması, yer yer birleşik kelime ile deyimlerin de birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. Söz gelişi *demir leblebi, püsküllü belâ, gözden düşmek, tepesi atmak* birleşik kelime midir? deyim midir?

2. Benzetme yolu ile oluşturulan birleşik kelimelerde, dilimizdeki somutlaştırma eğiliminin ağır bastığı görülüyor. Birçok bitki, Çiçek, eşya, alet ve nesne adları ile, konu dışı olduğu için bizim burada dokunmadığımız yer adları (Çanakkale. Beşiktaş. Bülbülderesi vb.) isimleştirmede somutlaşmaya verilen ağırlığın tanıklarıdır. Yalnız burada dil ve kültür tarihi ile ilgili bir kanımızı da belirtmek istiyorum:

Anadolu'yu yurt edinmiş olan Oğuzların bu bölgede tamamıyla yerleşik hayata ve tarım kültürüne de geçmiş olmaları dolayısıyla. henüz tanımadıkları çiçek, meyve, nesne, âlet vb. kavramları, aşina oldukları hayvan yetiştirme kültüründen gelen benzetme ve aktarmalarla adlandırmış görünüyorlar. Bu adlandırmada belki bir dereceye kadar, birlikte yaşadıkları unsurları veya komşu kavim dillerindeki şekillerin de etkisi olabilir. Bu hususların dil ve kültür tarihimiz açısından ayrıca ele alınıp işlenmesi ve incelenmesi gerekir düşüncesindeyiz.

3. ***Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 1996***, (TDK yay., Ankara 1999), s. 679-683.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKÇEDE EDAT KONUSU VE GRAMERLERİMİZDE BU KONU İLE İLGİLİ SINIFLANDIRMA SORUNU

1. Türkler, çok eskiden beri kurdukları devletlerin coğrafi konumlarına, siyasî ve sosyal durumlara bağlı olarak çeşitli milletler ve dolayısıyla çeşitli kültürlerle ilişkiye girmiştir. Bu ilişkilerin sonuçları ister istemez kültürün en önemli ögesi olan dile de yansımıştır. Bu yansıma ile de karşılıklı kelime alış verişi başlamıştır: İlk dönemlerde Çinceden başlayarak, Moğol, Tibet, Sanskrit, Sogut, daha sonra Rus, Grek, İtalyan, Ermeni, Sırp, Macar, Romen, Arap, Fars vb. dillerden Türkçeye geçmiş ve zamanla Türkçeleşmiş pek çok kelime ve birtakım gramer şekillerinin bulunduğu dilcilerimizin öteden beri bildiği bir gerçektir. Bu alıntılara karşılık, dilimizden o dillere verilmiş kelime ve şekiller de az değildir. İşte bir gramer kavramını karşılayan "edat" sözü de dilimize bu kültürel ilişkilerin getirdiği yığınlarca Arapça terimden biri olarak girmiştir.

2. Bilindiği gibi, XI. yüzyıldan başlayarak Anadolu'ya göç etmiş Oğuzlar tarafından kurulmuş olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin resmi dili Farsça, din dili, bilim dili ve dış yazışma dili de Arapça idi. XIV. yüzyıl başında Selçuklu Devleti'nin yıkılıp parçalanması ve Anadolu Beylikleri'nin kurulması ile başlayan dönem, Millî kültür hayatında yeni bir devre oluşturmuştur.[3] Bu dönemde, Anadolu'da her beylik merkezinde birer kültür ve sanat hayatının filizlenmesi, Türk dili ve edebiyatı için bir rönesans başlatmıştır. O tarihe kadar yalnızca konuşma dili olarak süregelen Oğuzca, Beylikler Devri Anadolu'sunda artık bazı ağız farkları ile de olsa, bir yazı dili olma niteliği kazanmış ve yüzlerce eser vermiştir.

XV. yüzyıl ortalarından başlayarak Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde Arapça ve Farsçanın etkisini gittikçe yoğunlaştırması ve klâsik bir Osmanlı yazı dilinin oluşması, bu etkiyi kaçınılmaz olarak gramer alanına da sokmuştur. Bunda bir dereceye kadar, XI. yüzyıldan bu yana Orta Asya Türk devletlerine İslâmî kültür unsurlarının baskısı yanında, bu dönemde yazılan eserlerin, Araplara Türk dilini öğretmek -amacıyla da olsa, Arapça olarak kaleme alınmasının da payı vardır. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügat-it Türk*'ü bunların başında yer alır. Kâşgarlı, Türk dilinin kelime hazinesini ve Türkçenin yapısı ile ilgili kuralları, Arap dilinin gramer kalıplan içine sokarak

[3] Anadolu Beylikleri dönemindeki Türkçenin yapı ve özellikleri için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi" *Türk Ansiklopedisi.* c.XXXII (Ankara,19S3). §.393-405: *Eski Anadolu Türkçesi.*

Levent Şahverdi Arşivi

değerlendirmiştir.[4] Aynı durum daha sonra ortaya konan sözlük-gramer karışımı eserlerde de görülür.

Kaynak eserlerin verdiği bilgilere göre, Türkçenin bilinen en eski grameri yine Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Kitâbu Cevâhirü'n-nahv fî-Lûgâti't-Türk* adlı eseridir.[5] Ancak, bu eser bugün elimizde değildir. Kayıp kitaplar arasındadır, Bu nedenle Kâşgarlı'nın Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi gramerini hangi ölçü ve kurallar içinde değerlendirdiğini bilemiyoruz. Yalnız, *Dîvân-ü Lûgât-it-Türk*'le kıyaslayarak onun da Arap dilinin kalıplarına ve gramer ölçülerine göre düzenlendiğini söyleyebiliriz.

Daha sonra yazılan, özellikle Anadolu'da Osmanlı Türkçesini temsil eden ve sayılan bir ikiyi geçmeyen gramerlerdeki durum da aynıdır. Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm* (M. ı 530)'u[6] bunu takip eden *Eş-Şüzûrü'z-Zehebiyve,* Kıpçak Türkçesini temsil eden *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*[7] ve diğerleri[8] ... Osmanlı İmparatorluğu'nda Arapça ve Farsça olarak kaleme alınmış yığınlarca Arap ve Fars dili gramerleri yazıldığı hâlde, ne yazık ki Türkçenin geri plana itilmesine paralel olarak Türk dili gramerleri de yazılamamıştır. Daha doğrusu ana dili için gramer yazma gereksiz sayılmış; ağırlık Arapça ve Farsça gibi yabancı dil gramerlerine verilmiştir. Tanzimat sonrası dönemde sözlükçülüğü yanında gramer yazarlığı ile de Ün yapmış olan Şemseddin Sami 1308'de kaleme aldığı *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* adlı[9] gramerinin "ifade-i meram" başlıklı ön sözünde bu durumu şöyle dile getirilmiştir: "Bir vakitler olmuştur ki, akvam ve ümem kendi lisanlarının kavaidini tahsil etmeyi tahsil-i hasıl kabilinden addederek, bundan sarf-ı nazarla, yalnız ecnebi lisanların kavaidi ile uğraşmışlardır Bu kabilden olarak eslafımız lisan-ı Arabinin kavaidine hasr-ı himmet edip, kendi lisanlarının kavaidine rağbet etmemişlerdir"

"Vakıa, herkes kendi lisanını ta çocukluğunda öğrendiğinden. onun tahsili için kavaide muhtaç değilse de her şeyin cihet-i ameliyesi ile cihet-i ilmiyesi beyninde fark olup. nazariyatı bilinmeyen bir hakikat-ı ma'Iûme pek de ma'Iûm addolunamayacağından ve zaten her lisan avâmın ve alelhusus ecnebilerin ağızlarında bazı tahrifat ve galatâta uğradığından, bir lisanın fesahatini muhafaza için kavaidinin zaptı ve herkesin elsinei saire tahsiline girişmezden evvel kendi lisan-ı mâderzâdının kavaidini tahsil etmesi vaciptir."[10]

---

[4] Besim Atalay Terc., TDK yay. 1, baskı, Ankara 1939-1943. 4.cilt: 3.baskı 1992 s.5-6'da verilen ayrım ve açıklamalara bk,

[5] Bk. Besim, Atalay, Div. Terc., CI, s.VIII.

[6] Besim Atalay yay. TDK İstanbul, 1946.

[7] Besim Atalay çevirisi ile, TDK yay., Ankara, 1945.

[8] Bu eserler için bk., Div. Terc. CI, S.VIII -IX.

[9] İstanbul 1308 (I 890) Şirket-i Mürettebiye matb., 1208.

[10] *age*. s. 3.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat Devrinde batılılaşma hareketinin getirdiği yenilikler, gramer alanındaki çalışmaların kısmen de olsa ana dili yönünde bilinçlenmesine, eskisine oranla epey ilerlemesine ve birtakım yeni gramerlerin yazılmasına yol açmıştır.[11] Ancak, şu noktayı özellikle belirtmek gerekir ki, Tanzimattan Cumhuriyete kadar uzanan dönemde yazılan gramerlerde şablon olarak Arap gramerinin kalıplan temel alındığı ve gramer terimleri de Arapçadan geldiği için, bu alışkanlık büyük çapta Cumhuriyet Devrine ve hatta günümüze kadar uzanagelmiştir.

Öte yandan Batılılaşma hareketinin tabiî bir sonucu olarak batı dilleri ile ilişkiye geçen yazar ve gramercilerimiz, bu kez de batının etkisinde kalmışlar ve gramer konularını yer yer batı gramerlerinin kalıplan içinde incelemeyi tercih etmişlerdir. Böylece, gramer alanındaki çalışmalarda Türkçeyi ve Türkçenin kendi ölçülerini temel alan gayretlere rağmen, yine de dilimiz değerlendirme, terimlendirme ve sınıflandırma bakımlarından bu yabancı etkilerden kendisini tam olarak kurtaramamıştır. Dolayısıyla, konuların işlenişinde birtakım yöntem ve sınıflandırma sorunları ortaya çıkmıştır. Hatta bu durum terimlendirmede de kendini göstermiştir. işte bu bakımdan üzerinde durulması gereken konulardan biri de "edat" tır.

Gramerlerimizde Edatla İlgili Değerlendirme ve Sınıflandırmalar

3. Dilimizdeki kelimeler, gramerdeki yerleri ve işlevleri bakımından: 1- Anlamlı kelimeler, 2- Görevli kelimeler olmak üzere başlıca iki gruba ayrılabilir: adlar, ad grubuna giren sözler ve fiiller anlamlı kelimelerdir. Bunların her biri, kendi başlarına özel birer anlama sahiptir. Bir de yalnız başlarına anlam taşıyamayan, ancak birleştikleri öteki kelime veya kelime grupları ile bir anlam kazanan ve aslında gramer görevi yüklenmiş olan sözler vardır. İşte" edat" bunlardan biridir.

Arap gramerindeki "harf'e karşılık olarak alınan ve "alet, vasıta, araç" anlamlarına gelen "edat" sözünü geniş kapsamlı bir gramer terimi olarak benimseyen Osmanlı gramer yazarları, aralarındaki bazı ayrılıklara rağmen, "görevli" saydıkları kelime ve şekilleri, genellikle "edevat" başlığı altında toplamışlardır. Bunlar:

1- Çekim veya son çekim edatları,

[11] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı,* TDK yay. Ankara 1995, s.3; A. Dilaçar, "Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi. eğitimdeki yeri ve tarihçesi", *TDAY* 1971. 5.130-132.

Levent Şahverdi Arşivi

2- Bağlama edatları,

3- Ünlemlerdir.

Birinci alt gruba ad çekimi ekleri ile görevce edatlara denk düşen bazı yapım ekleri de dâhil edilmiştir. Böylece, Tanzimat ve Meşrutiyet Devirlerinden Cumhuriyet Devrine uzanan gramerlerde, nitelikleri bakımından birbirinden ayrı bölümlerde yer alması gereken konular iç içe girmiştir, Bu konuda bir fikir verebilmek için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

Tanzimat Devri gramer yazarlarından Cevdet ve Fuad Paşa'ların *Kavaid-i Osmanî* adlı gramerlerinin[12] "Bâb-ı Hâmis: Edevat Beyanındadır" bölümünde: "Edevat, kelimeleri yahut cümleleri birbirine rapteden veyahut manalarına hususiyet-i zaide veren lafızlardır. Bunların aksâm-ı muhtelifesi olduğundan burada takım takım beyan olunurlar."[13] tanımı ve açıklaması yer almaktadır. Bu tanıma göre hem *ile, birle, dek, değin, gibi, çün, kadar, naşî, gayri, maada* gibi edatlar hem *ki, kim, ancak, nitekim, yoksa, lakin* vb, bağlaçlar hem de *aa!,-ya!, işte!, haydi!, vah!, vah vah!* gibi ünlemler[14] edattır. Hatta *"Meclis-i Maarif a'zasından falan bendeleri* ***Brıssadan*** *geldi* " örneğindeki *+dan* çıkma durumu eki ile "edat-ı temyiz" diye gösterilen +çe *(ma'lûmatça)* ve *+cesine (edercesine)* ekleri de edat sayılmıştır.

Şemseddin Sami de *Nev Usûl Sarf-ı Türkî*[15] adlı gramerinde, edatları *Hurûf-ı İlsâk* "bitiştirme harfleri" başlığı altında incelerken şöyle tanımlamıştır: *"Hurûf-ı İlsâk,* Türkçede daima isimle mülhak olarak kullanılıp ismin bir hâl-i nisbî ve izafîsini beyan eden ve asla yalnız kullanılmayan kelimelerdir ki, zîrde beyan olunur."[16] Bu tanıma göre edatlar:

1. *-de, -e*, *-ye, -den.* gibi ad durum ekleri ile, *-le, ile, için, çün, gibi, -ce, -sız* edat ve eklerini içine alan "hurûf-ı İlsâk-i basîte"[17],

2. *-den dolayı, -den naşî, -den ötürü, -den başka, -den sonra, -den beri. -den yana, -e (-ye)* göre, -e *(-ye) kadar,* -e *-(ye) yakın, ile, beraber"*[18] biçimindeki edatları da "hurûf-ı İlsâk-ı mürekkebiye" diye adlandırmıştır.

3. Daha sonra "Mekân beyan eden bazı isimler ve kayıtlar 'zarflar' dahi bir isim veya zamire muzaf olup mef'ûlü ileyh hâlinde yahut *-den* veya *-de*

---

[12] İstanbul, Matbaa-i Osmaniye baskısı, 1307 (1889), 127 s.
[13] *age.*, s. 107.
[14] *age.*, s. l07-117.
[15] İstanbul 1308 (1892).
[16] *age.*, s.111-113, §150-152.
[17][15] *age.*, 112, § 151.
[18] *age.* 112-113, § 152.

Levent Şahverdi Arşivi

harfleriyle birlikte olarak, hurûf-ı ilsâk ma'nasını tazammun ederler."[19] diyerek *yan, üst, alt, ara, iç, ileri, ön, arka, ard, peş, orta, ind, nezd, ileri, geri* gibi yer ve yön gösteren adlar ile kurulan tamlamaları da edatlar içine sokmuştur.

Gerçi Şemseddin Sami, bağlaçlar ile (s.114 § 153: revâbıt) nidalara (s.116 § ı 56) ayrı birer bölüm ayırmakla, ötekilere oranla isabetli bir yenilik yapmış ise de edatlar ile ekleri ve edat gibi kullanılan adları birbirinden ayırmamıştır.

Hüseyin Cahit (Yalçın) de *Türkçe Sarf ve* Nahiv[20] adlı eserinde "edevat" ana başlığı altında[21] edatları:

1. Mütemmim teşkiline hizmet edenler (yani ad çekimi ekleri, tamlama yapan iyelik ekleri ile edatlar),

2. Rabta hizmet eden edatlar (bağlaçlar) ve

3. Kelimatın nevilerini tahvil ve ma'naları ta'dile hizmet eden edatlar (ismi sıfat, sıfatı isim, zarf; ismi fiil haline getiren edatlar. Yani, sıfat, zarf ve fiil türeten ekler) olmak üzere yine üçe ayırmıştır. Hüseyin Cahit de ünlemleri "Nida" başlığı altında a) bir bölümde işlemiştir.

Yukarıda özet olarak verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere aralarında bazı ayrılıklar bulunmakla birlikte, bu gramerlerde ekler ile bağımsız kelimeler durumundaki edatlar, bağlaçlar ve ünlemler aynı grupta ele alınmışlardır. Ad tamlamaları da edatlar arasına sokulmuştur.

4. Bu yöntem karışıklığı bazı istisnalar ile Cumhuriyet Devri ve günümüz gramerlerinde ve gramerle ilgili araştırmalarda da süregelmiştir. Ayrıca, batı gramerlerini örnek alan çalışmalarda sınıflandırma ile ilgili bir terim farklılaşması ve karmaşası da doğmuştur.

1920 yılında yayımlanan ve bir geçiş dönemini temsil eden 1. Deny'nin *Grammaire de la langue Turque (Türk Dili Grameri: Osmanli Lehçesi)*[22] adlı eserinde "İlgiç", "Bağlaç" ve "Nida" başlıkları kullanılmasına rağmen, bu üç kelime sınıfının hepsi de "edatlar" ortak başlığına bağlanmıştır.[23] D e n y , Arap grameri geleneğine ve Osmanlı gramercilerine uyarak *+cA, +cAs1nA ve -sIz/ -sUz* gibi türetme eklerini de bu gruba sokmuştur.[24]

---

[19] İstanbul, 1908.

[20] *age.*,. s. 112-113, § 152.

[21] *age.*, s.251-294, § 400-459.

[22] Türkçeye çeviren Ali Ulvi Elöve. Maarif Vak. Yay., İstanbul J 941, 1142+XL VI s.

[23] *age.*, § 872: IV Ayrım: Edatlar (Aygıtlar).

[24] *age.* § 917-930: Hem ilgiç, hem sonuç olan *-ce* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Haydar Ediskun da *-dAn* vb. durum ekleri ile *-siz* gibi zarf türeten (sıfat olmalı) ekleri de edatlar, arasında incelemekte bir sakınca görmemiştir.[25]

Günümüz gramerlerinde, yukarıdaki eserler dışında kalanlarda ekler ile edatlar birbirine karıştırılmamıştır. Ancak, adlandırma ve sınıflandırma bakımından yine bir karışıklığın süregelmekte olduğunu görüyoruz. Şöyle ki:

Bazı dilcilerimiz ve gramer yazarlarımız, edatların yalnız başlarına bir anlam taşımamaları dışında, ad ve fiillerin aksine çekime girmemeleri gerekçesi ile bu konuyu Osmanlı gramercileri gibi geniş kapsamlı tutarak yine kendi içinde üç alt bölüme ayırmışlardır. Bunlar:

1. Çekim edatları veya son çekim edatları,
2. Bağlama edatları,
3. Ünlem edatları'dır.[26]

Edatları batı gramercileri temelinde ele alan dilci ve gramercilerimiz ise, edat terimini dar kapsamlı ve dar anlamlı olarak değerlendirip, yalnızca "çekim edatları" veya "son çekim edatları" yani *postpasition* karşılığında kullanmışlardır.[27] Konuyu dar kapsamıyla ele alanların bir kısmı *edat* terimini benimserken, bir kısmı *edat* yerine daha başka karşılıkları tercih etmiştir. J. Deny *ilgiç;* Tahir Nejat Gencan,[28] Doğan Aksan[29] ve Mehmet Hengirmen[30] *ilgeç;* Ahmet Cevat Emre *son takı*[31]; Tahsin Banguoğlu *takı*[32] terimlerini benimsemişlerdir. Muharrem Ergin dar kapsamlı edatı, *son çekim edatı,* Necmettin Hacıeminoğlu ise *çekim edatı* terimi ile karşılamıştır. Böylece, sınıflandırma konusundaki tutarsızlık ve karışıklığa bir de terim karışıklığı eklenmiştir.

5. Sınıflandırma konusundaki görüşümüzü belirtmeden önce kısaca terim konusuna işaret edelim:

Yukarıda belirtilen terimlerin birkaçı, aşağıda tanımını vereceğimiz "edat" için yapıca yanlış veya uygun düşmeyen isabetsiz terimlerdir. - Belki bunlar içinde *ilgeç* nispeten uygun olabilir. Ancak, bizce dilimizde yüzyıllardır

---

[25] *Yeni Türk Dil Bilgisi,* İstanbul 1963, § 358: *-den, -siz.*

[26] Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi,* İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul 1962, § 598-617; Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar,* Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, 335 s.: Sezai Güneş, *Türk Dilbilgisi,* İzmir 1995, s. 219-326.

[27] Tahsin Banguoğlu," *Ana Hatları Grameri,* Maarif Vek. Basımevi, İstanbul 1940, s. 39; Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi,* Dergah yay., İstanbul 1984, s. 220-127 vb,

[28] *Dilbilgisi,* TDK yay, İstanbul 1971, § 391: İlgeçler (Edatlar).

[29] *Sözcük Türkleri I,* TDK yay., Ankara 1976, s.130.

[30] *Türkçe Dilbilgisi,* Engin Basımevi, Ankara 1995, s.167.

[31] *Türk Dilbilgisi,* TDK yay., İstanbul 1945. s.332.

[32] *Türkçenin Grameri,* TDK yay., Ankara 1995, s.335.

Levent Şahverdi Arşivi

kullanılagelen gelenekleşmiş ve Türkçeleşmiş de olan "alet, vasıta, araç" anlamındaki *edat* terimini değiştirmeye hiç de gerek yoktur. Bu bakımdan biz kendi yazılarımızda *postposition* karşılığında diğer bir kısım dilcilerimiz gibi *edat* terimini tercih etmiş bulunuyoruz, *"Son çekim edatı"* ve "ön *çekim edatı"* terimleri de Arap gramerleri geleneği ile batı gramerleri kalıplarının birbiri içine sokulmasından oluşan bir adlandırmadır. Çünkü, *çekim edatı* veya *son çekim edatı* gibi *bir* terim, çekim edatı olmayan edatların da varlığını çağrıştıracağından, doğal olarak bizi yine üçlü edat sınıflandırmasına götürmektedir. Nitekim bu terimleri kullananlar da edatları böyle anlayıp böyle sınıflandırmışlardır.

Öte yandan *son çekim edatı (postposition)* şeklindeki bir terimin kullanılması da ister istemez aklımıza bir "ön çekim edatı" *(preposition*)'nın varlığını getiriyor. Oysa, Türkçede bir "ön çekim edatı" yoktur ki buna paralel bir de "son çekim edatı" olsun. *Son takı* terimi de aynı niteliktedir. T. Banguoğlu'nun kullandığı *takı* terimi ise, eki hatırlatan bir eğreti terim niteliğindedir. Nitekim, bir vakitler okulların dil bilgisi kitaplarında *takı,* "ek" karşılığında kullanılmıştır. Bu bakımdan biz, mevcut terimler içinde en oturmuşunun *edat* terimi olduğu görüşündeyiz.

6. Şimdi gelelim sınıflandırma konusuna:

Türkçenin kendi malzemesine dayanan yapı ve işleyiş ölçüleri ile gramer birimlerinin birbirinden farklı \ görevlerini dikkate alınca, "anlamlı" kelimeler dışında kalan "görevli" kelimelerin yalnız *edatlar (postposition)* ile bağlaç *(konjenktion)* ları içine aldığı görülüyor. Bu iki söz grubu, yalnız başlarına birer anlam taşımamaları ve öteki söz bölükleri gibi çekime girmemeleri bakımından birbirlerine benzeseler de, nitelikleri dolayısıyla dilde birbirinden farklı işlevler yüklenmiş oldukları için, bunları asla aynı başlık altında toplayamayız. Birbirinden ayrı birer kelime sınıfı olarak kabul etmek zorundayız. Nitekim:

1. Edatlar, yalnız başlarına anlamları olmayan, isim ve isim soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek bağlı bulundukları bu kelimeler ile cümlenin öteki ögeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran sözlerdir: *başka, için, gibi, göre, ile, kadar, doğru, dolayı, beri, öte, yana,* vb.

Edatlar kendilerinden önceki kelime ve kelime gruplarıyla birlikte bir edat grubu oluştururlar ve cümlede adların önünde sıfat, sıfat ve fiillerin önünde zarf görevi yüklenmişlerdir: *buz **gibi** su. cıva **gibi** kaypak, senin **kadar** başarılı geldikten **sonra** görüşürler, üç günden **beri** ortalarda görülmüyormuş* vb.

2. Bağlaçlar ise, cümleleri, cümle içindeki kelime ve kelime gruplarını, ya şekil ya da anlam bakımından birbirine bağlayan sözlerdir: *ve, İle, da, dahi,*

Levent Şahverdi Arşivi

amma, ancak, lâkin, fakat, Üstelik. ne...ne, yine de, hem hem, ya...ya vb. Bunları birkaç cümle örneği ile pekiştirelim:

*Ahmet **ile** Ayşe akraba imişler. Ana **ve** babalar çocuklarına düşkün olurlar. Konuşmasını yaptı **ama** yazılı metnini getirmemiş. **Ya** bu deveyi gütmeli, **ya** bu diyardan gitmeli. **Ne** Arabın yüzü **ne** Şam'ın şekeri. **Hem** anlatıyor **hem de** gülüyordu* gibi.

3, Ünlemler ise ne edatlar ne de bağlaçlar ile karıştırılmaması gereken gramer birimleridir. Bunlar; bir tabiat sesini taklide, birini çağırmak için seslenmeye veya korku, sevinç, acıma, şaşkınlık, üzüntü gibi çeşitli duygu, düşünce ve heyecanları anlatmaya yarayan dolayısıyla, bir yönü ile de özel anlam taşıyan söz bölükleridir: *A!, aboo!, ay!, ayo!, eee!, hah!, hey!, hişt!, huu!, yahu!, işte!, oof!, oh!, ööf!, püf!, vah vah!, yallah!, yoo!, yazık!, yuh!* vb.

Konuşma sırasında kendilerine Özgü ton, vurgu ve uzatmalar ile de öteki kelime ve kelime gruplarından ayrılan ünlemler, bundan önce ele aldığımız iki kelime sınıfından farklı olarak, gerektiğinde türetme ve çekime de girebilirler. *Bu işin **ahı tuhu** olmaz. Onun **ahına vahına** aldanmayasın. Mumu **üflemek** mi istiyorsun? Haydi **üfle** bakalım! Bu insanlar hep böyle **pohpohlanacak** mı? **Ohoooo...** Küçük bey teşrif etmişler. **Oy!** bu iğne canımı yakıyor. **Öfff!** bıktım artık bu çileden. İşte şurada, haydi gidelim! **Pekâlâ...** istediğin gibi olsun. Peki yavrucuğum. **Sakın!** Bir daha buralara uğramayasın* gibi,

Ses taklidi kelimelerden *fıss!* / *fısıltı, fısılda-, gürül!* / *gürültü, gürülde-, şangır.!* / *şangırtı, şangırda-* gibi.

İşte bu üç kelime sınıfı arasındaki nitelik farkları dolayısıyla, bunların gramerlerimizde ortak edat kapsamından çıkarılarak kendi özelliklerine uygun adlandırmalar ile özel bölümler hâlinde ele alınması gerekmektedir.

4. Edatların cümle içinde geçici birer görev yüklenmiş olmaları, onları aynı nitelikteki adın durum ekleri ile paralel duruma getirmiştir. Yalnız aralarındaki bu görev paralelliğine bakarak bazı gramercilerin yaptığı gibi ekler ile edatları aynı potaya koymak mümkün değildir. Çünkü bunlardan biri bağımsız bir kelime sınıfını oluşturmakta; ötekiler ise, ek niteliği taşımaktadır. Böyle bir karıştırma Türkçenin temel yapısı ve sistemi ile zıtlaşır.

5. *Alt, üst, iç, ön, arka, ileri, geri, yan, peş, orta, üzerinde* gibi yer ve yön gösteren isimlerin, diğer isimlerle kurdukları *evin önünde, bağın içinden, tepenin kıyısına, senden sonra, kimin arkasından, dağın tepesine, başı üzerinden* gibi ad tamlamalarının edat ve edat grubu olarak kabulü doğru

Levent Şahverdi Arşivi

değildir. Bu türlü yer ve yön kelimeleri, yalnız başlarına da özel birer anlam taşıdıkları için edatlardan ayrılır. Bunlar, edat gibi kullanılabilen adlardır. Bu adların edatlar içine alınması da, doğrudan doğruya batı dillerindeki *in* "içinde" *,on, auf* "üstünde", *over* "üzerinde", *under, unter* "altında", *about, über* "hakkında", *alter, nach* "sonra", *by, neben* "yanında" gibi *prepositionların* etkisi altındaki bir yanlış değerlendirmenin sonucudur. Türkçede *preposition,* (ön çekim edatı) olmadığı için, bu türlü ilişkiler yukarıda belirtilen ve zarf görevi yüklenmiş olan ad tamlamaları ile karşılanmaktadır.

***Hasan Eren Armağanı*,** TDK yay., Ankara 2000, s. 226-236.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÜZERİNDEKİ GRAMER ÇALIŞMALARI ve BU ÇALIŞMALARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU*

ÖZET

Bu makalede önce Türkiye Türkçesindeki gramer çalışmalarının XIII-XIX. yüzyıllar ile Tanzimattan günümüze kadar uzanan dönemlerdeki bağlantıları ve bu dönemlerin genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra da 1910'dan günümüze kadar uzanan günümüz Türkiye Türkçesinde yapılan çalışmaların özellik ve nitelikleri ile hedeflenen gelişme açısından yapılması gerekenler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gramer, Türkiye Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Tanzimat Dönemi, Gramer sorunları.

ABSTRACT

"Grammar Studies on Turkey Turkish and the Current Situation of These Studies"

In this article, first, the relations of Turkey Turkish grammar studies with XIIIth to XIXth centuries and from Ottoman Reformation in 1839 until today have been argued. Moreover, general features of those periods have been analyzed. Then, the features and characteristics of the grammar studies on Turkey Turkish from 1910 until today have been discussed. The aimed goals have been mentioned about the things what should be done.

Keywords: Grammar, Turkey Turkish, Old Anatolian Turkish, Ottoman Reformation Period, Grammar problems.

1. Gramer, yalnız bir dilin sağlıklı biçimde öğrenilmesini sağlayan ve o dilin sistem yapısını ortaya koyan kurallar bütünü değil, aynı zamanda, dilin kuşaktan kuşağa aktarılarak kaybolmasını önleyen bir araçtır da... bu bakımdan bir dilin yazı ve kültür dili olarak iki önemli dayanağı vardır. Bunlardan biri *sözlük* ise öteki de dilin anahtarı niteliğindeki *gramer*'dir. Gramer, aynı zamanda bir dilin sağlıklı gelişmesinin de temel dayanağıdır. Dil, kültürün ve ulusal varlığın başta gelen ögesi olduğuna göre, gramer de bu başta gelen ögenin temel koruyucusu ve besleyicisidir. Bu durumda bir dilin grameri, kültür değerleri açısından da dil tarihi açısından da o dilin önemli bir alanını temsil eder.

Konumuz Türkiye Türkçesi üzerindeki gramer çalışmaları ve bu çalışmaların günümüzdeki durumudur. Öncelikle, şunu belirtelim ki, *Türkiye Türkçesi* terimi, geniş ve dar kapsamlı iki anlam taşır. Bu terim, geniş kapsamı

* "Cumhuriyetten Günümüze Türk Kültürünün Dünü Bugünü ve Geleceği" konulu 5. Türk Kültürü Kongresinde okunan bildiridir.

Levent Şahverdi Arşivi

ile, Oğuz-Türkmen lehçesine dayanarak Anadolu ve Rumeli bölgesiyle bunlara yakın çevrelerde kurulup gelişen ve XIII-XX. yüzyıllar arasını dolduran Türk yazı diline verilen addır. Bu dönem kendi içinde, Selçuklu ve Beylikler dönemi Türkçelerini içine alan *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Türkiye Türkçesi*, XV-XIX. yüzyılları içine alan *Osmanlı Türkçesi* ve günümüz *Türkiye Türkçesi* gibi alt dönemlere ayrılır. Bu ayrılış, dil tarihi açısından kendini gösteren farklı değişme ve gelişme süreçlerinden kaynaklanır. Dar anlamlı *Türkiye Türkçesi* ise, *Osmanlı Türkçesi*'nin son sınırı sayılan *Millî Edebiyat Akımı*'ndan ve *Yeni Lisan* hareketinden başlayarak, ortalama 1910 tarihinden günümüze kadar uzanan dönemi içine alan yazı dilinin adıdır. Buna genel çizgileri ile *Cumhuriyet Dönemi Türkçesi* de denebilir. Bizim üzerinde duracağımız dönem bu dönemdir; yani dar kapsamlı Türkiye Türkçesidir. Ancak, iki dönem arasındaki konu bağlantısını kurabilmek için, kısaca, birinci dönemin Türk gramerciliği açısından temel niteliğine işaret etme gereği vardır.

1.1. XIII-XIX. yüzyıllar arasını içine alan ve 1839 *Tanzimat* dönemine kadar uzanan klâsik dönem, gramer yazarlığı bakımından son derece kısır bir dönemdir. Bilindiği gibi, XIII-XIV. yüzyıllar, Türkiye Türkçesinin kuruluş dönemidir. Osmanlı Devletinin kurulup gelişmesi ile birlikte, XV. yüzyıl ortalarından başlayarak, Türkiye Türkçesi; Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımından oluşmuş *Osmanlıca* diye adlandırılan karma bir dil yapısına dönüşmüştür. Bu değişimin ve o dönem anlayışının sonucu olarak gramer yazarlığı da Arapça, Farsça temelinde sarf ve nahivlerle yol almıştır. Osmanlı Türkçesi içindeki Türkçe nasıl horlanmış ve geri plâna itilmiş ise, Türk dilinin grameri de aynı ihmal ve küçümsemeye uğramıştır. Osmanlı Devletinde medrese dilinin Arapça olması, bol bol Arapça gramerlerin yazılmasına yol açmıştır. XVI-XIX. yüzyıllar arasında Türkçenin yapısı ile ilgili olarak, yalnız Bergamalı Kadrî'nin, *Müyessiretü'l-ulûm*'u gibi tek bir eserin elde bulunması, genellikle böyle bir ihmalin sonucudur.

Bu dönemde batılılar tarafından yazılmış birkaç gramer ile gramer-sözlük arası bazı denemeler vardır. Ancak, bunlar da genellikle, batılı tüccar ve misyonerlere kılavuz niteliğinde pratik amaçlı küçük yayınlardır. Yalnız, içlerinde, bu genel niteliğin dışına çıkarak Osmanlı Türkçesi üzerine daha aydınlatıcı bilgi verenleri de vardır.[33]

[33] Bu konuda geniş bilgi için A. Dilaçar, "Gramer, Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", *TDAY Belleten* 1971 (Ankara 1971), s. 128 ve öt. ; Z. Korkmaz, *Türkiye Türkçesi* (*Şekil Bilgisi*), Ankara, TDK 2003, "Giriş" böl., s. XCI-XCIV'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Yapılan Çalışmalar :

1.2. Gramer çalışmaları ve gramer yazarlığı açısından oldukça hareketli bir dönem, *Tanzimat* dönemidir. Tanzimat hareketi ile batıya yönelmiş olan Osmanlı toplumu, siyasal ve sosyal yapısı yeni bir düzene sokulmaya başladığından, bu durum, aynı zamanda dilde sadeleşme hareketine ve dolayısıyla gramer çalışmalarına da ağırlık kazandırmıştır. Tanzimat ve onu izleyen dönemlerde, dil konusunun-uygulama bir yana- bilinçli bir düşünce olarak ortaya çıkması, o güne kadar geri plâna itilmiş olan Türkçenin de ele alınması ve gramerinin yazılması gereğini gündeme getirmiştir. 1851 yılında *Encümen-i Dâniş*'in kuruluşu ile Osmanlı Türkçesi gramerlerinin yazılması karar altına alınmıştır. İşte Ahmet Cevdet ve Fuat Paşa'ların birlikte yazdıkları *Kavâid-i Osmaniyye* (1851)'den başlayarak 1910 yılına kadar uzanan dönemde, birçok gramerin ortaya konmuş olması, bu anlayış değişiminin sonucudur.

Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet (1908) sonrasına kadar uzanan dönemde yazılan gramerlerin temel özelliği, genel olarak Türkçenin Arap grameri temelinde ele alınıp işlenmesidir. Daha açık bir anlatımla, Türkçenin dil malzemesi, Arap gramerinin kalıpları içine oturtulmuştur.

2. Türkiye Türkçesi ile ilgili gramerlerin başlangıcı 1908'e kadar uzanır. Bu dönemin gramer yazarları, genel olarak üç dilin karmasından oluşan Osmanlı Türkçesini değil, doğrudan doğruya Türkçeyi temel alan yeni bir anlayış ve yeni bir görüşle işe koyulmuşlardır. Ancak, bu tutum yanında, 1908'den Cumhuriyet dönemine hattâ 1928 yazı devrimine kadar uzanan yıllarda, gramer anlayışına ve yazılan gramerlere yöntem bakımından batı gramerlerinin örneklik etmesi gibi bir tutum ve anlayışın da ağırlık kazandığı görülür. Böyle bir anlayışla eser veren ilk gramer yazarı Hüseyin Cahit (Yalçın)'tir. Hüseyin Cahit'in dört ayrı eğitim basamağını temel alarak hazırladığı *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı okul gramerleri (1908-1910) böyle bir temel görüşün ürünleridir. Yazar, *Edebî Hatıralar* adlı kitabında, siyasî yaşamda olduğu gibi dilimizde de kapitülasyonların bulunduğunu, Türkçenin içinde yabancı dillerin kanunlarının egemen olduğunu ve bundan dolayı da dilimizin bağımsızlığını ve adını bile yitirdiğini dile getirmiş; bağımsız bir Türkçenin varlığını ortaya koymak ve Türkçe öğrenmek için Arap ve Acem dillerini öğrenme gereğine set çekmek gerekir diyerek bir gramer yazmaya karar verdiğini bildirmiştir.[34]

[34] L. Karahan-D. Ergönenç, Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv* , Ankara, TDK yay., 2000, XVII ve Z. Korkmaz, göst. e., s. XCVIII.

Levent Şahverdi Arşivi

1908-1928 arası yıllarda yazılmış olan A. Cevat (Emre)'ın *Lisan-ı Osmanî*: *Sarf ve Nahiv* (1912-1913); Maarif Nezareti Sarf Encümeni'nin *Sarf ve Nahv-i Türkî* (3 cilt 1920-1921)'si; Köprülü Zade Fuat-Süleyman Saip'in *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* (1923), Ahmet Cevat (Emre)'ın *Türkçe Sarf ve Nahiv* (1923)'i; Mithat Sadullah Sander'in *Türkçe Yeni Sarf ve Nahiv* (1924) gibi eserler, bu anlayışla kaleme alınmış olan gramerlerdir. [35]

2.1. 1928 yılında, M. Kemal Atatürk'ün önderliğinde yazı devrimini hazırlayan Türk Dili Encümeni, *Gramer Hakkında Rapor*'un eki olarak 69 sayfalık *Muhtasar Türkçe Gramer*'i yayımlamıştır. Bu gramer o günün koşulları içinde, Türkçenin kendi yapı ve işleyiş özelliklerine göre düzenlenmiş küçük bir taslaktır. Daha sonra, bu taslaktaki esaslara uygun olarak birtakım okul gramerleri yayımlanmıştır. Mithat Sadullah (Sander)'ın, *Yeni Türkçe Gramer 1,2* (İstanbul 1929); Peyami Safa'nın, *Türk Grameri 1,2* (İstanbul 1929, 1931); İbrahim Necmi (Dilmen)'nin, *Türkçe Gramer-Yeni Türkçe Dersleri* 2 cilt (İstanbul 1929); M. Baha (Toven)'nın, *Yeni Türkçe Gramer* (1930), Necmettin Halil (Onan)-Ahter (Onan)'in, *Dil Bilgisi* "Gramer" 2 C. (1930-1932) adlı kitaplarında ve daha başkalarınca yazılmış olan gramerlerde bu ilkeler temel alınmıştır.

2.2. Atatürk'ün öncülüğündeki dil devrimi, dilimizi Türkçeleştirme çalışmalarında olduğu gibi, gramer çalışmalarında da Arap (Fars) ve Fransız gramerlerinin kalıplarını taklit dönemine son vererek dilin kendi yapısına dayanan bir gramer anlayışını benimsemiştir. Bu maksatla Millî Eğitim Bakanlığı 1941 yılında, bir kılavuz gramer hazırlatma işine girişmiştir. T. Bangouğlu tarafından bilimsel yöntemlerle yazılmış ve Millî Eğitim Bakanlığınca oluşturulan Yüksek Gramer Komisyonunun değerlendirmesinden geçirilmiş olan *Ana Hatlarile Türk Grameri* (Maarif Vek. yay., İstanbul 1940, 96 s.), okullardaki gramer dersleri için öğretmenlere kılavuz ve gramer ana kitabı için bir anket olarak hazırlanmıştır. Bu kitap, Türkiye Türkçesinin ses ve şekil bilgileri ile söz dizimi bölümlerini çok kısa ölçülerle ele aldığı hâlde, Türkçenin temel yapısını bilimsel yöntemlerle ortaya koyan ve daha sonra yazılan gramerlere örneklik eden bir özellik taşımaktadır. Bu konuda bizdeki çalışmalara örnek oluşturan bir başka eser de Fransız Doğubilimcisi J. Deny'nin yayımladığı *Grammaire de la langue Turque* (Paris 1921)'tür. Bu eser Ali Ulvi Elöve tarafından 1941 yılında Türkçeye *Türk Dili Grameri* (*Osmanlı Lehçesi*) adı ile aktarılmıştır. 1945 yılından sonra yayımlanan orta ve yüksek öğrenim düzeyindeki gramerlerde, aralarında sınıflandırma ve değerlendirme ayrılıkları

[35] Daha ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz, göst. e., s. XCVIII'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

bulunmasına rağmen, genellikle J. Deny'nin ve T. Banguoğlu'nun etkileri görülmektedir. Bugün bu her iki eser de tarihî görevini yerine getirmiş ve artık yerlerini yeni yeni çalışmalara bırakmıştır. Rus Türkoloğu A.N. Kononov'un yazdığı *Grammatika Sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka* (Moskova-Leningrad 1956) adlı eserin Türkçeye çevirisi yayımlanmadığı için[4] yalnız bilim çevrelerince tanınmış; yazılmış gramerler üzerindeki etkisi çok zayıf kalmıştır.

Cumhuriyet hükûmetinin ana dili konusundaki tutumu, benimsediği devlet felsefesi ve öncü eserlerin açtığı ufukla, ülkemizde, gramer çalışmaları daha hızlı yol almaya başlamıştır. 1940'lı yıllardan başlayarak günümüze kadar uzanan dönemde; Tahsin Banguoğlu başta olmak üzere Muharrem Ergin, Tahir Nejat Gencan, Kaya Bilgegil, Haydar Ediskun, Hikmet Dizdaroğlu, Nurettin Koç, Rasim Şimşek, Yüksel Göknel, Sezai Güneş, Ahmet Bican Ercilasun-Leylâ Karahan, Metin Karaörs ve başkaları tarafından yazılan gramerler hep bu temelde hazırlanmış olan eserlerdir. Bunlar içinde, T. Banguoğlu'nun *Türk Grameri I, Ses Bilgisi* (Ankara TDK yay., 1959); *Türkçenin Grameri* (Ankara TDK yay., 1974, 1986, 1990, 1995) ve M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul Ed. Fak. yay., 1958, 1962 vb.) gibi bilimsel yönü daha ağır basanlar vardır. Bunlara son olarak bir de yöntem bakımından yalnız Türkçenin yapı ve işleyiş ölçülerine, içerik bakımından da yüzlerce edebi ve kültürel dil malzemesinin incelenmesine dayanan, Z. Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi),* (Ankara, TDK Yay., 2003, CXVI + 1224 s.) adlı yayını katmak gerekir. Türkiye dışında yayımlanmış bir eser olarak Aslı Göksel – Ceria Kerslake'in hazırladıkları *Studies on Turkish And Turkish Languages,* Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 2000; Turchologica Band 46'yı da ekleyebiliriz.

Cumhuriyet döneminde, üniversitelerimizde Türk dilinin bağımsız birer bölüm, kürsü ve ana bilim dalları biçiminde kurulması, dilimizin öteki alanlarında olduğu gibi gramer alanında da yalnız öğretim açısından değil, araştırma açısından da yeni gelişmelere ve daha kapsamlı eserlerin ortaya konmasına zemin hazırlamıştır. Gramer çalışmaları yalnız orta ve yüksek öğretim düzeyindeki gramer kitapları ile sınırlı kalmamış; içerik bakımından dilin kendi malzemesine dayanan ve başlı başına tek bir konuyu işleyen küçük ve büyük çaplı eserlere kadar uzanmıştır. Son 20-25 yıldır bu konuda, daha çok üniversitelerimizde ve Türk Dil Kurumu'nda olmak üzere epey eser yayımlanmıştır. Ancak, daha sonra bu noktaya yeniden parmak basılacağı üzere, yapılan çalışmaların beklenen hedefe ulaşılabilmesi açısından, daha, yetersiz olduğu da bir gerçektir.

[4] Türkçeye çevirisi, *Çağdaş Türk Edebî Dilinin Grameri,* basılmamış çeviri TDK kitaplığındadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Bugüne kadar Türkiye Türkçesi grameri alanında yapılan çalışmaları nitelikleri bakımından ana çizgileriyle şöyle bir sınıflandırmadan geçirebiliriz:

2.2.1. Çoğu ders kitabı olarak da hazırlanmış bulunan ve gramerin bütün bölümlerini bir arada veya ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi gibi ana bölümlerinden birini ele alıp işleyen gramer kitapları: Bu nitelikte kitapların sayısı oldukça kabarıktır. 1945 sonrası yıllara giren başlıca örnekleri şunlardır: Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi* (İstanbul, TDK 1945); Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İÜEF yay., 1958, 1962 vb.), Tahsin Banguoğlu, *Türk Grameri I, Ses Bilgisi* (Ankara, TDK 1959); *Türkçenin Grameri* (Ankara, TDK, 1974-1995 vb.); Haydar Ediskun *Yeni Türk Dilbilgisi* (İstanbul 1963); Kaya Bilgegil *Türkçe Dilbilgisi* (Ankara 1964); Kemal Demiray, *Türkçe Dilbilgisi* (Ankara 1964); Hamza Zülfikar, *Yabancılar İçin Türkçe Dersleri-Dilbilgisi* (Ankara 1969); Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi* (İstanbul 1966, 1976); Neş'e Atabay ve arkadaşları, *Türkiye Türkçesinin Sözdizimi* (Ankara TDK 1981); Rasim Şimşek, *Örneklerle Türkçe Sözdizimi* (Trabzon 1987); Nurettin Koç; *Yeni Dilbilgisi* (İstanbul 1990); Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi Cümle Tahlilleri* (Ankara 1991); Metin Karaörs, *Türkçede Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri* (Kayseri 1993); Ahmet Bican Ercilasun-Leylâ Karahan, *Türk Dili Lise 1, 2, 3* (İstanbul 1994); Fuat Bozkurt, *Çağdaş Dil Bilgisi* (İstanbul 1994); Mehmet Hengirmen, *Türkçe Temel Dilbilgisi* (Ankara 1998); Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri : Şekil Bilgisi* (Ankara TDK yay., 2003) vb.

2.2.2. Yazılan gramerlerin bir kısmı da 1981 yılından sonra Yüksek Öğretim Kurulunca hazırlanan çerçeve programı gereğince üniversitelerin bütün bölümlerinde okutulacak genel nitelikteki daha dar kapsamlı Türk dili (gramer) ve kompozisyon dersleri içindir. Zeynep Korkmaz ve arkadaşları tarafından hazırlanan *Yüksek öğretim Öğrencileri İçin Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri* (Ankara YÖK yay., 1990 ve sonrası 4 baskı, Ankara Yargı yay., 2001) başta gelmek üzere, Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili* (İstanbul 1986); Hasan Eren-Hamza Zülfikar, *Türk Dili I. Ünite 1-8* (Eskişehir 1990); Ş. Tuncay Uyaroğlu, *Yüksek Öğretim Öğrencileri İçin Türk Dili* (Konya 1995); Kemal Yavuz ve arkadaşları, *Üniversitede Türk Dili ve Kompozisyon Dersleri* (İstanbul 1996); Mehmet Sarı-İnci Özgüven, *Fakülte ve Yüksek Okullar İçin Türk Dili* (Afyon 1997); Bekir Sami Özsoy, *Üniversiteler İçin Türk Dili Ders Kitabı* (İzmir 2000) gibi çeşitli üniversitelere mensup öğretim üyelerince hazırlanan kitaplar bu niteliktedir.[5]

[5] Yukarıda yalnız örnek olarak sıralanan çalışmaların tümü, sınıflandırma türleri ve içerikleri üzerinde daha geniş bilgi için Bilâl Yücel "Türk Dil Kurumunun Kuruluşunun 70. Yılında Gramer Kitaplarımız", *Türk Dili*, S. 607 (Temmuz 2002: TDK'nın 70. yılı özel sayısı), s. 119-139'a bk.

Levent Şahverdi Arşivi

2.2.3. Üniversitelerimizin Türk Dili Ana Bilim Dallarında veya Türk Dil Kurumunda hazırlanıp yayımlanan eserlerin bir kısmı da gramerin yalnızca belirli bir konusunu dar veya geniş kapsamlı olarak ele alıp işleyen eserlerdir. Bu alanda son yıllarda yapılan irili ufaklı çalışmalar ilerisi için hayli ümit vericidir. Bu gruba sokabileceğimiz bazı örnekler de şunlardır: B. Atalay, *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (İstanbul, TDK 1946); H. Dizdaroğlu, *Türkçede Fiiller* (Ankara TDK 1963); V. Hatiboğlu, *İkileme* (Ankara, TDK 1971); M. Kükey, *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller* (Ankara 1972); V. Hatiboğlu, *Pekiştirme Kuralları* (Ankara, TDK 1973) – *Türkçenin Ekleri* (Ankara, TDK 1974); N. Selen, *Entonasyon Analizleri* (AÜDTCF yayını 1973); K. İmer, *Türkiye Türkçesinde Kökler* (Ankara 1976); S. Özel, *Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme* (Ankara TDK 1977); Ö. Demircan, *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri* (Ankara, TDK yay., 1977); Y. Çotuksöken, *Türkçede Ekler-Kökler-Gövdeler* (İstanbul 1991); H. Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (Ankara TDK 1991); N. Engin Uzun, *Türkiye Türkçesinin Türetme Ekleri* (AÜDTCF yay., 1992); G. Gülsevin-S. Gülsevin, (*Kâmûs-ı Türkîye göre*) *Türkçede Yapım Ekleri ve Kullanılışları* 1. *Fiilden İsim Yapan Ekler* (Malatya 1993); T. Kahraman, *Çağdaş Türkiye Türkçesinde Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (Ankara TDK yay., 1996); A. Erkman-F. Ş. Özil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler* (İstanbul 1998); F. Türkyılmaz, *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri* (Ankara TDK 1999); E. Yaman, *Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları* Ankara TDK yay., 1999); G. Sev, *Etmek Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı* (Ankara TDK 2001); L. Tseng, *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi* (Ankara, TDK yay., 2002); F. Süreyya Kurtoğlu, *Türkiye Türkçesinde Ünlemler ve Fonksiyonları* (Yüksek lisans tezi, GÜ, SBE, Ankara 1995) vb.

2.2.4. Bu konuda yapılan araştırmaların az sayıda bir bölüğü de Türkiye Türkçesi Gramerinin belirli bir konusunu, bağlı bulunduğu lehçeler grubu içinde ele alan eserlerdir: Ayşe İlker'in *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil* (Ankara, TDK yay., 1997); Himmet Biray'ın *Batı Grubu Türk Lehçelerinde İsim* (Ankara TDK 1999) adlı eserler bu gruba giren örnekleridir. Ayrıca, bir gramer konusunu Türkçenin bütünü içinde ele alan araştırmalarda, öteki lehçeler yanında Türkiye Türkçesini de değerlendiren eserler vardır sayıları da kabarıktır.

Z. Korkmaz'ın, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek kalıplaşması Olayları* (AÜDTCF yay., 1961, 1969 TDK 1994) - "Türkçede *+ÇA* Eki ve Bu Ekle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Üzerine*

Levent Şahverdi Arşivi

Araştırmalar I (Ankara TDK 1995, s. 12-84); N. Hacıeminoğlu'nun *Türk Dilinde Edatlar* (İstanbul 1971); H. Zülfikar, *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler İnceleme-Sözlük* (Ankara TDK 1995); Y. Kocasavaş, *Türkçede Şahıs Zamirleri* (Ankara TDK yay., 2002) adlı eserler gibi.

2.2.5. Gramerle ilgili çalışmaların bir bölüğü de herhangi bir konuyu makale çerçevesinde ele alan araştırmalardır: T. Banguoğlu, "Türkçede Benzerlik Sıfatları" (*TDAY Belleten* 1957 - Ankara 1957, s. 13-27) ; Ö. Demircan, "Birleşik Sözcük ve Birleşik Sözcüklerde Vurgu" (*TDAY Belleten* 1977 - Ankara 1978 - s. 263-275); L. Johanson, "Türkçede Önceden Kestirilemez Nitelikteki Alomorflar" (*TDAY Belleten* 1977 – Ankara 1978 – s. 121-126); Z. Korkmaz, "Türkiye Türkçesinde *iktidar* ve *imkân* gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri" (*Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* 1. C., Ankara TDK, 1995, s. 607-619); M. Mansuroğlu, "Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerinde Bazı Notlar" (*TDED,* İstanbul 1960, s. 5-25); E. Özdemir, "Türkçede Fiillerin Çekimlerine Toplu Bir Bakış" (*TDAY Belleten* 1967, -Ankara 1968-, s. 177-204) gibi çalışmalar bu niteliktedir.

2.2.6. Yapılan çalışmaların bir kısmı da gramer konularını genel dil bilimi çerçevesinde ele alan eser veya yazılardır. Bu gruba giren çalışmaların tipik örneğini Doğan Aksan'ın üç ciltlik *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileri İle Dilbilim* adlı eseri (Ankara, TDK yay., 1987) oluşturur. Bu eserin 2. ve 3. ciltlerinde Türkçenin, özellikle Türkiye Türkçesinin ses ve şekil bilimi konuları genel dil bilimi yöntem ve ölçüleri ile işlenmiştir. Doğan Aksan'ın, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (AÜDTCF yay., Ankara 1971) adlı eserinde de Türkiye Türkçesini ele alan anlam bilimi konuları aynı yöntemle işlenmiştir. Bir başka örnek de Kerime Üstünova'nın, *Türkçede Yapı Kavramı ve Söz Dizimi İncelemeleri* (Bursa 2002) adlı eseridir.

Türkiye Türkçesini geleneksel gramer yöntemi yerine, çağdaş dil bilimi yöntemi ile işleyen makale niteliğinde araştırma ve inceleme yazıları da vardır. Son yıllarda sayıları hayli artmıştır: Efrasyap Gemalmaz, *Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi,* Fen. Ed. Fak. Edebiyat Bilimleri Araştırma Derg. S. 12, fasikül 1 (Atatürk Ü., Fen-Edeb. Fak. yay., 1980) s. 1-36.

Özkan Göksu, "Dilde Yapı Kavramı ve Geleneksel Yaklaşım", *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları* (Ankara TDK yay., 1980), s. 46-61; Talât Tekin, "Dilbilim Açısından Türkçe Gramerler", *Dilbilimin Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu* (18-19 Haziran 1987), HÜ. yay., 1987, s. 56-59;

Ünsal Özünlü, "Dilbilim ve Edebiyat Konusu Olarak Yinelemeler" , *Dilbilimin Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu* (18-19 Haziran 1987), HÜ. yay.,

Levent Şahverdi Arşivi

1987, s. 44-51; Sumru Özsoy, "Söylem İçin Dönüşlü Yapı", *Dilbilim Araştırmaları* 1990, s. 35-40;

H. İbrahim Delice, "Türkçede Çatılım ve Edilim", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri,* AÜDTCF yay., Ankara 1993, s. 141-154;

Fatma Erkman Akersan, "Türkçede Eş İşlevli Dilbilgisel Yapıların Kullanım Değerleri", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, AÜDTCF yay., Ankara 1993, s. 95-103); Fatma Erman Akersan, "Türkçe Yüklemde Görünüş, Zaman ve Kip", *VIII Dilbilim Kurultayı Bildirileri,* İÜ İletişim Fak. yay., İstanbul 1994, s. 79-88; Kerime Üstünova, "Cümle Çözümlemelerinde Yüzey Yapı Derin Yapı İlişkileri", *Türk Dili* S. 563 (Ankara 1998), s. 398-406; Engin Uzun, "Türkçenin Uyumsuz Uyumları", *Dil* dergisi , s. 115 (Temmuz-Ağustos 2002), s. 20-35 vb.

2.2.7. Gramer çalışmalarının bir kısmı da bu alandaki gelişme süreçlerinin nitelikleri ile birlikte ortaya konabilmesi ve yeni araştırıcılara daha elverişli bir ortam hazırlanabilmesi için, 1928 öncesi Türkiye Türkçesi ve tarihî devir gramerlerini bilimsel ölçülerle yeniden yayın alanına çıkaran çalışmalardır. Türk Dil Kurumu Gramer Bilim ve Uygulama Kolu içindeki bir proje çerçevesinde yürütülen çalışmaların konumuzla ligili başlıca örnekleri şunlardır:

N. Özkan, Ahmet Cevdet Paşa-Fuat Paşa, *Kavaid-i Osmaniyye* (Ankara TDK 2000); N.Özkan, Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavâ'id* (Ankara TDK 2000); Emir İ. İdben, Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye* (Ankara TDK yay., 1999); K. Türkay, Halit Ziya, *Kavaid-i Lisân-ı Türkî* (*Türkçe Dil Bilgisi*) (Ankara TDK 1999); L.Karahan- D.Ergönenç, Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Ankara TDK 2000); G.Sağol-E.Şahin, N.Yıldız, Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmanî Sarf ve Nahiv,* (Ankara TDK yay., basılmakta); L. Karahan-Ü. Gürsoy, Tahir Kenan, *Kavaid-i Lisân-ı Türkî* (Ankara TDK yay., basılmakta), ile basılmakta veya hazırlanmakta olan öteki bazı gramerler.

Durum Değerlendirmesi ve Çözüm Bekleyen Sorunlar:

3. Yukarıdan beri yapılan açıklamalarla, Türkiye Türkçesi üzerindeki gramer çalışmalarını özet olarak ana çizgileri ile belirtmeye çalıştık. Sıralanan örnekler açıkça ortaya koymaktadır ki, Cumhuriyet dönemindeki gramer çalışmaları, sayıca daha önceki dönemlerle karşılaştırılamayacak derecede çoktur. İçlerinde verimli ve göreceli olarak kapsamlı olanlar da vardır. Kuralların ortaya konmasında daha çok hazır kalıplara değil, dil malzemesinin verdiği sonuçlara dayanıldığı için hayli yol almıştır da... Ancak, yapılan bütün bu çalışmalar üzerinde bir durum değerlendirmesi yapıldığında, ulaşılan noktaların ulaşılması gereken hedefler açısından asla yeterli olmadığı kolaylıkla

Levent Şahverdi Arşivi

söylenebilir. Bunun birkaç temel nedeni vardır. Başta gelen neden, Türk grameri alanındaki çalışmaların, yukarıdaki bölümde açıklandığı üzere, yüzyıllarca ihmale uğratılmış, dolayısıyla bir boşluk ve umursamazlık içinde bırakılmış olmasıdır. Bu durum, Cumhuriyet döneminde gramer alanını yeni eğitim ve öğretim politikası gereği olarak ister istemez büyük açıklıklar ve çözüm bekleyen birçok sorunlar ile karşı karşıya getirmiştir. Ayrıca Cumhuriyet dönemindeki âcil sosyal ve kültürel gereksinimler de okul gramerleri yazımını ön plâna geçirmiş; derinlemesine gramer araştırmaları ya çok ağır tempo ile yol almış ya da uzunca bir süre geri plâna itilmiştir. Bunların dışında, Türk dilinin tarihî ve coğrafî yayılma alanı çok geniş olduğu ve araştırıcıların büyük bir kısmı da çalışmalarını Türkiye Türkçesi dışında kalan eski ve yeni yazı dilleri veya lehçeleri alanlarına yönelttiği için, Türkiye Türkçesi grameri üzerindeki çalışmaların payı da o oranda azalmıştır. Bu durumların doğal bir sonucu olarak da genellikle ayrıntılı araştırmalara dayanan bilimsel nitelikte gramerler ortaya konamamıştır.

Bu türlü süreçlerden geçen gramer çalışmalarının günümüzdeki genel durumu şu noktalarda özetlenebilir:

3.1. Elde var olan eserlerin hemen çoğu, orta veya yüksek öğretim düzeyinde ders kitapları niteliğindedir; dolayısıyla, konuları değerlendirme ölçüleri sınırlıdır. Konuların işlenişi bakımından örnekler farklı olsa da verilen bilgiler çok kez doğrusu ile yanlışı ile birbirinin tekrarı durumundadır; yahut da çeşitli yönlerde birbiriyle çelişen yargılar ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan yer yer düzeltilmeye muhtaçtır.

3.2. Türkiye Türkçesinde 80-90 yıllık dil malzemesine ve derinlemesine incelemelere dayanan temel gramerlere ihtiyaç olduğu hâlde, bu alanda hâlen büyük bir boşluk yaşanmaktadır. Yalnız, yüksek öğretim düzeyindeki bazı gramerlerde, bir dereceye kadar daha derinlemesine bir yöntemin yer aldığı göze çarpar. M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* (1958, 1962 yay.) ve T. Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* (1974, 1986, 1990, 1995 baskıları) gibi. Tarafımızdan hazırlanan *Türkiye Türkçesi* (*Şekil Bilgisi*) adlı gramer, (TDK 2003) böyle temel bir ihtiyacı karşılama hedefine yönelmiştir.

3.3. Ülkemizde, geniş kapsamlı temel gramerlerin yazılamamasının başlıca nedeni, her bir gramer konusu üzerinde derinlemesine araştırma sonuçları veren monografilerin yazılamamış olmasındandır. Bu bakımdan, temel gramer niteliğinde, kapsamlı eser hazırlayacak olan bir kimse, öncelikle bütün gramer konularını didik didik edecek araştırmalar yapma güçlüğü ile karşı karşıya gelmektedir. Bu da tek kişinin altından kalkabileceği bir yük

Levent Şahverdi Arşivi

değildir. Biz *Türkiye Türkçesi* (*Şekil Bilgisi*)'nin bölümlerini yazarken, bu güçlüğü yakından yaşamış bulunuyoruz.

3.4. Yazılan gramerlerin hemen hepsi de *tasvirci* gramer niteliğindedir. Gerçi, Türkiye Türkçesinin tarihî dönemdeki kaynaklarını metin olarak yayımlayan eserlerde, çok kez bu eserlerin gramer yapıları da ele alınıp işlenmiştir. M. Mansuroğlu'nun yayımladığı Ahmed Fakih'in, *Çarhname*'si (İÜ, Edebiyat Fak., yay., 1956); L. Karahan'ın yayımladığı Erzurumlu Darîr'in, *Kıssa-i Yûsuf* (Ankara TDK yay., 1994); Z. Korkmaz'ın yayımladığı Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu'nun, *Marzubân-nâme Tercümesi* (AÜDTCF yay., 1973); M. Ergin'in yayımladığı *Dede Korkut Kitabı II* (Ankara TDK yay., 1963); Paşa Yavuzarslan'ın yayımladığı Musa bin Hacı Hüseyin el-İznikî'nin, *Münebbihü'r-Râkidîn* (Uyurları Uyandurucı) (Ankara TDK yay., 2002) adlı eserlerin gramer bölümleri gibi. Ama Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerini bir bütün olarak ele alan ve yer yer günümüz gramerine de ışık tutacak olan gramer çalışmaları yapılmamıştır. Bugün elimizde, Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlı Türkçesini kaynaklara dayanarak işleyen ve Türkiye Türkçesine uzanan gelişme köprüsünü kuran bir temel gramer yoktur. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (Gürer Gülsevin, Ankara TDK yay., 1997) örneğinde görüldüğü gibi, tek bir konuyu işleyen araştırmaların sayısı bile bir ikiyi geçmemektedir. Bu konuda yabancılar tarafından yapılmış olan bir iki araştırma bir istisna oluşturur.

3.5. Yazılan Türkiye Türkçesi gramerleri, daha çok *şekil bilgisi* ve *söz dizimi* temelinde yol almıştır. *Ses bilgisi* konusundaki yayınlar, Banguoğlu'nun *Türkçenin Ses Bilgisi*(Ankara TDK yay., 1959) adlı eseri bir yana bırakılırsa, sayıları oldukça sınırlı makalelerden ibarettir. Burada bir istisna olarak J. Deny'nin, Oytun Şahin tarafından Türkçeye de aktarılmış olan *Principes De Grammaire Turque* ("Turk" De Turquie): *Türk Gramerinin Temel Kuralları* (Ankara TDK yay., 1995) adlı eseri de verilmelidir. *Anlam bilgisi* ile ilgili yayınlar da pek sınırlıdır. Var olanlar batı kaynaklarındaki bilgilerin Türkçeye uyarlanması biçiminde ve bir başlangıç niteliğindedir.

Gramer konularını bütünü ile ele alan ve bir dereceye kadar doyurucu sayılan araştırmalar tek tük denecek kadar azdır. Sonuç olarak, Türkiye Türkçesi gramerinin her bir ana bölümünde veya bir ana bölümün alt konularında, ayrıntılı araştırma ve incelemelere dayanan eserler verilememiş veya pek az sayıda verilebilmiş olduğu için, bugün genellikle eksikleri tamamlanmış ve yanlışlarından arındırılmış, birleştirici ve bütünleştirici geniş kapsamlı gramerlerimiz vardır denemez. Ama, üniversitelerimizce yapılan veya

Levent Şahverdi Arşivi

yaptırılan yeni araştırmalar ve Türk Dil Kurumunun aracılığı ile yayın alanına çıkan bir kısım çalışmalar ilerisi için umut vericidir.

Ülkemizde, gramer konuları üzerindeki çalışmaların içinde bulunduğu genel durum dolayısıyla, bugün çözüm bekleyen birtakım sorunlarla karşı karşıya gelmiş bulunuyoruz. Değerlendirme ayrılıklarından kaynaklanan ve ortak bir noktada birleştirilmesi gereken bu sorunların çözümü için, dilcilerimizin yakından bildiği üzere, Türk Dil Kurumu, 1993 yılından beri yılda iki kez üniversite öğretim üyelerinin de katılımı ile "*Türk Gramerinin Sorunları*" toplantıları yapmaktadır. Bu toplantılarda, üzerinde durulması gereken konular ikişer bildiri ile katılımcıların dikkatine sunulmakta; daha sonra da konu tartışmaya açılarak, var olan sorunlar bilimsel değerlendirmelerle bir ortak görüş noktasına getirilme amacı gütmektedir.[6]

Hâlen gramerlerimizde var olan ve bundan sonraki çalışmalarda çözüm bulması beklenen sorunlardan birkaç örneği burada bilginize sunmak istiyorum.[7] İşte örnekler:

4.1. Bir kısım gramerlerimizde, Türkiye Türkçesinin dil malzemesi eski alışkanlıkla yine Arap grameri ile Fransız ve dolayısıyla batı gramerleri kalıplarına sokulmuş ve konuların sınıflandırılmasında bu yönteme dayanılmıştır. Bilindiği gibi Arap gramerinde konular başlıca *isim, fiil* ve *harf* olmak üzere üç ana bölüme ayrılmıştır. Bu bölümler Osmanlı Türkçesi gramerlerine *isim, fiil* ve *edat* olarak aktarılmıştır. Edatlar, isimler ve fiiller gibi anlamlı değil, görevli sözler oldukları için Türkiye Türkçesi gramerlerinde de konuların bir bölüğü *edatlar* kalıbı altında ele alınmış ve bu gruba giren konular kendi içlerinde "son çekim edatları" (*gibi, için, kadar, göre, dolayı, sonra* vb.), "bağlama edatları" (*ve, ile, dahi, ya...ya, hem...hem, ne...ne* vb.), "cümle başı edatları" (*ama, ancak, fakat, lâkin, yani* vb.) ve "ünlem edatları" (*arkadaş!, haydi!, hey, işte, hay hay* vb.) gibi bir sınıflamadan geçirilmiştir. M. Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı gramerinde ve N. Hacıeminoğlu'nun *Türkçede Edatlar* başlıklı araştırmasında böyle bir sınıflandırma yer almıştır. Aynı durum daha başka gramer ve çalışmalarda da görülmektedir.

---

[6] Şimdiye kadar bu konuda *Türk Gramerinin Sorunları I* (Ankara TDK 1993), II (Ankara TDK 1999) olmak üzere, 13 ayrı konuyu içine alan iki cilt yayımlanmıştır. 1998 yılından sonraki konuları içine alacak olan III. cilt yayım hazırlığındadır.

[7] Daha önce gramer konularımızla ilgili bazı sorunlar konusunda verdiğimiz bir konferansta (*Türk Dili*, S. 535-Temmuz 1996-s. 3-20) bu sorunlar üzerinde durulmuştur. Bu bildiride gramer sorunları yeni bazı eklemelerle ve daha özet olarak aynı çerçevede ele alınmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

1921 yılında yayımlanmış olan J. Deny'nin grameri[8] konuların ele alınış ve işlenişi bakımından bir dönüm noktası oluşturur. Ancak, Deny, bu hacimli eserini Fransız üniversite öğrencilerine Türkçeyi öğretmek amacı ile yazdığından, eserde Fransız dilinin kalıpları egemendir. Sözcüklerin sınıflandırılması bakımından da Arap dilinin kalıplarına uyulmuştur.

Türkçenin bütünü üzerinde duran Danimarkalı Türkolog K. Grönbech ise, Türkçedeki bütün kelimeleri *ad* ve *fiil* olarak iki ana gruba ayırmıştır. Grönbech konuya gramer ögelerinin kökeni açısından yaklaştığı için edat, zarf, zarf-fiil gibi gramer ögelerini de asıl yapıları açısından ad ya da fiil grubuna sokmuştur.[9]

Türkiye Türkçesinin gramer konularını sınıflandırırken hem genel çizgileri ile türler hem de kelime sınıflarının gösterdiği farklı belirtiler üzerinde durmuş olan A.N. Kononov[10] da ikili bir sınıflamayı benimsemiş görünür. Ancak, Kononov gramerinde de yöntem bakımından Rus dilinin etkisi göze çarpmaktadır.

Yerli gramer yazarlarının bir kısmı da konuları Türkçenin yapı ve işleyiş özelliklerine göre değerlendirerek doğrudan doğruya *isim* (veya *ad*), sıfat, zamir, zarf, fiil, edat, bağlaç ve ünlem olmak üzere sekiz söz sınıfına ayırmışlardır. Bizce de gerçek durum böyledir. Ancak, daha anlamlı ve işlevlik bir değerlendirme ile gramer ögelerini kendi içinde önce 1. Anlamlı ögeler, 2. Görevli ögeler diye iki temel gruba ayırmak uygun olur. Anlamlı ögeler içinde *ad* ve *ad soylu* sözler ile *fiil* ve *fiil soylu* sözler yer alır. Görevli ögeler içinde ise, işlevce birbirinden çok farklı görevler yüklenmiş olan *edat, bağlaç* ve *ünlem* niteliğindeki sözler yer alır. Bunların, yüklendikleri işlev ayrılıkları dolayısıyla elbette ayrı ayrı adlandırılmaları gerekir.[11]

Gramerlerimizde yer yer böyle birbirinden farklı bir sınıflandırmanın yer almış olması, ister istemez gramer eğitim ve öğretiminde de bir kutuplaşma ve ayrılığa yol açmıştır. Dilimizin gramer malzemesi, Türkçenin yapı ve işleyiş özellikleri temel alınarak değerlendirildiğinde, bu ikilik kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

---

[8] *Grammaire de la langue Turque (dialecte Osmanlı),* Paris 1921. Türkçeye çevirisi: Ali Ulvi Elöve, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* İstanbul, Maarif Vek. yay., 1941).

[9] K. Grönbech, *Der türkische Sprachbau,* Kopenhagen 1936. Türkçeye çevirisi: Mehmet Akalın, *Türkçenin Yapısı,* Ankara TDK, 1995.

[10] *Grammatika sovromennogo turetskogo literaturnogo yazıka,* Moskova-Leningrad 1956.

[11] Bu konuda daha geniş bilgi için Z. Korkmaz "Türkçede Edat Konusu ve Gramerlerimizde Bu Konu İle İlgili Sınıflandırma Sorunu" *Hasan Eren Armağanı,* Ankara TDK yay., 2000, s. 226-236.

Levent Şahverdi Arşivi

4.2. Konuların sınıflandırma ve adlandırılmalarında yer yer Fransız gramer kalıp ve terimlerinin etkisi de görülmektedir. Söz gelişi *alt, üst, için, gibi, kadar, göre* gibi, ad çekimi eklerinin yerlerini tutan geçici işlevdeki edatlar için, bazı araştırma ve gramerlerde, sınıflandırmaya koşut olarak *son çekim edatları* terimi kullanılmaktadır. Böyle bir ayırım ve adlandırma Türkçede *bir ön çekim edatları*'nın da varlığını gerekli kılar. Oysa, Türkçede; Alman, Fransız ve İngiliz dillerinde olduğu gibi *preposition* niteliğinde bir *ön çekim edatı* yoktur. Yalnız *postposition* karşılık ve görevinde adların sonuna eklenen *edatlar* vardır. O hâlde, hem sınıflandırma hem de terimlendirme açısından böyle bir adlandırma yanlıştır. Yalnızca *edat* kullanımı yeterlidir.

Batı gramerlerinin kalıplarından etkilenen bir başka önemli konu da ad-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ile kurulan kelime gruplarının yer aldığı cümlelerin, gramerlerimizin pek çoğunda *birleşik* veya *girişik* cümle olarak gösterilmiş olmasıdır. Söz gelişi, Tahsin Banguoğlu *Türkçenin Grameri* adlı eserinin "Karmaşık Birleşik Cümle" (s. 562-575) bölümünde sıraladığı ***Toplantıya katılmanız*** *bizi çok sevindirdi;* (göst. e., s. 563); *Arkadaşlar bu sırada* ***işten ayrılmamı*** *uygun bulmadılar* (s. 565); ***Oturduğumuz*** *evin odaları genişti; Doktor bana* ***nezleyi önleyici*** *ilaçlar verdi* (s. 568); ***Onun bunu beğeneceğini*** *sanmıyorum;* ***Yorulduğumdan*** *devam edemedik* (s. 571); ***Ben anlattıkça*** *o heyecanlanıyordu* gibi cümlelerdeki fiilden kurulup da ad-fiil, sıfat-fiil, ve zarf-fiil durumundaki gramer şekillerinin yer aldığı kelime grupları birer girişik cümlenin, yardımcı cümleleri olarak gösterilmiştir. Durum J. Deny'nin (s. 744-820); K. Bilgegil'in (s. 73); H. Ediskun'un (s. 378 ve öt.); N. Koç'un (s. 444) adı geçen gramerleri ile öteki gramerlerde de genellikle öyledir. Oysa, burada söz konusu olan ad-fiiller, fiile ad veya özne görevi, sıfat-fiiller bir ada sıfat görevi; zarf-fiiller de fiile birer zarf görevi ile bağlanmışlardır. Bunların hiçbirisinde bir yargı yoktur ki, birer yardımcı cümle niteliği kazanabilsinler ve asıl cümleler de birer girişik cümle yapısına girebilmiş olsunlar. Durumu basit bir örnekle açıklamak gerekirse, *Soğuk insanı iyice uyuşturuyor* ve *Üşümek insanı iyice uyuşturuyor* cümlelerindeki *soğuk* adı ile fiilden yapılmış *üşümek* adı arasında hiç bir fark yoktur. *Üşümek* gramerce bir ad-fiildir ve cümlede özne görevi yüklenmiştir. Ad-fiil olarak herhangi bir yargı taşımamaktadır. Aynı şekilde sıfat-fiil ve zarf-fiil olan sözler de birer yargı taşımazlar. Bu nedenle, bu türlü şekillerin yer aldığı cümleler, Türkçenin cümle yapısında birer birleşik cümle değil, basit cümle durumundadırlar.[12] Buradaki yanılma, batı dillerindeki bu türlü anlatımların birer yardımcı cümle ile karşılanmış olmasından

[12] Bu konuda daha geniş bilgi için L. Karahan, "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", *Türk Gramerinin Sorunları* (22-23 Ekim 1993), Ankara TDK yay., 1993, s. 6-39, 39-42'ye bk.

Levent Şahverdi Arşivi

kaynaklanmıştır. *Dün gelen kitapları yarın size göndereceğiz* gibi bir cümleyi bir Alman, bir Fransız veya bir İngiliz: "*Kitapları size göndereceğiz (ki) o kitaplar bize dün geldi"* biçiminde bir temel cümle ile ona *ki* (*ki o*) zamiri ile bağlanmış bir yardımcı cümle kalıbına sokarlar. Böylece, yardımcı cümle de temel cümle gibi bir yargı bildirir. Türkçede ise *gelen* sıfat-fiili, kitapların hangi kitaplar olduğunu belirleyen bir sıfattan ibarettir. Bu ve benzeri yanlışları göz önünde bulundurarak, değerlendirme sırasında, gramer ögelerini yalnız şekil yönünden değil, aynı zamanda işlev yönünden de değerlendirmek gerekir.

Sınıflandırmada işlevin ihmal edilmemesi gereği şöyle bir örnekle de açıklanabilir: *Buraya emanet olarak bırakılan kitapları alıp götürdüler* cümlesindeki *alıp* zarf-fiili, her ne kadar görünüşte, kalıp olarak bir zarf-fiil yapısında ise de işlev bakımından *götürdüler* fiilinin zarfı değildir. Aksine, yalnız başına yargı bildiren bir çekimli fiil durumundadır. Cümle, işlevce *gelen kitapları aldılar ve götürdüler* anlamında olduğu için, bütünü ile sıralı bir birleşik cümle durumundadır. Türkçede, *-(y)-Ip / -(y)-Up* zarf-fiillerinin birbiri ardınca yapılan işleri bildirme görevinde çok örnek vardır.

4.3. Kelime gruplarını sınıflandırma ve adlandırmada; *demir kapı, altın kalem, gümüş bilezik, keten elbise, yün kazak* gibi, bir nesnenin neden yapıldığını gösteren sıfat tamlaması türündeki kelime kalıplarının, işleve değil, şekle bakılarak bir kısım gramerlerimizde hâlâ *isim tamlaması* veya *ad tamlaması* diye gösterilmesi de gramerimizde var olan sorunların açık bir göstergesidir.

4.4. Karşımıza çıkan sorunlardan biri de fiil çatısı ile ilgili değerlendirmelerdir. Gramerlerimizin hemen pek çoğunda, çatı ekleri ile şekilce aynı olan, ancak, işlevce fiilden fiil türetme özelliği taşıyan bazı eklerin birbirine karıştırıldığı görülüyor.

Bilindiği gibi çatı ekleri, fiil kök ve gövdelerinde sözlük anlamında bir değişiklik yapmayan eklerdir. Görevleri, fiilin özne ve nesne ile olan bağlantısında yalnızca şekil ve durum değişikliği yapmaktır: *bak- / bak-ın- / bak-ıl- /bak-ış-* gibi. Fiilden fiil türeten ekler ise, şekilce yani ses yapıları ile çatı ekleri ile eşteş olsalar bile, eklendikleri fiil kök ve gövdelerinde anlam değişikliği yapan, onlara yeni anlam ve kavramlar yükleyen eklerdir: *al- /al-dır-* "önem vermek, değer vermek. Olumsuz biçimi ile kullanılır: *Sen ona aldırma* gibi". *at- /at-ıl-* "saldırmak, hücum etmek; bir işe girişmek, başlamak", *aç- /aç-ıl-* "kendine gelmek", *as- /as-ıl-* "ısrarla bir şeyin üzerine düşmek" **çıl- /çıl-dır-* "aklını yitirmek, delirmek", *dal- /dal-aş-* "ağız kavgası yapmak", *kır- /kır-ıt-* "hoş görünme çabasıyla cilveli davranışlarda bulunmak", *kur- /kur-ul-*

Levent Şahverdi Arşivi

"kasılmak, övünür biçimde davranmak", *yak- /yak-ın-* "şikayetçi olmak, dert yanmak" gibi.

İkinci gruptaki bu eklerin de birer çatı ekleri gibi gösterilmesi, hem çatının hem de fiilden fiil türeten eklerin tanımlarına ve işlevlerine ters düşen çelişkili bir durum ortaya koymaktadır. Aralarındaki işlev ayrılığı dolayısıyla, biz her iki gruptaki eklerin ayrı bölümlerde ele alınmasının uygun olacağı düşüncesindeyiz. Bir kısım gramerlerde *-mA-* olumsuzluk ekinin de çatı eki olarak gösterilmesi doğru değildir. Çünkü, bu ek de eklendiği fiil kök ve gövdelerinde "olumsuzluk" bildirme biçiminde bir anlam değişikliği yapmaktadır: *gör- /gör-me-* gibi.

5. Karşılaştığımız sorunlardan biri de gramer imla bağlantısı ile ilgilidir. 1928 yılında Lâtin alfabesi temelinde millî Türk alfabesinin kabulünden sonra, birçok *imla* veya *yazım kılavuzları* hazırlanmıştır. Bugüne kadar Türk Dil Kurumunca, *İmla Kılavuzu*'nun birbirinden az çok farklı 16 baskısı yapıldığı gibi, zaman zaman özel çalışmalarla şahıslar, bazı yayın kuruluşları veya Dil Derneği tarafından da kılavuzlar hazırlanıp yayımlanmıştır: *Doğru İmla Kılavuzu* (İstanbul Dergâh yay., 1981); Mertol Tulum tarafından hazırlanan *Yeni İmla Kılavuzu* (Tercüman yay., 1986); Ömer Asım Aksoy bakanlığında bir kurulca hazırlanan *Ana Yazım Kılavuzu* (İstanbul Adam yay., 1987-1993); Günel Altuntaş'ın *Nasıl Yazılır Nasıl Yazılmaz*: Türk Dil Kurumunun Kurallarına Uygun *Yazım* (*İmla*) *Kılavuzu* (İstanbul 1990); M. Sabri Koz-Turan Yüksel'in, *Büyük Yazım Kılavuzu* (Yuva yay., 1993); Mehmet Aydın Hürdoğan'ın *Türkçe İmla Kılavuzu* (Emel yay.); Nijat Özön'ün, *Büyük Dil Kılavuzu* (Yapı Kredi yay., 1995); Vural Sözer'in *Çoban Salatası* (Her okur yazar için güncel yazım kılavuzu İstanbul 1996); Türk Dil Kurumunun bazı düzeltmelerle yeniden yayımladığı *İmla Kılavuzu* (Ankara 2000) vb.

Bu kılavuzlar dikkatli bir incelemeden geçirildiğinde, *İmla Kılavuzu* mu? *Yazım Kılavuzu* mu? gibi adlandırma ayrılıklarından başlayarak, özellikle yabancı kaynaklı bir kısım sözlerde birbirini tutmayan farklı yazılışlar yer almıştır. Bu durum, aslında kılavuz hazırlayanların kişisel görüş ve değerlendirmelerinden ileri gelmektedir. Gerçi imla konusu itibarî bir değerlendirmeye dayanır. Ancak, yazımda ayrılıklar doğurabilecek türde sözler, eğer gramerin ön gördüğü gereklere uygun bir değerlendirmeden geçirilmiş olsaydı bu yanlışlar yapılmaz veya en az düzeye indirilmiş olurdu. Ne var ki, imlamız 70 yıldır bu değişik tutumlar yüzünden yazboz tahtasına döndürüldüğü ve imla da kısmen itibarî bir değer taşıdığı için bugün yine birtakım sorunlarla karşılaşılmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dil Kurumu, yıllardır imla konusundaki pürüzleri giderme ve bir imla birliği sağlama yönünde epey emek harcamıştır. Hele son *İmla Kılavuzu*'nun hazırlanışında, sorun oluşturan noktalar üzerinde özellikle durarak, bunları dilin gramer yapısı ve işleyiş ölçüleri açısından dikkatli bir incelemeden geçirerek pürüzleri elden geldiğince gidermeye çalışmıştır. Ancak, yazılışlarda ister alışkanlık hâline gelen bazı durumlar, ister değişik görüş açılarının ortaya koyduğu durumlar ve isterse aydınlarımızın imla konusunda genellikle fazla duyarlı olmayan tutumları yüzünden olsun, bugün -daha önceki dönemlere oranla oldukça oturmuş bir imla varsa da- bütünüyle, oturmuş, pürüzsüz bir imladan söz etmek mümkün değildir. Konunun ayrıntılarına girmek olanağı bulunmadığından, biz burada, yalnızca gramerle yakından bağlantılı bir yazım ayrılığını örneklendirmekle yetineceğiz. O da *birleşik kelimelerin* yazılışındaki farklılık ve tutarsızlıktır. Sık sık, bir imla veya yazım kılavuzunda ayrı yazılan bir birleşik kelimenin bir başka kılavuzda bitişik yazıldığına tanık olunmaktadır. Aynı karışıklık gramer kitaplarında da görülür: *anlam bilimi / anlambilim, dil bilgisi / dilbilgisi, aslan ağzı / aslanağzı, arta öğretim / ortaöğretim, yüksek öğretim / yükseköğretim* gibi. Bu durum birleşik kelimenin ne olduğu konusundaki birbirinden ayrı görüş ve tanımlardan kaynaklanmıştır. Dolayısıyla temelinde çözüm bekleyen bir gramer sorunu vardır. Bu sorunun çözümü için, dilin yapı ve işleyiş özellikleri ile anlam bilgisi ölçüleri dikkate alınmalı, birleşik kelime türleri arasında nitelik farkı bulunup bulunmadığı, eğer var ise, ayrı ya da bitişik yazılışta hangi ölçüte (kritere) başvurulacağı iyi bilinmelidir.

Hepimizin bildiği gibi, birleşik kelime, yeni bir kavramı karşılamak üzere, iki ya da daha çok sözün, dilimizin söz kalıplarına uygun belirli biçimlerde bir araya getirilmesiyle oluşan bir söz birliğidir. Belirtisiz ad tamlamaları, isnat grupları, birleşik fiiller, ikilemeler, kısaltma grupları ve kalıplaşmış çekimli fiiller biçimindeki söz kalıpları eğer yeni bir kavramı karşılarlarsa, birleşik kelime olurlar: *çoluk çocuk, başına buyruk, eli açık, eli uzun, el kapısı, gözü pek, kaşar peyniri, yer çekimi, terk etmek; boşboğaz, cingöz, dedikodu, hanımeli* "bir çiçek türü"*, hoşbeş, kavuniçi* "bir renk", *kuşkonmaz* "bir bitki türü", *seyretmek, su ibriği* "bir bitki türü" vb.

Verilen örneklerde görüldüğü gibi, birleşik kelimeler bitişik de ayrı da yazılabilir. İşte imladaki karışıklık burada kendini gösterir. *Zeytin yağı* sözünü bileşik yazanlar da ayrı yazanlar da vardır. Bu karışıklığı, dilin işleyişine bağlı şöyle bir yöntemle önleyebiliriz. Eğer birleşik kelimeyi oluşturan sözlerden her biri kendi anlamını koruyarak yeni bir kavrama karşılık olmuşsa, bu türlü birleşik kelimelerde, birleşiği oluşturan sözleri ayrı ayrı yazarız: *açık oturum, bal rengi, ipek böceği, karış karış, ruh bilimi, un helvası, yaban gülü, namaz*

Levent Şahverdi Arşivi

kılmak, tıkır tıkır, ön şart, ön yargı gibi. Eğer birleşiği oluşturan sözlerden en az biri veya ikisi yahut da varsa üçü birden benzetme yolu veya daha başka bir etkenle kendi anlamını yitirip eskisinden ayrı yepyeni bir anlam kazanmış yahut da bir ses değişimi, bir ses kaynaşması gibi olaylardan geçmişse, bunlar bitişik yazılır: *Aslanağzı* "bir çiçek adı", *camgüzeli* "bir çiçek adı", *hanımeli* "bir çiçek adı", *çakırkanat* "bir ördek", *deveboynu* "boru", *karagöz* "bir balık türü", *kazkanadı* "bir oyun", *dilberdudağı* "bir tür tatlı", *tavuk göğsü* "bir tür tatlı", *gecekondu, başıbozuk, kahvaltı* (< *kahve altı*), *sütlaç* (< *sütlü aş*), *Pazartesi* (< *Pazar ertesi*) gibi[13] Bunlara, dilimize girmiş Arapça sözlerle Türkçe yardımcı fiillerin birleşmesinden oluşmuş *affet-, azlet-, emret-, seyret-* gibi fiilleri de katabiliriz. Böyle bir oluşum ve anlam ölçüsü konarak ayrı ve bitişik yazılacak sözler kolayca ayırt edilebilirler. Ancak, bazı yazım kılavuzlarında birleşik kelimenin nasıl oluşmuş olursa olsun bitişik yazılması gerektiği anlayışı zaman zaman bir karışıklık doğurmuştur. Söz gelişi "*Ayşe* ***delidolu*** *bir kızdır"* cümlesindeki *delidolu* sıfatını *deli dolu* biçiminde ayrı yazarsak, o zaman "*Tımarhaneler* ***deli dolu"*** cümlesindeki yargı bildiren *deli dolu* sözünden ne farkı kalır? Böyle bir karışmayı önlemek için birinci *delidolu* bitişik, ikinci *deli dolu* ayrı yazılacaktır. Yine "***Uluslararası*** *spor karşılaşmaları* ***uluslar arasındaki*** *dostlukları pekiştirir"* cümlesindeki *uluslar arası* ad tamlaması anlamca birbirinden farklıdır. Hattâ aralarında bir vurgu ayrılığı bile vardır. Bu nedenle, bu cümlede geçen birleşik kelime yapısındaki birinci *uluslararası* bitişik, ikincisi ayrı yazılarak anlam karışması önlenebilir. Böyle bir ayraca, başvurulması var olan sorunu çözebileceği hâlde, uygulamada karışıklık süregelmiştir. Söz gelişi Ömer Asım Aksoy ve arkadaşlarının kılavuzunda, ayrı yazılması gereken birleşikler *dilbilgisi, dilbilim, gökbilim, tarlakuşu, turnabalığı, tespihböceği* biçiminde hep bitişik yazılmıştır (age., s. 23 IV: Birleşik Sözcükler). Buna karşılık Mertol Tulum'un hazırladığı kılavuzda da aradaki aidiyet bağı silindiği için bitişik yazılması gereken *aslan ağzı, aslan pençesi, kuzu kulağı, öküz dili* "bitki türü" gibi sözler ile *başasistan, başgarson, başhekim, başkâtip* gibi bitişik yazılması gelenek durumuna gelmiş sıfat tamlaması kalıbındaki sözler de *baş asistan* vb. biçimlerinde hep ayrı yazılmıştır. Bu nitelikteki bitişik ve ayrı yazılışlarda, biz, şu işlev özelliğinin önemle göz önünde tutulması gereğine inanıyoruz. Dikkat edilirse, ayrı yazılan ad tamlaması kalıbındaki birleşik sözlerde de, iki ad arasındaki aidiyet bağı sağlamdır, zayıflamamıştır: *Zeytin yağı* = zeytinin yağıdır, zeytinden çıkan yağdır. Bitişik yazılan sözlerde ise, artık iki ad arasındaki aitlik bağı kaybolmuş,

[13] Bu konuda daha geniş bilgi için Z. Korkmaz, "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine", *Türk Dili*, S. 501 (Mart 1994), s. 190-196'ya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

o tamlama yepyeni bir anlam kazanmıştır. Aynı durum öteki birleşik söz kalıpları için de söz konusudur.

6. Gramer terimlerimiz de sorunlar açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. Bir kısım gramerlerimizde, Türkçeleştirilen veya yeni türetilen terimler yanında, artık Türkçeleşmiş olan *isim, sıfat, zarf, zamir* gibi eski terimler de kullanılmaktadır. Buna karşılık bir kısım dilcilerimiz yalnızca *ad, önad, adıl, ortaç, fiilimsi* gibi yeni terimleri benimsemişlerdir. Mümkün olduğu takdirde, elbette Türkçe terimlere bağlanmakta büyük yarar vardır. Ancak, eğer ileri sürülen terimler, söz konusu gramer kavramlarını karşılayabilecek nitelikte sağlıklı terimler değilse, o zaman bu terimler benimsenmekte güçlüğe uğradığı için, yerlerine başkaları alınmaktadır. Söz gelişi *ad çekimi* ekleri için *-i hâli* (veya *-i durumu*) *-in hâli, -e hâli, -den hâli* ile; *yalın hâl, yükleme* (veya *belirtme*) *hâli, ilgi hâli, yönelme hâli, çıkma* (veya *ayrılma*) *hâli* gibi ayrı düşünce temeline dayandırılan terimlerin gramerden gramere, okuldan okula, üniversiteden üniversiteye değişen kullanım durumlarının yol açtığı terim kargaşası gibi. Bazen bunların batı dillerindeki karşılıklarından gelme *nominatif, akkuzatif, datif* vb. karşılıkların da kullanılmış olması bir süre kargaşayı üçüzleştirmiştir.

Gramerlerimizde sık sık yer alan *ortaç* sözünün de terim olarak ne anlattığını kestiremeyen bir dilci, bunun yerine *sıfat-fiil* "sıfat olarak kullanılan fiil biçimi" terimini kabullenmektedir. Yine *fiilimsi*'nin kapsamına giren *isim-fiil* (*ad-fiil*), *sıfat-fiil* ve *zarf-fiil*in "fiili andıran gramer birimleri" değil, aslında "fiil olup da ad gibi, sıfat gibi veya zarf gibi kullanılan ve çekime girmeyen gramer öğeleri" olduğunu düşünen bir dilci, elbette *fiilimsi* yerine *çekimsiz fiiller* ortak adını ve alt konular için de *isim-fiil veya ad-fiil*, *sıfat-fiil, zarf-fiil* terimlerini benimseyecektir. İşte terim yapımında yıllardır birleştirici ortak bir yolun izlenememiş olması, yakın geçmişimizde de bugün de karşımıza bir terimler sorunu çıkarmıştır. Gerçi bugün, gösterilen gayretlerle bu sorun bir dereceye kadar aşılmış ise de daha bütünüyle çözüme kavuşmuştur denemez. Aşağıda sıralanan birkaç örnek bile, gramer terimlerimizin bir süre nasıl bir çeşitlenmeye uğradığının tanıklarıdır: *Şekil birimi, biçim birimi,* terimi için : *Suntam, morphem, yapılık, monem, yapım eki, biçim birim* (Topaloğlu, s. 40).[14]

Birleşik cümle için : M*ürekkep cümle, karmaşık cümle, bileşik cümle* (age., s. 4) vb.

[14] Yukarıya aktarılan örnekler A. Toplaoğlu'nun, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, Ötüken neşriyat yay., 1998) adlı eserinden alınmıştır. Daha sonra, yalnız verilen örneklerin sayfa numaraları gösterilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

Boğumlanma (*articulation*) için: *Eklemleme, eklemlenme, sesletim, üyeleme, üyelenme* (age., s. 45).

Bulunma hâli, bulunma durumu (*lokatif*) için: *Orunlamlık, -de hâli* (*durumu*), *lokatif hâli, orunlamalık düşüm, bulunma hâli, kalma durumu, kalma hâli, kimde hâli* (age., s. 45).

Çıkma hâli, çıkma durumu (*ablatif*) için: *Kopumluk, -den hâli* (*durumu*), *ablatif hâli* (*durumu*), *kopmalık düşüm, çıkma hâli* (*durumu*), *ayrılma hâli* (*durumu*), *uzaklaşma hâli, kimden hâli* (age., s. 51).

Ek-fiil için: *Cevher fiili, cevherî fiil, varlık fiili, salt* veya *soyut fiil, bildirme eki, ekeylem, yüklem fiili, imek fiili, takı fiili* (age., s. 47).

Dudak ünsüzü (*consonne labiale*) için: *Erimgiller* (*dudak sesleri*), *dudaksal sessizler, dudak konsonantı, dudaksı konson* (*sesdeş*), *dudak sessizi, dudaksıl ağız dışı abanağı, dudak sesi* (*fonemi*) (age., s. 61).

Sıfat tamlaması için: *Sıfat terkibi, sıfat takımı, takısız* (eksiz), *isim tamlaması, takısız tümleme, takısız tamlama, önad tamlaması, san takımı* (age., s. 128) gibi.

Bugün gerek dilci bilim adamlarının gerek Türk Dil Kurumunun gösterdiği duyarlıkla, gramer terimlerinin birliğe ulaştırılması konusunda önemli bir aşama kaydedilmiştir. Bunda kurumca yayımlanan *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara, TDK. yay., 1992, genişletilmiş 2. baskısı 2003)'nün de büyük payı vardır. Bununla birlikte yine de yukarıda belirtildiği gibi, çifte kullanımlar yüzünden karışıklığa yol açan bazı terimlerimiz vardır. Bu noktada bir çözüme ulaşılması için, tartışma konusu olabilecek terimlerin bilimsel bir toplantıya sunulmasında yarar vardır diye düşünüyoruz.

Sonuç :

7. Gramerimizin çözüm bekleyen sorunlarına daha epey örnek gösterilebilir. Tasarlama kiplerinin 1. Şah. Teklik ve çokluk çekimlerinde emir kipinin var olup olmadığı[15], daha çekime girmemiş olan fiil kök ve gövdelerinin gramer işlevleri açısından gösterdikleri ayrılıklar (söz gelişi *başla-* fiili ile *ara-* fiili arasında var olan başlangıç veya süreklilik gösterme ayrılığı gibi), fiilin ve kipin tanımında birbirinden ayrılan ve çelişen yanlar, ad çekim eki kapsamına giren ekler ve sayıları, ruh dünyamızın ürünü olan *ünlemler*, "anlamlı sözler" grubuna sokulabilir mi? Sokulamaz mı? Ve daha başka konular... Bu sorunlara, özel araştırmalarda yer aldığı hâlde, gramerlerimizde hiç yer almamış olan fiilde

[1] [5] Z. Korkmaz, agm. *Türk Dili* S. 535, s. 15-17; A. B. Ercilasun, "Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine", *Türk Gramerinin Sorunları* (Ankara, TDK yay., 1993), s. 61-66 ve 66-72.

Levent Şahverdi Arşivi

görünüş (Aspekt)[16] ve bir dilin kendi kendine söz türetme yolu olan *kalıplaşma*[17] gibi konular da eklenebilir. Ne var ki, bu bildirinin amacı yalnız sorunları ve eksik kalan konu veya noktaları sıralamak değil, aynı zamanda bu sorunlara nasıl çözüm getirileceği konusunda öneriler sunmaktır. Biz bu durumu dikkate alarak, yukarıda sorunlar üzerinde dururken, yer yer görüşümüzce bunların çözüm yollarını da belirtmeye çalıştık. Sonuç olarak, var olan gramer sorunlarının sağlıklı bir çözüme ulaştırılabilmesi için, özellikle aşağıda belirtilen ana noktalarda da dayarlık gösterilmesinin uygun olacağını düşünüyoruz. Şöyle ki:

1. Gramer konuları ile ilgili özel araştırmalara ağırlık vermek,

2. Yapılacak araştırmalarda Türkçenin yazılı kaynaklarından derlenmiş bol malzemeye dayanmak ve bu malzemeyi sağlam bir süzgeçten geçirmek.

3. Çalışmalarda bilimsel yöntemin gereklerini ön plânda tutmak,

4. Değerlendirmelerde yalnız şekil kalıplarına bağlı kalmayıp işleve de gereken yeri vermek.

5. Kaynaklardan elde edilen malzemenin sağlıklı bir değerlendirmeden geçirilerek ulaşılacak yargı ve sonuçları, o konu veya konularda daha önce varılan yargı ve sonuçlarla karşılaştırarak kendi değer yargılarını kontrolden geçirmek.

6. Batılı bilim adamlarının çalışmalarında sık sık gözlendiği üzere, kararsızlık söz konusu olan konu ve durumlarda, o alan veya konunun uzmanı olan meslektaşlara da danışmayı ve konu tartışmasını bir alışkanlık durumuna getirmek.

Bu yollarla yapılacak çalışma ve araştırmaların; ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi, anlam bilgisi ve hattâ dilin sanata yönelmiş olan retorik vb. konularında karşımıza çıkan sorunları büyük bir güçlüğe uğramadan çok daha kolay biçimde çözüme götürebileceği ve Türkiye Türkçesi gramerlerinin sağlam temellere oturtulabileceği düşüncesindeyiz. Saygılarımızla...

Beşinci Türk Kültürü Kongresi, (17-21 Aralık 2002), Ankara 2005, C. I, s. 21-40;

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 2002/1, Ankara 2006, s. 41-59.

[16] L. Johanson, *Aspekt in Türkischen,* Uppsala, 1971.

[17] Z. Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,* AÜDTCF yay., 1961, 1969, TDK yay., 1994.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE FİİL ÇATISI ÜZERİNE GÖRÜŞLER

(Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Bina, Fiil Binası)

1. Gramerlerimizde ve gramer konularını ele alan bazı yazılarda, çatı konusu; tanımı, niteliği, terimleri, sınıflandırılması, eklerinin özelliği, sayıları ve örneklere bağlanması açısından yer yer karışıklıklar ve birbiriyle çelişen durumlar göstermektedir. Bu karışıklığın önlenmesi ve konunun Türkiye Türkçesinin yapı ve işleyiş özelliklerine uygun bir sonuca bağlanabilmesi için, eldeki bildiride çatı konusuna ve bu konu ile ilgili bazı sorunlara eğilmeyi uygun bulduk.

Çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Bu da demektir ki, fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak cümledeki özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliğidir: *yaz- /yaz-dır-, gör- / gör-ün-, geç-/ geç-ir-, bil-/ bil-iş-, kaç-/ kaç-ış* gibi. Bu kısa tanımdan sonra, şimdi çatı konusundaki belli başlı sorunlara işaret etmek istiyoruz.

2. Çatı eklerinin niteliği konusundaki tartışmalar, bunların birer yapım eki mi, yoksa birer çekim eki mi olduğu sorusuna yol açmıştır. Gramerlerimizin bir kısmında çatı ekleri ayrı bir bölüm oluştururken, bazı gramerlerde de yalnızca fiilden fiil türeten ekler arasında yer almıştır. Bu durum karşısında fiil çatısına ayrı bir bölüm ayrılıp ayrılmayacağı ve niteliğinin belirlenmesi gerekiyor.

Çatı ekleri elbette çekim ekleri değildir. Bunlar, işlev bakımından fiilde bir durum değişikliği yaptıkları için, bir bakıma çekim eklerine yaklaşırlar. Ne var ki aralarındaki nitelik farkı dolayısıyla, fiil çekiminde kullanılan ve her biri farklı kendine özgü birer gramer değeri taşıyan kip, zaman, şahıs gibi çekim kategorileri ile bir tutulamazlar.

Çatı ekleri, aslında, şekilce fiilden fiil türeten eklerdir. Bu bakımdan aynı şekil birliği içindeki öteki yapım ekleri ile ortaklaşırlar. Ancak, çatı eklerinin yapım ekleri içinde kendilerine özgü farklı bir durumu vardır. Bu farkın belirtilebilmesi için yapım eklerini taşıdıkları özelliklere göre iki gruba ayırmak gerekir:

a. Birinci gruptakiler tür bakımından çatı ekleriyle birleşen fakat eklendikleri kök ve gövdelerde, esaslı bir anlam değişikliği yaparak, eskisinden farklı anlamda yeni kelimeler türetmiş olan eklerdir. Bunların çoğu kök ve

Levent Şahverdi Arşivi

gövde ile kaynaşmış durumdadır. Dolayısıyla eklendikleri fiil kök ve gövdelerine yeni birer sözlük anlamı katmışlardır: *aldır-, (söylenenlere aldırmadı), ayır-, barış-, bildir-, canlan-, çevir-, dağıl-, danış-, eriş-, giriş-, ulaş-, utan-, yırt-* gibi. Bu nitelikteki fiilleri genellikle çatı kavramı dışında tutmak ve fiilden fiil türeten ekler grubunda ele almak gerekir. Bu nitelikteki fiillerde yer alan ekler, tarihî gelişme şartlan içinde bugün artık bu özelliklerini kaybederek, eklendiği fiile sözlük anlamı katan kaynaşmış veya anlam kaymasına uğramış birer yapım eki durumuna geçmişlerdir. Asıl yapım ekleri bunlardır.

b. İkinci grupta yer alan ve gramerlerimizde genel olarak yapım ekleri arasında gösterilen fiilden fiil yapma ekleri ise fiilde köklü bir anlam değişikliği yapmadıkları, dolayısıyla fiile bir sözlük işlevi katmadıkları ve yalnızca eklendikleri fiillerde birer durum değişikliği yaptıkları için bunları çatı kavramına uygun olarak birer çatı eki olarak kabul etmek durumundayız. Şu hâlde fiilden fiil türeten yapım ekleri, sözlüksel işlev yüklenen ekler, çatı ekleri ise yalnızca gramer işlevi yüklenmiş olan eklerdir. Bu bakımdan yapım ekleri ile çatı eklerini birbirinden ayırmak gerekir.

Yukarıda belirtildiği üzere, bir yönü ile yapım eklerine yaklaşan diğer yönü ile de onlardan ayrılan ve fiil çekim eklerine yaklaşan özellikleri dolayısıyla, biz, çatı eklerinin sözlüksel değerdeki yapım ekleri ile gramer işlevi gören fiil çekim ekleri arasında ayn ve özel bir kategori oluşturduğu görüşündeyiz.

3. Çatı ekleri fiilden fiil türeten yapım eklerinden farklı olarak, yalnız şekil bilgisi değil, aynı zamanda cümle bilgisi alanına da girer. Çünkü, fiildeki biçim değişikliği cümledeki özne ve nesneyi etkilediğinden, çatı ekleri cümle bilgisi ile iç içe girmiştir. Çatının cümle yapısında meydana getirdiği anlam değişmeleri aynı zamanda anlam bilimini de ilgilendirdiğinden, çatı konusu bu yönü ile de anlam bilimi alanına uzanmaktadır.[1]

4. Çatı kavramını *görünüş* (Aspekt) terimi ile karşılayan gramerler vardır.[2] Ancak, *görünüş,* çekimli fiillerdeki başka bir özelliği karşıladığı[3] ve terim olarak da yaygınlaştığı için çatı kavramının bu terimle karşılanmasının doğru olmadığı görüşündeyiz.

5. Bir kısım gramerlerimizde çatı eki almamış yalın durumdaki fiil kök

---

[1] Bu konuda bir örnek olarak bk. Fatma Ülken, "Türkçe eylemlerde çatı-Bir örnekleme girişimi", *Bağlam Dergisi,* s. 3 (1981), s.71-81; "Türkçede edilgen örnekleri üstüne bir araştırma". *Dilbilimi Dergisi,* S. 6 (1981), s. 55-69.

[2] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri,* Ankara, 1990, s. 411: çatı: Görünüş (aspect).

[3] Bu konuda geniş bilgi için bk. Lars Johanson, *Aspekt im Türkischen,* Uppsala 1971, 334 s.

Levent Şahverdi Arşivi

ve gövdeleri yanlış olarak *geçişli çatı* sınıflandırmasına sokulmuştur.[4] Bu yanlış değerlendirmenin de düzeltilmesi gerekir. Çünkü, dilimizde kök ve gövde halindeki fiiller, geçişli fiiller ve geçişsiz fiiller olmak üzerek başlıca iki ana gruba ayrılır.

Geçişli fiiller anlam yapıları açısından nesne almaya elverişli olan, nesne alabilen fiillerdir: *aç-, at-, böl-, çiz-, devir-, ısıt-, kaz-, payla-, salla-, üz-, zorla* gibi. Bunlar, yapma ve etme bildiren fiillerdir. Cümle içinde hem belirtili hem de belirtisiz nesne alabilirler: *Ayşe kitap okumuş; Ayşe kitabı okumuş* gibi. Konuya fiilin ihtiyaç duyduğu tamlayıcılar açısından bakıldığında, nesne dışında yönelme, bulunma ve ayrılma hali eklerinden birini almış tamlayıcılar da girer: *adamı vur-, adama vur-, eve getir-, evden getir-, bahçeye çık-,* gibi.

Buna karşılık *ağar-, bas-, bez-, çatla-, doy-, es-, göç-, patla-, sin-, uç-, yürü-* gibi olma ve oluşma bildiren fiiller ise geçişsiz fiillerdir. Geçişsiz fiiller nesne almazlar.

Daha çatı ekleriyle genişletilmemiş kök ve gövde halindeki bu fiillerde var olan "geçişlilik" ve "geçişsizlik" özelliği çatı eklerinden kaynaklanan bir özellik değildir. Fiillerin kendi sözlük anlamları ile ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir. Bu nedenle, bunlar yalın halleri ile çatı kategorisinin içinde değil, dışında tutulması gerekir.[5] Fiil kök ve gövdelerinin çatı ekleriyle genişletilmesinden sonra kendini gösteren geçişlilik ve geçişsizlik özelliğini bununla karıştırmamalıdır.

6. Bazı gramerlerimizde ve terim sözlüklerinde *acı-, alış-, başla-, çık-, kısal-, uzan-, yatış-* gibi olma bildiren geçişsiz fiillerden çatı ekleriyle kurulan *acıt-, alıştır-, başlat-, çıkar-, kısalt-* gibi geçişli fiiller için *oldurgan çatı* terimi kullanılmıştır.[6]

Bizce böyle bir terime ve farklı bir sınıflandırmaya da hiç ihtiyaç yoktur. Çünkü "olma" veya "oluş" bildiren geçişsiz fiiller, aldıkları çatı ekleri ile "yapma", "etme" bildiren geçişli fiillere dönüşürler. Böylece yapma etme bildiren geçişli fiillerden kurulan *ettirgen fiiller* ve *ettirgen çatı* ile aynı duruma gelirler. Aralarında herhangi bir özellik ve anlam farkı kalmaz. Bu bakımdan, *ettirgen fiil* ve *ettirgen çatı* terimleri, hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden kurulmuş olan çatıyı karşılayacak niteliktedir.

---

[4] Bk. T. Nejat Gencan, *Dil Bilgisi,* İstanbul, 1971, s. 329-334; Kaya Bilgegil, *Türkçe Dil Bilgisi,* İstanbul, 1982, s. 279; Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi,* İstanbul, 1963, s. 278-279; Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi,* İzmir, 1995, s. 188-189.

[5] Bu konuda bk. K. Lübimov, 'Türkiye Türkçesinde çatı kategorisi ve çatı ekleriyle türetilen fiiller", *Türk Dili, s.* 147 (Aralık 1963), s. 150-151.

[6] Bk. T. Gencan, *göst.e., s.331;* H. Ediskun, *göst.e.,* s. 221; K. Bilgegil, *göst.e.,* s. 279; Berke Vardar, *Dilbilimi ve Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü,* İstanbul, 1989, s. 112.

Levent Şahverdi Arşivi

7. Bilindiği üzere, fiil kök ve gövdelerinden dönüşlü çatı kuran ek -°n- dir. *bak-/bak-ın-, dola-/ dolan-, gez-/gez-in-,giy-/ giy-in-,sür-/ sür-ün-* gibi. Ancak bazı durumlarda bu çatının -°*l*- ve -°*ş*- ekleriyle karşılandığı da oluyor: *bula-/bula-ş, büz-/büz-ül- (Köşeye büzülmüş oturuyor.), er-/er-iş-* "ulaşmak", *üz-/üz-ül-* gibi.

Buna karşılık genellikle -°*l*- eki ile kurulan edilgen çatıda da devreye -°*n*- ekinin girdiği görülüyor. (Ünlü veya -°*l*- ünsüzü ile sonuçlanan fiil kök ve gövdelerinden sonra): *al-ın-, baş-lan-, bil-in-, del-in-, oku-n-, yıka-n-* gibi.

Dönüşlü çatıda yer alan -°ş- eki esas itibariyle işteşlik çatısı kuran bir ektir. Eklerde şekilce birbiriyle karışmanın söz konusu olduğu durumlarda, başvurulacak ölçü, ekin dönüşlülük işleviyle mi, yoksa işteşlik ya da edilgenlik işleviyle mi kullanıldığının tespitidir. Oysa, bazı gramerlerde şekil esas alındığı için dönüşlülük görevindeki -°*ş*- ekinin işteş çatıda verildiği göze çarpıyor. Bizce kendi kendine oluşu gösteren *dola-ş-, tut-uş- (Baca tutuştu.), güzel-le-ş-* gibi fiillerin işteşlik çatısına alınması doğru değildir.[7] Hatta bunlar, birer sözlük birimi olarak fiilden fiil türeten yapım ekleri arasında ele alınmalıdır.

8. Olumsuz anlamda fiil türeten -mA- ekini, bir çatı eki olarak kabul eden eserler vardır.[8] *-mA-* eki, öteki çatı eklerinden farklı olarak, özne ve nesne ile bağlantılı bir ek olmadığı ve eklendiği fiilde eskisinden farklı bir anlam değişikliği yaptığı için bu ekin çatı kategorisinin dışında tutulması ve fiilden fiil türeten yapım ekleri arasına alınması uygun olur görüşündeyiz.

9. Çatı Türleri: Yukarıda kısaca, gramerlerimizde yapılan değerlendirme ve açıklamalar dolayısıyla, çatı konusunda ortaya çıkan sorunlara ve bunların çözümüne işaret etmeye çalıştık. Şimdi de bu konuya bir bütünlük kazandırabilmek için, yine çok kısa olarak çatı türlerine işaret etmek istiyoruz.

Tekrar belirtmek gerekirse, çatı kategorisinin özü fiilin özne ve nesne ile olan ilişkilerine dayanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde, fiillerin nesne alıp almamaları açısından *geçişli* ve *geçişsiz fiiller* olmak üzere iki ana gruba ayrıldığını yukarıda belirtmiştik. Geçişli fiiller nesne alan, nesne isteyen veya fiil tamlayıcısına ihtiyacı olan fiillerdir. *al-, ver-, getir-, ye-* gibi. Geçişsiz fiiller nesne almazlar: *ağar-, birik-, eski-, çürü-, piş* gibi.

Konuya fiilin özne ile olan bağlantısı açısından baktığımızda, fiillerin özne alıp almamaları ve öznelerinin taşıdıktan özelliklere göre, etken çatı,

[7] Bk. J. Deny (Çev. Ali Ulvi Elöve), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* İstanbul, 1941, s.576; Doğan Aksan, *Sözcük Türleri,* Ankara, 1983, s. 224.

[8] Bk. J. Deny, *age.*, s.592; T. Banguoğlu, *age.*, s. 553; Z. Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Ankara, 1992, s. 35: *Çatı Ekleri.*

Levent Şahverdi Arşivi

edilgen çatı, meçhul çatı, dönüşlü çatı, işteş çatı ve ettirgen çatı olmak üzere başlıca altı çatı türü ortaya çıkmaktadır. Bu türlerin hangi eklerle kurulduğu ve işlevleri bilindiği için, bir bildiri çerçevesinde teker teker üzerlerinde durmayı gereksiz buluyoruz. Yalnız bu sınıflandırmalardaki değerlendirmelerle ilgili birkaç noktaya işaret etmek istiyoruz:

A. Etken Çatı (Yalın Çatı):

Çatı eki almamış, kök ve gövde halindeki geçişli geçişsiz bütün fiiller, cüm1ede birer özneye ihtiyaç gösterdiğinden, bunlara etken fiiller diyoruz. Dolayısıyla da bir çatı türü olarak kabul etme söz konusudur. Etken fiiller ile kurulan çatı, yüklem tarafından belirtilen işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını gösteren eksiz yalın çatıdır. Bu nedenle bu çatıya etken çatı veya yalın çatı denebilir:

B. Edilgen Çatı:

Etken fiillerden -°*l*- ve -°*n*- ekleri ile kurulan fiiller edilgen fiillerdir. Bu fiillerin oluşturduğu çatı da *edilgen çatıdır: aç-/aç-ıl-* (Paket açıldı), *biç-/biç-il-, boz-/bozul-, bil-/bil-in-, çal-/çal-ın-, oku-/oku-n-, yıka-/yıka-n-* gibi.

Edilgen çatı ekleri, geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirir. Fiil etken çatıdaki özne ve nesneyi almaz. Bu nedenle edilgen çatı, öznesi belli olmayan, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen veya söylenmemiş olan çatıdır. Yalnız şu var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda bir özne görüntüsüne girmiştir. Yalnız şu var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda bir özne görüntüsüne girmiştir. Söz gelişi, *okul kitapları incelendi,* cümlesindeki *okul kitapları* isim tamlaması, *incelendi* fiilinden etkilenmiş ve etken çatıda cümlenin nesnesi iken edilgen çatıya dönüşen ve fiilin etki alanına girerek özne niteliği kazanan kelime ve kelime grupları *sözde özne* veya *gramerce özne* diye adlandırılmıştır. Bu görüşte olanlar, eğer yukarıdaki cümleyi *okul kitapları öğretmenler tarafından incelendi* veya *öğretmenler okul kitaplarını inceledi* biçimlerine sokarsak, o zaman *öğretmenler* sözünün *gerçek özne* olduğu görülür ve edilgen çatıdaki sözde özne daha iyi anlaşılır, derler. Yalnız bilmemiz gerekir ki, burada birbirinden farklı yapıda iki cümle türü ile karşı karşıyayız. Biz iki farklı çatı kuruluşundaki dolayısıyla iki farklı yapıdaki cümlelerin öznelerini birbirine karıştırmamak gerektiği görüşündeyiz. Konuya cümledeki yüklem özne ilişkisi açısından bakıldığında edilgen çatıda yüklemin etkisinde kalan özne, görünmezdeki özne değil, görünürdeki öznedir. Bu bakımdan edilgen çatıyı öznenin, yüklemin gösterdiği oluş ve kılışın yani yapılan işin etkisinde kaldığını gösteren bir çatı türü olarak tanımlamak gerekiyor. Böylece görünürdeki özneyi de "sözde özne" olarak değil, edilgen fiilli bu yeni cümle

Levent Şahverdi Arşivi

yapısına göre, olağan (normal) özne olarak kabul etmek gerekir sanıyoruz.

C. Meçhul Çatı:

Bir diğer çatı türü de *meçhul çatı* diye adlandırılan öznesiz çatıdır. Edilgen çatıda özne belirtilmemiş veya söylenmemiş olsa bile, yine de cümlenin örtülü kalmış bir öznesi vardır. Meçhul çatıda ise, özne gerçekten bilinmemektedir. Cümle öznesizdir. Edilgen çatı, geçişli fiillerden kurulduğu halde, meçhul çatılar, geçişsiz fiillerden yine aynı şartlara bağlı *-°1-* ve *-°n-* ekleri ile kurulur: *-acın-, bakıl- / , basıl-, gidil-, uyun-, yatıl-* vb. Şu halde meçhul çatılar geçişsiz fiillerden *-1-* ve *-n-* ekleri ile kurulan öznesiz çatılardır: *Soğuktan* caddelerde *yürünemiyor.* Duraklardaki kalabalıktan otobüslere *binilemiyor.* A canım, kendini neden derin bir üzüntüye salıveriyorsun? Ölenle *ölünmez* ki... örneklerinde görüldüğü gibi.

Öteki çatı türlerinde sorun oluşturan hususlar bulunmadığı için, onlar üzerinde durmayı gereksiz buluyoruz. Yalnız gramerlerimizde yer almayan ve üzerinde durulması gereken bir husus da çatı eklerinin üst üste gelebilmesi durumudur.

Çatı ekleri üst üste gelebilir. Türkçenin böyle bir şekillenmeye imkan vermesi dilin anlatım gücünü artırmakta, cümledeki özne ve nesne değişmelerine imkân sağlamaktadır. Ne var ki, çatı eklerinin üst üste gelebilmesi, gelişigüzel değildir. Dil mantığıyla ilgili bazı ölçülere bağlıdır. Nitekim *-°1-* edilgenlik ekinden sonra *-°n-,* dönüşlülük ve *-°ş-* işteşlik ekinden sonra da *-°n-* dönüşlülük ekinin getirilememesi böyle bir mantığın gereğidir.

Çatı eklerinin üst üste gelebildiği başlıca fiil yapıları şunlardır:

a. *-°n-* dönüşlülük ekinden sonra *-°1-* edilgenlik ve *-DIr-* ettirgenlik ekleri gelebilir: *döv-/döv-ün-ül-,*

sev-in-/sev-in-il-; arı-n-/arı-n-dır-, depre-n-/depre-n-dir-, öze-n-/öze-n-dir- gibi.

b. *-°1-* edilgenlik ekinden sonra bugünkü yazı dilimizde öteki çatı eklerinden hiç birisi gelmemektedir.

c. *-°ş-* işteşlik çatısından sonra yalnız *-°l-* edilgenlik ve -DIr- ettirgenlik ekleri gelebiliyor: *anlaş-/ anla-ş-ıl-, anla-ş-tır-; gül-üş-/ gül-üş-ül-, gül-üş-tür-; karşı-la-ş-/ karşı-la-ş-ıl-, karşı-la-ş-tır-* gibi.

ç. *-DIr- ve -°r-:* Bu çatı ekleri yalnız *-l-* edilgenlik ve *-t-* ettirgenlik ekleriyle genişletilebiliyor: *al-dır-/ al-dır-ıl-/ al-dır-t-, giy-dir-/ giy-dir-il-/ giy-dir-t-, yaz-dır-/ yaz-dır-ıl-/ yaz-dır-t-* gibi.

d. ikiden fazla çatı eki de üst üste gelebilir. Ancak bu türlü çatılar, üst üste iki çatı ekini alabilen fiil gövdelerinde görülür: ***-°n-DIr-* ve *-°ş-DIr-*** çatı

Levent Şahverdi Arşivi

eklerinden sonra -°*l*- edilgenlik ve -°t- ettirgenlik ekleri gelebilir: *beğen-dir-il-, utan-dır-ıl-, gücen-dir-t*, *tırman-dır-t-* gibi.

-°t-DIr-,

-DIr-t-, çatı eklerinden sonra -°*l*- edilgenlik ve *-DIr-* ettirgenlik ekleri gelebilir:

anla-t-tır-ıl-, bak-tır-ıl-, çök-er-t-il- gibi.

e. Ettirgenlik eki olan *-DIr-, -°l-* edilgenlik eki dışında bütün çatı eklerinden sonra gelebilir. Fakat kendinden sonra yalnız -°*l*- eki kullanılabilir.

f. Bir fiilde -°*n*- dönüşlülük ekiyle -°*ş*- işteşlik eki yan yana bulunamaz.

g. Ettirgenlik çatı ekleri birbiri üstüne gelebilir: *geç-ir-t-, geç-ir-t-tir-, ver-dir-t-, gör-dür-t-* gibi.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2001/I-II, (TDK. Yay., Ankara 2003), s. 193-198.

Levent Şahverdi Arşivi

BAĞLAÇLAR VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ OLUŞUMLARI

Türkiye Türkçesinin grameri üzerinde son yıllarda yapılan metin kaynaklarına dayalı araştırma ve incelemelerle, bu konudaki tartışmalı toplantılar, gramerimizin birçok konusunda yöntem, sınıflandırma ve değerlendirme açılarından, şimdiye kadar yerleşmiş birtakım eski yargıların artık değiştirilmesi gereğine işaret etmektedir. Bu bağlamda üzerinde durulacak konulardan biri de bağlaçtır.

Türkçede çok geniş bir yer tutan bağlaçlar; kelimeleri, kelime gruplarını, cümleleri ve kimi zaman da paragrafları şekil ve anlam bakımından birbirine bağlayan ve yüklendikleri işlevler ile, bağlandıkları sözler arasında türlü anlam ilişkileri kuran gramer ögeleridir.

Bağlaçların Türkiye Türkçesindeki oluşumlarına geçmeden önce, bu konudaki genel değerlendirmeye bir açıklık getirmek istiyoruz:

Türkçede eş değerli olan kelime ve kelime gruplarının bağlaçsız olarak yan yana getirilmesi, isim-fiil, sıfat-fiil ve özellikle zarf-fiil gibi çekimsiz fiillerin ve bazı edatların aynı zamanda bağlaç görevi yüklenmiş olmaları, ayrıca bağlaç için yer yer virgül ve tonlara da başvurulmuş olması,[36] bazı gramerlerde ve bu konuyu işleyen bazı eserlerde, dilimizde aslında bağlaç bulunmadığı, bunların sonradan yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığı yolundaki yargılara yol açmıştır.[37] Hattâ aynı görüşten hareket edilerek, Türkçede bağlaçların ancak "Karahanlı devresinden itibaren kendisini belli ettiği" biçimindeki yargılar da yer almıştır.[38] Bağlaçların Türkçedeki tarihî gelişme seyri içinde gözden geçirilmesi, bu yargıların doğru olmadığını ortaya koymaktadır.

Gerçi, ta Eski Türkçeden başlayarak günümüze kadar uzanan dönemde eş değerli sözlerin araya herhangi bir bağlaç almadan art arda sıralandığı doğrudur. Kökt. Yazıtlarında: *Türk budun* ***atı küsi*** *yok bolmazun* ***tiyin*** "Türk ulusunun adı ve sanı yok olmasın *diye*", Uyg. *ög kang* "ana ve baba", *tengrili yirlide* "yerde ve gökte", *nomug törüg* "kanun ve töreyi"; Türkiye Türkçesinde *açık saçık* "açık ve saçık", *ana baba* "ana ve baba", *bakımlı bakımsız, beşer beşer, gece gündüz, ince kalın, ön arka, salı Çarşamba, yemek içmek* vb.

---

[36] A. N. Kononov, "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", *Bilimsel Bildiriler*, TDK, Ankara, 1957, s.179.

[37] K. Grönbech (çev. M. Akalın), *Türkçenin Yapısı*, TDK, Ankara, 2000, § 56; M. Mansuroğlu, "Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları", *TDAY Belleten* 1955, s. 59 ve not 2; M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, İÜ, Edeb. Fak. Yay. İstanbul, 1972, § 606; N. Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1971, s. 112.

[38] Sezai Güneş, *Türk Dili Bilgisi*, İzmir, 1997, s. 251.

Levent Şahverdi Arşivi

XIV. yüzyıl gramer ve sözlüklerinden olan *Kitabü'l-idrak*'te Türkçede Arapça-nın *ve*'sine karşılık olan bir kelimenin bulunmadığına işaret edilerek "Türkler iki veya daha ziyade ismi yekdiğerine atfetmek istedikleri zaman, birbirine raptetmeksizin isimleri sıra ile serdederler" deniliyor[39].

XV. yüzyıl eseri olan *Ettuhfetü'z-zekiyye'* de de "Türkçede Arapçadaki gibi "و = ve" ile bağlaç gösteren bir kelime yoktur. Türkçede bağlaç yapılmak istenirse, belirtili olan ism-i faile eşit olarak *-p* getirilir: *alıp ketti, alıp kel, alıp keldim* denir"[40] kaydı yer almıştır. Aynı durum Eski Türkçedeki cümle şekilleri ile de tanıklanmaktadır. Sırf *ve* bağlacı ile ilgili bu açıklamaya bakarak Türkçede aslında bağlaç bulunmadığı veya yapıca geç geliştiği[41] şeklinde kesin ve genel bir yargıya varmak doğru değildir. Çünkü *Kitabü'l İdrak*'te de *Ettuhfetü'z-zekiyye'*de de aynı bölümde *andan* "ve,sonra, biraz sonra", *takı, dagı* "ve,dahi", *yok, yoksa, ereyne "*lâkin*"* gibi bağlaç olan öteki sözler üzerinde de durulmaktadır. Kaldı ki,Eski Türkçede kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan bağlama görevinde birçok kelime, edat, *-A, -I/-U* ve *-p*'li zarf-fiiller vardır. Bunların Köktürk Yazıtlarındaki sayısı sınırlı olsa da Uygur metinlerindeki sayıları hayli kabarıktır. Köktürk metinlerinde *azu* "ve, veya", *artukı* "daha fazlası, aşırısı", *biriki* "ve", *takı* "ve", *udu* "ve", *ulayu* "ve", *yime* "ve, da, yine"[42]; Uygur metinlerinde yine *azu, amtı* "şimdi, o halde", *amtı yana* "ve şimdi", *amtı yine, ançula, ançulayu* "öyle, şimdi, yine", *ançula yine* "yine öyle", *anta basa* "bunun üzerine", *anta kim, anta kisre* "bunun üzerine, ondan sonra", *antada basa, ap yme... ap yme* "hem...hem", *birök* "şimdi, fakat, ise", *ince kaltı* "yani", *incip* "ancak, veya", *kaltı,* "...ki", *ötkürü* "-den dolayı, -den beri", *ötrü* "sonra", *kayu yme* "ve yine", *udu* "sonra", *ulatu* "ve başkaları, ve daha", *yana* "yine", gibi bağlaçlar[43] bol kullanılan şekillerdir.

Bu durum göz önünde bulundurulunca, "Türkçede aslında bağlaç yoktur" gibi yanlış bir yargı yerine, Türkçede bağlaç görevinin hangi yollarla karşılanmış olduğunu, bu işlev için de, Türkçenin şekil bilgisi sisteminde hangi ek ve kelimelerin kullanılmış olduğunu belirtmek daha gerçekçi bir değerlendirme olur. Çünkü, her dil gibi, Türkçenin de bağlaca ihtiyacı olmuş; bu ihtiyacı dilin yapı ve işleyiş özelliklerinden yararlanarak türlü biçimlerde karşılamıştır. Türkçede bağlaç oluşturan özel ekler yerine, eş değerli kelime ve kelime gruplarının yan yana sıralanması veya virgül ve noktalı virgüllerle

---

[39] A. Caferoğlu, TDK yay., İstanbul, 1931, s.181.

[40] Besim Atalay, TDK yay., İstanbul, 1945, s.117-118

[41] T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara, 1995, § 340.

[42] Tekin, *A Grammar af Orkhon Türkic,* Bloomington 1968, § 3.261**:** Co-ordinate Conjunktions.

[43] Daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Temir, "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen", *Oriens* 9 (1956), s. 47-50; § 1-24 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

birbirine bağlanması; yer yer bu görev için şart ekinin, bazı edatların, çoklukla kalıplaşmış veya kalıplaşmamış zarf-fiil şekillerinin veya diğer bazı kelimelerin kullanılmış olması, Türkçenin yapı ve anlatım özelliklerinden kaynaklanan ve dilin bağlaç ihtiyacını hangi yollarla karşıladığını ortaya koyan göstergelerdir.

Ancak, şurasını da vurgulayarak belirtmek gerekir ki, ta Uygur döneminden başlayarak, dinî metinlerin aslına daha uygun bir biçimde aktarılabilmesi için aktarılan dillerdeki bağlaçlı anlatımların Türkçeye uyarlanması, yabancı cümle kuruluşlarına bakarak yeni Türkçe şekillerin oluşturulması söz konusu olabilir. Eski Türkçede bağlaç olan ve yukarıda belirtilen bu şekiller, Orta Türkçeden sonra yavaş yavaş kaybolmuş ve yerlerini ortak İslâm kültürünün etkisi altında ya Arap ve Fars dillerinden girme bağlaçlara yahut da doğrudan doğruya Türkçenin kendi yapısından oluşturduğu yeni yeni şekillere bırakmıştır.

Bugün öteki Türk lehçelerinde olduğu gibi, Türkiye Türkçesinde de zengin bir bağlaç kadrosu vardır. Bağlaçlar, edatlar ve ünlemler gibi anlamlı değil görevli kelimeler sınıfına giren dil ögeleridir. Türkçede dilin temel yapısını isim ve fiil grubuna giren anlamlı kelimeler oluşturduğundan, görevli kelimeler, dilin yapı ve işleyişindeki sistem özelliğine bağlı olarak, pek az istisnası ile bu iki gruptan alınan sözlerin yeni birer şekillenmeden geçmesiyle oluşmuştur.

1. Türkiye Türkçesindeki bağlaçlar yapıları bakımından incelendiğinde, oluşumun, bir kısım türlerinde zaman sürecine bağlı bir gelişmeden geçtiği görülür. Bu oluşum ve gelişmede, başka kelime sınıflarından aktarılmış şekillerdeki kalıplaşmalar, başlangıçtan beri önemli bir yer tutmuştur.

2. Türkiye Türkçesindeki bağlaçlar kökenleri bakımından üç gruba ayrılır:

a) Yabancı kökenli bağlaçlar. Bunlar, ortak İslâm kültürünün etkisi altında, dilimize Arap ve Fars dillerinden girmiş olan bağlaçlar veya bunların bugüne uzanan kalıntılarıdır: *âdeta, aksi halde, aksi taktirde, amma, ama, amma ki, bilâkis, binaenaleyh, esasen, fakat, galiba, hakikaten, mamafih, nihayet, vakıa, velhasıl, yani, zaten, zira; bari, çünkü, eğer, gerçi, güya, hem... hem, hiç, kâh... kâh, meğer, meğer ki, ya... ya* vb.

b) Arapça-Farsça, Farsça-Arapça, Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe veya Arapça-Farsça-Türkçe kelime ve şekillerin birbirine karışmasından oluşmuş karışık nitelikte bağlaçlar: *belki, belkim, bilmem ki, canım, demek ki, hiç olmazsa, hiç şüphesiz, hiç yoksa, meğer ki, meğerse, nasılsa, ne var ki, öyle ki, sadece, sanki, şu kadar ki, şüphesiz, ya...veya, ya... veyahut, yok canım, zira ki* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

c) Türkçe Bağlaçlar: sayıları pek çoktur. Başlıcaları şunlardır: *açıkçası, ancak, anlaşılan, arkasından, ayrıca, bak, bakalım, bakarsın, bereket versin, besbelli, bile, bilemedim, bir...bir, bir de, böylece, böylelikle, bununla birlikte, da, dahası, değil mi?, derken, doğrusu, doğrusunu istersen, dolayısıyla, gerek...gerek, hele, ile, ister...ister, kısacası, nasılsa, ne demek, ne...ne, nedense, neredeyse, nitekim, olsa olsa, oysa, öncelikle, sakın ola, söz gelişi, şöyle dursun, üstelik, yine, yoksa* vb.

3. Bağlaçları şekil yapıları ve şekil bilgisi ölçüleri ile değerlendirdiğimizde oluşmalarını şu gruplara ayırabiliriz:

a) Yukarıda sıralanan örnekler arasında da görüldüğü gibi, bağlaçların bir kısmı tek kelimeden oluşmuştur: *açıkçası, âdeta, aksine, ama, ayrıca, belki, çünkü, da, dahası, derken, eza, hulâsa, kısaca, lâkin, meğer, meğerse, mutlaka, nedense, nihayet, nitekim, öncelikle, öylesine, şüphesiz, velhasıl,yalnızca, yeniden, yoksa, zaten, zira.*

Bağlaçlar, kelimeyi oluşturan ek-kök bütünleşmesi açısından ele alındığında, Türkçe kökenli veya Türkçeleşmiş olan bağlaçlarda görülen durum şudur:

1. Bağlaçların bir kısmı doğrudan doğruya isim, sıfat, edat ve zarf olan sözlerin aynı zamanda birer bağlama görevi yüklenmiş olmalarıyla oluşmuştur. *ancak, artık, ayrıca, besbelli, böylece, demek, dolayısıyla, evvelâ, işte, kısaca, kuşkusuz, nihayet, önce, öyle, sonra, şimdi, şöyle, yalnız, yok* vb.

Bu büyüklük değil, ***ancak*** *mertçe bir davranıştır* (N. Araz, TS,I, 108).

Yüz kere kendi kendine karar vermişti. ***Artık*** *Recep'in işlerine karışmasına metelik vermeyecekti* (S. Kocagöz, OD, 37) **.**

Aman boşver!.. Canı sıkılan emeklinin biri işte. ***Besbelli*** *gönül eğlendirmeye, zaman öldürmeye çıkmış* (A. Ağaoğlu, H..., 64) **.**

İlyas adımlarını ağırlaştırdı.

— ***Demek*** *dün geceki eğlencenin sebebi buydu. Şimdi anlaşıldı* (S. Çokum, AB, 142) **.**

Kitabın içi akla hayale gelmez şişirmelerle doldurulmuş. ***Kısaca*** *işe yarar bir yayın değil!*

Bu serüven kendisinin ***değil*** *onun serüveniydi* (O. Akbal, SİO, 23) vb **.**

2. Bir kısım bağlaçlar da isim soylu sözlerin bazı isim çekimi veya iyelik ve isim çekimi ekleriyle genişletilerek kalıplaşmasından oluşmuştur**:** *Allahtan, ardından, arkasından, gerçekten, açıkçası, doğrusu, kısacası, aksine, öylesine, tersine, örneğin* gibi **.**

Levent Şahverdi Arşivi

Doğrusu, açıkçası gibi şekiller, her halde *işin doğrusu, sözün açıkçası* gibi isim tamlamalarındaki tamlayan ögesinin atılması ve tamlananın yalnız başına kalıplaşmış bir bağlaca dönüşmesinden oluşmuştur**:**

Arkadaşımın annesi geçen gün buzda ayağı kayıp düşmüş. ***Allahtan*** *yan yatmış da bir kırılma falan olmamış .*

Gerçekten, *bir eski Hitit harabesine benzeyen bu köyde, insanların, toprak altından çıkarılmış kırık dökük heykellerden farkı ne?* (Y. K. Karaosmanoğlu, Y, 27) **.**

Ben bu türlü insanlara kızıyorum, ***doğrusu****. Sanki öbürkünü anlarlarmış gibi* (A. H. Tanpınar, H, 72) **.**

Trenler onca yükü çekemiyordu. ***Öylesine*** *doluydu* (S. Çokum, AB, 16) vb **.**

3. Bağlaçlar içinde *şimdilik, üstelik, böylelikle, genellikle, öncelikle, özellikle* gibi *+lIk, +lIklA; anlaşılan* örneğindeki gibi sıfat-fiil ekiyle, *derken, diye, yine* örneklerinde görüldüğü gibi zarf-fiil ekleriyle kurulmuş olanları da vardır**:**

Tahsilimi yarıda bırakırsam beni evlatlıktan reddedecekmiş. ***Üstelik*** *de maldan mülkten mahrumiyet* (S. Kocagöz, OD, 64) **.**

Gördüğüm dairenin çok kullanışlı bir plânı vardı. ***Anlaşılan*** *binayı yapan inşaat işlerinden iyi anlıyordu.*

Ve o esnada müsteşar konuşan misafirlerin sözlerine ***kulak misafiri olup*** "oldu ve anl." *lâkırdılarına karıştığı için sözünü bitiremedi* (M. Ş. Esendal, EOY, 9) **.**

Nedeni pek bilinmeyen bir kazada sağ yanağı yanıp sakalı bıyığı geri gelmediğinden yarı köse kalmıştı. ***Öyleyken*** (öyle olduğu hâlde), *kocaman kara gözleri canlı, yüzü her zaman güleçti* (K. Tahir, DA, 201) **.**

4. *Değilse (hiç değilse), meğerse, nasılsa, nedense, neyse, oysa, öyleyse, şimdiyse, varsa yoksa, yoksa* gibi türler, *-se (<i-se)* şart ekiyle kurulmuş görünüyorsa da bunlar aslında birer birleşik kelime durumundadır: *değilse* (*<değil i-se*), *yoksa* (*<yok i-se*) gibi.

Nahit'in söyledikleri de tam bir rastlantı idi. ***Hiç değilse****, düşünülmeden söylenmişlerdi* (T. Buğra, İR, 43) **.**

Biz sezinleyememişiz, ***meğerse*** *yüreğimizi kibir gizliden kapmış* (K. Tahir, EŞM, 51)**.**

Cabbar, Memed'in bu durgunluğuna ne diyeceğini şaşırdı. Sustu. Ama, ***nedense*** *hep konuşmak istiyordu* (Y. Kemal, İM, 293).

A. Vefik Paşa:

Levent Şahverdi Arşivi

— ***Öyleyse*** *sen niye benimkini değiştirmek istersin?* (H. Taner, KAD, 71)**.**

Yukarıda verilen kalıplaşmış birleşik şekillere, yine birleşik kelime yapısında olan *Allahtan ki, belki, demek ki, halbuki, kim bilir, mademki, nitekim, sanki, söz gelimi, söz gelişi, veya, veyahut* gibi bağlaçları da ekleyebiliriz**:**

b) Bir kısım bağlaçlar da şekil bakımından; isim tamlaması, edat grupları, sıfat-fiil grubu, zarf-fiil grubu, ünlem grubu gibi çeşitli gruplar halindedir**.** Dil burada, bağlaç oluşturmak için dilin cümle yapısından yararlanarak belirli kurallar içinde yan yana gelen kelimeler topluluğundan yararlanmıştır**:** *aksi hâlde, aksine olarak, aksi taktirde, anladığım kadarıyla, asıl önemli olan, aynı şekilde, başka bir deyişle, beri yandan, bildiğim kadarıyla, bilindiği gibi, bilindiği üzere, bir bakıma, bir taraftan da, bir yanda... bir yanda, bir yandan öbür yandan da, böyle iken, böyle olunca, bu durumda, bu gidişle, bundan başka, buna karşı, bundan dolayı, daha doğrusu, dediğim gibi, en azından, hadi canım sende, ister istemez, ondan ötürü, öte yandan, sözün kısası, tam aksine olarak, yahut ki, yazık ki, yok canım* vb**.**

c) Yalın yada iki kelimeden oluşan bir kısım bağlaçlar da karşılaştırma yoluyla iki veya daha çok cümle ögesini birbirine bağladıkları için, şekilce, aynı bağlacın karşılaştırılan ögelerin sayısına göre iki veya daha çok tekrarından oluşmuştur**:** *bazen... ba-zen, bir... bir, bir... bir de, bir bakarsın... bir bakarsın, bir yandan... bir yandan, da... da, da... da... da, ha... ha, hem... hem, ister... ister, kâh... kâh, kimi zaman... kimi zaman, ne... ne, ne... ne... ne... ne, olsun... olsun, ya... ya.* Bazı gramerlerde bu tür bağlaçları için "katmerli bağlaç*"* terimi de kullanılmıştır**.**

Bazen *kader gelen bora hâlinde zorludur*
Bazen cevreden nice bir âdem oğludur (Y. K. Beyatlı, KGK, 85).

Bu başarıda ***senin de*** *öğretmeninin* ***de*** *ailenin* ***de*** *payı vardır.*

Gerek *baba* ***gerek de*** *ana tarafından sofuluk göreneğine varis olmadım* (Y. K. Beyatlı, TS, 1, 182).

Hem *kendi adetleri bozulmamış* ***hem de*** *düğün sahiplerinin hatırı hoş edilmiş olacak* (M. Ş. Esendal, EOY, 75).

İster *inanın* ***ister*** *inanmayın, bu benim için hakiki zevkti* (A. H. Tanpınar, SAE, 144).

Ne *mecburiyetle,* ***ne*** *vesile ve bahusus* ***ne*** *hak ile sevebilirdi* (N. Nazım, Z, 24).

Kâh *susar,* ***kâh*** *çırpınır,* ***kâh*** *ürperir,* ***kâh*** *çağlar* (N. F. Kısakürek, Ç, 190, OTS. 2, 1489).

Levent Şahverdi Arşivi

***Ne** insan **ne** toprak geniş manasında ekonomimize, hayatımıza girmemiş* (A. H. Tanpınar, H, 224).

*Kendisi **olsun**, babası **olsun** hep aynı telden çalıyorlar .*

***Ya** bu deveyi gütmeli **ya** bu diyardan gitmeli.*

***Kimi** göçünü çeker, **kimi** yükünü bağlar* (S. Gökdemir, AKT, 80: ÖTS, 2, 1693).

ç) Dördüncü grubu oluşturanlar ise, cümle yapısında olan bağlaçlardır. Bunlardan çoğu anlam kayması ve kalıplaşma yoluyla, kendilerinde var olan asıl anlamları ve yargı bildirme özelliklerini yitirerek bütünüyle birer bağlaca dönüşmüşlerdir. Anlamlarını korumuş olanlar da artık bağlaç görevindedir. *Allah bilir ya, aslına bakarsan, az kalsın unutuyordum, bakalım, bakıyorum, bana kalırsa, bereket versin, bilmem ki, bir bakarsın, bir de ne göreyim, bize kalırsa, bu demektir ki, bunun içindir ki, dediklerine bakılırsa, demek istiyorum ki, görelim bakalım, işin aslına bakarsan, ne çıkar sanki, senin anlayacağın, şurası bir gerçek ki, uzatmayalım, varsın olsun, yalnız şu var ki* vb.

*İyi ki gitmedik **Allah bilir ya,** zaten hiç içimden gelmiyordu.*

*Esma o tepelere gidemiyordu artık**.** Babası, "ortalık kötü" demişti. "**Bakarsın** Yunan iniverir"* (S. Çokum, AB, 67).

*Yanına adam da kattı. Yataklıda yer bulamazsan diye de üzüldü. İstasyona telefon edecekti. **Bereket versin ki**, bizim telefon üç günden beri bozuktu* (M. Ş. Esendal, EOY, 50).

*Bahçeler nasıldı? Çocuklar ne oynuyordu? Duvarlar hep putlu muydu? Kadınlar neye benziyordu? Hiç tehlike atlatmış mı idi? **Doğrusunu söylemek gerekirse**, gâvur mahallesinin öyle pek mühimsenecek özellikleri yoktu* (T. Buğra, KA, 9).

*Allah'a dua et, hatun sana bir tanbur çalsın, **bak bakalım** o zaman yapabilir misin böyle taklidimi* (E. Işınsu, KD, 152).

*Senin anlayacağın, bir iki aya varmadan Binbaşımı iyice bunaltmışlar. **Bakmış ki olmayacak**, kalpağı basıp Talât Paşa'ya gitmiş* (K. Tahir, EŞM, 213).

Kastamonulu komiser terini silerek fırlayıp kapıya gelmişti. "Beyim bizim iş? hani şu iş?"

*"**Anladık**, oraya gidiyorsunuz işte!"* (M. N. Sepetçioğlu, KMI, 301).

Beni görünce, yine o yabanî geyik tavırları... Gene o, ağaçların arasında saklanmalar, koşmalar. Dönüp arkaya bakmalar.

***Ne olursa olsun** körpe geyik, bugün seni bırakmayacağım* (Y. K. Karaosmanoğlu, Y, 54) vb.

Levent Şahverdi Arşivi

Bağlaçlar, yukarıda özet olarak belirtmeye çalıştığımız oluşma biçimleri, şekil bilgisi yapıları ve cümle içinde yüklendikleri sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, bağlama, pekiştirme, nöbetleşme, açıklama, sonuç bildirme, üsteleme, sebep ve zıtlık gösterme gibi çok yönlü işlevleri ile Türkçenin anlatım gücüne derinlemesine incelikler katan bir kelime sınıfıdır. Bağlaçların işlevleri bu bildiri konusunun sınırı dışında kaldığından, bu konunun ayrı bir yazıda ele alınması uygun olacaktır.

Yazıda kullanılan edebî eser kısaltmaları

AB	Sevinç Çokum, *Ağustos Başağı*, İstanbul, 1989.
AKT	Ahmet Kutsi Tecer, S. Gökdemir.
Ç	Necip Fazıl Kısakürek, *Çile.*
DA	Kemal Tahir, *Devlet Ana*, 1967.
EOY	Memduh Şevket Esendal, *Ev Ona Yakıştı*, İstanbul, 1971.
EŞM	Kemal Tahir, *Eski Şehrin Mahpusu*, 1962.
H	Adalet Ağaoğlu, *Hayır*, 1987.
H	Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, Tercüman gazetesi.
İM	Yaşar Kemal, *İnce Memed*, İstanbul, 1962.
İR	Tarık Buğra, *İbişin Rüyası*, Ankara, 1972.
KA	Tarık Buğra, *Küçük Ağa*, Ankara.
KAD	Haldun Taner, *Keşanlı Ali Destanı*, 1964.
KD	Emine Işınsu, *Küçük Dünya*, 1966.
KGK	Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul, 1969.
KMI	Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Karanlıkta Mum Işığı*, 1978.
OD	Samim Kocagöz, *Onbinlerin Dönüşü*, İstanbul, 1957.
ÖTS	*Örneklerle Tükçe Sözlük*, MEB yay., Ankara, 1995.
SAE	Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 1962.
SİO	Oktay Akbal, *Suçumuz İnsan Olmak*, 1957.
TS	*Türkçe Sözlük*, TDK yay., Ankara, 1998.
Y	Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İstanbul, 1965.
Z	Nabızade Nazım, *Zehra,* İstanbul, 1969.

***Türk Dili*,** S. 638 (Şubat 2005), s. 118-125.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKÇENİN YAPI VE İŞLEYİŞ ÖZELLİKLERİNE İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELER ÜZERİNE

Son yıllarda üniversite çevrelerinde yetişen genç araştırmacılarımızın, dilimizin yapısı, işleyişi ve konuların sınıflandırılması yönünde sergiledikleri yeni görüşler, ilgimizi çekmekte ve bizlere kıvanç vermektedir. *Türk Dili* dergisinde de bu amaca yönelmiş bazı ilgi çekici yazıların yer aldığını görmekteyiz. Türk dili üzerindeki yapı ve işlev bilgilerimizi derinleştirip daha ileri bir gelişmişlik basamağına ulaştırabilmek için elbette dil bilgisinin çeşitli konuları yeniden ele alınıp işlenebilir; tartışmacı ve irdeleyici bir bilimsel inceleme ile yeni değerlendirmelerden geçirilebilir. Ancak, bu türlü değerlendirmeler yapılırken bunların dilimizin yapı ve işleyişini biçimlendiren temel özellikleri açısından çok dikkatli bir süzgeçten geçirilmesi de kaçınılmazdır. Aksi takdirde, yenilik diye ileri sürülen görüş ve yargılar, birtakım şekil kalıplarına saplanıp kalmanın ötesinde bir sonuç doğurmaz. Ayrıca, dilimizin temel özelliklerini zedeleyen yeni sorunlara yol açar. Yalnız, şu var ki bu türlü inceleme ve irdelemeler, dil bilgisi konularının gereğinde bir kat daha aydınlanmasına yardımcı olacağı için yarardan uzak sayılmaz.

Biz, *Türk Dili* dergisinin 641. sayısında (Mayıs 2005) yer alan iki değerli araştırma yazısını okuyunca, dilimizin özelliklerini daha yakından kavrama ve konuyu olgunlaştırma açısından, bu yazılarda ileri sürülen temel görüşlerin bir tartışmadan geçilmesinin yararlı olacağı düşüncesinden hareket ederek eldeki yazıyı kaleme almış bulunuyoruz.

Söz konusu bu iki yazıdan biri, makalelerini her zaman dikkatle okuduğum değerli meslektaşım Doç. Dr. Kerime Üstünova'nın "Ad Tamlamaları-İyelik Öbeği Ayrımı" (S.: 641, s. 418-425) adlı yazısı, öteki de Sayın Mevlüt Erdem'in "Zamirler Anlamlı Kelimeler midir Yoksa Görevli, Kelimeler mi?" adlı yazısıdır. Biz bu konudaki gözlem ve değerlendirmelerimizi, söz konusu yazıların ulaştığı sonuçlar açısından ele almak istiyoruz.

Sayın Kerime Üstünova, makalesinde "İletişimin yargılı anlatımlarla kurulduğu, ancak cümlelerde sunulan bilgi, duygu ve düşünceyi tam olarak aktarabilmek için yargısız anlatımlara, yani sözcük öbeklerine ihtiyaç duyulacağı" noktasından hareket ederek sözcük öbeklerine geçmiş; daha sonra da bunların Türkçede en sık kullanılanlarından olan *ad tamlamaları* (*arabanın rengi vb*.) ile *iyelik öbekleri*ni (*sizin çocuğunuz vb*.) ele almıştır.

Sayın yazar, konuya girerken gerekçesini, bu iki öbek için farklı terimler kullanıldığı hâlde (kendisi kullanıyor), genellikle bu iki sözcük

Levent Şahverdi Arşivi

öbeğinin zaman zaman biribirinin aynı çatı altında ele alınmasının öğrencilerin kafasını karıştırıp öğretimi zorlaştırdığı temeline dayandırmaktadır.

Sayın yazar bu konuda, belirtili ve belirtisiz ad tamlaması biçimindeki sözcük öbekleri ile iyelik öbekleri konusunda başlıca gramerlerde yer alan görüşleri özetledikten sonra kendi görüşünü dile getirmiştir. Bu görüşe göre, her iki öbeğin ortaklaştığı noktalar beş maddede, ayrıldıkları noktalar ise on maddede ele alınmıştır. Bu değerlendirmenin ulaştığı sonuç ise, "İki öbek arasında hem benzer yönlerin hem de pek çok farkın bulunması ve ad tamlamalarında görülen anlam özellik ve ayrılıklarının iyelik öbeklerinde yalnız "sahiplik" olarak ortaya çıkması" nedeniyle, bunların ayrı terimlerle karşılanması ve dolayısıyla ayrı bir sınıflandırmaya sokulması gerektiği biçimindedir.

Şimdi biz, iki öbek arasındaki ortak özellikleri bir yana bırakarak, ayrılık diye gösterilen noktalara yönelip birer değerlendirme yapalım:

1. Söz konusu yazıda, iki öbeğin birbirinden ayrı nitelik taşıdığı hususuna ad tamlamalarının ilgi durumu eki alıp almaması, iyelik öbeklerinin ise, mutlaka ilgi durumu eki alması gerektiği noktasından yaklaşılmıştır (s. 420, 2.1). Türkçemizde gerçekten de iki türlü ad tamlaması vardır. Bunlardan biri *çocuk arabası, göz kapağı, yol parası, yıl dönümü* örneklerinde görülen, tamlayan ögesi ilgi durumu eki almamış olan türü, öteki de *çocuğun arabası, evin anahtarı, kardeşinin okulu* örneklerinde görülen tamlayanı ilgi durumu eki almış olan türüdür. Burada konuya iki tamlama türünün yalnızca ilgi durumu eki alıp almaması açısından yaklaşılması doğru değildir. Gerçi *çocuk arabası* türündeki tamlamada görünürde bir ilgi durumu eki yoktur ama tamlamanın bu eki almamış olması, iki ad arasındaki "aitlik" yani "iyelik" bağlantısını ortadan kaldırmış değildir. Bu bağlantı vardır, hem de sürekli olarak vardır. Aradaki fark bağlantının sürekli ya da geçici olmasından ibarettir. İşte tamlamanın iki ögesi arasındaki bu sürekli aitlik bağı, belirtisiz ad tamlamalarına, anlamca birleşik ad oluşturma özelliği kazandırmıştır. *Çocuk arabası* nasıl birleşik bir ad oluşturmuşsa *göz kapağı, yol parası* ve *yıl dönümü* de aynı biçimde birer birleşik ad oluşturmuştur. Bu birleşik adların iki ögesi arasındaki anlam ilişkisi "aitlik" ve "iyelik" bağına dayanır. Bilindiği gibi birleşik adlar, tek bir anlama karşılık olan, gramerce tek kelimelik adlar gibi işlev gören sözcük öbekleridir. Ancak, Bu durum hiçbir zaman belirtisiz ad tamlamalarındaki birinci ad ilgi durumu eki almıyor diye onları, aradaki "aitlik" bağından ve "iyelik öbeği" olmaktan yoksun kılamaz. Burada, söylenmemiş, yazılmamış; ancak derin yapıda kalmış sürekli bir iyelik bağı vardır. Bu nedenle, bu kalıptaki bir sözcük

Levent Şahverdi Arşivi

öbeğini, taşıdığı temel özellik dolayısıyla, şekil bilgisi açısından ister istemez iyelik öbekleri arasında da ele almak zorundayız.

Bu maddede birbiri ile karşılaştırılması gereken öbekler, ilgi durumu eki almış *çocuğun arabası, odanın anahtarı* türündeki belirtili ad tamlamaları ile *benim evim, sizin eviniz, onların işi* gibi iyelik eki almış bir zamir ile bir ad birleşiminden oluşan sözcük öbekleridir. Burada her iki türden öbeğe getirilen ilgi durumu ekleri, öbeği oluşturan ve tamlanan durumundaki ikinci adlar arasında geçici bir ilgi bağı kurmuştur. Aralarında herhangi bir nitelik farkı yoktur. Çünkü, zamirler akdarın yerini tutan, onları temsil eden gramer kalıplarıdır. *Onun odası* gibi zamirle kurulmuş bir öbekten zamiri kaldırıp yerine bir ad getirerek söz gelişi *Ayşe'nin odası* dersek iki öbek arasında anlamca bir fark kalır mı? Elbette kalmaz. Sonuç olarak ilgi durumu eki almış belirtili ad tamlamaları ile zamir+ad birleşiminden oluşan tamlamalar arasında bir nitelik farkı yoktur. Her iki türde de öbeği oluşturan ögeler birbirilerine birer "iyelik, aitlik" bağı ile bağlanmışlardır. Bu nedenle her iki öbeğin de bütünü ile "iyelik grubu" veya "iyelik öbeği" üst başlığı altında toplanması doğaldır. Bu üst başlık, bunlar için dil bilgisi açısından bir üst kimlik niteliğindedir. Ancak, alt başlıklarda yer alan *belirtili ve belirtisiz ad tamlaması* gibi sınıflandırmalar, onlara dilin işleyişi ve anlam yapısı ile ilgili bazı alt kimlik özellikleri kazandırmıştır. Ne var ki bunlara bakarak onların ortak temel özellik ve niteliklerini asla yok sayamayız; değişik adlar altında birbirinden ayrı öbekler oluşturamayız. Böyle bir ayırım, Türkçenin genel sistemini aksatan yanlış bir değerlendirme olur.

2. Zamirler ile kurulan iyelik öbeklerinde, tamlayanın durumu ile bağlantılı olarak altı çeşit iyelik öbeğinden söz edilmesine karşı (*benim arabam/ bizim arabamız, senin araban/sizin arabanız, onun arabası/onların arabası*), ad tamlamalarında, tamlananın yalnız 3. kişi iyelik eklerinden uygun olanını almış olması iki öbek arasında önemli bir ayrılık sayılmıştır (s. 421/2.2) Burada gözden kaçan nokta, *evin çatısı, evin odaları* gibi yalnız 3. şahıslarla ilgili bir ad tamlamasının, farklı kişileri gösteren 1., 2. ve 3. şahıs teklik ve çokluk zamirlerinin kurduğu öbeklerle karşılaştırılıp bunlarda şahıslara göre uyarlanan türlerinin dikkate alınmamış olmasıdır. Oysa, ad tamlamalarında da şahıslara göre iyelik bağı kurulduğunda bunun anlatımı *benim arabam* vb.lerine koşut olarak *evimin çatısı*/*evimizin çatısı, evinin çatısı*/*evinizin çatısı*, (onun) *evinin çatısı*/*evlerinin çatısı* biçiminde zamirlerle denklik gösteren bir durum ortaya çıkmaktadır.

Bir de şu noktaya açıklık getirelim ki, ad tamlamaları da dahil olmak üzere, adların çokluk biçimleri +lAr eki ile kurulurken, buna koşut olarak

Levent Şahverdi Arşivi

zamirler de çokluk eki alırlar. Türkçenin mantık düzeni ve zamirlerin tarihî gelişme koşulları ile ilgili olarak *ben* ve *sen* zamirlerinde çokluk biçimleri *-z* eki ile *biz* ve *siz* şekillerinde ortaya çıkmıştır. *-z* ekinin zamirlerde çokluk belirtisi olduğu W. Kotwicz'den başlayarak[1] W. Bang[2], A. Von Gabain[3] vb. tarafından özel kitap ve makalelerle açıklanmıştır.[4]

Zamirler bir adla yan yana gelerek iyelik öbeği oluşturduklarında, tamlanan ögesinin sonuna elbette temsil ettikleri kişilerle ilgili iyelik ve çokluk ekleri de alacaklardır.

Zamirlerin 1. ve 2. şahıs çokluk şekillerinde *-z* ekini almış olmaları onları nitelik bakımından ad tamlamalarından ayırmaz. Bu bir nitelik değil yalnızca bir şekil ayrılığıdır. Bu da yukarıda belirtildiği gibi zamirlerin tarihî gelişmesi ile ilgilidir. Kaldı ki zamirlerdeki çokluk teorisi ile ilgili bazı görüşlere göre, başlangıçta şahıs zamirlerinin 1. ve 2. teklik biçimlerinin çokluk biçimine sokulmasında *-z* eki yanında *+lAr* eki de kullanılmakta idi. Bugün bazı lehçelerde bunun kalıntılarını hâlâ görebilmekteyiz. Karakalpakçada *senner cata berin* "siz yatmaya devam edin", Özb. *senler hâzır yetib keledigen tulparge minib cöneysizler* "sizler şimdi yetişip gelmekte olan uçar ata binip gidersiniz."Kumukçada *siler* 'yani *senler*' *algan siler* "siz almışsınız', Yeni Uygurcada *sile* 'senler, siz' *helep mu yimey sumu içmey yetiñler*" "siz yem yemeden su içmeden yatın" vb.[5] Bugün 3. şahıs zamirinde *+lAr* ekinin hâlâ kullanılagelir olması da (*o/onlar*) bu durumun tanıklayıcısıdır.

Bir de şu varki, *biz* ve *siz* zamirlerinde yer alan çokluk işlevindeki *-z* ekinin körleşip kalıplaşmasından[6] sonra ek yığılması olayı ile[7] bu zamirlere yeniden *+lAr* çokluk eki getirilmiştir: *biz+ler, siz+ler* gibi. Buna Sayın Osman Sertkaya'nın adlandırması ile *Katmerli Zamir Çekimi*[8] de denebilir.

Durum bu kadar açık iken, sırf tarihî gelişme koşulları ile ilgili böyle bir şekil ayrılığını bir nitelik ayrılığı gibi değerlendirerek farklı bir yargı ileri

---

[1] "Les pronoms dans les langues altaiques", *Polska Akademja Umcejetnoscı*, s. 33.

[2] W. Bang, Vom Köktürkischen zum Osmanischen I, ABAW, 1917, § 2,4.

[3] A. Von GAbain, "Die Pronomina im Alttürkischen" ZDMG, 100, s. 581–591.

[4] Yıldız Kocasavaş, *Türkçede Şahıs Zamirleri*, TD yay., Ankara 2004, s. 52; Şahıs zamirlerinin etimolojik yapısı ve sistemi

[5] Yıldız Kocasavaş, *Türkçede Şahıs Zamirleri*, TDK yay., Ankara 2004, s. 52; Şahıs zamirlerinin etimolojik yapısı ve sistemi.

[6] Z. Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK yay., Ankara 1994.

[7] Z. Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine" *TDÜA*, C. I, s. 90.

[8] Uluslararası Türk Dili Kongresi, TDK 1992, s. 14-37.

Levent Şahverdi Arşivi

sürmek doğru olmaz sanırız. Eklerdeki bu şekil ayrılığını görev ve nitelik ayrılığı ile karıştırmamak gerekir.

Sonuç olarak adlar da zamirler gibi şahıslara bağlı birbirine koşut ilgi öbekleri oluşturabilmektedirler.

3. "Ad tamlamalarında tamlayanın ad değerinde bir sözcük, iyelik öbeklerinde ise zamir görevini üstlenmiş olması" (s. 421/2,3), sonucu etkileyen bir durum değildir. Çünkü, zamirler, kişileri ve nesneleri temsil ya da işaret yolu ile karşılayan gramer birimleridir*; Ayşe'nin Annesi* gibi bir ad tamlamasında *Ayşe'nin* yerine temsilci niteliğindeki *onun* zamirini getirip konuşmanın veya yazının akışına uyarak gerektiğinde *onun annesi* dersek, durum değişir mi? İyelik bağlantısı kopar mı? Elbette kopmaz. Her iki türde de birer iyelik bağlantısı vardır.

4. Sayın yazar, belirtili ad tamlamalarında tamlayan da tamlanan da çokluk eki alabildiği hâlde (*öğrencilerin dersi, sınavların sonuçları* vb.) zamirlerin 1. ve 2. tekil kişilerle kurulmuş olan tamlamalarında tamlayan niteliğindeki *ben*, *sen* zamirlerinin çokluk eki almamasını (*benim evim, senin evlerin* vb.), ad tamlamaları ile iyelik öbekleri arasında önemli bir ayrılıkmış gibi gösteriyor (s. 421, 2,4). Böyle bir ayırım, Türkçenin işleyiş sistemine ve dil mantığına ters düşen yapay bir ayırımdır. Siz tamlamaların tamlayan ögesine *ben, sen*, gibi birer teklik zamiri koyacaksınız, sonra da bunlara şekilci bir yaklaşımla çokluk ekinin getirilmesini bekleyeceksiniz? Bu mümkün müdür? Yukarda belirtildiği gibi, zamirler kişileri ve nesneleri temsil ya da işaret yolu ile karşılayan bir kelime sınıfını oluşturduklarına göre, tamlayanı çokluk biçiminde olan bir iyelik öbeği kurmak için ister istemez tamlamalardaki teklik zamirlerinin yerine *ben* ve *sen*'in çokluk biçimleri olan *biz* ve *siz* zamirlerini yerleştireceksiniz; *bizim ev/bizim evimiz/bizim evlerimiz, sizin ev/sizin eviniz/sizin evleriniz* gibi. Burada *ben* ve *sen* zamirlerinin birer *-z* çokluk eki ile biz ve siz biçimine girdiğini hatırlatmak isteriz. Adlarda çokluğun *+lAr*, zamirlerde *-z* eki ile karşılanmış olması tamlamaların niteliklerini mi değiştiriyor ki, böyle bir yapay yaklaşım sergilenmiştir?

5. "Belirtili ad tamlamaları ile iyelik gruplarında tamlayıcı ile tamlanan arasına başka sözcük girerken (*İnci'nin siyah ayakkabısı, benim sevimli kedim* vb.) belirtisiz ad tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasına başka bir sözcüğün giremediği (*kalem kırmızı kutusu* vb.)" (s. 421-422, 2,5) biçimindeki tespit doğrudur. Bizim de yukarda madde 1'deki açıklamalarımızda belirttiğimiz gibi, burada iki ad, aralarındaki bir aitlik bağlantısı ile kenetlenerek yeni anlamda tek kavrama karşılık olan bir birleşik ad oluşturmuştur. Bu yönü ile ad tamlaması kalıbındaki birleşik adlar ayrı bir sınıf oluşturabilir. Ancak,

Levent Şahverdi Arşivi

bunların yapıları söz konusu olunca, ister istemez yine aralarındaki iyelik bağlantısı ile kurulmuş bir ad tamlaması oldukları inkâr edilemez. *Kalem kutusu* 'kaleme ait kutu', *halı fuarı* 'halıya ait, halı için açılan fuar' demektir. Bu nedenle bu türlü birleşik adların yapısı elbette iyelik grubu içinde incelenecektir. Ayrıca belirtili ad tamlamalarındaki iyelik bağlantısı ile zamir+ad birleşiminden oluşan tamlamalarda (*evin bahçesi, senin kitabın* vb.) tümüyle birbirine koşut bir özellik var olduğuna göre, bunları nasıl birbirinden ayırabiliriz? Biz böyle bir ayrımın dayanaksız olduğunu belirtmek istiyoruz.

6. *Soğuktan elim yüzüm şişti* biçimindeki bir iyelik öbeğinde, *-im* iyelik eki *benim* zamirinin yerini tuttuğu için (*benim elim*), tamlayanın derin yapıda kalması ile; *güneş ışıkları, yağmurun ardı, düşünce yoğunluğu* gibi ad tamlamalarında tamlayanın yüzey yapıda kalması veya bazen *tavşanın gözleri, kulakları, minik burnu* vb. örneklerde görüldüğü gibi, ilkinde söylenip ötekilerde derin yapıda kalmasında, iki öbek arasında iyelik bağlantısı açısından herhangi bir ayrılık söz konusu değildir.

7. Makalenin 2.7.1. maddesinde (s. 422) yer alan ve belirtisiz ad tamlamalarından oluşan *ipek böceği, keçi boynuzu* türündeki birleşik adlar ile ad tamlamalarındaki iyelik eklerinin düşmesi ile oluşan *Arnavutköy, Topkapı, Batıkent, dilbilim, Hotel Palas, Cafe Bar, Villâ Beğendi gibi* (s. 422-423/2.7.2, 2.7.3) ses düşmesi, yabancı dil etkisi altında tamlayanla tamlananın yer değiştirmesi gibi çeşitli nedenlere bağlı kuruluşlarda da temelde yine bir iyelik bağlantısı vardır. Bu bağlantı inkâr edilemez. Onları özel anlamlı birer kelime durumuna getiren asıl etken aradaki bu iyelik bağlantısından kaynaklanmıştır. Bu özelliği de göz ardı etmemek gerekir.

8. Ad tamlamalarında, *karşı köyün çobanı*; *Belediye meclisinin seçim kararları* örneklerinde görüldüğü üzere, tamlayan ve tamlananda birden fazla sözcük ögesinin bulunmasına karşılık, iyelik öbeklerinde yalnız tamlananda birden fazla sözcük öbeğinin bulunması (*senin yeşil boyalı kapın* vb.), adların ve zamirlerin kendilerine özgü nitelik ve kullanım özellikleri ile ilgilidir. Ama bu durum, her iki grupta da nasıl kurulmuş olurlarsa olsunlar, aradaki ortak iyelik bağını koparmış değildir; bu bağ olduğu gibi sürmektedir.

9. İyelik öbeklerinde yalnız "sahiplik, aitlik" özelliği bulunmasına karşılık; *okul çantası, sınıfın kapısı, kıtlık endişesi, köy yaşamı* gibi ad tamlamalarının "sahiplik, aitlik, sebep, niteleme, benzerlik, amaç, araç" gibi anlam çeşitliliğinin yer almış olması iki öbek arasındaki iyelik bağlantısını koparmış değildir. Aksine, ad tamlamalarında kendini gösteren anlam farkları, bu tamlamaların temel özelliği olan aitlik bağlantısından kaynaklamış ve

Levent Şahverdi Arşivi

bağlantıyı kuran iyelik ekinin çeşitli anlam incelikleri kazanmaya yönelmesi ile ortaya çıkmıştır.

10. Belirtili ad tamlamalarında çoğul ad alan tamlayanın ilgi durumu eki yerine çıkma durumu ekini almış olması doğrudur: *kardeşlerden biri, çocuklardan ikisi, ödevlerden dördü* gibi. Ancak, dikkat edilirse bu öbeklerde yer alan *+dAn* eki iyelik bağlantısı kurmak için değil, "bir bütünün parçasını göstermek" için gelmiş bulunmaktadır.[9] Bu nedenle ilgi durumu eki ile karıştırılmamalıdır.

Yukarıdan beri yapılagelen açıklamalara dayanarak sonucu şöyle özetleyebiliriz. Zamirler ad soylu kelime grubu içinde yer aldıkları hâlde, kendi yapı ve işleyişinden kaynaklanan bazı kullanım özellikleri dolayısıyla, yer yer adlardan ayrılan bir durum gösterebilir. Bunlar zamirlerin ikincil, üçüncül özellikleridir. Ancak, her iki öbek arasında temel yapı ve işleyiş özellikleri açısından bir karşılaştırma yapıldığında, *iyelik, aitlik* bağlantısının ön sırada yer aldığı ve egemen olduğu görülmektedir. Bu nedenle, Türkçenin temel yapısını ve iskeletini zedeleyen yapay bir ayrımla, zamir tamlamalarının ad tamlamalarından ayrılarak iki farklı öbek imiş gibi değerlendirilmesinin uygun olmadığını, her iki öbeğin de ortak temel nitelikleri dolayısıyla "iyelik grubu" veya "iyelik öbeği" içinde yer almasının gerekli olduğunu düşünüyoruz. Dilimizin temel özelliklerini göz ardı eden bu türlü yapay değerlendirmelerin, öğretim açısından yeni sorunlar yaratacağı da unutulmamalıdır.

Her iki öbeğin aynı çatı altında ele alınmasının öğretimi zorlaştıracağı görüşüne gelince: Türkçemiz matematik ölçüleri ağır basan, şekil yapısı mantıklı ve sistemli bir dildir. Ancak, şu var ki onun şekil yapısından işlev ve anlama uyanan gelişmeler sırasında, zamanla yer yer bazı ayrıntı noktaları ortaya çıkmıştır. Eğer öğretimde birtakım şekil kalıplarına bağlı ezbercilik yerine, şekilden işlev ve anlama uzanan geçiş, değişim ve gelişme bağlantılarına da yer verilirse, öğrencilerimiz dilin temel yapı ve işleyişini daha kolay ve daha iyi kavramış; söz konusu sakınca da ortadan kalkmış olur diye düşünüyoruz.

Şimdi gelelim ikinci yazıya:

Mevlüt Erdem'in "Zamirler Anlamlı Kelimeler midir Yoksa Görevli Kelimeler mi?" başlıklı yazısında, zamirlerin Türkçe dil bilgisi kitaplarında, birbirine yakın yaklaşımlar ile daha çok anlamlı kelimeler sınıfında ele alındığını bildirmiş; onları görevleri açısından yeni bir değerlendirmeden geçirerek "görevli kelimeler" sınıfına sokmaya çalışmıştır. Konuya giriş olarak önce M. Ergin, T. N. Gencan, N. Koç, Z. Korkmaz ve T. Banguoğlu'nun zamirler konusundaki görüşlerini kısaca özetlemiş; daha sonra da kelime

[9] *+dAn* ekinin işlevleri için Z. Korkmaz, 2003, s. 24-56, s. 305, § 336/5'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

çeşitlerinin dil bilimdeki sınıflandırılmasına yönelerek konuyu tasarladığı temelde ele almıştır.

Yazar bu yazısında, eserlerine göndermeler yaptığı birkaç yabancı dilbilimcinin verdiği bilgilere dayanarak dil bilimindeki geleneksel anlayışın, kelime çeşitlerini "açık sınıf" (open class) ve "kapalı sınıf" (closed class) diye genel olarak ikiye ayırdığını bildirmiştir. Böyle bir sınıflandırmada, her bir sınıfa ait kelime çeşitlerinin kendi içlerinde alt gruplara ayrılabildiğine de işaret etmiştir. Yapılan bu türlü sınıflandırmaya göre; ad, sıfat, zarf ve fiil açık sınıfın birer üyesi olurken edat, bağlaç, zamir ve ünlemler de kapalı sınıfın birer üyesidir (Crystal 1985, Graddol ve diğerleri 1994, Schacter 1985).

Söz konusu yazıda açık ve kapalı sınıflar arasındaki farklar da şöyle belirtilmiştir:

a. Açık sınıftaki kelimeler sayı bakımından çok, kapalı sınıftakiler sınırlıdır.

b. Açık sınıfta yer alan kelimeler dilin yapısı gereği yeni kelime yapımına oldukça elverişlidir. Bunların yapım şekilleri de ya dilin sunduğu türetme yolu ile ya da başka dillerden kelime alınarak karşılanır.

c. Kapalı sınıfa giren kelime çeşitleri ise, kelime yapımına ve kelime türetimine elverişli değildir. Kapalı sınıfa giren kelimeler, zaman içindeki değişimde daha yavaştır.

d. Açık sınıfı oluşturan kelimeler daha çok anlamlı, kapalı sınıfı oluşturanlar ise, anlamlı kelimeleri birbirine bağlayan, onlarla anlam ilişkisi kuran kelimelerdir. Daha sonra, bu genel değerlendirme çerçevesinde zamirlerin nerede yer alacağı konusuna eğilen yazar, sonuç olarak "zamirlerin sayılarının az olması, türetime elverişli olmamaları, zaman içinde diğer kelimelere oranla daha yavaş değişmesi ve söz içinde dil bilgisel görev almaları açısından kapalı sınıfın bir üyesi olduğu" (s. 48) görüşüne ulaşmıştır.

Biz böyle bir değerlendirmenin çok yüzeysel olduğu, bazı yanlış tespitlere dayandığı, dolayısıyla geçerli olmadığı görüşündeyiz. Nedenlerini de şu noktalarda özetleyebiliriz:

1. Dil biliminin geleneksel anlayışına göre, kelime çeşitlerinin "açık sınıf" ya da "kapalı sınıf" olarak ikiye ayrılması ile Türkçenin gramerini yazanların kelime çeşitlerini "anlamlı kelimeler" ve "görevli kelimeler" diye ikiye ayırmaları arasında önemli bir nitelik farkı yoktur. Böyle bir ayırım, farklı birer terim kullanımından ibarettir. Ancak, burada yöntem açısından üzerinde durulması gereken bazı incelikler vardır. Bu incelikler dolayısıyladır ki, yazarın da belirttiği gibi, her iki sınıfa giren kelime çeşitleri kendi içlerinde de alt gruplara ayrılabilir. Hatta bu gerekçe ile "açık sınıfa ait olan grupta bile yine

Levent Şahverdi Arşivi

açık ve kapalı sınıf ayrımı yapılabilmektedir" (s. 445.3). Sınıflamada böyle alt grupların oluşabilmesi, aynı ortak gruptaki kelimelerin 2., 3. derecede yani geri planda kalan bazı özelliklerinin de bulunması ile ilgilidir. Bir dildeki kelime çeşitlerinin birbirleriyle ortaklaşan veya yer yer birbirinden ayrılan özellikleri göz önünde tutulunca, doğru bir sınıflandırmada, bunlardan hangisinin veya hangilerinin ön planda tutulacağı sorusu bir yöntem meselesi olarak karşımıza çıkar. Eğer sağlıklı bir sınıflandırma yapılmak isteniyorsa, önce o kelime çeşitlerinin birbirleriyle örtüşen temel özellikleri dikkate alınmalıdır. 2., 3., ve 4. derecedeki özellikler ana sınıflamada değil, ancak alt sınıflandırmalarda yer alabilir. Sayın Erdem, zamirlerin Türkçedeki sınıflandırmada hangi grupta yer alması gerektiği noktasında bu kelime sınıfının temel nitelik ve özelliklerini bir yana iterek oldukça geri planda kalan bir iki özelliğini dikkate almış bulunmaktadır. Ayrıca, yazarın yaptığı açıklamalara dayanarak şurasını da belirtelim ki, dil bilimi bir tek dile değil, yeryüzündeki birçok dilin incelenmesine dayanarak birtakım yargılara ulaşır. Söz gelişi Hamî-Samî diller grubunda yer alan Arapça ile Hint Avrupa dilleri, yapıları bakımından çekimli diller (*inflected languages*) niteliğindedir. Burada yeni kelimeler türetilirken ve çekim yapılırken kelime köklerinde anlamı etkileyen ses değişmeleri olur. Arapçadaki *ketebe* "yazdı", *ketebtü* "ben yazdım", *kâtib* "yazan", *mektub* "yazılmış şey"; Alm. gehen "gitmek", *ging* "gitti, gidiyordu", *gegangen* "gitmiş"; İng. *drink* "içmek", *drank* "içti", *drunk* "içmiş" örneklerinde görüldüğü gibi, dil bilimcilerin açık sınıfa giren kelimelerdeki değişme özelliği ile kastettikleri anlam budur. Türkçe ise dünya dilleri arasındaki sınıflamada *sondan eklemeli diller* (*agglutinitive languages*) grubuna girdiği için türetmede kökler durağandır. Yeni anlamda türetmeler, köke getirilen yapım ekleri ile karşılanır. Bu nedenle Türkçe ile batı dilleri arasında birtakım nitelik ayrılıkları vardır. Dil bilimcilerin açık sınıftaki kelimelerin daha kolay değişimi ile kasettikleri anlam budur. Zamirlere gelince: Türkçede adlar kelime yapısı bakımından kökte hiçbir değişiklik göstermediği gibi, zamirler de tarih boyunca bazı küçük ses değişmeleri dışında önemli bir değişime uğramamıştır. Bu değişimler de anlam değişimi niteliğinde değildir. Onun için zamirlerdeki bu küçük değişimleri batı dillerindeki kelime kök ve tabanlarında görülen anlam değişmeleri ile karıştırmamak gerekir.

Bu genel açıklamalardan sonra zamirlerin ağır basan temel özelliklerini göz önünde bulundurarak sınıflandırmada hangi grupta yer alması gerektiği sorusuna yanıt vermeye çalışalım:

2. Sayın yazar, temel özellik olarak zamirlerin sayı azlığını ele almıştır. Evet zamirlerde sayı sınırlıdır ama, bu onun temel özelliği değil geri planda

Levent Şahverdi Arşivi

kalan bir özelliğidir. Zamirlerin göz önünde tutulması gereken asıl özelliği, adların yerini tutan ve onları temsil gücüne sahip bir kelime sınıfı olma özelliğidir. Sayıları sınırlı olmasına karşın, yeryüzündeki bütün canlı ve cansız varlık ve nesneleri temsil edebildikleri, onların yerine kullanılabildikleri için, anlam ve kapsam alanları adlardan da geniştir. Söz gelişi *o* zamiri, adları temsil yeteneği ile yüzlerce, binlerce varlık ve nesnenin yerine kullanılabilmekte, *şu* işaret zamiri de yüzlerce kelimenin yerini tutabilmektedir. Yani söz içinde, kapsamlı bir biçimde o kelimelerin taşıdığı anlamları içermektedir. Bu kapsam ve anlam genişliği karşısında, onların sayıca az olması, önemli ve temel bir sınıflandırma ayracı olarak ele alınamaz. Üstelik *ben, sen, biz, siz, burası, şurada, nereden, hangisi, kime, kiminki* vb. zamirlerin her birinde, kendi başlarına birer anlam vardır. Bunlar *benim kardeşim, kimin eseri, bizlerin görevi* örneklerinde görüldüğü gibi ad tamlamaları da kurabilmektedir. Durum böyle olunca, onları adlar ile yakınlaştıran temel özelliklerini göz ardı ederek nasıl olur da yalnız başlarına hiçbir anlam taşımayan *görevli kelimeler* grubuna aktarabiliriz? Zamirlerin taşıdıkları özellikler bakımından adlarla olan bu kapsamlı ortaklığı ister istemez onları ad soylu ve anlamlı kelimeler grubunda ele almayı gerekli kılar.

3. Zamirlerin adlar gibi çekim ekleri alabilmeleri de onları ad sınıfına sokan temel özelliklerinden biridir: *sen+in, sen+i, sen+de, sen+den, biz+im, biz+i, biz+de, biz+den* vb. gibi. Görevli kelimelerde zamirleri kendi sınıfına çekebilecek böyle temel bir özellik yoktur.

4. Kelime türetimine elverişli olmamaları durumuna gelince: Evet bu husus adlar ile karşılaştırınca bir dereceye kadar doğrudur. Yalnız ad soylu kelimeler içinde yer aldıkları ve kapsamları da geniş olduğu hâlde, türetme konusunda, sıfatlar ve zarflar gibi kendilerine özgü bazı yapı ve işleyiş özellikleri taşıdıklarından, türetme alanındaki etkenlikleri adlara oranla epey sınırlıdır. Bunda sayılarının sınırlı oluşunun da etkisi vardır. Ancak, bu durum türetmeye hiç katılmazlar anlamına gelmemektedir. Türkçenin tarihî ve yaşayan bütün lehçeleri gözden geçirildiğinde, yer yer zamirlerin de kendi yapı ve işleyiş olanakları çerçevesinde birtakım türetmeler yaptığı görülmektedir. İşte örnekleri:

a. *+cAk* ekiyle: Doğu Türkçesinde *seniñcek* ‘senin gibi’, TT şuncak “şu kadar”

b. *-cAğız/-cAğAz* ekiyle: *senceğiz, oncağız*, Tkm. *sencağaz kargacık duruber bakalı*” vah kargacık dur bakalım”.

c. *+cılAyın* ekiyle: EAT., Anad. Ağzl. *bencileyin, sencileyin, ancılayın* vb.

Levent Şahverdi Arşivi

ç. *+çAl/+çAlAk/+çIlIk* ekleriyle: Kazan lehç. *minçel* 'bencil, kibirli kişi', *minçelek* "benlik", menci.

d. *+çılAyu* ekiyle: Uyg. *biziñçileyü* "bizim gibi", *sizniçileyü* "sizin gibi",

e. *+Ar* (+A-r-) addan fiil türetme ekiyle: Harz. T. Me*ñerdi anı* "onu sahiplendi".

f. *+lA* ekiyle: Kazn. *min minle* "havalı, kibirli".

g. *+lA-* ekiyle: Kaşg. *senle-* "sen diye seslenmek; küçük sayılmak"; Kazn *minlenü* (<*min+le-n-ü*)" havalı, kibirli, kibirlenerek", Kaşg. *senlet-* "küçültmek", *sizle-* "büyüklemek".

h. *+lAk* (<*+lA-k*) ekiyle: Kazn. *min minlek* "havalılık, kibirlilik"; *min minlekle* "övünen, kibirli".

j. *+lık* ekiyle: EAT. *benlik ağacından, menlik eyleye*. Tkm. *menmenlik* "övünme"; Tat. *sen menlĭk bolsañ, men de senlĭk* "sen benim içinsen ben de senin içinim"; Çağ. '*izzet anıñ ollugıdur ki ol oldur ve sin sin*' büyüklük onun onluğu yani kendisidir. O odur sen de sensin."

k. *+sA-* ekiyle: EAT. *ben anuñ-çün senserem kim benseyesin sen da¬ı; sensedüm minsenü (<sin+se-n-ü)* 'benimseyerek'.

l. *+sız* ekiyle: ET. *mensiz tip* "bensiz diye", Karh. *minsiz kalır*; *meniñsiz* "bensiz", TT. *bensiz, bensüz, sensiz, sizsiz*, KB. *seniñsiz* vb.

m. *+sIzIn* ekiyle: Çağ. *mensizin, minsizin* "bensiz olarak" vb.[10] Bunlara Türkiye Türkçesinde çok kullanılan *bencil, bencillik, senli benli, bunca, şunca benimki, benimse-, burası, şurası, neresi* gibi örnekleri de ekleyebiliriz.

5. Yazarın zamirler için, söz içinde dil bilgisel görev almaları açıklaması ile (s. 448/5) neyi kastettiği açık değildir. Bizce, adların da zamirlerin de sıfat, bağlaç ve fiillerin de söz içinde dil bilgisi açısından kendi özelliklerine uygun belirli görevleri vardır. Eğer bu açıklama ile zamirlerin bir anlam taşımadığı, yalnızca edatlar ve bağlaçlar gibi bir bağlantı, geçici bir ilişki kurma görevi yüklendiği kastedilmişse, yazar bu yargısında büyük bir yanılgıya düşmüştür. Çünkü yukarıda ele alınan maddelerde yeterince açıklandığı üzere, zamirler taşıdıkları yapı, anlam ve işlev özellikleriyle ad soylu kelimelerle çok yönlü ortaklaşmakta ve görevli kelimeler grubundan ayrılmaktadır. Bu nedenle de zamirlerin *görevli kelimeler* sınıfında yer alamayacağını düşünmekteyiz.

Sayın yazarın, "Zamirlerin diğer kelime çeşitlerinden görev açısından ayrılmalarını en iyi *kendi* dönüşlülük zamiri özetler" biçimindeki görüşüne de

[10] Aktarılan örneklerin yerleri ve daha ayrıntılı bilgi için Yıldız Kocasavaş, *Türkçede Şahıs Zamirleri*, TDK yay., Ankara 2004, s. 35-39'a bk.

Levent Şahverdi Arşivi

katılmak olanaksızdır. Zamirlerin temel özellikleri ile ilgili açıklamalarda bu husus da yanıtını bulmuştur.

Türk Dili, S. 648 (Aralık 2005), s. 494-504.

Levent Şahverdi Arşivi

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ, DİL DEVRİMİ, ATATÜRK ve TÜRK DİLİ KONULARIYLA İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

26 EYLÜL VE DİLİMİZİ TÜRKÇELEŞTİRME YOLUNDAKİ GELİŞME SÜREÇLERİ

Benden önce konuşan sayın Devlet Bakanımızın ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. *Dr.* Sayın Reşat Genç'in belirttikleri üzere, 26 Eylül, Birinci Türk Dili Kurultayının 1932 yılında, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplandığı ilk gündür. Atatürk'ün önderliğinde, çalışmalarını 26 Eylül - 6 Ekim 1932 tarihleri arasında sürdüren kurultayın, aldığı bir kararla, Türk dili çalışmalarının başlangıç tarihi olan 26 Ey1ül'ü, her yıl kutlanacak bir bayram günü olarak kabul etmesinin özel ve derin bir anlamı vardır. Çünkü, 26 Eylül dil ve kültür tarihimizde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu tarih. yüzyıllarca ihmale uğramış ve üvey evlat muamelesi görmüş olan Türk diline devlet eliyle sahip çıkma kararlılığının ifadesidir. Ona kendi kişiliğini kazandırma mücadelesinin başlangıcıdır. Dilimiz üzerinde yapılacak çok yönlü anıştırma ve incelemeler ile, onun gelişmesine ve geleceğine bilinçli olarak yön verme azminin göstergesidir. Geçmişin dilimize karşı takındığı umursamaz tavrı bir yana iterek. dil konusunu toplumda canlı tutmayı hedef alan bir karar günüdür. Böyle bir kararla. her Türk vatandaşın kafasında ve gönlünde ana dili sevgisini ve ana dili bilincini yeşertme ve köklendirme isteğinin ilânıdır.

Böyle bir kararın tarihî dayanağını açıklamaya gerek yoktur sanıyoruz. Çeşitli vesilelerle yapılan toplantılarda ve çeşitli yayınlarda ayrıntılı olarak dile getirildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğunun *devlet dili, yazı dili* olan *Osmanlı Tiirkçesi,* anlatım gücü yüksek bir dil düzeyine ulaşmış olmakla birlikte. Arapça ve Farsçanın yalnız kelimeleri ile değil kuralları ile de dört baştan sarılmış durumda idi. Türkçe 700 yıllık bir süre içinde neredeyse *yok* olma derecesine dayanmış ve bu dillerin her yönden egemenliği altına girmiş bulunuyordu. Öyle ya, söz gelişi "alçak gönüllülük" yerine *tevazu, alçak gönüllü* yerine *mütevazı, atasözü* yerine*, darb-ı mesel, aydın* yerine *münevver, belirgin* yerine *bariz, besteci* yerine *bestekar, çaresiz* yerine *bi-çare, na-çar, geçici* yerine *muvakkat, gündüzlü* yerine *nehari, geceli* yerine *leyli, koruyucu* yerine *hami, öncü* yerine *pişdar, taklitçi* yerine *mukallit, kemancı* yerine *kemani, yükümlülük* yerine *mükellefiyet* örneklerinde görüldüğü gibi, yabancı kalıp ve kuralların egemen olduğu bir dildi. Bu şartlar altında, Türkçe elbette yeşerip gürleşemiyordu. Ona kendi kendini geliştirebilme gücünü kazandırmak gerekiyordu. Atatürk'ün, siyasi bağımsızlığına kavuşturduğu Türkiye Cumhuriyetini, sosyal ve kültürel yapısı bakımından çağdaş medeniyet düzeyine ulaştırma ilkesi de bunu kaçınılmaz kılıyordu. İşte devlet politikası ile paralel giden ve böyle bir anlayışa

Levent Şahverdi Arşivi

dayanan dil çalışmalarının amacı, 12 Temmuz 1932 tarihinde kurulmuş olan *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Tüzüğünün* "amaç" maddesinde: *"Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak* ve *onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmektir."* sözleri ile dile getirilmiştir.

Dil ile millet ve millî kültür arasındaki çözülmez bağı ön planda tutan Atatürk, bu durumu: *"Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir."*[1] sözleriyle ifade etmiştir.

Türk Dil Kurumu, 1932 yılında dernekler statüsüne göre kurulmuş olmakla birlikte, tüzüğü gereğince Atatürk'ün yani cumhurbaşkanının koruyucu başkanlığında idi. Millî Eğitim Bakanı da önceleri "fahrî başkan" iken 1936'daki tüzük değişikliği ile "tabii başkan" olmuştur.

İşte 1932 yı1ında böyle kutsal bir amacın gerçekleştirilmesi için kurulmuş bulunan Türk Dil Kurumunun. 63 yıllık tarihi bir gelişme sürecinden geçerek günümüze kadar uzanan çalışmalarını, tüzüğündeki ana ilkelere ve yönlendirici değişikliklere bağlı olarak Üç alt dönem hâlinde özetleyebiliriz:

I. Birinci alt dönem, asıl 1932–1940 yıllarını içine alan ve "Atatürk dönemi" diye adlandırabileceğimiz dönemdir. Ancak, çalışmaların dayandığı temel ilkeler ve uygulamalar bakımından bu dönemi 1950'ye kadar uzatmak mümkündür.

Kurumun bu dönemdeki çalışmaları, Birinci Kurultay sonunda hazırlanan kapsamlı ve mükemmel çalışma programına göre iki noktada toplanabilir.

A. *"Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz ifade vasıtası haline getirmek:*

Türkçeyi çağdaş medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir mükemmeliyete erdirmek" yolundaki çalışmalardır. Programın bu maddesini bilimsel çalışmalar olarak nitelendirebiliriz.

B. *"Yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ile aydınlar arasında birbirinden nitelik bakımından ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak ve temel unsurları öz Türkçe olan bir millî dil yaratmak"* yönündeki çalışmalardır. Bunu da Dil Devrimi ile ilgili çalışmalar olarak değerlendirebiliriz.

Bu dönemdeki bilimsel çalışmalarda, öncelikle tarihî dönemleri içine alan kaynak eserlerin yayınına ağırlık verilmiştir. Eski sözlükler ve metinler ön

[1] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili (Belgeler).* TDK yay., Ankara 1992, s. 191, belge: 89. s, 277. belge: 144,

Levent Şahverdi Arşivi

planda tutulmuştur. Bilimsel çalışmalara ışık tutması bakımından Türkiye dışı lehçe sözlükleri de ele alınmıştır. Bu nitelikteki yayınlar için: *Uygur Sözlüğü, Kitabü'l-idrak li-lisânü'l-etrak, İbni Mühenna Lügati, Lügat-i Çağatay.",* K. K. Yudahin'in *Kırgız,* EK. Pekarski'nin *Yakut (Saha)* ve H. Paasonen'in *Çuvaş Sözlükleri* ile Ali Şir Nevaî'ye ait *Muhakemetü'l-lûgateyn, Oğuz Kağan Destanı,* Yenisey ve Köktürk yazıtlarını içine alan *Eski Türk Yazıtlan,* Uygur devrine_ait A. von le Coq ve F. W. K. Müller'in çalışmalarından aktarılmış metinler, *Divanü Lügat-it-Türk'*ün üç ciltlik tercümesi ile tıpkı basını ve indeksi, XI. yüzyılın dil şaheseri olan *Kutadgu Bilig* yazmalarının tıpkıbasımı ve kritik metin olarak yayımlanması gibi önemli eserleri sıralayabiliriz.

Dilimizi Türkçeleştirme yani Dil Devrimi ile ilgili çalışmalar aslında kolayca gerçekleştirilebilecek işlerden değildi. Öyle ya, Anadolu bölgesinde kurulup 700-80O yıldan beri tarihî ve kültürel şartlara göre şekillenip yoğrulmuş bulunan yazı dilimize el atılarak onu yeni bir gelişme rayına oturtmak gerekiyordu. Bu bakımdan uygulanacak yöntem önemliydi, iyi belirlenmeliydi. Bu nedenle, dile hangi ölçüler ile el atılacağı konusu tartışmaya açıldığında birbirinden farklı görüşler ileri sürülüyordu. Bunlar içinde, dilin kendi doğal gelişme sürecine bırakılmasını ve hiç dokunulmamasını savunanlar bulunduğu gibi, dilden yalnız yabancı ek ve kuralların atılmasını yeterli bulanlar da vardı. Buna karşılık Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığı, bunun kendi kaynaklarından karşılanabileceği, dolayısıyla dilden bütün yabancı kökenli kelimelerin atılması gerektiği görüşünde direnenler de vardı. Bu tartışmalar ve Dil Devriminin getirdiği heyecan havası içinde son görüş ağırlık kazandı. Başlangıçta, dilden Arapça, Farsça kökenli bütün yabancı kelimelerin atılmasını öngören ve "tasfiyecilik" diye adlandırılabilecek bir uygulama yöntemi benimsendi. Daha sonra da ılımlı bir özleştirme sürecine geçildi. Bu dönemdeki çalışmalar, elde edilen sonuçlara göre benimsenen farklı eğilimler açısından kendi içinde 1932–1934, 1934–1936 ve 1936-1938 alt dönemlerine ayrılabilir.

1932–1934 yılları, dilde Türkçeleşmenin gerçekleştirilebilmesi için bir dil seferberliğinin yapıldığı dönemdir. Eski kaynak metinlerden yapılan taramalar ve halk dilinden derlemeler yoluyla yayımlanan malzeme ile Türkçenin kelime hazinesi ortaya çıkarılmak istenmiştir.

Yalnız, şurasını belirtmek gerekir ki, o dönemde bu işleri yönlendirecek hazırlıklı bir bilim kadrosu bulunmadığından, çalışmalar genellikle yalnız yazarlar dilseverler ve yurt çapındaki gönüllü aydınlar eliyle yürütülüyordu. Bu eksiklik dolayısıyladır ki, derlenen malzeme ciddi bir sınıflamadan geçirilmemiş; dolayısıyla kullanım ve uygulama bakımından karışıklığa yol açmıştır. Bu durum yöntemde değişiklik yapma ihtiyacını doğurmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim yapılan çalışmaları yakından izleyen ve uygulamanın doğurduğu aşırılığın dil gerçeğine ters düşerek dili bir çıkmaza doğru sürüklediğini gören Atatürk, bu konudaki görüşünü: *"Türkçenin hiçbir yabancı dile ihtiyacı olmadıgını söyleyenlerin iddiasını tecrübe ettik. Dili bir çıkmaza sokmuşuzdur. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır. Biz daha önce kurtarmaya bakalım!"*[2] sözleriyle dile getirmiştir. Bu bakımdan 1934–1936 yılları arasındaki ikinci alt dönem, bir önceki dönemin tarama ve derlemelerini bir ayıklamadan geçirme dönemidir. Dolayısıyla "ılımlı özleştirme dönemi" olarak nitelendirilmektedir. *Osmanlıcadan-Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Tiirkçeden-Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* adlı kılavuzlar bu dönemde hazırlanmıştır. Ayrıca kelime türetme işlerine de girilerek Türkçe kök ve eklerden yeni kelimeler yapılmıştır. Ne var ki, gelişmeleri yakından izleyen Atatürk için bu dönem çalışmaları da sevindirici olmuştur denemez. O, Türk dilinin sözlük servetinin iki küçük kılavuzu hapsedilecek kadar daraltılmasını doğru bulmuyordu. Yabancı kökenli oldukları hâlde, artık Türkçeleşerek dilin malı olmuş kelimelerden fedakarlık edilemeyeceği görüşünde idi. Bir sohbet sırasında dile getirdiği: *"Kitap. mektup. kâtip benimdir. Ketebe, yektübü Arabındır. Türk halk dilinde ve yaşayan edebiyatında bulunan kelimeler Türkçedir"*[3] sözleri bu görüşü yansıtmaktadır.

Ayrıca, dili özleştirme ve Türkçeleştirme işi; kısa vadede, temelsiz tedbirler ile gerçekleştirilemezdi. Uzun vadeli bir kültür ve bilimsel çalışma konusu idi. Önce bilimsel hazırlığının tamamlanması gerekiyordu. Bu nedenle Kurumun 1936-1938 yılları arasındaki dönemi aşırı özleştirme çalışmalarının genellikle normal dil çalışmalarına dönüştüğü bir dönemdir.

Atatürk, Türk dili çalışmalarının artık dilseverlerin ve aydınların gönüllü çalışma dönemini aşarak, bilim kaynağından beslenme dönemine girdiğini dikkate alarak, 1 Kasım 1936'da TBMM'nin I. dönem ikinci toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada, Dil ve Tarih Kurumlarını kastederek: *"Bu ulusal kurumların az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temenni ederim"*[4] diyerek bu bilimsel gerçeği vurgulamıştır.

Atatürk'ün Türk diline özel bir değer vererek çalışmalarla yakından ilgilenmesi, dil konularını *"dil sofrası"* diye adlandırılan Çankaya akşamlarında tartışmaya açması ve yöntem bakımından yapılan yanlışları zamanında frenlemesi sayesinde, dil çalışmaları kısa zamanda normal seyrine girmiştir de-

---

[2] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya (Atatürk Devri Hatıraları).* İst. 1961, s. 451-452: İstanbul 1969 bask., s. 477; Z. Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili (Belgeler),* s. 298. belge 155.

[3] Abdülkadir İnan, "Atatürk devrine ait bir hatıra". *Türk Kültürü.* S. 85. Ankara 1969. s. 21.

[4] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* C., II. AKDTYK. Atatürk Araştırına Merkezi yay. Ankara 1989, 1. cilt, s. 420.

Levent Şahverdi Arşivi

nebilir. Eski kaynaklardan ve halk ağızlarından aktarılan Türkçe kelimeler ile yeni türetilen kelimelerin bir kısmı bu dönemin ürünleridir. Ayrıca bu dönemde, terimler ve özellikle okul terimleri Üzerinde durulmuş; matematik. fizik, kimya, biyoloji gibi müspet bilim dallarına, günümüze kadar ulaşan başarılı terimler kazandırılmıştır. Hatta bizzat Atatürk, bu konudaki çalışmalara öncülük ederek terimleri de kendisine ait olan 48 sayfalık bir geometri kitabı hazırlamıştır.

Bu yöntemi temel alan çalışmalar, 1950'ye kadar Atatürk'ten sonraki yıllarda da süregelmiştir.

II. Türk Dil Kurumunun tarihî gelişme süreci içindeki ikinci dönemi. 1950-1960 ve 1960-1983 yılları arasını kaplayan dönemdir. Bu dönemin belirgin özelliği 1949, 1950 ve 1951 yıllarında tüzüğün "amaç" ve "üyelik" maddelerinde yapılan değişiklik ile çalışma yönünün ve dili işleme ve Türkçeleştirme anlayışının değiştirilmiş olmasıdır.

1949 yılında toplanan kurultayda, tüzüğün amaç maddesi değiştirilerek ilk tüzükteki *"Türk dilinin* öz *güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak...."* biçimindeki ifade *"Türk dilinin özleşmesini, arılaşmasını, gelişmesini, güzelleşmesini"* şekline sokulmuştur. 1951 kurultayında buna bir de *"devrimci anlayış"* ibaresi eklenmiştir. 1964 tüzüğünde ise, devrimci anlayışı pekiştirmek üzere, I. maddeye Türk Dil Kurumunun *"Devrimci bir. bilim derneği"* olduğu yazılmıştır. Amaç maddesindeki bu değişiklik ile 1932 yılındaki tüzükten ciddi bir sapma or1aya çıkmıştır.[5] Artık Milli Eğitim Bakanı da Kurumun başkanı değildir.

Tüzükte yapılan bu değişiklik, Türk Dil Kurumunu yarı resmî bir kurum olmaktan çıkararak herhangi bir dernekten farksız duruma getirdiği gibi, ona politize olma yolunu da açmıştır. Öte yandan dili özleştirme çalışmalarında" Öz*türkçecilik", "arı Türkçecilik", "dilde ilericilik"* ve *"devrimci görüş"* adları altında, dili sürekli bir devrim anlayışı ile ele alan ve yozlaşmaya doğru sürükleyen bir eğilimin doğmasını kolaylaştırmıştır. Atatürk devrinde denenip de bırakılmış olan dilde *"tasfiyecilik"* anlayışı yeniden geçerlik kazanmaya başlamıştır. Bu eğilim 1960-1980 yılları arasında daha da yoğunlaşmıştır.

Dönemin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, diyebiliriz ki dilimiz bu devirde, bir yandan eski kaynaklardan, halk ağızlarından alınan kelimeler ve yeni türetmeler ile ilk dönem çalışmalarının bir devamı olarak, dilden atılması gereken yabancı kökenli kelimeler gerçekten güzel karşılıklar kazanırken bir yandan da bu yozlaşma eğiliminin sarsıntılarını çekmeye başlamıştır. Gerçi bu konuda basında yapılan tartışmalar ve açılan "yaşayan

[5] Söz konusu maddelerin tam metinleri için 1932, 1949, 1951 ve 1964 Tüzüklerinin "amaç" maddelerine bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçe" kampanyası ile gerekli tepkiyi bulmuş ve oldukça frenlenmiştir. Ancak, bu gün gençlerimizin söz dağarcığının zayıflamasında, yazılı ve sözlü anlatımda dilimizin bir daralmaya ve büzülmeye doğru yol alışında arı Türkçecilik eğiliminin büyük etkisi olmuştur. Dilimizde batı kaynaklı sözlerin sınır tanımaz biçimde yaygınlaşmasında da rol oynamıştır. Türkçe kelime bulmakta zorlanan gençlerimiz, batı kaynaklı kelimelere kucak açar olmuşlardır.

1950-1980 yılları arasındaki çalışmalar ile imla, gramer. dil bilimi ve özellikle sözlük ve terim alanlarında çeşitli yayınlar yapılmıştır. Ancak, imla, terim ve gramer konularında gösterilen gayretlere rağmen, rayına oturmuş bir imla düzeni kurulamamıştır. Günümüze uzanan birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir. Terim sistemimiz boşluktan kurtarılamamıştır. Gramer konuları derinlemesine inceleme ve araştırma sonuçlarına bağlanamamıştır.

Bu dönemin bilimsel alandaki en başarılı çalışmaları daha önceki dönemde yayımlanmış olan *Derleme* ve *Tarama Dergilerinin* yeniden gözden geçirilerek ve eksikleri tamamlanarak yayımlanmış olmalarıdır *(Derleme Sözlüğü* I-XII, Ankara 1963- 1982; *Tarana Sözlüğü*, I-VIII Ankara 1963-1977). Ayrıca Anadolu ağızlarından yapılmış derleme ve ağız çalışmaları ile *Mantıku't-tayr, Dede Korkut, Nehcü'l-feradis* gibi kaynak eser yayınları da yer almaktadır.

III. Üçüncü dönem, Anayasanın 134. maddesine dayanılarak 1983 yılında kabul edilen 2876 sayılı AKDTYK Kanunu ile Kurumun yeniden düzenlenmesinden sonraki dönemdir.

Bu dönemde Kurumun amacı, Atatürk devri tüzüğünde olduğu gibi yine *"Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini ortaya çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek"* olarak belirlenmiştir. Kurum yapısı bakımından akademik bir nitelik taşıdığından üyelerin seçimi ve çalışma şartları bakımından Atatürk'ün yukarıda belirtilen 1936 yılındaki temennisine uygun duruma getirilmiştir.

Bu gün TDK, bir yandan büyük çoğunluğunu üniversite öğretim üyelerinin oluşturduğu 40 kişilik Bilim Kurulunun onayından geçmiş çalışma programları ile, Bilim ve Uygulama Kolları, Çalışma Grupları veya Komisyonlar hâlinde bilimsel çalışmalarını yürütmektedir. Bir yandan da Dil Devriminin uygulaması ile ilgili güncel çalışmalarını yapmaktadır. Türk Dil Kurumunca yapılan yayınlar; Türkçe Sözlük, imla, gramer, terim, ağız araştırmaları, kaynak eser, dil bilimi, yabancı dillerden Türkçeye sözlükler vb. alanlardaki kapsamlı araştırma ve incelemelere dayanan yayınlardır. Burada bunların adlarını saymak bile hayli zaman alacak bir iştir. Ama toplu olarak

Levent Şahverdi Arşivi

belirtmek gerekirse, son on yılda Kurumun bastırdığı bilimsel eser sayısı 118'dir. Basılmakta olan 11, basılma sırası bekleyen 10 ve inceleme safhasında olan 70 eser vardır. İhtiyaç dolayısıyla ikinci baskıları yapılan 70-80 eser bunların dışındadır. Ayrıca tarihsel sözlük alanında da çok yönlü, geniş çalışmalar yapılmaktadır. Bunlara, projelere bağlı daha geniş kapsamlı çalışmaları da eklemek gerekir. Sözlükler projesi, terimler projesi, gramer projesi, Türk dünyasını bir bütün olarak ele alan karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlük ve gramerIeri projeleri, bu türlü çalışmalarla ilgili projelerdir.

Türk Dil Kurumunun kurulusundan bu güne kadar uzanan gelişme süreçlerindeki çalışmalarını toplu olarak değerlendirirsek, kısaca şunları söyleyebiliriz:

Dilimiz 63 yıllık dönemde, Arapça, Farsça gibi doğu kaynaklı yabancı sözlere karşılıklar bulma bakımından büyük bir yol almış ve doyum noktasına ulaşmış bir Türkçeleşme sürecinden geçmiştir. Artık dilimiz bu bakımdan kendi kendini yenileme ve geliştirme özelliğini kazanmıştır. Yeni bir tehlike söz konusu değildir. Dilde kalan yabancı kökenli sözler ise, ses yapıları ve anlamları bakımından dilimize sindirilerek herkesçe benimsenmiş ve Türkçenin malı olmuş sözlerdir.

Cumhuriyet devrinde Türk dili bir bilim kolu olarak genişlemesine ve derinlemesine çalışmalarla ele alınmıştır; pek çok dilci yetişmiştir. Şimdi bu çalışmalar daha yoğun ölçülerle sürdürülmektedir. Ancak, günümüzde gerek geçmiş dönemlerdeki birtakım uygulama yanlışlarından gerek eğitim başta olmak üzere daha başka etkenlerden kaynaklanan ve acil çözüm bekleyen yeni birtakım dil sorunları İle karşı karşıya olduğumuzu da unutmamak gerekir. Bunlardan biri "imla" sorunudur. İmlamızda uzun yıllar süregelen dalgalanmaların, artık dil gerçeğine, bazı geleneksel durumlara ve bilimsel ölçülere dayalı kesin bir düzenlemeye sokulması gerekmektedir. Bu yoldaki çalışmalar hızla sürdürülmektedir. Terim ve gramer alanlarındaki boşlukların yoğun çalışmalarla giderilmesi planlı olarak yürütülmektedir. Bunlardan başka Türk Dil Kurumu güncel konulu çalışmalarında Batı kaynaklı yabancı kelimelere karşılıklar bulma işini de büyük bir duyarlıkla ön plana çekmiş bulunuyor. Çünkü eski devirlerin Doğu kaynaklı yabancı kelimelerden gelen olumsuz etkisinin yerini şimdi neredeyse Batı Kaynaklı yabancı kelimeler almıştır denebilir.

Bilindiği gibi, Türklerin Anadolu'ya gelişinden başlayarak dilimize karşılıklı ilişkilerin sonucu olarak girmiş bulunan Rumca, İtalyanca, Slâvca, Macarca, Romence gibi Batı kaynaklı birtakım yabancı kelimeler vardır. Bunlar zamanla dilin kendi potasında eritilerek alıntı kelimelere dönüşmüştür. Yalnız. *Tanzimat'tan* sonra Batı dünyası ve özellikle Fransa ile olan kültürel ilişkilerin

Levent Şahverdi Arşivi

sonucu olarak giren Fransızca kelimeler, dilde büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Gerçi Cumhuriyet'ten sonra bu kelimelerin hızı yavaş yavaş kesilmeye başlamıştır. Ne var ki bu defa da dilimize, onun yerini alan İngilizce akın etmeye başlamıştır. O kadar ki, bu dilden gelen kelime akını yalnız uzmanlıkla ilgili alanlarda ve teknik terimlerde kalmamış, dilin gündelik yapısına kadar işlemeye başlamıştır.[6] Yabancı dile ve özellikle İngilizceye düşkünlüğün getirdiği tutku, etkisini yazılı basın organlarından, TV kanallarındaki sunuşlardan, günlük konuşmalardan, eğlence programlarından ve reklamlardan başlayıp da çarşı pazarların dükkan vitrinlerini süsleyen malların adlarına ve hatta iş yerleri tabelalarına kadar sürdürmektedir. İş ve ticaret erbabının tabelalarına İngilizce adlar yazdırmaları bir saygınlık belirtisi gibi algılanmaya başlamıştır. Üstelik bu eğilim ne yazık ki aydın kesimin yoğunlukta olduğu bölgelerde daha yaygındır. Oysa bu durum aslında ana dili duygusundaki bir zayıflamanın ve dolayısıyla bir bilinç körlenmesinin açık göstergesidir. Üzüntü veren bir taraf da, bu eğilimin yavaş yavaş aydınlar kesiminden halk diline ve gündelik konuşmalara doğru sıçramakta olduğudur. Bu durum karşısında insan su soruları sormaktan kendini alamıyor: Niye "communication center" da "iletişim merkezi" değil? Neden "piliç evi" değil de "chicken house"? Neden "Kırmızı-beyaz berberi" değil de "red and white kuaför", "ucuzluk" değil de "sale""? Niçin "siyah nokta güzellik salonu" değil de "black point güzellik salonu"? Neden "taze portakal suyu değil de "fresh orange juice"? Neden "peki, evet, oldu" değil de "okey"? Bu neden ve niçinler daha pek çok sıralanabilir. İşte yanıtı, yukarıda belirttiğimiz gibi, ana dili duygusundaki bilinç körlenmesidir!

Görülüyor ki, geçmiş yüzyıllarda Arapça ve Farsçanın Türkçeyi yozlaştırma ve işlemez duruma düşürme tehlikesi bu kez batı kaynaklı yabancı kelimeler ve özellikle İngilizce için söz konusudur.

Aynı durum, Türkçeyi yozlaştırma yolundaki olumsuz etkisini televizyon fiImlerindeki çevirilerde de göstermektedir. Bu yöndeki yozlaşma Türkçenin anlam bilimi değerlerini, kelimelerimizin kavram yapılarını, üslup ve anlatım güzelliklerini yozlaştıracak görüntüdedir. Türkçenin yapısını ve işleyişini aksatan ve kendi benliğini öldüren etki, ister doğu kaynaklı kelimelerden ister batı kaynaklı kelimelerden gelmiş olsun sonuç hiç değişmez. İşte bu olumsuz gidişi göz önünde bulunduran Türk Dil Kurumu, bu konu üzerine büyük bir duyarlıkla eğilmiş ve Batı kaynaklı yabancı kelimelere karşılıklar arama konusundaki çalışmalarını hızlandırmıştır. *Türk Dili*

[6] Dilimize girmiş batı kökenli yabancı kelimeler konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Batı kaynaklı yabancı kelimeler ve dilimiz üzerindeki etkileri". *Türk Dili,* S. 524, Ağustos 1995, s. 843-858.

Levent Şahverdi Arşivi

dergisinde yayımlanan, ayrıca basın ve yayın organlarına da gönderilen karşılıklar listeleri, kamu oyunun eleştiri ve önerilerine açık tutulmaktadır.

26 Eylül dil bayramı dolayısıyla. iş yerlerine Türkçe adlar verilmesi kararını alan belediye başkanları ile sembolik olarak Ankara'da üç iş yerinin plaket ve onur belgeleri ile ödüllendirilmeleri de Kurumun bilinçli bir Türkçe sevgisi aşılama yolundaki samimi çabasının ifadesidir.

Günümüzün dile getirilmesi gereken önemli bir sorunu da gençlerimizin ve yani kuşak aydınlarımızın konuşma ve yazı dili olarak Türkçeye yeterince hâkim olamamalarıdır. Türk Dil Kurumunun Milli Eğitim Bakanlığı ile iş birliği çerçevesinde düzenlediği toplantılarda orta öğretim kurumlarındaki öğretmenlerimizin dile getirdikleri gerçekler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Çeşitli düzeydeki orta öğretim kurumlarını ve üniversiteleri bitiren gençlerimiz, konuşma ve yazıda çok kısıtlı ve yetersiz bir söz dağarcığının içine sıkışıp kalmışlardır. İmla ve telaffuzda büyük yanlışlar yapılmaktadır. Söz içindeki kelimeler, anlam bakımından doğru ve yerli yerinde kullanılamamaktadır. Daha doğrusu dil önemsenmemektedir. Aydınlık ve akıcı bir Türkçe yerine argoların çoğunlukta olduğu bulanık ve yetersiz bir Türkçe yaygınlaşmaktadır. Deyim yerinde ise dilimiz, sonuçları bakımından tehlikeli bir kirlenmeye doğru sürüklenmektedir. Bu durumun temelinde değişik etkenler yer almaktadır. Ama öncelik hiç şüphe yok ki, eğitim ve eğitim yöntemlerindeki yetersizliktedir. Bu konuda Millî Eğitim Bakanlığına önemli görevler düşmektedir.

Konuşmamıza başlarken dil tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturduğunu belirttiğimiz 26 Eylül, bize geçmişin tecrübelerinden yararlanarak dilimizin geleceğine daha bilinçli olarak kanat germe ve onu Atatürk'ün işaret ettiği, kendi benliğini kaybetmeden çağdaş değerlerle kaynaşmış, gelişmiş bir kültür dili durumuna getirme yolundaki hedefine ulaştırma sorumluluğunu da yüklemiş bulunmaktadır.

Türk Dili, S. 527 (Kasım 1995), s. 1176–1185.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DİLİNİN YABANCI DİLLERE KARŞI KORUNMASI İÇİN ALINMASI GEREKEN ÖNLEMLER

Türk Dili dergisinin 524. sayısında (Ağustos 1995, s. 843-858) "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz üzerindeki Etkileri" konusunda bir yazımız yayımlanmıştı. Bu yazının devamı niteliğinde olmak üzere bu kez de "Türk dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması İçin Alınması Gereken Önlemler" üzerinde durmayı uygun bulduk. Aslında bu konu "Atatürk Haftası" dolayısıyla 1 – 7 Kasım 1995 tarihleri arasında Adana, Gazi Antep, Kahraman Maraş ve Şanlıurfa'da Türk Dil Kurumu Yürütme Kurulu üyelerince yapılan konuşmalardan biridir. Türkçenin tarihî gelişme süreçleri boyunca zaman zaman doğu ve batı kökenli yabancı kelime ve eklerin yoğun baskısına uğramış olması, bizi, önlemler konusu üzerinde de durmaya yöneltti.

Türk dilinin yabancı dillere karşı korunması için gerekli önlemler konusuna geçmeden önce, kısaca, bir dilin hangi etkenlerle yabancı bir dilin veya dillerin ağır baskısına uğradığını dile getirmeye çalışalım. Çünkü nedenlerini bilmeden çare bulmak ve isabetli çözümler getirmek mümkün değildir.

Bir toplumu oluşturan bireyler nasıl toplumdan kopmuş ve soyutlanmış bir yaşam içinde değiller ve hayatlarını toplumda çok yönlü ilişkiler kurarak devam ettiriyorlar ise, belirli değer ölçüleri ile birbirine kenetlenmiş bireylerin oluşturduğu toplumlar da birbirlerinden soyutlanmış değillerdir. Bir günlük gazete ve TV. haberlerini gözden geçirdiğimizde bile görüyoruz ki, her toplum veya her millet, dünyanın kendisine yakın veya uzak toplumları ile karşılıklı ilişkiler içindedir. Bu ilişkiler, siyasî, diplomatik, ticarî, ekonomik vb. çeşitli kültürel nitelikler taşıdığı gibi, din ve medeniyet alanı değiştirme şeklinde de olabilir; esas itibarıyla de dille gerçekleştirilir. Bu bakımdan milletler arasındaki ilişkiler, aslında diller arasındaki ilişkilerdir ve karşılıklı dil etkileşimi de bundan kaynaklanmaktadır.

Aynı durum, en az 2000 yıllık belgeli bir tarih derinliğine, Balkanlardan Moğolistan ve Çin sınırına, Sibirya ve Lehistan'dan Hindistan'a ve Afrika kuzeylerine kadar uzanan bir coğrafya genişliğine sahip olan Türk kavimleri ve Türkçemiz için de söz konusudur.

Geçen defaki yazımızda da işaret edildiği üzere, zamanın akışı içinde bir dili şekillendiren öğeler, bir bakıma o dili kullanan toplumun sosyal ve

Levent Şahverdi Arşivi

kültürel yapısı ve yaşam biçimi ile ilgilidir. Dilin söz hazinesi, toplumun genel ihtiyaçlarını belirleyen kavramlarla oluşmaktadır. Bu nedenle, yeni ihtiyaçlar yeni kavramları, yeni kavramlar yeni kelime ve şekilleri doğurmuştur. Bu değişim en açık biçimde *kültür alanı* değişmelerinde kendini gösterir.

Bir toplum bir medeniyet alanından başka bir medeniyet alanına yöneldiğinde, bu yönelişin gerekli kıldığı değişik yaşayış tarzı, değişik sosyal değer ölçüleri ve farklı ihtiyaçlar ister istemez dilin dış yapısında az çok yenilenmelere yol açar. Çünkü dil, toplumun sadık bir aynasıdır. Aynı durum, elbette bizim toplumumuz ve bizim dilimiz için de geçerlidir.

Türk dili tarihinin geçmiş devirlerini şöyle bir kuş bakışı hızı ile gözden geçirdiğimizde, bunun belirgin örnekleri ile karşılaşırız. Burada önemli olan nokta, bir dile yabancı dillerden giren kelimelerin genel dil içindeki oranı ve dilin bu kelimelere karşı bir tepki gösterip göstermediğidir. Daha doğrusu toplumun bunu nasıl algıladığı ve yabancı kelimeler karşısındaki tavrıdır. Şimdi bu noktaya cevap oluşturacak hususları birkaç somut örnekle açıklamaya çalışalım:

Bilindiği gibi İslamlık öncesi dönemde Uygur Türkleri (M.S. 745-840) çeşitli kavimlerle ilişkilerinin sonunda Buddhizm, Manihaizm, Brahmanizm, Nesturilik gibi dinlere açık olmuşlar; bu dinlerin alınmasına aracılık eden komşu kavimlerden kelimeler almak durumunda kalmışlardır. Bu yolla Uygurcaya Sanskrit, Çin, Tibet, Sogot ve Tohar dillerinden din, felsefe, tıp, astronomi vb. alanlarla ilgili epey kelime geçmiştir. Ancak, Uygurlar bu yabancı kelimelere karşı gerekli duyarlığı göstererek ya onları ses değişikliğine uğratarak *Türkçeleştirip* birer *alıntı kelime* durumuna getirmişler yahut da onlara *Türkçe karşılıklar* vermişlerdir: Skr. *Ratna* > Uyg. *erdni* 'mücevher, Buddhizmin üç değerli unsuru', Çin. *piet* > Uyg. *biti-'yazmak',* Skr. *Sutra* > Uyg. *Sudur* 'veciz yazıları içine alan külliyatın adı', Skr. *duhkha* > Uyg. *emgek* 'ıstırap', *irinç emgek* 'feci ıstırap'; *kılınç* 'amel, yapılan şeyler', *kılınç yolları* 'ahlak kuralları', Skr. *sradha* > Uyg. *kirtgünç* 'iman', Skr. *dhyana* > Uyg. *sakınç* 'istiğrak, tefekkür', Skr. *prajna* > Uyg. *bilge bilıg* 'hikmet, marifet' vb. Günümüze kadar gelip yaygınlaşan *bal, inci, don* vb. bazı kelimeler de Skr., Çin, Tohar vb. dillerden geçmedir.[7]

Türklerin İslam medeniyeti alanına girişinden sonraki ilk yüzyıllarda da bu durum devam etmiştir. *Kutadgu Bilig'de* İslami terimlere genellikle Türkçe karşlıklar verildiğini biliyoruz. Köktürklerin 'gök tanrısı' anlamındaki *Tengri*

[7] Bk. Arat, R. Rahmetî, "Uygurcada Istılahlara Dair" . *Türkiyat Mecm.* C. VII-VIII (İstanbul 1942), s. 56 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

kelimesi, Müslümanlıktaki *Allah* kelimesi ile eş anlamlıdır ve onun yerini almıştır. Tanrıyı nitelendiren sıfatlar için de Türkçe karşılıklar bulunmuştur: 'Sahip, Rab, Allah' için *idi* 'asıl anlamı 'sahip', 'kadir Allah' yerine *ugan Tengri* veya yalnızca *Ugan* 'asıl anı muktedir, kadir olan', Allah'ın ezeli olduğu dikkate alınarak da *Bayat* diye adlandırılmıştır. *Kutadgu Bilig'de* Tanrının methini *(ögdisini)* anlatan 'giriş' bölümünde, Yusuf Has Hacib, Tanrıya: *ay erklig ugan mengü mungsuz bayat* 'ey kuvvetli, kaadir, ebedî ve müstağni olan Tanrı' diye hitap ediyor. 'Tanrı mekandan münezzehtir' İslami deyimine *de: kidin ö~din ermez ne soldım o~un / ne astın ne üstün ne otru orun* beytin de görüldüğü üzere Türkçe karşılıklar verilmiştir.[8] Yine 'günah' için *yazuk* 'namaz' için *yükünç* kelimeleri 'affetmek' için *soyurkamak,* 'secde etmek' için *yükünmek* fiilleri kullanılıyor.

Türklerin Anadolu ve Rumeli'yi yurt edinmelerinden sonraki *dönemde,* Anadolu çoğrafyasının şartlarına uygun yaşayış biçimi etkisini dilde de göstermiştir. XI-XIII. yüzyıllar arasındaki sürekli göçler ile Anadolu'ya yerleşen ve Anadolu'yu Türkleştiren Türk boyları, yeni yurtlarında, Anadolu'nun eski sakinleri ile yan yana ve iç içe yaşamanın getirdiği bir sosyal karışma ve kaynaşmaya uğramışlardır. Bu karışıp kaynaşma karşılıklı bir kültürel etkileşim biçiminde kendini göstermiştir ve karşılıklı kelime alış verişine yol açmıştır. Bu *gün* yazı dilimizde yer almış bulunan birçok kelime bu dönemden kalmadır. Genellikle Yunanca, Ermenice, İtalyanca, Slavca, Rumence gibi Hint-Avrupa dilleri ile Macarcadan geçen kelimeler, tür itibarıyla tarım aletleri, bitki, sebze, meyve ve çiçek adları ile ticaret, denizcilik, balıkçılık, yemek kültürü, çeşitli gelenek görenek, idari ve mali konularla ilgili kelimelerdir.[9] Kulaktan alma yoluyla günlük, pratik ihtiyaçlarla ilgili kavramlara karşılık olmuşlardır. Ancak, şurasını da önemle kaydetmek gerekir ki, bu alıntıların hemen hepsine yakın bir çoğunluğu dilimizin ses ve şekil bilgisi yapılarına uydurularak aktarılmış olduklarından, Türkçenin söz hazinesini ve kavram alanını genişleten ve zenginleştiren yerli kelimeler haline dönüşmüşlerdir. Bu gün yabancı olduklarını bile fark edemediğimiz *aba, bez, bezi, bezelye, çerez, çıngıl* 'üzüm çiltmi', *domates, dirgen* 'harmanda saplan yaymaya yarayan uzun çatallı araç', *evlek* tarlanın tohum ekmek için saban iziyle bölünen bölümlerinden her biri', *kiraz, mendil, üvendire, palamut, peçe, vişne* gibi sözler, dilimize bu dönemde girmiş olan sözlerdir.[10] Söz konusu kelimelerin bir kısmı da ses yapılandaki değişiklik

[8] Bk. Arat. R. Rahmetî, Yusuf Has Hâcib, *Kutadgı Bilig* I, TDK yay., İst. 1947, s. 17-20 arası ve s.19 by. 18.

[9] Bk. *Türk Dili,* S. 524 (Ağustos 1995), s. 846.

[10] 4. Bunların Yun., Erm., Slav., İt. şekilleri için bk. *Türk Dili.* Sayı 524 (Ağustos ı 995), s. 845-847.

Levent Şahverdi Arşivi

dışında, anlam bakımından da değişikliğe uğratılarak ve halk etimolojisine tabi tutularak alınmıştır: *Gordiom* > *Kördüğüm, taht-ı kal'a* > *Tahtakale, Tripolis* > *Derebol* (Denizli-Buldan), *Sub Mari* 'Erm. Meryem, temiz Meryem' > *Sürmeli* (Kars- Tuzluca), İt. *palla e mezza* > *balyemez,* Fr. *soutache* > *sutaşı* 'işlemeli şerit', Yun. *hortansia* > *ortanca* 'bir çiçek adı' vb.[11] Yakın yıllarda halk arasında *demokrat*ın > *demir kır at'*a, *buldozer*'in > *yoldüzer*'e, 'harman makinesi'nin *biçer-döğer'e* dönüştürülmesi şeklindeki değişme ve gelişmeler de aynı niteliktedir.

İşte bu durum, sosyal yapının ana dili koruma bakımından gösterdiği bilinç altı duyarlığın dile olumlu yönde yansımış olan bir etkisidir. Halkın yabancı kelimelere karşı tutumu, genellikle böyle olmuştur.

Şimdi bir de bundan sonraki devirlerin gelişmelerine göz atalım: Türklerin İslam medeniyeti alanına girişinden birkaç yüzyıl sonra, Anadolu'da XV. yüzyıl sonlarından başlayarak Osmanlı Türkçesi dediğimiz Arapça, Türkçe ve Farsçanın karışmasından oluşmuş, aydın zümreye özgü melez bir yazı dilinin oluştuğunu hepimiz biliyoruz. Bu bakımdan XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl ve ortalarına yani Tanzimat dönemine kadar uzanan Türkçe, Arapça ve Farsçanın yalnız kelimelerinin değil, eklerinin ve kelime gruplarının da baskısı altına girdiği için bir kimlik bunalımına düşmüş ve kendi kendini geliştirip zenginleşme imkânını kaybetmiştir. Dolayısıyla dilimizin Türkçe yanı bir kısırlaşma dönemine girmiştir. Divan edebiyatı çerçevesindeki bir kısım sade dilli yazılar, genel eğilimi değiştirememiştir. Bunda medresenin büyük payı vardır. Ancak, o devir şair ve ediplerinin kendi dillerini horlayarak Arapça ve Farsçaya hayranlık derecesinde imtiyazlı bir ağırlık vermeleri; yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar arama zahmetine girmemeleri de önemli bir etkendir. Dolayısıyla, aydın zümrede ana dili sevgisi ve ana dili duygusu körlenmeye uğramış, bunun ceremesini de dilimiz çekmiştir. Türkçe hasta dil durumuna düşmüştür.

Tanzimat devrinde Batıya açılışımızla başlayan ve halktan kopmuş ağır dile karşı gösterilen tepki, dilde sadeleşme hareketlerinden geçerek Millî Edebiyat Akımı (1911–1923) ve Dil Devrimi (1932) yoluyla günümüze kadar ulaşmıştır.[12] Bu gün Doğu kaynaklı yabancı kelimelerde Türkçeleşme doyum noktasına gelmiş olduğu için, alınacak önlemler bakımından özer bir tedbire ihtiyaç yoktur. Bunların dilde kalanları esasen halkın diline kadar inmiş ve

[11] Daha başka örnekler için bk. Korkmaz, Zeynep, "Halk Etimolojisi ve Folklor", *Uluslararası Folklor Kongresi Bildirileri.* Ankara 1976, s. 185- 194.

[12] Bu döneme ait ayrıntılı bilgi için bk. Korkmaz, Zeynep, "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", *Türk Dili,* S. 401 (Mayıs 1985), s. 1.32

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçeleşmiş olan kelimelerdir. Bunlarda Türkçenin yapı ve işleyişine zarar veren bir durum olmadığı, ayrıca Türkçe kelimeler gibi yeni türetme ve birleşmeler yapmaya da elverişli oldukları için Türkçe kelimelerden farksızdırlar.

Şimdi konuyu bir de batı kökenli kelimeler açısından değerlendirelim: Bizim batı ile ilk temaslarımız XVIII. yüzyıldadır denebilir. Ancak, XIX. yüzyıl ortalarına kadar uzanan dönemin yabancı etkisi zikre değer nitelikte değildir. Bu dönem Batıya açılışın ön safhası durumundadır. 1839'dan sonra Tanzimat'ın getirdiği çok yönlü ilişkiler, batıdan alınan yenilikler, sosyal ve edebî hayattaki değişme ve gelişmeler doğal-olarak dilimize bir kısım yabancı kelimenin özellikle Fransızcanın büyük çapta girmesine yol açmıştır. Bu kez dilde doğu kökenli Arapça, Farsça kelimeler, tamlamalar ve kurallar açısından bilinçli bir sadeleşme sürecine girilirken, batılı kelimeler açısından dile oldukça ağır yük getiren bir durumla karşı karşıya kalınmıştır. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında başlıca iki etken söz konusudur: 1- Batıdan gelen yeni dünya görüşü ile ilgili alanlarda batı türleri örnek alınarak ortaya konan şiir, hikâye, tiyatro, roman gibi edebî türlerde, batılı yaşayış ve düşünce tarzının ifadesi olan kavramlar dilimizde mevcut olmadığı için, bu yenilikler Fransızca başta olmak üzere hep kendi kelimeleri ile birlikte girmiştir. Yukarda konuya Fransızcaya karşı bir hayranlık ve dolayısıyla kelime akını başlamıştır. Bunda Fransızca öğrenimine verilen ağırlığın ve Osmanlı aydınında Türkçe temelinde bir ana dili bilincinin oluşmamış bulunmasının önemli payı vardır. Gerçi Tanzimat ve sonrası dönemlerde batı kökenli bir kısım kelimeler Osmanlı Türkçesine çevrilerek alınmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda yabancı kelimeleri aynen aktarma yolu benimsenmiştir: *bandaj, butad* 'şaka', *elastik, elit, impresyon, friksiyon, komple, koketri, nihilizm* 'hiçlik' vb. yüzlerce kelime bu dönemde başlayan akının sonuçlarıdır. Görülüyor ki, Osmanlı Türkçesinin eski ağdalı kelime ve kavramları bu defa da yerlerini Fransız kökenli kelimelere terk etmiştir. Hatta bunlar kendi imlaları ile birlikte girmişlerdir. Yukarda sıralanan Fransızca örneklere *flört, foksrat, foreign office, kakafonik, kuzen, detektif, centilmen, fiyasko, maskarat, malarya, livret* gibi İngilizce ve İtalyanca kelimeleri de katabiliriz.[13]

Söz konusu yabancı kelimelerin bir kısmı Cumhuriyet döneminde 1930 yıllarından sonra yavaş yavaş kör1enmeye başlamış ise de, 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda yabancı kelime alma yoğunluğu Fransızcadan İngilizceye kaymış ve git gide artan bir eğilimle bu gün dilimizi yeni bir çıkmaza doğru sürükleyen akın haline gelmiştir. Çeşitli bilim, sanat ve teknik alanları ilgilendiren terimler dışında genel dile girmiş *baraj,.brifing, çekap,*

[13] Daha geniş örnek ve açıklamalar için bk. *Türk Dili,* S. 524 (Ağustos 1955), s. 851–855.

Levent Şahverdi Arşivi

detektör, disket, dizayn, entegrasyon, fraksiyon, kariyer, kota, resepsiyon, slogan, sorti, şow (show), video, viraj, viyadük, vizyon gibi pek çok İngilizce kelime vardır.[14]

İşin acıklı bir yanı da bu yabancı kelime akınının yalnız yazı dilinde ve aydınlar kesiminde kalmayıp hızla halkın diline, yani günlük konuşma diline girmeye başlamış olmasıdır. Sözlü ve yazılı basın-yayın organlarında, TV. kanallarındaki sunuşlarda, radyo konuşmalarında- reklamlarda, çarşı pazarların dükkân, vitrinlerinde, iş yeri tabelâlarında kendini gösteren bu etki, hiç şüphe yok ki **ana dili duygu ve sevgisindeki bilinç körlenmesinin doğurduğu yabancı dil tutkusundan kaynaklanmaktadır**. *Communication Center* 'İletişim Merkezi', *Chickken House* 'Piliç Evi', *Export Shop, String Bar, Hollywood Kuaför, Capella Music Shop, The Little and Big, The Sandwich Method, Food Bank, Gold Star* gibi iş yeri adlan ile *Aksiyon, Auto Katalog, Tempo, Oscar, Fiesta, Top Secret, Number One, Top Star, Girl, Vizyon, Focus, Computer Sources, Negatif, Klips, Sky Life* gibi dergi adlarında görülen ana diline sırt çevirmiş yozlaşmalar, işte hep ana dilindeki bilinç körlenmesi ile ilgili görüntülerdir. İngilizce öğrenimini teşvik için hazırlanmış olan *"Siz hala ananızın dili ile mi konuşuyorsunuz!"* biçimindeki reklamlar da bu durumun tipik bir örneğidir.

Yukardan beri açıklamaya çalıştığımız durum aynı zamanda sebepleri de ortaya koymuş bulunuyor. Şimdi maddeler halinde bu sebeplerle bağlantılı önlemleri dile getirmeye çalışalım:

Dilimizdeki Yabancı Etkilere Karşı Alınması Gereken Önlemler

1- Yukarda belirtildiği üzere, toplumlar arasındaki karşılıklı ilişkilerde, yeni sosyal ve kültürel ihtiyaçlar, yeni kavramlara karşılık olacak yeni kelimeleri gerekli kılar. Eğer bir dil bunları kendi içinde karşılayamıyor ise, gelen yeni kavramlar kendi kelimeleri ile birlikte gelir. Dolayısıyla yabancı kültür etkisini dil yolu ile gösterir ve zamanla dilde yıkım başlar. O hâlde, bu durum karşısında yapılacak iş, bir dile yeni girmiş olan kelimelere hemen karşılıklar bulmak ve bunları toplumda yerleştirmenin yollarını aramaktır. Bu biçimde benimsenecek ve yerleşecek Türkçe karşılıklar eğitim - öğretim yolu ile elbette okullara da girecektir. İşte Türk Dil Kurumu, yıllardır ihmale uğramış bu eksikliği dikkate alarak yeni girmiş ve henüz dilde tutunmamış bulunan Batı kökenli yabancı kelimelere karşılık bulma komisyonu oluşturmuştur. Uzunca bir

[14] Başka örnekler için bk. *Türk Dili* S. 524 (Ağustos 1995), s. 857.

Levent Şahverdi Arşivi

süredir çalışmakta olan bu kapsamlı komisyon, titizlikle hazırladığı karşılıkları kamu oyunun bilgisine ve eleştirisine açık tutmakta ve gelen mukabil teklifleri de dikkate alarak bu alanda önemli bir hizmeti yerine getirmeye çalışmaktadır. İşte birkaç örnek: *Apriori:* öncül, *by-pass:* damar aktarma, mec. yetki yasası, *(by-pass oldu:* devre dışı bırakıldı), *check-up:* tam bakım, *çek etmek:* yoklamak, denetimlemek, *deadline:* süre sonu, *efor:* çaba, gayret, güç, *entegrasyon:* bütünleşme, uyum, *entegre:* bütün, *hit:* gözde, *fiktif,* kurmaca, *klip:* görüntüleme, görümsetme, *manşet:* başlık, *kolokyum:* bilimsel toplantı, *sempozyum:* bilgi şöleni, *center:* senter, merkez, *sorti:* çıkış, *viyadük:* köprü yol, *zaping:* geçgeç, *global:* küresel, dünya çapında; *non-stop:* molasız, duraksız vb. Öneri hâlindeki bu kelimeler *Türk Dili* dergisinin her sayısında kamu oyuna sunulduğu için daha fazla örnek vermeyi gereksiz buluyoruz.

2- İkinci önemli sebep ana diline karşı bilinç körlenmesinden ve sorumluluk duygusundaki yetersizlikten kaynaklanan yabancı dil hayranlığı ve bunun getirdiği taklitçiliktir. Bu durum, bir dile sahip çıkma ve onu geliştirme veya yozlaştırmada önemli bir etkendir. Türk dili tarihi gözden geçirilirken bu etkenin önemli görüntülerine tanık olduk. Ne yazık ki, bu gün bu etken dilimizde hayli ağır basmaktadır. O hâlde, bu durumu giderici önlemlere de başvurulmalıdır.

Yalnız burada şu hususu belirtelim ki, önlemler derken, alınacak önlemle pratikte yani uygulamada geçerliği olmalıdır. Dolayısıyla girişimler bu ana ilke çerçevesinde yürütülmelidir.

Ana diline karşı bilinç körlenmesini ve ilgisizliği kaldırıp insanlarımızı ve yeni yetişen gençlerimizi bu konuda bilinçlendirmenin yolu, öncelikle onlarda dil sevgisini ve sorumluluğunu uyandırmaktan geçer.

3- Dil sorumluluğu ve dilde bilinçlenme dile hâkimiyetle ilgilidir. Bunun için de dili sevmek ve onun zevkine varabilmek ister. Diline hâkim olamayan, onun zevkine varamayan, değerini takdir edemeyen bir aydın veya bir genç nasıl olur da ana dilinde bilinçlendirilebilir; yabancı kelimelere karşı ölçülü bir tepki gösterebilir. Demek ki. dilde bilinçlenmenin yolu dile hakimiyettir. Ancak bu yolla, Batı kaynaklı, yabancı kelime kullanmanın bir bilgiçlik bir saygınlık değil, dilimize karşı bir saygısızlık bir bilinçsizlik olduğunu algılayabiliriz. Dile hâkimiyet de genel kültür dışında, iyi planlanmış sağlıklı bir Türk dili ve edebiyatı öğretiminden geçer. Dilin estetik yapısını ruhumuza sindirebilmeli. gençlerimize bu zevki aşıIayabilmeliyiz. Görülüyor ki, iş önünde sonunda iyi bir eğitime dayanmaktadır. Bu bakımdan ilk okuldan başlayarak Millî Eğitim Bakanlığına önemli görevler düşmektedir.

Levent Şahverdi Arşivi

İyi planlanmış eğitim ve öğretimden söz ederken, yaş gruplarına ve sınıflara göre ayarlanmış, pedagoji ölçülerini temel alan ders programlarını kastediyoruz. Bir öğrenciye ilk okul düzeyinde hangi kavramları öğreteceğimiz, sahip olacağı kelime hazinesinin sayısı ve türü bilinmelidir. Dil zevkini vereceğimiz güzel yazıların seçimi bu ölçülerle yapılmalıdır. Ve yine orta öğretimde verilecek bilgi, kelime hazinesi ve dile hâkimiyet yeteneği kazandırma ölçüleri iyi ayarlanmalı, müfredat programlarında buna titizlik gösterilmelidir. Gençlerimizin genel kültürünü ve söz dağarcığını genişletmeden, kavramlara en uygun karşılıkları seçme alışkanlığı kazandırmadan, onları her sıkıştıkları noktada *olay* ve *neden* gibi kelimelere can simidi gibi yapışmaktan kurtaramayız.

4- Yine eğitim ve öğretimle ilgili olarak alınacak bir önlem de okul kitaplarına edebı eserlerden yapılacak aktarmaların öğrencinin eğitim düzeyine göre ayarlaması ve edebî eserlerin çeşitli düzeylere hitap edecek baskılarının yapılmasıdır. Batı okullarında bu iş pek düzenli bir şekilde yürütülmektedir. Söz gelişi Shakespear'ın eserlerinin derece derece ayarlanmış baskıları yapılmıştır. Aynı durum batının öteki şair ve edebî şahsiyetleri için de söz konusudur.

Demek oluyor ki, ana dili sevgisinin uyandırılabilmesi için önce onun değerleri ortaya konmalı, güzelliği ve bir kültür hazinesi olduğu anlatılabilmelidir. Ondaki estetik değerler ruha sindirilmelidir. Dilin sadece anlaşmayı sağlayan bir iletişim aracı olmadığı, onun üstünde birçok değer ve özelliklere sahip olduğu gösterilebilmelidir. Yine unutmamalıdır ki, dilin zenginliği yalnız günlük konuşmalarda değil, sanat, kültür ve bilim eserlerindeki kullanılışı ile ortaya çıkar. Dilimiz bu bakıdan asla yoksul değil, aksine pek zengindir. Söz gelişi Yunus Emre'nin:

Taştın yine deli gönül, Sular gibi çağlar mısın?
Aktın yine kanlı yaşum, yollarımı bağlar mısın?
Karşı dağların başında salkım salkım olan bulut
Saçın çözüp benim için yaşın yaşın ağlar mısın?

mısralarındaki sanatlı söyleyiş güzelliği ve derinliği kavranabilmelidir. Bir tek *Dede Korkut* kitabı bile başlı başına bir dil ve edebiyat şaheseridir. Aynı güzellik folklor ve halk edebiyatı ürünlerinde de vardır. Atasözleri ve deyimlerimizdeki kalıplaşmış ifadelerde nasıl sosyal değerlere bağlı sanatlı ve özlü birer anlatımın bulunduğu anlatılabilmelidir. Nitekim *abayı yakmak, pabucu dama atılmak* gibi yüzlerce deyimde birer sosyal tarih gizlenmiş bu-

Levent Şahverdi Arşivi

lunmaktadır. İşte dili sevmenin ve dile hâkim olmanın yolu dilin zevkine varmak olduğuna göre, burada:

5- Öğretmenlerimize ve öğreticilerimize çok önemli görevler düşüyor demektir. Bu zevki, bu bilinci ancak onlar aşılayabilirler. Kendi dilinin zevkine varabilen kimse de -yabancı etkilere karşı kendi dilini savuma bilincine ulaşabilir. Ayrıca bu türlü ihtiyaçları karşılayabilecek radyo ve televizyon programları da yapılmalıdır.

6- Planlı ve programlı eğitim ve öğretim derken, bir de şu hususa işaret etmek gerekiyor. Dilin zevkine varılması, edebî şahsiyetlerin iyice kavranabilmesi için, okul programlarında nicelikten çok niteliğe önem verilmelidir. Bu da demektir ki, 40-S0 edebi şahsiyeti Üçer beşer cümle ile tanıtma yerine, bunların sayısını 15-20'ye indirerek gerektiği ölçüde ve nitelikli bir biçimde tanıtmalıdır. Bu yolla dil ve edebiyatının zevkine varan genç, kendi dilini sevecek, ana dilinde bilinçlenecek ve dolayısıyla bilinç altında onu savunma mekanizması geliştirebilecektir.

7- Dilin zevkine varabilmenin, ona hâkim olabilmenin bir yolu da çok okumaktan geçer. Onun için öğretmenlerimizin yalnız okul kitap4ırı ile yetinmeyip, doğru ve güzel Türkçe yeteneğini geliştirici çalışmalara da ağırlık vermeleri gerekiyor. Bu yolla ana dilinin zevkini tadacak olan genç, elbette kendisinde onu yabancı etkilere karşı koruma duygusunu da geliştirebilecektir. Ancak, kitap ve yeterli birer kitaplık oluşturma konusundaki duyarlık da okul yönetimine düşmektedir.

8- Türkçemizi korumanın ve yabancı etkilere karşı savunmanın yolu dile hâkimiyetten ve dilin zevkine varmaktan geçtiğine göre, okullarımızda dil bilgisi ve kompozisyon derslerinin, edebiyat dersinin sığıntısı olmaktan kurtarılıp müstakil birer ders hâline getirilmesi ve beklenen amaca uygun olarak okutulması gerekmektedir. Dil bilgisi, kuru bir kurallar kitabı olmaktan çıkarılıp zevkli metinlerle beslenmelidir. Görülüyor ki, bu konuda da düğümün çözülmesi, bilinçli bir Türk dili ve edebiyatı öğretimine dayanmaktadır.

9- Yabancı dilin etkisini önleme. iyi bir Türk dili ve edebiyatı eğitim ve öğretiminden geçtiğine göre, okullarda Türkçe ve edebiyat dersleri yıl sonlarında öğretmenler kuruluna götürülmelidir.

10- Üniversite giriş sınavlarında, uygulanmakta olan test usulü ile ne yazık ki, öğrencinin Türkçe ve edebiyat bilgisi ölçülemiyor. Buna karşı yapıcı bir önlem olarak, lisenin üç sınıfındaki Türkçe ve edebiyat bilgisi ortalamasının

Levent Şahverdi Arşivi

'lise başarı notunda olduğu gibi bir 'başarı ortalaması' olarak değerlendirilmesi teklif edilebilir.

11- Dilimize Batı kökenli yabancı söz akınının etkenlerinden biri de orta ve yüksek öğretim kurumlarımızda yabancı dilde öğretimin moda hâline gelmiş ve yaygınlaştırılmış olmasıdır. Burada yabancı dil öğretimi ile yabancı dilde eğitim asla birbirine karıştırılmamalıdır. Yabancı dil söz konusu olunca, eğitim ve öğretim kurumlarında ve gerekirse özel olarak gençlerimize bir veya birkaç dili en iyi biçimde öğretelim. Ancak, eğer orta ve yüksek öğretimde, vaktiyle medrese eğitiminde olduğu gibi yabancı dili ön plana çıkarır ve ana dilimizin yerine geçirirsek, Türkçeyi nasıl gelişmiş bilim, sanat, edebiyat ve felsefe dili haline getirebiliriz. Sanırım bu uygulama, Atatürk'ün Dil Devrimi ile ulaşmak istediği hedefle, yani Türkçeyi çağdaş dünyanın ihtiyaç duyduğu yüksek düzeyde zengin bir kültür dili durumuna getirme amacı ile de zıtlaşmaktadır.

Her ne kadar yabancı dilde eğitim görüşünü benimsemiş olanlar, Türkçenin yeterli bir bilim dili olamayacağı görüşünde iseler de bu görüş temelinden çürüktür ve dili yozlaştıran en önemli etkenlerden biridir. Çünkü Türkçe yapı ve işleyişi açısından dünyanın en matematik ve geliştirilmeye en elverişli dillerinden biridir.

Yabancı dilde öğretimin sebeplerinden biri de üniversitenin bu yolla daha prestijli olacağı görüşü ve ekonomik sebeplerle velilerden kaynaklanan kamu oyu baskısıdır. İşte bu konuda da Türkçeyi benimseten bir kamu oyu yaratma çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

İletişim Organlarında Alınması Gereken Önlemler

İletişim organlarının yabancı kökenli kelimelerin yaygınlaşmasında önemli birer etken oldukları dikkate alınarak, bu kuruluşlar için de bazı önlemler gerekiyor. Bunlar öneri halinde şu noktalarda toplanabilir:

1- Radyo ve Televizyon spiker ve sunucularının gerek doğru ve güzel Türkçe konuşmaları gerek yabancı kelime1er karşısında bilinçli olmaları gerektiğinden, bu konudaki bilinçlenme, her şeyden önce yukarıdaki bölümde dile getirilen şartları taşımakla ilgilidir. Ayrıca, bu elemanların iyi bir Türk dili ve edebiyatı eğitiminden geçmiş olmalarına bağlıdır. Bu nedenle:

2- Spikerlik, sunuculuk gibi görevlerin, yetkili kurumların sınavından geçmiş bir sertifikaya bağlanması,

3- Bu konuda halkın bilinçlendirilmesi için radyo, televizyon programlarının hazırlanması, gerekiyorsa kampanya açılması,

Levent Şahverdi Arşivi

4- Tükçeyi yanlış kullanan ve yabancı kelimelere ağırlık veren görevlilere Radyo Televizyon Üst Kurulunca bazı yaptırımların uygulanması, düşünülebilir.

Yasal Düzenlemeler

Şimdilik ortada emredici bir yasa bulunmadığına göre, alınacak önlemler teşvik edici nitelikte olabilir.

1930'lardan 1980'e kadar yürürlükte olan 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanununun 21. maddesi; dükkânların, ticarî ve sınai kuruluşların ve serbest meslek erbabının çalıştıkları yerlerin kapılarına asılacak levha ve tabe1alann Türkçe olmasını şart koşmuştur. Eğer bu levhalara iş yerlerini adları Türkçeden gayrı bir dil ve yazı ile yazılmak istenirse, bunların genişliği ve puntoları Türkçe yazının yansını geçemeyecek ve Türkçe ismin altına yazılacaktır. Levhaların Türkçeden başka bir dil ve yazı ile yazılmış kısımları için de iki misli vergi öngörülmüştür. Bu kanunun uygulamadan kaldırılmış olması ve değişen şartlar, durumu tersine çevirmiş birçok resmi ve özel kuruluş veya iş yerlerinde İngilizce adlara öncelik tanınmıştır. Buna karşı:

1- Belediyeler kanununda yeni bir yasal düzenleme yapılıncaya kadar iş yeri adlarının, duvar ilânlarının vb.'nin Türkçe yazılması için şimdilik belediyelerimiz tarafından teşvik edici girişimlerde bulunulabilir. Nitekim *Karaman* Belediyesinin bu konudaki girişimi takdirle karşılanmıştır. Bunu *Salihli, Tırgutlu, Boyabat* ve *Ankara-Çankaya* Belediyelerinin aynı doğrultudaki tavsiye kararları izlemiştir. Türk Dil Kurumu da söz konusu belediyelerin bu bilinçli tutumlarını birer onur belgesi ile ödüllendirdiği gibi, Ankara da üç iş yerine de Kurumun onur plaketini çakmıştır.

2- Dilin bir milletin kültürünün, sosyal yapıdaki dayanışmanın, birlik ve bütünlüğün temel taşı olduğu dikkate alınarak onun gelişmiş bir kültür dili hâlinde yol almasını engelleyecek etkilerden uzak tutulması için, Anayasa'daki hükümden yararlanılarak yasal bir düzenleme de yapılabilir. Nitekim Fransa'da bir iki yıl önce, Fransız Başbakanının ve Kültür Bakanının ortak önerileri ile Fransızcayı İngilizcenin akınından korumak için "Fransız Dilinin Kullanımına İlişkin Yasa Tasarısı" adlı bir tasarı hazırlanmış ve bu tasarı kanunlaşmıştır.

Bu yasanın 1, 2, 3. maddeleri, mal ve hizmetlerin sunulmasında, tüketiciye yönelik bilgilendirme işlerinde, yazı ve imlalarda Fransızca kullanmayı zorunlu kılmaktadır. 9. maddede, eğitim dilinin Fransızca olduğu belirtilmiştir. 10, 11. maddeler radyo ve TV. kuruluşlarının yayın ve reklamlarında Fransız dilinin korunmasını ve geliştirilmesini esas alıyor. 12. madde vatandaşların ve kamu görevi yapan özel hukuka bağlı tüzel kişilerin

Levent Şahverdi Arşivi

yabancı dilde deyim ve marka kullanmalarını yasaklıyor. 13-18. maddeler, yasanın iyi uygulanmasın sağlayan denetleme hükümlerini içine almaktadır.

Ülkemizde de İngilizcenin dilin her alanında tehlikeli bir akın hâline geldiği göz önünde bulundurularak, Türkçeyi koruyucu böyle bir yasa tasarısı hazırlanmalıdır, görüşündeyiz.

Türk Dili, S. 528 (Aralık 1998), s. 1268–1280.

Levent Şahverdi Arşivi

ÇEKİMSER Mİ? *ÇEKiNSER* Mİ? *TARTIŞMASI ÜZERINE*

Osmanlı Türkçesindeki Arapça kökenli *"istinkâf"* sözünün Türkçe karşılığının *çekimser* mi, *çekinser* mi olduğu konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisindeki tartışmalardan sonra, Meclis mevzuatında *çekinser* şeklinin yer almış olması, uygulama bakımından basın ve yayın organlarına da yansımış bulunuyor. 1950'li yıllardan başlayıp da son iki üç ay öncesine gelinceye kadar hep *çekimser* biçiminde kullanılan kelime, son aylarda, bu konudaki değerlendirme ayrılıkları yüzünden ikili bir şekil almıştır.

Gerçi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kanunlar ve Kararlar Dairesi Başkanlığınca 13.03.1996 günlü bir yazı ile Türk Dil Kurumundan *çekinser* sözünün yapısının değerlendirilmesi istenmiş; Kurum da 08.05.1996 tarih ve Sözlük Kl. 519/135 sayılı yazısı ile *çekimser* şeklinin yaygın ve geçerli olduğunu bildirmiştir. Ancak, bu açıklamadan basın-yayın organları haberli olmadıklarından ikili kullanım süregelmektedir. Nitekim bazı gazete yazarları eskiden beri kullanılagelen *çekimser* şeklini benimserken, bazıları da *çekin-* fiilinden geldiğini hesaba katarak ve daha isabetli olduğu görüşüne kapılarak olacak ki, *çekinser* şeklini benimsemiştir. Böylece, kullanılışta bir çatallanma ortaya çıkmıştır. Hatta o kadar ki, aynı gazetenin iki ayrı sütununda hem *çekimser*'li hem de *çekinser*'li cümleler yer almaya başlamıştır. İşte bir örnek: "Olayların rengi: kabul oyu kullananlar, oylamaya katılmayanlar, ret oyu verenler, *çekimser:* Safa Giray" *(Milliyet,* 25 Nisan 1996, s. 15, st. 1): "415 milletvekilinin katıldığı oylamada 179 ret, bir *çekinser* ve üç de geçersiz oy kullanıldı" *(Milliyet,* 25 Nisan 1996, s. 14, st. 2).

Bu ikili durumun gazete ve dergi sayfalarında sık sık gözümüze ilişmesi, konuyu aydınlatma gereğini duyurmuş bulunuyor. Bu nedenle bu iki şekilden hangisinin Türkçenin kelime yapımı kurallarına uygun düştüğü konusunda bir açıklama yapmak istiyoruz:

1. *Çekinser* sözü, *çek-* fiilinin dönüşlü şekli olan *çekin-* üzerine fiilden fiil türetmiş görünen bir *-se-* ekinin getirilmesi ve bundan da *-r* eki ile geniş zaman sıfat-fiilinin türetilmesi ile oluşmuştur *(< çek-in-se-r).* Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, Türkçede fiilden fiil türeten bir *-sa-/-se-* veya birleşik *-ınsa-/-inse* eki yoktur. Onun için *çekinser* sözü her ne kadar anlam bilgisi açısından doğru gibi görünüyor; oy kullanmada ve görüş bildirmede "çekinmeyi" anlatıyor ise de, şekil bilgisi açısından Türkçenin kelime türetme kurallarına aykırıdır. Dolayısıyla da yanlış kuruluştadır. Kullanılması doğru olmaz.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Gelelim *çekimser* sözüne: Bu söz, *çek-* fiil kökünden *-im* eki ile yapılmış bir ad üzerine "istek bildiren bir *+se-* fiil türetme ekinin getirilmesi ile kurulmuş *çekimse-* fiilinden *-r* sıfat fiil eki ile genişletilmiş bir türevdir. *(< çek--im+se-r).* Kelime "oy vermekten veya bir karara katılmaktan çekinen" anlamıyla[1], dilimizde sıfat, ad ve zarf olarak 1950'li yıllardan beri kullanılagelmiştir: *çekimser oy, çekimserlerin sayısı, çekimser kalmak* gibi.

Kelimenin yapısı şekil bilgisi açısından kurala uygundur. Ses bilgisi ve anlam bilgisi açısından da bir aykırılık yoktur. Dilimizdeki gülümse- *(< gül-üm+ se-)* fiili ile bundan türemiş olan *gülümser* şekli de aynı yapıdadır. Jean Deny, *ağlamsa-* 'ağlamak istemek, ağlar gibi yapmak' ve Şemsettin Sami'ye gönderme yaparak *sınamsa-* 'sınamak istemek' örneklerini de veriyor.[2] Tahsin Banguoğlu'nda bu örnekler dışında bir de *kınamsa-* vardır. *çise-<çiğ+se-'çiğ* gibi ince yağmur yağmak' aynı kuruluşta güzel bir fiildir.

3. İki ayrı ekin kaynaşmasından oluşmuş *-ımsa-/-imse-* birleşik ekinin Türkiye Türkçesinde fiiller ile kullanılışı seyrektir.[3] Fakat büyük çoklukla sıfatlardan "öyle görmek, öyle saymak, öyle kabul etmek" anlamları ile "yapma" veya "olma" bildiren örnekler verebilmektedir: *az+ımsa-, ben+imse-, çoğ+umsa-, güc+ümse-, iyim+se- (iyimser), kanık+sa-, kötü-mse-, küçümse-, yoğ+ umsa-* 'yok saymak' vb.[4]

Yukarıdaki örneklerde *+ImsA-* birleşik eki içindeki *+Im* ekinin buraya nasıl geldiğini kesin olarak açıklamak mümkün değildir. Muharrem Ergin, bu *+Im*'ın + *sa-/+ se-* ekinin başına" ya *-Im* ile biten bir adın sonundan alınarak eklendiği yahut da benzetme yolu ile geldiği" görüşündedir.[5] Banguoğlu da bir iyelik ekinin aracı olması ihtimalini ileri sürüyor.[6] Bizce, *ben+im-se-* gibi bir kuruluş içindeki iyelik ekinin anlama etkisi olmuştur. Bu fiil "benim gibi kabul etmek, benim gibi saymak" anlamındadır. Zamirdeki iyelik ekinin anlama etkisi dolayısıyla, herhalde bu şekilden yanlış bir ayırım ile *+ImsA-* eki çıkmış; *az+ımsa-* vb. türetmelerde de bu birleşik şekli ile kullanılmaya başlamış olmalıdır. Burada *az+ımsa-, çoğ+umsa-, güc+ümse-* biçimindeki addan fiil türeten *+ImsA-* eki ile fiilden fiil türettiği sanılan *-sa-/-se- (< çekin-se-)* ekini

---

[1] *Türkçe Sözlük,* TDK yay., Ankara 1988, c.I, s. 288.

[2] Jean Deny, *Grammaire de la lanuıe turque,* Paris 1920. Türkçeye çevirisi: Ali Ulvi Elöve, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi).* Maarif V. yay., İstanbul 1941, s. 488, §. 844. Ancak *Kamus-ı Türki*'de *sınamsa-* değil *ağlamsa-* şekli verilmiştir. Bk. Tercüman yay., C. 3. s. 16.

[3] Tahsin Banguoğlu. *Türkçenin Grameri,* TDK yay., Ankara 1990, s. 283, §. 248.

[4] Bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul 1962, s. 174. §. 263; T. Banguoğlu, *age.,* s. 212, §. 179.

[5] *age,* §. 262.

[6] *age.,* §. 179.

Levent Şahverdi Arşivi

birbirinden ayırmak gerekiyor. Çünkü daha önce belirtildiği üzere, Türkçemizde fiilden fiil türeten bir *-sa-/-se-* eki yoktur.

4. Bizim üzerinde durduğumuz *çekimser* kelimesi, yukarda söylendiği gibi, *çek-* fiilinin önce bir *–Im/-Um* fiilden ad yapma eki ile ada dönüştürülmesi, daha sonra da bu addan + *sa-/+ se-* eki ile bir fiilin türetilmiş olmasıyla oluşmuştur. Demek oluyor ki, kelimenin kuruluşu bakımından burada üzerinde durulması gereken diğer bir nokta, dilimizde addan fiil türeten bir + *sa-/+ se* -ekinin bulunup bulunmadığıdır.

Türkçede eskiden beri "istek" işlevi ile addan fiil türeten bir + *sa-/ +se-* eki vardır. Eski Türkçe *keksek (<kek+se-k)* "menfur, iğrenç" gibi. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgât-it-Türk'te +sa-/+se-* ekinin "istek" anlamıyla türetmeler yapmış örneklerini vermiştir: *etse-* "canı et istemek", *kagunsa-* "canı kavun istemek", *ökse-* "yığmak istemek", *suwsa-* "susamak" vb. Ayrıca, fiil köklerinden önce *–ıg/-ig* eki ile ad durumuna getirilerek türetilmiş *+sa-/+se-* fiilleri de vardır: *bar-ıg+sa-* "varmak istemek", *bil-ig+se-* "bilmek istemek", *sat-ıg+sa-* "satmak istemek", *tur-ug+sa-* "ayağa kalkmak istemek" vb[7]

Gerçi Kaşgarlı, bu addan kurulmuş şekiller yanında *-sa-* eki ile fiilden kurulmuş *atsa-* "atmak istemek", *içse-"*içmek istemek", *okutsa-* "okutmak istemek", *öpse-* "öpmek istemek", *ursa-* "vurmak istemek" gibi bazı örnekler de veriyor. Ancak biz, bunlar *atıgsa-, içigse-* gibi fiil şekilleri içindeki *–ıg/-ig* ekinin zamanla eriyip kaybolmasından oluşmuş kelimeler olmalıdır diye düşünüyoruz. Çünkü *+sa-/+se-* eki Türkçenin bütün kollarında yalnızca addan fiil türeten bir ek durumundadır.

Bugün Türkiye Türkçesinde de addan *+sa-/+se-* istek bildirme, benzetme eki veya bunun genişletilmiş şekilleri ile türetilmiş örneklerimiz vardır: *tavsa-, çiğse-* (> *çise-* "çiğ gibi ince ince yağma"), *kapsa-, çirkinse-, garipse-, mühimse-, umursa-*[8] gibi.

5. Dilimizde *+sa-/+se-* ekine paralel olarak yine "istek bildirme, öyle kabul etme" işlevinde olan bir de *+sı-/+si-* ve bunun çatı ekleri ile genişletilmiş türleri vardır: *çiğsi-* "birinden soğumak", *yansı- (< yansı-), darsı-, ayıpsın-, azsın-, çoksun-, güçsün-, yüksün-* gibi.

Türkçede işlev bakımından üzerinde durduğumuz *+sa-/+se-* ve *+sı-/+si-'ye* bir dereceye kadar yaklaşan fakat fiilden fiil türeten bir *-sı-/-si-* eki daha vardır. O eki, addan fiil türeten + *sı-/+ si-* eki ile karıştırmamak gerekir.[9]

---

[7] Bunlar için *Dîvânü Lûgât-it-Türk Tercümesi.* c.IV, *Dizin* (TDK yay., 3. baskı, Ankara 1991) 'deki yerlerine bk.

[8] T. Banguağlu, *age*., s. 222, §. 189.

[9] Bu konuda bk. ve krş. Kemal Eraslan,"+sı-/+si- *(~+su-/+ sü-)* isimden fiil yapma eki ile *-sı-/-si- (~su/-sü-)* fiilden fiil yapma eki ve genişlemiş şekil1eri hakkında", *Türk Kültürü Araştırmaları* XXXII/I-2, Ankara1996, Zeynep Korkmaz'a Armağam sayısı, s. 56/2 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

6. *Çekimser* sözünün yapısı dolayısıyla biraz yaymak zorunda kaldığımız konuyu toparlayarak şöyle bir sonuca bağlayabiliriz:

Görülüyor ki, dilimizde, + *sa-/+se-* eki ile türetilmiş olan "istek bildirme, öyle sayma, öyle kabul etme" işlevindeki fiillerin hepsi de addan türemiş şekillerdir. *+sa-/+ se-* ekinin fiilden fiil türetmesi söz konusu olamaz. Eğer bu eki bir fiil kök veya gövdesine getirmek gerekiyor ise, o zaman o fiil önce herhangi bir ad türetme eki ile ad durumuna dönüştürülüyor ve sonra *+sa-/+ se-* eki ile işlem görüyor. Div. *bar-ıg+sa-,* Türkiye Türkçesi *gül-üm+se-* gibi. İşte *çekim+se-* fiili de aynı kurala bağlı olarak kurulmuştur. Daha sonra da sıfat-fiil türeten bir *-r* eki ile sıfat veya ad durumuna getirilmiştir. Dil devriminden sonra türetilen sözlerimiz arasında aynı yolla yapılmış daha başka bazı örnekler de vardır. *büyükse-* "büyütmek, izam etmek", *gereksi-, gereksin-* "ihtiyaç duymak", *hafifse-* "istihfaf etmek, hafife almak", *rakipse-* "istirkap etmek, rakip saymak", *uzaksa* "istib'at etmek, uzak saymak" vb.

Şu hâlde yukarıda tartışmaya açılan iki şekilden doğru ve geçerli olanı *çekimser* şeklidir. Kaldı ki, bu şekil yıllardan beri kullanıla kullanıla artık dilimize iyice yerleşmiş ve anlam bakımından da bir dolgunluk kazanmıştır.

Türk Dili, S. 536, (Ağustos 1996), s. 135-138.

Levent Şahverdi Arşivi

GÜNÜMÜZDE DİL YOZLAŞMASI*

"Kültür Meselelerimiz" konulu bugünkü bilgi şöleninde, sayın meslektaşlarımız tarafından dile getirilen görüşler, kültürün bir milletin, bir toplumun kendi tarihî ve sosyal kişiliğinde olsun, çağdaş dünya devletleri arasındaki yerinin belirlenmesinde olsun, ne kadar önemli bir etken olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Çünkü, insanlar gibi, millet hâlindeki toplumların da kişiliği vardır. Kültür, bir milletin kişilik ve kimlik belgesidir:

Bilindiği gibi, kültürü oluşturan çeşitli öğeler vardır. Bunların başında da dil gelir. Çünkü bir toplumun her alandaki verileri, onun sosyal yapısını biçimlendiren bütün birikimleri, bütün değer ölçüleri kavramlar ve kelimeler hâlinde dile aktarılmakta dilin söz hazinesinde toplanmaktadır. Bu bakımdan dil ile kültür arasında iç içe geçmiş ayrılmaz bir bağ vardır. Ünlü dil bilimciler, ısrarla dilin kültürün sadık bir aynası, aynı zamanda yaratıcısı, koruyucusu, aktarıcısı ve geliştiricisi olduğunu ifade ederler. Bu nedenle dil ile kültür birbiri ile karşılıklı ve sürekli bir etkileşim hâlindedir. Bir milletin kültüründe kendini gösteren yozlaşma dili etkilemekte, dildeki yozlaşma da ister istemez kültüre yansımaktadır.

Konuya girerken, kısaca dil yozlaşmasının ne olduğuna işaret edelim: Yozlaşma genel olarak "doğasındaki güzel ve iyi nitelikleri, maddi ve manevi değerleri kaybederek kaba ve bayağı bir duruma girme, soysuzlaşma" diye tanımlanabilir. Bu tanımı dil açısından değerlendirdiğimizde "dilin yapı ve işleyişinde var olan yaratıcı, geliştirici, güzelleştirici ve zenginleştirici öz ve özellikleri kaybetme doğrultusunda yol alarak, anlatım gücü bakımından gerileme sürecine girmiş olması" diye tanımlanabilir. Ne yazık ki bugün Türkçemiz çeşitli etkenlere bağlı olarak böyle bir sürece girme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Artık alarm zilleri çalmaya başlamıştır. Dolayısıyla çözüm bekleyen birtakım önemli sorunlarımız vardır.

Dili yozlaşmaya doğru sürükleyen bu sorunlara girmeden önce, dildeki bir özelliğe daha işaret etmek isteriz: Her toplumun ortak iletişim aracı olan diller statik yani "durgun" bir yapıda değillerdir. Dinamik birer yapıya sahiptirler. Bu da demektir ki her dil yaratıldığı gibi kalmaz. Zaman içinde sosyal, tarihî ve kültürel ihtiyaçlara bağlı olarak temel yapısında bir bozulma olmadan az çok değişmeye uğrar. Bu değişme normal ve sağlıklı koşullar altında hep gürleşme, gelişme ve zenginleşme doğrultusundadır. Tıpkı bir

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunca düzenlenen ve 19 Ekim 1996 tarihinde İzmir'de yapılan "Kültür Meselelerimiz" konulu bilgi şölenindeki konuşma metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

ağacın yeni filizler vererek yeşerip dallanması, bir fidanın büyüyüp serpilmesi ve çiçek açması gibi... Bu da elbette o dili kullanan bireylerin, aydınların, yazarların, şair ve ediplerin, bilim adamlarının, düşünürlerin dillerine karşı gösterdikleri özen ve dikkatle ilgilidir. Aynı durum Türkçemiz için de söz konusudur. Dilimiz, asırlardan beri doruk noktasına ulaşmış nice eserleri, ince, zarif ve mecazlı kullanılışlardan oluşan deyimleri, yüzyılların tecrübelerinden süzülerek oluşmuş hikmetli söz niteliğindeki atasözleri ile güzelliğini ve zenginliğini ispatlayagelmiş olan bir dildir. Ancak, biraz önce dile getirildiği gibi, bugün için Türkçemizde, çeşitli etkenlere bağlı olarak bu sağlıklı akışı engelleyen ve onu yozlaşmaya iten birtakım sorunlar başgöstermiştir. Bunları birbirleri ile ilişkili olarak şu noktalarda toplayabiliriz:

1. Telâffuz yani söyleyiş ile ilgili sorunlar,
2. İmla yani "yazım" ile ilgili sorunlar,
3. Söz dağarcığımızdaki daralma ve anlatım kısırlığı ile ilgili sorunlar,
4. Yabancı dilde eğitim ve yabancı kelime tutkunluğunun getirdiği sorunlar,
5. Dilin yapı ve işleyişine aykırı kullanımlardan kaynaklanan sorunlar,
6. Dil sevgisindeki bilinçsizlik veya ana diline karşı duyulan ilgisizlikten kaynaklanan sorunlar.

Dilimiz; telâffuzu, imlası, söz dağarcığı ve her türlü anlatım olanakları ile bir bütünlük taşır. Bunlardan birinde kendini gösteren bir aksama, dilin sırtına yüklenmiş bir kambur gibi sırıtmaya başlar. Şimdi bu durumu bazı örneklerle açıklamaya çalışalım:

1. Söyleyiş (telaffuz) ile ilgili sorunlar

Türkçemiz, tarihî gelişme seyri içinde kendi köken yapısından gelen sözler dışında, çeşitli ilişkilerin getirdiği birtakım doğu ve batı kaynaklı alıntı kelimelere de sahiptir: *Akıl, âşık, cahil, edep, efendi, hatır, hatıra, kültür, masa, lamba, şapka* vb. Bunlar artık söz dağarcığımıza aktarılmış, dilin kendi malı gibi işlem görmeye başlamıştır. Ne var ki kelime alış verişi yaptığımız Arap, Fars, Fransız, İngiliz vb. yabancı dillerin ses yapıları ile Türkçenin ses yapısı arasındaki sistem ayrılığından ileri gelen uzunluk-kısalık biçimindeki söyleyiş yanlışları, aydınların telaffuzunda, radyo TV konuşma ve programlarında ve yüksek düzeydeki bazı toplantılarda zaman_zaman kulaklarımızı tırmalayagelmektedir. İşte birkaç örnek: *atıf* 'gönderme' yerine *âtıf.. âtıf yapma; âvize* yerine *avîze "Camideki büyük avîze...* "; *ayar* yerine â*yar "*ayarlama"; *demokrasi* yerine *demokrâsi "önümüzdeki yasama yılında da umuyoruz ki demokrâsimizin önündeki*

Levent Şahverdi Arşivi

tüm engeller kaldırılacaktır. "; *dâhil* yerine *dahil "dış borçlar da dahil.*"; *makûs* 'ters çevrilmiş, kötü, yerine *makus "Başbakan bölgenin makus talihini yendiğini söyledi."; sâha* yerine *sahâ "gençlerin bu sahâdaki yapacakları araştırmalara yakın ilgi gösterecektir.* "; *vâha* yerine *vahâ; hâdise* yerine *hadîse* 'olay'; *meşgale* yerine *meşgâle; mezrâ* yerine *mezra; kabil* 'gibi' yerine *kābil* 'mümkün' *"bu kābil işler"; sâbit* yerine *sabit "sabit gelirli memurumuz, emeklimiz ve çiftçimiz"; rakîp* 'rekabet eden' yerine *râkip* 'ata binen'; *şakî'* eşkıyalık eden' yerine *şâkî* 'şikayet eden'; *tarîkat* yerine *tarikāt "Güney Korede Torist tarikātının lideri"; sevdâ* yerine *sevda "demokrasi ve barış bizim sevdamızdır"; zahîre* 'tahıl' yerine *zâhire* 'dış görünüşe' vb. verilen örneklerde kısa hecelerin uzun, uzun hecelerin kısa söylenmesi ya da uzunlukların başka hecelere aktarılması gibi yaygın yanlışlıklar söz konusudur. Örneklerde görüldüğü üzere bu durum ayrıca anlam karmaşasına da yol açmaktadır.

Bunlar dışında kalın ünsüzler ile ince ünlülerin, ince ünsüzler ile kalın ünlülerin aynı veya komşu hecede yer almasından kaynaklanan söyleyiş yanlışları da göze çarpmaktadır: *ikāmet* yerine *ikâmet "Almanya'da ikâmet süresi belli olmadığı için...*"; *"ikâmetgâh açısından sorun çıktığı takdirde..*"; *inkılâp* 'dönüştürme, değiştirme, yerine *'inkilâp* 'köpekleşme'; *kātil* 'öldüren' yerine *kâtil. kābil* 'mümkün yerine' *kâbil; iskân;* yerine *iskan; Hakkâri* yerine *Hakkari; dükkân* yerine *dükkan, irtikâp* 'hilekarlık yolsuzluk' yerine *irtikap "irtikap davası"; meskûn* yerine *meskun; tekabül etmek* 'karşılamak' yerine *tekâbül etmek; sukutu hayale uğramak* yerine *sükûtu hayale uğramak; sizin maiyyetiniz de* yerine *sizin mâhiyyetinizde; Ermenî, mermî, valî* gibi son hecelerdeki gereksiz uzatmalar vb. Bunlara *dalâlet* 'yolunu şaşırma' yerine *delâlet* 'aracı olma' *"Atam bize bıraktığınız onurlu yaşamın gaflet ve delâlet içinde olanlara karşı yılmaz bekçileriyiz"; diyânet* 'din işleri' yerine *dinayet; hafriyat* 'kazı' yerine *harfiyat, Iıalel 'za*rar' yerine *helâl 'dince* yasaklanmamış olan'; *mahvetmek* yerine *mahfetmek; şefkat* yerine *şevkat; tasfiye* yerine *tasviye; prestij* yerine *perestij; porte* yerine *portre "işin malî portresi"; antr parantez* yerine *anti parantez* gibi söyleyiş yanlışlarını da katabiliriz. Hatta dilimizde önemsizliği anlatan güzel bir söyleyiş olan *"cirmi kadar yer yakar"* deyimi de dile hâkimiyetteki yetersizlik yüzünden bir TV dizisinde *"Kasandra cürmü kadar yer yakar"* biçimine sokulabilmiştir.

Söyleyiş yanlışları bakımından dokunulması gereken bir diğer nokta da standart Türkçede bölge ağızlarındaki şekillere yer verilmiş olmasıdır. İki üniversite öğrencisi birbirine veda ederken *"haydi şimdi gidelim de sabahleyin buluşuruz"* diyeceği yerde *"hadi şindi gidek de zabānan buluşak"* diyebilmektedir. Hukuk Fakültesi öğrencisi olduğu anlaşılan bir genç kızımız da bir radyo prog-

Levent Şahverdi Arşivi

ramında kendisine sorulan soruya *"Ankara'da Hukuk Fakültesinde okuyom, hâkim olacam"* şeklinde karşılık vermiştir. Bir diğeri *"bizi sınıflara alıyorlar, sınıflara yerleştiriyorlar"* diyeceği yerde, sanki sınıf ahırmış gibi *"bizi sınıflara dıOıyorlar"* diyebiliyor.

Son yıllarda bir de normal olarak son hecede yer alması gereken vurguları, sanki yabancı kelimelermiş gibi ön heceye çekme tutkusu başgöstermiştir: *Osmanlı Devleti'*nde değil *Ósmanlı Devleti'*nde veya *Osmánlı Devleti*'nde*, Kurtulúş Savaşı değil. Kúrtuluş Savaşı* (bir yer adıymış gibi), *Yunán Kólordu Komutanı* değil *Yúnan Kolordu Komutanı. hoşçá kalın* değil *hóşça kalın* vb.

Türkçemizin cümle yapısına, gramer kurallarına ters düşen yazılış ve söyleyişler de hayli kabarıktır. İşte bir iki örnek: *İngiliz dilinde* veya *İngilizcede* diyecek yerde *İngilizce dilinde* diyor *"İngilizce dilinde sınav yapma". "İngilizce. Fransızca, Arapça dillerinden birine vakıf olduğuna dair...": inşaat/inşaatlar: hayatî önemi haiz* yerine *hayatî öneme haiz* (kısaca *hayatî önem taşımak* denebilir); *mesîre* 'gezinti yeri' yerine *mesire yeri; para sıkıntısı* yerine *parasal sıkıntı, sanat etkinlikleri* yerine *sanatsal etkinlikler; inek bir süt kaynağıdır* yerine *inek sütsel bir kaynaktır; görme bozukluğu* yerine *görsel bozukluk, işitme aksaklığı* yerine *işitsel aksaklık: Çanakkale'de* yerine *Çanakkalesinde "Sadece Çanakkalesinde 280 bin şehit verdiğimiz...".* Türkçenin tanımlama kurallarına aykırı olarak *Dedeman Oteli* yerine *Otel Dedeman, Bristol Oteli* yerine *Hotel Bristol, Hotel Best; Başak sokağı* yerine *Başak sokak: Kuğu Berberi* yerine *Kuaför Kuğu* vb. Bir TV spikeri *"Eğer bir seçim ittifakı söz konusu olursa"* diyecek yerde *"Eğer bir seçim ittifakı söz konusu olduğu takdirde"* diyebilmektedir.

Mademki bu sözler dilimizde yaşıyor, o hâlde doğru söylenmesi de kaçınılmazdır. Dili yozlaşmaya sürükleyen bu türlü yanlışların temelinde eğitim yetersizliği ve konuşma-yazma inceliklerine önem vermeme gibi bir ihmalkârlık yatmaktadır.

2. İmla yani yazım ile ilgili sorunlar

Durumumuz, şimdiye kadar dilimizin yazım kurallarını belirleyen imla sorunları açısından da iç açıcı olmamıştır. Piyasadaki imla kılavuzlarını incelediğimizde virgülünden, noktasından başlayarak birleşik kelimelerin yazılışına kadar, birbirini tutmayan farklı ölçüler kullanıldığı göze çarpar. Bu dalgalanma ve rayına oturmamışlığın nedeni de imlanın dilimizin yapı özelliklerine ve işleyişine uygun inceleme sonuçlarına değil de genellikle kişisel ölçü ve değerlen-

Levent Şahverdi Arşivi

dirmelere dayandırılmış olmasındandır. *İlk okul, orta okul, ilk öğretim, orta öğretim* bitişik mi yazılır ayrı mı? Kılavuzlarda her ikisine de rastlanıyor. Eğer bunlar bitişik yazılırsa *özel okul, ana okulu, yatılı okul, gündüzlü okul, yüksek okul, teknik öğretim okulu. ilk bahar* ve *son bahar* neden ayrı yazılıyor. *Yeryüzü'nü* ayrı ve bitişik yazan kılavuzlar vardır. *Havaalanı*'nı ayrı yazan başyazarlarımız vardır. *İşbirliği* bitişik yazılacaksa *din birliği, gönül birliği. söz birliği, ağız birliği* neden ayrı yazılıyor? Birleşik kelimelerde ayrı ve bitişik yazılışı belirleyen ölçüler nelerdir? Bunlar iyi bilinmezse yanlışlık ve karışıklık önlenemez. Buna eğitim yetersizliğinden gelen daha başka yanlışları da ekleyince, üzücü durumlarla karşılaşıyoruz. İnsanlarımız çok defa *+da / +de (evde, sokakta)* bulunma durumu eki ile 'dahi' anlamındaki bağlacı *(Ben de gideceğim, çocuklar da.),* ilgi zamiri *ki* ile bağlaç görevindeki *ki*'yi birbirinden ayıramıyor. Virgül ve noktaları, yerli yerine koyamıyor. Noktadan sonra büyük harf kullanmayı, *-mı? / -mi?* soru ekini ayrı yazmayı önemsemiyor. Özel adları küçük harfle başlatmakta bir sakınca görmüyor. Satır sonundaki hece ayrımına uymuyor. Gazetelerimizde düzeltme işareti kullanılmadığı için *kar* ile *kâr* birbirine karışıyor Ve daha neler neler...

İmlâdaki bu karışıklığı göz önünde bulunduran TDK, konuya dilimizin yapı özelliklerini ve gramerini temel alan bilimsel ölçülerle eğilmiş ve yeni *İmla Kılavuzları* yayımlamıştır (Ankara 1996, 2000, 2005).

3. Söz dağarcığımızdaki daralma ve anlatım kısırlığı ile ilgili sorunlar

Zengin ve güzel Türkçemizi yozlaşmaya iten sebeplerden biri de bir kısım aydınlarımızın ve genç kuşaklarımızın konuşmada ve yazıda, kelimeleri yerli yerinde ve asıl anlamları ile kullanamamaları ve bu yüzden bir anlatım kısırlığına düşülmesidir. Belki de okuma ve genel kültürü geliştirme alışkanlığının edinilememiş olması yüzünden günümüz gençleri *şeref, haysiyet, itibar* sözleri arasında bir anlam farkı[10] ve ince ayırım (çalar, nüans) görmemektedir. *Haysiyet, gurur, şeref, izzetinefis* kavramlarını tek bir *onur* kelimesi ile karşılamaktadır.[11] Her sıkıştığı ve kelime bulamama güçlüğüne düştüğü yerde *olay* sözüne yapışmaktadır. *Giysi olayı, masa olayı, kitap olayı, mikrofon olayı, sergi olayı* diyebiliyor. *"Turizm alanındaki bilgi birikimi senelerin eğitimi ile ortaya çıkan bir olaydır"* cümlesindeki *olaydır* sözü *gelişmedir* olmalıydı. *Aşama* kelimesi "hamle", "safha", "kademe", "derece" gibi kavramların da yerine geçmiş; bu sözlerdeki anlam inceliklerini siler olmuştur. *Hamle yapmak* yerine *aşama yapmak, bu safhada* yerine *bu aşamada, iki kademeli* veya *iki*

[10] Leyâ Karahan'ın Afyon'da yaptığı bir konuşmadan.

[11] Başka örnekler için bk. Fatma Özkan, "Türkçe Yanlışları Üzerine", *Türk Dili,* S. 525 (Eylül 1995), s. 975.

Levent Şahverdi Arşivi

basamaklı sınav yerine *iki aşamalı sınav, derece derece ilerlemek* yerine *aşama aşama ilerlemek* örneklerinde görüldüğü gibi.

Ozan'ın saz şairi olduğu hâlde kalem şairi için de kullanılması *şair* ile *ozan* arasındaki anlam fark ve inceliklerini silmeye başlamıştır. Hele *sebep* sözünün yerini alan *neden* sözünün, *sebep*'teki anlam inceliklerine göre tercihi gereken *vasıtasıyla, dolayısıyla, münasebetiyle, yüzünden, bakımından, ilgili olarak, yol açmak* gibi sözlerin de yerini almış olması, dilin anlatım gücündeki büzülme ve yavanlaşmanın tipik bir örneğidir. İşte bir iki cümle: *Yılbaşı nedeniyle (dolayısıyla* olmalıydı) *gelen tebrikler; sürekli yağış nedeniyle (yüzünden* olmalıydı); *menfaat çatışmalarına bağlı politikaların yol açtığı hırçınlıklar nedeniyle (hırçınlıklar yüzünden* olmalı); *yapılacak yöntem yanlışları sağlıklı sonuç alınmamasına neden olur (yol açar* olmalı)[12] vb. Ayrıca *Söylem, düşün* 'düşünce' *, gerçekleşmek, şey, yani, hayret bir şey* gibi sözler yerli yersiz kalıp hâlinde kullanılıyor. *Filan bölgede sel baskını oldu* yerine *sel baskını gerçekleşiyor. "Ocak ayında ölüm yıl dönümü dolayısıyla anacağımız"* yerinde *"Ocak ayında ölüm yıl dönümünü kutlayacağımız..."* denebiliyor. 'Pek güzel, çok güzel' anlamında *korkunç güzel, acayip güzel* gibi olumsuz söyleyişler yaygınlaşıyor. *Kalp*'i beğenmeyenler Türkçe *yürek* sözünü benimsiyorlar. Ancak bu defa da *kalpsiz* 'merhametsiz' ile *yüreksiz* 'korkak' birbirine karışıyor. Daha buna benzer nice nice aksaklıklar...

4. Yabancı dilde eğitim ve yabancı kelime tutkunluğunun getirdiği sorunlar

Dilimiz bir yandan da argolu konuşmaların baskınına uğramış gibidir. Bunda eğitim yetersizliği yanında radyo ve televizyon kanallarındaki düşük düzeyli programların da etkisi vardır: *Bittim yaa, yetti bee, yok bee sinir oluyorum* (sinirleniyorum), *kek* (saf), *küt, vav* (şaşma anlatıyor: *vav ne iş), manyamış, saloş, çok kazık, baydın* (bıktırdın), *kafayı yemek, nabersin iyisin mi?, matrak bi olay, hödük, valla mı* (gerçek mi?), *yemezler* (inanmadım), *harbiden* (gerçekten), *kafalamak* (alay etmek) gibi yüzlerce söz dilimizin incelik ve zarafetini kemiregelmektedir.

5. Dilde yozlaşmaya yol açan etkenlerden biri ve belki en tehlikelisi de Türkçemizin yabancı kelime akınına uğramış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğunda Arapça ve Farsçanın, Tanzimat ve sonrasında Fransızca kelime akınının ağır bastığı dilimiz, şimdi de pek yaygın olarak İngilizce sözlerin baskınına uğramıştır. Kısmen yabancı dilde eğitimden, kısmen karşılığı olmayıp boşlukta ka-

[12] Daha geniş bilgi ve başka örnekler için bk. Zeynep Korkmaz "Dilimizin Dünkü ve Bugünkü Sorunları ve Çözüm Yolları" *Türk Dili.* s. 500 (Ağustos 1993), S. 172-174, konunun bütünü için s. 155-180.

Levent Şahverdi Arşivi

lan kavramları yabancı kelimelerle karşılama eğiliminden ve yabancı dil hayranlığından, kısmen de uluslararası çok yönlü ilişkilerden kaynaklanan bu salgın, söz dağarcığımızı yaban otları gibi sarmaya başlamıştır. Fr. *agreman* (uygunluk), *air-conditioner* (havalandırma), *amblem* (belirtke), *angajman* (bağlantı), *back-ground* (arka plan) *best seller* (çok satan), *by-pass* (damar aktarırnı), *check-up* (tam bakım), *damping* (indirim, tenzilat), *deklarasyon* (bildirge), *dubleks* (iki katlı), *enflasyon* (para şişkinliği), *entegre olmak* (bütünleşmek, uyum sağlamak), *festfud* (İng *fast-food*, ayaküstü yemek, hazır yemek), *final* (sonuç karşılaşması), *first-class* (birinci orun), *franchising* (isim hakkı), *full-time* (tam gün), *kampüs* (yerleşke), *know-how* (yöntem bilgisi), *komplo* (tuzak), *konsept* (kavram), *konsolide* (pekiştirilmiş), *korner vuruşu* (köşe vuruşu), *likidite* (akışkanlık), *marjinal* (uç, uçta, sıra dışı), *metodoloji* (yöntem bilimi), *mega,* (büyük, devasa: *mega proje), non-stop* (duraksız, malasız), *nostalji* (sıla özlemi), *opsiyon* (seçme yetkisi, ödeme süresi), *part-time* (yarım gün), *periyodik* (süreli, dönemli), *poşet* (torba), *rant* (getirim), *rantiye* (getirimci), *revizyon* (düzeltme, yenileme), *seksiyon* (bölüm), *self-servis* (seç al), *skor* (durum, sonuç), *skorboard* (sayı levhası), *logo* (ayırmaç), *metafor* (mecaz), *sorti* (çıkış), *sorti yapmak, spekülasyon* (vurgunculuk), *sponsor* (destekleyici), *showmen* (gösteri adamı), *tayming* (zamanlama), *think-thank* (beyin takımı), *tiraj* (baskı sayısı), *trend* (eğilim), *versiyon,* (nüsha), *viyadük* (köprü yol), vizyon (uzak görüşlülük, geniş görüşlülük)[13] gibi yoğunluğu İngilizcede olan yüzlerce kelime dilimizi sarmış durumdadır. Hatta bu eğilim yalnız aydınların dilinde kalmayıp halka kadar uzanmış olduğundan, bugün büyük şehirlerimizdeki dükkân, mağaza gibi iş yeri adları ile mamul ve ürün adlarının çoğu yabancı dildedir: Piliç evi yerine *Chicken House,* iletişim merkezi yerine *Communication Center, Hollywood Kuaför, Capella Music Shop, Black and White Kuaför, Süper Market, Hiper Market*, *Shoping Center,*[14] *The Little and Big, Black Poiut Güzellik Salonu* gibi iş yeri adları; *Aksiyon, Tempo, Oscar, Number One, Vizyon, Sky-Life* gibi dergi adları ana dili duygusundaki körelmenin ve kendi dilimize sırt çevirmenin tipik örnekleridir. Bu durum dilimizin kendi kaynaklarından kendi imkânları ile beslenmesini ve gelişmesini engellemektedir.

Bu yabancı dil tutkunluğunun getirdiği olumsuz etki, yabancı filmlerdeki konuşmaların Türkçeye aktarılmasında da kendini gösteriyor ve halk arasında da farkına varılmadan özenti başlıyor. *Sizin için* ne *yapabilirim?*

---

[13] Türkçe karşılık önerilen diğer yabancı sözler için bk. *Yabancı Kelime/ere Karşılıklar*, TDK. yay., Ankara 1995, S.97.

[14] Bk. Dil Bayramının 63. yılı dolayısıyla düzenlenen açık oturumda "Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın konuşması", *Türk Dili.* S. 527 (Kasım 1995), s. 1186

Levent Şahverdi Arşivi

(What can I do for you), *korkarım değil* (I am afraid not), *kendine iyi* bak (Take care of yourself) *umzarım* (I hope), *üzgünüm* (I am sory, afedersiniz, özür dilerim yerinde), *mesele nedir?* (What is the matter) gibi kalıplar İngilizceden olduğu gibi aktarılmış olan söz kalıplarıdır; Türkçenin söyleyiş biçimine aykırıdır.

6. Yukarda saydıklarımız dışında bilim dilinde bir birliğe ve rayına oturmuşluğa varılamamış olması da bir karışıklığa yol açmaktadır. Gerçi şimdiye kadar çeşitli bilim dallarına ait terimler için hayli Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Ancak, yine de genel durum sevindiricidir denemez. Çünkü, Türkçe terimler açısından, aynı bilim dalındaki meslek erbabı, birbirinden farklı terimler kullanagelmektedir. Gramerle ilgili bir örnek verirsek, söz gelişi Lât. *accusativus,* Osmanlı Türkçesindeki *mefûlün bih*'in Türkçe karşılığı *akkuzatif hâli midir? -i hâli midir? i- durumu* mudur? *yapma hâli* midir? *belirtme durumu* mudur? *nesne hâli* midir? *yükleme hâli* midir? *etkilenme* veya *kimi hâli* midir? Gramer kitaplarımızda ve öğretimde bunların hepsi de yer almıştır. Hatta üniversitelerdeki öğrencilerimizin aynı bölümde birbirinden farklı terimlere muhatap oldukları bilinmektedir. Görülüyor ki, bir tek kavram için 7-8 ayrı karşılık yer almış bulunmaktadır. Bu durum öteki bilim dallarında da vardır. Türkçe terimleri beğenmeyen veya yeterli bulmayan bir kısım bilim adamı ve meslek erbabı da bunların yabancı dillerdeki karşılıklarını tercih etmektedir. Böylece, bilim dalları genellikle terim karışıklığından da tam olarak kurtulamamıştır.

Bilim dili büyük oranda terimlere dayalı bir dil olduğu için, bilim erbabınca ortaklaşa kabul görecek terimlerin yapılamamış veya yabancı terimlerin ağırlık kazanmış olması, ister istemez bilim dilindeki gelişmede de tıkanıklıklar yaratmaktadır.[15]

Yukarıda özet olarak belirtmeye çalıştığımız durumlar, dilimizde yozlaşma tehlikesi doğuran görüntülerdir. Yozlaşmanın getireceği sonuçlar ise şunlardır:

1. Türkçenin çok sağlam olan sistem yapısı bozulur, düzenli bir dil olmaktan çıkar.

2. Dilimiz kendi kendini besleme, geliştirme ve güzelleştirme gücünü yitirir.

3. Dil, toplum bireyleri arasında sosyal bir akrabalık bağı kurduğundan bu bağın gevşemesi ile, dille düşünce arasındaki bağlantı sarsılır. Türk insanının düşünce sisteminde ve anlatım düzeyinde gerileme başgösterir. Bu da yaratıcılı-

[15] Bu önemli sorunun çözümü için TDK, 1995 yılından beri çeşitli bilim dalları ile ilgili terimler için geniş kapsamlı "Çalışma Grupları" oluşturmuş bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

ğı engeller; edebiyat dili, sanat dili, bilim ve felsefe dili büyük yaralar alır. Ayrıca, toplumun bireyleri arasındaki birlik ve bütünlük duyguları zayıflar.

4. Kelime dağarcığı gittikçe büzülmeye ve daralmaya uğrayacağı için toplumun kültür değerlerinde de çöküntü başlar. Dolayısıyla kültürdeki yaratıcılık ve gelişmeyi de köstekler. Daha doğrusu millet varlığının can damarlarını kurutur. Dil kaybı demek kültür kaybı demektir.

5. Çağdaş medeniyet düzeyinin gerekli kıldığı üstünlüğe ulaşabilmek, dil ve kültür zenginliğine bağlı olduğuna göre, bunu gerçekleştiremeyen toplumumuz bir kimlik bunalımına düşer; dünya milletleri arasında geri plana itilmeye mahkûm olur. Oysa, değerli şair Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın dile getirdiği gibi, "Türkçemiz bizim ses bayrağımızdır." Ünlü şairimiz merhum Yahya Kemal Beyatlı'nın pek veciz olarak ifade ettiği gibi, dil meselesi insan ve toplum kişiIiğine can veren bir millî ruh meselesidir. Sonuç olarak bizim için Türkçe demek Dede Korkut demektir. Yunus Emre demektir, Fuzulî demektir, Karacaoğlan demektir. Tevfik Fikret demektir. Bu şahsiyetlerin, gençlerimizin ve aydınlarımızın kültür hafızasında yer alması gerekiyor.

6. Dil mükemmelliği ve dil zenginliği kültür zenginliğinin ifadesi olduğuna göre, Atatürk'ün çok anlamlı olarak söylediği "Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür." sözlerinin yerini bulması gerekiyor. Bunun için de aydınlar olarak, bilim adamları ve ilgili kuruluşlar olarak bizlere düşen görev, Türk kültürünün temel taşı niteliğindeki dilimize *bilinçli olarak* gönül vermek; onun gelişip gürleşmesini köstekleyen pürüzleri bilgili ve bilinçli davranışlarla göğüsleyebilmektir.

İnsan dili doğuştan olmadığına, ana kucağından başlayarak çevre koşulları içinde öğrenerek elde edildiğine göre, dilimizi ana kucağından itibaren orta öğretim sonuna kadar sistemli, özenli ve bilinçli bir eğitim beklemektedir.

Sözlerimi, Atatürk'ün 1 Mart 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisini açarken yaptığı konuşmadaki Türk millî eğitiminin genel hedeflerini çizen şu sözlerle bağlamak istiyorum: *"Efendiler, yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize görecekleri tahsilin hududu* (sınırı) *ne olursa olsun en önemli ve / her şeyden evvel Türklüğün istiklâline, kendi benliğine, millî an'anelerine* (geleneklerine) *düşman olan bütün unsurlarla mücadele etme lüzumu öğretilmelidir." "Eğitim ve terbiyedir ki bir milleti ya hür, müstakil, şanlı, yüksek bir toplum hâlinde yaşatır veya esaret ve sefalete terk eder."*[1]

---

[1] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri.* C. 1., İkinci baskı, Ankara 1959. s. 224.

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıda özet hâlinde açıklanan durum, bu konuda eğitimin taşıdığı büyük önem yanında, dilimizi koruyucu bir yasanın çıkarılmasını da kaçınılmaz kılmaktadır.

***Türk Dili*, S.** 542 (Şubat 1997), s. 129–138.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE NUTUK

20 Ekim 1997 tarihi, Atatürk'ün kendi kaleminden çıkan *Nutuk*'un okunuşunun 70. yıldönümüdür. *Ata*'nın öteki nutuk, söylev ve demeçlerinden ayırt edilmek üzere *"Büyük Nutuk"* diye de adlandırılan *Nutuk,* 15–20 Ekim 1927 tarihleri arasında o zamanki Cumhuriyet Halk Partisinin 2. kurultayında sabah ve öğleden sonra oturumları ile 36 saat 33 dakikada doğrudan doğruya Atatürk tarafından okunan tarihî ve siyasî bir hitabedir. *Nutuk* adını alışı da bundan dolayıdır.

Atatürk tarafından okunduktan sonra 1927 yılında biri asıl metin diğeri belgeler olmak üzere, Arap harfleriyle büyük boyda iki cilt hâlinde basılmıştır. Ayrıca bir de lüks baskısı yapılmıştır.

Lâtin harfleri temelindeki millî Türk alfabesinin kabulünden sonra *Nutuk*'un; 1934, 1938, 1950-1960 arası ve daha sonraki yıllarda tek veya küçük boylu üç cilt hâlinde çeşitli baskıları yapılmıştır.

Cumhuriyet döneminde dilimizin Türkçeleştirme çalışmaları açısından çok hızlı bir tempo ile yol almış olması, zamanla Nutuk'un aslından okunup anlaşılmasını güçleştirdiğinden, 1960 sonrası yıllarda kısaltılmış baskıları yanında, sadeleştirilmiş ve günümüz diline aktarılmış baskılarına da yer verilmiştir. Bunlar içinde gerekli incelemeden geçirilmediği için eksik kalan veya yanlışlıklar taşıyanları vardır.

Günümüz Türkçesine aktarılmış baskılar içinde en güvenli olanı, Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü dolayısıyla "100. Yıl Kutlama Koordinasyon Kurulu"nca hazırlatılıp, 1984 yılında ilgili ve yetkili mercilerin titiz değerlendirmesinden geçirilerek bastırılan ve yayımlama izni daha sonra çeviricisi tarafından Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezine verilmiş bulunan *Nutuk* çevirisidir. Ayrıca eserin Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça'ya çevrilerek yapılmış baskıları da vardır. Yanılmıyorsam, kişisel tespitimize göre, şimdiye kadar *Nutuk* ülkemizde 44 kez basılmış bulunmaktadır.[2]

Yayımlandığı tarihten başlayarak yurt içinde ve yurt dışında derin izler bırakmış olan *Nutuk,* niteliği bakımından acaba nasıl bir eserdir? Ne gibi özellikler taşımaktadır?

---

[2] *Nutuk'un* çeşitli baskılan için bk. Sami N., Özerdem, "Nutuk'un Çeşitli Baskıları ve *Düşündürdükleri",Atatürk'ün Büyük Söylevi*'nin 50. Yılı Semineri, TTK. yay. Ankara 1980, s.235-245; Kemâl Atatürk, *Nutuk* (l919-1927) (Bugünkü Dilde Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, AKDTYK. Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1995 - 2005, s.XXII - XXIII ve 611-9/b.

Levent Şahverdi Arşivi

Nutuk, içine aldığı konular itibariyle, 19 Mayıs 1919 ile 20 Ekim 1927 tarihleri arasındaki 9 yıllık dönemi kapsayan ve millî tarihimizde hassas dönüm noktaları oluşturan önemli olayların ve bunlarla ilgili gelişmelerin ayrıntılarını, o olayların içinde yaşamış, başında bulunmuş ve gelişmeleri bizzat yönetmiş olan en yetkili kişinin, Mustafa Kemal Atatürk'ün ağzından, çok uzun bir demeç veya hitabe hâlinde Türk milletine, Türk gençliğine, ülke ve dünya kamuoyuna gerçek yönleriyle yansıtılmasıdır.

Nutuk niteliği ve taşıdığı özellikler bakımından çok yönlü bir eserdir. Eserde, Birinci Dünya Savaşı sonlarında, ülkemizin parçalanmış, düşman çizmeleri altında çiğnenmiş perişan durumundan başlayarak, İstiklâl Savaşı boyunca verilen mücadele, çekilen çile ve milletçe katlanılan fedakarlıklar, iç politikada menfaat çatışmalarına dayanan açmazlar, iç ve dış tahriklerin ortaya çıkardığı isyanlar, İtilâf Devletlerinin dümen suyunda giden İstanbul hükümetinin akıl almaz davranışları, dış politikadaki ince hesaplar ve baskılar, bağımsızlık yolundaki inançlı mücadele, sosyal ve kültürel hayatımızın gerekli kıldığı atılımların ifadesi olan inkılâplar ile bunlara karşı çıkanlara gösterilen bilinçli direnme gibi pek çok olay ve olgu etkileyici bir anlatım ve müstesna bir üslupla dile getirilmiştir.

Takdir olunur ki, kısa bir yazı çerçevesi içinde, *Nutuk*'ta yer alan bütün bu olayların özüne işaret etme olanağı yoktur. Bu nedenle, eldeki yazıda, Türk toplumunun siyasal düzeni, sosyal ve kültürel hayatı bakımından dönüm noktası oluşturan bazı niteliklerine ve bunların taşıdıkları anlama işaret etmekle yetineceğiz.

Nutuk'un Siyasal, Sosyal ve Kültürel Varlığımızda Dönüm Noktası Oluşturan Nitelik ve Özellikleri Nelerdir?

1. Nutuk, bir bütün olarak Türk devrimlerini temsil eden olaylar açısından: 1. İstiklâl Savaşı dönemi, 2. Cumhuriyete yöneliş ve cumhuriyetin ilânı, 3. 1923 'ten 1927'ye kadar gerçekleştirilen devrimlerle ilgili olaylar ve gelişmeler olmak üzere kendi içinde birbirinden farklı üç temel alt bölüme ayrılabilir.

Bu dönemlerin tahlil ve değerlendirmesini yapan *Nutuk* için: " Atatürkçülüğün savunmasıdır", "Bir stratejidir", "Bir psikolojidir", Bir destandır,[1] "Bir tarih kitabıdır", "Bir devrim tarihi kitabıdır,[2] "Tarihî değerde siyasî bir vesikadır", "Bir hatıralar bütünüdür", "Türk nesrinin en büyük

[1] Engin Tezel, not 1'de (Sami N. Özerdim) *age.*, s. 26.
[2] Cihat Akçabayalıoğlu, *age.*, s. 174.

Levent Şahverdi Arşivi

örneğidir", "Bir siyasetnamedir"[3] gibi nitelendirmeler yapılmıştır. Bunların her birinde elbette birer gerçek payı vardır. Fakat, hemen belirtmek gerekir ki, *Nutuk* belirli standartlara ve klasik ölçülere göre hazırlanmış bir tarih kitabı, bir tarihî eser değildir.[4] Olayların tahlilindeki sağlam mantık, tarih bilincine ve akla dayanan gerçekçilik, dünya görüşü itibarıyla sosyal yapıyı yönlendirecek derinlik ve her devirde geçerli olabilecek bazı siyaset inceliklerini ortaya koymuş olması bakımından belki bir "siyasetname" diye de vasıflandırılabilir.

Ancak, *Nutuk,* her şeyden önce, birbirinden farklı fakat birbirini tamamlayan evreler hâlinde yol alan yenileşmelerin birinci elden pek değerli kaynak eseridir. Çünkü, kitabın yazarı, tarihî olayları yalnızca belgelerle inceleyerek objektif gerçeğe ulaşmak isteyen bir tarih yazarı değil, aynı zamanda o tarihi yapanın kendisidir. Tarihi yapanla yazarın aynı şahsiyette birleşmiş olması, *Nutuk*'u benzerleri ile karşılaştırılamayacak üstün değerde bir eser durumuna getirmiştir.

Bu tarih yapıcısı, eserini bazı noktalarda da olsa, muhtemel yanlış yorumlardan koruyabilmek için gerektikçe mektup, telgraf, bildiri; genelge, rapor, kongre tutanağı vb. resmi belgelerin tanıklığına da başvurmuş; o dönemde bu işlerle sorumlu olan kişilerden bilgi ve notlar almış ve *Nutuk* daha müsvedde hâlinde iken, yazdığı kısımları çevresindeki zevatın ciddi tartışma ve eleştirilerine sunmuştur. Bu konuda rahmetli Prof. Dr. Afet İnan ile[5] Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Bakınız Karaosmanoğlu ne diyor: "Atatürk, fikrî alanda da cephedeki kadar destanî bir adamdı. Biz bunu, ilk defa Büyük Nutuk'unu hazırlayıp yazarken gördük. Bunun üstünde bütün bir gün gece yarılarına, bazen şafak sökünceye kadar emek sarf ettiği olurdu. Ertesi akşam hepimizi toplar, yazdıklarını ve sıraya koyduğu vesikaları hep bir arada okumamızı isterdi. Bazı akşamlar kendisi okur, biz dinlerdik. Fakat bu boşuna bir dinleme değildi. Daha doğrusu; yalnız dinlenmek zevkiyle kalmazdık. Her beş veya on dakikada durup okudukları hakkında fikir ve görüşlerimizi söylemeğe mecbur tutulurduk. Atatürk, mülâhaza ve mütalaalarımızı derin bir dikkatle karşılar ve bazen bu mütalâa ve mülâhazalar neticesinde, kimbilir kaç saatlik emek sarf ederek yazıp çizdiklerini baştan aşağıya değiştirirdi."[6]

---

[3] bk., *age*, s. 159, 160, 161, 163.

[4] *age.*, s. 136, 179.

[5] "Atatürk'ün Büyük Nutuk'unun Müsveddeleri Üzerinde Arkadaşlarının Eleştirilerini Dinlemesi ve Gençliğe Seslenişi", not l'de *age.*, s. 33-38.

[6] Y. Kadri Karaosmanoğlu, "Hatıralar: Yorulmak Bilmez Atatürk", *Ulus* 13 Temmuz 1961; buradan aktarılarak İsmail Arar, "Büyük Nutuk'un Kapsamı, Niteliği, Amacı", *age.*, S.124.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu satırlar, Atatürk'ün gerçeğe bağlılık anlayışı ile *Nutuk'un* kaynak eser olarak taşıdığı değerin bir başka tanığıdır.

2. 19 Mayıs 1919'da Atatürk'ün Samsun'a çıkışıyla başlayan Kurtuluş Savaşı dönemi, *Nutuk*'ta ibret verici aşamalarla gözlerimizin önüne serilmektedir. Atatürk, ülkenin o günkü yürekler acısı durumunu şu satırlarla dile getirmiştir:

"Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük savaşın uzun yılları boyunca millet yorgun ve fakir bir durumda. Milleti ve memleketi I. Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek memleketten kaçmışlar. Şahsını ve bir de tahtını koruyabileceğini hayal ettiği alçakça tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın başkanlığındaki hükûmet aciz, haysiyetsiz ve korkak. Yalnız padişahın idaresine boyun eğmekte ve onunla birlikte kendilerini koruyabilecekleri herhangi bir duruma razı. Ordunun elinden silâhları ve cephanesi alınmış ve alınmakta..."[7]

Bundan sonra açıklamalar yine devam ediyor: "Düşman devletler, Osmanlı devlet ve memleketine karşı maddî ve manevî saldırıya geçmişler. Onu yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişlerdir. "Nitekim İstanbul işgal edilmiş; İngilizi, Fransızı ve İtalyanı; askeriyle subay ve özel ajanlarıyla memleketin her tarafına yayılmış, 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletlerince Yunan askeri de İzmir'e çıkartılmıştır. "Bundan başka, memleketin her tarafında Hristiyan azınlıklar gizli veya açıktan açığa kendi özel emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devleti bir an önce çökertmeye çalışmakta." Bu acıklı durum karşısında "farkında olmadığı hâlde başsız kalmış olan millet, karanlıklar ve belirsizlikler içinde olup bitecekleri beklemektedir." "Felâketin dehşet ve ağırlığını kavramaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve alabildikleri etkilere göre, kendilerince kurtuluş çaresi saydıkları tedbirlere baş vurmakta..." "Ordu ismi var cismi yok bir durumda. Komutanlar ve subaylar, I. Dünya Savaşı'nın bunca çile ve güçlükleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle yürekleri kan ağlıyor, gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında beyinleri bir çare, kurtuluş çaresi aramakla meşgul.."

Düşünülen kurtuluş çareleri ise, ya İngiliz himayesini, ya Amerikan mandasını istemek; yahut da kurulan dernekler yoluyla bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmaktır.[8] Bunlara eklenecek bir diğer nokta da "millet ve ordunun Padişah ve Halifenin hainliğinden haberdar olmadığı gibi o makama ve

[7] *Nutuk,* Prof.Dr. Zeynep Korkmaz, çev., s. 1.
[8] *Nutuk,* s. 8-10.

Levent Şahverdi Arşivi

o makamda bulunana karşı asırların kökleştirdiği din ve gelenek bağları ile içten bağlanması ve sadakat göstermesidir."[9]

Bu kararların hiç birinde isabet görmeyen Atatürk, kendi kararını vermiştir. O da "**Ya istiklâl ya ölüm**" parolası ile dile getirilen ve millet egemenliğine dayanan kayıtsız şartsız, bağımsız bir Türk devleti kurma kararıdır. Dayandığı gerekçe: "Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, bağımsızlıktan yoksun bir millet, modern insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye lâyık görülemez" gerçeğidir.

İşte *Nutuk,* bu şartlar altında mücadeleye atılan ve tarihin akışını değiştirme gücüne sahip olan dahî bir önderin, varlığı sona ermiş sayılan bir milleti, temelleri çökmüş olan bir imparatorluğun yıkıntıları arasından çekip çıkararak nasıl çağdaş ve millî bir devlet kurabildiğinin belgelere dayanan hikâyesidir.

Bu üstün başarı hiç şüphe yok ki, Atatürk'ün olağanüstü yeteneklere sahip bir komutan, bir önder olması dışında, ayın zamanda, millî uyanışın ifadesi olan ve bir milletin maddî, manevî bütün güçlerini harekete geçiren *Kuva-yı Milliye* ruhunun yaratılması, halkın türlü güçlüğü göğüsleyebilecek bir özveri göstermesi ile elde edilmiştir. *Nutuk*'ta bütün bu olaylara ait gelişme safhaları sürükleyici bir anlatımla dile getirilmiştir. Bu bakımdan *Nutuk,* üstün gayret ve başarılarla elde edilen rütbe ve nişanları söküp atmakta en küçük bir kararsızlığa düşmeyecek kadar yurt ve millet sevgisiyle dolmuş bir askerle, tarihî ve millî karakterinin onun kişiliğinde şahıslanmış olduğunu gören bir milletin elele vererek, dayandığı millî birlik ve beraberlik, katlandığı fedakârlık ve irade gücü sayesinde, imkânsızlıklardan nasıl imkânlar ve mucizeler yaratabiIdiğini dünyaya anlatan bir eserdir.

3. İstiklâl Savaşının kazanılması ile iş bitmiş sayılamazdı. Atatürk'ün *Nutuk*'ta "istiklâl-i tam" diye nitelendirdiği "gerçek bağımsızlık", Türk toplumunu siyası, sosyal ve kültürel yönleri ile ulusal egemenlik temelinde çağdaş bir yapıya kavuşturabilmek demekti. Ona göre askeri zafer ancak kendisinden daha büyük olan bir gayeye, bir temel fikre ulaşmak için başvurulan bir vasıtadan ibaretti.[10] Bu nedenle "uygulamayı bir takım aşamalara ayırmak ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini de hazırlamak" sûretiyle ana hedefe basamak basamak ilerlemek gerekiyordu. Demek ki, işin bundan sonraki aşamaları da Kuva-yı Milliye ve Millî Mücadele aşaması kadar çetindi. Ama uygulanan yöntem de dahiyane idi. Atatürk,

[9] *Nutuk,* s.8.
[10] Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürk'ü Özleyiş,* Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1957, s.44.

Levent Şahverdi Arşivi

uyguladığı bu dahiyane yöntemi "Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak, yavaş yavaş bütün bir topluma uygulatmak mecburiyetinde idim"[11] sözleriyle dile getirmiştir. İşte 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması ve 1921 Anayasası'nın 1. maddesinde" egemenliğin bir şahsa değil, kayıtsız şartsız millete ait olduğu" ilkesinin yer alması ile yeni devletin demokratik temeli atılmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilânı ile de bu ilke tam bir açıklık kazanmış bulunuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisinin verdiği kararlar ile 16 Mart 1922'de saltanatın, 30 Mart 1924'te hilafetin, Şer'iye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılması ve ikili eğitimin millî eğitim hâlinde birleştirilmesi, inkılâbın "ulusal egemenlik" ve "laiklik" safhalarını perçinlemiştir.

Nutuk'ta yeni devletin temel yapısını açıklayan bu gelişmeler dışında 1923 -1927 yılları arasını kaplayan şapka ve kıyafet devrimi, Türk Medenî Kanunu'nun kabulü; tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması ile şeyhlik, dervişlik ve müritlik gibi unvanların kaldırılması konusundaki açıklama ve değerlendirmeler de geniş yer almıştır. Atatürk Türk Medenî Kanunu'nu, "kadın haklarını güvence altına alan ve aileyi sağlamlaştıran bir yasa olarak" nitelendirilmiştir. Hukukçular, yeni medenî hukukun "kişi hak ve ilişkileri bakımından Türk vatandaşlarının durumunu en ileri ve modem ülkeler düzeyine çıkardığını"[12] ifade etmişlerdir. *Nutuk'*un ilgi ve ibretle okunacak sayfalarından bir kısmı da ulusal ve sosyal gelişmeyi köstekleyen engellerin kaldırılması sırasında karşılaşılan güçlüklerin nasıl göğüslendiğini anlatan bölümlerdir.

Gerçi *Nutuk,* 1927 Ekimine kadar uzanan gelişmelerin anlatılması ile sona ermiş bulunmaktadır. Ama, Atatürk'ün devlet anlayışı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni şekillendiren temel ilkeler bunları yeterli bulmuyordu. Bundan sonra sıra millet ve devlet varlığını dünya durdukça yaşatacak ve onu" çağdaş medeniyet düzeyinin ön safında yer alacak" gelişmiş bir toplum durumuna getirecek kültürel atılımlara gelmişti. Atatürk bu ideali "Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür", "ulusal kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir" sözleriyle dile getirmiştir.[13] Bunlar da 1928 yılında gerçekleştirilen yazı devriminden başlayarak dil ve tarih alanındaki köklü gelişmeleri içine alıyordu. Böylece, Türk milleti, kendi kişiliğini bulmuş "Türklüğün unutulmuş medeni vasfı ve büyük medenî kabiliyeti bundan sonraki gelişmesiyle geleceğin medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktı."[14]

---

[11] *Nutuk,* s.ll: Millî Sır.

[1213] Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi,* Ankara 1971, s. 156.

[13] Atatürk'ün Tamim., Telgraf ve Beyannameleri IV, Ankara 1964, s. 73.

[14] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* C. II., 2. baskı, Ankara 1989, s. 175.

Levent Şahverdi Arşivi

Görülüyor ki *Nutuk,* sahip olduğu derin kavrayış, geniş kültür ve köklü tarih bilinci dolayısıyla, toplumun siyasî, sosyal ve kültürel alanlardaki ihtiyaç ve beklentilerine cevap verecek güçte bir devrimcinin, milletin özünde var olan büyük gelişme yeteneğine dayanarak gerçekleştirdiği devrimlerle, Türkiye'yi 1839 Tanzimat hareketinden beri süregelen yenileşme mücadelesinde, kesin hedeflerine ve çağdaş bir medeniyet sistemine nasıl kavuşturabilmiş olduğunun hikâyesidir.

Nutuk aynı zamanda millet adına yapılan bütün bu işlerin, meşruluk ilkesine dayandırılarak yürütüldüğünü, verilen kararların, geçilen uygulamaların, derinlemesine bir düşüncenin, uzak bir görüşün, ince bir hesaplamanın, yerinde bir mantığın ve ihtiyatlı bir davranışın ürünü olduğunu ortaya koyan bir eserdir. Yapılan her işte Türk milletinin haysiyet ve şerefinin ön planda tutulduğunun, bütün düşünce ve görüşlerde akıl, mantık ve bilim esaslarına uygun bir ulusal politika uygulandığının göstergesi durumundadır.[15] Dolayısıyla, millet adına yapılmış olan bütün bu işlerin ayın zamanda millete hesabını vermiş olan bir tarih belgesidir.

4. *Nutuk,* Atatürk'ün Millî Mücadeleyi ve Türk devrimini asıl hedefine ulaştırabilmek için "Kuva-yı Milliye ruhu" diye adlandırılan toplum bilincini, nasıl bağımsız, demokratik, laik bir devlet kurma ideali etrafında birleştirebilmiş ve halkla bütünleşerek toplum bireylerini nasıl millî birlik ve beraberlik duygusu ile birbirine kenetlemiş olduğunun da tanıklarını vermektedir.

5. *Nutuk,* bir sanat eseri olmadığı hâlde, Türk nesrinin ve hitabet sanatının da doruğuna yükselmiş bir eserdir. O, içeriği bakımından olduğu kadar dış yapısı, yani dil ve üslup özellikleri bakımından da mükemmeldir. Atatürk'ün *Nutu*k'ta kullandığı dil, yetiştiği devir itibarıyla Millî Edebiyat akımı ile temsil edilen ve hayli sadeleşmiş olan bir Osmanlı Türkçesidir. Söz dağarcığı bakımından da zengindir. Yalnız, o günlerde Arapça ve Farsça sözler ile bunları birbirine bağlayan yabancı kurallar (*menafi-i sahiha-i devlet:* devletin gerçek menfaatleri vb.) dilden tam olarak atılamadığı için ve resmî yazışmaların gerektirdiği söz klişeleri dolayısıyla dili günümüze oranla oldukça ağırdır. Ancak, esere üslup özellikleri ile yaklaşıldığında, açık ve yalın bir dilin egemen olduğu, mükemmel bir üslubun yer aldığı görülmektedir. Bu üslup, tek bir kelimesinden fedakârlık edilemeyecek kadar ölçülü ve doğaldır. Eserde, ortaya konan düşüncelerin, çizilen tarihî tabloların ve aktarılan olayların taşıdığı özelliklere göre, bazen kısa ve keskin çizgili, özlü söyleyişlere bazen da düşüncenin akışım kolaylaştıran canlı ifadelere yer verilmiştir. Atatürk'ün

[15] Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, *Nutuk* çevirisi, Ön Söz, s.XX.

Levent Şahverdi Arşivi

cumhuriyeti gençliğe emanet ederken söylediği hitabe, ondaki bütün bir tarihî geçmişi veciz bir şekilde ortaya koyabilecek bir düşünce derinliğinin, bir anlatım ve sentez gücünün varlığını ortaya koymaktadır. Böylece, *Nutuk,* muhtevası yani içeriği kadar dil ve üslûbu ile de Türk nesrinin mükemmel bir örneğini oluşturmuştur.

6. Atatürk, *Nutuk*'un sonunda "Millî hayatı sona ermiş farz edilen büyük bir milletin bağımsızlığını nasıl kazandığını, bilim ve tekniğin en son esaslarına uygun çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu ifade etmiş; bugün ulaştığımız sonucun *"Asırlardan beri çekilen millî felâketlerin yarattığı uyanıklığın sonucu ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedeli"* olduğuna işaret ederek, cumhuriyetin ve ondaki temel ilkelerin korunmasını *Türk gençliğine* emanet etmiştir. Böylece, *Nutuk,* millî tarihimizin dönüm noktası olan bir safhasını, zaman silindirinin aşındırıcı etkilerinden kurtararak, gelecek kuşaklar için ölümsüzleştiren bir kaynak eser olmuştur.

Rahmetli edebiyat tarihçimiz İsmail Habip (Sevük)'in belirttiği üzere: *"Nutuk* her fâniye ömrünün sonuna kadar yetecek derslerle doludur."[16] Bizce de *Nutuk,* yukarıdan beri belirtmeye çalıştığımız veya belirtme olanağı bulamadığımız bütün özellikleri ile gençlerimiz, aydınlarımız ve de siyasîlerimiz için vazgeçilmez bir başucu kitabı niteliğindedir. Yeter ki, ilgi ile okunabilsin ve verilen mesajların bilincine varılabilsin!

Türk Dili, S. 551 (Kasım 1997), s. 390–398.

HARF DEVRİMİ*

Sayın Bakanlar, Sayın Milletvekilleri, Sayın davetliler, değerli meslektaşlarım, Türkiye Cumhuriyetinin 75'inci, Dil Devrimi'nin 66'ncı, Harf Devrimi'nin de 70'inci yıl dönümü dolayısıyla, kültür devriminin ilk yapı taşı niteliğinde olan, hazırlık ve uygulama aşamalarındaki çalışmaların bir kısmı bu sarayın muhteşem tarihî tablosunda gerçekleştirilen harf devrimi üzerinde

[16] "*Ata* Kitab'tan alınacak dersler", *Cumhuriyet* gazetesi, 10 Kasım 1943.

* "Harf Devriminin 70. Yıl Dönümü" toplantısı dolayısıyla, 26 Eylül 1998 tarihinde Dolmabahçe (İstanbul) Sarayı'nda yapılan konuşma metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

durmak ve sizlere bu salondan yine o günlerin heyecan duyguları ile seslenmek istiyorum.

Bildiğiniz üzere "Harf Devrimi" veya "Yazı Devrimi" diye adlandırdığımız bu devrim, Arap alfabesi yerine Lâtin alfabesi temelindeki millî bir Türk alfabesini geçerli kılan bir değişimin ifadesidir. Bu devrim 1928 yılının 8–9 Ağustos gecesinde, ulu Atatürk'ün Sarayburnu Parkı'ndan halka yaptığı bir konuşma ile müjdelenmiş ve bir iki ay içinde gerekli ön çalışmalar tamamlanarak 1 Kasım 1928 tarihinde, 1353 sayılı kanunla TBMM'nin onayından geçmiş ve yürürlüğe girmiştir.

Harf Devrimi, niteliği bakımından basit bir yazı değişiminden ibaret değildir. Bu devrimin sosyal yaşamımızda, dil ve kültür tarihimizde önemli bir yeri vardır.

Bilindiği üzere Atatürk devrimlerinin dayandığı temel ilke, Türkiye Cumhuriyetini siyasî yapısı bakımından olduğu gibi, sosyal yapısını şekillendiren kültür değerleri bakımından da çağdaş bir devlet durumuna getirmekti. Dolayısıyla Harf Devrimi de millî değerlere bağlı bir çağdaşlaşmanın ifadesidir. Ayrıca, sosyal ve kültürel alandaki öteki yeniliklere de temel oluşturan bir özellik taşımaktadır. Türk toplumunun kendi diline, kendi tarihine sahip çıkabilmesi, eğitim birliğine ve millî bir eğitim sistemine kavuşabilmesi, okuyup yazma öğrenmenin kolaylaştırılması ve kültür alanındaki gelişmelerde gerekli atılımların yapılabilmesi, her şeyden önce Türk ulusunun kendi dilinin özelliklerine uygun, kolay öğrenilir bir alfabe sistemine sahip olması ile gerçekleştirilebilirdi.

Türkiye Cumhuriyetinin temel ilkeleri ve devlet felsefesi ile bağlantılı olarak, Atatürk'ün Yazı Devrimi konusunda dayandığı gerekçe, Arap dilinin ihtiyaçlarından doğmuş olan Arap yazısının Türk dilinin özelliklerine aykın düşmesidir. Bu gerçek, ülkede okuyup yazma güçlüğü doğuruyor ve kültür alanındaki gelişmelerin önünü tıkıyordu.

Alfabe temeline dayanan gelişmiş yazılarda alfabeyi oluşturan işaretler veya harfler, dildeki seslerin yazıya yansımış sembolleridir (karşılıklarıdır). Bu nedenle bir alfabenin mükemmelliği, o alfabedeki işaretlerin dildeki sesleri ve dilin ses yapısını karışıklığa meydan vermeyecek biçimde karşılamasına bağlıdır. Oysa, Türkçeye uygulanan Arap harfleri, böyle bir imkânı sağlamaktan çok uzak durumdadır. Çünkü yine hepimizce bilindiği gibi, Arap dili Hamî-Samî diller ailesine giren bükümlü bir dildir. Bu dilde yeni türetmeler ve fiil çekimleri sabit harflere bağlı kök durumundaki kelimelerin iç yapılarında meydana gelen ünlü kırılmaları ve bunların "vezin" denilen belli gramer kalıplarına göre genişletilmesi ile yapılır. Klasik bir örnek olarak, *ketebe* "yazdı", *kâtib* "yazan", *mekteb* "okuyup yazma yeri", *mektûb* "yazılmış şey" gibi

Levent Şahverdi Arşivi

şekiller gösterilebilir. Türkçe ise Altay dil ailesine bağlı, eklemeli (agglutinant, iltisaklı) bir dildir. Bu dilde kelime kökleri sabittir. Yeni türetmeler ve çekimler bu köke eklenen ekler ile karşılanır.

Ayrıca, Türkçe, kendi ses sisteminde ünlülere ağırlık veren bir dildir. Standart Türkçede 9 ünlü vardır. Arap yazısı ise, ünsüz iskeletine dayanan bir yazıdır. Ünlülerinin sayısı üçü geçmemekte ve bunlar da yalnız uzun okunan ünlüler için kullanılmaktadır. Yani yazıda kısa ünlüler yazılmamaktadır. Oysa, Türkçe aynı zamanda kısa ünlülere dayanan bir dildir. Arapçadaki bu ünlü eksikliği dolayısıyla ünsüzlere ağırlık verilmiş ve ünsüzlerinde Türkçenin ünsüz sistemi, ses yapısı ve ses kuralları ile bağdaşmayan bir çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bu durum, dilimize girmiş Arapça ve Farsça kelimelerin doğru okunup yazılması bir yana, Türkçe kelimeler için bile büyük bir sıkıntı doğurmuştur. Söz gelişi q½ yazılışındaki bir sözün *gel* mi *kel* mi, *kil* mi *gil* mi, *gül* mü yoksa *göl* mü okunacağı yalnızca karineye yani sözün gelişine bağlı kalıyordu. Dolayısıyla bu imla, ünlülere değer vermeyen, kelimelerin kalıp hâlinde yazıldığı klişeleşmiş bir imla idi ve yine ünsüzlerinde Türkçe ile bağdaşmayan uyumsuzluk dolayısıyla, Türkçenin tek bir *k* ünsüzüne karşı Arap imlasının *kef* („) ve *kaf* (‚) diye ayrılan iki ünsüzü, Türkçenin tek *h* sesine karşı *ha* (Õ), *hı* (Œ) ve *he* (ˆ) diye adlandırılan üç *h*'si, Türkçenin tek s ünsüzüne karşı *sat* (′), *sin* (″) ve *peltek s* (À) denen üç türü, *z* ünsüzünün *z* (“), *zel* (‹), *zı* (´) ve *dat* (÷) olarak adlandırılan dört türü, t'nin *te* (®) ve *tı* (¹) denilen iki türü vardır. Yazıda ünlülerin kalın mı ince mi okunması gerekeceği bu ünsüz türlerine göre ayarlanıyordu. Oysa, Türkçede bu çeşitli ünsüzlere hiç gerek yoktu. Çünkü bir ünsüzün ön sıradan (palatal) mı arka sıradan (guttural) mı olduğu *ünlü uyumu* kuralı sayesinde kolayca ayarlanabiliyordu. Söz gelişi, *bakmak* sözündeki k'yi *kaf* (‚) ile yazmak, *ekmek* sözündeki k'yi de *kef* („) ile yazmak gerekmiyordu.

Türkçede boğumlanma (artikulation) noktalarındaki ayrılık nedeniyle ayrı ses değerleri taşıyan *g, ğ, v, ñ, y* gibi ünsüzler Osmanlı imlasında tek bir harf ile *kef* („) ile karşılanıyordu. Bunun okuyup yazmada ortaya koyduğu güçlük çok büyüktü. Söz gelişi, *değirmen* sözündeki *ğ* ünsüzü *kef* („ = s¦d½œ) ile karşılanırken, *bağır* sözündeki *ğ, gayın* (= dG) ile karşılanıyordu. *kovmak* sözündeki *v*, *gayın* ile yazılırken (oLG), *övmek* sözündeki *v kef* ile (pL½«) yazılıyordu. Bu güçlükler için daha nice nice örnekler sıralanabilir. Durum yukarıda belirtilen bütün ünsüz türleri için de aynı idi.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçede birer hançere sesi olan ayın (Ÿ) ve hemze (¡) ünsüzleri bulunmadığı için bunların yazılıp okunması da ayrı bir sorun oluşturmuştur. Bu sesleri taşıyan alıntı sözler, Türkçedeki okunuşlarında söz başlarında hep, söz sonlarında çok kez atılarak *a, ı, o, u, ö, ü* gibi ünlülere çevrilmiş, kelime içinde de ya atılmış ya da kesme biçiminde okunmuştur: *âciz, acaba, ömür, malum, maruf, memur, mimar* gibi. Ancak, bunların imlada ne zaman elif, ne zaman ayın ve ne zaman hemze ile yazılacağı, her sözün yazılışını teker teker bellemeden öteye bir çözüm getirememişti.

Bu güçlüklere, imlada yazılıp da okunmayan, Arap dilinde *p, ç* bulunmadığı için sonradan imlaya eklenmesine rağmen, yazıda karışıklığa yol açan *p, ç* ünsüzlerinin durumu ile daha başka karışıklıkları da ekleyebiliriz. Bu konu ile ilgili ayrıntılar ve Arap yazısının Türkçenin imla sisteminde yarattığı sıkıntılar, birkaç yazımızda ayrıca ele alındığından,[1] burada konuşmanın özünden ayrılarak daha fazla ayrıntıya inmek istemiyoruz. Ancak, belirtilmesi gereken önemli husus şudur ki, Arap dilinin ses yapısı ve gramer kuralları ile Türk dilinin ses yapısı ve gramer kuralları arasındaki zıtlık ve uyuşmazlıklara rağmen, Türk yazı sisteminin Arap yazısının kalıplarına sokulması, Türkçede imlayı klişeleştirmiş; her kelimeyi şekil ve anlam olarak teker teker tanıma ve öğrenme mecburiyeti doğurmuştur. Dilde Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin de fazlasıyla yer almış olması, bu güçlüğü daha da artırmıştır.

Arap yazısının Türk dili açısından getirdiği bu yetersizlik, Tanzimat döneminden başlayarak sık sık Osmanlı imlasını gündeme getirmiş ve çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalar sonunda, zamanla iki farklı görüş su yüzüne çıkmıştır. Bunlardan biri Arap yazısı temelindeki Osmanlı imlasının ıslahı görüşüdür. Ancak, bu görüşle ilgili denemeler olumlu bir sonuç vermemiştir. O hâlde, geriye kalan ikinci görüş, alfabe değişikliğidir.

Bütün bu olumsuz gelişmeleri yakından izleyen ve bilen Atatürk, artık bir yazı devrimi yapmanın gereğine inanmış bulunuyordu. Üstelik böyle bir devrim dil tarihimizde bir dönüm noktası oluşturacak, sosyal ve kültürel alandaki öteki devrimlere de temel vazifesi görerek öncülük edecekti. Ne var ki, böyle bir devrimi gerçekleştirmek kolay değildi. Bunun için önce Arap alfabesi ile okuyup yazma güçlüğünün getirdiği olumsuzlukların halka açıklanması, sosyal yapının böyle bir değişimi kabule hazır duruma getirilmesi, uygulama için zaman ve zemin şartlarının kollanması, uygulamanın sistemli ve planlı bir programa bağlanması gibi önemli süreçlerden geçmesi gerekiyordu. Bunda,

[1] Bk. *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, DTCF Yay., Ankara 1963, s. 35-47; "Atatürk ve Türk Dili" *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1995, s. 228-229; "Arap Alfabesi ve Türk Dili", *Türk Dili,* Sayı: 561 (Eylül 1998, s. 183-191).

Levent Şahverdi Arşivi

devrimi uygulayacak önderin kimlik ve kişilik yapısının toplumca benimsenmesinin de önemli bir payı vardı.

Levent Şahverdi Arşivi

Biraz önce Yazı Devrimi'nin dil ve kültür tarihimizde bir dönüm noktası oluşturduğuna işaret etmiştik. Öyle ya, Run ve Uygur yazılarından başlayarak -Benden sonra konuşacak olan değerli meslektaşım Prof. Dr. Sayın Osman Sertkaya'nın da üzerinde duracağı üzere- Türk toplumları tarih boyunca çeşitli alfabe sistemlerini benimsemiş ve kullanmışlardır. Türklerin, Anadolu bölgesinde yurt tutan kolu, XI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan 900 yıllık bir dönemde Arap yazısını benimsemiş bulunuyordu. Bu yazı ile binlerce kültür ürünü ortaya konmuştu. Üstelik Arap yazısı İslam din ve kültürünün bir sembolü gibi de algılanıyordu. Türk toplumunun böyle gelenekleşmiş bir yazı kültüründen koparılıp da Latin yazısı temelinde yeni bir alfabeyi benimsemesi elbette kolay değildi. Ama devrimlerin dayandığı temel ilkeler ve Türk milletinin geleceğini ilgilendiren gelişmeler de böyle bir değişikliği kaçınılmaz kılıyordu. Esasen Arap yazısının Türkçe için ne kadar yetersiz kaldığı Tanzimat, Servetifünûn ve Millî Edebiyat döneminde yapılan bilimsel tartışmalarda da ortaya konmuştu. Arap yazısını ıslah yolundaki denemeler de başarısız olduğu için çıkar yol Türkçenin dil yapısına uygun bir alfabe sisteminin kabulünde idi.

Atatürk'ün Türk toplumunda bir yazı devrimi yapılması gereğini benimseyen görüşü oldukça eskidir ve Cumhuriyetten önceki yıllara kadar uzanır.[2]Türk toplumunun kendi gelişmesini engelleyen bağlardan kurtularak, geleneksel kültürden çağdaş kültüre geçmesinin yenilikçi atılımlar ile gerçekleştirilebileceği görüşünde idi. Ancak, yukarda belirtilen sıkıntıların giderilmesi için önce toplumun böyle bir geçişe hazır duruma getirilmesi gereğine de inanıyordu. Onun büyük *Nutuk*'unda dile getirdiği "*Ben milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey, bütün heyet-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim*." Sözleri,[3] bu görüşün ve gerçekleştirilen devrimlerdeki zamanlama sırasının önemine işaret etmektedir.

---

[2] Bk. Zeynep Korkmaz, *Atatürk veTürk Dili: Belgeler*, TDK Yay., Ankara 1992, s. 2-11, Bege: 1-7.

[3] *Nutuk*, AKDTYK, Atattürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1995, s. 16.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet döneminde, Latin alfabesinin kabulü konusundaki ilk girişimler 1923 yılında başlamıştır. Bu tarihte İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresi'nde Ali Nazmi ile bir arkadaşı Lâtin harflerinin kabulü konusunda bir öneri vermişlerdi. Ancak, bu öneri tepki ile karşılanmış, hatta en büyük tepki de "Latin Harflerini Kabul Edemeyiz" başlıklı yazısı ile[4] Kongre Başkanı Kâzım Paşa (Karabekir)'dan gelmiştir. Hüseyin Cahit Yalçın da 1923'te İzmir'de İstanbul gazetecileri ile yapılan bir toplantıda yine böyle bir öneri ileri sürdüğünde bu öneriyi Atatürk bile olumlu karşılamamıştır. Çünkü, memlekette o gün esen hava böyle bir yenilik için daha zamanın gelmemiş olduğunu gösteriyordu. Nitekim Atatürk, bu isteksizliğinin sebebini daha sonraki yıllarda Falih Rıfkı Atay'a "*Hüseyin Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkılabının daha zamanı gelmemişti*." diye açıklamıştır.[5] Aynı durum, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki müzakerelerde de göze çarpıyordu. 25 Şubat 1924 tarihinde İzmir Milletvekili ve Millî Eğitim Bakanı Şükrü Saracoğlu, millî eğitim bütçesi dolayısıyla yaptığı konuşmada, yapılan bunca fedakârlıklara rağmen, halkın hâlâ okuyup yazma bilmemesinin Arap harflerinin yetersizliğinden kaynaklandığını dile getirdiği zaman karşılaştığı büyük tepki, Atatürk'ün zamanlama konusundaki duyarlığının ne kadar yerinde olduğunu ortaya koyan bir örnektir. Bu durum bir süre basındaki yazı ve tartışmalarda da devam etmiştir. Atatürk, yenilikleri topluma bir oldubitti biçiminde kabul ettirme yerine, toplumu, duygu ve düşünceleri ile bu yeniliğe hazırlama yöntemini benimsemişti. Bu nedenle 1924-1928 yılları arasındaki süre, Yazı ve Dil Devrimlerine öncülük eden bazı yeniliklerin yapılması (3 Mart 1924'te öğretim birliği ile ilgili, *Tevhid i Tedrisat Kanunu*'nun, 26 Aralık 1925'te İslam takvimi yerine uluslararası takvimin ve saat ölçülerinin kabulü, 24 Mayıs 1928'de çıkarılan bir kanunla Arap harfli rakamlar yerine Lâtin esaslı uluslararası rakamların alınmış olması gibi) ve yeni Türk alfabesinin kabulü için bir ortam hazırlama süresidir.

Bu geçiş döneminden sonra, artık Harf Devrimi'ne el atma zamanı da gelmiş olduğundan, Atatürk'ün direktifi ve Bakanlar Kurulunun kararı ile daha önce kurulmuş olan Dil Encümeni, 26 Haziran 1928 tarihinde resmen çalışmaya başlamıştır. Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaos-manoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ahmet Cevat (Emre), Ragıp Hulûsi (Özdem), Fazıl Ahmet (Aykaç), Mehmet Emin (Erişirgil) ve İhsan (Sungu)'dan oluşan bu encümen, Latin alfabesi temelinde, ancak, her yönü ile Türkçenin ses yapısına uygun millî bir Türk alfabesi hazırlama görevini yüklenmiş bulunuyordu. Encümen çok dikkatli

[4] *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi, 5 Mart 1923.

[5] Failh Rıfkı Atay, "Harf Devriminin 25. Yılını Kutlarken", *Türk Dili,* C. II / 23 (Ağustos 1953), s. 718.

Levent Şahverdi Arşivi

ve titiz çalışmalar yaparak, bir tasarı hazırlamıştır. Encümen tarafından hazırlanan bu tasarıda ne Arap alfabesindeki harfler yer almış ne de Avrupa milletlerinin yazılarında görülen *ch, sch, tsch* gibi ikili, üçlü ve dörtlü harflere yer verilmiştir. *ç, c, s, j, ğ* gibi harfler de başka dillerin alfabesinden alındığı hâlde, ses değerleri bakımından kendi dilimize göre ayarlanmıştır. Bu çalışmalar sırasında komisyon güçlükle karşılaştıkça, Atatürk devreye girmiş ve bu güçlükleri keskin göıüşü ile aydınlığa kavuşturmuştur[7].

Komisyonun üzerinde durduğu önemli bir nokta da kabul edilecek yeni alfabenin uygulama süresi idi. Üyeler bu yeni alfabenin 5-15 yıl arasında değişen bir süre içinde uygulanabileceği görüşünde idiler. Komisyon üyesi Falih Rıfkı Atay, Komisyon tasarısını Atatürk'e sunduğu zaman, Atatürk'ten aldığı cevap, devlet başkanının bu konudaki derin seziş gücünü bir daha ortaya koyar niteliktedir. Falih Rıfkı Atatürk'le aralarında geçen bu konuşmayı şöyle aktarmıştır:

"Atatürk bana sordu:

-Yeni yazıyı tatbik etmek için ne düşündünüz?

-Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedricî bazı usuller düşünülmüş tür.

Yüzüme baktı:

-Bu ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz, dedi. Hayli radikal bir inkılâpçı iken ben bile yüzüne bakakalmıştım.

-Çocuğum dedi, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi, herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver'in yazısına döner. Hemen terk olunuverir."[8]

Bu konuşmada geçen ve "Enver yazısı" denilen yazı, Enver Paşanın Osmanlı imlasına bir çare bulmak üzere, imlaya, ünlülerin ilavesi ve her harfin ayrı yazılması ile oluşturduğu bir imla biçimidir. Ne yazık ki, *hatt-ı munfasıl, hatt-ı cedîd, Enverî yazı* veya *Enver yazısı* denilen bu yazı türü de uygulamada benimsenmemiş ve fıyasko ile sonuçlanmıştır.

---

[7] Zeynep Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri" , Atatürkçü Düşünce El Kitabı, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1995, s.229-230.

[8] Falih Fıfkı Atay, *Çankaya, Atatürk Devri Hatıraları*, Dünya Yayınları: 5, C. II, s. 405-406.

Levent Şahverdi Arşivi

15 Ağustos 1928 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı bir makalede Yunus Nadi de yeni harf uygulamasının aceleye getirilmemesi gerektiği görüşünü savunuyor ve kesin uygulama için kendisince on yıldan fazla bir süreye ihtiyaç olduğunu ileri sürüyordu[9]. Ancak Atatürk, Yunus Nadi'nin görüşünü de mantıklı bir cevapla geçersiz kılmıştır[10].

Esasen Atatürk'ün; 1928 yılının 8-9 Ağustos gecesinde Sarayburnu Parkı'nda yaptığı tarihî konuşmasında, Arap yazısından gelen güçlüğü, halkın bütün emeklerini kısırlaştıran çorak bir yolda yürümeye benzetmesi ve "*Bir milletin, bir heyet-i içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan insan olanlar utanmak lâzımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türkün seviyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin* (geçmişin) *hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz* (düzelteceğiz)."[11] sözleri, hem tarihî bir zaruretin, hem kendisine güvenilir bir önder olarak millet üzerindeki yapıcı etkisinin, hem de bu işteki düzenli ivediliğinin ifadesidir.

Nitekim bundan sonra 11 Âğustos-29 Ağustos 1928 tarihleri arasında yine bu sarayda, Atatürk'ün başkanlığında milletvekillerinırı, yazarların ve dilcilerin katıldığı alfabe uygulaması ile ilgili toplantılar ve dersler başlamıştır. Bu toplantılarda Alfabe Encümeni'nin hazırladığı taslak doğrultusunda kabul edilen ilkeler de Başbakan İsmet Paşa (İnönü) tarafından 3 madde hâlinde basına açıklanmıştır[12].

Bundan sonraki günler ve haftalar (23 Ağustos - 21 Eylül 1928) Atatürk'ün yeni Türk alfabesini öğretmek için bizzat önderlik ettiği yurt gezilerine ayrılmış ve bir eğitim seferberliği başlatılmıştır[13].

Görülüyor ki, gerçekleştirilen Dil Devrimi ile dil ve kültür tarihimizin çetin bir dönüm noktası başarı ile aşılmıştır. Planlı ve düzenli sosyal değişimin mükemmel bir örneği ortaya konmuştur. Tasarlanan daha sonraki devrimlerin hedeflerine ulaşabilmesi için de sağlam bir temel hazırlanmıştır. Getirdiği sonuçlar bakımından da eğitim ve kültür hayatımızda verimli gelişmeler sağlanmıştır.

---

[9] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*, s. 37-38, Belge: 22.
[10] Not 9'da göst. e., s. 39-40, Belge: 23.
[11] *Atatürk'ün Maarife Ait Direktifleri*, Maarife Vekâleti Ana Programı Hazırlıklar Serisi: 1, İstanbul 1939, C. II, Ankara 1959, s. 253.
[12] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*, s. 36-37, Belge: 20.
[13] Bu konuda geniş bilgi için bk., *Atataürk ve Türk Dili: Belgeler*, s. 51-106.

Levent Şahverdi Arşivi

Harf Devrimi’nin 70. yıl dönümünü kutlarken, aziz Atatürk'ün ve bu alanda emeği geçmiş değerli düşünce adamlarının manevî huzurlarında şükran ve saygı duyguları ile eğiliyor, sizleri de saygılarımla selamlayarak konuşmama son veriyorum.

Cumhuriyetin 75. Yılı Dil Bayramı, TBMM Sanat ve Yayın Kurulu Yay. 85, 26 Eylül 1998, Dolmabahçe-İstanbul, s. 65–74; ***Türk Dili***, S. 563 (Kasım 1998), s. 371–379.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK VE YAZI DEVRİMİ ÜZERİNE

Mustafa Kemal Atatürk'ün bir devlet kurucusu olarak, Türkiye Cumhuriyetine ve Türk milletine kazandırdığı değerler pek çoktur. Bunlardan üçü siyasî ve sosyal anlamda birer temel değer niteliğindedir:

1- Padişah ve hanedan iradesinden millî egemenliğe ve halkın iradesine geçiş,

2- Teokratik bir devlet yapısından ve şeriat düzeninden *laik* devlet yapısına geçiş,

3- Türk toplumunu çağdaş medeniyet düzeyinin ön safına geçirecek temel ilkeleri benimsemek ve gerçekleştirmek.

Bunlardan 1. ve 2. maddede zikredilen temel değerler üçüncü maddeden ayırt edilemeyecek kadar birbirleriyle yakından ilgili ve iç içedir. Ancak, konumuz Atatürk ve Yazı Devrimi olduğu için bu yazıda üçüncü noktayı ön planda tutuyoruz.

Atatürk'ün Türk milletinin uygarlık düzeyini çağdaş değerlerin ön safında yer alacak bir düzeye getirme hedefinin temelinde, bir yandan Türk milletinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde kendi benliğinden ve öz değerlerinden koparılmış olmasının yol açtığı geri kalmışlığa, bir yandan da tarih boyunca varlığını sürdürmüş olan bir milletin son yüzyıllardaki gelişme tıkanıklığına duyulan tepkidir.

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal koşullar ile geçirdiği felaketler dizisini yakından izlemiş olan Mustafa Kemal, İmparatorluğun yıkılışının, kökleri sosyal temellere dayanan çöküntülerden ileri geldiğini çok iyi kavramıştı. Tanzimat döneminden beri yapılagelen kısmi yeniliklerin yetersizliğini de görmüştü. Onun dehasındaki sezgi gücü, millet ve memleket sevgisine eklenen derin tarih bilinci, bağımsızlığı yalnızca bir siyasî bağımsızlık olarak değil bir bütün olarak ele almasını gerekli kılıyordu. Çünkü kültür ve medeniyet düzeyi, bakımından geri kalmış milletler, ileri milletlere bir av olmak durumundan kurtulamazlardı. Bu bakımdan, Türkiye Cumhuriyetinin dayandığı devlet felsefesi ile devrimlerin dayandığı fikir temeli arasında tam bir paralellik vardır. Bu da Türkiye Cumhuriyetini şekillendiren devlet felsefesinin iki ana boyutlu olduğunu gösterir. Bunlardan birincisi, tam bağımsız bir Türk devleti anlayışıdır. Atatürk bunu büyük *Nutuk*'unda *tam bağımsızlık* (*istiklâl-i tam*) "*kayıtsız şartsız millî hâkimiyete dayanan,* bağımsız bir Türk devleti

Levent Şahverdi Arşivi

kurma"[1] ilkesi ve "*ya istiklal ya ölüm*"[2] parolası ile dile getirmiştir. İkincisi de millet ve devlet varlığını dünya durdukça yaşatacak ve rejimin de güvencesi olacak sağlam sosyal temeller üzerine yerleştirme anlayışıdır. Osmanlı Devletinin sosyal yapısındaki geleneksel değer ölçüleri ile çağdaş değerlere ve çağdaş kültüre ulaşmak imkânsızdı. Bu çağdaş değerlerin yakalanabilmesi için, önce milletin kendi kişiliğini kazanması ve bu kişilik yapısı ile her türlü gelişmeye elverişli bir sosyal yapıya kavuşturulması gerekiyordu. Bunun için de köklü sosyal değişimlerin ifadesi olan devrimler gerekliydi. İşte 1922 yılından başlayarak ve belli bir öncelik sonralık sırası izleyerek siyaset, hukuk, ekonomi, din, dil ve tarih alanlarında yapılan köklü devrimler, Türk milletini bu temel hedefe yöneltmeyi amaçlayan değişmelerdir. Yazı devrimi de bunlardan biridir.

Gelişmeye azmetmiş bir milletin önce kendi varlığının ve benliğinin simgesi olan diline ve tarihine sahip çıkması gerekirdi. Kendi tarihini kaynaklarına inerek inceleyip gerçekleri ortaya koyması, diline musallat olmuş Arapça ve Farsça kelime ve dil kurallarının Türkçe üzerindeki egemenlik ve baskısının kırılması kaçınılmazdı. Ama bu önemli kültür konularına girilebilmesi için önce yazıdan başlamak gerekiyordu. Çünkü, öteki sosyal ve kültürel değerler gibi, Türk toplumunun kullandığı Arap yazısı temelindeki alfabe de onun gelişmesini engelleyen en önemli etkenlerdendi. Çünkü bu yazı, Türkçenin ses sistemine aykırı düşen, Türkçeyi Arap dilinin ses sistemine ve gramer kurallarına esir eden bir yazı türü idi.

Bilindiği üzere, alfabe temeline dayanan yazılarda, alfabeyi oluşturan işaretler veya harfler, dildeki seslerin yazıya yansımış sembolleridir. Bir alfabenin mükemmelliği, alfabedeki sembollerin dildeki sesleri ve dilin ses yapısını bir karışıklığa meydan vermeyecek biçimde karşılamasına bağlıdır. Eğer bir alfabe sistemi o sistemi benimsemiş olan topluluğun konuştuğu dil yapısına aykırı özellikler taşıyor ise, o zaman o dilde çeşitli yazım sorunları ortaya çıkmakta, yazıdan beklenen hedef ve sonuçlar gerçekleşememektedir. Arap alfabesi temelindeki Osmanlı imlasının Türk diline yüklediği sıkıntı ve çelişkiler de bundan kaynaklanıyordu. Nasıl çelişmesin ki işte belirgin tanıkları:

1- Bir kez Arapça ile Türkçe farklı dil ailelerine bağlıdır. Bundan dolayı ses yapılarında uyuşmazlıklar vardır. Arap dili bükümlü bir dildir. Bu dilde fiil çekimleri ve yeni türetmeler kök içindeki kırılmalarla *vezin* denilen gramer kalıplarına göre gerçekleşmektedir.

---

[1] *Nutuk* (Bugünkü dille yayını Zeynep Korkmaz), AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2004, s. 9: "Benim Kararım."

[2] *age.*, s. 10.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçe ise Altay dil ailesine bağlı eklemeli (iltisaklı) bir dildir. Bu dilde kelime kökleri sabittir. Yeni türetmeler ve çekimler, köke eklenen ekler ile yapılır.

2- Arap dili ünsüzlere, Türk dili ünlülere ağırlık veren bir dildir. Türkçenin dokuz ünlüsüne karşı, Arapçada yalnız üç ünlü vardır. Aslında onun da yalnız bir tanesi, *elif* («) diye adlandırılan ve bizdeki *a, e* ünlülerini karşılayanı ünlüdür. Diğer ikisi aslında *vav* (Ë) ve *ye* (È) diye adlandırılan birer ünsüzden ibarettir. Bunlar ancak *elif* («) ile birleştikleri takdirde *ı, i* ve *o, u, ö, ü*'ye karşılık olan birer ünlüyü temsil ederler. Varlıklarını da yalnız uzun ünlülerde belli ederler. Çünkü Arap imlasında kısa ünlüler yazılmaz. Oysa, Türkçede uzun ünlü yoktur. Bu bakımdan Arap imlasının Türkçeye hiçbir değişiklik yapılmadan olduğu gibi aktarılması ve imlada ünlülerin yer almaması ünlü ağırlıklı bir dilde ister istemez büyük sorunlar ve karışıklıklar doğurmuştur. Dilimize girmiş Arapça ve Farsça kelimelerin doğru okunup yazılması bir yana, Türkçe kelimeler için bile büyük bir sıkıntı oluşturuyordu. Söz gelişi q½ yazılışındaki bir sözün *gel* mi *kel* mi, *kil* mi yoksa *gül* mü okunacağı yalnızca karineye yani sözün gelişine bağlı kalıyordu. Dolayısıyla bu imla, ünlülere değer vermeyen, kelimelerin kalıp hâlinde yazıldığı klişeleşmiş bir imla idi.

3- Arap yazısı temelindeki Osmanlı imlası, ünsüzler bakımından da pek elverişsiz idi. Arapça ünsüz iskeletine ve ünsüz çeşitliliğine bağlı bir dildir. Nitekim Türkçenin tek bir *k* ünsüzüne karşı Arap imlasının *kef* („) ve *kaf* (‚) diye ayrılan iki ünsüzü, Türkçenin tek *h* sesine karşı *ha* (Õ), *hı* (Œ) ve *he* (ˆ) diye adlandırılan üç *h*'*si*, Türkçenin tek *s* ünsüzüne karşı *sat* (′), *sin* (″) ve *peltek s* (À) denen üç türü, *z* ünsüzünün *z* (‟), *zel* (‹), *zı* (´) ve *dat* (÷) olarak adlandırılan dört türü, t'nin *te* (®) ve *tı* (¹) denilen iki türü vardır. Yazıda ünlülerin kalın mı ince mi okunması gerekeceği bu ünsüz türlerine göre ayarlanıyordu. Oysa, Türkçede bu çeşitli ünsüzlere hiç gerek yoktu. Çünkü bir ünsüzün ön sıradan (palatal) mı arka sıradan (guttural) mı olduğu *ünlü uyumu* kuralı sayesinde kolayca ayarlanabiliyordu. Söz gelişi, *bakmak* sözündeki k'yi *kaf* (‚) ile yazmak, *kepek* sözündeki *k*'yi de *kef* („) ile yazmak gerekmiyordu.

4- Türkçede boğumlanma (atikulation) noktalarındaki ayrılık sebebiyle ayrı ses değerleri taşıyan *g, ğ, v, ñ, y* gibi ünsüzler Osmanlı imlasında tek bir harf ile *kef* („) ile karşılanıyordu. Bunun okuyup yazmada ortaya koyduğu güçlük çok büyüktü. Söz gelişi, *değirmen* sözündeki *ğ* ünsüzü *kef* („ = s¦d½œ) ile karşılanırken, *bağır* sözündeki *ğ*, *gayın* (= dG) ile karşılanıyordu. *kovmak* sözündeki *v*, *gayın* ile yazılırken (oLG), *övmek* sözündeki *v kef* ile (pL½«) yazılıyordu. Bu güçlükler için daha nice nice örnekler sıralanabilir. Durum yukarıda belirtilen bütün ünsüz türleri için de aynı idi.

Levent Şahverdi Arşivi

5- Türkçede birer hançere sesi olan *ayın* (Ÿ) ve *hemze* (¡) ünsüzleri bulunmadığı için bunların yazılıp okunması da ayrı bir sorun oluşturmuştur. Bu sesleri taşıyan alıntı sözler, Türkçedeki okunuşlarında söz başlarında hep, söz sonlarında çok kez atılarak *a, ı, o, u, ö, ü* gibi ünlülere çevrilmiş, kelime içinde de ya atılmış, ya kesme biçiminde okunmuştur: *âciz, acaba, ömür, malum, maruf, memur, mimar* gibi. Ancak, bunların imlada ne zaman elif, ne zaman ayın ve ne zaman hemze ile yazılacağı, her sözün yazılışını teker teker bellemeden öteye bir çözüm getirememişti.

Bu güçlüklere, imlada yazılıp da okunmayan, Arap dilinde *p, ç* bulunmadığı için sonradan imlaya eklenmesine rağmen, yazıda karışıklığa yol açan *p, ç* ünsüzlerinin durumu ile daha başka karışıklıkları da ekleyebiliriz.

Görülüyor ki, Anadolu bölgesinde XI. yüzyıldan beri kullanılagelen Arap imlası temelindeki Türk imlası, Tanzimat döneminden beri yapılagelen eleştirilere ve çeşitli düzeltme denemelerine rağmen[3] yine de kargaşadan kurtarılamamıştı.

Cumhuriyet dönemine girildiğinde alfabe ve imla sorunları iyice su yüzüne çıkmış ve çözümün Latin alfabesine geçişte olduğu açıklık kazanmıştı. Ancak, sorunun çözümü kolay değildi. 900 yıla yakın bir süredir Türk kültüründe yerini almış bir yazının değiştirilmesi ancak güçlü bir devrim atılımı ile gerçekleştirilebilirdi. İşte bu emsalsiz atılım, Atatürk eliyle gerçekleştirilebilmiştir.

Atatürk'ün Türk toplumunda bir yazı devrimi yapılması gereğini benimseyen görüşü oldukça eskidir; Cumhuriyetten önceki yıllara kadar uzanır. Daha 2. Meşrutiyet öncesinde *Selânik*'te Bulgar doğu bilimcisi Ivan Manolov ile yaptığı görüşmede, Arap yazısının batı kültürüne girmemize engel olduğunu belirtmesi,[4] Birinci Dünya Savaşı yıllarında ünlü Macar Türkoloğu Gyula Ne'meth'in, *Türkische Grammatik* adlı eserindeki transkripsiyon alfabesini Türk yazısı için fazla ayrıntılı bulması,[5] 1922 yılında Halide Edip (Adıvar)'in de

---

[3] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, TDK Ankara 1972, s. 149-161; 246, Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler", TTK Belleten XVII (Ankara 1953), s. 223-249; Ahmet Midhat, Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İbtidaiyye, İstanbul 1305 (1887), buradan aktarılarak, Hamza Zülfikar, "Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* AKDTYK yay., Ankara 1991, s. 30-31; Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay. Ankara 1974, s. 51-53; Hasan Eren, "Dilde Birlik Yazıda Birlik", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, s. 3-10.

[4] Bk. Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*, C.I, s. 5, belge no: 1.

[5] Z. Korkmaz, , *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler*, C.I, s. 120-121, belge 61.

Levent Şahverdi Arşivi

bulunduğu bir toplantıda Latin harflerinin kabul edilebileceğinden söz etmesi,[6] bu düşüncenin eskiliğine işaret eden tanıklardır.[7]

Atatürk'ün Yazı Devrimi konusunda dayandığı gerekçe, yukarıda belirtildiği biçimde, Arap dilinin ihtiyaçlarından doğmuş olan Arap yazısının Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılayamaması ve bu güçlüğün sosyal ve kültürel alandaki gelişmelerin önünü tıkamış olmasıdır. Arap yazısındaki bu yetersizlik, Türk dilini Arap ve Fars dillerinin sultası altına itmiş, dolayısıyla da dil ve kültürün gelişmesine engel olmuştu. Oysa, çağdaşlaşmanın ve ileri dünya milletleri arasında yer alabilmenin ilk şartı, kültür ve medeniyette bir varlık gösterebilmekti. Atatürk bu konularla ilgili konuşmalarından birinde, bu hususu şöyle dile getirmiştir: "*Dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hürriyet ve istiklâl hakkı, sahip olacağı ve yapacağı medenî eserlerle mütenasiptir* (orantılıdır). *Medenî eser meydana getirme kabiliyetinden mahrum* (yoksun) *olan kavimler, hürriyet ve istiklâllerinden soyunmaya mahkûmdurlar*." "*Medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, önce kayıtsız olanları yakar ve mahveder. İçinde bulunduğumuz medeniyet ailesinde layık olduğumuz mevkii* (yeri) *bulacak, onu muhafaza edeceğiz. Refah, saadet ve insanlık buradadır.*"[8]

İşte Atatürk, bunun için eğitime büyük bir değer veriyor; bir milletin eğitim ve kültür düzeyi de okuyup yazma düzeyindeki yükseklikle orantılı olduğundan, yazı devrimine öncelik tanıyordu.

Latin alfabesinin kabulü konusundaki ilk teşebbüsler 1923'te başlar. 1923–1928 yılları arasındaki dönem bu konuda bir nabız yoklama ve ortam hazırlama dönemidir. Atatürk'ün başarı sırlarından biri de devrimlerin zamanlaması konusunda gösterdiği duyarlılıktır. Latin alfabesi temelindeki Türk alfabesinin kabulünde de böyle olmuştur. Öyle ya 900 yıllık bir kültür birikimini oluşturmuş bir alfabenin bırakılması ve bu konudaki direnişlerin kırılması kolay değildi. Nitekim daha 1923 yılında İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresi'nde, Ali Nazmî ile bir arkadaşı, Latin harflerinin kabulü konusunda bir öneri verdiklerinde, tepki ile karşılanmıştı. En büyük tepki de Kongre Başkanı Kâzım Karabekir'den gelmişti.[9] Atatürk 1923 yılında, Hüseyin Cahit (Yalçın)'in, İzmir'de İstanbul gazetecileri ile yaptığı konuşmadaki bu durumla ilgili teklifi de olumlu karşılamamıştır. Çünkü, memlekette o gün esen havanın, böyle bir yenilik için daha elverişli olmadığını biliyor ve görüyordu.[10] Aynı

[6] Not 7'de *age.,* s. 11, belge 7.

[7] Z. Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1995, s. 227.

[8] Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, Ankara 1961, s. 210.

[9] *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi,* 5 Mart 1923: "Lâtin haflerini kabul edemeyiz."

[10] Basında yazı inkılâbı ve imla konusu ile ilgili tartışmalar için bk. *Atatürk ve Türk Dili* (Gazetelerden Seçmeler) C. 2, Ankara 1997, s. 1-66.

Levent Şahverdi Arşivi

hava Türkiye Büyük Millet Meclisindeki müzakerelerde de kendini gösteriyordu. Nitekim 25 Şubat 1924 tarihinde, İzmir milletvekili ve Millî Eğitim Bakanı Şükrü Saracoğlu, millî eğitim bütçesi dolayısıyla yaptığı konuşma sırasında, "yapılan bunca fedakârlıklara rağmen halkın hâlâ okuyup yazma bilmemesinin Arap harflerinin yetersizliğinden kaynaklandığını" dile getirince büyük bir tepki ile karşılanmıştı.[11]

Bu konunun basın yoluyla lehte ve aleyhte tartışması 1928 yılına kadar süregelmiştir. Bu bakımdan 1924-1928 yılları arasındaki dönem, yeni Türk alfabesinin kabulü için bir ortam hazırlama dönemi niteliğindedir. Esasen bu dönemde yazı devrimine öncülük eden öteki bazı devrimler de gerçekleştirilmiştir: Ülkede öğretim birliğini gerçekleştiren *Tevhid-i Tedrisat* (öğretim birliği) *Kanunu*'nun kabulü, 1925 yılında tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılmasını öngören kanunun çıkarılması, İslam takvimi yerine uluslararası saat ve takvim ölçülerinin alınmış olması ve 24 Mayıs 1928 tarihli bir kanunla Arap harfli rakamlar yerine Lâtin esaslı rakamların kabul edilmiş olması gibi.

Bu gelişmelerden sonra Atatürk artık alfabe konusuna el atma zamanının da geldiğini görüyordu. Bu nedenle, Atatürk'ün direktifi ve Bakanlar Kurulunun kararıyla 26 Haziran 1928 tarihinde resmen çalışmaya başlayan bir *Dil Encümeni* kurulmuştur. Bu Encümen Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ahmet Cevat (Emre), Ragıp Hulûsi (Özdem), Fazıl Ahmet (Aykaç), Mehmet Emin (Erişirgil) ve İhsan (Sungu)'dan oluşuyordu. Encümen üyeleri, Lâtin alfabesi temelinde, ancak her yönü ile Türkçenin ses yapısına uygun millî bir Türk alfabesi hazırlama görevini yüklenmişlerdi.

Alfabe konusu komisyon içindeki çalışma ve tartışmalarla olgunlaştırılmaya çalışılırken, yer yer bazı güçlükler ile karşılaşıldığı da oluyordu. Böyle durumlarda Atatürk devreye giriyor ve bu güçlükleri keskin görüşü ile aydınlığa kavuşturuyordu.[12]

Sonunda konu olgunlaşmış ve Atatürk sonucu, 8-9 Ağustos gecesi *Sarayburnu* parkında halka yaptığı tarihî bir konuşma ile açıklamıştır. Arap yazısından gelen güçlüğü, halkın bütün emeklerini kısırlaştıran çorak bir yolda yürümeye benzeten Atatürk'ün, durumu açıklayan bu konuşması şöyledir:

"Bir milletin, bir hey'et-i içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan insan olanlar utanmak lâzımdır. Bu millet

---

[11] Konunun ayrıntıları için bk. Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, s. 53-54; Emin Erişirgil, "Bir Tarih Bir Teklif", *Türk Dili*, C. 1, s. 4 (Ocak 1957), s. 32; . Zeynep Korkmaz *Atatürk ve Türk Dili*: Belgeler c. I, s. 17-19, belge 8,9.

[12] Bu konudaki ayrıntılar için bk. Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili*: Belgeler c. I, s. 53, belge 35: Elifba Raporu.

Levent Şahverdi Arşivi

utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa, bu hata bizde değildir. Türk'ün seviyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin (geçmişin) *hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz* (düzelteceğiz).[13]

Yazı devrimi dolayısıyla, bundan sonraki günler ve haftalar, başöğretmen sıfatı ile Atatürk'ün bizzat öncülük ettiği yurt gezileri ve eğitim seferberliği ile geçmiştir.[14] Lâtin alfabesi temelindeki millî Türk alfabesi de 1 Kasım 1928 tarihinde kanunlaşarak resmen yürürlüğe girmiştir. Böylece, köklü birer kültür devrimi niteliğindeki dil ve tarih devrimlerinin de ilk temel taşları atılmış bulunuyordu.

Erdem Dergisi Cumhuriyetin 75. Yılı Özel Sayısı I, (C. II, S. 31), s. 171-177.

[13] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Ankara 1959, s

[14] Bu gezilerin ayrıntıları için *Atatürk ve Türk Dili: Belgeler C. 1,* S. 42-50'ye bk.

Levent Şahverdi Arşivi

BİLİM DİLİ VE TÜRKÇE

Sayın konuklar,

Size bugün yapacağım konuşmada *bilim dili ve Türkçe* konusunu seçmemin nedeni, son yıllarda Türkçeyi bilim dili olarak hafife alan bazı görüş ve eğilimler ile buna bağlı olarak dilimizi geri plana iten birtakım uygulamalardır.

1. Bilindiği gibi bir toplumun dili yalnızca kişiler arasında karşılıklı anlaşma ve ilişkileri sağlayan gündelik, basit bir iletişim aracından ibaret değildir. Bunun dışında, toplumun edebiyat, bilim, teknoloji, sanat ve felsefe alanlarındaki her türlü gereksinimlerini de en yüksek düzeyde karşılama durumunda olan bir araçtır. Konuya bu yönü ile bakıldığında dil, basit bir anlaşma aracı olmaktan çıkarak insan ile o insanın içinde yaşadığı toplumu ve o toplumun oluşturduğu değerleri birbirine kenetleyen bir simge hâline gelir. Çünkü insan zihninde biçimlenen her türlü duygu ve düşünce ürünü kendini ancak anlatım gücü yüksek bir dille dışa vurabilir. Bir insan aklı ne kadar yaratıcı olursa olsun, eğer araç olarak kullandığı dilde onları en elverişli biçimde dışa aktarabilme düzeyi ve gücü yoksa, bu yaratıcılık zihinde hapsolunarak sönmeye mahkûmdur. İnsanlar toplum hâlinde yaşadıkları ve aynı zamanda toplumun da malı olan ortak bir dil kullandıkları için, dil aynı zamanda sosyal bir olgudur. Bundan dolayı da oluştuğu ve yaratıldığı gibi kalarak durağan (statik) bir yapı sergilemez. Aksine sağlıklı bir akış izlediğinde toplumdaki değişmelere ayak uydurarak, tıpkı canlı bir organizma gibi yenilenir ve gelişir. Dolayısıyla dil ile toplum arasında da birbirini etkileyen karşılıklı bir bağlantı ortaya çıkar. Dil bu yönüyle toplum yapısının sadık bir aynası durumundadır. Öte yandan bir toplumun, tarih boyunca biriktiregeldiği maddî ve manevî değerler bütünü demek olan kültürün de dille sıkı bir ilişki ve bağlantısı vardır. Çünkü, bir millet topluluğu yüzyıllar süregelen bütün kültür değerlerini diline yüklemiştir. O toplumun, o milletin kişilik ve benliği dile yansımıştır. Dolayısıyla dil bir milletin, bir toplumun kültür hazinesidir. **İşte dilin, insan ile toplumu, toplum ile kültürü birbirine kaynaştıran bu özelliği, ona sıradan bir iletişim aracı olma dışında üstün ve önemli bir nitelik kazandırmıştır**. Dilde varolan bu nitelik dolayısıyla, ünlü dil bilimciler, dilin aynı zamanda *topluma biçim veren bir sistem olduğu görüşünde birleşmişlerdir.* Bu da demektir ki insanlar çevrelerindeki dünyayı dillerinin kendilerine sunduğu biçimde görürler. İngiliz filozofu **Bacon** bu durumu "aklı

Levent Şahverdi Arşivi

yöneten şeyin gerçekte dilin kendisi olduğu" biçiminde dile getirmiştir.[1] Ünlü dil bilimci **W. von Humboldt** da dildeki bu niteliği *"insanlar bu dünyada, ana dillerinin dünyayı kendilerine sunduğu biçimde yaşamaktadırlar"* görüşü ile açıklamıştır.[2] Bu temel görüşü benimseyen daha pek çok dil bilimci vardır. **W. von Humboldt**'a göre *"bir milletin dili onun ruhudur. Ruhu da dilidir*." Bu nedenle bir toplumun manevî gücü, o gücün en yüksek açıklama aracı olan dilde kendini gösterir. Bu yönü ile dil aynı zamanda bir kültür koruyucusudur.

İşte insan aklının ürünü olan dil ile, o insanların oluşturduğu toplum ve o toplumun oluşturduğu kültür arasındaki bu sıkı bağlantı, aynı zamanda bir toplumun gelişmişliğinin ve kültür düzeyinin de göstergesidir. Dildeki gelişme ve zenginlik kültür alanındaki zenginliğin ifadesidir.

Burada, dil zenginliği, kültürel gelişmişlik ve dil yetersizliği gibi kavramlar söz konusu olunca, üzerinde önemle durulması ve vurgulanması gereken bir husus da dildeki gelişme ve zenginleşmenin, o dili konuşan ve yazanların dillerine vedikleri önem ve değerle, toplumun da kendi ana diline karşı takındığı tutum ve davranışla orantılı olduğudur. Çünkü hiçbir dil kendi başına başıboş bir yöntemle gelişip gürleşemez, çağdaş gereksinimleri ve çağının ön gördüğü yeni kelime ve kavramları karşılayamaz.

Dilin toplum ve kültür yapısını etkileyen bu genel niteliklerine işaret ettikten sonra şimdi asıl konumuza bilim dili ve Türkçe konusuna geçebiliriz.

2. Bilim dili, en basit tanımı ile bir dilin genel kültür dilinden azçok ayrılan, çeşitli bilim dallarının, teknik ve sanat alanlarının gerekli kıldığı söz varlığını, üslup ve anlatım özelliklerini ve terim ihtiyacını karşılayabilen bir dil demektir. Her bilim dalının dildeki genel kavramlar dışında özel kavramların karşılığı olan bir hayli terime de ihtiyacı olduğu için bilim dili, bir bakıma genel *kültür dili + terimlerin oluşturduğu* özel bir dil olarak da tanımlanabilir.

Ülkemizde uzunca bir süredir Türkçenin bir eğitim ve bilim dili olarak yeterli olmadığı, kaliteli bir öğrenimin yabancı dille eğitimden geçtiği görüşünden hareket edilerek, bir kısım orta ve daha çok yüksek öğretim kurumlarında genellikle İngilizceye dayalı eğitim ve programlar uygulanagelmektedir. Bu konuda yapılan bilimsel bir araştırmaya göre, Türkiye'deki 72 Üniversiteden 28'inin hepsinde veya bazı programlarında kısmen veya bütünüyle yabancı dille öğretim yapılmaktadır. Bu öğretim kurumlarının 14'ü devlet üniversitesi, öteki 14'ü de vakıf üniversiteleridir. Devlet üniversitelerinde 245, vakıf üniversitelerinde de 150 programda yabancı dille eğitim yapılmaktadır. Yabancı dille eğitim programlarındaki öğrenci sayısı

---

[1] S. Ullman, *Semantics,* Blacwell, Oxford 1962, s. 244–247.

[2] *Uber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, 1836.

Levent Şahverdi Arşivi

2000 yılı itibariyle üniversitelerimizdeki 147.330 öğrenci kontenjanının %15'ini oluşturmuştur.[3] Ülkemizde uygulanan yanlış değerlendirme politikası yüzünden yabancı dille eğitim ve öğretime yönelme isteğinin yıldan yıla daha hızlı bir artış gösterdiği bellidir. Bu durum karşısında hem daha sonra işaret edeceğimiz kaliteli insan gücü yetiştirme hem de kültür ve bilim dilinin geleceği açısından önümüzde çözüm bekleyen önemli bir sorunla burun buruna gelmiş bulunuyoruz.

Burada konuyu şöyle bir soru sorarak yönlendirebiliriz. Acaba sosyal yapıdaki yabancı dille eğitim-öğretim istek ve eğilimin temel nedenleri nelerdir?

Dilimiz bir bilim dili olma özellikleri açısından zayıf ve yetersiz kaldığı için mi, böyle bir eğilim ağırlık kazanmıştır? Yoksa bunun toplumsal taleple ilgili başka sebeb veya sebebeleri mi vardır?

Bizce ülkemizde varolan bu eğilimin temel nedeni günümüz bilgi dünyasında kendini gösteren yeni gelişmelere ayak uydurabilme gereğinden kaynaklanan bir *toplumsal taleptir*. İş ve meslek dünyasına atılan gençler kendilerine iyi bir iş, iyi bir meslek ortamı hazırlayabilmenin yabancı dille eğitimden geçtiği inancındadırlar. Bu inanç genellikle ailelerce de benimsenmiştir. Buna bir de kâr amaçlı kuruluşların reklâmlarını eklemek gerekiyor. Yalnız gerek talep sahipleri gerek uygulanan eğitim-öğretim politikaları bakımından burada önemli bir yanılgıya düşüldüğünü açıklamak gerekiyor. O da **yabancı dil öğrenimi ile yabancı dilde eğitim ve öğretimin birbirine karıştırılmış, içiçe girmiş olmasıdır.**

Bir veya daha çok yabancı dili iyi öğrenip iyi kullanabilmek kaliteli bir eğitimin elbette kaçınılmaz şartıdır. Bu görüşe hiç kimse karşı çıkmaz ve çıkamaz. Aksine destekleyici bir tavır takınır. Üstelik bugünkü olanaklarla bir yabancı dil öğrenebilmenin çok gelişmiş yol ve yöntemleri vardır. Global dünyaya açılan her millet ve öğrenim çağındaki her aydın genç bunun gerekleri üzerinde durur ve durmalıdır da...

Ancak, bu noktada, bir yabancı dil öğrenmekle yabancı dilde eğitim ve öğretimi Türkçe öğretimin yerine geçirmeyi asla birbirine karıştırmamalıdır. Yapılan uygulamalara bakılarak bugün toplumumuzun bu konuda daha yeterince bilinçli bir değerlendirme düzeyinde olmadığını görüyoruz.

Bu durum, aynı zamanda ülkemizde uygulanan eğitim ve kültür politikasıyla da yakından ilgilidir. Türkiye'de eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan kurumların bağlı olacağı ilkeler 14.10.1983 tarih ve 2923 sayılı *Yabancı Dil Eğitim ve*

[3] Mümin Köksoy, *Yabancı Dille Eğitim*, Bilig yay., Ankara 2000, s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

Öğretimi kanununda yer almıştır. Bu kanun, adından ve içeriğinden anlaşılacağı üzere temelde yabancı dille eğitime açık değildir. Kanunun amacı, her düzeydeki eğitim sisteminde yabancı dil eğitimini teşvik etmek ve kolaylaştırmak için müfredat programlarındaki *bazı derslerin*, yetkili kurullardan önceden izin alınmak kaydıyla yabancı bir dille verilebileceği yönündedir. Kanunun özü ve amacı böyle olduğu ve bu durum kanunun ikinci maddesinin *d* ve *e* fıkralarında "Yabancı dille eğitim ve Öğretim yapılacak **dersler ile bu derslerin eğitim ve öğretimini uygulayacak** Yüksek öğretim kurumlarının Yükseköğretim Kurulu'nca belirleneceği" açıklandığı hâlde, kaçamaklı ve yanlış yorumlamalarla, bu maddenin ilgili fıkraları uygulamada kısmen veya bütünüyle yabancı dilde eğitim ve öğretim programlarına dönüştürülmüştür. Yükseköğretim Kurulu da önce 1994, daha sonra da bunun yerini alan ve 01.04.1996 gün ve 22598 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan *Yükseköğretim Kurumlarında Yabancı Dil Eğitimi* ve *Yabancı Dille Eğitim-Öğretim Yapılmasında Uyulacak Esaslara İlişkin Yönetmelik* ile yükseköğretimde yabancı dille eğitimi yürürlüğe sokmuştur. Bu yönetmeliğin 10. Maddesi şöyledir: *"Türliye'deki yükseköğretim kurumlarında öğretim dili Türkçedir. Ancak, yükseköğretim kurumları bu yönetmeliğin 8. ve 11. Maddelerinde belirtilen şartları yerine getirmek kaydı ile senatolarının gerekçeli kararı, rektörlerinin önerisi ve Yükseköğretim Kurulu'nun onayı ile lisans ve lisansüstü programlarının tümünde veya bazılarında eğitim öğretimi yabancı dilde yapabilirler".*[4]

Bu maddeye göre yabancı dille eğitim-öğretim yapan lisansüstü programlarda tezler yabancı dilde yazılmakta, yeterlik ve tez sınavları yabancı dille yapılmaktadır. Ayrıca daha başka avantajlar da sağlanmıştır.

Özet olarak yapılan bu açıklamadan anlaşılacağı üzere, bu gün bir kısım devlet ve vakıf ünivesitelerinin eğitim ve öğretim programlarında bilim dili olarak kısmen veye bütünüyle Türkçenin yerini İngilizce almış bulunmaktadır. Böyle bir uygulamanın getirdiği sonuçların verimlilik derecesi bilimsel bir değerlendirmeden geçirilmelidir. Daha sonra bu noktaya yeniden döneceğiz. Ancak, burada özellikle vurgulamak istediğimiz husus, ana dilimizin bir bilim dili olarak yetersiz ve değersiz bulunarak yerine müstemleke ülkelerde olduğu gibi İngilizcenin geçirilmiş olması, vaktiyle Osmanlı devletinde Türkçenin hor görülerek geri plâna itilip Arapça ve Farçanın baş tacı edilmesinden farklı bir tutum değildir. Bu tutum yanlış bir dil politikasının göstergesidir. İleride doğuracağı sonuçlar bakımından da onun kadar yıkıcı ve tehlikelidir.

[4] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Mümin Köksoy, age, s. 13-23'e bak.

Levent Şahverdi Arşivi

3 . Şimdi gelelim Türkçenin bir bilim dili olma özelliklerine sahip olup olmadığı konusuna:

Bir dilin *bilim dili* olma niteliğini taşıması öncelikle bir kültür dili olma özelliğini taşımasına bağlıdır. Bir dilin kültür dili niteliğine ulaşabilmesi de o dili konuşan ulusun tarih boyunca biriktirdiği kültür değerlerinin dile aktarılmasına, dolayısıyla dilin eskiliğine, yapı ve işleyişindeki olanaklara ve tarihî gelişme şartlarının doğurduğu sonuçlara bağlıdır.

Dilimizi bu ölçütler (kriterler) açısından değerlendirdiğimizde Türkçenin Milattan birkaç bin yıl öncesine kadar uzanan çok eski bir geçmişi bulunduğu bugün bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu bir sonuçtur.[5]

Türkçenin elimizde olan ilk yazılı kaynakları ise VI-VIII. yüzyılların büyük bir Türk devleti olan Köktürler dönemine girer. *Orhun Abideleri* yahut *Göktürk Yazıtları* diye adlandırılan yazılı anıtlar bu dönem dilini temsil eden şaheserlerdir. Köktürk - Uygur ve Karahanlı Devletlerinin birbirinin devamı niteliğindeki yazı dillerini içine alan VI-XI-XIII. yüzyıllar arasındaki dönem, bilindiği üzere Türk dili tarihinde *Eski Türkçe* dönemi diye adlandırılır. Bugün dilimizde bu dönemleri temsil eden büyüklü küçüklü hayli eser vardır. Bu eserlerin dili üzerinde çeşitli yönlerden yapılmış olan araştırmalar, Eski Türkçenin kavram alanı ve kapsamı ile söz varlığı ve dil yapısı bakımından gelenekli, oturaklı köklü bir dil olduğunu ortaya koymaktadır.[6] Bu durum, dilin böyle bir düzeye ulaşabilmek için uzun bir gelişme döneminden geçtiğinin de ifadesidir. XI. yüzyılın *Kutadgu Bilig* gibi felsefî, *Divan-u Lûgat-it Türk* gibi ansiklopedik sözlük niteliğindeki iki eseri bile tek başına bu dönemi temsil edebilecek güçtedir.

XIII. yüzyıldan başlayarak Türk dili bir dallanma sürecine girmiş, dilin Oğuz-Türkmen, Kıpçak unsurlarına dayanan Güney-Batı ve Kuzey-Batı kolları ile Eski ve Orta Türkçenin dallanmasından oluşan Kuzey-Doğu ve Güney-Doğu kollarını oluşturmuştur. Bugün Türk Dili Sibirya'dan Hint Okyanusu'na, Lehistan'dan Kuzey Afrikaya, Moğolistan'dan Balkanlara kadar uzanan geniş coğrafyada 200 milyon dolayında Türk insanı tarafından konuşma ve yazı dili olarak kullanılmaktadır. Hem tarihî derinliği hem de coğrafya genişliği vardır.

4. Eğer konuyu yalnız Türkiye Türkçesi açısından ele alırsak, Türkiye Türkçesini oluşturan ilk belirtileri ta Köktürk Devleti içindeki Oğuz boylarının

---

[5] Doğan Aksan, "Eski Türk yazı dilinin yaşıyla ilgili yeni araştırmalar", *TDAY-Belleten,* 1975-76 (TDK, Ankara 1976), s. 133-141 : Zeynep Korkmaz, "Köktürkçede isimden fiil türeten ekler ve köken yapıları üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 1,* TDK yay., Ankara 1995, s. 188-194, 195-202.

[6] A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* Otto Harrassowitz, Wiesbaden, dritte Auflage, 1974. Türlçeye çev. : Mehmet Akalın, *Eski Türkçenin Grameri,* TDK yay., Ankara 1974. Marcel Erdal, *Old Turkic Formation, Wiesbaden Otto Harrassowitz*, 1991, 874 s.

Levent Şahverdi Arşivi

lehçesine kadar uzanmakla birlikte[7] Anadoluda Oğuzcaya dayalı bir yazı dilinin kuruluşu eldeki belge ve verilere göre XIII. yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu yazı dili XIII-XV. yüzyıllar arasında *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi*, XVI-XIX. Yüzyıllar arasında Osmanlı Türkçesi, Osmanlıcanın daha sade bir devamı olan Tanzimat dönemi Türkçesi ve 1910'lu yıllardan günümüze kadar olan dönemi de Türkiye Türkçesi (Çağdaş Türkiye Türkçesi, Cumhuriyet Türkçesi) diye adlandırılan dönemlere ayrılır. Bütün bu dönemlerde Yunus Emre'den, Gülşehrî'den, Âşık Paşa'dan, Dede Korkut'tan başlayarak, Fuzulî, Bakî, Nedim, Şeyh Galip, Namık Kemal, Tevfik Fikret, H.Rahmi, Yakup Kadri, Ömer Seyfettin, Yahya Kemal, Ahmet Haşim, Reşat Nuri, Kemal Tahir, Ahmet Muhip Dıranas, Orhan Veli vb. pek çok yazar, düşünür ve bilim adamı yoluyla günümüze kadar uzanan yazı dili, çeşitli san'at, kültür ve bilim dallarında binlerce eser ortaya koymuştur. Bu eserlerin çoğunda dil bir oya inceliği ve düşünce derinliği ile işlene işlene geliştirilmiş yüksek bir anlatım gücü kazanmıştır. Bu yazı dili aynı zamanda yüksek düzeyde bir kültür ve bilim dili olarak hizmet vermiştir.

Bugünkü Türkiye Türkçesi, gerisinde bıraktığı bütün bu uzak ve yakın dönemlerin birleşerek günümüz şartlarına göre azçok yenilenerek biçimlenmiş bir uzantısıdır.

5. Dilimizin yapı ve işleyiş özelliklerine gelince: Türkçe *eklemeli diller (bağlantılı diller, iltisaklı diller, agglutinative languages)* grubundan olduğu ve yeni kavramları sabit söz köklerine eklenen çeşitli eklerle karşıladığı için, yapısı bakımından gelişmeye ve zenginleştirilmeye çok elverişli bir dildir. Söz gelişi *bil-* gibi bir fiil kökünden *bil-in-* diye ikinci bir fiil gövdesi, buna da yeni bir ek eklenerek *bil-in-ç* ismi türetilebilir. *Bilinç* ismine dayanılarak *bilinç + le-n-, bilinç + siz + len-, bilinç + siz + leş-* gibi her biri başka bir anlam veya işleve karşılık olan yeni türetmeler de yapılabilir.

Türetme eklerindeki düzen ve bolluk dilin yaratma gücünü ve sistemindeki gelişme olanaklarını daha da genişletir. Üstelik türetme eklerinin yeterli olmadığı yerlerde birleştirme (iki ya da daha çok sözü yeni bir kavram oluşturacak biçimde bir araya getirme) yoluna başvurularak da yeni anlamda kelimeler yapılabilir. Nitekim *alçı taşı, çalar saat, fıstık rengi, trafik düzeni, san'at anlayışı, üst geçit, aslanağzı* (çiçek), *hanımeli* (çiçek), *agaçkakan* (kuş), *karnıyarık* (yemek) *dolma kalem, dedikodu, hacıyatmaz, başı dik, gözü açık* gibi yüzlerce söz bu yolla ortaya konmuştur.

Dilimizde *yiyecek, içecek, keser, dolmuş, tanıdık, gözde* (itibarlı insan, sevgili), *yüzde* (matematikte bir oran) gibi bazı eklerin donmuş, kalıplaşmış

[7] Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 1,* TDK yay., Ankara 1995, s. 205-216.

Levent Şahverdi Arşivi

olmasıyla oluşan sözler de vardır. *Göze gir-, göze bat-, gözden düş-, el elden akıl akıldan üstün olmak, Tosya'ya pirince giderken evdeki bulgurdan olmak, armut piş ağzıma düş, çam sakızı çoban armağanı* gibi deyim niteliğindeki, bir kavramı karşılamak için kullanılan söz kalıpları ise, Türkçenin anlam yapısındaki zenginliğin, uslûp yapısındaki incelik ve güzelliğin tanıklarıdır.

6. Yukarıdan beri açıklanagelen ve gelişmişlğine işaret eden bu özelliklerine rağmen, ne yazık ki bugün dilimiz önemli bir sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu sorun aydınlarımızca Türkçenin yeterince doğru ve güzel kullanılmamasına yol açan etkenler yanında bir de yabancı söz ve etkilere açık bir duruma getirilmiş olmasıdır. Birinci sorun, üzerinde sürekli olarak durulduğu ve bu konuda yapılan çeşitli yayınlarda da açıkca dile getirildiği üzere, genellikle Ana dili eğitimi ile ilgili yöntem, program ve uygulamalarla ilgilidir. İkinci sorun zamanla dilimizi yozlaşmaya, kendi özünü ve kişiliğini yitirmeye doğru sürükleyecek olan yabancı kelimelere açık duruma gelme sorunudur.

Bu ikinci sorun dayanağını dilin *dış* yapısındaki etkenlerden almaktadır. Özellikle belirtmek gerekir ki, dilin yukarıda belirttiğimiz iç yapısı dışında bir de dış yapısı vardır. Zaman içinde sürekli bir akış hâlinde olan dildeki bütün değişme ve gelişmeler ya yukarıda belirtildiği üzere dilin kendi iç yapısından kaynaklanır, ya da dış yapısından... İç yapı değişmeleri olağan şartlar altında olağan bir seyir izler ve dili geliştirir. Dilin dış yapısı ise dış etkilere yani yabancı dillerin etkisine açık olan yanıdır. Bu nedenle dilin dış yapısında kendini gösteren değişmeler genellikle yabancı dillerin etkisinden kaynaklanan değişmelerdir.

Geçmişte olduğu gibi bugün de, hele bilgi çağına girilen küreselleşme yolundaki bir dünyada, komşu veya uzak ülkeler birbirleriyle çeşitli ilişkiler içine girmişlerdir. Bu ilişkiler bazen bizim vaktiyle İslam medeniyeti alanına girişimiz, Tanzimat devrinde de Batıya ve Batı medeniyetine yönelişimiz gibi, bir kültür alanından başka bir kültür alanına geçiş, yani bir kültür aşılanması biçiminde olabilir. Böyle durumlarda sosyal yapıda birtakım yenilenme ve değişmeler söz konusu olduğundan, bu durun yabancı dilden yerli dile birçok yeni kavram, kelime ve terimlerin girmesine yol açar.

İşte böyle bir geçiş ve odak noktasında dil kendisine karşı bilinçlilik, ilgi ve özen bekler...

Gerçi bir dili kendi içine hapsederek dış etkilerden korumak mümkün değildir. Olağan durumlarda her dil gereksinimleri dolayısıyla başka dillerden bazı kelimeler alabilir. Onlara da kelime verebilir. Alınan kelimeler içinde *atom* gibi, *elektirik* gibi, *demokrasi* gibi, *teknik*, t*eknoloji, tekgraf, telefon* gibi yaygınlaşarak dile maledilmiş olanları da vardır. Belli başlı dünya dillerinde

Levent Şahverdi Arşivi

bunun örneklerini görebiliyoruz. Ancak, bu türlü geçiş ve alıntıların da bir ölçüsü bir sınırı vardır. Eğer bir yabancı dilin yerli dil üzerindeki etkisi sınırlı ve ölçülü olmaktan çıkarak, bir akın hâlinde onu yıpratacak düzeye ulaşırsa o zaman yabancı dil yerli dilin iç yapısını zorlamaya başlar. Bu zorlama bir süre sonra dilin kendi olağan yaşama ve gelişme koşullarına bağlı iç yapısındaki işleme ve gelişme düzenini bozarak onu tıkanıklağa sürükler, kendi benliğinden koparak yozlaşma tehlikesiyle karşı karşıya getirir. Biz bu tehlikeyi bir kez en ağır biçimde Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşadık. XVI-XIX. yüzyıllar arasında, dilimizi Arap ve Fars dillerinin yalnız kelimeleri değil, dil kuralları ve ekleri ile de baştan başa kaplamış olması, genellikle konuşma ve halk dilinden kopmuş anlaşılmaz, tumturaklı karma bir yazı dilinin, bir edebiyat ve bilim dilinin ortaya çıkmasına yol açmıştır, dili kendi kişiliğinden koparmıştır. Söz varlığını ve gelişme olanaklarını köreltmiştir. Tanzimatla birlikte yabancı dil etkisi büyük ölçüde Fransızca kelimelerin dile girmesiyle de kendini göstermiştir.[8] İşte *dil inkılâbı* veya *dil devrimi* diye adlandırılan ve Atatürk'ün öncülüğünde başlatılmış ve yürütülmüş olan çalışmalar, 1932 yılından beri Türkçeyi kendi benliğine kavuşturma ve sağlıklı gelişme rayına yerleştirme çalışmalarıdır. Atatürk için *"Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk Dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir."*[9] Bu sözler bir dilin sosyal yapıdaki değerini ortaya koyan ve tarih bilincinden kaynaklanan sözlerdir.

Atatürk'ün Dil Devrimi ile ulaşmak istediği ana hedef:

1. Türk diline, kendi yapı ve işleyişine uygun millî bir gelişme yolunun çizilmesi,

2. Dile işleklik kazandırılarak Türkçenin çağdaş kültür düzeyinin gerekli kıldığı bütün kelime ve kavramları karşılayabilecek işlek ve zengin bir *kültür dili* durumuna getirilmesiydi.

Dilimiz bu temel ilkeler çerçevesinde 1932 yılından sonra yapılan çok yönlü çalışmalarla, Türkçenin yapı ve işleyişine ters düşen yabancı kaynaklı yüzlerce kelime, ek ve terimlerden arındırılarak, genel çizgileri ile sağlam bir yazı ve bilim dili temeline oturtulabilmiştir. Bu yolla birkaç bin Türkçe söz

[8] Bu konuda geniş bilgi için Z. Korkmaz, "Batı kaynaklı yabancı kelimeler ve dilimiz üzerindeki etkileri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C.1* TDK yay., Ankara 1995, 948-959 ; "Batı Dilleri ve Türk dili grameri üzerindeki etkileri", *TDAY-Belleten* 1997 (TDK yay., Ankara 2000), s. 49-54.

[9] Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal'in Elyazıları,* TTK yay., Ankara 1969, s. 9-19 ; Müjgan Cunbur, *Atatürk ve Milli Kültür,* Kültür Bak. yay., Ankara 1981, s. 36.

Levent Şahverdi Arşivi

kazanılmıştır. İşte örnekleri. Önce çeşitli devlet kurum kuruluş ve görevlilerinin adları *bakan, bakanlık, yargı, yargıç, Yargıtay*, *Danıştay, Sayıştay, Genel Kurmay* vb. biçimlerde değiştirilmiştir. Genel dilde: fikir */ düşünce, mahzur / sakınca, mikyas / ölçek, mesnet / dayanak, mabet / tapınak, mahreç / çıkak, mütecaviz / saldırgan, mecmua / dergi, mukallit / taklitçi, nebat / bitki, istintak / sorgu, tabı΄ / baskı, tahassüs / duygu, müddeî / davacı, naşir / yayımcı, azimkâr / azimli, heveskâr / hevesli, müşahhas / somut, mücerret / soyut, neharî / gündüzlü, leyli / yatılı, lâilaç / çaresiz, mütekebbir / kibirli; dahilen / içeriden, haricen / dışarıdan, muahharen / sonradan, hilkaten / yaratılışta, bilâmünakaşa / tartışmasız, kasten / bilerek, tebdilen / değiştirerek* vb. yığınlarca karşılık, bu yoldaki çalışmaların verimini ve Türkçenin gerek kökleri gerek ekleri bakımından işletilip geliştirilmeye ne denli elverişli bir dil olduğunu ortaya koyan tanıklardır.

Bu gerçeklere, doğu ve batı dillerinin yıpratıcı etkilerini gideren verimli gelişmelere rağmen, ne yazık ki dilimiz son yıllarda yeniden dalga dalga yabancı sözlerin akımına uğramış bulunmaktadır. Türkçeyi vaktiyle Fransızca tehdit ederken, bugün büyük ölçüde İngilizce onun yerini almış ve batı kaynaklı yabancı kelimeler (bir de çok kez kendi yazılışları ile) hem konuşma hem yazı hem de bilim dilini fazlasıyla etkiler duruma gelmiştir. Gazete ve dergi sayfalarında, reklâm programlarında moda ve giyim ürünlerinde yer alan yığınlarca marka adları bir yana, işyeri tabelalarından başlayarak, yazılı basın, televizyon ve yazı diline girmiş ve girmekte olan pek çok yabancı söz ve terim vardır. Gazete ve dergi sayfalarında yer alan yabancı sözlerin geçtiği cümleler üzerinde yapılan incelemeler ortaya koymuştur ki, bunları kullananlar bile çok zaman yerli yerinde kullanamamakta ve yazılarında anlam bulanıklığına yol açmaktadırlar. Üstelik o yazıları okuyucuların çoğu da o kelimelerin ne anlama geldiklerini bilememektedirler. Bu yaygınlık **Türkçenin yetersizliğinden değil** aydın çevrelerde tıpkı Osmanlı aydınlarında olduğu gibi; yabancı **hayranlığının gaflet uykusuna dalınmasından ve ana dilimize karşı umursamaz, sorumsuz bir tavır takınılmasından ileri gelmektedir**. Birçok aydınımız dil devriminin getirdiği bir alışkanlıkla Arapça, Farsça karşılığı olan yeni sözlerin kullanılışında bazen ölçüyü aşan yersiz bir titizlik gösterirken, ne yazık ki dilimize dalga dalga akın eden bu yabancı kelime ve terimlere karşı sınırlayıcı, bilinçli bir davranış sergileyememektedirler.

Bu tehlikeyi göz önünde bulunduran Türk Dil Kurumu, 1993 yılında kurduğu bir komisyonla, dilimize girmiş, ancak daha tam olarak yerleşmemiş olan sözlere karşılıklar üreterek, bunları iki kitapçıkta toplamış,[10] 1000 kadar

[10] *Yabancı Kelimelere Karşılıklar,* TDK yay., 1. Kitap Ankara 1995, 2. Kitap Ankara 1998.

Levent Şahverdi Arşivi

karşılığı basına, Milli Eğitim ve Kültür Bakanlıkları ile, ilgili diğer kurumlara ve kamuoyuna teklif olarak sunmuştur. Bunlar yazı ve bilim dilimizi ertkileyecek olumlu, geliştirici çalışmalardır. Yalnız şu var ki, Türk Dil Kurumunun bir yaptırım gücü yoktur. Bu konu üzerinde yaptırım yetkisi olan devlet kurumları ile dili kullanan basın mensuplarının, yazarların ve bilim adamlarının duyarlık göstemesi beklenir. Yayımlanan iki kitapçıktan aldığımız: Fr. *absürd / saçma, adisyon / hesap, alâkart / seçmeli, angajman / bağlantı,* İng. *back ground / arka plân, brifing / bilgilendirme, by-pass / damar aktarımı, check up / tam bakım, dublex / iki katlı, elimine etmek / elemek, fax / belgegeçer, enflasyon / para şişkinliği, leasing / kiralama, panorama / görünüm, parttime / yarım gün, periyodik / süreli, plasman / yatırım, sübvansiyon / destekleme, talk show / söz gösterisi* ve bunlara eklenecek yüzlerce karşılık yine Türkçenin işlekliğini ortaya koyan örneklerdir.

Gerçek durum böyle iken yazı dilini yığınlarca anlaşılmaz söze boğmak, Türk dilini koruma görevi ile bağdaştırılamaz.

Bilim diline gelince: Bilim dilinin yukarıda belirtilen genel yazı dilinden ayrılan bir yanı vardır. O da bu dilde her bilin dalı ile ilgili birtakım özel terimlerin bulunmasıdır. Bugün ülkemizin bilim dünyasında bir kısım bilim dillerinin terimlerini de yüksek oranda Türkçeleştirilmiştir. Biyoloji, Zooloji, yer bilimi (jeoloji), coğrafya bitki adları, matematik, geometri, dil bilimi, gramer, hukuk vb. alanlarla ilgili terim sözlükleri yayımlanmış ve yayımlanma aşamasındadır. Çeşitli bilim dallarında Arapça, Farsça veya İngilizce terimlere karşılık olan Türkçe b*eyincik, kulakçık, böcekçil, etçil, insanımsı, borumsu, hamurumsu, sürüngenler, mantarlar, yırtıcılar, iki çenekliler, buğdaygiller, çınargiller, kubağagiller, asalak bilimi, atardamar, yılansıbalık, eklem bacaklılar, acı yavşan, su kabağı, dağ sünbülü;* gramerde: anlam *daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması, anlam değişimi*, *birleşik cümle*, *deyim aktarımı*, *halka kıkırdak*, *soru eki*, *türemiş kelime; matematik*, geometri, fizikte, *çarpma, bölme, çıkarma, sağlama, bilinen, bilinmeyen, üçgen, dikdörtgen, açı, küp, yüzey, düzey*, *yatay, yapay, uzay, dış bükey, iç bükey* vb. yığınlarca terim de terimleşmede dilin başarısını ve yatkınlığını ortaya koyan örneklerdir.

Çağımızın en yeni bilim ve teknoloji dalı olan bilgisayar uzmanları bu alanda 20. 000'in üzerinde yeni terim oluştuğunu söylüyorlar. Bugün ülkemizde bu terimlerin pek çoğuna Türkçe karşılıklar bulunmuş veya bulunma çalışmaları yapılmaktadır: *açıklık* (aperture), *açılan menü* (drop-down menu), *akışkan* (fluid), *azalan sıra* (descending order), *azalma miktarı* (decrement), *bağımsız değişken* (argument), *bakım* (maintenance), *bakışımsız* (asymmetric), *Baş aşağı* (Upside down), *başlangıç* (initial), *başarım* (performance), *çevrebirimi* (peripheral), *çekici* (tractor), *çentik* (notch), *çevrimsel gönderme* (circular reference),

Levent Şahverdi Arşivi

çıkış noktası (outlet), *dağıtımlı işlem* (distributed processing), *damga dizgisi* (character string), *denetim kolu* (paddle), gibi yüzlerce terimin karşılıklarının olması da Türkçenin yaratma gücüyle ilgilidir.

Ayrıca, terim yapma ya da yabancı terimlere karşılık bulma işi bilim adamlarının aslî görevleri arasındadır. Bu nedenle her bilim adamı yazdığı kitaptaki yabancı terimlere Türkçe karşılıklarını da koymak, bunları aynı alandaki meslektaşları ile tartışıp olgunlaştırarak birliği götürmek görevini de üstlenmek durumundadır.

Yukarıdan beri yapılagelen açıklamalar, gösteriyor ki Türkçe bilim dili olma açısından asla yetersiz değildir: Bizce yetersizlik onun özelliklerinin ve yaratıcılığının bilinememesinden, ona gereken özen ve ilginin gösterilmemesinden kaynaklanmaktadır. Konuya bu yönü ile ilgi gösterecek yerde, *şartlanmış yanlış bir zihniyetle* Türkçenin Bilim dili olarak yetersizliğinden söz ederek yabancı dilde eğitim-öğretim ve yayına ağırlık tanımak dilimize karşı haksızlıktır, saygısızlıktır. Onun zamanla yeni bir çıkmaza sürüklenmesine göz yummaktadır. Bu durum Atatürk'ün dil devrimi ile hedeflemiş olduğu ana ilkelere de ters düşer. Dolayısıyla bu ilkelere karşı bir duyarsızlık ve vurdumduymazlık anlamı taşır.

Yabancı dildeki bir eğitim ve öğretimin kalite yönünden beklenen oranda bir sonuç verip vermediği de üzerinde ayrıca durulup tartışılması gereken bir konudur. Yalnız ünlü dil bilimcilerin ileri sürdüğü bir temel görüş vardır ki, o da ancak insanın en iyi biçimde kendi dilinde düşünebildiği, verimliliğini ve yaratıcılığını da kendi dilinde gösterebildiğidir.. Gerçek durum böyle iken yüksek öğretim kurumları ile ilgili yönetmeliklerde yabancı dilde eğitime üstünlük tanıyan bazı maddelerin yer almış olması Türk dilini destekleme değil köstekleme doğrultusundadır.

Bilindiği gibi ünivesitelerimizdeki akademik yükseltme ve atamalarda yayınlar yabancı dilde ve yabancı ülkelerde olanlara yüksek, Türkçe olanlara düşük puan verilmektedir: Aradaki fark 3–5 misline kadar çıkmaktadır. Böylece yabancı dildeki araştırma ve yayınlar, aynı nitelikteki Türkçelerine oranla daha değerli sayılmakta ve öncelikle yabancıların yararlanmasına sunulmuş olmaktadır.

Eğitim ve öğretimde yabancı dili Türkçenin önüne geçiren madde ve uygulamalara yer vermek, ana dilini eğitim dili yapmayanlara, ana dilini bilim dili olarak kullanmayanlara ve bilimsel eserlerini yabancı dilde ve yabancı ülkelerde yayımlayanlara birtakım üstünlükler tanımak, Türk dilinin bir bilim dili olarak kabul görmediğinin tesçili niteliğindedir. Türk dilini, Türk kültürünü, Türk benlik ve kişiliğini bilimsel yönde hor görme ve şartlanmışlığın görüntüleridir. Biz ilgili ve yetkililerin bu konuya parmak basarak yapılan

Levent Şahverdi Arşivi

yanlışlıklardan dönülmesi gerektiği görüşündeyiz. Çünkü bir veya daha çok yabancı dili iyi öğrenebilmiş kimselerin bilimsel güçlükleri de kolayca yenebileceği düşüncesindeyiz. Sözlerimizi Atatürk'ün : *"Türk dili dillerin en zenginlerindendir, yeter ki, bu dil şuurla işlensin!"* sözleriyle bitirmek istiyoruz. Bu söz yalnız bir devlet kurucusu olarak değil, aynı zamanda bir düşünür olarak da bilimsel gerçeği, kısa ve özlü bir anlatımla gözler önüne seren ve bizleri ana dilimiz konusunda, *taşıdığı derin anlam dolayısıyla* bilinçli olmaya davet eden üstün değerde bir sözdür.

Türk Dili, S. 595 (Temmuz 2001), s. 7–19.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCEDE TÜRK DİLİNİN YERİ
ve
GÜNÜMÜZ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bugün Türk Dil Kurumunun kuruluşunun 69. yılını kutluyoruz. Bu kurumun (ilk adıyla *Türk Dili Tetkik Cemiyeti*'nin) 11 Temmuz gecesi Atatürk'ün kendi eliyle çizdiği ve yapılacak çalışmaların çerçevesini belirlediği bir taslakla 12 Temmuz 1932 tarihinde resmen kurulmuş olması, dil ve kültür tarihimizde önemli bir dönüm noktasıdır. Gerçi, Türk tarihinde kültür şekillenmeleri açısından dönüm noktası oluşturan birçok olay vardır. Ancak, bunlar genellikle ya toplumdaki siyasî ve sosyal akışın ortaya koyduğu şu veya bu doğrultudaki doğal sonuçlardır. Yahut da birtakım edebî hareketlere bağlı değişme ve gelişmelerdir. Konuya yalnız Türk dili açısından bakıldığında, Cumhuriyetten önceki dönemlerde "dilde sadeleşme hareketleri" veya "akımları" diye adlandırılan kısmî birtakım yönlendirme çalışmaları olmuştur. Ancak, bunların hemen hepsi de edebî etkinliklerin ortaya koyduğu aşamalardır. *Yeni Lisan* akımı bir yana bırakılırsa, ötekilerde konuya sistemli bir yöneliş ve yaklaşım da yoktur. Cumhuriyet dönemine girildiği zaman yazı dilimiz, yüzyıllar boyunca horlana horlana, Arapça, Farsça ve bir dereceye kadar da Fransızca gibi yabancı dillerin baskısı altında kala kala, kendi benliğini ve gelişme gücünü yitirmiş, halkın dilinden kopmuş, Türkçe ile Arapça ve Farsça'nın söz ve kurallar karışımından oluşan üçüzlü karma bir dil yapısındadır.

Türk Dil Kurumunun kuruluşu ile başlayan dil ve kültür hareketi ise, tarih bilinci ile yüklü bir devlet başkanının plânlı ve programlı bir yönlendirme ve dilimize sağlıklı bir gelişme yolu çizme hareketidir. Bu bakımdan daha önceki dönemlere benzemeyen kendine özgü kapsamlı bir niteliği vardır.

Bir devlet kurucusu, üstün düzeyde bir devlet adamı ve aynı zamanda bir düşünür olan Atatürk'ün, gerçekleştirdiği yenileşme hareketleri içinde Türk tarihine ve Türk diline özel bir yer ayırmış olması, doğrudan doğruya onun devlet anlayışı ile ilgilidir. Devrimler ile devlet anlayışı arsındaki ilke koşutluğundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de izlediği dil politikası ondaki ulusal devlet anlayışının gereğidir.

Atatürk, kurduğu Türkiye Cumhuriyetini Türk toplumunun tarihî ve sosyal şartlarının gerekli kıldığı sağlıklı temellere oturtmayı amaç edinmiş bir yenilikçidir. Gerçekleştirdiği bütün devrimlerin dayandığı ilke, Türkiye Cumhuriyetini siyasî yapısı bakımından olduğu kadar sosyal yapısını biçimlendiren kültür değerleri açısından da çağdaş bir devlet durumuna

Levent Şahverdi Arşivi

getirmekdir. Kendi demeçlerinde o günün diliyle *"asrî", medenî", "muasır medeniyet seviyesi"* gibi sözlerle dile getirdiği çağdaşlaşma, devrimlerin temel dayanağıdır. Çünkü gelişmiş dünya şartlarına ve çağın gereklerine ancak bu yolla ayak uydurulabilecektir. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyetinin dayandığı devlet felsefesi ile devrimlerin dayandığı fikir temeli arasında tam bir koşutluk vardır.

Atatürk'e göre, çağdaşlaşmanın iki yönü vardır. Birincisi kültür yönüdür. Çağdaşlaşırken bir milletin tarih boyunca biriktiregeldiği sosyal değerler bütünü demek olan millî kültüre değer verilmeli ona sahip çıkılmalıdır. Çünkü Türk milletinin bağımsızlığını ayakta tutacak ve varlığını sonsuza ulaştıracak olan değerler kültür değerleridir.

İkincisi de çağdaş gelişmelerin doğurduğu sonuçların millî kültür değerleri ile kaynaştırılması, ona sindirilmesidir. Çünkü sindirilememiş ve yaratıcılığa yöneltilememiş değerler taklitçilikten öteye geçemez. Millî kültür temeline dayandırılmış olan böyle bir devlet anlayışı, veciz ifadesini, Atatürk'ün *"Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür. Milli kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir"*[1] sözlerinde bulmuştur.

Bir milletin sosyal yapısında var olan bütün ortak özellikleri, aydın karakteri ve kültür değerleri, varlığını dille ortaya koyduğu için dil ile kültür arasında çok sıkı bir bağ vardır. Dil sosyal yapının aynası, millî kültürün temel taşıdır. Bu nedenle Atatürk'ün dil politikası, millî kültür politikasının da önemli bir parçası olmuştur. Atatürk, dil ile toplumu bütünleştiren bu sosyal gerçeği : *"Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin; kısacası, bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir"*[2] sözleriyle çok açık ve anlaşılır bir biçimde ifade etmiştir.

Atatürk, dilin korunup geliştirilmesinde toplum bilincinin önemli bir etken olduğunu ve toplum bilinci ile dilin işlenip zenginleştirilmesi arasında sürekli bir etkileşim bulunduğunu da hepimizin bildiği şu veciz sözlerle dile getirmiştir:

"*Millî his* (yani toplum bilinci) *ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında* (gelişmesinde) *başlıca*

---

[1] "Milliyete Temel Olan Dil Birliği", *Türk Dili,* s. 182 (Kasım 1986), s. 90; Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili* (Belgeler), TDK yay. Ankara 1992, s. 191.

[2] İnan, Afet, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları,* TTK yay., Ankara, 1969, s. 18; Korkmaz, Zeynep, *Atatürk ve Türk Dili* (Belgeler), TDK yay., Ankara, 1992, s. 191.

Levent Şahverdi Arşivi

müesserdir (etkendir). *Türk Dili dillerin en zenginlerindendir yeter ki bu dil şuurla* (bilinçle) *işlensin!*

Ülkesini, yüksek istiklâlini (bağımsızlığını), *korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.*[3]

Yukarıda dayandığı fikir temellerini kısaca belirtmeye çalıştığımız dil devriminin ulaşmak istediği ana hedefi de özet olarak:

1. Türk dilinin tarihî zenginliklerini ortaya çıkaracak bilimsel araştırmaların yapılması, kaynak eserlerin yayımlanması,

2. Türk dilinin kendisine yabancı kalmış unsurlardan arındırılması ve üzerinde yapılacak çalışmalarla çağdaş dünyanın gerekli kıldığı bütün kavramları karşılayabilecek, yüksek düzeyde bir bilim ve kültür dili durumuna getirilmesi, noktalarında toplanabilir.

Aradan geçen 69 yılda, dilimiz bu alanda yapılan çok yönlü çalışmalar ve bilimsel araştırmalarla hayli yol almış; kendisine yabancı kalan yığınlarca Arapça, Farsça sözcük ve eklerle, bir kısım batı kökenli yabancı sözler dilden atılarak yerlerine eski yazılı kaynaklardan, halk ağızlarından aktarmalar veya yeni türetmeler ile Türkçe karşılıklar konmuştur. Bunların sayısı, 5000'i aşmış bulunmaktadır. Atatürk'ün kendi eseri olan ve 1927'de yayımlanmış olan büyük *Nutuk*'un o günkü dili ile Günümüz Türkçesine aktarılmış, bugünkü Nutuk dili arasında yapılacak şöyle sıradan bir karşılaştırma bile dilimizi Türkçeleştirme yönündeki gelişmeleri bütün boyutları ile ortaya koyacak niteliktedir. Aynı durum öteki eserler için de söz konusudur.

Bugün Türkiye Türkçesi, önünü tıkayan pürüzlerin ayıklanmasından sonra, genel çizgileri ile, anlatım gücü ve türeticiliği hayli genişlemiş; kendi kendini geliştirebilecek bir işlekliğe kavuşturabilmiştir. Eğer bazı bilim alanlarındaki terim yetersizliği bir yana bırakılırsa, bilim dili olarak da kültür dili olarak da yeterli bir olgunluk düzeyine yükselmiştir.

Kaldı ki, bu dil, asırlardan beri doruk noktasına ulaşmış nice eserleri, ince, zarif, mecazlı kullanılışlardan oluşan deyimleri, yüzyılların deneylerinden süzülerek günümüze kadar gelebilmiş hikmetli sözleri ile güzelliğini anlatım gücünü ve zenginliğini ispatlaya gelmiş bir dildir.

Ancak, bütün bu olumlu durum ve gelişmeler yanında üzülerek belirtmek gerekir ki, bugün dilimizle ilgili çeşitli etkenlere bağlı yeni birtakım sorunlarla karşı karşıya bulunmaktayız. Bu sorunları da:

1. Dilin kullanımı ile ilgili sorunlar,

2. Türkçeye batı kökenli yabancı dillerin, özellikle İngilizcenin akın etmesinden doğan sorunlar,

---

[3] Arsal, Sadri Maksudî, *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları İlim ve Sanat yay., 1930, İç kapak sayfası.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Yabancı dilde eğitim ve öğretimi ön plâna çıkaran eğitim-öğretim ve bilim dili ile ilgili sorunlar olmak üzere başlıca önemli üç ana noktada toplamak mümkündür.

1. Dilin kullanımı ile ilgili sorunlar kendi içinde: telaffuz yani *söyleyişle* ilgili aksaklıklar, imla yani *yazım* ile ilgili yanlışlar, söz varlığımızdaki daralma ve anlatım kısırlığı ile ilgili yetersizlikler, yabancı filmlerin Türkçeleştirilmesinde ve aktarılmasında görülen taklitçi aksaklıklar gibi çeşitli dallanmalar gösterir.

Dilimiz; söyleyişi, imlası, söz dağarcığı ve her türlü anlatım özellikleri ile bir bütünlük taşır. Bunlardan birinde kendini gösteren aksama, dilin sırtına yüklenmiş bir kambur gibi sırıtmaya başlar. Zamanla da dili içinden çıkılmaz bir yozlaşmaya doğru sürükler. Bugün içinde bulunduğumuz durum ne yazık ki sık sık böyle bir görüntü sergilemektedir. Bu konuların her biri, üzerinde ayrı birer konuşma yapılacak genişliktedir. Ne var ki, zaman darlığı dolayısıyla biz burada birkaç örnek vermekle yetinmek durumundayız.

Hepimizce bilindiği üzere, dilimizde her dilde olduğu gibi çok eskiden beri kullanılagelmiş ve bugün artık yerlileşmiş sayılan birtakım yabancı sözler vardır. Bunlar dilde yer aldığına ve kullanıldığına göre, telâffuzlarının, yani söyleyişlerinin de ses yapılarına uygun olması gerekir. Ama bu konudaki sorumsuzluk ve bilgisizlik yüzünden doğu ve batı kökenli birçok söz ses yapıları bakımından TV kanal ve programlarında spikerlerin, program sunucuların, makam ve mevki sahibi aydın kimselerin konuşmalarında, yer yer kulakları ve yürekleri tırmalayan bir yanlışlıkla telaffuz edilmektedir. *Gönderme* diyecek yerde *atıf yapma* değil *ātıf yapma, āvize* yerine *av³ze, ayar* yerine *āyar, demokrasi* yerine *demokrāsi, dalâlet* "yolunu şaşırma" yerine *delâlet* "aracılık", *paranın nemāsı* yerine *paranın neması*, *operasyon* yerine *oparasyon, ra®³p* yerine *rākip, sāha* yerine *sahā, şa®³* yerine *şāk³, bu kabil işler* yerine *bu kābil işler, tar³kat* yerine *tarikāt, zah³re* "tahıl" yerine *zāhire; i®āmet* "oturma" yerine *ikâmet, sukut-ı hayal* "hayal kırıklığı" yerine *sükût-ı hayal, halel* "zarar" yerine *helâl* "dince yasaklanmamış olan", *diyānet işleri* yerine *dināyet işleri, hafriyat* "kazı" yerine *harfiyat, mahvet-* yerine *mahfet-, porte* yerine *portre, tasfiye* yerine *tasviye, şefkat* yerine *şevkat, cirim* yerine *cürüm* gibi anlam bakımından da karışmalara yol açan söyleyişler sık sık karşılaşılan örneklerdir. Bunlara yabancı sözlere özenilerek Türkçe sözlerin vurgu yerlerini değiştiren söyleyişler, Türkçenin en basit dil kurallarını bilmemekten kaynaklanan *Rus dilinde* veya *Rusçada* diyecek yerde *Rusça dilinde, İngilizce* dilinde, *Macarca* dilinde denmesi *süt kaynağı* yerine *sütsel kaynak, görme bozukluğu* yerine *görsel bozukluk* denmesi ve yazılması türünden daha nice yanlışlıklar eklenebilir.

Levent Şahverdi Arşivi

Durum, imla ve anlatım özellikleri yani dilin kullanımı bakımından da iç açıcı sayılmaz.

Türk Dil Kurumu, ülkemizde 69 yıldır süregelen ve kişilerin özel görüşlerine göre biçimlendirildiği için bir türlü durulamamış olan imlayı Türkçenin yapı ve işleyişine uygun bir düzene sokmak için, her türden yüzlerce sözcüğü birer dökümden geçirerek aynı tür ve nitelikte sözlerin yazımlarını birer kurala bağlamıştır.

Yayın ve basın organlarınca, eğitim öğretim ve kamu kuruluşlarınca, 2000 yılında yayımlanan bu kılavuza uyulduğunda, kısa sürede sorunun kendiliğinden çözüleceği inancındayız.

Zengin ve güzel Türkçemizi yozlaşmaya iten nedenlerden biri de gençlerimizin ve bir kısım aydınlarımızın söz dağarcığı azlığından kaynaklanan anlatım büzülmesidir. Söz gelişi *şeref, haysiyet, itibar* sözleri arasında artık bir anlam inceliği görülmemekte *haysiyet, gurur, şeref, izzetinefis* gibi anlam inceliklerini (çalar, müans) taşıyan sözler hep *onur* sözü ile karşılanmaktadır. Gencimiz ve aydınlarımız her dili dara geldiği yerde *olay* sözüne yapışıvermektedir: *ev olayı, giysi olayı, sergi olayı* vb. *şey, yani, hayret bir şey* gibi sözler de yine bu eksikliğin belirtileridir. *Sebep* anlamındaki *neden* kelimesinin yaygınlaşması *vasıtasıyla, dolayısıyla, münasebetiyle, yüzünden bakımından, ilgili olarak, yol açmak* gibi sözlerdeki anlam inceliklerini de siler olmuş konuşma ve yazılara yadırganan bir tek düzelik katmıştır.

Bizce burada önemli olan husus, dilde ilericilik gericilik saplantısına kapılmadan, dilden atılamamış ve bugün artık Türkçenin de malı sayılan bu sözleri yerli yerinde kullanarak anlatım büzülmesine ve kısırlığa engel olmaktır. Söz gelişi *sözcük* de bizim malımızdır. *Kelime* de... Gerektiği yerde *sözcük*'ü, gerektiği yerde de söz veya *kelimeyi* yeğleyebiliriz. *İsim* de bizim malımızdır *ad* da yerine göre *ismi cismi* belirsiz de diyebiliriz. *Adı sanı* bilinmiyor da diyebiliriz. *kent* de bizim malımızdır, şehir de... Başkent diyebildiğimiz gibi *Eskişehir, Yenişehir, Nevşehir, Gülşehir* ve *Kırşehir* de diyebilmekteyiz. Yine *asır* da Türkçenin malı olmuştur, *yüzyıl* da. Artık bugün Türkçeye zararı dokunmayan bu türlü basit konularda bağnazlık etmemeli dildeki asıl tehlikeyi göğüslemeye yönelmelidir.

Dilimiz bir yandan da çeşitli deyimler, etkili veciz sözler, yer yer anlatıma tanıklık edecek atasözleri ile bezenmiş dolgun içerikli, canlı ve etkileyici üslupta konuşma ve yazılar yerine genellikle bugün artık argolu, niteliksiz birtakım söz ve anlatımların da baskınına uğramış durumdadır: *Bittim yaa, yetti bee, yok bee, sinir oluyorum, kek* (saf), *küt, vav : vav ne iş* (şaşma), *manyamış, saloş, çok kazık, kafayı yemek, nabersin ?, matrak bi olay, yemezler*

Levent Şahverdi Arşivi

(inanmadım), *harbiden* (gerçekten), *kafalamak* (alay etmek) vb. bu gerileyişin tipik birkaç örneğidir.[4]

Bütün bu görüntülerin altında yatan ana sebep, bizce Türkçe eğitimindeki yetersizlik ve duyarsızlıktır. Gençlerimize güzel dilimizin tadını verecek dolgun içerikli eser okuma ve kendilerini geliştirme alışkanlığının kazandıramamış olmasıdır.

2. Dilimizde yozlaşmaya yol açan ve sorun oluşturan etkenlerden biri ve belki en tehlikelisi de bugün dilimizin batı kökenli yabancı sözlerin akınına uğramış olmasıdır. Tanzimat ve sonrası dönemlerde çeşitli diplomatik, siyasî ve kültürel ilişkilerle Fransızca kelime akınının ağır bastığı dilimiz, şimdi de pek yaygın biçimde İngilizce sözlerin baskısına uğramıştır. Kısmen yabancı dilde eğitimden, kısmen karşılık bulma zahmetine katlanmadan batıdan giren kavramları, kelimeleri ile birlikte karşılama eğiliminden, kısmen uluslar arası çok yönlü ilişkilerden ve küreselleşmeden ve daha çok da yabancı dil hayranlığından kaynaklanan bu salgın, söz varlığımızı yaban otları gibi sarmaya başlamıştır. En üzücü tarafı da günlük yaşamımıza girecek kadar etkin duruma gelmiş olmasıdır. Ne yazık ki, bugün büyük şehirlerimizdeki ticarî, kuruluş, işyeri ve dükkân adlarından başlayarak vitrinlerinde sergilenen çeşitli üretim ürünlerine ve yabancı dildeki yazılışlarına kadar bizleri zaman zaman kendi ülkemizde olup olmadığımızı düşündürecek düzeylere ulaşmaktadır. İşte birkaç örnek: *Adidas, Alchemy, Anna Butik, Austins of Ankara, Bolero, Boy London, Blue Moon, Calvin Klein, Club Gianni, Cotton Club, Communication Center, Chicken House, Hollywood Kuaför, Capella Music Shop, Black and White Kuaför, Group Sanfa, Joyce Young Fashion, Polo, Red Apple, Ouick Silver, The Little and Big, Veni Vidi* vb. Aynı durum *Aksiyon, Tempo, Oskar, Number One, Vizyon, Sky Life* gibi çeşitli dergi adlarında da yer almaktadır. İş yeri adları üzerinde bir inceleme yapan değerli bir meslektaşımız, tek bir ticaret merkezindeki 188 iş yerinin yalnız 38'inin adının Türkçe, 94'ünün bütünüyle yabancı 55'inin ise yarı Türkçe yarı yabancı olduğunu tespit etmiştir. Buna göre Türkçe iş yeri adlarının oranı yaklaşık %20'yi yabancı adlarınki %51'i karışık olanları da %29'u bulmaktadır.[5]

Biz de bu konuda yaptığımız birkaç soruşturmaya, çeşitli ürünlere ve iş yerlerine yabancı ad verilmesinin müşteri çekme açısından çok etkili olduğu karşılığını almış bulunuyoruz.

---

[4] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Korkmaz, Zeynep, "Dilimizin Dünkü ve Bugünkü Sorunları ve Çözüm Yolları", *Türk Dili*, S. 500 (Ağustos 1993), s. 155-180 ; "*Günümüzde Dil Yozlaşması*", *Türk Dili,* S. 542 (Şubat 1997), s. 129-135.

[5] Nevzat Gözaydın, "Türkçe Bilinci ve Karum", *Türk Dili*, S. 585 (Eylül 2000), s. 231.

Levent Şahverdi Arşivi

11 Temmuz 2001 tarihli *Milliyet* gazetesinde (s. 21) yer alan "İşyeri İsimleri Türkçe mi Olmalı?" başlıklı yazıdan aktardığımız şu değerlendirme de yaptığımız tespiti pekiştirme bakımından ilgi çekicidir. *Almira kuaför* salonunun sahibi bakınız ne diyor:

"Yabancı isim müşteriye cazip geliyor. *Almira* Portekizce *doğa* ve *güzellik* anlamına geliyormuş. Ayrıca kulağa da hoş geliyor. Bayanlar aralarında Almiradaydım diye konuşmayı seviyor. Çünkü havalı ve sempatik bir isim. Almira'ya herkes geliyor. Ama Türkçesi olan *doğa* ve *güzellik* koysak kimse gelmiyor." Aynı sütunda "Varlığımıza Tehdit" başlığını taşıyan bilinçli bir değerlendirme de var. Ancak, örneğini verdiğimiz yaygın tutum, yabancı hayranlığının ve yabancı taklitçiliğinin toplumdaki ana dili sevgi ve bilincini ne denli köreltmiş olduğunun çok acı bir göstergesidir. Aynı durum, dilimize akın etmiş Fransızca ve İngilizce ağırlıklı yüzlerce batı kökenli terim ve sözlerde de kendini göstermektedir. Bunların bir kısmı uluslar arası nitelikte ortak sayılabilecek sözler olsa da yüzde sekseni yozlaşma eğiliminin sonuçlarıdır. İşte örnekleri : Fr. *abandone* "döğüşemeyecek duruma gelen boksör", *abiye* "hanımların özel gecelerde giydikleri şık giysi, kişilik giysisi", *amblem* "belirtke", *abonman, absürd* "saçma", *adaptasyon* "uyarlama", *adaptör* "bağlayıcı, uyarlayıcı âlet", *atölye, bandaj* "sargı", *bandrol* "etiket", İng. *air-conditioner* "havalandırma", *dubleks, enformation, first-class* "birinci sınıf yer", *franchising* "isim hakkı", *information* "bilgilendirme", *know-how* "yöntem bilgisi", *nostalji* "sıla özlemi", *tayming* "zamanlama", *viyadük* "köprü, yol", İt. *falso, fiyasko* vb. daha nice nice sözler...[6] Bütün bu yabancı sözlerin Türkçe karşılıkları vardır. Olmayanlara da karşılık bulmak mümkündür. Nitekim Türk Dil Kurumu daha dilimize yerleşmemiş bulunan 1000'e yakın yabancı terim ve söze bilimsel ölçülerle koyduğu karşılıkları çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarına, bütün gazete ve dergilerin köşe ve baş yazarları ile sözlü yayın organlarına teklif hâlinde göndermiş, onların görüş ve tutumlarını bildirmelerini beklemiştir (TDK. yay. Ankara, 1995, s.97, 1998, s.194). Bu çalışmaların ve bulunan karşılıkların genel olarak çok az etki yapmış ve ilgili kuruluşların aynı tempo ile yabancı sözlere sarılmış olması bu konudaki aldırmazlığın ve yaratıcılık yerine taklitçiliğin boyutlarını ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi Atatürk taklitçiliğe şiddetle karşı çıkmış; yanlış anlaşılmaması için konuşma ve demeçlerinde hiçbir zaman *garplılaşmadan* ve *Avrupalılaşmadan* söz etmemiştir. Yukarıda belirtildiği üzere hep *çağdaşlaşma* (muasır medeniyet seviyesi), üzerinde durmuştur. Onun bu duyarlığı taklitçilikten kaçınılması içindir. Ama gelin görün ki biz bugün batıdan gelen

[6] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz, "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili*, S.: 524 (Ağustos 1995), s. 843-858'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

sözlere Türkçe karşılıklar verecek yerde tam bir batı taklitçiliğine esir olmuş bulunuyoruz.

3. Yabancı hayranlığının doğurduğu üçüncü ve yine pek önemli bir tehlike de ülkemizde yabancı dilde eğitim ve öğretime ağırlık verilmesidir.

Ülkemizde uzunca bir süredir Türkçenin bir eğitim ve bilim dili olarak yeterli olmadığı, kaliteli bir öğretimin yabancı dille eğitimden geçtiği görüşünden hareket edilerek bir kısım orta ve daha çok yüksek öğretim kurumlarında genellikle İngilizceye dayalı eğitim ve öğretim programları uygulana- gelmektedir.

Bizce böyle bir uygulama iki yönden eleştiriye muhtaçtır. Birincisi: *yabancı dil öğrenimi ile yabancı dilde eğitim ve öğretimin birbirine karıştırılmış ve iç içe girmiş olmasıdır.*

Bir ya da daha çok yabancı dili iyi öğrenip iyi kullanabilmek kaliteli bir eğitimin kaçınılmaz şartıdır. Üstelik bugünkü olanaklarla bir yabancı dil öğrenebilmenin çok gelişmiş yol ve yöntemleri de vardır. Bu bakımdan yabancı dil öğrenmekle, yabancı dilde eğitim ve öğretimi Türkçe öğretimin yerine geçirmeyi birbirine karıştırmamak gerekir. Yapılan uygulamalar, üzülerek belirtelim ki toplumumuzun bu yönde daha yeterince bilinçli bir değerlendirme düzeyine ulaşmadığını ortaya koymaktadır.

Bu durum bir yönüyle ülkemizde uygulanan eğitim ve kültür politikası ile de ilgilidir. Bir kısım devlet ve vakıf üniversitelerinin eğitim ve öğretim programlarında yabancı dil eğitimine üstünlük tanıyan, avantaj sağlayan madde ve ifadelerin yer almış olması, bu yöndeki eğilimi artırmıştır. Yabancı dildeki eğitim gerekçesinin ikinci eleştiri noktası, yabancı dilde eğitimin Türkçenin bir bilim dili olarak yetersizliğine bağlanmasıdır. Böyle bir iddia da temelsiz ve geçersizdir. Çünkü bir dilin bilim ve kültür dili olabilmesi, o dilin çok eski bir dil olabilmesine, yapı ve işleyişinin gelişme ve zenginleşmeye elverişli bulunmasına ve tarihi boyunca her alanda değerli eserler vermiş bir dil olmasına yani kültür birikimine bağlıdır.

Türkçemiz M.Ö 3000 yıllarına kadar uzanan geçmişi, M.S VIII yüzyıldan başlayarak yüzyıllar boyunca verdiği çok yönlü ve değerli eserleri ve yapısındaki işlekliği ile bir bilim ve kültür dili olabilme özelliğini çoktan ispatlamış bir dildir. Bu gün Türkçemiz hem bir kültür dili hem bir bilim dilidir. Yüzlerce yabancı kavramlara yabancı terimlere istenirse rahatça karşılıklar bulunabilmektedir. Dil devriminin başından beri yapılagelen Türkçeleştirme çalışmaları ve son yılların terim sözlükleri bunun açık bir ispatıdır. Yalnız eksiklik onun özelliklerinin ve yaratıcılığının bilinmemesinde ona gereken özen ve ilginin gösterilmemesindedir. Konuya bu yönü ile ilgi gösterecek yerde, şartlanmış yanlış bir zihniyetle, Türkçenin bilim dili olarak yetersizliğinden söz

Levent Şahverdi Arşivi

ederek onu horlayıp, yerine müstemleke ülkelerde olduğu gibi İngilizcenin geçirilmiş olması, Osmanlı Devletindeki medrese zihniyetinden ve Türkçenin hor görülerek geri plâna itilip Arapça, Farsçanın baş tacı edilmesinden farklı bir tutum değildir. Bu tutum Atatürk'ün dil politikası ve Türkçeyi yüksek düzeyde bir bilim ve kültür dili durumuna getirme hedefine ters düşer ve yanlış bir dil politikasıdır. Dilimize dalga dalga akın eden yabancı kelimelerle, gittikçe genişleyen yabancı dilde eğitim ve öğretim politikası güzelim Türkçemizi gelecekte yine melez bir dil yapısına bürünme tehlikesi ile karşı karşıya getirecektir.[7] Şimdi ben karşınızda, bu durumu dile getirirken bir yandan da XIV. yüzyılın ünlü şairi Aşık Paşanın, *Garipnamesinden* Türk dili için günümüze kadar uzanan feryadını duyar gibi oluyorum.

Eğer konuyu toplayacak olursak, yukarıdan beri Türk dilinin 69 yıllık çok önemli gelişmeleri yanında ortaya çıkan bu sorunlar, sırf eğitim ve öğretim yetersizliği ile toplumdaki ana dil bilinç ve sevgisinin zayıflayıp körelmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Atatürk'ün Türk dili için öngördüğü ilke ve görüşlerle zıtlaşan bazı tutum ve uygulamaların sonucudur. Bugün ülke çapında hepimizin severek bağlandığı Atatürk ilkeleri kalıp hâlinde teorik olarak benimsenmekten ibaret değildir. Bu ilkeler bilincine varılarak uygulamada canlı tutulmalı ve gereği yerine getirilmelidir.

Umarız aydınlarımız, gençlerimiz, kamu kuruluşlarımız, bilim adamlarımız, yazılı ve sözlü basın organlarımız, Atalarının ve Atatürk'ün bu ülkeye ve bu dile yaptığı üstün hizmetlerinin şükran borcu olarak, bilinçlerini tazeleyip, onu ana dillerine kucak açacak biçimde yönlendirebilirler.

Türk Dili, S. 596 (Ağustos 2001), s. 111–119.

[7] Bu konuda ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz, "Bilim Dili ve Türkçe", *Türk Dili* S.595 (Temmuz 2001), s.7-19'a bk.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DİLİNE GÖNÜL VERENLER

İnsan toplulukları ve toplumlar, tarih boyunca siyasî, sosyal, ekonomik, ticarî, kültürel vb. pek çok değişik etkenler altında birbirleriyle ilişkiye girmişler; bu ilişkinin doğal bir sonucu olarak da birbirlerinin dilinden etkilenmişlerdir. Çünkü, bir toplumu oluşturan bireyler nasıl toplumdan kopmuş ve soyutlanmış değillerse, bireylerin oluşturduğu ayrı siyasî varlıklar hâlindeki toplumlar da birbirinden soyutlanmış değildir. Aralarındaki karşılıklı ilişkiler süregelmiş ve süregelmektedir. Bu ilişkiler temelde dille gerçekleştirildikleri içindir ki, toplumlar arası ilişkiler de karşılıklı birer dil ilişkisine dönüşmüş; bu da toplumlar veya diller arası söz alışverişine yol açmıştır.

Yabancı dillerden alınan sözler ya bilim ve teknolojinin gerekli kaldığı, yerli dilde karşılıkları bulunmayan kavram ve terimlerdir. Yahut da genel kültür dili ile ilgili birtakım sözlerdir. Olağan koşullar altında, bir dilin yukarıda belirtilen çeşitli ilişkiler dolayısıyla başka bir dil veya dillerden bazı söz ve terimler alması kaçınılmazdır. Hele günümüzün küreselleşme döneminde, bilim ve teknoloji yüzyılında olduğu gibi, bunlar arasında uluslar arası ortak nitelik kazanmış sözler varsa, bunların o dilde yaygınlaşıp benimsenmesi daha da kolay olmaktadır. Ancak, bunun da bir ölçüsü ve sınırı olmak gerekir. Her toplum, kendi ana dilinin kimliğini koruyabilmek, onun işleyiş ve gelişmesinde bir tıkanıklık yaratmamak için, yabancı dillerden giren sözleri denetim altında tutmak, elden geldiğince, o sözlere kendi dilinde karşılıklar bulmak zorundadır. Bu yapılamadığı zaman, o dile yalnız yabancı sözler girmekle kalmaz, Türkçe bir söze yabancı bir ön ek getiren *anti-batı* örneğinde görüldüğü gibi, yabancı kurallar da girerek, dilin sistem yapısını bozar ve onu yozlaşmaya doğru sürükler. Konuya Türk dili açısından bakıldığında, dilimizin zaman zaman böyle tehlikeli bir süreçten geçtiği görülmektedir. Bu gibi durumlarda, dili tıkanmadan ve kısırlaşmaktan kurtaracak en büyük önlem, toplumun bu yabancı sözcüklere karşı alacağı tavır; aydınların, yazarların, bilim ve sanat adamlarının, çeşitli kurum ve kuruluşların ana dillerine karşı gösterecekleri bilinçli sevgi, yabancı dil baskısına karşı gösterecekleri tepkidir. Bu konuda toplumdaki uyanıklık önemli bir etkendir.

Bugün dilimiz ne yazık ki, bir yandan imlası bir yandan söyleyiş özellikleri, vurgusu ve ton bakımından kendi uyumlu ölçülerinin dışına taşan bir bozulma ve yozlaşmaya doğru sürüklenirken bir yandan da, bir vakitler Fransızcadan geçme sözlerin yarattığı tehlike gibi, İngilizcenin, özellikle Amerikan İngilizcesinin akınına uğramış bulunmaktadır. Yalnız bilim ve teknik alanlarının terimlerinde değil, çeşitli etkenlerle gündelik dilde de yer alan bu

Levent Şahverdi Arşivi

akın, iş yerleri adlarının "Burası Türkiye mi?" dedirtecek kadar İngilizce yazılmasına, vitrinlerde sergilenen eşya adlarının İngilizce olmasına kadar uzanmıştır. Bunun basında ve TV kanallarında da kanal adlarından başlayarak çeşitli örnekleri görülmektedir. Ana dil eğitimindeki eksiklikten başlayarak daha başka etkenlerden de kaynaklanan bu eğilim, dili yozlaşmaya doğru sürüklediğinden, toplumda yer yer bilinçli tepkilere yol açmıştır. İş yeri adlarındaki yanlış tutum dolayısıyla bu tepkide Afyon, Boyabat, Gönen, Karaman, Kayseri, Kırşehir, Konya, Niksar, Salihli, Turgutlu gibi belediyeler bilinçli birer öncülük görevi yüklenmiştir.

Bazı belediyelerce ana dile sahip çıkma amacıyla açılan kampanyaların son güzel örneğini şimdi yine Afyon Belediyesi vermiştir. Belediye Başkanı Sayın Hayrettin Barutçu'nun öncülüğünde açılan **"Türkçe konuş Türkçe yaz"** kampanyası, Türk Dil Kurumunu da fazlasıyla duygulandırmış ve bu asil davranışı TDK adına ödüllendirmek üzere 18–19 Ekim 2001 tarihleri arasında Afyon'da bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantı dolayısıyla Afyon'da bulunan TDK Yürütme Kurulu üyeleri de bu vesileyle hem Belediye konferans salonunda hem de Kocatepe Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi, Ahmet Necdet Sezer Kampusunda birer konferans vermişlerdir.

Dumlupınar ve Kocatepe savaşlarının getirdiği zaferle adını tarihe yazdırmış olan Afyon'da konuşmamız gündeme gelince, biz de Afyon Belediyesinin açtığı bu kampanya ve dilimize karşı gösterdiği bilinçli tutum dolayısıyla, belediye konferans salonundaki konuşmamızı "Türk Diline Gönül Verenler" konusuna ayırarak bir tarihî tablo çizmek ve Türkçemize geçmişte de gönül veren değerli devlet ve düşünce adamlarına karşı duyulan şükranı tazelemek istedik. Ne demiş şair:

Gönül nedir bilene gönül veresim gelir,
Gönül nedir bilmeze hissiz diyesim gelir.

Bu iki dize, galiba bizim konumuza da ışık tutan bir anlam taşıyor. Şimdi asıl konumuza girerken önce şöyle bir soru yöneltebiliriz:

İnsanlar, kişiler, tanınmış yazarlar, devlet ve düşünce adamları veya kurumlar, dile neden gönül verirler? Zaman zaman ona neden özel bir ilgi ve itina ile eğilirler? İşte bu soruya verilecek karşılık, dilin bir toplum, bir millet varlığı için taşıdığı önemle orantılıdır. Çünkü dil:

1. Yalnızca bireyler arasındaki karşılıklı basit bir anlaşma aracından ibaret değildir; aynı zamanda sosyal bir manevî varlıktır, sosyal bir kurumdur. Çünkü, bir toplumu oluşturan bütün bireyler, birbirlerine bu ortak anlaşma aracını kullanma bağı ile bağlanmışlardır. Fransızca Fransız toplumunun, Fince Fin toplumunun, Türkçe de Türk toplumunun eseridir. Bu bakımdan dil her toplumda bir sosyal akrabalık bağı oluşturmuştur. Bu bağ koparsa, toplum

Levent Şahverdi Arşivi

çöküntüye uğrar, sosyal değerler eriyerek kaybolur. Akın hâlindeki yabancı sözcüklerin zamanla dilimiz üzerinde doğuracağı sonuç da budur.

2. Bunun dışında dil, bir düşünce aracıdır. Yeni fikirlerin ve yaratıcılığın kaynağıdır.

3. İşte dilin bu iki ana özelliği onu *kültür* dediğimiz toplum ve millet kimliğinin de en büyük koruyucusu, yaratıcısı ve geliştiricisi durumuna getirmiştir. Bilindiği gibi kültür, bir toplumun tarih boyunca biriktirdiği değerler bütünüdür. Bu değerler dil hazinesinde saklanır. Geçmişten bugüne, bugünden de yarına dille aktarılır.

Yukarıda belirtilen bu özellikleri dolayısıyla, dil, bir milletin kültürünün yani kişiliğinin damgasıdır. Dilini yitiren millet kişiliğini de yitirmiş olur. Bunun en belirgin örneği eski Bulgar Türkçesinin Bulgarların ve dillerinin İslâvlaşması sonucu yok olmuş olmasıdır.

Demek oluyor ki, bir toplumda millî birlik ve beraberlik de ancak toplumun bireylerini bir zincirin halkaları gibi birbirine kenetleyen dille sağlanabilir. Millet bütünlüğünün geleceği de dille güvence altına alınabilir. Atatürk, dilin bir milletin varlığındaki yerini çok açık bir anlatımla şöyle dile getirmiştir: "*Türkiye Cumhuriyetini kuran, Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hatıralarının, menfeatlerinin kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir.*[15]

Dil bir toplum, bir millet için mademki bu denli önemlidir. O hâlde, onu kendisine zarar veren etkenlerden korumak gerekir. Dilin en büyük düşmanı, ona en çok zarar veren etken, yabancı dil veya dillerin baskısıdır. Bu baskı, yukarıda belirtildiği gibi zamanla dili eritme ve yozlaştırarak kişiliğini yitirme tehlikesi ile baş başa bırakır. Çünkü dilin iki yapısı vardır. Bunlardan biri iç yapıdır ve sağlamdır. İkincisi de dış yapısıdır. Dış yapıdan gelen etki iç yapıyı bozabilir. İşte birkaç örnek: Gitsin *birdenbire* gelsin *fücceten*, gitsin *dayanıklı* gelsin *mütehammil* ve bu yolla *kimsesiz / bî-kes*, *geçim / maişet*, *yakıt / mahrukat*, *ürküntü / tevahhuş*, *eksi / nâkıs*, *iyimser / nikbîn*, *yatırım / plasman*, *hoşgörü / tolerans*, *taslak / kroki* ve daha nice nice doğudan ve batıdan gelmiş yabancı sözler... Yalnız sözler mi? Dilin ekleri de yabancılaşır: *bedence* yerine *bedenî*, *anlamlı* yerine *ma'nidâr*, *yerli* yerine *mahallî*, *değerli* yerine *zî-kıymet* gibi. Böylece, dilin dış yapısından gelen baskı ya da baskılar, bir bahçeyi saran zararlı ayrık otları gibi dilin iç yapısını çökertmeye ve onu yok etmeye çalışır.

[15] Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları*, TTK yay., Ankara 1969, s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

Dilimiz bunun acısını Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok çekmiş ve ağır bir bedel ödemiştir.

Hüseyin Cahit Yalçın, dile yapılan bu baskıyı kapitülasyonlara benzetiyor. *Edebî Hatıralar*'ında (İstanbul 1935) bakınız ne diyor: *"Siyasiyattaki kapitülasyonlar lisanımızda da vardır. Türk devleti siyasî istiklâline malik olmadığı gibi, Türk dili de istiklâlinden mahrum bulunuyordu. Çünkü, Türkçenin içinde ecnebî lisanların kanunları hüküm sürüyordu. Türkçemiz ismini bile kaybetmişti. Mekteplerde bile Kavaid-i Osmaniyye okutuyorlardı. Ortada Türkçe yoktu. Osmanlıca vardı ve buna Arapça, Acemce ve Türkçeden mürekkep bir lisan diyorlardı. İşte bu cereyana karşı içimde kuvvetli bir aksülamel (tepki) uyanmıştı. Müstakil bir Türkçenin varlığını meydana koymak ve Türkçe tahsil etmek için ayrıca Arap ve Acem lisanlarını öğrenmek mecburiyetine nihayet çekmek icap ediyordu. Bunun için, iptida bir gramer yazmağa karar verdim.*[16]

İşte dile gönül verenler; bu tehlikeyi sezenler, bu tehlikenin getireceği acı sonuçların bilincine varanlar ve bu tehlikeyi göğüsleyebilmek için mücadele etmekten yılmayanlardır. Bir de bilerek ya da bilmeyerek bir gaflet uykusuna dalıp gelecek tehlikeleri göremeden kendilerini yabancı dilin çekici sandıkları etkisine veya modasına kaptırıp, bugün olduğu gibi akıntıya kürek çekenler vardır. Türkçeye gönül verenlerin savaşımı, ana dillerini sevgiyle ve bilinçli olarak koruma çabalarında olanlar ile kendilerini bu tehlikeli gidişe kaptıranların savaşımıdır.

Dil tarihimizi şöyle bir sinema şeridi gibi gözden geçirdiğimizde, bu durumun canlı ve bir dilin kaderini etkileyen başarılı örnekleri ile karşılaşırız. İşte bunlardan birkaçı:

Dönem XI. yüzyıl. Türklerin Orta Asya'dan Batı Asya'ya ve Yakın Doğu'ya, Arapların İslam medeniyetini yaymak üzere Orta Asya'ya doğru yayılma yüzyılı... Bu tarihî ve sosyal değişim ister istemez Arapça ile Türkçeyi karşı karşıya getirmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına doğru *Dîvânü Lûgât it-Türk* adlı eseri ile (1072) bir Kâşgarlı Mahmut ortaya çıkar. Türk dilinin güzelliğinden, zenginliğinden söz ederek ve Türklerin o dönem dünyasındaki önemli yerinin Türkçe öğrenmeyi gerekli kıldığını dile getirerek, Arapların Türkçeyi ve Türk kültürünü öğrenebilmeleri için, içinde gramer kurallarının da yer aldığı ansiklopedik sözlüğünü yazar ve Bağdat'taki Abbasî halifesine sunar. Kâşgarlı'nın Türk dünyasını gezerek aldığı değerli bilgi ve notlara dayanarak hazırladığı bu eser, içindeki çok yönlü dil ve kültür

[16] Leylâ Karahan - Dilek Ergönenç, Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv (Edebî Hatıralar, s. 174'ten aktarılarak)*, TDK yay., Ankara 2000, s. XVII.

Levent Şahverdi Arşivi

malzemesi ile bugün paha biçilmez bir hazine değerindedir.[3] Eser, kendinden sonra daha başka sözlük- gramerlerin yazılmasına da öncülük etmiştir.

İkinci örnek Anadolu'dandır. XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak Oğuz lehçesi temelindeki Anadolu Türkçesi bir ölüm kalım savaşımı, bir yazı dili olma savaşımı vermektedir. Çünkü, Selçuklu Anadolu'sunda (XI-XIII. yüzyıllar arası) resmî dil ve edebiyat dili Farsça, bilim dili ve dış yazışmalar dili de Arapçadır. XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerin getirdiği Oğuz boylarının lehçesi de daha, bir konuşma dili niteliğinde olduğu için, İslam kültürünün gerektirdiği yüksek düzeydeki ihtiyaçları bütün yönleri ile karşılayabilecek durumda değildir. O nedenle Türkçe, basit içerikli halka seslenen dinî eserlerin dili olmuştur. Ancak, Selçuklu devletinin parçalanıp yıkılmasından (M. S. 1308) oluşan ve egemenlikleri ortalama XV. yüzyıl ortalarına kadar süren Anadolu Beylikleri dönemi bambaşkadır. Bu dönemde de Türkçenin içinde bulunduğu kritik durum dolayısıyla iki farklı eğilim ve tutum göze çarpmaktadır. Birincisi Mevlâna ve Sultan Veled'den başlayarak Hoca Mes'ut, Sinan Paşa, Sarıca Kemal vb. şair ve yazarların, eserlerinde yer yer hep Türkçeden yakınmaları onun yetersizliğinden söz etmeleridir. *Hurşîd-nâme* gibi 8.000 beyitlik başarılı bir manzum eser ortaya koymuş olan Mustafa Şeyhoğlu bile bu eserinde, Türkçeyi *göbüt* "kötü, fena" ve *yavan* bir dil olarak şu beyitlerle nitelendirmiştir:

Göbüt dildür bu dili irdedüm çok,
Sovukdur tadı yokdur tuzı yokdur.
Yavandur lezzeti vü özi yokdur.
Belürmez aslı faslı yöni yöşi,
Bilinmez kankıdur nâ¬ôşı hôşı [4]

Âşık Paşa da *Garib-nâme* adlı kapsamlı eserinde bu tutumdan yakınarak ve

Türk diline kimsene bakmaz-ıdı
Türklere hergiz göñül akmaz-ıdı
Türk da¬ı bilmez-idi ol dilleri
İnce yolı ol ulu menzilleri

[3] Besim Atalay yay., TDK, I-IV. ciltler ve metin fotokopisi, 1. baskı İstanbul 1941-1943; ikinci baskı 1985-1986; üçüncü baskı 1991.

[4] Hüseyin Ayan, Şeyhoğlu Mustafa, Hurşîd-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd) Erzurum 1970, s.424, by. 7802–7804.

Levent Şahverdi Arşivi

diyerek feryat etmiştir.[5]

Anadolu şairleri içinde Âşık Paşa gibi Türkçeyi savunan ve onu bir oya gibi işleyen bazı şairler yanında, bir yandan da Anadolu'nun en batı kesimlerinden başlayarak ta Erzurum'a kadar uzanan bölgelerde Menteşeoğulları, İnançoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Osmanoğulları, Germiyan-oğulları, Karamanoğulları, Hamioğulları, İsfendiyaroğulları vb. beyliklerde, Türkmen Beylerinin bilinçli tutum ve davranışları ile yepyeni nitelikte bir Türk dili ortaya çıkıyordu. Bu beylik merkezlerindeki kültür filizlenmesi ve Anadoludaki bütün beyliklerin tutumuna tercüman olmak üzere M.S. 1277 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'yı zaptı ve Cimri'yi saltanat tahtına getirdikten sonra verdiği "şimden girü hiç kimesne kapuda ve divanda ve mecalis ve seyranda Türkî dilinden gayri dil kullanmaya" biçiminde verdiği buyruktan sonra, Anadolu'da Beylikler dönemi Türkçesi veya *Eski Anadolu Türkçesi* diye adlandırılan çok verimli yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin belirgin özelliği, konuşma dilinin yazı diline aktarılmasıyla, tarihte ilk kez Oğuz lehçesine dayalı dupduru dil özelliklerine sahip bir yazı dilinin kurulmuş olmasıdır.

Şimdi Anadolu'dan çıkıp yeniden Asya'ya yönelerek gelelim Çağatayca dediğimiz dil dönemine: Çağatayca XV. yüzyıl başında *Maveraünnehir* ve *Horasan* bölgelerinde, Timurîler Devletinde yazı dili olarak kurulup gelişen lehçenin adıdır. Klâsik öncesi, klâsik dönem ve klasik sonrası dönemler hâlinde XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Orta Asya Türk dünyasının ortak yazı dilini oluşturan Çağataycanın böyle bir yazı dili durumuna gelişinde, o dönem şair ve ediplerinin payı bulunmakla birlikte, bu konudaki en büyük şeref payı hiç kuşkusuz Ali Şîr Nevayî'nindir. Çünkü Ali Şîr Nevayî de kendi devrinde Farsçaya tapan ve eserlerini Farsça yazan şair ve ediplere karşı, Türkçeye derin bir sevgi ve inançla bağlanarak onu koruyup geliştirmenin mücadelesini vermiştir. Ali Şîr Nevayî, doğrudan doğruya halkın konuşma diline dayanarak Çağatay lehçesini, yüklendiği bu asil mücadele, manzum ve mensur 30 kadar eserle ortaya koyduğu sanat dehası ve Türk dilini kullanmadaki üstün yeteneği ile billurlaştırıp yüksek düzeyde bir edebiyat dili derecesine yükseltebilmiştir. Böylece, o, tek başına 500 yıl süren Orta Asya ortak yazı dilinin bilinçli bir kurucusu olabilmiştir. Onun bu çabasının en belirgin özelliğini "iki dilin karşılaştırılması" anlamına gelen *Muhakemetü'l-lugateyn* adlı eserinde görüyoruz. Arapça dışında Farsçayı da o dilde bir dîvan ortaya koyacak kadar iyi bilen Ali Şîr Nevayî, bu eserinde, her iki dili çok ince ve önemli noktaları ile karşılaştırarak, Türkçenin gücünü ve Farsçaya üstün yanlarını örneklerle ortaya

[5] Kemal Yavuz, *Âşık Paşa, Garib-nâme*, TDK yay., İstanbul 2000, C 1 / 1, s. XXXV-XXXVI.

Levent Şahverdi Arşivi

koymuştur. O, Çağatay Türkçesini, Farsça gibi anlatım gücü çok yüksek bir edebî düzeye ulaştırmayı amaçlamış ve bunda inkâr kabul etmez büyük bir başarı sağlayabilmiştir.

Şimdi yine Anadolu'ya dönelim... Anadolu'da artık Beylikler dönemi sona ermiş, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile birlikte Osmanlı Türkçesi başlamıştır. Bilindiği gibi Osmanlıca (Osmanlı Türkçesi), o dönemin sosyal ve kültürel şartları ile aydınlardaki bilinç körelmesi yüzünden, dilde Arapça ve Farsça sözlerle bu dillerin kurallarına fazlasıyla yer verdiğinden, melez bir dil durumuna gelmişti. Bu durum dolayısıyla, halkın dili ile aydınların dili de birbirinden kopmuş, arada bir uçurum ortaya çıkmıştır. İşte böyle bir ortamda, bu gidişe tepki niteliğinde bir akımın, *Türki-i Basit* akımının doğduğu görülüyor. XV. yüzyılda Aydınlı Visalî, XVI. yüzyılda Tatavlalı Mahremî ve Edirneli Nazmî, Divan edebiyatının ağır dil yapısına ve İran edebiyatını örnek alan içeriğine bir tepki olmak üzere, yine aruz vezni ile, ancak sözleri, tamlamaları ve benzetmeleri ile Türk ruh ve zevkine uygun şiirler yazma modasını başlatmıştır. Âşık Çelebi de *Tezkire*'sinde, Mahremî'nin *Basit-nâme* adlı bir eserinden söz eder. Esere *Basit-nâme* denilmesinin de sade ve basit bir dille yazılmasından ileri geldiğini belirtir. Hatta örnek olarak şöyle bir beyit de aktarır:

Gördüm segirdür ol ala gözlü, geyik gibi.
Düşdüm saçı duzağına bön üveyik gibi.[5]

Bu yolda eser veren daha başka şairler de vardır. Ancak, doğuş sebebi ne olursa olsun, bu akım, dilin o dönemdeki genel durumunu etkileyebilecek sürekli bir akım gücü gösterememiştir. Bunun başlıca nedeni de, dönemin klâsik dil ve sanat anlayışını sarsacak nitelikte elverişli bir ortamın yaratılamamış ve bu akımı sürdürecek güçlü temsilcilerin yetişememiş olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin 1839 *Tanzimat* hareketiyle başlayan Batı'ya yöneliş döneminde, Osmanlı Türkçesinde ıslahat ihtiyacı doğmuş ve *sadeleşme* hareketi biçiminde bir dil davası ortaya atılmıştır. Tanzimat, onu izleyen *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Âtî* dönemlerindeki ileri-geri çatışmalarla dil konusu uzun süre gündemde kalmıştır. Ne var ki, Şinasi, N. Kemal, Ali Suavî, Ziya Paşa, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami ve Süleyman Paşa'nın bu alandaki mücadeleleri daha çok fikir temelinde kalmış, bir arayış ve deneme dönemi olmaktan ileriye geçememiştir.[6]

---

[5] Köprülüzâde Mehmet Fuat, *Milli Edebiyatın İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türki-i Basit,* İstanbul 1928, s. 19.

[6] Bu konuda daha geniş bilgi için, Z. Korkmaz, "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, TDK yay., Ankara 1995, I. cilt s. 823-826'ya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

1908–1923 yılları arasını kaplayan II. Meşrutiyet dönemi, imparatorluğun üst üste gelen harp yıkıntıları ile temelinden sarsılıp çöküntüye uğradığı bir dönemdir. Bu kısa dönem siyasî açıdan böyle bir çöküntü görünümü verirken fikir hayatında çeşitli düşünce akımlarının yer aldığı bir canlanma görülür. Döneme asıl damgasını vuran da "millî edebiyat" anlayışına bağlı *Yeni Lisan* akımıdır. Bu akım, 1911 yılında Selânik'te çıkmaya başlayan *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanan Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Kâzım Nami, Âkil Koyuncu, Ali Canip gibi dil bilinci yüksek genç kalemlerin "millî bir edebiyat ancak millî bir dille yaratılır" görüşüne dayanarak başlattıkları bir akımdır. Bu gençler, yazılarını eski dile tepki olmak üzere *Yeni Lisan* başlığı altında yazdıkları için, *Yeni Lisancılar* diye adlandırılmışlardır. Dil konusu, bu duyarlı yazarların elinde tarihî ve sosyal gerçeklere uygun sistemli bir dava olarak ele alınmıştır. Akımın belirgin özelliği, *fesahatçılık* ve *tasfiyecilik* gibi fikir çarpışmalarını birbirine zıt birer uç olmaktan arındırarak Cumhuriyet dönemindeki gelişmelere elverişli ve ılımlı bir ortam hazırlamış olmasıdır. Akım, Tanzimat döneminin Yeni Osman-lıcası ile Cumhuriyet döneminin Türkçesi arasında bir köprü vazifesi yüklenmiştir.

Yukarıdan beri özetlemeye çalıştığımız ana diline gönül vererek onu yabancı diller baskısından koruma, kendi yapı ve işleyiş ölçüleri içinde geliştirme mücadelesi, sıralanan örneklerde görüldüğü gibi, Anadolu Beylikleri dönemi dışında, hep edebî faaliyetlerin ağır bastığı mücadelelerdir. Atatürk'ün önderliğini yatığı Cumhuriyet dönemindeki dil dâvası ise, Cumhuriyetin devlet anlayışı temeline oturtulmuş ve öteki devrimlerin amaçları ile de bütünleştirilmiş, dilde sistemli bir yenileşme, yani Türkçeleşme hareketidir. Dile kendi benliğini kazandırma ve bunun yolunu açma davasıdır. Türkçemizi çağdaş ihtiyaçları karşılayabilecek üstün düzeyde bir kültür dili durumunu yükseltme amacına dayanmaktadır. Onun için bu dönemde dile gönül verenler, dil davasını bir kültür davası olarak ele almışlardır. Davanın dayandığı başlıca fikir temelleri şunlardır:

1. Yabancı etkiler altında benliğini yitirmiş olan dilimizin millîleştirilmesi. Ona, kendi yapı ve işleyişine uygun bir gelişme yolunun çizilmesi.

2. Bilimsel yollarla araştırılıp incelenerek, Türkçenin aslındaki güzelliğinin ve tarihî zenginliğinin ortaya konması.

3. Dilimize yeni yeni sözler türetme ve terim yapma olanakları sağlayarak, onun uzunca bir süreçte bir kültür dili olma düzeyine yükseltilmesi.

Bugün, Türk Dil Kurumunun da kurucusu olan aziz Atatürk'ün öncülük ettiği bu ilkeler, ulusumuzun el birliği, nice nice yazar ve bilim erbabının gönül

Levent Şahverdi Arşivi

birliği ile çok büyük oranda gerçekleşmiş ve Türkçemiz, kendi yapı ve işleyiş ölçülerine bağlı bir bilim ve kültür dili olma düzeyine yükselebilmiştir.

Ancak, onu yazımızın başında belirtilen yeni bir yozlaşma eğilimi ve tehlikesinden kurtarmanın yolu da elbette bu bilinçli gönül ve güç birliğinin sürdürülmesinden geçer.

Türk Dili dergisinin 600. sayısı dolayısıyla yayımlanan bu özel sayıda, aziz Atatürk başta olmak üzere, tarih boyunca Türk diline gönül vermiş kalem ve bilim erbabı ile devlet adamlarına karşı duyduğumuz minnet ve şükran duygularını tazeler ve onların aziz anıları önünde saygıyla eğiliriz.

Türk Dili, *600. Özel Sayısı* (Aralık 2001), s. 688–696; ***AKÜ. Sosyal Bilimler Dergisi***, C. IV, S. 1 (Haziran 2002), s. 1–11.

Levent Şahverdi Arşivi

"TÜRKÇENİN DÜNÜ, BUGÜNÜ, YARINI"
ULUSLARARASI BİLGİ ŞÖLENİ ÜZERİNE GÖRÜŞLER

07–08 Ocak 2002 tarihleri arasında Kültür Bakanlığı Yayımlar Dairesi Başkanlığının girişimi ve Öger Turizmin katkıları ile düzenlenmiş olan bilgi şöleni yapılmıştır.

Türk dili ile doğrudan ilgili kurum ve kuruluşlar dışında, Yargıtay ve Danıştay Başkanlarının, bazı eski, yeni sayın bakanların, milletvekillerinin, Kültür Bakanlığının eski müsteşarlarının, yazılı ve sözlü basın organı müntesipleri ile üniversite öğretim üyelerinin, Türk dünyasından gelmiş bilim adamlarının, Türkçe ve edebiyat öğretmenlerinin katılımı ile Dedeman Otelinin büyük kongre salonunda gerçekleştirilen toplantı, genel akışı ve uyandırdığı ilgi bakımından gerçekten bir bilgi şöleni olmuştur. Hele sayın Yargıtay ve Danıştay Başkanları ile bazı milletvekillerinin toplantıyı sürekli olarak izlemeleri, biz dilcileri ayrıca duygulandırmıştır.

07 Ocak Pazartesi günü saat 09.00–09.15 arasında rahmetli Ulvi Cemal Erkin'in ünlü yaylı sazlar dörtlüsü ile başlayıp Anadolu yaylı çalgıları dörtlüsü ile sona eren 15 dakikalık müzik dinletisinden sonra, toplantının açılış oturumuna geçilmiştir. Bu oturumda Öger Holding Yönetim Kurulu Başkanı sayın Vural Öger ile İlk Kültür Bakanı sayın Prof. Dr. Talât S. Halman ve Kültür Bakanımız sayın M. İstemihan Talay tarafından toplantının niteliği, önemi ve dilimizin bugünü ile yarına uzanan hedefini değerlendiren nitelikli ve anlamlı birer konuşma yapılmıştır. Daha sonra, toplantının sabah ve öğleden sonraki oturumları ile iki gün boyunca toplam beş oturumu içine alan konulara geçilmiştir. Her oturumda, bir yerli, bir yabancı bilim adamının başkanlık etttği toplantı programında, dilimizi çeşitli yönleri ile değerlendirecek 41 bildiri yer almışsa da, hava muhalefeti ve uçak seferlerinin iptali dolayısıyla, 7-8 katılımcının gelemediği görülmüştür. Ama buna rağmen, toplantının iki günde tamamlanabilecek biçimde düzenlenmiş olması, ister istemez bir sıkışıklık yaratmış ve konuşmacılara kongrelerde gelenek hâlindeki 20 dakikalık sunuş süresi yerine 15'er dakika verilmiş olması, bildirilerdeki önemli bazı noktaların bile alt başlıklarla verilip geçilmesine yol açmıştır. Bu sıkışıklık yüzünden, her oturumun sonundaki yarımşar saatlik tartışma ve değerlendirme süresi de bazı oturum başkanlarınca yalnız soru sorma biçiminde sınırlandırılmıştır. Oturum başkanlarınca, katkı ve değerlendirmeye de izin verilen oturumlarda ise, ele alınan konulara başka yönleri ile de ışık tutulabildiğinden sonuç elbette daha verimli olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

Sayın okuyucular, toplantının genel akışı üzerine yapılan bu kısa açıklamalardan sonra, şimdi sizlere bilgi şöleninde ele alınan konularla ilgili bilgi vererek bazı noktalardaki görüşlerimi sunmak istiyorum:

Prof. Dr. Mustafa Canpolat, Nermin Tuğuşlu, Sedat Nuri Kayış, Mustafa Balbay, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın ve Erkan Tan tarafından sunulan birinci oturum bildirilerinde, günümüzün çok önemli güncel bir konusu olan yazılı ve görsel kitle iletişim araçlarında Türkçenin yazılışı, söylenişi, yazılışı ve söylenişte yapılan çok yönlü yanlışlar üzerinde durulmuş, konuşmacılar bu türlü yanlışların dilde yol açtığı yozlaşma eğilimini çarpıcı örneklerle dile getirmişlerdir. Bildirilerin birkaçında yalnızca bu yanlışlar ve çarpıklıklar dile getirilmekle yetinilmemiş; böyle bir yozlaşmaya yol açan nedenlerin özellikle eğitim yetersizliğinden, ana dili bilincindeki zayıflık ya da körelmeden ve yabancı dil hayranlığından kaynaklandığı vurgulanarak alınması gereken önlemler sıralanmıştır. Dilimizin bugün içinde bulunduğu durum dolayısıyla bu önlemlerin başlıcalarını sizlere duyurmak yararlı olacaktır:

1. İlk ve orta öğretim kurumlarında sağlıklı bir Türkçe eğitim ve öğretiminin sağlanması. Liseyi bitiren her gencin, ana dilini doğru konuşup doğru yazabilecek bir düzeye getirilmesi, yani ilk önce sağlıklı bir eğitim; eğitim ve eğitim!

2. Bu eğitim, ilk ve orta düzeydeki eğitim-öğretim kurumlarının öğrencilerine değil, gerekirse öğreticilerine de uygulanmalıdır. Çünkü vaktiyle Millî Eğitim Bakanlığının verdiği kararla, eğitim enstitülerinde üçer-beşer aylık kurslarla nasıl öğretmen yetiştirildiği, dil bilgisi derslerinin bir süre nasıl programdan çıkarılıp askıya alındığı ve okutulup okutulmaması öğretmenin isteğine bırakıldığı, imla kurallarının dilin yapı ve işleyişini temel alan bilimsel ölçülerle değil, yazboz tahtası gibi kişiden kişiye değişen bilim dışı ölçülere bırakılarak sağlıklı bir temele oturtulamadığı hatırlanırsa, bu durum daha iyi anlaşılır.

3. Şimdiye kadar yazılan dil bilgisi kitaplarında; konuların sınıflandırılması, değerlendirilmesi ve terimlere bağlanması açısından, yer yer bütünüyle çelişen, sorun oluşturan ve bilimsel ölçülere ters düşen durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu da ister istemez dil bilgisi eğitiminde ve yetişenlerin şekillenmesinde bir sıkıntı, bir ayrılık yaratmaktadır. Bu nedenle, bilimsel ölçülerle ve dili sevdirecek metin parçaları ile bezenmiş yeterli dil bilgisi kitaplarına gereksinim vardır.

4. Yazılı ve sözlü basın organlarında çalışanlar, ana dillerine ilgi ve özen gösteren bir anlayışa sahip kılınmalı, bu konuda bilinçli duruma getirilmelidir.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Radyo ve televizyon kanallarında görev alan spiker, sunucu ve program yapıcıları, fizik yapılarındaki düzgünlük ve güzellikten önce, dili kullanma yeteneklerine bakılarak seçilmelidir. Bu işler için görevlendirme yapılırken, başvuranların ana dili sözlü ve yazılı olarak kullanabilme yeteneklerinin uzman kişilerden oluşan komisyonlarca değerlendirilmesi gerekir. Bu yetenek radyo ve televizyon daire başkanlarında da aranmalıdır.

6. Yazılı basında, radyo ve televizyon kurumlarında gerekirse birer "Dil Denetleme Kurulu" oluşturulmalı. Buralara Türk dili araştırmalarında, Türk dili tarihinde ve Türkiye Türkçesi alanlarında gerçekten ün yapmış kimseler alınmalıdır. Ayrıca, bir hizmet içi eğitim başlatılmalıdır.

7. Önemli bir nokta da bütün aydınlar için olduğu gibi, yazılı ve sözlü basın organlarında çalışanlarda da sahteci; dili yozlaştırıcı yabancı söz hayranlık ve özentisinin yerine ana dili sevgi ve bilincini aşılayacak önlemler alınmalıdır.

8. Türk Dil Kurumunca, dilimize yeni girmiş yabancı sözcüklere bulunan karşılıkları yazılı ve sözlü basın organlarına benimsetecek önlemler alınmalıdır.

9. Dilimizi ilericilik-gericilik gibi politik ve gereksiz çatışmalara âlet etmekten ve tasfiyecilik saplantısından kurtararak, yüzyılların oluşturduğu bugünkü canlı yapısı ile geliştirip, çağdaş dünya koşullarının gerekli kıldığı yeni söz ve terimlerin üretilebilmesi için bütün dil uzmanlarınca el birliği ile çalışılmalıdır.

Devlet Bakanı sayın Yılmaz Karakoyunlu'nun tartışmalarda yer alan *reyting* "izleme oranı", *primetime* "altın zaman" ve *viyadük* "köprü yol" sözlerinden hareketle ve etkili konuşmasıyla başlayan ikinci oturum, daha sonra Prof. Dr. Şerafettin Turan, Zeki Sarıhan, Prof. Dr. İclâl Ergenç, Harid Fedaî, Dr. Aslan Tekin ve Doç. Dr. Sedat Sever'in bildirileriyle "bilim, eğitim ve öğretim dili olarak Türkçe" konusunda yoğunlaşmıştır. Her biri eğitim diline ayrı bir yönden ışık tutan bu bildiriler, genellikle yararlı sonuçlar ortaya koymuştur. Ancak, bu oturumun bildirilerinde var olan sorunlar dile getirilirken, bazen yanlış tespitlerin yapıldığına da tanık olunmuştur. Sayın Turan'ın "Türkçenin Bilim Dili Olmasına İlişkin Sorunlar" konusundaki bildirisi bunun tipik bir örneğidir. Sayın Turan, var olan birkaç sorun arasında, tarihî dönemlerdeki asıl sorunun İslam dinine girişten sonra başladığına işaret ederken, bunun nedenini Osmanlı aydınlarının bilim dili Arapça, sanat dili Farsça olacak biçimindeki kabullerine bağlamıştır. Oysa, bu durum bir neden değil, bir sonuç ve nedenin dışa vuran görüntüsünden ibarettir. Ortaya çıkan sorunun asıl nedeni, Anadolu'da yeni bir yazı diline temel oluşturan Oğuz lehçesinin o dönemdeki dil yapısından kaynaklanmaktadır. 15-16. yüzyılların Osmanlı aydınları, Anadolu Beylikleri döneminde olduğu gibi filizlenip yeşermeye başlamış olan

Levent Şahverdi Arşivi

Türk yazı diline sahip çıkarak onun dil varlığını çeşitli kavramlar ve gerekli terimler açısından zenginleştirme yöntemini benimseyecekleri yerde kendilerini Arapçanın ve Farsçanın söz ve gramer kalıplarını benimseme gibi bir zihniyet yanlışına kaptırmışlardır. Sorun zihniyet hastalığıdır. Konuya yalnızca bir tarihçi gözüyle yüzden bakan sayın konuşmacı, dilci olmadığı için, bir dil tarihçisinin kolayca görebileceği bu nedeni görememiş, görüntüyü ve ortaya çıkan sonucu bir neden olarak sunmuştur. Bu nokta, dilimizin geçirdiği alın yazısı açısından son derece önemli olduğu için, burada özellikle belirtme gereğini duyduk. Gerçi Osmanlı aydını, Arapça, Türkçe ve Farsçadan oluşan bu yapma ve melez dile büyük emekler vererek onu ogünün şartlarında muhteşem bir yazı, edebiyat, felsefe ve bilim dili düzeyine yükseltmiştir. Ancak, Türkçeyi öldürme pahasına... Eğer bu emeği Türkçe için verse ve ana dilini Mustafa Şeyhoğlu'nun da *Hurşidnâme*'de belirttiği biçimde *göbüt* "kötü, kaba", *sovuk* ve *yavan* bir dil olarak nitelendirerek kendini onu hor görme hastalığına kaptırmamış olsaydı, Türk dil yapısında var olan çok yönlü cevherleri ile daha o dönemde katkısız zengin bir yazı ve kültür dili olabilirdi. Bizim burada söz konusu bildiri nedeniyle bu nokta üzerinde duyarlıkla durmamızın nedeni, bu aydın hastalığının yalnız o dönemle sınırlı kalmayıp Tanzimat dönemi aydınları ile günümüz aydınlarına da sıçramış olmasıdır. Tanzimat döneminde Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi ve daha başka edebî şahsiyetlerin Osmanlı Türkçesini sadeleştirme yönündeki çabalarının uygulamada yetersiz kalması, meydanı *Fesahatçılarla Tasfiyecilerin* birbirine uç oluşturan verimsiz çatışmalarına bırakmış; bu kez de aynı zihniyet hastalığı Fransız dili hayranlığına dönüşmüş ve dilimizi Fransızcanın akınına uğratmıştır. O devirde öyle de bugün durum başka mıdır? Ne gezer! Bildirilerde dile getirildiği üzere, 2. Dünya Savaşı'nden sonraki dönemde, dilimizi yozlaşmaya sürükleyen önemli etkenlerden biri bu kez de İngilizce hayranlığının getirdiği yabancı sözcük ve terim akınıdır. Bu akın yalnız genel dilde kalmayıp iş yeri tabelâ adlarına, türlü üretim maddelerine kadar sıçrayarak sonunda, bir kısım yüksek öğretim kurumlarında, Türkçe eğitim-öğretim dili olamaz yaygarasıyla İngilizce eğitim ve öğretime kadar uzanmıştır. İşte bugün de ağır basan bu tutum, ta 15-16. yüzyıllarda başlayıp da günümüze kadar süregelen ve körü körüne yabancı dil hayranlığından kaynaklanan bir zihniyet yanlışından başka bir şey değildir. Bu yanlışlardan dönülmesi için sırası düştükçe açıklanması ve vurgulanması gerekir. Biz toplantının "tartışma ve değerlendirme" aşamasında, bu durumu açıklamak istedik. Ancak, kendisinin eleştirileceği endişesine kapılan sayın konuşmacı, o sıradaki oturum başkanlığı yetkisine dayanarak, yalnız soru sorulabileceğini katkı ve değerlendirme yapılamayacağını bildirerek açıklamaya engel olmak istedi. Oysa, sonraki oturumlarda uygulandığı üzere o

Levent Şahverdi Arşivi

aşama "tartışma ve değerlendirme" aşaması idi. Toplantıyı izleyen sayın üyelerce Başkanın bu tutumu tarafsızlık ilkesine aykırı bulunarak ayıplanmıştır.

Bu bildiride eksik kalan önemli bir nokta da, konu "bilim dili" olduğuna göre, bir bilim dilinde aranan özelliklerin neler olduğunun açıklanmamasıdır. Türkçe bilim dili olamaz iddialarına karşı verilecek en iyi yanıt, dilin bu bakımdan taşıdığı nitelik ve özelliklerin sıralanması olmalıydı. Ne yazık ki bu da yapılmamıştır.

Söz konusu bildiride düzeltilmesi gereken bir başka önemli nokta da 1983 yılında yeni bir düzenlemeden geçirilen Türk Dil Kurumu çalışmalarının dinleyiciye yanlış yansıtılmasıdır. Sayın konuşmacı, burada *eski* ve *yeni* Türk Dil Kurumu gibi gereksiz ve maksatlı bir ayırıma giderek 1983 yılına kadar eski Türk Dil Kurumunda 65 alanda (!) çok sayıda terim sözlükleri çıkarıldığını ve 120.000 terimin tutunduğunu, daha sonra bu eserler yayımlanmadığı için bunların unutulup kullanımdan düştüğünü ve yerine yenilerinin konmadığını ileri sürmüştür. Böyle bir açıklama, sayın konuşmacının TDK'nın 1983'ten sonraki yayınları üzerine hiç eğilmediğini ve ezbere konuştuğunu ortaya koymaktadır. Bir kez çok küçük çaptaki bu eski sözlükler incelendiğinde görülür ki, oralarda yer alan ve terim olarak gösterilen sözlerin büyük bir bölüğü ayrı zamanda terimleşmiş olsa da genel dilde öteden beri zaten var olan ve kullanılagelen sözlerdir: Abdal "gezginci derviş", *ağıt, bağlama, benzetme, bunama, caize, danaburnu, delice, destan, dörtlük, ebced, halk edebiyatı, ilâhi, karamuk, oyun yazarı, pamukcuk, polis romanı, sarmaşık, sığırcık, suçiçeği* gibi. Bunlardan bir bölüğü de toplumda genel kabul görerek benimsenmiş olan terimlerdir. Kullanımda oldukları için bunların unutulması söz konusu olamaz. Bir başka bölüğü ise taşıdıkları aşırılık veya kavram yanlışlığı dolayısıyla dile mal olma değerini yitirmiş olan terimlerdir. *Gözyaşı tecimi, neden bilim, akışta* "koşuk", *belgin, betimce, örge, örü, taşırılık, ülküt* vb. bu küçük çaplı sözcükler bir dilcilik süzgecinden geçirilerek gerekli olanları yeniden yayımlanmıştır. Toplumda benimsenmemiş olanları yeniden yayımlamanın bir gereği var mıdır? Kaldı ki, bunlardan bir bölüğünün mevcudu bile tükenmemiştir.

Türk Dil Kurumunun 1983'ten önce 65 alanda terim yaptığı, sözüne gelince: Türk Dil Kurumunun 1932 yılından beri yaptığı yayınlar ortadadır. (*TDK Yayınları Kataloğu* 1932-1999, Ankara 1999). Bunun Atatürk dışında kalan 1950-1983 arasındaki yıllarında yayımlanan başlıca terim sözlüklerinin sayısı 20'dir. Bu da demektir ki, bu kadar alanla ilgili terim yapılmıştır. İleri sürüldüğü gibi 65 alanda değildir.

Türk Dil Kurumu 1983'ten sonra terim konusuna el atmamış ve yeni terim sözlükleri yayımlamamıştır iddiasına gelince: Sayın konuşmacı burada da bilerek veya bilmeyerek yanılgıya düşmüştür. Çünkü, Türk Dil Kurumu,

Levent Şahverdi Arşivi

1983'ten sonra öteki alanlara olduğu gibi, terim alanına da ciddi ölçülerle eğilmiştir. TDK'nın 1973'te hazırladığı küçük boy *Terim Hazırlama Kılvuzu*'nu yetersiz bulduğu için, terim sözlükleri hazırlayacaklara öncülük etmek üzere, Prof. Dr. Hamza Zülfikar'a *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* başlıklı 213 sayfalık, kapsamlı bir eser hazırlatmıştır (Ankara 1991). Ayrıca Atatürk'ün geometri terimlerini de içine alan *Geometri* kitabını (1991) ve Anayasa sözlüğünü yeni gereksinimlere göre genişleterek yeniden bastırmıştır (Ankara 1985). Daha önce Prof. Dr. Sevinç Karol tarafından hazırlanan *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*, Sevinç Karol-Zekiye Suludere-Cevat Ayvalı tarafından yeni baştan işlenip genişletilerek 1067 sayfalık kapsamlı bir sözlük biçiminde yayımlanmıştır (Ankara 1998). Kurumca daha önce yayımlanan *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, birçok yönden yetersiz kaldığı için hem ülkemizdeki dil bilgisi ve gramer alanındaki terim kargaşasını önleme hem de sağlıklı bir terim sistemi geliştirme bakımından Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a hazırlatılan birleştirici ve bütünleştirici nitelikte *Gramer Terimleri Sözlüğü* yayımlanmıştır (Ankara 1992, genişletilmiş 2. baskı 2003). Buna Emine Gürsoy-Naskali'nin hazırladığı *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* da eklenebilir (Ankara 1997). *Matematik Terimleri Sözlüğü* (1983) ile *Nükleer Enerji Terimleri* sözlüğü de yayımlanmış bulunmaktadır. Prof. Dr. Turhan Baytop'un aynı zamanda terimleri ve 500 renkli resmi içine alan *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (Ankara 1994) de değerli bir çalışmadır. Bunlara hazırlama, inceleme veya baskı aşamasında olan *Kimya Terimleri Sözlüğü, Malzeme Bilimi Terimleri Sözlüğü, Bilgisayar Terimleri Kılavuzu* gibi terim sözlüklerini de eklemek gerekir. Görülüyor ki, Kurum bu alanda da üzerine düşen görevi yapma gayretindedir. Gerçek durum bu iken sayın konuşmacının "eski Dil Kurumu", "yeni Dil Kurumu gibi gereksiz ve bölücü bir ayırımla, dinleyicilere yanıltıcı yanlış bilgiler vermesi olağan karşılanacak bir durum değildir. Nitekim, bu yanlış değerlendirme Türk Dil Kurumu Başkanı sayın Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın tarafından dile getirilerek dinleyicilere doğru bilgiler verilmiştir. Ayrıca, TDK'ca yayımlanan, dilimize yeni girmiş *Yabancı Kelimelere Karşılıklar* başlıklı iki kitapta (Ankara 1995-1998) yer alan karşılıkların bir kısmı da terim niteliğinde olduğu için, bu yolla da ihtiyaç duyulan terimlere karşılıklar bulunmaktadır.

"Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili Olarak Türkçe" konusuna ayrılan üçüncü oturumda, bildiri sunacak beş konuşmacı gelemediği için yalnız Prof. Dr. Nimetullah Hafız (Kosova) ile sayın Dr. Mustafa Şerif Onaran'ın bildirileri dinlenebilmiştir. Bu konu, daha önce yapılan birkaç bilimsel toplantıda dile getirildiği üzere, çok dikkatli bir değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

Prof. Dr. Olcay Önertoy ve Prof. Dr. Şakir İbraev'in başkanlığında "yazı, konuşma ve çeviri dili olarak Türkçe" konularıyla, 08 Ocak Salı sabahı başlayan dördüncü oturum, Prof. Dr. Nevzat Gözaydın, Cornelius Bischoff, Feyza Hepçilingirler, Vural Öger, Prof. Dr. Hamza Zülfikar ve Dr. Abdülkadir Akgündüz'ün konuyu çeşitli yönleri ile değerlendiren bildirileri ve yapılan tartışmalarla sürmüştür. Konuşmaların her biri ilgi çekici özellikler taşımakla birlikte sayın Öger ile sayın Zülfikar'ın konuşmaları bizim özellikle ilgimizi çeken birer konu olmuştur.

Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın ve Süleymen Kayıpov başkanlığındaki beşinci ve son oturum, "Türkçenin yabancı diller etkisinde kalmasıyla ortaya çıkan sorunlar" konusuna ayrılmıştır. Bu oturumda, Prof. Dr. Doğan Aksan'ın kısa ve özlü konuşmasını, Prof. Dr. Olcay Önertoy, Emin Özdemir ve Cemil Kurt'un konuşmaları izlemiştir. Adları bu oturumda yer alan ve Ankara dışından gelecek olan birkaç konuşmacı da hava muhalefeti dolayısıyla katılamamıştır.

Programda, her toplantı sonunda yarımşar saatlik bir tartışma ve değerlendirme süresi bulunduğu hâlde, bazı konuların niteliği bakımından 15 dakikalık konuşma süresini aşması veya soru sorma ve değerlendirmelerde çok kimsenin söz almak istemesi yüzünden, toplantı konularının kapsamı içine giren bazı hususlarda gerekli açıklamalar yapılamamış; bu hususlar bulanık kalmıştır. Oysa, Türkçenin yalnız dünü bakımından değil bugünü ve yarını açısından da önemli olan noktaların açıklanarak vurgulanması gerekirdi. Zaman yetersizliği dolayısıyla açıklanamamış olan bu noktalarda ilgililerin doğru bilgilendirilmesi gereğine inandığınız için bu konudaki bazı görüşlerimizi sizlerle paylaşmak istedik. Şöyle ki:

Bildiri sunuşları veya tartışmalar sırasında ileri sürülen görüşlerden biri (Cemil Kurt, Türkçenin Yabancı Diller Etkisinde Kalmasıyla Ortaya Çıkan Sorunlar), dilimize girmiş yabancı sözlerin, özellikle Arapça ve Farsça olanların dilin bir kültür dönemini yansıttıkları gerekçesi ile benimsenmesi ve dilden atılmaması yolundaki görüşüdür. Bizce burada üzerinde durulması gereken önemli nokta, dile girmiş yabancı sözlerin niteliğidir. Dilimizde yer almış Arapça, Farsça ve batı kökenli yabancı sözleri ikiye ayırmak gerekir: 1) Bunların bir kısmı dile girdikten sonra, zamanla ses ve şekil yapıları açısından olsun, anlam açısından olsun, Türkçenin kendi kalıplarına uydurularak Türkçeleştirilmiş olan dolayısıyla da Türkçe sözlerden ayırt edilemeyen nitelikteki sözlerdir. Bunların Türk diline, işleyiş bakımından herhangi bir zarar getirmesi de söz konusu değildir: *Aba, akıl, anahtar, bezi, bezelye, çamaşır, çarşamba, çarşı, çerez, çengel, çiltim, düven, efendi, fistan, halat, hasta, ıspanak, kale, kiremit, merdiven, perşembe, sınır, sakal, tavla, vatan, millet* gibi

Levent Şahverdi Arşivi

yığınlarca söz, kökence Türkçe değildir ama bunlar Türkçenin kendi malı olmuştur. Konuya bu açıdan bakınca bugün artık *biçim mi? / şekil mi?, araç mı? / alet mi?, koşul mu? / şart mı?, yapıt mı? / eser mi?, yanıt mı? / cevap mı?, kınamak mı? / ayıplamak mı?, kıyı mı? / kenar mı?* gibi tartışmalara girmek bizce gereksizdir. Zaman bunlar için en iyi süzgeçtir. Ya bunlardan birini tutar ötekini atar; yahut da aralarında bazı anlam incelikleri oluşturarak ve her ikisini de söz varlığına alarak dile zenginlik katar: *Us* ile *akıl* (*uslu çocuk /akıllı adam*), *baş* ile *kafa* (*kafa çekmek / kafayı çekmek, kafa tutmak*), *yürek* ile *kalp* (*yüreksiz adam / kalpsiz adam*), *kuşku* ile *şüphe* (*amma kuşkulu adam / şüphe etmeyiniz*) arasındaki anlam ayrılık ve incelikleri gibi. Bu türlü Türkçeleşmiş sözleri köken yapılarına bakarak dilden atmaya kalkmak, dile hiçbir şey kazandırmaz. Aksine, kullanımda söz varlığı bakımından bir büzülmeye ve anlam kısırlığına yol açar. Bugün gençliğimizin söz dağarcığının yetersizliğinden yakınıyoruz. Bu yetersizlik, kısmen okuyup öğrenme yetersizliğinden kaynaklanıyorsa, kısmen de belirli sözlere saplanıp kalma alışkanlığından kaynaklanmaktadır. *Kademe, basamak, safha, derece, rütbe* gibi anlam ayrılıkları taşıyan sözlerin hep *aşama* ile; *seviye, devre, dereke, plân* gibi sözlerin hep *düzey; adam, insan, şahıs, kişi, kimse* sözlerinin hep *kişi; sebep, sebebiyle, vasıtasıyla, dolayı, dolayısıyla, yüzünden* gibi sözlerinde hep neden sözü ile karşılanması bu yüzdendir. Birçok gencimiz *bayram dolayısıyla gelen kartlar* yerine *bayram nedeniyle gelen kartlar* diyerek *kar yüzünden yollar tıkanmış* diyecek yerde *kar nedeniyle yolar tıkanmış* diyerek Türkçemizin tadını tuzunu kaçıran cümleler kurmaktadır. Bunlar aynı zamanda belirli sözlere takılıp kalmanın getirdiği anlam büzülmeleri, anlam yetersizlikleridir. Bu konuda bir ikinci örnek de *olay* sözüdür. Bugün birçok aydınımız *oluş, kılış, eylem* veya *olgu* ile hiçbir bağlantısı olmayan durumlarda bile olay sözüne saplanıp kalmaktadır. Onlar için *konu, durum* vb. sözler ile karşılanabilecek anlatımlar bir yana, her nesnenin adı bile *olay*'dır: *ev olayı, masa olayı, yol olayı* gibi. Bu konuda daha nice örnek sıralanabilir.

2. İkinci tür yabancı sözler, dilimize, geldikleri dilin ses yapıları ve gramer kalıpları ile birlikte girmiş olanlardır. Bunlar aydın dilinde yer eden, halka ve topluma mal edilmemiş olan sözlerdir: enformasyon "danışma", *entelektüel* "aydın", *iane* "yardım", *intihap* "seçim", *kat'iyet* "kesinlik", *mahrukat* "yakıt", *mü'min* "inançlı", *mücrim* "suçlu", *nikbîn* "iyimser", *plasman* "yatırım", *şayia* "söylenti", *tenevvür* "aydınlanma", *tolerans* "hoşgörü", *zelzele* "deprem" gibi. Bu sözler, vaktiyle Türkçe sözlerin yerlerini aldıkları ve dilimizin gelişme yolunu tıkadıkları için atılması gereken sözlerdir. Nitekim atılmışlardır da... Dilimizin Osmanlı Devleti döneminde Arapça ve Farsçadan, Tanzimat döneminde Fransızcadan bugün de, İngilizce sözlerden

Levent Şahverdi Arşivi

çektiği sıkıntı hep bu yüzdendir. Bu nedenle, günümüz bilim dünyasında uluslar arası ortak kullanım özelliği taşıyan bazı sözler bir yana, onların dışında kalan ve dilimize köstek olan yabancı sözler atılıp yerlerine sağlıklı Türkçe karşılıklar konmalıdır. Ancak, bunların dilde yerleşmiş olanlarını söküp atmanın kolay olmadığı da unutulmamalıdır.

Üzerinde durulması gereken bir başka nokta, gerek bir iki bildiride dile getirilen gerek değerlendirme konuşmaları sırasında, bir ara *devrim* sözünün yasaklanmış olması dolayısıyla çıkan suçlayıcı tartışmadır. Bu tartışmada devrim yerine *inkılâp* sözünün kullanılması eleştirilmiştir. Evet, eleştirilmesine eleştirilmiştir de, *devrim* sözünün neden yasaklanır olduğu açıklanmamıştır. Bize kalırsa, o söz o dönemde kendi kendini devreden çıkarmış ve bazı aydınların kullanımından düşmüştür. Bu durum dil ile toplum ve sosyal yapı arasındaki sıkı bağlantının sonucudur. 1970–1980 yılları arasında ülkemizde boy gösteren ideolojik eğilim ve çatışmaların Atatürk ilkelerini ve Cumhuriyet rejimini uçurumun kıyısına sürükleme dışında, yer yer bazı kesimlerce dilin de bir ideolojik araç olarak kullanmaya yeltenilmesi, bir kısım aydınları *devrim* yerine *inkılâp* sözünü kullanmaya yöneltmiştir. Bunun Osmanlıca sözleri benimsemekle en küçük bir ilişkisi yoktur. *Dev-yol, Dev-sol, devrim nikâhı* gibi o dönemde türemiş illegal örgüt adları ile bazı kalıp sözlerde, devrim sözünün ideolojik bir kirlenme ile "ihtilâl, bozgunculuk, yıkım ve rejim düşmanlığı" anlatan kavram kargaşası, ben dahil bir kısım aydını bu sözü kullanmaktan soğutmuştur. O çalkantılı yıllarda, dildeki bazı anahtar sözlerin var olan içeriklerinin boşaltılarak, kuzeyden esen ideolojik rüzgârların etkisi altında nasıl bir anlam yozlaşmasına uğradıkları bilinen bir gerçektir. *Devrim* sözü de bunların başında gelir. Bu sözün bir süre yasaklanmış olması da her hâlde bu durumla ilgili olmalıdır. Bugün çok şükür o dönem atlatılmış ve *devrim* sözcüğü de kendi kimliğini kurtarabilmiştir. Bu eleştiriyi yapanlar, dilin o günün sosyal çalkantılarına nasıl âlet edildiğini bilirler. Hem de çok iyi bilirler. Ancak, toplantıda politik bir davranışla ve belki de özel bir maksatla, kapalı veya açık olarak hattâ ad belirleyerek bazı kesimleri suçlamaya yeltenmişlerdir. Ama değerlendirme aşamasında da hak ettikleri ağır cevabı almışlar ve bilimsel bir şamar yemişlerdir. Bu durum, bazı konuların hâlâ sen ben davasına âlet edilmesinin acı bir göstergesidir. Burada isim belirtilmeden özel olarak vurgulanmasının nedeni de budur. Bu münasebetle belirtmek isteriz ki, biz, ilke olarak kelime yasaklanmasının da doğru olmadığı görüşündeyiz. Yukarıda özel olarak belirtildiği gibi, sağlıklı bir gelişme rayına oturtulabilmiş olan dilde, "zaman" böyle bir ayıklama için en iyi süzgeç görevindedir. TRT Yönetim Kurulunda görev aldığımız yıllarda, dil konusu dolayısıyla yaptığımız bazı uyarılar ve zabıtlara yansımış olan görüşlerimiz bu durumun tanıklarıdır. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

konudaki en güzel değerlendirmeyi de dil devrimi uygulamalarının yöntem yanlışı yüzünden ortaya koyduğu bazı aksaklıklara bakarak yine Atatürk'ün kendisi yapmıştır. Onun 1936 yılında dil konusundaki bir sohbet sırasında: "*Yeni Türkçe sözler teklif edebiliriz. Bu yönde ısrarla çalışmalıyız. Fakat bunları Türk dilinin olgunlaşma seyrine bırakmalıyız. Birkaç gün önce Ahmet Cevdet Bey'e söyledim "ketebe", yektübü", arabındır; "kâtip", "mektup"* Türkündür" sözleri, bu açıdan ne kadar anlamlı ve yol göstericidir.

Konuşma ve tartışmalarda altı çizilmesi gereken bir başka nokta da dilimizin gramer kuralları ile ilgili bazı yanlış değerlendirmelerdir. Sayın Emin Özdemir, kendi bildirisinde üzerlerine basa basa *öz yaşam, ön deneme, ön yargı, alt yapı* gibi örnekler sıralayarak, bunlardaki *öz, ön* ve *alt* sözcüklerinin artık birer ön ek durumuna geldiğini söylemiştir. Böyle bir değerlendirme, dilimizin kendi yapı ve işleyiş ölçülereine göre değerlendirilmesi gereken gramer konularının, adlandırma ve sınıflandırma açısından, yüzyılardır nasıl bir yandan Arap dilinin bir yandan da batı dillerinin özellikle Fransız dilinin gramer kalıplarına kurban edildiğinin tipik örneklerinden biridir. Bilindiği gibi Türkçe, genel dil sınıflamasında sondan eklemeli diller (iltisaklı diller, agglutinative languages) grubunda yer alan bir dildir. *ön, öz, alt, son* gibi bağımsız sözleri birer ek saymak havsalanın alamayacağı bir yanlıştır. Bunlar ek değil birer bağımsız sözcüktür. *Öz yaşam* gibi bir kuruluşta, *öz* sözü sıfat görevindedir. Dolayısıyla bu söz kalıbı da bir sıfat tamlaması oluşturmuştur. *Al yapı* gibi bir kuruluşta ise, sıfat tamlaması kalıbında bir birleşik ad niteliğindedir. Durum böyle iken bunları birer ön ek gibi göstermek, dilin yapısını tanımama ve bunları bir yenilik gibi gösterme gayretkeşliği değil midir? *Bağlaç* yerine *bağlama edatı*, *ünlem* yerine *ünlem edatı*, *edat (ilgeç)* yerine *son çekim edatı*, *mı? / mu?* Soru eki yerine *soru edatı* gibi terim ve sınıflandırmalar da yine Arap gramerindeki *isim*, *fiil*, *edat* (veya *harf*) biçimindeki üçlü sınıflandırmanın bize yansıyan örnekleridir. Artık söz varlığında olduğu gibi, gramer konularının sınıflandırılıp terimlere bağlamasında da Türkçenin kendi malzemesinin verdiği sonuçlara ve gördüğü işlevlere bakılarak değerlendirilme yapılması kaçınılmazdır. Bu konudaki bilinçsiz taklitçiliğe son verilmelidir. Gramerlerimizde bu açıdan üzerinde durulacak epey konu vardır.

Değerlendirmeler sırasında, bazı konuşmacıların, dilimizin kaynak eser niteliğinde işlevsel bir gramere ihtiyacı olduğu noktasındaki dilekleri çok yerindedir. Türk Dil Kurumunun bu konuda yaptığı hazırlıklar sanırız kısa bir süre sonra meyvesini verecektir.

Üzerinde son olarak durmak istediğimiz bir başka önemli husus da gerek sunulan bildiriler gerek değerlendirmeler sırasında bazı konuşmacıların duygusal ve politik nedenlerle Türk Dil Kurumunun kapatılmış olduğunu

Levent Şahverdi Arşivi

bildirmeleri veya ayrımcılık yapmış olmalarıdır. Türk Dil Kurumu, bilindiği gibi yapageldiği yüzlerce kapsamlı ve nitelikli yayınları ile dilimize ve ülkeye yararlı çalışmalarını sürdüregelmektedir.

1932–1983 arası yıllarda, dernek niteliğindeki Türk Dil Kurumu ile Atatürk'ün 1936 yılındaki dileğine uygun olarak 1983 yılında yeni bir düzenlemeden geçirilerek akademik bir kuruluş durumuna getirilmiş olan Türk Dil Kurumunu birbirinden ayırıp suçlayıcı bir tutumla *eski Dil Kurumu, yeni Dil Kurumu* gibi bir ayırıma gidilmesi doğrusu çok yakışıksız kaçmıştır. Çünkü her ikisi de aynı amaç doğrultusunda hizmet veren birbirinin devamı niteliğinde bir kurumdur. Atatürk, birbirinin tamamlayıcısı durumunda olan tarih ve dil konularının, yabancıların kasıtlı yorumlarından kurtarılması için, aslında birer bilim kuruluşuna ihtiyaç olduğunu daha Dil ve Tarih Kurumlarının kuruluşundan epey önce görmüştür. Hattâ, Türk dilinin özel durumu dolayısıyla, bir dil akademisi kurulması direktifini de vermiş bulunuyordu. İsmet Paşa'nın 7 Kasım 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı "*Millî harsa ait teşebbüsattan olmak üzere bu sene bir lisan akademisi, hars nokta-i nazarından Türk lisanı üzerinde vezaif-i esasiyeyi ifa etmek üzere en yüksek mütehassıslardan mürekkep bir akademi vücuda getireceğiz"*[1] biçimindeki konuşması, devletin bu konudaki kararının ifadesidir. Ancak, zamanın Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin 9 Şubat 1926 tarihinde gazetecilere verdiği demeçten anlaşıldığı üzere[2] o günün şartlarında böyle bir kuluşu besleyecek bilim kadrosu bulunmadığı için Atatürk, dil ve tarih konularının ele alınması ve dil devrimin başlatılabilmesi için, bu kuruluşların başlangıçta birer dernek hâlinde çalışmalara başlamasının uygun olacağını düşünmüştür. Nitekim TDTC (daha sonra TDK)'nin kurulması ile başlayan çalışmalar; çok az sayıdaki bilim adamı, edebî şahsiyet ve gazeteci dışında hep taşradaki gönüllü aydınlar eliyle yürütülmüştür. Daha sonraki yıllarda yeniden ele alınan Derleme ve Tarama Dergileri bu türlü çalışmaların ürünüdür. Atatürk bu yolla yapılacak çalışmaların birer ön çalışma olacağını biliyor ve ileride bu çalışmaları sağlam temellere oturtma gereğini duyuyordu. "*Hayatta en hakikî mürşit* (gerçek yol gösterici) *ilimdir*" diyen, Türk toplumunu sağlam sosyal temeller üzerine yerleştirmek isteyen uzak görüşlü bir devlet kurucusunun, Türk dilini, sürekli olarak amatör dilcilere emanet etmesi düşünülemezdi. Gerçi, o dönemde ön çalışmaların yapılabilmesi ve ulusa ana dili sevgi ve bilincinin aşılanabilmesi için bu gerekliydi. Ancak, bir süre sonra Kurumun akademik bir

---

[1] *Cumhurbaşkanları*, *Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, *Türk Devrim Tarihi Enst. yay.,* Ankara 1946, s. 88-89.

[2] Not 1'de age, s 351 ve buradan aktarılarak, Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi*, AÜ. DTCF yay., Ankara 1963, s. 40.

Levent Şahverdi Arşivi

yapıya kavuşturulması da önemli idi. Nitekim, Atatürk'ün 1936 yılında TBMM'nin açış konuşmasını yaparken "*Bu ulusal kurumkarın az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temenni ederim. Bunun için çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin, dünya ilim âlemince tanınacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmamızı dilerim"*[3] sözleri böyle bir gereğin ifadesidir.

İşte 1983 yılında gerçekleştirilen yeni düzenleme, Atatürk'ün bu dileğini yerine getirme amacına dayanan ve Kurumu bilimsel temellere oturtma hedefi güden bir düzenlemedir. Türk Dil Kurumunun bağımsız bir bilim kuruluşu olması belki daha uygun olurdu. Ne var ki, ogünün şartlarında bu yol benimsenmiştir. Aslında TDK, bilimsel çalışmalarını bugün de tam bir özgürlük içinde yürütegelmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Türk Dil Kurumunu böyle bir gelişme süreci gösterdiği hâlde, bunu *eski, yeni* gibi bir ayırıma sokan görüş çok yakışıksızdır. Türk Dil Kurumu 1932'den başlayıp bugüne uzanan bir bütünlük içindedir. Dil konusuna gönül vermiş olanlara da böyle gereksiz bir ayırımcılık yapmak değil, yapılacak çalışmalarda birleşip bütünleşmek gerekir. Çünkü, dava, sen ben davası değil, Türk diline hizmet davasıdır. Toplantıda, birkaç kişi tarafından da olsa söylenmiş olan bu tatsız söz ve tutumlar hem tarafımızdan hem öteki üyeler tarafından hem de kapanış değerlendirmesinde, TDK başkanı sayın Akalın tarafından eleştirilerek ortak amaçta birleşme gereğine işaret edilmiştir.

Sonuç olarak, "Türk Dilinin Dünü Bugünü ve Yarını" konusundaki uluslar arası bilgi şöleni, Kültür Bakanlığı Yayımlar Dairesinin çok iyi organizasyonu, katılımcı kuruluş ve kişilerin düzeyli ve olgun tutumu dolayısıyla, genellikle çok başarılı ve verimli olmuştur. Sayın Kültür Bakanı İstemihan Talay'ın oturumları sürekli olarak izlemesi ve kendisine yöneltilen bazı soruları cevaplandırırken gösterdiği olgunluk da takdire değer niteliktedir. Bakanlığın Yayımlar Dairesi Başkanı sayın Ali Osman Güzel ile bu düzenlemede emeği geçen sayın görevlilere ve Bakanlığa maddî destek sağlayan Öger Turizm sahibi sayın Vural Öger'e ne kadar teşekkür edilse azdır. Biz de bu alanın mütevazı bir mensubu olarak sayın Kültür Bakanı başta olmak üzere bütün ilgililere Türk dili adına şükran duygularımızı ve içten gelen teşekkürlerimizi sunmayı bir borç biliriz.

Türk Dili, S. 602 (Şubat 2002), s. 99-111.

[3] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 1, s. 373, 2. baskı, C. 1, S. 388.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

Dil Bayramının 70. yıl dönümü dolayısıyla

ANILARDA TÜRK DİL KURUMU VE GELİŞME SÜREÇLERİ

Bilindiği gibi, bu yılın Temmuz ayında kutlanan 12 Temmuz 2002 tarihi Türk Dil Kurumunun, 26 Eylül 2002 tarihinde kutlanan "dil bayramı" da dil bayramlarının 70. yıl dönümüdür.

Türk Dili Tetkik Cemiyetinin (Türk Dil Kurumunun ilk adı) kuruluşundan kısa bir süre sonra, 26 Eylül - 6 Ekim 1932 tarihleri arasında, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayında Ulu Önder Atatürk'ün huzurlarında ve ülkenin tanınmış yazar, şair, değerli bilim ve kültür adamları ile öğretmen ve aydınlarının katılımıyla toplanmış olan 1. Türk Dili Kurultayı sonunda, ileriki çalışmalara kılavuzluk edecek bir çalışma programı hazırlandığı gibi, her yılın 26 Eylülünün dil bayramı olarak kutlanması da karara bağlanmıştır. Bu tarihî kararın derin bir anlamı vardır. Çünkü 26 Eylül, Türk dilinin Osmanlı Devleti'nde yüzyıllar boyunca uğradığı kötü alın yazısına karşı, Ulu Önder'in kurultay kararı ile açmış olduğu bir dil savaşının başlangıcı idi. 26 Eylül, ulusun kendi kimliğinin simgesi demek olan Türk diline bilinçli olarak sahip çıkmasının göstergesi idi. Bu nedenle 26 Eylül Dil Bayramı, her yıl kutlanarak derin yapısındaki anlam canlı tutulmalı idi.

Uzunca bir dönemi içine alan böyle özel gün ve tarihler, başka yönlerden de ilgi çekici olabiliyor: Söz gelişi, yıllar yılı Kurumun asıl üyesi olmuş ya da uzunca bir süre Kurumun yönetiminde yer almış olan kimselerin belleklerinde, hem Kurumun hem de Türk dilinin geçirdiği gelişme süreçleri açısından farklı ve renkli birtakım duygu ve anıların yerleşmesine ve zaman zaman bunların gün ışığına çıkmasına vesile oluyor.

Bizim 56–57 yıllık meslek yaşamımızda, çalışmalarımız genellikle uzmanlık alanımızla ilgili konulara dayanmıştır. Şu var ki, insan yaşamında bu araştırmalara koşut olarak birtakım anı ve gözlemlerin de önemli bir yeri vardır. Bu gözlemler, daha sonraki kuşaklara, olayların ve kurumların tarihî gelişme süreçleri açısından resmî belge ve kaynaklara geçmemiş birtakım önemli katkılar yapabilir. Nitekim, biz bugün Ruşen Eşref Ünaydın'ın 1933'te yayımlanmış olan *Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar; Atatürk Tarih ve Dil Kurumları, Hatıralar* (Ankara 1956); Afet İnan'ın *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (T. İş Bankası yay., Ankara 1959); Falih Rıfkı Atay'ın, *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları* adlı eserlerinde bu yönden çok yararlı bilgilere sahip olmaktayız. Yine Cumhuriyetin 50. Yıl Özel Sayısı dolayısıyla Sayın Prof. Dr. Hasan Eren'in

Levent Şahverdi Arşivi

"Türk Dil Kurumundan Eski Anılar" (*Türk Dili*, Ekim 2001) başlıklı yazısında da Türk Dil Kurumundaki çalışmaların, belgelere geçmemiş özelliklerini dile getiren örnekler bulabilmekteyiz. Bu konuda yazarlar ve araştırıcılar arasındaki esprili tartışmalar ilgi çekicidir.

Mart 2002-Haziran 2002 tarihleri arasında bir araştırma gezisi dolayısıyla yurt dışında olduğum için *Türk Dili*'nin Temmuz 2002 tarihli özel sayısına bir yazı verme olanağı bulamadım. Ancak, Dil Bayramının 70. yıl dönümünde ben de Kurumla ilgili bazı anı ve gözlemlerimi dile getirmek ve dolayısıyla Türk Dil Kurumunun benim anılarımda yer alan gelişme süreçlerini belirtmek istedim:

Türk Dil Kurumunun 1932–1940 yılları arasındaki dönemi, genel olarak Atatürk dönemi diye adlandırabileceğimiz dönemidir. Ulu Atatürk'ün koruyucu başkanlığını yaptığı ve bizim yaş bakımından içinde bulunamadığımız bu muhteşem dönem, çeşitli yazılı kaynaklardan izlenebilmektedir. Benim üzerinde duracağım dönem, Kuruma üye olduğum 1941'den sonraki dönemi içine almaktadır.

Madem ki, anılar dedik, önce Türk Dil Kurumu üyeliğinden söz edeyim. Bazı rastlantılar insan yaşamında olumlu ve yapıcı etkiler yaratır. Benim Kuruma üye oluşum da başlangıçta böyle bir rastlantıya dayanır:

1940–41 yılında, İzmir Kız Lisesini bitirmiş olarak Ankara'ya geldim. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne kaydoldum. 9 Şubat 1935 tarihinde Halk Evi binasında devlet töreni ile öğretime açılan ve 1940 yılına kadar çalışmalarını Ulus'taki Evkaf Apartmanının bir bölümünde yürüten Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1940–41 ders yılında Sıhhiye'deki her yönü ile ilgi çeken görkemli binasına taşınmış bulunuyordu. Bizler de bu binanın ilk öğrencileri olarak burada derslere başlamıştık.

Ben 1940–41 ders yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün I. sınıf öğrencisiyim. Programda Modern Edebiyat diye gösterilen Tanzimat Edebiyatı dersinin hocası da rahmetli İbrahim Necmi Dilmen'dir. İbrahim Necmi Dilmen, aynı zaman da milletvekili ve Türk Dil Kurumunun Atatürk döneminden beri (1933–1945) Genel Yazmanıdır. Dilmen soyadı da kendisine Atatürk tarafından verilmiştir. O yıllarda devletçe Türk diline verilen özel önem göz önünde tutulursa, Türk Dil Kurumu ile Fakülte arasındaki bağlantı daha iyi anlaşılır. Bilindiği üzere 1940'lı yıllarda Ankara Üniversitesinin temel fakültesi durumundaki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Atatürk'ün öncülüğünde Türk dilini, Türk tarihini ve Türk coğrafyasını yabancı araştırıcıların maksatlı ve politik değerlendirmeleri dışında, kendi kaynaklarına inerek en kapsamlı biçimde araştıracak tarihî değer ve zenginliklerine çağdaş

Levent Şahverdi Arşivi

değerleri ve bilimsel yöntemlere dayanarak ortaya koyacak bir fakülte olarak kurulmuştur. Osmanlı Devleti'ni yıkıntıya götüren etkenlerin sosyal kurumlarındaki ve iç yapısındaki çalkantılardan kaynaklandığını çok iyi bilen ve bu duruma olaylarla tanık olan Ulu Önder, Türk toplumunun geleceğe uzanan sosyal kurumları ile kültürel yapısını sağlam temeller üzerine oturmayı amaçlamış bir devlet kurucusu, bir düşünür idi. O, bu devlet anlayışını da "*Türkiye Cumhuriyetinin temeli millî kültürdür*" sözleri ile dile getirmiştir. İşte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi sıradan bir Edebiyat Fakültesi olmayıp, böyle bir temel anlayışın ürünü idi. Atatürk'ün adını bile kendisinin koyduğu bu Fakültede, çağdaş değerlere dayanan öğretim ve araştırma yapılacak, ülkemize; dil, tarih ve coğrafya alanında değerli bilim adamları yetiştirilecekti. Fakültenin öğretim elemanları da böyle bir ihtiyaca yanıt verecek ölçülerle seçilmişti. Öğretim kadrosu, yerli ve yabancı bilim adamlarından oluşan ve uzmanlıklarını genellikle yurt dışında yapmış olan doçent, profesör ve ordinaryüs profesörlerden oluşuyordu. İşte Atatürk ilke ve devrimleri ile yoğrularak o yıllara ulaşmış olan bizler de, Cumhuriyetin genç kuşakları olarak, böyle bir Fakültede öğrenim görmenin kıvanç ve duygularını yaşıyorduk.

Konuya Türk dili ve Türk tarihi açısından bakıldığında, bu bilim yuvasının daha ayrı bir özellik taşıdığı kolayca fark edilir. O da söz konusu Dil ve Tarih Kurumlarını bilimsel temelde görevlendirme görevidir. Hele Türklük (Türkoloji) biliminin batıda bile 1900'lü yıllardan sonra ayrı bir disiplin olarak ele alındığı ve bizde kendi dilimizin yüzyıllarca nasıl ihmale uğratıldığı göz önünde tutulursa, bu bilim yuvasının Türk üniversite tarihindeki yeri, Dil ve Tarih Kurumlarını yetiştireceği bilim adamları ile besleme görevi daha iyi anlaşılır.

Atatürk, aslında dil ve tarih konularına daha 1928 yılında, kurulacak bir akademi ile girmek istemiştir. Bu konuda ön girişimler de yapılmıştır. Ancak, ülkenin o yıllardaki bilimsel yapısı böyle bir kuruluşun gerçekleştirilmesine olanak vermemiştir. Bu nedenle 1931 yılında Türk tarihi, 1932 yılında da Türk dili konularının birer dernek kuruluşu içinde ele alınması ve Türk dilinin ülkenin gözde yazarları ile düşünce adamlarından yararlanılarak yürütülmesi uygun bulunmuştur. 1932 yılında toplanan 1. Türk Dili Kurultayında tek dil uzmanının Prof. Dr. Ragıp Hulusî Özden'den ibaret olması, bu konuda bir fikir verecek niteliktedir, sanırız.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Türk Dil Kurumu arasındaki manevî bağlantı başlangıçta Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki öğretim kadrosu ile de kendini göstermiştir. Türk Dil Kurumunun Genel Merkez Yönetim Kurulunda görevlendirilmiş bir kısım üyeler aynı zamanda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde de öğretim üyeliği yapıyorlardı.

Levent Şahverdi Arşivi

İ. Necmi Dilmen, Besim Atalay, Abdulkadir İnan, Saim Ali Dilemre, Agop Dilaçar, Hasan Reşit Tankut, N. Hazım Onat ve daha sonra Tahsin Banguoğlu gibi, İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Hamit Zübeyr Koşay da Fakültenin başka bölümlerinde ders veren hocalardı.

İşte sözlerimin başında belirttiğim ve o yıl bize Tanzimat Edebiyatı derslerini veren İ. N. Dilmen Hoca, belleği o denli güçlü ve o denli dinamik bir kişiliğe sahipti ki, derslerde edebî konuları anlatırken, edebî eserlerden söz ederken tam bir aktör ustalığı ile o dönemin özellik ve inceliklerini gözlerimizin önüne sermeye çalışırdı. Modern Edebiyat dersleri, yalnız Türk Dili ve Edebiyatı öğrencileri için değil, öteki bölümler, özellikle yabancı dil ve edebiyatları bölümlerinin öğrencileri için de yararlı bir dersti. Onun derslerinde sınıfımız hıncahınç dolar ve her öğrenci bu dersi zevkle izlerdi. Yalnız şu var ki, rahmetli Dilmen, sayısı az olan Türk Dili ve Edebiyatı öğrencilerini daha yakından tanır ve onlara esprili sözlerle takılırdı. Bana da derslerde ön sırada oturduğum ve kendisini dikkatle dinleyerek bazı notlar aldığım için olacak "asistanım" diye takılırdı. Hatta öğrencilerin elde kitap olmadığı için kendisinden ders notu istemeleri üzerine, anlattıklarının not hâline getirilip bastırılması için beni görevlendirmişti. Şimdi, arkadaşlarımın da desteği ile *İbrahim Necmi Dilmen'in Ders Notları* başlıklı genişçe bir broşür yayımladığımı hatırlıyorum. Ancak, belirtmek gerekir ki, benim bu ders notlarında verebildiğim bilgiler Hocanın anlattığının bir özeti niteliğindedir. Yalnızca, konuların hatırlanmasına yardımcı olacak temel bilgileri içine almaktadır.

Bu arada Hocanın bana, yaz tatiline çıkarken Fatma Aliye Hanımın yazdığı *Muhadarat* romanı üzerinde edebî bir tahlil ve değerlendirme yaparak ertesi ders yılı başında sınıfta tartışmaya açılmasını istediğini de unutmadım.

Rahmetli Hoca, kurumdaki işlerinin yoğunluğu ve sınav kâğıtlarındaki el yazılarını okumanın verdiği güçlük dolayısıyla, zaman zaman kendisine bu kâğıtları okumam için beni Kuruma çağırırdı. Okuma sırasında beğendiği kâğıtlardaki yanlış ve eksiklikleri de dile getirmekten çekinmezdi. Hiç unutmuyorum bu sınav kâğıtlarından birini hem bilgi hem de anlatım bakımından çok beğenmiş ve daha sonra bu öğrencinin kim olduğunu öğrenmek istemişti. Adını okuyunca anlamıştık ki, bu öğrenci, aynı zamanda bir ortaokulda İngilizce öğretmenliği yapan Ferhunde Gökyay'dı. Rahmetli Orhan Şaik Gökyay'ın eşi Ferhunde Gökyay...

İşte böyle sınav kâğıtlarını okuduğum günlerden bir akşamüstü idi. Az önce de Hocanın yanına Veled Çelebi İzbudak geldiği için okumaya biraz ara verilmişti. Ben utangaç ve saygılı bir tavırla Veled Çelebi'nin anlattıklarını dinliyordum. Veled Çelebi, zayıf vücut yapısı, sevimli sakalı ve tam çelebiliğe

Levent Şahverdi Arşivi

yaraşır yüz ifadesi ile bende derin bir saygı uyandırmıştı. Dilmen Hoca, kendisine "hocam" diye hitap ediyordu. Beni de ona kendi öğrencisi olarak tanıtmıştı. Bunun üzerine Veled Çelebi bana dönerek "*İ. Necmi benim öğrencim, sen de onun öğrencisi olduğuna göre, benim torunum sayılırsın*" diye takılarak iltifat etmiş; ben de böyle manevî torun hitabından hayli duygulanmıştım. Daha sonraki yıllarda Veled Çelebi'nin çalışmaları üzerinde geniş bilgiler aldıkça özellikle onun Türk dili konusundaki sözlüğünü yakından inceledikçe, ona olan sevgi ve saygım daha da derinleşmiştir. Ama o ilk tanışmanın bende bıraktığı etki, bugün de belleğimin derinliklerinde genç bir üniversite öğrencisi duyguları ile saklanagelmektedir. Biraz sonra Veled İzbudak, hocayı işleri ile baş başa bırakmak üzere Kurumdan ayrıldı. Bu sırada Dilmen Hocam bana sevimli bir emrivaki yaparak: "*Kızım seni Dil Kurumuna üye yapalım ne dersin?*" demez mi? Ben, daha bir öğrenci olarak bu işlerle uğraşmanın erken olduğunu söylemeye niyetlendim ise de, o "*Durumunda bir engel yok, bu işler erken başlarsa daha iyi olur. İzmir Kız Lisesinden yani seninle aynı liseden gelen ablan Vecihe Kılıcoğlu, Türk Dil Kurultayında, Atatürk'ün huzurunda tez verdi; sen de ileride inşallah dille ilgili başarılı çalışmalar yaparsın*" diye karşılık verdi. Arkasından da zile basıp Başkâtibi çağırarak beni üyeliğe kaydetmesi için emir verdi. Böylece 1941 yılında Türk Dil Kurumunun 368 sayılı asıl üyeliğine alınmış oldum.

Takdir edilir ki, bazı özel durumlar, bir kimsenin bir alana ilgi ve sevgisini daha da artırabilir. Benim Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Türk edebiyatına değil de Türk diline ağırlık veren durumum, bir yandan Rahmetli Hocam Tahsin Banguoğlu'nun ağır basan bilimsel etkisine bağlanırken bir yandan da İ. N. Dilmen Hocamdan aldığım dolaylı etkilerle açıklanabilir.

Benim Kuruma üye oluşum böyle özel bir tesadüfe dayandığı için bu mutlu tesadüfü siz *Türk Dili* okuyucuları ile paylaşmak istedim. Daha sonraki yıllarda Kurumla olan ilişkilerimde de tam bir meslek sorumluluğu içinde hareket etmeyi amaç edindim. Çünkü, bu Kurum, Atatürk'ün eseri olarak en başta dilcilerin sorumluluğunda idi.

Türk Dil Kurumu - Fakülte ilişkileri bağlamında Besim Atalay ve Abdülkadir İnan Hocalar ile Agop Dilaçar Beyi de unutmamak gerekir. Besim Atalay Bey, bize Farsçayı çok iyi öğreten bir hocamızdı. Onun Kurumdaki çalışmaları arasında yer alan *Dîvân-ü Lûgât-it-Türk Tercümesi*, ilk akla gelen değerli bir yayındır. Rahmetli Hocanın bu eseri bana hediye ederken imzasının üstüne irice bir yazı ile eklediği "Kendisinden Türklüğe büyük hizmetler beklediğim kızım Zeynep Dengi'ye" hitabı benim hocalarımın iyi dileklerine lâyık bir eleman olabilme yolundaki gayretlerimi kamçılıyordu. Bugün o kitabı her açışımda geçmişin bu duygularını yaşar gibi olur ve Hocayı rahmetle

Levent Şahverdi Arşivi

anarım. Daha sonraki yıllarda bana hediye ettiği kitaplarını T. Banguoğlu'nun da "Aziz talebem ve değerli meslektaşım" hitabı ile imzalaması, bende yine aynı duyguları canlı tutan bir etken olmuştur. Ben öğrencilik ve doktora çalışması yaptığım asistanlık yıllarında eski ve yeni Doğu Türk lehçelerine ait bilgilerimi öncelikle A. İnan Hocaya borçluyum. Çağatay, Kazak, Kırgız ve Altay lehçeleri konusunda kendisinden çok yararlanmışımdır. O yıllarda Türk Dil Kurumunda başuzman olarak da çalışan A. İnan Hoca, Rus literatürüne hâkim bir araştırmacı olarak çalışmalarıma değerli katkılarda bulunmuştur. Yine Türk Dil Kurumunda önemli bir yeri olan A. Dilaçar Beyden de iki yıl lengüistik okumuşumdur. Daha sonraki yıllarda Kurum Yönetim Kurullarında da bir süre birlikte olduğumuz İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Fakültede pedagoji dersleri veriyordu. Boylu boslu yapısı, gülümseyen nükteli ve hitabet gücü yüksek konuşması ile kendisini dinletirdi. Yalnız çok alıngan ve duyarlı bir tabiatı olduğu seziliyordu. Bir defasında bazı arkadaşlarla birlikte onun Siyasal Bilgiler Fakültesinde vereceği önemli bir konferansı dinlemek üzere gitmiştik. Bir süre sonra kendisi de geldi. Salonu ve sahne düzenini şöyle bir gözden geçirdiğinde, ilgililerin bir müsamere havası içinde hazırlık yaptıklarını görünce hayli irkilmiş ve tasarladığı konferansı vermekten vazgeçerek: "*Konferans vermek şart mı? Biz de bugün bulgur pilâvının faziletlerinden söz ederiz*" diyerek yöneticileri iğneleyen kısa bir konuşmadan sonra Fakülteden ayrılmıştı. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Baltacıoğlu'nun Kurumca yayımlanan *Kur'an* çevirisi de üzerinde durulmaya değer. O bir süre Ankara Radyo Tiyatrosunda oynayan sanatçıların eğitimini de üstlenmişti. Bu yöndeki uzmanlığına dayanarak Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin Kütüphane salonunda Fakülte öğrencilerine, Ankara'nın aydın çevrelerince çok beğenilen bir orta oyunu oynattığını da hatırlıyorum. Hatta bu oyunda orijinal bir giysi ile ben de "Zenne" rolünü üstlenmiştim.

Daha sonraki yıllarda Türk Dil Kurumundaki yönetim kadrosuna yine Fakültedeki öğretim üyelerinden benim Estetik ve Sanat Tarihi hocam Suut Kemal Yetkin ile Yeni Çağ Türkiye Tarihi ve Devrim Tarihi hocamız olan Enver Ziya Karal'ın da katıldığını görürüz.

Öğrencilik yıllarında Türk Dil Kurumu - Fakülte işlerinde dikkatimi çeken noktalardan biri de Kurumun güçlü kadrosundan olan Besim Atalay Hoca ile Gramer ve Türk Lehçeleri hocamız Tahsin Banguoğlu arasındaki yer yer bize de intikal eden meslek anlaşmazlığıdır. Besim Atalay, Osmanlı kültürü ile yetişmiş, Arapça ve Farsçayı iyi bilen; ancak, dil devrimine ve Türk diline de gönülden bağlı olan bin hocaydı. O yıllarda *Türk Dilinde Ekler ve Kökler* (İstanbul–1941)*, Türkçede Kelime Yapma Yolları* (İstanbul 1946) gibi bazı yayınlarının hazırlığını yapıyordu. Tahsin Banguoğlu da Millî Eğitim Bakanı

Levent Şahverdi Arşivi

Hasan Alî Yücel'in isteği üzerine, öğretmenlere kılavuz görevi yapacak olan, *Ana Hatlariyle Türk Grameri* (İstanbul–1940)'ni hazırlamıştı. Bizlere verdiği derslerde bu kitap esas alınırdı. Mizacı sert yapılı olan Besim Atalay, doğu kültürü ve Arap gramerciliği anlayışı ile yetişmiş, T. Banguoğlu da batıdaki modern gramer yöntemlerine uyarak ve Türkçenin yapı özelliklerini dikkate alarak bir kılavuz gramer hazırlamış olduğu için aralarında zaman zaman bu durumdan kaynaklanan ve bizlere kadar ulaşan bazı görüş ayrılıklarına tanık olurduk. B. Atalay yeri geldikçe bizlere, T. Banguoğlu için "Bu genç doçentin dil okutuşu eleştiriye muhtaçtır" gibi sözler söyler, Banguoğlu da bu türlü eleştirileri olgunlukla karşılayıp "Görüşlerini açıklasın da görelim" sözleri ile karşılık vererek çok olgun ve ağırbaşlı bir tutum sergilerdi. Bu türlü meslekî çatışmalar ve hafif yollu tartışmalar, yalnız Osmanlı kültürü ile yetişmiş hocalarımızla batı yöntemleri ile yetişmiş hocalarımız arasında değil, aynı zamanda Kurumun Merkez Yönetim Kurulunun sözü dinlenir kalburüstü üyeleri arasında da görülürdü.

Benim anılarımda yer alan görüşlere göre, Türk Dil Kurumunun geçirdiği birbirinden az veya çok oranda farklı gelişme süreçleri genel olarak şu dönemlere ayrılabilir:

1. 1932–1940 yılları arasındaki dönem: Kurultay zabıtlarında ve yazılı kaynaklarda görüleceği üzere, bu dönemi belirleyen çalışma yöntem ve ilkeleri, 26 Eylül-6 Ekim 1932 tarihleri arasında toplanan *1. Türk Dil Kurultayı* sonunda alınan kararlar uyarınca hazırlanan 7 maddelik bir çalışma programı ile belirlenmiştir. Bu programa göre: Kaynaklara inen araştırmalarla Türk dilinin özellikleri ve zenginliği ortaya konacak; derleme, tarama ve türetme yolları ile dilimize musallat olmuş ve halkça benimsenmemiş Arapça, Farsça yabancı sözler dilden atılacak; çeşitli öğretim ve bilim dalları için yabancı sözlere Türkçe karşılıklar bulunacak idi. Bu dönemdeki çalışmalar, ilk deneme devrinin özelliklerini taşıdığı için kendi içinde 1932–1934, 1934–1936, 1936–1938 alt dönemleri hâlinde ve her dönemde varılan sonuçların ortaya koyduğu duruma göre, birbirinden farklı bazı yöntemlerle yapılagelen çalışmalardır.[1]

2. Kurumun 1940–1950 yılları arasındaki dönemi:

Bu dönem genel çizgileri itibarıyla daha önceki dönemde başlamış işlerin sürdürüldüğü dönemdir. Nitekim kaynak eserler konusunda *Eski Türk Yazıtları, Divanu Lûgat-it-Türk Tercümesi, Kutadgu Bilig,* birtakım Uygurca

[1] Ayrıntılı bilgi için Z. Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi* (AÜ, DTCF yay., Ankara 1963) s. 54-72; *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili* (AÜ, DTCF yay., Ankara 1973), s. 65-80; Şükrü Halûk Akalın, "Atatürk Döneminde Türkçe ve Türk Dil Kurumu", *Türk Dili*, S. 607 (Temmuz 2002, TDK'nin 70. Yılı Özel Sayısı), s. 37-56'ya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

metinler, *Muhakemetü'l- lûgateyn, Mantıkkut't-tayr, Kadı Burhateddin Divanı, Müyessiretü'l-ulûm* gibi kaynak eserler yayımlanmış; *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* ve *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* gibi önemli çalışmalar sürdürülmüş; ayrıca *Kırgız Sözlüğü, Yakut Sözlüğü* gibi bazı sözlüklerin çevirileri yapılmış; terim çalışmaları yapılagelmiştir. Bu dönem esas itibarıyla, Atatürk dönemindeki programı gerçekleştirme yönünde çalışmaların yürütüldüğü verimli bir dönemdir.

Yalnız dilimizi Türkçeleştirme ve özleştirme yönünde, bir yandan Kurum yönetiminde söz sahibi olan ve batı yöntemleri ile yetişmiş bir kısım üyelerin Kurum içinde ölçülü bir tutum sergilemelerine karşı, Kurum içinde ve dışında bir yandan da dili özleştirme çalışmalarının coşkusunu yitirmeden yol alması gerekçesi ile aşırı atılımlara ve eğilimlere yönelindiği bir dönemdir.

Bilindiği gibi Dil Devrimi'nin Atatürk dönemine rastlayan ve üç kurultayı içine alan 1932–1938 arası yıllar, kendi içinde genellikle *dilde tasfiyecilik, ılımlı özleştirme* ve *Güneş-Dil Teorisi* dönemleri diye üç alt döneme ayrılmıştır. Atatürk, bütün yabancı kökenli sözlerin dilden atılıp yerlerine Türkçe karşılıkların konacağı görüşünde olan aydın ve yazarların bu yolda deneme yapmalarına izin vermiş; ancak, yöntemsizlik yüzünden alınan sonuçların dilde bir kargaşaya yol açtığını görünce, dili Türkçeleştirme çalışmalarının ılımlı ölçüler ve bilim yöntemleri ile yürütülmesinin uygun olacağına işaret etmiştir.

Bu görüş 1940'lı yıllarda birçok aydın, yazar ve az sayıdaki dilci ve kamu mensuplarınca da benimsendiği için, TDK yönetiminde görev alan zevat genellikle bu yolu benimsemiş, öncelikle Atatürk döneminde başlanan kaynak eser yayımına ve terim çalışmalarına ağırlık vermiştir. O dönemin Falih Rıfkı Atay, Hasan Alî Yücel, İ. Necmi Dilmen, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, A. Kutsi Tecer, İ. Hakkı Baltacıoğlu, Peyami Safa, Kemalettin Kamu, Hakkı Tarık Us, N. Halil Onan, Agâh Sırrı Levend, Reşit Rahmetî Arat, A. Caferoğlu, Memduh Şevket Esendal, Nurettin Artam, Tahsin Banguoğlu gibi Yönetim Kurulu üyeleri dili özleştirme çalışmalarına candan bağlı olmakla birlikte, daha önceki denemelerin çıkmazlığını da dikkate alarak bu çalışmalarda aşırılığa kaçmanın uygun olmadığı görüşünü benimsiyorlardı. Oysa, Kurum üyeleri içinde olduğu gibi Kurum dışındaki bazı yazarlar ve aydınlar kesiminde yalnız terimler konusunda değil, genel dilde de Arapça, Farsça bütün sözlerin atılıp yerlerine öz Türkçe diye adlandırdıkları yeni sözlerin konması gibi bir eğilim ağır basmaya başlamıştı. Git gide arı Türkçe diye adlandırılan bir yol izleyen bu tasfiyecilik eğiliminin başını Nurullah Ataç çekiyordu.

N. Ataç *Ulus* gazetesindeki Günce sütununda, *Cumhuriyet* gazetesinde, *Ülkü, Türk Dili, Pazar Postası* dergilerinde kendisinin *tilcik* diye adlandırdığı

Levent Şahverdi Arşivi

yeni sözler ortaya atıyor, bunlarla cümleler kuruyordu. Gerçi N. Ataç bu sözleri, eski yazılı kaynaklara başvurarak veya halk ağızlarından yararlanarak yahut da kendi dil anlayışına dayanarak ortaya atıyordu. Bunların bir bölüğü Türkçenin kendi kaynağından gelen sözler olduğu için tutunma şansı vardı. Onun ortaya attığı sözlerin bir kısmı o günün koşullarında yadırganmış ve hayli eleştiriye yol açmış olsa ve yapım yanlışları bulunsa da zamanla tutunma şansına ulaşmış olan sözlerdir: *anı, araç, aygıt, soyutlama, öznel* (subjektif)*, nesnel, nesnellik, yankı, mercek, kınamak, yalınç* (basit), *ilenme, kez, koçaklama, sürek* (devam), *yapıt, ilke, giz* (esrar), *yöre, bilge, erek* (gaye), *olay, bellek, yeğni, yeğnilik, aşağılama, özlem, sayrılık, kurul, yergi, aşama, öykü, özet, yargı, toplum, yitmek, yitirmek, kargaşa* (anarşi)*, denetle-, görkemli, veri, bağnazlaşmak, savunmak, süre, öğreti* (doktrin, doğma), *koşul, bilinç, tanım, tanımlama* vb. Buna karşılık yapı ve anlamındaki sakatlık veya daha başka nedenlerle tutunamamış olanlar da vardır: *bilimtay* (akademi), *tanmalı* (tuhaf, acayip), *güldeste* (antoloji), *yetke* (otorite), *gözgü* (ayna), *bilisiz* (cahil), *tınlı* (canlı), *ögelik* (deha), *öğrence* (ders), *durul* (devlet), *durulman* (devlet adamı), *durul görmügü* (devlet tiyatrosu), *güzel-bilikçi* (estetikçi)*, hepil* (genel), *bayık* (hak), *kısı* (hapis), *kısı evi* (hapishane), *şaşak* (harika), *ansılamak* (hatırlamak), *aytaç* (hatip), *balık* (hava), *usuk* (hece), *çıltak* (iftira), *kirtkin-* (iftira etmek), *boşuğlamak* (izin vermek), *öz-sevi* (izzetinefis), *çalışak* (laboratuvar), *kopuzsul* (lirik), *görevmen* (memur), *komuğ* (musikî), *satak* (pazar, çarşı), *gerelti* (perde) vb. Nurullah Ataç dilci olmadığı ve seçtiği kelimelerin yukarıda belirtilen türden olanlarını dilcilik yöntemleri ile değerlendiremediği için hayli yadırganmış ve tutunma şansı olamamıştır. Bir de o günün koşullarında dile birdenbire birçok yeni sözlerle yüklenmenin doğurduğu yadırgama, aydınlar kesiminde N. Ataç'a karşı tepkileri artırmıştır. Onun tilcikleri alay konusu olduğu gibi, toplumda, dildeki aşırılığın dili bir çıkmaza doğru sürüklediği kanısı yer almaya başlamıştır. Üstelik bunların sorumluluğu da Türk Dil Kurumunun üzerine yüklenmiştir. Kamuoyunda yer alan bu tepkilere karşı Ataç bu yola inanmış olarak girdiğini söylüyor ve kendisini şu sözlerle savunuyordu: "*Benim yaptığım kendim için değildir, Türk ulusu çocuklarının: "Biz Avrupalıyız! Biz Avrupalıyız!" diye böbürlenmekle yetinmeyip gerçekten batı uygarlığına girmeleri, batı uygarlığı içinde ötekine berikine öykünmekle kalmayıp gerçekten yaratıcı olmalarını dilediğim içindir*" (23.12.1949 *Ulus:* "Açıklama")

Bununla birlikte, amansız eleştiriler karşısında Ataç'ın karamsarlığa düştüğü anlar da olmuştur. Nitekim:

"*Gün oluyor, sana mı kalmış dili düzeltmek diyorum, çıkışıyorum kendi kendime. Görüyorsun işte kimse istemiyor. Yaşlısı da*

Levent Şahverdi Arşivi

genci de beğenmiyor bu yolu, inanmıyor doğruluğuna. Daha birkaç yıl öncesine gelinceye dek dilin arılaşması gerektiğini söyleyenler, buna çalışanlar vardı, hani nerede onlar şimdi? Eski dediklerini büsbütün unutmuşluktan gelmeseler bile gülümseyerek anıyorlar, anladılar yanıldıklarını, caydılar. Sen daha direniyorsun... Hepsi yanılıyor hepsi yanlış düşünüyor da bir sen mi varsın doğruyu görüp anlıyan? Sen bir bilgin misin? Eskiler arasından seçip düzeltmeye kalktığım, ya kendi kurduğun, uydurduğun tilcikleri kamuya benimsetecek güç var mı sende?" ("Yavaşça" 31. III. 1950-*Ulus*)

Ataç kendini savunmak gereğini duyduğu zaman da: "*Yeni dil kurmak dediğin işte böyle olur... Hani sizler, senin gibi düşünenler ikide bir "dili durulmanlar (devlet adamları) kurmaz, yazarlar kurar" diye bağırıyorsunuz. Yazarların kurması işte böyle ola. Bak. XVI. yüzyıl Fransız yazarlarına*" diyerek ("İkinci Beti" 6.1.1950 *Ulus*) o yoldan gitmenin gereğine işaret ediyordu.

Bizler o yılların genç asistanları olarak bu değişme ve çalkalanmaları 1942-1950 yılları arasındaki 4., 5. ve 6. Dil Kurultaylarının komisyonlarında, birbirinden farklı eğilimlerin getirdiği hararetli tartışma ve tepkileri dikkat ve heyecanla izliyor, gerekirse bazı sorular sorarak veya görüş bildirerek tartışmalara katıldığımız da oluyordu.

Bu dönemdeki çalışmalarda dikkatimizi çeken özellik eski kuşaktaki bilgi zenginliği, oturaklılık ve etraflı düşünme yeteneğinin daha genç kuşaklarda ise, kendilerini fazlasıyla coşku dalgasına kaptırmanın ağır bastığı idi.

3. 1950-1960 arası yıllar TDK'de daha değişik bir eğilim ve dil politikasının yer aldığı dönemdir. Şöyle ki:

1950 yılındaki siyasî iktidar değişimi ile Halk Partisi yerine Demokrat Partinin geçmiş olması ile, bazı kesimlerde, dili özleştirme akımının "*geçici bir hevesten ibaret*" olduğu ve dilin doğal akışı içinde yol alması gerektiği gerekçesi ile Türk Dil Kurumuna yazılı saldırılar başlamıştır. Hatta 1945 yılında Osmanlı dil yapısından arındırılmış olan *Anayasa,* 1952 yılında yeniden *Teşkilâtı Esasiye* biçimine çevrilmiştir. Böylece TDK ile bu kesimler arasında yeni bir dil davası tartışması ortaya çıkmıştır. Bu durum Kurumun özleştirme akımına daha sıkı bir biçimde sarılmasına yol açmıştır. Bu dönemde çıkarılmaya başlanan aylık *Türk Dili* dergisinin hemen her sayısında bu konu ile ilgili olarak Genel Yazman rahmetli Agâh Sırrı Levend veya Ömer Asım Aksoy'un karşı iddialara yanıt oluşturan yazıları yer almıştır. 10 yıllık bir süreyi içine alan bu dönemde TDK kendisini, "*Dilde özleşmenin yapmacık değil, toplumdaki gereksinimlerden doğmuş bir akım olduğu*" olduğu yolunda yayınlar yapmıştır. Ayrıca 1951 yılında toplanan olağanüstü kurultayla Tüzük'te

Levent Şahverdi Arşivi

Kurumun yapı ve işleyişi ile ilgili bazı değişiklikler yapmıştır. Atatürk'ün sağlığında Cumhurbaşkanının Kurumun koruyucu başkanı, Millî Eğitim Bakanının da Kurum başkanı olmasını sağlayan Tüzük maddeleri kaldırılarak Kurumun devletle olan bağlantısı kesilmiştir. Tüzüğün amaç maddesi de daha önceki tüzükte yer alan hükmün yerine. "*Türk Dil Kurumu devrimci yöntemlerle çalışan bir kurumdur"* biçimine sokulmuştur. Atatürk ve İnönü'nün koruyucu başkanlıkları da tüzükten çıkarılmıştır.

Bu dönemde Kurumun siyasî otoriteye karşı izlediği tutum, bir tepki olarak Kurumun üye kadrosuna, N. Ataç yolunda yürüyen pek çok yeni üyenin girmesine yol açmıştır. Bu durum Kurum içinde ve Kurum dışında arı Türkçe veya öz Türkçe diye adlandırılan dili yabancı sözlerden tümüyle arındırma akımını aydınlar arasında sürekli tartışılan bir konu durumuna getirmiştir.

Konuya politik açıdan değil de bir bilim ölçüsü ile bakıldığında, dili Türkçeleştirme çalışmalarının dayandığı temel görüş ile uygulama yöntemlerindeki yanlışlıklardan kaynaklanan durumu birbirine karıştırmamak gerekir. Dilimizi doğal gelişme yolunu tıkayarak kısırlaştıran engellerden arındırmak ve ona kendi kendine yetecek bir gelişme yolu açabilmek için elbette ona el atmak gerekirdi. Çünkü Dil Devrimi'nin dayandığı temel ilke, toplumun tarihî ve sosyal gereksinimlerinden kaynaklanıyordu. Ancak, bu el atmada, *dilin* özellik ve ölçülerine aykırı düşen bir başı boşluk içinde olmamalıydı. Türk dili ta 1839 Tanzimat hareketinden beri bu ifrat ve tefritler arasında yuvalanmaktan kurtulamamıştır.

Biz, dile el atmada yöntem olarak bu ölçüleri benimsediğimiz için, (daha sonraki yıllarda) meslek sorumluluğumuzu yerine getirmek için TDK'de "Dilde Doğal Gelişme ve Devrim Açısından Dil Devrimi" adlı bir konferansla durumu aydınlatmaya çalıştık (*Türkoloji Dergisi*, C. IV / 1, Ankara 1972, s. 97–114).

4. TDK'nin tarihinde yeni bir süreç olarak kabul edeceğimiz dönem 1960–1982 arası yılları kapsayan dönemdir.

27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonraki dönemde, TDK yeniden devlet desteğine kavuşmuş ve devlet, Kurumun dil devrimi yolundaki tutum ve gidişini benimsemiştir (*Türk Dil Kurumunun 40 Yılı*, Ankara 1972, s. 104). Ancak, 1960'tan sonraki dönem TDK'nin arı Türkçe, öz Türkçe yönündeki çalışmaları fazla hızlandığı bir dönemdir. Bu nedenle 1960 sonrası yıllarda tartışmaların daha da hızlandığı görülür. Bir dernek yapısındaki TDK'nin 1000'e yakın üyesinin ancak %20 kadarı doğrudan doğruya Türk dili alanı ile ilgili kişilerden oluşuyordu. Geri kalan %90 civarındaki üyeler ise Türkçeye yalnızca sevgi bağı ile bağlanmış olan ve çok çeşitli meslek dallarından gelmiş bulunan aydınlardan oluşuyordu. Üyeler arasında hukukçu (avukatlar), tarihçi, hâkim, ziraatçı,

Levent Şahverdi Arşivi

ormancı, fizikçi, kimyacı, hekim, eczacı, memur veya bir meslek sahibi olmayan pek çok kimse vardı. Aynı durum 35 kişilik Yönetim Kurulunda da görülüyordu. 1960 sonrasının Yönetim Kurulunda yer almış üyelerin bir kısmı Prof. unvanı taşıdıkları ve çok değerli kimseler oldukları hâlde, Türk dili (veya edebiyatı) dışında kalan çok çeşitli bilim dallarını temsil eden kimselerdi. Bu yapı aksaklığı dolayısıyla, gerek Kurultaylarda gerek Yönetim Kurullarında alınan kararlarda birbirinden çok farklı eğilimlerin ağır bastığı görülüyordu. Esasen 11.7.1960-15.7.1960 tarihleri arasında toplanan IX. Kurultayda, TDK'nin bu yapısı, zamanın bilimsel ölçülerini göz ardı eden tutumu ve izlediği yöntem büyük tartışmalara yol açmış; dolayısıyla Kurum hayli eleştirilmişti. Bu tartışmaların da etkisiyle olacak 1960 Kurultayından sonra, TDK'nin başına ilk kez bir dilci Profesör, Prof. Tahsin Banguoğlu Başkan olarak seçilmiştir. 1960-63 dönemi, TDK'nin çalışma yön ve yöntemi açısından çok olumlu ve önemli bir dönemdir. Biz de Yönetim Kurullarına ancak bu dönemden başlayarak seçilmişizdir.

T. Banguoğlu, Kurultaydaki genel eğilimleri, yapılan tartışmaları, dile getirilen istek ve özlemleri dikkate alarak Kuruma daha sağlıklı ve geliştirici bir yön vermek istiyor; bizim de içinde bulunduğumuz Yönetim Kurulu toplantılarında bu ilkeyi açık biçimde dile getiriyordu. Atatürk'ün başlattığı Dil Devrimi'nin toplumun tarihî ve sosyal gereksinimlerinden kaynaklanan çok köklü ve gerekli bir değişim olduğu şüphesizdi. Türk dili, özleştirme çalışmaları ile kendi millî kimlik ve kişiliğini bulmalı, yeni çalışmalarla üstün düzeyde bir kültür dili durumuna getirilmeli idi. Bunda hiçbir dilcinin ve bilinçli aydının yanılması söz konusu olamazdı. O nedenle 1950–1960 yılları arasında bazı kesimlerin baba-oğul arasındaki dil anlaşmazlığı konusunda bazı haklı noktaları bulunsa da bu görüş, davanın esası ile değil ancak uygulama yönteminin temposu ile ilgiliydi. Dili özleştirme çalışmaları hem genel dilin hem de bilim ve teknik alanların gereksindiği biçimde ayarlanmalı idi.

Genel Başkan T. Banguoğlu'nun Kurumda uygulamak istediği bu yöntem, Yönetim Kurulunun ve Kurum üyelerinin dilci kesimlerinde çok rahat kabul bulabiliyordu. Banguoğlu, bir Yönetim Kurulu toplantısında, Kurumun kendi uzmanlarını yetiştirme zamanının geldiğini bildirerek doktora bursları verilmesini içeren bir yönetmelik tasarısı getirmişti. Yıllardır bu dile gönül vermiş amatörlerle yürütülen Türk Dil Kurumu ve çalışma kolları, bundan böyle artık Türk dili alanında yetişmiş uzmanlar eline verilmeliydi. Kurum, ancak bu yolla daha verimli biçimde çalışabilirdi. Sonra Kurumun çalışma programı bir yandan dili özleştirme ve terim yapma çalışmalarına göre ayarlanmalı, bir yandan da kaynaklara inen Türk dili araştırmalarına ağırlık verilmeli idi. Dilimiz ancak bu yolla beklenen gelişmişlik düzeyine ulaştırılabilirdi. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

öneriler, ben dâhil birçok dilcinin rahatlıkla olur verdiği ve verebileceği birer öneri idi. Bilimsel çalışma yöntemi de bunu gerekli kılardı. Ancak, gelin görün ki, Kurumun ve Yönetim Kurulunun yapısındaki özellik bu türlü kararların alınmasını veya alınmış kararların uygulanmasını engelliyordu. Üyelerin çoğunluğu Türk dilinin bilim yolu ile ele alınmasının özleştirme çalışmalarını gerileteceği görüşü ile buna karşı çıkıyordu. Kurum; dilci, edebiyatçı ve dilsever aydınların katılımından oluşmuş bir dernektir. Atatürk bunu böyle kurmuştur, böyle kalmalı deniliyordu. Oysa, Atatürk 1932 yılının bilimsel koşullarını göz önünde bulundurarak, işe o gün için aydınlar eliyle başlamayı uygun bulmuş; daha sonraki yıllarda da Kurumun bilim rayına oturtulmasını istemiştir. Kurultaylarda tanık olduğumuz bazı durumlar da bizi (ve benim gibi düşünenleri) fazlasıyla üzüyordu. Mevcudu bini aşan bir Kurultayda dilin inceliği ile ilgili konu ve görüşleri tartışmalara açarak birleştirici sağlıklı bir karar almak elbette mümkün olamıyordu. Kaldı ki, Türkiye'nin dört bir köşesinden gelen üyeler ilk günün açılış ve merasimi niteliğindeki toplantısına eksiksiz katılıyorlar; ondan sonraki günlerin komisyon çalışmalarında ve karar aşamasına ulaşan genel toplantılarda nerede ise kimseciklere rastlanmıyordu.

Kurum yönetiminde söz sahibi olan Yürütme Kurulu üyeleri, Kurultaya rapor sunacak komisyon üyelerini kendileri belirleyip liste durumuna getirerek bir kurultay üyesine teklif ettiriyorlar; kurultayın asıl üyelerince yapılan öneriler genellikle geçersiz kalıyordu. Komisyonlar daha çok bu türlü danışıklı dövüş yöntemi ile oluşturuluyordu. Bir kezinde rahmetli arkadaşımız Prof. Dr. V. Hatiboğlu'nun Gramer Kolu Başkanlığı yaptığı bir dönemde, Gramer Kolu Komisyonuna beni de koymuşlar. Bir de baktım ki, beş kişilik komisyon üyelerinden üçü, o kolun, kurultaya hesap verme durumunda olan elemanlarından oluşuyordu. Ben Yönetim Kurulu üyesi olarak bu duruma itiraz ettim. Hesap verme durumunda olan kimseler nasıl olur da hesap sorma görevi alabilirlerdi. Bu durum tüzük ve yönetmeliklere ters düşen bir uygulama idi. Ama itirazım yatıştırılmaya çalışılınca komisyona katılmayı reddettim.

Kurultayların en kalabalık ve coşkulu olduğu gün asıl seçim günüdür. Kurultay çalışmalarına katılmayan gruplar aldıkları yolluk ve gündeliklerin hakkını vermek için Ankara'da üç-dört gün serbestçe gezip tozarlar; yalnız seçim günü toplantıya eksiksiz katılırlardı. Kurultayın Yönetim Kurulu seçiminden önce geçen günleri aynı zamanda grup grup yoğun kulis çalışmalarının yapıldığı günlerdir. Ama her zaman Yönetim Kurulunca hazırlanan liste bazı ufak değişiklikler ile başı çekerdi.

Yönetim Kurulu, ilke olarak üç yıllık seçim döneminin Yönetim Kurulu üyelerini olduğu gibi koruyan bir liste dağıtırdı. Kurultay üyeleri bu liste üzerinde değişiklikler yaparak ekleme ve çıkarmalarda bulunabilir veya başka

Levent Şahverdi Arşivi

listelerden birini de yeğleyebilirlerdi. Ama 1963 yılı seçimlerinde (X. Kurultay), sürprizli bir durum ortaya çıkmıştır. Hazırlanan listeler üyelere Kurum Genel Başkanı Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu başta olmak üzere, pek çok meslekten dilcinin adlarının üzeri cetvelle ve üzerleri kırmızı kalemle çizilerek dağıtılmıştı. Çünkü Banguoğlu'nun toplantılarda önerdiği akıl ve bilim yöntemi çoğunluğu amatör dilseverlerden oluşan üyelerin eğilimlerine ters düşüyordu. Kendisine büyük saygı duyduğum Kurum eski Genel Yazmanlarından rahmetli Ömer Asım Aksoy başta olmak üzere birçok Yönetim Kurulu üyesi de bu yolu benimsiyordu. Kurumun görünüşteki saygınlığını korumak için prof., doç., gibi bilimsel unvanlar önemli idi. Ama bu unvanın altında yatan uzmanlık dalı hiç önemli değildi. Söz gelişi Bahri Savcı gibi bir hukuk profesörü ile bir veteriner veya ziraatçı profesör meslekten gelme bir dilci profesörden üstün tutulabiliyordu. Kurum üyelerinin çoğunluğu meslek dışı elemanlara dayandığı için, bir bakıma dilci ve edebiyatçıların seçilmesi de güçleşiyordu. Bu gereksiz gocunma ve bu yanlış tutum Kurumun bundan sonraki çalışmalarında zaman zaman kendisine sıkıntı getiren ciddî durumlar ortaya çıkarmış ve birçok haklı eleştirilere ortam hazırlamıştır.

1960–1982 arası dönemin anılarımızda yer alan belirtilmeye değer başlıca olayları da şunlardır:

Bu dönemde dili özleştirme çalışmalarındaki aşırılık önlenemediği için aşırılık yanlısı olanlar ile bilimsel yöntemi ve ılımlı yolu önerenler arasındaki tartışmalar da eksilmiyordu. Arı Türkçecilik, dilin bir sistem olduğunu, sosyal bir ortak değer taşıdığını bir yana iterek "Özleştirme durdurulamaz" görüşü ve yakıştırma yoluyla N. Ataç yolunu benimseyen yeni sözler ortaya atıyordu. Bilinçli aydın ve dilciler ise, özleştirmenin durdurulması değil, dilde ve toplumun sosyal değerlerinde yeni sorunlar ortaya koyacak olan aşırılığın frenlenmesi görüşünde idiler. Böyle pervasız bir tutum ister istemez dili yeni bir çıkmaza, dolayısıyla yozlaşmaya doğru sürüklerdi. Çünkü dil, toplum bireylerinin ortaklaşa ölçülerle ortaya koyduğu birtakım ana kurallara bağlı bir sistem idi. Bu nedenle dilin yapı ve işleyişine aykırı şekiller ister dış etkenlerden yani Arapça, Farsça gibi yabancı kökenli sözlerden, ister Batı kökenli sözlerden, ister yanlış kuruluşlu Türkçe sözlerden ve kural tanımaz ölçülerden kaynaklanmış olsun, dili yozlaştırırdı. Üstelik batı kökenli sözler için bir frenleme de yoktu. Bugün karşılaştığımız dil sorunlarının büyük bir kısmı aslında o günün yöntem yanlışlarından kaynaklanmıştır.

Bu durum ve karşılaştığı çeşitli tepkiler üzerine, TDK, 1962 yılında "Dilde Özleşmenin Sınırı Ne Olmalıdır?" konusunda bir açık oturum düzenledi. Kurumun Genel Başkanı T. Banguoğlu, dil devriminin tarihî dayanağını açıklayan ve devrim uygulanmasında dönemlere ve kişilere göre değişen bir

Levent Şahverdi Arşivi

ölçü bulunduğuna işaret eden konuşması ile[2] toplantıyı açtı. Toplantıya dilci, edebiyatçı birçok meslek adamı ile birçok yazar ve basın mensubu gazeteci katılmıştır. Bu toplantıda ileri sürülen görüşler üç noktada özetlenebilir:

1. Türk Dil Kurumunun görüşü,
2. Bir kısım genç kuşak yazarların görüşü,
3. Dilci bilim adamlarının görüşü,

Kendi adlarına konuşmakla birlikte TDK'nin görüşünü de dile getirmiş olan rahmetli Agâh Sırrı Levend ve Ömer Asım Aksoy, bugün artık özleştirme gerekli midir, değil midir sorusu üzerinde değil, özleştirmenin sınırı üzerinde durulabileceğine işaret ederek TDK'nin kendisini eskilerin *ifrat* denilen ölçüsüz ileriye kaptırma ve *tefrit* denilen geri kalmaya düşürmemesi gerektiğini dile getirdiler. Bugün *mütekaid= emekli* olmuştur. Özleşmenin sınırında hayalî olmamalıdır. Sınır şöyle çizilebilir:

a. Halk diline girmiş ve Türkçeleşmiş sözlerin özleştirilmesi gerekli değildir.

b. Devlet dilinin Türkçeleşmesi çok önemlidir. Resmî dilin büyük gücü terimlerde görülür. Terimler ikiye ayrılır: Ortaöğretim, yüksek öğretim. Terimlerde yalnız ortaöğretim terimleri üzerinde durulmalıdır. Özet olarak özleştirmenin sınırı kuşaktan kuşağa çizilecektir. Her kuşak varabileceği en uzak noktaya varabilmelidir.

Aralarında bazı eğilim ayrılıkları bulunmakla birlikte, genç kuşak yazarlarından genellikle dilde aşırılığı benimsemiş olanlar da vardır. N. Ataç'ın yolundan giden ve Aziz Nesin'in başını çektiği bazı yazarlara göre, aşırılık gereklidir. Aziz Nesin bu görüşünü şu gerekçeye bağlamıştır:

> "*Tarihin hiçbir döneminde aşırı olan bir ucun, günün birinde ılımlı sayılmamış daha sonra da geriye kalmamış olduğu görülmemiştir. Yoksa tarih yoktur. Eğer tarih incelenirse, bunun hiçbir zaman tersi görülmemiştir. En aşırı mutlaka haklı oluyor. Sonra da geri kalıyor. Mademki toplumumuzu ilerletmek istiyoruz. Öyle ise aydın olarak görevimiz toplumumuzu ileri uca hazırlamaktır. İlerici aydın da budur.*"[3]

toplantıda görüş bildiren Konur Ertop da dil özleşmesine hiçbir sınır tanımayanlarla düşünce birliğinde olduğunu belirtmiştir.

Benim de içinde bulunduğum bir kısım dilcilerin görüşüne gelince: Öncelikle özleştirmenin sınırı üzerinde değil, yöntemi ve ölçüsü üzerinde durulmalıdır. Özleştirmenin sınırı elbette kestirilip atılamaz. Toplumdaki değişme ve gelişme koşullarına, çağdaş gereksinimlere göre, dilde kendini

---

[2] *Dilde Özleşmenin Sınırı Ne Olmalıdır?*, TDK yay., Ankara 1962, s. 5-10.
[3] Not 2'de *age*, s. 27.

Levent Şahverdi Arşivi

gösteren yeni kavramlar yeni türetilmiş sözlerle karşılanır. Bilim ve teknik alanlardaki yeni buluş ve gelişmelere koşut olarak yabancı sözlere karşılıklar aranır ya da dilin kendi yapısından türetmeler yapılabilir. Dolayısıyla dilde Türkçeleşmenin sınırını her dönemin gereksinimleri belirler. Türk Dil Kurumunun da dilde aşırılığı benimseyen genç kuşakların da hesaba katmamış oldukları husus, özleştirmede uygulanacak yöntem ve ölçü hususudur.

Aziz Nesin'in "*Biz yazarlar yeni sözcükler uydururuz. Dilciler ve bilim adamları bunlara kural ararlar"* iddiası geçerli değildir. Çünkü dilin, toplumun bütün bireylerince ortaklaşa benimsenmiş olan sistem yapısı, böyle bir gidişi yadırgar, dili anlaşmazlığa ve yozlaşmaya sürükler. Bugün karşılaşılan tepkilerin temelinde de bu yanlış tutum yer almıştır. Öte yandan aşırıların ileri sürdükleri gibi *akıl, aşk, kitap, kalem* vb. sözleri değiştirmeye gerek yoktur. Değiştirilecek olanlar *ehemmiyet, mücerret, müşahhas, tahkikat, vaziyet* gibi, dile kendi kalıp ve kuralları ile girerek Türkçenin gelişmesine köstek olmuş yabancı sözlerdir. Açık oturumda değerli meslektaşım rahmetli M. Ergin'in de belirttiği üzere, diyelim ki "*Türkçe hastadır. Kabul ediyoruz. Ameliyat masasına yatırmak lâzımdır. Onu da kabul ediyoruz. Ama ameliyat masasına yatırdığımız anda aklın ve bilimin eline vermek zorundayız. Apandisit ameliyatı bıçakla yapılır, ama doktor bıçağıyla, kasap bıçağıyla değil"* (*age*, s. 41 sonu). Davanın özü buradadır. Dile el atma, bilgili el atma, dilin yapısını bilen el atma olmalıdır. O yıllarda arı dil anlayışını benimseyenler ile bilim anlayışını benimseyenler arasındaki önemli görüş ayrılığı bu noktada yoğunlaşmıştır. Aradan yıllar geçtikçe özellikle 1970–1980 arası dönemde, dilde sürekli devrim anlayışına bağlı aşırılığa yönelme eğilimi daha da artmış; Türk Dil Kurumunun bilimsel çalışmaları da bir gerileme sürecine girmiştir. Bu dönemde daha çok arı dil konusundaki radyo konuşmaları ve yayınları ile tanıtma yayınlarına ağırlık verilmiştir.

1960–1982 arası yılların anılarında belirtilmesini gerekli bulduğum bir başka husus da dilcilerin, Kurumu bilimsel rayına oturtma yönündeki görüşlerine karşı bir kısım Kurum yöneticilerinin gösterdiği aşırı alınganlık ve takındığı tavırdır. Bu durumun tipik bir örneğini ben kendi şahsımda yaşamış bulunuyorum. Şöyle ki:

Yıl 1963, Atatürk'ün ölümünün 25. yıl dönümü... Birçok kuruluş 25. ölüm yıl dönümünü Ata'sına yaraşır birer eser hazırlayarak anmak istiyor. Türk Dil Kurumu da bu yıl dönümüne Atatürk ve dil devrimi konusunda yazdırılacak bir kitapla katılmalıdır. Bu konu ile ilgili karar Yürütme ve Yönetim Kurullarından geçtikten sonra, önce gelecek eser veya yazıları inceleyecek bir komisyon kuruldu; sonra da Türk dili uzmanlarına durum birer mektupla duyuruldu. Ben de o komisyonun üyesi idim. Aradan aylar geçtiği hâlde, Kuruma

Levent Şahverdi Arşivi

Atatürk'e ait beş-on anı dışında herhangi bir araştırma yazısı gelmemişti. Mevsim yaz başları idi. 10 Kasım'a kadar fazla bir zaman da kalmamıştı. Bu kez Kurum Genel Yazmanı Ömer Asım Aksoy ve Yürütme Kurulu üyeleri benim bir kitap hazırlamamı önerdiler. Aradaki zaman kısalığı dolayısıyla biraz çekinceli davrandım. Ancak, yapılan ısrarlar karşısında yazmayı kabul ettim ve 4 aylık bir sürede *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi* adlı kitabı bitirmeye çalıştım. Kitabın baskısını 10 Kasım'a yetiştirebilmek için iki günde bir, yazdığım bölümleri Kuruma gönderiyordum. Bu bölümler Ömer Asım Bey tarafından okunduktan sonra da basım evine gidiyordu. Kitabın sonlarına yaklaşmıştım. 1936 yılı çalışmalarından söz ederken, Atatürk'ün, 1932-1936 yılları arasındaki çalışmaların daha bilimsel temeline oturmamış başlangıç çalışmaları olduğunu bildiğini, bu nedenle de bu konu ile ilgili bir konuşmasında, Kurumun Genel Merkez Kurulu üyelerinin bundan sonraki çalışmalarında kendilerini bilimin son verilerine uydurmaları gereğine işaret eden şu sözlerine yer vermiştim:

"*Türk Dil Kurumu çalışmalarına ilelebed iştirak edecek değilim. Tarih Kurumunun kuruluşunu takip eden yıllarda, tarih üzerine arkadaşları teşvik için beraber çalıştım. Dil Kurumu çalışmalarına da münasebetim böyle olacaktır. Sizin de sofrada hazır bulunan Dil Kurumu Genel Merkez Heyeti üyeleri, mesailerinizi ilmin son verilerine uydurmanız gerekir*."[4]

Atatürk Kurumun ilerisi için büyük bir umut besliyordu. Bu umudunu da Dil ve Tarih Kurumları için "*(...) Bu ulusal Kurumların az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temennî ederim. Bunun için, çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin, dünya ilim âlemince tanınacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmayı dilerim*."[5] sözleri ile dile getirmiştir.

Bu bölümü okuduktan sonra beni telefonla arayan Genel Yazman Aksoy, Atatürk'ün böyle bir söz söylemediğini, bu pasajı kitaptan çıkarmam gerektiğini, aksi hâlde, eserin basılamayacağını bana açıkça bildirmiştir. Bu konuşma üzerine ben de kendisine, bir araştırmacı olarak, gerekli bir belgeyi alıp atmanın bilim ölçüleri ile bağdaştırılamayacağını kesin bir dille bildirerek eseri geri çekmek zorunda kaldım. Ancak, bir Atatürk kurumunda politik bir nedenle de olsa, Atatürk'ün belgelere geçmiş bir sözüne karşı gelineceğini bir türlü havsalam almıyor ve için için bunun üzüntüsünü çekiyordum. Ne var ki,

---

[4] Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler,* Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1956, s. 84-85.

[5] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.1, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul 1945, s. 373; Nail Tan, *Kuruluşunun 70. Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu,* TDK yay., Ankara 2001 s.52.

Levent Şahverdi Arşivi

bu eser hiçbir gecikme olmadan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığınca hemen sahiplenilmiş ve baskısı tamamlanarak 10 Kasım'a da yetiştirilmiştir. Kaderin akışına bakınız ki, aynı kitap 1967 yılında *Cumhuriyet* gazetesinin bilimsel eserler arasında açtığı yarışmada; rahmetli A. Caferoğlu, Agâh Sırrı Levend, Ömer Asım Aksoy, Vecihe Hatiboğlu, Ahmet Ateş, Nermi Uygur gibi hepsi de Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu üyesi olan bir jüride Yunus Nadi armağanı birinciliğini kazanmıştır.

Akademi konusunda Kurum yöneticilerinin bana reva gördükleri ikinci bir akıl almaz haksızlık da şöyledir:

1960 Kurultayından sonraki yıllarda Prof. Dr. Ahmet Temir ile iki arkadaşı Osman Nedim Tuna (Prof. Dr. Osman Nedim Tuna) ve Talât Tekin (Prof. Dr. Talât Tekin) Türk Dil Kurumunun akademik bir kuruluşa dönüştürülmesi için bir yasa tasarısı hazırlamışlar. Bunun üzerine TDK yönetimi böyle bir tasarıyı Kurumun amacına karşı işlenmiş bir suç sayarak onları hem üyelikten çıkarmış hem de mahkemeye vermiş. Bir iki istemezin jurnali ile olacak her nasılsa tasarıda benim de imzamın bulunduğu bildirilmiş. Bunu da ben o günlerde toplanacak Yönetim Kurulu için bana niçin davetiye gönderilmediğini sorduğum zaman, Ömer Asım Beyin açıklamasıyla öğrendim. Ben de ne böyle bir yasa tasarısı hazırladım ne de hazırlanmış bir tasarıya imza attım diyerek durumu öğrenmek üzere kendisinden mahkeme dosyasının numarasını aldım.

İlgili Asliye Hukuk hâkimine durumu anlatarak dosyayı incelediğimde, ne göreyim! Millî Eğitim Bakanlığının Türk Bilimler Akademisi konusundaki talebi üzerine hazırlanarak oraya gönderilmiş bir görüş raporunun imzalı sayfasından ibaret! Bu rapor Bakanlıkta, Talim Terbiye Dairesinin dosyasına girmiş. Yasa tasarısında gerçekten sözü geçen bu üç üyenin imzası var. Ama benim adım ve imzam yok. Talim Terbiye Dairesindeki raporun son sayfasındaki imzalı kısım bu tasarının arkasına eklenerek benim de tasarıda adım varmış gibi gösterilmek istenmiş. O zaman Yönetim Kurulu üyesi olan rahmetli Hikmet Dizdaroğlu, aynı zamanda Talim Terbiye Dairesi uzmanı olduğu için, bu hilenin onun eliyle yapıldığı anlaşılıyor. Ben bu durumu hâkime açıklayıp belgesini de gösterince, hâkim, davanın bana ait hususunun iptal edileceğini bildirdi. Böylece bu konudaki oyun da suya düşmüş oldu.

Aslında daha sonra A. Temir'in 10. Asliye Hukuk Hâkimliğine açtığı bu konudaki iptal davası da haklı görülerek mahkemenin 18/6/1965 gün ve 276/343 sayılı kararı ile üyelikten çıkarma işlemi iptal edilmiştir. Böyle bir yasa tasarısı hazırlama girişimi de bilirkişilerce "*Düşünce hürriyetinin doğal bir icabı olarak, derneğin daha verimli çalışmasını temin kastı ile yapıldığı anlaşıldığından, bu da yukarıda açıklanan sebepler ile davacının derneğin*

Levent Şahverdi Arşivi

amacına aykırı bir hareket olarak kabul edilmemiştir" gerekçesi ile bozulmuş ve bu karar Yargıtayın 14/5/1969 gün ve E 1966/2–668, K 1969/56 sayılı ilâmı ile de kesinleşerek Kurum yöneticilerinin iddiaları kökünden reddedilmiştir.

Anıları biraz daha sürdürelim sayın okuyucularım:

Türk Dilinde sürekli devrim ilkesini benimsemiş olan yazarlar, özleştirmede bilimsel yöntemi benimsemiş olan yazarlara "kuralcı yaklaşım" eleştirisini yöneltmişler, onlar da aşırı yönde gidenlere "yöntemsiz yaklaşım" düşüncesi ile karşı koymuşlardır. 1970–1980 arası dönemde, *Türk Dili, Türk Kültürü, Millî Kültür* gibi dergilerde olsun, daha başka bazı dergi ve gazetelerde özel yayınlarda olsun, bu türlü karşılıklı eleştiri ve görüş bildirme yazılarına sık sık rastlanmaktadır. Atatürk'ün hizmetinde ve uygulayıcı olarak dil devriminin içinde yaşamış olan Falih Rıfkı Atay'ın *Dünya* gazetesinde çıkan yazıları, izlenen aşırı tutumun dilimizi Atatürk'ün "çıkmaz*"* dediği yola sürüklemekte olduğunu dile getiren yazılardır. Bunlara *Dil Çıkmazı* (Sebati Ataman, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1981) gibi özel yayınlar da eklenebilir. Emin Özdemir'in *Türk Dili* dergisinin 310 ve 316 sayılarında (yıl 1975) çıkan "Kuralcı Yaklaşım" ve "Dilsel Etkinlikler" (Ocak 1978) başlıklı yazılar ile bizim bunlara yanıt olarak yayımlanan "Yine Dil Davası Üzerine" (*Millî Kültür*, Mart 1977); "Türkçeyi Özleştirme Çalışmalarında Dile Nasıl İşleklik Kazandırılabilir?" (*Millî Kültür,* S. 6, Haziran 1977); "Yeni Bir Yapma Dile Doğru mu?" (*Millî Kültür*, Ocak 1978); "Dili Özleştirme Çalışmaları ve Metodsuz Yaklaşım*"* (*Türk Kültürü,* Sayı 185, Mart 1978); *"*Dili Özelleştirme Konusundaki Yöntem Ayrılıkları Üzerine Bir Karşılaştırma*"* (*Millî Kültür*, S. 12, Aralık 1979) başlıklı yazılarımız dilimizi özleştirmede izlenen yol bakımından kendini gösteren görüş ayrılıklarının tipik örnekleridir.

Bu dönemde dilde aşırılığı benimseyen aydınlar kendilerini "devrimci" veya "ilerici", özleştirmenin bilim rayına oturtulması gereğine inananları da nesnel bir değer yargısına dayanmadan "gerici" (!!) veya "kuralcı" diye damgalamaktan çekinmiyorlardı. O günün dünya koşullarında kuzeyden esen soğuk rüzgârların da etki veya baskısı ile, işin içine bir de politik etkenler karışmış görünüyordu. Artık bu duruma Kurumun sağduyulu üye ve yöneticileri de engel olamıyorlardı. Daha 1970'li yıllara uzanan dönemde bile, Kurumun dile bakış açısında kendini gösteren tutum dolayısıyla Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin, Prof. Dr. Selâhattin Batu, Prof. Dr. Muharrem Ergin ve adlarını şimdi anımsayamadığım değerli bir kısım üye Kurumdan ayrılma gereğini duymuşlardı. O zaman rahmetli Ergin'e "*Neden ayrılıyorsunuz. Bu Kurum Atatürk'ün kurumudur. Ona yaraşırcasına, içinde mücadele verip onu sağlıklı bir raya yerleştirmek biz dilcilerin görevi değil mi?"* diye sorduğumda, bana: *"Ben artık bu Kurumun düzeleceğinden umudumu kestiğim için ayrılma*

Levent Şahverdi Arşivi

gereğini duydum" diye karşılık vermiştir. Ben bu tutumu doğru bulmamış ve özleştirme davasına Kurum içinde çaba göstermenin uygun olacağı görüşünü benimsemiştim. Ancak, aradan geçen yıllar içinde kendini gösteren eğilim dolayısıyla, şimdi ben de aynı duyguları yaşar duruma gelmiştim. Kültür Bakanlığının yayın organı olan *Millî Kültür* dergisinde yazdığım, ne Kurumla, ne de Kurum yönetim ve yöneticileri ile hiçbir ilişkisi bulunmayan ve adlarını yukarıda bildirdiğim birkaç yazı bile, meslek sorumluluğumu ve düşünce özgürlüğümü ayak altına alan bir tutumla beni yargılama nedeni olmuştu. Neymiş kusurum? Nejat Muallimoğlu adlı bir zat, *Millî Kültür* dergisinde TDK aleyhinde birkaç yazı yazmış. Ben yazılarımı neden onun yazı verdiği bir dergide yayımlamışım! Hoppalaa! Ali'nin borcundan dolayı Veli'nin yakasına yapışmak gibi bir şey... Belli ki yıldırma ve sindirme politikası izleniyor. Artık kişilik ve meslek onuruma el uzatan ve mesleğime ambargo koymak isteyen böyle bir tutuma daha fazla dayanmak mümkün değildi. Bu nedenle 1980 yılında, durumu bütün yönleri ile basına da açıklayan uzun bir mektupla Kurum üyeliğinden ayrılmayı uygun buldum. Benden sonraki aylardan birinde, Kurumun akıl almaz tutumu dolayısıyla Sayın Prof. Dr. Hasan Eren Hoca da Kurum üyeliğinden ayrılıvermiştir.

O yıl, dilde aşırı özleştirme tutumunun kamuoyunda ve aydınlar üzerinde yaptığı olumsuz etkiler dolayısıyla, kısa bir süre sonra da Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV) tarafından *Tercüman* gazetesi aracılığı ile "Yaşayan Dil" kampanyası başlatılmıştır. Bu kampanyaya dilci birçok öğretim üyesi ile, dil konusunda duyarlı bir kısım aydınlar katılarak dili yozlaşmaya doğru sürüklemekte olan aşırı özleştirmenin dilde açacağı onarılmaz yaraları sergilemişlerdir. Bu kampanya Türk Dil Kurumunu hayli yıpratmıştır.

12 Eylül 1980 hareketinden sonra 1982–1983 yıllarında Türk Dil Kurumu bilindiği üzere devlet eli ile yeni bir düzenlemeden geçirilmiştir. 1982 yılında kabul edilen Anayasa'nın 134. maddesi ile Türk Dil ve Tarih Kurumları, bir anayasa kuruluşu olan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun çatısı altına alınmıştır. Böylece devletle olan bağlantısı Atatürk döneminde olduğu gibi yeniden kurulmuştur. Atatürk'ün, 1936 yılında TBMM'ni açarken yaptığı konuşmada dile getirdiği "*Bu ulusal kurumların az zaman içinde, ulusal akademiler hâlini almasını temennî ederim*" sözleri 2876 sayılı kanunla, Türk Dil Kurumunu akademik bir işleyişe kavuşturmuştur.

Benim de 1983 yılında yeniden seçilerek üyesi olduğum Türk Dil Kurumu, bugün, bilindiği üzere 40 üyeye sahiptir. Bunlar da dil ve edebiyat alanında çalışan uzman kişilerle bazı yazarlardır. Kurum yönetiminde, Kurum Başkanının başkanlığında yılda iki veya daha çok toplanan ve 40 üyeyi içine alan Bilim Kurulu söz sahibidir. Kurumun bilimsel çalışmaları Bilim Kurulunca

Levent Şahverdi Arşivi

seçilen 6 kol tarafından yürütülmektedir. Ayrıca Türk dilinin çeşitli alanlarını içine alan 5 projeye sahiptir. Gerek Bilim ve Uygulama Kolları tarafından yürütülen ve gerekse projeler kapsamında yol alan çalışmalarla Türk Dil Kurumu, bugüne değin kaynak eser, araştırma, derleme, gramer, sözlük, terim sözlükleri vb. alanlarda yüzlerce değerli eser yayımlamıştır. Ben de 1983 yılından bugüne değin, Kurumun Bilim Kurulu Üyeliği dışında, bir yandan Gramer Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı; Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi Başkanı ve Yürütme Kurulu üyesi olarak hizmet vermeye ve verilen görevleri içten gelen özveri ile yerine getirmeye çalıştım. Bilimsel çalışmalarımı da aksatmadan yürütmüş olduğum kanısındayım.

Bugün Dil Bayramının 70. yılını kutlama kıvancına ulaştığımız Türk Dil Kurumunun birkaç değişme ve gelişme sürecinden geçerek günümüze ulaşan akışını kısa bir değerlendirmeden geçirirsek özet olarak şunları söyleyebiliriz:

1. Ulus varlığının simgesi olan Türk dili, kendi alın yazısı ile baş başa bırakılmış ve yüzyılların ihmaline terk edilmiş bir manevî varlık olarak kalmaktan kurtarılmıştır.

2. 70 yıldır yapılagelen çalışmalar, artı ve eksileri ile, Türkçemizin, Türkçeleşme açısından rayına oturmasını sağlamış; bu çalışmalarla Türk dili bir bilim ve kültür dili olabilmiştir.

3. Türk diline devlet eli uzanmış; ona gerekli ilgiyi gösterecek girişimler yapılmıştır. Dil devrimi ile kendi kendini geliştirip gürleşme olanakları sağlanmıştır.

4. Dilimizin zenginliğini ortaya koyma bakımından, Kurum eliyle pek çok kaynak eser yayımlanmış; birçok da araştırma yapılmıştır.

5. Yurttaşlara genellikle bir ana dili sevgisi aşılanabilmiştir.

6. 70 yıllık sürede yapılan bazı yöntem yanlışları yüzünden, bugün önemle üzerinde durulması gereken bazı dil sorunları ortaya çıkmış ve ana dili sevgisinde bir bilinç aşınması kendini göstermiştir. Artık davanın özü yoluna girdiğine göre, bu sorunların çözümü de yapılabilecektir diye düşünüyoruz.

7. Dilimizi özleştirme konusunda 70 yıldan beri yapılagelen çalışmalar sırasında, bilim adamları, yazarlar ve aydınlar arasında elbette görüş ayrılıklarından kaynaklanan birtakım uyuşmazlıklar, anlaşmazlıklar ve sürtüşmeler de olmuştur. Bunların hepsi de dilimize karşı duyulan sevgiden ve onu daha ileri bir gelişme düzeyine ulaştırma çabasından kaynaklandığı için, bugün bu türlü anlaşmazlıkları da hoşgörü ile karşılamalı ve dilimize emeği geçenleri rahmet ve saygı ile anmalıyız.

8. Türk dili konusunda bugün ulaştığımız olumlu sonuçların elde edilmesinde en büyük etken bu kurumun kurucusu olan Aziz Atatürk'tür. Türk

Levent Şahverdi Arşivi

Dil Kurumu bütün verim ve başarısını öncelikle Ata'sına ve onun Kuruma bıraktığı malî yardıma borçludur. Bu nedenle sözlerimi bitirirken Ulu Ata'mızın manevî huzurunda en derin minnet ve şükran duyguları ile eğiliyor ve değerli meslektaşlarım ile sevgili okuyucularımızın da dil bayramını içten duygularla kutluyorum.

Türk Dili, Özel Sayı/Dil Bayramının 70. Yılı, S. 609 (Eylül 2002), s. 490-511.

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN *BÜYÜK NUTUK*'UNUN DİL VE ÜSLUP ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE[*]

Bugün okunuşunun 75. yıl dönümünü kutladığımız *Nutuk,* Mustafa Kemal Atatürk'ün kaleminden çıkmış ve yine Atatürk tarafından Cumhuriyet Halk Partisi'nin 15–20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanan II. Kurultayı'nda 6 gün ve 36,5 saat süren özlü bir hitabeye dayandığı için, *Nutuk* adını almıştır. *Nutuk* Cumhuriyet tarihimizin birinci elden bir kaynak eseridir.

Birinci elden kaynak eseridir; çünkü, bu eserde tarihi yapan ile o tarihi tahlil ve değerlendirmelerden geçirerek yazan, aynı kişide birleşmiştir. İçerik bakımından yakın tarihimizin Kurtuluş Savaşını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, Cumhuriyetin temel ilkelerini ve devrimlerin yapılışını ele almıştır.

Eser, bu yönüyle ve geçmiş bir dönemin hikâyesi olarak yalnız dünümüzü aydınlatmakla kalmaz; yakın tarihimizin ibret dolu tecrübe birikimlerine dayanarak, millet varlığımızın bugününe ve geleceğine de ışık tutan, hatta görev yükleyen üstün bir değer taşır.

Olağanüstü yetenekleri ile eşsiz bir asker, büyük bir komutan, tarih bilinci ile yoğrulmuş uzak görüşlü bir devlet adamı ve çok yönlü bir düşünür olan Atatürk, aynı zamanda düşüncelerini açık, özlü, sağlam ve özdeyişli bir hitabet gücü ile ortaya koyan üstün değerde bir konuşmacıdır da. Bu nedenle *Nutuk,* yalnız içerik bakımından değil, konuların ele alınış, işleniş ve sunuluşundaki anlatım güzelliği bakımından da üstün bir değer taşır.

Gerçi, Atatürk bir sanatçı, bir edebiyatçı değildir. Bir devlet adamı ve çok yönlü bir düşünce adamı olarak resmî konuşmalarında, söylev ve demeçlerinde yer alan temel ögeler, elbette sanat ögeleri değil düşünce ögeleridir. Bu nedenle o, dili bir sanat aracı olarak değil, bir fikir aracı olarak kullanmıştır. Yalnız, belirtmek gerekir ki, Atatürk'ün dili kullanımındaki ustalık ve başarısı, konuşma ve yazma sanatına, kendisini dinleyenleri ve okuyanları düşüncelerinin peşinde sürükleyebilecek bir anlatım gücü kazandırabilmiştir.[6] Bu özelliği, onu güçlü bir konuşmacı olarak hitabet sanatının da doruğuna yükseltmiştir.

Başlıkta da belirtildiği üzere, konuşmamızın konusu "*Nutuk*'taki dil ve üslup özellikleri"dir. Ancak, konuya girmeden önce, dilimizin Tanzimat

---

[*] AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca düzenlenen "Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün *Büyük Nutuk*'unu Okuyuşunun 75. Yılı ve *Büyük Nutuk*'u Anlayarak Okumak" konulu bilgi şölenine bildiri olarak sunulmuştur.

[6] Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), bugünkü dille yayına hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2000, Ön Söz, s. XXI.

Levent Şahverdi Arşivi

döneminden günümüze uzanan değişme ve gelişme süreçleri dolayısıyla, Atatürk'ün dil yapısında görülen farklı aşamalara işaret etme gereğini duyuyoruz.

Atatürk'ün dil yapısı, söz varlığı bakımından, başlıca üç aşamaya ayrılır: Bunlar:

1. Atatürk'ün yetiştiği ve olgunluk çağına girdiği dönemin yazı dili ölçülerine uyan söz varlığı,

2. 1932 dil devriminden sonraki yılları içine alan ve 1932–1936 yıllarını kapsayan söz varlığı,

3. 1936–1938 yılları arasının dil yapısına uyan söz varlığıdır.

Atatürk'ün büyük *Nutuk*'ta kullandığı dil, birinci aşamaya girer. Bu dil, İkinci Meşrutiyet (1908)'ten sonra başlayan Millî Edebiyat akımının ve Yeni Lisancıların dil anlayışına uygun olarak klâsik Osmanlı Türkçesine oranla hayli sadeleşmiş bulunan o günkü yazı dilinin mükemmel bir örneğidir. Ancak, dilimiz 1932 yılından sonra, bizzat Atatürk'ün başlattığı dil devrimi ile hızlı bir Türkçeleşme sürecine girmiş olduğundan, bugün, *Nutuk*'un dili ile günümüz Türkçesi arasında ister istemez bir açılma ortaya çıkmıştır. Bu açılma o günün yazı dilinde daha Arapça ve Farsça sözlerle bu dillerin gramer kalıplarına bağlı anlatım biçimlerinin sürmesi şeklinde kendini gösterir. Aynı durum *Nutuk*'un söz varlığı için de geçerlidir. Bu nedenle, eserde yer yer *âlem-i medeniyet* (medeniyet dünyası), *anasır-ı Hristiyaniye* (Hristiyan unsurlar), *gaye-i istiklâl* (bağımsızlık amacı), *Harb-i umumî* (Birinci Dünya Savaşı), *hükûmet-i muvakkata* (geçici hükûmet), *irade-i milliye* (millî irade), *manzara-i umumiye* (genel görünüş), *menafi-i sahiha-i devlet* (devletin gerçek çıkarları), *şayan-ı teemmül* (düşünülmeye değer), *nazar-ı ıttıla* (bilgiye sunma) gibi o günün yazı dilinde geçerli yabancı söz ve tamlamalar ile *cebren* (zorla), *eblehane* (budalaca), *eçhelâne* (çok cahilce, çok bilgisizce), *muhtasaran* (özet olarak), *tacilen* (ivedilikle), *âmal-i milliye* (ulusal emeller), *metalib-i milliye* (ulusal talepler, ulusal istekler), *mesail-i milliye* (ulusal meseleler), *mukarrerat* (alınan kararlar), *mümanaat* (engellemeler) gibi Arapça gramer kalıplarının ve çokluk şekillerinin yer aldığı sözlere; *kat'ı irtibat etmek* (ilişiği kesmek), *istimzaç etmek* (sormak, soruşturmak), *mümanaat etmek* (engellemek), *ittihaz eylemek* (gerekeni yapmak), *müsteban olmak* (açıkça anlaşılmak), *tavazzuh etmek* (aydınlanmak) gibi yabancı sözlerle kurulmuş birleşik fiillere ve bugün artık Türkçe karşılıkları bulunduğu için kullanımdan düşmüş olan bazı sözlere rastlanır. Aslında, bunların bir kısmı da o dönemdeki devlet yazışmalarının gerekli kıldığı kalıp hâlinde sözlerdir. Bu özel durum bir yana bırakılırsa, *Nutuk*'ta konusuna uygun zengin bir söz varlığının yer aldığı, açık, yalın, anlamlı ölçülü ve etkili bir dilin egemen olduğu görülür. Bu yalınlık, açıklık ve etkileyicilik, eserdeki zengin söz varlığının, konuların ve düşüncelerin akışına uygun bir ustalık ve üslup güzelliği ile

Levent Şahverdi Arşivi

kullanılabilmiş olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca, eserin genel çatısı ile bu çatıyı biçimlendiren bölümlerde, olayların doğal akışına denk düşen canlı ve sürükleyici bir anlatım göze çarpar.

Atatürk'ün dil yapısının biçimlenmesinde elbette aile çevresinden başlayarak kişisel eğilimlerinin, okul ve öğrenim süreçleri ile yetiştiği dönemin sosyal ve kültürel koşullarının etkisi olmuştur. Ancak, değişik yönlerden gelen bu etkiler, onun kişiliğinde, özel yeteneklerinin de katıldığı öyle bir yoğrulmadan geçmiştir ki, bu yoğrulma Atatürk'e ve *Nutuk*'a kendine özgü bir üslup güzelliği kazandırmıştır.

Eser üzerindeki bu genel değerlendirmeden sonra, *Nutuk*'ta anlatıma derinlik, söyleyişe mükemmellik ve akıcılık kazandıran öteki dil ve üslup özelliklerini de şu noktalarda toplayabiliriz:

1. Atatürk 543 sayfalık kapsamlı eserinde, konuya "giriş" niteliğinde bir durum tespiti ile başlamıştır:

"*1919 Mayısının 19. günü Samsun'a çıktım. Vaziyet ve manzara-i umumiye:*" sözleri ile başlayan bu giriş şu cümleler ile sürer: "*Osmanlı Devletinin dahil bulunduğu grup, Harb-i Umumî'de mağlup olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalamış. Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir hâlde, millet ve memleketi Harb-i Umumî'ye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler, saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin, müstereddî* (soysuzlaşmış), *şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği denî* (alçakça) *tedbirler araştırmakta, Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine; âciz, haysiyetsiz, cebîn* (yüreksiz, korkak), *yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhengi bir vaziyete razı. Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta...*"[7] vb.

Yukarıya aktardığımız cümlelerde görüldüğü üzere eserde, o günkü durum; kısa, açık ve anlaşılır isim cümleleri ile dile getirilmiş; olanlar uzun tasvir ve nitelendirmeler yerine, bir resim tablosu gibi gerçekçi bir tespitle gözler önüne serilivermiştir. Atatürk, bir edebiyatçı, bir sanatçı olmadığı için, bir düşünce ve eylem (aksiyon) adamı olarak, durum ve olayların açıklanmasında kestirmeden gerçekçi bir anlatım yolunu benimsemiştir. Bu durum, *Nutuk*'ta, yer yer eser boyunca kendini gösteren bir özellik olarak karşımıza çıkar. Burada, Atatürk'ün kişiliğinde var olan gerçekçilik, dil ve üslubuna da yansımış; dil ile düşünce arasındaki sıkı bağlantı dolayısıyla dil ve üsluptan düşünceye uzanan bir yol izlemiştir.

---

[7] M. Kemal Atatürk, *Nutuk,* Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay., İstanbul 1960, C. I, s. 1 Bundan sonraki alıntılarda eser yalnız *Nutuk* olarak gösterilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Atatürk'ün söz varlığında ve bunların oluşturduğu çeşitli kelime gruplarıyla cümle yapısında; adların, sıfatların, zarfların ve fiillerin kullanılışı da kendine özgü bir nitelik taşır. Her yazar gibi Atatürk de nitelendirmelerinde yer yer sıfatlara başvurmuştur. Damat Ferit Paşanın başkanlığındaki kabineyi nitelerken kullandığı "*âciz, haysiyetsiz, cebîn* (korkak)"[8], Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesinden söz ederken kullandığı "*ateşîn* (ateşli, yakıcı) *bir zehir*", Türk milletini vasıflandırırken kullandığı "*büyük*" ve "*necip* (milletimiz)"[9], *asil* "*asil* bir milleti hacîl vaziyete düşüren sefil"[10], *büyük* "millî hayatı hitam bulmuş farz edilen *büyük* bir milletin"[11], "*asker millet*", "*ordu millet*" ve milletin belli bir özelliğini belirtmek için kullandığı "*damarlarındaki asil kan*", Türkiye Büyük Millet Meclisinden söz ederken kullandığı, *yeni Meclis, yeni Türk Devleti, Yeni Türkiye Devleti*[12] ibarelerinde yer alan kişi ve kurumlarla ilgili sıfatlar, gerçek bir değerlendirme ölçüsüne vurularak bilinçli olarak seçilmiş sıfatlardır. Ancak, *Nutuk*'ta bu türlü niteleme sıfatları oldukça sınırlıdır denebilir. Esasen dil yapısında görülen bu özellik, değerlendirmelerde duygusallığa asgarî oranda yer verildiğine işaret eden bir husustur. Buna karşılık isimlerin nitelendirilmesinde "murahhaslar meyanında *bulunan* ve şahsen *tanıdığım* Husrev Sami Bey"[13]; "*Emr-i vakî hâline geldiğine şüphe kalmayan* Yunan işgali"; "*Son sözü söyleyecek* ve *bunun hükmünü tahkik ettirecek* kuvvet"[14]; "Bütün vatanca *bir elektrik şebekesi* hâline *girmiş olan millî* cereyan"[15]; "Bu *zemine mukaddeme olacak bazı* malûmat"[16] örneklerinde görüldüğü gibi, genellikle zaman ve hareket ögesi taşıyan sıfat-fiillere veya daha geniş çerçeveli nitelendirmelerde, kısa sıfat-fiil gruplarına bağlanmıştır. Bu durum Atatürk'teki düşünce dinamizminin anlatıma yansımış bir belirtisidir. Dolayısıyla üslûba da akıcılık kazandırmıştır.

Nutuk'ta kullanılan zarflarda da sıfatlara koşut bir durum göze çarpar. Eserde yer yer "*mütehammil görülmemek*"; "*hulâsa olunabilir*"; "*derakap görüldü*", "*davayı millînin kaybolması*", "*münkezim olmak*", "*zeval bulmak*" vb. fiillerin yer aldığı cümlelerde görüldüğü üzere[17] etken fiil şekilleri yerine edilgen

---

[8] *Nutuk,* C. I., s. 1.
[9] *Nutuk,* C. I., s. 177.
[10] *Nutuk,* C. II., s. 693.
[11] *Nutuk,* C. II., s. 897.
[12] Halil Ersoylu, *Nutuk Üzerine İncelemeler*, TDK yay., Ankara 1999, s. 253-255.
[13] *Nutuk,* C. I., s. 86.
[14] *Nutuk,* C. I., s. 64-65.
[15] *Nutuk,* C. I., s. 65.
[16] *Nutuk,* C. I., s. 90.
[17] *Nutuk,* C. II., s. 608-610.

Levent Şahverdi Arşivi

fiil şekillerinin ve gayrişahsî söyleyişlerin kullanılmış olması, Atatürk'ün değerlendirmelerinde nesnelliğe (objektifliğe) verdiği önemin ifadesidir.

3. *Nutuk*'ta cümle yapısı bakımından da sağlam ve etkili bir üslup özelliği göze çarpar. Bu özellik bir yandan kelime ve kavramların seçilişindeki isabetten bir yandan da bunların doğal bir söz dizimine bağlanabilmiş olmasındandır. Daha doğrusu, cümleyi oluşturan ögeler, düşüncelerin akışına uygun bir başarı ile kullanılabilmiştir. Çizilen tarihî tabloların ve anlatılan olayların özelliklerine göre, yukarıda belirtildiği üzere, bazen kısa ve keskin çizgili ad cümlelerine bazen de çeşitli haber ve hikâye kiplerinin oluşturduğu fiil cümlelerine yer verilmiştir. Ama bütün bu cümle türlerinin hepsinde de genellikle açık, anlaşılır, çok yerde kısa, aydınlık ve akıcı bir anlatım biçimi egemen olmuştur. Düşünce yapısı bakımından birbirine bağlı bazı uzun anlatımlar için de iç içe girmiş girift birleşik cümleler yerine daha çok birbirine "*ve*" bağlacı ile bağlanan sıralı cümleler benimsenmiştir. Böylece, *Nutuk* metninde bir yandan Atatürk'teki dinamik düşünce yapısının dile yansımasından bir yandan da doğal ve gerçekçi anlatım biçimlerinden kaynaklanan bir üslup mükemmelliği doğmuştur.

Aslında *Nutuk*'ta yer alan dil ve üslup özellikleri ile, Atatürk'ün bu konuda Türk çocukları için belirttiği görüş arasında da tam bir uygunluk göze çarpar. Atatürk Türk çocuğunun nasıl konuşması, nasıl yazması gerektiğini açıklayan bir sohbetinde şöyle demiştir:

> "*Türk çocuklarını eğitirken, onları, kafalardaki kabiliyetleri, Türk karakterindeki sağlamlıkları, Türk duygularındaki yükseklik ve genişlikleri, kendilerini hiç zorlamadan naturel bir tarzda olduğu gibi ifadeye alıştırmak. Bunlar yapılınca netice şu olacaktır: Türk çocuğu konuşurken onun beyan ve anlatış tarzı, Türk çocuğu yazarken onun ifade ve üslûbu, kendisini dinleyenleri onun yürüdüğü yola götürebilecek; bu kabiliyeti sayesinde Türk çocuğu, kendini dinleyen veya yazısını okuyanları peşine takarak yüksek bir Türk ülküsüne iletebilecek, ulaştırabilecektir*"[18]

4. Atatürk'ün dil ve üslubunda dikkatimizi çeken bir başka özellik de anlatımdan içeriğe uzanan birtakım anahtar sözlerin ve düşünce çekirdeklerinin yer almış olmasıdır. Bilindiği gibi, dil, zihinde biçimlenmiş olan düşüncelerin çeşitli söz kalıpları ile dışarıya aktarılması olayıdır. Bu yönü ile düşüncenin sadık bir aynasıdır.

Atatürk, Kurtuluş Savaşından başlayarak Türk ulusunu çağdaş bir devlet yapısına kavuşturma çalışmaları yaparken, düşüncelerini yalnızca teorik olarak açıklama yerine, kendini asıl hedefe ulaştıracak olan eylemi (aksiyon) ön plânda

---

[18] *Nutuk,* Atatürk Araştırma Merkezi yay., Zeynep Korkmaz, Ön Söz, s. XXII.

Levent Şahverdi Arşivi

tutmuştur. Denebilir ki, onda düşünce ile aksiyon yan yana, kol kola yol almıştır. Bu nedenle ve dilden düşünceye uzanan bir yöntemle, *Nutuk*'ta kullanılan bazı anahtar sözlerden yararlanarak onu asıl hedefe ulaştıran düşünce çekirdeklerine ve buradan da temel düşünceye ve amaca ulaşmak mümkündür.

Nutuk'ta geçen bu nitelikteki anahtar sözlerin başında "*millî*" sıfatı ile nitelendirilen kavramlar gelmektedir. Bunlar 188 türlüdür.[19] İşte "*millî teşekküller, vilâyat-ı şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyeye Cemiyeti, millî varlık, millî mücadele, irade-i milliye, Kuva-yı Milliye, millî şuur, millî teşkilât, millî kongre, millî gaye, millî dava*" gibi sözler, düşünce çekirdeklerine, oradan da temel düşünceye ve asıl hedefe uzanan anahtar sözlerdir. Bu konuda *Nutuk*'ta yer alan aşağıdaki açıklama gösteriyor ki, Atatürk'teki bu düşünce çekirdekleri, yalnız söylemde kalmayıp, bu yönde Türk halkını da bilinçlendirme ve geleceğe hazırlıklı kılma amacı taşımaktadır: "*Malûmunuzdur ki, harp ve muharebe demek; yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün mevcudiyetleriyle* (...) *karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Binaenaleyh, bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve fiilen alâkadar etmeli idim.*"[15]

5. Atatürk'ün kavrayışındaki genişlik, muhakeme ve mantığındaki sağlamlık, yorumlarındaki isabet, düşüncelerindeki derinlik ve kültüründeki genişlikten kaynaklanan bir başka özelliği de eylemlerinde gösterdiği kararlılıktır. Onun bu özelliği, belirgin biçimde *Nutuk*'taki anlatıma da yansımış ve üslûbunu etkilemiştir.

Nutuk baştan sona okunurken kolayca fark edilmektedir ki Atatürk, çeşitli olaylar için yaptığı belgelere dayalı açıklamalardan sonra, düşüncelerini ve izlenecek yolu, mantık gücü ağır basan özdeyişli söz kalıplarına ve kesin yargılı kısa anlatımlara bağlamıştır. İşte birkaç örnek: Osmanlı Devleti'nin parçalanması üzerine, ileri sürülen kurtuluş çarelerinin hiçbirinde isabet görmeyen Atatürk, kendi kararını şu sözlerle açıklamıştır: "*Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek*."[16] Bunu gerçekleştirmek için girdiği savaşın temel ilkesi de "*Ya istiklâl, ya ölüm*"[17] özdeyişidir.

Uzun yol katedilerek, yapılacak işleri aşamalara ayırarak ve adım adım yürüyerek hedefe ulaşma yolundaki bütün gayretler sonuç olarak: "*Ben milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekâmül istidadını, bir millî sır*

---

[19] Halil Ersoylu, *age*., s. 174.
[15] Bu türlü sözlerin tamamı için Halil Ersoylu, *age.*, s. 1-193'e bk.
[16] *Nutuk,* C. I., s. 12.
[17] *Nutuk,* C. I., s. 13.

Levent Şahverdi Arşivi

gibi vicdanımda taşıyarak peyderpey, bütün hey'et-i içtimaiyemize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim."[18] yargısına ve "*millî sır*" ilkesine bağlanmıştır.

Atatürk'ün bütün mücadeleyi Anadolu'dan yürütme yolundaki kararlılığı da şöyle dile getirilmiştir: "*Gaye-i istiklâlin istihsaline kadar tamamiyle çalışacağıma, mukaddesatım namına yemin ettim. Artık benim için Anadolu'dan hiçbir yere gitmemek kat'îdir.*"[19]

İstanbul hükûmetinin Mustafa Kemal Paşaya ve Millî Mücadeleye karşı gösterdiği olumsuz tutum karşısında: "*Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil, tabî olmak mecburiyetindedir*"[20] biçimindeki yanıt da ondaki bu özelliğin dil ve üslûba yansımış güzel örneklerindendir.

6. Atatürk'ün *Nutuk*'taki dil ve üslubuna yansıyan önemli bir özellik de, olayların tahlil ve değerlendirmesinde gösterdiği sentez gücüdür. *Nutuk*'ta yer alan ve altı günde ancak anlatılabilen geniş kapsamlı konular ve olaylar, Atatürk'ün bunu: "*Bugün vasıl olduğumuz netice, asırlardan beri çekilen millî musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir*."

"*Bu neticeyi, Türk gençliğine emanet ediyorum*."[21] sözleriyle başlayan hitabe, ondaki bütün bu tarihî geçmişi, kısa, veciz ve keskin çizgilerle ortaya koyabilecek bir düşünce genişliğinden ve sentez gücünden kaynaklanmıştır.

Yukarıdan beri özet olarak yapılagelen açıklamalar gösteriyor ki, Atatürk, *Nutuk*'ta, konuşma ve yazma sanatına, gerçekten de kendisini dinleyen ve okuyanları peşinde sürükleyebilecek yüksek düzeyde bir anlatım gücü kazandırabilmiştir. Bu niteliği ile *Nutuk,* şaheser olarak Türk hitabet sanatının da doruğuna yükselmiş; dolayısıyla Atatürk'e Türk dili ve edebiyatında da seçkin bir yer kazandırmıştır. Yeter ki, gönül verilerek ve anlayarak okunabilsin!

Sözlerimize son verirken onun aziz hatırası önünde en derin şükran duyguları ile eğiliyor, hepinizi sevgi ve saygılarımla selâmlıyorum.

Türk Dili, S. 612 (Aralık 2002), s. 987-993.

[18] *Nutuk,* C. I., s. 16.
[19] *Nutuk,* C. I., s. 20.
[20] *Nutuk,* C. I., s. 35.
[21] *Nutuk,* C. II., s. 897.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARINDA TÜRKÇE*

1. Bildiri konumuz kitle iletişim araçlarında Türkçedir. Yalnız, toplantının genel konusu "Türk dilinin dünü, bugünü ve yarını" olduğu için dilimizdeki tarihî süreçlerin bugüne bağlantısını belirleme açısından, önce beş on cümleyle konuya giriş yapma gereğini duyuyoruz.

Türkçenin, yani Türkiye Türkçesinin dünü kısaca şöyle özetlenebilir:

XI-XIII. yüzyıllar arasındaki yoğun göçlerle Anadolu'yu yurt edinen Oğuz-Türkmen boylarının, daha çok konuşma dili temelinde geliştirdiği yazı dili, XIII. yüzyıldan günümüze kadar uzanan ve geniş kapsamlı olarak *Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan 700 yıllık bir dönemi içine almaktadır. Bu geniş anlamlı Türkiye Türkçesi, kendi içinde: 1. Eski Anadolu Türkçesi (veya Eski Türkiye Türkçesi), 2. Osmanlı Türkçesi, 3. Yeni Osmanlı Türkçesi 4. ve dar anlamıyla da yine bugünkü *Türkiye Türkçesi* veya *Cumhuriyet Türkçesi* diye adlandırılan ve genel yapısında birbirinden değişik özellikler taşıyan dört alt döneme ayrılır.

XIII. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan ve Anadolu Beylikleri dönemine rastlayan *Eski Anadolu Türkçesi*, dilimizin yapı ve işleyiş özellikleri açısından, kendi kimliğine sahip en temiz ve duru dönemidir. Ancak, XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devletinin sınırlarının genişlemesi ve imparatorluk yapısına dönüşmesiyle birlikte, o günün siyasî ve sosyal koşullarına bağlı olarak dilimize yavaş yavaş Arapça, Farsça söz ve eklerin girmesi, Türkçeyi, kendi kimliğini yitirecek kadar sarsıp kısırlaştırmış ve *Osmanlı Türkçesi* denilen, halkın dilinden kopmuş ağır ve melez bir yazı dilinin oluşmasına yol açmıştır.

1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan batıya yönelme hareketi ve gazetecilik, dilde sadeleşme konusunu gündeme getirmiş ise de, bu yönde birbirleriyle kutuplaşan "fesahatçılık"ve "tasfiyecilik" çalışmaları, sadeleşme konusundaki görüşleri yalnız fikir ve tartışma temeline hapsetmiştir. Dolayısıyla Şinasi, N. Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi vb'lerinin çabalarına rağmen, gözle görülür bir atılım yapılamamıştır.

Ancak, bilindiği üzere, 1911 yılında yazı hayatına giren *Genç Kalemler* dergisi yazarlarının "millî dil" anlayışı ile başlattıkları "*yeni lisan*" hareketi ve Türkçeyi, her tarafını bürümüş olan Arapça ve Farsçanın kurallarından dolayısıyla içinde bulunduğu hastalıktan kurtarma çabalarıyla, dilimiz Cumhuriyet dönemindeki gelişmelere elverişli bir ortama girmiştir.

---

* Kültür Bakanlığınca düzenlenen "Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını" Uluslar Arası Bilgi Şöleninde (7–8 Ocak 2002, Ankara) bildiri olarak sunulmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

1.1. Cumhuriyet döneminde "*Dil Devrimi*" diye adlandırdığımız dili yönlendirme çalışmaları, ortaya koyduğu dalgalanmalara ve bazı yanlış uygulamalara rağmen, genellikle çok başarılı olmuştur. Bu yönlendirme sayesindedir ki, dilimiz, kendisine yabancı kalmış ve halkın diline mal edilememiş yüzlerce doğulu ve bir kısım batılı söz ve kurallardan arındırılarak ve bunların yerine Türkçeleri getirilerek kendi yapı ve işleyiş ölçüleriyle yol alabilecek sağlıklı bir temele oturtulabilmiştir. Dilimiz, bu yolla genel yapısında pek çok Türkçe söz kazandığı gibi bilim, sanat ve teknik alanlarının birçok terimi de Türkçe-leştirilmiştir. Böylece, Türkiye Türkçesinin genel yapısı itibariyle sağlıklı bir yazı ve bilim dili olma niteliği kazanmış bulunmaktadır.

1.1.2. Ancak, uzun bir tarihî süreçten geçen yoğun çabalarla sağlıklı bir duruma getirilen dilimizin, içinde bulunduğumuz çağdaş bilim ve teknik dünyasının gerekli kıldığı yeni kavram ve terimleri karşılayabilmesi, dilin kendi yaratıcı gücünden yararlanarak sağlıklı yeni türetmeler yapmasına bağlıdır.

Ancak şurası da göz ardı edilmemelidir ki uzun yılların çabası ile böyle bir düzeye gelmiş olan dilimiz, geçmişi unutma ve bilinç körleşmesi yanında, yanlış yöndeki daha başka etkenlerle de bugün, tıpkı Osmanlı toplumunun yabancı söz hayranlığında olduğu gibi, yeniden dış yapısını yabancı etkisine açık duruma getirmiştir. Bu etki İngilizce sözlük, ek ve terimlerin Türkçeyi günden güne daha çok sarıp sarmaladığı bir durum yaratmaktadır. Öte yandan, eğitimdeki yetersizlik, yazılı ve sözlü basının bu konudaki ihmal ve duyarsızlığı, Türkçemizi kullanımı, işleyişi ve iç yapısı açısından da küçümsenemeyecek önemli birtakım yanlışlarla karşı karşıya getirmiş bulunmaktadır. Üzülerek belirtmek gerekir ki, bugün dilimiz iç ve dış yapısında bozulmaya yüz tutmuş görüntüsü ile kendi kültür değerini ve kimliğini yitirme yolunda bir kirlenme ve yozlaşma eğilimine girmiş bulunuyor. Dilin böyle bir eğilime girişinde çeşitli etkenler bulunmakla birlikte, bizce en büyük etken ve dolayısıyla sorumluluk yazılı ve sözlü basının, daha geniş bir anlatımla kitle iletişim araçlarının omuzları üzerindedir. Çünkü genel dil bu yolla dış etkilere açık duruma getirilmektedir. Dilimizin gelişmesini engelleyici ve yozlaştırıcı bir eğilimden kurtarmanın yolu, önce sorun oluşturan kusurların bilinmesine ve ona göre önlem alınmasına bağlıdır. Bu konuda karşılaşılan başlıca aksaklıklar imla yanlışları, söyleyiş bozuklukları, vurgu ve duraklama yanlışları, anlatım bozuklukları, sözcükleri yanlış anlam ve biçimde kullanma, deyim ve birleşik fiil yanlışları, çeviri yanlışları, alıntıların yanlış kullanımı, müstehcen ve kaba sözlere yer verilmesi, yabancı kelimelere karşı duyulan hayralık ve özenti gibi noktalarda toplanabilir. Şimdi bunları kısaca bazı örneklerle göstermeye çalışalım:

Levent Şahverdi Arşivi

2. *İmla Yanlışları:*

İmla sorunu aslında basılı yayın organları ile ilgili bir sorundur. Ancak, yer yer TV. kanallarındaki alt yazılarda da imla yanlışları göze çarpmaktadır. Kısmen bilgisizlikten kısmen de kayıtsızlık ve dikkatsizlikten kaynaklanan her iki yayın kolundaki bu yanlışları şu noktalarda toplayabiliriz. Aşağıda verilen örnekler Milliyet, Hürriyet, Cumhuriyet, Sabah, Bizim Gazete, Star, Radikal gibi çeşitli yayın organları ile TRT, atv, STV, Kanal 6, 7, 8, KENT, SHOW, TGRT, brt gibi görüntülü kanallardan derlenmiştir.

2.1. *Sözcüklerin yanlış yazılması :*

"*satlık* daire" (doğrusu *satılık daire*), "*satlık* apartman"; "Maltepe gazinolarında ramazan nedeniyle *proğram* (d. *program*) yoktur"; "Yüzde yüz *pamuklı*" (d. *pamuklu*); "*Hoşcakal*" (d. *Hoşça kal*); "Çadırkentte *sünet*" **(**d. *sünnet*), "*zayıfcana*" (d. *zayıfça*); "günün *menüsü*" (d. *mönüsü*); "*mücize* kurtuluş" (d. *mucize*); "üzüntüden *hastanelik* oldu" (doğrusu *hastahanelik*); "Afyon'da sahibini ıssıran *eşşek*" (d. *eşek*); "Ağa-şeyh *aşerit* üçgeninde" (d. *aşiret*); "*inşaa* çalışmaları" (d. *inşa*); "bu *mütala*..." (d. *mütalâa*); "*müdail* avukat" (d. *müdahil*); "İpeklenmiş *tüğlerine*, yanaktaki benlerine" (d. *tüylerine*); "Aksi *taktirde*" (d. *takdirde*); "*parlemento*" (d. *parlamento*); "*Mahsun* gözlü" (d. *mahzun*); "küçük *bilâderin*" (d. *biraderin*); "*şevkatli* anne" (d. *şefkatli*); "*RTÜĞ*'ün temsilcisi" (d. *RTÜK*'ün temsilcisi); "*CMUĞ*'a göre" (d. *CMUK*'a göre); "*Irağ*'ın savunma gücü" (d. *Irak*'ın...); "*hazırgiyim*" (d. *hazır giyim*); "*yalnış*" (d. *yanlış*); "*elektonik* ticaret" (d. *elektronik* ticaret) vb. Bu örnekler daha da artırılabilir.

Sözcüklerin yanlış yazılışı söz konusu olunca, buna bazı sözlerin Türkçenin imla sisteminde yer almayan harflerle yazılması da eklenebilir : "Savaş *war*" doğrusu savaş *var* (*Star* gazetesi 08.10.2001). Burada Türkçe "savaş" ile İngilizce savaş = *war* sözleri arasında bir kelime oyunu yapılmışsa da durum hoş karşılanır nitelikte değildir. "*fax*" (d. *faks*), "*lux*" (d. *lüks*), "*fixs* menü" (d. *fiks*), "*index*" (d. *indeks*), "*reflex*" (d. *refleks*), "*Newruz*" (d. *Nevruz*), "*Derischow*" (d. *Derişov*) gibi yanlışlar da yanlıştır.

2.1.1. Dilimizde, sonu *-k-* ünsüzü ile biten sözler, ünlüden ibaret bir sözle genişletildiklerinde, iki ünlü arasında kalan -k-'nin, -ğ-'ye dönüşüp dönüşmemesi konusunda iki farklı durum söz konusudur. Türkçe sözlerde, iki ünlü arasında kalan -k- > -ğ-'ye dönüşmüştür: ayak > *ayağa, kabak > kabağı, durak > durağa, topuk > topuğu* gibi. Ancak, yabancı kökenli sözlerde genellikle böyle bir değişim yoktur. Onun için *hukuk / hukuğu* (d. *hukuku*), *merak / merağa* (d. *meraka*), *ilhak / ilhağı* (d. *ilhakı*) biçimindeki yazılışlar yanlıştır. Gerçi, yabancı sözler arasında da *-k- > -ğ-* değişimine uğramış bazı

Levent Şahverdi Arşivi

örnekler yok değildir : *âşık / âşığa, fıstık / fıstığı, mantık / mantığa, varak / varağa* gibi. Yalnız bu değişim eğilimi daha bütünü ile gerçekleşmediği için yabancı kökenli sözlerin yazılışında dikkatli olmak gerekir.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere yanlış yazılan bu sözler, dilimize girerek artık Türkçenin malı sayılan yabancı kökenli sözlerdir. Bunları mademki kullanıyoruz, o hâlde doğru yazmak zorundayız.

2.2. *Eklerin yazılışındaki yanlışlık veya eksiklikler:*

Türkçede ünsüz ile sonuçlanan bir sözcük ünsüz ile başlayan bir ek aldığında Türkçenin iç seste tonlulaşma veya tonsuzlaşma kuralına bağlanır. Onun için tonlu bir ünsüzle tonsuz bir ünsüzün yan yana bulunması kurala uymaz. Her ikisi de tonlu veya tonsuz olur. Oysa yazılı ve sözlü basında bu kuralı bozan örneklerle karşılaşılmaktadır: *minibüsde* yaşayan (doğrusu *minibüste*), *çocukdan* sorulmaz (d. *çocuktan*), evin *hizmetcisi* (d. *hizmetçisi*), *Bilecik'de* (d. *Bilecik'te*) vb.

Bir kısım sözlere eklenen eklerin de yanlış veya eksik yazıldığı görülüyor.

Ne *farkı* (d. *fark*) var şehirde büyümüş kızla köyde büyümüş kız arasında".

"*Buna* (d. *bunu*) pek çok gazeteci arkadaşımız imzalamıştır".

"... kuruluş *yıldönümüne* (d. *yıldönümünü*) coşkuyla kutladı".

"...alevleri binanın üst *katlarına* (d. *katlarını*) sardı".

"Gelişmeler hükümet *kanadına* (d. *kanadını*) memnun etti".

"Evrim *teorisine* (d. *teorisini*) kesinlikle yıkmıştır".

"*İzleyenlere* (d. *izleyenleri*) büyüledi".

"Bize çok *abartı* (d. *abartılı*) makyaj yapıyorlar".

"İngilizce *çevirmen* (d. *çevirmeni*) olarak işe başladı".

"*Çorba* (d. *çorbayı*) önce söylenen gerekir".

"Fenerin *aydınlığı* (d. *aydınlığı*) kendisine hiç faydası yok",

"Avusturya'daki okullarda Harry Potter kitaplarının okunması yasaklandı. *Neden* (d. *nedeni*) de şöyle açıklandı".

2.3. *Düzeltme işaretinin eksikliği:*

İmlada okunuşa incelik veya uzunluk katan düzeltme işareti ile nispet "î"si üzerindeki aynı işaretin konmaması, dilimizin uyumlu imla yapısını bozduğu gibi, çok kez söyleyişte anlam kargaşasına ve yanlışlıklara da yol açmaktadır:

"Yeni *hükümetin* (doğrusu *hükûmetin*) programı", "*imkan*" (d. *imkân*), "Bindik bir *alamete*" (d. *alâmete*); "*milli* gelir" (d. *millî*); "*Hakkari*" (d. *Hakkâri*); "*halen*" (d. *hâlen*); "*kar* payı" (d. *kâr* payı); "Rusya Çeçenistan

Levent Şahverdi Arşivi

harekatı" (d. *harekâtı*); "*hala*" (d. *hâlâ*); "Halis sabunun *alameti farikası*" (d. *alâmeti farikası*); "*rüzgar*" (d. *rüzgâr*); "*kabus*" (d. *kâbus*); "*tarihi*" (d. *tarihî*); "*milli*" (d. *millî*); "*inkar etmek*" (d. *inkâr etmek*) ; "ilk *resmi* (d. ilk *resmî*) dolmuş tarifesi" vb.

2.4. *Kesme işaretinin kullanımındaki yanlışlıklar:*

Özel adlara getirilen iyelik ve çekim ekleri kesme ile ayrıldığı hâlde, yapım ekleri ve çokluk eki alan sözlerde ayırma olmaz. Yalnız yabancı sözler bu kuralın dışındadır. Ne var ki, basındaki örneklerine baktığımızda bu bakımdan birtakım yanlışlarla karşılaşılmaktadır:

"*Elazığ'lı* (doğrusu *Elazığlı*) bir grup iş adamı".

"Cumhurbaşkanı *Eceviti* (d. *Ecevit'i*) kabul etti".

"Emrah babalık davası'nda (d. *davasında*) kan verdi".

"*Kosovadaki* (d. *Kosova'daki*) durum".

"Sağlık *Bakanlığı'na*" (d. *Bakanlığına*),

"*Allaha* isyan eden *Kurana* laf atan" (d. *Allah'a, Kur'an'a*),

"*Afyon'lu* bir tüccar" (d. *Afyonlu*)

Bu yanlışın yer yer kelimeden ayrı yazılan *de* bağlacından önce kullanıldığı da görülüyor:

"Başkan ve üyelerle birlikte getirilen çuvallar içindeki dava *dosyaları'da* (d. *dosyaları da*) helikopterden indirildi".

"Toplantıda, aralarında *Türk-İş'in'de* (d. *Türk-İş'in de*) bulunduğu sivil toplum örgütleri".

"*Anası'da, oğlu'da* gelmiş" (d. *anası da, oğlu da*) vb.

2.5. Eklendiği kelimeden ayrı yazılması gereken *mı /mi, da /de* ekleri ile *ki* bağlacının birleşik yazılması :

"Seni nerde aramalı *yerdemisin, göktemisin*" (doğrusu *yerde misin?, gökte misin?*).

"Kapıları ve pencereleri *kapattınmı?*" (d. *kapattın mı?*).

"*Bakarmısın* evladım" (d. *bakar mısın?*).

"Yoksa buraya *gelmiyormu?*" (d. *gelmiyor mu?*).

"*Evlimi be9armı?*" (d. *evli mi, bekâr mı?*).

"Size *hediyenizide* alır *bahşişinizide* verir" (d. *hediyenizi de, bahşişinizi de*).

"...yakalanmadan *öncede* (d. *önce de*) vardı".

"*Bende* (d. *ben de*) eylemi yapmanın kararını aldım".

"*Güzel'de* (d. *güzel de*) siyasî yasaklı".

"Zaten *cevabıda* (d. *cevabı da*) verildi".

Levent Şahverdi Arşivi

"Şimdi gördüm. *Yoktuki* (d. *yoktu ki*) bunlar".

"*Neyseki* (d. *neyse ki*) onun kalbi böyle durumlar için hazır!".

"*Sanmaki* (d. *sanma ki*) üzgünüm darıldık diye".

"*Sanmaki* (d. *sanma ki*) cefasızım, aşkında vefasızım".

"*Neyseki* (d. *neyse ki*) bu iş sonuna getirilebildi" vb.

2.6. *Büyük harf kullanımındaki yanlışlar:*

Ay ve gün adlarının yazılışında, nerelerde büyük harf kullanılabileceği bir kurala bağlı olduğu hâlde, belirsiz gün ve ay adlarının da yer yer büyük yazıldığı görülmektedir.

"Gelir vergisi beyannameleri her yılın *Mart* veya *Mayıs* aylarında (doğrusu *mart, mayıs*) verilir".

"Yılın *Eylül, Ekim* ayları (d. *eylül, ekim*) yağmuru bol aylardır".

"İran'da *Perşembe* gecesi (d. *perşembe*) başlayan öğrenci olayları".

Yer yer bazı isimlerin özel ad sanılmasından ileri gelen yanlışlıklar da görülüyor.

"*Türban Olayını* (d. *türban olayı*) değerlendirmesi".

"Hukuk devleti ilkesini benimsemiş ülkelerde *Anayasaya* (doğrusu *anayasaya*) saygı büyüktür" vb.

2.7. *Birleşik kelimelerin yazılışındaki yanlışlıklar:*

Dilimizde iki türlü birleşik kelime vardır. Bunlar birleşiği oluşturan kelimelerden hiçbirinin de anlam kaymasına uğramadığı kelimeler. Bunlar ayrı yazılır: *Yer elması, yasa dışı, iş birliği, arz etmek, terk etmek* gibi. Eğer birleşiği oluşturan kelimelerden en az biri anlam kayma ve değişmesine uğramış ise, bu takdirde birleşik kelime bitişik yazılır: *Aslanağzı, hanımeli, kurbağagiller* gibi. Basınımızda ayrı yazılması gereken birçok birleşik kelimenin bitişik yazıldığı görülüyor:

"*terketmek*" (doğrusu *terk etmek*).

"*yasadışı* bir yolla" (d. *yasa dışı*).

"... kimseye *birşey* (d. *bir şey*) verilmedi".

"*yurtiçi* ve *yurtdışı* ilişkilerde" (d. *yurt içi, yurt dışı*).

"Aralarında *işbirliği* (d. *iş birliği*) varmış".

"Hilton Oteli'ndeki yemekte *biraraya* (d. *bir araya*) geldi".

"... Ankara'nın Kafkasya'da kurulmasını önerdiği çok uluslu barış gücünün de *yer- alacağı* (d. *yer alacağı*) bildirildi".

Yalova'nın Çiftlikköy ilçesinde 45 bin kök dişi *hintkeneviri* (d. *Hint keneviri*) ele geçirildi".

Levent Şahverdi Arşivi

"Amerika'ya tatile gönderen Tatlıses *havalimanında* (d. *hava limanı*) ne dedi".

Çok kez, ayrı yazılması gereken *söz konusu, kız kardeş, baş tacı, her gün, yıl dönümü, büyük şehir, beş bin, on bin, her şey, huzur evi, kara yolu, mal olmak, üst geçit, bankalar arası, alt yapı, sil baştan, bir an önce, başkan vekili, Büyük Çekmece, gaz yağı* vb. birçok kelimenin de bitişik yazıldığı göze çarpıyor.

Buna karşılık bitişik yazılması gereken *birçok, hiçbir, soğukkanlı* gibi sözlerin de ayrı yazıldığı görülüyor :

"Bu türlerin *bir çoğunun* (d. *birçoğunun*) artık *varolmadığını* (doğrusu *var olmadığını*) görürüsünüz".

"Apo'nun *hiç bir* (d. *hiçbir*) ülkede yayınlamayan ifadeleri Türkiye'yi sarsmaya devam ediyor".

"Bu mesele *soğuk kanlı* (d. *soğukkanlı*) ölçülere vurularak ele alınmalıydı" vb.

2.9. Yukarıda yapılan yanlışlıklara imlada, virgül, noktalı virgüllerin yerli yerince konmamış, hiç kullanılmamış olması, soru işaretine yer verilmemiş veya gereksiz biçimde yer verilmiş; Türkçede olmayan ve "ve" anlamına gelen (~) işaretinin kullanılmış, Türk alfabesinde bulunmayan x,w,q harflerine yer verilmiş olması gibi yanlışlıkları da ekleyebiliriz.

3. *Söyleyiş Bozukluk ve Yanlışlıkları:*

Radyolarda ve çeşitli televizyon kanallarında göze çarpan söyleyiş bozukluk ve yanlışlıkları, son yıllarda, dil duygusu yüksek kimselerin tüylerini ürpertecek derecelere tırmanmıştır. Bu yanlışlıkların çoğu eğitim yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, diksiyon ölçülerini hiçe sayan bilgisizlik ile dikkatsiz ve çabuk konuşmanın etkileri de vardır. Hele birtakım ağız özelliklerinin ölçünlü (standart) Türkçeye aktarılarak, dilimizin daha da kirlenmesine aldırış edilmemesi, üzücü bir durum ortaya koymaktadır. Çok yönlü olan bu söyleyiş bozuklukları kendi içinde bir sınıflamadan geçirilince şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

3.1. *Kalın heceli sözlerin ince, ince heceli sözlerin kalın olarak söylenmesi:*

Inkilap (d. *inkılap*), *ikâmet* (d. *ikamet*), *islâh* (d. *ıslah*), *rekâbet* (d. *rekabet*), *sükûtu-hayal* (d. *sukutuhayal*), *fîgân* (d. *figan*), *istihkam* (d. *istihkâm*), *Hakkari* (d. *Hakkâri*), *eşkali* (d. *eşkâli*), *vekalet etmek* (d. *vekâlet etmek*), *katip* (d. *kâtip*), *metruk* (d. *metrûk*), *Kazım* (d. *Kâzım*) vb.

3.2. *Kısa hecelerin uzun, uzun hecelerin kısa söylenmesi:*

Levent Şahverdi Arşivi

ātıf yapmak (d. *atıf yapmak*), *demokrāsi* (d. *demokrasi*), *meşgāle* (d. *meşgale*), *rākip* "rekabet eden" (d. *rakīp*), *dāhi* (d. *dahi*), *mākam* (d. *makam*), *vāhim:* vāhim durum (d. *vahim*), *nāsip* (d. *nasip*), *merhāle* (d. *merhale*), *lmse* (d. *lise*), *sakāl-ı şerif* (d. *sakalışerif*) vb.

Halit Narin (d. *Hālit Nārin*), *hali hazır* (d. *halihazır*), *iptal etmek* (d. *iptāl etmek*), *zalim* (d. *zālim*), *sabit:* sabit gelirli (d. *sābit* gelirli), *mezra* (d. *mezrā*), *sevda* (d. *sevdā*), *rakımlı* tepeler (d. *rākımlı* tepeler), *dünya* (d. *dünyā*), *asayiş* (d. *āsāyiş*), *adalet* (doğrusu *adālet*), *bedava* (doğrusu *bedāva*), *manası* (doğrusu *mānāsı*), *memur* (doğrusu *mēmur*) vb. Bunlar yanında, uzun söyleyiş açısından heceler arasında yer değiştirme gibi yanlışlıklar da göze çarpmaktadır:

Sāha yerine *sahā*, *vāha* yerine *vahā*, *hādise* yerine *hadİse*, *rakİp* yerine *rākip*, *tarİkat* yerine *tarikāt* vb.

3.3. Çekimli fiillerde ses düşmesine, hece kaynaşmasına uğramış yanlış söyleyişler:

"Hadi şimdi *gidek* (d. *gidelim*) de *zabānan* (d. *sabahleyin*), *buluşak* (d. *buluşalım*)", Hukuk Fakültesinde *okuyom* (d. *okuyorum*), hâkim *olacam* (d. *olacağım*)". "Yarın *gidiyosun*", "beni *duyabiliyo musun?*", "Biz o şarkıları zaten *biliyomuşuz*". "Çünkü sınıflara *girilmiyodu*", "Tekrar *gelicem*, hiç *gitmicez*". "Aktarmağa devam *etcez*". "Elimden ne geliyosa *yapçam*". "Anne bi çay daha *koyum mu?*". "Ee.. bugün seçimler var, *diğ mi?*".

3.4. Ses değişmelerinden doğan yanlış söyleyişlerle ilgili olarak:

şevkat (d. *şefkat*), *tasviye* (d. *tasfiye*), *teşfik* (d. *teşvik*), *dinayet* (d. *diyānet*), *mahfetmek* (d. *mahvetmek*), *helâl* "zarar" (d. *halel*), *perestij* (d. *prestij*), *postif* (d. *pozitif*), *tıpın* (d. *tıbbın*) bir sanayi hâline getirilmesi; sınırlı bir *afı* (d. *affı*), *muaffakiyet* (d. *muvaffakiyet*), *müsfedde* (d. *müsvedde*) vb. Öyle ki bir deyim niteliğindeki "*cirmi* kadar yer yakar" cümlesi de "Bu hırsla o ancak *cürmü* kadar yer yakar" söyleyişine dönüştürülmüş ve anlam bozulması ortaya çıkmıştır.

Bunlara ağız söyleyişlerine dayanan *mütiş* (d. *müthiş*), *nerye* (d. *nereye*), *inşallah* (d. *inşaallah*), *heycan* (d. *heyecan*), *herkez* (d. *herkes*), *kompile* (d. *komple*), *imacım* (d. *imajım*), *bilok* (d. *blok*), *hemi* (d. *hem*), *kılıp* çalışması (d. *klip*), *sütüdyo* (d. *stüdyo*), *devülasyon* (d. *devalüasyon*), *iddiya* (d. *iddia*), *safiha* (d. *safha*), *yöntemlen* (d. *yöntemle*, *yöntem ile*), *kurşunnan*, (d. *kurşunla*), kahramanın *gözünlen* (d. *gözüyle*), *hakketen* (d. *hakikaten*), *şimdik* (d. *şimdi*), *suval* (d. *sual*), *telâffî* (d. *telâfi*) gibi daha yüzlerce örneği de ekleyebiliriz.

Levent Şahverdi Arşivi

3.5. Bu arada *kur'a* yerine (*kurra*), *kıt'alar arası* yerine (*kıtalar arası*), *kat'iyyen* yerine (*katiyen*), *vak'a* yerine (*vaka*), *sun'î* yerine (*sunî*) gibi birer kesme ile söylenmesi gereken yabancı kökenli sözlerdeki söyleyiş yanlışlarını da hatırlatalım!

3.6. Söyleyişte vurgu ve duraklama yanlışları:

Türkçede vurgu genellikle son hecededir. Ancak, kurallı bazı durumlarda sondan önceki heceye veya ilk heceye kaydırılır. Vurgunun yanlış yere alınması, kulağı tırmalama dışında hem dilimizin uyum ve ahengini bozmakta hem de yer yer birtakım anlam kaymalarına yol açmaktadır. Ne yazık ki, radyo ve TV yayınlarında sık sık, belki de yabancı sözlerin taklidinden kaynaklanan bu türlü yanlışlara da rastlanıyor: "*Osmanl'ı Devleti*" yerine "*O'smanlı Devleti*"; "*Kurtul'uş Savaşı*" yerine *K'urtuluş Savaşı* (oysa *K'urtuluş* bir semt adıdır) "*Yun'an k'olordu* komutanı" y ("*Y'unan* Kolordu Komutanı"); *hoşç'a* kalın y (*h'oşça* kalın), *mers'in* balığı y (*m'ersin* balığı); "yaşamlar alt *'üst* olur" y ("yaşamlar *'alt* üst olur); "yanlış *anlamad'an* kaynaklandı" y (yanlış 'anlamadan kaynaklandı); "Vural *Sav'aş'ın*" y (Vural *S'avaş'ın*); "Mesut *Yılm'az*" y (Mesut *Y'ılmaz*)

Kelimeye bitişik yazılan *+da / +de* bulunma durumu eki ile kelimeden ayrı yazılan *da / de* bağlacı vurgularıyla da birbirlerinden ayrılır. Birinci bitişik *+da / +de* vurgulu, ikincisi vurgusuzdur. Bu özellik, yazılışta karıştırıldığı gibi yer yer söyleyişte de birbirine karıştırılmakta, dolayısıyla Türkçeyi anlamca yozlaştıran bir durum ortaya çıkmaktadır.

Bulunma durumu ile:

"*Çill'er'de* Yüce Divan telâşı başladı" (d. *Çillerd'e*). "Demirele yöneltilen *soru'larda*" (d. *sorulard'a*). "*Galatasaraylıla'rda* maç hazırlığı başladı" (d. *Galatasaraylılard'a*).

da / de bağlacı ile:

"O'*da* (d. '*o da*) Yargıtay'a başvurdu". "*Annelerin d'e* (*anneler'in de*) hakkı ödenmez". "Dünkü saldırılarda bir köprü '*de* (d. *köpr'ü de*) hedef alındı". "*İtalya d'a* (d. *İtaly'a da*) bir mafya hesaplaşmasıyla sarsıldı" vb.

Konuşma sırasında cümlenin yapı ve anlam özelliklerine göre, belli aralıklarla bazı duraklamalar yapılır. Konuşma sırasında spiker, sunucu ve program yapımcıların yer yer virgül, noktalı virgül karşılığı olan birtakım duraklama yanlışları yaptıkları da görülmektedir: "Bunun yolunun toprağı / ekip biçmekle olduğunu gördünüz" (d. *Bunun yolunun* / .....).

Levent Şahverdi Arşivi

"Bursalılara unutulmaz bir / gece yaşattık" (d. unutulmaz bir gece / .....). "Yirmi üç / kişi hayatını kaybetti." (d. *yirmi üç kişi* / ....). ".... maddî / hasar meydana geldi" (d. maddî hasar / meydana geldi) vb.

4. Sözcüklerin kullanılmasındaki yanlışlıklar:

Yazılı ve sözlü basında yer yer Türkçenin anlam yapısını ve anlatım güzelliğini bozan birtakım kullanılışların yer aldığı görülüyor. Eşit anlamlı sayılan birçok söz vardır ki, bunlar kullanlış yerlerine göre anlam ayrılıkları taşırlar. Söz gelişi *yüreksiz adamla, kalpsiz adam* aynı anlamı vermez *yüreksiz* "korkak", *kalpsiz* "merhametsiz" anlamlarındadır. Onun için Türkçecilik etkisi ile *kalpsizin* yerine *yüreksizi* geçiremeyiz. Bunun gibi *baş*'la *kafa*'nın kullanım yerleri de farklıdır. "İnsanın *başı* ağrır" oma "*kafası* kızar" . Yazılı ve sözlü basında yer yer dile hâkim olamamanın getirdiği bu türlü yanlışlar ile karşılaşılıyor: *sıkıntı çekmek* yerine *problem çekmek*; "Toplumdaki *bozuşmanın* sebebi" (d. *bozulmanın*); "Bazı fikir *ayrıntıları*" (d. *ayrılıkları*); "*Geçtiğimiz* ay" (d. *geçen* ay); "tatile *çıkmak*" y (tatile *girmek*); "*cehalet* oldukları konular" (d. *cahil* oldukları konular); "Sınav yerine biraz *öncelikle* (d. *önce*) gitsinler"; "tayyörün *boyutunun* (d. *boyunun*) ne olacağı", "yılların *birikintisi* (d. *birikimi*) "Medyada görülen *yırtıcı* ve kanlı (d. *dehşet verici*) olaylar"; "Meclise bağımsız *hareketiyle* (d. *olarak*) giren Ahmet Özal"; "Haberler yazılı basında nasıl *vuku bulmuş?* (d. *yer almış?*); "..yanlış olacağını *değerlendiriyoruz*" (d. *düşünüyoruz*); "Beş dakikalık *süreç* (d. *süre*) içinde"; "Konuştuğumuz *bilgiler* (d. *konular*) hakkında doktorumuz yardımcı olacaktır."; "Çalışmaktan büyük *keyif* (d. *zevk*) alıyorum"; "Tüm camlar *yıkıldı* (d. *kırıldı*)"; "Zevkler ve renkler tartışılmaz diye bir *kelime* (d. *söz*) vardır"; "Eğer ABD burayı kontrol ederse enerji doğrudan Umman denizine ulaştırılabilecekti. Oradan artık paşa gönlü nereye isterse oraya *ikmal edebilirdi* (d. *götürülebilirdi. İkmal etmek* "tamalamak, bütünlemek, bitirmek" anlamındadır).

5. Güzel Türkçemizi yozlaşmaya doğru sürükleyan sebeplerden biri de yazıda ve konuşmada, daha çok gereksiz bir Türkçecilik saplantısı ile olsa gerek, birbirinden farklı anlamların tek bir kelimede toplanması biçimindeki anlam ve anlatım büzülmesidir. Söz gelişi *derece*, *devre, kademe, safha, hamle* kavramları için hep *aşama*; *şeref, haysiyet, itibar, gurur, izzetinefis* sözcükleri ile karşılanan kavramlar artık hep *onur* sözcüğünün içine sıkıştırılmıştır. *Taarruz, tecavüz, hücum* hep *saldırı* ile karşılanmaktadır. *Merhamet, şefkat* kavramları *acımak'ta* toplanmıştır. Oysa bunlar arasında anlam fark veya incelikleri vardır. *Sebebiyle, vasıtasıyla, münasebetiyle, yüzünden, bakımından, yol açmak* sözlerinin yerine yalnızca *neden, nedeniyle* taht kuruvermiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

"Yağış *yüzünden* yollar tıkandı" denecek yerde *yağış nedeniyle*; *Yılbaşı dolayısıyla* denecek yerde *yılbaşı nedeniyle* denmektedir. Artık bir *olay* ile ilgisi bulunmayan ve yalnızca cansız, hareketsiz bir nesneden ibaret olan eşyalar da *olay* oluvermektedir: *Giysi olayı, kitap olayı, sergi olayı, mikrofon olayı* vb. *Özellikle* sözcüğü, hem *bilhassa*'yı hem de *kasten*'i ve *bahusus*'u karşılayan bir sözcük oldu. Bunlara ayrı ayrı karşılıklar bulunma zahmetine katlanılamadı. Böylece dilimiz yeni bir kısırlaşma sürecine sokulmuş oldu.

6. Özellikle televizyon kanallarındaki yanlış türlerinden biri de kelime grupları ve cümle kuruluşlarındaki yanlışlardır. Bunlar daha çok metne bakmadan irticalen yapılan konuşmalarda dikkati çekmektedir:

"*Örneğin meselâ*, al bunu, getir bana, derim getirir".

"*Acayip tuhaf* hissediyorum kendimi".

"*Biraz bayağı* uzun bir ara oldu".

"Bizlere göstermiş olduğu *ilgi* ve *alâkaya* (d. *ilgiye*) her zaman olduğu gibi teşekkürlerimizi sunuyoruz".

"Müşerref Hanım *şimdi şuan* sizin bu *davranışınız* davranışından önce size kutluyoruz".

"*Bütünüyle komple* opera dinliyorum".

"...*yani* benim suçum yok yani".

"*Sohbet* ve *söyleşi* yapacağız".

"Merkezi sistemle *yapılan* ilk devlet memurluğu sınavları *yapıldı*".

"Mümkün olduğu kadar kısa *olarak* cevaplarsanız...".

"Şu güzelliği *uzunca* yıllar (d. *uzun yıllar*) sürdürürüz".

"Onlardan *edilen* (d. *elde edilen*) biyolojik kapaklardır".

"Ateşenin hizmetlisi *eşi* (d. *ateşenin eşini*) ve oğlunu öldürdü".

"Öcalan (*davası* olacak) duruşmanın ikinci günü İmralı adasında sürüyor".

"Bu geçişlerden sonra (*olmuş* eksik) gibi söylüyorsunuz".

"İstanbul'da *balık* (*satışı* eksik) yasağı kalktı".

"Bizim bu fikirlerimizin ne kadar eksik ve *hata* (d. *hatalı*) olduğunu....".

"Vücut o kadar güzel *ki* yaratılmış" (d. o kadar güzel yaratılmış ki).

"*Tam* kesin sebebi bilmediğimiz için" (doğrusu: kesin sebebi tam bilemediğimiz için).

"Ankara *yine* oldukça gündemi yoğun" (doğrusu: Ankara gündemi yine oldukça yoğun).

Levent Şahverdi Arşivi

"Komisyonlar çalışmaya *başlayacaklar*" (d. *başlayacak*).
"Evler çok güzel ama çok *pahalılar*" (d. *pahalı*).
"Aslında *bu* (d. *bunlar*), son derece yanlış şeyler".
"Müdahil avukatların *talepleri de* (d. *taleplerini de*) göz önüne alarak" vb.

7. Yukarıda sayılan yanlışlara deyim yanlışlıkları, alıntı ve çeviri yanlışlıkları, müstehcen ve kaba sözler, argolara yer verilmesi gibi daha birçok hususu da eklemek mümkündür. Ancak, zaman darlığı yüzünden bunlara ayrıca yer ayırma olanağı bulamıyoruz.

8. Üzerinde durulması gereken çok önemli noktalardan biri de, dilimizin yazılı ve sözlü basın yoluyla yabancı söz ve eklere açık tutulması ve bu yolla dile pek çok İngilizce yabancı sözlerin akın etmiş olmasıdır. Tanzimat hareketinden sonraki yıllarda, Türkçemiz Fransızcadan geçme sözlerin akınına uğramışken şimdi de bu akın yerini İngilizceye bırakmış durumdadır. Bunların bir kısmı genel dille bir kısmı da teknik terimlerle ilgili sözlerdir : *agreman* (uygunluk), İng. *amblem* (belirtke), *air-conditioner* (havalandırma), *angajman* (bağlantı), *back-ground* (arka plân), *best seller* (çok satan), *by-pass* (damar aktarımı), *fest fud* İng. *fast-food* (hazır yemek), *franchising* (isim hakkı), *full-time* (tam gün), *game over* (oyun bitti), *kombinasyon* (birleşim), *kuratör* (kollayıcı), *kampüs* (yerleşke), *kemoterapi* (kimyasal tedavi), *korner vuruşu* (köşe vuruşu), *likidite* (akışkanlık), *marjinal* (uç, uçta, sıradışı), *metodoloji* (yöntem bilimi), *meditasyon* (derin düşünme), *marketing* (pazarlama), *mega* (büyük, devasa), *meditasyon* (derin düşünme), *non-stop* (duraksız, molasız), *nostalji* (sıla özlemi), *optimal* (en uygun), *optimist* (iyimser), *opsriyon* (seçme yetkisi, ödeme süresi), *off shore* (kıyı bankacılığı), *part-time* (yarım gün), *periyodik* (süreli, dönemli), *poşet* (torba), *rant* (getirim), *rantiye* (getirimci), *revizyon* (düzeltme, yenileme), *self-servis* (seç al), *skorboard* (sayı levhası), *metafor* (mecaz), *supersoft* (çok yumuşak), *showmen* (gösteri adamı), *tiraj* (baskı sayısı), *trend* (eğilim), *viyadük* (köprü,yol), *vizyon* (uzak görüşlülük), *outsider* (dış hissedar), *partikül* (parçacık), *pesimizm* (kötümserlik), *poligon* (atış alanı), *prospektüs* (tanıtmalık), *referandum* (halk oylaması), *shape master* (güçlendirme), *sirkülayon* (dolaşım), *swap* (takaslama), *virman* (aktarım) vb. Toplu iletişim araçlarından derlenen bu sözler için TDK, ayraç içinde belirtilen karşılıkları bulup, bütün yazılı, sözlü basın organlarına teklif olarak gönderdiği hâlde, gördüğümüz kadarıyla bu organlar bildiklerini okumakta ve yabancı sözleri çoklukla kullanmakta devam etmektedirler. Bu bilinçsizlikle, bu güzel dil nasıl kirlenmesin, nasıl yozlaşma eğilimine girmemiş olsun!

Levent Şahverdi Arşivi

Yukarıda özet olarak verilen bilgilerden sonra konuyu bağlamak üzere şunları söyleyebiliriz:

Her dilin bir iç yapısı bir de dış yapısı vardır. Dilin iç yapısı, onun kuruluş ve işleyişi ile ilgilidir. Bir dilin imlasındaki bozukluk, doğru ve güzel yazılıp konuşulmamasından doğan yanlışlar, onun iç yapısını bozar. Eğer dilin dış yapısı da gerekli özen gösterilmeyip yabancı söz ve eklerin akınına açık bırakılırsa, bu durum yine iç yapıyı etkileyerek o dilin işleyişini bozmaya başlar. Dolayısıyla kısırlaşarak üreticiliğini, kimliğini ve gelişmesini yitirmesine yol açar. Böylece, yukarıda sıralanan örneklerin ortaya koyduğu gibi, dilde bir kirlenme ve yozlaşma baş gösterir. Dili böyle bir sürece sokan sebepler çok yönlüdür. Bu nedenle, dilin bu süreçten çıkarılması için alınması gerekli önlemler de ister istemez çok yönlü olacaktır. Bunları başlıca şu birkaç noktada toplamak mümkündür:

1. Önce, ilk ve orta öğretim kurumlarında sağlıklı bir Türkçe eğitim ve öğretiminin sağlanması. Liseyi bitiren her gencin ana dilini doğru konuşup doğru yazabilecek bir düzeye getirilmesi, yani ilk önce sağlıklı bir eğitim; eğitim ve eğitim!

2. Bu eğitim, yalnız ilk ve orta düzeydeki eğitim öğretim kurumlarının öğrencilerine değil, gerekirse öğreticilerine de uygulanmalıdır. Çünkü vaktiyle Millî Eğitim Bakanlığının verdiği kararlarla eğitim enstitülerindeki üçer-beşer aylık kurslarla nasıl öğretmen yetiştirildiği, dil bilgisi derslerinin bir süre nasıl programlardan çıkarılıp askıya alındığı veya okutulup okutulmaması öğretmenin isteğine bırakıldığı, imla kurallarının, dilin yapısı ve işleyişini temel alan bilimsel ölçülerle değil, yazboz tahtası gibi kişiden kişiye değişen bilim dışı ölçülere bırakılarak sağlıklı bir temele oturtulamadığı hatırlanırsa, bu durum daha iyi anlaşılır.

3. Şimdiye kadar yazılan dil bilgisi kitaplarında; konuların sınıflandırılması, değerlendirilmesi ve terimlere bağlanması açısından, yer yer bütünüyle çelişen, sorun oluşturan **ve** bilimsel ölçülere ters düşen durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu da ister istemez dil bilgisi eğitiminde ve yetişenlerin şekillenmesinde bir sıkıntı yaratmaktadır. Bu nedenle bilimsel ölçülerle ve dili sevdirecek metin parçaları ile bezenmiş yeterli dil bilgisi kitaplarına ihtiyaç vardır.

4. Yazılı ve sözlü basın organlarında çalışanlar, ana dillerine ilgi ve özen gösteren bir anlayışa sahip kılınmalı, bu konuda bilinçli duruma getirilmelidir.

5. Radyo ve televizyon kanallarında görev alan spiker, sunucu ve program yapıcılar, fizik yapılarındaki düzgünlük ve güzellikten önce, dili

Levent Şahverdi Arşivi

kullanma yeteneklerine bakılarak seçilmelidir. Bu işler için görevlendirme yapılırken, başvuranların ana dili sözlü ve yazılı olarak kullanabilme yeteneklerinin uzman kişilerden oluşan komisyonlarca değerlendirilmesi gerekir. Bu yetenek radyo ve televizyon daire başkanlarında da aranmalıdır. Yazılı basın da bu yöndeki gerekli önlemleri almalıdır.

6. Yazılı basında, radyo ve televizyon kurumlarında birer "Dil Denetleme Kurulu" oluşturulmalı. Buralara Türk dili araştırmalarında, Türk dili tarihi ve Türkiye Türkçesi alanlarında gerçekten isim yapmış kimseler alınmalıdır. Ayrıca, bir hizmet içi eğitim başlatılmalıdır.

7. Önemli bir nokta da bütün aydınlar için olduğu gibi, yazılı ve sözlü basın organlarında çalışanlarda da sahteci, dili yozlaştırıcı yabancı söz hayranlık ve özentisinin yerine, ana dili sevgi ve bilincini aşılayacak önlemler alınmalıdır.

8. Türk Dil Kurumunca, yeni girmiş yabancı sözcüklere bulunan karşılıkları yazılı ve sözlü basın organlarına benimsetecek önlemler alınmalıdır.

9. Dilimizi ilericilik-gericilik gibi politik ve gereksiz çatışmalara âlet etmekten ve tasfiyecilik saplantısından kurtararak, yüzyılların oluşturduğu bugünkü canlı yapısı ile geliştirip, çağdaş dünya şartlarının gerekli kıldığı yeni söz ve terimlerin üretilebilmesi için bütün dil uzmanlarınca elbirliği ile çalışılmalıdır.

Saygılarımla...

KAYNAKLAR

1. Zeynep Korkmaz, "Dilimizin Dünkü ve Bugünkü Sorunları ve Çözüm Yolları", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, TDK yay., Ankara 1995, s. 868-887.
2. Zeynep Korkmaz, "Günümüzde Dil Yozlaşması", *Türk Dili*, S. 542 (Şubat 1997), s. 129–138.
3. Zeynep Korkmaz, "Batı kaynaklı yabancı kelimeler ve dilimiz üzerindeki etkileri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, TDK yay., Ankara 1995, s. 948-959.
4. Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın *Türk Dili* dergisinin 1999–2002 yılları arasındaki bazı sayılarında yayımlanan "Doğru Yazalım Doğru Konuşalım" başlıklı makalelerden alınan konumuzla ilgili örnekler.
5. Talât Sait Halman, "Türkçe İçin 'Millî Misak' Dilimiz Konusunda Çağrılar", *Türk Dili*, S. 541 (Ocak 1997), s. 1–18.
6. Çeşitli gazete ve dergiler ile Radyo I ve çeşitli televizyon kanallarından yapılan derlemeler, TDK'nın bu konudaki basın bültenleri.

Levent Şahverdi Arşivi

7. RTÜK'ün hazırlattığı "Radyo ve Televizyonlarda Türkçenin Kullanımı ile İlgili Rapor" dan basına intikal eden açıklamalar.

(Kültür Bakalığınca 7-8 Ocak 2002 tarihlerinde düzenlenen *Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını* (7-8 Ocak 2002 Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2003, s. 45-59.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE YAZI DİLİNE GİRMİŞ GÜNLÜK YAŞAMLA İLGİLİ ALINTI SÖZLER VE EKLER

Bir toplumu oluşturan bireyler nasıl toplum yaşamlarını karşılıklı ilişkiler içinde sürdürürlerse, ayrı coğrafî bölgelerde yaşayan, birbirinden farklı sosyal ve kültürel yapıdaki toplumlar da genel olarak birbirlerinden kopmuş ve soyutlanmış değillerdir. Her toplum veya ulus, kendisine yakın veya uzak coğrafyada oturan toplumlarla çeşitli ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler siyasî, sosyal, diplomatik, askerî, ticarî, ekonomik vb. nitelikler taşıdığı gibi, din veya medeniyet alanı değiştirme biçiminde daha kapsamlı bir kültürel özellik de gösterebilir. Bir toplumun kendi bireyleri arasındaki karşılıklı ilişkilerde olduğu gibi, toplumlar ve uluslararası ilişkilerde de dil önemli bir yer tutar. Dilin bu aracılığı dolayısıyla, toplumlar arası ilişkiler, bir bakıma diller ve kültürler arası ilişkiler demektir. Toplumların dil tarihleri incelendiğinde, çeşitli nedenlerle bu ilişkilerin dilden dile karşılıklı kavram ve söz aktarımlarına yol açtığı görülmektedir. Anadolu ve Rumeli coğrafyasında kurulup gelişmiş olan Oğuzca temelindeki Türkiye Türkçesi, bu yönden ilgi çekici bir özellik taşır. Türkçeye tarihî dönemlerde, kendisi ile aynı dil ailesi içinde yer alan Moğolca bazı sözler dışında, tek tük İslamlık öncesi dönemden kalma Çince ve Soğotça kökenli bazı sözler de girmiştir. *Çocuk*, *inci* ve *kent* "şehir" örneklerinde görüldüğü gibi, bugün bu sözler artık kökenleri bile unutulmuş Türkçe sözler arasındadır. Konuyu, Türkiye Türkçesinin XIII.-XX. yüzyıllar boyunca dil tarihinin süzgecinden geçmiş alıntı sözler açısından ele aldığımızda, bugün uzun yüzyıllar içindeki gelişmelerin ortaya koyduğu genel durum şöyledir:

Türkiye Türkçesi, tarihi boyunca bir yandan Arapça ve Farsça gibi doğu dillerinin bir yandan da Yunanca, İtalyanca, Slavca, Rumence, Macarca, Fransızca, Almanca, İngilizce gibi batı dillerinin etkisinde kalmıştır. Bu etkilenme belirli dönemleri içine alan bir tabakalaşma niteliği de taşımaktadır. Alıntı kelimelerde görülen bu tabakalaşmalar özet olarak şöyle gösterilebilir:

1. XI-XIII. yüzyıllar arasındaki sürekli göçler ile Anadolu'ya yerleşen Türk boyları, bir yandan bu yeni coğrafî bölgenin gerekli kıldığı şartlara uyum sağlarken bir yandan da Anadolu'nun eski sakinleri ile iç içe yaşamanın getirdiği bir toplumsal karışma ve kaynaşmaya uğramışlardır. Bu karışıp kaynaşma ister istemez karşılıklı kültürel bir etkileşime yol açmıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da Türkçeden yerli unsurların dillerine bazı sözler geçtiği gibi, yeni coğrafyanın ve yeni yaşam düzeninin gereği olarak yerli unsurların dillerinden de Türkçeye birtakım sözler aktarılmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinin (ölçünlü) standart yazı ve konuşma dilinde yer almış bulunan bir

Levent Şahverdi Arşivi

kısım sözler bu dönemden kalmadır. Bunların bir kısmı Yunancadan, üç beşi Ermeniceden geçmedir. Daha sonraki yüzyıllarda, deniz ticareti ve Osmanlı Devleti'nin idaresindeki Slav kökenli kavimler aracılığı ile İtalyan ve Slav dillerinden geçme sözler de görülmektedir. Alıntı sözlerin Yunancadan geçenleri daha çok Anadolu'daki ortak yaşayışın gereği olan tarım aletleri, bitki, sebze, çiçek, meyve adları, ticaret, balıkçılık, yemek kültürü gibi günlük yaşama ilişkin sözlerle, çeşitli gelenek ve görenekle ilgili sözlerdir: *aba* 'kaba kumaştan yapılan manto, kebe', *afyon, anahtar, anason, cımbız, çağla, çelenk, çerez, defne, despot, fasulye, fesleğen, fındık, fırça, fırın, fidan, fide, funda*(lık), *ıhlamur, iskonto, istakoz, ispinoz* 'bir kuş türü' *istavrit, izmarit* 'balık türleri', *karanfil, karavana, kaşar, kenevir, biber, kimyon, kiraz, kiremit, mantar, maydonoz, mazgal* 'kale ve siperlerde gözlem deliği', *mendirek, palamut, papatya, patik, paydos, peksimet, pide, salyangoz, şayak* 'dayanıklı bir cins yün kumaş', *temel, teneke, uskumru* 'bir balık türü' gibi örnekler gösterilebilir.[1]

İtalyancadan geçmiş olanlar, İtalyan siteleri durumundaki Venedik ve Cenevizli tüccarların Karadeniz ve Akdeniz'deki ticaret, denizcilik ve gemicilik faaliyetlerinin getirdiği alıntılardır.[2] Türkçeye bu dönemden başlayarak girmiş ve daha sonra san'at, moda vb. başka alanları da içine almış sözler için de şu örnekler gösterilebilir: *arya* 'opera müziği', *balo, balya, balyemez* 'uzun menzilli top' *bando, banker, banyo, batarya, begonya* 'iri yapraklı süs bitkisi', *bezelye, bilânço, bilet, bilye, bira, bomba, borsa, caket, candarma, ciro, conta, cumba, çimento, dalyan* 'balık avlama ağı', *domates, entrika, fabrika, fatura, fayton, fırtına, fileto* 'hayvanın sırt eti', *filo, firma, fisto, fiyaka, foya, ıstampa, iskarpin, iskele, iskemle, istif, kamarot, kambiyo, kaneviçe* 'seyrek dokunmuş keten bezi ile yapılan işleme, nakış', *kandil, kaparo, karantina, komposto, konçerto, konsolos, limon, limonata, manolya, marka, mekanizma* 'makina düzeni', *mızıka, moda, ortanca* 'bir çiçek türü', *paket, pala, palyaço, papağan, parlamento, parola, pasta, patates, patiska, pırlanta, pirzola, piyano, piyasa, politika, pompa, propaganda, reçete, romatizma, rosto, sigorta, solo, soprano,*

---

[1] Bildiri süresindeki zaman darlığı dolayısıyla bu sözlerin Yunancaları gösterilememiştir. Bunların Yunanca karşılıkları ve başka örnekleri için: Tietze, Andreas, "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", *Oriens* C. 8 (30.10.1995, nu.: 1), s. 204-257; bu yazıdaki düzeltmeler için Eren, Hasan, "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler", *TDAY Belleten 1960*, s. 298-320; Korkmaz, Zeynep, "Batı Kaynaklı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, (TDK Ankara 1995), s. 950 ve öt.'e bk.

[2] Bu konuda bk. Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı*, İstanbul Edebiyat Fak. yay., İstanbul 1956, s. 1, not 1; Meyer, Gustav, "Türkische Studien 1": Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch Türkischen", *SBer der K. Ak.d.Wiss, Phil. Hist. Kl.* 128, Wien 1839.

Levent Şahverdi Arşivi

şırınga, taraça, tempo, tiyatro, toka, tulumba, vanilya, vapur, vardiya 'nöbet, sıra'*, vidala, vizita, volta* vb.[3]

Türkçeye Ermeniceden geçmiş kelimelerin sayısı, Anadolu ağızlarında epey olmakla birlikte, standart yazı dilinde 10-15'i geçmeyecek kadar azdır: *avanak* 'kolayca kandırılabilen kimse', *bar* 'köpük, küf, tortu', *baron* 'efendi, bey', *bızdık* 'küçük çocuk', *cacık, çap, çemen, çermik* 'kaplıca, ılıca', *çörten* 'saçak kenarlarından dışarıya uzanan ve yağmur sularını toplayan oluk', *kirve* 'sünnette çocuğun masraflarını yüklenen kimse', *külek* 'tahta kova', *lâpa, mertek* 'yapıda destek olarak kullanılan ağaç sırık', *mıcır* 'kömür kırıntısı, taş kırıntısı', *şen* 'neşeli', *tel* gibi.[4]

Slavcadan alınan sözler, Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadası'ndaki siyasî egemenlik dönemi ile bağlantılıdır. Bu nedenle Slavca sözler doğrudan doğruya değil daha çok Osmanlı idaresindeki yerlerde konuşulan Bulgarca, Makedonca ve Sırpça gibi diller aracılığı ile girmiştir. Örnek olarak *boğaça, borş* 'bir çorba türü'*, çete, dobra, gocuk, güllaç, kapuska, kraliçe, kuluçka, kulübe, izbe, patika, papatya, peçe, pelin* 'bir bitki türü'*, piliç, pulluk, postal, piştov* 'tabanca', *ruble, vişne* 'vişne ağacı ve meyvesi'*, som* 'bir tür iri balık', *soyka* 'ölünün üzerinden çıkan giysi' gibi sözcükler sıralanabilir. Bunlara İspanyolcadan geçme *fistan* 'kadın elbisesi'*, ıspanak, kavanoz, palavra, papel* 'kâğıt para'*, pirinç* 'bakır, çinko alaşımı bir maden', *salamura, silo;* Bulgarca, Romence ve Macarcadan geçme *çatana* 'küçük gezinti gemisi', *çatra patra* 'yalan yanlış yetersiz konuşma', *şapka, şarampol, varoş*[5] gibileri de eklenebilir.

Dilimize bu ilk dönemde girmiş ve ses yapılarındaki değişim dışında, halk etimolojisi yoluyla anlam bakımından da değişikliğe uğramış yer adları olan birtakım sözler de vardır *Gordiom > Kördüğüm, Tripolis > Derebol* (Denizli-Buldan), *Submari* 'Erm. Meryem, temiz Meryem' *> Sürmeli* (Kars Tuzluca) vb. örneklerinde görüldüğü gibi; Anadolu yer adlarında[6] dilimize bu ilk dönemde ve ilk tabakayı oluşturacak biçimde girmiş olan Yunanca, İtalyanca, Slavca gibi batı kökenli yabancı sözcüklerin en önemli özelliği,

---

[3] Yukarıda verilen örnekler, Özön, Mustafa Nihat'ın *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü* (İstanbul 1962) taranarak çıkarılmıştır.

[4] Bu konuda geniş bilgi için bk. Dankoff, Robert, *Armenian loanwords in Turkish,* Turcologica Bld. 21, Wiesbaden 1995; Eren, Hasan, "Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine", *Türk Dili*, S. 524 (Ağustos 1995) s. 859-904.

[5] Örneklerin asılları için Özön, *Mustafa Nihat*, *age*.'deki yerlerine bk.

[6] Bu konuda daha geni bilgi için bk. Korkmaz, Zeynep, "Türk Dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması için Alınması Gereken Önlemler", *Türk Dili,* S. 528 (Aralık 1995), s. 1271; "Halk Etimolojisi ve Folklor", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2 (TDK yay. Ankara 1995), s. 274-281; Ramsay, W.M., *The historical geography of Asia Minor*, *Royal Geogpraphical Society Suplementary papers IV*, London 1890, Türkçeye çevirisi: Pektaş, Mihri, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, İstanbul 1960.

Levent Şahverdi Arşivi

bunların asıllarındaki söyleyiş ve yazılışları ile değil, verilen örneklerde görüldüğü üzere, Türkçenin ses ve biçim yapısına uydurularak aktarılmış olmasıdır. Bunların üzerinde yabancı damgası bulunan "*fremdword, foreignword*" olarak değil, *alıntı söz* "*Lehnwort, Loanword*" olarak adlandırılmaları da bundandır. Alıntı sözler Türkçenin yapısına sindirilmiş olduğu için bugün onları Türkçe sözlerden ayırt etmek imkânsızdır. Bunların yabancı kökenli oldukları yalnız sözlüklerde görülebilir. Bu sözler artık Türkçenin kendi malı olmuş dil varlıklarıdır.

2. Dile sinmiş yabancı sözler açısından ikinci dönemi ve dolayısıyla ikinci tabakayı Arapça ve Farsça kökenli sözler oluşturur. Türklerin İslam medeniyeti alanına girişi ile birlikte, Türkçenin Arap ve Fars dilleri ile olan ilişkileri de kısa sürede hayli yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla din ve bilim dili olan Arapça ile edebiyat dili olan Farsça Türkçeyi büyük oranda etkilemiştir. Bu etkileme XV. yüzyıl ortalarından başlayarak 1839 Tanzimat dönemine kadar sürmüştür. Bu durumun doğal bir sonucu olarak ayrı dil ailelerinden gelen Arapça ve Farsça sözlerin yazı dilindeki Türkçe sözlerin yerini alması ve Osmanlı Devleti'nin de bir ana dili politikasının bulunmaması, bir süre sonra Türkçeyi, üç dilin karışmasından oluşmuş melez bir yapıya çevirmiştir. Ancak 1839 *Tanzimat* hareketi ile Osmanlı Devleti'nin batıya yönelmesi, dilde sadeleşme konusunu da gündeme getirmiştir. Bu konuda, önce düşünce temelinde yapılan mücadeleler meyvesini 1911 yılından başlayarak *Millî Edebiyat* akımı ve *Yeni Lisan* hareketi ile vermeye başlamıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinin temelini hazırlayan bu akım, daha sonra Cumhuriyet döneminde *dil devrimine* ulaşmıştır. 1932 yılında Türk Dil Kurumunun (Türk Dili Tetkik Cemiyeti) kuruluşu ile başlatılan ve yer yer günümüze kadar süregelen çalışmalarla, Türkçe gramer kalıpları ve ekleriyle birlikte girmiş olan binlerce Arapça, Farsça sözü dilden atarak yerlerine çeşitli yöntemlerle Türkçe sözler koymuştur. Dilde gerçekleştirilen bu Türkçeleştirme çalışmalarına rağmen, bugün Türkiye Türkçesinde az sayıda da olsa yine Arapça, Farsça kökenli sözlerin yer aldığı görülmektedir. Şu var ki, bu sözler de artık birer yabancı söz olmaktan çıkarak, dilin ses ve şekil yapısına uydurulmak suretiyle Türkçeleşmiş, yazı ve konuşma diline mal edilmiş sözlerdir. Bu konuda günlük yaşama girmiş *adalet, adil, ahlak, akıl, bereket, cahil, cehalet, cetvel, dâhi, dâhilik, deha, dua, dünya, düşman, emir, enkaz, hedef, hakem, hasta, hastane, hayat, hayret, hazine, huzur, hücre, ibadet, ihmal, iktisap, ilahî, inkâr, isyan, işaret, ihracat, keder, keşif, keyif, manevî, miras, misafir, mizah, muayene, muhtar, müzmin, nazım, nesir, nifak, nöbet, peygamber, pişman, rekabet, rüya, sahte* (sahte para), *sahtekâr, sakin, sarhoş, sınıf, sihir, sihirbaz, şair, şart, şecere, şikâyet, taklit, taksim, tedavi, ticaret, ticarethane, tüccar, vakıf, vezin,*

Levent Şahverdi Arşivi

zihin, ziraat, ziynet, zulüm gibi pek çok sözcük sıralanabilir. Bunlar artık dilin malı olduğu için Türkçe yapım ekleri ve yardımcı fiiller ile genişletilerek *emin ol-, hayal kur-, ibadet et-, isyan et-, hastalık, iftiracılık, müdürlük, sınıflandırmak, sihirli, siyasetçi, şefkatli, şefkatsiz, şekilci, şekilli, şekilsiz, taklitçi, taklitçilik, ziraatçi, ziraatçilik* örneklerinde görüldüğü gibi, yeni yeni söz ve kavramlar da yaratmış, dili işletmiştir.

Dilimize yerleşmiş bu türlü Arapça ve Farsça sözlerin bir kısmı için *hukuk/tüze, hukukçu/tüzeci, huzur/esince, inkâr/yadsıma, ihracat/dışsatım, ithalât/dışalım, kehanet/kestirim, keşif/bulgu, şecere/soy ağacı* gibi Türkçe karşılıklar önerilmişse de bunlar kamuoyunda pek benimsenmediği için genellikle herkesçe bilinen Türkçeleşmiş eski şekiller tercih edilmiştir.

Dilimize yerleşmiş Arapça ve Farsça sözler içinde, bugün onları kullananların bilgi ve kültür düzeylerine, dildeki zevk ve üslup anlayışlarına göre, yer yer ya Arapça, Farsça biçimlerinin yahut da Türkçe karşılıklarının benimsendiği örnekler de vardır: *acil/ivedi, âdet/alışkanlık, af/bağışlama, affet-/bağışla-, ahlak /töre, ait, dair/ilişkin, âlem/evren, alet/aygıt, Allah/Tanrı, asır/yüzyıl, bina /yapı, cazibe/albeni, cazip/çekici, cesaret/yüreklilik, davet/çağrı, davetiye/çağrılık, davetli/çağrılı, emir/buyruk, endişe/kaygı, elbise, esvap/giysi, fakir/yoksul, zengin/varsıl, ferman/buyruk, feraset/anlayış, fidye/kurtulmalık, mağlubiyet/yenilgi, hafıza/bellek, hafif/yeğni, hassas/duyarlı, haysiyetli/onurlu, hisse/pay, ifade/anlatı, ilham/esin, imkân/olanak, irtica/gericilik, kanun/yasa, kayıp/yitik, kur'a/ad çekme, mecburî/zorunlu, medenî/uygar, merhamet/acıma, millet/ulus, müşavir/danışman, şair/ozan, şüphesiz/kuşkusuz, taahhüt/yükümlülük, tabaka/katman, tabir/yorum, tenbih/uyarma* gibi. Yazılı ve sözlü kaynaklar gözden geçirildiğinde, günümüzde, verilen örneklerin her ikisinin de kullanıldığı gözleniyor. İleride bunlardan hangilerinin kalıcı olacağını, zaman süzgeci, bu sözlerdeki anlam dolgunluğu ve tercihteki eğilimler belirleyecektir. Yalnız, genel gidiş yeni karşılıkların benimsenmesi yönündedir.

3. Şimdi yeniden gelelim batı kaynaklı sözcüklere ve alıntı sözlerin üçüncü aşamasına:

Türkiye Türkçesinin tarihinde alıntı sözler açısından yeni bir süreç oluşturan bu dönemin XVIII. yüzyıldan 1839 Tanzimat hareketine kadar uzanan kesimi, Osmanlı Devleti'nin batı ile olan birtakım ilişkileri dolayısıyla, batı medeniyetine açılışın ön penceresi durumundadır. Bu dönemde, batı dünyası ile olan ilişkiler, batıda Türk yaşayışına imrenen bir *Türkizm* (Turquerie) modası yaratırken, İstanbul'da da saray ve yüksek zümre arasında yaşayış biçimi, sanat ve mimarî açısından batıdaki yeniliklere açılma yolunda bir ağırlık

Levent Şahverdi Arşivi

kazandırmıştır.[7] Ayrıca, aydınlar arasında Fransızca öğrenimi de yoğunlaşmıştır. Ancak, dile etkisi bakımından bu dönemde önemli bir durum göze çarpmaz. Alıntı sözler açısından en önemli dönem, batılılaşmada 1839 Tanzimat hareketi ile başlayan ve kendi içinde birtakım basamaklardan geçerek Cumhuriyet döneminde 1930'lu yıllara kadar uzanan dönemdir. Bu dönemin Tanzimat kesiminde, doğu medeniyetinden batı medeniyetine atlayış dolayısıyla, Osmanlı toplumunun aydın kesimindeki yaşayış biçiminde ve düşünce yapısında (sisteminde) kendini gösteren yenilikler yeni kavramları, yeni kavramlar da yeni sözleri gerekli kıldığından, bu sözler, en büyük ağırlık Fransızcada olmak üzere batı dillerinden karşılanmıştır. Gerçi Tanzimat döneminde Türkçenin durumu sistemli bir dava olarak ele alınmıştır. Ancak, dil bir yandan Arapça-Farsça tamlamalar ve kurallar açısından sadeleşme doğrultusunda yol alırken, öte yandan da batı kökenli sözler ve özellikle Fransızca oldukça hızlı bir tempo ile dilde yer almaya başlamıştır. Bunun başlıca nedeni, Osmanlı aydınlarında daha önce Arap ve Fars dillerine karşı gösterilen hayranlığın bu kez de Fransız diline karşı gösterilmiş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nde bir ulusal dil politikası uygulanmamış, Osmanlı aydınında da daha Türkçe temelinde bir ana dili bilinci uyanmamış olduğundan, Fransızcadan alınan sözlere Türkçe karşılıklar arama gereği duyulmamıştır. Böylelikle gerek edebî eserler, gerek sosyal yaşamın çeşitli kesimlerindeki ilişkiler yoluyla, Türkçeye yüzlerce ve yüzlerce Fransızca söz girmiştir.

Cumhuriyet döneminde, 1932 yılında başlatılan dil devrimi batı kökenli yabancı sözleri de kapsadığı için, bu dönemde Fransızcadan geçme bir kısım sözlere de karşılıklar aranmıştır: *aktüel/güncel, aktualite/güncellik, alfabe/abc, adaptasyon/uyarlama, aksiyon/eylem, eleman/öge, branş/dal, bülten/belleten, detay/ayrıntı, formalist/şekilci, monografi/araştırma, negatif/olumsuz, pozitif /olumlu, observasyon/gözetim, randıman/verim* gibi. Ancak, şu noktayı da önemle belirtmek gerekir ki, bir dile giren yabancı sözler için başlangıçta gerekli duyarlık gösterilmez ve gerekli önlemler alınmazsa, bu sözler zamanla dilde iyiden iyiye yerleşerek dilin kendi malı durumuna geçer. Bunları sonradan söküp atmak da kolay olmaz.

İşte yukarıda belirtilen nedenlerle Türkçeye girmiş yığınlarca Fransızca sözcüklerden bir kısmı zamanla terk edilmiş olsa da, oldukça kabarık bir bölümü bugün de standart yazı ve konuşma dilinde kullanılarak dilin kendi malı durumuna geçmiştir. Bu konuda sözlüklere dayanarak yaptığımız bir inceleme, Türkçeye girmiş batı kökenli yabancı sözcük sayısının ortalama 10.000'e yakın

---

[7] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Korkmaz, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I,* s. 951 § 4 ve öt.; Tanpınar, Ahmet Hamdi, 2. dipnotta *age.*, s. 1-40.

Levent Şahverdi Arşivi

olduğunu gösteriyor. Bunlara çeşitli edebî eserlerde yer alan ve TDK'ca yaptırılan taramalarla tespit edilenler dâhil değildir. Bu sözlerin % 70'inden fazlası da Fransızcadan geçmedir. Gerçi bunların bir kısmı teknik ve uzmanlık alanları ile ilgili terim niteliğinde sözlerdir. Yalnız pek çoğu da meslek ve uzmanlık alanlarından toplumdaki gündelik yaşama geçmiş somut ve soyut nitelikte sıradan sözlerdir: *abajur, abiye* 'abiye kıyafet'*, abonman, adres, ajans, akademi, aktör, albüm, asansör, asfalt, badana, baro, betonarme, bidon, biftek, bisiklet, boksör, branş, daktilo, dansöz, defile, defo, dekolte, delege, diyalog, doktora, döpiyes, döviz, dram, ekonomi, ekose, ekran, elektrik, fayans, federasyon, festival, figüran, formasyon, fren, hoparlör, ideal, idealizm, jüri, kamyon, kanape, kangren, kanser, karikatür, kartvizit, kloş, komedi, komisyon, konser, konkur* 'yarış, yarışma'*, konservatuvar, lirik, lirizm, lisans, manşet, migren, mikrofilm, monografi, monoton, normal, ofis, oje, orkestra, otobüs, park, pastil, pijama, pike, pilot, piyes, proje, radyo, radyatör, raket, randevü, rejim, reklâm, resital, rop, sandalet, sansür, santral, sektör, sempati, sentez, şantaj, şifre, şose, tablo, termos, tünel, tüp, türban, vals, viraj, virüs*[8] gibi. Bunlara daha yüzlercesi de eklenebilir.

Türkiye Türkçesinde yer almış Almanca sözlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu giriş, genellikle Almanlar ile Osmanlı Devleti arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönemdeki çeşitli karşılıklı ilişkilerin getirdiği sözlerdir: *Firenk asması* 'tırmanıcı süs bitkisi', *Frenk çileği* 'ince kokusuz çilek'*, Frenk üzümü* 'bir üzüm türü'*, kayzer* 'Alman İmparatoru I. ve II. Wilhelm için kullanılan unvan' < *Sezar'*dan*, Kral* < *Karl der Grosse* adından alınarak*, lepiska* 'yumşak sarı saç' < *Leipzig* şehir adından anlam değişmesi ile*, dikta* 'dikta rejimi' < *Diktat* 'diktatör'den*, soba* < *stubo, vasisdas* (< *was ist das?* soru biçiminden kalıplaşarak 'eğri açılan pencere') gibi.[9]

4. Dilimizde yer etmiş batı kökenli kelimelerin 4. ve son tabakasını İngilizce oluşturmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda, Türkçede *cazbant* 'dans havaları çalan orkestra', *fokstrat* 'dört tempolu bir tür dans', *foreign office* 'Dış İşleri Bakanlığı', *kuzen* 'kuzen', *dedektif* 'gizli polis, polis hafiyesi', *centilmen, stok* gibi parmakla gösterilecek sayıda az sözcük yer alırken, İkinci Dünya

---

[8] Bu sözlerin Fransızca asılları için Özön, Mustafa Nihat'ın *age.*'ine ve *Türkçe Sözlük*, C I, 2, (TDK. yay., Ankara 1998)'e bakılabilir. Püsküllüoğlu, Ali'nin, *Türkçedeki Yabancı Kelimeler Sözlüğü* (Arkadaş Yayın Evi, Ankara 1997)'ndeki yabancı sözler yalnız Türkçedeki biçimleri ile gösterilmiş, asıllarındaki biçimlerine yer verilmemiştir.

[9] Bu konuda daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Önen, Yaşar, *Deutsches im Türkischen*, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara 1955, s. 57-120.

Levent Şahverdi Arşivi

Savaşı'ndan sonraki yıllarda başlayan ilişki ve gelişmelerle, dile giren İngilizce (Amerikan İngilizcesi) sözler gittikçe artan bir tempo ile yol almıştır. Bugün içinde bulunduğumuz bilgi çağı ve küreselleşme, bu gidişi hayli yoğunlaştırmıştır. Bu durumda çeşitli iç etkenler de vardır. Söz gelişi ana okullarından ve ilköğretimden başlayarak üniversiteye kadar İngilizce öğretimin yaygınlaşması, bazı yüksek öğretim kurumlarında derslerin İngilizce yapılması, bilim adamlarının kendi bilim dallarındaki terimlere Türkçe karşılıklar bulma yönünde yapılan çalışmaların yetersizliği, aydınların ve yeni kuşakların ana dili korumadaki bilinç eksikliği ve Türkçe yerine günün moda ve dünya dili olan İngilizceye karşı gösterilen aşırı ilgi gibi. Buna medyadaki genel eğilimi de eklemek gerekir. Bütün bu nedenlerle Türkçeye hayli İngilizce söz girmiş ve girmektedir: *aut* 'dış', *in* 'içeri', *bar, barmen, basketbol, brifing* 'bilgilendirme', *blucin, blöf, boykot, briç* 'iskambil oyunu', *bungalov, center, centilmen, cips, çek, dandini* 'herkesten başka türlü giyinen ve davranan < *dandy, egzoz, elektrogitar, charter* 'dolmuş uçak', *chat* 'sohbet', *check-up* 'tam bakım', *dipfriz* 'derin dondurucu', *dizayn* 'çizim', *e-mail* 'elektrikli posta', *faul* 'sporda yanlış hareket', *film, fit* 'razı', *fit ol-* 'razı olmak', *folklor* 'halk bilimi', *forklift* 'çatal kollu kaldırma aleti', *flit, frak* 'erkekler için tören giysisi', *jilet, kabin, korpit, klüp, kokteyl, corner* 'bayi', *corner* 'köşe atışı', *first lady* 'baş hanımefendi', *handikap* 'engel', *internet, jakuzi, hemoterapi, kargo, klip* 'görüntüleme', *koç* 'antrenör', *lobi, logo, maç, market, menajer, milenyum* 'bin yıl', *mikser, meeting, nakavt, ofsayt* 'açığa alma', *off-shore* 'kıyı bankacılığı', *on-line, ruf, repo, sandviç, slogan, patent* 'buluş', *primetime, selfservis, printer, single, spot* 'peşin', *star, start, şilt, şort, şovmen, standby* 'destek kredi', *stand, think-thank* 'beyin takımı', *tramvay, trend* 'eğilim', *web* 'ağ', *viski, yat, zapping* vb.[10] Bunlara daha niceleri eklenebilir.

Bu ayrıntılar içinde, söylendiği gibi değil, *chat, check-up, light* (*light* süt, *light* peynir), *meeting, no-frost, off-shore, on-line, prime-time* ve *show* örneklerinde görüldüğü gibi İngilizce yazılışları ile alınanlar da vardır.

Yukarıda dile getirilen çeşitli etkenler altında, yabancı sözlere ve özellikle İngilizceye karşı gösterilen aşırı eğilim, yalnız standart Türkçeye giren somut ve soyut sözlerde değil, birçok ticarî ürün adında; *Star, Show, NTV, Cine 5, CNN Türk* gibi televizyon kanallarının adlandırılmasında da kendini göstermiştir. Yabancı sözlerle adlandırma *Aksiyon, Auto Katalog, Fiesta,*

[10] Yukarıda verilen İngilizce alıntıların asıl imlaları için bk. Özön, Mustafa Nihat, *age.*; *Türkçe Sözlük*, C. 1, 2, TDK yay., Ankara 1998; Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Yabancı Kelimelere Karşılıklar,* genişletilmiş II. baskı, TDK Ankara 2002. Püsküllüoğlu, Ali'nin, *age.*'inde, bu yabancı sözcüklerin de asıllarındaki yazılış biçimleri gösterilmemiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

Focus, Girl, Computer Sources, Number One, Negatif, Klips, Penguen, Sky Life, Vizyon gibi dergi adlarına da sıçramıştır. Ticarî amaçlarla da olsa birçok kuruluş ve iş yeri adının *Bravo and Dolphin, Brodway Kuaför, Chicken House, Chicken Restaurant, Export Shop, Colin's Redstar, Derishow, Drum Circle Grubu, Capella Music Shop, Concept Showrom, First, The Little and Big, Family Finans, Food Bank, Interpol Jeans, The Sandwich Method, Hollywood Kuaför, Gold Star, Paper Moon, String Bar, La Bella Düğün Salonu, Rock Bar, Sanko Holding, Koala Rentcar, Flamingo,* biçiminde adlandırılması, Türkçenin geleceği açısından tehlikeli bir gidişin göstergesidir. Günlük gazete ve dergiler gözden geçirildiğinde bunların daha nice örnekleri görülebilmektedir.

Dilimize girmiş ve bugün günlük yaşamda yer almış batı kökenli sözlerin bir kısmı da tıpkı vaktiyle doğu kökenli Arapça ve Farsça sözlerde olduğu gibi, yalnız yalın biçimleri ile değil, ön ve son ekleri ile birlikte geçmiştir: *normal/anormal, simetri/asimetri* 'simetrisizlik', *makro ekonomi, mikro ekonomi, alerji/alerjik* 'alerji yapan', *alfabe/alfabetik, astronomi/astronomik, strateji/stratejik, demokrasi/demokratik, alkol/alkolizm, ideal/idealizm, ekonomi/ekonomist, tez/antitez, analiz/analist, turka/alaturka* 'Türk gibi, Türk tarzı' vb.

Yukarıdan beri verilen bilgiler gösteriyor ki, Türkiye Türkçesine kuruluş döneminden başlayarak doğu ve batı dillerinden yığınlarca alıntı söz girmiştir. Bunların bir kısmı bugün standart yazı dilinde iyice yerleşmiş bulunmaktadır. Öyle ki, *futbolcu, sörfçü, stilistlik, endeksle-, italikle-, plasele-, sentezle-, empoze et-, entegre et-, minimize et-, faul ver-, pas ver-, vizyona gir-, ofsayta düş-, sorte yap-, depoyu fulle-* örneklerinde görüldüğü gibi Türkçe ekler veya yardımcı fiiller ile yeni kavramlara karşılık olan türetmeler de yapabilmiştir.

Türkiye Türkçesinde, bugün artık dilin malı olmuş doğu ve batı kökenli sözler için birtakım çalışma ve tespitler yapılmıştır. Yalnız elimizde bugün için bunların sayılarını ve dildeki oranlarını kesin olarak değerlendiren bir veri yoktur. Bu konu özel bir çalışmayı gerekli kılmaktadır. Yalnız sözlerimi bitirirken şu hususu da vurgulayarak belirtmek istiyorum:

Bir dile başka dillerden yeni yeni sözlerin girmesi, o dilin kavram alanlarının genişlemesi, dil varlığının ve kelime hazinesinin zenginleşmesi bakımından elbette çok önemli bir katkıdır. Ancak, bunun da belirli bir sınırı vardır. Bu sınır aşıldığında, dilin geleceği için tehlikeli durumlar söz konusudur. Eğer bir dil, yabancı dillerden aldığı kavram ve sözcüklere kendi yapısını işleterek karşılıklar bulabiliyorsa, bu yöntem uygulanmalıdır. Dilde yalnızca karşılık bulunamayan yabancı sözler kalmalıdır. Bu konuda Türkçe çok elverişli ve üretken bir yapıya sahiptir. Bu yapılmadığı ve dile giren yabancı sözlere

Levent Şahverdi Arşivi

karşı bilinçli bir tutum izlenmediği takdirde, vaktiyle Osmanlı Türkçesinde görüldüğü gibi dil, günden güne kendi kimliğini aşındıran bir yozlaşma ve kısırlaşma sürecine girer. Bugün ülkemizde İngilizceye karşı gösterilen aşırı ilgi, Türkiye Türkçesini yine böyle bir tehlike ile karşı karşıya getirmiş bulunmaktadır. Bu nedenle Türk Dil Kurumu başta olmak üzere[11] bu konuda önleyici birtakım çalışmalar yapılagelmektedir. Ne var ki, böyle bir aşırılık ancak aydın kesimindeki ana dili bilincinin güçlendirilmesi ve tutarlı bir devlet politikasının izlenmesi ile önlenebilir.[12]

Türk Dili, S. 620 (Ağustos 2003), s. 118–127.

[1] [1] Bu konuda bk. *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*, TDK yay., genişletilmiş 2. baskı, Ankara 2002.

[1] [2] Dilimize yabancı dillerin etkileri ve koruyucu önlemler konusunda bk. Korkmaz, Zeynep "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C 1, TDK yay., Ankara 1995, s. 948-959, "Türk Dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması İçin Alınması Gereken Önlemler", *Türk Dili*, S. 528 (Aralık 1995) s. 1269-1290.

Levent Şahverdi Arşivi

LOANWORDS AND AFFIXES RELATED TO EVERYDAY LIFE IN THE WRITTEN LANGUAGE OF TURKİSH AS SPOKEN IN TURKEY*

Just as individuals in a community maintain their social lives by means of mutual relationships, so are communities living in different geographic regions with different social and cultural structures usually not isolated or abstracted from each other. Every community or nation has established various relationships with communities from close as well as far locations. These relationships not only carry political, social, diplomatic, military, commercial, and economic qualities, but may also display a more comprehensive cultural characteristic in the form of religious or societal modifications. Language plays an important role in the mutual relationships among the members of a community as well as in international and inter-community relations. Because of this mediating role of language, inter-community relations are in a way equivalent to inter-language and inter-cultural relations. On examining the linguistic histories of communities, it becomes apparent that these relations have led to the mutual exchange of concepts and words from language to language due to various reasons. The Turkish language as spoken in Turkey, which was established and developed in the Anatolian and Roumelian geography on the basis of the Oguzish, bears a very interesting property in this respect. Apart from some words that entered Turkish from Mongolian, which belongs to the same language family, several words of Chinese and Sog. origin dating from the pre-Islamic period have entered the language now and then in historical times. As can clearly be seen with examples as *inci* and *kent* (city), today these words constitute examples of Turkish words the origins of which have been forgotten. Examining this topic from the perspective of loanwords that have passed through the filter of the linguistic history of Turkish between the 13th and 20th centuries, we can describe the current situation that has emerged from developments over centuries in the following way:

Throughout its history, Turkish has been under the influence of oriental languages as Arabic and Persian on the one hand, and western languages as Greek, Italian, Slavic, Romanian, Hungarian, French, German, and English on the other. This influence also carries the quality of categorizations that cover certain periods. The categorizations of loanwords can be summarized as follows:

---

* *PIAC (Permanenet International Altaistic Conference)*'in 22-27 Haziran 2003 tarihleri arasında Ankara'da yapılan 46. toplantısında okunan bildiri metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

1. The Turkish tribes, which settled down in Anatolia after continuous migration between the 11th and the 13th centuries, on the one hand tried to adapt to the conditions necessitated by the new geographic region and on the other hand went through a communal mixing and fusion brought about by leading a shared life with the former inhabitants of Anatolia. This fusion obviously resulted in a mutual cultural interaction. As a natural outcome of this situation some words were transferred from Turkish to the local languages and, as a requirement of the new geographical location and the new lifestyle, a number of words were also transferred from local languages to Turkish. Some of the words having become established in standard written and spoken Turkish as spoken in Turkey today are residue of this period. Some of these have been borrowed from Greek, some others from Armenian. It is also possible to encounter borrowings from Italian and Slavic languages that entered the language in subsequent centuries because of maritime commerce and through tribes of Slavic origin under the administration of the Ottoman Empire. Borrowings from Greek are predominantly based on words reflecting the requirements of the common life in Anatolia and related to everyday life as agricultural tools, plant, vegetable, flower and fruit names, trade, fishing, and eating culture, as well as words related to various traditions and customs. Examples include words as *aba* (cloak)*, afyon, anahtar, anason, cımbız, çağla, çelenk, çerez, defne, despot, fasulye, fesleğen, fındık, fırça, fırın, fidan, fide, funda*(lık)*, ıhlamur, iskonto, istakoz, ispinoz* (chaffinch), *istavrit* (horse mackerel)*, izmarit* (blotched picarel)*, karanfil, karavana, kaşar, kenevir, biber, kimyon, kiraz, kiremit, mantar, maydonoz, mazgal* (embrasure), *mendirek, palamut, papatya, patik, paydos, peksimet, pide, salyangoz, şayak mendirek, palamut, papatya, patik, paydos, peksimet, pide, salyangoz, şayak (homespun), temel, teneke, uskumru* (mackerel).[1]

Italian borrowing stem from the trade, maritime, and seafaring activities in the Black Sea and the Mediterranean Sea conducted by merchants from Venice and the Genoese republic, which were Italian city-states.[2] The following words can be presented as examples for borrowings that entered Turkish from

[1] Due to time restrictions, it was not possible to present the Greek forms of these words. For the Greek equivalents and further examples please refer to Tietze, Andreas, "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", *Oriens* Vol. 8 (30.10.1995, No. 1), pp. 204-257; for corrections of this article Eren, Hasan, "Anadolu Ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça Kelimeler", *TDAY Belleten 1960*, pp. 298-320; Korkmaz, Zeynep, "Batı Kaynaklı Kelimeler ve Dilimiz zerindeki Etkileri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* Vol. 1, (TDK Ankara 1995), p. 950 and others.

[2] See Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı*, İstanbul Edebiyat Fak. Publ., İstanbul 1956, p. 1, note 1; Meyer, Gustav, "Türkische Studien 1": Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanischen Türkischen", *SBer der K. Ak. d. Wiss, Phil. Hist. Kl.* 128, Wien 1839.

Levent Şahverdi Arşivi

that period on and later included fields as arts, fashion etc.: *arya* (aria), *balo, balya, balyemez* (long-range siege gun), *bando, banker, banyo, batarya, begonya* (begonia), bezelye, *blanço, bilet, bilye, bira, bomba, borsa, caket, candarma, ciro, conta, cumba, çimento, dalyan* (fishing-net), *domates, entrika, fabrika, fatura, fayton, fırtına, fileto* (fillet), *filo, firma, fisto, fiyaka, foya, ıstampa, iskarpin, iskele, iskemle, istif, kamarot, kambiyo, kaneviçe* (embroidery), *kandil, kaparo, karantina, komposto, konçerto, konsolos, limon, limonata, manolya, marka, mekanizma* (mechanism), *mızıka, moda, ortanca* (hydrangea), *paket, pala, palyaço, papağan, parlamento, parola, pasta, patates, patiska, pırlanta, pirzola, piyano, piyasa, politika, pompa, propaganda, reçete, romatizma, rosto, sigorta, solo, soprano, şırınga, taraça, tempo, tiyatro, toka, tulumba, vanilya, vapur, vardiya* (shift), *vidala, vizita, volta,* etc.[3]

The number of words having entered Turkish from Armenian is high in Anatolian dialects, but does not exceed 10-15 in standard written Turkish: *avanak (gullible), bar* (mould, foam, sediment), *baron* (baron), *bızdık* (little child), *cacık, çap, çemen, çermik* (thermal springs/waters), *çörten, kaban, kepenk, kirve* (sponsor of boy being circumcised), *külek* (tub with handles), *lapa, mertek* (baulk), *mıcır* (small bits of coal, fine gravel), *şen* (cheerful), *tel*, etc.[4]

Words borrowed from Slavic are related to the period of political sovereignty of the Ottoman Empire in the Balkan Peninsula. Therefore, Slavic words did not directly enter Turkish but were borrowed via Bulgarian, Macedonian, and Serbian, languages spoken in regions under the administration of the Ottoman Empire. Examples include words like *boğaça, borş* (a kind of soup), *çete, dobra, gocuk, güllaç, kapuska, kraliçe, kuluçka, kulübe, izbe, patika, papatya, peçe, pelin* (wormwood), *piliç, pulluk, postal, pištov* (pistol), *ruble, vişne* (morello cherry), *som* (salmon), and *soyka* (clothes taken off dead). It is possible to further add words borrowed from Spanish as *fistan* (kilt), *ıspanak, kavanoz, palavra, papel* (banknote), *pirinç* (brass), *salamura, silo,* and words from Bulgarian, Rumanian, and Hungarian as *çatana* (small steamboat), *çatra patra* (untruthful, insufficient speech), *şapka, şarampol,* and *varoş.* [5]

In addition to these entries into Turkish in the initial period and the change in the phonological structures, there are also some location names whose meanings have changed through folk etymology as in

[3] The examples above have been selected from Özön, Mustafa Nihat's *Dictionary of Foreign Words in Turkish* (İstanbul 1962).

[4] For further information please refer to Danko, R. *Armenian Loanwords in Turkish*, Turcologia 21, Wiesbaden 1995; Esen, H., "Türkçedeki Ermenice Alıntılar Üzerine", Türk Dili, p. 524 August 1995, pp. 859-904.

[5] See relevant parts of Özön, Mustafa Nihat (1962) for the original forms.

Levent Şahverdi Arşivi

Gordiom>Kördüğüm, Tripolis>Derebol (Denizli-Buldan), *Submari* (Armenian Mary, pure Mary)>*Sürmeli* (Kars-Tuzluca). The most important characteristic of these Anatolian place names[6] words of western (Greek, Italian, Slavic etc.) origin having entered our language in this first period and constituting the first category is that they conform to the phonological and morphological structure of Turkish and do not retain their original spoken or written forms, as can be seen in the examples. Therefore they are not named as "fremdwort, foreign word", which include the expression "foreign", but are named as *alıntı söz* "lehnwort, loanword". Since loanwords have been assimilated into the structure of Turkish, it is impossible to distinguish them from Turkish words today. Their foreign origins can only be traced from dictionaries. These words have become a property and linguistic wealth of Turkish.

2. Words of Arabic and Persian origin constitute the second period and therefore the second category of foreign words having been assimilated into the language. Upon Turks' getting under the influence of the Islamic civilization, the relationship of Turkish with Arabic and Persian became highly intense in a short period of time. Consequently, Arabic, the language of science and religion, and Persian, the language of literature, influenced Turkish considerably. This influence started in the middle of the XV. Century and lasted until the 1839 period of reforms. As a natural outcome of this situation, words from Arabic and Persian, languages from distinct language families, replaced Turkish words in the written language. This, together with the lack of a mother tongue policy in the Ottoman Empire, turned Turkish into a hybrid structure made up of the mixture of three languages. However, the turn of the Ottoman Empire towards the Western World as a result of the 1839 reform movement brought the issue of simplification in the language on the agenda. The struggle related to this issue, which initially started off on an intellectual basis, gained its first achievements from 1911 on with the *National Literature* (Milli Edebiyat) and the *New Language* (Yeni Lisan) movements. These movements established the foundation of contemporary Turkish as spoken in Turkey and subsequently turned into the *language reform* after the founding of the Turkish Republic. By means of partially ongoing activities starting with the foundation of the Turkish Linguistic Society in 1932, thousands of words of Arabic and Persian origin that have entered Turkish together with their affixes and grammatical patterns have

[6] For further information refer to Korkmaz, Zeynep, "Türk Dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması için Alınması gereken Önlemler", *Türk Dili*, No. 528 (December 1995), p. 1271; "Halk Etimolojisi ve Folklor", Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Vol. 2 (TDK Publ. Ankara 1995), pp. 274-281; Ramsay, W.M., *The historical geography of Asia Minor, Royal Geographical Society Supplementary Papers IV,* London 1890, Translation into Turkish: Pektaş, Mihri, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1960.

Levent Şahverdi Arşivi

been eliminated from the language and have been replaced with Turkish using various methods. In spite of these purification efforts, there still exist a small number of words of Arabic and Persian origin in contemporary Turkish. However, these words have been adjusted to fit into the phonological and morphological structure of Turkish and are not foreign words anymore but constitute integral members of written and spoken Turkish. Some examples for words that have been adapted into daily life are *adalet, adil, ahlak, akıl, bereket, cahil, cehalet, cetvel, dahi, dahilik, deha, dua, dünya, düşman, emir, enkaz, hedef, hakem, hasta, hastane, hayat, hayret, hazine, huzur, hücre, ibadet, ihmal, iktisap, ilahi, inkar, isyan, işaret, ihracat, keder, keşif, keyif, manevi, miras, misafir, mizah, muayene, muhtar, müzmin, nazım, nesir, nifak, nöbet, peygamber, pişman, rekabet, rüya, sahte (*counterfeit money), *sahtekar, sakin, sarhoş, sınıf, sihir, sihirbaz, şair, şart, şecere, şikayet, taklit, taksim, tedavi, ticaret, ticarethane, tüccar, vakıf, vezin, zihin, ziraat, ziynet, zulüm* etc. Since these have become integral members of the language, they have also functioned as the bases for the derivations of new words and concepts with the help of derivational affixes and auxiliary verbs as in the following examples: *emin ol-, hayal kur-, ibadet et-, isyan et-, hastalık, iftiracılık, müdürlük, sınıflandırmak, sihirli, siyasetçi, şefkatli, şefkatsiz, şekilci,şekilci, şekilsiz, taklitçi, taklitçilik, ziraatçi, ziraatçilik.*

3. Let's now return to words of western origin and the third category of loan words:

The part of this period that lasted from the XVIII. Century until the 1839 reform movement and created a new epoch from the perspective of loan words in the history of Turkish, represents an important piece of the expansion towards the western world because of certain relationships the Ottoman Empire maintained with the West. While these relationships with the western world created a Turkism (Turquerie) trend in the West that envied the Turkish lifestyle, the way of life in the palace and among people from the upper class reflected an approach that embraced the novelties in the western world in the arts and architecture.[7] Furthermore, an increase in the learning of French was observed among intellectuals. However, in this period no important circumstances are observable from the point of view of its effects on the language. The most important period in terms of loan words is the westernisation period that starts with the reform movement in 1839, goes through a number of internal stages, and lasts until the 1930's of the Republic. Together with the jump from the eastern world to the western world in the

[7] For further information refer to Korkmaz, Zeynep, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, p. 951 § 4 and others; Tanpınar, Ahmet Hamdi, *age,* pp. 1-40.

Levent Şahverdi Arşivi

reformist part of this period, changes emerged in the lifestyles and ways of thinking of the intellectuals of the Ottoman community, which required new concepts. Since new concepts required new words, these were obtained from western languages and predominantly from French. In the reform period the situation of the Turkish language was viewed and approached as a systematic matter. However, while on the one hand the language was being purified in terms of Arabic-Persian constructions and rules, on the other hand words of western origin, and particularly French origin, were very rapidly entering the language. The major reason for this phenomenon was the fact that the admiration that Ottoman intellectuals had shown for Persian and Arabic was now being felt for the French language. Since the Ottoman Empire did not implement a national language policy and the Ottoman intellectuals did not have a mother tongue consciousness based on Turkish yet, the need was not felt to find Turkish equivalents for the words taken from French. So, by means of literary works as well through relationships at various levels of social life, hundreds of French words entered the Turkish language.

Since the language reform, which was started in 1932 after the foundation of the Republic, also included foreign words of western origin, equivalents were sought for some of the words that entered Turkish from French in the period mentioned: *aktüel/güncel, aktualite/güncellik, alfabe/abc, adaptasyon/uyarlama, aksiyon/eylem, eleman/öge, branş/dal, bülten/belleten, detay/ayrıntı, formalist/şekilci, monografi/araştırma, negatif/olumsuz, pozitif/olumlu, observasyon/gözetim, randıman/verim,* etc. However, it is important to draw attention to the fact that if the necessary sensitivity is not shown towards foreign words entering a language at the beginning of such a process and if necessary precautions are not taken, these foreign words become completely established in the language. And it is extremely difficult to eliminate these words from the language subsequently.

Because of these reasons, although some of the high numbers of words that have entered Turkish from the French language have been abandoned, an important portion of these words is still part of the standard written and spoken language. A study related to issue we conducted on the basis of dictionaries revealed that the number of foreign words of western origin having entered the Turkish language is on average nearly 10.000. This figure does not include those that take place in various literary works and that have been determined through scans conducted by the Turkish Linguistic Society. More than 70% of these words have been taken from French. Some of these words are terminological words related to a technical field or an area of specialization, though. However, quite a lot are concrete or abstract ordinary words that have

Levent Şahverdi Arşivi

been transferred from a professional field or an area of specialization such as *abajur, abiye* (smart clothes), *abonman, adres, ajans, akademi, aktör, albüm, asansör, asfalt, badana, baro, betonarme, bidon, biftek, bisiklet, boksör, branş, daktilo, dansöz, defile, defo, dekolte, delege, diyalog, doktora, döpiyes, döviz, dram, ekonomi, ekose, ekran, elektrik, fayans, federasyon, festival, figüran, formasyon, fren, hoparlör, ideal, idealizm, jüri, kamyon, kanape, kangren, kanser, karikatür, kartvizit, kloş, komedi, komisyon, konser, konkur* (raze, competition), *konservatuvar, lirlik, lirizm, lisans, manşet, migren, microfilm, monografi, monoton, normal, ofis, oje, orkestra, otobüs, park, pastil, pijama, pike, pilot, piyes, proje, radyo, sempati, sentez, şantaj, şifre, şose, tablo, termos, tünel, tüp, türban, vals, viraj, virüs.*[8] In fact, it is possible to extend this list to include hundreds more.

The number of German words in Turkish is rather limited. The words that have entered the language are mainly results of the various mutual relationships maintained between the Germans and the Ottoman Empire in the period ranging from the second half of the XIX. Century until the first World War: *Firenk asmas* (Japanese ivy), *Frenk çileği* (large strawberry), *Frenk üzümü* (red-currant), *kayzer* (title used for German emperors Wilhelm I. and II.) < from *Sezar* (Caesar), *Kral* < from *Karl der Grosse*, *lepiska (*flaxen-haired) < from the city name *Leipzig* by meaning shift, *dikta* (dictate) < *Diktat* (from dictator), soba < stubo, vasisdas < (from the interrogative expression *was ist das?* opening window frame), etc.[9]

4. The fourth and last category of words of western origin that have entered our language comprises English words.

While the number of English words in Turkish was extremely low before the second World War and only included some words as *cazbant* (jazz band), *fokstrat* (foxtrot), *foreign office, kuzen* (cousin), *detektif* (detective), *centilmen* and *stok*, together with the establishment of relations and certain developments starting in the post-World War II years, the number of (American)-English words in the Turkish language has increased considerably. Today's information age and globalisation have even intensified this increasing trend. There are also some internal factors that have contributed to this increase. For instance, the widespread tendency of conducting English-medium

[8] For the original French equivalents please refer to Özön, Mustafa Nihat (1962) and *Türkçe Sözlük (*Turkish Dictionary) Vol. I, 2, (TDK Publ., Ankara 1998). Ali Püsküllüoğlu's *Türkçedeki Yabancı Kelimeler Sözlüğü* (Dictionary of Foreign Words in Turkish, Arkadaş Publ., Ankara 1997) only provides the Turkish forms of foreign words, without providing information about their original forms.

[9] For more information and examples see Önen, Yaşar, *Deutsches im Türkischen*, Ankara Ü., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Publ., Ankara 1955, pp. 57–120.

Levent Şahverdi Arşivi

instruction from elementary and secondary schools to universities, the teaching subject-matter courses exclusively in English at some universities, the inability of scientists in finding Turkish equivalents for the terminology in their fields, the lack of consciousness in intellectuals and the new generations towards the protection of the mother tongue, and the high interest in the fashionable world-language English instead of Turkish, etc. The general tendency of the media can also be added. Because of all these reasons a high number of English words have been and are still entering Turkish: *aut* (out), *in* (in, into), *bar, barmen, basketbol, brifing* (briefing), *blucin, blöf, boykot, briç* (bridge), *bungalov, center, centilmen, cips, çek, dandini* (someone dressing and behaving different from everybody else) < *dandy, egzoz, elektrogitar, charter* (charter jet)*, chat* (chat), *check-up* (check-up)*, dipfriz* (deep freeze), *dizayn* (design), *e-mail* (e-mail), *faul* (foul)*, film, fit* (contented), *fit ol-* (to be contented), *folklor* (folklore), *forklift* (a vehicle with a fork-like lever used to lift things), *flit, frak (*swallow-tailed coat), *jilet, kabin, korpit, klüp, kokteyl, corner* (vendor), *corner* (corner kick), *first lady* (first lady), *handikap* (handicap), *internet, jakuzi, hemoterapi, kargo, klip* (video clip/movie), *koç* (team coach), lobi, logo, maç, market, menajer, milenyum (*millennium), mikser, meeting, nakavt, ofsayt (*off side in soccer), *off-shore* (off-shore banking), *on-line, ruf, repo, sandviç, slogan, patent* (patent), *primetime, selfservis, printer, single, spot* (in advance), *star, start, şilt, şort, şovmen, standby* (support credit), *stand, think-tank* (think-tank), *tramvay, trend* (trend), *web* (web), *viski, yat, zapping* etc.[10] Many more can be added.

As can be seen, there even exist forms that are not written as they are pronounced, but which are preserved in their original English forms: *chat, check-up, light* (light milk, light cheese), *meeting, no-frost, off-shore, on-line, prime-time, show,* etc.

The aforementioned tendency towards foreign and especially English words does not exist only for concrete and abstract words entering standard Turkish but also for many commercial product names such as the names of TV channels: *Star, Show, NTV, Cine 5, CNN Türk* and magazine names such as *Aksiyon, Auto Katalog, Fiesta, Focus, Girl, Computer Sources, Number One, Negatif, Klips, Penguen, Sky Life, Vizyon*. Similarly, many organizations and businesses give themselves foreign names for commercial purposes: *Bravo and Dolphin, Brodway Kuaför, Chicken House, Chicken Restaurant, Export Shop, Colin's Redstar, Derishow, Drum Circle Grubu, Capella Music Shop, Concept*

[10] For the actual spelling of the English original word forms please refer to Özön, Mustafa Nihat (1962); *Türkçe Sözlük* Vol. 1, TDK Publ., Ankara 1998; *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*, published by Turkish Linguistics Society, revised 2nd Edition. TDK Ankara 2002. Püsküllüoğlu, Ali does not include the spellings of the original word forms.

Levent Şahverdi Arşivi

Showroom, First, The Little and Big, Family Finans, Food Bank, Interpol Jeans, The Sandwich Method, Hollywood Kuaför, Gold Star, Paper Moon, String Bar, La Bella Düğün Salonu, Rock Bar, Sanko, Holding, Koala Rentcar, Flamingo, etc. Taking a look at daily papers and magazines would be sufficient to see many more examples. All these clearly show that the future of Turkish is in danger.

Some of the words of western origin that have entered our language and that have taken their places in our daily lives have not been borrowed together with their prefixes and suffixes as was the case with the originally Arabic and Persian words that entered our language: *normal/anormal, simetri/asimetri* (asymmetry), *makro ekonomi, mikro ekonomi, alerji/alerjik* (causing allergy), *alfabe/alfabetik, astronomi/astronomik, strateji/stratejik, demokrasi/demokratik, alkol/alkolizm, ideal/idealizm, ekonomi/ekonomist, tez/antitez, analiz/analist, turka/alaturka* (the Turkish way), etc.

As the aforementioned information shows, a high number of loanwords of from western as well as eastern languages have entered the Turkish language from its foundation on. Some of these have completely established themselves in the standard written language. As the following examples display, by using Turkish affixes or auxiliaries, some of the loanwords have even been used to come up with derivations to for new concepts: *futbolcu, sörfçü, stilistik, endeksle-, italikle-, plasele-, sentezle-, empoze et-, entegre et-, minimize et-, faul ver-, pas ver-, vizyona gir-, ofsayta düş-, sorte yap-, depoyu fulle-,* etc.

A number of studies and investigations have been carried out to determine the words of eastern and western origin that have established themselves in the Turkish language. However, there does not exist data that exactly evaluates their exact number and ratio in the language. This matter necessitates a special study. I would like to conclude by touching upon this final issue:

Borrowings from other languages make undoubtedly significant contributions to the expansion of the conceptual spectrum, the linguistic existence, and the extension of the vocabulary of the borrowing language. However, this should have a certain limit. As soon as this limit is exceeded, the future of the borrowing language in question is in danger. If the language can find equivalents for words and concepts of foreign origin by processing these as to fit into the structure of the language, this method should be applied. The language should only include foreign words for which an equivalent could not be found. Turkish is very suitable and productive in this sense. If the necessary precautions are not taken and a conscious attitude for dealing with foreign words entering the language is not established, then Turkish will face a process

Levent Şahverdi Arşivi

of linguistic degeneration and unproductiveness, just as had been the case with Ottoman Turkish. The extremely high degree of interest in the English language in our country has brought Turkish again to the brink of this danger. Therefore, a number of preventive measures are being taken especially under the leadership of the Turkish Linguistic Society.[11] However, such excessiveness can only be prevented by strengthening the mother tongue consciousness of intellectuals and by maintaining a consistent state policy.[12] Thank You.

PIAC (Permanent International Altaistic Conference) 46. Toplantı Bildirileri, Ankara 2007, s. 255–262.

[11] Related to this matter, see *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*, TDK Publ., expanded 2nd edition, Ankara 2002.

[12] For further information related to foreign words in our language and preventive measures see Korkmaz, Zeynep "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* Vol. 1, TDK Publ., Ankara 1995, pp. 948-959, "Türk Dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması İçin Alınması Gereken Önlemler", *Türk Dili,* No. 528 (Aralık 1995), pp. 1269-1290.

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİL ANLAYIŞI*

Osmanlının devlet anlayışı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet anlayışı arasında nasıl hiçbir bağlantı yoksa, Türkiye Cumhuriyeti'nin dil anlayışı ile Osmanlı Devleti'nin dil anlayışı arasında da hiçbir bağlantı yoktur. Cumhuriyet Türkiyesi'nin A t a t ü r k döneminde rayına oturtulan dil anlayışı, Cumhuriyetin dayandığı temel ilkeler ve devlet felsefesiyle topluma köklü yenilikler getiren devrimlerin dayandığı temel ilkelere koşut, yani onlarla uyumlu bir özellik taşır.

Cumhuriyet dönemindeki dil anlayışının özüne varılabilmesi içim, bir karşılaştırma yöntemine başvurarak daha önceki dönemlerin dil anlayışına kısaca işaret etme gereğini duyuyoruz:

Anadolu ve Rumeli bölgelerinde kurulup gelişen ve *Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan Oğuzca temelindeki Türk yazı dilinin tarihî dönemi, XIII. yüzyıl sonlarından günümüze kadar uzanır. Bu uzun tarihî dönemin içinde birbiriyle bağlantılı birkaç alt dönem vardır. Bunlar Anadolu'nun siyasal yapısı ile de bağlantılı olarak *Selçuklu Türkçesi* dönemi, *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* dönemi, *Osmanlı Türkçesi* dönemi ve *Türkiye Türkçesi* dönemleridir.

Bilindiği gibi, XI-XIII. yüzyıllar arasını kaplayan Selçuklu döneminde (1071-1308), o günün tarihî ve sosyal koşullarının bir sonucu olarak, devletin resmî yazışmalarında kullanılan dil Farsçadır. Bilim dili, din dili ve dış yazışmalar dili de Arapçadır. Oğuzca, Türklerin Anadolu'ya gelmesinden önceki dönemde bağımsız bir yazı dili düzeyine ulaşamadığı için, XIII. yüzyıl Anadolu'sunda, Türkçe, yalnız konuşma dili olarak sürmüş; bir de halk arasında din ve tasavvuf ilkelerini yayma amacı güden basit içerikli eserlerin ve Yunus Emre gibi halk şairlerinin dili olmuştur.[1] Görüldüğü gibi, devletin Türkçe yönünde bir dil politikası yoktur.

XIII. yüzyıl sonlarında Selçuklu Devleti'nin parçalanmaya başlamasıyla kurulan *Anadolu Beylikleri* döneminde, Oğuzca, bir şahlanma sürecine girmiştir. Türkçe, bir yandan Arapça ve Farsçaya karşı koyma savaşını verirken bir yandan da konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelesinde büyük başarı sağlamıştır. Bu başarıda en büyük etken, Beyliklerin başında bulunan Türkmen

* Cumhuriyetin 80. ve Dil Bayramının 71. Yıldönümü dolayısıyla, 27 Eylül 2003 tarihinde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan "*Cumhuriyet Döneminde Türkçe*" adlı Bilgi Şöleni'nde okunan bildiridir.

[1] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Selçuklu Çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY Belleten 1972* (TDK, Ankara 1973), s. 17–34 ve *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1 (TDK, Ankara 1995), s. 274–286.

Levent Şahverdi Arşivi

Beyleri'nin Arap ve Fars dillerine itibar etmeyip Türkçeye ve millî geleneklere karşı gösterdikleri duyarlık ve bağlılıktır. Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Osmanoğulları, Karamanoğulları, Menteşeoğulları vb. beyliklerin başında bulunan beylerin, saraylarında kurdukları bilim ve edebiyat meclisleri, şair ve yazarları koruma bakımından gösterdikleri yakınlık, beylik merkezlerini birer kültür merkezi durumuna getirdiği gibi, Türkçenin bir yazı dili olarak yol almasını da kolaylaştırmıştır. Denilebilir ki, ortaya konan telif ve tercüme yüzlerce eserle, Türkiye Türkçesinin kuruluş temeli bu dönemde atılmıştır.[2] Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 yılındaki Türkçeye arka çıkan o ünlü fermanı, o dönemdeki dil tutumunun bir göstergesidir.[3] XIII-XV. yüzyıllar arasına giren bu dönemin Türkçesi, yapısındaki bazı Arapça, Farsça sözler ile bazı dinî terimlere rağmen, gramer şekilleri, söz varlığı ve cümle kuruluşu açısından Türkçeye dayalı duru bir özellik taşır.

Ne var ki, bu mutlu dönem uzun sürmemiştir. Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletip bir imparatorluk durumuna geçişiyle birlikte, saray ve aydınlar çevresinde, Arap ve Fars kültürü yeniden değer kazanma yolunu tutmuştur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Türkçeye Arapça ve Farsça sözler yalnız yalın biçimleri ile değil; tamlama, çokluk, sıfat ve zarf biçimleri gibi gramer kuralları ile de akın etmeye başlamıştır. Bu etki ve akımın gittikçe artması sonunda, Türkçe hem söz varlığı hem de gramer yapısı açısından Arap ve Fars dillerinin ağır baskısı ve boyunduruğu altına girmiş; böylece Osmanlı Türkçesi Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından oluşmuş, üçlü, melez ve yapay bir dil durumuna düşmüştür. Arap ve Fars dillerinin bu ağır baskısı, Türkçenin iç yapısını zorlayarak onu, kendi kendini besleyip geliştirme olanaklarından yoksun bıraktığı için; kısırlaşmasına yol açmıştır. Üstelik konuşma dili ile yazı dili, aydınların dili ile halkın dili arasında da bir uçurum oluşmuştur. XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki Osmanlı Türkçesinin genel durumu budur. Dilin bu duruma gelişinde en büyük etken, hiç kuşku yok ki, devletin ana dili temelinde bir dil politikasının bulunmaması, devlet adamlarının, yazar ve aydınların Arapça ve Farsça hayranlığını ön plânda tutmalarıdır. Ayrıca, Osmanlı Devleti, imparatorluk sınırları içindeki çeşitli ulusları "*Devlet-i Osmaniye*", "*Millet-i Osmaniye*" terimleri ile adlandırdığı, "*Osmanlılık*" ilkesi etrafında birleştiren bir toplum yapısına sahipti. Siyasal ve sosyal yapısında da dünya işlerini şeriat kurallarına bağlayan ve "*ümmet*" anlayışını egemen kılan

[2] Geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, C. II (TTK, Ankara 1981), s. 583-589; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1 (TDK, Ankara 1995), s. 419-423.

[3] Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Döneminde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1 (TDK, Ankara 1995), s. 424-428.

Levent Şahverdi Arşivi

teokratik bir düzene sahipti. Bu nedenle İmparatorlukta ulusal bir dil anlayışı yoktu. Gerçi, 1839 Tanzimat hareketinden sonra, batıya yönelişin kültür ve edebiyat alanında açtığı yeni çığır dolayısıyla, dildeki, halkın dilinden uzaklaşan ağırlık ve anlaşmazlık durumu ciddî ölçülerle ele alınıp tartışılmıştır. Ancak, bu tartışmaların uygulamada fazla bir etkisi olmamıştır. Üstelik dile pek çok da Fransızca söz girmiştir. Öyle ki *Servet-i Fünûn* (1896-1901) ve *Fecr-i Atî* (1901-1908) yazarları, kendi sanat anlayışları dolayısıyla dili daha da ağırlaştırmışlardır. Böylece, dilimize, kendi kendini besleyip gürleştirme olanaklarını yok eden bir hastalık musallat olmuştur. Bu hastalık, ancak 1911 yılında yeni bir akım olarak ortaya çıkan *Yeni Lisancılar* tarafından açığa vurulmuştur. *Genç Kalemler* dergisi etrafında toplanarak millî bir edebiyatın millî bir dille yaratılabileceği görüşünden hareket eden *Yeni Lisancılar*, dildeki Arapça ve Farsça kuralların atılarak Türkçe kurallara yer verilmesi, dilimizin doğu ve batı taklitçiliğinden kurtarılarak, İstanbul ağzına dayalı, canlı bir yazı dili oluşturulması temelinde uygulamalara geçmişlerdir. Ancak, dilde yapılacak daha pek çok şey vardı. Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip, Kâzım Nami vb.nin başını çektiği *Yeni Lisan* akımının en belirgin özelliği, dilimizi Tanzimattan beri süregelen "fesahatçılık" ve "tasfiyecilik" gibi birbiriyle zıtlaşan düşünce çarpışmalarının aşırılıklarından arındırarak Cumhuriyet dönemindeki gelişmelere elverişli bir ortam hazırlamış olmasıdır.[4]

Yukarıda kısaca işaret edilen açıklamalar gösteriyor ki, tarihî dönemlerde dilimizi biçimlendiren temel özellikler, bir devlet politikasına bağlanmış değildir. Genellikle o dönemlerin edebî hareketlerinin yönlendirdiği düşünce ve uygulamalarla ilgilidir. Karamanoğlu Mehmet Bey ile Tanzimat dönemindeki Reşit Paşa'nın tutumları bir yana bırakılırsa, Osmanlı Devleti'nde ulusal bir dil anlayışı ve bu anlayışa bağlı bir dil politikası olmamıştır.

Cumhuriyet dönemindeki dil anlayışına gelince:

İlk kez Cumhuriyet döneminde dile devlet eli uzanmış; bu dönemde, planlı ve programlı bir dil politikası izlenmiştir. Bu politika, Cumhuriyetin temel ilkesi ile uyumlu, gerçekçi bir dil anlayışına dayanır. Böyle bir dil anlayışının temelinde de dilin yapı ve işleyişini, dil ile toplum, dil ile kültür arasındaki bağlantıyı ön plânda tutan, derinlemesine bir bilimsel görüş yer alır. Atatürk'ün engin sezgi gücünden ve dilimizin tarihî süreçlerini çok iyi bilen uzak görüşlülüğünden kaynaklanan bu anlayış, Türkiye Türkçesinin geçmiş dönemlerde uğradığı gelişme tıkanıklığını giderici bir dizi önlemleri ve alfabeyi de içine alan kapsamlı bir *Dil Devrimi*'ni gündeme getirmiştir. Dil konusu,

[4] Türkiye Türkçesinin tarihî dönemleri üzerine daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII (MEB. yay., Ankara 1982), s. 393-426; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1 (TDK, Ankara 1995), s. 537-606.

Levent Şahverdi Arşivi

niteliği bakımından sürekli, sistemli çalışma, uygulama ve araştırmaları gerekli kıldığından, bu işlerin özel bir kuruluş eliyle yürütülmesinde karar kılınmış ve Atatürk'ün direktifi ile 12 Temmuz 1932 tarihinde *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* (bugünkü Türk Dil Kurumu) kurulmuştur.

Bilindiği gibi, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen ve köklü yeniliklere dayanan devrimlerin amacı, Türkiye Cumhuriyeti'ni siyasal ve sosyal yapısı açısından; gelişmiş, yüksek düzeyde çağdaş bir toplum durumuna getirmekti.[5] Buna koşut olarak dil devriminin amacı da Türkçemize kendi kendini yenileme gücüne ulaşmış bir işleklik kazandırarak onu toplumun edebiyat, felsefe, bilim, sanat ve teknik alanlardaki her türlü gereksinimi karşılayabilecek yüksek düzeyde bir kültür dili durumuna getirebilmekti.

Cemiyetin, 1932 yılının 11 Temmuz gecesi Atatürk tarafından çizilen Tüzük taslağında, ele alınacak konular "sözlük-terim", "gramer-sentaks", "etimoloji" ve "dil bilimi" çalışmaları olarak gösterilmişti. Cemiyetin amacı da: *"Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek"* olarak belirtilmiştir. Dil konusunun çeşitli katkılarla oluşturulabilmesi için belirli aralıklarla dil kurultaylarının toplanması da kabul edilmişti. Tüzükteki bu kayıt ve maddeler gösteriyor ki, Cumhuriyet döneminde Türk dili, sosyal yapının, dil biliminin öngördüğü ölçülerle ve yepyeni bir anlayışla ele alınmıştır. Nitekim 26 Ekim–4 Ekim 1932 tarihleri arasında, bundan tam 71 yıl önce yine içinde bulunduğumuz bu binada toplanmış olan I. Türk Dil Kurultayında seçilen Merkez Hey'eti'nce, gerçekleştirilecek işler şöyle sıralanmıştır:

1. "Türk dilini millî kültürümüzün eksiksiz ifade vasıtası hâline getirmek, Türkçeyi muasır (çağdaş) medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir mükemmelliğe erdirmek",

2. "Yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak, halkçı bir idarenin istediği biçimde halk ile aydınlar arasında birbirinden nitelikçe ayrı dil varlığını ortadan kaldırmak ve temel unsuru öz Türkçe ile millî bir dil yaratmak[6].

Bu iki madde, dilimize ne denli kapsamlı ve geliştirici ölçülerle yaklaşıldığını çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere, dilin sosyal yapı ve kültürle olan bağlantısı da ihmal edilmemiştir.

Bir toplumun bireyleri arasında karşılıklı anlaşma aracı olarak kullanılan dil, aynı zamanda duygu ve düşüncede bu bireyleri birbirine kenetleyen manevî bir sosyal akrabalık bağı da oluşturmaktadır. Bu da demektir

---

[5] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, C. 2, s. 224.

[6] "Türk Dil Kurultayı Müzakere Zabıtları", *Türk Dili Belleten,* S. 3 (1933), s. 455-456.

Levent Şahverdi Arşivi

ki, dil niteliği bakımından sosyal ve kültürel temelde yol alan bir sistemdir. Bu nedenle dil ile toplum ve o toplumu belirli ölçülerle biçimlendiren sosyal yapı yani millet arasında çok sıkı manevî bir bağ vardır. Bir toplumun millet niteliğini kazanabilmesi ise, o millete özgü gelişmiş bir dilin varlığını gerekli kılar. Millî birlik ve beraberlik de ancak toplum bireylerini birbirine kenetleyen dille sağlanabilmekte, millet varlığının geleceği de dille güvence altına alınabilmektedir. Bu gerçekleri ve geçmişte aydınlarımızdaki bilinç körlenmesi ile dilin ne denli ihmale uğradığını çok iyi bilen bir devlet adamı ve düşünür olan Mustafa Kemal Atatürk, sosyologların uzun açıklamalara bağladıkları bu gerçeği, daha dil devriminden önce, 1930 yılında, Sadri Maksudî Arsal'ın *Türk Dili İçin* adlı kitabının kapak sayfasında şu açık özdeyişli sözlerle dile getirmiştir: "*Millî his* (toplum bilinci) *ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişâfında* (gelişmesinde) *başlıca müessirdir* (etkendir). *Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla* (bilinçli olarak) *işlensin!*"

"*Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk Milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır.*"[7]

Dilin kültürle olan ilişkisine gelince: Sosyal yapıyı biçimlendiren bütün değerler dile aktarıldığı için, bir ulusun tüm kültür değerleri ve birikimleri dilde yaşamakta, yani dilde depo edilmektedir. Bu değerler kuşaktan kuşağa da ancak dil yoluyla aktarılabilmektedir. Bu nedenle dil aynı zamanda kültürün koruyucusu durumundadır. Bir ulusun çağdaş bir toplum olabilmesi de kültür düzeyinin yükselmesine bağlıdır. Kültür düzeyinin yükselmesi ise dilin gelişmişliği ile orantılıdır. Dilinde üstünlüğe erişememiş bir toplum, kültür düzeyi bakımından da gelişip kalkınamaz. Dil ile toplum ve o toplumun kültür düzeyi arasındaki bu şaşmaz sıkı bağlantı dolayısıyla, dil toplumun sadık bir aynası olarak kabul edilmektedir. Öte yandan düşüncenin anlatım aracı olarak, dil, aynı zamanda kültürün de yaratıcısıdır. Atatürk'ün kültürü, "*Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dayanağı*" olarak kabul etmesinin altında yatan gerçek budur. Atatürk, dilin toplum varlığı için ne denli kutsal bir değer taşıdığını göz önünde bulundurarak dil ile kültür arasındaki bağlantıyı da şu sözlerle dile getirmiştir:

"*Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı Türk Milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti, geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkının, an'anelerinin, hâtıralarının, menfaatlerinin kısacası bugün kendi milliyetini*

[7] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler,* TDK yay., Ankara 1992, s. 190, belge 88.

Levent Şahverdi Arşivi

yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor, Türk dili Türk Milletinin kalbidir, zihnidir."[8]

Atatürk'ün ve dolayısıyla Cumhuriyet dönemindeki dil anlayışının temelinde yatan önemli özelliklerinden biri de dil ile bilim arasındaki sıkı bağlantıdır. Atatürk dil devriminin 1932–1936 yılları arasındaki uygulama süreçlerinde görmüştü ki, dil devrimi ve dil alanındaki çok yönlü çalışmalar, yalnızca şair, yazar, gazeteci ve aydınların içten gelen gönüllü katkıları ile yürütülebilecek türden işler değildir. Bunun sağlam bilim temellerine dayandırılması ve bu alanda yetişmiş uzmanlarca ele alınması gerekiyordu. Atatürk'ün "*Hayatta en hakikî* (gerçek) *mürşit* (aydınlatıcı, yol gösterici) *ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde* (dışında) *mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir* (yolunu şaşırma, sapkınlık)"[9] biçiminde kısa bir özdeyişle dile getirdiği bu gerçek ve bilime verdiği değer, onu, Türk tarihinin ve Türk dilinin kaynaklarına kadar inilerek araştırılması amacına yöneltmiştir. Atatürk, her iki Kurumun da batı ülkelerindeki benzerlerinde görüldüğü gibi, akademik çalışmalar yapabilecek bilimsel nitelikte kurumlar olmasını istiyordu. Ancak, bu isteğin gerçekleşebilmesi, öncelikle ülkede dil ve tarih konularına bilimsel ölçülerle eğilebilecek gençlerin ve bilim adamlarının yetişebilmesine bağlıydı. Bunun çıkar yolu da doğrudan doğruya bu alanlarla uğraşacak özel bir fakülte kurmaktı. İşte Atatürk'ün bu isteği 14 Haziran 1935 yılında çıkarılan 2795 sayılı kanunla kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 9 Ocak 1936 yılında öğretime başlamasıyla gerçekleşmiştir.[10]

Atatürk, 1 Kasım 1936'da yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisinin açış konuşmasında da bu iki Kurumun bilimsel temelde birer akademiye dönüştürülmesi dileğini "*Bu ulusal Kurumların az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temennî ederim*"[11] sözleriyle dile getirmiştir.

Atatürk'ün Türk dili konusundaki bütün düşünce ve konuşmaları ile bu yönde alınan kararlar ve yapılan çalışmalar göz önünde bulundurulunca, Cumhuriyet döneminin dil anlayışı ile ulaşılmak istenen hedefler şu noktalarda özetlenebilir:

---

[8] Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları*, TTK yay., Ankara 1998, s. 19.

[9] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, C. 2, s. 202.

[10] Fakültenin kuruluş gerekçesi ve taşıdığı temel özellikler için bk. Zeynep Korkmaz, "Ulusal Kültür Değerlerinin Simgesi ve Bilim Yuvası Bir Fakülte: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 2003, s. 271-274.

[11] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, S. 194; Nail Tan, *Kuruluşunun 70. Yıldönümünde Türk Dil Kurumu*, TDK yay., Ankara 2001, s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

1. Dilimizi, Osmanlıcanın Türkçeye zarar veren pürüzlerinden ayıklamak; yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış ögeleri atmak,

2. Aydınların dili ile halkın dili, konuşma dili yazı dili arasındaki Osmanlıca dolayısıyla ortaya çıkmış olan açıklığı kapatarak dile ulus varlığı içinde birleştirici ve bütünleştirici bir nitelik kazandırmak,

3. Türk diline, yapı ve özelliklerine uygun ulusal bir gelişme yolu çizebilmek,

4. Türkiye Cumhuriyetinde, öğretim birliğine koşut olarak eğitimi millîleştirmek ve öğretimi millî terbiyenin gerekli kıldığı bir millî eğitim diline kavuşturabilmek,

5. Türkçenin güzellik ve zenginliklerini ortaya koyabilmek ve onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır bir düzeye ulaştırabilmek için, dilimizi bir bilim kolu olarak ele almak ve üzerinde kaynaklarına inen derinlemesine araştırma ve incelemeler yapmak, eserler ortaya koymak,

6. Dile, söz türetme olanakları bakımından işleklik kazandırarak, Türkçeyi, terimler de dahil olmak üzere millî kültürümüzün eksiksiz bir anlatım aracı yapabilmek; uzun vadede çağdaş medeniyet düzeyinin gerekli kıldığı bütün söz kavramları karşılayabilecek işlek ve zengin bir kültür durumuna getirebilmektir.

1932 yılından günümüze kadar yapılagelen çalışma ve gelişmelerle, uygulama süreçlerinde ortaya çıkan inişli çıkışlı birtakım dalgalanmalara rağmen, Türkiye Türkçesi, beklenen hedefe ulaşma yönünde çok büyük bir yol almıştır. Üzerinde birçok meziyetleri bulunan güzel Türkçemiz bugün genel çizgileriyle bir eğitim, kültür ve bilim dili özelliğini kazanmıştır. Bütün bu gelişmeler ve elde edilen olumlu sonuçlar, Atatürk'ün öncülüğündeki temel anlayışın ürünleridir. Gerçi, daha iş bitmiş değildir. Önümüzde bilimsel açıdan yapılması gereken pek çok iş ve tamamlanması gereken birçok eksiğimiz vardır. Vakit yetersizliği dolayısıyla bunlara işaret edemiyoruz. Bunlar dışında, bugün yine çözüm bekleyen önemli birtakım sorunlarla da karşı karşıya kalmış bulunuyoruz. Bunlar çeşitli vesilelerle dile getirilen imla karışıklığı, telaffuz bozuklukları, anlatım yetersizliği, söz varlığındaki daralma, yazılı ve sözlü iletişim araçlarının dilinde görülen çarpıklıklar, terimlerdeki eksiklik ve karışıklık, aydınlarımızdaki bilinç körlenmesinin yol açtığı yabancı dil hayranlığı, yabancı dilde eğitim konusu ve dilimizin yeniden yabancı bir dilin, İngilizcenin akınına uğrama tehlikesi gibi önemli sorunlardır. Elbette birgün bu sorunlar da aşılacaktır. Ancak, özellikle vurgulayarak belirtmek isteriz ki, bu sorunlar asla Cumhuriyet dönemindeki dil anlayışından kaynaklanan sorunlar değildir. Yalnızca ve yalnızca, özellikle Atatürk'ten sonraki dönemde kendini gösteren yöntem ve uygulama yanlışları ile bilgi eksikliği ve eğitim

Levent Şahverdi Arşivi

yetersizliğinden kaynaklanan sorunlardır. Dil anlayışının dayandığı temeller sağlamdır. Atatürk'ün Cumhuriyet Türkiyesi için attığı bu sağlam temel dışında, kendi şahsî mirasının gelirini de Dil ve Tarih Kurumlarına bırakmış olması, millet varlığının temel taşları niteliğindeki dil ve tarih konularına verdiği büyük değerin bir göstergesidir. Sözlerimizi bitirirken bizlere Türk dili konusunda böyle sağlam bir yol çizmiş olan yüce Atatürk'ün ve Türk diline değerli hizmetler verip de bugün aramızdan ayrılmış bulunanların aziz anıları önünde şükran duyguları ile eğilir, hepinizi saygı ve sevgilerimle selâmlarım.

Türk Dili, S. 637 (Ocak 2005), s. 34–41.

Levent Şahverdi Arşivi

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK DİLİNDE VE TÜRK DİLİ ALANINDA YAŞANAN GELİŞMELER

1. Cumhuriyet döneminde Türk dilindeki ve Türk dili alanındaki gelişmelerin gereğince anlaşılabilmesi için önce, Cumhuriyetin dayandığı temel felsefesi ile Atatürk devrimlerinin dayandığı temel ilkeler arasındaki bağlantıya işaret etmek gerekir.

Birinci Dünya Savaşı (1914–1918)'ndan sonra yıkılan Osmanlı Devleti'nin külleri üzerinde verdiği bir kurtuluş savaşı ile filizlenip serpilen Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet anlayışı ile Osmanlı devlet anlayışı arasında hiçbir bağlantı yoktur. Her iki devletin temel felsefesinde derin bir nitelik ayrılığı vardır. Osmanlı devleti, *ümmet* anlayışına ve *şeriat* ilkelerine bağlı, durağan (statik) bir devlet anlayışı ile yönetilirken Türkiye Cumhuriyeti, sosyal yapıda köklü değişme ve gelişmeleri ön plânda tutan bir devlet anlayışını benimsemiştir. *III Selim* döneminden beri su yüzüne çıkan ve *Tanzimat* döneminde belirgin bir özellik taşıyan ıslahat hareketleri, yalnız birtakım biçimsel teknik yenileşmelere yönelmiş, toplum yapısını temel değişme ve gelişmelere açacak bir yenilik getirememiştir. Atatürk ilkelerinin ve devrimlerinin temelinde ise, toplumu köklü yenileşmelere ve gelişmeye açacak önemli *zihniyet değişikliği* yer alır. Gerçekleştirilen devrimlerin dayandığı temel ilke, Türkiye Cumhuriyeti'ni, siyasî yapısı bakımından da sosyal yapısını biçimlendiren değerler bakımından da *çağdaş* bir devlet durumuna getirebilmektir. Bu temel değişim Atatürk tarafından "*muasırlaşma*", "*asrîleşme*", "*muasır medeniyet seviyesine ulaşma*" gibi sözlerle karşılanmış, gerçekleştirilen devrimlerin hedefi de şu sözlerle dile getirilmiştir: "*Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mânâ ve eşkâliyle (tam anlamıyla) medenî (çağdaş) bir hey'et-i içtimaiye (toplum) hâline îsal etmektir (getirmektir). İnkılâbımızın umde-i asliyesi (temel ilkesi) budur.*"[1]

Atatürk'ün devlet anlayışına göre, Türkiye Cumhuriyeti'ni biçimlendiren devlet felsefesi iki ana boyutludur. Bunlardan biri, büyük *Nutuk*'ta "*Ya istiklâl ya ölüm*" parolası[2] ile dile getirilen "*Kayıtsız şartsız millî*

[1] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, 2. C., s. 224.

[2] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (bugünkü dille yay. hzl. Zeynep Korkmaz), AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2002, s. 10.

Levent Şahverdi Arşivi

egemenliğe dayanan bağımsız bir Türk devleti kurma"[3] ilkesi, öteki de devlet ve toplum varlığını, geliştirici sağlam ve sosyal temellere bağlamaktır.

Atatürk, bu iki temel hedefe ulaşabilmek için Osmanlı Devleti'nden arta kalan ve sosyal gelişmenin önünü tıkayan pürüzleri ayıklamak gereğini duymuştur. Böyle bir gelişmeye yol açmanın ilk şartı da toplumun düşünce yapısında bir zihniyet değişikliği yapabilmekti. Ancak böyle bir değişimle, hedeflenen çeşitli değişimlere yön verilebilirdi.

Toplumda zihniyet değişikliği yapacak etkenlerden biri *lâiklik* ilkesinin benimsenmesidir. Gerçekleştirilmesi tasarlanan sosyal değişimlerin temel ögesini lâiklik ilkesi oluşturduğu için, bu ilke kabul edilmeden öteki değişimleri gerçekleştirmek olanaksızdı. Bu nedenle lâiklik ilkesi her ne kadar Anayasa'ya 1937 yılında girmiş ise de, devlet, 1924 Anayasası'nın yürürlüğe girdiği andan başlayarak bu ilkeyi fiilen uygulayagelmiştir.[4]

Sosyal değişme ve gelişmelere temel oluşturan ikinci önemli etken, toplumdaki kültür değerlerinin çağdaş ölçülere göre biçimlendirilmesidir. Bu nedenle Atatürk kültür kavramı üzerinde özenle durmuş, Türkiye Cumhuriyet'nin biçimlenmesinde kültürü ön plânda tutmuştur. Yalnız, Atatürk, Osmanlı toplumunda *Tanzimat*'tan sonra kendini gösteren *hars medeniyet* ayrımının ve bundan kaynaklanan kültür ikizleşmesinin karşısındadır. Bilindiği gibi, İslamcıların "*maddî medeniyet*" ve "*manevî medeniyet*" diye yaptıkları ayrım, *2. Meşrutiyet*'ten sonra Ziya Gökalp'ın dilinde "*hars*" ve "*medeniyet*" olarak ele alınmıştır. Gökalp'a göre "*hars*" terimiyle karşılanan "*kültür*" ulusaldır, değişmez bir nitelik taşır. "*Medeniyet*" ise teknoloji içerdiğinden uluslararası niteliğe sahiptir. Bu bakımdan başka uluslardan bilim ve teknoloji alınabilir; ancak, kültür alınamaz.[5] Atatürk ise, böyle bir ayırımın çağdaşlaşmanın önünü keseceği ve gelişmeyi durduracağı görüşündedir. Osmanlı toplumunun XVI. yüzyıldan sonra geriye saymasının başlıca nedenlerinden biri de budur. Atatürk bu konudaki görüşümü şöyle açıklamıştır: "*Medeniyetin ne olduğunu hep başka başka tarif edenler vardır. Bence medeniyeti harstan ayırmak güçtür ve gereksizdir. Bu görüşümü açıklamak için hars ne demektir, tanımlayalım. Hars insan toplumunun devlet hayatında ve ekonomik hayatta yapabileceği şeylerin toplu sonucudur. Bir milletin medeniyeti dendiği zaman hars namı altında saydığım, insan toplumunun, devlet, düşünce ve ekonomik olarak üç nevi faaliyetinden başka bir şey*

---

[3] *Nutuk*, s. 9: *Benim kararım*.

[4] Sulhi Dönmezer, "Atatürk İnkılâpları ve Sosyal Değişme Teorileri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1995, s. 93.

[5] Reşat Kaynar, "Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, s. 210.

Levent Şahverdi Arşivi

düşünülemez[6]". Oysa, çağdaş uygarlığın temel kaynağı, bu teknolojiyi doğuran dünya görüşü, yaşam biçimi ve zihniyetindedir. Dolayısıyla, çağdaş yaşam biçimi benimsenmeden, çağdaş dünya görüşüne sahip olunmadan toplumun değişme ve gelişmesi olanaksızdır.[7] Atatürk'ün millî kültürü Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli sayması[8] ve "*millî kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir*[9]" demesi de kültürün toplum gelişmesindeki bu ayrıcalıklı yeri dolayısıyladır.

Atatürk'ün düşünce sisteminde ve devrimlerin gerçekleştirilmesinde sosyal değişme ve gelişmeye temel oluşturan üçüncü önemli öge bilim anlayışıdır. Atatürk ilkeleri, teorik olarak ortaya konmuş doğmatik düşünce kalıpları değildir. Bunlar Türk toplumunun tarihî süreçlerden geçerek beliren sosyal gereksinimlerinin yine tarih bilinci ile yoğrulmuş görüntüleridir.[10] Çağımızın en ileri ulusları, bilim anlayışını benimsemiş uluslar olduğuna göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş bir toplum düzeyine ulaşmasında da objektiflik niteliği dolayısıyla gelenekleri aşan bilim anlayışının önemli bir yeri vardır. Böyle bir anlayış, yenileşme hareketlerinde topluma güç ve dinamizm kazandıracak, yeni durumlara uyum yeteneği sağlayacaktır. Bütün eylemlerinde akılcılığı ön plânda tutmuş olan Atatürk, kalkınma ve gelişmede bilimin öncülüğünü şu sözlerle dile getirmiştir: "*Dünyada her şey için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit (aydınlatıcı, yol gösterici) ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, delâlettir.*[11]"

Cumhuriyet döneminde Türk toplumunu çağdaşlaştırma yönünde atılan adımlarda ve belirli bir sıraya konarak gerçekleştirilen devrimlerin hemen hepsinde yukarıda özet olarak belirtmeye çalıştığımız ögeler, temel birer ilke olarak varlığını göstermiş ve uygulamada yerlerini bulmuştur. Bunlara, devrimlerin niteliğine göre, elbette sosyal yapının gerekli kıldığı daha başka ögeler de eklenebilir ve eklenmiştir.

---

[6] Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, İş Bankası yay., Ankara 1959, s. 267.
[7] Reşat Kaynar, *age*. s. 211.
[8] Afet İnan, *age*. s. 263.
[9] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yay., Ankara 1969, s. 73.
[10] Zeynep Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, s. 217.
[11] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, s. 202.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet Devrinde Dil Anlayışı ve Türk Dilinde Yaşanan Gelişmeler

2. Yukarıda belirtildiği üzere, Osmanlının devlet anlayışı ile Cumhuriyetin devlet anlayışı arasında nasıl hiçbir bağlantı yoksa, Osmanlı Devleti'nin dil anlayışı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin dil anlayışı arasında da bir bağlantı yoktur. Dayandıkları temeller bambaşkadır.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti, imparatorluk sınırları içindeki çeşitli ulusları "Devlet-i Osmaniye" ve "Millet-i Osmaniye" deyimleri ile adlandırdığı "Osmanlıcılık" ilkesi etrafında birleştiren karma bir toplum yapısına sahipti. Siyasal ve sosyal yapısında da dünya işlerini şeriat kurallarına bağlayan ve "ümmet" anlayışını egemen kılan teokratik bir düzene bağlıydı. Bu nedenle imparatorlukta ulusal bir dil anlayışı yoktu. Oysa, Türkiye Cumhuriyeti'nde dil konusu, daha sonra ayrıntıları ile üzerinde durulacağı üzere, düzenli bir devlet politikası olarak ele alınmıştır. Gerçekleştirilen dil devriminin amacı da Türkçeye kendi kendini yenileme gücüne ulaşmış bir işleklik kazandırarak, onu, toplumun edebiyat, felsefe, bilim ve teknik alanlarındaki her türlü gereksinimini karşılayabilecek yüksek düzeyde bir kültür dili durumuna getirebilmekti. Unutmamak gerekir ki bu amacın da tarihî bir dayanağı vardır. Bu dayanak, Türkiye Türkçesinin geçirdiği tarihî süreçler ve bu süreçlerin ortaya koyduğu sonuçlarla ilgilidir. Bu nedenle dilimizin tarihî dönemlerde geçirdiği değişimin süreçlerine ve bu süreçlerle ilgili tartışmalara değinmeden Cumhuriyet döneminin dil anlayışını ve Türkçenin Cumhuriyet dönemindeki gelişmesini kavramak kolay değildir.

Anadolu'da Türk yazı Dilinin Kuruluşu ve Osmanlı Türkçesi

3. Türkçe, Türk dili araştırıcılarının elde ettiği sonuçlara ve bazı tarihî belgelere göre an az Milât öncesi 3000 yıllarına kadar uzanan bir geçmişe sahiptir.[12] Bugün de Asya'nın doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine kadar uzanan çok geniş alanlarda ve Ortadoğu'da 200 milyonun üzerinde insanın konuşma ve yazı dili olarak kullanılagelmektedir. Böylesine bir tarih ve coğrafya genişliğine sahip olan Türk dili, XIII. yüzyılda başlayan bir dallanmayla birbirinden ayrı coğrafyalarda yeni yazı dilleri oluşturmaya başlamıştır. Bu dallanma döneminde, Anadolu bölgesinde de Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde yeni bir yazı dilinin başladığına tanık oluyoruz. Kuruluşu

[12] Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü*, Ankara 1987, s. 45; Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, TDK yay., Ankara 1997; Zeynep Korkmaz, "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, TDK yay., Ankara 1995, s. 217-231.

Levent Şahverdi Arşivi

daha önceye giren, XI-XIII yüzyıllar arasındaki Anadolu Selçuklularında resmî dil yani edebiyat ve divan dili olarak Farsça, din ve bilim dili olarak Arapça yürürlükte idi. Bu dönemde Arapça ve Farsça yazmak bir üstünlük sayılıyordu. Türkçe, o gün içinde bulunduğu özel durum nedeniyle yalnız halkın konuşma dili olarak kalmış ve Tasavvuf ilkelerini halka yaymak üzere kaleme alınmış basit içerikli eserlerin dili olabilmiştir. Ancak, Selçuklu Devleti'nin parçalanması ile kurulan Anadolu Beylikleri döneminde, Arap ve Acem kültürünü benimsemeyen Türkmen Beyleri'nin Türkçeye ve millî geleneklere verdiği değer, şairleri, edipleri ve bilim adamlarını himaye konusunda gösterdikleri duyarlık, Oğuz Türkçesinin konuşma dilinden yazı diline doğru yol almasını kolaylaştırmıştır. Telif ve çeviri yoluyla yüzlerce eserin yazılmasını sağlamıştır.[13] Karamanoğlu Mehmet Bey, Türkçeden başka bir dilin konuşulmasını yasaklayan 1277 tarihli o ünlü fermanı ile Anadolu Beylikleri'nde egemen olan bu genel eğilime tercüman olmuştur.[14] XIII-XV. yüzyıllar arasını kaplayan ve *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılan bu dönemin dili, yapısındaki sağlamlık ve dupduru söz varlığı ile güçlü bir yazı dili olabilme yönündeki rayına oturmuş bulunuyordu. Yunus Emre'nin şiirlerindeki felsefî, sanatlı ve akıcı anlatım gücü, Gülşehrî'nin *Mantıku't-Tayr*'ındaki, Âşık Paşa'nın *Garib-nâme*'sindeki, Şeyhoğlu'nun *Hurşîd-nâme*'sindeki dil, *Dede Korkut* hikâyelerinin anlatımındaki ustalık, duruluk ve destanî üstünlük, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'indeki çekicilik ve sürükleyicilik, bu dönem Türkçesindeki gelişme gücünü ortaya koyan özelliklerdir. Ne var ki Oğuz Türkçesi bu dönemde, bir yandan Arapça ve Farsçanın egemenliğini kırma savaşını verirken bir yandan da ilk kez konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelesinin getirdiği güçlükleri yenmeye çalışıyordu. Bu nedenle şairler ve yazarlar arasında Arapça ve Farsçanın işlenmişliğine bakarak Türkçeyi *avam* dili sayıp onun yetersizliğinden yakınanlar da olmuştur. Âşık Paşa'nın *Garib-nâme*'sindeki yakınma bu durumu açık olarak dile getirmektedir.[15] Germiyan Beyliği alanını temsil eden ünlü şair Mustafa Şeyhoğlu bile *Hurşid-nâme* adlı 3000 beyitlik Türkçe bir eser ortaya koyabildiği hâlde, bu eserinde Türkçeyi tadı, tuzu olmayan yavan bir dil[16]

[13] Daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, TDK yay., Ankara 1995, s. 419-423; "Türkiye Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, s. 395-404: Beylikler Dönemi Türkçesi; "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin İlk Öncüleri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, s. 429-434.

[14] Zeynep Korkmaz, "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, s. 424-428.

[15] Kemal Yavuz, Âşık Paşa, *Garib-nâme*, I-II, TDK yay., Ankara 2000, s. XXXV.

[16] Hüseyin Ayan, Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd)*, Erzurum 1979, s. 424, by. 7802-7806.

Levent Şahverdi Arşivi

olarak nitelendirmiştir. Bu tutumu yansıtan daha başka örnekler de verilebilir. Bu türlü yakınmalar, o dönemde Türk diline karşı takınılan genel tavrın yankılarıdır.

Türkçenin bağımsız bir yazı dili olma yolundaki bu gelişme temposu XV. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. XV. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve siyasî birliğinin kurulması ile Anadolu'da bir yazı dili birliği de kurulmuş oluyordu. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin imparatorluk durumuna geçişi ile birlikte, saray ve aydınlar çevresinde, Arap ve Fars kültürü yeniden değer kazanma yolunu tutmuştur. Bu durumun doğal sonucu olarak Türkçeye Arapça, Farsça sözler hızlı bir tempo ile akın etmeye başlamıştır. Bu akın bir yandan dilin söz varlığını bir yandan da söz dizimini etkilemiş; Türkçe tamlamaların yerini Arapça ve Farsça tamlamalar ve çokluk biçimleri kaplamıştır. Gerçi, toplumların sosyal yapılarında kendini gösteren kültür değişmeleri dolayısıyla, ilişkide bulunulan diller arasında birtakım söz alışverişi yapılabilir. Ancak, bu alışverişler hiçbir zaman dilin bütününü baskı altına alabilecek bir boyutta olamaz. Eğer bu boyut aşılır ve alıntı sözler dili ek ve kuralları ile birlikte kaplarsa, bu takdirde, dıştan gelen baskı, yerli dilin kendi söz varlığını ve kurallarını saf dışı ederek dilin iç yapısını zorlayacağından, dilin kendi kendini geliştirme gücünü yitirerek kısırlaşmasına yol açar.[17] İşte *Osmanlıca* veya *Osmanlı Türkçesi* diye adlandırdığımız dilin XVI-XIX. yüzyıllardaki durumu böyledir. Aslında, Türkçenin geliştirilmesine çalışacak yerde, işlenmiş hazır dillere başvurma gibi, aydınlardaki bilinç körlenmesinin sonucu diyebileceğimiz bu tutum, bir süre sonra dilimizi üç dilin karışmasından oluşmuş melez bir yapma dil durumuna getirmiştir. Türkçeyi, hor görülen geri plâna itilen bir düşüklüğüne uğratmıştır. Aydınların dili ile halkın dili arasında da bir uçurum oluşmuştur. O dönemde, yazı dilini öğrenebilmek için esaslı ve özel bir eğitimden geçme gereği doğmuştur. Dil tarihimiz incelendiğinde, XIII-XIX. yüzyıllar arasını kaplayan dönemde, pek çok Arapça, Farsça gramer yazılmasına karşılık, elimizde Bergamalı Kadrî tarafından yazılıp da 1530 yılında Veziriazam İbrahim Paşa'ya sunulmuş *Müyessiretü'l-Ulûm* adlı tek bir Türkçe gramerin bulunması, Türkçenin ne denli geri plâna itildiğinin üzüntü verici bir göstergesidir.

Gerçi Osmanlı Türkçesinin bu eğri yapısına tepki olmak üzere XV. yüzyılda Aydınlı Visalî, XVI. yüzyılda da Tatavlalı Mahremî ve Edirneli Nazmî tarafından temsil edilen ve *Türkî-i basit* diye adlandırılan bir akım doğmuştur. Böyle bir akımın doğuşunda Divan Edebiyatının iyiden iyiye ağırlaşmış diline karşı gösterilen tepki yanında, halkın kendi zevkine ve ruhuna yakın eserlere

[17] Zeynep Korkmaz, "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", *Türk Dili*, C. XLIX, S. 401 (Mayıs 1985), s. 7.

Levent Şahverdi Arşivi

karşı duyduğu ilginin de etkisi olmalıdır.[18] Yalnız bu akım, o dönemin klâsik dil ve sanat anlayışını sarsacak elverişli bir ortam yaratamadığı için sürekli bir akım durumuna gelememiş; temsilcilerinin şahısları ile birlikte sönüp gitmiştir. Ayrıca XVIII. yüzyıldan başlayarak şair Nedim, Sadî Çelebi, Vasıf ve Şeyh Galip gibi şairlerin, eserlerinde, halk deyimlerine ve halka yer vererek hayatı edebiyata sokma yönündeki gayretleri de kişisel belirtilerden öteye geçememiştir. Öte yandan Osmanlı Türkçesi, genel olarak zincirleme tamlamalar ve anlatımı anlamdan söz oyunlarına dönüştüren süslü ve abartılı söyleyişlerle gittikçe ağırlaşan bir durum aldığından, dildeki bu yapmacıklık ve ağırlık karşısında bazı divan şairleri bile isyan eder olmuşlardır.

Tanzimat Döneminde Dil Tutumu

4. XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki Osmanlı Türkçesinin ağır yapısına en güçlü tepki *Tanzimat* döneminde gelmiştir. Türk kültür tarihinde, batıya yönelişin başlangıcı sayılan 1839 Tanzimat Hareketi, hem Osmanlı toprakları ve devlet yaşamına birtakım yenilikler getirmiş hem de kültür ve edebiyat yaşamımızda bir çığır açarak dönemin edebiyatına damgasını vurmuştur. Osmanlı toplumuna yeni bir yaşam biçimi getiren *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'ndaki ilkeler, toplumu yeni birtakım ihtiyaçlarla karşı karşıya getirmişti. Osmanlı toplumunu böyle bir düzene sokmanın başlıca aracı da ulusal eğitim ve ulusal dilden geçiyordu. Bu nedenle II. Mahmut döneminde başlayan modernleşme, Tanzimat döneminde de sürmüştür.[19] Gerçi Hatt-ı Hümayun'da dille ilgili bir madde yer almıyordu. Ancak, batıdaki milliyetçilik akımının ve halka yönelişin etkisiyle Osmanlı toplumunda da bir yandan ana dile karşı bir duyarlık uyanmış bir yandan da halka yönelebilmek için halkın anlayabileceği sade bir dille yazma eğilimi başlamıştı. Öte yandan Fransa kanalı ile batıdan alınan yeniliklerin ve bununla ilgili kavramların geniş halk kitlelerine yazılabilmesi için kitap ve gazete dilinin sade ve anlaşılır olması gerekiyordu. Bu gereklilik dolayısıyla Fransızcadan yapılan çevirilerde, dili biçim ve süs kalabalığından kurtararak düşünceye ağırlık verme anlayışı ön plâna çıkar olmuştu. Düşünce yaşamının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması da anlamı söyleyişe kurban etmeyen sade bir dili gerekli kılıyordu.[20] Onun için

---

[18] Fuat Köprülü, *Millî Edebiyatın İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türki-i Basit*, İstanbul 1928, s. 19-20.

[19] Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Sonra Türk Dili Sorunu", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, İletişim yay., İstanbul 1985, s. 314; buradan aktarılarak Şükrü Halûk Akalın, "Cumhuriyet Döneminde Türkçe", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 17.

[20] Zeynep Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, s. 22/5.

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat döneminde dil konusu bilinçli bir düşünce olarak ele alınmış ve ağır yapıdaki Osmanlı Türkçesinin ıslahı için "*sadeleşme*" hareketi biçiminde bir dil davası ortaya çıkmış; bu konuda çeşitli dil tartışmaları yapılmıştır.

Sadeleşme hareketinin Tanzimat dönemindeki ilk öncüsü Şinasi'dir. Şinasi şiirlerinde ve düz yazılarında elden geldikçe sade bir dil kullanmış, gazetesinde de halka halk diliyle seslenmiştir. Onun 1863 yılında yayımlanan *Durub-ı Emsal-i Osmaniye* atasözleri kitabı, halka yönelişin güzel bir örneğidir. Bu dönemde yalnız dilin sadeleştirilmesi konusunda değil, imlası, grameri ve sözlüğü ile ilgili konularda da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Şemseddin Sami, Süleyman Paşa sadeleşme konusunda önemli görüşler ileri süren Tanzimat yazarlarıdır. Namık Kemal yazılarında genellikle edebî konulara ağırlık verdiği ve süslü üslûbu benimsediği hâlde, *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde çıkan bir yazısında,[21] *İrfan Paşa'ya Mektup*'unda, *Bahar-ı Dâniş* mukaddimesinde ve *Tasvîr-i Efkâr*'da yazdığı öteki yazılarında, dil ve üslûbun anlaşılmaz biçimindeki ağırlığından yakınmıştır. İki sayfalık bir yazıyı okumak için seksen kez sözlüğe başvurmak gerektiğine, bunun da bir marifet sayıldığına işaret etmiştir.[22] Ziya Paşa da ünlü "Şiir ve İnşa" makalesinde[23] Osmanlı şiir ve inşasının anlatım karışıklığı ve taklitçiliği üzerinde durmuş; eski edebiyatımıza ait eserlerin dilinde üçte bir oranında bile Türkçe söz bulunmadığını vurgulamıştır. Hele Ahmet Mithat Efendi'nin "Osmanlıca'nın Islahı" başlıklı yazısında şu satırlar hayli ilgi çekicidir : "*Gele gele Osmanlı kitabeti o dereceyi bulmuştur ki kaleme alınan her şeyi ne Arap ne Acem ne de Türk anlamayarak, bu lisan yalnız birkaç zât arasında tedavül eder bir lisân-ı hususî hâline girmiş ve azlığın çokluğa tabî olması darbımesel hükmündeyken, bu azlık çokluğa kendisine tabî etmek davasına düşerek, nihayet milleti adeta lisansız bırakmıştır.*[24]

Aynı nitelikteki görüşler Ali Suavî, Ahmet Vefik Paşa, Şemseddin Sami gibi dönemin öteki temsilcileri tarafından da dile getirilmiştir. Ali Suavî, Muhbir gazetesinin ilk sayısında çıkan bir yazısının ön sözünde,[25] kullanılacak "*adî lisan*" yani herkesin anlayacağı bir dil olacağına işaret etmiştir.[26] O siyasî bir terim olması nedeniyle "*lisân-ı Osmanî*" terimine de karşı çıkmış, doğrusunun "*lisân-ı Türkî*" olduğunu savunmuştur. Dilde sadeleşme yanında

[21] S. 417, 17 Rebiülâhir 1283 (11 Mart 1866).
[22] *Tavîr-i Efkâr* gazetesi, S. 416 (12 Mart 1283/1866).
[23] *Hürriyet* gazetesi, S. 11 (Londra 7 Eylül 1285/1866).
[24] *Dağarcık* dergisi, S. 1 (İstanbul 1290/1872) s. 20-25
[25] *Muhbir* dergisi, 25 Şaban 1283/1867; Agah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, 3. bs., TDK yay., Ankara 1972, s. 225
[26] Enver Ziya Karal, "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu" *age.*, s. 56; Şükrü Halûk Akalın, "Cumhuriyet Döneminde Türkçe", *agm.*, C. 18, s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçülük anlayışımı da egemen kılan ilk belirtiler, Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî* adlı eserinde görülür. O, bu eserine yazdığı ön sözde, Türkçenin tarihî derinlik ve coğrafî genişliğine işaret ettiği gibi, sözlüğüne Arapça, Farsça sözler dışında, Türkçe sözler için de özel bir bölüm ayırmıştır. Konuşulan dilin adı üzerinde Şemseddin Sami de durmuştur. Şemseddin Sami, Osmanlı kavminin adı Türk olduğuna göre, konuştuğu dil de *lisân-ı Türkî* olmalıdır, görüşünü savunmuştur.

Bu dönemde yalnız dilin sadeleşmesi ve adının ne olması gereği üzerinde durulmamış; aynı zamanda alfabe ve imla konularına da yer verilerek uzun tartışmalar yapılmıştır.[27]

Servet-i Fünûn ve Fecr-i Atî Dönemindeki Durum

5. Tanzimat dönemindeki dilin sadeleştirilmesi sorunu ile ilgili görüş ve tartışmalar, *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Atî* dönemlerinde de sürmüştür.

Bu konudaki en ciddî ve resmî tutum, 1876 Kanun-ı Esasî'nin hazırlanmasında kendini göstermiştir. Burada söz konusu olan ve çözüm bekleyen sorun, Memalik-i Devlet-i Osmaniye'yi temsil edecek uluslardan gelme Hey'et-i Meb'usanın Mecliste hangi dil kullanacağı hususuydu. Bu nedenle Kanun-ı Esasî'de 18. ve 68. maddeler devletin diline ayrılmıştır. 18. maddede de "*Tebaa-i Osmâniyenin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" hükmü yer alıyordu. Bu hükümde devletin resmî dilinin Türkçe olduğu belirtilirken 68. madde ile de devlet kadrolarında görev alacak kişilerin Türkçe bilmesi şart koşuluyordu.[28]

Yukarıdaki açıklamalar gösteriyor ki Tanzimat döneminden başlayarak dilde sadeleşmenin gereğine inanılmış, düşünce temelinde çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Şinasi, Ahmet Mithat Efendi, Muallim Naci ve Ahmet Cevdet Paşa gibi yazarlar, sade üsluplu yazıları ile bu düşüncenin yerleşmesine öncülük etmişlerdir. Ancak, şurası da bir gerçektir ki, bu tutum uygulamada kalıcı bir özelliğe dönüşmemiştir. Üstelik Servet-i Fünûn (1896-1901) ve Fecr-i Atî (1901-1908) dönemlerinin şair ve yazarları, sadeleşme konunda Tanzimatçıların yolunu izlememişlerdi. Onlar Fransız edebiyatının ürünlerini örnek alarak duygu ve düşüncelerini bütün incelikleriyle yansıtacak bir dil ve buna uygun hünerli bir üslup aramışlardır. Böylece Tanzimat döneminde Şinasi ile başlayan sadeleşme hareketi, Servet-i Fünûn'cular eliyle yeniden süslü ve özentili ağır bir dile dönüşmüştür. Arapça, Farsça sözlerle bu dillere ait kurallar

---

[27] Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, AÜ. DTCF. yay., Ankara 1974, s. 28.

[28] Suna Kili, *Türk Anayasaları*, Tekin Yayın Evi, 2. bs., İstanbul 1982, s. 11, 18; Şükrü Halûk Akalın, *agm*., s. 20.

Levent Şahverdi Arşivi

yeni bir kılıkla ortaya çıkmış; dolayısıyla Servet-i Fünûn'cuların dili bozdukları biçiminde suçlamalara yol açmıştır.[29]

Bu dönemin nazımdaki en iyi temsilcisi Tevfik Fikret, nesirdeki en iyi temsilcisi de Halit Ziya'dır Nazım dili Fikret'in eserlerinde bir yandan halk dilinden alınan sözlerle beslenirken öte yandan yeni tamlama biçimleri ve birleşik sıfatlarla iyice ağırlaşmıştır. Cenab Şahabeddin ve Halit Ziya'nın eserlerinde, dil, daha ileri düzeyde bir ağırlığa bürünmüştür. Üstelik Fransız dil ve edebiyatının etkisiyle, Tanzimat döneminden başlayarak dilimize yığınlarca Fransızca söz yerleşmiştir. Her ne kadar Hüseyin Cahit ve Ahmet Hikmet, dönemlerine göre az çok sade bir dil kullanma eğilimi göstermişlerse de kendilerini yine de bu süslü üslûbun etkisinden kurtaramamışlardır.

Servet-i Fünûn döneminden başlayarak dil konusunda birbirinden farklı eğilimlerin yer aldığı bir görüş çatallanması da söz konusudur. Bu çatallanma bir yanda *sadeleşme*, bir yanda *tasfiyecilik* bir yanda da *fesahatçılık* biçimlerinde kendini göstermiştir. Dilin sadeleşmesi görüşüne karşı çıkan fesahatçılar, dil gerçeği denilen dil bilimi ölçülerini bir yana iterek dilimize girmiş Arapça ve Farsça alıntıların Türkçede kullanıldıkları biçimde değil de aslında olduğu gibi kullanılması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre *beynamaz* değil *bînamaz*, *beyhude* değil *bîhude*, *iştah* değil *iştiha* gibi söyleyiş ve yazılışları egemen olmalıdır. Böyle bir anlayışı benimseyen Süleyman Nazif de dili sadeleştirmenin bizi 700 yıl geriye götüreceği inancında idi. Dilini seven hiçbir Osmanlı *hatavat-ı terakkî* yerine *ilerleme adımları* diyemez, diyordu.[30]

Bu tutum tartışmalar sürerken, Servet-i Fünûn'cuların dil anlayışını temelinden yıkan bir edebî olay kendini göstermiştir. Bu olay, Mehmet Emin (Yurdakul)'in 1897 yılındaki Türk-Yunan Savaşı dolayısıyla yazdığı *Cenge Giderken* başlıklı şiiri ile daha sonra 1900 yılında yayımlanan *Türkçe Şiirler* adlı kitabının düşünce ve edebiyat dünyasındaki yankılarıydı. Onun hiçbir edebiyat akımına bağlı kalmadan yazmış olduğu bu şiirler; dili; konusu ve bu konuları işleyişi bakımından Servet-i Fünûn'cuların özenle savundukları ölçütleri alt üst etmiş ve dilde Türkçülüğü savunanlara büyük bir ders olmuştur. Servet-i Fünûn'cular Mehmet Emin'e şiddetle çıkadursun, onun şiirleri bir yandan gençleri kendi yanına çekmiş; bir yandan da etkisi yurt dışına taşarak edebiyat ve düşünce dünyasında övgü ile karşılanmıştır.[31]

Servet-i Fünûn dönemindeki dili sadeleştirme çalışmaları, 2. Meşrutiyet'e uzanan dönemde, daha güçlü ve bilinçli bir akım olarak yol

---

[29] Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, s. 29-31.

[30] *Servet-i Fünûn* mecmuası, 31 Aralık 1325 (1910), s. 971.

[31] Agah Sırrı Levend, *age*., s. 264; Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, s. 32-33; Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 22.

Levent Şahverdi Arşivi

almıştır. Bu dönem, aydınları arasında ulusal bilincin tomurcuklandığı bir dönem olarak kabul edilebilir.

2. Meşrutiyet'in ilânı ile kendini gösteren siyasî ortam, düşünce ve edebiyat dünyasında yeni gelişmelere yol açmıştır. Bu dönemin dille ilgili akımları Edebiyat-ı Cedîde'nin dilini kullananlar, en sade Osmanlıcacılar, Türkçülük anlayışını benimseyen Türkçeciler ve *Yeni Lisancılar* diye ayrılabilir.

Necip Asım, Şemseddin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Ahmet Cevdet, Emrullah Efendi, Veled Çelebi, Fuat Kösarif, Tepedelenli Kâmil, Mehmet Necip ve Hüseyin Kâzım'ın temsilciliklerini yaptıkları Türkçeciler, Dilde Türkçecilik görüşünü benimsemişlerdir. Bu akım aslında Edebiyat-ı Cedîde'nin dil anlayışına karşı uç oluşturacak bir tepki niteliğindedir. Bunlar, görüşlerini dönemin belirli gazete ve dergilerinde ortaya koymakla birlikte, asıl Ahmet Cevdet'in *İkdam* gazetesi etrafında toplanmışlardı. 1908 yılında *Türk Derneği*ni kurarak[32] görüşlerini *Türk Derneği* dergisinde açıklamışlardır. Bu akımın baş temsilciliğini Fuat Kösarif yüklenmişti. Ilımlılık ve aşırılık açısından mensupları arasında görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte, akımın esasları Kösarif'in görüşleriyle biçimlenmiş ve kamuoyunda bu biçimlenme ile tanınmıştır. Fuat Kösarif, Osmanlıca'ya girmiş bütün Arapça ve Farsça sözleri Çağ., Özb., Az., Kırg., gibi Türkiye dışı lehçelerden alınacak karşılıklar ile değiştirilmesi görüşünde idi. O, bu yolla bir yandan yazı dili ile konuşma dili arasındaki açıklığın kapatılmasını, bir yandan da Türkiye dışındaki Türk kavimleri arasında dil birliği (ittihad-ı lisan)nin kurulmasını tasarlıyordu. Ancak, görüşler dilcilik esaslarına dayandırılmadığı ve ayaklar bir türlü yere basamadığı için hayalcilikten öteye geçemiyordu. Nitekim uygulamada kendini gösteren aşırılık ve tırmalayıcılık, zevk sahibi olan okuyucuları bunaltmaya başlamıştı. Dolayısıyla bu akıma "*Tasfiyecilik*"[33] damgası basılmıştır. İstiklâl Marşı'mızın ünlü şairi Mehmet Âkif, hem Osmanlıca hem de tasfiyecilik yolundaki bu yanlış gidişi çok güzel dile getirmiştir. O, bir yanda hâlâ Veysî ve Nergisî'lerin dilini canlandırmak isteyenlerin bir yanda da Maveraünnehir'den Osmanlılar için hiç dokunulmamış, yaratıldığı gibi kalmış bir dil getirmek isteyenlerin bulunduğuna işaret ediyorlardı.[34] Nitekim Derneğin bu tutumu, dernek içindeki bir kısım üyelerce de tasfiyecilik sayıldığı için düşünce ayrılıkları başgöstermiş ve bir süre sonra dernek dağılmıştır.

---

[32] Kenan Akyüz, "Türk Derneği", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, Ankara 1983, s. 69.

[33] Zeynep Korkmaz, "Tasfiyecilik", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXX, MEB yay., Ankara 1981, s. 473-475.

[34] *Sırat-ı Müstakîm*, C. IV, s. 92-96 (24 Haziran 1326/1910).

Levent Şahverdi Arşivi

Tanzimat sonrasından 2. Meşrutiyet'e kadar uzanan dönemlerde fesahatçıların ve tasfiyecilerin temsil ettikleri iki yönlü aşırılık 1911–1923 yılları arasını kaplayan *Yeni Lisan* akımı ile frenlenebilmiştir.

Yeni Lisan Akımı

6. 1908–1923 yılları arasını kaplayan 2. Meşrutiyet dönemi, siyasî bakımdan büyük bir çöküntü sergilediği hâlde, dilde ve edebiyatta milliyetçiliğin ağır bastığı bir dönemdir. Gerçi bu dönemde de yine bir yandan Tevfik Fikret, Cenap Şahabeddin, Ahmet Hâşim, Halit Ziya *Servet-i Fünûn* ve *Fecr-i Atî* temsilcilerinin kendi sanat ve üslup anlayışlarına bağlı tutumlar sürerken, bir yandan da 1909'da çıkmaya başlayan Türk Derneği dergisi etrafında toplanacak, dili yüzde yüz özleştirme davası güden Tasfiyecilerin gayretleri süregelmiştir. Ancak, döneme asıl damgasını vuran bilinçli bir hareket *Yeni Lisan* akımıdır. 1911 yılında Selânik'te çıkmaya başlayan *Genç Kalemler*[35] dergisi etrafında toplanan Ali Canip, Ömer Seyfettin,[36] Ziya Gökalp,[37] Kâzım Nazmi, Âkil Koyuncu gibi gençler; millî bir edebiyatın millî bir dille yaratılacağı görüşünden hareket ederek, yazılarını *Yeni Lisan* başlığı altında yazdıkları için, *Yeni Lisancılar* diye tanındılar. Tutarlı bir görüşle, dildeki hastalığın, dilin her yanını sarmış olan yabancı kurallardan geldiğini ileri sürdüler. Dayandıkları temel ilkeler; dilimizdeki Arapça ve Farsça kuralların dilden atılması, yeni ad ve sıfat tamlamalarında Türkçenin kurallarının işletilmesi, Arapça ve Farsça sözlerin Türkçe söylendikleri gibi yazılmaları; bilim terimleri için yine Arapçadan yararlanılması, eski Türk lehçelerinden sözler alınmaması, İstanbul ağzına dayalı canlı bir yazı dilinin oluşturulması, dil ve edebiyatın doğu ve batı taklitçiliğinden kurtarılarak millî bir dil ve edebiyata dönüştürülmesi noktalarında özetlenebilir. Bu dönemin en belirgin özelliği dilimizi *fesahatçılık* ve *tasfiyecilik* gibi birbirine zıt fikir çarpışmalarının aşırılıktan arındırarak Cumhuriyet dönemindeki gelişmelere elverişli bir ortam hazırlamış olmasıdır.[38]

---

[35] Bu dergi üzerine ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Parlatır-Nurullah Çetin, *Genç Kalemler Dergisi*, TDK yay., Ankara 1999, 577 s.

[36] Zeynep Korkmaz, "Ömer Seyfettin ve Yeni Lisan", *Millî Kültür*, C. XI, S.1 (Haziran 1980), s. 6-11.

[37] Zeynep Korkmaz, "Ziya Gökalp'ın Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Türk Dili", *Ziya Gökalp Sempozyumu* (24-26 Mart 1987) Dicle Üniversitesi yay., Diyarbakır 1987, s. 3-13.

[38] "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *age.*, s. 222/6.

Levent Şahverdi Arşivi

Cumhuriyet Döneminde Dil Anlayışı ve Yaşanan Gelişmeler

7. Türkiye Türkçesinin tarihî süreçlerini gözden geçirirken görülmektedir ki o dönemde dili biçimlendiren temel özellikler, doğrudan doğruya dönemin edebî hareketlerinin yönlendirdiği düşünce ve uygulamalarla ilgilidir. Karamanoğlu Mehmet Bey ile Tanzimat döneminde Reşit Paşa'nın özel tutumları bir yana bırakılırsa, Osmanlı Devleti'nde ulusal bir dil anlayışı ve bu anlayışa bağlı bir dil politikası olmamıştır. 1839'dan 1923 yılına kadar uzanan dili sadeleştirme hareketlerinde de bu hareketlere katılanların kendileri bile Arapça, Farsça baskısından ayıklanmış bir Osmanlı Türkçesi düşünemiyorlardı. Bu konuda varılabilecek en ileri nokta *Yeni Lisan* akımına gelinceye kadar dili yönlendiren tutum ve davranışlar da birbiriyle örtüşen tutumlar yerine zıtlaşan uçlar oluşturmuştur. Gerçi plânlı ve programlı Yeni Lisan akımı ile Türkçe, millîleşme yönünde epey yol almış sayılabilirdi. Ancak, dönemin fikriyatını yapan Ziya Gökalp'ın ve Ömer Seyfettin'in üzerine basarak belirttikleri üzere daha dilde Türkçenin yapı ve işleyişine ters düşen yabancı kalıplı sözler, yabancı ekler, yabancı ek, söz ve edatlarla kurulmuş ad ve sıfat tamlamaları, çokluk biçimleri ile birleşik sıfat ve zarfların sayısı hayli kalabalıktı; düzeltilmeye muhtaçtı. Üstelik Tanzimat dönemindeki batılılaşma hareketi ile dilimize pek çok da Fransızca söz geçmiş, bunlara yerli karşılıklar bulunamamıştı. O güne değin dili, dil bilimi yöntemi ile inceleyen eserlerden söz etmek de mümkün değildi. Oysa dil, niteliği bakımından sosyal ve kültürel temelde yer alan bir sistemdi. Yapılacak yönlendirmede onun sosyal yapısı ve kültürle olan bağlantısı asla göz ardı edilemezdi. Bu nedenle, derinlemesine bir seziş gücüne sahip olan Atatürk, dili yönlendirme işinde dil gerçeğinden yola çıkarak dil ile ulus, dil ile kültür arasındaki bağı ön plânda tutmuştur. O, yabancı dillerin ağır baskısı altına girmiş olan dilimizin ne duruma düştüğünü tarihî bir gerçek olarak biliyor ve görüyordu. Bu nedenledir ki Cumhuriyet dönemindeki dil anlayışı öncekilerden çok farklı ve bambaşkadır. Yazıya başlarken belirttiğimiz bilim anlayışı ve ulusal devlet politikasının öngördüğü ölçülerle ele alınmıştır.

Bilindiği gibi, bir toplumun bireyleri arasında karşılıklı anlaşma aracı olarak kullanılan dil, aynı zamanda duygu ve düşüncede bu bireyleri birbirine kenetleyen manevî bir sosyal akrabalık bağı da oluşturmaktadır. Dolayısıyla dil ile toplum ve o toplumun belirli ölçülerle biçimlendiren sosyal yapı (yani ulus) arasında da çok sıkı bir manevî bağ vardır. Bir toplumun ulus niteliğini kazanabilmesi ise, o ulusa özgü gelişmiş bir dilin varlığını gerekli kılar. Ulusal birlik ve beraberlik de ancak toplum bireylerini birbirine kenetleyen dille sağlanabilir; millet varlığının geleceği yine dille güvence altına alınabilirdi. Bu

Levent Şahverdi Arşivi

gerçekleri ve geçmişte aydınlarımızdaki bilinç körlenmesi ile dilin ne denli ihmale uğratıldığını çok iyi bilen bir devlet adamı ve düşünür olan Mustafa Kemal Atatürk, bunları daha dil devriminden önce 1930 yılında Sadri Maksudî Arsal'ın *Türk Dili İçin* adlı kitabının kapağında yer alan şu sözlerle dile getirmiştir: "*Millî his (toplum bilinci) ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında (gelişmesinde) başlıca müessirdir (etkendir). Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla (bilinçli olarak) işlensin!*".

"*Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk Milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır*". [39]

Dilin kültürle olan ilişkisine gelince: Sosyal yapıyı biçimlendiren bütün değerler dile aktarıldığı için bir ulusun tüm kültür değerleri dilde yaşamaktadır. Bu değerler kuşaktan kuşağa da ancak dil yoluyla aktarılabilmektedir. Bu yüzden, dil aynı zamanda kültürün koruyucusu durumundadır. Bir ulusun çağdaş bir toplum olabilmesi kültür düzeyinin yükselmesine bağlıdır. Kültür düzeyinin yükselmesi ise dilin gelişmişliği ile orantılıdır. Dilinde üstünlüğe erişememiş bir toplum, kültür düzeyi bakımından da gelişip kalkınamaz. Demek oluyor ki dil ile toplumu ve o toplumun kültür düzeyi ile geleceği arasında şaşmaz bir bağlantı vardır. Bu şaşmaz bağlantı dolayısıyla, dil, toplumun sadık bir aynası olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan, düşüncenin anlatım aracı olarak dil aynı zamanda kültürün de yaratıcısıdır. İşte Atatürk'ün, kültürü Cumhuriyetin temel dayanağı olarak kabul etmesinin altında yatan gerçekler bunlardır. O, dilin toplum varlığı için ne denli kutsal bir değer taşıdığını göz önünde bulundurarak dil ile kültür arasındaki sıkı bağlantıyı çok açık olarak şu sözlerle dile getirmiştir: "*Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı Türk milletidir. Türk milleti demek Türk dili demektir. Türk dili Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihayetsiz felâketler içinde ahlâkını, an'anelerini, hâtıralarını, menfaatlerini, kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili Türk milletinin kalbidir, zihnidir.*[40]

Atatürk kültüre ve bilime verdiği değer dolayısıyladır ki daha Cumhuriyetin ilânından bir hafta bile geçmeden İstanbul Dârülfünunun değerli hocası Fuat Köprülü'ye "Artık Cumhuriyeti ve devletimizi ilmî temeller üzerinde yükseltmek zamanı geldiğini" söyleyerek İstanbul Dârülfünuna bağlı bir Türkiyat Enstitüsü kurulması direktifini vermiştir. Bu konuda yapılan on

---

[39] *Türk Dili İçin*, Türk Ocakları İlim ve Sanat Neşriyatı, 1930, iç kapak sayfası; Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, TDK yay., Ankara 1992, s. 190, belge 88.

[40] Afet İnan, *Medenî Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Elyazıları*, TTK yay., Ankara 1998, s. 19.

Levent Şahverdi Arşivi

aylık bir çalışmadan sonra T.C. Bakanlar Kurulunun 1111 sayılı kararıyla 12 Kasım 1924 tarihinde Türkiyat Enstitüsü kurulmuştur.[41] Müdürlüğünü Fuat Köprülü'nün yaptığı Enstitünün amacı, eski çağlardan başlayarak Türk kültürünün çeşitli konularında araştırma ve yayınlar yapmaktır.[42] Böyle bir enstitünün kuruluşu daha sonraki yıllarda başlatılan dil ve tarih çalışmalarının ilk işaretini veriyordu.

Atatürk, devrimler ile ilgili uygulamalarda hem toplum için en elverişli ortamın hazırlanması hem de konuların olgunlaştırılması bakımından, bunların birer öncelik-sonralık sıralanması ile ele alınması görüşündeydi. O, bu görüşünü Nutuk'ta şu sözlerle dile getirmiştir: "*Uygulamayı birtakım safhalara ayırarak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmaya çalışmak gerekiyordu. Nitekim öyle olmuştur.*"[43] Aynı durum dil devrimi için de geçerli olduğundan, bu devrime uzanan gelişmeler 1923-1932 yılları arasında şöyle bir basamaklanmadan geçmiştir :

1. Arapça, Farsça derslerinin öğretimden kaldırılarak yeni söz gereksinimi için bu dillere baş vurma yolunun kapatılması.

2. Dil devrimini millî eğitim temeline oturtacak yazı devrimin yapılması.

3. *Türk Dili Tetkik Cemiyeti* (bugünkü *Türk Dil Kurumu*) kurularak Türk dili çalışmalarına başlanması.

4. Türk dili konusundaki çalışmaları bilim temeline oturtacak önlemlerin alınması.

5. 3 Mart 1924'te çıkarılan *Tevhid-i Tedrisat* (öğretimin birleştirilmesi) *Kanunu*, 26

Aralık 1925'te İslam takvimi yerine uluslararası takvim ve saat ölçülerinin getirilmesi, 20 Mayıs 1928'de Arap harfli rakamlar yerine Lâtin esaslı uluslararası rakamların kabulü ve 1927 yılında Atatürk tarafından yazı devrimi ile ilgili düşünce temelinde çalışmaların yapılması, dil devrimine de öncülük eden uygulamalrdır.

Yazı Devrimi

8. Yazı Devrimi, 1923–1928 yılları arasındaki tartışma ve gelişmelerle dil devrimine uzanan ilk köklü yeniliktir. Türk devletleri ta VI. yüzyıldan

[41] Osman Fikri Sertkaya, "Atatürk ve Türk Dili", *Türk Dili*, S. 599 (Kasım 2001), s. 549.
[42] Sadettin Buluç, "Türkiyat Enstitüsü", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII, MEB. yay., Ankara 1983, s. 312.
[43] *Nutuk*, s. 10-11.

Levent Şahverdi Arşivi

başlayarak XX. yüzyıla gelinceye kadar ayrı coğrafyalarda Köktürk, Uygur, Mani, Brahmi yazısı gibi değişik alfabeler[44] kullandıktan sonra Arap alfabesine geçmişlerdir. X. yüzyılda İslamlığın kabulü ile uzun yıllar kullanılagelen Arap yazısı Türkçenin yapı ve işleyiş özelliklerine uygun düşen bir yazı sistemi değildi. Onun için Osmanlı devletinde, batılılaşma hareketlerinin başladığı Tanzimattan beri imla ve alfabe sorunu ortaya çıkmıştı. Bu dönemde imla ve alfabe konusunda genellikle iki ayrı görüş yer alıyordu:

a) Arap alfabesinin Türk dili için yetersiz olduğu görüşünden hareket ederek, bu alfabeyi düzeltme yönündeki eğilim ve öneriler;

b) Arap yazısının Türk dilinin yapısına uygun düşmediği ve yapılması düşünülen düzeltmelerin de iyi bir sonuç veremeyeceği görüşünden hareket ederek, yeni bir alfabenin kabulünü isteyenler.[45]

Cumhuriyet dönemine bu koşullar altında girilmişti. Dil konusunda olduğu gibi, yazı ve imla konusundaki tartışmalar da sürüp gidiyordu.

Atatürk'ün yazı devrimi konusunda dayandığı gerekçe, Arap dilinin ihtiyaçlarından doğmuş olan Arap yazısının Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılayamaması, bunun yol açtığı okuyup yazma güçlüğünün sosyal ve kültürel gelişmelerin önünü tıkamış olmasıdır.

Arap yazısı gerçekten de Türkçenin yapı ve işleyişine uygun bir yazı sistemi değildi. Altay dil ailesine bağlı olan Türkçenin eklemeli (iltisaklı), Sami dil ailesinden gelen Arapçanın ise bükümlü (tasrifli) bir dil olması, alfabede Türkçe açısından önemli sorunlar yaratıyordu. En büyük sorun da iki dil arasında ses yapısı ayrılığından kaynaklanıyordu. Arapça ünsüzlerin (sessiz harfler) egemen olduğu bir dildir. Bu ünsüzlerde, konuşma organlarındaki çıkış noktalarına göre çeşitlenen bir bolluk vardı. Bu durum yazıda ayrı ayrı harflerle belli ediliyordu. Söz gelişi *h* için "*ha*", "*hı*", "*he*" diye adlandırılan üç ayrı harf, *k* için "*kaf*" ve "*kef*" denilen iki harf, *s* için "*sin*", "*sat*" ve "*se*" denilen üç harf, *z* için "*zel*", "*zı*", "*dat*" denilen üç ayrı harf yer alıyordu. Ünsüzlerin birer hece ve sözcüğe dönüşmelerini sağlayan ünlü (sesli harf) işaretleri ise üçten ibaretti. Onlar da ancak uzun okuyuşlarda kullanılıyordu. Bu durum sözlerin yazılışını belirli vezin ve kalıplara bağlı bir klişe yazısı durumuna getirmiştir. Arap ve Fars dillerinden geçme kuralları ve kullanılan sözlerin anlamlarını bilmeden yazıyı öğrenme ve okuma olanağı yoktu. Söz gelişi *kef* ve *lâm* ile yazılan " q½ " biçimindeki bir sözün bile *kel* mi? *kil* mi? *gel* mi? *gül* mü? yoksa *göl* mü okunacağı yalnızca sözün gelişinden yani yazının bağlamından

[44] Türklerin kullandıkları çeşitli alfabeler için bk. *Cumhuriyetin 75. Yılı Dil Bayramı*, 26 Eylül 1998, TBMM Sanat ve Yayın Kurulu yay., s. 75-81, , Dolmabahçe-İstanbul, Prof. Dr. Osman Fikri Serkaya'nın bildirisi.

[45] Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, s. 52.

Levent Şahverdi Arşivi

çıkarılabiliyordu. Oysa Türk dili ses yapısı bakımından ünlülerine ağırlık veren bir dil olduğu için, ünsüzlerini, kendi çıkış noktalarına göre ayrı ayrı harflerle karşılanmasına gerek yoktu. Türkçenin ünlü uyumu kuralı *açık, aklanma, kalabalık, koruma, geliş, gidiş, gözlük, görenek, gezinme* örneklerinde görüldüğü gibi, kalın ve ince sıradan ünsüzleri, ünlülerin kalınlık ve inceliği ile ayarlayabilmektedir.

Türkçe boğumlanma (articulation) noktalarındaki ayrılık nedeniyle ayrı ses değeri taşıyan *g, ğ, v, y, ñ* ünsüzleri, Osmanlı imlasında "*kef*" („) denilen tek bir harfle karşılanıyordu. Bu durum *kül* ile *göl*'ün *köz* ile *göz*'ün yazılış ve okunuşunu birbirine karıştırdığı gibi, daha başka güçlüklere de yol açıyordu. Söz gelişi *değirmen* sözündeki *ğ kef* ile (s¦d½ œ) karşılanırken, *bağır* sözündeki *ğ ğayın* ile (dG) karşılanıyordu. *Kovmak* sözündeki *v gayın* ile yazılırken (oLGl), *övmek* sözündeki *v kef* ile (pL½«) gösteriliyordu. Arap yazısındaki birçok ünsüz, Türkçe için gereksiz bir yük olmuştu.

Türkçede birer hançere sesi olan *ayın* (Ÿ) ve *hemze* (¡) ünsüzleri bulunmadığı için bunların yazılıp okunması da ayrı bir sorun oluşturuyordu. Bu sesleri taşıyan alıntı sözler, Türkçedeki okunuşlarında, söz başlarında hep, söz başlarında çok kez atılarak, *a, ı, o, u, ö, ü* ünlülerine çevrilmiş; söz içinde de ya atılmış ya da kesme biçiminde okunmuştu: *âciz, acaba, ömür, malûm, maruf, memur, mimar* gibi. Ancak, bunların imlada ne zaman *elif*, ne zaman *ayın* ve ne zaman *hemze* ile yazılacağı, her sözün yazılışının teker teker bellenmesinden öteye bir çözüm getirememişti. Bu güçlüklerle, imlada yazışıp da okunmayan harfler ile Arap dilinde *p* ve *ç* ünsüzleri bulunmadığı için (imlaya sonradan eklenmesine rağmen) *b / p*, *c / ç* okunuşu ve daha başka karışıklıklar eklenebilir.[46]

İşte Arap dilinin ses yapısı ile Türk dilinin ses yapısı arasındaki sistem ayrılığından kaynaklanan bu uyuşmazlık, gittikçe çetrefilleşen birtakım sorunlar ortaya çıkarmıştır.

Atatürk'ün Türk toplumunda bir yazı devrimi yapılması gereğini benimseyen görüşü oldukça eskidir ve Cumhuriyetten önceki yıllara kadar uzanır.[47] O, batıya yönelmiş bir devrimci olarak eski Türk kaynaklarından alınacak bir alfabe yerine, Lâtin alfabesi temelinde bir alfabe alınması görüşünde idi.

---

[46] Bu konuda daha geniş bilgi ve örnekler için bk. *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yay., Ankara 1991, s. 11-19: Zeynep Korkmaz, "Türk Dili ve Arap Alfabesi"; s. 23-27: Mertol Tulum, "Alfabe ve Eski Alfabemiz Üzerine"; s. 29: Hamza Zülfikar, "Arap Alfabesinden Yeni Türk Harflerine".

[47] Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler,* C. 1, s. 2-11, Belge Nu.:1-7.

Levent Şahverdi Arşivi

Lâtin alfabesinin kabulü konusundaki ilk görüşmeler 1923 yılında başlar. Ancak, kamuoyu daha böyle bir yeniliğe hazır olmadığı için bir süre beklemek gerekiyordu. Nitekim İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresinde, Ali Nazmi ile bir arkadaşı Lâtin harflerinin kabulü konusunda bir öneri verdiklerinde, tepki ile karşılanmıştır. En büyük tepki de Kongre Başkanı Kâzım Paşa (Karabekir)'dan gelmiştir.[48] Lâtin harflerinin en güçlü temsilcilerinden olan Hüseyin Cahit (Yalçın) de 1923'te İzmir'de İstanbul gazetecileri ile yapılan bir toplantıda aynı öneriyi ileri sürünce, bu öneri Atatürk tarafından bile olumlu karşılanmamıştı. Atatürk, daha sonraki yıllarda bu isteksizliğin nedenini, Falih Rıfkı (Atay)'ya "*Hüseyin Cahit bana vakitsiz bir iş yaptırmak istiyordu. Yazı inkılâbının daha zamanı gelmemişti*"[49] diye açıklamıştı. Aynı tepki Türkiye Büyük Millet Meclisindeki müzakereler sırasında da görülmektedir. 25 Mart 1925 tarihinde İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu, Millî Eğitim bütçesi dolayısıyla yaptığı konuşmada, yapılan bunca fedakârlıklara rağmen halkın hâlâ okuyup yazma bilmemesinin nedenini, Arap harflerinin yetersizliğine bağlarken, Mecliste bu konuşmaya karşı büyük bir tepki gösterilmiştir. Bütün bu durumlar, Atatürk'ün zamanlama konusunda nedenli haklı olduğunu ortaya koyan örneklerdir. Bu bakımdan 1924-1928 arasındaki yıllar, yeni Türk alfabesini kabul için bir ortam hazırlama dönemidir denebilir.

1928 yılında ortam elverişli bir duruma gelince, daha önce hazırlanmış olan ve Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Ruşen Eşref (Ünaydın), Ahmet Cevat (Emre), Ragıp Hulûsi (Özdem), Fazıl Ahmet (Aykaç), İbrahim Grandi, Mehmet Emin (Erişirgil) ve İhsan (Sungu)'dan oluşan *Dil Encümeni* komisyonu Atatürk'ün direktifi ve Bakanlar Kurulu kararıyla 26 Haziran 1928 tarihinde, Türkçenin ses yapısına uygun millî bir alfabenin hazırlığına gidilmiştir. Komisyonun titiz bir çalışmayla iki ay içinde hazırladığı tasarıda ne Arap alfabesindeki gereksiz harfler yer almış ne de Avrupa uluslarının yazılarında görülen *ch, sch, tsch* gibi ikili, üçlü ve dörtlü harflere yer verilmiştir. *c, ç, g, j, ş* gibi harfler de başka dillerin alfabesinden alındığı hâlde, ses değerleri bakımından Türkiye Türkçesine göre ayarlanmıştır.[50] Çalışmalar sırasında komisyon güçlükle karşılaştıkça, Atatürk devreye girmiş ve yapılan düzeltmelerle yeni Türk alfabesine son biçim verilmiştir.

---

[48] *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, 5 Mart 1923.

[49] Falih Rıfkı Atay, "Harf Devriminin 25. Yılını Kutlarken", *Türk Dili*, C. II, S. 23 (Ağustos 1953), s. 718.

[50] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, C. 1, s. 53, belge 35: Elifba Raporu.

Levent Şahverdi Arşivi

Komisyonun üzerinde durduğu önemli bir nokta da kabul edilen alfabenin uygulama süresidir. Üyeler bu yeni alfabenin 5-15 yıl arasında değişen bir süre içinde uygulanabileceği görüşünde idiler. Falih Rıfkı, komisyon tasarısını Atatürk'e sunduğu zaman, Atatürk'ten aldığı yanıt, Devlet Başkanının bu konudaki seziş gücünü bir kez daha ortaya koymuştur. Falih Rıfkı, Atatürk ile arasında geçen bu konuşmayı şöyle aktarır : "*Atatürk bana sordu:*

— Yeni yazıyı tatbik etmek için ne düşündünüz?

— Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa mühletli iki teklif var, dedim. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yeni yazılı kısmı artıracaklardır. Daireler ve yüksek mektepler için de tedricî bazı usuller düşünülmüştür.

Yüzüme baktı:

— Bu ya üç ayda olur, ya da hiç olmaz, dedi.

Hayli radikal bir inkılâpçı iken ben bile yüzüne bakakalmıştım.

— Çocuğum, dedi, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman dahi, herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir harp, bir iç buhran, bir terslik oldu mu bizim yazı da Enver'in yazısına döner. Hemen terk olunuverir."[51]

15 Ağustos 1928 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yazdığı bir makalede Yunus Nadi de yeni harf uygulamasının aceleye getirilmemesi görüşünde olduğu belirtmiş ve kesin uygulama için kendisi de on yıldan fazla bir süreye ihtiyaç olduğunu ileri sürmüştür. Atatürk, Yunus Nadi'nin bu görüşüne verdiği uygun bir yanıtla onu da geçersiz kılmıştır.[52]

Tasarının hazırlanmasından kanunlaşmasına kadar geçen süre, kamuoyuna bu değişikliği kolaylıkla benimsetme çalışmalarına ayrılmıştır. Nitekim daha tasarı kanunlaşmadan Atatürk 9 Ağustosu 10 Ağustosa bağlayan gece, Sarayburnu parkında yaptığı tarihî konuşmada, Arap yazısından gelen güçlüğü, halkın bütün emeklerini kısırlaştıran çorak bir yolda yürümeye benzeterek konuşmasını şu sözlerle bitirmiştir: "*Bir milletin bir hey'et-i içtimaiyenin (toplumun) yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez, bundan insan olanlar utanmak lâzımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türkün seviyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin (geçmişin) hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz (düzelteceğiz).*"[53]

---

[51] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya, Atatürk Devri Hatıralar*, Dünya yay.: 5, C. II, S. 405-406.

[52] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, s. 37-38 belge 22, s. 39-40 belge 23.

[53] *Atatürk'ün Maarife Ait Direktifleri, Maarif Vekâleti Ana Programı Hazırlıklar Serisi* :1, İstanbul 1939, s. 28; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, Ankara 1959, s. 253.

Levent Şahverdi Arşivi

Bundan sonra 11-29 Ağustos 1928 tarihleri arasında yine Atatürk'ün başkanlığında alfabe uygulaması ile ilgili toplantılar yapılmış, bu toplantılarda Alfabe Encümeninin hazırladığı taslak doğrultusundaki ilkeler, Başbakan İsmet Paşa (İnönü) tarafından 3 madde hâlinde basına açıklanmıştır. Bundan sonraki günler ve haftalar (23 Ağustos-21 Eylül) Atatürk'ün yeni Türk alfabesini öğretmek için bizzat önderlik ettiği yurt gezilerine ayrılmış ve eğitim seferberliği başlatılmıştır.[54] 1 Kasım 1928 tarihinde de tasarı yasalaşmış ve 3 Kasım 1928'den başlayarak yürürlüğe girmiştir.

Görülüyor ki Lâtin alfabesi temelindeki ulusal Türk alfabesinin yürürlüğe girmesiyle, dil ve kültür tarihimizin çetin bir dönüm noktası başarıyla aşılmıştır. Yazı devrimi, plânlı ve düzenli bir sosyal değişimin mükemmel bir örneğini ortaya koymuştur. Getirdiği sonuçlar bakımından kültür yaşamamızda verimli gelişmeler sağlamıştır. Bu başarının yurt dışındaki yankıları da ilgi çekicidir. İngiliz gazeteleri bu değişikliği okuyucularına "*Türkler topyekûn bir kültür seferberliği başlattılar*" başlığı ile duyurmuşlardır.[55]

Dil Devrimi

9. Dil Devrimi, yukarıdaki bölümlerde açıklandığı üzere, Türk toplumunun tarihî ve sosyal ihtiyaçlarının gerekli kıldığı sağlam bir yönlendirme hareketi, bilinçli bir devlet icraatıdır. Yazı Devrimi'nden sonra dili yönlendirme çalışmalarına duyulan gereksinim, kendini daha belirgin biçimde ortaya koymuştu.

1929 yılında okullardan Arapça ve Farsça derslerinin kaldırılmasıyla gazeteciler ve yazarlar, ellerinden geldiğince bu dillerin sözlerini kullanmaktan kaçınıyorlardı. Ancak, önlerinde Türkçe sözler için başvuracakları bir sözlük bile yoktu. Bu nedenle, daha önce alfabe tasarısını hazırlamak üzere görevlendirilmiş olan komisyon *(Dil Encümeni)*, bu kez yeni üyelerle güçlendirilerek ve *Dil İstişare Hey'eti* adını alarak bir sözlük hazırlama işiyle görevlendirilmişti. Hey'etin yeni üyeleri Ahmet Rasim, Reşat Nuri, Celâl Sahir, Velet Çelebi, İsmail Hikmet (Ertaylan), Besim (Atalay), İbrahim Necmi, Hamit Zübeyr, Hasan Fehmi, İshak Refet, Mehmet Baha ve Yaşar Beyler ile Etnoğrafya Müzesi Müdürü Gyula Mézsáros gibi edebiyat ve düşünce adamlarıydı. Toplantıları Talim Terbiye Hey'eti Başkanı Mehmet Emin (Erişirgil) yürütüyordu. İstişare Hey'etinin önünde duran en ivedili işler, bir

[54] Ayrıntı için bk. *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, s. 51-106; *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, 4. bölüm, s.. 51-106 arasındaki belgeler.
[55] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 31.

Levent Şahverdi Arşivi

imla lügati ile bir sözlük ve gramerin hazırlanması ve ihtiyaç duyulan terimlere Türkçe karşılıklar bulunması idi.

1928 yılı sonunda, terimlerin Türkçeleştirilmesi işini görüşmek üzere İstanbul Dârülfünununda, 15 üye, Dârülfünun Emini Prof. Dr. Neşet Ömer'in başkanlığında toplanmış ve hazırlanan karşılıklar Ankara'daki Dil İstişere Hey'etine gönderilmişti.

Dil İstişare Hey'eti, ilk iş olarak eski Dil Hey'etinin ele aldığı *İmlâ Lügatı*'nı tamamlamaya çalışmıştır. Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'si ile Mehmet Baha'nın *Yeni Türkçe Lûgat*'ı temel alınarak hazırlanan ve 2500 sözden oluşan *İmlâ Lûgatı* 1928 yılının Aralık ayı sonunda piyasaya sürülmüştü. Bu lügat 1941 yılına değin okullarda ve devlet dairelerinde kullanılmıştır. 1928–1932 yılları arasında dille ilgili bazı yayınlar da yapılmıştır:

Ali Ekrem'in, dili arılaştırma konusunda, tutucu nitelikteki *Lisanımız,* Yusuf Ziya (Ortaç)'nın, dil karşılaştırmaları yapan *Yunandan Evvelki Türk Medeniyeti,* İshak Refet (Işıtman)'in, tartışma niteliğindeki *Dil Kavgası* adlı kitap ve yazıları gibi.[56] Ama bunlar içinde en ilgi çekici olanı, Sadri Maksudî (Arsal)'nin, Türk Ocakları yayın dizisi içinde yayımlanmış olan *Türk Dili İçin: Geçmişteki, Bugünkü ve Gelecekteki Yazı Dilimiz* adlı kapsamlı kitabıydı. Türk dilini düzeltme ve geliştirme yollarını göstermek üzere yazılmış olan bu kitap, daha önce belirtildiği üzere Atatürk'ün ilgisini çekmiş ve iç kapağına dil ile ulus arasındaki bağlantıya işaret eden, dilin bilinçli olarak işlenmesi gereğini vurgulayan ünlü öz deyişini eklemişti. Bu öz deyiş daha sonra 1932 yılında yapılacak girişimlerin temeli niteliğindedir.

17 Şubat 1929 tarihinde Ankara'da Başbakan İsmet Paşa'nın başkanlığında yapılan ve Talim Terbiye Hey'eti üyelerinin, Dil Hey'etinin, Darülfünûn müderrislerinin ve Güzel Sanatlar Akademisi temsilcilerinin katıldığı toplantıda, bir *Türk Söz Kitabı'*nın hazırlanması karar altına alınmıştı. Öte yandan *Dil Hey'eti, Larousse'*u temel alarak Fransızcadan Türkçeye bir sözlük hazırlama çalışmalarına da başlamıştı.[57] Ancak, bu iş ile uğraşacak kişiler, Türk dili üzerinde özel hazırlığı olan kimseler değildi. Sayıları da sekiz-onu geçmeyecek kadar azdı. Ayrıca, üyeler arasında hazırlanacak sözlüğün niteliğine dayanan bir takım görüş ayrılıkları da vardı. Bu arada tahsisatının da kesilmesiyle Dil Hey'eti, 1931 yılında çalışmalarını verimli bir sonuca ulaştıramadan dağıldı. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu dönemdeki çalışmaları

---

[56] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 33.

[57] Ayrıntılar için bk. Falih Rıfkı Atay, *Çankaya-Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar,* İstanbul 1969, s. 468 ve öt.; Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* s. 59-60; Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 32-33.

Levent Şahverdi Arşivi

metotsuz, bilimsel bir dayanağı olmayan çalışmalar olarak nitelendirmiştir.[58] Oysa, Türk Dilinin Tanzimat Döneminden beri bir türlü çözüme götürülemeyen imla, gramer, sözlük ve terim gibi konuları ivedilikle ele alınmayı bekliyordu. Bunları geçici komisyon ve hey'etlerle yürütmek olanaksızdı. Dil işlerini düzene sokacak sürekli bir kuruluşa ihtiyaç vardır.

Öte yandan Atatürk, 1929 yılından beri tarih ve dil konuları ile daha yakından ilgileniyordu. Batı kaynaklarını okuyup inceledikçe, bu kaynaklarda, Türklerin sarı ırktan gelme, medeniyetsiz bir kavim olduğu biçiminde yanlış ve kasıtlı yorumların yer aldığını görüyordu. Sakat bir tarih görüşü ile beslenmiş olan bu dünya karşısında bize düşen görev, tarihimizin gerçek yapısını ortaya koyacak çalışmalar yapmaktı. Ancak bu türlü çalışmalarla Avrupalının kafasındaki gerçeğe uymayan yanlış kanı silinebilir, ulusal tarihimize ilişkin yanlış ve eksik bilgiler düzeltilmiş olurdu. Türk ulusuna ve Türk gençliğine de tarihî geçmişi gerçek çizgileriyle tanıtılabilirdi.[59] İşte bu düşünce iledir ki daha önce Türk Ocakları bünyesinde kurulan[60] *Türk Tarihi Tetkik Hey'eti;* 12 Nisan 1931'de *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* (bugünkü *Türk Tarih Kurumu*) adını aldı ve çalışmalarını özel bir dernek olarak sürdürdü.

1932 yılının Temmuz ayında toplanan Türk Tarih Kurultayında Türk tarih tezi açıklandı. Tarih alanında yapılan geniş araştırmalara, antropoloji, arkeoloji bilimlerinin elde ettiği sonuçlara dayanan bu tezdeki temel görüş, Türk ulusunun tarihinin şimdiye kadar sanıldığı gibi yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinden ibaret olmadığı, çok daha eskilere uzanan bir derinliği bulunduğu biçimindeydi. Atatürk Türk tarihi ile ilgilenirken incelediği eserlerde gözüme ilişen bazı kayıtlar ve bilimsel görüşler, onun düşüncesini, Türk tarihine koşut olarak Türk dilinin de zengin kaynaklarının bulunduğu noktasına yöneltiyordu. Türk tarihi nasıl Osmanlı tarihinden ibaret değilse, Türk dili de yalnız Osmanlı dilinden ibaret değildir. Kaldı ki, 1900-1914 yılları arasında A. von Le Coq, Sir Aurel Stein gibi Avrupalı bilim adamlarınca Orta-Asya'da yapılan kazılarda, İslamlık öncesi döneme ait yüzlerce sandık dolusu dil malzemesi elde edilmişti. Kurultayda ele alınan tarih konuları ister istemez beraberinde Türk dili ile ilgili konuları da gündeme getiriyordu. Türk tarihinin araştırılıp incelenmesi, Türk dilinin karanlık dönemlerini de aydınlatmış olacaktı. Dolayısıyla Atatürk tarihin dile dilin de tarihe yön vereceği görüşünde idi. Medeniyeti incelenen Türk kavimlerinin dil varlığı ihmal edilemezdi. Öte

[58] "Yakup Kadri Karaosmanoğlu Dil Devrimini Anlatıyor", *Türk Dili,* C. XIII, S. 134 (Kasım 1962), s. 92.

[59] Afet İnan, *age.*, s. 184; Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 61-62; Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Türk Tarih Tezi", *Atatürk ve Devrim* (Konferans ve makaleler), Ziraat Bankası yay., Ankara 1980, s. 59.

[60] Afet İnan, *age.*, s 185.

Levent Şahverdi Arşivi

yandan dil konusu başlı başına ele alınması gereken bir konuydu. Afet İnan, Atatürk'ün bu konudaki düşüncesini şöyle aktarmıştır: "Tarih Kurultayının bitmek üzere olduğu günlerde, dil incelemeleri için ayrı bir teşekkülün lüzumu üzerine bana sorular sormaya başlamıştı. Benim bu hususta cevabım şu olmuştu: 'Dil tarihten ayrı metot ile incelenmesi gereken bir konudur."[61]

Kurultayda seçilen *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*nin üyeleri 11 Temmuz 1932 günü Atatürk tarafından köşke davet edilmişlerdi. Akşam üzeri toplantıya köşke Ruşen Eşref Bey de Gazi'nin özel konuğu olarak çağrılmıştı. Bu toplantıda gelecek yıla yetiştirilecek büyük tarih kitabı ile ilgili görüşmeler yapılırken Atatürk orada bulunanlara *"Dil işlerini düşünmek zamanı geldi ne dersiniz"* sorusunu yönelterek *"Öyle ise Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ne kardeş bir de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulsun"* demiş ve hemen kurulma kararı alınmıştır.[62]

Böylece 12 Temmuz 1932 tarihinde bu cemiyetin kurulması ile[63] *Dil Devrimi* de resmî olarak başlatılmış oldu.

Türk Dili Tetkik Cemiyetinin ilk taslağını da 1932 yılının 11 Temmuz gecesi yine Atatürk çizmiştir. Bu taslağa göre Cemiyette "sözlük-terim", "gramer-sentaks", "etimoloji" ve "dil bilimi" çalışmaları yapılacaktı. Hazırlanan tüzükte Cemiyetin amacı: "*Türk dilinin öz güzelliğini meydana çıkarmak, onu dünya dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmek"* olarak belirtilmişti. Dil konusunun çeşitli katkılarla olgunlaştırılabilmesi ve dil devasının halka maledilebilmesi için belirli aralıklarla dil kurultaylarının toplanması da kabul edilmişti.

Afet İnan, Atatürk'ün, çizdiği şema biçimindeki taslakta yer alan konular üzerindeki görüşlerini daha değişik bir yaklaşımla[64] şöyle açıklamıştır: "*Atatürk'ün Türk dili için hedefi iki cepheli olmuştur:*

1. *Türk dilinin sadeleşmesi, halkın konuşma dili arasında bir birlik ve ahenk kurulması, konuşma, edebiyat ve bilim dilimizin kesin kurallarla tespit edilerek tarihî metinlerden ve yaşayan halk lehçelerinden taramalar, derlemeler yaparak bir kelime ve terim hazinesi vücuda getirilmesi.*

---

[61] Afet İnan, "Türk Dil Kurumunun Kuruluşu Üzerine", *Türk Dili,* C. 6 (S. 69) (Haziran 1957) s. 479.

[62] Ruşen Eşref, "Türk Dili Tetkik *Cemiyetinin* Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar", *Türk Dili Bülteni,* S. 2 (Eylül 1933), s. 1-2; *Türk Dili Tetkik Cemiyetinin Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hatıralar,* TDK yay., 2. bs., Ankara 1943 s. 10 ve öt.; Afet İnan, *age.*, s. 207, 208; M. Şakir Ülkütaşır, "Türk Dil Kurumunun Dünü ve Bugünü", *Türk Dili İçin,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., C. 1. Ankara 1966, s. 110.

[63] Ruşen Eşref, *agm.*, s. 3; Afet İnan, *agm.*, s. 479; Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 33.

[64] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 34

Levent Şahverdi Arşivi

Bunların başarılması zaman ve yeni bir kurulun sürekli çalışmalarına ihtiyaç gösteriyordu.

2. *Dil incelemelerinde ikinci hedef, tarihî araştırmalarda belge olan, ölü veya eski dillerin metotlu bir şekilde incelenmesi ve mukayese edilmesi"*[65]

Atatürk resmî işlemlerin tamamlanması için cemiyetin başkanlığına Samih Rifat'ı; genel yazmanlığına da Ruşen Eşref'i getirmiştir. Üyelikler için Ruşen Eşref'in önerisi ile Yakup Kadri ve Celâl Sahir uygun bulunmuştur.

Atatürk'ün, Türk dili konusundaki bütün düşünce ve konuşmalarıyla bu yönde alınan kararlar göz önünde bulundurulunca dil devrimi ile ulaşmak istediği hedefler şu noktalarda özetlenebilir:

1. Dilimizi, Osmanlıcanın Türkçeye zarar veren pürüzlerinden ayıklamak; yazı dilinden, Türkçeye yabancı kalmış olan ögeleri atmak,

2. Aydınların dili ile halkın dili; konuşma dili ile yazı dili arasındaki Osmanlıca dolayısıyla ortaya çıkmış olan açıklığı kapatarak, dile ulus varlığı içinde birleştirici ve bütünleştirici bir varlık kazandırmak,

3. Türk diline, yapı ve özelliklerine uygun ulusal bir gelişme yolu çizebilmek,

4. Türkiye Cumhuriyetinde, öğretim birliğine koşut olarak eğitimi millîleştirmek ve öğretimi millî terbiyenin gerekli kıldığı bir millî eğitim diline kavuşturabilmek,

5. Türkçenin güzellik ve zenginliklerini ortaya koyabilmek ve onu dünya dilleri arasındaki değerine yaraşır bir düzeye ulaştırabilmek için, dilimizi bir bilim kolu olarak ele almak ve üzerinde kaynaklarına inen derinlemesine araştırma ve incelemeler yapmak,

6. Dile, söz türetme olanakları bakımından işleklik kazandırarak, Türkçeyi ulusal kültürümüzün eksiksiz bir anlatım aracı yapabilmek; uzun vadede çağdaş medeniyet düzeyinin gerekli kıldığı bütün söz ve kavramları karşılayabilecek işlek ve zengin bir kültür dili durumuna getirebilmektir.[66]

*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*nin kurulmasından ve yapılanma işlerinin tamamlanmasından sonra, artık sıra Türkçeyi çizilen yöndeki hedefe ulaştıracak uygulama çalışmalarına gelmişti.

Cumhuriyet dönemindeki dil çalışmaları, dil devrimi ile ilgili çalışmalar ve bilimsel çalışmalar olarak ikiye ayrılabilir.

Dili özleştirme yönündeki çalışmaları birbirinden ayırıcı bazı özellikleri dolayısıyla kendi içinde üç alt döneme ayırmak uygun olur. Bunlar bir

---

[65] Afet İnan, *agm.*, s. 479.

[66] Zeynep Korkmaz, "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", *agd.*, s. 18.

Levent Şahverdi Arşivi

kurultaydan ötekine uzanan ve 1932-1934, 1934-1936 ve 1936-1938 yıllarını içine alan kısa dönemlerdir.

Birinci Türk Dil Kurultayı ve 1932-1934 Dönemi

10. Atatürk, *Türk Dili Tetkik Cemiyeti*nin yüklendiği işi başarabilmesi için önce bir kurultay toplanmasını istiyordu. Ele alınacak konular ve hazırlanacak program taslağı, bu kurultayda uzmanların, yazarların, şair, gazeteci ve öğretmenlerin görüşüne sunulmalı, tartışılmalı, bütün millet dil işi ile ilgilendirilmeli ve program olgunlaştırıldıktan sonra uygulamaya alınmalıydı.[67] Bunun için yaz tatili dolayısıyla gittiği Yalova'dan İstanbul'a geçerek konunun ayrıntıları ile bizzat ilgilenmiştir. Kurultayda dil tezini anlatıp savunmak üzere de Samih Rifat, Ruşen Eşref, Ragıp Hulusî, Reşat Nuri, Dr. Saim Ali, Celâl Sahir, Ahmet Cevat, Ali Canip, Hasan Âlî, İhsan (Sungu) ve Yakup Kadri'den oluşan bir kurul seçilmiştir. Bu kurul, kurultayda konuşulacak başlıca konuları üç başlık altında toplamıştır. Bunlar: 1. Dilin kökeni, 2. Türk dilinin bugünkü durumu ve çağdaş ihtiyaçları, 3. Türk dilinin gelecekteki gelişmesi idi.

Yapılan hazırlıklardan sonra *Birinci Türk Dil Kurultayı* 26 Eylül-4 Ekim 1932 tarihleri arasında Dolmabahçe Sarayında toplandı. Davetliler arasında dil işiyle uğraşanlar dışında Abdülhak Hamit, Samipaşazade Sezai, Halit Ziya, Cenap Şehabeddin, Hüseyin Cahit, Hüseyin Rahmi, Ahmet Haşim, Ahmet Rasim, Falih Rıfkı ve Yunus Nadi gibi dönemin ünlü şair ve yazarları da vardı. Kurultayda yapılan çalışma ve tartışmalar sırasında en çok tepki çeken konu, Hüseyin Cahit (Yalçın)'in, dile zorlama yapılamayacağı ve onun kendi doğal gelişme seyrine bırakılması yönündeki görüşüydü. Bu görüş daha önceden de biliniyordu. Hatta Falih Rıfkı da Hüseyin Cahit'inkine yakın düşüncelere sahip olduğu için, Atatürk tarafından, Hüseyin Cahit'in görüşüne katılarak ona yanıt vereceklerin cesaretini kırmaması istenmişti.[68] Hüseyin Cahit'in büyük tartışma doğuran görüşlerine; Ali Canip, Fazıl Ahmet, Hasan Âli, Samih Rıfat zıt yöndeki düşüncelerle karşılık vermişlerdir.

Kurultayda alınan kararlar, çalışmaların boyutunu ortaya koyar nitelikteydi. Yapılması gereken işler, Türkçenin bir yandan Sümer, Eti gibi en eski dillerle, bir yandan Hint-Avrupa ve Samî dilleriyle karşılaştırılması, Türkçenin tarihî gelişmesinin ortaya konması karşılaştırmalı dil bilgisinin

---

[67] Ruşen Eşref (Ünaydın), *agm.*, s. 7.

[68] Birinci Türk Dil *Kurultayının* ayrıntıları ile ilgili bilgiler için bk. Falih Rıfkı Atay, *age.*, s. 475; *Türk Dili*, S. 5 (Temmuz 1933), s. 1-2; Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 65-71; Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 34-35.

Levent Şahverdi Arşivi

yazılması, Türkçe sözlük çıkarılması, lehçe ve terim sözlüklerinin hazırlanması biçiminde sıralanmıştı. Aslında bunlar bilimsel temelde büyük hazırlıklar ve uzun zaman isteyen konulardır. Bu işlerin yürütülmesi için Kurultayca seçilen Merkez Hey'eti görevlendirilmişti. Bu hey'et 17 Ekim 1932 tarihli bildirisinde[69] gerçekleştirilecek işleri şöyle sıralamıştır:

1. "*Türk dilinin millî kültürümüzün eksiksiz ifade vasıtası hâline getirmek; Türkçeyi muasır (çağdaş) medeniyetin önümüze koyduğu bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir mükemmelliyete erdirmek".*

2. *"Yazı dilinden Türkçeye yabancı kalmış unsurları atmak; halkçı bir idarenin istediği şekilde halk ile münevverler (aydınlar) arasında birbirinden mahiyetçe ayrı iki dil varlığını ortadan kaldırmak ve temel unsurları öz Türkçe olan millî bir dil yaratmak."*

Bu işlerin başarılması için de halk ağızlarından derlemelere dayanan bir sözlük ile Türk lehçeleri sözlüğünü hazırlamak, Türkçenin yapı ve işleyiş kurallarını ortaya koymak, dilimizin belkemiği durumundaki terimleri, batı dillerindeki yüksek kavramları karşılayabilecek biçimde hazırlamak, bütün bunları yaparken en güzel, en uyumlu Türkçeye bağlı kalmak ilkesinden uzaklaşmamak ilkesi de benimseniyordu.[70]

Bu dönemdeki uygulamalara damgasını vuran en belirgin özellik, bütün ülkede bir dil seferberliğinin başlatılmış olmasıdır. Bu dil seferberliği illerde ve ilçelerde; vali, kaymakam gibi en üst düzeyde mülkiye âmirlerinin başkanlık ettiği bir kurulca yönlendiriliyordu. Ancak, Cemiyet'te bu işleri yürütecek bir bilim kadrosu bulunmadığı için çalışmalar, öğretmenler başta olmak üzere, yurdun her köşesindeki gönüllü aydınlarla yürütülüyordu. Yapılacak iş Şemsettin Sami'nin *Kamûs-ı Türkî* adlı eseri taranarak çıkarılan liste hâlindeki Arapça, Farsça sözlere Türkçe karşılıklar bulmaktı. Bunun için hem halkın konuşma dilinden yararlanılacaktı. Hem de yazılı eski kaynaklarımızdan ve Türkiye dışı lehçelere ait eserlerden taramalar yapılarak bulunan karşılıklar Cemiyetin Merkez Hey'etine gönderilecekti.

Derleme ve tarama yoluyla elde edilen fişler[71] bir süzgeçten geçirilerek 1934 yılında 1310 sayfalık iki cilt hâlinde *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* adıyla yayımlanmıştır.

Derleme ve tarama işleri ile ilgili çalışmalar yapılırken bir yandan da dile hangi ölçüler ile el atılacağı hususu tartışılıyor ve çeşitli öneriler ortaya atılıyordu. Bu arada Türkçenin hiçbir yabancı söze ihtiyacı olmadığı görüşünde

---

[69] *Türk Dil Kurultayı Müzakere Zabıtları,* s. 455-456; *Türk Dili Belleten* S. 3 (1933).

[70] Uriel Heyd, *Language Reform in Modern* Turkey, Jerusalem 1954, s. 19.

[71] Bu konudaki çalışmaların ayrıntıları, Merkez Hey'etine gelen fişlerin sayı ve nitelikleri için bk. Nail Tan, *Kuruluşunun 70. Yıldönümünde Türk Dil Kurumu,* TDK yay., Ankara 2001, s. 11-13.

Levent Şahverdi Arşivi

direnenler de vardı. 1932 yılından sonra devrim coşkusu ile, niteliğine daha önce işaret ettiğimiz "tasfiyecilik" görüşü ağır basmış ve ön plâna geçmişti. Eğer Türkçe iddia edildiği gibi hiçbir yabancı dilden söz almayı gerektirmeyecek kadar zengin ise, halk ağızlarından ve yazılı kaynaklardan aktarılacak sözlerle yabancı sözlerin yerleri doldurulabilirdi. Bu yol neden denenmesindi? Elbette denenebilirdi.[72] Zaten *Tarama Dergisi* de bu amaçla hazırlanmıştı. Denemeden çekinmeyen bir devrimci olan Atatürk, bu görüşü uygulamaya aldırdı. O, Türkçe karşılıkların kullanıldığı yazılar yazılmasını istiyordu. Hatta böyle bir denemeye kendi demeç ve konuşmalarında bile başvurduğu olmuştur. 3 Kasım 1934 tarihinde, İsveç veliaht prensi Gustav Adolf'u Çankaya köşkünde ağırlarken yaptığı aşağıdaki konuşma bunun tipik bir örneğidir: Atatürk'ün Cumhuriyet Türkçesinde Arapça, Farsça yahut yabancı asıllı kelimelere karşı yapılan tasfiyecilik hareketindeki kanaati budur. Bunu hepiniz biliyorsunuz.

Bu durumu nasıl düzeltmek lâzım. Atatürk hayatı boyunca girmiş olduğu hiçbir muharebeden ve hiçbir savaştan mağlûbiyet almayan ender komutanlardandır. Onun hayatında hiçbir cephede mağlûbiyet yoktur, dil cephesinde de mağlûp mu olacaktır. Hayır. Onda da galip olmak için yol arayacaktır. Onun için yolunu bulmak istiyor. 1934'te başka bir emir veriyor. Ancak bu emrini vermeden önceki mesajını size okumak istiyorum. *"Dil Bayramından ötürü Türk Dili Araştırma Kurumu Genel Özeğinden, ulusal kurumlarından, türlü orunlardan birçok kutunbitikler aldım. Gösterilen güzel duygulardan kıvanç duydum. Ben de Kamuyu kutlularım"* Gazi Mustafa Kemal.

Atatürk, *Tarama Dergisi*'ndeki karşılıklarla yazılan ve içerisinde 35 öztürkçe kelime kullanılan ilk nutkunu ise 3 Kasım 1934 tarihinde Çankaya Köşkü'nde İsveç Veliahdı Prens Güstav Adolf (Kral VI. Güstav)'un şerefine verdiği ziyafette şu şekilde okuyordu. Agâh Sırrı Levent'in *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara, 1960, s. 424–426) adlı eserinde yayımladığı nutuk metni:

Altes Ruvayâl,

Bu gece ulu konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken, duygum, tükel özgü bir kıvançtır.

Burada kaldığınız uzca sizi sarmaktan hiç durmayacak ılık sevgi, bu yurta, yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankusunu bulacaksınız.

İsveç-Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, onu, bu iki ulus, ünlü, sanlı özlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır.

---

[72] Falih Rıfkı Atay, *age.*, s. 425.

Levent Şahverdi Arşivi

Ancak, daha başka bir alanda da onlar erdemlerini o denli yaltırıklı yöndemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özence değer değildir.

Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar, bu gün, en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar: baysal utkusu.

Altes Ruvayâl,

Yetmiş beşinci doğum yılında oğuz babanız bütün acunda saygılı bir sevginin söyüncü ile çevrelendi. Genlik, baysal içinde erksürmenin gücü işte bundadır.

Ünlü babanız yüksek kralınız Beşinci Güstav'ın gönenci için en ısı dileklerimi sunarken, Altes Ruvayâl Prenses İngrid'in esenliğini, tüzün İsveç ulusunun gönencine, genliğine içiyorum.[73]

Bu konuşmada geçen *tükel* "tam", *uz* "süre", *süerdemlik* "askerî fazilet ve hüner", *yaltırıklı* "nurlu, aydınlık", *bitim ucu* "nihayet", *baysak* "huzur" gibi sözler derleme veya tarama yoluyla *Dergi*ye girmiş olan sözlerdir. Ancak, elde edilen sonuç bekleneni vermemiştir. Çünkü, *Tarama Dergisi*ne derleme ve tarama yoluyla, yani halkın katkısı ile alınmış olan malzeme, dilcilik açısından ciddî bir değerlendirme ve sınıflandırmadan geçirilmediği için doyurucu olmamış ve bir dil kargaşasına yol açmıştır. Bu kargaşanın sebepleri iki önemli noktada toplanabilir:

a. *Tarama Dergisi*nde yer almış olan Osmanlıcadan, Türkçeye söz karşılıkları, yalnız Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmence gibi Oğuz Türk Lehçeleri grubundan sözleri içine almıyordu. Tarihî gelişme koşulları bakımından birbirinden çok önce ayrılmış ve dil yapıları bakımından da farklı gelişme yolları izlemiş bulunan Çağatay, Kıpçak, Altay vb. lehçe gruplarından gelen sözleri de içeriyordu. Böylece, Türkiye Türkçesine özgü sözler ile ona aykırı söz ve şekillerin sözlükte iç içe girmiş olması herkesçe yadırganıyor ve dili ister istemez bir karışıklığa sürüklüyordu.

b. *Tarama Dergisi*nde Osmanlıca bir söz için çok kez üç beşten başlayıp on beş-yirmiye kadar uzanan karşılıklar yer alıyor ve bunların hiçbiri daha önceki yazı dilimizde bulunmuyordu. Yazarların, gazetecilerin ve memurların, yazılarında bu sözlere gelişigüzel yer verilmiş; bunların seçim ve kullanılışlarında bir birliğin gözetilmemiş olması, dil seferberliğini bir çıkmaza doğru sürüklüyordu. Nitekim her yazar, yazısını önce eski dil ve üslupla yazıyor. Burada keyfî bir seçim söz konusu olduğundan söz gelişi bir *kanun*

[73] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, Ankara 1959, s. 227-229; Zeynep Korkmaz, *age.*, (Belgeler), s. 406, Belge nu:108.

Levent Şahverdi Arşivi

sözünün yerine *cosun, cosuk, çozal, nom, öñdü, salım, tere, tozak, töre, tura, tutum, türük, tüzük, ülgü, yargu, yasa, yosun* gibi pek çeşitli karşılılar gelebiliyordu.[74] Yazılan yazılarda *kalem* sözü için *çizgiç, kamış, kavrı, sızgıç, yağuş, yazgaç, yuvuş*;[75] *akıl* sözü için *an, ang, anlayış, arga, ay, ayla, baş, bilig, bilgü, bögüş, düşünme, es,is, kapar, kıygı* vb. 28 karşılık[76] bulunuyordu. Bu durum, uygulamanın, bilgi ve yöntem bakımından hazırlıklı kimseler elinde yürütülmemesinden kaynaklanan bir aksaklığı ortaya koyuyordu.

Bu uygulama aksaklığının dil gerçeklerine ters düşerek dili bir çıkmaza doğru sürüklediğini gören Atatürk, aşırı yöndeki denemelerin önünü kesmiş, bu yoldaki görüşünü şöyle dile getirmiştir: "*Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığını söyleyenlerin iddiasını tecrübe ettik. Dili bir çıkmaza sokmuşuzdur. Maksatlarımızı anlatamaz olmuşuzdur. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır! Biz daha önce kurtarmaya bakalım."*[77]

Yalnız, şurasını da belirtmek gerekir ki o zaman önerilip de *Tarama Dergisi*nde geçmiş *ana yol, armağan, aydın, duyum, katıksız, olağan, olgun, onarmak, onay, ondalık, oturum, tüketmek*[78] gibi pek çok sözün zamanla dilde tutunduğu görülmektedir. Bu tutunmanın nedeni, bu sözlerin Türkiye Türkçesinin halk dilinde yaşayan sözler olmasıdır.

Dönemin verimli bir kararı da Türk dilinin tarihî devirlerine ait eserlerin yayımlanması ile ilgili karardır. Daha önce batıda yayımlanmış olup da daha sonra bizde de yayımlanan bir kısım Uygurca metinleri, Veled Çelebi'nin *Atalar Sözü*'nü, *İbni Mühenna Lûgati* indeksini, Şeyh Süleyman'ın *Lûgat-ı Çağatay*'ını, *Kitabü'l İdrak li-Lisânül Etrâk* sözlüğünü, Reşit Rahmeti Arat'ın Prusya Bilim Akademisince bastırılmış olan *Oğuz Kağan* kitabının yeniden Türkçe olarak basımını, Hüseyin Namık Orkun'un Köktürk ve Yenisey yazıtlarını *Eski Türk Yazıtları* adıyla, 1934 ve daha sonraki yıllarda yayın alanına çıkaran kararlar, Cemiyetin 1932–1934 döneminde, akademik çalışma yönünde attığı başarılı adımlardır.

Dönemin verimli çalışmalarından biri de 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen Soyadı Kanunu ile getirilen yeniliktir. Bu kanun uyarınca, Atatürk'ün kendisinin *Atatürk* soyadını alması, İsmet Paşa'ya *İnönü* soyadını vermesi ve çevresindekileri ondan birer soyadı istemesi, soyadı uygulamasını birden yaygınlaştırmıştır. Bu uygulama ile eski aile adlarının ve lâkaplarının sonlarında yer alan *Osman-zâde, Uşakî-zâde* gibi birleşiklerdeki yabancı *zâde*

---

[74] Zeynep Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *age.*, s. 233-234 / a, b.
[75] Osman Fikri Sertkaya, *agm.*, s. 551.
[76] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 38.
[77] Falih Rıfkı Atay, *age.*, (1961), s. 451-452.
[78] Halûk Şükrü Akalın, *agm.*, s. 37.

Levent Şahverdi Arşivi

sözleri atılıp yerine *Osmanoğlu, Uşaklıgil* gibi Türkçe anlatım biçimleri konmuştur. Yabancı asıllı lâkaplar taşıyanlar da hemen hemen bütünüyle bu lâkapları atıp yerlerine Türkçe soyadları alarak nüfuslarına işletmişlerdir. Bu uygulama özel adlara bile yansıdığından artık yeni doğan çocuklara Arapça, Farsça adlar yerine *Attilâ, Bilge, Oğuz, Gökhan, Denizhan, Korkut, Timur, Umay, Yuluğ* gibi tarihî ve efsanevî Türk adları verilmeye başlamıştır. Böyle bir uygulama, o dönemdeki Türkçecilik hareketinin halka uzanmış bir belirtisi niteliğindedir. Aynı uygulama yer yer daha sonraki yıllarda da sürmüştür.[79]

Türk Dili İkinci Kurultayı ve 1934–1936 Dönemi

11. 18–25 Ağustos 1934 tarihleri arasında toplanan İkinci Türk Dili Kurultayında, Türk Dili Tetkik Cemiyeti, verilen kararla *Türk Dili Araştırma Kurumu* adını almıştır. Daha sonraki kurultayda da bu ad doğrudan doğruya bugünkü biçimine, *Türk Dil Kurumu*na çevrilmiştir.

Birinci Türk Dili Kurultayında olduğu gibi, bu kurultayda da sunulan bildiriler yine Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri, tarihî yaşayan durumu ile ilgili konulardadır.[80]

Bu dönemde, kurultayın verdiği kararla, daha önceki dönemin derleme ve taramaları bir ayıklamadan geçirilmiştir. Yürütülen çalışmaların akışı şöyledir: İkinci Türk Dili Kurultayından sonra, daha önce yayınlanan karşılıklar kılavuzu üzerinde çalışacak bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon, yabancı sözlerin *Tarama Dergisi*'ndeki karşılıklarını inceleyip her yabancı söze bir tek karşılık gelecek biçimde bir eklemeden geçirmiştir. Karşılığı bulunmayan Arapça, Farsça sözler olduğu gibi bırakılmıştır. Komisyon, *Tarama Dergisi*'ndeki sözler üzerinde yaptığı ayıklamadan sonra, bunları gazeteler aracılığı ile bir de soruşturmaya sunmuştur. Çalışma sonuçları 1935 yılında *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu* ve *Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu* adlarıyla iki küçük kılavuz hâlinde yayımlanmıştır. Bir yandan da söz türetme yollarına başvurularak Türkçe köklerden yeni sözler türetilmeye başlanmıştır. Bu dönem, birinci dönemdeki aşırılık ve karışıklığın bir dereceye kadar dizgine alınabildiği "ılımlı bir özleştirme dönemi" diye kabul edilebilir.

Güneş-Dil Teorisi'nin ilânına kadar süren bu dönem de ortaya koyduğu sonuçlar açısından pek sevindirici sayılamazdı. Çünkü, kılavuzda, Türkçe olmadığı hâlde Türkçe gibi gösterilen ya da yabancı bir dilden sağlıklı bir ölçüye vurulmadan gelişigüzel değiştirilerek alınmış sözler yer alıyordu. Önce

[79] Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 72.

[80] Okunan bildiriler için bk. *İkinci Türk Dil Kurultayı Müzakere Zabıtları ve Tezler*, TDK yay., Ankara 1934, s. 5-6.

Levent Şahverdi Arşivi

bu konuda yalnız Kılavuz Komisyonu çalışırken daha sonra bu çalışmaya Merkez Yönetim Kurulu üyeleri de katılmıştı. Çalışmalar sırasında yine tartışmalar yapılıyor ve kitabın görüş ayrılıkları ortaya çıkıyordu. Bu tartışmalarda en çok üzerinde durulan konu, Arapça ve Farsçadan alınıp da gündelik yaşamda kullanılan yüzlerce sözün, Türkçe karşılıkları daha halk tarafından benimsenmeden dilden ayıklanmasının doğurduğu sıkıntılardı. Zaman içinde Türkçenin potasında eritilerek artık dilin malı olmuş bulunan *devir, devlet, hatır, hükûmet, kalem, kanun, kitap, kuvvet, millet, sabah, akşam* gibi sözler dilden nasıl atılabilirdi? Bu tutum doğru değildi. Gerçi, Cep Kılavuzu'nun ön sözünde, kılavuzun "Yazarlarımıza ve okurlarımıza, Osmanlıcadan Türkçeye geçit devresinde, yol göstericilik edebilmek umudu ile hazırlandığı" belirtiliyordu. Kurum Genel Sekreteri İbrahim Necmi Dilmen, kılavuza *kâtip* yerine *sekreter, müdür* yerine *direktör, nazariye* yerine *teori* ve *timsal* yerine *sembol* gibi sözlerin alınmasını da batı uygarlığını bütünüyle benimsemenin gereğine bağlıyordu.[81] Ama dildeki karmaşanın önü alınamıyordu. Gazetelerdeki dil köşelerinde yayımlanan yazı ve şiirlerde, herkes önerilen sözlerden hangisi hoşuna gidiyorsa, onları kullanıyordu. Yerel gazetelerde de aynı yol izleniyordu. Ne var ki gazetelerde dil köşesi dışında yer alan yazılarda, yeni sözler açısından aynı özen gösterilmiyordu.[82] Hatta bazı yazarlar, yazılarını önce kendi alışageldikleri dille yazıyor, daha sonra bunların yabancı dillerden geçmiş olanlarını Tarama Dergisinden almış oldukları yeni karşılıklarla değiştiriyorlardı.[83]

Yapılan çalışmaları, bu konudaki tartışmaları ve bunların kamuoyundaki görünümünü yakından izleyen Atatürk, bu gibi Türkçeleşmiş ve halkın malı olmuş sözlerden fedakârlık edilmemesi gerektiğini, çıkarılan cep kılavuzlarının, aşırı özleştirmenin, yol açtığı karışıklığı gereğince dizginleyemediğini görüyordu. Onca, kılavuzda yer alan 8000 sözden ibaret bir dil malzemesi ile konuşmak da yazmak da olanaksızdı. Artık sınırlı ve tutarlı bir yol izlemek gerekiyordu. Atatürk, bu konudaki görüşünü Kılavuz Komisyonunun Başkanı olan Falih Rıfkı'ya şöyle açıklamıştır: "Memleketimizin en büyük bilginlerini, yazarlarını bir komisyon hâlinde aylarca çalıştırdık. Elde edilen netice şu bir küçük lûgatten ibaret. Bu tarama dergileri, cep kılavuzları ile bu dil işi yürümez, Falih Bey; biz Osmanlıcadan ve batı dillerinden istifadeye mecburuz."[84]

---

[81] Agah Sırrı Levend, *age.*, s. 420.
[82] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 39.
[83] Falih Rıfkı Atay, "Atatürk ve Özleştirme", *Dünya* gazetesi, 17 Temmuz 1966.
[84] Falih Rıfkı Atay, *age.*, (İstanbul 1969) s. 447.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu sözler, Atatürk'ün yabancı kökenli oldukları hâlde, artık Türkçeleşmiş olan sözlerin dilden atılamayacağı görüşünde olduğunu ortaya koyuyordu. Özleştirme çalışmaları kısa süreli temelsiz önlemler ve gönüllüler ile gerçekleştirilemezdi. Bu iş bir kültür ve bilim işiydi. Bu konuda önce bilimsel hazırlığın yapılması ve dile sinmiş sözler ile daha yabancılık damgasını üzerinden atmamış sözlerin birbirine karıştırılmaması gerekiyordu. Dilden atılacak olanlar, kendi kalıbı ve kuralları ile girerek halkça benimsenmeyip dile yabancı kalmış olan sözlerdir. Nitekim Atatürk'ün birinci dönem sonunda, Kurum Genel Sekreterine dil bayramı dolayısıyla gönderdiği kutlama telgrafı ile[85] bu dönem gönderdiği telgraf arasındaki dil farkı bu durumun açık bir tanığıdır. Gönderilen 2. Telgraf metni şöyledir: "Dil bayramını mesai arkadaşlarınızla birlikte kutladığınızı bildiren telgrafınızı teşekkürle aldım. Ben de sizi tebrik eder ve Türk Dil Kurumuna bundan sonraki çalışmalarında muvaffakiyetler dilerim."[86] K. Atatürk.

Yukarıda özet olarak açıklanan durumlar dolayısıyla Atatürk, 1936 yılından başlayarak tasfiyecilik yönündeki uygulamalara iltifat etmemiştir. Üçüncü Türk Dil Kurultayına getirdiği *Güneş Dil Teorisi* ile bu yolu tıkamıştır. Yalnız, şurasını da açıkça belirtmek gerekir ki, Atatürk dili özleştirmenin gereğine içtenlikle inanmış olduğu için, 1 Kasım 1934 ve 1 Kasım 1935 yıllarının Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmalarında, Türkçe sözlerin başarılı örneklerini vermiştir. Konuşmalarında *anık, albay, yarbay, basım, yayın, belirtmek, berkitmek, Danıştay, Yargıtay, dilekçe, durum, gerekmek, gündem, güvenç, ögünç, önemli, ulus, yöntem* gibi, bugün de severek kullandığımız örneklerin yer alması, yerinde ve sindirerek yapılan uygulamaların ne denli başarılı olabileceğini göstermektedir.[87]

Güneş Dil Teorisi

12. 1934-1936 yılları arasındaki dönem Atatürk'ün aynı zamanda Türkçenin ve öteki dünya dillerinin kökenine eğilme yönündeki çalışmalara ilgi gösterdiği bir dönemdir. Bu dönem sonunda ortaya çıkan en belirgin dil olayı da *Güneş Dil Teorisi*'dir. Güneş Dil Teorisi, Türk dilinin eskiliği ve başka dillere kaynaklık ettiği görüşünün dil bilimi temeline dayandırılabileceği düşüncesinden doğmuştur. İlham kaynağı Viyanalı Dr. Hermann F. Kıvergitsch'in Atatürk'e gönderdiği 41 sayfalık incelemedir.

---

[85] Nail Tan, *age.*, s. 45.
[86] Nail Tan, age., s. 47.
[87] Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 74.

Levent Şahverdi Arşivi

Viyana Üniversitesinde yetişmiş olan Kıvergitsch, sosyoloji ve antropoloji yoluyla elde ettiği bilgileri, S. Freud'un psikanaliz görüşleri ile birleştirerek dil akrabalıklarının araştırılmasında kullanmak istemiştir. Bu konuda hazırlamış olduğu *La Psychologie de quelques éléments des Langues Turgues* (Türk dillerindeki bazı unsurların psikolojisi) adlı Fransızca incelemesinde[88], bulduğu yöntemi; Türk, Moğol, Mançu, Tunguz, Fin, Macar, Japon, Hitit gibi dillere uygulayarak bu diller arasındaki akrabalığı ortaya koyacak kanıtlar aramıştır. Gerçi broşürde *güneş* adı geçmemektedir. Ancak, Güneş-Dil Teorisinin temel kavramlarına rastlanmaktadır. Atatürk tarafından bir not olarak hazırlanan, *Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili*[89] adlı kitapçığın 7. sayfasında bu eserden yararlanıldığı kaydedilmiştir.

Güneş-Dil Teorisi, insana kendi benliğini güneşin tanıtmış olması düşüncesine dayanan bir köken teorisidir. Bu teoriye göre insan dış alandan gelen etkiler altındadır. İlk düşünme güneş ile ilgilidir. O hâlde dillerin doğuşu da güneşe bağlanmalıdır. Güneş saçtığı ışık, verdiği aydınlık ve parlaklık, taşıdığı güç, kudret vb. sayısız nitelikleri ile düşünen insanın kafasında çok yönlü bir kavram olarak belirmiştir. Bu yüzden ilk insanlar bütün maddî ve manevî kavramları birbirlerine güneşe verdikleri tek ad ile anlatmışlardır. Güneş karşısında insanoğlunun ağzından çıkan ilk söz, Türk dilinin kökü olan *ağ* biçiminde çok anlamlı bir sestir. Aradan zaman geçtikçe ses ile anlam arasındaki sembolizme dayanan *ağ* kavramı parçalanıp yeni ses ve sözlerle anlatılan yeni kavramların doğmasına yol açmıştır. Böyle bir teorinin oluşmasında Atatürk'ün çeşitli dil bilimi kaynaklarından elde ettiği görüş ve sonuçların da etkisi olmuştur.[90]

Güneş-Dil Teorisi, pratik bakımdan o yıllarda, Türk tarih ve dil tezlerini beslemiştir. Türk tarih tezine göre, Akdeniz çevresindeki eski kültürler, buralara Orta Asya'dan yayılmıştır. Türk dil tezine göre de Akdeniz çevresindeki kültür dillerine Türkçe öncülük etmiştir. Gerçi Güneş-Dil Teorisi'nin bilimsel bir değeri yoktur. Ancak, böyle bir görüşle beslenmiş olan bu teori, Türk dilinin tarihten önceki çağlara kadar eskiliğini ortaya koyarak Türk ulusuna eski köklü tarihi ile olduğu kadar dili ile de öğünmeyi aşılamak istemiştir. Atatürk, Güneş-Dil Teorisinin dili yüzyıllarca horlanarak küçük görülmüş olan Türk ulusuna manevî bir güç kaynağı olacağı, onda derinlemesine bir tarih bilinci uyandıracağı görüşünde idi. Bu türlü teorilere yer yer başka uluslarda da rastlanıyor. Nitekim Almanlardan Ernst Böhlen, 1922 yılında, Almancayı

---

[88] A. Dilaçar, "Atatürk ve Türkçe", *Atatürk ve Türk Dili*, TDK, yay., Ankara 1963, s. 46-49.

[89] *Notlar*, Ankara, Ulus Basım Evi, 1935, s. 46-49.

[90] Belli başlı dünya dillerindeki akrabalık ve köken konusundaki bazı araştırmalar için bk. Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 76, 77.

Levent Şahverdi Arşivi

Grekçeden daha önceye götüren ve dünya dillerinin anası sayan bir *Ay-Dil Teorisi* ortaya atmıştır.[91] Bunlar teori olarak kaldıkları sürece bilimsel gerçeklerle sürtüşmezler. Ancak, bizdeki Güneş-Dil Teorisinin asıl eleştirilecek yanı, bu teorinin o zamanki Türk Dil Kurumu mensuplarınca, sanki kesinleşmiş bir dil kuralı, dil kanunu imiş gibi dile uygulanmaya kalkışılmış olmasıdır.

Falih Rıfkı Atay, daha sonra bu teoriye göre yapılan etimoloji açıklamalarını "yakıştırma" yoluyla yapılan bir uygulama olarak açıklamıştır.[92] Ama böyle yakıştırma ve zorlama yoluyla yapılan uygulamalar. Bu arada Arapça, Farsça, Fransızca, Sümerce gibi eski ve yeni dillerdeki türlü sözleri Türkçe köklere bağlayan etimoloji ve yayınlar yapılması,[93] bu etimolojilerin üniversite ders programlarında bile yer almış olması, teorinin taşıdığı manevî değeri zedelemiştir. Bu yüzden yurt içinde ve dışında tepkiler uyandırmıştır. Oysa, Güneş-Dil Teorisi, yalnızca bir teori olarak kalmalı, Türk dilini köklendirme bakımından taşıdığı derin anlam yıpratılamamalı idi.

1932-1934, 1935 yılları arasındaki dili özleştirme çalışmaları bir çıkmaza doğru sürüklenince, daha sonra Atatürk bu teoriden pratik bir maksatla da yararlanmak istemiştir. Mademki Türkçe öteki dillere de kaynaklık etmiş bir dildi; o hâlde dilimize girerek benimsenmiş ve Türkçeleşmiş olan yabancı asıllı sözlerin de artık dilden atılmasına gerek kalmamıştı.[94]

Üçüncü Türk Dil Kurultayı ve 1936-1938 Dönemi

13. III. Türk Dil Kurultayı 24-31 Ağustos 1936 tarihleri arasında, yine İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanmıştır. Bu kurultayda en çok üzerinde durulan ve tartışılan konu, Güneş-Dil Teorisi, bu teori temelindeki tezler ve açıklamalardı. İbrahim Necmi Dilmen ve Hasan Reşit Tankut, tezlerini okurken dinleyicilerin örnekleri kolayca izleyebilmeleri için bastırdıkları kitapçıkları da[95] dağıtmışlardı.

---

[91] *Die entstehung der Spraache im Lichte des Mytos*, Berlin 1922.

[92] Falih Rıfkı Atay, "Hatıra: *Hüküm* nasıl kurtuldu?", *Dünya* gazetesi, 16 mayıs 1965. Bu konudaki açıklama ve örnekler için bk. Agah Sırrı Levend, *age.*, s. 427; Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 39, 41.

[93] Naim Hazım Onat, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu I*, TDK yay., İstanbul 1944, *II*, İstanbul 1949; İbrahim Necmi Dilmen, *Güneş-Dil Teorisinin Ana Hatları,* Ulus Matbaası, Ankara 1935; *Güneş-Dil Teorisi Üzerine Ders Notları*. 1936-37 ve 1938 yıllarında gittikçe azalan yayınların tam listesi için bk. Agah Sırrı Levend, *age.*, s. 437-438.

[94] Bu konuda bk. Zeynep Korkmaz, *age.*, s. 75-78; "Güneş Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefleri", *Meydan* dergisi, s. 601-83 (Ocak 1982), s. 23-24.

[95] İbrahim Necmi Dilmen'in *Güneş Dil Teorisinin Ana Hatları Hakkında III. Dil Kurultayına Sunduğu Teze Bağlı Grafikler ve Analizler*, İstanbul 1936, Hasan Reşit Tankut'un *Güneş Dil Teorisine Göre Pankronik Usulle ve Paleo Sosyolojik Dil Tetkikleri Adlı Tezinde Geçen Örnekler,* İstanbul 1936.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu kurultayın önemli bir özelliği, aralarında Dr. Kıvergitsch'in de bulunduğu çok sayıda yabancı bilim adamı ve Türkoloğun da katılmasıdır. Bunlar, D. Ross, J. Deny, F. Giese, A. Bombaci, Rus Bilimler Akademisi üyelerinden A.N. Samoiloviç ve Meşçimov, Lehistanlı Karay Türklerinden A. Zajaczkowski gibi ün yapmış profesör dilcilerdi.

Dil devriminin 1936-1938 yılları arasındaki dönemi, aşırı özleştirme çalışmalarının genellikle olağan dil çalışmalarına, yani yaşayan Türkçeye dönüştüğü bir dönemdir. Bu dönemde terimler, özellikle okul terimleri üzerinde durulmuştur. Atatürk bir yurt gezisi sırasında, Sivas'ta izlediği matematik dersinde, kendisine hâlâ eski terimlerle yüklü bir matematik kitabı verildiği için dönüşünde, okullarda eski terimlere dayalı öğretim biçiminin düzeltilmesi için Millî Eğitim Bakanı Saffet Arıkan'a direktifini vermiş bulunuyordu. 1929 yılından başlayarak okullardan Arapça ve Farsça derslerinin de kaldırılmış olması, öğrencileri körü körüne bir terim ezberciliğinden kurtaramıyordu. Oysa ulusal temele dayanan bir öğretim sisteminde terimlerin de Türkçe olması gerekirdi. Bu yüzden türlü bilim dallarına giren orta öğretim terimleri üzerinde yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarla matematikten başlayarak fizik, kimya, biyoloji, zooloji, botanik gibi müspet bilim dallarına başarılı terimler kazandırmıştır. Hatta Atatürk, bu konuda da çalışmalara öncülük ederek terimleri de kendisine ait olan 48 sayfalık küçük bir geometri kitabı hazırlamıştır.[96] Hazırlanan bütün terimler, 1938 yılında okul kitaplarına da girmiştir. Yapılan yeni terimlerin bir kısmı *açı, boyut, üçgen, beşgen, dikey, düşey, teget, yöndeş, orantı* örneklerinde görüldüğü gibi doğrudan doğruya Türkçe kök ve ek birleşiminden oluşmuştur. Bunlar içinde *eğri, doğru, çap, alan, yamuk, çevre, çember, yöre, yay, taban* gibi sonradan birer terim kavramı kazanmış olanlar da vardır. Türkçeleri bulunmayan veya türetme yoluyla kurulamayan terimler için de Osmanlı Türkçesindeki Türkçeleşmiş sözlere veya batı dillerindeki karşılıklara başvurulmuştur: *cisim, hacim, daire, köşe, geometri, kare, küp, piramit, koni, silindir* gibi. Böylece Osmanlı Türkçesinden gelen *müstatil, müseller, müselles-i mütesaviyü'l-adla, zaviye, zaviye-i kaime* gibi Arapça ve Farsça kurallarla yüklü öğrenilmesi çok güç terimlerin yerlerine *kare, dikdörtgen, üçgen, eşkenar üçgen, açı, iç ters açılar, yay, kiriş* gibi bugün de beğenerek kullandığımız Türkçe terimler almıştır. bu terimlerin bir kısmını da doğrudan doğruya Atatürk kendisi yapmıştır[97]. Atatürk 1938 yılının Meclis'i açış konuşmasında okunan yazısında, o yıl öğretime Türkçe terimlerin yer aldığı

[96] İstanbul 1937; 2. bs. TDK yay., Ankara 1981.
[97] *Dil Devriminin 30 Yılı,* TDK yay., Ankara 1962, s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

kitaplarla başlanmış olmasını, kültür tarihimiz için önemli bir olay olarak kaydetmiştir.[98]

Bu dönemin üzerinde durulması gereken bir başka önemli girişimi de Türk dilinin bir bilim kolu olarak ele alınmasıdır.

Atatürk, 1932-1936 yılları arasındaki başlangıç dönemi çalışmalarının yeterince başarıya ulaşamadığını biliyor ve görüyordu. Bunun başlıca nedeni, çalışmaların bilim kaynağından beslenmemiş olmasıydı. Ancak, şurası da bir gerçektir ki O, dil devrimini başlatmak için yıllarca uzman kişilerin yetişmesini bekleyemezdi. O dönemin koşulları altındaki birbirine bağlı gelişmeler, bu önemli kültür davasına bir an önce el atmayı gerekli kılıyordu. İşte bundan dolayı, Atatürk, çevresinde bu türlü çalışmalara hazırlıklı, yetişmiş eleman sayısının birkaçı geçmeyecek kadar az olmasına rağmen, işe koyulmakta yarar görmüştür. Dolayısıyla o günkü dil çalışmaları, Türk Dil Kurumunun öncülüğünde, dönemin, yürekleri bu davaya hizmet aşkı ile çarpan ünlü şair, yazar ve gazeteciler ile gönüllü aydınların iş birliğiyle yürütülegelmişti. Dil çalışmalarında öncülük görevini yüklenmiş olan bu ekip, aslında, ülkenin sağlam temellere dayanan gelişmiş bir dile sahip olabilmesi için nelerin gerekli olduğunu biliyordu. Bunun tanığı, Birinci Türk Dil Kurultayından sonra mükemmel bir çalışma programının hazırlanabilmiş olmasıydı.[99] Ancak böyle bir programın gerçekleştirilebilmesi oldukça uzun bir süreyi ve yeterli bilimsel hazırlığı gerekli kılıyordu.

Atatürk, ele aldığı bütün işlerde başarıya ulaşmayı ilke edinmiş bir devlet adamıydı. O başarısının kaynağını iki temele bağlıyordu: 1. Sonsuz yurt ve ulus sevgisi, 2. Bilginin ve bilimin desteği.[100] Atatürk'ün ülkesine ve ulusuna karşı duymuş olduğu bu sonsuz sevgi, onu, ulusu için aşılması çetin sorumluluklarla karşı karşıya getirmişti. Öte yandan bilgiye ve bilime verdiği büyük değer de onu Türk tarihinin ve Türk dilinin kaynaklarına kadar inilerek araştırılması amacına yöneltmişti.

Atatürk, Tarih ve Dil Kurumlarını kurduktan sonra, uzun süre onların çalışmaları ve çalışmalarının sonuçları ile yakından ilgilenmişti. Daha bu kurumların çalışmalarının pek başlangıçta olduğu yıllarda bile onların ön çalışmalarından büyük bir kıvanç duymuş bu kıvancını Türkiye Büyük Millet Meclisinin açış konuşmalarında dile getirmiştir[101]. Ancak, bu çabaların sürekli olarak bilim kaynağından beslenmesi görüşündeydi. Dil ve Tarih

---

[98] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 1, 2. bs., s. 411; Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, C. 1, s. 429.

[99] Zeynep Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri" *age.*, (1995), s. 238/14.

[100] Afet İnan, *age.*, s. 301.

[101] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 2. bs., C. 1, s. 377, 398.

Levent Şahverdi Arşivi

Kurumlarındaki çalışmalar yol aldıkça Türk dili ve Türk tarihi ile ilgili konularda gittikçe genişliyordu. O, her iki kurumun daha sağlam temellere oturtulabilmesi, Türk dili ve Türk tarihi alanındaki çalışmaların bilimin gerektirdiği ölçülerle ele alınabilmesi için daha başka koşulların ve olanakların hazırlanması gereğine inanıyordu. Türk dili ve Türk tarihi alanında çözüm bekleyen önemli sorunlar, sözü Dil ve Tarih kurumlarının yapısına, Dil ve Tarih kurumlarının içinde bulunduğu durum ise, konuyu, dil ve tarih konularının hangi ölçülerle ele alınıp işlenmesi gerektiği noktasına dayandırıyordu. Atatürk, her iki Kurumun da batı ülkelerindeki benzerlerinde görüldüğü gibi, akademik çalışmalar yapabilecek bilimsel nitelikte kurumlar olmasını istiyordu. Ancak, bu isteğin gerçekleşebilmesi için, öncelikle, memlekette ulusal dile ve ulusal tarihe bilimsel ölçülerle eğilebilecek gençlerin yetiştirilmesi gerekliydi.[102]

Atatürk, 1932–1935 yılları arasında dil ve tarih çalışmaları süregeldikçe, kendi düşüncesinde, bir yandan da bu çalışmaları sağlam temellere dayandıracak yeni bir yol araştırıyordu. Bunun tek çıkar yolu, doğrudan doğruya bu alanla uğraşacak özel bir fakülte kurmaktı. Gerçi, o daha 1933 yılında eski yöntemlerle öğretim yapan İstanbul Darülfününu lağvettirmişti. Darülfünun, 1 Ağustos 1933'te İstanbul Üniversitesine dönüştürülmüştü. Burada öğretim yenileştirilmiş ve Türk diline gereken önem verilmişti. Yalnız, Atatürk, dil ve tarih konularının taşıdığı ayrıcalık dolayısıyla, sırf bu işleri öğretim ve araştırma konusu olarak ele alacak özel bir fakülte kurmak istiyordu. Onun bu isteği 14 Haziran 1935 günü çıkarılan 2795 sayılı kanunla gerçekleşmiştir.[103]

Yıl 9 Ocak 1936. Tarih ve dil devrimlerinin üzerinden yalnızca dört yıl geçmiştir. İşte bu dört yıl içinde, Atatürk'ün düşüncesinde olgunlaşan bir bilim ocağı da kuruluşunu 9 Ocak 1936 günü bütün yönleri ile gerçekleştirerek öğretime açılmış bulunuyordu.

Ankara Üniversitesinin bu ilk fakültesinin adını da *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi* olarak doğrudan doğruya Atatürk koymuştur. O, bu fakülteyi herhangi bir edebiyat fakültesi olarak düşünmemiştir. Önce bu fakülte yukarıda belirtilen görüş ve tasavvurların bilimsel ölçülerle gerçekleştirilebileceği özel yapıda bir fakülte idi. Bu nedenle adında da kendine özgü bir ayrıcalık bulunmalıydı.

2003 yılında kuruluşunun 67. yılını doldurmuş olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, bugün ulusal kültür değerlerinin ve çağdaş bilim anlayışının simgesi olan, sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir bilim yuvasıdır.

---

[102] Zeynep Korkmaz, *age*., s. 82.

[103] *Resmî Gazete,* 20 Haziran 1935, s. 3033.

Levent Şahverdi Arşivi

Dili Özleştirme Çalışmalarında Atatürk'ten Sonraki Gelişmeler ve 1940–2003 Yılları Arasındaki Dönemler

14. Dili yenileştirme ve Türkçeleştirme konusundaki çalışmalar Atatürk'ten sonraki yıllarda da sürmüştür. 1932–1940 arası yıllarda dil sevgi duyarlığı halka da aşılanmış olduğu için dile halkın ilgisi sürüyordu. 1940–1948–50 arası dönemde çalışmalar yine Türk Dil Kurumunun öncülüğünde yürütülmüştür. Yalnız 1950'li yılardan başlayarak 1982'ye kadar uzanan dönemde, bazı dalgalanmalarla, tıpkı Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde olduğu gibi, ama yeni koşullara göre, birbirine uç sayılabilecek görüşlerin yol açtığı uygulama ve tartışmalar yapılagelmiştir. Bu dönemin gelişme ve tartışmalarını bütün ayrıntıları ile yansıtmak eldeki yayının sınırını aşacağından bunlara kısaca işaret etmeyi uygun buluyoruz:

Atatürk'ten sonraki yıllarda, Dil Devrimi ile ilgili çalışma ve eğilimlerin genel akışı dilde aşırı özleştirmeye yönelmiş bir nitelik taşır. Yazar Nurullah Ataç'ın ve onun yolunu benimseyenlerin başlattığı akım, 1960 sonrası yıllarda daha da belirginleşerek "*öz Türkçecilik*", "*arı Türkçecilik*", "*dilde ilericilik*" veya "*devrimci görüş*" gibi adlar altında hayli aşırı bir tutum sergilemiştir.

Kökeni, itibariyle Türkçe olmayan her sözü dilden atma amacı güden arı Türkçecilik her ne kadar taraftarlarınca dil devriminin Türkçeleşme yolunda daha ileri düzeyde bir devamı gibi gösterilmiş ise de bu amatörce uygulamaları dilcilik açısından Atatürk devrimlerinin özüyle bağdaştırmak güçtür. Bu gidiş, kamu oyunda olsun, bir kısım yazar ve dilciler arasında olsun, büyük tepki ve karşı koymalara yol açmış; yer yer de bu yönde bir aşırılık göstermiştir. Olayların akışı şöyle sıralanabilir:

1945 yılında Türk Dil Kurumunca *Türkçe Sözlük* yayımlanmıştır. Sözlüğün Ön Söz'ünde, daha önce yayımlanmış kamus ve sözlüklerdeki yabancı söz bolluğuna karşı bu sözlükte, yabancı sözlere dilde yaşama hakkının tanınmadığına, dolayısıyla Türkçe karşılıkların benimsendiğine ve bu tutumun "dil devrimi yolunda atılmış bulunan adımın genişliğine" işaret ettiğine ilişkin açıklamalar yer almıştır.[104] Sözlüğün hazırlanmasında benimsenen temel ilkeler dolayısıyla, Şemsettin Sami'nin 1899–1901 yılları arasında yayımlanan *Kamûs-ı Türkî*'sindeki söz varlığı sayısı 26.000 olduğu hâlde, aradan geçen 45 yıllık dönemde dilde kendini gösteren gelişmelere karşılık, Kurumun sözlüğünde bu sayı 15.000 düzeyinde kalmıştır.[105]

---

[104] Türkçe Sözlük, TDK yay., İstanbul 1945, X+670 s.

[105] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 42.

Levent Şahverdi Arşivi

1945 yılında *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu* da Türkçeleştirilmiştir. Bu çalışma, genel dil ile devlet dili arasındaki ayrılığı gidermesi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.[106]

Türk Dil Kurumunun aşırı davranışları benimsememesi, kadrosunda bu tutumda olanlara ağırlık vermesi ve öğretmenlerin okul kitaplarındaki dilden yakınmaları üzerine, ilk tepki 1948 yılında, örgütlü bir kuruluş olan *Muallimler Birliği*'nden gelmiştir. Bu birliğin 23 Ekim 1948 tarihinden başlatarak düzenlediği *Birinci Dil Kurultayı*nda Türk Dil Kurumu suçlanmış ve yürüttüğü özleştirme politikası bir uydurmacılık olarak nitelendirilip eleştirilmiştir. Bu arada hükûmet yönetiminin 1950 yılında Cumhuriyet Halk Partisinden Demokrat Partiye geçmesi, gelişmelere siyasî bir hava katmış ve yeni uygulamalar getirmiştir.

Bilindiği gibi, 1938–1950 yılları arasındaki dönemde, Kurumun koruyucu başkanı olan İsmet İnönü, aynı zamanda CHP genel başkanıdır. Tüzüğe göre Kurumun Başkanı da Millî Eğitim Bakanı'dır. 1950 yılındaki iktidar değişikliği ile bu başkanlık, dönemin Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri'ye geçmiştir. Hükûmetteki bu siyasî değişiklik, olağanüstü bir kurultay toplanmasını gerekli kılmıştır. 8 Şubat 1951 tarihinde toplanan Türk Dil Kurultayında, Tevfik İleri; Millî Eğitim Bakanının böyle bir bilim derneğinde başkan olarak kalmasını sakıncalı bulmuş; bu başkanlığın bir bilim adamına verilmesi gerektiğini[107] dile getirmiştir. Bu durum ister istemez bir tüzük değişikliğini gündeme getirmiştir. Tüzükte yapılan bazı değişiklikler ile Kurumun şubeler açması, muhabir ve şeref üyelikleri vermesi kabul edilmiş; Millî Eğitim Bakanlarının başkanlıkları da kaldırılarak Yönetim Kurulunun başkanını kendi içinden seçmesi kuralı benimsenmiştir. Dernekler Kanununa uygun öteki bazı düzeltmeler de yapılmıştır. Ayrıca Atatürk ve İnönü'nün koruyucu başkanlıkları tüzükten çıkarılmış; Atatürk, kurumun kurucusu olarak 2. maddede yer almıştır.[108]

Tüzükte yapılan bu değişikliklerle kurum artık hükûmetin ve devletin desteğini yitirmiştir. Bu yılların *Türk Dili* ve *Türk Yurdu* dergilerinde yayımlanan yazılarda açıkça görüldüğü üzere, kurumla hükûmet arasında başlamış olan karşılıklı tartışma eleştiriler süregelmiştir. Sonuçta, kuruma verilen devlet ödeneği önce azaltılmış, sonra da büsbütün kaldırılmıştır. Dönemin Türk dili açısından en önemli uygulaması da 1952 yılında, Anayasanın yeniden eski biçimine (yeni dil yapısına) çevrilmiş olmasıdır.

---

[106] Kâmile İmer, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi,* TDK yay., Ankara 1976, s. 91.

[107] *Olağanüstü Türk Dili Kurultayı*, Ankara 1954, s. 2.

[108] *Olağanüstü Türk Dili Kurultayı*, Ankara 1954, s. 81.

Levent Şahverdi Arşivi

Anayasa değişikliği dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan eleştiriler sırasında; Fuat Köprülü, Halide Edip Adıvar, Hamdullah Suphi Tanrıöver vb.'nin Türk Dil Kurumunu suçlayan konuşmaları dikkat çekicidir. Bu konuşmaların altında yatan temel düşünce, dile el atmanın gereksizliği ve dilde doğal gelişmenin egemen olmasıdır.

Gerçi, aşırı özleştirmecilerin baştemsilcisi olan Nurullah Ataç, bulduğu yeni sözler ve önerdiği şekiller için, çok kez eski yazılı kaynaklara başvurmuştur. Bunlar için de zamanla tutunmuş ve benimsenmiş olanlar da vardır. Ancak, Ataç, bir dilci veya dil tarihçisi olmadığı için bunların, Türk dilinin bugünkü yapı ve işleyiş ölçülerine ve halkın dil zevkine uyup uymadığını hesaba katamıyordu. Bugün alay konusu olan sözler yarın benimsenir görüşündeydi. Bu nedenle, onun önerdiği ve yazılarında ıslarla kullandığı birçok söz, ünlü *tilcik* "kelime, söz" sözüne dayanılarak çok kez kamuoyunda "Nurullah Ataç'ın tilcikleri" diye alay konusu bile olmuştur. Kullandığı sözlerin bir kısmı da ölümünden sonra geçerliğini yitirmiştir. Yapılan bu tartışmalar elbette Türk Dil Kurumunu da etkiliyordu. Öyle ki, Türk Dil Kurumu Sözlük Kolu Başkanı Mehmet Ali Ağabay, sözlükte *tilcik*'in yerini boş bırakmayı içine sindiremediği için, *tilcik* yerine *sözcük*'ü eklemiştir.[109]

27 Mayıs 1960 harekâtından sonra, Türk Dil Kurumu ile hükûmet ve devlet arasındaki ilişki yeniden sağlanmıştır. 1952 yılında eski biçimine döndürülen Anayasanın dili 1961 yılında yeniden özleştirilmiş, bir de *Anayasa Sözlüğü* hazırlanmıştır. Yalnız, 1960 yılında toplanan Türk Dil Kurultayında, özellikle dilci bazı bilim adamlarınca, Türk Dil Kurumuna Atatürk ilkelerini önemsemeyen, politize olmuş tutumu dolayısıyla ağır eleştiriler yöneltilmiştir.

Türkiye Muallimler Birliği, 27-28 Mayıs 1968 tarihleri arasında düzenlediği *İkinci Türk Dili Kongresi*nde yine Türk Dil Kurumundaki yöntem ve uygulamaları hedef almıştır. Birlik başkanı Prof. Dr. Faruk Timurtaş, birlik adına, dilde sadeleşme ve özleşmeye taraftar olduklarını, ancak, bunun yaşayan dilden ayrılmadan ölçülü olarak yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Kurum uydurmacıların elinde Atatürk'ün yolundan ayrıldığı için, yapılacak işin, Atatürk'ün görüşlerine uygun olarak bir akademi kurmak olduğunu söylemiştir.[110]

Toplantılara birçok öğretim üyesinin katıldığı bu kongrede, Halit Fahri Ozansoy, yaptığı ağır bir konuşmayla, kurumda Atatürk'ün parası ile onun

---

[109] Hasan Eren, "Türk Dil Kurumundan Eski Anılar", *Türk Dili* dergisi 50 Yıl Özel Sayısı, TDK yay., Ekim 2001, s. 324; Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 44.

[110] Faruk Kadri Timurtaş, *İkinci Dil Kongresi ve Akademisi,* Türkiye Muallimler Birliği yay., İstanbul 1969, s. 1-2.

Levent Şahverdi Arşivi

Nutuk'unu özünden koparan gafillerin yer aldığını belirterek, Türk Dil Kurumunu Atatürk'e ihanetle suçlamıştır.[111]

1960'lı yılların ortalarında başlayıp 1970'li yıllarda daha da yoğunlaşarak süren tartışmalar, o zamanki siyasî eğilimlerin de etkisiyle, gittikçe ideolojik bir tartışma ortamına kaymıştır. Öyle ki kişilerin kullandığı dile bakarak onların kafalarındaki düşünceleri okumaya ve ideolojileri bulmaya çalışılmıştır. Şu veya bu yöndeki dil tutumu genel olarak halkı da etkilemiş bulunuyordu. Oysa, dilin imla, gramer, sözlük, terim vb. konularında yapılacak nice nice işleri vardı.

Aşırı özleştirmecilerin kullandıkları dilin toplumdaki tepkileri dolayısıyla, basında çeşitli yazılar çıkıyor; bu yazılarda, baba ile oğulun, aydınlar ile halkın yeniden birbirlerini anlamaz duruma düşürüldüklerini dile getiren yakınmalar yer alıyordu. Zaman zaman toplumdaki bireyleri birbirine düşüren bu tutum ve görüşlere tarafsız bir dilci yöntemi ile yaklaşıldığında şöyle bir değerlendirme yapılabilir.

Arı Türkçeciler, kökeni Türkçe olmayan her sözü dilden atma ve yerlerine yeni sözler getirme amacı güttükleri için, bu amaç dilin "sosyal gerçeklik" ilkesi ile bağdaştırılamadığı gibi, dil devriminin temel felsefesi ile de bağdaştırılamaz. Çünkü bir sözün Türkçe sayılıp sayılmamasının ölçüsü onun kökeni değildir. Yapısı, zevk ölçüsü, kullanış koşulları ve anlam bakımından o sözlerin dilde benimsenmiş ve herkesçe kolaylıkla anlaşılır olup olmamasıdır. Dilin gelişmesine ve güzelleşmesine engel oluşturulmamasıdır. Her dilde olduğu gibi bizim dilimizde de alıntı yoluyla yabancı dillerden gelip de bugün Türkçe kökenli sözlerden ayrılmaz duruma gelmiş yüzlerce söz vardır. Dil bunları zaman içinde kendi kalıp ve kurallarının süzgecinden geçirerek ses yapısı, biçim ve anlam bakımından öteki Türkçe sözlerden ayırt edilemez duruma getirmiştir. Bugün *afyon, anahtar, biber, cımbız, çağla, çelenk, çerez, fındık, fırın, fırça, kiraz, kiremit, peksimet, pide, sınır, temel, teneke, çarşı, sabah, tavla, tahıl* gibi sözlerin yüzlerce yıl önce, dilimize çeşitli yabancı dillerden girmiş alıntı sözler olduğunu kim farkedebilir ki? Aynı biçimde *akıl, anbar, aşk, bahçe, bülbül, eser, hasta, hastane, kira, kiracı, kitap, ömür* gibi Arap ve Fars dillerinden geçmiş sözler de artık dilin kendi malı olmuş sözlerdir.

Arı Türkçeciler *akıl* yerine *us*, *aşk* yerine *sevi*, *cahil* yerine *bilisiz*, *düşünce, fikir* yerine *düşün*, *iskele* yerine *yanaşlık*, *bağlantı* yerine *bağıntı*, *müzik* yerine *küğ*, *şarkı söylemek* yerine *ırlamak* gibi sözleri getirerek dili zenginleştirecekleri görüşündedirler. Burada hemen belirtmek gerekir ki *akıl* yerine *us*'u, *eser* yerine *yapıt*'ı getirmekle dil zenginleşmez. Dil ancak

[111] Faruk Kadri Timurtaş, *age.*, s. 7; Şükrü Halûk Akalın, *age.*, s. 44.

Levent Şahverdi Arşivi

düşüncede ve zihinde var olup da dilde karşılığı bulunmayan kavramlara, dil ile düşünce arasındaki sağlam bağlantıyı kuracak karşılıklar bulmakla zenginleşir. Bir de dili gereğinde sağlıklı sözler yaratabilecek bir işlekliğe kavuşturmakla zenginleştirilebilir.[112] Aksi hâlde, dil, yığınlarca yabancı sözün akınına uğramaktan kendini kurtaramaz. Görülüyor ki iş dönüp dolaşıp bilim anlayışında ve yöntem konusunda düğümleniyor.

Bilindiği gibi, dilde birbirinden farklı kavramların yarı ayrı sözlerle karşılanması bir zenginlik, ayrı ayrı kavramların tek bir söze yüklenmesi ise, bir zayıflık belirtisidir. Bunun dışında, bir dilin sözleri ancak yüzyıllar boyunca süregelen gelişmelerle olgunluk ve dolgunluk kazanır. Türkçe *gönül* ve *kalp*'in yerine *yürek* sözünü aldık diye *gönül yarası* yerine *yürek yarası*, *kalp kırmak* yerine *yürek kırmak* denebilir mi? *Akıl* ile *us* yer değiştirdi diye, *akıl almamak, akıldan yoksun, akıl var yakın var, akıl satmak, akıl ser esmemek* gibi anlam inceliği, zevk ve anlatım gücü bakımından dilin doruğuna yükselmiş olan deyimlerdeki *akıl* sözünü feda etmek mümkün müdür? Arapçadan geçme *kafa*'nın yerine *baş*'ı getirmekle düğüm çözülebiliyor mu? *Kafasız* ile *başsız*; *kafayı çekmek* ile *başı çekmek* aynı şeyler midir?[113]

Arı Türkçecilik hareketinin bağlı bulunduğu dil anlayışı, Türkçeyi belli bir zümreye seslenen bir sınıf dili olma tehlikesine çektiği için, o yollarda Türkiye'de bir kültür devrimi (ihtilâli) gerçekleştirme yolundaki yıkıcı faaliyetlere de ortam hazırlamıştır. Yürütülen ideoloji savaşının bir parçası olmuştur. Bu konuda dilin sistem yapısına ters düşen kuralsızlık da "Devrimci görüş kuralların tutsağı olamaz"[114] ilkesine bağlanarak kuralsızlık kural durumuna getirilmeye çalışılmıştır. Bunlara konunun ayrıntıları ile daha başka önemli noktalar da eklenebilir.[115] Sonuç olarak bu aşırı akım, dil sosyolojisi, dil tarihî ve kültürel gerçekleri ile bağdaştırılamayacak bir görüşün temsilciliğini yapmıştır.

Dilde doğal gelişimi benimseyerek dile dokunulmaması gereğini savunanların görüşüne gelince: Burada da dil devriminin özü ve uygulaması ile ilgili iki ayrı nokta birbirine karıştırılmıştır. Dil devriminin uygulaması ile ilgili bir kısım örneklere dayanarak devrimin özüne inmek ve onu gereksiz saymak, Türk dil devrimini doğuran tarihî, sosyal ve kültürel gerekçeleri yeterince kavrayamamış olmak demektir. Bir ulusun tarihine, edebiyatına, siyasal yapısına girmiştir, bir tarih olmuştur diye, dilin yapı ve işleyişini engelleyerek

---

[112] Daha geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Özleştirme Çalışmalarında Dilimize Nasıl İşleklik Kazandırılabilir?", *Millî Kültür*, S. 6 (Haziran 1977), s. 17-24.
[113] Zeynep Korkmaz, *agm.*, (1985), s. 25.
[114] Emin Özdemir, "Kuralcı Yaklaşım", *Türk Dili*, S. 310 (Temmuz 1979), s. 20-21.
[115] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, *agm.*, s. 24-31.

Levent Şahverdi Arşivi

onun kısırlaşmasına yol açan binlerce Arapça, Farsça sözü tümüyle savunmak, bize millîlik görünüşü altında yabancı kültürlerin koruyuculuğuna sığınmak, kendi benliğini tanımamak demektir. Ünlü dil bilimci W. von Humboldt'un da özellikle belirttiği üzere bir genel dil bilimi gerçeğidir ki ancak kendi diline dayanan kendi dilinde ilerleme yapan bir ulus, gerçek bir kültürün, ulusal bir kültürün yaratıcısıdır.[116]

Yukarıdaki bölümlerde yapılan açıklamalarda görüldüğü gibi, Dil Devrimi'ne karşı yöneltilen ve birbirinden ayrı görüşler gibi ortaya çıkan eleştirilerin hemen pek çoğu, Dil Devrimi'nde uygulanan yöntemle ilgilidir.

Yukarıda üzerinde durduğumuz *arı Türkçecilik* yönündeki aşırı akım, ülkemizde son 25–30 yılın siyasal ve sosyal ortamındaki çalkantılardan yararlanarak ve kültür devrimi felsefesine dayanarak nitelik değiştirmek suretiyle dili yozlaşmaya doğru sürüklemekte olduğundan bu gidiş, 1979–1980 yıllarında yeniden ağır bir tepki ile karşılanmıştır. Çoğu üniversite öğretim üyesi olan dilciler tarafından, *Tercüman* gazetesinde açılan *Yaşayan Türkçe* sayfasında aylarca süren yazılar yayımlanmıştır.[117] Gazetenin "giriş" niteliğindeki ilk yazısında;[118] Türkçenin bütün kavramlarının bilim, sanat ve zevk ölçüleri ile ele alınacağı, dilimizin içine düşürüldüğü açmazların, kısırlıkların, saptırmaların, yanlışların ve doğruların, üniversitelerimizin Edebiyat Fakültelerine mensup dil bilginleri tarafından ortaya konulacağı bildiriliyor; bu arı Türkçecilik, Öztürkçecilik, tasfiyecilik gibi bilim ve ciddiyetten uzak zorlamaların öğretim, düşünce, edebiyat ve devlet yaşamında nasıl bir kültür bozgununa ve anarşiye yataklık ettiği anlaşılacaktır, deniliyordu.

İlk çıkan yazılar, Dr. Osman Fikri Sertkaya'nın "Atatürk'ün Dil Politikası" adlı üç gün süren dizisidir. Bu dizide, Atatürk'ün Türkçe konusundaki görüş ve düşünceleri belgeleriyle ele alınmıştır.[119] Bu sayfada çıkan öteki yazılar da genellikle Türk Dil Kurumu, Kurumun çalışma ve yayınları eleştirilmiştir.

Kurum, Tercüman gazetesindeki bu yayınlara *Türk Dili* dergisinde yanıtlar hazırlamıştır. Ömer Asım Aksoy, derginin Şubat 1980 tarihli sayısında yayımlanan yazısında, "*Yaşayan Türkçemiz*" sayfasında yazılan yazılarda Osmanlı Türkçesi savunuculuğu yapıldığını ileri sürmüştür. İleri sürmüştür ama, Osmanlı Türkçesi artık tarihî sürecini tamamlamış ve sona ermiş olduğundan, böyle bir düşüncenin geçerli yanı olamazdı. Emin Özdemir de

---

[116] Ayrıntı için Zeynep Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, s. 93-95.
[117] *Yaşayan Türkçemiz*, 3 Cilt, Tercüman yay., İstanbul 1980.
[118] *Tercüman* gazetesi, 19 Aralık 1979, *Yaşayan Türkçemiz* sayfası.
[119] 22-24 Aralık 1979 tarihli *Tercüman* gazetesi, *Yaşayan Türkçemiz* sayfası.

Levent Şahverdi Arşivi

Tercüman gazetesinde yazıları çıkanları "*dil gericileri*" olarak nitelendirmiştir.[120] Evet nitelendirmiştir de gel gör ki *ilercilik* ve *gericilik* gibi terimlerin kavram değerleri de oldukça bulanık ve göreceli dir.[121] Toplumdaki herhangi bir eğilim ve uygulamanın "yenilik" ve "ilericilik" sayılıp sayılamayacağı, öncelikle onun getirmek istediği değişiklik ve yeniliğin, tarihî ve kültürel koşulların zaman içinde yoğunlaştırdığı gereksinimlere gerçek bir çözüm getirip getirememesine, onlara geliştirici bir yön verip verememesine bağlıdır. Eğer bir düşünce akımı ve onun uygulanış biçimi, toplumun geleceğine böyle bir yön verebilecek güçte ise *yenilik* ve *ilericilik* sayılabilir. Aksi hâlde, bir başka görüşe hizmet için aşırı bir uç olmaktan ve topluma yarar yerine zarar vermekten öteye geçemez.

Tercüman gazetesinde yayımlanan yazılardan sonra, Türk dilinin durumu, *Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV)*nca, 16 Aralık 1980 tarihinde İstanbul'da *Tarabya Oteli*'nde düzenlenen bir seminerde de ele alınmıştır. Bu seminerde, Türkiye'nin dil davası birinci gün, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Faruk Kadri Timurtaş, Ahmet Bican Ercilasun ve Erol Güngör tarafından sunulan bildirilerde çeşitli yönleri ile ele alınmış ve Atatürk ilkeleri ışığında değerlendirilmiştir.[122] Seminerin ikinci günü yapılan panelde konuşmacı olarak Vasfi Rıza Zobu, Yıldız Kenter, Şükran Güngör, Tahsin Banguoğlu, Hasan Eren, Ahmet Kabaklı, Fahrettin Kerim Gökay, Mertol Tulum yer almış ve görüşlerini dile getirmişlerdir.

12 Eylül harekâtından sonra, dil konusu ve Türk Dil Kurumu o günün devlet yönetimince, zaman içindeki bütün akış ve gelişmeleri süzgeçten geçiren bir değerlendirmeye alınmıştır. Daha sonra 1982 yılında, Türk Dil Kurumu, halk oyu ile kabul edilen Anayasa'nın 134. maddesi uyarınca yeni bir düzenlemeden geçirilmiştir. 134. maddeye dayanılarak hazırlanan ve 1983 yılında yürürlüğe giren 2876 sayılı yasa ile Cumhurbaşkanının gözetim desteğinde, Başbakanlığa bağlı olan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumuna bağlanarak kamu tüzel kişiliğine sahip bir kuruluşa çevrilmiştir. Böylece, Atatürk'ün 1936 yılının Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmalarında dile getirdiği isteğe uygun olarak akademik bir yapıya kavuşturulmuştur. Böyle bir düzenlemeden geçirilen Türk Dil Kurumu[123] 18

---

[120] "Anadilin Toprağında Solumayanlar", *Türk Dili*, C. XII, S. 342 (Mart 1980), s. 130.

[121] Zeynep Korkmaz, "Dilde *İlericilik* ve *Gericilik* üzerine I", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, s. 766-769; II, *age.*, s. 770-773.

[122] *Sisav Türk Dili Semineri* (26-27 Aralık 1980, İstanbul), 191 s.

[123] Kurumun iç yapısındaki düzenlemeler ve kolların dayandığı çalışma ilkeleri için 2876 sayılı kanun maddelerine bakılabilir.

Levent Şahverdi Arşivi

yıldır gerek dil devrimi alanındaki gerek bilimsel alandaki çalışmalarını bütün dinamizmi ile yürütegelmekte ve yüz ağartan yayınlar yapmaktadır.

Dil Devrimi'nin Getirdiği Sonuçlar

15. Konuya girerken Cumhuriyet dönemindeki dil çalışmalarının dil devrimi ile ilgili çalışma ve uygulamalar ile bilimsel çalışmalar olmak üzere iki kolda ele alınabileceğini belirtmiştik. Türk dili üzerindeki bilimsel çalışmalara geçmeden önce, dil devrimi üzerindeki çalışmaların ulaştığı sonuçları kısaca belirtmekle yarar görüyoruz.

1932 yılından günümüze kadar uzanan 70 yıllık dönemde, dil devriminin genel bir değerlendirilmesi yapılırsa, ulaştığı sonuçlar şu noktalarda özetlenebilir:

1. Başlangıçta, eldeki hazırlıklı eleman yokluğunun doğurduğu sıkıntılara ve uygulamada kendini gösteren inişli, çıkışlı dalgalanmalara rağmen, sonuç genel çizgileri ile çok verimli ve başarılı olmuştur. Dil Devrimi bugün hedefine ulaşmış, Türkiye Türkçesi gelişmeye ve zenginleşmeye açık bir dil kıvamına getirilmiştir.

2. a) Dilimize vaktiyle kendi kural ve kalıplar ile girerek onun kısırlaşma yoluna sürükleyen yüzlerce ve yüzlerce Arapça, Farsça ve Fransızca söz dilden ayıklanarak yerlerine Türkçenin özelliklerine uygun ve halkça da benimsenen yeni karşılıklar konmuştur: *adem-i itilaf / uyuşmazlık, bî-karar / kararsız, ceza-yı nakdî / para cezası, intihap / seçim, maişet / geçim, mahrukat / yakıt, naçar / çaresiz, plasman / yatırım, tezelzül / sarsıntı, tevahhuş / ürküntü, tolerans / hoşgörü, şayia / söylenti, zaviye / açı, zaid / artı, nakıs / eksi, layemut / ölümsüzlük* vb. örnekler, bu uygulamanın ortaya koyduğu başarılı verilerdir.

b) Devrim uygulaması ile dil varlığına kazandırılan sözlerin bir bölümü de *alan, araç, asalak, aylak, denetlemek, deprenmek, kavşak, kınama, doruk, güleç, güney, kuzey, onarmak, uyarmak, ürün, yitirmek, yozlaşmak* örneklerinde görüldüğü gibi, halk ağızlarından aktarılmış olan sözlerdir. Bunların eski dil kaynaklarından aktarılmış olanları da vardır.

c) *Arabî / Arapça, bedenî / bedence, Bağdadî / bağdatlı, kemanî / kemancı, zî-nüfuz / nüfuzlu / güçlü, zî-kıymet / değerli, ma'nîdâr / anlamlı, mahallî / yerli, kat'iyyet / kesinlik, mücrim / suçlu, maznun / sanık, tenvir etmek / aydınlatmak, tenevvür etmek / aydınlanmak, tekzib etmek / yalanlamak, fücceten / birdenbire, ansızın; iane / yardım, enformasyon / danışma, entellektüel / aydın, kumpanya / ortaklık, kroki / taslak* gibi güzel sözler ise, dilimize çeviri yoluyla aktarılmış olan sözlerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

ç) Bunlara *ayrım, baskı, basım, bitki, bölüm, bunalım, çözüm, danışma, dokunulmazlık, dolmuş, otçul, simge, tutarlı, tutarsız, yakıt, tekil, basım evi, başkent, bilir kişi, gecekondu, gökdelen içgüdü, olağanüstü, ön söz, sağduyu, sıkıyönetim, tıpkıbasım, uçaksavar, yer çekimi* sözlerinde görüldüğü gibi, Türkiye Türkçesinin türetme ve birleştirme kurallarından yararlanılarak yapılmış olanları da eklemek gerekir.[124]

Yukarıda örnek olarak sıralanan türdeki sözlerin hepsi de dilimizin yapı, işleyiş ve zevk ölçülerine uygun düştükleri ve dile sindikleri için Türkiye Türkçesine canlılık, güzellik, işleklik ve geliştiricilik özelliği katarak, söz varlığındaki yerlerini almışlardır.

3. İlk kez Cumhuriyet döneminde dile devlet eli uzanmış ve özellikle Atatürk döneminde, ulusal kültür politikasına koşut ulusal bir dil politikası izlenmiştir.

4. Dil Devrimi halka mal edilmiş, halkta ana dili sevgisi uyandırılmıştır.

5. Aydınlarımızın dili ile halkın dili, konuşma dili ile yazı dili arasındaki, Osmanlı Türkçesi dolayısıyla ortaya çıkan kopukluk giderilmiştir. Dilimiz, anlatım bakımından dolambaçsız, daha kısa ve daha açık bir üsluba kavuşmuştur.

6. Batıda 100–150 yıldan uzun bir geçmişi olan Türk dili alanındaki çalışmalar, bizde ancak Cumhuriyet döneminde bilinçli olarak yerini bulmuş ve üniversitelere girmiştir.

7. Osmanlı Devleti'nde hor görüldüğü için geri plana itilen ve değersiz bulunan Türk dili, bugün bilim, teknoloji, edebiyat, sanat ve felsefe alanlarının gereksinimlerini karşılayabilecek nitelikte bir bilim ve kültür dili[125] durumuna getirilebilmiştir.

8. Atatürk'ün kendi şahsî mirasının gelirini Dil ve Tarih Kurumalarına bırakmış olması, onun ulusal kültürün temel taşları niteliğindeki dil ve tarih konularına verdiği değerin bir göstergesi olmuştur.

9. Dil Devrimi ile ulaşılan kültürel gelişme ve başarılara rağmen, Atatürk'ten sonraki dönemde kendini gösteren birtakım uygulama yanlışları ve eğitim yetersizliği yüzünden bugün yine bazı güncel sorunlarla karşı karşıya gelmiş bulunuyoruz. Bunlar; imla, söyleyiş, anlatım yetersizliği, arı Türkçeciliğin getirdiği söz varlığındaki daralma, bir kısım terim eksiklikleri, ana dili bilincindeki körelme ve dilimize yeniden batı kökenli pek çok sözün akın etmesi gibi noktalarda toplanabilir. Bu yüzden bu konularla ilgili tartışmalar günümüzde de yapılagelmekte, sorun oluşturan kusurlar içim çözüm

[124] Zeynep Korkmaz, *agm.* (1985), s. 23.

[125] Geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Bilim Dili ve Türkçe", *Türk Dili*, S. 595 (Temmuz 2001), s. 719.

Levent Şahverdi Arşivi

yolları ileri sürülmektedir. Yalnız bunlar arasında, aslında bir sorun olmadığı hâlde, sorunmuş gibi gösterilerek tartışmaya çekilen bazı konular da vardır. Söz gelişi, 1983 yılında çıkarılan kanunla Türk Dil Kurumunun yeni bir yapılanmadan geçirilmesinin yol açtığı tartışmalar gibi. Bu türlü tartışmalar, Kurumun yeniden yapılanmasının, 1983 öncesi yönetici ve üyelerinde yarattığı tepkiyle ilgilidir. Bunlar, Kurumun kapatıldığını ve dernek yapısının değiştirilmesiyle Atatürk'ün vasiyetine ihanet edildiği iddiasını ortaya atmışlardır. Oysa, bilindiği gibi, asla böyle bir kapatılma söz konusu değildir. Aksine Türk Dil Kurumu 11/08/1983 tarih ve 2876 sayılı kanunla yeniden yapılandırılarak yukarıda belirtildiği gibi Atatürk'ün isteğine uygun kamu tüzel kişiliğine sahip akademik bir kuruluş durumuna getirilmiştir.

Atatürk'ün vasiyetine ihanet de söz konusu değildir. Çünkü, Türk Dil Kurumu ilk kez yapı değişikliğine uğramış değildir. Geçirdiği tarihî süreçlerde, amaç ve üyelik koşulları bakımından tüzüğünde sık sık değişiklikler yapılmış ve 1951 yılında toplanan olağanüstü kurultayda Millî Eğitim Bakanı Kurum Başkanlığından uzaklaştırılmıştır. Atatürk döneminde olsun, 1938'den 1951'e kadar uzanan dönemde olsun Türk Dil Kurumunun devletle olan bağlantısı kesilmemiştir. Başkanı Millî Eğitim Bakanı olan, işleri resmî kararnamelerle yürütülen ve parası devletçe karşılanan[126] bir kurum niteliği taşımıştır. Bütün bu özellikler göz önünde tutularak, Atatürk'ün Kurumun geleceği için gösterdiği biçimlenme dikkate alınarak yeni yapılandırma buna göre düzenlenmiştir.[127] Kurumun 1983 yılından bugüne kadar yaptığı çalışma ve yayınlar gözden geçirildiğinde, sayı ve nitelik bakımından bu gelişmenin eski dönemle karşılaştırılamayacak ölçüde verimli olduğu görülür.

Tartışmalara yol açan bir başka önemli nokta imla konusudur. 1929 ve 1941 yıllarında çıkarılan ve 1965 yılına kadar kullanılagelen imla kılavuzlarında önemli değişiklikler olmadığı için genellikle bir sorun da olmamıştır. Ancak 1965'te çıkarılan *Yeni Yazım Kılavuzu*'nda olsun, daha sonra 1970, 1972 yıllarında yayımlanan kılavuzlarda olsun, bazı sözlerin yazılış biçimleri bir o yana, bir bu yana çekilen ayrılıklar taşıdığı için, 1965 yılına kadar oldukça oturmuş ve yerleşmiş olan imla, yeniden kafaları karıştırır olmuştur. Bu karışıklığın bir başka nedeni de Kurum dışında İmla Kılavuzu veya Yazım Kılavuzu hazırlayan kimselerin, yazılışta, iyi düşünülmüş belirli ve tutarlı bir ölçüden çok, kendi özel tercihlerine dayanan biçimleri benimsemiş olmalarıdır.

İmlada karışıklık yaratan noktalardan biri de, batı ve doğu kökenli yabancı sözlere incelik ve uzunluk katmak üzere kullanılan inceltme (^) işareti

---

[126] Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili, Belgeler*, s. 197, Belge 93.

[127] Ahmet Bican Ercilasun, "Türk Dil Kurumu ve Dil Konusunda Tartışmalar" *Türk Dili*, S. 568 (Nisan 1999), s. 259-260.

Levent Şahverdi Arşivi

ile *nispet î*'sinin bir şapkalı (î), bir şapkasız (i) biçiminde yazılmasıydı. *Lâkin, lâtif, imla, kâbus, klâsik, plân* gibi sözlerdeki inceltme işareti bir kaldırılıyor, bir ekleniyordu. Bunun dışında 1965'e kadar ayrı yazılan *ayrık otu, zeytin yağı, Hint keneviri, salkım söğüt* gibi birleşik sözler, bitişik yazılmaya başlamıştı. *Hanımeli, aslanağzı* çiçekleri ile *Hint keneviri, salkım söğüt* arasında anlam ayrılığından kaynaklanan bir yazılış ayrılığı düşünülmemişti.

İle edatının kalın sıradan sözlerde kaynaşmasından oluşan *arabasıyla, babasıyla* gibi sözlerin yazılışları da 1965-1985 arasında, tıpkı yukarıdaki sözler gibi üç kez değiştirilerek *arabasiyle, babasiyle; arabasıyla, babasıyla* ve *arabasıyle, babasıyle* biçimlerine sokulmuştur.

Bu durumu göz önünde bulunduran Türk Dil Kurumu, 1985 yılında hazırladığı *İmlâ Kılavuzu* ile daha önceki karışıklıkların önünü kesmeye çalışmıştır. Ancak, 1985'e kadar bitişik yazılan *ilkokul, ortaokul, yüksekokul* gibi sözlerin dilde ayraç görevi yapan bazı ölçüler dolayısıyla ayrı yazılması ve buna benzer öteki bazı durumlar, imlada yeni bir tartışmaya yol açmıştır. Uzun süren alışkanlıkların getirdiği tepkiyle tartışmalar kesilmeyince, 1996 yılında, Türk Dil Kurumu yapılan eleştirileri dikkate alarak *İmlâ Kılavuzu*'nu yeni bir düzenlemeden geçirmiştir. Bu düzenlemede, yazılışları gelenekleşmiş olan sözlerin kılavuzda olduğu gibi bırakılması ilkesi benimsenmiştir. 2000 yılında, 1996 kılavuzunun yeniden gözden geçiren Kurum, imlanın göreceli (itibarî) bir alışkanlık sistemi olduğunu kabul ederek, gelenekleşmiş ve kamuoyunda benimsenmiş olan yazılışların olduğu gibi kalmasında karar kılmıştır. Kurumca yapılan son değerlendirmelerde, yazılışları gelenekleşmiş biçimler bir yana, öteki yazılışlarda, aynı nitellikteki sözlerin dökümüne ve sınıflandırılmasına dayanan geçerli ölçüler kullanmaya çalışmıştır.[128]

Burada üzerinde durulması gereken bir başka önemli sorun da İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda, dilimizi, gittikçe artan bir eğilimle İngilizce (özellikle Amerikan İngilizcesi) sözlerin kaplamış olmasıdır. Bu sözlerin bir kısmı ülkemize teknolojinin getirdiği sözlerdir. Ama bunlar gitgide alanını genişleterek teknolojiden spora, spordan müziğe, müzikten bankacılığa, bankacılıktan ekonomiye doğru uzanan kavramları da içine alan, dolayısıyla genel dili kapsayan bir yayılma göstermiştir. Bugün içinde bulunduğumuz bilgi çağı ve küreselleşme süreci bu eğilimi daha da yoğunlaştırmıştır. Gerçi *buzdolabı, belgegeçer, bilgisayar, derin dondurucu, beyin takımı, köşe atışı* örneklerinde görüldüğü gibi, bunların bazılarına Türkçe karşılıklar da bulunmuştur. Ancak, birçoğu da dile yabancı biçimleri ile yerleşmiştir. Bu yoğunlaşmada yabancı dile karşı duyulan özentinin ve aydınlarımızdaki bilinç

[128] Ayrıntılı bilgi için bk. Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 47; *İmlâ Kılavuzu*, TDK yay., Ankara 2000, Ön Söz.

Levent Şahverdi Arşivi

körlenmesinin büyük payı vardır. Bugün Türkiye Türkçesinde yer almış olan *bar, barmen, brifing, blucin, blöf, boykot, center, centilmen, egzoz, elektrogitar, charter, check-up, dizayn, e-mail, handikap, klüp, kokteyl, internet, jakuzi, kemotrapi, mikser, meeting, nakavt, primetime, printer, swigle* gibi sözlerin birçoğu, daha çok yabancı dil özentisinin getirdiği sözlerdir. Çeşitli etkiler altında İngilizceye karşı gösterilen bu aşırı ilgi, birçok ticarî ürün adlarına da geçmiştir. Bunun dışında *Star, Show* gibi televizyon kanallarından başlayarak *Aksiyon, Auto Katalog, Focus, Girl, Number One* gibi dergi adlarında ve *Bravo and Dolphin, Brodway Kuaför, Chicken House, Family Finans, First* gibi işyeri adlarında da varlığını göstermiştir.[129] Bu özenti yüzünden *alfabe / alfabetik, normal / anormal, tez / antitez* örneklerinde görüldüğü gibi yer yer yabancı ekler de dile girmiştir. *Hotel Dedeman, Otel Divan, Otel Tunalı, Eczahane Derman* gibi yabancı tamlama kalıbına çevrilmiş[130] örnekler de vardır. Bunlara daha başka nitelikte olanlar da eklenebilir. İngilizce sözlere karşı gösterilen bu aşırı ilgi bir gün dilin geleceğini yeniden tehlikeye sokacağından,[131] bilinçli bir tutum sergilenerek gereken önlemler alınmalıdır. Nitekim Türk Dil Kurumu, bir süredir oluşturduğu bir komisyonla, daha dilde iyice yerleşmemiş olan yabancı kökenli sözlere karşılıklar önererek bunları basın yoluyla bütün yazılı ve sözlü iletişimin araçlarına ve kamuoyuna duyurmaktadır.[132] Ancak, şurası da bir gerçektir ki, böyle bir aşırılık ancak aydın kesimindeki ana dili bilincinin güçlendirilmesi ve tutarlı bir devlet politikası izlenmesi ile önlenebilir.

Bugün dilimizin kitle iletişim araçlarında kendini gösteren daha başka bazı sorunları da vardır.[133] Öyle sanıyoruz ki yapılan ve yapılacak çalışmalarla bir süre sonra bu yöndeki sorunlar da çözüme kavuşturulabilecektir.

Cumhuriyet Döneminde Türk Dili Alanındaki Bilimsel Çalışma Ve Gelişmeler

---

[129] Ayrıntılar için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesinin Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekler", *Türk Dili*, S. 626 (Ağustos 2003), s. 125-129, 4. paragraf.

[130] Şükrü Halûk Akalın, *agm.*, s. 40.

[131] Geniş bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *TDAY Belleten 1995*, s. 948-959; Turan Oflazoğlu, "Ulusal Kimliğimiz Tehlikede" *Türkçenin Dünü Bugünü Yarını Uluslararası Bilgi Şöleni*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002, s. 337-341.

[132] *Yabancı Kelimelere Karşılıklar*, TDK yay., Genişletilmiş 2. bs., Ankara 2002, 202 s.

[133] Yazılı ve Sözlü kitle iletişim araçları ilgili görüş ve önlemler için *Türkçenin Dünü Bugünü Yarını* adlı eserdeki Mustafa Canpolat, Nermin Tuğuşlu, Sedat Nuri Kayış, Mustafa Balbay, Zeynep Korkmaz ve Şükrü Halûk Akalın'ın sunduğu bildirilere bk. (*age.*, s. 123-183)

Levent Şahverdi Arşivi

16. Cumhuriyet döneminde Türk dili alanındaki çalışma ve gelişmeler iki boyutludur. Birinci boyut bundan önceki bölümlerde ele alınan dil devrimi, bu devrimle ilgili uygulama ve gelişmelerdir. İkinci boyut ise, Türk dilini tarihî ve coğrafî genişliği ile ele alıp değerlendirecek, onun yapı ve işleyişini, kaynak eserlerini ortaya koyacak ve geleceğe uzanan akışını yönlendirecek inceleme ve araştırmaların yapılmasıdır. Bu da işin bir başka bilimsel boyutudur. Yalnız, bu boyutun ele alınabilmesi için, önce dil devriminin gerçekleştirilmesi ve bu türlü çalışmalara yönelme olanaklarının sağlanması gerekiyordu. Bu nedenle Atatürk daha 1924 yılında, bir yandan yazı ve dil devrimlerinin ön hazırlıklarını yaparken bir yandan da yukarıda dil devrimi dolayısıyla belirtildiği üzere, Türklük bilimi çalışmaları için Türkiyat Enstitüsünü kurdurmuştu. Bu Enstitü hem yurt dışındaki çalışmaları, özellikle Türk dili ve Türk tarihi ile ilgili çalışmaları izleyecek hem de kendisi bilimsel çalışma ve yayınlar yapacaktı. Ancak, bu türlü çalışmaların yapılabilmesi de elverişli ortam ve koşulların oluşturulmasına bağlıydı. O hâlde, bundan sonra sırası gelince yapılacak ilk iş, *İstanbul Darülfünûnu*nun İstanbul Üniversitesine çevrilerek yenileştirmekti. Bu yenileştirmeden sonra Edebiyat Fakültesine bağlı Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü de yeni bir biçimlendirmeden geçirilmiştir. Öğretim kadrosuna uzmanlıklarını batıda yapmış Ragıp Hulusî Özdem, Reşit Rahmetî Arat, Ahmet Caferoğlu, daha sonraki yıllarda Sadettin Buluç, Mecdut Mansuroğlu, Faruk Kadri Timurtaş, Muharrem Ergin gibi dilcilerin; Yahya Kemal Beyatlı, İsmail Hikmet Ertaylan, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mehmet Kaplan, Fahir İz, Abdülkadir Karahan gibi değerli edebiyatçıların getirilmesiyle bölüm hayli güçlenmişti. Daha sonraki yıllarda öğretim ve araştırmaya katılan genç bilim adamları ile elbette daha da güçlenmiş olacaktı.

Öte yandan Ankara'da, Dil ve Tarih Kurumlarının çalışmalarını yönlendirecek nitelikte bir fakülte de kurulmalıydı. Atatürk, dil devriminin uygulama aşamalarında yakından tanık olmuştu ki bu iş yalnızca gönüllü dil aydınlarının çalışma ve katkılarıyla başarılabilecek türden bir iş değildir. Bir bilim ve yöntem işiydi. Hem ülkeye hem de Türk Dil Kurumuna bu alanda uzmanlaşmış elemanlar yerleştirilmeliydi. İşte daha önceki bölümde, 1936–1938 döneminin çalışmalarının niteliği dolayısıyla belirtildiği üzere, 1936 yılında, Ankara'da, adı da amacına ve hedefine uygun olarak Atatürk tarafından konmuş olan *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* kurulmuştur. Bu fakülte, Türk dilini (Türk tarih ve coğrafyasını) kendi kaynaklarına inerek en kapsamlı biçimde araştıracak, tarihî değer ve zenginliklerini belgelere dayanarak ortaya koyacaktı. Bunun için tarihî dönemleri aydınlatacak öteki bilim dallarına da ihtiyaç vardı. Bu nedenle Fakülte çatısı altında Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih ve Coğrafya gibi ana bölümler yanında; Sosyal Antropoloji ve Etnoloji, Arkeoloji,

Levent Şahverdi Arşivi

Hititoloji, Hindoloji, Hungaroloji gibi yardımcı bölümler de yerlerini almış bulunuyorlardı. Bunlara eski medeniyetlerin dilleri ile klâsik ve modern dil bölümleri de eklenmiştir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin herhangi bir edebiyat veya Beşerî Bilimler Fakültesi olarak değil de özel bir adla kurulmuş olması, bu bilim yuvasında yapılacak çalışmaları niteliği ile ilgilidir. Ünlü Alman mimarı Bruno'nun eseri olan ve anlamlı mimarî üslup özellikleri taşıyan fakülte binasının alnına kazılmış olan "*Hayatta en hakikî mürşit ilimdir*" sözü, bu fakültenin temel ilkesini simgelemektedir.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Atatürk'ün yakın ilgi ve desteğine bağlı olarak ve daha ilk yıllardan başlayarak güçlü bir ders programına, yönetim ve öğretim kadrosuna kavuşmuştur. İtina ile düzenlenmiş olan öğretim üyeliklerine bir yandan öğretim ve uzmanlıkların batıda tamamlanmış genç doçentler atanırken, bir yandan da bu kadro, İkinci Dünya Savaşı sırasında A. Hitlerin zulmünden kaçan dünya çapında ün yapmış profesörlerin, daveti ile güçlendirilmiştir. Sümerolog B. Landsberger, Türkolog A. von Gabain, K. Menges, Sinolog W. Eberhard, Hindolog W. Ruben, Hugarolog W. Kun, Klâsik Filolog G. H. Güterbock bunlardandır. Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü temsil eden yerli öğretim üyeleri İbrahim Necmi Dilmen, Besim Atalay, Tahsin Banguoğlu, Abdülkadir İnan, Pertev Boratav, Abdülkadir Gölpınarlı, A. Dilaçar, Sami Ali Dilemre, Necip Üçok daha sonraki yıllarda Necmettin Halil Onan, Saadet Çağatay, Ahmet Temir, Kenan Akyüz gibi değerli hocalardı. Daha sonra bu kadroda yer almış olan Hasan Eren de öğretim ve uzmanlığını Macaristan'da tamamlamış olan değerli bir dilci, değerli bir dil tarihçisidir. Aradan yılar geçtikçe bu öğretim ve araştırma kadrosuna, Bölümün kendi bünyesinde yetiştirdiği Vecihe Hatipoğlu, Zeynep Korkmaz, Hasibe Mazıoğlu, Hamza Zülfikar, Mustafa Canpolat, İsmail Parlatır, İsmail Ünver ve Tuncer Gülensoy gibi profesörler katılacaktır. Arkasından da bunların yetiştirdiği daha yeni kuşak öğretim üyeleri gelecektir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kuruluş kanunun ile daha sonra çıkarılan yönetmeliklerinde bilim adamı yetiştirmeye çok elverişli bir düzenleme yapılmıştır. Bu kanun ve yönetmelikler uyarınca çalışmalar: a- öğretim, b- araştırma ve yayın, c- bilim adamı yetiştirme biçiminde olmak üzere üç temelde yürütülmüştür. Bu yöntemle bir yandan ülkeye iyi yetişmiş öğretmen ve kamu kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu elemanlar yetiştirilirken bir yandan da seçme mezunlara açılan "*ilmî yardımcılık* " ve "*asistanlık*" sınavları ile öteki alanlarda olduğu gibi, Türk dili alanında da kendi kaynağından bilim adamı yetiştirme ilkesi benimsenmiştir. Buna yakın bir ölçü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde de uygulanmıştır. Bu ölçü ve yöntemler, batı üniversitelerinde yıllardır uygulanagelen ölçülerdir.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu açıklamalar ile belirtmek istiyoruz ki, o yıllarda Türk dili (ve edebiyatı) alanındaki bilimsel çalışmalara öncülük edecek kuruluş yalnızca bu iki fakülte idi.

İstanbul üniversitesinin Edebiyat Fakültesine bağlı Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ile Türkiyat Enstitüsü, Türk dili ve edebiyatı alanlarında hatırı sayılır çalışmalar yapıyordu. 1925 yılından başlayarak Enstitünün bilimsel dergisi olan Türkiyat mecmuası da yayımlanmaya başlamıştı. 1946'dan sonraki yıllarda buna *Türk Dili ve Edebiyatı* dergileri de eklenecektir. Ankara Üniversitesine bağlı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde ise, Türk Dili ve Edebiyatıyla ilgili kitap yayınları dışında, bilimsel nitelikli *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* çıkarılmaya başlanmıştı. Türk dili ve edebiyatı konusundaki makaleler burada yayımlanıyordu. Daha sonraki yıllarda bölüme özgü *Türkoloji* dergisi kurulmuş, Türk dili ve edebiyatı alanındaki yazılar bu dergide yer almıştır.

Aradan zaman geçtikçe bu iki fakülte hem kendi kaynaklarından bilim adamları yetiştirebilmiş hem de ellerindeki olanakları ülkenin öteki bölge ve illerinde açılan yeni üniversite ve fakültelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerine uzatarak onları da beslemiş ve kalkındırmıştır. İstanbul'da Marmara ve Mimar Sinan, Ankara'da Hacettepe ve Gazi, Erzurum'da Atatürk, İzmir'de Ege, Konya'da Selçuk, Eskişehir'de Anadolu, Adana'da Çukurova, Elazığ'da Fırat, Kayseri'de Erciyes, Sivas'ta Cumhuriyet, Van'da Yüzüncüyıl, Malatya'da İnönü, Bursa'da Uludağ, Manisa'da Celâl Bayar, Afyon'da Kocatepe, Denizli'de Pamukkale Üniversitelerinin Edebiyat veya Fen-Edebiyat Fakültelerine bağlı Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri başlangıçta, hep bu iki pınardan beslenerek gelişmişlerdir. Bu gelişme ya söz konusu iki fakülte öğretim üyelerinin yeni açılan fakülte ve bölümlerde geçici olarak görev almaları yahut da bu iki fakültede öteki fakülteler adına yüksek lisans ve doktora programları açılmasıyla gerçekleştirilmiştir. 1950'li yıllardan başlayarak filizlenen bu gelişmeler günümüze kadar süregelmiş ve Türkiye'yi de Türklük bilgisi araştırmalarının merkezi durumuna getirmiştir. Eskiden Türk dili alanında uzmanlaşmak için yurt dışına öğrenci gönderilirken, epeydir bu alanda uzmanlaşmak üzere Türkiye'ye de öğrenci gelmektedir.

1980'li yıllardan sonra Türkiye Türkçesinin Türk dünyasında ortak bir iletişim dili durumuna gelebilmesi için kongreler ve bilgi şölenleri düzenlenmiştir. Bugün bu yöndeki çalışmalar sürmektedir.

Cumhuriyet döneminde Türk dili alanında görülen bütün bu gelişmeler, şüphesiz Atatürk'ün o engin görüşünün ortaya koyduğu verimli sonuçlardır.

Cumhuriyet Dönemindeki Bilimsel Yayınlar

Levent Şahverdi Arşivi

17. Cumhuriyet döneminde Türk dili ve onun malzeme kaynağı olan Türk edebiyatı alanındaki yayınlar çok bol ve çeşitlidir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine gelinceye kadar geçen 600 yıllık zaman sürecinde, Türk dili konusunda o da gramer olmak üzere *Müyessiretü'l-Ulûm* gibi tek bir eserin ortaya konmuş olduğu hesaba katılırsa, bu dönemdeki yayın genişliğinin düşünce temeli çok daha iyi anlaşılır.

Cumhuriyet dönemindeki yayınlar kitap durumundaki daha kapsamlı araştırma ve incelemeye dayanan yayınlar ile daha dar kapsamlı makale niteliğindeki yayınlar olmak üzere iki ana grupta toplanabilir. Kitap durumundaki yayınlar, esas itibariyle Türkiye üniversitelerindeki Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin ya da Türk Dil Kurumunun yaptığı yayınlardır. Bunlara Kültür ve Millî Eğitim Bakanlığı yayınları ile Türkiye İş Bankası, Yapı Kredi Bankası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü gibi öteki kurum ve kuruluşların çıkardığı eserler de katılabilir. Bu alandaki yayınların bir kısmı da Akçağ, Bilgi, Simurg, Yargı vb. yayın evleri ile, Remzi Kitap Evi gibi özel yayın kuruluşlarının ortaya koyduğu eserlerdir.

Üniversite öğretim üyelerinin hazırladığı eserler, ödenek yetersizliği dolayısıyla bağlı bulundukları fakültelerce basılamadığı zaman, öğretim üyeleri bu çalışmaları Türk Dil Kurumu, Kültür Bakanlığı veya biraz önce belirtilen özel yayın kuruluşları aracılığı ile ortaya koymaktadırlar. Bunlara hiçbir kuruluşa bağlı olmayan araştırıcıların hazırladığı eserler de katılabilir.

Kitap olarak bilim dünyasına sunulan Türk dili ile ilgili yayınları ana çizgileriyle bir sınıflamadan geçirirsek, şu alt dallara ayırabiliriz:

1. Sözlük dalındaki yayınlar,
2. Kaynak eser yayınları,
3. Gramer dalındaki yayınlar,
4. Ağız metinleri derleme ve araştırma yayınları,
5. Terim dalındaki yayınlar,
6. Dil bilimi alanındaki yayınlar,
7. Türkiye Dışı Türk Lehçe ve ağızları ile ilgili yayınlar,
8. Genel nitelikteki konuları ele alan yayınlar.

Yalnız bunları her zaman kesin sınırlarla birbirinden ayırmak olanağı yoktur. Çünkü, söz gelişi sözlük yayınları arasında terimlerle ilgili eserlerle gramer konusu ile ilgili eserler de bulunabilir.

Yukarıda kısaca yaptığımız dallandırmaya giren yayınların her biri üzerinde teker teker durmak, değil bir makale, kocaman kitaplar dolduracak genişlikte konular olduğundan, burada yalnızca bazı genel değerlendirmeler yapıp birkaç örnekle yetinmek zorunda kalacağız.

Levent Şahverdi Arşivi

1. Cumhuriyet dönemindeki sözlük çalışmaları, ölçümlü dilin söz varlığını ortaya koyan *Türkçe Sözlük* ile, dil devriminin ilk yıllarında başlatılan derleme ve tarama malzemelerine dayanan sözlükler, tarihî dönem sözlükleri ve çeşitli terim sözlükleri gibi türleri içine alır. Bu türlü yayınların hemen tamamına yakın bölümü Türk Dil Kurumunun çalışmalarıyla gerçekleştirilmiştir.

Ağız sözlüklerinin ilk örneği Hamit Zübeyr Koşay - İshak Refet Işıtman tarafından hazırlanan ve 1932 yılında yayımlanan *Anadilden Derlemeler* cildidir. Daha sonra buna Hamit Zübeyr Koşay'la - Orhan Aydın'ın ortaklaşa hazırladıkları Anadilden Derlemeler II (1952) cildi de eklenecektir. Bunun arkasından sırada *Türkiye'de Halk Ağızlarında Söz Derleme Dergisi* yer alır. Gönüllü aydınlarca derlenen malzeme fişlerinin değerlendirilmesinden oluşan bu dört ciltlik Derleme Dergisi 1939-1949 yılları arasında yayımlanmıştır. Bu eser; yeni derlemeler, dergideki eksiklerin tamamlanması, yanlışların düzeltilmesi yoluyla 1963-1983 yılları arasında 12 cilt hâlinde *Türkiye'de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü* olarak yeniden yayımlanmıştır.

Tarihî dönem sözlüklerinin eski yazma eserler taranmak suretiyle oluşturulan önemli örneği, Ömer Asım Aksoy - Dehri Dilçin tarafından hazırlanan ve 1943-1957 yılları arasında beş cilt olarak yayımlanan *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'dür. Bu sözlük sonraki yılarda daha geliştirilmiş ve teknik bazı eksikleri de giderilmiş olarak *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıkları* içine alan ve kısaca *Tarama Sözlüğü* diye adlandırılan 8 cilt hâlinde (1943-1976) yeniden basılmıştır.

Tarihî dönem sözlüklerinin öteki belirgin örnekleri olarak Ahmet Caferoğlu tarafından hazırlanan ve Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Uygur Sözlüğü,* Kaşgarlı Mahmud'un *Divan- Lûgati't-Türk*'ü (Besim Atalay yay.), Abu Hayyân'ın *Kitâbü'l-İdrâk*'i ve *Ettuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* ve Ali Şir Nevayî'nin *Muhakemetü'l-Lûgateyn* (hzl. Sema Barutçu Özönder) gibi eser yayınları gösterilebilir. Bunlara çeşitli *Atalar Sözü* ve Deyimler Sözlüklerini de eklemek gerekir.

Lehçe sözlüklerine örnek olarak K. K. Yudahin tarafından hazırlanan Kırgızca-Rusça sözlüğün 1. ve 2. ciltlerinin Abdullah Taymas çevirisi ile 1945-1948 yıllarında *Kırgız Sözlüğü* adıyla yayım, E. K. Pekarskıy'nin ünlü *Yakut Dili Sözlüğü*'nün A-M harfleri arasındaki 1. cildinin yayını ve H. Paasonen'in *Çuvaş Sözlüğü* yayını gösterilebilir.

Hüseyin Kazım Kadri'nin Uyg., Çağ., Kaz., Az., Koyb., Yakut, Altay, Çuv. ve Kırg., diline ait sözleri de içine alan 4 ciltlik *Büyük Türk Lûgatı* da önemli bir lehçe sözlüğüdür. Lehçe sözlükleri konusunda son yıllarda

Levent Şahverdi Arşivi

yayımlanan birkaç eseri de belirtmeliyiz. Bunlardan biri Ahmet Bican Ercilasun'un yönetimindeki bir hey'etçe hazırlanan, kılavuz kitap niteliğindeki 2 ciltlik *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (1993), ötekilerde Şükrü Halûk Akalın - N. N. Kurpesko'nun *Şor Sözlüğü* (Adana 1995) ve Şükrü Halûk Akalın - C. Turgunbayev'in *Teleut Ağzı Sözlüğü* (TDK yay., Ankara 2000) adlı yayınlardır.

Türk Dil Kurumunun gerçekleştirdiği önemli yayınlardan biri de yazı diilnin söz varlığını içine alan *Türkçe Sözlük* üzerindeki çalışmalardır. 1945'teki ilk baskısında 15. 000 sözlüğe yer veren sözlük, 1998'deki 9. baskısında bu sayıyı 75.000 sözcüğe çıkarmıştır.

Çeşitli bilim dallarına ait terim çalışmaları da birer sözlük durumuna getirilmiştir. Türk Dil Kurumunca yayımlanan terim sözlüklerinin sayısı hayli kabarıktır. İlk yıllarda yayımlananların bir kısmı yapılarındaki sakatlık nedeniyle tutunamamıştır. Ama içlerinde yararlı hizmet vermiş ve tutunmuş olanlar da vardır. Müspet bilim alanları ile okul terim sözlükleri gibi. bunlar dışında Nijat Özön'ün, *Sinema Terimleri Sözlüğü* (1963), Haldun Taner - Metin And'ın, *Tiyatro Terimleri Sözlüğü* (1966), İsmet Sungurbey'in, *Medenî Hukuk Terimleri* (1966), Bekir Sıtkı Baykal'ın, *Tarih Terimleri Sözlüğü* (1974), Berin Yurdadoğ'un *Kitaplıkbilim Terimleri Sözlüğü* ( ), Bedia Akarsu'nun, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (1981), Aydın Köksal'ın *Bilişim Terimleri Sözlüğü* (1981), Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* (1992, genişletilmiş 2. baskı 2003), Sevinç Karol - Zekiye Suludere - Cevat Ayvalı'nın, *Biyoloji Terimleri Sözlüğü* ( ) örnek gösterilebilir. Bunlar dışında kişisel yahut bazı yayın evleri yoluyla yapılmış terim sözlükleri de vardır.

Bunlara *İmlâ Kılavuzu, Yazım Kılavuzu* gibi adlar altında yayınlanan bazı sözlükler ile yabancı dillerden Türkçeye, Türkçeden bazı yabancı dillere aktarılmış (Almanca - Türkçe, Fransızca - Türkçe, İngilizce - Türkçe vb.) birçok sözlüğü de katabiliriz.[134] Örnekler arasına Hasan Eren'in, değerli bir çalışma ürünü olan *Etimoloji Sözlüğü* (Ankara 1999)'nü katmalıyız.

2. Kaynak metin yayınları, Köktürk ve Uygur Türkçesi metinleri gibi İslamlık öncesi dönemden başlayıp hem Türkiye Türkçesine hem de Türkiye dışı tarihî dönem eserlerine kadar uzanan yüzlerce yayın vardır. Bunların da yayın yerleri çeşitlidir. İçlerinde edebî ölçülerle işlenmiş edebî eser yayınları olduğu gibi, pek çok da bunları dil açısından işleyip; metinleri, gramerleri ve indeksleri ile ortaya koyan yayınlar vardır: Necip Asım, *Orhun Abideleri* (İstanbul 1340); H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* I-IV (TDK. İstanbul 1936-1941, 3. 69 (1994); Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (MEB. yay., 1970);

[134] Bu konuda geniş bilgi için bk. Belgin Tezcan-Aksu, "Türk Dil Kurumunun Sözlük Çalışmaları (1932-2002)", *Türk Dili,* S. 607 (Temmuz 2002 TDK'nin 70. Yılı Özel Sayısı), s. 140-174.

Levent Şahverdi Arşivi

A. von Le Coq (Çev. Fuat Köseraif), Mani Elyazıları I (TDK. İstanbul 1936); Hüseyin Namık Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcası* (TDK, İstanbul 1940); Saadet Çağatay, *Altın Yaruk'tan İki Parça* (AÜ, DTCF yay., 1945); Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri* (TDK. Ankara 1965); Şinasi Tekin, *Kuançi'im Pusar* (Uyg. Metinleri TDK Ankara 1993); Sema Barutçu-Özönder, *Üç İtiksizler* (Giriş-Metin-Tercüme) (TDK. Ankara 1998);

Yusuf Has Hâcip, Kutadgu Bilig'in Viyana, Fergana ve Mısır nüshalarının tıpkıbasımı (TDK, İstanbul 1940-1943)

Reşit Rahmeti Arat, *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig I*, (TDK. İstanbul 1947); R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig İndeks* (TKAE, İstanbul 1977); Ahmet Bican Ercilasun *Kutadgu Bilig Grameri Fiil* (GÜ, yay., Ankara 1984); İsmail Hikmet Ertaylan, *Behcetü'l-hadaik* (İÜ, Edeb. Fak. yay., 1955); Şükrü Halûk Akalın, Ebü'l-Hayr Rumi, *Saltuk-nâme I, II, III* (Kültür ve Turizm Bak., Ankara 1987-1989); Agâh Sırrı Levend, Gülşehrî, *Mantıku't-tayr* (TDK Ankara 1957); Abdülbakî Gölpınarlı, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul 1943, 1948, 1954); Muharrem Ergin, *Kadı Burhaneddin Divanı* (Tıpkıbasım TDK, İstanbul 1944); İsmail Ünver, Ahmedî, *İskendernâme* (TDK Ankara 1983); Kemal Yavuz, Âşık Paşa, *Garib-nâme* (TDK İstanbul 2000); Mehmet Özmen, *Ahmed-i Daî Divanı* (TDK Ankara 2001); Zeynep Korkmaz, Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu, *Marzubân-nâme Tercümesi* (AÜ, DTCF yay., Ankara 1973); Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I* (4. bs. Ankara 1997); *Dede Korkut Kitabı II İndeks, Gramer* (3. bs. Ankara 1997); Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkut'un Kitabı* (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yay., İstanbul 1973)

Faruk Kadri Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrîni* (İÜ, Edeb. Fak. yay., 1963);

Mustafa Canpolat, Ömer b. Mezîd, *Mecmû'atü'n-Nezair* (TDK yay., Ankara 1982, 1995);

Zafer Önler, *Müntehabü'ş-Şifâ* (TDK Ankara 1990); Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, *Nehcü'l-ferâdis* Cennetlerin Açık Yolu I, II (TDK, Ankara 1995), III Dizin (1998);

Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevayî, *Nizamü'l Evzan,* Vezinlerin Terazisi (Ankara TDK. 1993);

Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevayî, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimü'l-Fütüvve* (TDK Ankara 1996); Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şîrîni ve Dil Hususiyetleri* (İstanbul 1968, 2. bs. TDK, 2000) vb.

3. Cumhuriyet döneminde gramer dalındaki yayınlar da oldukça yüklüdür. Bunlar a. okul gramerleri, b. daha üst düzeyde ya da bilimsel nitelikte olan gramerler, c. kaynak eser niteliğindeki tarihi dönem yazı dilleri gramerleri

Levent Şahverdi Arşivi

ve ç. lehçe gramerleri olmak üzere kendi içinde birtakım dallanmalara uğrar. Türkiye Türkçesi ile ilgili gramerlerin başlangıcı 1908 yılına kadar uzanır. Çünkü bu dönemde yazılan gramerlere Arap dili gramer kalıpları değil, daha çok batı gramerlerindeki yöntemler örneklik etmiştir. Hüseyin Cahit'in, dört ayrı eğitim basamağını temel alarak hazırladığı *Türkçe Sarf ve Nahiv* adlı okul gramerleri (1908-1910) böyle bir görüşle hazırlanmıştır. Bunu Ahmet Cevat'ın, Köprülü Fuat-Süleyman Saip'in (1923), Mithat Sadullah Sander'in (1924-1929), Peyami Safa'nın (1929-1931), İbrahim Necmi Dilmen'in (1929), daha çok Sarf ve Nahiv niteliğindeki gramerleri izler. Arap-Fars ve Fransız gramerlerinin kalıplarını taklit dönemine son vererek, Türkçenin kendi yapı özelliklerine dayanan bir gramerin yazımı ilk kez Tahsin Banguoğlu ile başlamıştır. İlk yayın olan *Ana Hatlarile Türk Grameri* (Maarif vek. yay., İstanbul 1940)'ni daha sonra *Türk Grameri I, Ses Bilgisi* (TDK. Ankara 1959), *Türkçenin Grameri* (TDK, Ankara 1974, 1995, 2000) gramerleri izler. Birçok kez basılan Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eseri de özellikle üniversitelerde yıllarca büyük bir ihtiyacı karşılamıştır. Fransız Türkoloğu J. Deny'nin 1921 yılında yazdığı *Grammaire de la langue Turque* adlı gramer 1941 yılında *Türk Dili Grameri* (*Osmanlı Lehçesi*) adıyla Türkçeye aktarılarak Millî Eğitim Bakanlığınca bastırılmıştır. Gramer konusunda Tahsin Banguoğlu ve Muharrem Ergin'den sonra Tahir Nejat Gencan, Kaya Bilgegil, Haydar Ediskun, Hikmet Dizdaroğlu, Hamza Zülfikar, Nurettin Koç, Rasim Şimşek, Yüksel Göknel, Sezai Güneş, Ahmet Bican Ercilasun-Leylâ Karahan, Metin Karaörs, Mehmet Hengirmen, Fuat Bozkurt tarafından yayımlanmış olan gramerler sayılabilir. Yalnız, Cumhuriyet dönemindeki gramer çalışmaları üzerinde iki önemli araştırma bulunduğu için biz burada ayrıntıya girerek başka örnekler sıralamaktan vazgeçtik, bu çalışmaların salık verilmesini uygun bulduk. Bu konuda ayrıntılı bilgi almak için sayın okuyucularımız Bilâl Yücel'in, "Türk Dil Kurumunun Kuruluşunun 70. Yılında Gramer Kitaplarımız", Türk Dili, S. 607 (Temmuz 2002. TDK'nin 70. Yılı Özel Sayısı), s. 119-139'a ve Zeynep Korkmaz'ın "Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu" (TKAM Uluslararası V. Kültür Kongresi yay., Ankara 2003, baskıda) adlı bibliyografya ve değerlendirme yazılarına başvurulabilirler. Yalnız bunlara Zeynep Korkmaz'ın kaynak eser taramalarına dayanılarak hazırlanmış olan geniş çaplı *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi* (TDK yay., Ankara 2003, s. CXVI+1-1224) adlı eseri de katmak gerek.

4. Ağız araştırma ve metin yayını ile ilgili çalışmaların sayısı da hayli kabarıktır. Bunların bir kısmı A. Caferoğlu'na 1940'larda başlayarak uzun yıllar sürdürdüğü 10 ciltlik külliyat niteliğindeki yayınların olduğu gibi yalnızca

Levent Şahverdi Arşivi

metin yayınları niteliğindedir. Ahmet Bican Ercilasun ile Selahattin Olcay ve Ensar Aslan'ın *Arpaçay Köylerinden Derlemeler* (TDK. yay., Ankara 1976)'i ile Tuncer Gülensoy-Ahmet Buran'ın, *Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeleri* (TDK yay., Ankara 1994) de aynı niteliktedir. Z. Korkmaz'ın *Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi* (3. bs. TDK. 1994); *Nevşehir ve Yöresi Ağızları 1, 2, 3* (3. bs. TDK. 1994), *Bartın ve Yöresi Ağızları* (TDK. 2. bs. 1994) adlı yayınları hem metin bölümlerini hem de gramer bölümlerini içine almaktadır. Turgut Günay'ın, *Rize İli Ağızları* (KB. Ankara 1978), Efrasyap Gemalmaz'ın *Erzurum İli Ağızları* (İnceleme, Metin, Sözlük, Erzurum 1979) ve Ahmet Bican Ercilasun'un *Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi* (GÜ. Yay., Ankara 1984) adlı yayınları da aynı niteliktedir. Bunlar içinde doğrudan doğruya ağız araştırmalarına dayanan yayınlar da vardır: Leylâ Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırmaları* (TDK Ankara 1997) ve Ahmet Buran'ın, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekimi* (Hâl) *Ekleri* (TDK. Ankara 1996) gibi.

Ağız çalışmaları ile ilgili olarak bundan sonra verilecek örnekler eldeki yayının sınırını fazlasıyla aşacağından bu alandaki pek çok yayın için bibliyografya niteliğindeki bir eseri vermekle yetineceğiz sayın okuyucularımızın aradıkları veya görmek istedikleri bütün çalışmaları kolayca bulacakları bu eser, Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası* (Akçağ yay., Ankara 2003)'dır. Türk Dil Kurumunca yayımlanan ağızlarla ilgili öteki çalışmalar, Kurumun 1932-1999, 2000, 2001 yılları yayın kataloglarından da bulunabilir.

5. Terim dalındaki çalışmaların hemen hepsi de sözlük niteliğinde olduğundan, bunlara sözlük yayınları bölümünde işaret etmiştik. Yalnız bu konuda Hamza Zülfikar'ın *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları* (TDK Ankara 1991) adlı eserine dokunmadan geçmeyeceğiz. Bu eser bizdeki terimlerle ilgili bütün sorunları bilimsel bir görüşle değerlendirdiği gibi, sorunlara son getiren örnekler de yapmıştır: Eserin sonuna eklenmiş olan "Kaynakça" terim dalındaki bütün çalışmalara da yer vermiştir.

6. Bizde dil bilimi alanındaki çalışmalar oldukça geç başlamıştır denebilir. Bu konuda Süheyla Bayrav*, Doğan* Aksan, Kamile İmer ve Sumru Özsoy gibi araştırmacılar ile daha sonraki kuşaktan gençlerin çalışmaları söz konusu olabilir. Bu çalışmalar bugün daha çok Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki Dil Bilimi Anabilim Dalı ile Hacettepe ve Boğaziçi Üniversitelerindeki Anabilim dallarında yürütülmektedir. Türk Dil Kurumunda da Dil Bilimi Bilim ve Uygulama Kolu vardır. bu alanda yapılan çalışmalara örnek olarak Necip Üçok'un, *Genel Dil Bilimi* (AÜ, DTCF yay., 1947), Süheyla Bayrav'ın *Yapısal Dil Bilimi* (İÜ, Edeb. Fak. yay., 1969), Doğan Aksan'ın *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim I, II, III* (TDK 3. bs. Ankara 1990);

Levent Şahverdi Arşivi

Anlam Bilimi ve Türk Anlam Bilimi (AÜ. DTCF yay., Ankara 1971) adlı eserleri gösterilebilir.

Yukarıdan beri yapılagelen açıklamalar ve yalnızca örnek olarak sıralanan bazı eserler bile, Cumhuriyet döneminin Türk dili yayınları açısından ne denli verimli olduğunu ortaya koyacak niteliktedir. Bütün bu gelişmeler, Cumhuriyet döneminde, özellikle Atatürk döneminde uygulanan dil politikası ve Türk dili çalışmalarının sağlam temeller üzerine oturtulmuş olması ile ilgilidir. Ama bütün bu verimli sonuçlara rağmen, daha istenilen hedefe ulaşma açısından hayli eksiklerimiz bulunduğu da bir gerçektir. Söz gelişi hâlâ Türkiye Türkçesinin ses bilgisi, söz dizimi, anlam bilimi, söz türetme yolları alanlarında derinlemesine araştırmalara dayanan köklü eserler ortaya konamamıştır. Tarihi gramerler yazılamamıştır. Ağız çalışmalarındaki bazı eksiklikler ve engeller dolayısıyla bugün hâlâ bir *ağız atlası* hazırlanamamıştır. Bunlara eklenecek daha başka önemli notlar da vardır.

Cumhuriyet dönemindeki bilimsel yayınlara giriş yaparken, bunların kitap yayınları ve makale yayınları olmak üzere iki gruba ayrılabileceğini belirtmiştik.

Makale niteliğindeki Türk dili araştırmaları binlerle sayılacak kadar çoktur ve çok yönlüdür. Bilim adamları ve genç araştırıcıların hazırladığı bu yazılar bu konu ile ilgili Kurum ve Kuruluşların sahip oldukları dergilerde yer almaktadır. Bugün hemen her Fen-Edebiyat veya Edebiyat Fakültesinin bir yayın organı vardır. Bu yayın organları, küçük çaplı araştırma yazıları için sahiplerine elverişli bir olanak sağlamaktadır. Türk dili alanındaki yazıların ağırlıkla yer aldığı dergiler *Türk Dili, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Türkoloji dergisi, Türk Dili ve Edebiyatı dergisi,* (SÜ). *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi, Selçuk Üniversitesi Fen Edeb. Fak. Edebiyat dergisi; Selçuk Üniversitesi Eğitim Fak. dergisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilgiler dergisi, Sivas Cumhuriyet Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Bilimi Araştırmaları dergisi - Dilbilim Araştırmaları* (HÜ), *Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları* (A.KÜ.) *dergisi, Sosyal Bilimler dergisi* (A. KÜ.) *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, Millî Kültür* (KB), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı* gibi dergilerdir.

Türk Dili / Türkiye Cumhuriyeti'nin 80. Yılına Armağan Özel Sayısı, S. 622 (Ekim 2003), s. 299-357.

Levent Şahverdi Arşivi

YİNE Mİ VASİYETNAME KONUSU?

1983 yılında çıkarılan 2876 sayılı kanunla, Türk Dil Kurumunun yeni bir düzenlemeden geçirilerek akademik bir yapıya kavuşturulmasından sonra, özellikle 1983 öncesi yöneticilerin ileri sürdükleri iddialarla Kurumun hukuki yapısı basında yer yer tartışma konusu olarak ele alınmıştır. Öyle ki, bu konuda kayıpla sonuçlanan bazı davalar bile açılmıştır. Ama yeni bir vesileyle ve bir köşe yazısıyla bu konunun son günlerde bir daha gündeme geldiği görülüyor: Cumhuriyet'in 80'inci, TDK'nin kuruluşunun ve 26 Eylül Dil Bayramı'nın 71'inci yıl dönümleri dolayısıyla 26-27 Eylül 2003 tarihlerinde İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan kutlama merasimi ve bilgi şöleni dolayısıyla *Hürriyet* gazetesinin 28 Eylül 2003 tarihli bir köşe yazısında,[1] TDK'nin hukukî statüsü "Önce Hakkı Sahibine Verin" başlıklı bir yazı ile yeniden ele alınmıştır.

Bu yazıda, değerli yazar Oktay Ekşi, toplantıya devletin en üst düzeyindeki sayın yetkililerin (Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı, Başbakan, Millî Eğitim Bakanı, Kültür Bakanı) katılmasının ve Başbakan sayın Tayyip Erdoğan'ın "*Türk dilinin gelişimi konusunda yapılacak her türlü çalışmaya destek vereceğini bildirmesinin, AKP iktidarının, Atatürk'ün en önem verdiği devrimlerden birine sahip çıkmış görünmesi*" açısından sevindirici olduğunu belirttikten sonra asıl konuya geçiyor ve şöyle devam ediyor: "*Sayın Başbakan bu sözü tutmak için işe, bundan yirmi yıl önce yasa çıkarma yoluyla işlenmiş bir gasp ayıbını ortadan kaldırarak başlamalıdır*."

Sayın yazarın burada vurgulamak istediği husus, 12 Eylül yönetiminin çıkardığı 2876 sayılı yasayla, dernek yapısındaki Türk Dil ve Tarih Kurumlarının hukukî varlıklarına son verilerek ve Atatürk'ün vasiyetnamesiyle kendi kişisel varlığından sağladığı gelirin, bu Kurumların elinden alınarak Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu adlı tüzel kişiliklere bağlanmış olmasıdır. Dolayısıyla "*ortada hukuka taban tabana zıt bir gasp olayı*" vardır. Sayın yazarın bu sorunun çözümü için önerdiği yol ise, "Vasiyetnameden doğan geliri 1987'de kurulan ve asıl sahibi olan (!) Dil Derneğine verecek yasayı çıkarmaktır."

Biz, sayın yazarın birçok yazısını severek ve dikkatle okumuşuzdur. Kendisine büyük saygımız vardır. Ancak, bu yazıyı okuyunca TDK'nin 62 yıl üyeliğini yapmış bir dilci, eski ve yeni Kurumun toplantılarına, konferanslarına katılmış, konferanslar vermiş, basılmış ve basılacak eserler üzerine raporlar hazırlamış, Komisyonlara girmiş, 1945 yılından başlayarak bütün kurultaylarına

[1] Oktay Ekşi, "Önce Hakkı Sahibine Verin", *Hürriyet* gazetesi, 28 Eylül 2003, "Günün Yazısı" sütunu.

Levent Şahverdi Arşivi

katılmış, Yönetim Kurullarında görev almış, Yürütme Kurulu ve Kol Başkanlığı görevlerinde bulunmuş, yani Kurumun iç yapısını ve gelişmeleri yakından tanıyan biri olarak doğrusu derin bir düş kırıklığına uğradık ve içimiz sızladı. Demek ki, Türk Dil Kurumu gibi, temelinde Atatürk'ün yönlendirdiği ulusal kimlik değerleri bulunan bir Kurum, eksik veya yanlış bilgilendirme yüzünden, hukuk açısından da bilimsel açıdan da tarihî süreçlerin ortaya koyduğu gerçekler ve bugün ulaştığı düzey bir yana itilerek tek yanlı, yüzeysel bir ölçü ile ele alınabiliyormuş! Çözümü de gelirinin sıradan beş on kişinin kurduğu bir derneğe devri gibi temelsiz bir görüşe bağlanabiliyormuş! Oysa, burada uygulanacak değerlendirme yöntemi, hukuk açısından da Kurumun geçirdiği değişimin süreçleri açısından da gerçekçi ve bilimsel ölçülere dayandırılmalıydı. Bizi bu konu üzerinde yeniden durmaya yönelten neden budur.

Bu kısa açıklamadan sonra, şimdi gelelim konunun iç yüzüne ve birtakım gerçeklere:

Gerçekten de Türk Dil Kurumu, 11.8.1983 tarih ve 2876 sayılı kanunla yeniden yapılandırılmış ve *1982 Anayasası*'nın 34. maddesi uyarınca kurulması öngörülen Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun çatısı altına alınarak bu Yüksek Kuruma bağlı Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk Kültür Merkezi ve Türk Tarih Kurumuyla birlikte Anayasa'nın güvencesinde Başbakanlığa bağlı akademik bir kuruluşa dönüştürülmüştü.

Şimdi burada sorulacak önemli bir soru vardır: **Peki, o dönem yönetimi neden böyle bir düzenlemeye girişmiş ve Türk Dil Kurumunu Anayasa'nın güvencesi altına alma gereğini duymuştur?** İşte bu soruya verilecek yanıt, Türk Dil Kurumunun ana tüzüğünde yer alan temel ilkeler ve Kurumun Atatürk'ten sonraki yıllarında, özellikle 1960-1980 arası döneminde izlediği yol, sergilediği tutum ve davranışlarla temel ilkelere ve bilimsel çalışmalara sırt çeviren politize olmuş bir kurum durumuna düşmüş olmasıyla ilgilidir.

12 Temmuz 1932'de Kurumun kuruluş tarihinden başlayarak 1938 yılına kadar uzanan ve Atatürk'ün koruyucu başkan olduğu dönemde gerçekleştirilen çalışmalar, *Tüzük*'te belirtilen ilkeler, 1. Türk Dili Kurultayı'nda alınan amaç ve hedeflerle ilgili kararlar doğrultusunda ve o dönemin içinde bulunduğu koşullar çerçevesinde, hep yürekleri dil davasına hizmet aşkı ile çarpan ünlü şair, yazar, gazeteci ve gönüllü aydınların iş birliği ile yürütülmüştür. Aslında, yapılan çalışmaların bu işe hazırlıklı uzmanlar ve bilim adamlarınca yürütülmesi gerekirdi. Nitekim, İsmet İnönü'nün 7 Kasım 1925 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden, ulusal kültürümüzle ilgili olarak en yüksek dil uzmanlarını bir araya getirecek bir dil akademisi

Levent Şahverdi Arşivi

kurulacağı yolunda bir demeci de vardır.[2] Bu demeç Atatürk'ün ve devletin bu konuda ne denli duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, kısa bir araştırma, o günün koşullarıyla akademi oluşturacak bilim adamı kadrosunun çok yetersiz olduğunu ortaya koyduğu için bu girişimi erteleme gereği duyulmuştur. Daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinin 20 Mart 1926 günlü oturumunda, *Maarif Teşkilâtına Dair Kanun*'un bazı maddeleri görüşülürken, zamanın Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin önerisiyle bir *Dil Heyeti*nin kurulmasında karar kılınmıştır. 1928 yılındaki yazı devriminin esasları da bu heyetçe hazırlanmıştır.[3]

O dönemde, bu türlü çalışmalara hazırlıklı yetişmiş eleman sayısının bir ikiyi geçmeyecek kadar az oluşu, işe gönüllülerle başlamayı gerekli kılıyordu. Atatürk gibi dinamik ve devrimci bir devlet adamı, elbette yıllarca bilim adamı yetişmesini bekleyemezdi. İşe, içinde bulunulan sınırlı olanaklarla da olsa başlanmalı ve zaman içinde gereği düşünülmeli idi. İşte bu nedenledir ki Atatürk, önemli bir kültür davası durumundaki Dil Devrimi'ne, gönüllerini bu davaya bağlamış aydınlarla ve bir dernek yapısı içinde başlamakta sakınca görmemiştir. Ancak, Dil Devrimi çok sağlam ilkelere ve mükemmel bir çalışma programına bağlanmasına ve pek çok zengin malzeme ortaya konmasına rağmen, bu malzemenin dile aktarılması aşamasında yapılan yöntem ve uygulama yanlışları yüzünden dili kargaşaya sürükleyen birtakım önemli aksamalar ortaya çıkmış ve Atatürk bunları gördükçe, kendisi devreye girerek dengeleme direktifleri vermek zorunda kalmıştır. Nitekim 1932–1934 yılları arasında, eski yazılı kaynaklardan ve halk ağızlarından derlenmiş *Tarama ve Derleme Dergileri*'ndeki sözlerden yararlanarak yapılan dilde *tasfiyecilik* niteliğindeki ve aşırı yöndeki Türkçeleştirme denemelerinin ortaya koyduğu sonuçlar karşısında, Atatürk şöyle bir uyarı yapma gereğini duymuştur: "*Türkçenin hiçbir yabancı kelimeye ihtiyacı olmadığını söyleyenlerin iddiasını tecrübe ettik. Dili bir çıkmaza sokmuşuzdur. Meramlarımızı anlatamaz olmuşuzdur. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır! Biz daha önce kurtarmaya bakalım*".[4] Bu nedenle dili özleştirme çalışmalarının 1934–1936 yılları arasındaki döneminde, daha önceki dönemde yapılan derleme ve taramalar bir ayıklama süzgecinden geçirilerek bu konudaki çalışmalara kaynaklık edecek *Osmanlıcadan Türkçeye, Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuz*'larına

---

[2] *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanları'nın Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay., C. 1, Ankara 1946, s. 88-89.

[3] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, AÜ DTCF yay., Ankara 1974, s. 54.

[4] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya- Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul 1961, s. 451-452.

Levent Şahverdi Arşivi

dönüştürülmüştür. Yapılan çalışmaları, bu konudaki tartışmaları ve bunların kamuoyundaki etkisini yakından izleyen Atatürk, çıkarılan cep kılavuzlarının da aşırı özleştirmenin yol açtığı karışıklığı gereğince dizginleyemediğini görüyordu. Çünkü kılavuzda yer alan 8.000 sözden ibaret bir dil malzemesi ile konuşmak ve yazmak da olanaksızdı. Artık sınırlı ve tutarlı bir yol izlemek gerekiyordu. Atatürk, bu konudaki görüşünü Kılavuz Komisyonunun Başkanı olan Falih Rıfkı (Atay)'ya şöyle açıklamıştır: "*Memleketimizin en büyük bilginlerini, yazarlarını bir komisyon hâlinde aylarca çalıştırdık. Elde edilen netice şu bir küçük lûgatten ibaret. Bu Tarama Dergileri, Cep Kılavuzları ile bu dil işi yürümez, Falih Rıfkı Bey; Biz Osmanlıcadan ve batı dillerinden istifadeye mecburuz*".[5]

1932-1934 ve 1934-1936 dönemlerinde alınan sonuçlar dolayısıyla, dil devriminin 1936-1938 yılları arasındaki süreçleri, aşırı özleştirme çalışmalarının genellikle olağan dil çalışmalarına dönüştürüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde terimler, özellikle okul terimleri üzerinde durulmuştur. Hatta Atatürk, bu konudaki çalışmalara da öncülük ederek terimleri de kendisine ait olan 48 sayfalık küçük bir geometri kitabı da hazırlamıştır.[6]

Yukarıdaki kısa özetlemenin de ortaya koyduğu üzere, Atatürk 1932-1936 yılları arasındaki başlangıç dönemi çalışmalarının bütün iyi niyet ve gayretlere rağmen beklenen başarıya ulaşamadığını görüyor ve biliyordu. Bunun başlıca nedeni, çalışmaların bilim kaynağından beslenmemiş olmasıydı. Bu iş bir kültür ve bilim işiydi. Bu konuda önce bilimsel hazırlığın yapılması ve dile sinmiş sözler ile daha yabancılık damgasını üzerinden atmamış olanların birbirine karıştırılmaması gerekiyordu.

Atatürk, kuruluşundan beri çalışmaları ile yakından ilgilendiği Dil ve Tarih Kurumlarının daha sağlam temellere oturtulabilmesi, Türk dili ve Türk tarihi alanındaki çalışmaların bilimin gerektirdiği ölçülerle ele alınabilmesi için daha başka olanakların sağlanması gereğine inanıyordu. Türk dili ve Türk tarihi alanında çözüm bekleyen önemli sorunlar, sözü Dil ve Tarih Kurumlarının yapısına, Dil ve Tarih Kurumlarının içinde bulunduğu durum ise, konuyu dil ve tarih konularının hangi ölçülerle ele alınıp işlenmesi gerektiği noktasına dayandırıyordu. O, her iki Kurumun da batı ülkelerindeki benzerlerinde görüldüğü gibi aynı zamanda akademik çalışmalar yapabilecek bilimsel nitelikte kurumlar olmasını istiyordu. Bu da ancak dil ve tarih konularına bilimsel ölçülerle eğilecek gençlerin ve bilim adamlarının yetiştirilmesi ile gerçekleştirilebilirdi. O hâlde, bunun tek çıkar yolu, doğrudan doğruya bu alanla uğraşacak özel bir fakülte kurmaktı. İşte 14 Haziran 1935 günü çıkarılan 2795

[5] Falih Rıfkı Atay, *age*., (İstanbul 1969 basımı), s. 447.
[6] İstanbul 1937; 2. basım, TDK yay., Ankara 1981.

Levent Şahverdi Arşivi

sayılı kanunla gerçekleştirilen ve adı da Atatürk tarafından konarak 9 Ocak 1936 günü öğretime başlayan *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi* böyle bir düşüncenin ürünüdür.

Atatürk, Dil ve Tarih Kurumlarının bilimsel temelde yol alabilmeleri için birer akademiye dönüştürülmesi dileğini de 1 Kasım 1936'da yaptığı Türkiye Büyük Millet Meclisinin açış konuşmasında "*Bu ulusal Kurumların az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temennî ederim*" sözleriyle dile getirmiştir.[7] Onun bu sözleri de bir vasiyet niteliğindedir.

Atatürk'ün ölümünden sonraki yıllarda Türk Dil Kurumu elbette birtakım yararlı çalışmalar yapmıştır. Bir kez, Atatürk döneminde işlenmesi ve bastırılması karar altına alınan eski Uygur Türkçesine ait bazı metinler ile *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayık*, *Nehcü'l-Feradis*, *Müyessiretü'l-Ulûm* gibi öteki bazı kaynak eserler *Yakut Dili Sözlüğü, Kırgız Sözlüğü* çevirisi gibi bir iki lehçe sözlüğü bastırılmıştır. Halk ağızlarından derleme ve eski kaynaklardan tarama yolu ile ortaya konmuş olan sözlük malzemesi, yeni düzeltici derleme ve tarama çalışmalarıyla genişletilerek ve eski kusurlarından arındırılmaya çalışılarak yeniden bastırılmıştır. Bunlar 1963-1983 yılları arasında yayımlanan 12 ciltlik *Türkiye'de Halk Ağızlarından Derleme Sözlüğü* ile 1943-1976 yılları arasında, üniversite öğretim üyelerinin tarama ve düzeltme katkıları ile 8 cilt olarak yayımlanan *Tarama Sözlüğü*'dür. Ancak, Kurumun yapısındaki özellik ve Atatürk'ün işaret ettiği yönde bir girişimde bulunulmaması nedeniyle, bilimsel yöndeki çalışmalar yıldan yıla gittikçe zayıflamış; sözlük, terim konularında aşırı özleştirmecilik yönündeki çalkantılı çalışmalara dönüşmüştür.

Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün işaret ettiği yolda, kadrosunu sabit tutup üye sayısını 40-50'de dondurarak bilimsel çalışmalara ağırlık verdiği hâlde, Türk Dil Kurumu, T.C. kanunlarının öngördüğü yurttaşlık koşullarını taşıyan her Türkün girebileceği bir Kurum olma özelliğini sürdüregelmiştir.

Gerçi Atatürk, kuruluş yıllarında Kurumun böyle bir yapıda olmasını istemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki çeşitli ulusları *Devleti Osmaniye* ve *Millet-i Osmaniye* biçiminde karma bir *Osmanlılık* ilkesi çevresinde birleştirme politikası, Türkçeye dayalı millî bir dil anlayışını da engelliyordu. Bu yüzden Türk dili horlanmaya, geri plana itilmeye ve unutulmaya mahkûm edilmişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin millî kültürü ön plânda tutan devlet felsefesi ise, ana dile verilen önem yanında, halka da ana dili sevgi ve bilincinin aşılanmasını gerekli kılıyordu. İşe bir dil seferberliği ile başlanmasının altında yatan nedenlerden biri de buydu. Ama, aradan geçen

[7] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul 1945, C. 1, s. 373; Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, C. 1, S. 420.

Levent Şahverdi Arşivi

yıllarda artık bu görev yerine getirilmiş, her Türk vatandaşında bir ana dili sevgi ve bilinci uyanmıştı. Anayasamızda ifadesini bulan ulusal devlet ve ulusal dil politikası da bu durumu güvence altına almış bulunuyordu. Şimdi sıra Kurumu bilimsel yöndeki işlevlerinde güçlendirmeye gelmişti. Bu da Atatürk'ün 1936 yılında işaret ettiği yönde bir yapılanma ve buna uygun bir programlanma ile gerçekleştirilebilirdi. Atatürk bu gereği yıllar öncesinden gördüğü ve kendisi de dondurulmuş, kalıplaşmış kural ve görüşlerin esiri bir devlet adamı olmadığı için, ileride Kurumun yapısında böyle bir değişimi sağlayacak koşulları önce kendi elleriyle hazırlamış; daha sonra da Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasındaki sözleriyle bu gereği bir direktif, bir vasiyet durumuna getirmişti. Ama gelin görün ki, Atatürk'ten sonraki yıllarda, zaman zaman *Tüzük* maddelerinde yapılan değişiklikler ile, Kurum bir süre hem devlet desteğinden yoksun kalmış hem de yöneticileri, yalnızca doğrulu-yanlışlı yönde özleştirme çalışmalarına ağırlık vererek hedefleri ta Atatürk döneminde çizilmiş olan bilimsel yöndeki çalışmalara sırt çevirir olmuşlardır. Bunun nedenleri de şu noktalarda özetlenebilir:

Bilindiği gibi Kurumun yönetiminde söz sahibi üç önemli organ vardır. bunların birincisi Kurultay, ikincisi Yönetim Kurulu, üçüncüsü de Yürütme Kuruludur.

Kurumun üye sayısı ortalama 1300[8] civarında idi. *Tüzük* gereği Kurumun birkaç yılda bir düzenlediği kurultaylarda, üyelerin %85'e ulaşan çoğunluğu yalnızca bu Atatürk Kurumuna sevgi bağı ile bağlanmış veya oranın üyesi olmakla onur duyan kimselerdi. Bunlar içinde bu yolla bir prestij sağlama amacı güdenler de vardı. Kurumun aslî üyeleri arasında, elbette çeşitli kurum ve kuruluşlardan gelmiş çok değerli kişiler de vardı. Ama bunlar kendi uzmanlık alanlarında değerli kişilerdi. Pek çoğu Türk dili alanında uzmanlaşmış kimseler değildi. Bu alandaki bilgi ve tecrübeleri amatörlükten öteye geçmiyordu. Kurultaylarda göze çarpan genel görünüm oydu ki, Ankara içinden ve yolluk alarak Ankara dışından gelen üyeler, kurultayların ilk günü yapılan açılış merasimine katılıyorlar, sonraki günlerde görünmez oluyorlardı. Anlaşılan Ankara'ya gelişin tadını çıkarmaya çalışıyorlardı. Kurultayın son günü öğleden sonra yani "seçim" günü yine tam kadro hazır duruma gelerek, Kuruma bağlılığın veya alınan yollukların hakkını verircesine Yönetim Kurulunca hazırlanan listelere gözü kapalı oy vererek görevlerini yerlerine getiriyorlardı. Titizlikle ve ciddî ölçülerle hazırlanan ve daha çok uzmanlaşmış dilci ve bilim

[8] Kurumun 1973 yılında yeniden düzenlenen üye kayıt defterine göre 1932-1983 yılları arasındaki üye sayısı 1346'dır. Bu konuda bk. Nail Tan, *Kuruluşunun 70 Yıl Dönümünde Türk Dil Kurumu*, TDK yay., Ankara 2001, s. 106.

Levent Şahverdi Arşivi

adamlarına yer veren listeler pek itibar görmüyordu. Ayrıca bu kadar kalabalık bir kurultayda birçok önemli konuları ciddî ölçülerle inceleyip karara bağlama olanağı da olmuyordu. İnisiyatif Yönetim Kurullarında kalıyordu.

Böyle amatör üyelerin çoğunluğu oluşturduğu bir kurultayın seçtiği Yönetim Kurulu ve o Yönetim Kurulundan seçilen Kol Başkanları da elbette bu ölçülere uygun olacak ve Kurum yönetiminde yedi sekiz hoşgörülü dilci dışında, amatör özellikli sayın üyeler ağır basacaktı. Kurumun bu yapısı dolayısıyla gerek kurultaylarda gerek Yönetim ve Yürütme Kurullarında yapılan haklı eleştiriler askıda kalıyor, Kuruma bilim anlayışını yerleştirmek ve atılım niteliğinde projelere bağlanmak mümkün olamıyordu. Gerçi 35 kişilik Yönetim Kurulu kadrosunda bazı öğretmen, yazar ve gazeteciler dışında epey Prof. unvanını taşıyan bilim adamları da yer alıyordu. Ama bunların birkaçı dışındakiler hep ziraat, veterinerden başlayıp hukuk, siyasal bilgiler, felsefe, tarih ve ekonomiye kadar uzanan başka alanların uzmanları idi. Adı *Türk Dil Kurumu* olan bu Kurumun yönetim kadrosunda çoğunluğu uzman dilciler değil amatör dilciler ve dilseverler oluşturuyordu. Düşününüz bir kez, ben bir dilci olarak ziraatten, hukuktan, ekonomiden ve felsefeden ne kadar anlarsam, bu sayın bilim adamları da dilden ancak o kadar anlayabiliyorlar ve etkinlikleri yüzeysel oluyordu. Ama Kurum yöneticileri bu uzmanlardan yararlanarak Kuruma prestij sağlayabiliyor, onurunu korumaya çalışıyordu. Böylece, her şey Yönetim kadrosunun genel eğilimleri doğrultusunda planlanıp gerçekleştirilebiliyordu. Yıllarca Kuruma bir dilci başkan bile seçilememişti. 1960 kurultayından sonra Kurum Başkanlığına meslekten değerli bir dilci olan rahmetli Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu'nun seçilmiş olması, bütün dilcileri mutlu etmişti. Ama Banguoğlu'nun önerileri ve Kuruma çeki düzen vermek için izlediği yol, Kurum yönetimindeki birçok zevatın işine gelmediği için hemen kendisine cephe alınıyordu. Oysa yapılmak istenen düzenlemeler Kurum için son derece yararlı ve gerekli idi. Söz gelişi, Banguoğlu, Kurumdaki kolların dökme su ile değirmen döndürür gibi dışarıdan gelen değişik mesleklerden elemanlarla yönetilmesini doğru bulmuyor; bu alandaki başarılı fakülte mezunlarına burslu doktora yaptırılarak, Kurumun kendi bilim kadrosunu oluşturmasını öneriyordu. Ne var ki, bu yerinde öneri Yönetim Kurulunda birçok yüzleri ekşitiyor ve hiçbir ciddî nedene dayanmadığı hâlde, kabul görmüyordu. Çünkü, o dönemde, Kol Başkanları şimdiki gibi fahrî olarak değil, dolgun ücretle çalışıyorlardı. Yürütme Kurulu üyelerinin de durumu aynı idi. Sayın okuyucular, böyle tertemiz niyet ve önerilerin sonucu ne oldu bilir misiniz? Dönem sonunda yapılan Kurultaya Yönetim Kurulunca seçim için sunulan aday listesinde, Banguoğlu'nun ve onun önerilerini destekleyen Yönetim Kurulu üyelerinin adlarının cetvelle ve mürekkepli kırmızı kalemle

Levent Şahverdi Arşivi

silinmesi. Bu liste Yönetim Kurulundan sağlıklı çıkmış ama sonradan Kurultay üyelerine böyle hileli yollara başvurularak dağıtılmıştı. Daha bu türlü nice örnek sıralanabilir. Biz böyle bir örneği sırf, yönetime egemen olan sakat bir zihniyeti belirtmek için vermiş bulunuyoruz.

Görülüyor ki, Kurum yönetimi 1960'dan sonraki yıllarında Tüzüğün amaç maddesinde yaptığı değişiklikle, Kurumu devrimci bir dernek olarak nitelendirmiş; yapılan bu çalışmalar yanında, onun akademik bir yapı ve çalışma sistemine kavuşturulmasını kendi çıkarları açısından yararlı görmediği için bu yöndeki uyarı, eleştiri ve önerilere de hiç sıcak bakmamıştır. Atatürk'ün düşünce ve tasarılarına dayanarak bu yönde görüş ileri sürenleri, öneri yapanları Onur Kuruluna ve mahkemeye vermekte bir sakınca görmemiştir. Bu durum için gösterilecek bir örnek 1960 Kurultayı'ndan sonraki yıllarda, Prof. Dr. Ahmet Temir ile o yılların Kurum uzmanlarından Talât Tekin (Prof. Dr. Talât Tekin) ve Osman Nedim Tuna (rahmetli Prof. Dr. Osman Nedim Tuna), Türk Dil Kurumunun akademik bir yapıya kavuşturulması için ortaklaşa bir kanun teklifi hazırladıkları için hem Kurum üyeliğinden çıkarılmışlar hem de mahkemeye verilmişlerdir. Bu üyeler açtıkları davada mahkemeyi kazandıkları gibi, mahkemenin verdiği karar Yargıtayca onandığı için kendilerine üyelikleri de geri verilmiştir. Bu konuda bir başka örnek de bizim başımızdan geçen bir olayla ilgilidir: Yıl 1963, Atatürk'ün ölümünün 25. yıl dönümü... Türk Dil Kurumu Atatürk'e olan şükran borcunu yerine getirmek için bu yıl dönümüne bilimsel yazı ve eserlerle katılmak istiyordu. Bunun için 1963 yılı başlarında Banguoğlu'nun başkanlığında bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyonda biz de varız. Komisyon, bu konuda hazırladığı bir yazıyı bütün üniversitelere ve ilgili bazı kurumlara göndererek Dil Devrimi konusunda bilimsel yazı veya kitaplar hazırlanması talebinde bulunmuştur. Aylarca beklendiği hâlde, Kuruma üç beş anı ve tek bir makale dışında hiçbir yazı gelmediği için komisyon dağıldı: Bunun üzerine Kurum Genel Yazmanı rahmetli Ömer Asım Aksoy, Atatürk ve Dil Devrimi konusunda bir kitap yazmamı benden istedi. Zaman daraldığı ve 10 Kasım'a üç dört aylık bir süre kaldığı için böyle bir çalışmayı yetiştirememe düşüncesiyle kabullenmek istemedim. Ancak, ısrar üzerine kabul ederek hemen çalışmaya başladım. Yazılacak kitabın başlığını da *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi* olarak belirledim. Kitabın zamanında yetiştirilebilmesi için, iki üç günde bir, yazdığım bölümler benden alınıyor ve Genel Yazman tarafından hemen basım evine ulaştırılıyordu. Kitabın yazımında hayli yol alınmıştı. Bir sabah telefon çaldı. Karşımda sayın Aksoy vardı. Benden kitabın son gönderilen bölümünde (basılmış eserin 71. sayfasında) yer alan ve Atatürk'ü kastederek "*O, Türk Dil Kurumundaki çalışmaların daha bilimsel temeline oturmamış, başlangıç çalışmaları olduğunu biliyordu*" diye

Levent Şahverdi Arşivi

başlayan ve hemen arkasından Atatürk'ün bu yöndeki konuşmasını aktaran cümleler ile yukarıda belirttiğimiz 1936 yılında TBMM'yi açış konuşmasında söylediği "*Bu ulusal kurumların az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temennî ederim. Bunun için çalışkan tarih ve dil âlimlerimizin, dünya ilim âleminde tanınacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmamızı dilerim*"[9] sözlerinin kitaptan çıkarılmasını rica ediyordu. Bu isteğin nedenini sorduğumda, yanıtı da Kurum Yöneticilerinden olan "Mehmet Ali Ağakay hep Atatürk'ün yanında bulunmuştur. Atatürk böyle bir söz söylememiştir" biçimindeydi. Ben, bu sözleri herhangi bir şahsın beyanından almadığımı, Türkiye Büyük Millet Meclisinin resmî zabıtlarına dayanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* adlı eserden aldığımı; bir araştırıcı olarak hiçbir belgeyi yok sayamayacağımı bildirdim. Rahmetli Aksoy'un bu paragrafı çıkarmaz isem, eseri basmayacaklarını bildirmesi üzerine de "Basıp basmamak sizin bileceğiniz iştir. Ben Atatürk'ün, Kurumun geleceğine yönelmiş bir temennisini ayak altına alma pahasına böyle bir şey yapamam" diyerek kitabı geri çekmeyi uygun buldum. Bu kitap hemen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığınca benimsenerek Türk Tarih Kurumu Basım Evine gereken talimat verilmiş ve Fakülte Yayın Komisyonunun kararından geçirilerek 1963 yılında Fakülte yayınları arasında çıkmıştır.

Kaderin tecellîsine bakınız ki, bu kitap 1967 yılında *Cumhuriyet* gazetesinin dil devrimi konusundaki bilimsel yayınlar arasında açtığı bir yarışmada Aksoy'un da dahil olduğu ve Kurum Yönetim Kurulu üyelerinin katıldığı bir jüride Yunus Nadi Armağanı birinciliğini kazanmıştır.[10]

Bir Atatürk Kurumunda, Atatürk'ün görüşlerine cephe alınabileceği aklınızın ucundan geçer miydi? Elbette geçmezdi. Ama ne yazık ki, böyle bir olay yaşanmış ve gerçekleşmiştir. O yılların bazı yayınlarında da dile getirilmiştir. Bütün bu olayların altında yatan neden, Kurum yönetiminin, bilimsel yöndeki düzenlemeye karşı duyduğu isteksizliktir. Kurumun bu tutumu son yıllardaki yayınlarında da kendini gösteriyordu.

Burada üzerinde önemle durularak vurgulanması gereken bir husus da dilimizi özleştirme çalışmalarının Atatürk'ten sonraki yıllarda genellikle dilciliğin öngördüğü yöntemlerden ayrılarak yürütülmüş ve bilimin öncülüğünden uzaklaştırılarak, amatörce bir yöntemin daha doğrusu bir yöntemsizliğin içine düşürülmüş olmasıdır. Bir yandan 1950'de iktidara gelen

---

[9] Not 7'de *age*., 1945 bas. C. 1, s. 377, 1989 bas. C. 1, s. 420.

[10] Bu sayfanın üst başında verilen bilgiler, kitabın daha önceki bölümleri arasında yer alan "Anılarda Türk Dil Kurumu ve Gelişme Süreçleri" adlı yazının ilgili bölümünden aktarılmıştır. Konuların ve olayların akışından kaynaklanan bu zorunlu yineleme dolayısıyla sayın okuyucularımızdan özür dileriz.

Levent Şahverdi Arşivi

Demokrat Parti hükûmetinin, dilde doğal gelişmeyi savunarak dil devriminin temel felsefesini sarsacak biçimde, 1945'te Türkçeleştirilen Anayasa dilinin eski dil yapısına çevrilmesi, bir yandan da Türk Dil Kurumunun buna tepki olmak üzere aşırı tutumdaki "arı dil" akımına destek vermesi, insana sanki "tarih tekerrürden ibaretmiş" deyimine hak verdirecek biçimde, tıpkı Tanzimattan Millî Edebiyat Akımına (1911–1923) kadar uzanan dönemdeki birbiriyle zıtlaşan "fesahatçılık" ve "tasfiyecilik" akımlarını anımsatıyordu. Artık Atatürk yoktu ki hemen duruma el atsın, Yönetim Kurulunda uzman dilciler yoğunlukta değildi ki devreye girerek dengeleyici ölçüler uygulayabilsin!

Nitekim, 1950 sonrası yıllarda, dil devrimini bazı kesimlerde zayıf bir eğilim durumunda olsa da dilde ırkçılığa doğru kaydırmaya başlayan hareket, 1960 sonrası yıllarda daha da hızlandırılarak ve yönü değiştirilerek bir "tasfiyecilik" hareketine dönüştürülmüştür. Kendisini "*öz Türkçecilik*", "*arı Türkçecilik*", "*dilde ilericilik*" veya "*devrimci görüş*" gibi adlarla tanıtan bu aşırı özleştirmecilik tutumu, her ne kadar taraftarlarınca, dil devriminin Türkçeleşme yolunda daha ileri düzeydeki bir devamı gibi gösterilmiş ise de niteliği, amacı ve ulaşmak istediği hedefler açısından onunla birleştirilmesi mümkün değildi. Kökeni bakımından Türkçe olmayan her sözü dilden atma amacı güden "*arı Türkçecilik*", dilcilik anlayışı ve dildeki sosyal gerçeklikle bağdaştırılamadığı gibi, Dil Devrimi'nin temel felsefesi ile de bağdaştırılamazdı. Dil ile düşünce arasındaki bağlantı koparılarak dil özleştirilemez ve zenginleştirilemezdi. Üstelik, bu akım gittikçe ideolojik bir kirliliğe de bulanmış; dolayısıyla asıl amacından saptırılmıştır.[11] 1970–1980 yılları arasında kamuoyundaki aşırı tepkilere karşı, Türk Dil Kurumunun bu eğilimlere arka çıkarak temsilcilerini Kurum bünyesine de almış olması, hem dili yozlaşma yönünde yol almaktan hem de Kurumu politize olmaktan kurtaramıyordu. Üniversitelerimizin birçok dilci öğretim üyesi bu yanlış gidişi frenlenmeye çalışmış ama başaramamıştı. İşte 1980 yılında başlatılan "*yaşayan Türkçe*" akımı böyle yerinde bir tepkinin ifadesiydi. Yine 1980 yılının Aralık ayında Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfınca (SİSAV) İstanbul'da düzenlenen iki günlük açık oturumda, değerli dilci, edebiyatçı ve tiyatro sanatçılarının yaptıkları konuşmalar, bu gerçekleri açığa vuran tanıklardır.

Öyle anlaşılıyor ki, 12 Eylül devlet yönetimini, Türk Dil Kurumunu 2876 sayılı kanunla Anayasanın güvencesinde ve devlet desteğinde Akademik

[11] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Zeynep Korkmaz, "Dil İnkılâbının Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", *Türk Dili*, C. XLIX, S. 401 (TDK, Ankara 1985), s. 24-32.

Levent Şahverdi Arşivi

bir kuruluş olarak yeniden düzenlemeye yönelten etkenler bu tarihî sürecin ortaya çıkardığı gerçeklerdir.

Şimdi bir de Anayasanın 134. maddesine göz atalım. Bakınız ne diyor bu madde: "*Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılâplarını, Türk kültürünü, Türk tarihini ve Türk dilini bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak yaymak ve yayınlar yapmak amacıyla; Atatürk'ün manevî himayelerinde, Cumhurbaşkanı'nın gözetim ve desteğinde, Başbakanlığa bağlı; Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Kültür Merkezinden oluşan kamu tüzel kişiliğine sahip Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu kurulur.*"

"*Türk Dil Kurumu ile Türk Tarih Kurumu için Atatürk'ün vasiyetnamesinde belirtilen malî menfaatler saklı olup kendilerine tahsis edilir.*"

İşte 2876 sayılı kanun, Anayasanın bu gereğini yerine getirmek için çıkarılmıştır. Bu kanunla Anayasanın güvencesi altına alınan Türk Dil Kurumunun amacı da kanunun 36. maddesinde, Atatürk dönemindeki ve ilk kuruluşundaki amacına uygun olarak: "*Türk dilinin öz güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak, onu yeryüzü dilleri arasında değerine yaraşır yüksekliğe eriştirmektir.*" biçiminde ifade edilmiştir. Görülüyor ki, Türk Dil Kurumu, Yüksek Kurumun öteki birimleri gibi, kendi alanında Atatürkçü düşünceyi Atatürk ilke ve devrimlerini ve Türk kültürünü bir süre önce girişilmiş olan yıkımdan korumak, bunlara ulusal tarihimizin ve kültür alanındaki gelişmelerimizin gerekli kıldığı özeni göstermek, bu alandaki bilimsel çalışmaları yürütmek amacı ile yeniden yapılandırılmış bir kuruluştur. Böylece Türk dili çalışmaları ve dil devrimi ile ilgili uygulamalar, bilimin öncülüğünde, yeniden ulusal varlığımızın ve ulusal kültürümüzün gerekli kıldığı hedefe doğru yol alma olanağına kavuşturulmuştur.

Bütün bu açıklamalardan sonra, şimdi bir de şöyle bir soru yönetilebilir: ***Evet kanun, böyle esaslı bir düzenleme yapmıştır ama, acaba uygulama ne durumdadır? Türk Dil Kurumu, Kanunun öngördüğü ilke ve hedefleri yerine getirebilen çalışmalar yapabilmekte midir?***

Eğer Türk Dil Kurumunun 1983 yılından bugüne değin özleştirme, *Türkçe Sözlük*, imla kılavuzları, terim sözlükleri hazırlama, gramer, ağız araştırmaları ve kaynak eserlerle ilgili araştırma ve yayınlar yapma, Türk dünyası ile ilgili lehçelere yönelme, son yıllarda dilimize akın eden yabancı sözlere karşılıklar bularak bunları yazılı ve sözlü basın kuruluşlarına önerme, ülkemizin bazı aydın kesiminde başgösteren ana dili duygusundaki körlenmeyi giderici önlemler alma, belediyeler kanalı ile iş yerlerine Türkçe adlar verilmesi girişiminde bulunma, orta öğretimi de içine alacak biçimde, ülkemizdeki eski dönemlerden gelen dil sorunlarına çözüm arama, üniversiteler ve Millî Eğitim

Levent Şahverdi Arşivi

Bakanlığı ile iş birliği yaparak ülke çapında açık oturumlar, bilgi şölenleri, konferanslar düzenleme, uluslararası kurultaylar toplama, Kurum içinde yapılan çalışma sonuçlarını bilgisayar yoluyla İnternet'e aktararak ilgililere çok kapsamlı yararlanma olanakları sağlama gibi etkinlikleri ve 1983'ten bu yana yaptığı kaliteli ve kapsamlı yüzlerce yayını gözden geçirilirse bu soruya hiç düşünmeden, **evet başarılıdır hem de çok dinamik ve çok başarılıdır**, denebilir.

Kurumun, ilgili kanun uyarınca Türkiye üniversitelerinin başarılı öğretim üyeleri, ülkenin değerli bilim, kültür ve sanat adamları arasından seçilmiş 40 kişilik Bilim Kurulu ve Bilim Kurulu içinden seçilerek oluşturulmuş altı Bilim ve Uygulama Kolu ile çeşitli çalışma grupları ve komisyonları vardır. Devlet Plânlama Teşkilâtının desteklediği projeler bunun dışındadır. Kurumun bilim kadrosu bütün bu çalışmaları yürütebilecek güç ve yetenektedir (yalnız bazı kadro ve eleman sıkıntıları vardır).

Bu sayılanların tanıkları da başta 1932 yılından 1983'e ve 1983 yılından günümüze kadar yapılan yayınları içine alan yayın katalogları ile, kurum başkanlarının 12 Temmuz kuruluş, 26 Eylül Dil Bayramları, Cumhuriyet'in 50., 75. ve 80. yıl dönümleri dolayısıyla, yapılan çalışmaları dile getiren konuşmalarıdır. Bunun son örneği, Cumhuriyet'in 80. yıl dönümü, Türk Dil Kurumunun kuruluşunun ve 26 Eylül Dil Bayramı'nın 71. yıl dönümü dolayısıyla 26-27 Eylül 2003 tarihleri arasında sayın Cumhurbaşkanımız dâhil, üst düzey devlet erkânının da katılmasıyla, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan bilgi şöleninde, Kurum Başkanı sayın Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın'ın bu çalışmaları dile getiren açış konuşmasıdır. İşte hâlen meşru varlığını sürdüren Türk Dil Kurumu böyle bir Kurumdur.

Şimdi gelelim konunun, yazımızın başında belirttiğimiz hukuk yönüne:

Burada ileri sürülen iddia, yazımızın girişinde belirtildiği gibi, Dil ve Tarih Kurumlarının 2876 sayılı kanunla dernek durumundan çıkarılarak Başbakanlığa bağlı akademik bir kuruluşa dönüştürülmek suretiyle geçirdiği yapı değişikliğidir. Burada hemen belirtmek gerekir ki, Türk Dil Kurumunun Atatürk'ten sonra, Tüzük maddelerinde yaptığı birtakım değişiklikler ile uğradığı yapı değişikliği yeni değildir. Kurumun Atatürk tarafından çizilen amacı da üyelik koşulları da zaman zaman değiştirilmiştir. Söz gelişi, 1951 yılına kadar Kurum, devlete bağlı yarı resmî bir kuruluş durumunda iken ve işleri devlet kararnameleri ile yürütülürken, 1951 yılında yapılan olağanüstü kurultay kararı ile devletle bağlantısının kesilmesi bir yapı değişikliği değil midir? Belki böyle bir kararın haklı bir dayanağı olabilir. Ama konuya hukuk açısından bakılınca, burada da bir yapı değişikliği yok mudur? Elbette vardır. Hele 1936 yılında III. Türk Dil Kurultayı'nda çok açık ve net olarak belirlenen

Levent Şahverdi Arşivi

amaç maddesinin, 1950 sonrası yıllarda törpülene törpülene kuşa çevrilerek yalnızca bilim yöntemi ile çalışan *devrimci* bir kuruluşa dönüştürülmesine ne buyrulur? Dikkat edelim! Konu herhangi bir konu değil, Türk ulusunun kimliğini ve varlık temelini oluşturan çok yönlü dil konusudur.

Bu, hukuku ihlal konusu, Kurumun eski yöneticileri tarafından 1983'ten sonraki yıllarda sık sık gündeme getirilmiş ve basında tartışması yapılmıştır. İddianın hukukî açıdan dayanaksızlığı konusunda, bundan önceki Kurum Başkanı sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından yazılan bir yazıda, Kurumun daha önceki yıllarda geçirdiği yapı değişiklikleri ayrıntılı olarak ele alındığı için[12] biz burada daha fazla üzerinde durmak istemiyoruz. Ancak, bu vesile ile bir kez daha belirtmek isteriz ki, Atatürk'ün vasiyetinden gelen para **başka bir kişi veya kuruluşa değil doğrudan doğruya Türk Dil Kurumuna bırakılmıştır**. Yukarıda Anayasa'nın 134. maddesi dolayısıyla yaptığımız açıklamada bunun yasa güvencesine alındığını da belirtmiştik. **Türk Dil Kurumu, eskisi ile de yenisi ile de Türk Dil Kurumunun ta kendisidir. Başka bir kuruluş değildir**. Asıl hukuka aykırı olan, Atatürk mirasının, 1987'de kurulan ve Türk Dil Kurumundaki yapı değişikliğine yol açan çarpıklıkların sorumlusu durumunda olan Dil Derneğine devrini istemektir, diye düşünüyorum. Şimdi, bizim gibi Kurumun eski üyesi olan dilciler kalkıp da bir *Türk Dili Derneği* kursalar ve Atatürk mirasının Derneklerine devrini isteseler ne olur? Böyle bir istek ve iddia yerinde sayılabilir mi? Bize göre hukuk, hakların korunmasını sağlam ve sağlıklı temellere bağlayan bir bilim koludur. Bu nedenle de herkes kendi kafasına göre hukuk yaratamaz. Kaldı ki bu konu, yalnız basında tartışılmakla kalmamış; yapılan başvurular üzerine adlî mercilerce de kesin kararlara bağlanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisinin daha 1970 yılından başlayarak açtığı mahkemeler ve yargıtayın kesin kararlarıyla kaybettiği davalar bir yana, son olarak 1993 yılında da Dil ve Tarih Kurumlarının Atatürk kurumları olmadığı iddiası ile Atatürk gelirinin bu Kurumlara ödenmemesi için Türkiye İş Bankasına bir talimat yazısı göndermiştir. Bunun üzerine Türk Dil Kurumunun Ankara I. Asliye Hukuk Hâkimliğinde açtığı davaya, mahkeme 03/11/1993 tarih ve 993/544 esas 993/704 karar sayısı ile **hem Atatürk hisselerinden gelen temettüün neması ile bu Kurumlara verilmesine hem de yapılan inceleme sonucunda şimdiki Dil ve Tarih Kurumlarının eskisinin devamı olduğu ve Atatürk mirasının gerçek sahipleri bulunduğu görüşüne vardığından, CHP'nin iddiasının reddine** karar vermiştir. CHP tarafından kararın temyizi üzerine, mahkemenin bu kararı, Yargıtayın 4. Hukuk Dairesinin 20/09/1994 tarih ve 994/1745–7339

[1] [2] "Türk Dil Kurumu ve Dil Konusunda Yapılan Tartışmalar", *Türk Dili*, S. 568 (Nisan 1999, Ankara), s. 253-268.

Levent Şahverdi Arşivi

sayılı ilâmı ile onanmış, böylece Türk Dil Kurumunun hak sahibi olduğu hükmen tespit ve tescil edilmiştir.[13] Bütün bu hukukî gelişmelere rağmen, Türk Dil Kurumunun parasına el koymakla hukuk ihlalini CHP Başkanlığı yapmış ve Kurumun parasını gaspetmiş bulunmaktadır.

Bu durum karşısında sayın köşe yazarımıza düşen görev, CHP'yi dernek lehine teşvik etmek değil, Kurumun gaspedilen parasının kendisine iadesini istemektir.

Bu hukukî gelişmelerin ardından, eski Kurumun son Başkanının Türk Dil Kurumu aleyhine açtığı davada, miras gelirinin Dil Derneğine devredilmesi yolundaki iddiası da Dernek aleyhine sonuçlanmıştır. Şimdi dava Yargıtay aşamasındadır.

Durum bu kadar açık ve konu hukuk yollarından geçerek karar ve ilamlara bağlanmışken, şimdi kalkıp da havanda su döğercesine yeniden aynı konuya dönerek Atatürk mirasının, çoğunluğunu yine amatörlerin oluşturduğu Dil Derneğine devrini istemek, hukuktan söz ederek hukuka saygısızlık olmuyor mu? Konu yalnızca şekil ve para konusundan ibaret midir?

Bütün bu açıklamalardan sonra basınımızın sayın temsilcilerinden ve değerli köşe yazarlarımızdan içtenlikli bir dileğimiz olacaktır. O da özelikle ulusal çıkarımızla ilgili konularda, kamuoyunun, ciddî araştırma sonuçlarına dayandırılarak bilgilendirilmesidir. Aksi hâlde, bunca yılın emek ve çabalarının birikimi olan gelişmeler, yeniden başlangıç noktasına gerileyen bir kör dövüşüne sürüklenmekten kurtarılamaz.

Türk Dili**,** S. 623 (Kasım 2003), s. 674-687.

[13] Nail Tan, *age*., s. 284-288: B. Kurum Gelirleriyle İlgili Davalar ve Sonuçları.

Levent Şahverdi Arşivi

SAYIN PROF. DR. ŞERAFETTİN TURAN'IN
"YİNE DE ATATÜRK'ÜN KALITI SORUNU..."
ADLI YAZISINA YANITLARIMIZ:

"*Cumhuriyet* gazetesi ödülü, övünmek için değil, TDK'nin o günkü bazı yöneticilerinin yürekler acısı tutumunu dile getirmek için söylenmiştir.

Ben o ödüle temel olan kitapta (1963) hangi çizgide isem, bu gün de yine aynı çizgideyim.

Değişen ben değil, Turan'ın kasıtlı yorumudur."

Türk Dili dergisinin Kasım 2003 tarihli sayısında "Yine mi Vasiyetname Konusu?" başlıklı bir yazımız (s. 674-687) yayımlanmıştı. Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın bu yazıya dayanarak *Cumhuriyet* gazetesinin 15 Ocak 2004 tarihli sayısında yer alan ve yukarıdaki başlığı taşıyan yazısı, hem konu dışına taşarak kişiliğimizi hedef aldığı hem de baştan sona yanlışlık ve çarpıtmalarla yüklü olduğu için aşağıdaki yanıtları verme gereğini duyduk:

1. Yazıda ele alınan rahmetli Afet İnan'ın Atatürk'e atıf yaparak belirttiği görüş, Kurumun kuruluş döneminde hangi ilkelere dayanılarak çalışma yapılmasının uygun olacağı tavsiyesine dayanan bir hatıradır. Eğer Atatürk'ün, bu Kurumun geleceğine ilişkin düşünce ve görüşleri ile uygulama süreçleri tarihî gelişme koşulları içinde değerlendirilirse, TBMM'nin 1936 yılını açış konuşmasında, Dil ve Tarih Kurumları için dile getirdiği "*Bu ulusal kurumların az zaman içinde ulusal akademiler hâlini almasını temennî ederim*" sözleri elbette büyük bir değer taşır. Demek ki, sayın Turan'a göre, resmî belgelerde yer almış olan bu sözler, hiçbir değeri olmayan, hiçe sayılacak sözlerdir. Bu şahane yorumundan dolayı kutlarız kendisini...(!).

2. *Cumhuriyet* gazetesinin 1967 yılı Yunus Nadi birinciliği ödülünü alan *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi* adlı kitabımızı övünmek için dile getirmedik. Şahsımızla ilgili beğenileri açıklamaktan ve övünmekten utanç duyan bir kişilik yapısındayız. Burada, bu kitapla ilgili olayın örnek olarak verilmesi, sırf Atatürk'ün kurduğu ve Atatürk'ün geliri ile yaşayan bir Kurumda, bazı yöneticilerin, Ata'nın belgelerde yer almış olan ve 1. nu'lu yanıtta dile getirilen sözlerini, nasıl hiçe saydıklarını gösterme amacına dayanmaktadır. Turan, bu amacı çarpıtarak okuyucuya kasıtlı ve yanlış bir biçimde sunmuştur. Bu nedenle sayın okuyucuların yazımızın aslına bir göz atmalarını dileriz.

3. Sayın Turan, bizim Atatürk tarafından hazırlanan *Geometri* kitabını bilmezlikten geldiğimiz iddiasında... Lütfen yazımızı yeniden okusun. 677.

Levent Şahverdi Arşivi

sayfada, daha önceki yıllarda alınan sonuçlar dolayısıyla 1936-1938 arasında terimler ve özellikle okul terimleri üzerinde durulduğunu belirttik ve Ata'nın *Geometri* kitabına da yer verdik.

4. Yazıda, Turan'ın iddia ettiği gibi, asla Kurumun 1983 öncesi yıllardaki üye ve çalışanlarına yöneltilmiş bir aşağılama yoktur. Yalnızca, o süreçte, Kurumun nasıl bir yapı ve işleyiş özelliği taşıdığı dile getirilmiştir. Bu durumu açıklarken: "Kurumun aslî üyeleri arasında elbette çeşitli kurum ve kuruluşlardan gelmiş değerli kişilerin bulunduğuna ama bunların kendi uzmanlık alanlarında değerli kimseler olduklarına, pek çoğunun Türk dili alanında uzmanlaşmamış dilseverler" olduklarına işaret etmek bir aşağılama mıdır, yoksa bir gerçeği mi dile getirmektir? Yazımızda, Kurum üye ve yöneticilerinin şahıslarına karşı duyulan saygı ölçüsü de korunmuş, yalnızca egemen olan yanlış zihniyet üzerinde durularak çalışmaların yetersizliğine işaret edilmiştir. Şimdi biz sayın Turan'ın iyi bir tarihçi olduğunu ama Türk dili alanında uzmanlaşmamış sıradan bir amatör olduğu gerçeğini açıklarsak onu aşağılamış mı oluruz? Elbette hayır... Onun için, yazılanlar doğru algılanmalı, şu veya bu maksatla saptırılmamalıdır.

Türk dilinin bir kültür ve bilim dili olarak bugün ulaştığı sonuç, eğer varsa, yalnız o dönemin değil, 1910 yılından bugüne değin uzanan dönemlerde yapılan çok yönlü katkıların ürünüdür.

5. Biz, Türk dili konusunda evrimciliğin geçerli olamayacağı görüşündeyiz. Eğer, dolambaçlı yollarla yakıştırılmaya çalışılan evrimciliği benimsemiş olsaydık, vaktiyle TDK salonunda "Dilde Doğal Gelişme ve Devrim Açısından Türk Dil Devrimi" (*Türkoloji* derg. IV/1, Ankara 1972, s. 77-114) konusunda verdiğimiz bir konferansta, dayandığımız devrimcilik görüşünün nedenlerini açıklama gereğini duymazdık. ***Ancak, bizim devrimciliğimiz, Marksist, Leninist temelde bir devrimcilik değil, Cumhuriyetimizin dayandığı temel felsefe ile bağlantılı olarak Atatürk ilkeleri doğrultusunda akılcı, bilimci, yönünü ana dili bilincinden alan doğru ve güzel Türkçe anlayışına dayanan bir devrimciliktir.*** Dilin bir sistem olduğunu göz önünde tutarak ona yapı ve işleyişine uygun ölçülerle el atılması gereğini savunuruz. Bu nedenle I. Türk Dil Kurultayı'ndan sonra, Kurumun Merkez Heyetince yayımlanan 7 maddelik Programını, Turan'ın kendisinin de saklayamadığı gibi, bilim yönü ile de, devrimci ruhu ile de sağlıklı bulduğumuz için benimsemişizdir. Şurasını da açıkça belirtelim ki, dilin yapı ve işleyiş özelliklerini hiçe sayarak onu zamanla bozulup yozlaşmaya sürükleyecek yanlış biçimdeki el atmalara karşıyız. Burada Dil Devrimi'nin özü ile uygulamasını ve uygulamadaki yanlış tutumları birbirine karıştırmamak gerekir. ***Hepimizin ulusal bir kimlik ve kültür belgesi olan dilimizin, birleştirici ve bütünleştirici***

Levent Şahverdi Arşivi

niteliğini yitirerek vaktiyle Osmanlı Türkçesinde olduğu gibi bir zümre dili durumuna getirilmesini içimize sindiremeyiz.

2876 sayılı kanunla yeniden yapılandırılan Türk Dil Kurumu da hem bilim hem devrimcilik anlayışı açısından Atatürk'ün çizdiği yolda yürüyerek başarılı ürünler ortaya koymaktadır. Terimler konusunda yaptığı veya uzmanlarına yaptırdığı çalışmalar da övgüye değer. Sayın Turan'ın her fırsatta övünerek dile getirdiği ve sayıları 100'e yakın dediği, pek çoğu minik broşürler niteliğindeki terim sözlükleri, kamuoyunda ve ilgili kesimlerde kabul görmediği için yıllardır satılamamakta ve Kurumun deposunda boşuna yer kaplamaktadır.

6. Kurumun işleyişi hakkındaki bilgilerimizin ne denli sığ olduğunu ileri sürerek "51 yıllık dönemde Kurumun işleyişine ilişkin tek bir kararname gösterebilir mi?" diyen Turan'a işte istediği örnek: Atatürk'ün TDTC'nin gereksinim ve çalışmalarına ilişkin 6 maddelik direktifi (Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili*, *Belgeler*, Ankara 1992, s. 197, belge 93), o dönemdeki Bakanlar Kurulu'nun *21/10/1932 tarih ve 13507 sayılı kararnamesi* ile çıkarılan *Söz Derleme Talimatnamesi* ile yürürlüğe girmiştir. Burada daha başka örnekler de gösterilebilir. Atatürk'ün sağlığında Kurumun malî olanakları elbette devletçe karşılanmış, gerektiği yerlerde Kurumla ilgili işler kararnamelere bağlanmıştır. Turan, bizi bilgi sığlığı ile suçlayacağına kendi sığlığını gidermeye çalışsa isabet eder.

7. Bu arada Turan, benim "1980 öncesinde Kurum üyeliğinden niye çıkarıldığımı unuttuğum" gibi püsküllü bir yalan da ortaya atmıştır. Ben Kurumdan çıkarılmadım. Basına gönderdiğim "Türk Dil Kurumuna Açık Mektup" başlığını taşıyan bir yazıyla üyelikten kendim ayrıldım. İşte kısacık açıklaması: 1950'li yıllarda dilde doğal gelişme anlayışı ile *Anayasa*'yı yeniden *Teşkilâtıesasiye Kanunu'na* çeviren tutum dil devriminin özüne ne denli aykırı ise, 1960'lı yıllarda başlayıp 1970–1980 arası yıllarda dilde ölçü-kural tanımaz biçimde yol alan, yer yer de ideolojik kirliliğe bulanan aşırı özleştirmecilik (arı Türkçecilik) anlayışı da dil devriminin özüne o denli aykırı idi. Atatürk'ün vaktiyle denemeye aldırıp da kendi eliyle frenlediği "tasfiyecilik" akımı yeniden hortlamıştı. Uygulamada dilimizi bozulmaya ve yozlaşmaya doğru sürüklüyordu. Bu nedenle basında ve kamuoyunda büyük tartışma ve tepkilere yol açmıştı. Bu tepkiler ifadesini 1979 yılında başlatılan *Yaşayan Türkçe* akımında buldu. Akımın amacı Türkçemize dil devrimi doğrultusunda sağlıklı bir gelişme yolu çizmekti. Öteki birçok meslektaşım gibi ben de *Tercüman* gazetesinde açılan özel sayfaya, hiçbir kurum ve kişiyi hedef almayan, yalnızca doğru ve güzel Türkçenin savunmasını yapan bazı yazılar yazıyordum. Bundan gocunan, Ş. Turan'ın başında bulunduğu TDK yönetimi, bana, öküz altında buzağı ararcasına, "Yaşayan Türkçe girişimi içinde neden yer aldığımı

Levent Şahverdi Arşivi

açıklamamı isteyen" Genel Yazman imzalı, 25/01/1980 tarih ve 19/85 sayılı bir mektup göndermişti. Buna 04/02/1980 tarihli mektupla verdiğim yanıt açık ve kesindir:

"a. Türkçeyi özleştirme çalışmalarında dil gerçeğini ve bilim yöntemini ayak altına alarak dile hizmetten çok zararı dokunan bir zihniyeti kamuoyu önünde eleştirmek,

b. Sağlam ve güzel Türkçe karşılıkları varken, kendilerini dilimizin yapı ve işleyişine ters düşen Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce gibi yabancı kelimelere tutsak etme alışkanlığından kurtaramamış olanları uyarmak,

c. Aydınlarımızda ölçülü ve bilinçli bir ana dili sevgisinin ve sorumluluğunun oluşmasına yardımcı olmak, amacına dayanmaktadır."

Ayrıca, böyle bir sorgulamayı bilim onuru, düşünce özgürlüğü, mesleğimin bana tanıdığı hak ve sorumlulukları kullanma yetkisi ile bağdaştıramadığımdan, aynı gün (04/02/1980), basın yolu ile kamuoyuna duyurduğum bir açık mektupla Türk Dil Kurumu üyeliğinden ayrıldığımı bildirdim. Bu mektup 11 Şubat 1980 tarihli *Tercüman* gazetesinde de tam olarak yayımlanmış; bana da telefonlar dışında yığınlarca tebrik mektup ve telgrafları gelmiştir.

Kurum yöneticilerinin sakat tutumu yüzünden benden bir süre önce Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Salâhattin Batu, Suut Kemal Yetkin, Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin, Metin And ve Talât Tekin gibi Doç., Prof., Ord. Prof. unvanlı birçok değerli üye Kurumdan ayrıldığı gibi, benden kısa bir süre sonra değerli dilcimiz Prof. Dr. Hasan Eren de üyelikten ayrılma gereğini duymuştur.

8. Ben hiçbir zaman "mutaassıp bir dilci" özelliği taşımadım. Çünkü, Atatürkçü dil anlayışı taassup kaldırmaz. Bu yersiz karalama Turan'ın yakıştırmasına dayanan bir avuntu olmalıdır.

9. 1985 yılında, TRT Türkçe sözleri yasaklamamış; kendi yayınlarında sağlıklı bir dil kullanılması üzerinde durmuştur. Yönetim Kurulundaki sayın üyelerin haklı oldukları noktalar vardı. Ancak, ben kendilerine bir dil gerçeğinden söz ederek dilde tutunmuş bazı sözlerin "galatımeşhur" sayılarak kullanılabileceğini, aksi hâlde konunun basında beşin yanına yüz beş daha katılarak fazlasıyla abartılacağını hatırlatmıştım. Zabıtlar ortadadır. Nitekim tahminim doğru çıktı. Konu basına çok yanlış biçimde yansıtıldı. Öyle ki, ben yurt dışında olduğum hâlde, bir dergide benimle yapılmış düzmece bir röportaj bile yayımlandı. Benim dil tutumum bu alanla hiçbir meslekî bağlantısı olmayan Sayın Turan'ın takdir ve keyfine bağlı değildir. Bu tutum bütün kitap ve makalelerimde açıkça görüldüğü gibi, 21 Şubat 1985 tarihinde Cumhurbaşkanı Sayın Kenan Evren'in huzurunda verdiğim "Dil İnkılâbının

Levent Şahverdi Arşivi

Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri" başlıklı konferansta da açıkça dile getirilmiştir.

10. Biz en az Turan'ın kendisi kadar Arapça ve Farsça okumuş, bu derslerden en yüksek notları almış bir kimse olarak bir yazmadaki "*el-fakir, el-hakir*" nitelemesini yazar adıyla karıştıracak düzeyde bir kimse değiliz. Ben böyle bir şey hatırlamıyorum. Yalnız, yazıyı okuduktan sonra aklıma gelen bir şey var: "Bundan 50 yıl önce, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*'nde düzeltme için bana bir defa bile gönderilmeden basılan ve beni hayli sinirlendiren yanlışlarla dolu kısa bir yazım çıkmıştı. Yazıyı görünce, *Bülten*'in sorumlusu olan kimseye fırlatarak alın, adımı da çıkarın da yazı sizin olsun" demiş ve ondan sonra bu yazıyı yayın listeme de almamıştım. Turan'ın mal bulmuş mağribî gibi sarıldığı örnek belki bu olabilir. Ancak, benim hakkımda hazırlanan raporlar; doktora tezimden, tez savunmasından, asistanlık sınavından, doçentlik ve profesörlük jürilerine varıncaya kadar hep oy birliği ile, en yüksek not derecesi veya beğeni ifadeleri ile hazırlanmış raporlardır. Biz kimseye bu açıdan dil dökme durumuna düşmüş bir kimse olmadık ve olamazdık da... Doğrusu bu kasıtlı densizliği kendisine hiç yakıştıramadık.

Yukarıda açıklandığı üzere bizim yaşamımızda hiçbir "zikzak" yoktur. Her zaman açık ve net bir çizgi üzerinde yol almışızdır. Ancak, Turan'ın bize karşı yıllardır süregelen duygusal bir tutumu vardır. Bunun nedeni de Fakülte Dekanlığı döneminde, Fakülteyi sık sık basan, forumlar düzenleyip sınıfları boşaltan, anarşistlere karşı Sayın Dekanın pasif bir tutum izlediği yolundaki söylentilerin yoğunlaşması üzerine, Fakülte Profesörler Kurulunda, kendisine, bazen bizim de katıldığımız pek çok öğretim üyesi tarafından sert tepki ve eleştiriler yöneltilmiş olmasıdır diye düşünüyorum. Düşünebiliyor musunuz? Bir fakülteyi anarşistler basıyor; aşağıda forum var gerekçesi ile ve haydutça tavırlar ile bütün sınıflar boşaltılıyor, öğretim üyeleri korkulu anlar yaşayarak, canlarını dişlerine takarak öğrencilerine siper olmaya çalışıyor! Böyle bir ortamda, ortalıkta dört dönmenize rağmen ne bir Yönetim Kurulu Üyesini ne de Sayın Dekanı görebiliyorsunuz! Saatler sonra Sayın Dekan koltuğunun altında çantasıyla arzı endam ediyor (yani boy gösteriyor, görünüyor). Evet boy gösteriyor. Ama ne zaman? Her şey bitip ortalık sütliman olduktan sonra! Dekanlık odasında kendisine çıkışıldığı zaman da, bizlerle alay edercesine "Anarşistlerin adlarını verin de soruşturma açalım" gibi garip bir sorumsuzluk örneği sergileyebiliyor! Her hâlde bu nedenle olacak ki, daha sonra Macaristan'da Türkoloji Kürsüsünün kuruluşunun 100. yıl dönümü dolayısıyla beni davet eden resmî mektubu bile komisyona havale ederek engelleme yolunu benimsemiştir. Bunun daha nice örnekleri vardır. Ancak, biz hiçbir zaman böyle

Levent Şahverdi Arşivi

bir defter açma niyeti gütmedik. Bu olayı da sırf mecbur edildiğimiz için açıkladık.

Zeynep Korkmaz, kendisini tartan ve tartmasını bilen bir kimsedir. Bir "bilginlik" iddiası da yoktur. Böyle, alaylı bir "dilci bilgin" yakıştırması, olsa olsa dilcilik açısından kendisinde yok olan bir özelliğin marazî bir duygusallıkla dışa vurulmasıdır. Bu nedenle ara sıra aynaya bakarak kendisini görmesi gereken bir kimse varsa, o da, kendi meslek alanı ile hiçbir ilişkisi bulunmadığı hâlde, sanki TDK Başkanlığı ona babadan kalma mirasmış gibi bir makam tutkusuna kapılarak Kurumu bana iade edin diyen Sayın Turan'ın kendisidir, diye düşünüyor; kişiliğimizi ve meslek tutumumuzu hedef alan bu kasıtlı ve yakışıksız suçlamaları kendisine aynen iade ediyoruz.

Cumhuriyet gazetesi, 18 Şubat 2003, 2. s.; ***Türk Dili***, S. 627 (Mart 2004), s. 198-203.

Levent Şahverdi Arşivi

DÜNYA DİLİ - BİLİM DİLİ VE TÜRKÇEMİZ AÇISINDAN ÇÖZÜM BEKLEYEN BİR ÇELİŞKİ

Ülkemizde, Türk dili alanındaki değerlendirmelerde, dilin yapı ve işleyişini yakından tanıyan çevreler, Türkçenin gelişmiş bir dünya dili olduğu görüşünü dile getirirken, bazı bilim çevreleri de kendilerini yanılgıya kaptıran bir anlayışla, Türkçenin bir bilim dili olma açısından yetersizliğini benimsemiştir. Belki bu görüşün arkasında yatan daha başka bazı etkenlere de dayanarak bu anlayış destek bulmuş; kanun ve yönetmeliklere de girdiği için, bugün artık bir kısım orta öğretim kurumlarıyla bir kısım yüksek öğretim kurumlarında İngilizce eğitim ve öğretim çoktan yerini almış bulunmaktadır.

Biz, birkaç yıl önce "Bilim Dili ve Türkçe" konusunda yazdığımız bir yazıda[1] bir bilim dilinde bulunması gereken özellikleri sıralayarak, Türkçenin bu açıdan bir değerlendirmesini yapmıştık. Ancak, Türk dilinin taşıdığı temel özellikler ve bugün ulaştığı gelişme aşaması ile yabancı dilde eğitim ve öğretimin dayandığı ilkeler, birbiriyle taban tabana zıtlaşan bir çelişki oluşturduğu için, bu çelişkinin nereden kaynaklandığını göstermek üzere, konuya bir de bu yönü ile eğilme gereğini duymuş bulunuyoruz.

Değerli okuyucular,

Dilin bir toplumu oluşturan bireyler arasında yalnızca karşılıklı anlaşma sağlayan bir araçtan ibaret olmadığını, bunun dışına taşan birtakım önemli özellik ve görevleri bulunduğunu da biliyoruz. Bunların başında, onun, toplum bireylerini duygu ve düşüncede birbirine kenetleyen ve bireyler arasında sosyal akrabalık bağı kuran canlı bir sosyal varlık oluşu gelir. evet, canlı bir sosyal varlıktır; çünkü, insanoğlu yaşadıkça onun konuştuğu, onun yazdığı dil de elbette canlılığını ve dinamizmini sürdürecektir. Yine hatırlamamız gerekir ki, bu özelliği dolayısıyla toplumun bireyleri arasında bir birlik ve beraberlik duygusu, ortak bir bilinç oluşturan dil, aynı zamanda zengin bir kültür hazinesine de sahiptir. Çünkü, bir ulusun, bir toplumun tarihte varlığını ortaya koyduğu çağlardan başlayarak günümüze kadar uzanan dönemlerdeki bütün değerleri bugüne dille, yani dilin kâğıt üzerine dökülmüş biçimi olan yazılı eserlerle aktarılmıştır. Toplumun ortak malı olan bu çok yönlü bütün kültür değerleri geleceğe de yine büyük çapta dil aracılığı ile aktarılacaktır. Unutmamak gerekir ki insan kafasında biçimlenen bütün düşünceler ve yaratıcı yenilikler de ancak dil aracılığı ile dışarıya vurulabilmektedir. Hatta, en iyi düşünce biçimi ve yaratıcılık, verimini ana diline borçlu bulunmaktadır.

---

[1] *Türk Dili*, S. 595, Temmuz 2001, s. 7-19.

Levent Şahverdi Arşivi

Demek oluyor ki, dil yukarıda sıralanan bütün bu özellikleri ile topluma damgasını vuran önemli bir etken durumundadır.

Toplumlar, yerinde saymayıp zamanın ve sosyal değişimlerin akışına ayak uyduran birtakım değişmelere uğradıklarına göre, dilin de kültürü tam olarak temsil edebilmesi için, toplumdaki bu değişim ve gelişmelere ayak uydurması olağandır. Ama bunun için dilin sağlıklı bir gelişme çizgisinde yol alması şarttır. Eğer bir dil dünyadaki çağdaş gelişmelere ayak uydurabiliyor, bu gelişmelerin gerekli kıldığı yeni kavram ve terimlere karşılık bulma gücü gösterebiliyorsa, böyle bir dil gelişmiş diller arasında yer alır. Böylece, insan kafasında biçimlenen her türlü duygu ve düşünce ürünleri de kendini ancak anlatım gücü yüksek bir dille dışarı vurabilir. Nitekim, modern dünyanın bilim, edebiyat, sanat ve felsefe alanları ile teknoloji alanlarındaki atılımları hep bu atılımlara uygun kavramları bulunan dillerle karşılanabilmiştir. Kısacası, hem yüksek düzeyde gelişmiş bir toplum hem de yüksek düzeyde gelişmiş bir kültür dili olabilmesinin ön koşulu, dilde gelişmişliktir. Bu nedenle, ana diline verilecek değer, çağdaş gelişmenin anahtarı ve lokomotifi niteliğindedir.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, dilimiz *Osmanlı Türkçesi* temelinde, yüksek düzeyde bir anlatım gücüne ulaşmış, estetik yönü bir çiçek güzelliği sergileyebilmiştir. Ne var ki, bu dil; Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından oluşmuş melez bir dil yapısında olduğu ve Türkçe yönü büyük bir ihmale uğradığı için, dilimizi ayrık otu gibi sarmış olan Arapça, Farsça kelime ve kurallar, onu zamanla hem kısırlaştırmaya mahkûm etmiş hem de halkın dilinden koparak yapma bir aydınlar dili durumuna düşürmüştür. Tanzimat'tan sonra da Fransızcanın etkisini taşıyan Türk dili, 1910'lara gelinceye kadar önü kapalı bir çıkmaz sokak görüntüsünden kurtulamamıştır.

Ne vakte kadar? Ta 1911 yılında Selânik'te yayına başlayan *Genç Kalemler* dergisinin kuruluşuna kadar... Ancak bu dergi çevresinde kümelenen, zamanın Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ali Canip, Akil Koyuncu gibi genç yazar ve düşünürlerinin başlattığı Millî Edebiyat Akımı ile dildeki hastalık teşhis edilebilmiştir. Görüldü ki bu hastalık; Arapça, Farsça Fransızca gibi her biri başka bir dil ailesinden gelen dillerin kelime ve özellikle ek ve kurallarının dilimizi sarıp sarmalamasından kaynaklanıyordu. O hâlde, önce dili bu yabancı kuralların etkisinden kurtarmak gerekecekti. İşte böyle isabetli bir tanının ortaya koyduğu çalışma ve uygulamalar, verilen eserler, 1911–1923 arası süreçte, hiç olmazsa yabancı kurallara sırt çevirme açısından dilimizin önünü açmıştır. Cumhuriyet dönemindeki dili köklü yönlendirme ve geliştirme çabaları, ilk başarısını ve öncülüğünü millî bir edebiyatın millî bir dille gerçekleştirebileceği anlayışına borçludur.

Levent Şahverdi Arşivi

Bilindiği gibi cumhuriyet döneminde, Mustafa Kemal Atatürk'ün bu alandaki derin ve uzak görüşlülüğünden kaynaklanan *Dil Devrimi* ile Türkçenin işlenmesi ve zenginleştirilmesi yönünde çok önemli ve sonuçları genellikle çok verimli adımlar atılmıştır. Türk diline, çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma hedefi güden bir toplumun gereksinimlerini karşılayabilecek bir gelişme yolu çizilmiştir.

1910 yılından günümüze uzanan çaba ve çalışmalarla *Türkiye Türkçesi* diye adlandırdığımız Türkçemiz, bugün bazı uygulama yanlışlarının yol açtığı tökezlemelere karşın, çok büyük bir gelişmişlik düzeyine yükselmiştir. Bugün artık yüz elli bin kelimeyi bulan söz varlığı, anlatım gücü ve terimleri ile genel olarak bir kültür ve bilim dili olma kıvamına ulaşmıştır. Böyle bir gelişme, insan aklının ürünü olan dil ile, o insanların oluşturduğu toplum ve toplumun oluşturduğu kültür arasındaki sıkı bağlantının iyi kullanılmış olabilmesinin ortaya koyduğu bir sonuçtur.

Dilimiz bir yazı ve kültür dili olma yolunda böyle önemli ve bir başarılı gelişme gösterdiği hâlde, bugün aşağı yukarı 20–25 yıldan beri aydınlarımız ve bir kısım bilim adamları arasında, Türkçenin bir bilim dili olmadığı gerekçesi ile gençlerimizin iyi yetişebilmeleri için yabancı dilde eğitim ve öğretime ağırlık verilmesi yönündeki eğilimler ağır basmış ve gittikçe güçlenmiştir. Hatta bu eğilim 14/10/1983 tarih ve 2923 sayılı *yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu*'nda yer alan bazı hükümlerin kaçamaklı yorumu ile resmî yayın organlarına yansıyarak 01/04/1996 gün ve 22598 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanan *Yükseköğretim Kurumlarında Uyulacak Esaslara İlişkin Yönetmelik*[2] ile yüksek öğretimde yabancı dille eğitim yürürlüğe girmiştir. 2000 yılında yapılan bir araştırmaya göre, bugün 72 üniversiteden 28'inin hepsinde veya bazı programlarında kısmen veya bütünüyle İngilizceye dayalı eğitim-öğretim programları uygulanmaktadır.[3]

Yetişme çağında olan gençlerimizin iyi bir eğitim alabilmesi ve meslek yaşamlarında başarılı olabilmesi için elbette yabancı dil bilmeleri gereklidir. Bunu kimse engellemez ve engelleyemez de. Kaldı ki günümüzde yabancı dil öğrenmenin çeşitli yolları ve kolaylıkları vardır. çeşitli öğretim kurumlarınca da desteklenmektedir. Ancak, defalarca yinelendiği üzere, *yabancı dil öğrenim ve öğretimi* ile *yabancı dilde eğitim ve öğretimi* birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Ne yazık ki sakat ve yanlış bir anlayışın görüntüsü olan yabancı dilde eğitim uygulaması etkisini sürdüregelmektedir. Aslında, konunun içine girildiğinde, yabancı dilde eğitim ve öğretimin birkaç istisnası dışında, öğretim üyesinin o dile hakimiyeti ve öğrencinin konuları iyi kavrayabilmesi açısından

[2] Ayrıntı için yukarıda agm. s. 10'a bk.

[3] Ayrıntılı bilgi için, Mümin Köksoy, *Yabancı Dille Eğitim,* Bilgi yay., Ankara 2000, s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

pek başarılı olduğu da söylenemez. Ama şu var ki, İngilizce hayranlığından ve çıkar hesaplarından kaynaklanan bu eğilim, bir yandan işyeri tabelaları, vitrinlerde sergilenen ürünler ve kitle iletişim araçları yoluyla ulus varlığımızın temel direği olan Türkçemizi yavaş yavaş bir yozlaşma eğilimine doğru sürüklerken, bir yandan da bilim dilimizi İngilizcenin egemenliği altına sokan bir tehlike ile karşı karşıya getirmiş bulunmaktadır.

Bizler bir yandan Türkçenin gelişmiş bir *kültür ve bilim dili* olduğunu bir yandan da bir *dünya dili* olduğunu ileri sürerken bir başka kesim de Türkçenin bir bilim dili olamayacağı varsayımından hareket ederek bir kısım alanlarda yabancı dilde eğitim ve öğretimin savunmasını yapmaktadır. Bu kesimdekilerin dayanakları şudur: Bilim dili genel kültür dilinden az çok ayrılan, çeşitli bilim dalları ile teknik ve sanat alanlarının gerekli kıldığı söz varlığını ve terim gereksinimini karşılayabilen bir dildir. Dolayısıyla her bilim dalının, dildeki genel kavramlar dışında özel kavramların karşılığı olan pek çok terime de gereksinimi vardır: Bilim dili, kültür dili + terimlerin oluşturduğu özel bir dildir. Türkçemiz bu açıdan yeterli olmadığından kaliteli bir eğitim ve öğretim yabancı dille öğretimden geçer görüşündedirler.

Bu noktada hemen belirtmek gerekir ki böyle bir dayanak Türkçenin yetersizliğinden değil bu görüşü benimseyenlerin, Türkçenin yapı ve özellikleri konusundaki bilgi yetersizliğinden ve bilinçsizliğinden kaynaklanmaktadır. Bunlar, böyle temelsiz bir dayanakla büyük bir çelişkiye düştüklerinin farkında değillerdir. Çünkü:

1. Eğer Türk Dili uzun bir tarihî gelişme sürecinden geçerek bugün bir kültür dili durumuna gelebilmiş ise, aynı zamanda bir bilim dili olma özelliğini de kazanmış demektir.

2. Türkçe yapı ve işleyiş özellikleri bakımından eğer bir kültür dili olabilme işlekliğine erişmişse, terimlerini de yapabilecek güçte bir dil demektir. Dil, terimleri kendi kendine oluşturmaz. Terimler; kültür, bilim, sanat ve teknik adamlarının eseridir; onların ortaklaşa çalışmalarının ürünüdür. Onlar bu görevi yerine getirmemişler ise, bilim dilinin terim yönü elbette açıkta kalır. Ama ülkemizdeki pek çok bilim erbabı TDK ve üniversiteler, ta Atatürk döneminden başlayarak birçok alanı temsil eden terimler üretmişler, bunların sakat olanları kullanımdan düşerek sağlıklı olan binlercesi kullanım alanında yerlerini bulmuştur. Eğer bu alanda boşluklar varsa, bu boşluk sırf bir kısım bilim adamlarımızın kendi alanlarının terimlerine karşı gösterdikleri duyarsızlık ve yabancı terimlere bağlılık biçiminde bir hazırlopçuluktan kaynaklanmaktadır. Yanılgı buradadır. Dilimizi böyle bir yanılgının esiri olmaktan kurtarmalıyız. Çünkü Türk dili, yukarıdaki bölümde belirtilen özel durumu dışında genel

Levent Şahverdi Arşivi

yapısı ve gelişme süreçleri açısından da hem bir *dünya dili*dir hem de yapı ve işleyişi üretkenliğe çok elverişli, güçlü bir dildir.

19 – 21 Nisan 2004 tarihleri arasında Hacettepe Üniversitesinin Sıhhiye yerleşkesinde, bu üniversitenin **Türkçe Topluluğu**nca, Prof. Dr. Mahmut Nedim Doral'ın başkanlığında ve "*Türkçe Günleri*" genel başlığı altında büyük bir duyarlılıkla üç günlük bir açık oturum düzenlenmişti. Oturumun 19 Nisan Pazartesi günü saat 13.15-16.15 arasında yapılan ilk toplantısında konu "*Bir Dünya Dili Olarak Türkçe*" idi. Konuşmacı olarak da TDK Başkanı Sayın Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın ile Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ve Dil ve Tarh-Coğrafya Fakültesi öğretim üyesi Sayın Prof. Dr. Sema Barutçu-Özönder davet edilmişlerdi. İlk söz bana verilmişti. Ben bu konuşmada konuyu, Türkçenin bir dünya dili olup olmadığının hangi ayraçlara bakılarak belirlenmesi gerektiği noktasında yoğunlaştırmak istedim.

Bana göre bir dilin bir dünya dili olabilmesi için üç önemli temel ayraç vardır. Bunlar:

1- Tarihî eskilik ve derinlik,

2- Coğrafî kapsam ve genişlik,

3- Yapı ve işleyiş özellikleri açısından gelişmeye elverişli, üretken bir dil niteliği taşıyıp taşımamamsıdır.

1. Konunun içine dalarak bu ayraçları Türkçeye vurduğumuzda, onun son araştırmaların ortaya koyduğu verilere ve yapılan bilimsel karşılaştırmalara göre, yalnız milât yıllarında kalmayıp, milâttan 2500–3000 yıl öncesine kadar uzanan bir tarihî derinliğe sahip olduğu anlaşılıyor. Altay dil ailesi içinde yer alan Türkçenin kendi içindeki sınıflandırmasında milâttan önceki yüzyılların *Altay Dil Birliği Dönemi*, *Çuvaş-Türk Dil Birliği*, yani *Ön Türkçe* dönemi (Vortürkisch preturkic, MÖ, I-V. yy.),daha sonra da *Ana Türkçe* (M.S. I-V. yy.) gibi alt dönemlere ayrılması ondaki bu tarihî derinliği göstermektedir. Milâttan sonra VI. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar uzanan ve *Eski Türkçe* (VI-XIII. yy.), *Orta Türkçe* (XIII-XV. yy.) *Yeni Türk Lehçeleri* (XV. yy'dan günümüze kadar) dönemleri ise, yazı dili olarak Türkçenin yüzünü ağartacak eserler ve gelişmelerle doludur. Göktürkçeden başlayıp *Uygur*, *Karahanlı*, *Harezm* kanalı ile *Eski Anadolu Türkçesi*, *Osmanlı Türkçesi* aşamalarından geçerek günümüz *Türkiye Türkçesine* uzanan dilimiz ve bu dile ait binlerce eser, öteki yazı dilleri ve lehçelerle birlikte Türkçenin bir dünya dili olduğunun kesin kanıtlarıdır.

2. Coğrafî kapsama gelince: Dünyanın hemen hiçbir dili gerek tarihî dönemlerde gerek günümüz açısından Türk dili kadar geniş bir coğrafî genişliğe sahip olamamıştır. Daha milâdın ilk yıllarında Sibirya'nın doğusundan ve Çin sınırlarından başlayıp Balkanlara ve Avrupa ortalarına kadar uzanan Hun göçü,

Levent Şahverdi Arşivi

Hazer denizi ve Karadenizin kuzeyindeki Avrasya'dan geçerek Macaristan'a kadar uzanan, orada pek çok izler bırakmış olan Kuman-Kıpçak göçleri, Orta-Asya'dan başlayarak Batı Türkistan, Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar, Suriye, Irak ve Afrika kuzeylerine kadar uzanan Oğuz-Türkmen boylarının geliştirdiği devletler, bugün yine Sibirya'dan ve Çin sınırından başlayıp Balkanlara, Asyanın kuzeyinden Hindistan'a, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Doğu'ya ve Afrika kuzeyine kadar uzanan bölgelerdeki gelişmelerin ortaya koyduğu *Kuzey-Doğu, Güney-Doğu, Kuzey-Batı, Güney-Batı Türk lehçelerine* bağlı birçok cumhuriyet ve Türk topluluklarının dili, bu coğrafî genişliğin açık seçik tanıklarıdır.

3. Türkçenin yapı ve işleyiş özelliklerine gelince: Türkçe eklemeli bir dil olduğu için, addan ad, addan fiil, fiilden ad, fiilden fiil türetme, iki veya daha çok sözü yan yana getirme, ek kalıplaşması, kelime kalıplaşması ve deyimleşme, atalar sözleriyle derin anlamlı, uyumlu ve kapsamlı söz türleri yaratma yoluyla, uyumlu ve düzenli ses özellikleriyle gerek kelime ve şekil yapısı gerek anlam yapısı açısından son derece işlek ve verimli bir dil niteliği taşımaktadır. Söz gelişi, bir tek *baş* adından türetme ve birleştirme yollarıyla *başak, başakçı, başakçılık, başla-, başar-, başarıl-, başarılı, başarısız, başı çek-, baş ol-, baş ver-, başbuğ, başbakan, başçavuş, başgarson, başhemşire, başbaşa, başıboş, başı bozuk, baş belası* gibi nice nice türevlerin ortaya konabilmesi; ek kalıplaşması yoluyla *yazın / kışın, gözde (kişi), sözde, candan (adam), toptan, akça, ancak, kesinlikle, akşamları, sabahları, boşuna, Ilıca, Çatalca, bürümcük, dipcik, tomurcuk, ayran, dolmuş, çadır, değer, döner, kaptıkaçtı, hünkârbeğendi* gibi yeni anlamda kelimeler yaratabilmesi; deyimleşme ve anlam kayması yoluyla *ağzına bakmak* 'başkasının sözüyle hareket etmek', *ağzına bir parmak bal çalmak* 'birini tatlı sözlerle kandırmak', *dişini tırnağına takmak* 'çok büyük sıkıntılara katlanmak', *her telden çalmak, bir taşla iki kuş vurmak, etekleri zil çalmak* 'çok sevinmek' örneklerinde görüldüğü üzere, binlerce yeni ve derin anlamlı sözler ortaya koyabilmesi, ses yapısındaki uyum ve söyleyiş güzelliği, Türkçenin yaratma gücünün, üretkenliğinin, zenginlik ve güzelliğinin şaşmaz tanıklarıdır. Hele uzun yüzyılların deneyimlerinden süzülerek bir yargı niteliği kazanmış *Çalma elin kapısını, çalarlar kapını; Çobansız koyunu kurt kapar; dağ başına kış gelir, insanın başına iş gelir; damlaya damlaya göl olur, aka aka sel olur; demir tavında dövülür* gibi yüzlerce ata sözleri de Türkçemizdeki uyumlu anlatımın ve anlam derinliğinin özdeyişli örnekleridir. Bunlara halk edebiyatımızdan ve yazılı edebiyattan daha nice nice tür ve örnekler eklenebilir.

Böyle çok yünlü ve tarihî derinliğe uzanan bir yaratma gücüne sahip olan Türk dili elbette bir dünya dilidir. Bunda hiçbir kuşku söz konusu olamaz.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçemiz böyle bir dünya dili olma özelliği taşıdığı ve yüzyıla yakın bir süreden beri de üzerine titrenerek olgun ve gelişmiş bir yazı dili, bir kültür ve sanat dili kıvamına getirildiği için, aynı zamanda bir bilim dilidir.

Görülüyor ki dilimizin yapısı ve işleyişi, bilimin her türlü kavram ve terimlerini karşılayabilecek güçtedir. Onun metinlere bağlı 2000 yıllık tarihi ve şimdiye kadar geçirdiği gelişme süreçleri bu durumun şaşmaz tanıklarıdır. Böyle bir nitelik, böyle çok yönlü zenginlikler taşıyan bir dil için, yanlış bir yaklaşımla bilim dili olma açısından yetersizdir, onun için de yabancı dille eğitim ve öğretim yapma gereği vardır gerekçesine sığınmak, Türkçemizin bugün ulaştığı değerler ve bilimsel gerçeklerle asla bağdaştırılamaz bir çelişkidir, bir bilinçsizliktir. Böyle bir çelişki, ileride dilimizi ister istemez yeni birtakım sorunlarla karşı karşıya getirecek, yabancı bir dilin veya dillerin boyunduruğuna girme tehlikesine uğratabilecektir.

Ben yukarıda işaret ettiğim konuşmamda bir yandan Türk dilini taçlandıran bilimsel gerçekleri dile getirirken bir yandan da yanlış bir varsayımın kurbanı olarak dilimize reva görülen bu tutumun acısını yaşadım. Öyle sanıyorum ki böyle bir çelişkinin verdiği acıyı dilimizin bilincine varmış pek çok bilim adamı ve aydınlarımız da paylaşmaktadır.

Üzerinde durduğumuz bu çelişki, ister yanlış bir değerlendirmeden, ister ülkemizde yer yer saplantı hâline gelmiş yabancı dil hayranlığından, ister ticarî amaca dayanan bir çıkar hesabından kaynaklanmış olsun, dilimizin geleceğinin güvencesi açısından, bilim adamlarımıza, ilgili ve yetkili kurum ve kuruluşlar ile, üniversitelerimize, basın ve yayın organlarına düşen asil görev, böyle bir çelişkiyi ortadan kaldıracak yeni düzenlemelere öncülük etmek olacaktır.

Türk Dili, S. 620 (Haziran 2004), s. 483–489.

Levent Şahverdi Arşivi

SOSYO-LENGUİSTİK DEĞİŞİM AÇISINDAN TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN MODERNLEŞMESİ

Sosyo-Lenguistik, bilindiği üzere genel tanımı ile sosyal olay ve değişimlerin dile yansımasıdır. Dil, sosyal bir manevî varlık olarak kişilerin toplum içindeki ortak yaşayışlarında en önemli anlaşma ve iletişim aracıdır. Bu nedenle bir toplumun gelenekçilikten modernleşmeye uzanan değişiminde, sosyal yapıdaki temel değişimler ister istemez etkisini dilde de ortaya koyar.

Türkiye'deki batı kültürünü örnek alan yenileşme hareketleri oldukça eskidir. Ta XV. yüzyılda Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar uzanır. Fatihin ülkesini çok ileri bir düzeye ulaştırmak için yaptığı yenilikler, onu devrinin en modern hükümdarı olarak tanıtmıştır. Böyle bir nitelendirmenin nedeni bu hükümdarın, ülkeyi *modernleştirme anlayışının, gelenekçilik* anlayışının önüne geçmiş olmasındandır. Ne var ki, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti *kalıplaşmış teokratik* bir yapıya bürünerek gelenekçiliğe bağlı kaldığından, XVIII. yüzyılda "Lale Devri" Sadrazamı Damat İbrahim Paşa'dan başlayarak III. Selim (1789-1807)'den *Tanzimat* dönemine (1839-1896) kadar uzanan yenileşme hareketlerinde, sosyal yapıdaki ve teknik alandaki birtakım değişme ve gelişmelere karşın, toplum tam anlamıyla modernleşememiştir. Devletin yönetim anlayışı ve sosyal yapı, *gelenekçi (dogmatik) doğu dünya görüşü* ile *akılcı batı dünya görüşü* arasında gidip gelen ancak gelenekçiliğin ağır bastığı ikili bir sürece girmiştir.

Türkiye, ancak 1923 yılında başlayan Cumhuriyet dönemi ile ve Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülük ettiği çok yönlü devrimlerle kendisini klasik ve geleneksel (dogmatik) devlet anlayışından kurtararak sosyal yapıda modernleşmenin temelini atabilmiştir. Bu durum devletin temel felsefesi ile ilgili bir zihniyet (anlayış) değişikliğinin sonucudur.

Cumhuriyetin devlet anlayışı, dinî inançlara ve yerleşmiş kalıplara değil, *özgür, laik* düşünceye, *akıl* ve *bilim* anlayışına dayandığı, Türk toplumunu, çağdaş kültür düzeyine ulaşma yönünde her türlü gelişmeye açık bir toplum düzeyine eriştirme amacı güttüğü için, gelenekçilikten kurtulup modernleşmeye uzanan yolu açmıştır. Yapılan köklü değişimlerle gerçekleştirilen modernleşme, Cumhuriyetin kurucusu tarafından, "*Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimlerin amacı, Türkiye Cumhuriyeti halkını her yönü ile modern ve tam anlamı ile çağdaş bir toplum durumuna getirmektir.*" "*Uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, uygar olduğunu zihniyeti ile de*

Levent Şahverdi Arşivi

ispat etmek ve göstermek durumundadır."[1] sözleriyle dile getirilmiştir. *Zihniyet değişikliği* ısrarla vurgulanmıştır.

Devrimler diye adlandırılan ve sosyal yenileşmenin fikir temelini oluşturan ilkeler, teorik olarak ortaya konmuş kurallar değildir. Bunlar, Türk toplumunun tarihî süreçlerden geçerek beliren sosyal gereksinimlerinin somut birer görüşe dönüştürülmesinden oluşmuş ilkelerdir. Bu bağlamda, devletin ve yönettiği toplumun kendini teokratik geleneklerden ve kalıplaşmış değerlerden kurtarabilmesi için öncelikle düşünce özgürlüğüne, akılcılığa ve bilime dayanması gerekiyordu. Onun için *lâiklik*, Türkiye Cumhuriyetinin temel ilkeleri arasında yer almıştır. Akla ve bilime verilen değer de Atatürk'ün "*Dünyada her şey için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit bilimdir, fendir. Bilim ve fennin dışında bir yol gösterici aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir.*"[2] (Dünyada yaşam ve yaşamda başarı için en gerçek yol gösterici bilim ve tekniktir. Bilim ve tekniğin dışında bir yol gösterici aramak gerçekleri görememektir, bilmezliktir, doğru yoldan sapmadır) sözleriyle dile getirilmiştir. Amaç, Türkiye Cumhuriyeti'ni devrimler yoluyla her anlamda gelişmiş çağdaş toplum durumuna getirebilmektir.

Ancak, şurasını da belirtmek gerekir ki, Türkiye'deki modernleşme, batının uygar bir devletini örnek alan taklitçi bir modernleşme değildir. Toplumun kendi kültür değerlerini çağdaş ölçülere göre biçimlendiren bir kültür anlayışına dayanır. Burada çağdaş değerleri toplumun kendi değerleri ile yoğurup kaynaştıran bir sentez söz konusudur. Atatürk'ün "*Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür. Ulusal kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir*"[3] sözleri, böyle taklitçilikten uzak bir yenileşmeye işaret etmektir.

Devletin temel yapısını oluşturan bu zihniyet değişikliği dilde de kendini göstermiştir. Dil ile sosyal yapı arasındaki sıkı bağlantı ve Türkçenin tarihî dönemlerde uğradığı gelişme tıkanıklığı, Cumhuriyetten sonra sosyal yapıdaki reformlara koşut olarak dilde de bir reform yapma gereğini doğurmuştur.

Osmanlı devletinde, siyasal yapı ve birçok milletten oluşan karma toplum düzeni dolayısıyla, ana dili ön plânda tutan bir dil anlayışı ve dil politikası olmamıştır. Bu nedenle, Arap ve Fars kültürünün yoğun etkisi altında Osmanlı Türkçesine bu dillerden yığınlarca söz alınmıştır. Bunlar Türkçeye yalnız yalın biçimleriyle değil, aynı zamanda gramer kalıpları ve kuralları ile

---

[1] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, 2. C., s. 224.

[2] *Atatürk'ün Söylev Demeçleri*, 2. C., s. 2002.

[3] Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1959, s. 263-267.

Levent Şahverdi Arşivi

birlikte girmiştir. Bu yabancı diller etkisinin gittikçe daha yoğunlaşması, Türkçeyi uzun sürede hem söz varlığı hem de gramer kuralları bakımından Arap ve Fars dillerinin boyunduruğu altına sokmuş, dil iç yapısında bir bozulmaya uğrayarak kısırlaşmış, kendi kendini besleyip gelişebilme gücünü yitirmiştir. Bu yüzden konuşma dili ile yazı dili, aydınların dil ile halk dili arasında da bir uçurum oluşmuştur. Osmanlı yazı dili, Arapça ve Farsçanın ağırlıkta olduğu üç dilin karışmasından oluşmuş "yapma" bir dil durumuna gelmiştir. *Tanzimat* (1839-1896) ve *Yeni Lisan* (1911-1923) dönemlerindeki çalışmalarla, dil bir dereceye kadar sadeleşme yoluna girmişse de kendisine musallat olan bu hastalıktan tam olarak kurtarılamamıştır. Üstelik *Tanzimat* ve onu izleyen *Servet-i Fünûn* (1896-1901) ve *Fecr-i Atî* (1901-1908) edebî dönemlerinde, dilimize bir de Fransızca akını başlamıştır.

Yüzyılların oluşturduğu bu olumsuz durum dolayısıyla, Cumhuriyet döneminde dile de el atmak, onu geleneksel kalıplaşmış yapısından sıyırarak kendi doğal gelişme rayına oturtacak bir atılıma ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu atılım, "dil devrimi" diye adlandırılan dili yönlendirme hareketidir. Madem ki Cumhuriyet Türkiyesinin temel hedefi, Türk toplumunu çağdaş kültür düzeyine ulaşmış ve gelişmiş bir toplum durumuna getirmekti; o hâlde, dil de yabancı etkilerden arındırılarak böyle bir toplumun gereksinimlerini karşılayacak nitelikte gelişmiş bir kültür dili durumuna getirilebilmeliydi. Bu temel düşünce dolayısıyla, Cumhuriyet döneminde ilk kez dile devlet eli uzanmış; çalışmalar planlı ve programlı bir dil politikasına bağlanmıştır.

Bu alanda yapılan köklü yeniliklerin ilki, 1928 yılında, Arap alfabesi yerine, Türkçenin ses yapısına uyarlanarak oluşturulan Latin alfabesi temelindeki Türk alfabesidir. XI. yüzyıldan beri kullanılagelen Arap alfabesi Türkçenin ses yapısına çok aykırı düştüğü için eğitim ve öğretimin gelişmesine engel oluyordu[4]. Değiştirilmesinde zorunluk vardı. Alfabe değişimine koşut olarak Arapça, Farsça dersleri de öğretimden kaldırılarak, yeni sözcük ihtiyacı için bu dillere başvurma yolu kapatılmıştır.

Bundan sonra sıra dil alanındaki yenileşmelere gelmişti. Yapılacak iş yüzyıllardan beri Türkçeye girmiş ama halk tarafından benimsenip Türkçeleşmemiş olduğu için yazı dilinde kalmış sözlerin dilden atılarak yerlerine eski yazılı kaynaklardan ya da halk ağızlarından derlenmiş yahut da dilin kendi ekleri ile türetilmiş yeni söz ve terimlerin yerleştirilmesi idi. Bunlara Batı dillerinden çeviri yolu ile alınmış sözleri de eklemek gerekiyordu. Böyle kapsamlı ve uzun süreli bir işin gerçekleştirilebilmesi için 12 Temmuz 1932 tarihinde yine Atatürk'ün öncülüğü ile *Türk Dil Kurumu* (O zamanki adıyla

[4] Bu konuda ayrıntılı bilgi için, *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler* (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yay., Ankara 1991) adlı eserdeki makalelere bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dili Tetkik Cemiyeti) kurulmuştur. Bu kurumun "Dil Devrimi" yoluyla dili yenileştirme çalışmalarında dayandığı fikir temeli:

1. Yabancı dillerin etkileri altında kendi benliğini yitirmiş olan Türkçenin ulusallaştırılması, ona kendi yapı ve işleyişine uygun bir gelişme yolunun çizilmesi,

2. Dilin bilimsel yollarla işlenerek aslındaki güzelliğini ve tarihî zenginliğinin ortaya konması,

3. Sözcük türetme ve terim yapma olanakları açısından Türkçeye işleklik kazandırılarak uzun vadede gelişmiş zengin bir kültür dili durumuna getirilmesi,

4. Halkın Türkçe sevgisi ve ana dili konusunda bilinçlendirilmesi noktalarında özetlenebilir.

Bu temel ilkeler doğrultusunda yapılan çalışmalarla; aydınların dili ile halkın dili, yazı dili ile konuşma dili arasında Osmanlı Türkçesi dolayısıyla ortaya çıkan büyük açıklığın kapatılması, dile ulus varlığı içinde birleştirici ve bütünleştirici bir nitelik kazandırılması, aydınlar ile halk arasındaki kültür kopukluğunun giderilerek kültürün tabana yayılması, eğitim ve öğretim birliğinin gerekli kıldığı bir eğitim diline ulaşılması; teknik, bilim ve sanat alanlarında Türkçeye dayalı bir terim sistemine sahip olunması gibi öteki hedeflere de ulaşılması bekleniyordu.

Yukarıda belirtilen temel ilkeler doğrultusunda yapılan çalışmalarla:

1. *alan, araç, denetlemek deprenmek, doruk, kınamak, onarmak, uyarmak, ürün, yozlaşmak* gibi yüzlerce sözcük halk ağızlarından,

2. *ağmak, aklamak, arıtmak, ayrıksı, bun, görkem, konuk, köken, nitelik, tank, tartışmak, yargı, yöre* gibi yüzlerce söz de eski yazılı kaynaklardan,

3. *ayrım, baskı, basın, bitki, çözüm, otçul, sömürge, söylenti, tutarlı, tutarsız, yakıt, başkent, bilirkişi, gecekondu, gökdelen, sağduyu,uçaksavar, yerçekimi* gibi yüzlerce söz, dilin türetme ve birleştirme olanaklarından yararlanılarak,

4. *Arabî / Arapça, Bağdadî / Bağdatlı, fücceten / birdenbire, kemanî / kenamncı, zî-kıymet / değerli, iane / yardım, kat'iyyet / kesinlik, mazmun / sanık, tenvir etmek / aydınlatmak, tekzip / yalanlama; agresif / saldırgan, adaptör / uyarlayıcı, enformasyon / danışma, entellektüel / aydın, kumpanya / ortaklık, kroki / taslak, kotasyon / değer, kripto / şifreli yazı* gibi yüzlerce söz de yazı dilimize çeviri yoluyla aktarılmış olan sözlerdir.

Sonuç olarak, ülkemizde 1932 yılından bu yana gerek üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde yapılan araştırmalar gerek Türk Dil Kurumunca gerçekleştirilen devrim uygulaması ve bilimsel araştırma

Levent Şahverdi Arşivi

niteliğindeki çalışmalarla, zaman zaman bazı ileri geri dalgalanmalar olmasına ve çözüm bekleyen bazı sorunlar bulunmasına karşın, genel olarak Türkçe, kendi yapı ve işleyişi doğrultusunda büyük bir yenileşme (modernleşme) aşamasından geçerek, bugün söz varlığı 200.000 kelimeyi aşmış bilim, edebiyat, san'at ve felsefe alanlarının gereksinimlerini karşılayabilecek bir bilimi ve kültür dili durumuna gelmiştir.

Türk Dili, S. 633, Eylül 2004, s. 200-204.

Levent Şahverdi Arşivi

THE MODERNİZATİON OF TURKISH FROM A PERSPECTIVE OF SOCIOLINGUİSTIC CHANGE

As is well known, sociolinguistics can be broadly defined as the reflection of social events and changes on language. Language as a social spiritual existence is the most important communication device of the common life of individuals in a community. Therefore, throughout the change of a community from traditionalism towards modernism, the basic changes in the social structure inevitably expose their effects on language as well.

In Turkey, the reform movements taking the western culture as their model are quite old. They go back to the period when Fatih Sultan Mehmet was the Ottoman Emperor in the 15th century. The renovations Fatih made in order to develop his country into a higher level promoted him as the most modern emperor of his era. The reason of such a characterization is that his conception of *modernization* went far beyond his conception of *traditionalism*. However, because the Ottoman Government devoted itself to traditionalism by maintaining a clichéd theocratic structure from the second part of the 16th century on, the society could not modernize to the full extent in the renovation movements starting from the period of the 18th century Damat Ibrahim Pasha in the Tulip Age (Lale Devri), to the period of Selim III (1789-1807) and the *Tanzimat* period of reforms (1839-1896), despite some developments and changes in the social structure and in technical fields. The government's understanding of governing and the social structure were caught in a dual process which fluctuated between a traditionalist (dogmatic) eastern world view and a rationalist western world view, but where traditionalism was still more influential.

Only with the establishment of the Republic in 1923 and the multifaceted reforms pioneered by Mustafa Kemal Atatürk, could Turkey distance herself from the classical and traditional (dogmatic) government view and laid the foundation of modernization in social structure. This is the result of a change of mentality concerning the government's basic philosophy.

Because the Republic's concept of government was not based on religious beliefs or clichés, but on *liberal*, *secular* thought and the notion of *reason* and *science*, and because it cherished the aim of raising the Turkish society to a level it would be open to all kinds of developments to be able to reach the level of modern culture, it was saved from traditionalism and opened the way to modernization. The modernization achieved by fundamental changes was expressed by the founder of the Republic with the following statements: "*The aim of the reforms we did and do carry out is to make the people of the Turkish Republic*

Levent Şahverdi Arşivi

in all respects and literally a modern society." "*The people of the Turkish Republic claiming to be civilised have to prove and show that they are civilised with their mentality as well.*"[1] Thus, a change in mentality was emphasized insistently.

The principles called *reforms* that constitute the ideal basis of social renovation are not theoretically exposed rules. They are principles that were transformed into concrete opinions on the basis of social needs that appeared as the Turkish society passed through historical periods. Consequently, in order for the government and the society it ruled to distance themselves from theocratic traditions and cliché values, they had to be based on reason, science, and freedom of thought in the first place. This is why *secularism* took place among the fundamental principles of the Turkish Republic. Also, the importance attached to reason and science was depicted by Atatürk with the following statement: "For life, for success, for everything in the world the truest guide is science and technology. To look for a guide other than science and technology means being unrealistic, ignorant, and misguided."[2] The aim is to make the Turkish Republic a fully developed modern society with the help of reforms.

Nevertheless, it needs to be noted that the modernization in Turkey is not a copycat modernization that takes any civilised state in the West as its model. It is built on a concept of culture which shapes the cultural values of the society relying on modern criteria. Thus, it is a synthesis that mingles modern values with the values of the society itself by moulding them together. Ataturk points to a concept of modernization far from such imitation by saying "*The foundation of the Turkish Republic is culture. National culture is the highest ideal that we long to possess.*"[3]

This change of mentality that constitutes the main structure of the state has presented itself in language, too. The firm connection between language and social structure, and the developmental break the Turkish language underwent during historical periods produced a need to carry out a reform in language parallel to the social reforms with the foundation of the Republic.

In the Ottoman Empire, because of the political structure and a mixed social setting composed of a vast number of ethnic communities, there was no concept or policy of language that placed the main language in the foreground. As a result, Ottoman Turkish, under intensive influence of Arabic and Persian

---

[1] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi publ., Ankara 1989, 2. vol., p.224.
[2] *Atatürk'ün Söylev Demeçleri*, 2.vol., p.2002.
[3] Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası publ., Ankara 1959, pp.263-267.

Levent Şahverdi Arşivi

culture, borrowed countless words from these languages. They entered Turkish not only as simple forms, but brought along their grammatical patterns and rules. As the influence of these languages became increasingly intense, Turkish, in the long run, started to be dominated by Arabic and Persian in terms of both words and grammar rules; the language became unproductive as a result of the corruption in its internal structure, and lost the power of nourishing itself and developing. Hence, a large gap evolved between the spoken and the written language and the language of intellectuals and the language of ordinary people. The Ottoman written language became an "artificial" language that was formed of three different languages in which Arabic and Persian were dominant. Although the language started to be purified by means of efforts spent in the *Tanzimat* period of reforms (1839-1896) and in the *Yeni Lisan* (New Language) period (1911-1923), it could not be completely saved from the illness bothering it. Besides, in the literary periods of *Servet-i Fünûn* (1896-1901) and *Fecr-i Atî* (1901-1908) following the *Tanzimat* period of Reforms (1839-1896), a rush of French words and terms into the language started.

Because of this undesirable condition that evolved over centuries, with the foundation of the Republic, the need to take care of the language and to put it back to its natural course of development by brushing it off its traditional clichéd structure arose. This development is the movement of guiding the language called "language reform". Given that the main aim of the Turkish Republic was to create a Turkish society at a modern cultural level, the language had to be developed in a way that could respond to the needs of such a society by being purified of foreign influences. Owing to this major way of thinking, after the foundation of the Republic, the government took care of the language for the first time, and a planned language policy was established.

The first of the fundamental innovations in this field was the replacement of the Arabic alphabet by the Turkish alphabet, in 1928, which was actually the Latin alphabet modified in accordance with the phonetic requirements of Turkish. The Arabic alphabet, which was had been in use since the XI. century was obstructing education since it was incompatible with the phonetic structure of Turkish.[4] It was necessary to change it. Parallel to the change of the alphabet, Arabic and Persian language courses were also removed from the curriculum to prevent the use of these languages in the search for new words.

The next step was the restoration in the field of language. The thing to do was to discard foreign words that had entered Turkish over centuries and remained in the written language and to replace them with new words and terms.

[4] For detailed information, see the articles in *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler* (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu publ., Ankara 1991).

Levent Şahverdi Arşivi

These new words and terms would be collected from old written sources or local dialects, or would be derived from the affixes of the language itself. Borrowings from Western languages had to be added to this group as well. In order to be able to accomplish a work so comprehensive and long-lasting, on 12 July 1932, again under the leadership of Atatürk, the Turkish Language Institution (*Türk Dil Kurumu*; then called *Türk Dili Tetkik Cemiyeti*-Turkish Language Study Association) was established. The base of ideas of the institution to renovate the language by means of the "language reform" can be summarized as follows:

1. To nationalise Turkish as a language having lost its personality under the influence of other languages, and to lead it into a developmental way appropriate to its own structure and process,
2. To reveal the real beauty and historical affluence of the language by treating it in scientific ways,
3. To make Turkish a developed and rich language of culture in the long run by obtaining functionality in terms of word-formation and creating terminology,
4. To raise people's level of consciousness about the love of Turkish and the native language.

It was hoped that by means of efforts spent on the basis of these principles some further goals would be achieved such as closing the great gap between the language of intellectuals and the language of people and written and spoken language that had appeared as a result of Ottoman Turkish, attaching to the language a unifying quality within the scope of the nation, extending the culture by removing the cultural gap between the intellectuals ordinary people, achieving a language of education as the educational and instructional unity requires, and attaining a Turkish-based terminological system in technical, scientific, and artistic fields.

With the help of the above stated basic principles, hundreds of words, like:

1. *alan (field), araç (instrument), denetlemek (to supervise), deprenmek (to rise), doruk (summit), kınamak (to blame), onarmak (to repair), uyarmak (to warn), ürün (product), yozlaşmak (to degenerate)* from people's dialects,
2. *ağmak (to rise), aklamak (to acquit), arıtmak (to refine), ayrıksı (different), bun (distress), görkem (splendour), konuk (guest), köken (origin), nitelik (quality), tanık (witness), tartışmak (to debate), yargı (judgement), yöre (region)* from early written sources,

Levent Şahverdi Arşivi

3. *ayrım (differentiation), baskı (printing), basın (press), bitki (plant), çözüm (solution), otçul (herbivorous), sömürge (colony), söylenti (rumour), tutarlı (consistent), tutarsız (inconsistent), yakıt (fuel), başkent (capital), bilirkişi (expert), gecekondu (shanty), gökdelen (skyscraper), sağduyu (common sense), uçaksavar (antiaircraft weapon), yerçekimi (gravity)* by making use of derivation and unification features of the language,

4. *Arabî / Arapça (Arabic), Bağdadî / Bağdatlı (native of Baghdad), fücceten / birdenbire (suddenly), kemanî / kemancı (violinist), zî-kıymet / değerli (valuable), iane / yardım (help), kat'iyyet / kesinlik (certainty), mazmun / sanık (suspect), tenvir etmek / aydınlatmak (to enlighten), tekzip / yalanlama (to deny), agresif / saldırgan (aggressive), adaptör / uyarlayıcı (adaptor), enformasyon / danışma (information), entelektüel / aydın (intellectual), kumpanya / ortaklık (partnership), kroki / taslak (sketch), kotasyon / değer s(quotation), kripto / şifreli yazı (crypto script)* via translation, have been added to the written language.

As a result, although there have been certain obstacles to overcome and some problems waiting to be solved in the course of progress in our country from 1932 up to date, many research studies and reform practices have been carried out in Turkish Language and Literature departments at universities and by the Turkish Language Association. Thanks to these efforts, Turkish has generally passed through a great process of modernization in line with its own structure and function. It has become a language of science and culture that can respond to the needs of the fields of science, literature, art, and philosophy with a vocabulary size of more than 200.000 words.

47. PIAC (Permanent Inretnational Altaistic Conference) toplantısında (Londra, 31 Temmuz–4 Ağustos 2004) okunan bildiridir.

Levent Şahverdi Arşivi

KARAMANOĞLU MEHMET BEY'İN FERMANINDAN GÜNÜMÜZ TELEVİZYON TÜRKÇESİNE*

Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanı, değerli konuklar, sevgili Karamanlılar,

Davetiniz üzerine sizlerle birlikte dil bayramını kutlamak için bu güzel ilinize gelmiş bulunuyoruz.

Karaman'da dil bayramı deyince, bu diyara damgasını vuran Karamanoğlu Mehmet Bey'i hatırlamamak olur mu? Elbette olmaz! Bu bakımdan ben de buradaki açık oturumda yapacağım kısa konuşmanın başlığını "Karamanoğlu Mehmet Bey'in Fermanından Günümüz Televizyon Türkçesine" olarak tasarladım. Şimdi böyle bir başlık karşısında, XIII. yüzyıl Anadolu'sunun "*Beylikler Dönemi*" diye adlandırdığımız döneminde önemli bir siyasî kişiliği bulunan ve bugün Karamanlılar için övünç kaynağı olan bu Türkmen beyinin buyruğu ile günümüz Televizyon Türkçesi arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir ki biçiminde bir soru hatıra gelebilir ve yadırganabilir. Ancak, eğer konu Türk ulusunun varlık ve kimlik belgesi demek olan ve Türk kültürünün temel taşı durumunda bulunan dil olursa, elbette Mehmet Bey'in buyruğu altında yatan gerçekler ve temel düşünce ile dilimizin bugün var olan birtakım sorunlarına çözüm arayan temel düşünce ve tutumlar arasında birbiriyle örtüşen bir bağlantı kurulabilir.

Ne diyordu Karamanoğlu Mehmet Bey 1277 yılında bütün şehirde ilan edilen buyruğunda? Evet "*Şimden girü hiç kimesne kapuda ve dîvanda Türk dilinden gayrı dil söylemeye. Defterleri daħı Türkçe yazalar.*"[1] Kısacası bu ferman, yazı dilinde de konuşma dilinde de Türkçeyi şart kılan bir emirdir.

Görünüşte çok sade ve sıradan bir buyruk gibi görünen bu fermanın içeriğinde bir ulusun tarihinde dönüm noktası oluşturan çok derin bir anlam ve çok kapsamlı bir kültür gerçeği yatmaktadır.

XIII. yüzyıl sonlarında, Moğolların baskısı altında Selçuklu Devletinin çökmesi üzerine, bulundukları bölgelerde beyliklerini ilan eden Anadolu Türkmen beylerinin, Arap ve Acem dil ve kültürüne itibar etmeyerek ulusal geleneklerine ve kendi konuşma dilleri olan bölge ağızlarına, yani Türkçeye verdikleri değer, bilim adamlarını şair ve edipleri koruma bakımından

---

* 13 Mayıs 2004 tarihinde, Karaman'da, Türk Dünyası temsilcileriyle birlikte kutlanan "Dil Bayramı" "Televizyon Dizilerinde Türkçe" konulu bilgi şöleninde yapılan konuşma metnidir.

[1] Bu buyruk, İbni Bîbî'nin *Evâmirü'l-Alâiyye* adlı Farsça eserinin XV. yüzyılda Yazıcıoğlu Ali tarafından *Tevârih-i Âl-i Selçuk* adıyla Türkçeye çevrilen eserinde (Topkapı Sarayı Revan Bölümü yazmaları, Nu. 1391, s. 404b) yer almıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

gösterdikleri duyarlık, telif ve tercüme yoluyla yüzlerce eser ortaya koydurma, beylik saraylarının bulundukları yerleri birer kültür merkezi durumuna getirme gayretleri, ulusal bilinçlenme yönünde yeni bir akımın, Türk dili için de yeni ve parlak bir dönemin başlamasına yol açmıştır. İşte Karamanoğlu Mehmet Bey, böyle bir akımın en büyük temsilcisi ve öncüsü olmuştur.

Böylece MS. VI. yüzyıldan XIII. yüzyıl sonlarına kadar türlü tarihî ve sosyal etkenler altında başlı başına bir yazı dili olma olanağı bulamamış olan *Oğuz lehçesi* temelindeki Türkçemizin bağımsız bir yazı dili oluşunun temeli bu dönemde atılmıştır. Bu kuruluş ve gelişmede bütün Anadolu Türkmen beylerinin temsilciliğini yapan Karamanoğlu'nun büyük payı vardır. Eldeki buyruk bu şerefli görevin göstergesidir. Bundan dolayı da Karamanoğlu Mehmet Bey, dil ve kültür tarihimizde, Türk dilinin Türk toplumu için nasıl bir anlam taşıdığının bilincine varmış bir Türk büyüğü olarak anılmaktadır ve anılacaktır.

***

Gelelim günümüz Türkçesine:

Dilimiz, XIII. yüzyıldan günümüze kadar uzanan ve birçok yüzyılları kapsayan değişme ve gelişme süreçlerinde, Yunus Emre'nin şiirleriyle başlayıp zirveye ulaşan pek çok eserle büyük atılımlar yaparken kimi zaman da varlığını ve gelişmesini tehlikeye sürükleyen birtakım sıkıntılarla yüz yüze gelmiş, horlanarak geri plana itilmiş, yapısını ve işleyişini bir örümcek ağı gibi sarıp sarmalayan Arapça, Farsça, daha sonra da Fransızca kelime ve kurallar yüzünden halktan kopmuş, halkın anlamadığı melez bir yapma dil durumuna düşmüştür. Dolayısıyla da kısırlaşarak gerileme sürecine girmiştir.

Dilimizi içine düştüğü bu bahtsızlıktan kurtarmak için 1839 Tanzimat döneminden beri gösterilen gayretler ancak Cumhuriyet döneminde asıl meyvesini verebilmiş ve ulu Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen dilimizi Türkçeleştirme çalışmaları ile bugün, hedeflenmiş olan üstün düzeyde bir kültür, sanat ve bilim dili yaratma yönündeki rayına oturtulabilmiş bulunmaktadır.

Ne var ki bütün bu olumlu gelişmeler yanında bugün Türkçemiz yeniden *dil kirlenmesi* veya *dil yozlaşması* denilen bir tehlike ile burun buruna gelmiş bulunmaktadır. Bu tehlikeler ancak onları doğuran etkenlere karşı bilinçli bir mücadele verilerek önlenebilir.

Bilindiği gibi, yozlaşma bir türlü hastalıktır ki, genel olarak "doğadaki güzel ve iyi nitelikleri, maddî ve manevî değerleri yitirerek kaba ve bayağı duruma düşme ve soysuzlaşma" anlamı taşır. Bunu dilimiz açısından

Levent Şahverdi Arşivi

değerlendirdiğimizde, dilin, yapı ve işleyişinde var olan yaratıcı, kendi kendini geliştirici, güzelleştirici ve zenginleştirici özelliklerini yitirerek önünün tıkanması anlamına gelir. Yani dilin kendi *kimlik* ve *kişilik* özelliklerini yitirmesi demektir.

Peki bizim dilimizi yozlaşmaya doğru sürükleyen belirtiler nelerdir? Burada bir noktaya daha işaret ederek o belirtilere geçelim:

Biliyoruz ki dil, en basit tanımı ile toplumun bireyleri arasında anlaşmayı sağlayan düzenli bir araçtır. Toplumun bireyleri arasındaki bu anlaşma ya yazılı yoldan *yazı dili ile* ya da sözlü yoldan *konuşma dili ile* karşılanır. Ama her iki yolda da bireyler arasında anlaşmayı sağlayan birtakım *ortak değerler* ve *kurallar* vardır. Yazı dilinde de konuşma dilinde de *standart Türkçe* veya *ölçünlü Türkçe* diye adlandırdığımız bu ölçülere uyulur. Bu ölçülere uyulduğu sürece, dil onu kullanan ve işleyenler eliyle kendi doğal akışı içinde gelişerek ve gürleşerek yol alır. Eğer uyulmazsa dilde bir başıbozukluk eğilimi gösterir ve *yozlaşma* başlar. Bugün bizim yazı dilimiz de konuşma dilimiz de yukarıda belirtildiği üzere, böyle bir yozlaşma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiş bulunmaktadır. Bu tehlike kendini günlük yaşamımızda, şehirlerimizdeki iş yeri tabelalarından, çeşitli dergi adlarından tutunuz da vitrinlerde sergilenen çeşitli ürün adlarına, gençlerimizin konuşmalarında yer alan sözlere, sözcüklerin yazılış ve söylenişlerine, Türk toplumu üzerinde çok geniş etkisi olan kitle iletişim araçlarına kadar açıkça gözlemleniyor.

Dilimizi çeşitli etkenler altında yozlaşmaya doğru sürükleyen başlıca sorunları şu noktalarda toplayabiliriz:

1. Telaffuz yani söyleyişle ilgili sorunlar,
2. İmla yani yazımla ilgili sorunlar,
3. Söz dağarcığımızdaki daralma ve anlatım kısırlığı ile ilgili sorunlar,
4. Yabancı dilde eğitim ve yabancı dil tutkusunun getirdiği sorunlar,
5. Dilin yapı ve işleyişine aykırı kullanımlardan kaynaklanan sorunlar,
6. Dilin dallarına ait terimlerdeki yabancılaşma sorunları,
7. Dil sevgisindeki bilinçsizlikten veya ana diline karşı duyulan ilgisizlikten kaynaklanan sorunlar ve bunlara eklenecek daha başkaları...

Bunlar günlük yaşamımızda, özellikle kitle iletişim araçlarında sık sık tanık olduğumuz durumlardır. Yalnız kitle iletişim araçları içinde bunların sözlü ve görüntülü olanları çok daha etkin olduğu için biz de çeşitli televizyon kanallarında saptanan sorunları bazı örnekler vererek dile getirmek istiyoruz. Gerçi yediden yetmişe Türk halkının sürekli izlemekte olduğu televizyon kanallarında (ve radyolarda) sunulan haberlerde, çeşitli programlarda, filmlerde, reklamlarda ve daha başka yayınlarda Türkçenin hakkını veren doğru ve güzel konuşmalar yok değildir. Elbette vardır. Ancak, genel olarak gözlerimizi ve

Levent Şahverdi Arşivi

kulaklarımızı tırmalayan, güzel ve uyumlu Türkçemizin sırtına saplanmış bir hançer etkisi yapan bozukluklar da yine bu kanallardaki yayınlarda yer almış bulunmaktadır. Bu durum bizce spikerlerin, program sunucuların fizik yapılarının düzgünlüğüne, güzelliklerine, belki de seslerinin radyofonik, televizyonfonik olmasına önem verilip, Türk dili konusundaki bilgi ve yeteneklerinin dikkate alınmamasından da kaynaklanıyor olmalıdır. Demek oluyor ki, bu aksaklıkların temelinde eğitim-öğretim noksanlığı yer almaktadır.

1. Şimdi gelelim dilimizin özelliklerini göz ardı eden bir takım yanlışlara: yanlışlar önce televizyon kanallarının adlarından veya bunlara verilen adların okunuşundan başlıyor: *Star, İnterstar, Flash, Show, NTV (En ti vi), Hbb (Eyç bi bi), Teleon* vb.

Televizyon kanallarındaki konuşmalarda göze çarpan yanlışların çoğu söyleyişle ilgili bozukluk ve yanlışlardır: *ikâmet* (doğrusu *ikamet*), *islâh* (d.[2] *ıslah*), *rekâbet* (d. *rekabet*), *sükûtuhayal* (d. *sukutuhayal*: hayal kırıklığı), *figân* (d. figan), *istihkam* (d. *istihkâm*), *Hakkari* (d. *Hakkâri*), *Kabil* (d. *Kâbil*), *metruk* (d. *metrûk*), *vekalet etmek* (d. *vekâlet etmek*) örneklerinde görüldüğü gibi, daha çok dilimizde alıntı sözler durumunda olan kalın heceli sözlerin ince, imce heceli sözlerin kalın olarak söylenmesinden kaynaklanıyor.

Bunlara yine sık sık kulağımızı tırmalayan kısa hecelerin uzun, uzun hecelerin kısa söylenişini veya uzunlukların yer değiştirmesini de ekleyebiliriz: *atıf yapmak* yerine *âtıf yapmak*, *âsâyiş* y.[3] *asayiş, adâlet* y. *adalet, dünyâda* y. *dünyada, hâlihazır* y. *halihazır, bedâva* y. *bedava, meşgale* y. *meşgâle, rakîp* ‘rekabet eden’ y. *râkip* ‘ata binen’ *dahi* y. *dâhi, Pâkistan* y. *Pakistan, sâha* y. *sahâ, vahim* y. *vâhim, merhale* y. *merhâle* vb. söylenişler gibi.

Ses değişmelerrinden doğan söyleyişler de hayli yaygındır: *şefkat* yerine *şevkat, teşvik* y. *teşfik, diyânet* y. *dinâyet, muvaffakıyet* y. *muaffakıyet, müsvedde* y. *müsfedde, herkes* y. *herkez, mahvetmek* y. *mehfetmek* vb.

Bunlara yer yer *gidelim* y. *gidek*, *okuyorum* y. *okuyom, müthiş* y. *mütiş, hem* y. *hemi, sual* y. *suval, devalüasyon* y. *devülasyon, heyecan* y. *heycan* gibi ağız söyleyişlerinin de katılmış olması, ölçünlü Türkçenin ne denli kirlenmeye açık tutulduğunu ortaya koyan örneklerdir.

Dilimize baskı yapmaya başlamış olan İngilizce sözlerin etkisi altında, bazı Türkçe adların vurgu yerlerinin başa alınarak okunuşu da dilimizdeki kirlenmenin üzerinde özel olarak durulması gereken bir başka yanıdır: Hoşça *kalın* y. *ho´şça kalın*, *mersin balığı* y. *me´rsin balığı, Mesut Yılmaz* y. *Mesut Yı´lmaz, kolordu komutanı* y. *ko´lordu ko´mutanı* vb.

---

[2] d. = doğrusu.

[3] y. = yerine.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Yazılı basın-yayın organlarında görüldüğü gibi, televizyon kanallarının alt yazılarında da gözlerimizi tırmalayan örnekler hiç eksik olmuyor: *TRT, atv, STV, Kanal 6, 7, 8, Kent, Show, TGRT, brt* gibi görüntülü kanallardan yaptığımız derlemelerden sıralanabilir: *satılık daire* y. *satlık daire, program* y. *proğram, yüzde yüz pamuklu* y. *yüzde yüz pamıklı, sünnet düğünü* y. *sünet düğünü, müdahil avukat* y. *müdail avukat, tüylerine* y. *tüğlerine (ipeklenmiş tüğlerine, yanaktaki benlerine), mahzun* y. *mahsun, şefkatli* y. *şevkatli, aksi takdirde* y. *aksi taktirde* vb.

Aynı yanlışlık eklerin yazılışında da kendini gösteriyor: *minibüste* y. *minibüsde, evin hizmetçisi* y. *evin hizmetcisi, çocuktan* y. *çocıkdan* vb.

Eklendiği kelimeden ayrı yazılması gereken *-mI? / -mU?* soru işareti ile *dA* ve *ki* bağlaçlarının bitişik yazılması da bu gruba eklenecek yanlışlardandır:. "*Seni nerde aramalı yerdemisin göktemisin*?" (doğrusu: *yerde misin? gökte misin?*), "*Yoksa buraya gelmiyormu*?" (doğrusu: *gelmiyor mu?*), "*bende* (d. *ben de*) *eylem yapmanın kararını aldım*". "*Güzelde* (d. *Güzel de*) *siyasî yasaklı*", "*sanmaki* (d. *sanma ki*) *üzgünüm darıldık diye*", "*Neyseki* (d. *neyse ki*) *bu iş sonuna getirilebildi*" vb. Bunlara daha başka nice örnekler eklenebilir.

3. Söz dağarcığımızdaki daralma ve anlatım kısırlığı ile ilgili yanlışlar da yürek daraltıcı niteliktedir. Bu türlü kullanımlar Türkçenin anlam yapısını ve anlatım güzelliğini bozmaktadır: Sıkıntı *çekmek* yerine "*program çekmek*", "*toplumdaki bozulmanın* y. *toplumda bozuşmanın sebebi*, "*Bazı fikir ayrılıkları*" y. "*Bazı fikir ayrıntıları*", "*yılların birikimi*" y. "*yılların birikintisi*", "*Medyada görülen dehşet verici olaylar*" y. "*Medyada görülen yırtıcı ve kanlı olaylar*", "*Konuştuğumuz konular hakkında*" y. "*Konuştuğumuz bilgiler hakkında*" gibi.

Gereksiz ve bilinçsiz bir Türkçecilik anlayışı, birbirinden farklı anlamdaki sözleri tek bir karşılıkla kullanma özentisi de dilimizi kısırlaşmaya ve yozlaşmaya sürükleyen nedenler arasındadır. *Taarruz, tecavüz ve hücum'un* hep *saldırı* ile karşılanması; *şeref, haysiyet, itibar, gurur, izzetinefis* kavramları için hep *onur* sözcüğünün kullanılması, *sebebiyle, vasıtasıyla, dolayısıyla, yüzünden, bakımdan, yol açmak* gibi birbirinden farklı kavramlar için hep *nedeniyle* sözcüğüne saplanıp kalınması, *olay* kavramı ile en küçük bir ilişkisi bulunmayan cansız ve hareketsiz nesne ve eşyalar için hep *kitap olayı, giysi olayı, sergi olayı, mikrofon olayı, çarşı Pazar olayı* gibi anlatımların benimsenmesi de bu nitelikte kullanım sakatlıklarıdır.

Televizyon kanallarındaki yanlış kullanımlar yer yer kelime ve cümle gruplarında da göze çarpıyor : "*Bütünüyle komple opera dinliyorum*", *Acayip tuhaf hissediyorum kendimi*", "*Örneğin meselâ al bunu getir bana, derim getirir*", "*Biraz, bayağı uzun bir ara oldu*", "*İstanbul'da balık yasağı* (d. *balık*

Levent Şahverdi Arşivi

satış yasağı) *kalktı*", "*Ankara yine oldukça gündemi yoğun* (d. *Ankara gündemi yine oldukça yoğun*) vb.

4. Belirtilmesi gereken önemli noktalardan biri de iş yerlerinde, çarşı pazarlarda, çeşitli basın yayın organlarında olduğu gibi, televizyon kanallarında da dilimizin yabancı ve özellikle İngilizce sözcüklere açık tutulması bu sözlere hayranlık derecesinde bağlanılmış olmasıdır. Bir çırpıda *amblem, angajman, by-pass, back-ground, best-seller, fast-food, franchising, fulltime, kampüs, kemoterapi, marketing, non-stop, rantiye, revizyon, self-servis, showman, partikül, pesimizm, referandum, sirkülasyon, swap, virman, viyadük* gibi yüzlerce örneğini sıralayabileceğimiz bu yabancı sözler, dilimizin belini bükecek ve onu kısa sürede yozlaşmaya sürükleyecek sakat tutkuların ürünüdür. Dillerini bilinçli olarak seven kimseler, yukarıda sıralanan sözler yerine pekâlâ *belirtke, bağlantı, damar aktarımı, arka plân, çok satan (kitap), hazır yemek, isim hakkı, tam gün (çalışma), yerleşke, kimyasal tedavi, derin düşünce, pazarlama, duraksız, molasız, getirim, düzeltme, seçal, gösteri adamı, parçacık, kötümserlik, halk oylaması, dolaşım, takaslama, aktarım, köprü yol* gibi dilimizn özüne uygun güzel Türkçe karşılıkları kullanabilirler.

Bunlara türlü deyim yanlışlıkları, alıntı ve çeviri yanlışları ile konuşmalarda müstehcen ve kaba sözlere, argolara yer verilmesi gibileri de eklenebilir.

Böyle süresi sınırlı bir konuşmada ne yazık ki bu konuların ayrıntılarına girme olanağı bulamıyoruz. Yalnız, şunu özellikle belirtmek isteriz ki dile özen gösterilmezse, dil çöker. Taşıdığı değerleri de çökertir. Çünkü dil denilen bu sosyal kurumun çok yönlü ve önemli görevleri vardır. Bir kez: 1. Ulusal varlığımızın millet kimliğimizin temel taşıdır. Dil yoksa, o toplum millet olma özelliğini yitirmiştir. Tıpkı heyelan geçirmiş bir araziye benzer.

2. Dil yoksa, bir milletin ta binlerce yıl öncesinden beri biriktiregeldiği bütün değerler yok olmuş demektir. Çünkü bu değerler varlığını sözlü ya da yazılı olarak dil hazinesinde saklar.

3. Bütün bu değerler günümüzden geleceğe dille aktarılır.

4. Her türlü duygu ve düşünce; gelişmiş, söz varlığı geniş bir dille ortaya konabilir.

Gereksiz yabancı söz ve kurallara bulanmış bir dil, yozlaşmaya açık, gelişmeye kapalıdır. Ayrıca dil, düşüncenin en iyi anlatım aracı olarak aynı zamanda yaratıcılığın da kaynağıdır. Bu nedenle sonuç olarak özellikle belirtmek isteriz ki, bir dünya dili özelliği taşıyan Türkçemizin, gürleşip güzelleşmesi, söz varlığı ve anlatım gücü bakımından çok gelişmiş bir kültür dili olabilmesi ve Dil Devrimi'nin hakkıyla gerçekleştirilebilmesi için her aydının ve hele televizyon kanallarında görev alarak 75 milyon Türke

Levent Şahverdi Arşivi

seslenenlerin, program hazırlayıcılarının ve bütün konuşmacıların çok köklü bir ana dili eğitiminden geçmesi ve dilimize bir Karamanoğlu Mehmet Bey sevgi ve bilinci ile bağlanması gerekmektedir.

Konuşmama son verirken hepinizi sevgi ve saygılarımla selâmlıyorum.

Türk Dili / Türkiye Cumhuriyeti'nin 81. Yılına Armağan Özel Sayısı, S. 634, Ekim 2004 s. 344–350.

Levent Şahverdi Arşivi

BEŞİNCİ BÖLÜM

ANADOLU ve RUMELİ AĞIZLARIYLA İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. AHMET CAFEROGLU VE ANADOLU AGIZLARI•

Bundan 20 yıl önce, değerli bilim adamı, meslektaşımız Ne manevi hocamız Prof. Dr. A, Caferoğlu'nun ölümünün hemen arkasından 28 Mart 1975 tarihinde, Ankara'da Hacettepe Üniversitesinde yapılan bir anma toplantısında yine bu günkü gibi sayın Doç. Dr. Osman Sertkaya ile birlikte yaptığımız birer konuşmada. onun değerli hatırasına küçük bir hizmet olmak üzere ben de "Ahmet Caferoğlu ve mesleki kişiliği" üzerinde konuşma mutluluğuna erişmiştim. Bu toplantıdan tam 20 yıl sonra, onun ülkemiz bilim ve kültürüne yaptığı hizmetleri canlı tutmak ve değerli hatırasını tazelemek üzere yaptığımız bu günkü toplantıda da bana konuşma fırsatının verilmiş olmasını şükranla karşılıyorum. Çünkü, benim ilk bilimsel çalışmalarım, yani doktora tezim Güneybatı Anadolu ağızları ile ilgili olduğu için. bu konudaki araştırmalarımı öteki Anadolu ağızları ile karşılaştırma temelindeki değerlendirmelerimde en büyük dayanağım A. Caferoğlu'nun derlediği metinler olmuştur. Bu bakımdan, içimde onun şahsına ve hatırasına karşı derin bir mesleki şükran duygusu yatmaktadır.

İstanbul Üniversitesinde uzun yıllar hizmet vermiş, değerli bilim ve meslek adamları yetiştirmiş, Türk Dil Kurumunda üyelik ve Yönetim Kurulu Üyelikleri yapmış, eserleri ve çalışmaları ile yalnız ülke içinde değil, ülke dışında da yankılar uyandırmış, yabancı bilim kuruluşlarına muhabir, asıl ya da şeref üyesi olarak kabul edilmiş olan rahmetli A. Caferoğlu'nun çok yönlü ve kapsamlı bir meslek hayatı vardır.

Bu çok yönlü meslek çalışmaları içinde, bizce onun yöneldiği en kapsamlı alan Anadolu ağızlarıdır. Her halde bunun da nedeni, bu alandaki çalışmaların yolunu açma bilincine ulaşmış olmasıdır.

Bilindiği üzere, bizde Türklük bilimi çalışmaları gibi ağız çalışmaları da oldukça geç başlamıştır. Esasen Türklük bilimi ancak geçen yüzyılın son çeyreğinde ele alınmıştır denebilir. Rusya'da doğu bilimcilik temelindeki çalışmalar 1860 yıllarından daha gerilere götürülemez. Macaristan'da TÜrkoloji kürsüsünün kuruluşu 1870'tir. Almanya'da Türk dili metinlerini ortaya çıkaran arkeoloji kazıları ve bunları izleyen bilimsel çalışmalar 1910'lı yıllardan sonradır. Bir Türkoloji ekolünün kuruluşu da büyük bilgin W. Bang ile başlar. Bunun ülkemize aktarılması ise daha da sonradır. Onun yetiştirdiği ve bir süre A. Caferoğlu'nun da aralarında bulunduğu değerli bilim adamları iledir. Genel

• 4 Ocak 1996'da Türk Dil Kurumunda yapılan "Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nu anma toplantısı"ndaki konuşma.

Levent Şahverdi Arşivi

durum böyle olunca, bizde dilcilik alanındaki çalışmalar elbette daha da gecikecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısındaki özellik dolayısıyla millî kültür değerlerinin ve Türk dilinin geri plana itilmiş olması, Türk dili alanındaki çalışmaları, bir kültür davası ve özgün bir bilim kolu olarak ancak Cumhuriyet devri ön plana çıkarabilmiştir.

Bu genel duruma paralel olarak Türkiye'deki ağız araştırma ve çalışmaları da gecikmiş olarak başlıca iki devreye ayrılır: I. devre, başlangıçtan 1940 yılına kadar uzanan ve yabancı derleyici ve araştırıcıların çalışmalarını içine alan devredir. Bu dönemde başlıca *J. Thury, i. Kunos, M. Harttmann, K. Foy,* V. *Pisarev, Balkanoğlu, Balhassanoğlu, L. Bonelli, F. Giese, F. Vincze, T. Kowalski, J Deny ve M. Räsänen* gibi doğu bilimcilerin çalışmaları yer alır. Metin derlemeleri ve bazı ağızların gramer yapısını ele alan küçük denemeler niteliğindeki bu ilk yayınlar, kendi zamanlarının imkânları ile sınırlı olarak, genellikle birer başlangıç çalışmaları durumundadır.

İkinci devre 1940'tan günümüze kadar uzanan ve yerli araştırıcılar devresi diyebileceğimiz devredir. Fin Türkologlarından *Marti Räsänen*'in Kuzeydoğu Anadolu ağızlarından yaptığı 'mani' derlemeleri ile Orta Anadolu'nun *Sivas Yozgat, Ankara-Kayseri - Kırşehir - Çankırı, Afyon ve Konya* iIIeri ağızlarından yapmış olduğu dört kitap halindeki derlemeler, birinci devre ile ikinci devre arasında bir köprü oluşturmuştur.

İkinci devrenin ilk ve çığır açıcı derleyici ve araştırıcısı hiç şüphe yok ki, A. Caferoğlu'dur. A. Caferoğlu, ağız çalışmalarındaki öncülüğü ile kendinden sonraki haleflerine sağlam bir güç kaynağı olmuştur. Onları yönlendirme ve yeni çalışmalara ortam hazırlama görevini başarıyla yerine getirmiştir. O, bu alanda gerçekten de XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un, XIX. yüzyılda da W. Radloff'un yaptıkları değerli derleyicilik hizmetleri ile karşılaştırılabilecek nitelikte bir hizmet vermiş; yorulmak bilmeyen yapısı ve tükenmez enerjisi ile Anadolu'yu karış karış dolaşarak ciltler dolusu bir metin külliyatı ortaya koyabilmiştir.

A. Caferoğlu'nun Anadolu ağızları üzerindeki çalışmalarını: 1- Derleme çalışmaları, 2- Hem derleme hem de araştırma niteliği taşıyan çalışmalar ve 3- Yalnız araştırma niteliğindeki çalışmalar olmak üzere üç grupta ele almak mümkündür.

I - Derleme Çalışmaları

A. Caferoğlu'nun Anadolu-ağızları üzerindeki derlemeleri kelime ve söz derlemeleri değil, doğrudan doğruya konuları itibarıyla çeşitli nitelikteki metin

Levent Şahverdi Arşivi

derlemeleridir. Bu derlemeler Batı Anadolu'dan, başlayıp Doğu Anadolu'nun sınır boylarına. Kuzey ve Kuzeydoğu Anadolu'dan başlayıp Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan ve her bir cildi ayrı birer başlık taşıyan dokuz ciltlik bir metin serisi oluşturmuştur.

1940 ile 1951 yılları arasında on iki yıllık bir zaman süresini kaplayan bu külliyatın ilk iki cildi Batı Anadolu ağızları ile ilgilidir.

1-, 2- *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I* ve *II* adlarını taşıyan iki ciltlik eserin 1. cildi (İstanbul 1940), Afyonkarahisar. Isparta, Aydın, İzmir, Burdur, Antalya, Muğla, Denizli illerinden toplanmış 216 sayfalık metin ile, kitap arkasına eklenmiş bir sözlükten oluşmaktadır. II. ciltte (İstanbul 1941); Konya, Isparta, Burdur, Kayseri. Çorum, Niğde illerinden derlenmiş oyun, tekerleme, yanıltmaca ve oyun terimleri gibi halk bilimi ile ilgili metinler yer almıştır. Daha çok manzum parçalardan oluşan bu iki cilt, geniş bir alanı kapladığı için her ile düşen metin sayısı pek sınırlı kalmış; ağız araştırmaları için sadece bir ön başlangıç oluşturmuştur. Metinlerde fazla ayrıntılara inmeyen çevriyazı işaretleri de kullanılmıştır.

3. Bundan sonra Doğu Anadolu'ya yönelen Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*- (TDK İstanbul 1942, 294 s.) adlı cildi ile, başarılı bir metin derlemesi ortaya koymuştur. Bu ciltte Kars, Erzurum, çorum ağızlarını ele alan Caferoğlu, derlemenin 10 bölümünden yedisini Kars ili ağızlarına ayırmıştır. Metinler; *Karakoyunlu, Karapapak- Terekeme-Dünbüllü-Çarıkçı, Kaçar, Türkmen, Ayrım. Avşar* ve *Kars* ağız ayrımlarına göre sıralanmıştır. Eserin ön sözünde, derleme yapılan üç ilin ağızlarına ilişkin ayrıntılı bilgi verilmiştir.

4. Bundan sonraki derlemelerinde doğudan Orta Anadolu'ya doğru kayan Caferoğlu, külliyatın dördüncü eserini *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* (TDK, 1943, 269 s.) başlığı ile Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde ağızlarına ayırmıştır.

5. Daha sonra Sivas ve Tokat illeri ağızlarının yer aldığı metinler *Sivas* ve *Tokat İlleri Ağızlarından Toplamalar* (TDK, İstanbul 1944, 276 s.) başlığı ile yayımlanmıştır.

6. Külliyatın tamamlanabilmesi için Güney ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarından da derleme yapılması gerekiyordu: Nitekim 6. cilt *Güney-Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (TDK, İstanbul 1945, 258 s.)'a ayrılmıştır. Bu ciltte Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve K.Maraş illerine ait ağızları bulmaktayız.

Levent Şahverdi Arşivi

7. Anadolu'nun Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve yöresi ağızlarına da *Kuzey Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* (İstanbul 1946, 355 s.) cildinde yer verilmiştir.

8. *Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler* (İstanbul Üniv. Edeb. Fak. yay., İstanbul 1948, 264 s.)'de Niğde. Kayseri, Kırşehir, Yozgat, Ankara ağızları ile Afşar, Saçıkaralı ve Karakoyunlu uruğları ağızlarından metinler yer almıştır.

9. A. Caferoğlu'nun bu serideki sonuncu yayını; Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Ağrı, Eskişehir, Bolu, Zonguldak illeri ağızlarından örnekleri içine alan *Anadolu illeri Ağızlarından Derlemeler* (İstanbul 1951) adlı cildidir.

Gerçi bu dokuz ciltlik külliyatta bazı ağızlar fazlaca metinle temsil edildiği halde, bazı ağızlara az sayıda metin düşmüştür. Ancak, Anadolu ağızlarının bütünlemesine bir tablosunu çizen bu külliyat, ağız araştırması yapanlara, ele aldıkları dar bölgeler için çok iyi bir genel karşılaştırma malzemesi vermektedir. Söz gelişi Muğla ve Aydın ağızlarında yaygın olan *geli-batırın, alıp-patırın* (geliyorum, alıyorum). *gidi-yatırın, gidip-bān* (gidiyorum) gibi şimdiki zaman kipIerinin, başka hangi ağızlarla ortaklaştığı konusunda, bu malzeme değerli bir hizmet görmektedir. Ayrıca, metinler yolu ile Anadolu'nun Oğuz ve Oğuz dışı boy ve uruğlarla ilgili etnik bilgilere ve iskân tarihi ile ilgili malzemeye de sahip olunmaktadır. TDK tarafından 1994 yılında hepsinin de ikinci baskıları yapılmış olan bu metin külliyatı ve biraz sonra belirteceğimiz diğer çalışmaları, A. Caferoğlunu, ağız araştırmaları tarihinin ön safında tutmaktadır.

A. Caferoğlu, dokuz ciltlik bu malzeme külliyatındaki bazı metin boşluklarını doldurmak üzere, sonradan makale hâlinde çıkmış olan yazılarında da yine metinlere yer vermiştir; "Niğde ağızlarından örnekler" *(TDED* CI/3-4, İstanbul 1946, s. 149-162), "Muğla Ağzı" *(TDAY-Belleten* 1962, s. 107-130), "Aydın ili ağızlarından örnekler ve etnoğrafya bakımından önemi" *(TDAY-Belleten* 1965, s. 1-28), "Akhisar ve Cihanbeyli ağızları" *(TDA Y-Belleten* 1967, s. 1-38), "Konya ilinin Ermenek ağzı" *(TDAY-Belleten* 1972, s. 1-16) adlı makaleler bu niteliktedir.

II- Derleme ve Araştırma Niteliği Taşıyan Yazıları

A. Caferoğlu'nun yukarıda sözünü ettiğimiz Niğde, Muğla, Aydın, Akhisar, Cihanbeyli ve Konya ağızları ile ilgili yazıları, aynı zamanda bu ağızlar hakkında genel bilgi veren yazılardır. Bunlara, Eskişehir ağızlarının ses ve şekil bilgisi üzerinde duran "Eskişehir ağızları üzerine bir deneme" *(TDED* IV/1-2-1950, s. 15-3) adlı yazısını da ekleyebilirim.

Levent Şahverdi Arşivi

III- Ağızlarla İlgili Belli Bir Konuyu Ele Alan Yazıları

"Anadolu ağızlarında metathése gelişmesi" *(TDAY-Belleten* 1955, s. 1–7); "Anadolu ağızlarında içses ünsüz benzeşmesi" *(TDAY -Belleten* 1958, s. I-II); "Anadolu ağızlarında konson değişmeleri" *(TDAY-Belleten* 1964, s. 1–32) "Anadolu ve Rumeli Ağızlarında ünlü değişmeleri" *(TDAY-Belleten* 1964, s. 1-32) adlı yazılar, ağızların ses bilgisi konularına yönelmiş incelemelerdir. Bunlara *söz* hazinesi ile ilgili olan "Azerbaycan ve Anadolu ağızlarında Moğolca unsurlar *(TDAY-Belleten* 1954, s. 1- 10) adlı yazıyı da eklemek gerekir.

A. Caferoğlu, 1957'de toplanan VIII. Türk Dil Kurultayı'nda *"Anadolu* ve *Rumeli ağızlarının bugünkü durumu"* konusundaki bildirisi ile (*TDKOBB* 1957, Ankara 1960, s. 65–70) ağızların o güne kadarki bir değerlendirmesini yapmıştır. Daha sonra Anadolu ve Rumeli ağızlarının dil yapısını bir bütün olarak ele alan "Die anatolischen und rumelischen Dialekte" adlı makalesi *Fuıdamenta* I'de (*Ph. TF*. Wiesbaden 1959, s. 239–260) yayımlanmıştır. Bu yazı, 1931'de T. Kowalski tarafından *İslam Ansiklopedisi'nin* IV. cildinde yayımlanan "Osmanisch-Türkische Dialekte" adlı makaleden sonra, ağızların dil yapısını toplu olarak ele alan en iyi makaledir.

A.Caferoğlu'nun belirli bir konu üzerinde duran yazılarından bir kısmı da ağızlar ile etnik yapı arasındaki bağlantı konularını işleyen yazılardır. O, "Kırşehir vilayetinin bugünkü etnik teşekkülüne ait notlar" *(TDED,* C II/I, 1947, s. 79-96) adlı yazısı ile bu türlü incelemelerin güzel bir örneğini vermiş ve yine öncelik vasfı kazanmıştır. Bu araştırmasında Kırşehir ağızlarını oluşturan Geygelli, Boynu İnceli, Tülek, Cerit ve Akkoyunlu aşiretleri üzerinde duran yazar, bunların il sınırları içindeki yerleşme durumlarını incelemiştir.

A. Caferoğlu'nun derleme ve incelemelerinden *söz* derken 'meslek argosu' 'meslek dili' ve 'gizli dil' konularını da unutmamak gerekiyor. Anadolu'daki meslek dilleri ile gizli dil üzerinde duran ilk yerli araştırıcı yine A. Caferoğlu'dur.

A. Caferoğlu, *Anadolu Ağızlarından Toplamalar* adlı derlemesinin ön sözünde, Burdur ve Muğla bölgelerindeki "kalaycı argosu" ile Afyon iline bağlı Dinar ilçesinde ve Denizli'ye bağlı Çivril ilçesinin köylerinde oturan *Geygeller'in* gizli dillerinden söz etmiş ve eserin arkasına da bunlardan derlenmiş bazı kelime ve cümleler eklemiştir. Caferoğlu'na *göre,* "kalaycı argosu", Burdur ve Muğla bölgelerindeki kalaycı ve bakırcı esnafının kendi ağızlarındaki bazı kelimelere değişik anlamlar vermek suretiyle aralarındaki gizli anlaşmayı

Levent Şahverdi Arşivi

sağlamaktadır. *Söz* gelişi "gecelemek" anlamındaki *dünemek* kelimesinin bunlar arasında "misafir olmak, misafir kalmak" anlamıyla kullanılması gibi. Caferoğlu, gizli dillerin meslek argosundan ayrı bir özellik taşıdığına işaret etmiştir. Gizli dile yerli dilden hiçbir şey alınmamıştır. Cümle düzeni normal ağızlardaki gibidir. Yalnız meslek argosundan ayrılan yanı, bir kabile veya uruğun yaşayışını ve dil varlığını gizlemek amacı ile yaratılmış bir yapma dildir. "Anadolu abdallarının gizli dillerinden bir iki örnek" *(Fıuad Köprülü Armağanı,* Ankara 1953, s. 7779); "Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair" *(TM.* XI, 1954, s. 41–51) ve "Erkilet çerçilerinin argosu 'dike'" *(TDED* IV/4, s. 334–344) adlı makaleler meslek dili ve gizli dillerle ilgilidir. Gerçi A. Caferoğlu, bu makalelerinde konunun derinliklerine ve ayrıntılarına inmeyerek genel bilgi ve bazı örnekler vermekle yetinmiştir. Hatta Geofrey Lewis'in "The secret language of the-Geyge11i yörüks" *(Zeki Velidi Togan'a Armağan,* İstanbul 1950–1955, s. 214–226) adlı makalesinde işaret ettiği üzere, tartışma götürecek yanları da vardır. Ancak, Anadolu'da bu türlü meslek argolarının veya gizli dillerin bulunduğunu gösterme ve bu alanda araştırma yapacak olanlara ilk bilgileri vermiş olma bakımından, Caferoğlu yine bir öncülük yapma ve yol açma görevini yerine getirmiş bulunmaktadır.

A.Caferoğlu'nun, dolayısıyla ağızları ilgilendiren diğer *bazı* yazıları da vardır. Bunları Anadolu ve Rumeli ağızları ile ilgili-bibliyografya yayınlarında bulmak mümkündür.

Görülüyor ki, A. Caferoğlu, yalnız Anadolu (ve biraz da Rumeli) ağızları üzerindeki çalışmalarıyla bile çok verimli bir bilim adamı olduğunu ortaya koyabilmiş: bu alandaki öncülükle çığır açma görevini başarı ile yerine getirmiştir. Türklük bilimine ve memleket kültürüne yaptığı bu değerli hizmetleri ile Türk dili tarihindeki şerefli yerini de almış bulunmaktadır. Sözlerime son verirken onun aziz hatırası önünde saygı ile eğilir; sizleri de sevgi ve saygılarımla selamlarım.

Türk Dili, S. 530 (Şubat 1996), s. 262–267

Levent Şahverdi Arşivi

ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARININ TARİHÎ DEVİRLERLE BAĞLANTISI ÜZERİNE

Sayın Başkan, değerli arkadaşlarım,

I. Anadolu ve Rumeli ağız araştırmaları alanında çözüm bekleyen sorunlardan biri de ağız araştırmalarının tarihî devirlerle olan bağlantısıdır. Konuyu biraz açmak gerekirse, bugün Türkiye coğrafyasında bölgeden bölgeye değişen veya birbirine karışan farklı ağız özelliklerinin nerelerden kaynaklandığı ve bu farklılıkların tarihî devirlerde hangi temellere dayandırılabileceğidir. Bu da birkaç aşamalı çalışmaları gerekli kılar. Bu aşamaların ilkinde Anadolu ağız yapısının tam olarak ortaya konması ve buna dayanılarak sınıflandırılması yer alır.

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki sınıflandırma denemeleri geriye doğru XIX. yüzyılın sonlarına ve I. Kúnos'a kadar uzanır.[1] Ancak dil malzemesindeki azlık ve ağız araştırmalarındaki sınırlılık dolayısıyla bu sınıflandırmalar başlangıçta daha çok coğrafî temele dayandırılmıştır.[2] Günümüze uzanan daha sonraki yıllarda ise, ses ve şekil bilgisi özelliklerini veya leksik ölçüleri temel alan bazı denemeler yapılmıştır.[3] Bu denemelerde, bölge temelindeki genel sınıflandırmalar yanında, daha dar temelde bölge ağızlarının kendi içindeki farklılıklara dayanan sınırlandırmaların da yer aldığı görülüyor. Bu konuda en son çok yönlü ve kapsamlı bir araştırma olan Sayın Leylâ Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde, Anadolu ağızları taşıdıkları dil ayrılıklarına göre başlıca üç ana ağız grubuna ayrılmıştır. Bunlar:

1) Doğu Grubu Ağızları,

---

1 T. Kowalski, "Osmanisch-Türkische Dialekte", *Eİ*. IV (1931), s. 991-1011.

2 A. Caferoğlu, "Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte" *Fundamenta* C. I (1959), s. 239.

3 G. Hazai, "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tasnifi Üstüne", *Voprosı Tyurkologi* ; K. Şestidesyatiletiyo Akademika AN Azerbaycan SSR. M.Ş.Şiraliyeva, Bakû,1971, ss. 84-86; Gyúla Németh, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine" *TDAY-Belleten* 1980-1981 (Ankara, 1983), ss. 113-167; Toory Hayashi, "Anadolu Ağızlarının Coğrafî Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Mayıs 1990, Boğaziçi Üniv. yay., ss. 232-242; T. Banguoğlu, "Anadolu ve Rumeli Ağızları" *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh yay. C., I, ss. 132-134; Piet Kral'ın Hollanda dilindeki eseri için: Hendrik Boeschoten-Ludo-Verhoeven, *Türkish Linguistics Today*, Leiden-Newyork-Kobenhavn-Köln, 1991, ss. 150-165; Z. Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu Ağızları*, TDK yay., Ankara, 1994, s. 92 ve öt.; A.B. Ercilasun, "Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması", TKAE yay., *İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan*, Ankara, 1985, s. 219-223.

Levent Şahverdi Arşivi

2) Kuzeydoğu Grubu Ağızları,
3) Batı Grubu Ağızlarıdır.[4]

Sınıflandırmanın dil özellikleri temelinde yapılmış olması, ağızlar arasında birbirine geçişi de sağlamış; sözgelişi Batı Anadolu Ağızları ile Orta Anadolu ve bir kısım Karadeniz bölgesi ağızlarını iç içe getirmiştir.

Yapılan sınıflandırmanın ayrıntılarına girildiğinde, ölçüt olarak ana grupları belirleyen ve birbirinden ayıran 14 ses bilgisi, 8 şekil bilgisi özelliği esas alınmış; ayrıca her ağız grubu kendi içinde gösterdiği ikinci derecedeki özelliklere göre yeniden birer alt sınıflandırmadan geçirilmiştir.[5] Aynı durum az veya çok oranda Rumeli Ağızları için de geçerlidir.

Yukarıdaki sınıflamayı tanıklamak üzere ağızlar arasındaki önemli ayrılıklara bir iki örnek vermek gerekirse, söz gelişi:

1. Batı Anadolu Ağızlarında *r, l, n* gibi akıcı ünsüzlerin düşmesinden, hece kaynaşmasından yahut da eski aslî uzunlukların yer yer aynen devamından kaynaklanan ünlü uzamaları veya uzun ünlüler yaygındır: *eyē* "eğer" *bişirē "*pişirir" *g=ceksin* "göreceksin", *gaçāmım*? "kaçar mıyım?"*, gānındı "*karnında" *gēmediñiz* "gelmediniz", *hoş gēdīñ!* "hoş geldin!", *āl-, gāl-, gīz, vēr-* vb.[6] Buna *şēriñ* "şehrin", *sēroş* "sarhoş" *tāsıldar* "tahsildar", *ētiyār* "ihtiyar" gibi alıntı kelimeler de dahildir.[7]

Buna karşılık Kuzeydoğu Grubu ağızlarında alıntı kelimelerde bütün uzunluklar atılmıştır: *carye* "câriye", *aşık "*âşık", *mısafır* "misafir", *ziyarat* "ziyaret", *fukara* "fukara", *badava* "bedava", *sabit* "sabit" vb.[8]

2. Bir diğer özellik, kalınlık incelik yönünden ünlü benzeşmeleri açısından bölge ağızları arasında yön ve eğilim farklarının bulunmasıdır. Ünlü incelmesinin yaygın olduğu Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında değişme genellikle gerileyici benzeşme yönünde olduğu hâlde (*heber* "haber", *nesip* "nasip", *tene*, "tane", *teze* "taze" vb.), Batı Grubu ağızlarında ilerleyici benzeşme baskındır. Hatta standart Türkçede tek şekilli olan *-ki, -ken, -leyin, -ımtırak* gibi ek ve şekiller bile, benzeşmenin etkisinde kalarak kalınlaşmıştır: *alıvır-* "alıvermek", *sorıvırıñ* "soruverin", *alırkan* "alırken" *gızıkan* "kız iken, evlenmeden önce" *yatarkana* "yatarken", *hanımıñkı* "hanımınki" *gapıdakı*

[4] Bu konudaki ayrıntılar için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK yay., Ankara,1996, s. IX-XVI: Giriş böl.
[5] Dip not 4'te a.g.e., ss. 1-2 ve devamı.
[6] Bk. Z. Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, ss. 10-22, §§ 16-20.
[7] Bk. Z. Korkmaz, göst. e. ss. 22-23, §. 21.
[8] Bk. L. Karahan, a.g.e., s. 2, 3.

Levent Şahverdi Arşivi

"kapıdaki" *sabālan* "sabahleyin" *akşamlayın "*akşamleyin" *torbaynan* "torba ile", *gazmaynan* "kazma ile", *diyo ku* "diyor ki", *bakıya kı* "bakıyor ki" vb.[9]

3. Yazı dilindeki çok heceli kelime gövdeleriyle, bazı eklerin sonunda bulunan *ı, i, u* ünlüleri, Doğu ve Kuzeydoğu grubu ağızlarında *i* 'ye dönüştükleri için bu ağızlar öteki Anadolu ağızlarından tamamen ayrılmaktadır: *oldi, buni, uni* "onu", *kızi, çocusi, babasi* vb.

4. Ünsüz değişiklikleriyle ilgili olarak, bir kısım batı grubu ağızlarında bir *ñ>y* değişmesi yer alır, *beñiz > beyiz*, *seniñ > seniy, gittiñiz > gittiyiz, eliñizden >eliyizden* gibi. Buna karşılık Batı grubunun bir kısım ağızlarında Eski Türkçedeki *ñ* damak üzsüzü korunduğu hâlde (*bañа, biñ, deñiz, doñuz, doñ, düñür, yalıñız*), bir kısım Doğu Grubu ağızlarında bunun diş *n*'sine dönüştüğü görülmektedir. *begının* "beyinin", *olsan, bildün, büyüğün* gibi. Ama bu ağızlarda sık olarak bir ñ>ğ değişmesi de dikkat çeker: *yalağuz < yalıñuz, öğune < öñine, düğürci < düñürci* vb.

5. Ses bilgisi özellikleri bakımından *r, l, n* gibi akıcı ünsüz düşmeleri genellikle Batı Anadolu ağızlarını karakterize ederken *k, g, ñ* gibi damak üzsüzlerinin yanlarındaki ince ünlüleri kalınlaştırma veya kısmen kalınlaştırma olayı (*gụṅ, gụź, gọzel, gọŕdü, kọyde, dọḱmüşler, ināñ´* vb.) Orta Anadolu'yu karakterize eden bir özelliktir.[10] Doğu Anadolu ağızlarında Eski Türkçedeki ön ses *k* ve *t* ünsüzlerinin korunmasına karşı, Doğu Karadeniz ağızlarında sızıcı*/, ć* seslerinin yer alması önemli ağız ayrılıklarıdır.[11]

6. Şekil bilgisine gelince; aynı durum ve farklılaşmalar dilin yönünde de kendini gösteriyor. Söz gelişi sınıflamada Doğu Grubunda yer alan bir kısım ağızlarda; 1., 2. ve 3. şahıs zamirlerinin yönelme durumundaki çekimleri (*bana*) *bahan, behen, bağan, beğen, bağan beğen, baan*, *been, bān, ban, man, mañ*; (*sana*) *sahan, sehen, sağan, seğen, see, sān, san*; (*ona*) *oğan, oan* yahut da *bene, sene* biçimlerinde ses değişmeleri ve *-n* genişlemesi ile yer aldığı hâlde[12] bu özellik öteki ağızlarda görülmez. Nitekim Batı Grubuna giren bir kısım Batı Anadolu ağızlarında; *ı>a* veya *i>e* değişmesi biçiminde, yükleme durumunun ad ve zamirlerde yönelme durumu eki *-a/-e* ile karşılandığı görülür: *gızıña "*kızını", *kapıya* "kapıyı" *şìlere* "şeyleri", *sinilere*, "sinileri" *sene* "seni" vb.[13]

---

[9] Ayrıntılar için bk. L. Karahan, a.g.e., ss..3-7.

[10] Bk. Z. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, TDK. yay., Ankara, 1994, ss. 72-74, § 61.

[11] T. Banguoğlu, a.g.e., s. 133.

[12] Bk. L. Karahan, a.g.e., s..34.

[13] Bk. Z. Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 47, §§ 4, 5.

Levent Şahverdi Arşivi

7. Son olarak bir de şimdiki zaman kipi üzerinde duralım: Şimdiki zaman eki, gerek ses yapısı gerek türü itibariyle Anadolu ağızlarında yazı dilindekinden çok değişik biçimler almıştır. Nevşehir ve yöresine ait bazı ağızlarda üçüncü şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde; şimdiki zaman eki *yoru-* yardımcı fiili ile kurulan *yorur, yörür* biçimiyle aynen devam edegelmiştir. Ürgüp'e bağlı Salur köyünde; *geliyorur, paltalayıyorur, sıkılıyorur, olmuyorur* vb. Buna karşılık Batı Anadolu ağızlarına gidiniz, burada *yoru-* fiilinin *yorur* şekli ya sondaki *r* sesini düşürerek *-yoru* şeklinde, *geliyoru, gidiyoru, alıyoru* şeklinde kalmış veyahut ikinci *r*'yi de düşürerek, *geliyo, gidiyo, alıyo*, *görüyo* gibi bir şekil almıştır. Böylece, bu ağızlarda şimdiki zaman kipi açısından ikili bir şekil ortaya çıkmıştır. Doğu Grubu ağızlarında ise şimdiki zaman kipi eki hem düzleşmiş, hem daralmış olarak yalnız: *-yer, -yır, -yir, -er, -ır, -ir, -ye, -yı, -yi, -y, -e, -ı, -i* gibi, Batı Grubundakilerden çok daha farklı biçimler almıştır, *ediyėr, solīr, istīr*, *duruyir, durir, korki* vb.

Bazı Anadolu ağızlarında *yorı-* yardımcı fiili dışında *-p* zarf-fiili eki ile *var-*, dur- ve *yat-* yardımcı fiillerinin kaynaşmasından oluşmuş şekiller yer almıştır. Söz gelişi Denizli, Muğla ili ağızlarında *gekgērim <gel-ip gelir-im* "geliyorum" anlamıyla, *edipbāñ* "edip varırsın, ediyorsun", *depbār* "diyor", *ālepdurusuñ* "ağlıyorsun", *satıpduru* "satıyor", *oturu mu batıñ* "oturuyor musun?" vb. Bu şekiller artık tasvir fiili olma özelliğini yitirmişler ve yalnızca şimdiki zaman eki görevini yüklenmişlerdir.

Bu kısa örneklendirmelerden anlaşılacağı üzere, ağız grupları arasında ses bilgisi, şekil bilgisi açısından önemli ayrılıklar görülmektedir. Buna bir dereceye kadar söz varlığı ayrılıklarını da ekleyebiliriz. Ayrıca, farklı grupları bazı noktalarda iç içe sokan durumlar da söz konusudur. Bartın ve yöresi ağızlarında görülen *ñ>y* değişimi *beñiz>beyiz, deñiz>deyiz başıña>başıya* özelliklerinin[14] Urfa ve Türkmen ağızlarında da yer alması gibi.[15] Bakıyorsunuz Anadolu'da herhangi bir bölgedeki bir özellik, Batı'da herhangi bir köyde veya Kuzeydeki bir özellik güneyde yahut Orta Anadolu'da karşımıza çıkıyor.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında birbirinden farklı gruplar oluşturarak böyle önemli ayrılıkların bulunması, şüphesiz öncelikle Anadolu ve Rumeli'yi yurt tutan çeşitli Türk boyları arasında başlangıçtan beri var olan ağız ayrılıklarından ileri gelmektedir. Dolayısıyla da tarihî bir temele dayanmaktadır. Burada şu sorulara yanıt vermek zorundayız: Anadolu ağızlarındaki ses, şekil ve söz dağarcığı ayrılığı, bu ağızların zaman içerisindeki gelişmesinden

[14] Z. Korkmaz, *Bartın ve Yöresi Ağızları*, TDK yay., Ankara, 1994, s. 18,19.

[15] L. Karahan, a.g.e., s. 41; Sadettin :Buluç, "Mendeli (Irak) Ağzının Özellikleri", *Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, 1972* (Ankara, 1975), s. 182.

Levent Şahverdi Arşivi

kaynaklanan, kendi içinde ortaya çıkan bir özellik midir? Yoksa tarihî devirlerle bağlantısı var mıdır? Tarihî devirlerle bağlantısı varsa bu bağlantı nedir? İşte önce bu soruya cevap vermek durumuyla karşı karşıyayız.

Bilindiği gibi Anadolu bölgesi XI-XIII. yy. arasındaki sürekli göçlerle bir Oğuz ülkesi hâline gelmiştir. Tarihî kaynakların verdiği bilgilere ve bu konuda yapılan araştırma sonuçlarına göre, Anadolu'nun fetih ve iskânına 24 Oğuz boyundan 23'ü katılmıştır.[16] Yalnız, katılmayan Alka Evliler olarak kabul ediliyor. Tabiî o da kesin değil. Kaynaklarda bulunmadığı için böyle bir hükme varılıyor. Ama Alka Evlileri hatırlatacak bazı yer adları da vardır. Ayrıca Anadolu'da az sayıda olmak üzere Kıpçakların, XIII. yüzyılda Moğol akınıyla daha bir kısım Oğuz dışı Türk boylarının geldiği de bilinmektedir. Anadolu'daki yer adı incelemelerinden buraya Çiğillerin bile geldikleri yargısına varılabiliyor.

Anadolu'da yurt tutan yerleşik veya kısmen yaylak kışlak hayatı sürdüren Oğuzların büyük çoğunluğunu; Kayı, Kınık, Avşar, Bayındır ve Salur boyları oluşturmuştur.[17] Bunların ilk yerleşim yerleri de aşağı yukarı bilinmektedir, bellidir. Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesinde Bayat, Bayındır ve Çepnilerin de etkisi büyüktür. Diğer Oğuz boyları daha az orandadır. Burada şunu belirtmek istiyorum: Tabiî arşiv kayıtlarına ve özellikle vergi tahrir defterlerine, Anadolu'da bugün yaşayan yer adlarının sayılarına dayanılarak böyle bir sonuca varılmaktadır. Bazı vergi tahrir defterlerinde, bu saydığım boyların adları çok yaygın olduğu ve sık sık geçtiği hâlde, bazıları çok az geçmekte veyahut bir, ikiyi geçmeyecek şekilde kendini göstermektedir. Yaygın yer adlarından söz gelişi Salurların, Kınıkların, Avşarların yer adı sayısı çok fazla olduğu hâlde, bazılarınınki çok az; hatta boylarından bir kalıntı yoktur.

Sayılan boylardan Kayılar genellikle Orta ve Batı Anadolu bölgesinde yurt tutmuşlar. Kınıklar toplu olarak Çukurova bölgesinde yerleşmekle birlikte yer yer Anadolu'nun öteki bölgelerine özellikle Batı Anadolu'ya da yayılmışlardır. Bunların ayrıca Ankara, Kütahya, Sivas, Konya, Çankırı, Bolu, Maraş yörelelerinde de serpilmiş oldukları "Kınık" adını taşıyan yer adlarından anlaşılmaktadır.[18]

---

[16] Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 1992, s. 173.

[17] Faruk Sümer, a.g.e., s. 174.

[18] Ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da yaşayan Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI (1949-1950), ss. 437-508; *Oğuzlar*, ss. 207-269.

Levent Şahverdi Arşivi

XVI. yy. ait vergi tahrir defterlerindeki Avşar adlı yer adlarından ve bu yer adlarının sayılarındaki çokluktan bunların da Kayılar gibi Orta ve Batı Anadolu'ya yerleştikleri anlaşılıyor. Yazıcıoğlu, Karamanoğullarının da Avşar boyundan geldiklerini bildirir. Üç Okların en asil boyu sayılan Bayındır boyunun Orta-Batı Anadolu'yla Tarsus bölgesinde yayıldığı tespit edilmiştir.[19] Oğuzlar üzerinde çok geniş, çok yönlü araştırmaları olan bir rahmetli arkadaşımız Faruk Sümer Akkoyunluların Bayındır boyundan Bayındır Han'a mensubiyetini Dede Korkut'a, ozanlar tarafından Akkoyunlu hanedanını yüceltmek için sonradan sokulmuş bir unsur olduğu kanısındadır. Anadolu'nun fethi ve iskânında önemli yeri olan Salurlar eldeki verilere göre Sivas, Kayseri yöreleri dışında Kars, Koçhisar, Konya ve Niğde sancaklarına yayılmışlardır. Çepniler de Amasya, Ankara, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Bolu, Bursa yahut o zamanki adıyla Karasi bölgelerinde yerleşmişlerdir.[20] Diğer boyların da bütün Anadolu ve Rumeli'yi saran yayılışları vardır. Yalnız şunu da belirtmek gerekir ki, Anadolu'da daha XIII., XIV. yüzyıllarda başlayan iç göçler, yer yer bu boyları birbirine karıştırmış ve iç içe getirmiştir. Çünkü, boylar geliyor, iskân ediliyor. Ancak sürekli olarak orada kalmıyorlar. Daha o zaman çeşitli sebeplerle; sosyal yahut siyasî sebeplerle yahut da devletin takip ettiği iskân politikası sebebiyle çeşitli yayılmalar, oradan oraya aktarmalar olmuş. Tabiî bunlar öyle oluyor ki, sonuçta bir yerin ağzı ile başka bir yerin ağzını iç içe getirmiş oluyor.

Oğuzcanın Anadolu bölgesinde ilk defa olarak bir yazı dili hâline gelmesinde bütün bu Oğuz boylarının ortaklaşa rolü vardır.

XIII. yüzyıl sonunda Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile başlayan Anadolu Beylikleri devri Oğuzcanın Arapça ve Farsçaya karşı konuşma dilinden, yazı diline geçme mücadelesi verdiği bir devirdir. Anadolu'nun batı kesimlerinden başlayarak doğuda Erzurum'a kadar uzanan bölgelerdeki Menteşeoğulları, İnançoğulları, Aydın Oğulları. Saruhan Oğulları, Osman Oğulları, Karaman Oğulları, İsfendiyar Oğulları vb.'e ait Beylik merkezleri aynı zamanda birer kültür merkezi hâline geldiği için, Türkmen Beylerinin saraylarında, telif ve tercüme pek çok eser yazılmıştır. Ancak, bu devirde Oğuzca daha konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelesi içinde olduğundan standart bir yazı dili yoktur. Bugün Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserler üzerinde yapılan incelemeler; bu eserler arasında ses, şekil bilgisi ve söz dağarcığı açısından bölgeden bölgeye, eserden esere değişen

[19] Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 204.
[20] Faruk Sümer, a.g.e., s. 236.

Levent Şahverdi Arşivi

oranlarda birtakım ağız ayrılıklarının varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum da elbette o devir Anadolusu'nda yurt tutan Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından kaynaklanmıştır. İşte o zaman var olan ağız ayrılıkları aradan geçen yüzlerce yıl boyunca bir yandan bu ağızların kendi içinde geçirdikleri gelişme ve değişmelere bir yandan da Anadolu'nun Selçuklulardan başlayarak kendi yapısında geçirdiği siyasî ve sosyal değişmeler, çeşitli sebeplere bağlı göçler, Osmanlı devletinin İskân politikasının gerekli kıldığı göçler ve daha sonraki devirlerde mübadele veya başka yollarla Türkiye dışından gelmiş bulunan yeni etnik unsurların iskânı gibi sebepler. Anadolu ve Rumeli'nin ağız yapısında yeni birtakım karışmalara yol açmıştır. Öyle ki ağız yapısında kendini gösteren ortak özellikler dışında bugün birbirinin komşusu olan kasaba ve köylerde bile önemli ayrılıkların görüldüğü tespit edilmektedir. Yukarıdan beri yapılan konuşmaları bir sonuca bağlayarak şöyle diyebiliriz:

1. Eski Anadolu Türkçesinde kendini gösteren ağız ayrılıkları ve yeni gramer şekilleri bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarının da temelini oluşturmuştur. Yani bu durum ortaya koyuyor ki, Eski Anadolu Türkçesinde de ağız ayrılıkları bulunduğuna ve yazı dili, standart yazı diline geçinceye kadar birkaç yüzyıl boyunca, XV. yüzyıl sonuna veya XVI. yüzyıla kadar hep konuşma diline paralel gittiğine göre, Eski Anadolu Türkçesindeki şekillenme, yüzyıllarca devam etmek yahut zamanın ve yeni şartların getirdiği değişikliklere uymak suretiyle bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarına intikal etmiştir. Bu demektir ki, Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla Eski Anadolu Türkçesi arasında bir tarihî bağlantı kurmak lâzımdır. Eğer bunu Oğuz etnolojisi açısından yahut da Türk boylarının etnolojisi açısından ele alırsak, bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızları ve Eski Anadolu Türkçesiyle bu Türkçeyi ortaya koyan, geliştiren, kuran Oğuz boyları arasında mutlaka bir bağlantı vardır. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde hangi ağız özelliklerinin, hangi Oğuz boylarına veya Oğuz dışı Türk etnik unsurlarına bağlı özeliklerden kaynaklandığı bilinmemektedir. Hatta, Kadı Burhaneddin, Hacı Bektaş Veli gibi bağlı bulundukları boyların belli olduğu şahsiyetlerde bile bu husus dikkate alınmamıştır. O hâlde günümüz Anadolu ağızlarının incelenmesinde karşımıza daha başlangıçta, iki önemli sorun çıkmaktadır:

a. Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserler üzerinde çalışmalar yapılırken, o eserlerin dil yapısının hangi Oğuz boyunun ağzını temsil ettiği hususunun tespitidir. Bu yöndeki çalışmalar Anadolu ağızlarının etnik yapı ile bağlantısı konusunda da daha sağlam bir zemin oluşturabilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca, Eski Anadolu Türkçesine ait eserlerin büyük bir çoğunluğunun incelenmesi ve dil yapısının genel ve ortak özellikler dışında, birtakım ayrıntıları ile ortaya konması gerekmektedir.

b. Bir diğer husus da Eski Anadolu Türkçesinin ayrıntılı bir gramerinin yazılmasıdır. Belki günümüz Anadolu ağızları için uyguladığımız ağız etnik yapı ilişkisini, bu dönem için de uygulamalıyız. Ancak bu yolla, hangi eser ve bölgede hangi Oğuz boyu ağızlarının ağırlıklı olarak etkin olduğunu ortaya koyabiliriz.

Anadolu ve Rumeli'ndeki önemli ağız ayrılıklarının etnik yapı ile bağlantısı konusunda yapılacak çalışmalar için bugün artık tarihî kaynaklar, boy adlarına (şahıs değil) dayanan Anadolu yer adları, çeşitli arşiv kaynakları, iskânla ilgili fermanlar, vergi tahrir defterleri hayli elverişli bir kaynak oluşturmaktadır. Böylece hem ağızların etnik yapısı aydınlanmış hem de tarihî devirlerle olan bağlantısı ortaya konmuş olacaktır. Gerçi şimdiye kadar yapılan bazı ağız araştırmalarında, ele alınan ağız bölgesinin etnik yapı ile olan bağlantısına yer veren çalışmalar da vardır.[21] Ancak, bu yöntemin yaygınlaştırılarak her ağız bölgesinin yapısını aydınlatacak biçimde genişletilmesi hususu, çözüm bekleyen bir ihtiyaç durumundadır.

2. Günümüz Anadolu ve Rumeli ağızları ile tarihî devirler arasında bağlantı kurarken üzerinde durulması gereken ikinci bir önemli nokta da, Eski Anadolu Türkçesinden günümüz Anadolu ve Rumeli ağızlarına uzanan tarihî dönemde, dilin tabiî işleyiş ve gelişme seyri içinde ne gibi ses ve şekil bilgisi değişmelerine uğramış olduğunun tespitidir. Bu durum, şüphesiz bugünkü ağızlar ile eski Anadolu Türkçesinde aynı özelliği veren ağızlar arasında tarihî yöntemli karşılaştırma çalışmaları ile ortaya konabilecektir. Bu değişmeler yanında, yüzyıllardır eski şekilleri hiç bozulmadan bugüne ulaştıran ağız veya gramer şekilleri de vardır.

3. Bunlara bir de, Oğuz dışı Kıpçak vb. Türk etnik unsurlarından gelen etkileri veya bunların birbirlerini karşılıklı olarak etkilemesinden kaynaklanan yeni şekilleri eklemek gerekecektir.

Sonuç olarak, Anadolu ve Rumeli ağızlarının tarihî devirlerle olan bağlantılarının ortaya konabilmesinde çözüm bekleyen başlıca sorunlar şu noktalarda özetlenebilir:

---

[21] Z. Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", *TDAY-Belleten 1971* (TDK, Ankara,1971), ss. 21-46; *Nevşehir ve Yöresi Ağızları,* 3. baskı, TDK, Ankara, 1994, ss. 1-27.

Levent Şahverdi Arşivi

a. Anadolu ve Rumeli ağızlarının dil yapısının tam olarak ortaya konabilmesi için, şimdiye kadar eksik kalmış ağız bölgelerinin işlenmesi ve ayrıntılı bir ağızlar gramerinin yazılması,

b. Ağız özelliklerindeki ortaklaşan genel nitelikler dışında, çeşitli ayrıntıları da dikkate alan, ağızların sınıflandırılmasına ilişkin bir çalışmanın yapılması ve ihtiyaca cevap verebilecek bir ağızlar atlasının hazırlanması,

c. Aynı şekilde, Eski Anadolu Türkçesini temel alan eserlerin çoğunluğuna dayanan ayrıntılı bir Eski Anadolu Türkçesi gramerinin yazılması,

ç. O dönemdeki ağız ayrılıklarını belirten bir dil atlasının hazırlanması,

d. Eski Anadolu Türkçesinden bugünün ağızlarına uzanan tarihî dönemdeki dil değişmelerinin, eserlere ve kaynaklara dayanarak tespiti,

e. Bundan sonra Eski Anadolu Türkçesinden bugüne veya bugünden Eski Anadolu Türkçesine uzanan Oğuz ve Oğuz dışı etnik bağlantı ilişkisinin kurulması.

Boylara göre ağız ayrılıkları temelinde bir sınıflandırma yapıldığında durum ne olacaktır? Yani Oğuz boyları içinde ağız ayrılıkları açısından aynı gruba girenler var mıdır? Varsa, etnik yapıya göre nasıl bir ağız sınıflandırması yapılabilir? Bu sınıflandırma, günümüz ağız ayrılıklarına dayanan sınıflandırma ile uyuşabilmekte midir?

f. Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen birbirinden farklı özelliklerin hangileri tarihî devir (tarihî dialoktoloji) ağızları ile bağdaşmakta, hangileri zamanın getirdiği daha sonraki değişme ve gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır?

g. Eski Anadolu Türkçesinde rastlanmayan bazı özelliklerin (*bahan* "bana", *behen* "bana", *sahan* "sana", *ağan* "ona" vb.) Anadolu ağızlarına göçebe Oğuz boylarından mı? Yoksa başka bir şekilde mi?geçtiğinin tespiti,

ğ. Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki yeni şekillenmelerin neler olduğu. Oğuz dışı çeşitli göçmen ağızlarının durumu. Bu ağızlar ile yerli ağızlar arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşmenin tespiti.

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN –Hocam bitiriyor muyuz?

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ –Müsaadenizle topluyorum. Konunun sonuna geldik.

Levent Şahverdi Arşivi

Biliyorsunuz yukarıda belirtildiği gibi, Anadolu'ya Oğuz boyları veyahut onun dışındaki diğer bazı boylar, meselâ Kıpçaklar da gelmiştir. Kıpçaklarla Oğuz boylarını ayırt eden özellikler nelerdir? Ben bunun değerlendirmesini Bartın ağızlarında yapmış bulunuyorum.

Bunun dışında, Anadolu'ya gelen boylar, bir de yerli unsurlarla karşılaşmışlardır, söz gelişi Kıbrıs'ta. Kıbrıs'a göç eden Türklerin Rumlarla bir arada yaşamasının yaptığı etkiler gibi. Bugün Kıbrıs Türklerinin kelimelerinde uzunluğu göremezsiniz. Hemen her uzun ses taşıyan kelimede bir kısalma kendini gösterir.

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN –Kısalma Rum etkisi olur mu, Hocam? Kısalma Rum etkisi olur mu? Uzunluk yok ki, bizde.

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ –Müsaadenizle, –Türkiye Türkçesine kıyaslıyorum ben– Türkiye Türkçesinde uzun olan, uzunluğu aynen devam ettiren şekiller var. Nasıl oluyor da, Türkiye Türkçesinde bu uzunluklar korunageldiği hâlde, Kıbrıs ağızlarında güçlü bir kısalma eğilimi baş gösteriyor? Bunun sebebi nedir?

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN –Kısalık Türk özelliği.

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ –Evet ama, söz konusu olan alıntı kelimelerdeki uzunluğun atılmış olması.

Bunun dışında, acaba bu yerli dillerle karışmanın ve bir arada yaşamanın da dil üzerine etkileri var mıdır? Bütün bunlar son derece ince, fakat dil yapılarının sağlıklı bir şekilde ortaya konması için mutlaka yapılması gereken çalışmalardır. Uzun, titiz, dikkatli çalışmaları gerektiren konulardır.

Beni dinlediğiniz için teşekkürler ederim. Eğer zamanı biraz geçirdi isem bağışlayın. Unuttuklarım varsa, onları da kitap hâlinde yayımlanırken ekleriz.

Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni (9 Mayıs 1997), TDK yay., Ankara 1999, s. 63-70.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DİLİNİN ESKİ KÜLTÜR MİRASININ ANADOLU AĞIZLARINDAKİ DEVAMI

1. Türk dili metinleri bugün elimizde bulunan Eski Türkçe döneminden başlayarak ayrı coğrafyalarda, ayrı tarihî ve sosyal şartlar altında değişik kültür ilişkileri ve dilin kendi yapı-işleyiş özelliklerinden kaynaklanan çeşitli değişme ve gelişmelerle günümüze kadar uzanagelmiştir.

XIII. yüzyıldan sonraki lehçe dallanmaları, bu gelişmeyi belirli eğilimlere bağlı değişmelerle şekillendirmiştir. Lehçe sınıflamasında Güneybatı Türk lehçeleri grubunda yer alan ve genellikle Oğuz-Türkmen etnik grubuna dayanan Türkiye Türkçesi, XVI. yüzyıldan başlayarak iki yönlü bir gelişme göstermiştir. Bunlardan biri, standart ölçülere dayanan yazı dili; diğeri de yazı dilinin etkisinden uzak kalarak konuşma dili temelinde yol alan Anadolu ağızlarıdır.

Orta Asya'dan yapılan göçlerle Anadolu'da 24 Oğuz boyundan 23'ünün yer almış olması, Anadolu'ya Oğuzlar dışında Kıpçak vb. daha başka bazı Türk boylarının da gelmiş bulunması, Eski Anadolu Türkçesinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu durum ses bilgisi, şekil bilgisi ve kelime hazinesi açısından, birbiriyle ortaklaşan temel özellikler yanında, ağız ayrılıklarından kaynaklanan farklı birtakım özelliklerin de yer almasına yol açmıştır. Öte yandan Eski Anadolu Türkçesinden bugüne uzanan Türkiye Türkçesinin yazı dili, belirli bir ağız doğrultusunda şekillenirken, Anadolu ağızları, bu tek yönlü şekillenmenin dışında kalmıştır. Ayrıca, Türkiye Türkçesi yazı dili XVI. yüzyıldan başlayarak edebî ve dinî ilişkiler dolayısıyla, etkisinde kaldığı Arap ve Fars dillerinden pek çok kelime alarak bunları Türkçe kelimelerin yerine geçirdiği için, zamanla dilin Türkçe kelime ve ek kadrosu hayli zayıflamış; bunun doğal bir sonucu olarak da yeni kelimeler üretme imkânı büyük ölçüde tıkanıklığa uğramıştır.

Anadolu ağızlarına gelince: Bu ağızlar yazı dilinin bağlayıcı etkilerinden uzak kaldığı için, Türk boylarının Anadolu'ya Orta Asya'dan getirdiği eski devirlere ait söz varlığını büyük ölçüde korumuştur. Ayrıca dilin kendi kendini besleyen türetme ve geliştirme yollarına da başvurarak dildeki yaratıcılığı sürdüregelmiştir. Anadolu şartlarının ortaya koyduğu yeni yaşayış biçimi ve yeni ihtiyaçlar, yeni türetmeleri gerekli kılmış veya mevcut kelimeler anlam dallanması yoluyla yeni anlamlar kazanarak kavram alanlarını genişletmiştir. Böylece dil kendi değerlerini koruyarak ve geliştirerek sürdürmüştür. Yazı dili ile ağızlar arasındaki bu farklı değişme ve gelişme şartları dolayısıyla Türkiye Türkçesinin yazı dili ile Anadolu ağızları arasında

Levent Şahverdi Arşivi

ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından önemli bazı ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu konu aslında geniş bir cildi dolduracak kapsam ve derinliktedir. Ancak, biz burada, yazı dilinde bulunmayıp da Anadolu ağızlarında yer alan ve dildeki koruyuculuğu gösteren bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

Tarihî devirlere ait özelliklerin günümüze uzanan çeşitli yankılarını bulduğumuz Anadolu ağızlarında dil ve kültür koruyuculuğu: 1. Eski devirlere ait özelliklerin olduğu gibi veya bazı ses değişmeleri ile devam ettirilmesi, 2. Türkçenin temel kurallarının egemen kılınması, bu kurallara aykırı yabancı kelime ve şekillerin bile titizlikle kural sınırı içine alınması biçiminde kendini göstermiştir.

2. Anadolu ağızlarındaki bu temel eğilimleri ve dil-kültür koruyuculuğunu üç bölüme ayırarak örneklendirmek istiyoruz:

I. Ses Bilgisi (Fonologie) Açısından

Dîvânü Lügât-it Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi[22], Oğuzcanın ses değişmelerine uğrama ve sesleri kaynaştırma eğilimine uygun olarak, Anadolu ağızları bir yandan bazı yeni gelişmeler gösterirken bir yandan da Türkçenin temel yapısında var olan birtakım özelliklerin korunmasında büyük bir duyarlık göstermiştir. Şöyle ki:

1. Türkçenin eski devirlerinde bazı kelimelerin kök veya sonraki hecelerinde var olan *aslî uzunluklar*, Türkiye Türkçesine uzanan tarihî gelişme sürecinde, zamanla kısalmış ve bugün Türkiye Türkçesi, uzun ünlüleri bulunmayan bir lehçe niteliği kazanmıştır. Buna rağmen, yazı dili *ādil*, *āşık*, *bāzen*, *bı̄çare*, *deryā, pādişah* gibi pek çok alıntı kelimede, genellikle bunların asıllarındaki uzunlukları korumuştur. Buna karşılık Anadolu'nun birçok ağzında özellikle Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında[23] (yani Doğu, Güneydoğu ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında), Türkçenin normal süreli uzunluk eğilimine uyularak alıntı kelimelerdeki ünlü uzunlukları kısaltılmış ve normal süreli ünlülere dönüştürülmüştür: *āşık>aşık*, *cāhil>cahal*, *cāriye>carye*, *çāre>çare*, *dünyā>dünya*, *hikāye>hekeye*, *kestā-ne>kestene*, *mādem>madem*, *pādişah>padişah*, *padişe*, *terāzi>terezi*, *zāten>zeten*[24] vb.

---

[22] Besim Atalay, *Divanu Lügat-it Türk,* TDK, Ankara 1986, C. I, s. 30; Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara 1995, s. 246-247/10.

[23] Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (TDK, Ankara 1996) adlı eserinde, Anadolu ağızlarını ayırıcı ve belirleyici özelliklerine dayanarak Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları ve Batı Grubu Ağızları olmak üzere üçe ayırmıştır. Biz yukarıdaki değerlendirmelerimizde bu sınıflandırmaya uyduk. Bölgelerin sınırlarını içine aldığı coğrafî kesimler için bk. s. 1, 2.

[24] Başka örnekler için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, s. 3, 56.

Levent Şahverdi Arşivi

2. Eski Türkçeden beri bazı yazı dillerinde ve lehçelerde süregelen aslî ünlü uzunluklarının Anadolu'nun Uşak, Kütahya, Dinar (Afyon), Sivril (Denizli), Tavas, Bozdoğan (Aydın) ve bir dereceye kadar Kars ağızlarında, daha çok Kınık ve Salur boylarından gelen bir özellik olarak Eski Anadolu Türkçesindeki durumun devamı olarak korunagelmesi[25]: *āl*, *āt-*, *bās-, bēş*, *çāl-, dāl-, dė-, dön-, gāl-, ġāş-* (<*kāç-*), *gēl-, ġīz-, kėydir-, ōn, sōr, üş* (<*üç*), *v1r-, yāt-, yōk*[26] vb.

3. Türkçede ünlüleri kalınlık-incelik sırasına göre ayarlayan dil benzeşmesi kuralı (palatal Harmonie). Eski Türkçe döneminden beri genellikle çok güçlüdür. Uyum bozulması, ancak bazı özel sebeplere bağlı bir istisna oluşturur. Yazı dili, kuraldaki bu güçlülüğe rağmen, *āciz, ādem, ādet, gazete, haber, Hamdi, mahalle* gibi alıntı kelimelerde kural dışılığı devam ettirirken, Anadolu ağızlarının bu konuda da duyarlık göstererek, ilerleyici veya gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla, alıntı kelimeleri kural kapsamı içine almış olması. Bu konudaki koruyuculuk Doğu Grubu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında daha çok gerileyici benzeşme ve ünlü incelmesi biçimindedir[27]: *Ahmet>Ehmed, asker>esger, gaflet>geflet, haber>heber, Hamit>Hemit, kahveci>gehveci, sohbet>söhbet, vasiyet>vesiyet* vb.

Batı Anadolu ağızlarını içine alan Batı Grubu ağızlarında ise ilerleyici benzeşme daha yaygın olmakla birlikte, her iki yönlü benzeştirme örneklerine de rastlanıyor: *acemi>acamı, adres>edres, ateş>ataş, Ayşe>Ayşa, Eşe, billûr>billür, efkâr>efker, esvap>asbap, filân>fı-lan, haciz>heciz, insan>ınsan, İtalya>İtelye, kâhkül>kekil, mahalle>mehelle, memur>mā-mur, mercan >mercen, mezar>mezer, tane* (<Far. *dāne*) *>dene*[28] vb.

İlerleyici benzeşmenin daha ağır bastığı Batı Grubu ağızlarında olsun, yer yer öteki bazı ağızlarda olsun, yazı dilinde kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşen *-ken, -ki, -leyin, -imtırak* ekleri ile *için, ile* edatları, *ki* bağlacı ve *i-* ek fiili de uyuma girmiş bulunmaktadır: *akşamleyin>āşamlayın, alıver->alıvır-, arkadaki>ar0adakı, bakıyor ki>ba0ıyo ku, çalgılar ilen>çalgılānan, çıkarken>çıkākan, çok idi>çoğudu, diyor ki>deyo ku, dururken>durur-0ana, ekşimtırak>ekşimtirek, ġız iken>ġızıkan, hangi>hañkı, hañgı, hanımınki >hanımıñkı, nasıl ise>nasılısa, sabahleyin>sabahlayın, su ilen>suyunan, taş-*

[25] Zeynep Korkmaz, "Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2, s. 183/8, 186/10.

[26] Ayrıntı için bk. Zeynep Korkmaz, Güneybatı Anadolu Ağızları, TDK, Ankara 1994, s. 16-21.

[27] Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, s. 3/2, 4.

[28] Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, s. 3-5; Zeynep Korkmaz, Güneybatı Anadolu Ağızları, s. 32; Nevşehir ve Yöresi Ağızları, s. 48; Turgut Günay, Rize İli Ağızları, s. 49.

Levent Şahverdi Arşivi

lan>daşılan, ufaktan-ki>ufaOtankı, yanındaki>yanındaOı, yavaşçaleyin> yavaşcalan, yok ki>yok ku[29] vb.

4. Dilde koruyuculuğun en belirgin özelliklerinden biri, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanagelen *ñ* damak sesinin kelime kök ve gövdeleri ile ilgi hâli, 2. şahıs iyelik ekleri ve iyelik kökenli 2. şahıs fiil çekimi eklerinde yazı dilinin aksine korunarak devam ettirilmesidir. Bu durum Batı Grubu ağızlarında bölgenin dil yapısına hâkimdir: *aldıñız, babañ, beñiz, beñze-, deñiz, depeniñ, doñ-, eliñ, eviñde, göñül, iñilti, Memmediñ, puñar, sesiñ, söyleñ, tandırıñ, verseñ, yapıyoñuz, yoluñ*[30] vb.

5. Ön ve arka damak ġ/g ünsüzlerinin iki ünlü arasında ve hece sonlarında, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesine paralel olarak korunmuş olması. Doğu Grubu ve Doğu Grubunun güney kesimi ağızlarıyla Afyon, Dinar, Denizli, Tavas gibi bir kısım Batı Grubu ağızlarında yer alan bir özelliktir: *baglıyoruz, begen-, begler, buldugı, ciger, degil, degilem, degirman, dögdi, dügin, ebelige, gittiginı, inegim, oglını, ögün-, yegen, yüregim*[31] vb.

6. Anadolu'nun doğuda Van, Bitlis, Muş, Terekeme (Kars), batıda Afyon, Manisa, Aydın ve diğer bazı ağızlarında, ön seste Eski ve Orta Türkçeye paralel olarak belirli şartlar altında *b->m-* değişiminin bulunması: *ben>men, beñiz>meñiz, bıñar>mıñar, biñ>miñ, binek taşı>minek daşı, bin->min-, bunuñ >munuñ, parmak>māmak* vb.[32]

7. Akıcı yarı ünlü niteliğindeki ön ses y-'sinin Eski Türkçede dar ünlüler önünde eriyip düşmesi veya ilişmeye (prothese) uğraması ile y-'li veya y-'siz ikili kelimeleri oluştur-duğu bilinmektedir.[33]

Aynı durum Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla Anadolu ağızlarına da geçmiş ve yaygın y-'li şekiller yanında pek çok y-'siz şekiller de süregelmiştir: *igirmi* "yirmi", *igit* "yiğit", *igit-* "bakmak, beslemek", *uca* "yüce", *uOarı* "yukarı", *ük* "yük", *ürek* "yürek", *üsgek* "yüksek", *üz* "yüz", *üz-* "yüzmek", *üzük* "yüzük", vb.[34]

---

[29] Zeynep Korkmaz, Güneybatı Anadolu Ağızları, s. 29-33; Nevşehir ve Yöresi Ağızları, s. 45-47; Bartın ve Yöresi Ağızları, TDK, Ankara 1994, § 7. Diğer eser ve bölgeler için bk. Leylâ Karahan, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, s. 5-8.

[30] Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 57, § 63; *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, § 60; Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, s. 651; Tooru Hayashi, "Anadolu Ağızlarının Coğrafî Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", IV. *Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Mayıs 1990, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 237-241; Leylâ Karahan, age. s. 19/10.

[31] Leylâ Karahan, age. s. 28-29, 63-64/4; Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 90.

[32] Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 576; Leylâ Karahan, age. s. 72/4.

[33] A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Otto Harrassowita-Wiesbaden, 1974, § 27.

[34] Leylâ Karahan, age. s. 31/12.

Levent Şahverdi Arşivi

8. İzmit-Artvin arasındaki sahil bölgesinde ve bu bölgenin özellikle Bartın ve yöresi ağızlarıyla, Urfa'nın Ceylânpınar ağzında bir Kıpçak Türkçesi özelliği olarak *g>v, ñ>y* değişimlerinin yer alması. Bu değişimler, bu bölgelere XIII. yüzyıldan sonra göç eden Kıpçakların Oğuz-Türkmen ağızlarından ayrılan bir özelliğidir. Bugüne kadar kurallı olarak korunmuş olan bu özellik XIII. yüzyılın Kıpçak eseri olan *Codex Cumanikus* ile de ortaklaşmaktadır: a) *g>v*: *agır>avır, agırla->avırla-, agız>avız, bagır>bavur, tag>dav, davdan, yag>yav* vb.

b) *ñ>y*: *beñiz>beyiz, deñiz>deyiz, diñel->diyel-, eliñe>eliye, geliñ! >geliy!, ki-müñ>kimüy, seniñ>seniy, yapıyorsuñ>yapıyosıy* vb.[35]

Urfa'nın merkez ve Ceylânpınar ağızları ile Kars'ın bazı ağızlarında 2. çokluk şahıs çekim ve iyelik ekleri de *ñ>y* değişmesiyle *–yIz* biçimini almıştır: *agañız>agayız, durdu-ñuz>durduyuz, durupsuñuz>durubsuyuz, eliñiz>eliyiz, eviñiz>eviyiz, kırdıñız>kırdıyız* vb.[36]

Bu gibi özellikler daha da artırılabilir.

II. Şekil Bilgisi (Morphologie) Özellikleri Açısından

1. Soma (Manisa), Çivril (Denizli), Bozdoğan, Tavas (Aydın), Simav-Tavşanlı (Kütahya) ve Rize kesimlerini içine alan bir kısım ağızlarda yaygın yükleme hâli eki *+I / +U*'nun yerini; şekilce yönelme hâli eki ile birleşen *+A* ekinin almış olması.

Bu durum Eski Türkçe döneminde de yer yer kendini gösteren *+Ag* yükleme hâli ekinin *-g* düşmesi ile ve Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla Anadolu ağızlarındaki uzantısı niteliğinde bir morfo-fonolojik olaydır: *bōçılara* "bohçaları", *dağlara* "dağları", *derdime* "derdimi", *gāveye* "kahveyi", *gızıña* "kızını", *kesmişlē kāpızlara* "karpuzları kesmişler", *lokmaya* "lokmayı", *meyveye dişlerim* "meyveyi dişlerim", *ona* "onu", *ona çağırayım* "onu çağırayım", *sinilere* "sinileri", *tarlasına* "tarlasını"[37] vb.

2. Anadolu'nun Akçadağ, Darende, Doğanşehir, Elbistan vb. bir kısım Batı Grubu ağızlarında, bulunma hâli ekinin tıpkı Köktürk metinlerinde olduğu gibi ayrılma hâli işlevini de yüklenmiş olması: *ajlıOda buñaldılar* "açlıktan bunaldılar", *elinde bir yèl aldı gitti* "elinden bir yel aldı gitti", *evde çıOdılar*

[35] Zeynep Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi*, s. 93; K. E. Urfalı, *Urfa Ağzı,* s. 37; Leylâ Karahan, age. s. 41.

[36] K. E. Kürkçüoğlu, *Urfa Ağzı*, 37, 42; Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları*, G. Ü. Yayınları, Ankara 1983, s. 120; Leylâ Karahan, age. s. 41.

[37] Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonologie-Morphologie Bağlantısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2, TDK, Ankara 1995, s. 223/2.

Levent Şahverdi Arşivi

“evden çıktılar”, *gözünde aOıttım* “gözünden akıttım”, *omuzunda* “omuzundan”, *sarayıñ penceresinde sėyr ėderdi* “sarayın penceresinden seyrederdi”, *şimdide sōña* “şimdiden sonra” vb.[38]

3. Eski Anadolu Türkçesine özgü, tasvir fiili kalıbında bir şimdiki zaman eki olan *-A yorı-r/ -A yoru-r* (*al-a yorı-r, al-a yoru-r*) Türkiye Türkçesi yazı diline uyuma aykırı *-(I)yor* biçimiyle geçtiği hâlde, Anadolu ağızlarında ünlü düzleşmesi, hece kaynaşması ve *-r* düşmesi ile *-yAr* (*alıyar, geliyer*), *-yA* (*alıya, gidiye*), *-yIr* (*deyirsen, yiyir*), *-yo* (*alıyo, dolanıyo*) gibi şekiller almıştır. Ancak, Batı Grubunun Adana, Silifke (İçel), Antalya, Niğde, Nevşehir ve yöresinin bir kısım ağızlarında ve daha çok Salur boyunu temsil eden bir özellik olarak, bu ekin tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-A yorur /-I yorur / -U yorur* veya ünlü incelmesi ile *-A yörür /-I yörür / -U yörür* biçiminde süregeldiği görülüyor: *oturayorur, bayram oluyorur, canım sıOılıyorur, çıOıyorur, duruyorur, galıyorur, gatmıyorur, paltalayorur, oOunuyorur, dönüyörürler, geçiyörürüz, gidiyörürüm, öldüreyörürler* vb.[39]

Adana, Antalya, Burdur, Bursa, Isparta, İzmir, Konya, Kütahya, Manisa, Muğla, Niğde bölgelerindeki bir kısım Batı grubu ağızlarında ise, ek yalnız son sesindeki *-r*’yi düşürmüş olarak *-A yoru* biçiminde devam etmektedir: *alıyoru, añlıyoru, dėyoru, geliyoru, gidiyoru, gülüyoru, gurtulmayoru, çıkıyörümüş, giriyörü* vb.[40]

4. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlü taşıyan eklerin, bir kısım Anadolu ağızlarında da düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak yuvarlak biçimde devam etmesi.

Görülen geçmiş zaman, *-dUk* sıfat-fiil, *-dUr-* ettirgenlik, *-Uk* çekimli fiilde birinci şahıs çokluk eki, *+lU, -sUz* ve *+cUk* sıfat vb. ekleri kapsayan bu özellik daha çok Artvin, Ardanuç, Ardahan, Kars, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Harput (Elazığ) ve yöresi ağızları ile bütün Muş ve Bingöl ağızlarında yoğunlaşmıştır: *bişdük, çıOdum, geldük, verduO, bizdedür, bizimdür, vardur, köleyüO, eyüydük, alurum, aluruO, alursız, uğraşurım, yatur, tanıruO, verürük, dedugumdan, bi-şür-, yatur-, yazdur-, sevindür-, giderük, belürsiz, edepsüz, evüm, işimüz, açuO, artuO, garışuO, yazuO* vb.[41]

---

[38] Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, B. Erenler Matbaası, İstanbul 1945, s. 46, 47, 49; Leylâ Karahan, age. s. 173/1, 174.

[39] Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 142, 144, 147, 152, 160; Leylâ Karahan, age. s. 141.

[40] Leylâ Karahan, age. s. 141.

[41] Leylâ Karahan, age. s. 60–62/2, 80/2.

Levent Şahverdi Arşivi

5. Eski Anadolu Türkçesinde *-gA/-A* değişmesi ile oluşan *-A* istek ekinin, Doğu Grubu ağızlarının bütün şahıslarında işlek olarak kullanılması: *alam, almayam, bulam, varam, gelem, gedek mi?, diyniyek* "dinleyelim", *istirahat edek* vb.[42]

6. Türkiye Türkçesi yazı dilinde teklik birinci şahıs emir eki olarak *-Ayım* şekli kullanılırken, bir kısım Anadolu ağızlarında, Eski Türkçedeki *-Ayın* (*-Ayn, -yın*)[43] şeklinin devam ettirilmesi: *alayın, çalışayın, gaçayın, gezeyin, göreyin, yapıyın, oynayın, öleyin* vb.

Batı Grubu ağızlarından Adana, Ankara, Çorum, Kastamonu, Konya, Niğde, Zonguldak ve yöresindeki bir kısım ağızlarda süregelen bu özellik, bölgenin Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Isparta, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Bartın ağızlarında ses kaynaşmasına uğrayarak *-an/-en* biçiminde devam etmektedir: *dutėn, giden* (<*gi-deyin*), *gelėn* (<*geleyin*), *gösterėn*, *öpėn, varen, vėren* vb.[44]

7. Eski Anadolu Türkçesinde fiillerin birinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde bildirme ve şahıs eki olarak kullanılan zamir kökenli *-vAn, -vUz* eklerinin, Kastamonu, Bartın ve yöresi ağızlarında, *göv>göy* "gök, gökyüzü", *gövcek>göycek* "sevgili", *evli>öylü* örneklerinde görüldü-ğü gibi *v->y-* yumuşaması ile *-yIn/-yUn*, *-yIz/-yUz* biçiminde bir ara geçiş aşaması olarak korunmuş olması: *ben gaçakyın* "kaçağım", *ben de leşberyin, ben Arıt Garaköyündenyin, ben oranıy aşā mehellesindenyin; deyilyin* "değilim", *erkekyin, biz burda arOadaşyuz, leşberyüz, orta mehelledenyüz, Şıhlerdenyüz* vb.[45]

Eski Anadolu Türkçesindeki *-vAn, -vUz* eklerinin daha ileri bir ses değişmesine uğrayarak *-In*, *-An* ve *-Uz* biçimlerinde devamı Anadolu ağızlarında esasen çok yaygındır.

8. Eski Türkçedeki *-gına/-kına* (<*kınya*) küçültme ve güçlendirme ekinin yer yer birçok ağızda çekimli fiillerde anlam güçlendirici olarak *-kInA* biçiminde, zarflarda ise ses değişmesi ve kaynaşması ile kısalmış *-na* biçiminde süregelmesi: *aldıkına* "aldı ki", *didikine* "dedi ki", *baOdıkına, baOdıkine,*

---

[42] Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, s. 134; Leylâ Karahan, age. s. 57/17.

[43] A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, § 215.

[44] Leylâ Karahan, age. s. 148–194/9.

[45] Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki *–van/-ven, -vuz/-vüz* Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, s. 122–127.

Levent Şahverdi Arşivi

ba0dılarkine; çabukcana "çabukcacık", *eycene* "iyice", *gözelcene*, *yeñidene* (<**yeniden ne*), *ıñgasdan, ıñgasdana* "ansızın" vb.[46]

9. Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerine özgü eski bir gelecek zaman sıfat-fiili eki olan *-AsI*'nın yer yer ağızlarda devam etmesi. Bu ek *ata binesim geldi*, *seni göresim geldi*, *gözü çıkası*, *kör olası*, *geberesi*, *geberesice*, *başını yiyesi* gibi kısmen yazı dili ile ortaklaşan, istek ve kargış bildiren kalıplaşmış sözlerde yer aldığı gibi, istek bildiren daha canlı kullanılışları da vardır: *göresim geldüvü va0t, beş üz devenin galdırası* "kaldırabileceği" *kumaşlardan üklet; çāşıya gidesim yo0; yük arabasınna minesim gelmeye; eşeyesi olan eşesin; su içesileri geliya*[47] vb.

Bazen de bu ek, "-ıncaya kadar" zarf fiilinin yerini tutar: *ölesiye çalış-*, *gatılasıya gül-*; *bu işleri yapasıya =len olur*; *dayireler açılası gadak ben onu getirrin* vb.[48] Hatta, *-AsI*'nın şahıs ekleri alarak gelecek zaman kipinin yerini tutan kullanımları da vardır: *ben anamı babamı ço0 görese-dim.*[49] *Sen beni göresediñ ñi*? vb.

Şekil bilgisi ile ilgili olarak bu nitelikte daha pek çok örnek gösterilebilir.

III. Söz Varlığı Açısından

Anadolu ağızları, dil ve kültür koruyuculuğunda, söz varlığı açısından, yazı diline oranla çok ileri bir aşamadadır. Bunu bir yandan eski devirlerden kalma kelimeleri sürdürme geleneği ile bir yandan da yeni kelimeler üretmedeki gücü ile ortaya koymuştur. Ağızların bu iki temel özelliğini birkaç örnekle belirtmeye çalışalım:

1. Eski devirlerden gelen kelimeler: Bugün Anadolu ağızlarında rastladığımız, bölgeden bölgeye veya ağızdan ağıza az çok ses yapısı bakımından da değişiklik gösteren: belinle-, *beğille-* "korkmak, ürkmek, çekinmek" (<EAT. *beliñle-*); *beñile-* "acı ile bağırmak", *beñilt-* "bayıltmak", *bengilik* "bir tür bayıltıcı ilâç", *bengü taş* "anıt"; *beze-* "süslemek", *bezek* "bayram şenliği", *bezekçi* "gelin süsleyen kadın"; *çınık-* "gerçekleştirmek";

[46] Dursunbey (Balıkesir), Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, s. 177, 178; Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağzı*, s. 2-41, 39-10.

[47] Ahmet Caferoğlu, "Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte", *Fundamenta I*, s. 32; Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDK, Ankara 1988, s. 112; Zeynep Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi*, § 26.

[48] Tuncer Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, s. 112.

[49] Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, s. 194, 195.

Levent Şahverdi Arşivi

depre-, depren- “kımıldanmak”, *depret-* “kımıldatmak, hareket ettirmek”; *dulda* “gölge”, *duldala-* “gölge etmek, himaye etmek, korumak”; *düne-* “gecelemek”, *dünek* “tavuk kümesi”; *em* “ilâç”, *emcek* “meme”, *emicek* “besin, gıda”; *eğiç, eğiş, eyiş* “ucu özel olarak eğilmiş sopa”; *eñek, enek* “çene kemiği, çene”; *egez, inez, igez* (<ET. *ig* “hastalık”) “cılız, zayıf, güçsüz”; *eğsi, öğsü* “ucu yanmış odun (od “ateş”)”, *evek* “acele, ivedi”; *esrek, esrik* “sarhoş”, *esürük* “cin, peri çarpmış kimse”; *gecim<kecim* “savaşta giyilen zırh”, *geleñi* “tarla sıçanı”, *gırañ*, *gıra0* (<EAT. *kırañ*) “kenar, kıyı, sahil”; *gona0* “misafir”, *gona0la-* misafir etmek”; *görkem* “güzellik”, *görkemli* “güzel” (<ET. *körk*); *kakı-, ka0ı-* “öfkelenmek, sinirlenmek”, *kakın-* “uğraşmak, didinmek”, *kakış-* “karşılıklı söz direnişmesinde bulunmak, tartışmak”; *giyin, gelli* “sonra” (<ET. *ke5in*); *kerte*, *kerti* “doğru, gerçek”, *kertik* “gerekli”; *kersen* “ağaçtan yapılmış çamaşır veya hamur teknesi”; *kesim* “ürün kesme, ürün kesme mevsimi”; *gesilik, kesilik* (<*geyesilik*) “çamaşırhane”, *kesile ver-* “götürü vermek, pazarlıkla vermek”, *kesimle-* “oranlamak, tahmin etmek”, *kesmük* “başaklı iri saman”, *ötlēsi* “bir ucu yanmış odun” (<*otlayası*); *sı-* “kırmak, bozmak, kesmek”, *sındı* “makas”, *sıgaçla-* “budamak”; *sıgar, sıñar* “yan taraf”; *sına-* “denemek”, *sınangılı* “denenmiş”, *suçuk-* “utanmak, suçluluk duymak”; *suğla* “sulak, verimli köy otlağı”, *süs-* “toslamak”, *süsül-* “tepesi üstü düşmek”, *sü0sün, süysün* “ense, omuz arkası”, *süt kesmiği* “kaşar peyniri”, *tap-* “bulmak”, *tabıl-* “bulunmak”, *tabış-* “vurmak, teslim etmek”, *tapşır-* “geri vermek, bağışta bulunmak, ulaştırmak, yetiştirmek”, *tadan-* “tat almak, hoşlanmak”, *tadak*, *dadak* “tadımlık gibi az yiyecek, tatlı”, *talaz* “kasırga, fırtına”, *tamsı* “damla”, *tamu* “cehennem”, *utlan-* “utanmak, mahcup düşmek< *DLT”, uwut* “utanma”; yüklü “hamile” gibi yüzlerce kelime Türk dilinin daha eski dönemlerinden ağızlara aktarılmış olan şekillerdir.

2. Anadolu ağızlarının yeni kelime türetme yönündeki işleklik ve zenginliğini belirtmek için de birkaç örnek verebiliriz: Yazı dilinde kökeni Farsça olan *merdiven* kelimesi için ağızlarda *bas-* ve *ayak* kelimelerine dayanılarak türetilmiş *basak, bastık, bastır, basgaç, basıncak, basınca0* “ayaklık” vb. sekiz on şeklin yer alması; *dürbün* (<Far. *dūrb1n*) için *bak-* fiilinden *bakaç, bodrum* için *altev* (<*alt ev*), *kiler* için *azıklık*, *ayna* (<Ar. *āyine*) için *bakar, bakanak, bakıncak*, *yüzgörgü, yüzgörgüsü*, *kılıklık; pervane* için *döngeç*, *manivelâ* için *kañırtmaç*, *mangal* için *közlük*, *pedal* için *basacak*, *ayakcak*; *pencere* için *bakacak*, *kilit* için *sürtmeç, sürgüç*; *petrol* için *daşyağı*, *parfüm* için *tütü*, *sütyen* için *emceklik*; *mandal* için *kıstırgaç*, *viraj* için *dönelge*, kevgir için *aşsüzer*, *tünel* için *delikdağ*[1] gibi karşılıkların yer almış olması,

[1] Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1987, s. 67-69.

Levent Şahverdi Arşivi

ağızların türetme ve birleştirme yoluyla kelime üretiminde ne kadar işlek olduğunu gösteriyor. Yine "ak, beyaz" anlamındaki *ağ* kökünden yapılmış olan *ağar-, ağartı, ağaltı, ağaran, ağarantı, ağarı* (<*ağar-ı*), *ağarıntı, ağdam* (*ağdam*), *ağıltı, ağran, ağrantı, ağrıntı* "süt, yoğurt, ayran vb. ürünler, sarımsaklı yoğurt; uzaktan ancak seçilebilen hafif beyazlık', *ağartma* 'turşulara konan sarımsak, tuz, zeytinyağı ekşi karışımı", *ağardanlı0* "üzüm suyunun daha kolay durulması için içine konan beyaz toprak", *ağaryan* "uçuk renkli, ağarmış", *ağböce* "tırtıl" gibi örnekler de ağızdan ağıza değişen şekillerle bu işlekliğe tanıklık edecek niteliktedir. Bunlara daha nicesi de eklenebilir.

Yukardan beri üç bölüm hâlinde yapılagelen değerlendirmeler, Anadolu ağızlarının gerek ses ve şekil bilgisi; gerek söz varlığı açısından Türkçenin dil ve kültür mirasını koruyup devam ettirme bakımından ne kadar duyarlı olduğunu ana çizgiler ile de olsa ortaya koymuştur sanıyoruz.

TDAY-Belleten 1999/I-II, TDK yay., Ankara 2003, s. 159-167.

Levent Şahverdi Arşivi

FORTSETZUNG DER ALTEN SPRACHLICHEN UND KULTURELLEN ERBE DES GEMEINTÜRKISCHEN IN DEN ANATOLISCHEN MUNDARTEN.

Texte der türkischen Sprache sind beginnend mit der Periode des Alttürkischen in verschiedenen geographischen Regionen, unter unterschiedlichen sozio-historischen Umständen und aus kulturellen Relationen und den eigenen Besonderheiten der Sprache entstandenen Änderungen und Entwicklungen bis heute erhalten geblieben.

Die Entzweigungen der Dialekte nach dem XIII. Jahrhundert formten diese Entwicklung durch Änderungen, welche sich auf bestimmte Tendenze beziehen. Das Türkei-Türkisch, das nach der Klassifikation zur der Südwestgruppe des Türkischen gehört, welches etnisch auf Oghuz-Turkmenen beruht, entwickelte sich beginnend mit dem XVI. Jahrhundert in zwei Richtungen; die eine ist die Schriftsprache, welche auf die standardisierten Regeln basieren und die andere sind die anatolischen Mundarten, die von der Schriftsprache nicht beeinflußt wurden.

Die Auswanderung aus dem Mittelasien und die Etabilisment der Angehörigen von dreiundzwanzig oghusischen Stämmen und anderen Stämmen wie Kiptschak in Anatolien spielten an der Formung des altanatolischen Türkischen eine große Rolle. Das verursachte gemeinsame sprachliche Besonderheiten im bezug auf Phonologie, Morphologie und Wortschatz. Aber doch entstanden einige unterschiedlichen Differenzierungen durch Verschiedenheiten von Mundarten. Während sich die Schriftsprache des Türkei-Türkischen, die aus dem Altanatolisch-Türkisch herausentwickelt ist, in einer bestimmten Mundart herausbildete, blieben die übrigen anatolischen Mundarten diesem Einfluß aus. Außerdem, da die Schriftsprache des Türkei-Türkischen ab dem XVI. Jahrhundert infolge religiösen und literarischen Beziehungen zahlreiche Wörter vom Arabischen und Persischen entlehnte, von denen es beeinflußt wurde, schwächten das Wortschatz und Suffixen des Türkischen mit der Zeit; als verständliches Ergebnis hinderte es an der Möglichkeit der Bildung von neuen Wörtern im Türkei-Türkischen.

Was die anatolischen Mundarten anbelangt, bewahrten die Wortschätze der Sprache von alten Zeiten im großen Maße auf, welche sie vom Mittelasien mitbrachten, da sie den bedingten Einflüße der Schriftsprache fernblieben. Diese sind auch durch die Möglichkeiten von Derivationen und Entwicklungen der Sprache fortbestanden. Neue Lebens-

Levent Şahverdi Arşivi

bedingungen und Bedürfnisse in Anatolien erforderten entweder Bildung neuen Wörter, oder vorhandene Wörte gewannen an neuen Bedeutungen, wodurch sie ihren Begriffenbereich erweiterten. Durch diese unterschiedlichen Änderungs-und Entwicklungsbedingungen zwischen der Schriftsprache und den Mundarten entstanden manche relevante Verschiedenheiten in bezug auf Morphologie, Phonologie und Wortschatz. Dieses Thema ist sehr umfassend, aber wir werden hier einige Formen und Wörter als Beispiele heranziehen, welche in der Schriftsprache nicht existieren, aber doch in den Mundarten erhalten geblieben sind.

Die Aufbewahrung der historischen Sprachbesonderheiten in den anatolischen Mundarten könnte man in zwei Gruppen behandeln:

1. Fortbestand von phonetischen Besonderheiten der alten türkischen Sprache.

2. Angleichung von Fremdelementen ins Türkische .

Fortbestand von sprachlichen Besonderheiten in den anatolischen Mundarten werden wir hier in drei Teilen behandeln:

I. In bezug auf Phonologie

Wie Mahmud aus Kašgar in seinem berühmten Werk "*Dîvânu Lügati't-Türk*" ausdrückt, hat das Oghusisch einige bestimmte Lautänderungen und Kontraktionen im Gegensatz zum Gemeintürkischen. Diese Besonderheiten sind in den anatolischen Mundarten zu finden; nebenbei haben sie archaische Besonderheiten des Gemeintürkischen auch beibehalten.

1. Die ursprüngliche Vokallänge in der alten türkischen Periode wurden im Türkei-Türkisch nicht aufbewahrt. Dennoch sind die Vokallänge in den Fremdwörtern in der Schriftsprache erhalten; z. B. *âdil* "gerecht", *âşık* "Liebende", *bîçâre* "hilflos", *deryâ* "Meer". Dagegenhin wurden diese Vokallänge in den Fremdwörtern in vielen anatolischen Mundarten, insbesondere in östlich-und nordöstlichen Mundarten, kurz gesprochen; z. B. *âdil* > *adil* "gerecht", *âşık* > *aşık* "Liebende", *çâre* > *çare* "Hilfle", *deryâ* > *derya* "Meer".

2. Die ursprüngliche Vokallänge in der alten türkischen Periode wurden in vielen Wörtern in manchen anatolischen Mundarten unter anderem Uşak, Kütahya, Dinar, Denizli, Tavas, Aydın; in wenigen Wörtern auch in der Mundart von Kars, als sprachliche Besonderheit von Salur- und Kınık-Stämmen aufbewahrt; z. B. *beeş* "fünf", *gaal-* "bleiben", *geel-* "kommen", *soor-* "fragen" usw.

Levent Şahverdi Arşivi

3. Die Palatalharmonie im Türkischen gilt seit dem Alttürkisch als sehr starke Besonderheit. Diese Harmonie hängt von bestimmten Bedingungen ab. Während die Schriftsprache trotz der Kraft dieser Regel wie die Fremdwörter *âciz* "unfähig"; *âdem* "Mensch"; *haber* "Nachricht" und *mahalle* "Bezirk" als Ausnahmen aufbewahrte, wurde die Palatalharmonie durch progressive- und regressive Assimilation auch in den Fremdwörtern in den anatolischen Mundarten beibehalten. Diesem Fall trifft man häufig in den östlichen und nordöstlichen anatolischen Mundarten als regressive Assimilation. z.B. *Ahmed > Ehmed*; *asker > esger* "Soldat"; *gaflet > geflet* "Unaufmerksamkeit"; *haber > heber* "Nachricht" u.s.w.

In den westanatolischen Mundarten trifft man häufig progressive Assimilation aber doch auch regressive an. z.B. *acemi > acamı* "Anfänger"; *adres > edres* "Adresse"; *ateş > ataş* "Feuer"; *Ayşe > Ayşa*; *mahalle > mehelle* "Bezirk"; *memur > mamur* "Beamte" usw.

In vielenen anatolischen Mundarten passen die Suffixe *–ken, -ki, -leyin, -ımtırak* und die Postpositionen *için* und *ile* das Partikel *ki* und auch das Lexem *–i* der Palatalharmonie im Gegenteil zur Schriftsprache gut an; z. B. *akşamleyin > âşamlayın* "am Abend"; *alıver > alıvır* "Nimm doch!"; *arkadaki > arhadakı* "der hinten steht"; *çalgılar ilen > çalgılânan* "mit Instrumenten"; *gız iken > gızıkan* " als sie Mädchen war"; *ekşimtırak > ekşimtirek* "sauer" usw.

4. Eine von den entscheidenden Besonderheiten ist die Aufbewahrung des Nasal-Velar *ñ* seit dem Alttürkischen bis zum Altanatolisch-Türkischen im Wortstamm und auch unter anderem in den Genetiv- und Possesivsuffixen für zweite Person. Dem trifft man in den westanatolischen Mundarten sehr häufig; z.B. *aldıñız* "Sie nahmen"*, babañ* "Dein Vater"*, beñiz* "Gesicht"*, deñiz* "Meer"*, eviñde* "in deinem Haus" usw.

5. Die velare und palatale Konsonanten *ġ/g* sind zwischen zwei Konsonanten und auch am Ende von Silben parallel zum Alttürkischen und Altanatolisch-Türkischen erhalten. Das ist in den östlichen und in manchen von westlichen Mundarten unter anderem Afyon, Dinar, Denizli, Tavas anzutreffen. z.B. *baglıyoruz* "Wir binden es"*, begen-* "gern haben"*, begler* "Die Herren"*, ciger* "Leber"*, degirman* "Mühle"*,* usw.

6. In den anatolischen Mundarten im Osten wie in Van, Bitlis, Muş, Terekeme (Kars) und im Westen wie in Afyon, Manisa, Aydın und in anderen Mundarten ist die Lautverschiebung *b-* zu *m- (b > m)* paralell zum Alt- und Mitteltürkischen anzutreffen. z.B. *ben > men* "Ich"*;*

Levent Şahverdi Arşivi

beñiz > *meñiz* “Gesicht”*; bin-* > *min-* “einsteigen*;* reiten” *bıñar* > *mıñar* “Brunne” usw.

7. Es ist schon bekannt, daß die alttürkischen Wörter, die am Anfang enger Vokal haben, der frikative Konsonant-*y* als Vorlaut vorkommen, oder dieser ausfällt.

Also die Wörter, die mit *y-* oder ohne *y-* anfangen, kommen in den anatolischen Mundarten durch das Altanatolisch-Türkisch auch sehr häufig vor. z. B. *igirmi* ~ yirmi “zwanzig”; *igit* ~ yiğit “Held”; *uharı* ~ yukarı “nach oben”; *ük* ~ yük “Last”; *ürek* ~ yürek “Herz” usw.

8. In den Mundarten am Ufergebiet zwischen İzmit und Artvin insbesondere in den Mundarten von Bartın und seiner Umgebung und auch in der Mundart von Ceylanpınar bei Urfa ist die Lautverschiebung wie *g zu v* ; *ñ zu y* (*g* > *v* ; *ñ* > *y*) als ein sprachliches Merkmal des Kiptschakischen anzutreffen. Diese Besonderheit unterscheidet die kiptschakischen Mundarten vom Oghus-Türkmenischen Mundarten, die sich nach dem XIII. Jahrhundert in diesen Regionen niederließen. Diese Besonderheit stimmt mit dem kiptschakischen Werke vom XIII. Jahrhundert *Codex Cumanicus* überein.

g > *v: agır* > *avır* “schwer”*; agırla-* > *avırla-* “bewirten”; *agız* > *avız* “Mund” u.a.

ñ > *y* : *beñiz* > *beyiz* “Gesicht”*; deñiz* > *deyiz* “Meer”*; diñel-* > *diyel-* “stehen”*; eliñe* > *eliye* “zu deiner Hand” usw.

In den Mundarten von Urfa und Ceylanpınar auch sowie in den manchen Mundarten von Kars änderte sich *ñ* zu *y* (*ñ* > *y)* in Form von “*yIz*” in der Flexion der zweiten Person Plural und auch in den Possesivsuffixen; z.B. *agañız* > *agayız* “Ihr Bruder”*; durduñuz* > *durduyuz* “Sie blieben stehen”*; eliñiz* > *eliyiz* “Ihre Hand”*; eviñiz* > *eviyiz* “Ihr Haus” usw.

II- Im bezug auf Morphologie

1. In den manchen anatolischen Mundarten unter anderem in den Regionen Soma (Manisa), Çivril (Denizli), Bozdoğan, Tavas (Aydın), Simav-Tavşanlı (Kütahya) und Rize kommt das häufig verwendete Akkusativsuffix auf *–I / -U* als auf *–A* vor, welches dem Dativsuffix förmlich ähnlich ist.

Das ist ein morpho-phonologischer Fall in den anatolischen Mundarten, welcher durch den Wegfall des Konsonanten-*g* des alttürkischen Akkusativsuffixes auf *–Ag* im Altanatolisch-Türkischen zustande gekommen ist; z.B. *dağlara = dağları* “die Gebirge”, *derdime = derdi-*

Levent Şahverdi Arşivi

mi “meine Sorge”, *gaaveye = kahveyi* “den Kaffee”, *gızıña = kızını* “deine Tochter” usw.

2. In einigen westanatolischen Mundarten und in den Mundarten von Akçadağ, Darende, Doğanşehir, Elbistan wird das Lokativsuffix sowohl in seiner eigentlichen als auch ablativischen Funktion wie im köktürkischen Texten verwendet; z. B. *ajlıhda buñaldılar* “Sie stürben beinahe vor Hunger”, *evde çıhdılar* “Sie gingen aus dem Hause”, *şimdide sooña* “von nun an” usw.

3. Während das altanatolisch-türkische Suffix von Präsens auf *–A yorı-r / -A yoru-r* in der standardisierten türkei-türkischen Schriftsprache als *–(I) yor* vorkommt, das im Gegensatz zur Labialharmonie ist, trifft man in den einigen anatolischen Mundarten durch Vokaländerungen und Kontraktion und der Ausfall von *–r* als *–yAr*, *-yA, -yo* an. Dennoch sind in einigen westanatolischen Mundarten wie Adana, Silifke (İçel), Antalya, Niğde, Nevşehir als eine sprahliche Eigentümlichkeit von Salur-Stamm in den folgenden Formen, *-A yoru-r / -I yoru-r / -U yoru-r / -A yörür / -I yörür / -U yörür* gemäß dem Altanatolisch-Türkischen erhalten; z. B. *oturayorur* “Sie sitzen”, *duruyorur* “Sie stehen”, *dönüyörürler* “Sie kehren zurück” usw.

In den westanatolischen Mundarten unter anderem Adana, Antalya, Burdur, Isparta, İzmir, Konya, Kütahya, Manisa, Muğla, Niğde besteht dieses Suffix, dessen *-r* am Ende weggefallen ist, in der Form von *-A yoru* fort; z. B. *alıyoru* "er nimmt", *geliyoru* "er kommt", *gidiyoru* "er geht", *añlıyoru* "er versteht" usw.

4. Die Suffixe, die gerundeten Vokale im Altanatolisch-Türkischen hatten, existieren in einigen anatolischen Mundarten im Gegensatz der Labialharmonie; z. B. *geldük* "wir kamen", *alurum* "ich nehme", *bişür-* "kochen", *bizdedür* "das haben wir" usw.

Diese Sprachbesonderheit, die z. B. das Suffix von Perfekt, das Partizip auf *-DUK*, die Adjektivsuffixe auf *-lU*, *-sUz* und *-cUK* betrifft, begegnet man häufig in den Mundarten von Artvin, Ardahan, Kars, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Harput, Muş und Bingöl.

5. Das Optativsuffix auf *-A*, welches in der Zeit des Altanatolisch-Türkischen durch die Änderung von *-gA* zu *–A* entstand, wird in den ostanatolischen Mundarten bei der Konjugation für alle Personen verwendet; z. B. *alam* "ich möchte nehmen", *almayam* "ich möchte nicht nehmen", *gelem* "ich möchte kommen", *bulam* “ich möchte finden" usw.

Levent Şahverdi Arşivi

6. In der Schriftsprache des Türkei-Türkischen verwendet man das Imperativsuffix für die erste Person auf *-AyIm*; dennoch dauert die alttürkische Form dieses Suffixes, nämlich *-AyIn (-Ayn, -yIn),* in einigen anatolischen Mundarten fort; z. B. *alayın* "ich soll nehmen", *çalışayın* "ich soll arbeiten", *göreyin* "ich soll sehen", *yapıyın* "ich soll tun" usw.

Diese Sprachbesonderheit besteht in den westanatolischen Mundarten unter anderem Mundarten von Adana, Ankara, Çorum, Kastamonu, Konya, Niğde, Zonguldak fort. Die Form *-An*, die sich durch die Kontraktion des Suffixes auf *-AyIn* herausbildete, wird in den Mundarten von Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Isparta, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak und Bartın verwendet.

7. Die altanatolisch-türkische Personalendungen auf *-vAn* und *-vUz* ist in den Mundarten von Kastamonu und Bartın als *-yIn, -yUn, -yIz, -yUz* erhalten, welche sich durch die Lautveränderungen *v* zu *y* bildeten; z. B. *ben kaçakyın* "ich bin Flüchtiger", *deyilyin* "Das bin ich nicht", *erkekyin* "ich bin ein Mann", *biz burda arkadaşyuz* "Wir sind hier Freunde" usw.

Die Verwendung des Suffixes *-In, -An, -Uz*, die aus altanatolisch-türkischen Personalendungen auf *-vAn* und *-vUz* entstanden sind, ist in den anatolischen Mundarten ziemlich geläufig.

8. Das Verstärkungs-und Verkleinerungssuffix des Alttürkischen auf *-GInA* (< *kıla*) dauert als *-kInA*, das in der Funktion der Verstärkung bei den konjugierten Verben und als verkürzte Form *-nA* bei den Adverben, in vielen anatolischen Mundarten fort; *aldıkına* "er hat doch genommen", *didikine* "er hat doch gesagt", *çabukcana* "sehr schnell", *eycene* "sehr gut", *gözelcene* "sehr schön" usw.

9. Das Suffix für das Futurpartizipium auf *-AsI*, das im besonderen spezifisch für das Oghusisch und Kiptschakisch ist, besteht in einigen anatolischen Mundarten fort. Dieses Suffix verwendet man in den Wunsch- und Fluchausdrücken, die auch zum Teil in der Schriftsprache verwendbar sind, wie z. B. *ata binesim geldi* "ich wollte reiten", *seni göresim geldi* "ich sehnte mich nach Dir", *kör olası* "verdammt!" usw. In den anatolischen Mundarten gibt es noch andere Verwendungsmöglichkeiten dieses Suffixes für die Wunschausdrücke wie z. B. *yük arabasına minesim gelmeye* "ich wollte nicht im Lastwagen fahren" usw.

Manchmal verwendet man dieses Suffix für das Gerundium *-IncAyA kadar*; z. B. *ölesiye çalış-* "sehr hart arbeiten". Sogar gibt es die

Levent Şahverdi Arşivi

Verwendungsformen dieses Suffixes zusammen mit Personalendungen als Futurum; z. B. *ben anamı babamı çoh göresedim* "ich habe viel Sehnsucht nach meiner Mutter und Vater".

III. In bezug auf Wortschatz

In bezug auf Wortschatz bewahrten die anatolischen Mundarten im Vergleich zu der Schriftsprache alte Eigentümlichkeiten besser auf. Das zeigte sich sowohl durch die Aufbewahrung von archaischen Wörtern als auch durch neue Ableitungen davon aus. Mit einigen Beispielen möchten wir diese erklären:

1. Archaische Wörter: Viele anatolischen Mundarten haben viele archaische Wörter beibehalten, welche von Region zu Region phonetische Unterschiede aufzeigen; z. B. *belinle- ~ beğille-* "fürchten", (< *beliñle-*), *beze-* "schmücken", *bezek* "Feierlichkeit", *depre- , depren-* "sich bewegen", *depret-* "bewegen", *dulda* "Schatten", *duldala-* "Schatten spenden oder beschützen", *em* "Medikament", *gırañ ~ gırah* "Rand", *sı-* "brechen", *sındı* "Scheere" usw.

2. Um das Reichtum der anatolischen Mundarten an Bildung von neuen Ableitungen zu zeigen, geben wir hier einige Beispiele:

Anstelle von dem in der Schriftsprache verwendeten persischen Wort *merdiven* "die Leiter" sind in den anatolischen Mundarten zehn unterschiedliche Wörter vorhanden, welche von *bas-* "treten" und *ayak* "Fuß" abgeleitet sind. z.B. *basak, bastık, bastır, baskaç, basıncak, basıncah, ayaklık* usw.

Für das vom Arabischen entlehnte Wort *ayna* (< *âyine*) "Spiegel" verwendet man z. B. *bakar, bakanak, bakıncak, yüzgörgü, yüzgörgüsü, kılıklık* usw.

Zum Schluß könnte man folgendes feststellen: Die anatolischen Mundarten gewinnen an Bedeutung und Achtsamkeit wegen ihrer Beibehaltung und Fortsetzung der sprachlichen und kulturellen Erbe des Gemeintürkischen in bezug auf Phonologie, Mophologie und Wortschatz.

Ich bedanke mich für Ihre Aufmerksamkeit.

42. PIAC (Permanent Internaional Altaistic Conference) toplantısında (Prague 22-27 Ağustos 1999) okunan bildiri.

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRKİYE'DE AĞIZ SÖZLÜKLERİ

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki derleme ve araştırma çalışmalarının tarihi pek eski sayılmaz. Türkolojinin bir bilim dalı hâlinde ele alınışına paralel olarak geçen yüzyılın ikinci yarısında 1860 yıllarına kadar uzanır.

Başlangıçta o günün imkânlarına bağlı olarak yabancılar tarafından yürütülen çalışmalar, 1940'lı yıllardan sonra yerli araştırıcılar eliyle gittikçe geliştirilmiş, derleme ve araştırma niteliğinde hayli eser ortaya konmuştur.

Konuya Anadolu ve Rumeli ağızlarının sözlüğü açısından bakıldığında, ilk çalışmaların Cumhuriyet döneminde dil devrimine paralel olarak devlet eliyle başlatıldığı ve bugün elde sözlük niteliğinde birkaç eserden ibaret bir yayın bulunduğu görülür. Ayrıca, dolgun bir ağız sözlüğünü besleyebilecek nitelikteki yayımlanmış veya yayımlanmamış dağınık durumdaki malzeme de ancak son 25–30 yıl içinde epey artmış bulunmaktadır.

Gerçi, bundan 100–120 yıl önce, sayfa kenarına düşülen nottan Abdi-i Karahisarî'ye ait olduğu tahmin edilen ve divan edebiyatı nazım şekilleriyle manzum biçimde kaleme alınmış olan, baştan ve sondan eksikleri bulunan sekiz sayfalık bir yazma (İstanbul Üniversitesi Kitaplığı TY 520),[2] Erzurum ağzına ait sözlük niteliğinde 386 açıklamalı kelimeyi içine almaktadır. Yine bu nitelikte, bazı ağızlara ait çok küçük çaplı kelime derlemeleri de yapılmıştır.[3] Ancak, bu türlü derlemeler bir sözlük hazırlığında işe yarayabilecek pek sınırlı bir malzeme olmaktan öteye geçememektedir. Bu bakımdan ağızlar sözlüğü niteliğindeki ilk yayınlar dil devriminin ihtiyaç duyduğu Türkçe söz varlığını ortaya koyabilmek amacıyla başlatılan çalışmaların ürünüdür. Bu ürünler daha sonra yeni malzeme ile beslenip geliştirilerek 12 ciltlik *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'*ne dönüştürülmüştür. *Derleme Sözlüğü*, malzemesi bakımından daha önce yayımlanmış yine sözlük niteliğinde birkaç yayına dayandığı için, önce bu çalışma ve yayınlara ilişkin kısa birer değerlendirme yapmayı uygun buluyoruz:

1. Bizde halk ağızlarından söz derleme işini ilkin Besim Atalay başlatmıştır denebilir. 1920'li yıllarda o zamanki Maarif Vekilliğinin Hars (Kültür) Müdürlüğünü yapan Besim Atalay'ın girişimi ile[4] bir miktar kelime

---

[2] Ayrıntılar için, Tuncer Gülensoy, *Anadolu ve Rumeli Ağızları Bibliyografyası*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 17'ye bk.

[3] Bu nitelikteki örnekler için Tuncer Gülensoy'un age.'ne bk.

[4] *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, C. I, İstanbul 1939, s. 7.

Levent Şahverdi Arşivi

malzemesi derlenmiştir. Daha sonra harf devrimi dolayısıyla kurulmuş olan Dil Encümeni de derleme işinin önemini göz önünde tutarak, bu konuda çalışma ve derlemeler yapılması için Prof. Dr. Ragıp Hulûsi Özdem'i görevlendirmiştir. Maarif Vekilliğinin 1920'li, Dil Encümeninin de 1929, 1930'lu yıllarda derletmiş olduğu malzemenin bir kısmı Hâmit Zübeyir (Koşay) ve İshak Refet (Işıtman) tarafından ele alınıp işlenerek bir sözlük düzenine sokulmuş ve *Ana Dilden Derlemeler* adıyla (İstanbul 1932) yayımlanmıştır. 450 sayfalık bu sözlükte 9000 söz yer almıştır.

Ana Dilden Derlemeler, her kelimenin anlamını veren, gramerdeki yerini ve nereden derlenmiş olduğunu gösteren bir sözlüktür. Açıklamalarda ayrıntıya girilmemiş olduğu hâlde, gerektikçe anlamı verilen sözlerin halk ağızlarından alınmış cümleler ile tanıklanması, esere o günün şartları içinde ayrı bir değer katmıştır.

2. Türk Dili Tetkik Cemiyetinin kuruluşundan sonra yayımlanan sözlük niteliğindeki ilk eser *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi* (1. ve 2. ciltler, İstanbul 1934)'dir. Bu dergi, 1932 yılında toplanan *Birinci Türk Dili Kurultayı*'nda alınan karar uyarınca, halk dilinde, eski kitaplarda ve yazma durumundaki eserlerde bulunan Türk dili malzemesini ortaya koyma amacıyla hazırlanmıştır. Dergideki malzemeden, hem yazı dilini iyice kaplamış olan Arapça ve Farsça sözlerin yerine Türkçelerini koymak hem de Türkçede yeni kelimeler türetebilmek için yararlanma hedefi güdülmüştür.

Tarama Dergisi, içeriği bakımından 1933 yılında başlatılan *dil seferberliği*'nde öğretmenler, devlet memurları ve diğer gönüllüler eliyle, halk ağızlarından derlenmiş ve eski eserlerden taranmış malzemeye dayanır. Derlenen malzeme üç aşamalı bir kontrol süzgecinden de geçirilmiştir.[5]

İki ciltlik sözlüğün 1. cildinde alfabe sırasıyla, dilimize girmiş ancak karşılıkları bulunmayan Arapça, Farsça sözler yer almış; her bir yabancı kelimenin karşısına yine alfabe sırasıyla hem halk ağızlarından hem de eski yazılı kaynaklardan alınmış Türkçe karşılıklar konmuştur. Bu cildin *Osmanlıcadan Türkçeye Karşılıklar Kılavuzu*'na temel oluşturması plânlanmıştır. Ancak Dergi'de, bir tek Arapça veya Farsça kelime için halk ağızları dışında çeşitli eserlerden ve birbirinden farklı lehçelerden alınmış birçok karşılık bulunduğu için, sözlükten yararlanma güçleşmiştir. Dergideki malzemenin bilimsel bir süzgeçten geçirilememiş olması, sözlüğe bir ham malzeme niteliği vermiştir.

Derginin 2. cildindeki malzeme, Türkçeden Osmanlıcaya indeks durumundadır. Burada da bir Türkçe kelimeye, bazen beş altı Arapça, Farsça

[5] Ayrıntılı bilgi için C. I, Ön Söz'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

karşılık verildiği görülüyor. Söz gelişi, T. *aba-* fiili için "dirîğ etmek; imtina etmek, mani olmak, menetmek, muhalefet etmek, reddetmek" gibi farklı kavramlar bildiren karşılıklar konmuştur. Görülüyor ki Tarama Dergisi sözlük düzeninde olmasına rağmen, hem derleme hem de tarama malzemesini içerdiği, bir Arapça, Farsça kelimeye birçok Türkçe karşılık, bir Türkçe kelimeye de birçok Arapça, Farsça karşılık verdiği; ayrıca, Türkçe kelimeler alındığı lehçenin ses ve şekil bilgisi yapılarında olduğu için, kendi amacına da hizmet eden bir yayın olma niteliğinden uzak kalmış; kullanımda büyük karışıklıklara ve dil keşmekeşine yol açmıştır.

3. Bu eserin bir ayıklamadan ve kontrol süzgecinden geçirilerek yayımlanan devamı, *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*'dir. Derleme Dergisi'nde, daha önceki yayında yer alan ve tarama yolu ile elde edilen malzemeye yer verilmemiştir. Dergi, yalnızca halk ağızlarından derlenmiş, yazı dilinde bulunmayan sözleri içine almıştır. 1934 yılında yapılan *İkinci Türk Dili Kurultayı*'ndan sonra, derlemelerin devamına ve halk bilgi (folklor) malzemesinin de derlenmesine karar veren TDK Genel Merkez Kurulu, derlenen sözlerin kontrolü için merkezde bir *Derleme Dergisi Hazırlama Komisyonu* kurmuştur. 1932-1934 yılları arasında derlenen 153, 504 fişe dayanan *Derleme Dergisi* 1939-1957 yılları arasında beş cilt hâlinde (5.cilt indeks) yayımlanmıştır.

Derleme Dergisi'nde *Tarama Dergisi*'ndeki malzeme daha bilinçli bir ayıklamadan geçirildiği ve yeni derleme fişleriyle zenginleştirildiği için malzeme bakımından *Tarama Dergisi*'ne oranla hayli zengindir. Ancak, yine gönüllülerin çalışmasına dayandığı ve o günün bilimsel şartlarına bağlı bulunduğu için, sözlük biliminin gerektirdiği ölçülere uyulamamış dolayısıyla, eserin adından da anlaşılacağı üzere bir dergi niteliğinden kurtulamamıştır. Bu ciltlerde göze çarpan eksikleri şu noktalarda özetleyebiliriz:

a- Gerçi eserde, derlenen sözlerin gramerdeki yerleri (isim, sıfat, fiil vb.) kısaltmalar ile belli edilmiş, derleme yerleri gösterilmiştir. Ancak, halk ağızlarından derlenen her söz Türkçe sayıldığı için, sözlük bilimi açısından pek çok karışmalara yol açmıştır. Söz gelişi Yun. *maza, mazi* sözünden ses değişmesine uğrayarak dilimize geçmiş olan *bezi, beze* sözleri ile Türkçe "süs" anlamındaki *bezeg*'den kısalmış *beze* sözü aynı maddeye alınmıştır. "Anne, büyük anne, abla, yenge vb." akrabalık bildiren *aba* kelimesi ile "hayret ve şaşkınlık" bildiren ve aralarında köken farkı bulunan *aba* ünlemi de aynı maddede verilmiştir. Bu durumda olan daha pek çok örnek gösterilebilir.

b- Bilindiği gibi XI-XIII. yüzyıllar arasındaki göçlerle Anadolu'ya gelip yerleşen Türk boyları, burada Anadolu'nun eski sakinleri ile yan yana ve iç içe yaşamanın getirdiği bir sosyal karışma ve kaynaşmaya uğramıştır. Anadolu ve

Levent Şahverdi Arşivi

Rumeli'deki yeni şartlara uygun sosyal yaşam biçimi, karşılıklı kelime alış verişine de yol açmıştır. Bu yolla dilimize Yunanca, Ermenice, İtalyanca, İslâvca, Bulgarca vb. birtakım kelimeler girmiştir. Her ne kadar yabancı kökenli bu sözler, Türkçenin yapısına uygun birer ses değişmesinden geçerek alıntı kelime (Lehnwort) durumuna geçmişler ise de, bilimsel ölçülere uygun sözlük niteliğindeki bir eserde bunların hangi dillerden geldiğinin de belirtilmesi gerekirdi. Yalnız yazı dilinde değil, Anadolu ve Rumeli ağızlarında da *aba* "çobanların ve devecilerin giydiği kaba kumaştan yapılmış uzun ve yakasız üstlük" (<Yun. *kapa*), *araka* "iri iri taneli bezelye" (<Yun. *arakas*), *bezelye* "baklagillerden bir sebze türü (<İt. *pisello*<Yun.), *çerez* "yemek dışında yenen yaş ve kuru yemişler" (<Yun. *kerasi*), *çıngıl, cıngıl, cingil* "minik üzüm salkımı, çiltim" (<Yun. *atsiggano*), *domates* (<Yun. *utomato*), *kerevet* "tahta sedir" (<Yun. *krebbatı*), *kiraz* "kiraz ağacı ve meyvesi" (<Yun. *kerasi*), *gocuk*, *güllâç*, *kapuska*, *izbe*, *patika*, *peçe*, *piliç*, *vişne*, *soyka* "ölünün üzerinden çıkan giysi" (bunların hepsi de İslâvcadandır) gibi yabancı kökenli bir hayli söz bulunduğu hâlde, bunların kökenleri gösterilmemiştir.

c- *Dergi*'de halk ağızlarında yaygın olan *çete*, *çilek*, *düven* (düvencere "düven oku" var), *kiraz, övendire, palamut* vb. birçok kelimenin de yokluğu dikkati çekmektedir. Burada belki de yazı dilinde yer alan ve herkesçe bilinen sözlerin *Dergi*'ye alınmaması ilkesi benimsenmiş olabilir. Ancak bu sebeple de olsa, böyle bir ölçü, sözlükteki yöntem eksikliğini ortaya koymaktadır.

ç- Halk ağızlarındaki sözlerin söyleyiş bakımından kısmen olsun doğru tespit edilebilmesi için birkaç özel işarete yer verilmesi gerekirken bu husus dikkate alınmadığı için, birtakım telâffuz yanlışları ortaya çıkmıştır. Söz gelişi "hayır" anlamındaki *ăă* ve *ăăh* kelimeleri *aa, aah*; korku ve hayret anlatan *abō* sözü *abo*; *ahtar-* fiili *aktar-*; *añırgan* "ses çıkararak dönen su dolabı" isminin *anırgan* yazılması gibi.

d- Dikkat çeken noktalardan biri de Dergi'deki cümle örneklerinin ağız söyleyişleri ile değil ölçümlü (standart) yazı dili söyleyişi ile verilmiş olmasıdır.

e- Derlemede yer alan sözlerin, anlamları bakımından ne dereceye kadar sağlıklı oldukları da üzerinde durulmaya değer. Çünkü madde başında verilen sözlerin pek çok yerde bölgeden alınmış cümleler ile desteklenmemiş ve tanım gerektiren yerlerde de doyurucu tanımlar yapılamamış olduğu için, birçok yerde anlam bulanık kalmıştır. Bu durum Dergi'yi yayına hazırlayanlar tarafından, madde başlarından sonra yer yer (?) işaretinin konması ile de tanıklanmaktadır. Söz gelişi *aba atma* oyunu için "bohça atma oyunu da denilen bir oyun" açıklaması ile yetinilmiş, ayrıntıya inen bir tanımlama yapılmamıştır.

Bundan sonraki yıllarda, *Derleme Dergisi*'nde yer alan eksiklik ve yanlışların eleştirilmesi ve Türk Dil Kurumunca bu sözlük için bilimsel

Levent Şahverdi Arşivi

inceleme raporlarının hazırlatılmış olması, *Dergi*'nin güvenilir bir sözlüğe dönüştürülebilmesi için birtakım yeni çalışmaların daha yapılması gereğini ortaya koymuştur. İşte daha sonraki yıllarda yayımlanmış olan *Derleme Sözlüğü*, böyle bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştır.

4. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* başlığını taşıyan sözlük, malzemesi bakımından yukarıda sözü edilen *Derleme Dergisi*'ne dayandırılmakla birlikte, 1952-1959 yılları arasında derlenen kelimeleri de içine almaktadır. Gerçi bu üçüncü aşamadaki derlemeler de yine gönüllüler eliyle yaptırılmıştır. Ancak bir yandan Türkiye'nin zaman içinde gösterdiği gelişme, bir yandan da Kurumun, önceki yanlışların tekrarlanmaması ve eksiklerin tamamlanması için başvurduğu yöntem, derlemelerin eskisine oranla çok daha güvenilir ve verimli olmasını sağlamıştır.

1963–1982 yılları arasında 12 cilt hâlinde yayımlanmış olan *Derleme Sözlüğü* incelendiğinde, sözlük biliminin gerektirdiği ölçüler bakımından, mevcut imkânlarla büyük bir aşama katedilmiş olduğu görülür. Eserin bütünü için şu noktalara işaret etmek yerinde olur:

a- *Tarama Sözlüğü*'nde madde başları dikkatli bir inceleme ile belirlendiği için, şekil yapısı aynı ancak köken yapısı farklı olan sözler birbirinden ayrılmış ve bunlar I, II, III, IV gibi Romen rakamları ile gösterilerek belli edilmiştir.

b- Ağızlarda aynı anlamı veren farklı sözlerin en yaygın ve genel olan madde başı yapılmış; önce ilgili sözün anlam ya da anlamları verilmiş; her bir anlamın geçtiği yerler belirtilmiş; daha sonra da köşeli ayraç içinde bunların eş veya yakın anlamlı türleri ile ses değişmesine uğramış biçimleri siyah dizgi ile sıralanmıştır.

c- Madde sonunda yer alan eş ve yakın anlamlı sözler, alfabe sırasındaki yerlerinde yeniden gösterilmiş; ancak, ayrıca anlamları verilmeyerek ilgili maddeye gönderme yapılmıştır.

ç- Derlenen sözlerin söylenişlerinin doğru verilebilmesi ve telâffuz karışıklığına yol açılmaması bakımından kapalı e için (é), tonlu gırtlak sızıcısı h için (h), damak *n*'si için (ñ) ve uzunluk için (-) işareti olmak üzere dört yeni işaretin kullanılması isabetli olmuştur.

d- *Derleme Sözlüğü*'nde, *Derleme Dergisi*'nde bulunmayan pek çok söz yer almış; bulunanlardaki anlam eksiklik ve yanlışlıkları büyük ölçüde giderilmiştir.

e- Sözlüğü oluşturan ciltler, bütün çalışmalar tamamlandıktan sonra hep birlikte değil de teker teker her cilt tamamlandıkça basılmış olduğundan, maddelerde yalnız o ciltte yer alan eş ve yakın anlamlı sözler için gönderme yapılabilmiştir. Söz gelişi, birinci ciltteki *abart-* fiilinin eş anlamlı biçimleri

Levent Şahverdi Arşivi

olan *obart-* ve *ofut-* için *abartma* maddesinde gönderme yapılamamıştır. Birinci cildin Ön Sözü'nde bu eksikliğin Fihrist cildinde tamamlanacağı bildirilmiş ise de son cilt olan XII. ciltte yalnız ilk on bir ciltte bulunmayan sözlerin yer aldığı görülmüştür.

f- *Tarama Sözlüğü*'nde de yabancı kökenli oldukları hâlde, Türkçeleşmiş bulunan alıntı sözlerin hangi dilden geldiğine işaret edilmemiştir. Oysa, bilimsel ölçülere uyularak hazırlanmış olan bir sözlükte alıntı kelimelerin kökenleri de belirtilmelidir. Gerçi sözlük hazırlanırken böyle bir yöntemin uygulanması, bir noktada derinlemesine çalışmaları gerekli kılar. Ancak dilimize hiç olmazsa Arapça ve Farsçadan girmiş olanları belirleyerek, ayraç içinde bunların asıllarındaki karşılıklarını göstermek zor bir iş değildir. Eserde, söz gelişi *acemi* III için "yabancı" anlamı verilmiştir. Bu söz <Ar. *acemi* biçiminde verilmiş ve aynı sözün alt ve üstlerindeki *acemi* I "pekmez, un ve yağla yapılan bir çeşit helva", *acemi* II "iri, çekirdeği tatlı kayısı" sözlerinin de hangi dilden geldiği belirtilmiş olsaydı, *acemi* I, II ve III arasında anlam ayrılıklarına rağmen bir köken birliği bulunduğu anlaşılabilir; bu tespitler anlam bilimi çalışmalarına da yardımcı olurdu. Bu nitelikteki bir başka örnek de avsıncı maddesidir. "Hayvan sokmalarının zehir ve ağrısını tesirsiz kılmak için yapılan işlem" anlamı verilmiş olan bu sözün de Farsça *efsūn*'dan gelmiş olduğu belirtilmemiştir. Bu yöntem eksikliği sözlükteki yabancı kökenli birçok kelime için söz konusudur.

Bir başka örnek olarak *aceple-* ve *avsıncı* sözlerinin de bir ayırımdan geçirilmemiş olmasıdır. Sözlük bilimi bunların da birer kavis içinde *aceple-* (<Ar. *aceb*+T. *+le-* eki) "hayret etmek, şaşmak"; *avsıncı* (<Far. *efsūn*+T. *cı* eki) biçiminde vermeyi gerekli kılardı. Yayında bu yönteme uyulmamış olması da sözlüğün bilim yönünden eksik kalmış bir yanıdır.

g- Bu baskıda madde başı yapılan sözlerin gramerdeki işlevleri gösterilmemiştir.

h- *Tarama Sözlüğü*'nde, tanıklayıcı cümle örnekleri çok daha fazladır. Ancak, bunlar da halk ağızlarındaki söylenişleri ile değil, büyük bir çoklukla yazı dili söyleyişi ile verilmiştir.

ı- Sözlükte *el öp-*, *el öpmelik*, *el pençe dur-*, *gıral ağacı* "akasya ağacı", *gıran gir-* "yok olmak, ölmek", *gökçe garga* vb. birleşik kelime türleri oldukça azdır. Biz bu sayının dikkatli bir derleme ile hayli artacağı kanısındayız.

Derleme Sözlüğü yukarıda belirtilen bazı eksikliklerine rağmen, bugün Anadolu ve Rumeli ağızlarından derlenmiş pek bol ve değerli malzemeyi içine almış bulunanmaktadır.

5. *Derleme Sözlüğü'ne* dayanılarak yapılan çok kapsamlı bir çalışma da *Derleme Sözlüğü ve Kavramlar Dizini* adlı üç ciltlik (TDK yay. Ankara 1995)

Levent Şahverdi Arşivi

eserdir. Tomris Tunç tarafından hazırlanan bu eserde, *Tarama Sözlüğü*'ne dayanılarak ve madde başı olan sözlerin eş anlamlıları dikkate alınarak, bu madde başı kavramların ağızlardaki öteki karşılıkları, söyleniş biçimleri ve yazı dilindeki hangi kavramlara karşılık oluşturdukları ortaya konmuştur. Böylece, Anadolu ve Rumeli ağızlarında ne denli bir kavram alanı ilişkisinin ve kavram genişliğinin var olduğu kendini göstermiştir.

6. Burada *Derleme Sözlüğü*'ne katkı niteliğindeki üç çalışmayı daha belirtmek gereğini duyuyoruz. Bunlar:

A. Doç. Dr. Ahmet Buran'ın "Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" (*Türk Dili Dergisi*, S. 535 (1996), s. 38-43) başlıklı yazısıdır. Bu yazıda, Tunceli ve Çemişgezek yöresi ile Çemişgezek ilçesine bağlı birkaç köyden derlenmiş olan kelime malzemesi a) *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan, b) *Derleme Sözlüğü*'nde bulunup da anlamları farklı olanlar biçiminde bir ayırım ile verilmiştir.

B. Yard. Doç. Dr. Emin Kalay'ın Edirne ili ağızlarından derlediği söz malzemesidir. (*Türk Dili Dergisi*, S. 547 (Temmuz 1997), s. 25-34). Bu yazıda da Derleme Sözlüğü'nde bulunmayan veya bulunup da anlam farkı taşıyan yüzden fazla söz yer almıştır.

C. Prof. Dr. Tuncer Gülensoy'un "Anadolu Ağızlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar" (*Türk Dili Dergisi*, S. 553 (Ocak 1998), s. 14-17) başlıklı yazısıdır. Uşak'tan, Kırıkkale'nin Karakeçili ilçesinden, Kars ve yöresinden derlenmiş söz varlığını içine almaktadır.

7. Yukarıda sözü edilen *Ana Dilden Derlemeler*'in devamı niteliğinde olmak üzere, Hâmit Zübeyir Koşay'ın ve Orhan Acıpayamlı'nın birlikte hazırladıkları *Ana Dilden Derlemeler*'in 2. cildi de (TDK yay. Ankara 1952) genel çizgileri ile bir ağızlar sözlüğüdür. Bu ciltte, Hâmit Zübeyir Koşay'ın *Ana Dilden Derlemeler*'e ek olarak hazırladığı malzeme, Orhan Acıpayamlı'nın Amasya ve Acıpayam bölgelerinden topladığı sözler ile yazılı ve sözlü çeşitli kaynaklardan elde edilen ve *Derleme Sözlüğü*'nde bulunmayan malzeme yer almıştır.

Sözlükte, kelimelere kısaca anlam verilmek ve derlenen il ve ilçeler kaydedilmekle yetinilmiştir. Madde başı sözler için tanıklayıcı cümleler de verilmemiştir.

Türk Dil Kurumu yayını olan ve tümüyle Anadolu ve Rumeli ağızlarını ilgilendiren yukarıdaki sözlükler dışında, şahıslara ait belirli bir ilin sözlük malzemesini içine alan yayınlar da vardır.

8. Hüseyin Hüsnü'nün Kayseri Sözlüğü (Kayseri 1937) bu niteliktedir.

Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlanıp Türk Dil Kurumu'nca bastırılan *Gaziantep Ağzı* (İstanbul 1946) adlı eserin III. cildi de böyle tek bir

Levent Şahverdi Arşivi

ilin sözlüğüne dayanmaktadır. Sözlükte bilimsel açıdan eleştiri noktaları bulunmakla birlikte, ağız malzemesi olarak değerlidir.

Kültür Bakanlığı'nca yayımlanan *Ankara Ağız Sözlüğü* (Ankara 1999) de çeşitli eserlerden derlenmiş Ankara ağzına ait sözleri alfabe sırasına göre veren bir yayındır.

Bunların dışında, belirli bir dalda belirli bir bölgeyi içine alan ve konuları bakımından dolayısıyla sözlük malzemesini içeren eserler de vardır.

Ata Erdoğdu'nun *Kastamonu Folkloru* (Ankara-Kastamonu 1991) adlı 350 sayfalık ve 2 ciltlik eseri ile Tevfik Hacıhamdioğlu'nun *Alanya Folkloru* (Ankara 1988) adlı eserleri bu nitelikte eserlerdir. Bunlar, Kastamonu ve Alanya bölgelerine ait bir hayli söz malzemesine sahiptir.

9. 1940 yılından sonra Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki derlemeler ve bilimsel çalışmalar çok ilerlemiş olduğundan, bugün elimizde bir ağızlar sözlüğünü besleyecek bol malzeme vardır. Ahmet Caferoğlu'nun Anadolu'dan derlediği dokuz ciltlik metin külliyatı ile Zeynep Korkmaz *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Nevşehir ve Yöresi Ağızları, Bartın ve Yöresi Ağızları*, S. Olcay'ın, *Erzurum Ağzı*, Ahmet Bican Ercilasun'un, *Kars İli Ağızları*; *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*; Turgut Günay'ın *Rize İli Ağızları*, Tuncer Gülensoy'un, *Kütahya İli Ağızları*, Emin Eren'in, *Zonguldak Karabük İlleri Ağızları*, Emin Kalay'ın *Edirne İli Ağızları*, Sadettin Özçelik'in, *Urfa Merkez Ağzı* vb. yayınlar, büyük ölçüde sözlük malzemesini de içine almaktadır. Yalnız bu eserlerin bir kısmında ayrıca birer sözlük bölümü bulunduğu hâlde, bir kısmında yoktur. O bölgelere ait söz malzemesinin metinlerden çıkarılması gerekmektedir.

Bu yayınlar dışında, üniversitelerimizde yıllar boyunca ağızlarla ilgili pek çok bitirme, yüksek lisans ve doktora tezleri de yaptırılmıştır. Bunlardaki sözlük malzemesi de küçümsenmeyecek orandadır.

Şimdiye kadar ağızlar sözlüğü başlığı altında yayınlanmış olan sözlüklerin en önemlisi ve geliştirilmiş olanı şüphesiz yukarıda belirtilen *Derleme Sözlüğü*'dür. Ancak bu sözlük de aslında gönüllüler eliyle derlenmiş dil malzemesine dayandığı için bilimsel açıdan gösterilen gayrete rağmen birtakım eksiklerinin bulunduğu bilinmektedir:

Öte yandan elimizde dağınık olmakla birlikte bilimsel ölçülere uygun çok zengin denebilecek bir sözlük malzemesinin bulunduğu da bir gerçektir. Biz bu zengin malzemeye dayanılarak, gerekirse yeni derlemeler de yapılarak, eldeki *Derleme Sözlüğü* üzerinde genişletici çalışmalar yapılmasının ve sözlük biliminin gerekli kıldığı ölçülere uyularak Anadolu ve Rumeli ağızlarının çok daha zengin bir sözlüğünün hazırlanmasının uygun olacağı görüşündeyiz.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dili, S. 583 (Temmuz 2000), s. 7–14

Levent Şahverdi Arşivi

TRABZON AĞIZLARI ÜZERİNE DEĞERLİ BİR ARAŞTIRMA VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

ÖZET

Bu makale, Norveçli Türkolog B. Brendemoen'un, The Turkish Dialects of Trabzon (Their Phonology and Historical Development) adlı iki ciltlik eserinin önce ana çizgileri ile bir özetini veren, sonra da yazarın analiz cildinde yaptığı bazı temel yanılgıları düzeltmek üzere tarihî kaynaklara, arşiv belgelerine ve bu konuda yapılan yazarın görmediği araştırmalara dayanarak Trabzon ve yöresi ağızlarının, yazarın savunduğu biçimde bir A Rum (biraz da Ermeni) alt tabakası ile bir B Türkçe üst tabakanın iç içe karışıp kaynaşması ile değil, bir A Kuman-Kıpçak Türkçesi alt tabakası ile Eski Anadolu Türkçesine dayanan bir B üst tabakanın karışıp kaynaşması ve tarihî gelişmesi ile oluştuğunu ortaya koyan bir araştırma inceleme yazısıdır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon Ağızları, Trabzon'un Türkleşmesi, alt tabaka, üst tabaka, Kuman-Kıpçak lehçesi, Ortodoks-Hristiyan Türkler, Oğuz Türkçesi, yer adları.

ABSTRACT

This article summarizes the main points of Norwegian Turkologist Bernt Brendemoen's two volume book titled as *The Turkish Dialects of Trabzon (Their Phonology and Historical Development)*. In order to correct the mistakes, which the writer made in the analysis volume of the book, the article gives documented information based on the historical researches, archive documents and other resources, which the writer did not search. In his book, Prof. Brendemoen argues that the dialects of Trabzon and its environment are formed from the mixing of the A Greek (and Armenian a little) substrate shift and B Turkish superstrate. However, in this article it is argued that, this is not the case. The truth is that the dialects of Trabzon and its environment are formed from the mixing and historical development of A Kuman-Kıpçak Turkish substrate shift and B superstrate based on the old Anatolian Turkish.

Key Words: The dialects of Trabzon, Turkisation process of Trabzon, substrate (primary language, archaic stage), superstrate (the new language), stratification, bilingualism, Kuman-Kipchak dialect, Orthodox-Christian Turks, Oguz Turkish, place names.

Levent Şahverdi Arşivi

Bernt Brandemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon* Their Phonology and Historical Development. Volume I: Analysis, 345 s.; Vol. II Texts 280 s. Wiesbaden, Harrosowitz Verlag, 2002.

1. Trabzon ve yöresi ağızları, taşıdığı birtakım arkaik özellikler ile öteki Anadolu ağızlarından bir dereceye kadar ayrılan önemli bir ağız bölgesi oluşturduğu için, Oslo Üniversitesinden değerli meslektaşımız B. Brandemoen'un uzun ve yorucu bir çalışma ürünü olan yukarıdaki eserini dilcilerimize ve sayın okuyucularımıza biraz ayrıntılı ölçülerle tanıtmayı uygun bulduk.

Türk dili alanındaki araştırmalar genellikle yorucu ve sabırlı çalışmalar isteyen ama ulaşılan sonuçları da bir matematik ölçüsü ile kısaca ortaya koyabilen çalışmalardır. Hele konu ağız alanları ile ilgili ise, kitaplık ve masa başı çalışmaları ile yetinilemez. Öncelikle ele alınan bölge metinlerinin, aslındaki ses ve şekil yapısına uygun sağlıklı ölçülerle derlenip ortaya konması ve ancak ondan sonra masa başı çalışmalarına geçilmesi ve gereğinde alan çalışmalarına da yer verilmesi gerekir. Eğer bir de ele alınan bölgenin tarihî dönemlerle olan bağlantısı ortaya konmak istenirse, Türk tarihinin özelliği dolayısıyla, o bölgede hangi Türk boylarının egemen olduğunu, bölge ağızlarının hangi boy ağızları ile karışıp kaynaşarak oluştuğunu belirleyebilmek için, bu kez de arşiv kaynaklarına uzanarak, salnameler, tapu sicilleri, vergi tahrir defterleri gibi özel bilgi, çok ince ayar ve dikkat isteyen uzun çalışmalara yönelmek zorunda kalınır. Bu türlü tarihî gelişme süreçlerini de içine alan çalışmalar çok yorucu ve bazı durumlarda da olanaksız olduğu için, birkaç istisnası ile ülkemizdeki ağız çalışmaları daha çok ya metin derleme yahut derlenen metinlere dayanılarak ele alınan bölge ağzının dil yapısını eşzamanlı bir ölçüyle ortaya koyma niteliğindedir.

1940'lı yıllara gelinceye kadar Anadolu ve Rumeli ağızları ile ilgili çalışmalar daha çok I. Kunos, L. Bonelli, K. Foy, F. Giese, Gy. Németh, M. Räsänen ve T. Kowalski gibi yabancı doğubilimci veya Türkologlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu derlemelerin bir kısmı da ele alınan ağızların ses yapıları açısından pek ayrıntıya girmeyen genel nitelikte derlemeler durumundadır. Ancak, 1940'lı yıllardan başlayarak A. Caferoğlu'nun bütün Anadolu'yu kapsayan metin derlemeleri başta olmak üzere, yerli araştırmacılar tarafından derleme, araştırma-inceleme niteliğinde epey değerli yayın yapılmıştır. Bu alanda A. Caferoğlu, Z. Korkmaz, M. Mansuroğlu, J. Eckmann, Ö. A. Aksoy, S. Olcay, E. Gemalmaz, A. B. Ercilasun, T. Günay, M. Akalın, M. Sağır, T. Gülensoy, Ensar Aslan, Leylâ Karahan, Emin Eren, F. Özkan, A. Buran, G. Gülsevin ve N. Demir ilk akla gelen adlardır. Bunlara, üniversitelerin Türk dili ana bilim dallarında yaptırılan basılmamış yüksek lisans ve doktora tezleri de

Levent Şahverdi Arşivi

eklenebilir. Ancak, şurası da bir gerçektir ki, ağızlar alanında yarım yüzyıldan beri hayli yayın yapılmış olmasına karşılık, daha Anadolu ve Rumeli ağızlarının toplu ve birleştirici bir grameri yazılamamıştır. Bir ağızlar atlası ortaya konamamıştır. Bunun başlıca nedenleri, bu alanda daha üzerinde çalışılmamış ağız ya da ağız bölgelerinin bulunması ve bundan doğan boşluklardır. Bu bakımdan Anadolu ve Rumeli ağızları alanında ciddî çalışmalar ortaya kondukça, yüreğimizde bunun içimizi ferahlatan sevincini duymaktayız. İşte, bu yazıda üzerinde duracağımız yayın özellikle metinler açısından verimli bir çalışma ürünüdür. Eser, Brandemoen'un 20 yıldır yapagelmekte olduğu derleme ve araştırma sonuçlarının ortaya koyduğu, Trabzon ve yöresi Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarının fonolojisi (ses bilgisi) ve tarihî gelişmesi ile ilgili iki ciltlik bir yayındır. Yöntem ve içerik bakımından yukarıda belirtilen güçlükleri, kaynakların verdiği olanaklar ölçüsünde göğüsleyebilmiş olan ve bundan sonra yapılacak çalışmalara da örneklik edebilecek nitelikte bir çalışmadır.

2. Sayın meslektaşımız, 1978 yılından başlayarak Anadolu ağızları ile ilgilenmiş; önce Efrasiyap Gemalmaz ve Turgut Günay'ın eserlerini tanıtarak başladığı çalışmalarını daha sonra Trabzon bölgesinden derlediği malzemeye dayanan makale niteliğindeki araştırma çalışmaları ile sürdürmüş; bunları da 1984–1999 yılları arasında çeşitli bilimsel dergilerde yayımlamıştır.[11]

Bu yayınlar, genellikle Trabzon ve yöresi ağızlarının, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı ile ilgili olduğu için, eldeki araştırma cildine eklenmemiş; gerektikçe o yazılara göndermeler yapılmış veya bu konulardaki yeni bilgiler dipnotlarla açıklanmıştır.

2.1 İngilizce olarak yazılmış bulunan eserin 346 sayfalık I. cildi, Ön Söz'den sonra 1. Giriş, 2. Fonem Analizi, 3. Morfoloji, 4. Fonolojik Mekanizma, 5. Ağızların sınıflandırılması, 6. Trabzon Ağızlarının Komşu Ağızlar ve Batı Rumeli Ağızları ile Yakınlığı, 7. Trabzon Ağızlarının Artzamanlı (tarihî) Tabakalaşması, 8. Alt Tabaka mı? Değil mi?, 9. Trabzon'un Türkleşme Tarihi, 10. Sonuç ve 11. Bibliyografya bölümlerini içermektedir. Daha sonra yer alan eklemeler bölümünde, seçilmiş 14 metnin İngilizce çevirisi ile birkaç izdüşümlü görüntü yer almıştır. Ayrıca bölümler içinde bir Trabzon haritası ile bazı seslerin bölgedeki dağılımını gösteren birkaç şekil ve tablo da bulunmaktadır. Birinci ciltte değerlendirmesi yapılan ses olaylarının hepsi de ikinci ciltte verilen metinlerin analizine dayandığı için, belki yapılan çalışmaların kaynağı olarak önce 2. ciltten söz etmek daha uygun olacaktır:

Araştırmanın temel dayanağı olan ve II. cildi oluşturan metinler, Trabzon ağız bölgesini; İyidere, Baltacı ve Maki Deresi, Solaklı Deresi, Kastel

[1] Bu makalenin konu künyeleri için tanıtılan eser, C. 1, s. 305-306'daki bibliyografya bölümüne bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Deresi, Monahos Deresi, Gorgor Deresi (Küçükdere), Karadere, Yanbolu Deresi, Arsen (Selen) Deresi, Durana (Kalafka) Deresi, Şana Deresi, Larhan ve Meryemana Deresi, Galyandere, Değirmendere, Mulaka Deresi, Trabzon ile Değirmendere vadisinin iki yakasını çevreleyen vadiler, Sera Deresi, Kalemina Deresi, Hıdırnebi ve Cape Yeros dağları arasındaki bölge, Kumyatak (Çamlık), Kurbağa Deresi, Akhisar (Ağşar) Deresi vadilerindeki ilçe ve köylerden derlenmiştir. 280 sayfalık metin bölümü 139 adet derleme metnine dayanmaktadır.

Yazar, II. cildin başındaki İçindekiler listesinin sonuna, metinlerde kullandığı çevriyazı (transkripsiyon) işaretlerini gösteren bir liste eklemiştir.

Derleme konusundaki açıklamalardan ve metinler üzerinde yaptığımız incelemeden anlaşılıyor ki, Brandemoen, gerek konuşmaların seçiminde gerek metin konularının yönlendirilmesinde ve teknik olanaklardan yararlanarak yaptığı derlemelerde son derece dikkatli ve titiz bir yöntem uygulamıştır. Aynı titizlik, konuşmaların çevriyazılı birer metin durumuna getirilmesinde de gösterilmiştir. Ünlü ve ünsüzlerin boğumlanma (artikülasyon) özelliklerine göre ayrıntılı işaretlerle gösterilmesi, kelime ve cümlelerde vurgu ve tonları belli eden işaretlerin kullanılması, ağız özelliklerini çok büyük ölçüde yansıtabilecek nitelikte başarılı bir metin yapısı ortaya koymuştur. Böyle ayrıntılı ve sağlıklı bir metin tespitine dayanan ses bilgisi çalışması da elbette verimli ve başarılı olacaktır. Eserin yukarıda bölüm başlıklarını verdiğimiz I. cildinin 2.-6. bölümleri arasını dolduran konular, hep bu metinlere dayanarak işlenmiştir. Gerekli yerlerde, Trabzon bölgesi ağızları ile ilgili M. Räsänen, L. Bonelli vb.'larının derlediği metinlere de işaret edilmiştir.

2.2. Birinci cildin içeriğine gelince:

Eserin adından, Ön Söz ve Giriş bölümlerinde (s. 1–47) yapılan açıklamalardan anlaşılıyor ki, eserin iki temel amacı vardır. Bunlardan biri Trabzon ve yöresi ağızlarının ses yapısını ortaya koymak, ikincisi de bu ağızları eşzamanlı ve artzamanlı bir analizden geçirerek tarihî dönemlerdeki gelişmelerini belirlemektir.

Yazara göre, Trabzon ve kısmen Rize'de konuşulan ağızlar hem çok arkaik özellikler taşımakta hem de yabancı dillerin özellikle Rumcanın etkisi altında büyük ölçüde yenilikler (değişiklikler) göstermektedir. Bu nedenle eş ve art zamanlı yöntemle yapılacak çalışmalar, bir yandan bölgenin öteki Anadolu ağızlarından ayrılan yanlarını ve Eski Anadolu Türkçesi ile birleşen çok arkaik özellikleri ortaya koyabilen bir yandan da tarihî dönemlerdeki ağız tabakalaşmasını ve bölgenin etnik yapısındaki durum dolayısıyla bazı yabancı dillerin, özellikle Rumcanın etkisini ortaya koyacaktır. Yazar, kendi metinlerinin ortaya koyduğu dil bilim verilerinden yararlanarak tarihî

Levent Şahverdi Arşivi

tabakalaşma analizleri yaparken, ister istemez bölge ile ilgili eski dönemleri ele alan S. Farukî, F. Sümer, A. Bryer, D. Winfield, R. Şükürov gibi yazarların eserlerinden ve bazı eserlerde kullanılan arşiv belgelerinden de yararlanmıştır.

Yazarın bu bölümde verdiği bilgiye göre, Trabzon bölgesinin Türkleşme tarihi üzerine çok az şey yazılmıştır. S. Farukî , Trabzon'un İstanbul'un fethinden 8 yıl sonra 1461 yılında ele geçtiğini, bugün o bölgede yaşayan Çepnilerin de bölgeye XVI. yüzyılda geldiklerini dikkate alarak, bölgedeki Türkleşme olayının XVI. yüzyıldan sonra olamayacağı görüşünü benimsemiştir. Brandemoen ise, bölge ağızlarında arkaik dil özelliklerinin bulunduğu gerçeğinden hareket ederek, Türkleşmenin XIV. yüzyıldan daha sonraya götürülemeyeceği görüşündedir. Yalnız, burada yazarın aklına takılan ve sorun oluşturan bir nokta vardır. O da Türkçe adların yalnız üzerinde çalışılan XVI. yüzyıla ait az sayıdaki vergi tahrir defterlerinde yer alması, buna karşılık XV. yüzyıl sonlarına gelinceye kadar bu bölgede büyük ölçüde Türkçe konuşan grupların varlığına dair kayıtların bulunmamasıdır. Bu durum karşısında, kendisinin tek savunma dayanağının dil bilimi verileri olduğunu göz önünde bulundurarak, bölgeye, Türkçe XIV. yüzyıl başlarında girmiş ve bölgenin ağız özellikleri de bu dönemde biçimlenmiş olmalıdır, diyor. Yazara göre, Trabzon ve yöresi fizikî olarak daha o dönemde Anadolu'nun öteki bölgelerinden soyutlanmış olduğundan bir bakıma bu nedenle bir bakıma da koruyucu alt tabaka dillerinin etkisiyle öteki Anadolu ağızları dışındaki genel gelişmenin en eski aşamasını kısmen bugün de korumuş olan diğer kesimlerdeki Of ve Çaykara vadisi ile batıdaki Tonya bölgesi oluşturmaktadır. Daha sonraki göçler nedeniyle Of ve Çaykara arasındaki vadilerle Trabzon ili ağızlarının özellikleri hayli kısıtlı kalmıştır. Burada yazarın yanıt bulmak istediği bir başka soru da bölgede fizikî olarak soyutlanmış Trabzon ve yöresi ağızları ile XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyılın öteki Anadolu Türkçesi arasında neden bu denli az ortak izlerin bulunduğu hususudur. Bu konuda bölgenin tarihi üzerinde duran uzmanlar, söz gelişi Bryer, 1352 yılında Comnenian prensesi ile bölgenin güney kesimine karşı bir kale oluşturan Akkoyunlular hükümdarının oğlunun evlendiğine ve Türkçe teriminin ancak bu olayla Panaretos gibi resmî tarihçilerin eserine girdiğine; ancak, bu dönemde Trabzon'da bir Türk yerleşiminin bulunmadığına işaret ediyorlar. Gerçi Akkoyunlular ile Comnenon Krallığı arasında akrabalık ilişkileri kurulmadan önce Akkoyunlular ve Çepniler buraya akınlar düzenliyorlardı. Ama bu kaynaklarda bunların burada kaldıklarına dair kayıt yoktur. Son yıllarda Trabzondaki ilk Türk varlığı konusundaki R. Şükürov tarafından da bir görüş ortaya atılmıştır. Ancak, yazar, bu konunun tartışması eser sonundaki tarihî bölümde ele alınacaktır, diyor. Trabzon ve yöresindeki tarihî dönemlere giren yerleşim konusunda bu

Levent Şahverdi Arşivi

anlatılanlar dolayısıyla bizim de eklemek istediğimiz farklı bazı düşünce ve görüşler vardır. ancak, konunun tartışması eserin sonuna bırakıldığı için biz de düşüncelerimizi o bölümde belirtmeyi uygun bulduk.

2.2.1. Yazarın, Giriş'te üzerinde durduğu önemli bir konu da buradaki Türkleşme sürecinin nasıl gerçekleştiğidir. Yani bu süreç Türkçe konuşan unsurların gittikçe yoğunlaşan bir yayılması ile mi? Yoksa aslında Rumca konuşan unsurların Türkçeye adapte olmaları ve belki de din değiştirerek (ihtida ederek) Müslüman olmaları ile mi gerçekleşmiştir? Bunu başka bir anlatımla şöyle dile getirebiliriz. Eğer dil değişmesi bir gerçek ise, o zaman Rumca ve Ermenice konuşanların kendi dillerindeki özellikleri Türkçeye empoze etmeleri söz konusudur. Yok, Türkçenin korunması söz konusu ise o zaman da Türkçe konuşanlar bir takım dil özelliklerini komşuları durumundaki Rum ve Ermenilerden almışlardır. Her iki durumda da bir iki dillilik zorunluğu ortaya çıkmaktadır. Ama şimdiye kadar üzerinde durulan arşiv malzemesi bu konuda yardımcı olamamıştır.

Doğu Karadeniz sahil bölgelerindeki Türleşme olayı Anadolu'nun öteki bölgelerinden çok farklıdır. Öteki bölgelerde, Türkçe, Rumca ve Ermenice, Türkçenin etkisi ile bütün değişimlere karşı korumasız ve açık kalmıştır. Hovdhaugen'in ortaya attığı ama yanıtsız bıraktığı sorulardan biri de Pontus Rumcasında Türkçenin devreye girmesinin neden Kapadokya Rumcasındakinden daha az önemli olduğudur. Bunun nedenleri bölgenin coğrafî koşulları, sosyal yapısı ve tarihi ile çözülmelidir. Doğu Karadeniz sahillerinin Türkleşme sürecinin istisnaî olduğu Bryer tarafından "Greeks and Türkmens - the Pontic Exception" (1975) adlı makalesinde ustalıklı biçimde vurgulanarak belirtilmiştir. Bryer'e göre istisnaî olan, Trabzondaki Bizans Krallığının, Trabzon'un zaptı olan 1461'e kadar Türklere karşı koymuş olmasıdır. O bu istisnayı bölgedeki yoğun yöreselleşmeye bağlamıştır. Burada devreye giren yazar, benim de açıklayacağım üzere, bu yöreselleşme Rumcanın Türkçeye karşı direnmesi ile kendini göstermekte ve Rumca'nın etkisi altında çok özel bir ağız oluşmuş bulunmaktadır, diyor. Bu konuda Anadolu Türkçesinin tarihî gelişimi açısından, Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarının taşıdığı önem üzerinde daha önce durulmadığını belirten yazar, gerçi M. Räsänen ve T. Günay, bu ağızların arkaikliğine işaret etmişlerdir. Ancak, sistematik bir araştırma yapmamışlardır. Çok az sayıdaki art zamanlı çalışmalardan birisinde, Gy. Németh, Doğu Karadeniz sahillerindeki koloni ile Batı Trakyadaki koloninin dilde aynı özelliği taşıdıklarını; ancak, direnme gücünde Batı Trabzonun öncelikli yer aldığını ileri sürmüştür. Bu iddia aşağıda 6. Bölümde tartışılacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

2.2.2. Coğrafî Özellikler (s.15-1.1.):

Yazar, yukarıda ileri sürdüğü yöreselleşmenin ve Türkçenin burada yüzyıllar boyunca izole edilmesinin nedenini 'pont zinciri' (Karadeniz zinciri) diye adlandırılan yüksek dağ silsilesini, bölgenin Anadolu'nun iç kesimi ile olan bağlantısını kesmesine bağlıyor. Ayrıca, kuzey-güney yönündeki derin vadiler, her iki taraftan yüksek tepelerle çevrilmiş olduğundan, doğu ile batı arasındaki iletişim çok güçleşmiştir. Bu konuda verdiği açıklayıcı öteki bilgiler şu noktalarda özetlenebilir: Bölgenin çok ayrıntılı topografik tasvirleri Bryer ve winfield tarafından yapılmıştır (1985). Bölgenin elbise, yapı stili ve köy yapısı gibi kültürel özellikler bakımından güneyden ayrılan bir durumu ve direnmesi vardır. kuzeyin yağışlı, nemli ve sık ormanlı iklim yapısı ile onun güney kesimindeki arazinin kurak ve nispeten çorak yapısı arasındaki ayrılık da zıtlığı artırmıştır. Doğu Karadeniz bölgesinin yüksek sıradağları, Anadolu'nun iç kesimindeki geniş ovalarda yaşayan Türklere bir korku ve ürkme duygusu vermiştir. Bunu az çok destanî nitelikteki *Dede Korkut* hikâyelerinde, Kañlı Koca'nın, Trabzondaki Hristiyan Kralının kızına gitmek isteyen oğlu Turalı'ya söylediği sözlerden anlıyoruz.

Trabzon'u Batı Karadeniz şehirlerine oradan da Ankara ve İstanbul'a hatta bugün Kafkasya ve Rusya'ya bağlayan ana yol bile 2. Dünya Savaşın'dan sonra tamamlanmıştır. Daha önceki yüzyıllarda da sahil bölgesi malarya hastalığı yüzünden tehlikeli sayılmıştır. Son yüzyıla gelinceye kadar dış dünya ile ilişkisi yalnız deniz yoluyla yapılmış; böylece, Karadeniz ile Pontus dağları arasında kalan halk dışarıdan bir nüfus baskısına uğramamıştır. Dil yapısını hatırlama bakımından unutulmaması gereken bir nokta da bölgede yoğun bir nüfusun bulunmasıdır. Bu nedenle aşağı yukarı son üç yüz yıldan beri bu bölgeye bir göç olmamıştır. Trabzon ve Rize'de tarım arazisine oranla nüfus yoğunluğu çok fazla olduğu için buradaki halk, Türkiyenin başka yerlerine ancak 20. yüzyılda göç etmeye başlamıştır. Yazar burada Trabzon ve yöresini güneye bağlayan geçiş yollarını da sıralıyor, karaya bağlanan bu geçitler yanında göçlerde deniz yolu da kullanılmış olabilir. Osmanlı döneminde, çeşitli sebeplerle Balkanlardaki bir kısım halkın zorunlu göçler veya sürgünlerle Karadeniz sahillerine yerleştirilmesi olayı büyük bir ihtimalle bu bölgenin fethinden sonradır.

2.2.3. Bölgenin Etnik ve Dil Yapısı (1.3):

Bu alt bölümde yazar, Meeker (1971)'in ev tipleri, köy yapıları ve kırsal alan tekniği gibi kültür benzerliklerine dayanan tespitini benimseyerek çok

Levent Şahverdi Arşivi

muhtemeldir ki Trabzon (ve Rize) halkı, buraya büyük Türk göç dalgaları gelinceye kadar, kısmen dil ve din bakımından Helenleştirilmiş yerli Kafkas kabilelerinden oluşuyordu, diyor ve bölgedeki Türk ağızlarının biçimlenmesinde az çok etken olan ve Türkçenin dışında kalan üç ögenin varlığından söz ediyor. Bu ögeler şunlardır:

Rumca 1.3.1: Bu bölgede Grekçe erken eski çağlardan beri konuşulmaktaydı. Bu ağız zaman içinde kendi çizgisinde gelişmiştir. Bugün ölçünlü (standart) Rumca konuşanlar tarafından hemen hemen anlaşılamamaktadır. Nedeni de XI. yüzyılda Anadolu'ya Selçuk Türklerinin gelmesinden sonra, Orta Çağda büyük bir olasılıkla anadilden ayrılarak yol almış olmasıdır. Anadolu'da 1923 tarihindeki mübadeleye kadar Ortadoks-Rumlar tarafından konuşulan bu dil, Doğu Karadeniz'in sahil bölgesinde de konuşuluyordu. Hâlâ da (veya yakın geçmişe kadar) Gürcistan, Ukrayna ve Rusya'nın içinde, Türklerin hiç bulunmadığı sahil bölgelerinde de konuşulmuştur. Bununla birlikte konuşanların çoğu, en azından Güney Rusya ve Ukraynadakiler Karadeniz'in güney sahillerinden gelen göçmenlerdi. Çünkü geldikleri bölgede Türkleşme vardı. Türkleşme nedeniyle buraya göç etmişlerdi (Dawkins: 1937).

Hiç şüphe yok ki, Türkler Trabzon bölgesine egemen oluncaya kadar burada Grekçe önemli bir dildi. Gerçi dil tabakalaşması ve art zaman olayı yeterince incelenmemiştir. Ama öyle görünüyor ki, dil, mübadeleden önce Türkçenin etkisi ile birtakım değişmelere uğramıştır. Bu karışma her türlü sözlük kelimelerinde, alıntı deyimlerde ve Türkçe kelime diziminde kendini göstermiş ve Pontus ağzını karakterize etmiştir.

Yazarın, bu bölgede yer yer yabancı ve özellikle Rum araştırıcıların görüşlerine dayanarak veya onlara atıflar yaparak da verdiği öteki bilgiler şunlardır: Trabzonda Rumca konuşan ve 20. yüzyılda Türkçenin yoğun etkisi ile çok değişmiş olan iki minik topluluk bir yana bırakılırsa, bu dil, bu gün 1923'te sürgün edilen Rumların torunları tarafından Yunanistan'da standart Rumcanın baskısı altında olmasına rağmen hâlâ konuşulmaktadır. Rumların Yunanistan'a göç tarihindeki ve daha önceki dönemine ait metinler de yayımlanmıştır. Böylece Pontus Rumlarının tarihleri ve kültürleri gibi dilleri de tespit edilmiştir. Yazarın sayfa 15'te verdiği 5. Nottan anlaşıldığına göre, Pontus tarihi ve kültürü konusundaki düşüncelerinde; Bryer ve Winfield (1985) bibliyografyasındaki eserlerde yazılanlardan yararlanmıştır.

Yazar, Andrew (1989) Mackridge (1917)'nin verdiği bilgilere dayanarak, bugün bölgede Rumca konuşan Müslüman köyleri başlıca iki gruba ayırıyor. Bunlardan birincisi Çaykara ve Sürmene ilçelerine bağlı olan ve bazılarına da Holo köyleri denilen köylerdir. Öteki grup da Tonya ilçesinin

Levent Şahverdi Arşivi

Kumyatak bölgesindeki bazı köylerdir. Yazar, bu konudaki görüşünü şöyle sürdürüyor:

Türk ve Rum halkı arasında yüzyıllar süren yakın ilişki ve Lozan anlaşmasından sonra, ortadoks halkın burayı terketme zorunluğu ve 20. yüzyılda Yunanistan ve Türkiye arasındaki politik durum, bir yandan bugünkü Trabzon halkının kökeni sorusunun ortaya atılmasına ve dolayısıyla Türkiye ile Yunanistan arasında belirli dönemlerde hassas bir durumun oluşmasına yol açmıştır. Sınır boylarında Rumca konuşan Müslümanların veya Türkçe konuşan Hristiyanların yani gizli Hristiyanların (Crypto-Christians) varlığı bu duyarlığı daha da artırmıştır. İşte bu duygusallık ve düşmanlık çeşitli görüntülere yol açmıştır. Belki de ortak bir Türk-Rum toplum yaşamının kabulüne karşı duyulan isteksizlik, Yunan bilim adamlarını, söz varlığı ve başka açılardan Türkçenin Yunanca üzerindeki etkilerini küçümsemeye yöneltmiştir. Bundan dolayı da söz gelişi Oeconomides, eserinin (1908) "Alıntı Sözler" bölümünde (1908: 129-130) Sanskrit, Ermeni, İslav asıllı alıntıları sıraladığı hâlde, Türkçeye hiç yer vermemiştir. Türkçenin Pontus Rumcası üzerindeki büyük etkisi bilinmesine rağmen, bu durum onları hiç ilgilendirmemiştir. Bugün Yunanistan'da yaygın olan bir kanı, şimdiki Trabzon halkının özünü ve kökenini kaybetmiş Hristiyanlar olduğu iddiasıdır. Bir kez (nesiller ötesinde olsa) Hristiyan daima Hristiyandır düşüncesi fanatik bir düşüncedir. Çünkü, bugün Of ve Çaykara halkı arasındaki İslamî inanç ve varlığı bu (fanatik) iddia ile büyük bir çelişki oluşturmaktadır. Bununla zıtlaşan gizli İslamlık görüşü de çok nadirdir (bk. Metin 77), Türk tarafına gelince: Burada da, Trabzon'un ilk sakinlerinin Orta Asya'dan gelen Türkler olduğu (H. Albayrak 1986) veya eski çağlarda Pontus Krallığının armasının bugünkü Türk Cumhuriyetinde olduğu gibi ay ve yıldızdan oluştuğu (M. Goloğlu 1973) biçiminde epey mürekkep harcanmıştır. Yunan tarafındaki bu politik duygusallık, Türk otoriteleri arasında, Doğu Karadeniz bölgesinde araştırma yapan yabancı araştırmacılara karşı güveni abartılı bir kuşku duyma ile sonuçlanmıştır. Bunun yanında, doğru veya yanlış, bir tarafın ceddinin belki Orta-Asya'dan gelmemiş olduğu yolunda K. Emiroğlu (1989), Ö. Asan (1996) gibi araştırmacıların vardığı sonuçlar, bugün bölgenin Müslüman halkı arasında merak uyandırmıştır. Son yıllarda bu merak gittikçe artmış ve Yunan yazarı Yorgo Andreadis, azçok dokümanter ama asla nostaljik olmayan bir biçimde *Neden Kardeşim Hüsnü* (1996), *Tamama-Pontusun Yitik Kızı* (1996) ve *Gizli Din Taşıyanlar* (1997) hikâyeleri ile bu konuyu işlemiştir. Romantikleştirilmiş olan bu hikâyeler hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da popüler olmuştur.

2.2.4. Ermeniler ve Ermenice (1.3.2):

Levent Şahverdi Arşivi

Brandemoen, bu paragrafa, bölgedeki tarihî tabakalaşmada ikinci ögeyi oluşturan Ermeniler ve Ermenice üzerinde de durmuştur. Birkaç kaynakta verilen bilgiye dayanarak bölgedeki Ermeni nüfusunun Ortodoks Rumlara oranla oldukça az olduğunu bildiriyor. Söz gelişi Gökbilgin'in tespiti ile 1515 tarihli vergi tahrir defterlerine göre sayı ¼ oranındadır. Bununla birlikte bölgede, Ermenilere ait kilise ve manastırların varlığı tespit edilmiştir. Bir de yazar, Hemşinli denilen ve Ermenice konuşan Müslümanların varlığından söz etmektedir. Hemşinliler en çok Hemşin ile Rize bölgesindeki Çamlı Hemşin'de bulunmuşlardır. Hopa'nın Gürcistan sınırına yakın bazı izole edilmiş bölgeleri dışında kalan Hemşinliler Ermenice konuşmadıkları hâlde (Berninghaus 1989'a), ağızları Rizedeki ağızlardan farklıdır ve kulandıkları ağızda hayli Ermenice söz vardır. Hemşinlileri'in Trabzon'un Karadere havzasına göçleri, belki de dil değiştirme yani Türkçeye dönme olayından öncedir. Burada, Ermeni kaynaklarına dayanarak yapılan açıklamalardan, tarihî süreç içinde bölgede Ermenice konuşan Müslümanlar yanında Hristiyan Ermenilerin varlığı da anlaşılıyor. Ancak, Ermenice, Hemşinli halkının bulunduğu pek az köyde konuşulmuştur. Bir de, Ermeni ve Rum kronik yazarları kendileri dışında kalan halk gruplarına nadiren ilgi göstermişler, bu yüzden çok sayıdaki Türk halkını dikkate almamışlardır. Of'un güneyinde ve Çaykara'da Şinek (bugün Ataköy), Vahtanç (Koldere), Küçükhol (Cumapazarı) gibi bazı Ermeni yer adları da vardır.

2.2.5. Laz'lar (1.3.3.) :

Kartvelian dilinin Laz ağzının Pazar ilçesinin doğusundaki Rize ve Artvin'in kıyı kesiminde konuşulduğunu belirten yazar, bu adın nereden geldiği konusunda kesin bir yargıya varamıyor. Bu konuda verilen bilgiler özet olarak şöyledir: Tarihî dönemlerde, bu bölgede büyük oranda Laz halkının bulunduğu veya büyük ölçekte batıdaki kesimlere göç ettikleri pek görülmüyor. Çünkü, bunlarda görülen müzik, horon dansı, Karakonsolos peri hikâyeleri gibi folklor özellikleri bütün Doğu Karadeniz bölgesinde görülen özelliklerdir. Kilise ve vergi kayıtlarında Laz özel adları da çok seyrektir. Kendisinin hem Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkçede hem de Pontus Rumcasında kullanılan ve işaret zamirlerine getirilen *ha-* ön ekinden hareket yoluyla yaptığı çalışma da bir bağlantı kurulmasına yardımcı olamamıştır. Bununla birlikte Trabzon halkı için *Laz* kavramı önemlidir. Çünkü Trabzon halkı başkaları tarafından çok kez, *Laz* olarak tanınmıştır. Yani Türkiyede yaşayan insanlar, Doğu Karadeniz bölgesi halkını *Laz* diye adlandırmışlardır. Onlara buradaki halkın Laz olup olmadığı sorulduğunda da hep çok doğudakilerin *Laz* olduğunu söylerler. Bu konuda

Levent Şahverdi Arşivi

ortak bir anlayış bulmak güçtür. Nitekim bizim metinlerimizde de (no: 33), konuşmacı, *Haldizan* köyünün halkı için *"onlar Oalt biz laz"* demektedir. Buna paralel bir örnek M. Räsänen'de de geçer. Bu nitelendirmenin belli belirsiz anlamı göz önünde tutulunca, Benninghaus'un "The Laz: An example of multiple identification" (1989) adlı makalesine gerçekten uygun bir ad seçmiş olduğu anlaşılıyor. *Laz* kavramı üzerinde duran Meeker (1971) de bu kavramın genel Türkçede "Doğu Karadenizli" anlamına geldiğini söylüyor. *Laz*'ın ne olduğu özel olarak tanımlanmadıkça bu kavram karışıklığı sürer. Aslında Laz kavramındaki kapsamlı kullanılış çok eskidir; Orta Çağa kadar uzanır. Bu kavramın *Lezghians* ile birleştirilmesi yolundaki karışıklık XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'ye kadar uzanır. Buna XVI. yüzyılın 2. yarısında Aşık Mehmed de tanıklık etmektedir. Şüphesiz bu Lezghian'ın asıl kökeni çok daha eskiye Arap kaynaklarına (s. 23, not 21) kadar uzanır. Abû al-Fidâ Trabzon'daki *Lezghian*'dan söz etmiştir.

2.2.6. Öteki Diller (1.3.4.) :

Trabzon'un, son birkaç yüzyıl içinde dışarıdan yapılan göçlere kapalı kalmıştır gerçeği, bizim, birkaç halk grubunun birbirine çok karışmış olduğu daha eski dönemler için elde ettiğimiz bilgilerle çelişmektedir. Arnavutların, fethin arkasından Osmanlı sürgünü ile Peloponez'den buraya gelmiş olmaları özellikle ilgi çekicidir. Bölgede Boşnakların ve Çitaks denilen Müslüman Bulgarların bulunması da ilginçtir. Gerçi biz metinlerimizde böyle bir Boşnak belirtisi görmedik ama, büyük bir olasılıkla, bu gelenlerin Müslüman veya Hristiyan oluşlarına göre, geldikten kısa bir süre sonra Türkler veya Rumlarla karışıp kaynaşmışlardır. Aynı durum daha önce gelen Kürt, Geldanî grupları ile çeşitli Kafkas kabileleri için de söz konusudur. Bu münasebetle tekrarlamak gerekir ki, 1843 yılında bölgeye seyahat etmiş olan Alman Botanikçisi Karl Koch, Of için (belki Kalos Potanos ağzındaki Eski Pazar [İyidere]'ı kastetmiştir) ora halkının komşularına oranla anlaşılmaz bir dille konuştuklarını kaydetmiştir. (Eğer bu dil Rumca veya Ermenice ise), bu tespit onun yanında bulunanlarca yapılmış olmalıdır.

Buradaki halkın yer adları yoluyla belirlenmesi de aldatıcı veriler ortaya koymaktadır. Bu husus yalnız köken bilgisi (etimoloji) ile ilgili güçlüklerden değil, aynı zamanda spekülatif etimolojiler yapılmasından da kaynaklanıyor (Kieperit 1890, Brandemoen 1996). Bir de vergi defterlerinde, aynı yüzyılda, aynı köyün iki ya da üç ayrı adla gösterilmesi durumu vardır. Trabzon ve Rize köylerinden pek çoğunun adı da yakın zamanlarda değiştirilmiş durumdadır. Yabancı etkilerden kurtulma ve millîleşme politikası ile, özellikle 1951-1963

Levent Şahverdi Arşivi

yılları arasında, Türkçe olmayan yer adları Türkçeleri ile değiştirilmiştir. Bununla birlikte bazı eski adlar, halk tarafından resmî olarak kullanılagelmektedir. Az sayıda Türkçe kökenli yer adları da vardır. Bir de otlak, ırmak, dağ vb. sosyal nitelikli olmayan adları değiştirme konusunda herhangi bir girişim olmamıştır.

2.3. Araştırmaların Durumu (1.4.):

24-28. sayfalar arasındaki bu paragrafta, yazar, Doğu Karadeniz bölgesini de ele alan en eski çalışmalardan başlayarak yapılan derleme, araştırma ve diğer nitelikteki yayınların özlü birer tanıtma ve değerlendirmesini yapmıştır. Bunlar I. Kunos, V. Pisarov, L. Bonelki, M. Räsänen, B. Yanıkoğlu, A. Caferoğlu, E. V. Gudiaşvili, T. Günay, K. Emiroğlu, T. Hayashi'nin metin derlemesi, antoloji veya hem metin hem araştırma niteliğindeki yayınlarıdır. Ayrıca birkaç öğrenci bitirme tezi üzerinde de durmuştur.

2.3.1. Metinler (1.5.):

Eldeki eser, esas itibariyle tarihî nitelikte bir çalışma olduğu, ağızlar da eğitim ve basın yoluyla ölçünlü (standart) Türkçenin büyük baskısı altında olduğu için, metinlerin, bölgenin çeşitli kesimlerinde var olan bütün ağızlarını derleme amacı taşımadığına işaret eden yazar, çalışma ilkesini şöyle dile getiriyor: Derleme yapılan kimseler elden geldiği oranda ölçünlü Türkçenin etkisinden uzak kalmış ve yerlerinden çıkmamış, kırsal kesim sakinlerindendir. Metinlerin çoğu kendisince 1974- 1979 yıllarında 54 metin de 1994 yılında derlenmiştir. İçinde bulunulan özel şartlar ve bazı kısıtlamalar, her köyden elden geldiğince metin alma olanağı vermemiştir. Köylerde yerli konuşmacılarla kahvelerde ve bazı evlerde biraraya geldiklerini, konuşanların dinî, tarihî hikâyeler, günlük yaşayış biçimlerini vb. olayları anlattıklarını, buna yer yer kendi yanındaki kadın, erkek konuşmacıların da katıldığını bildiren yazar, uzun açıklamalarından anlaşıldığı üzere, derleme yapmanın olumlu olanaklarından yararlandığı gibi, karşılaştığı birtakım güçlükleri yenmenin tekniğini de bulmuştur. Burada üzerinde durulan önemli bir nokta da geniş birer arazi üzerine yayılmış evlerin oluşturduğu fizikî bir birlikten çok idarî bir birlik oluşturması, bu yüzden de bölgede yer alan köylerin Anadolu'nun iç bölgeleri gibi bir ağız çekirdeği oluşturmadığıdır. Bunun ilk yerleşimle ilgili tarihî sebepleri olabileceği gibi belirli halk gruplarının aynı arka plânda (backgraund) yer alabilecekleri sorusunu da hatıra getirmektedir. Bir mahalle çeşitli dönemlerde idarî bakımdan bir köyden başka bir köye aktarılabiliyordu. Bu nedenle sağlıklı bir derleme yapılabilmesi için yalnız bir köyden değil, bir

Levent Şahverdi Arşivi

mahalleden bile çeşitli kimselerden metin almak gerekiyordu. Bu yüzden 139 konuşmacıdan metin derlenmiştir.

2.3.2. Kapsam (1.5.1.):

Bu paragrafta, derlenen metinlerin konu kapsamları üzerinde duran yazar, metinlerin bir kısmının tarihî olaylarla ilgili olduğunu dikkate alarak bölgede 20. yüzyılda ortaya çıkan ve bölgenin ağız yapısını etkileyen olaylara işaret ediyor. Bunlardan biri "*seferberlik"* diye adlandırılan Rus işgalidir. Bu işgal sırasında bölge halkının çoğu Türkiyenin başka bölgelerine, özellikle, sahilin daha ileriki batı bölgelerine göç etmişlerdir. Bu konudaki izlerin, Rusların bölgede kalan halka karşı gösterdiği acımasız davranışın bölgeden bölgeye göçe yol açmış olmasıdır.

Anlaşılan, Tonya halkı ile Ruslar arasında büyük çarpışmalar olmuştur.

Burada yapılan açıklamalardan anlaşılıyor ki, yazar, anlatılan tarihî olaylar, menkıbe ve hikâyelerden hem bölgenin sosyal yapısını hem de ağız yapısındaki tarihî gelişmeyi tespite elverişli malzeme elde etmek istemiştir. Konuşmalarda ele alınan konuların yönlendirilmesi de bu amaca dayanmış bulunuyor. Buradaki olaylar 1914-1917, 1919-1923, 1923 ve 1929 olaylarıdır. 1914-1917 arası olayları I. Dünya Savaşı ve yukarıda belirtilen Rus istilâsı ile ilgili olaylardır. 1919-1923 yılları arasındaki Kurtuluş Savaşı dönemi, doğuda Ruslara batıda Yunanlılara karşı mücadele etme dönemidir. Yazarın erkek konuşmacılarından çoğu Yunan savaşına yahut her iki savaşa da katılmış olan kimselerdir.

1923 Lozan anlaşmasından sonra mübadele başlamıştır. Karadeniz bölgesinde halkı tedirgin edici birçok bölgesel olay, mübadeleye ve ortadoks halkın sürülmesine yol açmıştır.

1929 yılındaki büyük su baskını olayı da Çaykara ve Sürmene'nin birçok köyünü tahribata uğrattığı için Sürmene'de evsiz, barksız ve açıkta kalan halkın büyük bir kısmı, Maçka'nın mübadele ile boşalan yerlerine yerleştirilmiştir.

Yazarın geniş bir tutumla "folklor" başlığı altında topladığı metinler de peri hikâyeleri, dinî hikâyeler, yiyecek kültürü ile ilgili anlatımlar, avcılık, balıkçılık hikâyeleri ile köylerdeki günlük yaşam ve Doğu Karadeniz bölgesi için ilgi çekici olan kendirden yapılma giyeceklerle ilgili metinlerdir. Bunlar dışında, Çaykara'nın İslamlaşması gibi tarihî açıdan ilgi çeken menkabevî hikâyeler ile, iklim değişikliğinin yol açtığı halkı denizciliğe çekme niteliğinde hikâyeler de vardır. Maçka halkının ortak yaşam hikâyeleri konuşmacıların

Levent Şahverdi Arşivi

yeğledikleri hikâyelerdir. Ortadoksların manastır yaşamları ile günlük yaşamlarına ilişkin hikâyeler ise çok üniktir.

2.4. Bu araştırmanın amacı (1.6.):

Yazarın bu paragrafta verdiği bilgiye göre, eserin 2.-4. Bölümlerinin amacı, bir bakıma 5. bölümde yer alan Trabzon ağızlarının sınıflandırılması için gerekli temel taşlarını koymak, bir bakıma da bölgenin ses yapısında kendini gösteren çeşitli özellik karışıklığını tarihî öçlülere başvurarak açıklamaktadır. Ses bilgisi analizlerini içine alan 2. bölümde, genellikle eşzamanlı yönteme başvurularak fonem düzeninin tespiti ve çeşitli metinlerdeki alafon sistem ve değişmelerinin ortaya konması hedeflenmiştir. Bu bölüm 5. bölümdeki sınıflandırmanın temelini oluşturmakla birlikte, aynı zamanda ağızların sınıflandırılmasında öteki özelliklerle birleştirilmesi olanaksız bulunan ve kişisel alışkanlıkları temsil eden yöresel ayrıntıları da içermektedir. Bu ayrıntılar bazı tarihî süreçlerin çözümünde önemli olduğu için gözardı edilmemiş, alt paragraflarda değerlendirilmiştir. Söz gelişi kelime sonunda ve son hecede *n* ve *r* ünsüzlerinden önce gelen *ä* ünlüsünün *a* ünlüsünün alafonu yani değişik bir türü olması gibi. Bu özellik bölgenin doğu kesiminde, bazen de epey batıda göze çarptığı ve metinler arasında da coğrafî bir bağlantı kurulamadığı için, yazar, bu türlü özelliklerin sınıflandırmada birer parametre yani bir etken olarak kullanılamayacağı görüşündedir. Burada ünlü uyumunda görülen bir alafon durumuna da işaret edilmiştir.

Yazara göre, morfofonoloji ile ilgili 3. bölüm, ağızların sınıflandırılmasında önemli bir temel oluşturmuştur. Bu bölümdeki art zamanlı (diachronic) görünüm önemlidir. Çünkü çeşitli metin grupları Anadolu Türkçesinin gelişmesindeki farklı tarihî aşamaları temsil etmekte, eklerdeki ünlüler ile ilgili veriler de tarihî çerçevenin çizilmesinde değer taşımaktadır.

Bölgenin ses yapısı ile ilgili 4. bölüm de yine artzamanlı bir amaç gütmektedir. Yazar burada, tespit ettiği ses özelliklerini, Anadolu Türkçesinin veya öteki Türk lehçelerinin tarihî gelişmeleri konusunda bilinenlerle karşılaştırarak bunların bölgenin kendi yapısında var olan arkaik özellikler mi? Yoksa yabancı dillerin etkisi altında ortaya çıkan yeni özellikler mi olduğu açısından ele almıştır. Bu yol, sınıflandırmada ses değişmelerinin mi, farklı mekanizmaların mı yoksa sistematik bir yapının mı etken olduğu konusunda bize yardımcı olacaktır, diyor.

Bölgenin çeşitli kesimleri arasındaki yapısal ayrılıkları işleyen 5. bölüm, isoglasların kurulmasında ve ağız grupları arasında sınırların çizilmesinde yardımcı olmuştur.

Levent Şahverdi Arşivi

6. bölümde, Trabzon'un farklı ağız gruplarının 5. bölümde ortaya konan özellikleri, Trabzon'u çevreleyen öteki ağızlarla karşılaştırılmış; böylece bunlardan hangilerinin yalnız Trabzon ağzına özgü, hangilerinin Rize, Giresun ve hinterlantları ile ortaklaştığı tespit edilmiştir. Burada, Gy. Németh'in Doğu Karadeniz bölgesi sahillerinden Balkanlara göç yapıldığı temelindeki görüşü de tartışılmıştır.

Yazar, 7. bölümde, verilen bilgilerin, bu ağız bölgesinin arkaik yapısına ilişkin eski bir iddiayı, Anadolu'daki genel dil gelişmesinden önceye ait en eski ağızların izole edilmiş belirli bir döneminin bulunduğu yolundaki iddiayı sağlamlaştırdığı görüşündedir. Bu bölümde böyle bir tarihlendirmeyi yalanlayan özellikler tartışılmış; daha sonra da kısmen tarihlendirilebilen çeşitli göç dalgalarına dayanılarak ağızların tabakalaşması durumuna özen gösterilmiştir.

8. bölümde, Trabzon ve yöresi ağızlarındaki bazı özelliklerin, Anadolu Türkçesinin gelişimi çerçevesinde açıklanamayacağını düşünen yazar, bu özellikleri yabancı dilleri kopya etkisine bağlamak istemiştir. Trabzon ağızlarının, mevcut dil ilişkileri teorilerine göre hangi aşamada olduğunun tartışmasını yapmıştır.

Üzerinde durulan önemli noktalardan biri de özellikle Thomason-Kaufmann'ın teorisine göre bu ağızlarda lenguistik verilerin yer alıp almadığı ve bir dil tabakalaşmasının bulunup bulunmadığı hususu da esaslı bir tartışmadan geçirilmiştir. Rumca alıntı sözlerdeki bazı özellikler, bu tartışmalarda delil olarak kullanılmıştır. Son olarak da Rumlar ile Türkler arasındaki iki dillilik değerlendirilmiştir.

9. bölümde, farklı tarihî kaynaklara başvurularak ve Orta Çağ sonuna doğru bölgeye hangi Türkçe konuşan toplulukların yerleştirildiği konusundaki araştırmalara bakılarak, Türkçenin bölgeye giriş dönemi ve dil karışmasında hangi etkenlerin (göç veya din değiştirme) etkili olduğu tespite çalışılmıştır.

Birinci bölümün 7. paragrafı, derlenen metinlerin işlenmesinde uygulanan yöntemle ilgilidir. Yazar, yaptığı fonem analizlerinde, Prag ekolünden Nikolay Trubetskoy'un ve onunkini geliştiren Roman Jakopson'un, fonemde ayırt edici özellikleri temel alan, lenguistik açıdan yapısalcı bir analiz yöntemi uyguladığını belirtiyor. Daha sonraki alt paragraflarda da bu yöntemin uygulanması ile ilgili olarak fonem, archifonem (üst ses birimi, baş ses birimi, ardıl), allophone (değişik ses türü), variation (değişim) kavramlarına ilişkin açıklamalar yapıyor.

Metinlerde uyguladığı ağız araştırmaları yöntemi için (1.7.5.) önce, sınıflandırma konusunda hangi bilginlerin ne gibi ölçüler kullandıklarının tartışmasını yapmış daha sonra da kendi yöntemini belirtmiştir. Yazarın, ağız ayrılıklarında sınır çizebilmek için kullandığı sınıflandırma yöntemi,

Levent Şahverdi Arşivi

Borschoten'in (1991) yöntemidir. Bu yönteme göre, Trabzon ağızlarında birbirleri ile ilgili ses ayrılıklarını ve parametrelerini tespit ederek sınıflandırma yapmış; sonra da bu değerlendirmeye göre her ağız grubunu belirlemiştir. Burada geleneksel ağız coğrafyasının köşe taşlarından biri olan ve benzer ağız özellikleri arasında bağlantı, farklı ağız özellikleri arasında da ayırım yapma çizgisi olan isoglas yönteminin sakıncalarını da belirtmiştir.

Giriş'in son paragrafında da eserin metinler bölümündeki transkripsiyon sistemi üzerine bazı açıklamalar yapmıştır. Giriş bölümünün sonuna (s. 48), metinlerin derlendiği zamanda, bölgenin içindeki ve çevresindeki önemli yerleri gösteren bir harita (no: 1) eklenmiştir.

Eserin 49-220 sayfaları arasındaki bölümler doğrudan doğruya çalışmanın temelini oluşturan ses bilgisi konularına ayrılmıştır. 49-112. sayfalar arasında fonem analizleri ile ilgili değerlendirmeler yer almış, metinlerde görülen bütün ünlü ve ünsüz türleri teker teker incelenerek taşıdıkları özellikler belirtilmiştir. Ayrıca, bu bölüme ünsüzlerin çıkış noktaları ile kullanım bölgelerine göre bazı ayırıcı önemli özelliklerini gösteren bir şema, bir tablo ve iki harita eklenmiştir. Üçüncü ana bölüm morfofonolojiye ayrılmıştır. Bu bölümde, bölge ağızlarının ses yapısı ile şekil yapısı arasındaki ilişki açısından eklerin uğradığı ünlü değişimleri incelenmiştir. Söz gelişi eklerin ünlüler açısından gösterdiği manzara, kalın yuvarlak ünlü taşıyan eklerde bir ünlü uyumunun bulunmaması, bu bakımdan özellikle Trabzon'da Eski Anadolu Türkçesindeki gibi arkaik şekillerin yer alması vb. ünlü değişkenliği açısından kalın ünlü taşıyan eklerin *-Uk, -DUk, -lUk -CUk* örneklerinde görüldüğü gibi *(U)* sınıfı ekler; *-(y)I, -(s)I, -I, -(y)Im, mIş, -cI, - Il-, -mI* örneklerinde görüldüğü gibi *(I)* sınıfı ekler biçiminde ayrıntılı değerlendirme sonuçları ek türlerinin bulunduğu yerlere göre birer haritaya da bağlanmıştır. Morfem sınırları içindeki çeşitli ünsüz değişmeleri üzerinde de ayrıntılı olarak durulmuştur. Bölgenin fonoloji mekanizması ile ilgili özellikler çok çeşitli yönleri ile işlenmiştir (s. 168-220).

Yazar 4. bölümün sonunda bölgedeki ses olaylarının sonucunu kısaca şöyle özetlemiştir: Trabzon ağızlarının en önemli özelliği *ü* ve *ö* ünlülerinin boğumlanma özellikleri açısından geriye çekilmesidir. *ı* ünlüsünün öne çekilmesinde de böyle bir yan yanalık söz konusudur. Burada *ü* ve *ö* ince ünlülerinde görülen kalınlaşma, orta Anadolu ağızlarında görülen ince yuvarlak ünlülerinin kalınlaşmasından farklıdır. Benzer farklar Trabzon ve Rize ağızları arasında da vardır. Birbirine yakınlık özelliği taşıyan bu olaylar hiç şüphe yok ki, Rumca ile Türkçenin (bazı durumlarda belki de Ermenice ile Türkçenin) ünlü sistemleri arasındaki uyuşmazlıktan kaynaklanmıştır. Burada morfem

Levent Şahverdi Arşivi

bağlantılarında damak ünsüzlerinin ünlüleri yuvarlaklaştırma ve geriye çekme etkilerinin sıfır olduğunu da vurgulamıştır.

2.5. Ağızların Sınıflandırılması (5. bölüm) 221-236 sayfalar arasını kapsayan bu bölümde, yazar 1.7. paragrafta belirttiği ve uygulamada başvurduğu yönteme ek olarak daha başka hangi hususların göz önünde tutulduğuna işaret etmiştir. Bunlar, sürekliliği belirgin olarak tespit edilmiş bölge isogloslarının, çok daha yaygın sınırlara tırmanan isogloslara oranla tercihi ve değişkenlerin sıralanmasında fonem ayrılıklarına büyük öncelik tanınmasıdır. Bunun yanında ikinci derecedeki (alt tabaka) fonem özelliklerine de önemli ölçüde yer verilmiştir. Ancak, yukarıda fonem analizleri bölümünde belirtildiği üzere, bunların bazıları ağızların gelişmesinde daha eski bir aşamayı gösterme özelliği taşıdığı hâlde, bu ikinci derecedeki fonem özelliklerinin hepsini da bu temelde birleştirmek ne mümkündür ne de istenilen bir şeydir. Örnek olarak Eski Anadolu Türkçesindeki arkaik *e* ünlüsünün *en-/ẹn-* örneklerindeki gibi yine *e* veya *ẹ* olarak sürmesi gösterilebilir. Bu konuda daha başka bazı açıklamalar da yapan yazar, bölge ağızlarının sınıflandırılmasında temel oluşturan değişkenleri 14 madde olarak sıralamıştır. Bunlar ilgili alt paragraflarda açıklanmış olan şu parametrelerdir:

1. Tonlulaşmamış ve sızıcılaşmamış olan ön ses ünsüzleri (2. haritaya bk.) 2. ŋ fonemi, 3. İnce düz *e, ä* fonemlerinin durumu, 4. *ı* ünlüsünün öne çekilerek incelme; *ü* ve *ö* ünlülerinin de geriye çekilerek kalınlaşma konusu; 5. *-Uk* eki; 6. *(I)* eki; 7. Eski Türkçedeki *(-(n)-Un)* ilgi durumu ve *-Um, -Un* 1. ve 2. şahıs teklik iyelik eklerinin alternansları (5. ve 6. haritaya bk.); 8. Geniş zaman eki *-Ur*: 9. Ettirgenlik eki *-DUr-, -Ur- ve -DUr* bildirme ekleri; 10. İnce ünlüler yanında iyice öne çekilmiş olan damak ünsüzleri; 11. Hırıltılı ünsüzlerin diş ünsüzlerine dönüşmesi; 12. Ön sesteki tonsuz patlayıcı ünsüzlerin kendisini izleyen hecede bir tonsuz ünsüz varsa, tonsuz kalma eğilimini sürdürmesi: *toku-* fiilinin *doku-* değil *toku-* olarak devamı gibi. 13. Eski Türkçedeki uzun ünlülerin önemli kalıntıları; 14. Çekimli fiillerde 3. şahıs çokluk eki *-lAr*'ın devamı.

Daha sonra da ağız bölgeleri hem ünlü uyumu hem de yukarıda sıralanan özellik değişkenleri açısından incelenmiş ve gerekli yerlerde haritalara bağlanmıştır.

2.5.1. 6. Trabzon ağızlarının komşu ağızlar ve Batı Rumeli ağızları ile olan ilişkisi:

Bundan önceki bölümde yazar ağızların sınıflandırılması için nasıl belirli değişkenlerden yararlanmışsa, bu bölümde de aynı yola başvurarak söz

Levent Şahverdi Arşivi

konusu olan akrabalık ilişkisini inceliyor. Ancak, bu işi yaparken karşılaştırma konusu olan ağızlar için sırf kendi metinlerine değil; A. Caferoğlu, T. Günay, S. San, Gy. Németh gibi öteki araştırıcıların derlemelerine de başvurduğunu bildiriyor. Bu arada onların, uyguladıkları değişkenlik ölçülerinin belirsizliği dolayısıyla uğradığı güçlüklere de işaret etmiştir. Buna rağmen yaptığı karşılaştırmalarla ünlüler ve ünsüzler arasındaki benzeyen, eşit olan veya birbirinden farklı olan özellikleri göz önünde bulundurarak bunları tablolara bağlamıştır.

Batı Rumeli ağızlarına gelince: Burada Gy. Németh'in Bulgaristan'ın kuzey-batısını oluşturan Vidin ağzı ile Doğu Karadeniz ağızları arasındaki genetik akrabalık teorisini irdeliyor; Németh'in bu bölgede yaşayan halkın atalarının Doğu Karadeniz bölgesinden gelip yerleştikleri iddiasını, ünlü ve ünsüzlerdeki değişkenlik açısından yaptığı karşılaştırmalara dayanarak reddediyor. İki bölge ağızları arasındaki benzerliğin, göçle değil arkaik şekillerin her iki bölgede de korunmuş olmasından kaynaklandığı görüşüne varıyor. Bu görüşünü bazı örneklerle açıklayan yazar, bu benzerliğin, her iki coğrafî bölgenin de birbirine benzer konumda izole edilmiş bölgeler olmalarına bağlayarak değerlendiriyor.

2.6. 7. Trabzon ağızlarındaki tarihî tabakalaşma:

Yazara göre, Doğu Karadeniz ağızları gibi bir ağız grubunda bölgenin coğrafya yapısı ve çevre şartları dolayısıyla bir arkaizmin bulunduğu hemen göze çarpmaktadır. Dilin genel gelişmesinde belli bir dönemi temsil eden bu arkaik özelliklere, soyutlaşmanın (izolasyonun) genel dil gelişmesinden hangi tarihlerde ayrıldığını tespit için de kullanılabilir. Ancak, bir ağızda izole edilmiş çok sayıda eski özelliklerin bulunması, tarih belirlemesi için yalnız başına yeterli değildir. Çünkü genel dil nasıl zaman içinde gelişmesini sürdürüyorsa, izole edilmiş olan ağızlar da aynı biçimde kendi gelişmesini sürdüregelmiştir. Biz, çok arkaik olan Trabzon ağızlarında, Eski Anadolu Türkçesinin orta basamağına yani XIII-XIV. yüzyıllara rastlıyoruz. Bu özellikler, çok büyük ölçüde yabancı dillerin etkisinden korunmuş ya da kısmen daha sonraki dönemlere aktarılmıştır. Bölgenin Of, Çaykara ve Kumyatak ağızlarında görülen özellikler bu temeldedir. Aynı durum Maçka-Vakfıkebir ağzı için de söz konusudur. Ancak, Çepni ve Orta Anadolu ağızlarının etkisi altında söz gelişi dudak benzeşmesi olayında görüldüğü gibi bu belirli özelliklerin bölgenin güney ve batı kesiminde çok kısıtlı olarak sürdüğü izlenimini veriyor. Sürmene-Yomra ağzı da aynı şekilde genel dildeki gelişmeye karşı soyutlanmış ve muhtemelen belirli özellikler alt ve yan tabaka dillerinin etkisinden

Levent Şahverdi Arşivi

korunmuştur. Ancak bu korunma oldukça geç bir dönemde, belki de XIV. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiş olmalıdır.

Yukarıdaki genel açıklamalardan sonra yazar, Trabzon ve yöresi ağızlarındaki arkaik özelliklerin yaşını tespit için önemli ses özelliklerinin yapısal değişme süreçleri açısından tartışmasını yapmış, hatta dipnotlarıyla ve karşılaştırma yöntemiyle konunun aydınlanmasına yardımcı olacak başka inceleme ve görüşlere de başvurmuştur. Özet olarak yukarıda 3. bölümde de ele alınan ses ve şekil bilgisini kaynaştıran değişme ve gelişmeler ünlü uyumunu, *-Uk*, *-Lx*, *-Sxn* ekleri, çok heceli kökler, şimdiki zaman eki ve bu ek üzerindeki farklı bir açıklama, tartışılabilir öteki konular Kıpçak lehçesinin etkisi gibi noktalarda toplanmıştır. Bu noktalarda Eski Anadolu Türkçesindeki ek biçimleri ile Trabzon bölgesi ağızlarında yer alan en arkaik özellikler karşılaştırılmış yer yer bunların birincil yani daha eski olanları ile daha sonraki aşamaya girenleri birbirinden ayırt edilmeye çalışılmıştır.

Eğer yukarıdaki bilgileri, özelliklerin öncelik sonralığı veya tabakalaşması açısından birer örneğe bağlayarak aydınlatmak gerekirse şu örnekler alınabilir:

Yazar, Trabzon ve yöresi ağızlarındaki arkaiklik derecesinin yaş ve dönemini tespit için, türetme eklerinin ünlüleri üzerinde durmuştur. Bu ekleri, nitelikleri bakımından *-U* grubu ekleri ve *-I* grubu ekleri olmak üzere ikiye ayırmıştır. *-Uk, -DUk* ve *-CUk* ekleri *U* grubuna giren eklerdir. Bu ekler XIII-XIV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde nasıl yuvarlak ünlü taşıyorlarsa Trabzon ve yöresinin en arkaik özellik taşıyan metinlerinde de aynı biçimde yer almışlardır. Onun için bu özellikteki ekler arkaikliğin eski tabakasını oluşturmaktadır. Bazı ekler de *-I* grubuna girmektedir. Söz gelişi Eski Türkçede fiilden ad türeten *-Ig* eki, Eski Anadolu Türkçesinde *-Ig/-U* gelişmesine uğradığı hâlde (*bilig* > *bilü, tirig* > *dirü* vb.) bu ek Trabzon ağızlarında *-I* grubundadır. EAT'de *+lU* (ET *+lIg*) biçimiyle *-U* grubunda yer alan ek de (*atlu, bağlu* vb.) Trabzon ağızlarında yine *-I* grubunu temsil etmektedir. Aynı biçimde EAT'de *-I* grubunda olan *+lIk* addan ad türetme eki (*togrulık, toklık, ululık*) de Trabzon ağızlarında *-U* grubuna geçmiştir. Dudak benzeşmesindeki bu değişmeler dikkate alınınca, *-I* grubundaki eklerin daha sonraki yüzyılları, en erken XVI. yüzyıl gelişmelerini yansıttığı anlaşılıyor. O hâlde, bu ölçütteki arkaiklik durumu bazı eklerde XIII-XIV. yüzyıl eskiliği gösterirken, bazılarında daha da geç döneme giren ve XVI. yüzyıl sonlarına kadar uzanan bir durumu yansıtmaktadır. Eldeki kaynaklara göre iyi değerlendirilmiş görünen bu tespitlere, biz şu görüşümüzü de eklemek istiyoruz: Bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesi de bugünkü Anadolu ağızları gibi birtakım farklı özellikler taşımaktadır. Çünkü Anadolu'yu oluşturan 23 Oğuz boyu

Levent Şahverdi Arşivi

arasında birtakım ağız ayrılıkları vardır. Bu durum farklı beylikler bölgelerinde yazılmış olan eserlerde açıkça görülebilmektedir. Ayrıca, Anadolu'ya Oğuz dışı bazı Türk etnik unsurları da gelmiştir. Aslında bugün Anadolu ağızlarında kendini gösteren ayrılıkların tarihî gelişme süreci dışında kalanları, o dönemden bugüne aktarılmış olan özelliklerdir. Bu bakımdan bazı noktalarda kesin yargılara varmak güçtür.

Sayın Brandemoen yukarıdaki eklerden bir kısmının EAT'de *-U* grubu eklerine girdiği hâlde, Trabzon ağızlarında *-I* grubuna girdiğini, dolayısıyla bölgedeki gelişmenin daha geç zamana sokulabileceğini söylüyor. Oysa, bu gruba giren eklerin, söz gelişi *–lIk* ekinin dudak benzeşmesi açısından EAT'deki durumu incelendiğinde, ilk dönem eserlerinde bile hem *–lIk* hem de *–lUk* biçimleri yan yana yer alabilmektedir. *toklık / ululuk*, *kulluk / kullukçu* (Korkmaz, Marz. 196, § 391), *kulluk, sayrulık / tanuklık*, *yoksulluk* (Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*). Bu duruma göre Eski Anadolu Türkçesindeki dudak benzeşmesine uyma oranı sınırlı da olsa çok erken başlamış sayılabilir. Belki de Trabzon ağzına temel oluşturan EAT. ağızlarında bu gelişme çok erken başlamış olabilir. Bu nedenle Eski Anadolu Türkçesinin morfofonoloji yapısının pek çok esere dayanan genel tablosunun çizilmesinden önce bu türlü bir genellemeye varılması yanıltıcı olabilir diye düşünüyorum. Eğer bu değerli araştırmanın sonuna bir de metinlerin ekler indeksi konabilmiş olsaydı, o zaman üzerinde durduğumuz konu ile ilgili öteki bazı ekleri de EAT.'deki eklerle karşılaştırma olanağını bulabilirdik.

Burada tabakalaşma aşaması bakımından üzerinde durulan bir başka konu da şimdiki zaman ekinin durumudur. Eski Anadolu Türkçesinde bu fiil şekli *gid-e yürür* örneğinde görüldüğü üzere *yürü-* (*yoru-* olmalı) yardımcı fiili ile kurulduğu hâlde, Trabzon ağızlarında *gideyrum*, *gidey* gibi ses kaynaşmasına uğramış ve ilk bakışta eskilik izlenimini vermeyen şekiller yer almıştır. Bu şekil eski metinlerde görülmüyor. Yalnız 1533 tarihli bir yazmada *yanaiúrum* şekline rastlanıyor, deniyor. Eğer Trabzon ağızlarındaki şimdiki zaman eki bu *yürü-* yardımcı fiilinden geliyorsa, bölgede rastlanan şekil son yüzyıllara ait olmalıdır. Ancak, yazar, daha önce "Trabzon ağızlarındaki zaman kipleri üzerine bir not"[22] adlı yazısında, Eski Anadolu Türkçesindeki, *yoru-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminin, esas fiilin zarf-fiil şekli ile kaynaşmasından oluşan *-A yorur* kalıbına dayanan şimdiki zaman ekinin, geçirdiği ses değişimleri ile Trabzon ağızlarında çok karmaşık bir tablo oluşturduğunu dile getirmiştir. Bildiri boyunca yaptığı açıklamalarla, bölgede görülen *geluyr, geluy, geliy, geliyi, geliyir, geliyur, geliye* ve *geliyo* gibi söyleyişlerin gelişmesini izleyen yazar, kitabının bu

[2] *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi I* (23-28 Eylül 1985), Türk Dili, Cilt 2, s. 33-40.

Levent Şahverdi Arşivi

bölümünde ekin yapısı ile ilgili görüşünü değiştirmiş bulunuyor. Bu bölümün "An alternativ explanation of the present tense formation" paragrafında (7.2.1.) ekin yapısı için ileri sürdüğü yeni görüş özetle şöyledir:

Çok arkaik dil yapısına sahip olan Trabzon ağızlarının başka bir özelliği de ilk bakışta arkaiklik niteliği yok gibi görünen şimdiki zaman ekidir. *Zarf-fiil+yoru-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden oluşan *gid-e-yürür* biçimi Eski Anadolu Türkçesinde XIV. yüzyıl ortalarından beri görülmektedir. Ancak, Trabzon ağzında görülen kaynaşmış 1. şh. *gideyrum*, 3. şh. *gidey* gibi şekiller Eski metinlerde görülmemektedir. Bu nedenle Trabzon ağzında yer alan *-yur / -yür* (< *yürür*) ekinin Adamoviç tarafından *-yur>-yır* düzleşme olayı ile açıklanması çok yanlıştır. Johanson'un da Kıpçak ve Orta Asya lehçelerinde görülen ve yardımcı fiilsiz oluşturulan şimdiki zaman kipinin, *tur- (ur)* yardımcı fiilindeki ikincil bir gelişme ile kısalarak oluştuğu yolundaki açıklamasını kabul etmek de mümkün değildir. Bundan sonra kendi görüşünü açıklayan yazar, Trabzon ağızlarındaki şimdiki zaman kipinin *yürü-* yardımcı fiili ile ilgili olmayıp doğrudan doğruya fiil kökü + içinde zaman kavramı olan *-(y)A* zarf-fiil eki + şahıs eki kaynaşmasından oluştuğu görüşündedir. Brandemoen'un bu yoldaki dayanağı, *Codex Cumanicus*'tan yani XIII. yüzyıldan beri Kuzey-Batı lehçeleri ile bazı Orta-Asya Türk lehçelerinde yardımcı fiilsiz türetilmiş şimdiki zaman ekinin bulunmasıdır. Örneklere dayanan açıklamalara Doğu Anadolu Ağızları ile bazı Azerî ağızlarındaki örnekleri de eklemiştir. Bir çekimli fiil kurulabilmesi fiilin zarf-fiil biçimiyle şahıs eklerinin yeterli olamayacağını dikkate alan yazar, kendi görüşüne temel olan fiilin *er-* olduğunu ve *er->-i* yolu ile zaman içinde eriyerek *-i'*nin bağlantı ünlüsüne dönüştüğünü anlatmak istemiştir. Böylece, şimdiki zaman kipinin oluşmasında kullanılan *yoru-, tur-* yardımcı fiillerinin yanında artık erimiş bir *er-* fiilinin bulunduğu da iddia edilmiştir.

Biz sayın yazarın bu görüşüne saygı duymakla ve XIII-XIV. yüzyıllarda çok çeşitli etkiler altında kalan Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarındaki tabakalaşmayı göz önünde bulundurarak, Kıpçak etkisiyle böyle bir oluşumun da gerçekleşebileceğini kabul etmekle birlikte, erkenden izolasyona uğramış Trabzon ağızlarında XIV. yüzyıl Anadolusunun öteki arkaik özellikleri yanında, şimdiki zaman kipi *-A yorur* ekinin de yer alacağını, bu ekin yapısının kaynaşma, kısalma, düzleşme, daralma ve inceleme yönündeki ses değişmelerine elverişli olması dolayısıyla, Trabzon ağızlarında görülen ve yukarıda sıralanan bütün ek türlerinin bu yardımcı fiilin zaman içindeki değişme ve gelişmeleriyle ortaya çıkmış olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Belki de Trabzon ağızlarına temel oluşturan çeşitli etkenler ve boy ağızlarındaki ayrılıklar nedeniyle tarihî tabakalaşmayı oluşturan

Levent Şahverdi Arşivi

gelişmeler sırasında Eski Anadolu Türkçesi ağızlarından gelen ve *yoru-* yardımcı fiiline bağlanabilen şekiller ile, Kıpçak Türkçesinden gelen ve *er-* yardımcı fiilinin erimesinden oluşan şekiller iç içe de girmiş olabilir. Nitekim bölge ağızları ünlülerinde görülen ve yer yer nasıl açıklanacağı kestirilemeyen karmaşıklıklar da bu duruma işaret ediyor olmalıdır. Güçlü bir Kıpçak alt tabakasının izlerini taşıyan Bartın ve yöresi ağzılarında görülen *-yo, -yō, -ya, -yā* (*beyeniyon, biliyo, almayoz, isdeya, yapmōlar, bilemōsuy* 'bilemiyorsun', *déyālā*[3] vb.) gibi eklerin aslî biçimlerinin *yoru-* yardımcı fiiline bağlanabileceği açıkça belli oluyordu. Ayrıca *er-* fiilinde, *yoru-* ve *tur-* yardımcı fiillerindeki gibi birer süreklilik gösterme işlevinin bulunmaması da düşündürücüdür.

Ses değişmelerinin bölge ağızlarındaki tarihî tabakalaşmayı tespite yardımcı olması bağlamında, bir de şu hususa işaret etme gereğini duyuyoruz:

Eseri okurken sık sık dikkatimizi çekti ki, sayın yazarın tarihî süreç için başvurduğu metin kaynakları genellikle batılılarca tespit edilmiş metinlere ve bunlara bakarak yapılan yorumlara dayanıyor. Bunların en çok başvurulanı da Gy. Hazai'nin yayımladığı XVII. yüzyıla ait von Jakob Nagy Harsány metnidir. Belki, metinlerin Lâtin harfleri ile ve transkripsiyonlu oluşları bir tercih sebebidir diye düşünülebilir. Ancak, yabancılar tarafından yapılan bu tespitlerin söyleyişi yansıtmadaki isabet oranı da üzerinde düşünmeye değer, sanıyoruz. Nitekim K. Foy'un Aydın ağzından derlediği metinler[4] incelendiğinde, bu metinlerde yer alan birçok ünlünün Aydın ağızlarında bulunmadığını ben kendim daha sonra Aydın'dan derlemeler yaparken farkettim. Aynı durum yer yer F. Giese'nin Konya vilâyetinden derlediği metinler için de söz konusudur. Pisarev ve Bonelli'nin Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili malzemelerinin çok şüpheli kaynaklar olduğunu yazarın kendisi de belirtmiştir (s. 255, 7.2.). 1945-46 yıllarında Anadolu ağızlarına ait bir metni Prof. Dr. Halasi Kun'la birlikte teypten dinleyip yazıya geçirirken, bazı sesleri Kun'un Macarca'daki boğumlanma özelliklerine yakın bir biçimde duyduğuna tanık oldum. Demek ki, araştırıcı, üzerinde durduğu ağızla iç içe değil, yani o ağzı yakından tanımıyorsa, verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, konuşmadaki sesleri kendi ana dilindekilere yakın biçimde duyabiliyor. Bu durumu, Lâtin harfleri temelindeki transkripsiyonlu metinlerin de bazı sakıncaları bulunabileceği açısından dile getirmek istedik. Bu bağlamda belirtmek istediğimiz asıl nokta, sayın yazarın neden Eski Anadolu Türkçesinin hiçbir orijinal yazma eserine başvurmamış olduğudur. Bilindiği gibi Eski Anadolu Türkçesinin zengin metin kaynakları vardır. Bu döneme ait yazmaların hemen hepsi harekelidir. Çoğu da transkripsiyonlu metin veya kritik metin olarak yayımlanmış ve hatta dil

[3] Z. Korkmaz, *Bartın Yöresi Ağızları,* TDK. Yay., Ankara 1994, s. 26, § 25.
[4] "Das Aidiniseh Türkische", K. SZ. 1900.

Levent Şahverdi Arşivi

yapıları da işlenmiştir. Bu metinlerin harekeli olması, yazarın üzerinde durduğu birçok noktada iyi sonuç verici niteliktedir. Ayrıca, söz gelişi XIV. yüzyıla ait bir eserin daha sonraki yüzyıllara ait kopyalarında, istinsah yoluyla ortaya çıkan ses ve şekil kaymaları, tarihî süreçteki değişmeleri belirleme açısından çok yararlı olabilir; konuların, karşılaştırmaya dayanan sonuçları daha az şüphe ve ihtimallere dayanabilirdi. Yazarın bu türlü metin kaynaklarına neden başvurmamış olduğunu doğrusu anlayamadık.

Bu bölümde vurgulanan bir başka nokta da bölgede, daha yeni zamanlara ait bir miktar Kıpçak unsurunun yerleşmiş olabileceğidir.

Bu bölümün sonunda, varılan sonuçlar (s. 264, 7.5). Trabzon ağızlarındaki arkaiklik özelliğinin, eskilik tarihi bakımından XIII.-XIV. yüzyıla kadar uzanma açısından pek aşikâr olmadığı, şimdiki zaman ekinin *-yur / -yür* yardımcı fiillerden değil, kalıntılarını bazı Doğu Anadolu ve Azerî ağızlarında hâlâ gördüğümüz yardımcı fiilsiz bir şekilden çıktığı, bölgede biraz da Ortaçağ Kıpçak etkisinin bulunduğu şeklinde özetlenmiştir. Sekizinci bölümde, Trabzon ağızlarında bir alt tabaka var mıdır, yok mudur? Dil ilişkileri, Rumca alıntı sözlerin varlığı, incelmiş düz ünlüler, ön seste patlayıcı damak sesleri bulunan Rumca'dan alıntı sözler, Rumca konuşan bölge halkı arasında iki dilliliğin derecesi, iki dilliliğin B dili (yani sonradan gelen dil) üzerinde etkileri var mıdır, konularını ele alarak, bunları bir yandan eski kronikçilerin veya tarihçilerin ve bazı arşiv kaynaklarının, bir yandan da eski yerli ve sonraki yabancı bir dilin veya dillerin yan yana veya iç içe yer aldığı ağız bölgelerinde, bu durumun dilin ses yapısını hangi yönlerden, nasıl etkilediği konusundaki görüşleri, Trabzon ağızlarının ses yapısındaki özelliklere dayanarak ele alıp şöyle değerlendirmiştir.

Böyle bir değerlendirmeye dayanan bilgileri özet olarak şu noktalarda açıklayabiliriz :

Trabzon bölgesi gibi yüzyıllarca öteki diller ve özelikle Rumca ile iç içe olan bir bölge ağızlarında, bu dillerin o bölge ağızlarına etkisi kaçınılmazdır. Bu etki elbette karşılıklıdır. Ancak, yabancı dil veya dillerin ses, şekil ve cümle yapısına olan etkilerini yalnız Türkçeye dayanarak açıklamak kolay değildir. Bu durum, bölge ağızlarını etkileyen öteki dillerin bir alt tabaka oluşturup oluşturmaması ile ilgilidir. Burada dil değiştirerek Türkçe konuşmaya başlayan uluslar kendi ana dillerinin özelliklerini Türkçeye aktarmışlar mıdır? Sorusuna yanıt olarak elimizdeki dil bilim verileri bu açıdan bir karışma olup olmadığını ortaya koyacaktır, denerek, dil biliminin dil ilişkileri konusundaki modelleri ele alınmıştır. Yazara göre dil ilişkileri üzerinde duran dil bilimciler, başka bir dil araya girdiğinde bunun iki türlü açıklanabileceği görüşündedirler: Ya bazı özellikler konuşanların ana dili durumunda olan A diline daha sonraki dil olan

Levent Şahverdi Arşivi

B dilinden aktarılmıştır. Bu durumda her iki dil konuşanlar az çok birbiriyle ilişkilidirler. Yahut da bu durum dil değiştirmenin ortaya koyduğu karmaşık bir durumdur. Dil değiştirip de (Trabzon bölgesinde ilk tabakayı oluşturan Rumların Türkçeye dönüşleri gibi) yeni dili konuşanlar kendilerinin eski ana dilindeki bazı özellikleri yeni dile aktarmışlardır. Böyle bir değişimle ortaya çıkan B dilinin yeni türü eski B dilini konuşanları da etkilemiş olabilir. Bu durumda hedef dil olan B'den alt tabaka durumundaki A'ya olan etki daha çok söz varlığında yani sözcük düzeyinde, A'dan B'ye olan etki ise ses yapısında ve söz diziminde yoğunlaşmaktadır. Bu açıklamaları L. Johanson, S. Thomason ve Kaufman gibi bilim adamlarının görüşlerine dayandıran yazar, bölümün 81. Paragrafında Trabzon'un Osmanlı Devleti'nce fethinden önceki dönemde az sayıdaki Türk topluluğu ile bölgeye hâkim durumunda olan Rum topluluğu arasındaki coğrafî ve sosyal ilişkileri özetleyerek, alt tabaka durumundaki Rumcanın, Trabzon ağızlarının ses yapısını hangi yönlerden etkilediğini ele almıştır. Burada verilen bilgiye göre, bölgede Fatih'ten önce bir iki dillilik vardır ve bölgenin Türk ağızları coğrafî koşullar dolayısıyla Anadolu'nun iç bölgelerinde izole edilmiş olduğundan, Eski Anadolu Türkçesi ile olan bağlantıları da kesilmiştir. Paragrafın devamında iki dilliliğin getirdiği etkiler olarak ön seslerdeki tonsuz patlayıcı *k, t* seslerinin Of-Çaykara-Maçka-Vakfıkebir bölgelerindeki durumu, dudak benzeşmesi olayının görüntüsü ve yukarıdaki bölümde işaret edilen ek gruplarındaki *-I / -U* ses kutuplaşması üzerinde durulmuştur. Daha sonra Rumca'dan alıntı sözlerle ilgili olarak bunların Türkçede nasıl birer ses değişimine uğradıkları *Gelibolu, elemye, mekel / makal, talaz* vb. sözler örnek verilerek açıklanmıştır. Ön seste patlayıcı damak ünsüzü ve kendinden sonra kalın sıradan yer adlarında *k*'ların da *g*'ye dönüşümünü gösteren *Gelembe, Gerede, Göksun, Gördes* gibi yer adları sıralanıyor. Bunun *Kastamonu, Kayseri, Konya* gibi istisnaları olduğuna da işaret ediliyor. Yalnız Trabzon ve Rize'deki yer adlarında ön ses ünsüzleri olduğu gibi kaldığı için ünlülerin de kalın sırada yer aldığı belirtiliyor. *Kalant, kancı, kazret, Kavalar, Komanit* gibi. Sayın yazar bu bölümdeki açıklamalarında, söz konusu değişimleri hep L. Johanson'un kural kopya teorisine göre A ana dilinden yani Rumcadan, sonradan kabul edilen dile yani Türkçeye etki biçiminde bir entegrasyonla değerlendirmiştir. Burada ister istemez itiraza yönelen şöyle bir soru akla geliyor: Türkçe veya Anadolu ağızları bu alıntılarda kendi ses kurallarını hiç mi işletmemiştir? Bu mümkün müdür? Biz biliyoruz ki, yukarıda sıralanan örneklerde de görüldüğü üzere, Türk dili, özellikle Oğuzca, hangi dilden olursa olsun bütün alıntı kelimeleri az çok kendi dilinin ses yapısına ve özelliklerine uyarlayarak kabullenmiştir. Bazen de bu değişim *Aksaray* ve *Tahtakale* (< *taht-ı kal*'a) örneklerinde

Levent Şahverdi Arşivi

görüldüğü gibi anlam bilimi alanına giren yakıştırmalarla gerçekleşir. Burada Türkçe konuşan Ortodoks-Hristiyanların Türkçeleri bakımından elbette Rumcadan gelen bazı etkiler vardır. Ama Müslüman Oğuzların geliştirdiği ağızlarda Rumcadan alınmış yabancı sözlerin şekillenmesinde bile genel olarak Oğuzcadaki yapısal eğilimlerin etken olması doğaldır.

Daha sonra, Rumca konuşan halk arasındaki iki dilliliğin derecesi üzerinde duran yazar, Rumcadan Türkçeye dil değiştirme döneminde, Eski Anadolu Türkçesinin ses yapısında bir karışıklık doğması ihtimali üzerinde duruyor. Ancak, fetih sırasında burada çok az sayıda Türkçe konuşan halk olduğu için, Rumların dil değiştirme biçiminde bir sosyal zorunlulukla karşılaşmalarının devre dışı kalacağına işaret ediyor. Böylece, dil değiştirme yerine iki dillilik ve bundan kaynaklanan etki üzerinde duruyor. Dawkins'in görüşüne göre, Türkçenin Pontus Rumcası üzerindeki baskısına rağmen, Türkçenin Rumca üzerindeki etkisi, Türk ağızlarının Rumcadan gelen etkilerinden daha azdır. Türkçenin Rumcaya etkisi daha çok sözlük düzeyindedir. Yazar da Thomason ve Kaufman'ın dil değiştirme teorisine karşı, bölgedeki iki dilliğin egemen olduğu görüşünü benimseyerek bunun nedenlerini iki ana sebebe bağlamış; bu nedenleri çeşitli yönleri ile açıklamaya çalışmıştır.

İki dilliliğin B dili üzerinde koruyucu bir etkisi olmuş mudur (8.4.) sorusuna verdiği karşılıkta, Of-Çaykara, Maçka-Vakfıkebir ağızları gibi en eski özellikleri taşıyan ağızlarda, konuşmacılardan alınan bilgilere göre, iki dillilik hâlâ geçerlidir. Ancak, öyle anlaşılıyor ki, bu durum kuşaklar boyunca sürmemiştir. Başlıca nedeni de Çaykara'dan Kumyatak'a yapılan göçlerdir. Gerçi Çaykara ve Kumyatak bölgelerinde de Rumca konuşan halk vardır. Fakat aralarında çok ayırıcı özellikler bulunduğu için birbirlerini anlama güçlüğü ortaya çıkmakta, bu yüzden de Türkçe tercih edilmiş bulunmaktadır. Böylece, iki dilli bölgelerdeki gelişme basamağında, Türkçe arkaik özelikleri korumuş ve önem taşıyıcı olmuştur. Koruyucu etkinin asıl önemi coğrafî özelliklerden kaynaklanmıştır. Çaykara'da yalnız Türkçe değil, Rum ağzı da gelişme açısından çok arkaik bir evreyi temsil etmektedir.

2.7. ***Trabzon'un Türkleşme Tarihi-Bir Özet ve Deneme Taslağı*** başlığı taşıyan bölümde (9. Bölüm), yazar; İlk Türkler, Kıpçak unsurları, çeşitli Oğuz grupları ile Komnenoslar arasındaki çatışmalar, Akkoyunlular ve Dönmeler konuları üzerinde durarak bu konularla ilgili olay ve gelişmeleri ele almıştır. Yazara göre, Trabzon Krallığı ile Türk gruplar arasındaki ilk ilişki, Bizansın merkezini zaptedip Lâtin hâkimiyeti altına alan Grand Comnenoi'un 1204 yılında Trabzon'da kendisine bağlı bir hanedan kurmasından çok sonra değildir. M. Bilgin'in (1999, 58-71) verdiği bilgiye göre, Türkçe konuşan gruplar buraya

Levent Şahverdi Arşivi

oldukça erken gelmiş olabilirler. Bu konuda birçok iddia bulunmasına rağmen, modern toponiminin böyle hayalî bir yoruma bağlanması, şüphe götürür delillere dayanmaktadır. Bölgede Eski Anadolu Türkçesine dayanan gruplarla ilk ilişkinin XIII-XIV. yüzyıllardan öncesine götürülmesi olanaksızdır. Bu durum lenguistik verilerin ortaya koyduğu sonuçtur, denerek bölümün devamında, konu o dönem kronikçilerinin, kısmen arşiv belgelerinin ve modern tarihçilerin verilerine dayanarak Komnenon hanedanının kuruluşundan XVII. yüzyıla kadar uzanan dönemdeki Müslüman, Müslüman olmayan nüfus, Rumca konuşanlar Türkçe konuşanlar açısından ele alınmıştır.

2.7.1. Kıpçak Unsurları (9.1.1):

Doğu Karadeniz bölgesinde bir Kuman yerleşimi mümkün olabilmiştir. Ancak, yazarın birkaç kaynaktan aldığı bilgiye ve yaptığı ayrıntılı denebilecek açıklamalara göre, buraya sürekli ve toplu bir Kuman yerleşimi olmamıştır. Yalnız Gürcistan Kralı David Agmaşenebeli (1089–1125)'nin bir Kuman prensesi ile evlenmesinden ve evlenme yolu ile akrabalık ilişkilerinin Pontus Rum devletinden önce İstanbul'daki hanedanla devam etmesi dolayısıyla, Gürcistan Krallığınca Pontus bölgesine bir miktar Hristiyan Kuman askerleri yerleştirilmiştir. Kuman askerleri ile evlendirilmek üzere zaman zaman bu bölgeye Gürcistan prensesleri de gönderilmiştir. Kuman askerleri Hristiyan olmalarına rağmen orijinal Türk adlarını korumuşlardır. Bunu Maçka'da bulunan 1284 yılına ait tanıklar belgelediği gibi, daha sonraki kaynaklar da belgelemektedir. Ayrıca, Akkoyunlular içindeki bir kısım Kıpçakların da sonradan Tranzon'a göçmesi mümkündür.

Comnenoi Trabzon'da yeni merkezini kurduktan sonra, krallığı batıda Sinop'tan doğuda Batum'a kadar genişlemiştir. Anadolu Cengiz istilasına uğradıktan sonra, XIII. yüzyıl sonu XIV. yüzyıl başlarında, Trabzon yöresine çeşitli Türkmen gruplarının hücumu olmuştur. Daha sonra Çepniler devreye girmiştir.

Yazar, XIII-XIV. yüzyıllarda Trabzon Pontus devletine yapılan Çepni akınını:

1. 1277'de Sinop'un düşmesinden sonra, Çepnilerin Sinop ile Samsun arasındaki aktif etkinlikleri,

2. 1348'de Erzincan ve Bayburt emirleri ile birlikte bölgeye yaptıkları hücum,

3. 1380'de Pontus Devletinin karşı hücumu olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Gerçi F. Sümer, Trabzon'un doğusuna ve Rize'nin batısına yapılan Çepni göçünden söz etmekte ise de (Sümer 1992a), Bryer ve öteki kaynaklar,

Levent Şahverdi Arşivi

yukarıda belirtilen akın ve çatışmalar döneminde bir Çepni yerleşiminden söz etmemekte, Çepnilerin burada yalnız geçici yaz mevsimi oturumundan söz etmektedirler. Ayrıca, Trabzon ağızlarında Çepni ağzından gelmiş etkiler de göze çarpmıyor. Bölgedeki *Çepni nahiyesi* adı da Osmanlı döneminden sonra verilmiş bir addır.

2.7.2. Akkoyunlular (9.1.3.):

Trabzon Krallığının en yakın çevresindeki halk unsurunun öteki Türk boylarına oranla asıl Akkoyunlular olduğunu belirten yazar, Akkoyunlular ile Trabzon Krallığı arasındaki temas ve ilişkileri, önce hayvan otlatmak için yaylaklardan yararlanma daha sonra da Akkoyunlu hanedanı ile Trabzon Krallığı arasındaki evlilik ilişkileri ve bunların ortaya koyduğu çeşitli olaylar açısından değerlendirmiştir. Yazarın Pontus Krallığı ile Akkoyunlu Beyliği arasındaki ilişkilerin tarih ve bey adları vererek açıkladığı olaylar XIV. yüzyıl boyunca gelişen olay ve ilişkilerdir. Bu iki kesim arasındaki kültürel ve dil etkileşimi de XIV. yüzyıl sonuna ve XV. yüzyıl başına yani Timur istilâsına kadar sürmüş olmalıdır, diyor.

Trabzon'daki Türk unsurlarının varlığını ortaya koyan çok az sayıdaki kaynaklardan biri de kilise sicil defteridir. XIII-XV. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsayan bu defterde; Türkçe, Farsça, Arapça ve Moğolca kökenli şahıs adları yer almıştır. Kısmen bu durumu kısmen başka kaynakları dikkate alan Şükürov, Türkler ile Ortodoks Rumlar arasındaki kültürel etkileşimin önemli olduğuna işaret etmiştir. Şükürov bir de arşiv belgeleri ile daha başka bazı belgelere dayanarak bu erken çağda, Trabzon bölgesinde Müslüman Tacirlerin bulunduğuna, Türkçe konuşanlarla yine Türkçe konuşan Hristiyanların bulunduğuna dikkatimizi çekiyor.

Karşılıklı dil etkileşiminde, zorlayıcı birtakım etkiler ile Trabzon Krallığının ordusunda istihdam edilen Türk askerlerinin karşılıklı iletişimdeki aracılık etkileri yer almış olmalıdır. Trabzon bölgesine Akkoyunluların daha sonraki gelişleri üzerinde de duran yazar, bu gelişin Şah İsmail ile Akkoyunlular arasındaki harplerden sonra XVI. yüzyıl başlarında ve Yavuz Sultan Selim zamanında olduğunu bildiriyor. Bu dönemde gelen Akkoyunluların son kuşağı özellikle Sürmene-Yomra bölgesinde yerleşmiştir, diyor.

2.7.4. Bölümün bundan sonraki iki paragrafında (9.2.1, 2.2) Trabzon'un İkizdere ve Karadere vadisi ile bu vadiler çevresindeki yerlere Anadolu'nun iç kesiminden gelen Türk göçleri üzerinde durulmuş; ancak, bunların ağız yapılarının ne olduğu konusunda açıklayıcı bilgiler bulunmadığına işaret

Levent Şahverdi Arşivi

edilmiştir. Bu bölümün "Sürgünler" (9.3.) paragrafında, Trabzon'un Osmanlı fethinden sonraki İslamlaşma ve Türkleşme dönemi üzerinde, durulmuştur. Bu konuda yapılan bazı araştırmalara ve 1461-1583 tarihleri arasındaki vergi tahrir defterlerindeki kayıtlara dayanan bazı açıklamalar yapılarak, Türkleşmenin yöredeki yabancı unsurların İstanbul veya Balkanlara sürülerek yerlerine Balkanlardan veya başka bölgelerden getirilen Müslüman Türk unsurlarının yerleştirilmesi ile gerçekleştirildiğine işaret edilmiştir. Bundan sonraki paragrafta da (9.4.) yazar, yine bazı araştırmalarda ve arşiv belgelerinde yer alan bilgilere dayanarak "*Dönmeler*" yani din değiştirerek Müslüman olma konusunu işlemiş; bu nitelikteki halkın nerelerde yoğunlaştığını belirtmeye çalışmıştır.

Dokuzuncu bölümün "Türkleşme süreci ile ilgili sonuç notları" paragrafında (9.5.) yazar, Trabzondaki, İslamlaşma ve Türkleşme olayının düz bir çizgide yol almadığına, devreye iç göç, din değiştirme vb. daha başka etkilerin girdiğine ve dolayısıyla çok karmaşık bir durum gösterdiğine işaret etmiştir. Bu durumla ilgili açıklamalar sırasında, bazı istisnaların bulunduğunu, Türkçenin yaygınlaşmasının dine bağlı olduğunu, Of'tan Vakfıkebir'e kadar uzanan bölgedeki ağız yapısının bir süreklilik taşıdığını bu ağızların XIV. yüzyıldan beri kendi aslî özelliklerini koruduklarını, Sürmene ve Yomra bölgesine XVII-XVIII. yüzyıllarda Rize'den yapılan göçlerden önce burada da arkaik bir ağız yapısının bulunduğunu, arkaik ağız yapısının bütün bölgeye yayılışının XVI. yüzyıl sonlarından daha sonraya gitmediğini, bu ağızların, bölge dilinin alt tabakasını oluşturan hâkim dil durumundaki Rumcadan aldığı bazı temel yapı özellikleri ile XVII. yüzyılda dönmeler arasında iç bölgelerde nasıl yaygınlaştığını belirtmiştir.

2.8. Eserin 10. bölümü "Sonuç" bölümüdür. Bu bölümde yazar, eser boyunca yaptığı değerlendirmeleri kısaca okuyucunun dikkatine sunmaya çalışmıştır. Bu bağlamda ağızların ses bilgisi analizlerinin yapıldığı, Trabzon ağızlarının başlıca özelliklerinin ortaya konduğu, sınıflandırma için gerekli parametrelerin belirlendiği, ağızlardaki arkaizm veya yerlileşme diye adlandırdığı olayın bölgede bir alt tabaka oluşturan Rumcaya dayalı bir arkaizm olarak ele alındığı, Trabzon ve yöresi ağızlarındaki Eski Anadolu Türkçesine dayalı arkaizmin de bu ağızların XIII, XIV. yüzyıllarda Eski Anadolu Türkçesindeki gelişmelerden ayrılarak soyutlaşmış bir gelişmeye dayandığı belirtilmiştir.

Bu konuda verilen kısa ve toplayıcı öteki bilgiler de şunlardır:

Tarihî olaylar, Trabzon Rum Krallığı ile Akkoyunlular devletini oluşturan boylar arasındaki kültürel ilişkilerin XIV. yüzyılın ikinci yarısında

Levent Şahverdi Arşivi

başlamış olabileceği izlenimini veriyor. Belki de Trabzon Rum Krallığına Akko-yunluların yerleşmesi bu döneme rastlamıştır.

Ağızlardaki yenileşme (innovation), başlıca Rumcadan yapılan kabullere dayanır. Ancak, Rize'den Sürmene ve Yomra'ya yapılan göçler dolayısıyla bu bölgedeki bir miktar da Ermeni yerleşimi vardır. Biz, Trabzon ağızlarındaki çeşitli özelliklerin tartışmasını yaparken, şimdiki zaman kipinin Oğuz lehçesindeki durumu ve Türkçeye girmiş alıntı sözlerdeki ünlü gelişmesi konularında yeni bir görüş ileri sürdük.

Türkçenin bu bölgede nasıl yaygınlaştığı konusu da hâlâ açıklık kazanmış değildir. Osmanlı döneminde önce Akkoyunlular ile Rumca konuşan Rumlar arasındaki karşılıklı ilişkilerle gelişen Türkçenin aslında bir ağız özelliği taşıdığı hâlde, nasıl olup da bütün bölgeye yayılan bir genişlik kazandığı da belli değildir. Acaba bu dili yayan özel bir yer mi vardır? elbette bu da belirsizdir. Biz öyle sanıyoruz ki, oradaki eski arkaik dili konuşanlar bir din hocalığı görevi yüklendiler. Böylece ağızlar hem dönmeler hem de başka bölgelerden gelen Müslüman göçmenler arasında özel bir statü kazanarak karışıp kaynaşmayı kolaylaştırmıştır. Dil karışmasına ilişkin ayrıntılar, daha başka arşiv malzemeleri bulunup analiz edilmediği için tam olarak açıklanmamıştır. 1486 yılına ait tahrir defterleri ile XVI. yüzyıla ait bir defter de pek ayrıntılı değildir; Trabzon livasına bağlı yerlerin hepsi analizden geçirilmemiş, sakinlerinin adları verilmemiştir (yalnız Lowry'nin 1981 tarihli eseri istisnadır). Pek az sayıdaki bilim adamı da Rize'deki hangi yerleşim yerlerinin Hristiyanlara ait olduğunu gösteren analizler yapmıştır. Bunların dışında XVII. ve XVIII. yüzyıllara giren arşiv malzemesinin de eksik olması hem benim tarafımdan hem de başkaları tarafından ortaya atılan görüşlerin birer varsayım olarak katılmasına yol açmıştır.

2.9. Ne yazık ki, Trabzon ve yöresi ağızlarının yapısını daha iyi anlamamıza yardımcı olacak sayıda araştırmalar yapılmamıştır. Bu konuda ileri sürdüğümüz dilekler şunlardır:

a - *Sürmene* ve *Yomra* bölgelerinin demografik yapısı üzerine T'rok'yan tarafından verilen bilgilerin (1981) değerlendirmesi için bütün Sürmene-Yomra bölgesinde alan araştırması yapılması.

b - Doğu Karadeniz bölgesi için bütün eski yer ve boy adlarını içine alan bir onomastik projesinin başlatılması.

Çeşitli Türk lehçelerini, Kafkas, Kırım ve Ermeni dillerini bilenlerden uluslararası bir çalışma grubu oluşturulması. Bu grubun yer adları üzerinde yapacağı etimoloji ayırımları ile bu adların üzerinde hangi Türk boylarına ait olduğu anlaşılacak ve böylece bölgedeki en eski Türk yerleşimi aydınlatılabilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

c - Gerçek Çepni ağız özellikleri ile Trabzon ağzından alınan özelliklerin birbirinden ayrılabilmesi için Trabzon bölgesindeki Çepni ağzı üzerinde bir araştırma yapılması çok ilgi çekici olacaktır.

d - Türkiye'de ağızların bugün içinde bulunduğu durum da ele alınmalıdır. Modern yaşayış koşullarının, iletişim araçlarının ve özellikle TV'nin her evde sesini duyurduğu bu dönemde ve standart Türkçenin etkisi altında acaba ağızların yapısında ne gibi ses ve söz dizimi değişmeleri olmuştur? Eğer bu gelişme bir ikilik doğurmuşsa hem ağızlara, hem de yazı diline aşina olan kırsal bölge halkını, standart Türkçeyi kullanmaya zorlayan sebepler nelerdir? Bunlar üzerinde durulması.

Yazar burada, Doğu Karadeniz bölgesi dışında alan çalışması yapılmamış birçok bölgenin bulunduğunu, buralarda da bir alan çalışması yapılmasını, TDK'nin bir ağızlar atlası hazırlamayı plânladığını, Türkiye'de ağız araştırmaları yönteminin hayli ilerlediğini, Türkologlarca dilin tarihî gelişmesini tespit bakımından ağız araştırmalarının çok değerli bir kaynak olduğunun anlaşıldığını, TDK'nin alan çalışmalarını başlatmadan önce, son zamanlardaki gelişmiş araştırma yöntemlerinin öncülüğünü yapmak üzere bir grup oluşturmasını, Avrupa'da sosyo-lengüistik açısından verimli sonuçlar elde etmiş olan tarihî dialektoloji ile ilgili ölçülere uygun çalışmaların yapılmasını da birer dilek olarak ileri sürmüştür.

3. Yukarıda eserin içeriği konusunda verilen özetli açıklamalar sırasında belirtildiği üzere, bu eser, 1- Trabzon yöresi ağızlarının bugünkü fonolojik yapısını ortaya koymak, 2- bu ağızların ses yapısını eş zamanlı analizler dışında art zamanlı bir analizden de geçirerek tarihî dönemlerdeki gelişme süreçlerini belirlemek biçiminde iki temel amaca dayanmaktadır. Bu iki temel amaçtan birincisi yani Trabzon ve yöresi ağızlarının ses yapısı, eserin II. cildinde yer alan metinler ve I. cildinde yapılan eş zamanlı analizlerle çok sağlam bir biçimde ortaya konmuştur.

3.1. İkinci amaca gelince: Bir ağız bölgesinin tarihî gelişme süreçlerinin doğru olarak belirlenebilmesi, her şeyden önce, o döneme ait çok yönlü kaynak bilgilerin elde edilmesine ve bunların her yönüyle sağlıklı birer değerlendirmeden geçirilmesine bağlıdır. Sayın Brandemoen, özetleme sırasında belirtilen doğu ve batı kaynaklı birtakım araştırmalara başvurarak bu eserlerdeki bilgi ve yorumlardan yararlanmış; bu bilgi ve yorumların eksik kaldığı yerlerde de kendisi bazı tahmin ve yorumlar ileri sürmüştür. Değerlendirmeler sırasında haklı olarak batı kaynaklı bazı eserlerde, özellikle bunların Yunanlılar tarafından yazılmış olanlarında duygusallık egemen olduğu için, gerçeklerin tam olarak yansıtılmadığına, doğulu ve batılı bazı eserlerde fanatik görüşlerin de yer aldığına işaret etmiştir. Sayın Brandemoen'un

Levent Şahverdi Arşivi

kullandığı kaynaklara dayanarak, yer yer kendi yorum ve değerlendirmelerini de katarak Trabzon ve yöresi ağızlarının, tarihî dönemlerdeki etnik yapısı, iskân durumu, Türkleşme olayı ve dil tabakalaşması açısından ulaştığı sonuçlar şu noktalarda toplanabilir:

1- Trabzon ve yöresindeki Türkleşme hareketi, İstanbul'un Lâtinler tarafından işgalinden sonraya, yani 1204'te Trabzon'da Pontus Rum Krallığın kurulmasından sonraki tarihlere (XV. yüzyıl) rastlamaktadır. Bu durumun kanıtı, Türkçe adların yalnız XVI. yüzyıla ait az sayıda tahrir defterlerinde yer alması, daha önceki defter ve kaynaklarda bulunmaması, XV. yüzyıl sonlarına gelinceye kadar bu bölgede büyük ölçüde Türkçe konuşan grupların varlığına dair kayıtların yer almamasıdır. Bu nedenle bölgenin etnik yapısında alt tabaka olarak Rumlar ele alınmış, bunların yanında kısmen Ermeni ve Lazlar'a da yer verilmiştir.

2- Kaynaklardaki bilgi eksikliğine rağmen, eldeki metinlerin dil yapısı, bu bölgeye Türkçenin XIV. Yüzyıl başlarında girmiş ve bölge ağızlarının bu dönemde biçimlenmiş olduğunu göstermektedir.

3- Bu bölgeyle ve Trabzon Rum Krallığı ile ilişkisi söz konusu olan Kuman-Kıpçak boyları ile Çepniler, burada önce geçici olarak bulunmuşlardır. Kumanların Komnenos ordusunda görev alma dışında bir işlevleri yoktur. Bunlar için sürekli bir yerleşim söz konusu değildir. Çepni, Akkoyunlu gibi Türkmen boylarının bölgedeki yerleşimleri XV. XVI. yüzyıllardadır.

4- Doğu Karadeniz bölgesi ağızları çok arkaik özellikler taşımaktadır. Bu arkaik özelliklerin bir kısmı bir A alt tabakasını oluşturan Rumcadan (bir miktar da Ermeniceden) bir kısmı da bir B üst tabakası oluşturan Türkçeden (Eski Anadolu Türkçesinden) gelmektedir. Dolayısıyla bu ağızlarda iç içe girmiş bir iki dillilik özelliği vardır. Bu iç içe girmiş iki dillilik özelliği ya dil değiştirme yoluyla Rumca ve Ermenice Konuşanların kendi dillerindeki özellikleri Türkçeye empoze etmeleri yahut da Türkçe konuşanların birtakım dil özelliklerini komşuları durumundaki Rum ve Ermenilerden almalarıyla ortaya çıkmıştır. Ancak, yazara göre bu durum arşiv belgeleri ile tanıklanamamaktadır. Yazar, I. ciltteki fonolojik analizler bölümünde bazı özellikleri doğrudan doğruya Rumcaya bağlamıştır: Ön seste *k-, t-* gibi tonsuz ünsüzlerin bulunması, *ö/ü* ünsüzlerinin boğumlanma noktalarının geriye çekilerek kısmen kalınlaşması, ünlü uyumundaki bozulmalar, *9, ġ* ünsüzlerinin yanlarındaki ince ünlüleri kalınlaştırması, bir kısım *-U* grubu eklerinin *-I* grubuna geçişi vb.

3.2. Biz, Anadolu ağızları üzerinde de yayın yapmış ve bu yayınlarda bazı bölgelerin bugünkü ağız yapısının tarihî dönemlerle bağlantısı üzerinde durmuş bir kimse olarak, sayın Brandemoen'un Türkleşme ve Tarihî tabakalaşma konusunda yaptığı derinlemesine değerlendirmelerin, başvurduğu

Levent Şahverdi Arşivi

kaynaklardaki yetersiz bilgilere dayanmış veya bazı önemli noktaların dikkatten uzak kalmış olabileceği görüşünden hareket ederek, konuya bu yönüyle eğilme gereğini duyduk. Bu gereğin temel dayanağı, Bartın yöresi ağızları üzerine yaptığımız çalışmalar sırasında, tarihî kaynaklar ile vergi tahrir defterleri, mühimme defterleri, evkaf defterleri, vergi tapu sicilleri gibi çeşitli arşiv belgelerinin bize Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki Türk yerleşiminin XIV. yüzyıldan daha önceki dönemlere uzandığını gösteren kanıtlar vermiş; bölgenin ağız yapısının da bu bilgileri doğrulamış olmasıdır. Onun için doğu Karadeniz bölgesi ağızlarının oluşumunu, bölgede Pontus Rum Krallığının kuruluşu ile başlatmak doğru değildir. Bölgenin çok daha eski dönemlere inebilen tarihini de dikkate almak gerekmektedir.

Bilindiği üzere, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş topraklar, Milâttan çok önceki yüzyıllardan başlayarak tarih boyunca Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan pek çok Türk göçlerine veya yerleşimlerine sahne olduğu gibi, Roma-Bizans-Med ve Sasanî Devletleri arasındaki çeşitli savaşlar sırasında, ikinci bir geçiş yolu olarak Anadolu bölgesi de doğudan batıya uzanan birçok Türk kavim ve boylarının göçüne ve bunlardan bazılarının burada bir süre yerleşmelerine sahne olmuştur. Bu konuda ayrıntıya geçmeden sıralanacak isimler *Kimmerler, İskitler/Salarlar* daha sonraki yüzyıllarda Oğuzlardan önce *Hunlar, Avarlar, Onogurlar, Bulgarlar Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar*; Anadolu bölgesinde *Medler, Romalılar, Bizanslılar* vb.'dir. *Heredot Tarihî,* Ksenefon'un *Anabasis* adlı eseri, İbni B1b1'nin, *Selçuknâme*'si Berdzenişvili-Canasia'nın *Gürcistan Tarihî,* L. Rasony'nin,*Tarihte Türklük,* Gy. Némethi'in, *Tanrının Kırbacı Attilâ,* E. Cibbon'un, *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküş Tarihî VII,* Bizans II; Akdes Nimet Kurat'ın *Peçenek Tarihî*; Zeki Velidî Togan'ın *Genel Türk Tarihine Giriş* "*Sakalar*"; T. Mihako- T. Mariam-Lordhiponitz'in, *Trabzon'dan Abhazyaya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*; R. Rahmetî Arat'ın *İslam Ansiklopedisi'*ndeki *Kıpçak* maddesi; Ali Sevim'in, *Anadolu'nun Fethi; Selçuklular Dönemi;* İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü,*Osman Turan'ın, *Doğu Anadolu Türk Devletleri;* Mehmet Bilgin'in *Sürmene* gibi birçok tarih ve kültür eserleriyle bunlara eklenecek doğu ve batının öteki kaynak eserleri, ilk çağdan başlayıp Orta Çağda Selçuklular dönemini de içine alan devletlerde gerek Karadenizin kuzeyindeki bölgelerde gerek Anadolu ve özellikle kuzey-doğu Anadolu bölgesindeki olaylar ve yerleşimlerde ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bizim, bir makale çerçevesinde bu olayların ayrıntılarına girme olanağımız yoktur. Ancak, bu eserlerde verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Trabzon ve Doğu Karadeniz bölgesi ta ilk çağlardan başlayarak bir yandan Kırım ve Kafkas yolu ile, Karadenizin kuzeyinden gelen bir yandan da Anadolu'daki olaylar dolayısıyla Kuzey-doğu

Levent Şahverdi Arşivi

Anadolu'ya sığınan Türk kavimlerine mensup bazı topluluklar ile Türk olmayan öteki bazı toplulukların uğrak veya yerleşim merkezi olmuştur. Bu konuda Mehmet Bilgin'in "Doğu Karadeniz Bölgesinin Etnik Tarihî üzerine" başlıklı araştırma yazısı ile[5] Necati Demir'in yayımlanmak üzere hazır duruma getirdiği *Trabzon ve Yöresi Ağızları* adlı eserinin tarih ve etnik yapıyı içine alan *Giriş* bölümü önemli bilgiler vermektedir. Böylece, Karadeniz kuzeyindeki steplerde devlet kurmuş olan kavimlere mensup bazı toplulukların Kafkas ve Doğu Karadeniz bölgesindeki yerleşimlerde de yer aldıkları görülmektedir. Gerçi, bu bölgeye ilk ve orta çağlarda uğrak vermiş veya bir süre yerleşmiş olan, Türk boy ve kavimlerinden bir kısmının kendi kavim ve devlet varlıkları gibi, dilleri de zamanla tarihin silindiri altında ezilerek yok olmuştur. Ama bu eski kavimlerin uzantıları bugün varlığını kısmen sürdürmekte veya bize bölge ile ilgili önemli veriler sunmaktadır. Aslında, Doğu Karadeniz bölgesindeki yerleşimde, Trabzon'un eski çağlardan beri önemli bir ticaret merkezi olmasının da payı vardır. Öte yandan arazi yapısı dolayısıyla Doğu Karadeniz bölgesi ile Anadolu'nun iç bölgesi arasındaki geçiş zorluklarına rağmen, tarihî kaynaklar bu iki bölge arasındaki geçişlere olanak sağlayan çeşitli tarihî olaylara da yer vermişlerdir. Nitekim bugün bu bölgedeki dağ, dere, arazi, köy vb. yer adları, bu çok eski dönemlere kadar giden uğrak veya yerleşimlerin günümüze kadar uzanan kalıntılarıdır. İşte birkaç örnek: *Bulgar Dağları* ve *Canik Dağları* ile *Canik Beyleri* ve *Canik Sancağı* gibi adlar eski dönemlere giren ilişki ve yerleşimin tipik kalıntılarıdır. M. Bilgin, Doğu Karadeniz bölgesinin tarihî topografyasını incelerken elde ettiği verileri değerlendirerek *Hunar* (şimdiki Aktaş köyü/Pazar) *Nefsihundezler* (Hayrat), *Hundezhumrukkapan* (Hayrat), *Hundezarsenli* (Hayrat), *Hundeztapanos* (şimdiki Topraklı/Hayrat), *Hunut Dağı* (İspir), *Hunut Deresi* (İspir), *Hunut Nahiyesi* (İspir), *Hungimek Dağı* (Yusufeli-Kılıçkaya), *Hunzi* (Makrandoz/Kutlular köyünün bir mahallesi, Sürmene) gibi yerleşim yerleri Hun varlığını, Borçkadaki *Avana* (Araklıya bağlı *Avanos* şimdi *Yıldızlı*) köy adlarının da *Avar* varlığını gösterdiğine işaret ediyor (agm. s. 67). Yine Bilgin'e göre bu bölgede Macarların varlığına işaret edilen *Macara* (Şimdi Altın yayla /Torul), *Maçur* (Harmanözü/Bayburt), *Macaroğlu* (şimdi Çandırçalış/Giresun), *Macarlı deresi* (Yusufeli), günümüzde Macaristan'da yaşayan ve Kumanların iki önemli boyu olan *Kabar* ve *Kasarlar* ile *Kaliz* Türklerine ait yer adları da vardır. Murgul'da *Kabarcat Dağ* (bölge ve köy, şimdi *Kabaca*) günümüzde Macaristan'da yaşayan Kumanların Kabar boyu ile Kasarlara işaret etmektedir. Bölgede *Kasar* kök adı taşıyan aileler de vardır. Bir başka Türk boyu olan *Kalizlerle* ilgili olarak Sürmene-Köprübaşı'na bağlı

[5] *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (6-8 Kasım 1999), Trabzon 2000, s. 47-66.

Levent Şahverdi Arşivi

(şimdi Konuklu), Bayburt merkezine bağlı *Kliskayar* (şimdi Kabaçayır) gibi köyler göterilebilir (agm. S. 68–69). Daha sonra Bilgin, bölgede Peçenek'lerden, Guzlar'dan geçmiş birtakım yer adlarını ve bunların değerli Türkolog ve yeradları uzmanı L Rasony ile değerli Türkolog Gy. Németh tarafından yapılan açıklamalarına da yer vermiştir. Bu makalede daha epey örnek vardır. Ayrıca N. Demir de yukarıda adı geçen eserinin "Trabzon ve Yöresinin Etnik Yapısı" başlıklı 2. bölümünde, kuzey Türklüğü döneminden başlayarak bölgede yer alan Türk boy ve kavimlerinin varlığını, bıraktıklartı yer adlarını, bu konuda güvenilen birinci elden kaynaklara dayanarak açıklamalara bağlamıştır. Ayrıca, bölgede, çok eski Türk topluluklarından kalma birtakım aile ve köken adlarının bulunması da bu bağlantıyı tanıklamaktadır.

Bilindiği gibi yer adları, bir bölgenin etnik yapısının ve yerleşim tarihinin aydınlanmasında kullanılan önemli ipuçlarıdır. Bizim de kısaca bu açıklamalara yer vermemizin nedeni, bölgedeki tarihî gelişme ve tabakalaşma süreçlerinin yalnız eserde belirtilen Pontus Krallığı ve çeşitli Türkmen boylarının yerleşimi ile sınırlı olmayıp çok daha eski dönemlere uzandığını ve bu bölgeye Karadeniz kuzeyinden gelen yerleşimlerin de bulunduğunu göstermek içindir.

Karadenizin kuzeyinde yurt tutmuş, daha sonra başka kavimlerle karışıp erimiş ve zamanla dillerini de kaybetmiş olan bu Eski ve Orta Çağ dönemlerine giren çeşitli Türk topluluklarının Trabzon ve yöresi ağızlarının biçimlenmesinde ne dereceye kadar etkin olduklarını bugün kesin olarak söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak, Karadeniz kuzeyinde X-XIII. yüzyıllar arasında kavmî bir birlik olarak yurt tutmuş olan Kumanlar ile onların devamı niteliğindeki Kıpçakların Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri ile Anadolu'nun iç kesimlerine kadar uzanan göç ve yerleşimleri hakkında bilgilerimiz vardır. XIII. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu içinde kendini gösteren Selçuklu Bizans ilişkileri bakımından da Kuman-Kıpçak unsurları üzerinde durulabilir. Bizans kaynaklarında bu konuda geniş bilgi vardır.[6] Tarihî kaynaklar, 1204'ten sonra Trabzon ve yöresinde kurulan *Pontus Krallığı* döneminde, bu bölgedeki *Kuman-Kıpçak* yerleşimi ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir.[7] Brandemoen'un belirttiği gibi Pontus Krallığı döneminde, Kuman-Kıpçak unsurlarının yalnızca orduda kullanımı ile sınırlı kalınmamıştır. Aynı zamanda Rum kaynaklarının *Komnenon* diye adlandırdığı bu Kıpçak-Türk boylarının sürekli yerleşim alanı da olmuştur. Bu durum hem Orta ve Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili araştırmalarla hem yer

[6] Ayrıntı için R. Rahmeti Arat, agm., s.713'e bk.

[7] Nic. Gregoras ve Cantacuzen'den aktarılarak Paul Wittek, Menteşe Beyliği (Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1944), s. 1, 13; Z. Korkmaz, age., s. 53-54.

Levent Şahverdi Arşivi

adları ve aile adlarını tespit yoluyla ortaya konmuştur.[8] L. Rasony ve Gy. Németh'in Macaristan'daki Kuman yer adları konusunda yaptıkları araştırmaların ortaya koyduğu o bölge yer adları ile Doğu Karadeniz bölgesindeki yer adları arasındaki koşutluk da yabana atılacak kanıtlar değildir. L. Rasony'nin *Tarihte Türklük* adlı eserinde bu konu ile ilgili değerli bilgiler yer almaktadır.

3.3. Biz, bundan 38–40 yıl önce Bartın ağızları üzerindeki lehçe tabakalaşmasını incelerken bütün Orta ve Doğu Karadeniz bölgesinde olduğu gibi, Bartın ve yöresi ağızlarında da alt tabakayı Kıpçakça'nın oluşturduğunun, çeşitli arşiv kaynakları ile tarihî kaynakların verdiği bilgilerle doğrulandığını gördük.[9] Sayın meslektaşımızın yorucu uzun çalışmalarla ortaya koyduğu bu eser dolayısıyla, tarihî kaynaklara ve arşiv belgelerine uzanan araştırmaları incelediğimizde, Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında da Kuman-Kıpçak lehçelerinden gelme birtakım özelliklerin yer aldığına tanık olduk. Selçuklular döneminde Kastamonu ve yöresini elinde tutan Selçuklu emiri, Hüsamettin Emir Çoban'ın Deşt-i Kıpçak seferinden dönüşünde, pek çok ganimetle birlikte Kıpçak unsurlarını getirdiği de İbni Bmbm'de uzun boylu anlatılmıştır.[10] Kaldı ki, Kıpçakça'nın bölge ağızları üzerindeki etkisi ayrıca incelenmiş ve hangi özelliklerin bu ağızlara Kıpçak lehçesinden geçtiği özel araştırmalarla ortaya konmuştur.[11] Bu nedenle Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarını yalnız Rum, Ermeni, Oğuz ve Laz boyları ağızları ile sınırlamak doğru değildir. Bu noktada biz sayın meslektaşımızla aynı görüşü paylaşamıyor ve ondan ayrılıyoruz. Bu bölgenin ağız yapısını biçimlendiren ilk tabakayı oluşturan etnik unsur *Rumlar* ve dil de Rumca değil, *Kuman-Kıpçak* unsurlarıdır. Dolayısıyla sayın Brandemoen'un, o bölge ağızlarında çok arkaik bir özellik olarak alt tabakayı oluşturan Rumca'dan geldiğini kabul ettiği ön ses *k-, t-* sesleri ile Rumca'dan geçmiş olarak gösterdiği öteki arkaik özelliklerin hemen hepsi de doğrudan doğruya Kıpçak özellikleri veya zaman içinde Kıpçak-Oğuz karışımından oluşmuş özelliklerdir. Kıpçakçadan geçme özellikleri, *Codex Cumanicus*'un dil yapısı ortaya koyduğu gibi, öteki tarihî dönem Kıpçak eserleri ile günümüz Kıpçak koluna giren Kafkas bölgesindeki Karaçay, Balkar gibi lehçeler de ortaya koymaktadır.

---

[8] M. Bilgin; agm. s. 47-87.

[9] Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Korkmaz, age. s. 41-63.

[10] İbn-i Bmbm, *El-Evâmîrü'l-Alaiyye fi'l-Umuri'l-Alaiyye,* s. 300-310; Tıpkıbasım Adnan Erzi yay., TTK. Ankara 1956, s. 300-310; Salim Gökçe "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* Ondokuz Mayıs Üniversitesi yay., Samsun 1988, s. 477-484.

[11] bk. Necati Demir, "Zonguldak ve Yöresi Ağızlarında Kıpçakça Özellikler" *IV. Türk Dil Kurultayı Bildirileri* İzmir-Çeşme 2001. (baskıda)

Levent Şahverdi Arşivi

Ayrıca, Doğu Karadeniz bölgesi iskân tarihi bakımından XII-XIII. yüzyıllar Selçuklu döneminde bölgeyi çevreleyen *Danişmendliler, Çobanlar, Candaroğulları* ile ilgili olduğu gibi, Selçukluların yıkılmasından sonra kurulan Anadolu Beylikleri döneminde de Türkmenlerle iç içedir. XV. XVI. yüzyıllarda Akkoyunlularla olan siyasî ilişkiler dolayısıyla, sayın yazarın da belirttiği üzere, bölgeye *Bayındır, Çepni* vb. boyların yerleştiği de bilinmektedir. Bütün bu tarihî gelişmelerin ulaştığı sonuç, Trabzon ve yöresinin, daha 1204'te Trabzon Rum Krallığı kurulmadan önce, bir yandan Karadeniz kuzeyinden gelen Türk boyları bir yandan da Anadolu bölgesindeki Oğuz-Türkmen boyları tarafından iskân edilmiş olmasıdır. Coğrafyacı Dımeşki (öl. 1327) *Nuhbetü'd-Dehr fi-acâyibi'l-Berr ve'l-Bahr*[12] adlı eserinin 319. sayfasında; Sinop, Trabzon ve çevresini tanıtırken bu yörede konuşulan dilleri Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice olarak saymıştır. Eserde Rumca veya Helenceden söz edilmemiştir.[13]

3.3.2. B. Brandemoen'un araştırmasında bibliyografyaya alınmamış olan *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri* adlı eser incelendiğinde görülüyor ki, verilen bildiriler, Trabzon ve yöresini tarihî gelişmesi, coğrafî durumu, yer adları ve etnik yapısı bakımından eski kaynaklara ve alan araştırmasına dayanan bilgilerle aydınlatmaktadır. Bu araştırmalara, yine Trabzon'da yapılmış olan *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil ve Edebiyat Sempozyumu* (3-5 Mayıs 2001, I. Cilt: Tarih, 890 s., II. cilt : Dil ve Edebiyat, Trabzon 2001, 498 s.) adlı iki dolgun cildi de katabiliriz.

Şurasını da önemle belirtmek gerekir ki, Doğu Karadeniz bölgesinde yerleşmiş olan Kuman-Kıpçak boyları, Ortodoks-Hristiyanlardır. Ama dilleri Türkçedir. 1204'te Rum-Pontus Krallığının kurulması ile buraya elbette bir miktar Rum da gelmiştir. Ancak, bu krallığın kurulduğu dönemde, bölgede Kuman-Kıpçakların önemli bir yeri vardır. Türkmen Beylerine karşı açılan savaşlarda, Pontus Krallığı hep bu Ortodoks-Hristiyan Kuman-Kıpçak askerlerini kullanmıştır. Ticaret de Türklerin elindedir. Çeşitli yerlerden gelen tacirler, getirdikleri malları yörede yaşayan Hazar, Bulgar ve Peçenek Türklerinin ürettikleri mallarla değiştirmektedirler.[14]

3.3.3. İşaret edilmesi gereken önemli bir nokta da Trabzon Rum Krallığının kurulması ile buraya çok büyük sayıda Rum topluluğunun gelmemiş olduğudur. 1436–1438 yılları arasında Trabzon'u ziyaret eden İspanyol seyyahı Pero Tafur, şehir nüfusunun yaklaşık 4000 kişi olduğunu kaydetmiştir. A. Bryer

---

[12] Çev. A. F. Mekren, Kopenhagen 1874.

[13] Mahmut Ak, "İslam Coğrafyacılarına göre Trabzon" *Trabzon Tarihî Sempozyumu Bildirileri* (6-8 Kasım 1998), Trabzon 2000, s. 31 ve buradan aktarılarak, Necati Demir, age., s. 94.

[14] Osman Turan, *Doğu Anadolu ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 29-30.

Levent Şahverdi Arşivi

de bu nüfusun 4000 veya 5000 civarında olabileceği görüşündedir.[15] Necati Demir, ticaret hayatında ve kilise kayıtlarında Hristiyan Türklerin sayısının yüksekliği dikkate alınırsa, Rum nüfusunun 4000'den aşağı olduğu da söylenebilir, düşüncesindedir.[16] Hanefi Bostan not 15'te gösterilen bildirisinde, Trabzon bölgesindeki nüfus hareketlerini 1486–1583 yılları arasındaki çeşitli tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre şöyle değerlendirmiştir: 1486 tahrir defterlerindeki kayıtlarda toplam 2025 Müslüman 4476 Hristiyan nüfus yer almaktadır. Bu Hristiyan nüfusun 858'i Ermeni, 204'ü Cenevizli, 11'i Venedikli kalanı da Hristiyan-Ortodoks'tur (*agm.,* s. 158-160). 1583 tarihli sayımda ise, Müslüman sayısı hayli artmış 6083'e çıkmıştır. Hristiyan sayısı 4901'dir. Müslüman nüfus toplam nüfusun %55,38'ini Hristiyan nüfus %44,62'sini oluşturmaktadır.[17] Yukarıda agm'de toplam Müslüman nüfusu, sonradan iskân edilen 115 hanelik Yörük taifesi ile birlikte 1134 hane olarak verilmiştir (s. 175–176 başı). Nüfustaki bu değişim yapılan araştırmaların ortaya koyduğu üzere, 1461 yılındaki Osmanlı fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmet'in ve kendinden sonra gelen padişahların izledikleri İskan siyaseti ile ilgilidir. Bu siyaset dolayısıyla bölgeden dışarıya, söz gelişi Batı Trakya'ya Hristiyan sürgünleri yapıldığı gibi, dışarıdan bölgeye Müslüman nüfusu da getirilmiştir. Tarihî kaynaklar, Fatih'in Trabzon fethinden sonra Kral David'i aile ve akrabaları, ileri gelen yöneticiler ve zenginler ve bir kısım halkı da çoluk ve çocukları ile birlikte İstanbul'a sürdüğünü kaydederler.[18] Trabzon'dan sürülen gayri Müslimlere karşılık bir kısım Müslüman Türk de Trabzon'a sürülerek Hristiyanlardan boşaltılan yerlere yerleştirilmiştir.[19] Görülüyor ki, Trabzon'da fetihle birlikte hem dışa hem de içe dönük bir sürgün siyasetî izlenmiştir. Böylece fetih sırasında zaten 4000–5000 civarındaki Hıristiyan nüfusu daha da azalmıştır. Bu sürgünler ve kendi istekleri ile bölgeye yerleşen Müslüman Türkler kanalıyla, bölgenin Müslüman Türk nüfusu yukarıda belirtildiği gibi 1461–1583 yılları arasında hayli artmıştır. Bu artış oranı 1554 sayımı ile 1583

---

[15] *Travels and Adventures* (1435-1439), Malcolm Letts, London 1926, s. 131; buradan aktarılarak Hanefi Bostan, "*XV-XVI.* yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskân Hareketleri", *Trabzon Tarihî Sempozyumu Bildirileri*, s. 169.

[16] *age*., § 2.2.1.

[17] Hanefi Bostan. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*; Ankara TTK. Yay. 2002, s. 171 ve öt.

[18] Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l- Feth,* yay. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 110; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi* (1461-1583), İstanbul 1981, s. 5-6, buradan aktarılarak. Hanefî Bostan, agm., s. 169.

[19] M. Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nüma,* yayımlayanlar Faik Reşit Unat-Mehmet A. köymen III, Ankara 1957, s. 753; Aşık Paşaoğlu, *Tevarih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri;* yay. Nihat Atsız, İstanbul 1949, s. 208; H. Bostan, agm., s. 169.

Levent Şahverdi Arşivi

sayımı arasında %88 oranındadır[20] Görülüyor ki, hem fetihten önce hem de fetihten sonra, bölgede dilin alt yapısını etkileyecek oranda bir Rum nüfusu yoktur.

Aynı durum başka araştırıcılar tarafından da ortaya konmuştur. Bunlardan biri, kısmen Trabzon ve yöresini de içine alan ve Türk Tarih Kurumu tarafından tahrir defterleri üzerindeki derinlemesine araştırmalara dayanılarak yayımlanan *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları* adlı üç ciltlik eserdir. Bu eserin Bahaeddin Yediyıldız ve Ünal üstün tarafından fetihten önceki 1455 tarihli tahrir defterine dayanılarak hazırlanan I. cildinin üzerinde (TTK yay., Ankara 1992, 679 s.) "Sunuş" bölümünde, Bahaeddin Yediyıldız, araştırmanın ulaştığı genel sonucu şöyle dile getirmiştir.

"Yukarıdan beri çizmeye çalıştığımız bu kısa tablo, Ordu bölgesinde Türk fethinden itibaren Hristiyanların sayısının çok az olduğunu, hiçbir zaman %10 nispetini aşamadığını, birkaç istisna hariç, Müslümanlaşıp Türkleşmediklerini, Türk müsamahası sayesinde varlıklarını son yüzyıla kadar sürdürdüklerini, İmparatorluğun zayıflaması neticesinde dış güçlerin desteği ile nüfuslarını artırma ve bağımsız bir Pontus Devleti kurma hayallerinin hiçbir gerçeğe dayanmadığı için sonuç vermediğini ve neticede ülkeyi terk etmek zorunda kaldıklarını açıkça göstermektedir.

Bu tablonun, sadece derinliğine incelediğimiz Ordu bölgesi için değil henüz ciddî olarak incelenmemiş olan fakat bu incelemelere imkân verecek belgeleri arşivlerimizde mevcut bulunan bütün Karadeniz bölgesi, hatta bütün Türkiye için aynı olduğunu söylememiz mümkündür" (adı geçen eser, s. XXV).

3.4. Görülüyor ki burada sayın Brandemoen'un batı kaynaklı bazı araştırmalara dayanarak ortaya koyduğu sonuçlar ile yerli kaynaklara ve gerçek belgelere dayanan araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlar birbiriyle çelişmektedir. Gerçek durum yukarıda açıklanan biçimde olduğu hâlde, acaba bu farklı sonuç ve yanılgı nerden kaynaklanmaktadır? Sorusunu sormaktan kendimizi alamadık. Biz yanılgının iki temel nedeni olduğu düşüncesindeyiz: Bunlardan birincisi Trabzon ve yöresini ilgilendiren bütün yerli kaynakların ve arşiv belgelerinin tam olarak incelenmemiş olmasıdır. Batılılarca incelenen sınırlı sayıdaki belgelerin bir kısmında yazarın da belirttiği üzere kasıtlı bir tutumun egemen olmasıdır. İkincisi de eğer batılı kaynakların yerdiği bilgilerde bir yanıltmaca yoksa, tahrir defterlerinde ve çeşitli arşiv belgelerinde, nüfusun Türk / Rum diye etnik temelde bir ayırıma tabi tutulmadan yalnızca Müslüman / Hıristiyan biçiminde bir ayırımla gösterilmesinden ve bir kısım batılı araştırıcıların da Kuman-Kıpçak boylarını Hıristiyan olmaları dolayısıyla Rum

[20] Hanefi Bostan, agm., s. 175.

Levent Şahverdi Arşivi

halkı saymış olmalarından ileri gelmiş olmalıdır. Aynı yanılgıya sayın Brandemoen'un da kapıldığını düşünüyoruz. Oysa, bölgedeki Ortadoks-Hristiyanların önemli bir bölümünü Türkçe konuşan Kuman-Kıpçak boyları oluşturmaktadır.

Brandemoen, araştırmasının son bölümündeki değerlendirmede, Türkçe adları taşıyan Ortadoks-Hıristiyanlar dolayısıyla, kısaca Rus bilim adamı Rustam Shukurov'un tespitlerine de işaret etmiş ama onun bu değerlendirmesi üzerinde yeterince durma gereğini duymamıştır. Oysa, R. Shukurov, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar" başlıklı makalesinde[21] bu konuya Maçka'nın Vazelon manastırında bulunan kilise kayıtlarına, *chrysabulls* adı verilen Krallığa ait resmî belgeler kitabına ve öteki metinlere dayanarak ve şahıs adlarını temel alarak Türkçe konuşan Ortadoks-Hıristiyanların varlığını ortaya koymuştur. Bu tespitlerin ortaya koyduğu sonuçlar, yabana atılacak bilgiler değildir. R. Shukurov, tespit edilen Türkçe isimler arasında, Selçuklular dönemindeki isim alma geleneği uyarınca *Fahreddin Doğmuş, Seyfeddin Sabır, Şemseddin Oğuz* gibi eski Türk isimleri ile Arapçadan gelme isimlerin yan yana bulunduğunu, bunun daha sonraki yüzyıllarda ortadan kalktığını bildiriyor. R. Shukurov, doğu kökenli Türkçe adlar arasında *Gozalp* (<*Oğuzalp*), *Kounoukes* (<*Kınık+as* Rumca ek ile) gibi boy adlarından gelenler ile Türkçe adların Rumca meslek ve zanaat gösteren *–as* ekiyle genişletilmesinden oluşan *Tzakas (< ocak, ocakçı) Tzoukalas* (< Tk. *çukal* veya *çömlekçi*), *kalkanas* (< Tk. *Kalkan* veya *kalkancı* gibi adları da vermiştir (agm. S. 116). Shukurov, yukarıda gösterilen türden adların Yunanlılar tarafından doğu dillerinden *kalkan, çakal, ocak, furanci* (aslen Yun). Biçiminde yalın durumları ile alınıp Rumca eklerle genişletilerek Rumcalaştırıldığı görüşündedir. Trabzon Rum kaynaklarında benzer *pazariotes*(< *pazar* < Far. *Bazar*), Rumca *maitanın* (< Tk. *Meydan* <Far. *Maydan*) gibi yer adları da vardır.[22]

Shukurov'a göre bölgedeki doğu kökenli isimler iki ana gruba ayrılır. İlk gruptaki adlar, Hristiyanlıktaki ad alma ve vaftiz geleneği uyarınca Hristiyan adlar alıp soyadları doğu kökenli olanlardır. Bunlar zamanla asimile olarak Hristiyanlaşan Türklerdir. İkinci gruptakiler ise, komnenos tebaası oldukları hâlde Türk adlarını taşıyan ve Türkçe konuşan unsurlardır (agm. s. 110). Yazar sonuç alarak Komnenosların askerî faaliyetlerinin, Türkleri, Hristiyan olan bu bölgeye sızmaktan alıkoymadığını, Hristiyan Rum toplumunun içindeki Türk kültür unsurlarının zannedildiğinden çok daha fazla olduğunu, konuşma dilindeki Türkçe sözlerin bunun ilk kanıtı olduğunu, komnenos döneminin kaynaklarından çıkarılan doğu kökenli kelimelerin Rumcadaki Türk kökenli

[21] *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri,* s. 111–121.
[22] Ayrıntılı bilgi için agm. S. 117-121'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

ödünç kelimelerin ilk örnekleri olduğunu, ayrıca modern Yunancada Türkçeden ödünç alınan kelimelerin çoğunun Türk hâkimiyeti boyunca Türkleşme ve İslamlaşma sürecinin bir sonucu olmayıp doğrudan doğruya alt yapıyı temsil ettiğini (agm. s. 120) bildiriyor.

Shukurov'un yaptığı bu açıklamalar dışında öteki kaynaklara dayanarak yukarıda işaret ettiğimiz yer adları, iskân durumu, nüfus hareketleri gibi öteki hususlar da açıkça ortaya koymaktadır ki, Trabzon ve yöresinin ağız yapısında, oradaki Türkçe konuşan eski Türk boylarının önemli bir yeri vardır. Gerçi burada bir süre Pontus Rum Krallığının kurulmuş, bölgede Hristiyan Kıpçakların da yer almış olması, ister istemez Rumca ile Türkçe ve pek az oranda Ermenice ile Türkçe arasında bazı karşılıklı etkilerin yer almasına yol açmıştır. Hatta pek az da olsa yer yer Gürcü, Laz, Hemşin dillerinin etkisi de söz konusu olabilir. Ancak, biz bu etkilerin daha çok kelime alışverişi düzeyinde kaldığını, Türkçe sözlerin bazı Rumca eklerle genişletilmesine rağmen, bunun dilin temel yapı ve biçimlenmesine inemediğini düşünüyor ve görüyoruz. Öte yandan bu karşılıklı etkileşim yalnız Pontus bölgesinde değil, Anadolu'nun Rumlar ile Türkleri iç içe getiren öteki bölgelerinde de söz konusudur. Bu karşılıklı etkileşimde Türkçe Rumcadan ve pek az sayıda Ermeniceden de bazı kelimeler almıştır. Bu kelimeler söz varlığı bakımından Türkçeye girmiş yabancı sözlerin en alt tabakasını oluşturduğu hâlde, bunları kendi ses yapısının özellik ve işleyişine uydurarak Türkçeleştirmiştir.[23] Asla Türkçenin ses yapısını zorlayan bir etki söz konusu olmamıştır. Anadolu ağızlarındaki Rumca, Ermenice vb. yabancı sözler üzerinde araştırmalar yapmış olan A. Tietze de, Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasını yapan L. Karahan da bizim gibi, bu dönemlerdeki yabancı etkisinin hiçbir zaman dilin içyapısını zorlamadığını, ancak kelime alışverişi biçiminde olduğu görüşündedirler. Kaldı ki, Trabzon ve yöresi ağızlarında bulunan ve Rumcadan geçtiği söylenen bütün özellikler, Eski Türkçeden başlayarak Türk lehçelerinde görülebilen özelliklerdir. Türk dili tarihinde bunun örnekleri çoktur. Bu nedenle, sayın B. Brandemoen'un, Trabzon ve yöresi ağızlarının fonolojisinde alt yapıyı Rumcanın oluşturduğu görüşünü bir yana bırakarak Trabzon ve yöresi ağızlarının ses bilgisi alt tabakasını genellikle Kırım-Kıpçak Türkçesi ile daha eski yerleşim dönemlerinden gelen bazı kalıntıların oluşturduğunu düşünüyoruz. Bu ağızların alt ve üst tabakası ile bir bütün olarak da Kırım-Kıpçak boylarına ait dil özellikleri ile Eski Anadolu Türkçesinden gelme Oğuz-Türkmen boylarına ait dil özelliklerinin belki pek az oranda daha başka bazı

[23] Bu konudaki örnek ve açıklamalar için Z. Korkmaz "Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekler", *Türk Dili* s. 620, (Ağustos 2003), s. 118-127'ye bk.

Levent Şahverdi Arşivi

etkileri de içine alarak zamanla karışıp kaynaşan bir sentezden geçerek oluştuğu düşüncesindeyiz.

Anadolu'ya doğudan gelmiş 23 Oğuz-Türkmen boyunun ve buna karışan Kıpçak vb. öteki bazı Türk boylarının Türkleşmesinden sonra Türkler ile Rumların bir süre iç içe yaşama durumu aynı şekilde Anadolu'nun öteki bölgeleri için de söz konusudur. Ancak, buralarda da Türkçe Rumcadan sosyal yaşamla ilgili birtakım sözler aldığı hâlde, hiçbir zaman Rumca Türkçenin ses yapısını etkileyememiştir. Hele orta Anadolu'yu içine alan Kapadokya bölgesinde, Türk nüfusu içinde Rumlar dışında, tıpkı Trabzon bölgesinde olduğu gibi, bir miktar da Rumca bilmeyen ve Türkçe konuşan Ortadoks-Hristiyanlar vardır. Nitekim Ch. Texier, *Küçük Asya* (C. III. İstanbul 1340 / 1924) adlı eserinde *Ürgüp* şehrini anlatırken, buradaki Rumların İran ve Batı Anadolu kıyısındaki Rumlardan büsbütün başka olduğunu ve hiçbirinin Rumca bilmediğini, "hatta papazların bile bu lisanı ancak merasim-i diniyede kullandıklarını" kaydetmiştir.[24] Bu nedenle Nevşehir ve yöresinin Hristiyan sakinleri mübadeleye kadar olan dönemde hep Türkçe konuşmuşlardır. J. Eckmann'ın, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar"[25] adlı çalışması ile Nevşehirli papaz Georg'un Anadolu Hristiyanlarınca yararlanılmak üzere Yunancadan seçtiği metinleri 1815 yılında, o zamanki Nevşehir ağzı ile Türkçeye çevirip *Altınoluk* adıyla bastırmış olması[26] Ch. Texier'in yazdıklarını doğrulamaktadır. Bu gün Nevşehir'in yaşlıları, nine ve dedelerimiz ile ana ve babalarımız vaktiyle Nevşehir ve yöresinde oturan, Kurtuluş savaşından sonra da değiş-tokuş edilen Ortodoks-Hristiyanların Rumca bilmediklerini kendileri gibi Türkçe konuştuklarını söylerler. Sayın Brandemoen'un, Rumcanın Türkçeye empoze edilmesi yoluyla B dilinin yani Türkçenin yenileştirilmiş (innovation) bir varyantı olarak gösterdiği ve Yunanistan'da Yunanlılarca anlaşılmadığını belirttiği dil, her hâlde, Ortadoks-Hristiyanların Türkçesi olmalıdır. Hristiyanlığın, kilisenin ve biraz da Rumcanın etkisi altında bazı değişikliklere uğramış bir dili Yunanlıların anlamaması doğaldır. Çünkü bu dilin temeli Türkçedir.

B. Brandemoen'un Gy. Németh'in Batı Rumeli ağızlarının Trabzon ve yöresinden o bölgeye göçmen olarak giden halkın ağızlarına dayandığı görüşüne karşı çıkarak, bu benzerlik ve yakınlığı tıpkı Trabzon ve yöresi ağızlarında olduğu gibi izolasyona bağlayan görüşünün tartışması için Metin

[24] age., s. 72 ve buradan aktarılarak Z. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları,* 2. baskı. TDK., Ankara 1994 "Giriş" böl. s.5.

[25] *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi,*C. VIII / 1-2 (Ankara 1950), s. 165-200.

[26] Bk. Severien Salaville-Eugene Dalleggio, *Karamanlıdıka; Bibliographie Analytique douvrages en Langue Turque imprimes en caracteres Grecs I* (1584-1850); s. 167 ve öt.; *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* (Giriş) böl., s. 6.

Levent Şahverdi Arşivi

Karaörs'ün, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı"[27] konusundaki yazısı salık verilebilir. Sayın Karaörs her iki bölgenin ortak yer adları ve ağız yapısı üzerinde yaptığı karşılaştırmalarda Batı Trakya bölgesi ağızlarının da tıpkı Trabzon ve yöresi ağızlarında olduğu gibi Oğuz-Kıpçak özelliklerinin karışıp kaynaşmasından oluştuğu görüşüne ulaşmıştır.

Bu değerlendirme yazısı dolayısıyla yukarıda Trabzon ve yöresi ağızlarının fonolojik alt yapısı için dile getirdiğimiz hususlar, eğer değerli meslektaşımızın uzun ve yorucu çalışmalarının ürünü olan eserine bir katkı sağlarsa kendimizi kıvançlı sayacağız.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2002/II, (TDK yay., Ankara 2006), s. 67-104.

[27] *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri* s. 89–98.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKÇENİN BÜTÜNÜ İLE İLGİLİ YAZILAR

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DÜNYASI ve ORTAK YAZI DİLİ KONUSU

1. Hepimizin bildiği üzere Sovyet Rusya'daki cumhuriyetlerin dağılıp Bağımsız Devletler Topluluğu'nun oluşmasından sonra, Balkanalar'dan Çin'e ve Kore sınırlarına kadar uzanan Türk dünyasını birbirinden ayıran engeller kopmuş ve çok yönlü karşılıklı ilişkiler dönemi başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti ile Asya Türk cumhuriyetleri ve Rusya Federasyonu arasındaki siyasî, ticarî, sınaî ve kültürel anlaşmalar ile bu anlaşmaların gereği olarak başlatılan öğrenci, öğretmen, öğretim üyesi mübadelesi, kitap alışverişi, bazı üniversitelerde açılan bölüm ve ana bilim dalları, TRT'deki Avrasya ve diğer ortak TV yayınları, kurulmaya başlamış Türkçe Öğretim Merkezleri, Kültür Merkezleri; Özbek. Kazak. Kırgız, Tatar, Uygur vb. Lehçe kursları, ortak kollokyum ve toplantılarla bunlara eklenebilecek diğer ilişkiler en büyük etkisini dilde göstermekte ve *ortak yazı dili* konusunu gündeme getirmektedir.

Bu konunun bu gün hangi ölçülerle ele alınması gerektiği noktasına parmak basabilmek için, Türk dilinin doğu kolunun tarihî ve siyasî gelişme seyrini ve hâlen içinde bulunduğu durumu bir kaç cümle ile özetleyip hatırlatmakta yarar vardır.

2. En az 1200 yıllık bir geçmişi olan Türk yazı dili, bilindiği üzere Eski Türkçe devrinden başlayarak XIII. yüzyıla kadar zaman ve bölge ayrılıklarına rağmen, genellikle tek bir kol hâlinde yol almıştır. XIII. yüzyıldan sonraki coğrafî yayılmalar, siyasî, sosyal ve kültürel şartlara bağlı değişmelerle, o vakte kadar ortak yazı dili içinde yer alan lehçeler, birbirinden ayrı lehçe ve yazı dilleri hâlinde gelişerek, Türkçenin kollarım oluşturmaya başlamıştır. Bununla birlikte XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türk yazı dili genel çizgileri ile D o ğ u ve B a t ı T ü r k ç e l e r i hâlinde iki ana grup oluşturmuştur.[1] Bunlardan her birine bağlı lehçe ve yazı dillerinin kendi aralarında anlaşmayı engelleyen önemli ayrılıklar olmamıştır. Ancak XIX. yüzyılda Batı Türkistan'ın Ruslar, Doğu Türkistan'ın Çinliler tarafından işgali ile başlayan siyasî değişme ve gelişmelere bağlı olarak, Türk boylarının dilleri de yavaş yavaş edebî diller hâline getirilme sürecine sokulmuştur. Özellikle Sovyet Rusya'da 1917 Bolşevik ihtilâli'nden sonra kendini gösteren politik düzenlemelerle Türk boylarının konuşma dilleri Tatarca, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmence ve Yeni Uygurca gibi adlarla sun'î birer yazı diline dönüştürülmüştür. Ayrıca bu yazı

[1] Türk lehçelerinin tarihî gelişmesi ve sınıflanması hakkında geniş bilgi için bk. R. Rahmeti ARAT, "Türk Milletinin Dili" *Türk Dünyası El Kitabı.* C. II. Türk Kültürün Araştırma Enstitüsü yay., Ankara 1992, s. 50-68; R. Rahmeti ARAT - Ahmet TEMİR. "Türk Şivelerinin Tasnifi", göst. e. s. 224-247; Muharrem ERGİN. Doğu Türkçesi (Çağatayca). göst e. s. 211.

Levent Şahverdi Arşivi

dilleri alfabelerindeki bazı çalkalanma hareketlerinden sonra[2] Kiril alfabesi temelinde birbirinden farklı birer alfabeye de bağlanmıştır.

Böylece, Türk dilinin doğu kolu bu zorlama ölçülerle birbirinden ayrılmış ve Rus dili Türkçenin yerini alan resmî dil, yani ortak yazı dili hâline getirilmiştir.

Sonuç olarak. bu dönemi, Türk boyları arasındaki kültür bağlarını koparma hedefi güden ve Türk dilinin tabiî gelişmesinden kaynaklanmayan sun'î bir parçalanma dönemi olarak kabul etmek gerekir. Sun'î bir parçalanmadır, dedik; çünkü, gerçekte, Batı Türkçesine bağlı lehçeler arasında olduğu gibi Doğu Türkçesine bağlı lehçeler arasındaki anlaşılabilirlik oranı da çok yüksektir.

3. Bugün çağdaş dünyadaki makas değiştiren hızlı gelişmelerle, Asya Türk dünyasının başlattığı yeniden yapılanmaya bağlı değişmeler sözlerimizin baş kısmında da işaret ettiğimiz üzere, doğal olarak Türk dünyasında ortak yazı dili konusunu önümüze getirmiş bulunmaktadır. Çünkü dil, kültür birlik ve bütünleşmesinin temel öğesi ve perçinleyicisidir. O hâlde, şimdi burada üzerine parmak basılacak olan husus, *sun'î* yollarla birbirinden ayrılmış olan Türk yazı dilinin yeniden ortak bir temelde birleştirilip birleştirilemeyeceği hususudur,

Aslında Türk dünyasındaki ortak yazı dili konusu yeni değildir. Kırımlı İ s m a i l G a s p ı r a l ı (doğ, 1851)'nın *Bahçesaray* 'da çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde 1883 yılından başlayarak ortaya attığı ve savunduğu konudur, G a s p ı r a l ı, Türk dünyasının ilerleyebilmesi için *'Dilde, fikirde, işte birlik'* sloganı ile İstanbul Türkçesine yakın bir ortak yazı dili kurulmasını şart koşuyordu,[3] Bizde 1880 -1900 yı1ları arasında Ş e m s e d d i n S a m i, N e c i p As ı m, M e h m e t E m i n (Yurdakul) gibi Türkçüler de Türk dünyasında dil ve kültür birliği konusunu savunmuşlardır. Ş e m s e d d i n S a m i *Kamus-ı Türkî*'nin ön sözünde (1397 / 1910), Batı ve Doğu Türk lehçeleri arasındaki birliğe işaret ederek. Türk dünyasındaki dil birliğini savunmuştur.[4]

Her ne kadar İ s m a i l G a s p ı r a l ı'nın görüşü o günün şartları içinde bazı bilim adamlarınca, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir düşünce olarak değerlendirilmiş ise de, artık günümüzde o günkü şartlar ortadan kalkmış ve

---

[2] Türk dünyasındaki alfabe değişiklikleri için bk. Ahmet Bican ERCİLASUN. Bugünkü Türk Alfabeleri. C. I - II, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1977; Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (18-20 Kasım 1991), İst. 1992 (s. 14-19. Nadir DEVLET'in konuşması); Hasan EREN. "Dilde Birlik, Yazıda Birlik", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yay., Ankara 1991. s. 3-10; Zeynep KORKMAZ. "Türk Dili ve Arap Alfabesi", göst e. s. 11-19; Bilal N. ŞİMŞİR, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe*. AKDTYK Türk Dil Kurumu yay. , Ankara 1991.

[3] *"Tevhid-i Lisan Geliyor", Tercüman Gazetesi*, No: 47, s. 23 (20 Kasım 1909) ve diğer sayılar.

[4] Bk. *Kamus-ı Türkî*, İst. 1312, s. 2 ve öt.; *Temel Türkçe Sözlük* (Şemseddin Sami, sadeleştirilmiş ve genişletilmiş *Kamus-ı Türkî*), *Tercüman* gazetesi yay., C. 1. s. 12 ve öt.

Levent Şahverdi Arşivi

durum değişmiştir. Türk dünyasının geçirmekte olduğu yeniden şekillenme süreci, çağın şartlarına ve karşılıklı ilişkilerin gerçeklerine ayak uydurabilme zorunluğu ve içinde bulunduğumuz elverişli ortam, ister istemez bu konuya eğilmemizi gerekli kılıyor.

4. Türkiye Cumhuriyeti ile Asya Türk cumhuriyetleri arasındaki kültür bütünleşmesini besleyip geliştirecek ortak bir yazı dili yaratmanın mümkün olup olamayacağı konusu son 9-10 aydan beri bilimsel toplantılarda iki kez tartışmaya açılmış bulunuyor.[5] Bu görüşme ve tartışmalar sırasında genellikle iki alternatif karşı karşıya gelmiştir. Bunlardan biri sun'î olarak ortak bir yazı dili yaratmanın taşıdığı büyük güçlükler dolayısıyla, konuyu karşılıklı etkileşmelerin ve zaman içindeki gelişmelerin tabiî seyrine bırakmak. Diğeri de yönlendirici bilimsel ve pratik tedbirlere başvurarak Türk dünyasının daha kısa bir zamanda ortak bir yazı diline ulaşmasını sağlamak. Ancak. aradan geçen 8-10 aylık kısa bir süre içinde bile, Türkiye Cumhuriyeti ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki resmî özel karşılıklı ilişki ve etkileşme temposu ve bunun gerekli kıldığı pratik tedbirler hayli yoğunlaşmıştır. Politika, eğitim, ekonomi, ticaret, turizm vb. dil dışı şartların tabiî bir sonucu olarak da artık dünyadaki bütün Türk cumhuriyetlerinin ve topluluklarının ortak bir yazı dilinde birleşmeleri gerektiği görüşü, resmi devlet makamlarından başlayarak ağırlık kazanmış ve benimsenmiş bulunuyor. İşte konunun buraya yeniden getiriliş nedeni de budur.'

Şimdi burada Türk Dil Kongresi'nin üyeleri olarak bize düşen görev, konunun yönlendirici, sağlıklı yol alıcı ve hızlandırıcı bilimsel tedbirleri üzerinde durmaktır. Eğer Türk dilinin Xl.-XIII. yüzyıllar arasında Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine doğru yol alırken geçirdiği ve *olga bolga dili* diye adlandırılan karışık dönemi[6] ile Dil İnkılâbı'nın 1932–1935 yılları arasındaki uygulamalarında kendini gösteren bir kısım karışıklıklar[7] göz önünde bulundurulursa, yönlendirici bilimsel çalışmaların önemi çok daha iyi kavranır sanıyoruz.

5. Yalnız unutmamak gerekir ki, Türkçenin, başlangıcından bu güne kadar birbirine yakın veya uzak bölgelerde, farklı siyasi, sosyal kültürel şartlara bağlı tarihî gelişme seyri izlemiş olması, bu gün karşımıza ortak yazı dili konusunda bazı, önemli sorunlar çıkarmaktadır. Özellikle Doğu ve Batı

---

[5] Bk. *Birleşik Devletler Topluluğunda Türkçe,* TÖMER *Dil Dergisi*, S. 4, Ocak 1992; *Orta* Asya'da Türkçe Semineri, AÜ. Türkçe Öğretim Merkezi, (3-4 Mart 1992, TÖMER *Dil Dergisi.* S. 5, (Mayıs 1992). s. 7-69; Sürekli Türk Dili Kurultayı, Kültür Bak. . 4-8 Mayıs 1992.

[6] Bu konuda bk. Zeynep KORKMAZ. Sadrü'd-din Şeyhoğlu, Marzuban-name Tercümesi. İnceleme-Metin-Sözlük, Tıpkıbasım. AÜ. DTCF yay. . Ankara 1973, s, 16-24; karışık dilli eserler sorunu.

[7] Osman Fikri SERTKAYA. "Atatürk'ün Dil Politikası I - II - III" *Yaşayan Türkçemiz*, *Tercüman* yay. C. 1, İstanbul 1980, s. 11-15.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkçeleri arasındaki ses bilgisi, şekil bilgisi ve kelime hazinesindeki birtakım ayrılıkların hangi ölçülerle giderilebileceği, ilk bakışta konunun ana düğüm noktasını oluşturmaktadır. Söz gelişi: TT. *göz* Özb., Kaz. *köz;* TT. *girmek*, Özb., Kaz:-,Kırg., Başk. *kirmek*; TT. *durdurmak*, Özb. *turkuzmak* TT. *varan*, Özb. *bargan*; TT. *geliyorum*, Az. *gelirem*, Bşk. *kilemin*, Kaz. *kilemin*; TT. *gideceğim*, Kaz. *bargalıyatımın*; TT. *gelmeden*, Tat. *kilmiçe*, TT. *iyi misiniz*? Kırg. *cakşısıñıbı?*; TT. *eziyet çekmek*, Uyg. *mehnetkeş*; TT. *almalıyım*, Trkm. *almalıdırın*; TT. *gelmişim*, Uyg. *keliptimen* vb. Bu örnekler daha da artırılabilir. Ama buna karşılık Türk Dilinin yapı ve işleyişindeki düzenlilik ve sistemlilik ile Türk boylarının kültür değerlerinden dile aktarılan ortak öze11ikler de bu birleşmeyi kolaylaştırıcı unsurlardır. Bu bakımdan ortak yazı dili konusunda izlenecek yöntem fevkalade önemlidir.

Bizce, konuya bilimsel ölçülerle yaklaşıldığında ele alınması ve işlenmesi gereken hususlar başlıca şu noktalarda özetlenebilir:

a- Türk topluluk ve cumhuriyetlerinde *Lâtin alfabesi* temelinde ortak bir alfabenin geçerli kılınması.

18- 20 Kasım 1991 tarihleri arasında İstanbul'da Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nce düzenlenen Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu ile Ankara'da Kültür Bakanlığınca düzenlenen 4–8 Mayıs 1992 tarihleri arasındaki Sürekli Türk Dili Kurultayı'nda, çağdaş ihtiyaçlara dayanan gerekçelerle alınan tavsiye kararları, tespit edilen esaslar ve bazı Türk Cumhuriyetlerinde Lâtin alfabesinin kabulüne resmen karar verilmiş olması, bu yöndeki başarılı bir gelişmedir. Diğer cumhuriyetlerin de bu problemi çözerek, aralarında alfabe birliğini sağlayacakları inancındayız.

Türk dünyasındaki alfabe birliği hem Birleşmiş Milletlerce kabul edilmiş bulunan Türk cumhuriyetlerinin bu topluluk içindeki durumları hem de Batı ile olan çağdaş gelişmelere koşut ilişkileri açısından büyük önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler toplantılarında iki yüz milyona yakın Türk dünyasını temsil edecek olanlar, öncelikle ortak bir alfabelerinin varlığından söz edebilmelidirler.

b- Bütün Türk cumhuriyet ve topluluklarında ortak yazı dili bilincinin oluşturulması ve gerekli ortamın hazırlanması. Dil tarihimizde bu noktanın ne kadar önemli olduğunu gösteren örneklerimiz vardır. *Osmanlı İmparatorluğu*'nda dilin Türkçe yanının çok geri planlara itilmesi ve karma bir dil durumundaki Osmanlıca temelinde yol alması işte böyle bir bilincin eksikliğinden kaynaklanmıştır. *Tanzimat* devrinde başlayan uyanış ve dildeki sadeleşme hareketinin *Edebiyat* ve *Cumhuriyet* devirlerinde "dilde Türkçeleşme" hareketine dönüşmesi, başarısını "millî dil anlayışı"na borçludur. Bu nedenle Asya cumhuriyetlerinde de şimdiye kadar ortak yazı dili görevini

Levent Şahverdi Arşivi

yapmış olan Rusçanın yerine yine tarihî devirlerde olduğu gibi, Ortak Türkçeyi hâkim kılma ilkesi benimsenmeli. Bu ilkeyi bilinçlendirecek tedbirler alınmalıdır.

c- Ortak yazı diline temel oluşturmak üzere işlenmiş ve ge1işmiş bir yazı dilinin benimsenmesi ve zaman içinde diğer Türk lehçelerinden alınacak ek ve kelime malzemesi ile daha da zenginleştirilmesi.

İstanbul'daki Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu'nda ve Ankara'daki Sürekli Türk Dili Kurultayı'nda yapılan temas ve görüşmeler sırasında Asya Türk cumhuriyetlerinden gelen bazı sayın meslektaşlarımız, İstanbul'un Türk dünyası için çok önemli bir kültür merkezi olduğunu dikkate alarak İstanbul Türkçesi temelinde bir ortak yazı diline dayanılmasının uygun olacağı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Türkiye Türkçesinin çok işlenmiş ve incelmiş bir dil olması ve taşıdığı nitelikler dolayısıyla bu görüş kolayca benimsenebilir. Hatta daha bu günden, Asya Türk cumhuriyetlerinden gelen yazışma metinlerinde ve karşılıklı konuşmalarda *vazife* yerine *görev. beli* yerine *evet, resmî habarlama* yerine *bildirme, mâruza* yerine *tebliğ, tapmak* yerine *bulmak, şâhit* yerine *tanık, tanış olmak* yerine *tanımak* gibi kelimelerin geçmiş olması bu uyum sürecine girilmiş olduğuna işaret ediyor. Ancak. burada ortak bir Türkçede birleşip bütünleşme açısından, üzerinde durulacak önemli ve hassas noktalar bulunduğunu da belirtmeliyiz. Çünkü Türkiye Türkçesi ile Doğu Türk lehçeleri arasında birleşen noktalar dışında ses bilgisi. şekil bilgisi kelime hazinesi ve buna bağlı olarak birtakım anlam bilimi ayrılıkları vardır. Gerçi. işlenmiş bir yazı dilini temel almak, ortak dile doğru uzanırken Türk lehçeleri arasındaki ses bilgisi ayrılıklarının doğurabileceği karışıklıkları kolayca önleyebilecektir. Ancak. öteki güçlüklerin yenilebilmesi ve zamanla zorlamasız en elverişli bir bütünleşmeye ulaşılabilmesi için karma bilim heyetleri ile yapılacak yönlendirici çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu ça1ışmaları da başlıca şu noktalarda özetleyebiliriz:

1- Karşılıklı anlaşmada ve ortak dilde kelime hazinesindeki zenginlik büyük önem taşıdığından, işe kelime hazinesinden başlamak uygun olur görüşündeyiz. Bu maksatla Doğu ve Batı Türkçelerinde aynı kökten gelen ortak Türkçe kelimeler ile ortak Arapça ve Farsça kelimeleri içine alan pratik ve bilimsel amaçlı sözlükler hazırlanmalıdır. Buna ortak bir kökten gelmemekle birlikte lehçeler arasında anlaşılırlığı bulunan diğer Türkçe kelimeler de eklenmelidir. Dilimize dil devriminden sonra eski yazılı kaynaklardan aktarılmış, halk ağızlarından alınmış veya türetme yolu ile girmiş bulunan güzel kelimelerimiz vardır: *durum* (vaziyet), *dönem* (devre), *geçim* (maişet). *olurum* (celse). *oncülük* (rehberlik). *savunma* (müdafaa), *sorumluluk* (mes'uliyet), *sürüm* (sarfiyat). *yakıt* (makrukat), *akaryakıt, dolmuş, gecekondu!, kaptıkaçtı,*

Levent Şahverdi Arşivi

yankı (aksiseda), *yön* (cihet). *yönelmek* (teveccüh etmek), *uyarmak* (ihtar etmek) gibi. Bu kelimelerin de korunması ve lehçeler arasında yaygınlaştırılması uygun olur. Ne var ki *yapıt* (eser), *düşün* (fikir), *ekin* (kültür), *tinsel* (ruhî) gibi türetme değil uydurma niteliği taşıyan kelimeler bunun dışında tutulmalıdır.

Bu noktada, dil devrimi ile alınan yeni kelimelerin, Türkiye Türkçesi ile öteki Türk lehçelerini birbirinden uzaklaştırdığı yolunda bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bizce, türetme yolu ile dile geçen kelimelerin sayısı azdır. Bunlar anlaşılabilme bakımından öteki lehçelere, Arapça, Farsça ve Batı dillerindeki karşılıklarından daha yakındır. Kaldı ki, Türkiye Türkçesine dil devrimi ile giren yeni kelimelerin çoğu ya halk ağızlarından veya yazılı eski kaynaklardan alınmıştır. Bu bakımdan dil devrimi bazı istisnalar dışında, genellikle Türkiye Türkçesi ile öteki lehçeleri yer yer birbirine daha çok yaklaştıran bir nitelik taşımaktadır.

2- Ayrıca, Türkiye Türkçesinde kullanılıp diğer lehçelerde kullanılmayan, buna karşılık diğer lehçelerde kullanılıp, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelime kadrosuna yer veren sözlükler de hazırlanmalıdır.

3- Ortak kelimelerdeki lehçeden lehçeye değişen ses yapısı ayrılıkları, temel alınan yazı dili standardına göre normalleştirilmelidir: TT. *Belki,* Az. *belke,* Kırg. *belkim,* TT. *mevlit* Az. *mövlüd,* Kırg. *mavlut,* Özb. *mevlüd* gibi.

4- Türkçenin bütününü içine alacak şekilde eş ve zıt anlamlı kelimeler sözlüğü ile deyimler sözlükleri hazırlanmalıdır. Aynı kavramı karşılayan ancak, başka başka köklerden kurulmuş olan şekiller, yeni türetmeler için geniş imkanlar hazırlayabilecektir: TT. *bencil,* Başk. *minlikli kişi,* (< *benlikli kişi*), Kırg. *özümcil* gibi.

Kelime hazinesinde anlam bilimi (semantique) açısından lehçeler arasında yer yer ayrılıklar göze çarpar. Söz gelişi TT. *danışmak* "istişare etmek, fikir alışverişi yapmak", Az. *konuşmak*; TT. *düşmek* "düşmek, yıkılmak. İtibarını kaybetmek", Az. *tüşmek* "inmek", TT. *subay* "ordu mensubu", Az. *bekaî kimse*, TT. *pul* "posta pulu, damga pulu", Az. *para* anlamlarındadır. Bu gibi anlam ayrılıkları da zamanla ortak dilde etkisini gösterecek. belki yeni kullanılış farklarına yol açabilecektir.

5- Söz dağarcığı ile ilgili olarak eğitimde çocukların ve gençlerin söz varlığını artırıcı tedbirler alınmalı, her öğretim seviyesi için öğrenilmesi gereken kavram ve kelime sayısı tespit edilerek öğrenci sözlükleri hazırlanmalıdır. Kelime öğrenilmesinde güzel şiir ve nesir parçalarından yararlanmanın da payı unutulmamalıdır.

6- Sözlükler hazırlanırken Türkiye Türkçesine Batı dillerinden, Türk cumhuriyetlerine Rusçadan geçmiş kelime ve terimlere ortak karşılıklar aranmalıdır. Bu yöndeki çalışmalarda, birkaç lehçe arasında ortaklık gösteren

Levent Şahverdi Arşivi

kelimelerden de yararlanılabilir. Söz gelişi TT. *demagoji* Az., Başk. *demagogiya* (Rus.) Kaz. *köpirmelik* Kır. *Akçılanûçuluk, kerçektôçülük,* Uyg. *setişlik* vb. Bu karşılıklara bakarak belki ortaklaşa bir yakın türetme ile *gerçeksizcilik, gerçekdeğilcilik,* gibi bir yeni karşılıkta karar kılınabilir. Burada belirtmek istediğimiz husus, lehçelerdeki çeşitli Türkçe karşılıkların, ortak şeklin bulunmasında kolayca ilham kaynağı olabileceğidir.

7- Bir diğer önemli nokta, pratik ve bilimsel amaçlı lehçe gramerleri ile karşılaştırmalı gramerlerin hazırlanması ve bunlara metin bölümlerinin eklenmesidir.[8]

8- Her Türk lehçesi için antolojiler hazırlanmalı, önemli edebî metinler karşılıklı olarak diğer Türk lehçelerine aktarılmalı ve okul kitaplarında bunlara belirli bir oranda yer verilmelidir.

9- Asya Türk cumhuriyetlerinde şimdiye kadar resmî dilin Rusça oluşu Türkçeye dayalı resmî yazışmalar dilinin oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle bu cumhuriyetler için bir resmî yazışmalar kitabının hazırlanması yararlı olacaktır.

10- Bütün Türk topluluklarına seslenen ortak bir gazete veya derginin çıkarılması da tavsiyeye değer.

11- Üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri de Türk Cumhuriyetleri arasında ve ortak dilde terim birliğinin sağlanmasıdır. Bu konuda, terim yapma yolları ile ilgili ortak ilkeler tespit edilmeli, önce dil öğretimine temel olacak gramer ve dil bilimi terimlerinden başlanmak Üzere Türk dilinin (daha doğrusu ortak dilin) ortak terimleri yapılmalıdır. Bize Batı dillerinden, Türk cumhuriyetlerine Rusçadan geçen veya kendi lehçelerinde kurulan birbirinden farklı terimlere ortak karşılıklar bulunmalıdır. Bizce, terim yapma işi öncelikle ilk ve orta öğretim düzeyinde ele alınmalı ve yapılacak terimler okul kitaplarına girmelidir.

Yukarıda belirtmeye çalıştığımız hususlar, Türk dünyasında çağdaş dünya şartlarına ayak uydurabilmek için ortak yazı dili oluşturabilme konusundaki bilimsel tekliflerdir. Oysa, konunun bir de cumhuriyetten cumhuriyete değişen siyasal yönü ile bu cumhuriyet ve topluluklardaki sosyal yapının böyle bir değişime hazırlıklı olup olmadığı durumu vardır. Bizce, asıl yenilmesi gereken müşkül budur. Söz konusu cumhuriyet ve topluluklarda konuşma dili esasen serbest olup, ortak yazı dili ancak cumhuriyetlerin birbirleri ve dünya ile olan karşılıklı ilişki ve yazışmalarında yer alacak bir iletişim dili olacağına göre, tarihî değeri yüksek böyle bir reforma, devlet yönetimini elinde bulunduran yetkililerin Türk kültürünün geleceği adına severek öncülük

[8] Pratik amaçlı lehçe gramerleri ile sözlükler konusu Türk Dil Kurumunca ele alınmış ve çalışmalara başlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

etmeleri beklenir. Bir toplumun siyasî ve millî varlığının garantisi demek olan dil ve kültür birliğinin korunabilmesi için toplumda gereken elverişli ortamın hazırlanması ve yukarıda 5/b maddesinde belirtildiği üzere toplumun bilinçlendirilmesi de elbette yine o toplumların üst düzey yöneticilerine ve aydınlarına düşen bir görevdir. Bu yeni ve köklü sosyal değişmeler karşısında, resmî dil olarak ortak Türkçe yerine Rusçanın kullanılmasına devam edilmesi de millî kültür anlayışına sığdırılamayan bir yanlışlık olur görüşündeyiz.

12- Ortak dil konusundaki teklifimiz Kongre Genel Kurulu'nda tartışı1ırken çoğunluk tarafından büyük bir ilgi ve tasvip görmüştür. Ancak. pek değerli bir Azerî bilim adamı meslektaşımız, konunun iki evreye ayrılarak, birinci evrede önce yakın gruptaki lehçeler arasında birliğe gidilmesinin; mesela Oğuz-Türkmen grubundaki lehçelerin kendi aralarında, Doğu grubundaki lehçelerin de yine kendi aralarında ortak birer yazı dili geliştirmelerinin ancak iki evrede ve daha uzun bir vadede gruplar arasındaki birleşmelerin gerçekleştirilmesinin uygun olacağını ileri sürmüştür. Kongre Genel Kurulu'nda verdiğimiz cevapta da belirtildiği üzere, ortak dil konusunu böyle ikili bir evreden geçirmek belki başlangıç için kolaylık sağlayabilir. Ancak, konuya bir bütün olarak ve sonuç açısından bakıldığında, bizi ana hedefe ulaştıramaz ve belki de ortak dilde birleşmeyi engelleyen külfetli bir yol olur. Bu nedenle, işi baştan kapsamlı tutup daha kestirme yoldan ana hedefe ulaşmakta büyük yararların bulunduğu görüşündeyiz.

13- Yukarıda kabataslak ana çizgilerini belirtmeye çalıştığımız böyle kapsamlı bir programın tutarlı projelere bağlanarak verimli sonuçlara ulaştırılabilmesi bizce TDK'nin yönlendirme görevini yüklenmesine Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerindeki üniversite, akademi ve bilim kuruluşları ile iş birliği ve iş bölümü yaparak çalışmasına bağlıdır. Bunu sayın kurultay üyelerine bir teklif olarak sunuyorum.

Programın pratik uygulama ile ilgili yönleri Millî Eğilim Bakanlığı, TRT ve TÖMER gibi kuruluşlara bırakılabilir.

Sözlerimizi bağlarken şu noktayı da özellikle vurgulamak isteriz. Yukarıda sayılan hususların yerine getirilebilmesi, her şeyden önce çok sayıda araştırıcı ve bilim adamına ihtiyaç gösterdiğinden, devletçe çeşitli imkânların sağlanması ve ilgili bilim kuruluşlarına gerekli desteğin verilmesi de kaçınılmazdır. Türk dünyasındaki kültür birlik ve bütünleşmesinin temel öğesi olan dil birliğinin ve ortak yazı dilinin yeniden gerçekleştirilebilmesi bizce maddî ve manevî her türlü fedakarlığa değer niteliktedir. Böylece. bu Kurumu kurmuş olan ve gerek devlet millet varlığında, gerek Türk dünyasında ortak kültür değerlerine büyük yer vermiş olan aziz ATATÜRK 'ün ruhu da şad olacaktır.

Levent Şahverdi Arşivi

III. Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992, TDK yay., Ankara 1996, s. 189-197.

Levent Şahverdi Arşivi

ARAP ALFABESİ VE TÜRK DİLİ

1. Bilindiği gibi alfabe temeline dayanan yazılarda, alfabeyi oluşturan işaretler veya harfler, dildeki seslerin yazıya yansımış sembolleridir. Her dilde öteki diller ile ortaklaşan sesler bulunduğu gibi, tür bakımından onlardan az çok ayrılan sesler de bulunur. Bu bakımdan her dilin kendine özgü bir dil yapısı ve sistemi vardır. Bir alfabenin mükemmelliği ise, alfabedeki sembollerin dildeki sesleri ve dilin ses yapısını bir karışıklığa meydan vermeyecek biçimde karşılamasına bağlıdır. Belirli bir alfabeye dayanan, duygu ve düşüncelerin kâğıt üzerinde belirli işaretler ile ifadesi demek olan yazı da çeşitli kavramların karşılığı olan kelime kalıplarını söyleyişe en yakın biçimde aksettirebildiği oranda mükemmeldir. Çünkü bir dilin yapı ve işleyişi ile o dilin yazısı arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu karşılıklı ilişkinin dengede tutulabilmesi de ancak imla dediğimiz yazım kuralları ile mümkün olabilmektedir. Eğer bir alfabe sistemi o sistemi benimsemiş olan topluluğun konuştuğu dil yapısına aykırı özellikler taşıyor ise, o zaman o dilde çeşitli imla sorunları ortaya çıkmakta, yazıdan beklenen hedef ve sonuçlar gerektiği gibi gerçekleşememektedir.

2. Dünyada belirli sayıda alfabe sistemleri vardır. Bunlardan birinin bir toplumca benimsenmesinde, tarihî bir gerçek olarak fonolojik ölçüler yerine, çok defa kültürel ve dinî etkenler rol oynadığından, bazı alfabeler ile onu kullanan toplumların dilleri arasında denge kurulamamakta ve yukarıda işaret edilen imla sorunları ortaya çıkmaktadır. İşte Türk dili de Arap alfabesinin kabulünden sonra önemli bazı imla sorunları ile karşı karşıya gelmiştir.

Tarih boyunca değişik coğrafî bölgelerde devletler kurmuş olan Türk toplumları, Büyük Hun İmparatorluğu döneminden başlayarak Göktürk, Uygur, Mani, Süryani, Arap, Got, Kiril ve Lâtin alfabesi gibi kullanım süreleri farklı çeşitli alfabeler kullanmış ve bunlarla eserler ortaya koymuştur.

X. yüzyılda İslamlığın Türkler arasında toplu olarak kabulünden sonra, Arap alfabesi bütün Türk devletlerinde hızla yayılmış ve XIII. yüzyıldan sonraki Türk devletlerinin ortak alfabesi olmuştur.

XI. yüzyılda Orta Asya'dan yapılan göçlerle Anadolu'da başlı başına bir devlet kurmuş olan Oğuz Türkleri de yazı ve edebiyat dillerinde bu alfabeyi devam ettirmişlerdir. Arap alfabesi Anadolu bölgesinde XI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar (1928) bin yıla yakın bir süreyle Selçuklu Devletinin, Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı İmparatorluğunun resmî alfabesi olmuştur.

3. Arap alfabesi Anadolu bölgesinde yazılan eserlerde XIII-XVI. yüzyıllar arasındaki dönemde, genellikle Kur'an imlasını temel alan "*hareke*"

Levent Şahverdi Arşivi

sistemine bağlı olarak kullanıldığından ve kelimeler söylendiği biçimde harekelendiğinden, önemli bir imla sorunu ortaya çıkmamıştır denebilir.

Ancak, XVI. yüzyıldan başlayarak klasik yazı dilinin oluşması ile birlikte, dile çok büyük oranda Arapça ve Farsça kelimenin girmesi, yazıda hareke sisteminin terk edilmesi; Arapça, Farsça ve hatta Türkçe kelimelerin ünlüsüz klişe hâlindeki kalıplara bağlanması, zamanla yazıda büyük imla sorunları doğurmuştur. Ayrıca, Arap yazısı temelindeki Türk imlasının iyi kavranabilmesi de yüksek düzeyde bir tahsil görme dışında, Arapça ve Farsça öğrenmeyi de gerekli kılmıştır. Bu yüzden okuyup yazma oranı çok düşük seviyede kalmış ve toplumda gelişme tıkanıklığı yaratmıştır.

1839 Tanzimat ve Batılılaşma hareketini izleyen dönemlerde, Arap kökenli Türk alfabesindeki imla sorunları, önemli bir tartışma konusu olarak sık sık gündeme gelmiştir. Bu konudaki tartışmalar:

1. Arap yazısının ıslahı,[1]
2. Yeni bir alfabenin kabulü[2]

şeklinde bazı denemeleri de içine alarak Cumhuriyet dönemine kadar süregelmiştir.

Şimdi Arap alfabesinin Türk dili ile neden uyuşamadığını ve önemli birtakım problemlere yol açtığını açıklamaya çalışalım:

Arap Alfabesi ve Türk Dili

4. Ortaya çıkan sorunların temel nedeni, Arapça ile Türkçenin birbirinden farklı dil ailelerine bağlı olmalarından ve ses yapılarındaki uyuşmazlıktan kaynaklanmıştır.

Hepimizin de bildiği üzere, Arap dili bükümlü (flexionel) bir dildir. Bu dilde yeni türetmeler ve fiil çekimleri, sabit harflere bağlı kök durumundaki kelimelerin iç bünyelerinde meydana gelen ünlü kırılmaları ve bunların "vezin" denilen belirli gramer kalıplarına göre genişletilmeleri ile oluşur:

---

[1] Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmed Midhat, Şemseddin Sami, Muallim Naci, Nabizade Nazım ve Münif Paşa bu dönemde, alfabe ve imla sorunu üzerine önemle eğilmişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,* TDK, Ankara 1972, s. 149-161; 246; Fevziye Abdullah Tansel, "*Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler*", TTK, Belleten XVII (1953), s. 223-249; Ahmed Midhat, *Medrese-i Süleymaniye Tedrisat-ı İbtidaiyye*, İstanbul 1305 (1887), buradan aktarılarak Hamza Zülfikar, *"Arap Harflerinden Yeni Türk Harflerine", Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 30-31; Hasan Eren, "Dilde Birlik Yazıda Birlik", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler, s. 3-10.*

[2] Bu konuda Azerbaycanlı yazar Mirza Fethali Ahundov, A. N. Samoyloviç ve Celâl Nuri'nin çalışma ve teklifleri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. F. D. Aşnin, "A. N. Samoyloviç"*Narady Azii: Afriki* 2 (1963), s. 243-264; Hasan Eren, göst. makale; Celâl Nuri, *Türk İnkılâbı*, İstanbul 1926, s. 179-185 ve buradan naklen Hamza Zülfikar, göst. makale; s. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

ktb (ketebe V×½ = yazdı, faale vezninde), *kâtip* (VÔU½ = yazan, fâil vezninde), mektup (»u×J¦ = yazılmış olan şey, mef 'ûl vezninde) gibi.

Türkçe ise Altay dil ailesinden gelir ve eklemeli (agglutinant, iltisaklı) bir dildir. Bu dilde kelime kökleri sabittir. Yeni türetmeler ve çekimler, köke eklenen ekler ile karşılanır.

Bu köken ayrılığı her iki dilin yapı ve işleyişini nitelik bakımından birbirinden ayırmıştır. Arap dilinin özelliklerine göre kurulmuş olan Arap alfabesinin Türk diline hiçbir değişiklik yapılmadan olduğu gibi aktarılması, ister istemez birtakım önemli uyuşmazlıklara yol açmıştır. Bu uyuşmazlıklar şu noktalarda özetlenebilir:

5. Ünlüler açısından:

Türkçe kendi ses sisteminde ünlülere ağırlık veren bir dildir. Tür olarak kapalı e (ė) de dâhil olmak üzere kalın (hinter, back) ve ince (vorder, front) sıradan dokuz ünlüsü vardır. Kök hecede kalın veya ince bir ünlünün yer alması, daha sonraki hecelerin ünlülerini de etkiler ve "ünlü uyumu" (Vokalharmonie) diye adlandırılan düzenli bir kurala bağlanır.

Arap dilinde ise, ünsüzlerin hece hâline dönüşmesini sağlayan ünlüler yazıda gösterilmemiştir. Bu yazı ünsüz iskeletine dayanan bir yazı türüdür. Bu nedenle Arap imlasında ünlüleri karşılayan sadece üç harf vardır. Hatta bunlar içinde gerçek ünlü değeri taşıyan da yalnız *elif* (« = a, e) harfidir. Diğer ikisi *vav* (Ë = v) ve *ye* (È = y) aslında birer ünsüzdür. Kendilerine ancak birer *elif* veya *he(* ˆ,«) harfleri eklendiğinde ünlü değeri kazanırlar.

Üstelik Arap imlası, kısa ünlüleri de birer dil varlığı olarak tanımadığından yazıda gösterilmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz *elif* (« = a, e), *vav* (Ë = v) ve *ye* (È = y) harfleri de ancak bir ünsüzden sonra gelen uzun ünlüleri göstermek üzere kullanılmış ve *met* (uzatma) harfleri diye adlandırılmıştır.

Yazıda kısa ünlülere hiç yer vermeyen, uzun ünlüleri de üçten ibaret olan bir imla sisteminin, Türkler tarafından olduğu gibi kabulü, Türkçenin ses yapısını karşılayamamış, dolayısıyla imlada büyük eksiklik ve yetersizlik doğurmuştur.

6. Ünsüzlere gelince:

Arapça, yukarıda işaret edildiği üzere, ses yapısında ünsüzlerin hâkim olduğu bir dildir. Ünsüzlerinde, konuşma cihazındaki birbirine yakın boğumlanma (artikulation) noktalarına göre çeşitlenen bir bolluk vardır. Bu durum kendisini Arap alfabe ve imlasında da ortaya koymuş; ünsüz çeşitleri ayrı ayrı harfler ile gösterilmiştir. Nitekim *k* sesinin art ve ön damaktan çıkışına

Levent Şahverdi Arşivi

göre *kaf* (‚) ve *kef* („) diye adlandırılan iki türü, *h* sesinin *ha* (Õ), *hı* (Œ) ve *he* (ˆ) diye adlandırılan üç türü; *s*'nin *sat* (′), *sin* (″) ve *peltek s* (À) diye adlandırılan üç türü, *z*'nin *ze* (“), *zel* (‹), *zı* (´) ve *dat* (÷) olarak adlandırılan dört türü, *t*'nin *tı* (¹) ve *te* (®) diye adlandırılan iki ayrı türü vardır. Yazıda, ünlülerin kalın mı, ince mi okunmaları gerektiği bu ünsüzlerin türlerine göre ayarlanmıştır. Oysa Türkçenin ses sisteminde böyle bir ünsüz çeşitliliği yoktur. Birbirine yakın ünsüzlerin boğumlanma noktalarına göre alfabede ayrı ayrı harfler ile karşılanması da gereksizdir. Çünkü, dilde var olan "ünlü uyumu" (Vokalharmonie) kuralı uyarınca, ince ünlüler hep ön sıradan (palatal) ünsüzler, kalın ünlüler de hep arka sıradan (guttural) ünsüzler ile hece kurarlar: *almak, açılmak, bakıcı, koza, kolaylık, tartışmacı, beklemek, görkemli, keklik, güçlük, sivri, tepkisiz* gibi. Bu nedenle Türkçede tek bir *k*, tek bir *h,* tek bir *z,* tek bir *s* ve tek bir *t* ihtiyaca yeterli olmaktadır. Türkçeye giren Arapça ve Farsça kelimelerin doğru yazılıp doğru okunabilmesi için, Türk imlasında yukarıda belirtilen ünsüz türlerine de yer verilmiş olması, Türkçe için gereksiz bir yük olmuştur. Bu durum Arapça ve Farsça kelimelerin yazılış ve okunuşları açısından da ayrı bir güçlük doğurmuştur. Ne yazık ki, aynı durum Türkçe kelimeler için de söz konusudur. Bunları birer örnekle açıklamak gerekirse, söz gelişi: *mskn* (sJ¦) yazılışındaki Arapça bir kelimenin *mesken* mi (ev, hane), *müsekkin* (teskin edici, yatıştırıcı) mi; *kvl* (‰u) yazılışındaki bir kelimenin *kavl* (söz) mi, *kul* (köle) mu; *kvrk* (u½ „d) yazılışındaki Türkçe bir kelimenin *kürek* mi, *kürk* (kürk) mü, *gevrek* mi yoksa *görün*! (görünüz) mü okunması gerekeceği ancak karine ile (sözün gelişinden) çıkarılabilmektedir. *evn* (ÊË«) yazılışındaki bir sayı adı bile *on, ön, un, ün* olarak dört türlü okunabilmekte, buna göre de dört farklı anlam (on sayısı, ön taraf, un, şöhret) kazanmaktadır. *mtklm* (r*J×¦) biçiminde yazılan bir kelimeyi Arapçanın gramer yapısını ve vezin kalıplarını bilmeden *mütekellim* (tekellüm eden, konuşan) diye okumak mümkün değildir. Görülüyor ki, Arap imlasında, yazılmayan ünlüler kendi ses değerlerini ya ünsüzlerden ya Arapçanın gramer yapısından yahut da semantikten almaktadır. Bu da Türkçenin ses yapısına tümüyle aykırı düşen bir durumdur.

7. Arap imlasının Türk dili ile olan ses uyuşmazlığı, ünsüzler bakımından daha başka önemli sorunlar da ortaya çıkarmıştır. Şöyle ki: Türkçede *k, g, ğ, v, ñ* gibi ayrı birer ses değeri taşıyan ünsüzler, Arap imlasında *kef* („) denilen tek bir harfle karşılanmıştır. Bu nedenle *kvk* („u½) biçiminde yazılan bir kelime bile hem *kök,* hem *gök* (gökyüzü); *kvl* (‰u½) olarak yazılan bir kelime hem *kül,* hem *gül* (gül çiçeği) hem de *göl* olarak okunabilmektedir. Eğer *v* (Ë) harfi yazılmazsa o zaman *gel* de okunabilir. Bunun gibi *kemik* (pšL½),*kişi* (vA½), *kütük* (ağaç kütüğü „Ôu½)

Levent Şahverdi Arşivi

kelimelerindeki *k*'ler ile *güneş* (gìu½), *güzel* (‰"u½), *göğüs* (f½u½) kelimelerindeki *g*'ler hep *kef* („) harfi ile karşılanmıştır.

Bin (< *biñ* p), *bana* (< *bańa* UJ), *gelir misin?* (< *gelür misiñ* p ¦ —u*½) kelimelerindeki *ñ* > *n* değişmesinden oluşmuş *n*'ler eski devirlerdeki damak *n*'sinin (nazal n) kalıntısı olarak *n* ile değil, yine *kef* („) ile yazılmıştır.

Türkçenin *eğri* (Èd½«), *beğenmek* (pLMJ), *değirmen* (s¦d½œ), *göğüs* (f½u½) kelimelerindeki sızıcı damak ünsüzü olan *ğ* (yumuşak g) de yine patlayıcı ön damak ünsüzü olan *kef* („) ile karşılanmıştır. Buna karşılık *ağız* (e «), *doğru* (ÈdG¹), *uğur* (d «), *bağ* (U), *bağır* (dG) kelimelerindeki *ğ* (yumuşak g)'ler ise *gayın* (= ğ) denilen arka damak g'si ile yazılmaktadır.

Aynı kef ve gayın *kovmak* (oLG), *ovmak* (oL «), *övmek* (pL½«), *dövmek* (pL½œ), *devşirmek* (p¦dA½œ), *gövermek* (p¦dJ½) kelimelerindeki *v* ünsüzünü de karşılamaktadır. Görülüyor ki, Arap kökenli *kef* („) ve *gayın* ( ) harfleri Arapça ve Farsça kelimelerde bir sorun oluşturmadığı hâlde, Türkçe kelimelerde gerçek sesleri karşılamaktan uzak kalmışlardır.[3]

8. Arap harfli Türk imlasında ince ünlü ile hece kuran *s*'ler *sin* (″): *sekiz* (eJ), *söz* (e), *sevinç* (êìu), *sevda* («œu = sevgi, aşk); kalın ünlü ile hece kuran *s*'ler *sat* (′) : *sarı* (Èd#), *saç* (ê#), *sınıf* (nM# = klâs), *askı* (ÈI#«) ile yazılmıştır. *misl* (=benzer, gibi), *miskap* (Â= matkap), *miskal* (qI9¦= bir ağırlık ölçüsü); *sülâsi* (È= üçlü), *servet* (®Ëd) zenginlik, varlık) gibi Arapçadan geçme alıntı kelimeler *peltek s* (À) ile yazılmaktadır.

Aynı şekilde *t*'nin de ön (® = te) ve arka (¹ = tı) türleri vardır. Yalnız imla klişe hâlinde ve kalıplaşmış olarak devam ederken, Türkçenin tarihî gelişme seyri içinde Eski Türkçedeki *t*-'ler Güneybatı Türkçesinde *d*-'ye döndüğü için *t*-'li yazılıp da *d*- ile okunan kelimelerin imlası da yazıda büyük bir güçlük doğurmuştur. Bugün *dağ* (U¹), *dağılmak* (oL*G¹), *dal* (q¹ = ağaç dalı), *damak* (oL¹), *damar* (dL¹), *doğmak* (oLG¹), *dolu* (v¼u¹), *doğru* (ÈdG¹), *doksan* (ÊU I¹), *dudak* (,U×¹) gibi *d*-'li birçok kelime imlada *tı* (¹) ile yazılmak zorunda kalmıştır. Buna karşılık konuşmada *t* ile söylenen *baştan* (Êb–U), *vermekten* (ÊbJ¦—Ë) vb. birçok söz de yazıda *d* ile *başdan* (Êb–U), *virmekden* (ÊbJ¦—Ë) biçiminde yazılmıştır.

Ayrıca imlada hangi kelimelerin *ze* (‟), hangilerinin *zel* (‹) ve hangilerinin *zı* (´) ile yazılacağı da o kelimelerin imlalarını teker teker

[3] Bu dönemde, *kef* („) harfinin Türkçedeki ses değerini belirtmek üzere, eklenen özel işaretler ile *g*'nin çift kollu kef (¯ = kâf-ı Farisî) ve *n*'nin üç noktalı *kef* ile (! = kâf-ı Türkî veya nef) yazılması da yeterli bir çare olmamıştır. Çünkü daha sonra bu özel işaretler terk edilmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

öğrenmeye bağlı olmuştur. Nitekim *zaman* (Ar. ÊU¦“), *zahmet* (Ar. XL0“), *zevce* (Ar. ë2Ë“ = eş, hanım), *zinde* (Far. ˆbì“ = güçlü, kuvvetli) kelimeleri *z* ile yazılırken; *zevk* (Ar. ‚Ë‹), *zeyl* (Ar. q²‹ = ek, ilâve), *zihin* (Ar. s£‹ = unutmama gücü), *zirve* (Ar. ˆË—‹ = doruk, bir şeyin en yüksek noktası) kelimeleri *zel* (‹) ile; *zafer* (Ar. dHº), *zalim* (Ar. r¼Uº = zulmeden, haksızlık eden), *zan* (Ar. sº = sanma, zannetme), *zulmet* (Ar. XL*º = karanlık) kelimeleri *zı* (´) ile; *zaptiye* (Ar. ëšD¾$ = polis, jandarma), *zayıf* (Ar. nšF$ = güçsüz), *zam* (Ar. r$ = artırma), *zarar* (Ar. —d$ = kayıp), *ziya* (Ar. ¡Uš$ = ışık), *ziyafet* (Ar. X§Uš$ = misafir ağırlama, şölen) gibi kelimeler *dat* ile yazılmıştır. Buna göre Türkçenin tek *z*'si Arap kökenli imlada ze (“), *zel* (‹), *zı* (´) ve *dat* (÷) gibi dört ayrı harfle karşılanmıştır.

9. Alfabedeki harflerden *ayın* (Ÿ), *zı* (´), *dat* (÷), *peltek s* (À), *hı* (Œ) ve *hemze* (¡) Arap diline özgü ünsüzlerdir. Türkçede bunları temsil eden sesler yoktur.

Bunlardan *ayın* (Ÿ) sesi Türkçede bulunmayan bir hançere sesi olduğundan, telaffuz sırasında kelime başlarında daima, kelime sonlarında ise çok defa atılarak yerine Türkçe *a, ı, o, u, ö, ü* ünlüleri geçirilmiştir. Kelime içinde de kesme biçiminde okunmuş veya atılmıştır: *acaba* (Ar. U¾), *âciz* (Ar. e2U = beceriksiz), *adalet* (Ar. X¼«b = doğruluk), *ilâm* (Ar. Âö« = bildirme), *ut* (Ar. œu = bir çalgı türü), *âlim* (Ar. r¼U = bilgin), *Ömer* (Ar. dL = özel ad), *ömür* (Ar. dL = yaşam), *zayi* (Ar. l²U$ = kayıp), *malûm* (Ar. Âu*F¦ = bilinen), *maruf* (Ar. -ËdF¦ = ünlü), *mazeret* (Ar. ®—cF¦ = özür; bahane) gibi. Ancak bu ayınlı kelimelerin *a, ı, o, u, ö, ü* ünlülerini karşılayan harfler ile mi yoksa *ayın* (Ÿ) ünsüzü ile mi yazılacağı imlada sürekli olarak güçlük yaratmıştır.

Kelime içinde kesme biçiminde okunan *hemze* harfinin de Türkçede ses karşılığı olmadığı için söyleyişte genellikle atılmıştır. Ancak imlada bu harfi gösterme mecburiyeti doğunca sıkıntıya yol açmıştır: *memur* (Ar. —u¦Q¦), *mimar* (Ar. —ULF¦), *heyet* (Ar. Xšz£), *tesir* (Ar. dšÝQÔ = etki), *temin* (Ar. sš¦QÔ = sağlama, elde etme), *telif* (Ar. nš¼QÔ = eser yazma; uzlaştıma) gibi.

10. Arap ve Fars imlalarının etkisiyle yazılıp da okunmayan bazı harfler de vardır: *hāb* (Far. »«u• = uyku), *h1ş* (Far. g²u• = kendi) vb.

Türkçeye girdikten sonra telaffuzu değişip *kösele* (Far. gāvsāle ë¼U ËUÖ = işlenmiş deri), *kâgir* (Far. kārgir d½—U½ = taş veya tuğladan yapılmış duvar, bina), *divit* (Ar. divāt ®«Ëœ = yazı takımı, kalem), *eleğim sağma* (Ar. ´alāim-i semā ¡UL rzö = gök kuşağı), *çamaşır* (Far. cāme-şūy Èu– ë¦U2 = iç çamaşırı), *dülger* (Far. durūdger d½œË—œ = marangoz),

Levent Şahverdi Arşivi

kalbur (Ar. girbāl ‰U d), *pergel* (Far. pergār —U½dÄ) gibi kelimelerin asıllarına uygun olarak yazılma mecburiyeti de ayrı bir güçlük doğurmuştur.

11. İmlada ünsüzler bakımından ortaya çıkan bir diğer güçlük, Türkçede bulunup da Arapçada bulunmayan *p, ç* ünsüzlerinin durumudur. İranlılar bu sesler için *Û* (p), ((ç) harflerini eklemişlerdir. Ancak bunun Türkçede kullanılışı karışıklığa yol açmıştır. Türkçede *p* ve *ç*'ye dönüştüğü hâlde, dilimize Arapçadan geçme kelimelerde bu ses *b* ve *c* ile yazılagelmiştir. *Kitap* (Ar. Kitāb »U×½), *ispat* (Ar. isbāt ®U «), *müspet* (Ar. müsbet X¾¦ = olumlu), *tespih* (Ar. tesbih `š¾ Ô), *tespit* (Ar. tesbit Xš¾Ô = tespit etme), *eçhel* (Ar. echel qä2« = pek cahil, kara cahil), *içtihat* (Ar. ictihād œUä×2« = yorum), *içtinap* (Ar. ictināb »UM×2« = çekinme, sakınma), *meçhul* (Ar. mechūl ‰uä¦ = bilinmeyen) gibi. Hatta bu uygulama *alub* (alıp= alarak), *gelüb* (gelip = gelerek) vb. yazılışlar ile Türkçe kelimelere bile geçmiştir.

12. Arap imlasında harflerin kelime başında, ortasında ve sonunda farklı işaretler ile gösterilmesi, bazı harflerin kendinden sonraki harfler ile bitişmemesi ve tek, iki veya üç nokta ile yazılan 17 harfin bulunması da karşılaşılan güçlüklerden bir başkasıdır.

13. Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar uzanan 80 yıllık zaman sürecinde, imla konusunda ortaya atılan görüşler, yapılan ateşli tartışmalar ve Osmanlı imlasını düzeltme yolunda başvurulan denemeler, işte yukarıda ana çizgileri ile açıklamaya çalıştığımız yetersizliklerden kaynaklanmıştır. Ancak, gösterilen bütün gayretlere rağmen, imla yine arındırılamamış, kargaşadan kurtarılamamıştır.

Cumhuriyet dönemine girildiğinde, sorunlar iyice su yüzüne çıkmış ve çözümün *Latin* alfabesine geçişte olduğu açıklık kazanmıştır. Ne var ki, bin yıllık bir yazıdan kopmak elbette kolay değildir. Bu durum bir devrim hamlesini gerekli kılıyordu. 1928 yılında, M. Kemal Atatürk'ün engin tarih bilinci ile ve Türk toplumunun kendine olan sarsılmaz güven duygusuna dayanarak giriştiği dâhiyane yazı devrimi, kısa zamanda beklenen başarıya ulaşmıştır.[4]

Bugün kullandığımız Lâtin alfabesi temelindeki millî Türk alfabesi her ses için bir harf ve her harf için de bir ses temeline dayandığından, ufak tefek bazı eksiklikleri bir yana bırakılırsa, Arap alfabesi ile karşılaştırılamayacak bir yeterlik ve mükemmelliktedir.

---

[4] Yazı devrimine ulaşan gelişmeler ve Türk yazı devrimi için bk. Zeynep Korkmaz, *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Türk Dili,* AÜ DTCF Yay., Ankara 1963, s. 35-47; *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili*, AÜ DTCF Yay., Ankara 1967, s. 51-58.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dili, S. 561 (Eylül 1998), s. 183-191.

Levent Şahverdi Arşivi

DAS ARABİSCHE ALPHABET UND DİE TÜRKİSCHE SPRACHE

Wie wir alle wissen, sind die Zeichen oder Buchstaben des Alphabets bei Schriften, die ein Alphabet zur Grundlage haben, Symbole, welche die Laute der Sprache in der Schrift wiedergeben.

Jede Sprache kann Laute enthalten, die Gemeinsamkeiten mit Lauten von anderen Sprachen aufweisen, oder auch solche, die sich ihrer Eigenschaft nach von den Lauten anderer Sprachen unterscheiden. So gesehen besitzt jede Sprache eine eigene Struktur und ein eigenes System. Die Vollkommenheit eines Alphabets hängt davon ab, ob die Symbole der Schrift die Laute und die Lautstruktur einer Sprache repräsentieren, ohne dabei eine Verwirrung hervorzurufen. Die Schrift, die ein bestimmres Alphabet zur Grundlage hat und in der Form von Zeichen Ausdruck für Gedanken und Gefühle auf dem Papier İst, kann dann vollkommen genannt werden, wenn sie die Wortmuster, die verschiedene Begriffe repräsentieren, so nahe wie möglich der Aussprache entsprechend reflektiert. Denn es besteht eine enge Beziehung zwischen der Sprachstruktur und Sprachfunktionalitât und der Schrift einer Sprache. Dieses gegenseitige Verhältnis kann nur mit Hilfe von Schreibregeln (die wir als Ganzes die Rechtschreibung nennen zu einer Harmonie führen. Wenn ein Alphabet, das von einer Gesellschaft übernommen wurde, der Sprachstruktur widerspricht, so treten in dieser Sprache mannigfältige Probleme in der Rechtschreibung auf und die beabsichtigten Ziele und Aufgaben der Schrift können nicht verwirklicht werden.

Es gibt in der Welt eine bestimmte Anzahl von verschiedenen Alphabeten. Wird eines von diesen Systemen seitens einer Gesellschaft übernommen, wobei oft kulturelle und religiöse Faktoren eine gröBere Rolle spielen als phonologische Kriterien, kann es geschehen, daB zwischen dem Alphabet und der Sprache einer Gesellschaft eine Disharmonie, und dadurch die oben genannten Probleme in der Rechtschreibung, entstehen. So wurde auch die türkische Sprache nach der Übernahme des arabischen Alphabets mit einigen wichtigen Problemen in der Rechtschreibung konfrontiert.

Die türkischen Völker, die im Laufe der Geschichte in verschiedenen Regionen der Welt ihre Staaten gründeten, benutzten seit der Zeit des GroBen Hunnenreichs unterschiedliche Alphabete, wie das göktürkische, uigurische, manichäische, nestorianische, arabische, gothische, kyrillische und lateinische A1phabet. Es wurden mittels dieser Alphabetsysteme auch Werke geschrieben. Im X. Jahrhundert, nach dem fast gleichzeitigen Übertritt der türkischen Völker zum Islam, hat sich das arabische Alphabet unter den türkischen Völkern rasch

Levent Şahverdi Arşivi

ausgebreitet und İst seit dem XIII. Jahrhundert zum gemeinsamen Alphabet der türkischen Staaten geworden. Die Benutzung dieses Alphabets wurde später auch von den «Oğuz-Türken», die im Laufe des XI. Jahrhunderts in Anatolien einwanderten und dort einen eigenen Staat gründeten, sowohl in der Schrift- wie auch in der Literatursprache fortgeführt. Das arabische Alphabet war vom XI. Jahrhundert his zum ersten Viertel des XX. Jahrhunderts (1928) in Anatolien das offizielle Alphabet des Seldschukischen Staates, der Anatolischen Stammesfürstentümer und des Osmanischen Reichs.

Da das arabische Alphabet in der Periode vom XIII. his zum XVI. Jahrhundert in Verbindung mit dem Haraka-System (arabisches Vokalzeichensystem) benutzt wurde, welches wiederum vorwiegend auf der Rechtschreibung des Korans basiert, kam es in den schriftlichen Werken dieser Zeit zu keinen Problemen in der Rechtschreibung. Mit der Entstehung der klassischen Schriftsprache im XI. Jahrhundert, der Entlehnung zahlreicher arabischer und persischer Wörter in die türkische Sprache, der Abschaffung des Haraka-Systems und der schriftlichen Wiedergabe von arabischen, persischen und sogar türkischen Wörter durch die konventionelle Schreibweise mit klischeehaftem Muster ohne Vokale, entstanden allerdings groBe Probleme in der Rechtschreibung. Dies bedeutet: Da das Osmanisch- Türkische auf der standardisierten und konventionellen Rechtschreibung des Arabischen beruhte, kam es mit der Zeit dazu, daß es im Laufe der sprachlichen Veränderung letztlich unmöglich war, eine Verbindung zwischen der klassischen osmanischen Rechtschreibung und der sich verandemden phonetischen Struktur der Sprache herzustellen. Dies aber bedeutete, daß eine höhere Bildung notwendig war, um die türkische Rechtschreibung zu beherrschen, und ausserdem noch eine Kenntnis des Arabischen und des Persischen. So blieb die Rate der Alphabeten sehr niedrig, was auch die Entwicklung der Gesellschaft hemmte.

Nach der «Tanzimat [Reform]»-Periode um 1839 und der darauf folgenden Europäisierung stand das auf dem arabischen Alphabet beruhende türkische Alphabet als wichtiges Diskussionsthema häufig an der Tagesordnung. Die Diskussion beinhaltete auch einige Versuche wie die Reformierung der Arabi-

Levent Şahverdi Arşivi

schen Schrift,[1] ader die Übemahme eines neuen Alphabets,[2] und streckte sich his zur Zeit der Republik hin.

Wir wollen jetzt versuchen zu erklären, aus welchen Gründen das arabische A1phabet mit der türkischen Sprache keine Übereinstimmung erzielen konte.

Probleme der Rechtschreibung

Die eigentliche Ursache der Schwierigkeiten liegt darin, daB das Arabische und das Türkische zwei verschiedenen Sprachfamilien entspringen. Wie wir alle wissen, İst das Arabische eine wurzelflektierende Sprache. Die Wortbildung und Konjugation werden in dieser Sprache durch Vokalwechsel und durch Veränderungen innerhalb der feststehenden Wortwurzeln, die nur aus Konsonanten bestehen, nach bestimmten grammatikalischen Mustern, Vezin genannt, verwirklicht. Beispiel:

ktb (ketebe) V×½ «geschrieben» («faa1e»-Muster)

kâtip VÔ U½ «der Schreibende» («fâil»-Muster)

mektup » u×J¦ «das Geschriebene» («<mef'ûl»-Muster)

Die türkische Sprache dagegen stammt aus der altaischen Sprachfamilie und İst eine agglutinierende Sprache; ihre Wortwurzeln sind konstant, so daß

[1] Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmed Mithat, Şemseddin Sami, Muallim Naci, Nabizade Nazım und Münif Paşa haben sich in dieser Zeit mit der Reehtsehreibung besehaftigt. Für eine detaillierte Untersuchung s.:
Agah Sım Levend, Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri [perioden der Entwieklung und Purifizierung der türkischen Sprache]. *TDK* [Türkische Sprachgesellsehaft]. Ankara 1972, 149-161 und 246;
Fevziye Abdullah Tansel, Arap harflerinin ıslahı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler [Erste Versuche der Reformierung und Veränderung der arabischen Buchtaben]. *TTK* [Türkische Geschichtsgesellsehaft]. *Belleten* XVII 1953, 223-249;
Ahmed Midhat, *Medrese-i Süleymaniye tedrisat-ı ıbtidaiyye,* İstanbul 1305 (1887); zitiert naeh Hamza Zülfikar, Arap harflerinden türk harflerine [Von den arabischen Buchstaben zu den neuen türkischen Buehstaben]; in: *Dil ve alfabe üzerine görüşler* [Ansichten zur Sprache und den Buchstaben]. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.* [Veröffentlichungen der Atatürk-Institution für Kultur, Sprache und Geschiehte]. Ankara 1991,30-31;
Hasan Eren, Dilde birlik yazıda birlik [Binheit in der Spraehe, Einheit in der Sehrift]; in: *Dil ve alfabe üzerine görüşler* [Ansichten zur Sprache und den Buchstaben]. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.* [Veröffentlichungen der Atatürk-Institution für Kultur, Sprache und Geschichte]. Ankara 1991, 3-10.

[2] Hierzu gibt es Untersuchungen und Vorschläge vom azerbaidjanischen Schriftsteller Mirza Fethali Ahundov, von A. N. Samoilowitsch und Celal Nuri. Für eine detaillierte Betrachtung s. F. D. Aschnin & A. N. Samoilowitsch. *Narady Azii' i Afriki* 2, 1963,243-264. Hasan Eren weist auf folgenden Aufsatz hin: Celal Nuri, *Türkische Revolution.* Istanbul 1926, 179-185. Darin wird hingewiesen auf die oben angeführte Arbeit von Hamza Zülfikar, S. 33.

Levent Şahverdi Arşivi

Wortbildungen und Konjugationen durch Anhängung von Nachsilben gebildet werden. Dieser Ursprung aus zwei verschiedenen Sprachfamilien trennt die beiden Sprachen grundlegend in ihrer Struktur und Funktionalität. Die Anwendung des arabischen Alphabets auf die türkische Sprache ohne jegliche Modifikation führte deshalb zwangsläufig zu Unstimmigkeiten. Diese Unstimmigkeiten können in den folgenden Punkten zusammengefaBt werden:

Die türkische Sprache besitzt ein Lautsystem, in dem überwiegend Vokale enthalten sind. Sie enthält 9 Vordergaumen- und Hintergaumenvokale, zu denen auch das geschlossene *e (ė)* gehört. Die nachfolgenden Vokale einer Silbe hängen von den Vorder- oder Hintergaumenvokalen der ersten Silbe ab, so daB das Türkische von einer Regel, die *Vokalharmonie* genannt wird, bestimmt wird. In der arabischen Sprache jedoch kommen die Vokale, die die Tansformation der Konsonanten zu Silben ermöglichen, in der Schrift nicht vor. Es İst eine Schriftart, in der skeletthaft nur Konsonanten auftreten. Deshalb gibt es in der arabischen Rechtschreibung nur drei Buchstaben, die Vokale bezeichnen. Weiterhin hat nur eines dieser Zeichen, der Buchstabe *elif* («) «a, e» den Wert eines wirklichen Vokals. Die beiden anderen Zeichen, *vav* (Ë) «v» und *ye* (È) «y» sind eigentlich Konsonanten und können nur dann zu einem Vokal werden, wenn ihnen ein *elif* ader he-Buchstabe (ₒ , «) angehangt wird.

Hinzukommt, daß das arabische Alphabet die kurzen Vokale nicht als einen Sprachwert auffaßt; deshalb treten diese in der Schrift überhaupt nicht auf. Die oben erwähnten Buchstaben *elif* («) «a, e», *vav* (Ë) «v» und *ye* (È) «y» werden also nur dazu verwendet, die langen Vokale zu bezeiehnen, die nach einem Konsonant kommen; d.h., sie werden als *med* (Ausdehnungsbuchstabe) verwendet.

Die Übernahme eines Rechtschreibsystems, in dem kurze Vokale nieht varkommen und das nur drei Zeichen für die langen Vokale hat, führte dazu, daB diese Art der Rechtschreibung für das Türkische unzureichend blieb und groBe Probleme bei der Rechtsehreibung entstanden.

Das Arabische İst, wie oben angedeutet wurde, eine Sprache, deren Lautstruktur von Konsonanten bestimmt wird. Diese Sprache weist eine Vielfalt an Konsonanten auf, die im Sprechapparat an jeweils eng beieinanderliegenden Artikulationspunkten verschiedenartig gebildet werden. Dies sclägt sieh im arabischen Alphabet dermaßen nieder, daß in der arabischen Rechtschreibung diese verschierdenen Konsonanten einzeln berücksichtigt sind. So gibt es zwei *k*- Laute, die, je nachdem ob man sie am Vordergaumen oder am Hintergaumen bildet, *kaf* (‚) ader *kef* („) genannt werden; es gibi drei versehiedene *h*- Laute, und zwar *ha* (Õ), *hı* (Œ) und *he* (ˆ)*;* vom *s*- Laut gibt es drei versehiedene Laute: *sat* (’), *sin* (”) und interdentales *se* (À); vom *z* gibt es 4 Laute: *ze* (“),

Levent Şahverdi Arşivi

zel (‹), *zı* (ط) und *dat* (÷); ausserdem gibt es noeh zwei verschiedene *t*-Laute: *tı* (¹) und *te* (®). Ob diese Konsonanten beim Lesen der Sehrift am Vorder- oder am Hintergaumen gebildet werden müssen, wird so vom jeweiligen Konsonanten selbst bestimmt.

Im türkischen Lautsystem ist dagegen eine solche Vielfalt von Konsonanten nicht vorhanden. Die Konsonanten ihren differenzierten Artikulationpunkten entsprechend durch verschiedene Buchstaben wiederzugeben, İst deshalb nicht nötig. Denn nach der Regel der Vokalharmonie der türkischen Spraehe erfolgt die Bildung von Silben dadurch, daB die Vordergaumenvokale immer mit Vordergaumenkonsonanten und die Hintergaumenvokale immer mit Hintergaumenkonsonanten eine Silbe bilden, wie z. B. *almak* «nehmen» , *açılmak* «sich öffnen» , *bakıcı* «Pfleger/in» , *koza* «Kokon», *kolaylık* «Leichtigkeit», *tartışmacı* «Diskussionsteilnehmer», *beklemek* «warten», *görkemli* «prachtvoll», *keklik* «Rebhuhn», *güçlük* «Sehwierigkeit» , *sivri* «spitz», *tepkisiz* «reaktionslos». Im Türkischen ist so ein *k,* ein *h,* ein *z,* ein *s* und ein *t* vollkommen ausreichend.

Die Übernahme der oben genannten arabisehen Konsonanten in die türkische Reehtsehreibung, dieses um die ins Türkische entlehnten arabisehen und persisehen Wörter richtig zu schreiben und auszusprechen, war für das Türkische somit zu einer Last geworden. Diese Situation bereitete beim Schreiben und Aussprechen der arabischen und persischen Wörter Schwierigkeiten, die auch tür das Türkische galten. Hierzu kann ich folgende Beispiele anführen:

Ist das arabiseh *mskn* (sJ⌐¦) geschriebene Wort als *mesken* «Haus, Wohnraum» ader als *müsekkin* «beruhigend, lindend» auszusprechen und zu verstehen; *kvl* (‰u) als *kavl* «Rede» oder *kul* «Knecht»; bzw. *kvrk* („— u½) als *kürek* «Schaufel» oder *kürk* «Pelz» oder *gevrek* «knusprig»? Dies ließ sich nur aus dem Kontext bestimmen. Sogar das als *evn* (Ê Ë«) geschriebene Wort kann als *on* «zehn», *ön* «vorn», *un* «Mehl» und *ün* «Ruhm» vielfach gelesen werden und erhält demnach auch vier verschiedene Bedeutungen.

Ein Wort, das arabisch *mtklm* (r*J×¦) geschrieben wird, kann ohne eine Kenntnis des arabischen Vezin-Musters und der arabischen Grammatik nicht als *mütekellim* «der Sprechende» ausgesprochen werden. Wie wir sehen, erhalten die Vokale, die in der arabischen Rechtschreibung nicht vorkommen, ihren eigenen Lautwert entweder von den Konsonanten oder sie ergeben sich aus der grammatischen Struktur des Arabisehen bzw. dessen Semantik. Und dies ist es, was der türkischen Lautstruktur überhaupt nicht entspricht.

Die Unstimmigkeiten zwischen der arabischen Rechtschreibung und der Lautstruktur der türkischen Sprache haben hinsichtlich der Konsonanten noch

Levent Şahverdi Arşivi

weitere schwerwiegende Probleme mit sich gebracht. Die Konsonanten k, *g,* ğ, v, n, die im Türkischen einen jeweils eigenen Lautwert haben, werden in der arabischen Rechtschreibung mit nur einem Buchstaben, *kef* („) wiedergegeben. Deshalb kann ein Wort, das *kvk* („ u½) gesehrieben wird, sowohl als *kök* «Wurzel» oder auch *gök* «Himmel» interpretiert werden; *kül* (‰u½) kann sowohl als *kül* «Asche», *gül* «Rose» ader auch *göl* «See» ausgesprochen werden; wenn außerdem noch der Buchstabe *v* (Ë) nicht ausgeschrieben wird, so kann es auch als *gel* «komm!» gelesen werden. So wird der Buchstabe k in den Wörtern *kemik* (pšL½) «Knochen», *kişi* (vA½) «Person», *kütük* („uÔu½) «Baumstumpf» sowie der Buchstabe *g* in den Wörtern *güneş* (gìu½) «Sonne», *güzel* (‰“u½) «schön» und *göğüs* (f½u½) «Brust» jeweils mit dem Buchstaben *kef* („) gesehrieben.

Das *n*, z. B. in den Wörtern *bin* (@) «tausend», *bana* (@) «mir» und *gelir misin?* (@ ¦ —u*½) «würdest du kommen?», das seinen Ursprung in der Lautverschiebung *ñ* > *n* hat, wurde, als Reminiszenz des alttürkischen Gaumenkonsonanten *ñ,* nicht als nasales n, sondern ebenfa1ls mit dem arabischen Buchstaben *kef* (½), einem Verschlusslaut am Hintergaumen, geschrieben.

Auch der türkische Spirant *ğ,* das sogenannte «weiche» *g,* in den Wörtern *eğri* (Èd½«) «schief», *beğenmek* (pLMJ) «gefa11en», *değirmen* (s¦d½ œ) «Mühle», *göğüs* (f½u½) «Brust» wird mit *kef* wiedergegeben. Auf der anderen Seite wird der Spirant *ğ* in den Wörtern *ağız* (e «) «Mund», *doğru* (ÈdG¹) «richtig», *uğur* (d «) «Glück, *bağ* (U) «Bündel, Weingarten», *bağır* (dG) «Brust» mit dem Hintergaumenlaut *gayın* ( ) «ğ» wiedergegeben.

kef und *gayın* stehen weiterhin für den Laut *v* in den Wörtern kovmak (oLG) «fortjagen, vertreiben», *ovmak* (oL «) «massieren», *övmek* (pL½«) «loben», *dövmek* (pL½œ) «schlagen», sowie *devşirmek* (pL d–½œ) «einsammeln» und *gövermek* (p¦dJ½) «sprießen». Wie zu sehen ist, ist es mit den arabischen Buchstaben *kef* (½) und *gayın* ( ) unmöglich, die eigentlichen Laute des Türkischen wiederzugeben, obwohl dies bei arabischen und persischen Wörtern keine Schwierigkeit bereitet.[3]

Diejenigen *s-* Laute, die in der arabischen Rechtschreibung des Türkischen Silben mit Vordergaumenvokalen bilden, wie z. B. *sekiz* (eJ)

[3] In dieser Periode war auch der Versuch, den Lautwert des *kef* (½) im Türkischen mit speziellen Zeichen wie dem «doppelarmige» *kef* (¯ = kâf-ı Farisî «persisch k») für *g* und dem *kef* mit drei Punkten (! = kaf-ı Türkî/nef «türkisches k bzw. nef») für *n* auszudrücken, nicht erfolgreich. Diese speziellen Zeichen wurden später aufgegeben.

Levent Şahverdi Arşivi

«acht», *söz* (“u) «Rede», *sevinç* (êìu) «Freude», *sevda* («œu) «Liebe», werden mit *sin* (″) geschrieben; die *s*- Laute, die Silben mit Hintergaumenvokalen bilden, wie u. a. *sarı* (Èd#) «geIb» sowie *saç* (ê#) «Haar», *sınıf* (nM#) «Klasse» und *askı* (vl#«) «Kleiderbügel», werden mit dem Buchstaben *sat* (′) geschrieben. Aus dem Arabischen entlehnte Wörter wie *misl* (qÞ¦) «wie», *miskab* (»UlÞ¦) «Bohrer», sowie *miskal* (‰UlÞ¦) «eine Gewichtseinheit», *sülasi* (vÝöÞ) «Triade» und *servet* (®ËdÞ) «Reichtum, Vermögen» werden mit dem interdentalen *s* (Þ) geschrieben.

Ebenso sind für den Laut *t* zwei Formen vorhanden: der Vordergaumenkonsonant (®) und der Hintergaumenkonsonant (¹). Während die konventionelle Rechtschreibung in Klischees mit konstanten Mustern fortgeführt wurde, wurden die *t*- Laute des Alttürkischen im Laufe der Zeit im Südwest- Türkischen zu *d,* weshalb die mit *t* geschriebenen, jedoch als *d* ausgesprochenen Wörter große Schwierigkeiten bei der Rechtschreibung bereiteten. Viele Wörter wie *dağ* (U¹) «Berg», *dağılmak* (oL*G¹) «sich zerstreuen», *dal* (q¹) «Ast», *damak* (oL¹) «Gaumen», *damar* (dL¹) «Ader», *doğmak* (oLG¹) «geboren sein», *dolu* (v¼u¹) «überfüllt», *doğru* (ÈdG¹) «richtig», *doksan* (ÊU l¹) «neunzig», *dudak* (,U×¹) «Lippe», die heute mit *d* geschrieben werden, mußten in der arabischen Rechtschreibung mit *t* geschrieben werden. Dagegen wurden viele Ausdrücke, die mit *t* ausgesprochen werden, wie z. B. *baştan* (Ê b–U) «von Anfang an», *vermekten* (Ê bJ¦— Ë) «vom Geben» und ähnliche Wörter, in der Schriftsprache mit dem *d*- Laut geschrieben, wie *başdan* (Ê b–U) und *virmekden* (ÊbJ¦—Ë).

Um zu entscheiden, welche Wörter mit *ze* (“), welche mit *zel* (‹) und welche mit *zı* (ﻉ) zu schreiben sind, muBte man die Rechtschreibung dieser Wörter jeweils einzeln lernen. So wurden die Wörter *zaman* (arabisch ÊU¦“) «Zeit», *zahmet* (arabisch XL0“) «Umstände, Mühe», *zevce* (arabisch ë2Ë“) «Ehefrau», *zinde* (persisch ˆbì“) «kräftig» mit *ze; zevk* (arabisch ,Ë“) «Lust, Geschmack», *zeyl* (arabisch q²“) «Anhang, Zusatz», *zihin* (arabisch s£“) «Geist, Verstand», *zirve* (arabisch ˆË—“) «Spitze, Höhepunkt, Gipfel», mit *zel* (‹); Wörter wie *zafer* (arabisch dHº) «Sieg», *zalim* (arabisch r¼Uº) «Unterdrücker, Despot», *zan* (arabisch sº) «Annahme, Verdacht», *zulmet* (arabisch XL*º) «Dunkelheit» mit *zı* (º); sowie Wörter wie *zaptiye* (arabisch ëšD¾$) «Polizei, Gendarmerie», *zayıf* (arabisch nšF$) «mangelhaft, schwach», *zam* (arabisch r$) «Preiszuschlag», *zarar* (arabisch —d$) «Schaden», *ziya* (arabisch ¡Uš$) «Licht», *ziyafet* (arabisch X§Uš$) «Festmahı» mit *dat* geschrieben. Demnach wurde *z,* das nur einen Laut im Türkischen ausmaclıı, in der arabischen Rechtschreibung des Türkischen durch

Levent Şahverdi Arşivi

vier unterschiedliche Buchstaben, *ze* (“), *zel* (‹), *zı* (´) und *dat* (÷), wiedergegeben.

Die Laute *ayın* (l) *zı* (´), *dat* (÷), das interdentale *s* (Y), *hı* (Œ) und *hemze* (¡) sind Konsonanten, die es nur im Arabischen gibt. Im Türkischen sind diese Laute nicht vorhanden. Da der Laut *ayın* (l) ein im Türkischen nicht varlıandener Kehlkopflaut ist, wird er bei der Aussprache von entsprechenden Lehnwörtern, wenn er am Anfang des Wortes steht immer, und wenn er am Ende des Wortes steht meistens ausgelassen und durch die Vakole des Türkischen *(a, e, i, o, u, ö, ü)* ersetzt. Wenn dieser Laut im Inneren eines Wortes vorkommt, wird er «apostrophiert» ausgesprochen oder ganz weggelassen, wie z. B. *acaba* (arabisch U¾2 «) «vielleicht», *âciz* (arabisch e2UF) «unfahig, nicht imstande sein», *adalet* (arabisch X¼«bF) «Gerechtigkeit», *ilâm* (arabisch Âö🛢«) «Anzeige», *ut* (arabisch ®uF) «Laute», *âlim* (arabisch r¼UF) «Weiser, Gelehrter», *Ömer* (arabisch d¦uF) [Eigenname], *ömür* (arabisch dLF) «Leben», *zayi* (arabisch l²U$) «Verlust», *malûm* (arabisch Âu*F¦) «bekannt», *maruf* (arabisch -ËdF¦) «bekannt» und *mazeret* (arabisch ®—eF¦) «Entschuldigung». Ob diese Wörter, die *ayın* beinhalten, mit den einfachen Vokalen ader dem Konsonanten *ayın* geschrieben werden sollen, hat in der Rechtschreibung immer Schwierigkeiten bereitet.

Auch der Buchstabe *hemze,* der, wenn er im Inneren des Wortes vorkommt, mit einem Apostroph wiedergegeben wurde, wird in der mündlichen Rede meist ausgelassen. Da jedoch die Notwendigkeit bestand, diesen Buchstaben in der Rechtschreibung anzuzeigen, ergaben sich Schwierigkeiten, wie aus den nächsten Beispielen ersichtbar ist: *memur* (arabisch —u¦Q¦) «Beamter», *mimar* (arabisch —ULF¦) «Architekt», *heyet* (arabisch Xzš£) «Komission», *tesir* (arabisch d²Ý QÔ) «Wirkung», *temin* (arabisch sš¦Q¦) «sichem, zusichem», *telif* (arabisch nš¼QÔ) «das Verfassen eines Textes».

Es gibt noch weitere Buchstaben, die nach der arabischen und persischen Rechtschreibung geschrieben wurden, aber nicht ausgesprochen werden können, vgl. z. B. *hâb* (persisch »«u•) «SchIaf», *hīş* (persisch g²u•) «selbst». Bei einigen Wörtem veranderte sich die Aussprache nach der Entlehnung ins Türkische: z. B. *kösele* (persisch *gavsâle* ë*🚘ËUÖ) «verarbeitetes Leder», *kâgir* (persisch *kârgir* d½—U½)

«Gebäude aus Stein ader Bäckstein», *divit* (arabisch *divât* ®«Ëœ) «Schreibgerät», *eleğim sağma* (arabisch ‘*alâim-i sema.* ¡UL🚘 Â¡öF) «Regenbogen», *çamaşır* (persisch *câme-şûy* Èu– ë¦U2) «Wasche, Unterwasche», *dülger* (persisch *durüdger* d½ œ Ë — œ) «Schreiner»,

Levent Şahverdi Arşivi

kalbur (arabisch *gırbâl* ‰U d) «Sieb», *pergel* (persisch *pergâr* —U½dÄ) «Zirkel». In diesen Fällen bestand die Schwierigkeit darin, daß diese Wörter in ihrer Originalform geschrieben werden muBten, obwohl sich ihre Aussprache verändert hatte.

Eine weitere Schwierigkeit bilden die Konsonanten *p* und *ç,* die im Türkischen vorhanden sind, aber im Arabischen nicht yorkümmen. Die Iraner haben für diese Laute das arabische Alphabet durch die Buchstaben پ *(P)* und *(ç)*چ erweitert. Doch die Verwendung dieser Buchstaben hat im Türkischen zur Verwirrung geführt.

Obwohl die Laute *p* und *ç* im Türkischen das Ergebnis einer Lautentwicklung sind, werden sie in Wörtern, die aus dem Arabischen entlehnt sind, mit den Buchstaben für die Laute *b* und c geschrieben: *kitap* (arabisch *kitâb* »U×½) «Buch», *ispat* (arabisch *isbât* ®U¾ ⌙) «Beweis», *müspet* (arabisch *müsbet* X¾ ¦) «positiv», *tespih* (arabisch *tesbih* `š¾ Ô) «Gebetskette», *tespit* (arabisch *tesbit* Xš¾ Ô) «feststellen», *eçhel* (arabisch *echel* qä2«) «unwissend, ungebildet», *içtihat* (arabisch *ictihâd* œUä×2«) «Bewertung», *içtinap* (arabisch *ictinâb* »UM×2«) «Zurückhaltung», *meçhul* (arabisch *mechûl* ‰uä ¦) «ungewiss». Diese Praxis hatte sich auch in Schreibweisen wie *alub (alıp = alarak)* «nehmend», *gelüb (gelip)* «kommend» und ähnlichen Wörtern im Türkischen ausgebreitet.

Schwierigkeiten entstanden auch dadurch, daB die Buchstaben bei der arabischen Rechtschreibung jeweils am Anfang, in der Mitte und am Ende des Wortes verschieden geschrieben werden, daB manche Buchstaben nicht an die auf sie folgenden Buchstaben angeschlossen werden und durch den Umstand, daB es im arabischen A1phabet 17 Buchstaben gibt, die mit einem, zwei ader drei Punkten geschrieben werden.

Die Ansichten und feurigen Diskussionen hinsichtlieh der Rechtsehreibung und die damit verbundenen Reformversuche der osmanischen Rechtsehreibung, die sieh in den 80er Jahren zwischen der «Tanzimat»-Periode und der Gründung der Türkischen Repub1ik abspielten, hatten ihren Grund in den oben angeführten Sehwierigkeiten. Trotz aller Bemühungen konnte die Rechtsehreibung nicht purifiziert und die Unstimmigkeiten nicht beseitigt werden.

Nach der Gründung der Republik wurden die Probleme der Rechtsehreibung klar erkannt und es wurde eingesehen, daB die einzige Lösung darin bestand, zum lateinisehen Alphabet überzugehen. Es war natürlich nicht leicht, eine tausendjahrige Tradition aufzugeben. Im Jahre 1928 wurde der Erfolg erreicht und zwar durch die geniale Revolution im Schriftsystem durch M.

Levent Şahverdi Arşivi

Kemal Atatürk, der vollkommen auf sein Geschichtsbewußtsein und auf das Selbstgefühl des türkischen Volkes vertraute.[4]

Das nationale türkische Alphabet, das auf dem lateinisehen Alphabet beruht und für jeden Laut einen Buchstaben, für jeden Buchstaben einen Laut benutzt, ist, abgesehen von einigen geringfügigen Schwierigkeiten, im Vergleich zum arabischen Alphabet vollkommen ausreichend und perfektioniert.

Writing in the Altaic World, Studia Orientalia c. 87, (Published by the Finnish Oriental Society), Helsinki 1999, pp., 149-159.

[4] Zur Entwicklung und der Revolution des türkischen Schriftsystems s. Zeynep Korkmaz, Türk dilinin Tarihî akışı içinde Atatürk ve Türk dili [Atatürk und die türkische Sprache im Laufe der türkischen Sprachgeschichte]. *Veröffentlichungen der Fakulät für Sprache, Geschichte, Geographie der Universität Ankara.* Ankara 1963,33-47. Dies., Cumhuriyet Döneminde Türk Dili [Die türkische Sprache in der Republik-Zeit]. *Veröffentlichungen der Fakultät für Sprache, Geschichte, Geographie der Universität Ankara.* Ankara 1967, s. 51-58.

Levent Şahverdi Arşivi

ESKİ TÜRKLERDEKİ AĞAÇ KÜLTÜNÜN İSLAMİ DEVİRLERDEKİ DEVAMI

1. Çeşitli Türk kavim ve topluluklarının Budizm, Manihaizm, Brahmanizm, Nasturilik, Musevilik, İslamlık gibi dinleri kabulden önceki dönemde Şamanizme bağlı oldukları bilinen bir gerçektir. Köktürk yazıtlarındaki kayıtlardan ve Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Hun ve Köktürk Devletlerini oluşturan Türk boylarının hepsi de Şamanist idiler. VI-VIII ve hattâ kısmen IX-XI ve XII. yüzyıllara kadar Orta-Asya Türklerinin bağlı bulunduğu Şamanizmin esaslarını genel olarak Gök Tanrı, güneş, ay, yer-su, ata ve ateş kültleri oluşturmuştur. Şamanizm, aslında toplumların totemizm devrini temsil eden ve tabiat güçlerinin kutsallığına yer veren bir inanç sistemidir. Bu nedenle Şamanistlerin dünya görüşleri, yaşayış düzenleri ölüm ve öteki dünya hakkındaki tasavvurları hep bu sisteme göre işlemiştir. Onlar tabiatla yan yana ve iç içe yaşamışlar tabiatı oluşturan bazı cansız varlıkları tıpkı kendileri gibi insan değerinde fakat kutsal birer canlı varlık olarak kabul etmişlerdir. Bu inanç sisteminde bir hayvan, bir kuş veya bir tabiat varlığı ile temsil edilen tanrılar ve kutsal ruhlar vardır. *Atalar ruhu* da bu kutsal ruhlardandır ve atalar kültünü doğurmuştur. Bu kültte ataların kutsal ruhları "kök, köken" anlamındaki *töz, tös* veya Moğ. Karşılığı ile *ongon* denilen putlarla (fetişler) yahut da bazı kuş, hayvan, ırmak, pınar, dağ, orman, ağaç gibi tabiat varlıklarıyla temsil edilmiştir. Üzerinde duracağımız *ağaç kültü* atalar kültü ile iç içe girmiş bulunan bir külttür. Bu kültün temelinde doğrudan doğruya eski Türklerin yaratılış efsanelerinde, *ataların ağaçtan türemiş* olmaları inancı yatmaktadır. Dolayısıyla *ağaç kültü*, ağacı atalar ruhunu temsil eden kutsal bir varlık sayarak ona tapma ve saygı gösterme ifadesidir. Şamanizmde ağaçlı yerlerin ve ormanların kutsal sayılması bu inancın belirgin bir görüntüsüdür. Bu yüzden eski Türkler atalar ruhunu temsil eden bazı ağaçlara kutsallık tanımışlar, onlara ibadet etmişlerdir. Bu kült, bir gelenek hâlinde bugün Sibirya ve Altaylardaki şamanist Türklerce de devam ettirilmektedir.

Tarihî devirlerin şamanist Türk toplumlarında[5] ağaç kültünün özü ile ilgili olarak kendi yaratılışlarını ağaç kökenine bağlayan birtakım efsaneler vardır. Bunların en eskileri Dokuz-Oğuzlar'a ait olan yaratılış efsanesidir. Bu efsaneye göre, Uygurların oturduğu bölgede *Tula* ve *Selenga* ırmaklarının kavşağında bir ada vardır. Adanın tam ortasında göğe yükselen bir tepe

[5] Tarihî devirlerdeki Şamanizm üzerinde ayrıntılı bilgi için Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* TTK yay. , Ankara, 1954, s.1-12 ve orada verilen bibliyografyaya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

oluşmuş, tepenin tam ortasında da bir kayın ağacı yeşermiş. *Tarih-i Cihanküşa*'ya göre kayın ağacı yanında bir de fıstık çamı (fasuk) varmış. Gün olmuş zaman olmuş gün battıktan sonra bu ağaçlar üzerine gökten bir ışık inerek onları nurlandırmaya başlamış. Ne zaman ki gün batar ve gökten ağaçları saran nur inmeye başlarsa, o zaman kayın ağacından da müzik sesleri gelirmiş ve Uygurlar hep birden şaşırırlarmış. Bundan sonra bu ağaçlardan fıstık çamı gebe kalmış. Dokuz ay on gün sonra ağacın karnından bir kapı açılmış. Bir başka varyanta göre de dokuz ay on gün sonra kayın ağacı birden yarılmış, içinden beş güzel çocuk çıkmış ve gözleri kamaştırmış. Aradan zaman geçmiş çocuklar büyümüş kocaman olmuş ve küçükleri *Bögü Han* Uygurlara han olmuş.[6]

Ağaç motifli yaratılış efsanesi Oğuz Kağan Destanında da görülmektedir. Bu destana göre Oğuz Kağan hem gökten inen göğün kızı ile hem de yerdeki bir ağaç kovuğundan çıkan yerin kızı ile evlenmiş ve soyunu bu yolla kurmuştur. Eski Türklere göre gök de yer de kutsaldır. Destanda Oğuz Kağan'ın yerin kızı ile evlenmesi şöyle anlatılmıştır:

Ava gitmişti bir gün, ormanda Oğuz Kağan:
Gölün tam ortasında, bir ağaç gördü yalnız,
Ağacın kovuğunda duruyordu bir kız.
Gözü gökten daha gök, sanki Tanrı kızıydı,
Irmak dalgası gibi, saçları dalga dalgaydı.
Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan.
.....
Oğuz kızı görünce, başından aklı gitti,
Nedense yüreğine, kordan bir ateş girdi.
Gönülden sevdi kızı, tuttu aldı elinden,
Kızla gerdeğe girdi, aldı dilediğinden.[7]

Eski Türklerin türeyiş efsanelerindeki *ağaç* motifi V. I. Verbitskiy ve W. Radloff tarafından Altaylı ve Yeniseyli Türk boylarında tespit edilen yaratılış efsanelerinde de bir temel öge durumundadır. Bu efsaneye göre, ilk Yakut (Sa0a), yani ilk insan gökten inen bir yaratıktan türemiştir. Altaylılara göre, yer yaratılmadan önce su vardı. *Kuday* veya *Tanrı Ülgen* yeri yaratmak için kendisiyle arkadaşlık eden *Kişi*'ye emrederek denizden toprak çıkarttı. Bu toprak üzerinde *dalsız budaksız bir ağaç da* bitmişti. Tanrı Ülgen bu ağacı

[6] M. Şahir Ülkütaşır, *Türk ve İslam Geleneğinde Ağaç*, Türk Etnoğrafya ve Folklor Derneği yay., Ankara, 1969, s.6; Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi,* I, MEB yay., İstanbul, 1971, s.94. Her iki Türeyiş efsanesinde varyant farkları vardır.
[7] Bahaeddin Ögel, age, s.63-64.

Levent Şahverdi Arşivi

gördü ve "dalları olmayan ağaca bakmak hoş bir şey değil; bunda dokuz tane dal bitsin!" dedi. Ağaçta dokuz dal bitti. Tanrı yine: "dokuz dalın kökünden dokuz kişi türesin ve bunlardan dokuz ulus olsun" dedi ve böyle oldu. Dolayısıyla ilk insanlar bir ağaç dalında meyve gibi bitti.[8] Bu efsaneye göre ağaçtan türeyen insanlar yine bir ağacın meyvesiyle besleniyorlardı.

Görülüyor ki, ağaç kültünün ve ağaca kutsallık tanımanın temelinde, Şaman Türklerin ilk atalarının ağaçtan türemiş olmaları inancı yatmaktadır. Ağacın, ormanın ve özellikle Köktürk ve Uygur dönemlerinde *Ötüken yış* diye bilinen *Ötüken* Ormanlarının bütün Türklerce kutsal yer olarak tanınması da bu kültten kaynaklanmıştır. Ağaç ve orman kültü üzerinde duran halk bilimciler, bu kültü ilkel toplulukların orman ürünleri ile geçindikleri devrin hatırası olarak kabul ederler.[9]

Şamanist Türklerce ormanın bütünü bir kült sayıldığı gibi, teker teker ağaçlar ve özellikle bazı ağaçlar ayrıca takdis edilmiştir. Şamanistlerin en çok saydıkları ağaç *kayın ağacı* (betula tournef) olmuştur. Çünkü bu ağaç, merhametli anatanrı *Umay*'la birlikte *Tanrı Ülgen* tarafından gökten yere indirilmiş ve türeyiş efsanesine yansıyan atalar ruhunu temsil etmiştir. Kutsal kayın ağacı Altaylı Şamanistlerin dualarında hep "*bay kayın*" diye tekrarlanır. Şaman kamlarının davullarında güneş, ay, yıldız, şimşek resimleri yanında iki kayın ağacı resmi de bulunur.[10] Şamanist Türkler atalar ruhuna olan bağlılıklarını, dinî törenlerini *kayın ağacı* altında yapmak, yakınlarında mutlaka *kayın ağacı* bulundurmak veya ağaçlara bez ve paçavralar bağlamak suretiyle göstermişlerdir. Bağlanan bu bez ve paçavralar birer nezir birer adak niteliğindedir. Kutsal kayın ağacı zaman ve bölge ayrılıklarına göre *akçaağaç*, *far*, *huş, kabaağaç, kavak, ak kavak, kavuş* ve *kürt*[11] gibi değişik adlarla da adlandırılmıştır. Bunun yanında *çam* ve *ardıç* ağaçları da önemli bir yer tutmuştur. Hattâ bunun İslami devirlerdeki örneklerine dayanarak listeye *meşe, çınar, iğde* gibi daha başka ağaçları da eklemek gerekiyor.

2. Türklerin Şamanizmden sonra Budizm, Manihaizm, İslamlık gibi dinlerle temasa geçerek onları kabul etmeleri, sosyal ve kültürel yapılarında olduğu gibi, inanç sistemlerinde de yeni dinlerin ilkelerine bağlı önemli değişmeler yapmıştır. Ancak, Şamanizmden gelen özellikler yeni dinlerin yapısı içinde az veya çok oranda bir değişikliğe uğrayarak ve yeni bir kalıba girerek

[8] Abdülkadir İnan, age, s.13-15.
[9] Ayrıntılı bilgi için Abdülkadir İnan, age, s.62'ye bk.
[10] A. İnan, age, s.64.
[11] Kerim Yund, "Türklerin Kutlu Ağacı *huş* (kayın) *betula*'nın tanımı üzerine sağlıksal araştırma", *3. Türk Tıp Tarihi Kongresi,* TTK yay., Ankara, 1999, s.343.

Levent Şahverdi Arşivi

yine süregelmiştir. Aynı durum Türklerin X. yüzyıldan başlayarak kabul ettikleri İslamlık için de söz konusudur.

3. Tarihî kaynakların verdiği bilgiye göre Türklerin İslamlığı kabulü birdenbire değil, peyderpey ve toplumdan topluma değişen zaman ayrılıkları ile gerçekleşmiştir. Nitekim Oğuzların tümüyle Müslümanlığa geçişleri iki yüzyıllık bir zaman süreci içindedir. Orta ve Batı Asyadaki müslüman, şehirli Türkler ve özellikle Oğuzlar arasına sürekli olarak kuzeydeki steplerden gelen Şamanist Türk boylarının karışması, şehirli Türklere karşı köylerdeki ve steplerdeki Türkleri Şamanizm ilkelerinden kolay kolay koparamamıştır. Böylece, batı Türkistan ve Maveraünnehir bölgelerinde İslamî inançla Şamanist inançlar iç içe girmiş; bu karışma göçlerle Anadolu ve balkanlara kadar uzanmıştır.

Şamanist inançlar ile İslami inançların birbirine karışmasını yer yer Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lügat-it-Türk*'ünde de bulmaktayız. Söz gelişi Kaşgarlı c III, s.377'de: "yere batası kâfirler göğe Teñri derler yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Teñri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler)"[12] açıklaması ile bunları İslamlığa aykırı bulup bir kâfir inancı olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık eserin birçok yerinde tespit ettiği Şamanist gelenek ve inançlarla ilgili olarak "*neuzu billâh*" sözünü kullanmamıştır. Bu durum, XI. yüzyılda bazı Şamanist gelenek ve kalıntıların artık İslamî bir kılıfa girdiğinin ifadesi olarak kabul edilebilir.

İslamî inançlar içine girmiş olan Şamanizm inanç ve kalıntılarına, tarihî devirlerde de bugün de rastlanmaktadır. Şamanizmden gelen ögelerin İslamî devir ögeleri ile kaynaşarak yer yer yeni ögelerle beslenip İslamî bir biçime bürünmüş olmasına rağmen, bunların Şamanizmle olan bağlantısı yine de açıkça görülmektedir. Örneklerine tarihî eserlerde, destanlarda, menkıbelerde ve masallarda rastlandığı gibi geleneklerde de canlı olarak günümüze kadar uzanmış bulunuyor.

4. Konu yalnız *ağaç kültü* yönüyle bile oldukça kapsamlıdır. Biz bu bildirinin zaman sınırı içinde, ağaç kültünün İslamî devirlerdeki devam ve uzantısı için bazı örnekler vermekle yetineceğiz:

Şamanist Türklerin yaratılış efsanelerinde önemli bir yer tutan, yukarıda birkaç örneğini verdiğimiz *ağaç kültü,* İslamî dönemin tarihî, destanî ve menkahevî eserlerinde de süregelmiştir. Nitekim Reşideddin'in *Oğuzname*'sinde yer alan ve artık İslamî bir kimlik kazanmış olan ağaç motifinin aynen devam ettiği görülüyor. Bu destanda, Selçuklu sultanı Tuğrul

[12] Saadet Çağatay, "Divanu Lügât-it-türk'te İnançla İlgili Sözler", *Bilimsel Bildiriler* 1972 (TDK yay., 1972), s.385-386.

Levent Şahverdi Arşivi

Bey'in babası *Toksurmış İçi* (Elçi ?) gece rüyasında, göbeğinden sağlam gövdeli ve çok dallı budaklı üç ağaç çıktığını gömüş. Bu ulu ağaçların tepesi göğe ulaşmaktadır. "Asılları yerde, dalları gökte". Rüyasını anlattığı Amiran Kâhin ona:"Sakın bu rüyayı ve sırrı kimseye söyleme; senin kaç oğlun var" diye sorar. O da üç diye (bunlar *Dukak, Tuğrul* ve *Arslan*'dır) cevap verince, Kâhin ona "Her üçü de padişah olacaklar" der. Toksurmış'ın her üç oğlu da cesur ve kahraman idiler. Oğuz beyleri onların iyi avcılık yaptıklarını görünce av beyliğini onlara verdiler. Gösterdikleri yararlık ve başarılar dolayısıyla önce *Tuğrul*, daha sonra da *Arslan* ve *Dukak* birer sultan oldular. [13] Görüldüğü gibi, İslamî bir nitelik kazanmış olan bu destanda da *Tuğrul, Arslan* ve *Dukak*, atalar ruhunu temsil eden üç ağaç yani üç kutsal ruh yardımıyla sultanlığa yükselmişlerdir.

Reşideddin'in *Camiü't-tevârih*'inde ve Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî*'sinde, Oğuz Destanındaki Kıpçak boyunun kökenine ilişkin rivayette de ağaçtan türeme motifinin izleri görülür: Bu rivayete göre Oğuz Han bir seferden dönüşünde savaşta ölen bir askerinin eşi ağaç kovuğunun içinde bir oğlan doğurmuştur. Oğuz Han bu oğlanı evlât edinerek *Kıpçak* yani "ağaç kovuğu" adını vermiştir.[14]

Osmanlı Devletinin kuruluş dönemine ait tarihî kayıtlar ve menkabeler de bize ağaç kültü hakkında yeterli bilgi vermektedir. Bu konudaki ünlü bir rivayet, Osmanlı Devletinin kurucusu olan Osman Bey'in Şeyh Edebali'nin evinde gördüğü ağaç rüyasıdır. Bu rüyada Osman Bey kendisini Şeyh'in yanında yatıyor görür. Bu sırada Edebali'nin koynundan bir ay doğar ve dolunay durumuna gelince kendi koynuna girer. Daha sonra Osman Bey'in belinden bir ağaç çıkarak yükselir ve büyüdükçe yeşillenir. Dallarının gölgesi ile bütün dünyayı örter. Ağacın yanında dört sıra dağlar görülür. Bunlar Kafkas, Atlas, Toros ve Balkanlardır. Ağacın köklerinden Dicle, Fırat, Nil ve Tuna ırmakları çıkmaktadır. Vadilerin her tarafında şehirler vardır. Ağacın yaprakları kılıç gibi uzamaya başlar ve rüzgarın etkisi ile İstanbul şehrine yönelir. Şehir, iki denizin ve iki karanın birleştiği yerde iki zümrüt arasına oturtulmuş bir elmas yüzük manzarası alır. Osman yüzüğü takarken uyanır.[15] Öyle anlaşılıyor ki, bu rüyada atalar ruhuna bağlı ağaç kültü, devlet birliğini, devletin kurulup genişlemesini ifade eden bir sembol olarak kullanılmıştır.

---

[13] A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı (Reşidettin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili), İstanbul, 1972, s.71-75.

[14] Camiü't-tevârih, TVO, 5; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Türk, Desmaisons yay., s.19 ve buradan aktarılarak A. İnan, Şamanizm, s.65.

[15] M. Şahin Ülkütaşır, age, s.11-12.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu ünlü rüya ve ağaç motifi bazı değişik varyantlara dayanarak günümüz edebî eserlerine kadar girmiştir. Tarık Buğra 'nın *Osmancık* romanındaki rüya tasviri bunun tipik bir örneğidir.[16] Haldun Taner'in, kavak ağacı altına gömülen bir ihtiyarın ruhunun kavak ağacında şekillenmesini dile getiren *Bir Kavak ve İnsanlar* hikayesinde de sanki bilinç altına geçmiş olan bu kült işlenmiş gibidir.[17] Ağaçla konuşma ve konuşan ağaç motifi A. Bican Ercilasun'un Ağaç adlı hikayesinde de yer almıştır.[18] Biz bu örnekleri, bilinç altında şekillenmiş geleneklerin tezahürü gibi görmek istiyoruz.

Biz rüyada ağaç motifini Müslüman Kırgızların *Manas Destanı'nda* da bulmaktayız. Bu destanda Manas'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra, karısı Kanıkey'in gördüğü Manas'ın diriliş rüyası da, Şamanizmin *ay, güneş* ve *ağaç* özellikle *kutsal kavak* (eski adıyla *kayın*) ağacı motifleri etrafında gelişmiştir. Bu rüya Şamanizm inançlarının İslamî bir kılıfa bürünerek devamının güzel bir örneğidir.[19]

Ağaç kültünün belirgin izlerini Anadolu'nun ilk ve daha sonraki edebî eserlerinde de görüyoruz. XIII. yüzyıl şairi Yunus Emre'de Şamanizmin ağaçla söyleşme motifi Tasavvuf ilkesiyle yoğrularak Tanrıya uzanan bir sonsuzluk sembolü halinde ifade edilmiştir. İşte bu nitelikte şiirlerinden biri:

Gideridüm ben yol sıra yavlak uzamış bir ağaç
Böyle lâtif böyle şirin gönlüm eydür birkaç sır aç

Böyle uzamak ne ma'nidür çünki bu dünya fanidür
Bu fodullık nişânıdur gel beri miskinliğe geç

Böyle lâtif bezenüben böyle şirin düzenüben
Göñül hakka uzayuban dilek nedür neye muhtaç

Ağaç karır, devran döner, kuş budağa bir kez konar
DaOı sana kuş konmamış ne gügercin ne hod dürrâc

Bir gün sana zeval ire, yüce kaddüñ ine yire
Budaklaruñ oda gire kaynaya kazan, kıza saç

[16] Metin için *Güzel Yazılar: Oğuzdan Bugüne,* TDK yay. Ankara, 1996, s.116-120'ye bk.
[17] Not 11'de age, s.108-115.
[18] A. Bican Ercilasun, *Türk Dili Dergisi,* TDK yay., Ankara, 1999, S. 573, s.763.
[19] Rüyanın ayrıntısı için Arzu Erdoğan Öztürk, "Kanıkey Rüyası"; Sabahat Deniz, "Manas Destanında Rüya"; Emine Gürsoy Naskali, *Bozkırdan Bağımsızlığa*, TDK yay., 1995, s.269-271'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Yunus indi sen bir nice, eksükligüñ yüz bin anca
Kurı agaca yol sorınca teferrüclen yoluña geç[20]

Eski Oğuz boylarının yaşayış ve geleneklerinin yer aldığı destan niteliğindeki *Dede Korkut* hikâyeleri, Anadolu bölgesinde XV. yüzyılda yazıya geçirildiğinde, her hâlde bu hikâyeleri anlatan ve dinleyen Oğuzlar, hikâyelerdeki inanç ve âdetlere yabancı değillerdi. Dede Korkut hikâyelerinde Şamanizme ait birçok öge yanında, ağaç kültünün belirgin izleri de yer almıştır. Bu hikâyeler okundukça, insanda öyle bir izlenim bırakıyor ki, sanki *Korkut Ata* Müslümanlık ile Şamanizmin inançlarını birbirleri ile kaynaştıran usta bir pîr (eren) rolündedir. Hikâyelerin sonunda Korkut Ata'nın Oğuz Han için "Yön vireyim Oanum: *Yirlü kara taguñ yıkılmasun, kölgelüce kaba ağacuñ kesülmesün..."* diye başlayan dua faslındaki *kaba ağaç,* Şamanizmin kutsal *kayın* ağacından başkası değildir.

"Salur Kazan'ın evinin yağmalandığı" hikâyesinde, düşmanlar Kazan'ın oğlu Uruz'u bir ağaca asarak idam etmek üzere kanara (mezbaha) dibine götürdüklerinde, Uruz, böyle kötü bir işe aracılık etmeyi yakıştıramadığı ağaçla söyleşmek ister ve ağaca şöyle seslenir:

Ağaç ağaç dir isem saña erilenme ağaç
Mekke ile Medinenüñ kapusı ağaç
Musa Kelïmüñ asası ağaç
Böyük böyük sularuñ köprüsi ağaç
Kara kara deñizlerüñ gimisi ağaç
Şah-ı merdan Ali'nüñ Düldülinüñ eyeri ağaç
.....
Başuñ ala bakar olsam başsuz ağaç
Dibüñ ala bakar olsam dipsüz ağaç
Mini saña asarlar götürmegil ağaç
Götürecek olur iseñ yigitligüm seni tutsun ağaç ve devamı.[21]

Bu soylamadaki Musa Kerîm, Şâh-ı Merdan, Mekke, Medine gibi İslamî ögeler çıkarıldığında, Altay Şamanistlerinin kutsal ağaçlar için söyledikleri ilahilerden farkı kalmıyor.[22]

Yine "Basat'ın Depegöz'i Öldürdügi hikâyesinde de Depegöz, Uruz oğlu Basat'tan yerini, hanının kim olduğunu, ak sakallı babasının adını ve kendi adını sorduğunda Basat'ın:

[20] Faruk K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., 3. baskı, Ankara, 1986, s.53.
[21] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* I, TDK yay., Ankara, 1994, s.108.
[22] A. İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, s.53.

Levent Şahverdi Arşivi

Kırış güni öñdin depen alpumuz Ulaşoğlu Salur Kazan
Atam adın sorar olsañ Kaba ağaç
Anam adın dir-iseñ Kağan Aslan
Menüm adum dir-iseñ Uruz oğlu Basatdur[23] şeklindeki cevabı da ağaç kültünün belirgin izlerini yansıtmaktadır. Dede Korkuttaki bu türlü örnekler daha da arttırılabilir.

Kaba ağaçtan türeme motifi Bamsı Beyrek hikâyesinde de görülmektedir. Beyrek'in kız kardeşinin, 16 yıllık esaretten dönen erkek kardeşi ile yaptığı söyleşmede geçen

Karşu yatan kara tagum yıkılupdur / Ozan senüñ haberüñ yok!
Kölgelüce kaba ağacum kesülüptür / Ozan senüñ haberüñ yok! deyişi ve Bamsı Beyrek'in Kazan Bey'e soylamasındaki:

Alan sabah durmuşsın, / Ağ ormana girmişsin
Ak kavağın budağından / Yırgayuban kiçmişsin, sözleri de bu motifin ne kadar canlı olduğunu gösteriyor.[24] Dede Korkuttaki örnekler daha da arttırılabilir.

Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde Kafkayadaki seyahatini anlatırken "ağaca tapan âdem kavmi" ve taptıkları ağaç hakkında bilgi vermiştir. Eserde yapılan açıklamalarda "ademî kavmi" dediği kavmin Nogay ve Dağıstan Müslümanları olduğu tahmin ediliyor. Bu insanların her yıl bu ağacın altına gelerek, etrafında defalarca ve yığınlarca balmumu ve yıl mumu yakıp aydınlatarak ağaca taptıklarını bildiriyor.[25]

Ata kültüne bağlı *ağaç* motifinin Anadolu'da XVI. yüzyıl Tasavvufî halk edebiyatının temsilcisi Pir Sultan Abdal'a kadar uzandığı görülüyor. Pir Sultan'ın:

Öt benim sarı tamburam / Senin aslın ağaçtandır
Ağaç dirsem gönüllenme / Kırmızı gül ağaçtandır

Diye başlayan ve:

Yeter Pir Sultanım yeter / Dertlilere derman katar
Türlü türlü meyve biter / O da yine ağaçtandır

Dörtlüğü ile biten şiiri, bütün özellikleri ile ağacın kutsallığını dile getiren bir şiirdir.

5. Ağaç kültü ile ilgili kutsal inanışlar ve ağaçtaki koruyuculuk özelliği, Orta Asya Müslüman Türklerinde olsun, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde olsun, halk geleneğinde bugün bile bütün canlılığı ile süregelmektedir. Özellikle

[23] M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s.214.
[24] Muharrem Ergin, *Dede Korkut*, s.140, 144; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudum Kitabı,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yay., İstanbul, 1977, Metin, s.51, açıklama s.CCXCIV / C.
[25] Evliya Çelebi Seyahatnamesi C VII, s.740-741 ve burada anlatılarak A. İnan, Şamanizm, s.65.

Levent Şahverdi Arşivi

akkayın, akkavak, iğde, meşe, çam, çınar gibi ağaçlardaki hem ata ruhları koruyuculuğunun hem de sonsuzluk sembollerinin sürekli biçimde devam ettiği görülüyor. Dede Korkuttaki *Bamsı Beyrek* hikâyesinin Anadolu'daki varyantlarından çoğunda hikâye hep Ak-kavak kızı olarak söylenegelmektedir.

Türklerin yaşadıkları bölgelerin her yerinde, dallarına bezler bağlanmış ağaçlar görülür. Bunlar ata ruhlarına yapılan nezir ve dileklerin ifadesidir. Hatta yer yer bu inanışlar müslümanlığın "evliya" ve "erenler" inancı ile kaynaşıp özdeşleşerek, "dedeler" ve "evliya" mezarlarına da dilek bezleri bağlama ve onları ziyaret etme biçimine dönüşmüştür.

A. İnan, Batı Türkistan Müslümanları arasında, Semerkant yakınındaki *Çoban Ata* tepesinde yapılan bir dinî törenden sonra, herkesin ağaçlara bezler bağladığını bizzat gördüğünü bildiriyor. Yanında bulunan bir Özbekten de bu geleneğin daha başka örneklerini dinlemiştir. Kendisine *Hocant* şehri civarında *Evliya-tirek* "evliya kavak" denilen bir kavak ağacına çocuğu olmayan kadınların bez bağlayarak dua ettiklerini; *Ürgüt* kasabası yakınındaki *Hazreti Beşir* mezarının yanında bulunan *çınar* ağacının kutsal sayıldığını, bu ağaca bağlanan bezlerin çokluğu yüzünden ağacın dallarının görünmez olduğu anlatılmış.[26]

Görülüyor ki, Türkistan halkı yüzyıllardır Müslüman olduğu, burada pek çok din adamı, mutasavvıf ve âlim yetiştiği hâlde Şamanizmin ağaç kültü ile ilgili geleneği "uydurma veli mezarlarına sığınarak" yaşayagelmiştir.

Şamanizmden kalma gelenekler, Anadolu halkı arasında da bütün canlılığı ile sürmüş ve sürmektedir.

Halk arasında kutsal sayılan *çam, meşe* gibi ağaçların gövdelerine bezlerin bağlandığı, çivi ve nal parçalarının çakıldığı görülür. Ankara'ya bağlı *Çubuk* ilçesinin *Mahmutoğlan* köyü yakınındaki *Gözleme Dede* ve *Delikçam* denilen çam ağacı gövdesine dilek ifadesi olarak pek çok çivi ve nal parçaları çakılmıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde *Dede Ağacı* denilen ve bir yatıra izafe edilen ağaçlar vardır. Bu ağaçlar yılın belli günlerinde ziyaret edilerek dallarına bezler bağlanmaktadır. Yine Denizli'de halk arasında *Leylekler Kavağı* denilen asırlık bir çınar ağacının niyet tutma bakımından ün saldığı da bilinmektedir.[27] Bu konuda yapılan bazı araştırmalar, Çukurova'da, Tunceli'de ve Karadeniz'in doğu sahillerinde yaşayan toplulukların bir kısmının belirli ağaçlara Tanrı saygısı ile bağlı oldukları kaydedilmiştir.[28] Halk arasında bazı ağaçların kutsallık ve koruyuculuk özelliğinin daha başka örnekleri de vardır.

---

[26] Abdülkadir İnan, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, s. 22-23.

[27] M. Şakir Ülkütaşır, age., s.18.

[28] Kerim Yund, *Prehistorikve İlkçağlarda Türklerde Ağaç Medeniyeti*, Ankara, 1947, s. 46 ve buradan aktarılarak M. Şakir Ülkütaşır, a.g.e.,s. 18-19.

Levent Şahverdi Arşivi

İğde ağacının çocukları hastalıktan ve tehlikelerden koruma hasasına inanılır. Bazı bölgelerde küçük bebeklerin elbiselerinin omuzlarına nazar boncuğu ile birlikte 10–15 cm. boyunda iğde ağacı parçası veya iğde çekirdekleri dikilir. Bu gelenek kutsal sayılan ağaçların halk hekimliği ile olan bağlantısını da ortaya koymaktadır. Ayrıca kutsal ağaçlardaki sonsuzluk sembolü Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde hemen her yerde karşımıza çıkar. Bir örnek olarak Erzurum'daki Çifte minare Camiiinin taş işlemelerindeki ağaç motifleri gösterilebilir.

Sonuç olarak, eski Türklerdeki kutsal inanışlardan kaynaklanan ağaç kültü, bir ağaç medeniyeti kalıntısıdır denebilir. Belki eski Türklerde bugünkü anlamda bir tabiat sevgisi veya ekoloji kavramı olduğu söylenemez. Ancak, öyle anlaşılıyor ki tabiatın kutsal sayılması, onları bugünkünden daha ileri derecede tabiatı sevmeye ve korumaya yöneltmiştir.

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 2003/I, TDK yay., Ankara 2006, s. 99-110.

Levent Şahverdi Arşivi

DIE AUFRECHTERHALTUNG DES BAUMKULTES BEI ALTEN TÜRKEN IN DEN ISLAMISCHEN ZEITEN

1. Es ist schon bekannt, daß verschiedene türkische Volksgruppen vor der Annahme der Religionen, wie Budismus, Maniheismus, Christentum, Judentum Islam der Religion Schamanismus angehörten. Aus den köktürkischen Inschriften und chinesischen Quellen zu ersehen ist, waren alle türkischen Stämme, die die Begründer der hunnischen und köktürkischen Staaten waren, die Anhänger des schamanistischen Glaubens. Bis zum VI-VIII und sogar IX-XII. Jahrhunderten sind die Galubensgrundsätze des schamanistischen Glaubens wie folgendes zu verstehen: Glauben an den Himmel-Gott, die Sonne, den Mond, die Erde-Wasser, Vorahnen und Feuer. In der Tat ist der schamanistische Glaube ein Glaubenssystem, welches den Zeitabschnitt der Totemzeiten von Völkern bilden und die Naturkräfte verehren. Aus diesem Grunde gewannen ihre Weltanschauungen, Lebensweise und ihre Vorstellungen über Tod und das Jenseits nach diesem Glaubenssystem an Bedeutung. Sie lebten in der Natur und in deren Koexistenz. Daher hielten manche leblosen Wesen für Menschen wie sie selbst und heilig. Nach diesem Galubenssystem gibt es Götter und helige Geiste, die durch Tiere, z.B ein Vogel oder andere Naturwesen vertreten sind; die Geiste von Vorahnen gehören auch dazu, und entstand daraus (Kult) Verehrung von Vorahnen. Bei dieser Verehrung werden heilige Geiste von Vorahnen nach dem Wort *töz, tös*, welches *ursprünglich, stamm* bedeutet oder den ursprünglich mogholischen Wort *ongon* benannten Götzenbilder und manchen Vögeln, Tieren Fuß, Wasserbrunnen, Berg, Wald und Baum benannt. Die Verehrung vom Baum, welche wir hier behandeln möchten, ist mit der Verehrung von Vorahnen von einander nicht leicht zu unterscheiden, diese sind ineinander verwickelt. Diese Verehrung hat ihren Wurzel in den Abstammungsmythos der Türken, nach denen ihre Vorahnen aus Baum stämmen. Daher ist die Verehrung von Baum, welcher als heilig betrachtet und angebetet wird, so zu verstehen, daß da er die Geiste von Vorahnen präsentiert. Es ist ein deutliches Anzeichen des schamanistischen Glaubens, daß die Ortschaften mit Bäumen und die Wälder für heilig gehalten werden. Aus diesem Grunde betrachteten alte türkische Volksgruppen manche Baumarten, welche die Geiste von Vorahnen präsentieren, als heilig und an sie gebetet. Dieses Kult werden immer noch bei den schamanistischenTürken in Sibirien und Altaischen Gebirgen aufrechterhalten.

Levent Şahverdi Arşivi

Es ist geschichtlich feststellbar, daß es bei schamanistischen Türken[1] manche Mytos vorhanden sind, welche den Sinn dieses Kults aufklärt und den Ursprung dieser Volksgruppen auf Baum zurückführt. Die ältesten von diesen ist der Schöpfungssaga, welcher dem Dokuz-Oghuzen gehören. Nach diesem Saga gäbe es ein Insel, wo Uiguren sich niedergelassen hatten und an den Füßen von Tula und Selenga. In der Mitte des Insels befinde sich ein Hügel, in dessen Mitte es eine Buche gäbe. Nach *Tarih-i Cihanküşa* befände sich noch ein Kiefer. Im Verlaufe der Zeit begänne ein himmliches Licht nach dem Sonnenuntergang herabzuleuchten. Jedesmal wenn die Sonne untergeht und dieses Licht sie herabzuleuchten beginnnt, hörte man Gesänge von der Buche. Darüber wären alle Uiguren erstaunt. Später würde der Kiefer Schwanger, und eine Tür öffnete sich am Baum nach neun Monaten und zehn Tagen. Nach einer anderen Überlieferung spaltete sich der Kiefer nach neun Monaten und zehn Tagen, und fünf schöne Kinder kämen heraus und bewunderten sie alle. Nach langer Zeit wären diese Kinder erwachsen, und eines unter denen, namens *Bögü Han* würde Han für Uiguren.[2]

Das Motiv Baum ist auch im Saga Oghuz Kağan anzutreffen. Nach diesem Saga vermählte sich Oghuz Kağan sowohl mit der Tochter des Himmels, die vom Himmel herunterkäme, als auch der der Erde, die aus einer Baumhohle herauskäme. Seine Nachkommenschaft verdanke er diesen Vermählungen. Nach den alten Türken ist sowohl der Himmel als auch die Erde heilig. Im Saga wird die Vermählung Oghuz Kagans mit der Tochter der Erde in folgender Weise: Ava gitmişti bir gün, ormanda Oğuz Kağan:

Gölün tam ortasında, bir ağaç gördü yalnız,
Ağacın kovuğunda duruyordu bir kız.
Gözü gökten daha gök, sanki Tanrı kızıydı,
Irmak dalgası gibi, saçları dalga dalgaydı.
Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan.
.....
Oğuz kızı görünce, başından aklı gitti,
Nedense yüreğine, kordan bir ateş girdi.

[1] Über den Schamanizm in der Geschichte, siehe; Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK yay., Ankara 1954, s. 1-12 und vgl die dortigen Bibliographien.
[2] M.Şahin Ülkütaşır, *Türk ve İslam Geleneğinde Ağaç*, Türk Etnografya ve Folklor Derneği yay., Ankara 1969, s. 9; Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, MRB yay., İstanbul 1971, s. 94. Beide Abstammungsmythos unterscheiden sich durch bestimmte Punkte.

Levent Şahverdi Arşivi

Gönülden sevdi kızı, tuttu aldı elinden,
Kızla gerdeğe girdi, aldı dilediğinden.[3]

Das Baum-Motiv in den Türeyiş-Mytos der alten Türken ist in den von V.I. Verbitsky und W. Radloff bei den Altai- und Yeniseitürken festgestellten Abstammungsmytos ein grundlegender Anhaltspunkt. Nach dieser Sage stämme der erste Mensch, nämlich *Yakut*(SaOa) aus einem vom Himmel herabgekommenen Wesen. Nach den altaischen Türken sei Wasser vor der Erschaffung der Erde vorhanden. *Kuday* oder der Gott Ülgen ließe den Person, der sich mit Ihm gesellt, aus dem Meere ein Stück Erde herausnehmen, auf der ein astloser Baum wäre. Nach dem Gott Ülgen diesen Baum gesehhen hatte, sagte: "*Es ist nicht angenehm, solch einen astlosen Baum zu sehen. Es sollen neun Äste daran vorhanden sein*" Daraufhin kämen neun Äste an diesem Baum heraus. Gott sagte weiter: "*Es sollen neun Personen aus dem Wurzel jener neun Äste abstammen und von diesen neun Nationen nachkommen*", und es ward so. d.h. erste Menschen blüteten an einem Baumast wie Früchte.[4] Nach diesem Mythos ernährten sich die Menschen von diesem Baum, die aus demselben abgestammt hatten.

Wie gesehen, der Verehrung vom Baum und dem, daß er für heilig gehalten wird, liegt es zugrunde, daß schamanistische Türken daran glaubten, daß ihre Vorahnen aus einem Baum abstamme. Daß Bäume, Wälder und insbesondere die in den Zeiten von Köktürk und Uiguren als *Ötüken-Yış* bezeichneten Wälder von allen Türken für einen heiligen Ort gehalten werden, hängt mit diesem Glauben zusammen. Die Völkerkundler, die sich mit dem Baum- und Waldkult befassen, bezeichnen dieses als Memoire des Zeitabschnittes primitiven Völker, in denen sie sich mit den Waldfrüchten ernährten.[5]

Bei schamnistischen Türken werden sowohl der ganze Wald als auch jeder einzelne Baum manche Bäume besonders verehrt; und zwar Buche (*betulla tournef*). Denn dieser Baum würde von der erbarmenden Muttergöttin *Umay* und Gott *Ülgen* auf die Erden herabgesandt, und er representiere den Geist von Vorahnen, welcher sich in den Abstammungsmythen widerspiegelt. Der heilige Buche wird in den Gebeten von Schamanen bei Altai des Herrn Buche gedacht. Auf den Trommeln von schamanpriestern sind neben den Bildern der Sonne, des Mondes, eines

[3] Bahaeddin Ögel, age, s.63-64.
[4] Abdulkadir İnan, s.13-15.
[5] Siehe dazu İnan, s. 62.

Levent Şahverdi Arşivi

Sterns und des Donners auch Bilder von zwei Buchen aufgezeichnet.[6] Schamanistische Türken zeigten ihre Verbundenheit für ihre Vorahnen dadurch, daß sie ihre religiöse Zeremonien unter oder neben einem Buche, mindestens in der Nähe dieses Baumes abhielten und an sie Tücher banden, welche als Opfer angenommen wird. Der heilige Baum *Buche* wird nach zeitlichen und lokalen Variationen *akağaç, kabaağaç, kavak, akkavak, kavuş und kürt* genannt.[7] Nebenbei haben Tannenbaum und Ardıç eine große Bedeutung. Sogar könnte man nach den Beispielen in der islamischen Zeit auch die Bäume *Eiche, Platane und Ölweide* zuzählen.

2. Nach dem Schamanistischen Glauben nahmen die Türken Maniheismus, Buddismus und den Islam an. Die Annahme dieser Religionen beeinflußte ihr soziales, kulturelles und religiöses Leben wesentlich. Aber manche Besonderheiten, welche schamanistisch waren, lebten in ihrer neuen Lebensweise in einer anderen Form fort. Das gilt auch für den Islam, den sie im X. Jahrhundert annahmen.

3. Nach den historischen Quellen verwircklichte sich die Annahme des Islams etappenweise und in unterschiedlichen Zeiten bei verschiedenen türkischen Volksgruppen. Bis alle Oghuzen den Islam angenommen haben, vergingen zwei Jahrhunderte. Daß sich schamanistische Türken, die von nördlichen Steppen auswanderten, unter die seßhaften moslemischen Türken, insbesondere Oghuzen einmischten, erschwerte ihnen, sich von den schamanistischen Glaubensregeln zu befreien. Auf diese Weise vermischten sich der Islam und der Schamanismus im Westturkistan und Transoxanien, und diese Vermischung beider Religionen wurde durch Auswanderungen in Anatolien und den Balkan aufrechterhalten. Darüber finden wir reichliche Beispiele im Werke von Kaşgarli Mahmud, namens *Dîvanu Lügat-it-Türk*; z.B. im dritten Band, Seite 377 sagt er: "*Verdammte Ungläubiger bezeichnen den Himmel als Gott und sogar große Berge oder große Bäume, alles, was ihnen erhaben vorkommt, nennen Gott. Aus diesem Grunde werfen sich vor ihnen nieder*"[8] Durch diese Aussage betonte er, daß diese Verhaltensweise gegen den Islam und Ketzerei sind. Dagegenhin benutzt er die Formel "*ne'ûzü bi'llah*" für die schamanistischen Traditionen und Glaubensformen, welche in seinem Werke erwähnt werden. Diese Ausdrucksweise bezeigt, daß manche schamanistische Traditionen im XI.

[6] İnan, s.64.

[7] Kerim Yund, "Türklerin Kutlu Ağacı huş (Kayın) betula'nıntanımı üzerine sağlıksal araştırma", *3. Türk Tıp Tarih Kongresi*, TTK yay., Ankara 1999, s. 343.

[8] Saadet Çağatay, "Divanu Lügat-it Türk'te İnançla ilgili Sözler", *Bilimsel Bildiriler*, 1972 (TDK yay., 1972), s. 385-386.

Levent Şahverdi Arşivi

Jahrhundert islamisch verkleidet sind. Sowohl damals als auch heute werden schamanistische Bräuche angetroffen, welche sich in den Islam eingemischt haben. Obwohl die Glaubensformen des Schamanismus sich in die islamlamischen Glaubensformen vermischt und unterstützt durch neue Formen eine islamischen Form erlangt haben, können deren Zusammenhang mit dem Schamanismus ganz deutlich festgestellt werden. Die Beispiele dazu sind in den historischen Werken, Mythos und Sagen, sowie auch in den heutigen Bräuchen anzutreffen.

4. Dieses Thema ist jedoch auch aus dem Perspektive der Baumverehrung umfangreich. Wir werden hier im Rahmen der Möglichkeit über die Aufrechterhaltung der Baumverehrung einige Beispiele heranziehen.

Die Baumverehrung, welche in den Abstammungsmythen als ein relevanter Punkt gilt, wurde in den historischen, epischen und Erzählungen über die Taten von Dervischen aufrechterhalten. Z.B. Das im Werke Raschidüddins, namens *Oguzname*, erwähnte und noch eine islamische Bedeutung gewonnene Baum-Motiv lebt fort. Nach diesem Sage träumt Toksurmış İçi (Elçi?), der Vater des seldschukischen Sultan Tugrul, daß drei feste Bäume aus seinem Bauche herauswüchse, deren Länge in den Himmel hinreichten. Im originaltext: " *Asılları yerde, dalları gökte*" d.h. Ihre Wurzel in der Erde, ihre Äste im Himmel. Der Orakel Amiran, dem er von seinem Traum erzählte, sagte ihm: "*Du darfst diesen Traum und Geheimnis niemandem erzählen.* Dann fragte er ihn:

- *Wieviele Söhne hast du?* Er sagte darauf:
- *Drei.* (Dukak, Tugrul, Arslan)

Der Orakel sagte weiter:

- Alle drei werden eines Tages den Thron besteigen und Sultan werden.

Alle seine Söhne waren mutig und tapfer. Als die Anführer von Oghuzstamm davon überzeugt waren, daß sie gute Jäger gewesen waren, ernannten sie zum Jägerführern. Wegen ihrer Tapferkeit und Erfolge bestiegen diese drei der Reihe nach den Thron; zuerst Tugrul, dann Arslan und zuletzt Dukak.[9]

Wie gesehen, es wurden Tugrul, Arslan und Dukak in diesem islamisch gefärbten Mythos durch drei Bäume, nämlich durch Hilfe von drei

[9] A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı (Reşidettin Oguznamesi, Tercüme ve Tahlili), İstanbul 1972, s. 71-75.*

Levent Şahverdi Arşivi

heiligen Geisten, welche den Geist von Vorahnen repräsentieren, zum Sultan.

Sowohl im Wreke von Raschidüddin, namens Câmi'u't-tevârîh als auch in Şecere-i Türkî von Ebulgâzî Bahadır Hân und sowie auch in der Überlieferung über den Ursprung von Kiptschaken, namens Oghuznâme werden die Spuren des Motivs festgestellt, welches sich auf die Abstammung aus einem Baum bezieht. Nach dieser Überlieferung brächte die Frau eines im Kriege gefallenen Soldaten ihr Kind in einer Baumhöhle zur Welt, während Oghuz Hân auf dem Rückzug von einem Krieg war. Er adoptierte dieses Kind und nannte ihn Kiptschak, das Baumhöhle bedeutet. [10]

Auch in den historischen und Erzählungen über die Gründung des Osmanischen Reiches finden wir genügende Informationen über den Baumkult. Eine bekannte Überlieferung darüber ist der Traum Osman Begs im Hause Şeyh Edebalis. Osman Beg sieht sich in diesem Traum liegend neben Edebali. In diesem Augenblick ginge der Mond aus dem Körper Edebalis hinauf. Wenn er vollmond wird, ginge er in seinem Körper herein. Später entfaltete sich ein Baum aus der Teile Osman Begs und würde grüner, solange er fortwächst. Die Schatten seiner Äste bedeckten die ganze Erde. Neben dem Baum wären vier Kettenberge zu sehen; siese wären Kaukasus-, Atlas-, Toros-, und Balkangebirgen. Aus dem Wurzel des Baumes mündeten Euphrat, Tigris, Nil und die Donau. Die Täler wären durch zahlreiche Städte umgeben. Die Blätter des Baumes wüchsen in Form eines Schwertes und würden durch den Wind in die Richtung von Istanbul gerichtet. Die Stadt, welche zwei Kontinente und Meere verbindet, verwandelte sich sozusagen in einen Diamantenring, der zwischen zwei Samaragden stünde. Während Osman Beg diesen Ring ansetzen wollte, würde wach.[11]

Es ist ganz klar, daß der Baumkult verbunden mit der Geisterverehrung von Vorahnen in diesem Traum als ein Symbol für die Einheit, die Gründung und Entwicklung des osmanischen Staates verstanden wird. Dieser bekannte Traum und das Baummotiv sind auch in den zeitgenössischen historischen Werken in unterschiedlichen Variationen anzutreffen:

Die Traumdarstellung im Werke "Osmancık" von Tarik Bugra ist ein typisches Beispiel dafür.[12] Im Buche Haldun Taners, namens "Bir Kavak

[10] Camiü't-tevârîh, TVO, 5, Ebulgazi Bahadır Han, Şecer-i Türk, Desmaisons yay., s. 19 und aus dem zitiertt A. İnan, *Şamanizm*, s. 65.
[11] M.Şahin Ülkütaşır, s. 11-12.
[12] Metin için Güzel Yazılar: Oğuzdan Bugüne, TDK yay., Ankara 1996, s. 116-120.

Levent Şahverdi Arşivi

ve İnsanlar" wird die Geschichte eines alten Mannes erzählt, der unter einer Pappel begraben worden ist und dessen Seele in diesem Baum fortlebt.[13] Diese Bespiele weisen darauf hin, daß der Baumkult im Unterbewußtsein einen festen Platz gefunden hat.

Das Gespräch mit dem Baum und das Motiv des sprechenden Baumes werden im Werke von A.Bican Ercilasun, namens "Ağaç" untersucht.[14]

Wir möchten diese herangezogene Beispiele als eine Erscheinung der alten Bräuche betrachten, welche sich im Unterbewußtsein der Türken eingeformt haben.

Wir finden das Baummotiv im Traum auch in der Sage Manas der islamischen Kirgizen. Nach dieser Sage, nachdem Manas vergiftet worden war, träumt seine Frau Kanikey, daß ihr Mann auferstünde. Diese Auferstehungtraum beinhaltet auch die Motive Mond, Sonne und Baum, insbesondere heilige Pappel.

Dieser Traum ist ein gutes Beispiel dafür, daß schamanistische Glaubensformen islamisch verkleidet und aufrechterhalten werden.[15] Die relevanten Spuren des Baumkultes sehen wir auch in den ersten und späteren literarischen Werken in Anatolien. Bei Yunus Emre, der berühmter Dichter vom XIII. Jahrhunderts, ist das Motiv des Schamanismus, das sich auf das Gespräch mit dem Baum bezieht, mit der mystischen Grundsätzen unterstützt und als ein Symbol der Ewigkeit, ausgedrückt, welches zu Gott führt,

Beispiele dafür:

Gideridüm ben yol sıra yavlak uzamış bir ağaç
Böyle lâtif böyle şirin gönlüm eydür birkaç sır aç

Böyle uzamak ne ma'nidür çünki bu dünya fanidür
Bu fodullık nişânıdur gel beri miskinliğe geç
Böyle lâtif bezenüben böyle şirin düzenüben
Gönül hakka uzayuban dilek nedür neye muhtaç

[13] Siehe die Anmerkung
[14] A.Bican Ercilasun, Türk Dili Dergisi, TDK yay., Ankara 1999, s.573 und 763.
[15] Für Details des Traumes siehe, Arzu Erdoğan Ertüek, "Kanıkey Rüyası",; Sabahat Deniz, "Manas Destanında Rüya"; Emine Gürsoy Naskali, *Bozkırdan Bağımsızlığa*, TDK yay., 1995, 269-271.

Levent Şahverdi Arşivi

Ağaç karır devran döner kuş budağa bir kez konar
DaOı sana kuş konmamış ne gügercin ne hod dürrâc

Bir gün sana zeval ire yüce kaddüñ ine yire
Budaklaruñ oda gire kaynaya kazan, kıza saç

Yunus indi sen bir nice, eksükligüñ yüz bin anca
Kurı agaca yol sorınca teferrüclen yoluña geç.[16]

Als die Dede Korkud-Erzählungen im XV. und XVI. Jahrhundert in Anatolien herumerzählt wurden, in denen die Lebensweise und Bräuche der Oghuzstämme beschreiben, schriftlich festgelegt wurden und als Mytos betrachtet werden könnten, waren doch den Erzählern und Zuhörern dieser Erzählungen den Glaubensformen und Bräucen nicht fremd.

Neben zahlreichen schamanistischen Glaubensformen, welche in Dede Korkud-Erzählungen erwähnt werden, werden die wichtigen Spuren des Baumkultes festgestellt. Wenn man diese Erzählungen liest, glaubt man daran, daß Korkud Ata die Rolle besitzt, der islamische und schamanistische Glaubensformen geschick miteinander verknüpft. Diese Erzählungen enden mit dem Bittgebet von Korkud Ata für Oghuz Han:

"Yön vireyim hanum: Yirlü kara taguñ yıkılmasun, kölgelüce kaba ağacuñ kesülmesün.." Der hier erwähnte Baum ist nicht anders als der heilige Baum des Schamanismus.

In der Erählung, namens "Die Plünderung des Hauses von Salur Kazan" wird folgendes erzählt: Als Feinde den Sohn von Salur Kazan Uruz zu einem Baum hinschleppten, um ihn daran zu hängen, sagte Uruz zum Baum der, daran glaubte, daß solch eine bösartige Tätigkeit für den Baum für unmöglich hielt. Daher sprach er den Baum an:

Ağaç ağaç dir isem saña erilenme ağaç
Mekke ile Medinenüñ kapusı ağaç
Musa Kelïmüñ asası ağaç
Böyük böyük sularuñ köprüsi ağaç
Kara kara deñizlerüñ gimisi ağaç

[16] Faruk K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., 3. baskı, Ankara, 1986, s.53.

Levent Şahverdi Arşivi

Şah-ı merdan Ali'nüñ Düldülinüñ eyeri ağaç

.....

Başuñ ala bakar olsam başsuz ağaç

Dibüñ ala bakar olsam dipsüz ağaç

Mini saña asarlar götürmegil ağaç

Götürecek olur iseñ yigitligüm seni tutsun ağaç.[17]

Wenn man die Personen wie Musa Kerim, Şâh-ı Merdân, und die Ortsnamen wie Mekka und Medina, d.h. die islamischen Begriffe, welche in diesem Gedicht vorkommen, ausschliessen sollte, unterscheidet sich es nicht von den Lobgedichten der Schamanen bei Altay für die heiligen Bäume.[18] Ferner, in der Erzählung mit dem Titel "Basat tötet Depegöz" fragte Depegöz Basat, den Sohn von Uruz, wo er wohnt, wie er heißt und sogar seine Frau, sein alter Vater heißen. Daraufhin sagte Basat:

Kırış güni öñdin depen alpumuz Ulaşoğlu Salur Kazan

Atam adın sorar olsañ Kaba ağaç

Anam adın dir-iseñ Kağan Aslan

Menüm adum dir-iseñ Aruz oğlu Basatdur. [19]

Diese Antwort reflektiert auch die Wichtigkeit des Baumkultes. Mehrere Beispiele in Dede Korkud können herausgefunden werden. Der Galube an die Abstammung aus dem Buche ist auch in der Geschichte von Bamsı Beyrek zu sehen. Das Gespräch der Schwester von Bamsı Beyrek mit ihrem Bruder, der aus der sechzehnjährigen Gefangenschaft zurückgekommen war, wird wie folgt fortgesetzt:

Karşu yatan kara tagum yıkılupdur / Ozan senüñ haberüñ yok!

Kölgelüce kaba ağacum kesülüptür / Ozan senüñ haberüñ yok!

Auch in der Aussprache Bamsı Beyreks zu Kazan Beg:

Alan sabah durmuşsın, / Ağ ormana girmişsin

Ak kavağın budağından / Yırgayuban kiçmişsin.

---

[17] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı,* I, TDK yay., Ankara, 1994, s.108.

[18] A.İnan, *Müslüman Tüeklerde Şamanizm Kalıntıları*, s.53

[19] Muharrem Ergin, *Dede Korkut*, s.140, 144; Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudum Kitabı,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yay., İstanbul, 1977, Metin, s.51, açıklama s.CCXCIV / C.

Levent Şahverdi Arşivi

Alldiese zeigen uns, wie lebhaft dieses Motiv angenommen wird. [20]

An der Stelle, wo Evliya Çelebi über seine Reise in Kaukausus erzählt, berichtet uns über eine Volksgruppe, die Bäume anbeten. Er berichtet auch über die angebeteten Bäume. Es wird vermutet, daß diese Volksgruppe Nogaien und die Moslems in Daghestan seien. Diese Leute versammelten sich jedes Jahr unter diesem von Evliya Çelebi erwöhnten Baum und zündeten tausende Kerzen an, wobei sie den Baum enbeteten.[21] Das Baummotiv hat auch Pir Sultan Abdal, der Vertreter der mystischen Literatur in Anatolien im XVI. Jahrhundert beeinflußt. Pir Sultan Abdal:

Öt benim sarı tamburam / Senin aslın ağaçtandır

Ağaç dirsem gönüllenme / Kırmızı gül ağaçtandır

Und:

Yeter Pir Sultanım yeter / Dertlilere derman katar

Türlü türlü meyve biter / O da yine ağaçtandır

Dieses Gedicht besagt auch Heiligkeit des Baumes.

5. Der Baumkult lebt heute noch sowohl bei der moslemischen Türken, die im Mittelasien leben, als auch bei den Türken in Anatolien und auf dem Balkan fort.

Insbesondere weisser Buche, weisse Pappel, Ölweide, Eiche, Tannenbaum und Platane sieht man immer noch den Schutzcharakter der Geiste von Vorahnen und das Symbol der Ewigkeit.

In vielen von Variationen von Bamsı Beyrek Erzählung in Anatolien handelt es sich um die Töchter von weisser Pappel. In allen Gebieten, wo Türken leben, sind Bäume zu sehen, an deren Äste Tücher gebunden sind. Darunter versteht man nur die Opfergabe und Bitte, welche für Geiste von Vorahnen gemacht werden. Diese Art der Opfergabe assimilierte sich mit dem islamischen Glaubensgut, und es werden diesmal die Grabhäuser von Heiligen ständig besucht, an denen Tücher gebunden werden.

Afet İnan berichtet über eine religiöse Zeremonie, welche er miterlebt habe und durch die Moslems im Westturkestan auf dem Hügel Çobantepesi (Hirtenhügel) bei Samarkand vorgeführt wurde. Nach seinem Bericht sollen die Betroffenen nach der Zeremonie Tücher an die Bäume gebunden haben. Er solle von einem ozbekischen Begleiter ähnliches gehört haben.

[20] M. Ergin, *Dede Korkut, s. 140, 144; O. Şaik Gökay,* Dedem Korkudun Kitabı*,* Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yay., İstanbul 1977, Text, s. 51, Erklärungen, s. CCXCIV/c.

[21] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C VII, s. 740-741; A. İnan, *Şamanizm*, s. 65.

Levent Şahverdi Arşivi

Man habe ihm mitgeteilt, daß kinderlose Frauen an dem Evliya-Tirek oder Evliya Kavak (heilige Pappel) genannten Baum (hier Pappel) Tücher bänden und Bittgebete verrichteten. Daß der Platanenbaum in der Nähe der kleinen Stadt Ürgüt beim Grabmal von Hazret-i Beşir für heilig gehalten sei und wegen der an seinem Grabmal gebundenen Tücher seine Äste nicht mehr zu sehen sei, würde ihm erzählt.[22]

Wir sehen, daß der Baumkult des Schamanismus sich in den Besuchsaction von Grabmäler von Heiligen verwandelt, obwohl es zahlreiche Gelehrten und Mystiker dort gelebt haben und die Menschen Moslem gewesen sind.

Die scgamanistische Traditionen leben immer noch unter den Leuten in Anatolien. Heute noch werden Tücher an die Bäume wie Eiche und Tannenbaum gebunden, und Hufeisen und Nägel eingeschlagen. An den Gözleme-Dede und Delik Çam genannten Baum (Tanne) im Dorfe Mahmutoğlan bei Çubuk in der Nähe Ankara sind zahlreiche Nägel und Hufeisen eingeschlagen. In vielen Gebieten in Anatolien gibt es Dede ağacı genannte Bäume, welche für heilig gehalten werden, und an den bestimmten Tagen jeden Jahres besucht und an die Tücher gebunden werden. Ferner, in der Stadt Denizli befindet sich ein berühmter und Leylekler Kavağı genannter Baum (Platane), welcher seit hundertjahren besucht wird; bei dem suchen die Menschen die Erüllung ihrer Wünsche und das Erhören ihrer Gebete.[293]

Nach einigen Studien wurde es festgestellt, daß bestimmte Bäume in Çukurova, Tunceli und am Schwarzenmeergebiet verehrt werden sogar vergöttlicht.[24]

Die Menschen galuben, daß manche Bäume menschen schützen; z.B. Ölweide schützen Kinder vor Krankheiten und Gefahren.

In manchen Gebieten werden an die Kleider der Kinder Blaustein und einen 10-15 cm langen Ölweidenast angesetzt. Diese Tradition erklärt den Zusammenhang der heiligen Bäume mit dem Volksmedizin. Außerdem ist das Symbol der Ewigkeit in der seldschukischen und osmanischen Architektur festzustellen. Als Beispiel könnte man die eingravierten Baummotieve an den Mauern der Moschee Çifte Minare in Erzurum.

Zum Schluß möchten wir sagen, daß der Baumkult bei den alten Türken die Erbe einer Baum-Zivilisation ist. Aber es kann nicht behauptet

---

[22] A. İnan, *Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları*, s. 22-23.

[293] M. Şakir Ülkütaşır, s.18.

[24] Kerim Yund, *Prehistorik ve İlkçağlarda Türklerde Ağaç Medeniyeti*, Ankara 1947, s. 47; davon zitiert Ülkütaşır, s. 18-19.

Levent Şahverdi Arşivi

werden, daß sie im heutigen Sinne Liebe zur Natur und ökologisches Bewußtsein hätten. Jedoch stellt es sich heraus, daß der Glaube an die Heiligkeit der Natur sie dazu führte, die Natur außerordentlicheweise zu lieben und zu schützen.

***PIAC* (Permanent İnternational Altaistic Conference)**'ın (Belçika Lanaken 2000) 43. toplantısında okunan bildiridir.

ÖLÜMÜNÜN 30. YILINDA DEĞERLİ BİR TÜRKOLOĞU ANMA TOPLANTISI DOLAYISIYLA

Sayın konuklar,

Benden önce konuşan Litvanya'nın Ankara Büyük Elçisi Sayın Doç. Dr. Halina Kobeckkaite ve Polonya'nın Ankara Büyük Elçilik Müsteşarı Sayın Leh Fasça tarafından yapılan konuşmaların da ortaya koyduğu gibi, TDK'nin

Levent Şahverdi Arşivi

öncülüğü ve her iki Büyük Elçiliğin katkıları ile, bugün bu çatı altında Türk dil ve kültürüne pek değerli hizmetler vermiş olan bir bilim adamını, Prof. Dr. *A.* Zajaczkowski'yi anmak üzere Toplanmış bulunuyoruz.

Ananiasz Zajaczkowski kimdir? Türklük bilimine verdiği hizmetler nelerdir? Sizlere kısaca tanıtmaya çalışayım.

Ben, aslen Polonyalı bir Türk olan A. Zajaczkowski'yi önce ismen, eserleriyle sonra da şahsen tanıma ve meslekî dostluk kurma fırsatını elde etmiş olanlardan biriyim. Kendisini yakından tanırdım.

Öğrencilik yıllarımda Türk lehçeleri derslerinde okunacak metinleri çoğaltıp sınıfa dağıtma işi, rahmetli hocalarım Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu ve Prof. Dr. Saadet Çağatay tarafından her zaman bana verilen bir görevdi. Bu görev bir süre asistanlık yıllarımda da süregelmiştir.

O yıllarda okunacak Eski Anadolu Türkçesi (veya Eski Türkiye Türkçesi) metinleri içinde *Kelile Dimne Tercümesi* ön sırayı alır ve bu eserden metin seçmek gerekince ilk akla gelen isim de A. Zajaczkowski olurdu. Çünkü bu eseri o yayınlamıştı. Onun için biz A.Zajaczkowski adıyla *Kelile Dimne* yayınını özdeşleşmiş sayardık.

A. Zajaczkowski, Karay Türkçesi metinleri okuduğumuz zamanlarda da hemen karşımıza çıkan ilk isimdi. Çünkü Karaylar üzerindeki bibliyografya bizi her adımda A. Zajaczkowski ve onun hocası olan yine Polonyalı ünlü Türkolog *Tadeusz Kowalski* ile karşı karşıya getirmiştir. Üstelik Zajaczkowski'nin Karay Türklerinden ve hocam S. Çağatay'ın Berlin yıllarından arkadaşı olması, benim ona olan ilgimi daha da artırmıştır. Zajaczkowski ile olan bağlantı kendini her zaman Harezm ve Kıpçak Türkçeleri alanında da ortaya koymuştur.

İşte önce uzaktan tanımış olduğum A. Zajaczkowski'yi 1956, 1957 yıllarında Ankara'da daha yakından tanıyarak meslekî ilişkimizi devam ettirme fırsatını bulmuşumdur. Bu vesile ile yaptığımız temaslar bende kendisinin değerli bir meslektaş, saygı duyulan alçak gönüllü bir bilim adamı olduğu izlenimini bırakmıştı. 1957 yılında yapılan Türk Dili Kurultayında verdiği bildiri ve yaptığı konuşmalar bir yana, özellikle yerli ve yabancı meslektaşların oluşturduğu küçük bir çay toplantısında söylediği Karay ninnileri ve bazı Karayca şarkılar (ırlar), bizi kendisine ve Karay soydaşlarımıza daha samimî duygularla bağlamıştır.

Şimdi sizlere kısaca, bu değerli bilim adamının öz geçmişinden söz edeyim:

Yukarıda belirtildiği gibi Karay Türklerinden gelen ve Musevîliğin Karay mezhebinden (Tevrad'a bağlı) olan A. Zajaczkowski, 12 Kasım 1903 tarihinde Litvanya'nın Wilno (Vilna) şehrinde doğmuştur. Bugün sayıları pek azalmış olan Karaylar o tarihlerde kuzey ve güney olmak üzere iki grup

Levent Şahverdi Arşivi

oluştururlar; kuzeydekiler *Doniewicz, Troki, Wilno* şehirlerinde, güneydekiler de *Luck* ve *Halicz'*te otururlardı. Zajaczkowski'nin babası Aleksander Zajaczkowski, o şehirde yaşayan Karay cemaatinin başkanı olan bir avukattır.

Zajaczkowski, lise öğrenimini tamamladıktan sonra, 1925–1929 yılları arasında üniversite öğrenimine geçmiş, Karakow (Polonya) üniversitesinde ünlü doğubilimci ve Türkolog *Tadeusz Kowalski*'nin yanında Türkçe, Arapça ve Farsça'yı içine alan doğu dilleri, eski deyimiyle "şarkiyat" öğrenimi yapmıştır.

İsabetli olarak ilk bilimsel çalışmasını Karayca'ya yöneltmiş ve Batı Karayca'daki ekler konusunda yaptığı bir çalışma ile "doktorluk" unvanı almıştır.

A. Zajaczkowski 1929–1930 yıllarında Berlin'dedir. Bu yıllarda karşılaştırmalı Türk dili araştırmalarının kurucusu olan ünlü Alman bilgini *W. Bang*'ın yanında Türk dili alanındaki çalışmalarını derinleştirerek sürdürmüştür.

1930–1932 yılları arasında doktora tezi olarak hazırladığı Karayca'da isim ve fiil türeten ekler konusunu daha da genişletip geliştirerek; metin dışında kalan kısımlar Leh dilinde olmak ve sözlük kısmında Almanca karşılıklarını da vermek suretiyle yayımlamıştır: *Sufiksy imienne i czasownikowe w jezyku zachodnio- karaimskim*, Karakow,1932,195 s.

Gerçi, A. Zajaczkowski'nin yayın hayatına girişi daha 1925'te başlamıştır. Onun 1925–1932 yılları arasında hem Karayimce hem de doğu filolojisi alanında birtakım yayınları olmuştur. Ancak, kendisini bilim dünyasına tanıtan önemli eseri, kısaca *Sufiksi* diye adlandırdığımız eklerle ilgili yukarıdaki kitabıdır. Bu kitap, çeşitli lehçelerdeki eklerin işlevleri konusundaki karşılaştırmalarda bugün de başvurulan önemli bir eserdir. Nitekim bu eser yayımlandıktan sonra, hakkında T. Kowalski, K. H. Menges, T. Menzel ve A. Rudolf gibi tanınmış bilim adamlarınca tanıtma ve değerlendirme yazıları da yazılmıştır.[1]

W. Bang'ın yanındaki çalışmalarından sonra, iki yılını Paris ve İstanbul kitaplıklarındaki yazmalar arasında geçiren Zajaczkowski, Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili birkaç önemli eseri yayına hazırlama imkânı bulmuştur. Biraz sonra üzerinde duracağımız XIV. yüzyıl eseri *Kelile Dimne Tercümesi* üzerindeki çalışması ile 1933 yılında doçent olmuş ve *Varşova Üniversitesi* Türkoloji kürsüsü öğretim üyeliğine atanmıştır. 1935 yılında aynı bölümde kadrosuz profesörlüğe 1946 yılında da kadrolu profesörlüğe atanmıştır.

1946–1950 yılları arasında *Varşova* ve *Breslau* üniversitelerinin Doğu Bilimleri Enstitülerinde müdürlük, 1948–1958 yılları arasında Polonya Doğu Bilimleri Derneğinin başkanlığını yapmış olan Zajaczkowski, 1952 yılında

[1] Ayrıntı için *Türk Dili ve Edebiyatı derg.*, C.XIX (İstanbul, Ekim 1971) s. 6'da *"A. Zajaczkowski Bibliyografyası"*na bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Polonya Bilimler Akademisinin haberleşme üyeliğine, 1961 yılında da aslî üyeliğine getirilmiştir.

A. Zajaczkowski'nin çok verimli bir bilim ve meslek hayatı vardır. Bilim alanına yaptığı değerli katkılardan dolayı 1960 yılında Berlin'deki *Humboldt Üniversitesince* kendisine "fahrî doktorluk" payesi verildiği gibi, dünyadaki birtakım doğu bilimi ve filoloji kurumlarınca da kendisine doktora payesi ve şeref üyeliği verilmiştir. Zajaczkowski 1957 yılında da TDK şeref üyeliğine seçilmiştir.

1963 yılında 60. doğum yılıyla birlikte, Varşova Üniversitesine girişinin 30. ve Polonya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğünün 10. yıl dönümü dolayısıyla bir kutlama toplantısı yapılmış ve *Ural-Altaische Jakrbücher* dergisinin 36. cildi kendisine armağan olarak sunulmuştur.

Zajaczkowski'nin yayınları makale veya kitap hâlindedir. 300'ün üzerindeki makaleleri çeşitli bilimsel dergilerde çıkmıştır. Kendisi de 1932–1939, 1942–1952 yılları arasında Karayların popüler dergisi olan *Mysl Karaimska* (Karay Düşüncesi)'yı, 1952–53 yıllarında bunun devamı niteliğindeki *Przeglad orientalistyczny*'yı çıkarmıştır.

1950 yılından başlayarak Polonya'nın doğu bilimleri dergisi olan *Rocznik Orientalistyczny*'nın yazı kuruluna girmiş, 1953 yılında yazı kurulu başkanlığına getirilmiştir.

Kendisi ünlü Türkolog *Tadeusz Kowalski'*nin öğrencisi ve halefi olarak Polonya'daki Türkoloji ekolünü yeniden kurmuş ve yeni bir bilim adamı kuşağı yetiştirmiştir.

Başlıca batı dilleri dışında Türkçe esas olmak üzere Arapça, Farsça ve İbranice de bilen A. Zajaczkowski, bilim alanındaki ehliyeti dolayısıyla, yeryüzündeki birçok doğu bilim kurumlarının asil ve faal üyesi olmuş; Dil ve Tarih Kurumlarınca düzenlenen kurultay ve kongreler dahil olmak üzere, Türklük bilimi ile ilgili birçok kongre ve toplantılara katılmış (buna 1932 ve 1936 yıllarında yapılan 1. ve 3. Türk Dili Kurultaylarında Atatürk'le tanışıp görüşmesini de ekleyebiliriz), İstanbul dahil birçok üniversitede konuk öğretim üyesi olarak ders ve konferanslar vermiştir. Vefatı da yine böyle bir konferansa gidişine rastlar. 6 Nisan 1970 günü Napoli Üniversitesinde yapılacak *PIAC (Permanent International Altaistic Conference)* toplantısına giderken Roma'da geçirdiği anî bir kalp krizi ile 67 yaşında yaşama veda etmiştir. Daha sonra, bu değerli meslektaşımızın geçirdiği kalp krizini o anda yanında bulunan Avusturyalı tarihçi Prof. Karl Jahn'dan dinlediğimde hayli üzülmüştüm. Gerisinde övünülecek bir meslek hayatı ve verimli hizmet yılları bırakarak aramızdan ayrılan *A. Zajaczkowski*'nin toprağı bol olsun, diyelim!

Levent Şahverdi Arşivi

A. Zajaczkowski'nin çalışma alanı bir doğubilimci olması dolayısıyla Türkçe'den, Arapça ve Farsça'ya kadar uzanan bir genişlik taşır. Bu genişlik onun Türk dili alanındaki çalışmalarını da daha verimli kılmıştır.

A. Zajaczkowski'nin Türk dili alanındaki çalışmaları ayrıntılar bir yana bırakılırsa başlıca dört yönde yol almıştır denebilir:

1. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı belgeleri üzerindeki çalışmaları.

2. Karayca üzerindeki çalışmaları.

3.Karayların kökenini araştırırken Harezm, Kıpçak ve hatta Hazarlara kadar uzanan araştırmaları ve yaptığı yayınlar.

Ayrıca eski bir Kıpçak Türk kavmi olan Kumanlar ile İslâvlar arasındaki ilişkiler üzerinde de durmuştur.

4. Bunların dışında kalan konularla ilgili çalışma ve yayınları.

A. Zajaczkowski'nin sözlük ve metin yayını niteliğindeki Kıpçak alanına giren çalışmaları ile Osmanlı kaynak belgeleri üzerindeki çalışmaları benden sonra konuşacak üç değerli meslektaşım tarafından ele alınacağı için, ben onun yalnız Eski Anadolu Türkçesi üzerindeki birkaç yayınına işaret etmekle yetineceğim.

Dil tarihimizde XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanan dönem, bilindiği gibi *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılır. 1930'lu yıllarda da bu dönem üzerindeki çalışmaların sayısı üç beşi geçmeyecek kadar azdır. Bu nedenle Zajaczkowski'nin yaptığı birkaç yayın önemli birer metin kaynağı olmuştur:

1. Bunlardan ilki, Zajaczkowski'nin İstanbul Lâleli Kütüphanesinde bulunan ve XIV. yüzyılın ilk yarısında *Aydınoğlu Umur Bey* için *Kul Mes'ud* adlı bir zat tarafından, Farsça'dan Türkçe'ye aktarılmış olan ve hayvan hikâyelerine dayanan bir hikmet kitabıdır.

Eserin aslı Sanskritçedir. M.S. 300 yıllarında bir Hint kralı için yazılmıştır. Asıl adı da *Karataka Damanaka*'dır. Zaman içinde geçirdiği ses değişmeleri ile bu ad *Kelile ve Dimne*'ye dönüşmüştür. *Kelile ve Dimne* adları, kitapta iki insanı temsil eden iki çakalın adıdır. Eser önce Sanakritten Pehlevî diline oradan da *Al Mukaffa* tarafından Arapçaya, Arapça'dan da Farsça'ya çevrilmiştir. Eserin *Envar-ı Süheylî* veya *Hümayunnâme* adları ile Osmanlı Türkçesine yapılmış çevirileri de vardır. Ancak bizim için önemli olanı XIV. yüzyılda *Kul Mes'ud*'un yaptığı çeviridir. Bu nüsha, hem dil ve üslûp özellikleri hem de içeriği bakımından XIV. yüzyıl Türkçesini temsil eden değerli bir metindir. İşte A. Zajaczkowski, bu değerli eserin bir kısmını, transkripsiyonlu metin, giriş ve sözlük bölümleri ile yayımlamıştır: *Studja Nad Jezykiem Staroosmanskim I: Kalili i Dimni (Etudes Sur la Langue Vieille Osmanlie I, Calila et Dimina), (Krakow 1934, 195 s.)* Eserin metin dışında kalan kısımları

Levent Şahverdi Arşivi

Leh dilinde olduğu için, yazarı 188–194. sayfalar arasında Fransızca bir özet de vermiştir. Sözlük bölümündeki açıklamalar da hem Lehçe hem Fransızcadır. Eser sonuna Lâleli ve Oxford Bodlaien kütüphanelerindeki yazma nüshalardan birkaç sayfa fotokopi eklenmiştir.

2. A. Zajaczkowski'nin Eski Anadolu Türkçesi ile ilgili ikinci yayını da yine XIV. yüzyıla ait olan ve *Cevahir'ül-asdaf* adını taşıyan anonim Kur'an tercüme ve tefsiridir.

A. Zajaczkowski, epey yazması bulunan bu eserin Süleymaniye Kılıç Ali Paşa Kütüphanesindeki nüshasını esas almış ve diğer birkaç nüsha ile de karşılaştırarak kritik bir metin yayını yapmıştır: *Kelile ve Dimne*'de olduğu gibi bunda da eserin tümünü değil seçme parçalar hâlinde yetmiş yedi sayfalık bir kısmını yine *Studia Nad Jezykien staroosmanskin II: Fr. Etudes sur la langue vieille-Osmasnlı II (Eski Osmanlı Türkçesi Araştırmaları), (Karakow 1937, 108 s.)*olarak yayımlamıştır. Bu kez eserin başındaki yirmi sayfalık giriş Fransızcadır. Eserin sonunda yer alan sözlük bölümündeki açıklamalar da Lehçe ve Fransızcadır. Eserin sonuna üç yazmadan oluşmuş birkaç sayfalık fotokopi eklenmiştir.

3. A. Zajaczkowski'nin, yine hayvan hikâyelerine dayanan hikmetli bir eser olan *Marzuban-name Tercümesi'*ne ilişkin bir araştırma yazısı da vardır. *Zajaczkowski* bu yazısında Berlin ve Varşova nüshalarının bir karşılaştırmasını yaparak ve eserlerin kopya tarihlerini dikkate alarak, isabetli bir görüşle çevirinin XIV. yüzyılda yapıldığını tesbit etmiştir. Ancak, eserin çevireni üzerinde herhangi bir görüş ileri sürmeden, çeviriyi anonim yani yazarı bilinmeyen bir eser olarak kabul etmiştir.[2] Bu eser uzun süre de böyle tanınmıştır. Daha sonra biz, Varşova nüshası 2. Dünya Savaşı'nda yandığı için tek nüsha olan Berlin nüshasını yayına hazırlarken, *Kabus-name*'nin Kahire nüshasının başlangıç bölümündeki bir açıklamaya dayanarak, hem bu çevirinin hem de *Kabus-name* çevirisinin S. Şeyhoğlu'na ait olduğunu ortaya koyduk.[3]

4. A. Zajaczkowski yukarıda belirttiğimiz bilimsel ölçülere dayanarak *Şeyhî'nin Bibliotheque Nationale*'deki yazmasını da yayımlamıştır. *(Poemat İranski Husrev u Şirin u Werszi Osmansko-tureckiej Şeyhi, Warszawa 1963)*.

5. A. Zajaczkowski'nin dikkate değer bir çalışması da Aşık Paşa ile ilgilidir. Yazma mecmualarda bulduğu Aşık Paşa'ya ait kırk sayfa tutan şiirlerini yazı çevrimli metin ve asıllarına ait fotokopileri ile birlikte yayımlamıştır *(Poezje Stroficzne 'Aşıq-paşa, Warszawa 1967,88. s.).*

---

[2] Bu konudaki açıklamalar için Z. Korkmaz, S. Şeyhoğlu, *Marzuban-name Tercümesi*, DTCF yay., Ankara 1973, s. 80'e bk.

[3] Bu konuda Z. Korkmaz, "*Kabus-name ve Marzuban-name çevirileri kimindir?"*, TDAY Belleten 1966 (Ankara 1967), s. 267-278'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

6. A. Zajaczkowski, Polonyayı ilgilendiren Osmanlı diplomasi belgeleri üzerinde de çalışmış ve öğrencisi *Jan Reychman* ile birlikte bu konuda bir el kitabı yayımlamıştır. *(Zarys dyplomatyki osmansko-tureckie, Warszawa 1955).* Bu eser daha sonra *A. S. Ehrenkreutz* tarafından ingilizceye de çevrilmiş ve Colombia Üniversitesi Yakın ve Orta doğu Araştırmaları Serisinde basılmıştır *(Handbook Studies, Colombia Univ.,Series A, VIII. The Hague 1968).*

7. Türk asıllı bir Polonyalı olarak İslav dilleri ve özellikle Lehçe ile Türkçe arasındaki ilişkiler konusu üzerinde de çalışmış, Lehçeye doğu dillerinden ve özellikle Türkçeden geçen kelimeler üzerinde durarak dil ve kültür tarihi bakımından değerli bir monografi ortaya koymuştur (1953).

A. Zajaczkowski'nin ölümünden sonra hakkında Türkiye, Polonya dahil birçok Avrupa ülkesinde onun değerini ve hizmetlerini dile getiren yazılar çıkmıştır. Biz de bugün bu toplantı ile, bir avuç Karay Türkü arasından çıkıp Türkoloji dünyasında derin izler bırakmış olan bu değerli bilim adamının Türk diline ve kültürüne yapmış olduğu hizmetleri dile getirerek hatırasını tazelemek, bu hizmetlerini canlı tutmak istedik. Tekrar ruhu şad toprağı bol olsun.[4]

Türk Dili, S. 582 (Haziran 2000), s. 557-563.

[4] Kaynakça: Omeljan Pritsak, "Ananiaz Zajaczkowski 1925-1963", *Ural-Altaische Jabrbücher,* C.XXXVI (1965), s. 234-251; A. Fehmi Karamanlıoğlu, "Ananiasz Zajaczkowski (12.XI. 1903-6.IV. 1970)" *Türk Dili ve edebiyatı dergisi,* CXIX (İstanbul 1971), s. 1-34; H. Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü:*1. *Yabancı Türkologlar,* TDK yay, Ankara 1998, s. 338-340; *A. Zajaczkowski*'nin yayımladığı eserlerin ön söz ve girişleri ile bizim kendisi hakkındaki şahsî bilgilerimiz.

Levent Şahverdi Arşivi

İSMAİL GASPIRALI VE DİLDE BİRLİK PANELİ

Sayın Başkanlar, değerli konuklar, sevgili gençler,

Yöneteceğim panele başlamadan önce, İsmail Gaspıralı için, müsaadenizle üç beş cümle de ben eklemek istiyorum.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumunca düzenlenen bu panel dolayısıyla, biraz önce konuşan Kurum Başkanı sayın Akalın ve Yüksek Kurum Başkanı sayın Tural'ın çok etkili birer anlatımla dile getirdikleri İsmail Gaspıralı; kişiliği, fikirleri, döneminde gerçekleştirmeye çalıştığı amaçlar ve kendinden sonra gelecek kuşaklara örnek oluşturacak çalışmaları ile hiç kuşkusuz Türk dünyasının yetiştirdiği seçkin şahsiyetlerden biridir. Gaspıralı, çok yönlü bir kişiliğe sahiptir: Öğretmendir, bu niteliği ile derin ve uzak görüşlü bir eğiticidir. Gazetecidir, bu yönü ile halkı aydınlatma, düşünce yapısı bakımından geliştirme görevi yüklenmiştir. Düşünürdür; Türk dünyasının geleceğini biçimlendirecek değerli görüşleri vardır. Yenilikçidir, bu yolla Türk dünyasını çağın gerisinde kalmaktan kurtarıp çağdaşlaştırma amacındadır. Dava adamıdır. Çünkü, bütün bu düşüncelerinin gerçekleşmesi bir dava adamı olabilmeye bağlıdır.

Evet, İsmail Gaspıralı, Türk dünyasının yetiştirdiği seçkin şahsiyetlerden biridir, dedik. Seçkin insanların yetişip olgunlaşma ve büyük davaların adamı olma durumuna gelebilmesinde, elbette kendi zekâ düzeylerinin, yetişme koşullarının, kültürlerinin, bilgi birikimlerinin büyük pay ve etkisi vardır. Ancak, hiç şüphe yok ki bu nitelikleri taşıyan bir insanın büyük davalar üstlenmesinde, içinde bulunduğu toplum yapısının, toplumun geçirdiği güç süreçlerin ve dünya koşullarının da etkisi vardır.

İsmail Gaspıralı'yı bir düşünür, bir dava adamı durumuna getiren etkenler, döneminin batıdaki yani Avrupa'daki gelişmişlik durumu ile çarlık Rusya'sının idaresinde bulunan Müslüman Türkler arasındaki gelişmişlik farklarıdır. Çarlık idaresindeki Türk dünyası, sosyal ve kültürel yapısıyla gelişmişlik açısından çağın gerisine itilmiş bir düzeydedir. Arada siyasî etkenlerden kaynaklanan bir uçurum vardır.

Özgeçmişi incelendiğinde görüleceği üzere, İsmail Gaspıralı, daha yetişme çağında bile, kendisini Türklük dünyasının çeşitli sorunlarını çözme çabasına ve azmine yönelterek geliştirmiş ve bir fikir olgunluğuna ulaşmıştır.

1851 yılında Kırım'ın Bahçesaray ilçesine bağlı Avcıköy'de doğmuş olan İsmail Gaspıralı'nın eğitim görme ve gençlik yılları genellikle Kırım – Moskova, İstanbul, Paris üçgeninde geçmiştir denebilir. O, Kırım'da ve Çarlık

Levent Şahverdi Arşivi

idaresindeki okullarla, Moskova askerî İdadî'sinde geçirdiği öğretim yıllarında, okuldaki, Rus arkadaşlarının Müslüman Türk öğrencilere karşı takındığı aşağılayıcı tavırları derinden yaşamış; Çarlık yönetiminin Müslüman Türklere ne gözle baktığını yakından gözlemiş; Çarlık Rusyasının Müslüman Türkleri İslâvlaştırma politikasına ve bu yönde yapılan ağır baskılara yakından tanık olmuş bir kimse olarak, bu yanlış ve anti-demokratik tutuma karşı duyduğu tiksinti, güçlü bir inanca dönüşerek onu yavaş yavaş bir dava adamı olmaya hazırlamıştır.

1869-1870 yılları arasında, İstanbul'da, Osmanlı fikir dünyasının Namık Kemal, Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Mehmet Emin, Muallim Naci, Necip Asım gibi tanınmış yazar, düşünce adamı, mücadeleci ve yenilikçi şahsiyetleriyle tanışmış; onlarla fikir alışverişi yapmış; birbirlerini karşılıklı olarak etkilemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin o dönem edebiyat ve basın dünyasında, dilde sadeleşme hareketleri için nasıl bir fikir mücadelesine girildiğini görmüş ve bu gelişmeler onun gelecekteki planı için kişiliğini geliştirmiştir.

Daha sonra hem öğrenimini tamamlamak hem de gözlemlerde bulunmak üzere gittiği Paris'te geçirdiği iki yıl (1872-1874) ve ünlü Rus yazarı Turgenyev'e yaptığı asistanlıkta elde ettiği deneyimler, Fransız ihtilâlinden sonra dalga dalga yayılan "milliyetçilik" akımının getirdiği sonuçlar, ona bu sonuçların Osmanlı toplumuna yansımasını yakından izleme ve değerlendirme olanağı sağlamış; böylece Gaspıralı'yı bir dava adamı olma yolunda daha da olgunlaştırmıştır.

O, bir düşünür, bir dava adamı olarak, yalnız kendi ülkesi olan Kırım halkını değil, bütün Türklük dünyasını bu zilletten kurtarmanın yolunu aramış; başarının öncelikle birtakım ana ilkelerini gerçekleştirilmesine bağlı olduğunu görmüştür.

Nedir bu ana ilkeler ve izlenecek yol? İşte kısaca şunlardır:

1. Önce, Batının milliyetçilik ve gelişmişlik temelindeki yeni ve yararlı fikirlerini Türk dünyasına yaymak.

2. Bunu gerçekleştirebilmek için eğitime ağırlık vermek ve "köhne = eskimiş" usuldeki eğitim yöntemini terk ederek geliştirici bir yöntem bulmak... Nitekim bulmuştur da... Onun *Usul-i Cedid* (Yeni usul) dediği yöntem hem okuma-yazmayı kolaylaştırmış hem de 5000 yeni okulun açılmasını sağlamıştır. Bu yolla, yeni kuşakların kişilikli ve çağdaş görüşlere sahip kimseler olarak yetişmesi için gerekli ortam hazırlanmış oluyordu. Bu okullardaki ilk öğretmenlik ve yetiştiriciliği de kendisi yapmıştır. Usul-i Cedîd ile öğrencilere

Levent Şahverdi Arşivi

40 günde okuma-yazma öğretmenin uygulama ile ispatlanması, yöntemi halk arasında kısa zamanda benimsetmiş ve yaygınlaştırmıştır.

3. Basın yolu ile halkı aydınlatmak, geliştirici görüş ve fikirleri benimseterek onu bu yolla eğitmek... Eğer bir örnek vermek gerekirse, vaktiyle bizim Cumhuriyetin ilk yıllarında yazı devrimi dolayısıyla uygulamaya giren Millet Mektepleri'nin görevine koşut bir görevi yerine getirmek...

4. Türk dili XIII. yüzyıla kadar Orta-Asya'da zaten tek ve ortak bir yazı dili idi. Daha sonraki siyasî ve sosyal gelişmeler ve Oğuz Türklerinin batıya yaptığı kitlesel göçler, bu yazı dilini Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde ve Azerbaycan'da *Batı Türkçesi,* Orta Asya'da da Çağatayca temelinde *Doğu Türkçesi* olmak üzere iki kola ayırmıştır. Buna rağmen Doğu Türkçesi başlangıçtan bugüne kadar Orta Asya Türk dünyasının tek ortak yazı diliydi. Ne var ki çarlık Rusyası'nın Türk boy ve kavimlerine uyguladığı parçalama politikası, dilimizi ve kültürümüzü yazısı ile birlikte param parça etmiştir. Türk boylarını birbirinden bu yolla koparmış; aralarındaki birlik ve dayanışmayı bozmuştur.

İşte Türk dünyasının birbirinden kopmuş fikir yapısını yeniden birbirine bağlamak için kültür ve düşünce birliğine ihtiyaç vardır.

5. Bu kültür birliği de ancak *dilde birlik* ve Osmanlı Türkçesine dayanan sade, anlaşılır ortak bir yazı dilinin bütün Türk dünyasında benimsenmesi ile gerçekleştirilebilir.

İsmail Gaspıralı, bu köklü davasında, çarlık idaresini kuşkulandırmamak için, ana hedefini gizleyerek, konuyu sade ve anlaşılır dil noktasında odaklamış ve bu yolla Müslüman Türk dünyasında, dilde, dolayısıyla kültürde birliğin sağlanacağına inanmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için de bir yandan *usul-i cedid*deki eğitimi ön plâna geçirmeye çalışmış; bir yandan da büyük güçlükler ile kurduğu *Tercüman* gazetesi aracılığı ile halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Gazeteye Türk dünyasının emel ve isteklerine aracı yani tercüman olan bir gazete olduğu için bu ad verilmiştir. Onun kısaca özetlemeye çalıştığımız bu görüş ve düşünceleri, ifadesini kısa ve özlü olarak Tercüman gazetesinin başına bir slogan hâlinde yazılmış olan *"Dilde, Fikirde İşte Birlik"* deyiminde bulmuştur.

İsmail Gaspıralı üzerine yazılan bazı yazılarda, Atatürk'ün Gaspıralı'dan ilham aldığı belirtilmiştir. Doğrudur. Almış olabilir. Ancak, Atatürk kendi dönem ve toplumunun yetiştirip olgunlaştırdığı bir deha, geniş kültürlü bir düşünür olarak, kendinden önceki seçkin kişilerin görüş ve düşüncelerinden ilham almış olabilir. Ne var ki, bütün bu görüşler, onun tarih

Levent Şahverdi Arşivi

bilinci, yurt sevgisi ve zekâ parıltıları ile biçimlenmiş mantık süzgecinden geçerken, kendine özgü, özgün fikirlere dönüşmüş ve Türkiye Cumhuriyetinin temel felsefesine uygun bir sisteme bağlanarak uygulamaya konmuştur. Bugün ulusça bu uygulamanın meyvelerini toplamaktayız.

Atatürk'ün kendi eliyle kurduğu ve şimdi çatısı altında toplantı yaptığımız Türk Dil Kurumu, Türk dili konusunda onun sistemleştirdiği ilkelerin yürütücüsü ve savunucusu olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Her ikisinin de ruhu şad olsun...

Sözlerime burada son verirken hepinizi sevgi ve saygılarımla selâmlayarak *"İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik"* panelini başlatıyorum.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, *Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Özel Sayısı*, C. 12/1 (Güz 2001), s. 355-358.

Levent Şahverdi Arşivi

ULUSAL KÜLTÜR DEĞERLERİNİN SİMGESİ VE BİLİM YUVASI BİR FAKÜLTE DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

Sayın Dekan, değerli meslektaşlarım, sevgili gençler,

Bugün kıvançla ve içten gelen bir coşku ile kuruluşunun 66. yıl dönümünü kutladığımız Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Atatürk Türkiyesinde, ulusal kültür değerlerinin ve çağdaş bilim anlayışının sembolü olan, sağlam temeller üzerine kurulmuş bir eğitim öğretim ve bilim yuvasıdır. Bu fakültede geçirdiğim dört yıllık öğrencilik dönemi dışındaki 44 yıllık fiili meslek yaşamımı bir sinema şeridi gibi gözden geçirdiğimde, benim için meslek açısından evim kadar kutsal olan bu yuvanın, 66 yıllık pek uzun sayılamayacak tarihçesinde, gittikçe yükselen bir başarı grafiği ile yol aldığına tanık olmuş bulunuyorum. Bu *gelişme,* yılların ve olayların akışı içinde kısaca şöyle özetlenebilir:

Yıl 1940-41 Kasım ayının başı...

9 Şubat 1935 tarihinde Halkevi binasında "devlet töreni" ile öğretime açılan ve 1940 yılına kadar çalışmalarını Evkaf Apartmanında sürdürerek ilk mezunlarını vermiş olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1 Kasım 1940-41 öğretim yılı başında, bizlerin de içinde bulunduğu ikinci kuşak öğrencileriyle Sıhhiye'deki yeni binasında yani içinde bulunduğumuz bu binada öğretime başlamış bulunuyordu. O günü bugün gibi hatırlıyorum. O yılların Ankara ikliminde binanın ön bahçesini kalın bir kırağı tabakasının kapladığı oldukça soğuk günlerden biri idi. Ama içimizi ısıtan bir duygu sıcaklığı, üniversite öğrenimine başlamanın sıcaklığı vardı. Buna, daha binanın dış görünüşünden başlayan görkemli ve heybetli yapısı ile iç mekanlarındaki mükemmelliği, girişteki Atatürk'ün büstü ile taçlandırılmış mermer salonu, eğildiğinizde içinde kendinizi görecek kadar pırıl pırıl koridorları, geniş ders ve konferans salonları ile seminer kitaplıkları ve bizleri bekleyen geniş kütüphanesi eklenince, içimizi ısıtan manevî sıcaklık da katmerleniyordu. Kızlı-erkekli koridorlarda kaynaşan öğrenci topluluğu, bir an önce sınıflarına girmek ve hocalarını tanımak için sabırsızlanıyordu.

İşte derslere böyle bir ortam içinde başlanmıştı. Ancak, Fakültenin asıl manevî havası ve anlam derinliği dersler ilerledikçe kendini gösteriyordu. Gerçi o yıllar, 2. Dünya Savaşı'nın yalnız geceleri Ankara cadde ve sokaklarını karartan ışıksızlığı ile değil, gönülleri karartan iç havası ile de bunalımlı

Levent Şahverdi Arşivi

yıllardı. Ama, bizlerin yolunu, içimizdeki ışık ve değerli hocalarımız aracılığı ile bu yuvadan aldığımız manevi enerji aydınlatıyor ve ısıtıyordu.

Sınıflarımız bugünkü gibi yüklü ve kalabalık değildi. Genellikle 10-15 'ten başlayarak en çok 25-45 arasında değişen sayılara ulaşıyordu. Dersler ilerledikçe üniversite öğreniminin niteliğini ve bilim anlayışının ne olduğunu daha derinden kavramaya başlamıştık. Önce, içinde bulunduğumuz bu fakülte nasıl bir fakülte idi? Temsil ettiği çok yönlü bilim dalları ile nasıl bir temel görüşe dayanıyordu? Adındaki özellik neydi? Zaman geçtikçe bu soruların cevapları zihinlerde yer ediyor ve böyle bir bilim yuvasının havasını koklayan gençler, fakültelerinin niteliğine yaraşır birer eleman olarak yetişme ülküsünü de benimsemiş oluyorlardı. Nasıl benimsemesinler ki! Bu fakülte, Atatürk'ün özenle kurduğu adını bile kendisinin verdiği anlamlı, müstesna bir bilim anıtı idi. Osmanlı Devleti'ni yıkıntıya götüren etkenlerin, sosyal kurumlarındaki ve iç yapısındaki çalkantılardan kaynaklandığını çok iyi bilen Atatürk, Türk toplumunun geleceğe uzanan sosyal kurumları ile kültürel yapısını sağlam temeller üzerine oturtmayı hedef edinmiş bir devlet kurucusu, bir düşünür idi. Bir ülkenin coğrafyasının, bir ulusun dilinin ve tarihinin, o ulusun varlığı ve geleceği aşısından ne kadar önemli olduğunu, Türk ulusunun 1918 yılında geçirdiği yıkım açıkça ortaya koymuştu. Onun için ülkenin gelecekteki sosyal ve kültürel yapısı, ancak bilim temeline ve çağdaş değerlere dayanarak öğretim ve araştırma yapacak yüksek düzeyde ve özel nitelikte öğretim ve araştırma kurumları ile güvence altına alınabilirdi.

Ankara'da kurulacak üniversitenin ilk mayasını oluşturan ve 1925 yılında önce Mekteb-i Hukuk "Hukuk Mektebi" adıyla kurulan Hukuk Fakültesi ile daha sonraki Ziraat, Veteriner ve Orman Fakültelerinin temelini oluşturan ve 1933'te kurulmuş bulunan Yüksek Ziraat Enstitüsünden sonra, sıra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine gelmişti. DTCF., o yıllarda Ankara Üniversitesinin temel fakültesi durumunda idi. Bu fakülte, Türk dilini,Türk tarih ve coğrafyasını yabancı araştırıcıların maksatlı ve politik değerlendirmeleri dışında, kendi kaynaklarına inerek en kapsamlı bir biçimde araştıracak tarihî değer ve zenginliklerini belgelere dayanarak ortaya koyacaktı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, böyle bir temel anlayışın ürünü, daha doğrusu, Türkiye Cumhuriyetinin temel ilkeleri ile özdeşleşmiş böyle bir sosyal ve kültürel ihtiyacın eseri idi. Bunun için tarihi devirleri aydınlatacak öteki önemli bilim dallarına da ihtiyaç vardı. Bu nedenle Fakülte çatısı altında Sosyal Antropoloji ve Etnoloji, Arkeoloji, Hititoloji, Sümeroloji, Hindoloji, Hungaroloji gibi dalları ile ilgili öteki bölümler de yerlerini almış bulunuyordu. Bunlara elbette eski medeniyetlerin dilleri ile, klasik ve yeni filoloji bölümleri de eklenmeli idi.

Levent Şahverdi Arşivi

Nitekim de öyle olmuştur. Daha sonraki yıllarda Tiyatro ve Kütüphanecilik bölümlerinin eklenmesi ile bu alanlar da bilim temeline oturtulmuştur. İşte DTCF'nin herhangi bir edebiyat ve beşerî bilimler fakültesi olarak değil de özel bir adla kurulmuş olması, bu bilim yuvasında yapılacak çalışmaların niteliği ile ilgili bir adlandırmanın ifadesidir.

Ünlü Alman mimarı Bruno Taut'un eseri olan anlamlı mimari üslûp özelliklerine sahip görkemli fakülte binasının alnına kazılmış olan Atatürk'ün *"Hayatta en hakiki mürşid ilimdir"* sözleri bu fakültenin de temel ilkesi ve simgesi olmuştur. Böylece fakülte, Atasının yakın ilgi ve desteği ile daha kuruluş yıllarından başlayarak güçlü bir ders programına, yönetim ve öğretim kadrosuna kavuşmuştur. İtina ile düzenlenmiş olan öğretim üyeliklerine bir yandan öğrenim ve uzmanlıklarını Batı' da tamamlamış genç doçentler atanırken bir yandan da bu kadro, İkinci Dünya Savaşı sırasında Hitler'in zulmünden kaçan, dünya çapında ün yapmış profesörlerin daveti ile güçlendirilmiştir. B. Landsberger, A. von Gabain, türkolog K. Menges, H. Louis, W. Eberhard, W. Ruben, G. H. Güterbock, G. Rohde, K. Steuerwald, Fuat Köprülü, Şevket Aziz Kansu, Şemsettin Günaltay, Muzaffer Göker, Yusuf Hikmet Bayur, Remzi Oğuz Arık, İ. Necmi Dilmen, Besim Atalay, Tahsin Banguoğlu, Necmettin H. Onan, Saadet Çağatay, Ekrem Akurgal, Sedat Alp, Şinasi Altındağ, Enver Ziya Karal, Cemal Alagöz, Reşat İzbırak, Necip Üçok, İrfan Şahinbaş, Hamit Dereli, Melahat Özgü, Samim ve Suat Sinanoğlu gibi doçent, profesör veya ordinaryus profesör derecesinde bilim adamlarının öğretim kadrosunda yer almış olması, bu fakültenin ne kadar güçlü bir yapıya sahip olduğunun tanıklarıdır.

İlk yıl, öğretime yüz öğrenci ile başlayan Fakülte, bunun yatılı olan 40 öğrencisini 1000 öğrenci arasında yaptığı sınavla seçmiştir. Her yıl öğrenci sayısı büyük oranda artmakla birlikte, burs verme yöntemi de uygulandığı için, Fakülteye seçme öğrenci alma olanağı da doğmuştur.

. Böyle bir kuruluş temeli bulunan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, çalışmalarını: a- öğretim, b- araştırma ve yayın, c- bilim adamı yetiştirme biçiminde olmak üzere üç temelde yürütegelmiştir. Böylece, bir yandan ülkeye iyi yetişmiş öğretmen ve bazı kamu kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirirken bir yandan da seçme mezunlara açtığı asistanlık ve araştırma görevlisi kadroları ile kendi kaynağında bilim adamı yetiştirme yöntemi ile yol alagelmiştir. Bugün bu fakültenin kıvanç duyulacak yanı da fakülte öğretim kadrosunda kendi kaynağından beslenen pek çok öğretim üyesinin bulunmasıdır. Bu kadronun ilk kuşağı 1939-1940 mezunları arasından bilim yolunu seçmiş olanlar; Prof. Dr. Halil İnalcık, Prof. Dr. Nimet ve Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Abidin İdil, Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. Emin

Levent Şahverdi Arşivi

Bilgiç, Prof. Dr. Kemal Balkan, Prof. Dr. Mehmet Köymen Altay, Prof. Dr. Yaşar Önen, Prof. Dr. Furuzan Kınal, Prof. Dr. Cevat Gürsoy, Prof. Dr. N. Erdentuğ gibi, içlerinde dış dünyada da ün yapmış olan değerli bilim adamlarıdır. Arkasından ikinci kuşak olan bizler gelmekteyiz. Bizim arkamızdan da üçüncü ve dördüncü ve belki de beşinci kuşaklar yetişmiş bulunmaktadır. Bugün fakültemizde görev almış bulunan birçok profesör ve doçent, bizlerin yani birinci ve ikinci kuşak öğretim üyelerinin tezgahından geçmiş değerli elemanlardır. Görülüyor ki DTCF, kendi ihtiyacını kendi kaynağından besleyebilecek bir bilim potansiyeline sahiptir. 66 yıl boyunca bu fakülteden mezun olan binlerce gencimiz de çeşitli öğretim ve devlet kuruluşlarında ülke çapında hizmet veregelmiş ve veregelmektedir.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin bir başka özelliği de Ankara içinde ve yurt sathında daha sonra kurulmuş olan birçok fakülteyi öğretim üyesi desteği ile beslemiş olmasıdır. Hacettepe Üniversitesinin dil, edebiyat, tarih, felsefe ve yabancı diller bölümleri ile Mezuniyet Sonrası Fakültesi, fakültemiz öğretim üyelerinden geniş çapta yararlanmıştır. Erzurum Atatürk, Konya Selçuk, Kayseri Erciyes, Elazığ Fırat, Van Yüzüncü Yıl, Sivas Cumhuriyet, Eskişehir Anadolu, İzmir Ege ve Malatya İnönü Üniversiteleri de fakültemizin öğretim üyelerinden geniş çapta yararlanan üniversitelerdir. Fakültede açılan yüksek lisans ve doktora dersleri ile başka üniversitelerden gelen elemanlar da yetiştirilmiştir. Bugün aynı yöntemle yurt dışından gelen elemanlar da yetiştirilmektedir.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, yayın faaliyeti açısından da uzun yıllar başarılı bir yol izlemiştir. Kendi kapsamına giren çeşitli alanlarda yayımlamış olduğu kitap niteliğindeki yüzlerce eser bir yana, periodikleri, ile bilim dünyasında yankı getiren yayınlar yapmıştır. Bilindiği üzere 1942 yılında bölümlerin ortak yayın organı olan *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'ni* kuran fakülte yönetimi, ilk yıllarda yaptığı çok yönlü araştırma sonuçlarını bu dergi aracılığı ile dünyaya duyurmuştur. Daha sonra, farklı bilim gruplarına göre ayrı araştırma dergileri yayınlanmasına karar verilmiş ve uygulamasına geçilmiştir: *Anadolu* (Anatolia), *Antroloji Araştırmaları, Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları, Coğrafya Araştırmaları, Doğu Dilleri, Tarih Araştırmaları, Tiyatro Araştırmaları, Türkoloji Dergileri* temel bilim alanlarına göre düzenlenmiş dergilerdir. Bu dergilerdeki araştırma yazıları ile de bilim dünyasına önemli katkılarda bulunulmuştur.

Fakülte kitaplığı basılı ve yazma eserler ile yazma niteliğindeki yüksek lisans ve doktora çalışmaları açısından da zengin bir koleksiyona sahiptir. Öyle sanıyorum ki, son yıllarda tahsisat yetersizliği yüzünden kitaplığa yeni yayınları kazandırmak güçleşmiştir.

Levent Şahverdi Arşivi

66 yıl önce 100 öğrenci ile eğitim ve öğretime başlayan ve bugün 88 profesör, 52 doçent, 53 yardımcı doçent, 30'un üzerinde öğretim görevlisi ve uzzmanla toplam 230'un üzerinde öğretim kadrosuna, 92 araştırma görevlisine sahip olan ve 6900 öğrenciye öğretim hizmeti veren Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 66 yıllık tarihinde karşılaştığı çok yönlü birtakım güçlüklere rağmen kıvançla izlenen bir başarı grafiğine yükselmiştir. Dileğimiz, Atasının çizdiği ana ilke ve hedeflerden sapmadan, bu hedefleri günün ihtiyaçları doğrultusunda gerçekleştirecek yeni düzenlemelerle bu kutsal görevini yine günden güne daha da yükselen bir başarı ile sürdürmesidir. Ancak, kafamızdan ve gönlümüzden geçen düşünce, artık yalnızca kendi alanında bilim adamı yetiştirme görevi ile sınırlandırılması yönündedir. Bugünün bende uyandırdığı duygular dolayısıyla, sizlere fakültemizin kısa bir değerlendirmesini yapmaya çalıştım. Bu bilim yuvasının asıl kurucusu aziz Atatürk başta olmak üzere, yuvaya geçmişte değerli hizmetler vermiş ve aramızdan ayrılmış bulunan öğretim üyelerinin de aziz hatıraları önünde minnet ve şükran duyguları ile eğilirken, bugün hayatta ve aramızda olan sevgili meslektaşlarıma ve halen görevlerini yürüten değerli öğretim ve yönetim kadrosuyla geleceğin güvencesi genç öğrencilerimize de en içten gelen sevgi ve saygılarımı sunarak sözlerime son veriyorum.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 66. Kuruluş Yıl Dönümü Anı Kitabı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003, s. 271-274.

Levent Şahverdi Arşivi

NEVŞEHİR'İN ANADOLU KÜLTÜR VE DİL TARİHİNDEKİ YERİ*

Sayın okuyucular,

Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer almış olan her ilin veya her küçük yerleşim bölgesinin kendine özgü bir doğası, kendine özgü sayılabilecek birtakım özellikleri vardır. Bu özellikler, aslında yüzlerce ve belki de binlerce yıl öncesine uzanan etkileri, bölgesel tarih, coğrafya ve sosyal yaşam potasında eritip kaynaştırarak günümüze ulaştıran yapı ve özelliklerdir. Zaman çarkının yoğurucu süzgecinden de geçen bu yapı ve özellikler, yüzyıllar boyunca birer senteze uğrayarak o bölgenin günümüz maddî ve manevî kültürünü oluşturmuştur. Oluşma ve gelişme koşullarındaki ince ayrıntılar dolayısıyla, bölgeler veya birbirine komşu iller arasında ortaklaşan yanlar bulunduğu gibi, yer yer onları birbirinden ayıran yanlar da bulunabilir. Bugün il merkezi ve kendisine bağlı çevre ilçeleri ile birlikte, ülkemizin önemli turistik merkezlerinden biri durumuna gelmiş olan Nevşehir de bu önemini tabiat olaylarının biçimlendirdiği maddî kültür değerleri dışında, tarihî dönemlerden günümüze aktarılan çok çeşitli değerlere borçlu bulunmaktadır.

Geçirdiği sosyal değişim ve gelişmelerin dile yansıması ile, ortak kültür değerleri açısından olduğu kadar ağız yapısı bakımından da Nevşehir'in Orta Anadolu ağızları içinde, yer yer onları da temsil eden kendine özgü önemli bir yeri vardır.

Bugün Nevşehir ve yöresinde, M. Ö. 2000-1750 yılları arasındaki Mezopotamya kökenli Asur ticaret kolonilerine kadar uzanan dönemden kalma çivi yazılı *Kapadokya* tabletleri diye anılan arkeoloji kalıntılarından tutunuz da yine Kapadokya bölgesindeki Hitit höyüklerinden çıkarılan kalıntılara, daha sonra *Pers-Helen* dönemini temsil eden ve M. S. 17 yılına değin uzanan Kapadokya Krallığına, ondan sonra da Roma döneminde (M. S. 17-395) Hristiyanlara sığınak oluşturan yer altı şehirlerine, kayalar içine oyulmuş manastır yaşamına, Bizans'ın yıkılışı ve Anadolu'nun Selçuklular egemenliğine geçişi ile yaptırılan kervansaraylarla bunların kalıntılarına, Anadolu'ya kendi damgasını vuran Türkleşme hareketine, *Karamanoğlu Bey*liği döneminden kalma bazı yer adlarına, Anadolu'nun Türkleşme tarihinde önemli bir yer tutan Hacı Bektaş Velî ve Gülşehirli Aşık Paşa'nın hizmetlerine *Osmanlı Devleti*'nin kuruluşu ve imparatorluğa geçişi ile birlikte varlığını duyuran *Muşkara* köyü ile bu köyden *Nevşehir*'in kuruluşuna ve çeşitli Oğuz boylarına

* Aşağıdaki makale, Nevşehir'in il oluşunun 50. yılını kutlama toplantısı dolayısıyla düzenlenen Bilgi Şöleninde Türk Dil Kurumu adına yapılan konuşma metnidir.

Levent Şahverdi Arşivi

bağlı Türkmen oymaklarının bölgede iskânına ve ogünden günümüze kadar uzanan olaylar ile çeşitli değişme ve gelişmelerin ortaya koyduğu sonuçlar, bugün karşımızda sentezden geçmiş canlı birer kültür değeri olarak varlığını sürdürmektedir. Burada bir kültür sentezinden söz ettiğimize göre, önce, kısaca kültürün ne olduğuna işaret edelim:

Hepimizin hatırlayacağı üzere, kültür genel çizgileri ile ister geniş bir alanda ister daha dar bir alanda olsun, o bölgede oturan halkın yüzyıllardan beri sürdüregeldiği yaşam biçiminin, maddî ve manevî değerler bütününün ortaya koyduğu sonuçların tümüne birden verilen addır. Bunun içine bir bölge tarihinde yer alan çeşitli ögeler, eski devirlerden günümüze ulaşan arkeoloji eserleri, tarihî binalar, halkın günlük yaşayışında yer alan özellikler, gelenekler, görenekler, dinî inanışlar, halk hikâyeleri, destanlar, ziraat ve hayvancılık işleri, bölge ekonomisi, çeşitli el sanatları ile el işleri hep önemli birer kültür ögesidir. Bunu Nevşehir açısından ele aldığımızda, bugün *Ürgüp, Uçhisar, Ortahisar* ve *Başhisar* bölgelerinde görülen ve dünyada bir benzeri görülmeyen peribacaları tabiat harikası kültür değerleridir. Hristiyanlığın ilk dönemine ait *Göreme* kiliseleri ile onların içlerini süsleyen freskler*, Derinkuyu, Kaymaklı, Mazı* vb. yerlerdeki yer altı şehirleri yine eski dönemlerden Nevşehir'e miras kalmış kültür değerleridir. Daha sonraki dönemlerden kalanlar ise doğrudan doğruya yerli kültürümüzü temsil eden eserlerdir: Nevşehir'deki *Damat İbrahim Paşa Külliyesi* ile *Hacıbektaş*'taki *Hacıbektaş Külliyesi*, *Gülşehir*'deki *Karavezir Külliyesi*, *Ürgüp* ve *Nevşehir*'de Lâle devrinde yapılmış olan çeşmelerle öteki tarihi binalar hep bu nitelikte eserlerdir.

Eğer biraz daha ileri gidersek *Nevşehir*'deki bu kültür zenginliğine, *Nevşehir* halkının bölgesel konuşma dili olan Nevşehir ve yöresi ağızlarını da ekleyebiliriz. Çünkü bu ağızlar da ortak kültür ve öteki Anadolu ağızları içinde *Nevşehir*'e kendi kişilik ve benlik damgasını vuran çok önemli ve özel bir kültür değeridir. Bütün bu çok yönlü kültür değerleri içinde, tarihî gelişme açısından Nevşehir'e asıl damgasını vuran olay ise, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine rastlar. O da, Osmanlı devlet düzenine siyasî, sosyal ve kültürel alanda imparatorluk çapında bir uyanma ve yenileşme dönemi yaşatan, değerli devlet adamı *Nevşehir*'li *Damat İbrahim Paşa*'nın *Nevşehir*'de yaptıkları, imparatorluktaki uyanma ve yenileşme hareketinin *Nevşehir*'e kadar uzanması ile ilgilidir. Onun için biz de burada sizlere *Nevşehir*'in tarihî gelişmesi ile ilgili kısa bir tablo çizerek yapılanları belirtmek, sonra da yine *İbrahim Paşa*'nın eseri olan ve *Nevşehir*'in dil tarihi, yani ağız yapısı ile ilgili birkaç noktaya işaret etmek istiyoruz.

Yukarıda kısaca belirtildiği üzere, bölgenin tarihi, bugün elde bulunan verilere göre, milâttan çok önceki yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Ancak, tarihin

Levent Şahverdi Arşivi

derinliklerinde yer alan bu dönemleri XVIII. yüzyılda *Muşkara* köyüne bağlayan gelişmeler dikkate alınırsa kısaca şunlar söylenebilir:

Anadolunun eski tarihini yazan seyyah ve tarihçiler, bugünkü *Nevşehir*'in yerinde Kapadokya (günümüz *Göreme*'si)'nın önemli merkezlerinden olan *Nyssa*'nın bulunduğunu yazarlar. Ancak, *Küçük Asya* tarihini yazmış olan C h. T e x i e r, aralarında ancak iki mil uzaklık bulunan *Nevşehir* ile *Nar*'dan hangisinin eski *Nyssa* şehrinin yerine düştüğünü kesin olarak söylemek güçtür, der (C. III, s. 76). Bizanslılar döneminde *Nyssa*'da bir Rum Başpapazlığının bulunduğu bilinmektedir. Daha sonra Anadolu'nun fethi ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla *nyssa*'nın da bulunduğu Orta Anadolu bölgesi Selçuklular egemenliğine geçmiştir. Selçuklu Sultanı S ü l e y m a n Ş a h 1081'den sonra Antakya'ya düzenlediği ilk sefer sırasında *Ebu'l Gazi Hasan Bey*'i *Kapadokya*'ya vali olarak atamıştır. Bölgedeki Hasan Dağı, o Selçuklu valisinin adıyla anılmaktadır. Anadolu Selçukluları döneminde, bugünkü *Nevşehir*'in yerinde, doğu-batı yönünde uzanan ve birer menzillik aralıklarla yapılmış olan *Çay Hanı, Horozlu Han, Zazadın Hanı, Sultan Hanı, Alay Hanı* ve *Sarıhan* gibi kervansaraylar arasındaki geçişi izleyen ticaret yolu üzerinde küçük bir yerleşim yeri vardır. Ancak kaynaklarda adı hakkında bir açıklama yoktur. Bu dönemi ele alan tarihlerde Sultan *II. Keykavus* ile *Rükneddin Kılıç Arslan* arasındaki anlaşmazlık ve IV. K ı l ı ç A r s l a n'ın *Ürgüp* mağaralarında saklanması dolayısıyla (1256), yalnız *Ürgüp*'ün adı geçmektedir. Bugünkü *Nevşehir*'in yerinde bulunan *Nyssa*'nın Selçuklular döneminde *Muşkara* adını alıp almadığı bilinmemektedir. Belki de *Muşkara* küçük bir köy olduğu için o dönemde üzerinde durulmamıştır. Biz *Muşkara* adına yalnız Osmanlılar döneminde, XVII. yüzyıl kaynağı olan *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'*nde rastlıyoruz. Evliya Çelebi de *Muşkara*'nın adını vermekle yetinmiş, *Aksaray*'dan *Kayseri*'ye geçerken *Muşkara*'ya uğradığını belirttiği hâlde, burası için başka bir açıklama yapmamıştır. Yalnız bazı rivayetler ile bunları kanıtlayan belgeler, *Muşkara* adının XV. yüzyılda Fatih döneminden beri bilindiğini ortaya koymaktadır. İstanbul'un *Çatalca* ilçesine bağlı eski *Nakkaş* köylülerinin anlattıklarına göre, Fatih devrinde buraya Muşkaralılar göç etmişlerdir. Bunlar, *Nevşehirli İbrahim Paşa*'nın büyük dedesi Nakkaş *Derviş Mehmed Efendi*'nin, *Fatih Sultan Mehmed*'in vezirlerinden *İshak Paşa*'nın kafilesi ile 1471 tarihinde *Çatalca*'nın Nakkaş Çiftliğine göçüp yerleştiğini, hatta *Muşkara* halkından bir bölüğünün de İstanbul'un Aksaray semtinde yerleşmiş olduğunu anlatırlar. Bu bilgi bana 1960 yılında, *Nevşehir* tarihi üzerinde çalıştığını bildiren Nevşehirli Öğretmen *Ahmet Ağın* tarafından verilmiştir. Kendisi bize bu rivayeti *Nakkaş* köylülerinden bizzat derlediğini ve verilen bilginin *Nakkaş Köyü Tarihçesi*'inde de yer aldığını bildirmiştir. Ancak,

Levent Şahverdi Arşivi

biz o yıllarda, bütün aramalarımıza rağmen bu eseri bulamadık. Yalnız, şu noktayı belirtelim ki, bu rivayet bazı tarihî olaylarla tam bir uygunluk göstermektedir. *Fatih*'in İstanbul'u zaptından sonra, *İstanbul*'a Türk nüfusu yerleştirmek için Anadolu'ya ihtiyarî veya mecburî iskânla ilgili fermanlar gönderdiği, *Konya, Karaman* ve *Aksaray* köylerindeki halktan bir bölümünün İstanbul'a göçürüldüğü tarihî kaynaklarda yer alan bilgilerdir.[1] Ayrıca, *Derviş Mehmed Efendi*'nin fedaisinin *Dursun* köyünde ölmüş olması, köy camii'nin bahçesindeki mezarının taşında kendisinin *Muşkaralı* olduğunun yazılması da yukarıdaki rivayetleri doğrular niteliktedir. Yine *Nakkaş* köyü halkının verdiği bilgiye göre, Muşkaralılar, Fatih'ten sonraki dönemlerde yeniden Muşkara'ya dönüp yerleşmişlerdir.

Bağdat seferinden sonra IV. Murad'ın kendisine hizmeti dokunan bazı kimseleri beraberinde İstanbul'a götürmesi bu arada İbrahim Paşa'nın amcası *Mehmed Ağa* ile babası Ali Ağa'nın da İstanbul'a gelerek saraya girmeleri,[2] *Muşkara*'nın daha sonraki gelişmesine elverişli bir ortam hazırlamıştır. *Muşkara*'ya devlet elinin uzanması ise, *Ali Ağa*'nın oğlu ve Sultan III. Ahmed'in damadı olan Sadrazam İbrahim Paşa zamanındadır.

Bilindiği üzere "Lâle Devri" diye adlandırılan *İbrahim Paşa* dönemi, Osmanlı tarihinde batıya yönelmenin ve aydınlanma devrinin başlangıcıdır. İbrahim Paşa siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda o döneme kendi adını verdirecek derecede önemli işlere imza atmış bir Sadrazam, bir devlet adamıdır. Osmanlı Devleti, *Kanunî Sultan Süleyman*'dan sonraki bir buçuk yüzyıllık döneminde doğudaki ve batıdaki savaşlarda iyiden iyiye sarsılmıştı. Hele *Kara Mustafa Paşa*'nın *Karlofça Antlaşması* ile sonuçlanan 1683-1689 arası Viyana Seferi, devlet için bir felâket olmuş; Osmanlı Devleti, Avusturya ordusu karşısındaki yenilgisi ile duraklama dönemini de aşarak bir gerileme dönemine girmiş bulunuyordu. Oysa, Doğu Avrupa bu dönemde, siyaset ve askerlikte hem Osmanlıyı geri püskürtecek derecede yol almış hem de bilim teknik ve kültür alanında büyük bir gelişmeye ulaşmıştı. *Karlofça Antlaşması*'ndan sonra bir de Osmanlının paylaşılması gündeme gelmişti. Avusturya başta olmak üzere, Avrupa'nın büyük devletleri Türkiye'nin iç işlerine karışmaya başlamışlardı. Doğuda da Rusya ve başındaki *Deli Petro* büyük bir tehlike oluşturuyordu. 1718'de Sadrazamlık makamına getirilen İbrahim Paşa; keskin zekâsı, devlet işlerindeki çekirdekten yetişme tecrübe, bilgi ve ölçüsü, dış politikadaki ince ve derin kavrayışı ile devletin siyasetini yönlendirmeye başladı ve Osmanlı

[1] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* C. II, s. 91, 148: İstanbul'a göçmen nakli; Hoca Sadettin, *Tacü't-Tavârih*, C. 1, s. 447, 517.

[2] İ. H. Uzunçarşılı. *age,* C. IV, s. 310 ve not 3, Ahmet Ağın, "Nevşehir Hakkında Bilgiler", *Coğrafya Haberleri*, yıl 1, S. 3 (Ekim 1959), s. 10.

Levent Şahverdi Arşivi

devletini içinde bulunduğu bunalımdan çıkarabilmek için 1718 *Pasarofça Antlaşması*'nı imzalayarak bir yandan ülkeyi dış saldırılardan korumayı başarmış, bir yandan da sosyal yapıda, batıdaki yenileşme hareketlerine ayak uydurma politikasını benimsemiştir. Böylece, kökeni derinlerde yatan iç ve dış tehlikeleri bir süre olsun uzaklara atan yeni ve önemli bir dönemi başlatmıştır. Tarihe "*Lâle Devri*" olarak geçmiş bulunan bu dönemin bir simgesi durumuna gelmiş bulunan *İbrahim Paşa*, keskin zekâlı bir aydın ve zarif bir vezir olarak *yenilikçiliği* ilk kez hükûmet programı hâline sokmuş bir veziriazamdır. Bu nedenle izlediği yol bakımından tarihte önemli bir yeri vardır.

İbrahim Paşa 1718–1930 yılları arasındaki 12 yılı aşan Sadrazamlığı döneminde, İstanbul'da, dillere destan bir imar ve san'at faaliyetini gerçekleştirdiği gibi, onun bu faaliyetteki öncülüğü imparatorluğun başka köşelerine de ulaşmıştır. Kendi döneminin koşulları içinde, izlediği yapıcı, yenilikçi ve geliştirici siyaset ve devlet yönetme anlayışı, takdire değer niteliktedir. Yaptığı büyük hizmetlerden birkaçı, onun değerli anısını tazelemek için gerçekten belirtilmeye değer. Onun Osmanlı başkentinde, Avrupa'dan 284 yıl sonra da olsa *İbrahim Müteferrika* ve *Sait Çelebi* ile birlikte matbaayı kurması büyük bir başarı olmuştur. Böylece, batı medeniyetinin yayılmasını ve bilimsel gelişmenin yolunu açan çok hayırlı bir iş yapmıştır. Yalovada açtırdığı kâğıt ve kumaş fabrikaları ile kurduğu çini imalâthanesi, itfaiye teşkilâtı, çiçek aşısının uygulanmaya başlanması. Külliyeler, okullar, çeşmeler yaptırması, kütüphaneler açtırması, özellikle padişah sarayında yaptırdığı kütüphaneye 4000 değerli kitap aldırması, imparatorlukta düşünce hayatının ve bilimin gelişmesi için ehil kimselerden oluşturduğu komisyonlar aracılığı ile pek çok değerli eseri dilimize çevirtmesi, kamu yararına yönelmiş değerli hizmetlerdir. Bunlara ilâve olarak sarayın etrafındaki surların *Yedikule*'den *Eğrikapı*'ya kadar onarılması, *Beşiktaş*'tan *Kabataş*'a kırmızı tuğladan rıhtım inşası, Beşiktaş Sarayı ile Dolmabahçe arasındaki kesimde halk için geniş bir yol açtırması vb. daha nice işler sıralanabilir. İbrahim Paşa döneminde İstanbul yepyeni görünüşü, sarayları, kasırları, küllîyeleri ve Sayfiyeleri ile gerçekten bir lâle şehri, bir san'at merkezi ve ince duygularla şiir söyleyen bir şairler şehri olmuştur. XVIII. yüzyılın gerçek yaşamını edebiyata aktaran *Nedim* ile *Seyyid Vehbi, Sami, Necib, Şakir* gibi şairler, şiirleriyle dönemin önemli eserleri üzerindeki kitabelere damgalarını vurmuşlar, onlara tarih düşürmüşlerdir. Bunda *İbrahim Paşa*'nın ve *III. Ahmed*'in şiire yatkın yaradılışlarının da büyük payı olmuştur imparatorluk merkezinin imarı ile varlığı yüzyıllar boyunca gelecek kuşaklara kalacak olan tarihî anıtların yapılması sürerken, memleketin düşünce ve kültür yapısının gelişmesine hizmet edecek yeniliklere başvurulurken, yaratılışı bakımından çok cömert ve hayırsever bir kişiliğe sahip

Levent Şahverdi Arşivi

olan *İbrahim Paşa*'nın doğum yeri ve aile köyü olan *Muşkara* elbette bu yenileşmeden yoksun bırakılamazdı. Nitekim de öyle olmuştur. İbrahim Paşa *Pasarofça Antlaşması*'ndan sonra barışın verdiği nimetlerden yararlanırken *Muşkara*'yı düşünmekten de geri kalmamıştır. Çünkü *Muşkara*'nın, oradaki yakınlarının ve *Muşkara* halkının onun yanında büyük bir değeri vardır. Bu değer kendini devlet elinin *Muşkara*'ya kadar uzanması ile gösterdi. *İbrahim Paşa* devlet işlerinde nasıl plânlı ve programlı bir yol izlemişse, *Muşkara*'nın bir köy durumundan çıkarılarak önce kasaba daha sonra da yapılan yeniliklerin Anadolu'daki simgesi olacak modern bir şehir görünümüne dönüştürülmesi için aynı yöntemi izlemiştir.

İbrahim Paşa bu bölgedeki imar işlerine Selçuklu dönemi gibi Osmanlı döneminde de önemini sürdüren *Ürgüp*'ten başlamıştır. Meyve bahçeleri ile süslü *Ürgüp*'ün dar sokaklı birçok mahallesine 10 adet nadide çeşme yaptırmış; İstanbul'da Nedim başta olmak üzere tanınmış şairlere yazdırdığı bu çeşmelere ait kitabe taşları İstanbul'dan *Ürgüp*'e kervanlarla getirilerek yerlerine yerleştirilmiştir.[3] Bu başlangıçtan sonra sıra *Muşkara*'ya gelmiştir.

İbrahim Paşa dönemi, yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş olan ve eteğinde *öz* denilen bereketli yeşil bir vadinin bulunduğu *Muşkara* için bir dönüm noktası olmuş. *Muşkara*, her yönden örnek oluşturacak bir gelişme süreci yaşamıştır. Bunun için İbrahim Paşa, ilkin *Muşkara* köyünü *Muşkara* kasabası yapmaya elverişli kılacak bir imar faaliyeti başlatmıştır. *Ürgüp* gibi *Muşkara*'ya da çeşmeler yaptırmakla işe başlamış; daha sonra bunları cami (bir küçük, bir büyük cami), medrese, imaret, mektep, çocuklar için sibyan mektebi, kütüphane, han, kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı iki hamam inşaatı, cami ve medreseye gelir getirecek 30–40 dükkân yapımı ve vakıflar kurmakla tamamlatmıştır. 10 yıl içinde tamamlanan bu binaların *İstanbul*'daki benzerlerinden aşağı kalmaması ve kendi şanına yaraşır mükemmellikte olması için saray mimarı *Mehmed Ağa*'yı görevlendirerek ustalarla birlikte *Muşkara*'ya göndermesi, işlerin bitiminden sonra da yapıların mükemmel olup olmadığını yerinde kontrol için İstanbul'daki yalı ve sarayları yapan *serkis kalfa*'yı göndermiştir. Bu binaların tarihî değerde olanlarına yazılacak kitabeler için İstanbul'da şairler arasında yarışma açılmış; yaptırılan çeşmelerin taşları ile binaların kapıları dönemin ünlü şair veya tanınmış kişileri olan *Nedim, Seyyid Vehbî, Asım* ve *Dürrî Efendi*'ye yazdırılan kitabelerle süslenmiştir. Bu kitabelerin taşları da *İstanbul*'da hazırlanmış, *Muşkara*'ya kervanlarla ve emirnamelere bağlı özel bir itina ile gönderilmiştir. *Muşkara*'ya yaptırılan çeşmelerden *Morukçu, Sefer Bey* veya *Damgacı, Tavukçu, Çekiç, Pirioğlu,*

[3] Kitabe metinleri için bk. Ahmet Refik Altınay, "Damat İbrahim Paşa Zamanında Ürgüp ve Nevşehir", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 1340 (1924), s. 156-161.

Levent Şahverdi Arşivi

Bekdik çeşmelerine ait kitabeleri şair *Nedim*, geri kalan ikisini de *Seyyid Vehbî* tarih de düşerek şiirleriyle süslemişlerdir. *Kurşunlu Cami*'nin dış kapısının kitabesi ile *Kütüphane* ve hamamın kitabeleri *Nedim*'e; caminin iç kapı kitabesi ile medrese ve imarethanenin kitabesi de şair *Seyyid Vehbî*'ye yazdırılmıştır. Böylece XVIII. yüzyılın ünlü şair ve kişileri yalnız İstanbul'a değil, Muşkara'ya da edebî damgalarını vurmuşlardır. *Muşkara'*da yaptırılan Kütüphaneye de 4000 kitap alınmış; cami ve binaların içi İstanbul'dan getirilen nefis eserlerle süslenmiştir.[4] Bununla birlikte daha yapılacak işler bitmemiştir. İbrahim Paşa, Muşkara'yı geliştirmeye devam edecektir. Amacı, Anadolu'nun bu güzel kesiminde, devlet idaresinde, düşünce hayatında gösterdiği yenileşmeye örnek oluşturacak nefis ve zarif bir şehir yaratmaktı. Bu maksatla yaptırdığı medreseye, adı ulema arasında ün yapmış olan *Konevî Çelebi*'yi atamıştır. Böylece, yalnız bu şehir içinde medrese öğrenimi görecekler değil, buraya dışarıdaki bölgelerden gelecek olanlar da bu fazilet ve geniş bilgi sahibi müderrisin bilgi ve biliminden yararlanacaklardı. Paşa, bu konudaki hükmü padişah *III. Ahmed*'e de arz ederek verilen hükme, "Mucibince amel oluna" yani "gereği yerine getirile" kaydını da ekletmiştir.

Muşkara'yı daha da geliştirip güzelleştirmek için Karamanlılar döneminden kalma kale, yeni baştan onarılmış; halkın güvenini sağlamak için buraya bir de sur yaptırılmıştır. Ayrıca, kaleye bir zabit atanmış; kale topları *İstanbul*'dan muhafızları da *Niğde* ve *Karaman*'dan getirilmiştir.

O dönemde *Kayseri-Karaman* arasındaki bölgede yapılan eşkıyalık hareketleri dolayısıyla *Muşkara* ve *Ürgüp* halkının emniyeti bozulmakta olduğundan, *İbrahim Paşa* daha epey önce *Muşkara* halkını vergilerin bir kısmından bağımsız tutulmak koşuluyla derbentçi olarak atamıştı. Böyle önemli bir önlemle güveni sağlanmış ve güzel binalarla süslenmiş olan *Muşkara*'nın bağımsız bir kasaba ve bir ticaret merkezi durumuna gelmesi için de gerekli tedbirler alınmıştır. İncelediğimiz arşiv kaynakları 1721–1722 yıllarından başlayarak iskân ile ilgili fermanların yazıldığını gösteriyor. *III. Ahmed*'in 1721 tarihinde *Karaman* eyaletine Niğde, Aksaray, Kayseri, Kırşehir sancaklarına *Muşkara* kadı ve kethüdalarına gönderdiği fermanda "Muşkara'ya taşradan kendi istekleri ile gelip yerleşeceklere her türlü kolaylığın gösterilmesi" emrolunmuştur. Bunu izleyen yıllarda *İbrahim Paşa*, her bakımdan yenilik gösteren *Muşkara'*nın adını "yenişehir" anlamına gelen *Nevşehir* olarak değiştirmeye karar vermiş ve 1726 yılında Karaman valisine, Niğde sancağı mutasarrıfına ve *Konya* kadısına yazdığı kesin bir hükümle gerçekleştirmiştir. Bundan sonra gönderilen bir fermanla da *Nevşehir*'e etraftan birçok halkın gelip

[4] Bu eserlere ait kitabe metinleri için Ahmet Refik Altınay, *agm.*, s. 163-169'a bk.

Levent Şahverdi Arşivi

yerleşmiş olduğu ve işlerinde kendilerine kolaylık gösterilmesi gerektiği ileri sürülerek daha önce *Ürgüp*'te oturan ve haftada iki gün *Muşkara*'ya gelen kadının sürekli olarak *Nevşehir*'de oturması, pazartesi ve perşembe günleri Nevşehir'de pazar kurulması sağlanmıştır. Aynı ferman uyarınca, *Nevşehir,* idarî ayırımda beşinci dereceden altıncı dereceye yükseltilmiştir. Bu fermandan vaktiyle *Niğde* ve *Develi* hisarlarına bağlanmış olan timar sipahiliğinin de sur yapımından sonra *Nevşehir*'e aktarıldığı anlaşılıyor.[5]

Görülüyor ki Nevşehir'in tarihî gelişmesinde *İbrahim Paşa*'nın çok büyük bir etkisi olmuştur. Nevşehir halkı ve değerli yöneticileri de kendi bağırlarından çıkardıkları bu ileri görüşlü devlet adamının yaptığı hizmetleri her zaman şükranla karşılaşmış ve karşılamaktadır.

Nevşehir, *İbrahim Paşa*'dan sonraki yıllarda kendi doğal koşulları içinde halkın ve yöneticilerin gayretleri ile olağan gelişmesini sürdürmüş; Cumhuriyet döneminde *Kuvayi Milliye*'ye yaptığı değerli hizmetlerle de adını duyurmuştur. Bundan sonraki yıllarda geçirdiği ilerlemelerle 1954 yılında ilçeden ile dönüştürülmüştür. İşte bu gün bizler de onun il oluşunun 50. yılını kutlama mutluluğuna erişmiş bulunuyoruz.

İbrahim Paşa'nın *Nevşehir*'e yaptığı hizmetler arasında üzerine parmak basılarak durulması gereken önemli bir nokta da fermanlarla uygulamaya geçirilen iskân hareketlerinin yani yeni yerleşimlerin bölgenin dil yapısı ve dil tarihi üzerinde ortaya koyduğu kültürel sonuçlardır.

Bilinmektedir ki bugün *Türkiye Türkçesi* diye adlandırdığımız yazı dilimiz, belirli bir ağza dayanan (genellikle İstanbul ağzı) yüzlerce yıllık gelişmenin ortaya koyduğu bir ortak anlaşma aracımız ve millet varlığımızın temel taşıdır. Ama bunun dışında Anadolu'ya şöyle bir göz attığımızda, her yerleşim bölgesinde, yazı dilinden az çok ayrılan ve konuşma diline dayandığı için "ağızlar" diye adlandırılan bölgesel zenginliklerimiz de vardır. Bunlar bizim tarihî dönemlerle ve dil tarihimizle olan bağlantımızın canlı tanıkları, eski dönemlere ait yüzlerce ve binlerce kültür değerini dil yolu ile günümüze taşıyan hazinelerdir.

İbrahim Paşa'nın XVIII. yüzyılda uyguladığı özel iskân politikası, *Nevşehir*'e bu yönden de değerli bir hizmet olmuştur. *Paşa*, *Nevşehir* nüfusunun ilçenin ününe yaraşır bir artma sağlaması için, çıkarılan fermanlarla *Nevşehir* içine ve köylerine yakın ve uzak bölgelerden pek çok Türkmen oymağını yerleştirmiştir. *İbrahim Paşa'*nın *Vakıf Defteri'*ndeki kayıtlardan ve Başbakanlık Devlet Arşivindeki belgelerden çıkardığımız bilgilere göre, *Nevşehir* bölgesine yerleştirilen çeşitli Oğuz boylarından gelme başlıca

[5] Bu konuda daha geniş bilgi için Z. Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları I: Ses Bilgisi*, AÜ DTCF. yay., 1963; TDK yay., 1994, s. 1-10'daki açıklama ve notlara bk.

Levent Şahverdi Arşivi

oymaklar: *Çayan* (veya *Çapan*), *Karahacılar, İnallı, Eskil, Karacaaraplu, Dumanlu, Kızılkoyunlu, Musahacılu, Boynuincelü, Bekdük, Heriklü, Toɦtimurlu, Samanlu, Eymür* ve *Saruca* oymaklarıdır.[6] Günümüz *Nevşehir* halkı, genellikle bütün bu oymakların karışıp kaynaşmasından ortaya çıkmıştır. İşte Anadolu ve Özellikle Orta Anadolu ağızları içinde kendine özgü önemli bir ağız yapısı oluşturan *Nevşehir* ve yöresi ağızları da böyle bir kaynaşmanın ürünüdür. Onun için yapısında dil tarihimize ışık tutan eski ve arkaik özellikler vardır. Vaktiyle biz Nevşehir ağızları üzerinde çalışırken, bu ağızlarda rastladığımız birtakım özelliklerin, Anadolu ağızlarının tarihî gelişmesini ve eski dönemlerle olan bağlantısını ortaya koyma açısından ne denli önemli olduğunu görerek, bu dil malzemesini ve açıklamalarını yayınladığımız *Nevşehir ve Yöresi Ağızları* adlı kitabın 1. cildinde topladık (TDK yay., 1994, XVI+222 s.). Bu bölgenin dil yapısının morfolojisini yani şekil bilgisi yapısını ortaya koyan 2. cildi ile sözlük bölümünü de genel çizgileri ile yayına hazır duruma getirmiş bulunuyoruz. Böyle bir toplantı çerçevesinde, Nevşehir ağızlarında yer alan önemli özellikleri sıralamak elbette olanak dışıdır. Ancak, bu bölgenin merkez ilçesinden tutunuz da ilçelerine bağlı *Salur, Ağcaşar, Karacaşar, Ulaşlı* gibi çeşitli köylerden derlediğimiz dil malzemesinde görülen "beğenmek" yerine *bāńmek*, "eğleşmek: oturmak, yerleşmek" yerine *āleşmek,* "değil" yerine *dāĺ,* "ne yapalım" yerine *nōrelim*, "ne kadar olsa" yerine *nādar;ossa,* "ne vakit" yerine *nāɁıt,* "sabaha kadar" yerine *zabādar, zabādan,* "ele güne karşı yerine" *ilārşı; oriya neşaĺ gėdėcāɁ?, ńōrüyoñ bacım eyimisiñ?; bōń bize gelecāññi?* gibi söyleyişlerin egemen olması, ünlü *Divanü Lûgat'it-Türk* yazarı ve XI. yüzyıl dilcisi Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıl Oğuz lehçesi için işaret ettiği ses kaynaşması biçimindeki genel özellikle, buna eklenecek ses kalınlaşması vb. birtakım dil özelliklerinin Nevşehir ve yöresi ağızlarına kadar uzanmış canlı tanıklarıdır.

Yine bu ağızlarda gözümüze çarpan şimdiki zaman kipinin çeşitlenmesi ile ilgili *ne baɁıyoñ?, gidiyoɁ, tohum istiyoɁ, bilmɁrim, bilmīrik* "bilmiyoruz", *ńōrelim oñsuz olmüyörür* "ne yapalım onsuz olmuyor", *bizi kimse hesaba gatmıyorur; ben ondan bi gurşun atımı yir ilerden gidiyorururun; başıñıza aş doküssüñ alayını baña didirtdiñiz, biriñiz de baña yardımcı olmadıñız* biçimindeki ayrılıklar, bu ağızları Eski Anadolu Türkçesi diye adlandırdığımız XIII-XV yüzyıl Anadolu Türkçesi ile örtüştüren görüntülerdir. İlgi çekici daha nice örnekler sıralanabilir.

Sözlerimize son verirken bir noktaya daha işaret etmekten kendimizi alamıyoruz. Nevşehir halkının hatırlayacağı üzere, Nevşehir toprağı yalnız

[6] Bu oymaklar ve özellikleri ile yerleşim yerleri için Z. Korkmaz, *age*, s. 11-16'ya bk.

Levent Şahverdi Arşivi

tarihî yapısı, kültür değerleri ve yetiştirdiği bazı ünlü ürünlerle değil, aynı zamanda Cumhuriyet Türkiyesine armağan ettiği yönetici, hâkim, avukat, asker, general, hekim, işadamı, üniversite öğretim üyesi, profesör, siyasetçi, milletvekili, bakan gibi pek çok aydın ve seçkin kişiyi de yetiştirmiş bir ilimizdir. Bugün ülkemizin pek çok ilinde, kültürel kalkınma ve gelişmede önemli etki ve katkısı bulunan üniversiteler kurulmuşken, Nevşehir gibi parlak geçmişi olan bir ilde başka bir üniversiteye bağlı tek bir fakülte ve dört yüksek okulla yetinilmesini biz kişisel olarak içimize sindiremiyoruz. Bu ilimiz de başlı başına bir üniversiteye sahip olmayı çoktan hak etmiş bulunmaktadır. Bu hususun gerçekleştirilmesinin, ilin değerli yöneticileri ile sayın Nevşehir milletvekillerine düşen kutsal bir görev olduğu inancı ile sözlerime son veriyor ve hepinizi en içten sevgi ve saygılarımla selâmlıyorum.

Türk Dili, S. 632, (Ağustos 2004), s. 129-138.

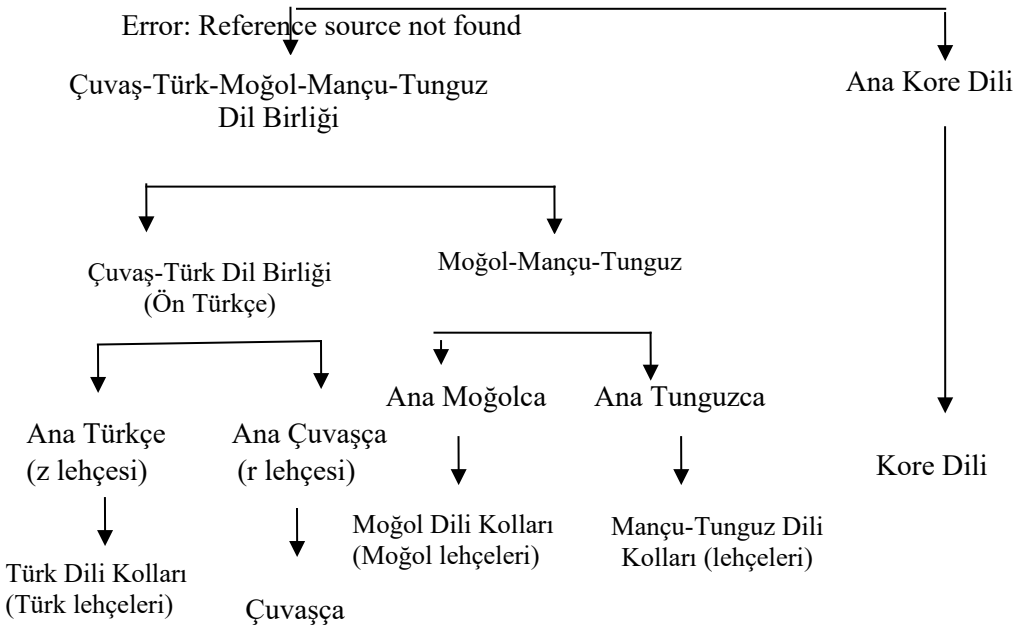
Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DİLİ

Ural-Altay dil grubunun Altay dil ailesine bağlanan Türk Dili, bugün yeryüzünde 200 milyonu aşan Türk halkı tarafından konuşma ve yazı dili olarak kullanılan kapsamlı bir dünya dilidir. Altay dil ailesi içinde akraba olduğu öteki diller Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Korecedir. Bazı araştırıcılar bu aileye Japoncayı da katmışlardır. Altay dilleri içinde Türkçeye en yakın dil Moğolcadır.

Altay dil ailesi teorisinin en büyük temsilcisi ve savunucusu G. J. Ramstedt (1873-1950)'tir. Ramstedt'in görüşleri kendisinden sonra Macar Türkoloğu Qy. Németh, Z. Gombocz, Wl. Kotwicz ve ünlü Altaist N. Poppe tarafından bazı değişikliklerle veya olduğu gibi kabul edilmiştir.

N. Poppe yaptığı çeşitli araştırma ve karşılaştırmalardan sonra, Altay dil ailesine giren dilleri, kökende bir *Altay Dil Birliği* döneminde birleştirmiştir.. N. Poppe, akraba diller arasındaki ses ve şekil bilgisi benzerlikleri ile öteki bazı özelliklerdeki yakınlık ve uzaklıkları dikkate alarak Altay dil ailesindeki dallanmayı şöyle bir şema ile göstermiştir:



Levent Şahverdi Arşivi

Altay dil ailesinde ortaklaşan birtakım özellikler vardır. Bunların en önemlileri şunlardır:

1. Aile içinde yer alan dillerin hepsi de eklemeli dillerdir.
2. Türetme ve çekimlerde hep son ekler kullanılır. Bu dillerde ön ek sistemi yoktur.
3. Cinsiyet kavramı olmadığı için kelimeler şekil değişikliğine uğramaz.
4. Kelime kök ve gövdeleri sabittir. Türetmeler yeni eklerle yapılır.
5. Zengin bir ek sistemi vardır.
6. Ses yapısında ünlü uyumu vardır.
7. Cümle yapısı bakımından özne fiilden önce gelir ve genellikle baştadır. Fiil cümlenin sonundadır.
8. Bugün Altay dilleri arasında görülen bazı ses değişmeleri, kökene doğru izlendiğinde, bunları bir ortaklığa doğru götürmektedir. Türkçedeki *z*'nin Moğol, Mançu ve Tunguz dilleri ile Çuvaşçada *r*'ye dönüşmesi anlamındaki *Rotasizm* (*r*'leşme) ve Türkçedeki *ş* sesinin Moğolca ve Çuvaşçada *l*'ye dönüşmesi anlamındaki *lambdaizm* (l'leşme) olaylarının varlığı gibi. Bunlara, Altay dillerini kökende ortak bir noktada birleştiren daha başka bazı özellikler de eklenebilir.

Altay dilleri arasındaki köken akrabalığına karşı çıkan bazı görüşler de vardır.

Bunların başında İngiliz Türkoloğu S. G. Clauson, Alman Türkoloğu G. Doerfer ve Rus Türkoloğu A. M. Şçerbak yer alır. Bu üç Türkolog, Altay dillerindeki ortak özelliklerin birinden ötekine geçmiş ödünçlemeler olduğu görüşündedirler. Bu nedenle, Altay dilleri arasındaki köken akrabalığını kesin olarak reddederler.

Bu farklı görüşe karşın, bugün birçok Türkolog ve Altaist, yaptıkları derinlemesine karşılaştırmalara dayanarak Altay dilleri arasındaki köken akrabalığına ispatlanmış gözüyle bakmaktadırlar.

Türk dilinin Altay dil birliğinden ayrıldıktan sonra geçirdiği tarihî dönem ve dallanmalar ana çizgileri ile şöyledir :

1. Çuvaş-Türk dil birliği dönemi (Vortürkisch, Preturkic: MÖ. birkaç bin yıllık dönem),
2. Ana Türkçe dönemi (Proto-Türk dil dönemi. MS. I-V. yüzyıllar arası),
3. Eski Türkçe dönemi (MS. VI-XI. yüzyıllar arası),

Levent Şahverdi Arşivi

4. Orta Türkçe dönemi (XI-XIV. yüzyıllar arası),[7]
5. Yeni yazı dilleri dönemi (XV-XX. yüzyıllar arası),
6. Çağdaş yazı dilleri ve lehçeleri dönemi

Altay dil birliği döneminin ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği bilinmemektedir. Çok uzun bir dönemi içine aldığı sanılan Çuvaş-Türk dil birliği dönemi de aynı durumdadır. Bu iki dönem için yazılanlar, bazı arkeoloji verilerine ve çok yönlü dil karşılaştırması sonunda ileri sürülen varsayımlara dayanmaktadır. MS. I-V. yüzyıllar arasını kapsayan Ana Türkçe dönemi de belirsizlikler içindedir.

Türk dilinin yaşı konusunda yapılan tahminlere göre, Türk Dili MÖ. en az 2000–3000 yıl gerilere uzanmaktadır. Bilindiği gibi Türk tarihi Hunlarla başlar. Hunların ilk ilişkileri de *Orta-Asya*'nın doğu ve kuzeydoğusunda yer alan Çin ve Altay kavimleri iledir. Hun tarihi, bugün elde var olan verilere göre, MÖ. III. Yüzyıllardan başlayarak gün ışığına çıkmaktadır. Ancak, Çinlilerin Han Hanedanlığı resmî tarihlerinde yer alan bilgi ve kayıtlar, Hunların tarihini MÖ. 2257–2258 yıllarına kadar götürebiliyor. Bu hanedanlığın resmî tarihlerinden olan *Shih-Chi* ve *Han-Shu* adlı kaynaklarda özellikle *Han-Shu*'nun *"Hun (Tsiung-Nu) Monografisi"* adlı bölümünde, Hunların efsanevî bilgilere dayanan atalarından başlayarak yaşayışları, Çinliler ve komşuları ile olan karşılıklı ilişkileri, mektuplaşmaları, Han saraylarında Hunlara karşı uygulanan politikalar vb. konularda geniş bilgi verilmiştir.

Doğu ve Kuzeydoğu Asya'da gittikçe büyüyen bir imparatorluk kuran Hun Türklerinin daha sonra Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara geçerek MS. IV ve V. yüzyıllarda Avrupa içlerine ulaştıkları bilinmektedir. Ne var ki, Hun Türkçesi hakkında bildiklerimiz Çin kaynaklarında yer alan bazı kelime, ad ve unvanlardan ibarettir.

Orta-Asya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan kavimler göçü tarihinde Hunları izleyen başka göçler de vardır. Bunlar VI. yüzyıldan başlayıp XI. yüzyıla kadar birbirini dalga dalga izleyen Ogur, Avar, Bulgar, Hazar, Peçenek ve uz göçleridir. Bu Türk kavimleri hakkında çeşitli kaynaklarda bilgi ve belgeler bulmak mümkünse de konuştukları diller bilinmemekte ve tarihin derinliklerine gömülmüş bulunmaktadır.

Türklerin ilk göç dalgalarına katılmayıp Hun imparatorluğunun parçalanmasından sonra *Orta-Asya*'da kalan kolları VI. yüzyıldan bu yana tarih sahnesine çıkarak aynı bölgede veya ayrı ayrı bölgelerde, birbirlerinin devamı niteliğindeki Türk devletlerini kurmuşlardır. Böylece *Köktürkler* döneminden

[7] Eski Türkçe dönemini VI-XIII, Orta Türkçe dönemini de XIII-XIV. yüzyıllar arası olarak kabul eden görüşler de vardır.

Levent Şahverdi Arşivi

başlayarak Türk dili de tarih boyunca varlığını yazılı belgeler ve metinlerle ortaya koyabilmiştir.

Türk dilinin VI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar uzanan tarihî dönemleri, aralarında kesin sınırlar çizme olanağı bulunmasa da genel kabule göre *Eski Türkçe*, *Orta Türkçe ve Yeni Türkçe* veya *Yeni Yazı Dilleri* denilen ve birbirini izleyen üç döneme ayrılır. Şimdi bunları, sırayla görelim:

I. Eski Türkçe Dönemi: Türk dilinin VI-XI (bazı dilcilere göre VI-XIII) yüzyıllar arasında uzanan İslamlık öncesi dönemidir. MS. 552 yılında Köktürk Devletinin kuruluşu ile başlar. Bu dönem kendi içinde *Köktürkçe* ve *Uygurca* olmak üzere iki alt döneme ve iki ayrı yazı diline ayrılmıştır.

Köktürkçe: MS. 552–745 tarihleri arasında, siyasî varlığını sürdüren Köktürk Devletinin yazı dilidir.

Çinlilerin *Tukiu* diye adlandırdıkları Köktürkler, önce Çinin Şansi eyaletinde otururken daha sonra Altay Dağları eteklerinde yurt tutarak burada Juan-Juanlara tabi olarak yaşamışlardır. VI. yüzyıl ortalarına doğru siyasî önemleri artan Köktürkler, başlarındaki Bumin'in yönetiminde Juan-Juanları çökerterek *Orhun Irmağı* batısındaki *Ötüken* merkez olmak üzere Köktürk Devletini kurmuşlardır.

Köktürk Devleti, önce Bumin ve İstemi'nin daha sonra da Mu-Kan, Kutlug (İlteriş) kağanların idarelerinde sınırlarını sürekli genişleterek doğuda Kingan Dağlarından batıda Kafkasya ve İran sınırlarına kadar uzanan bir imparatorluk olmuştur. Ancak, bazı Köktürk kağanlarının yanlış politikaları, hanedandaki taht mücadelesi ve bunlara eklenen Çin entrikaları ile zamanla devlette çöküntü belirtileri başgöstermiş ve MS. 745 tarihinde Köktürkler'in egemenliğine Uygurlar tarafından son verilmiştir.

Önce *Ötüken* bölgesine yerleşerek *Kara Balgasun*'u merkez yapan Uygurlar, MS. 840 tarihinde egemenliği Kırgızlar ele geçirince bu bölgeyi terkedip Kansu'ya ve Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusuna (Tarım Havzası) yerleşmişlerdir. Tarım havzasına yerleşen Uygurlar MS. 870'ten başlayarak bu bölgede bağımsız bir Uygur Hanlığı kurmuşlardır. Bu hanlık ve Uygur egemenliği MS. 1209 Moğol akınına kadar sürmüştür.

Bu iki Türk kavminin yazı dilini içine alan *Eski Türkçe*, yukarıda belirtildiği gibi A-Köktürkçe ve B-Uygurca olmak üzere iki kola ayrılır.

A – Köktürkçe:

Köktürklerden bize kalan dil anıtları Kuzey Moğolistan'da *Orhun Irmağı* yakınında bulunan *Ongin*, *Kültigin (Költigin)*, *Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* adlarına dikilen mezar taşları ile *Yenisey Irmağının* yukarı havzası boyunda

Levent Şahverdi Arşivi

bulunan irili ufaklı yazıtlar ve daha sonraki dönemlere ait kâğıt üzerine yazılmış birkaç kitap parçadır.

Bunlardan *Kül Tigin Yazıtı*, Köktürk ordularının başkomutanı olan Kültigin'in 732 yılında ölümü üzerine, aynı yıl kardeşi Bilge Kagan tarafından diktirilmiştir.

Bilge Kagan Yazıtı, 735 tarihini, vezir *Tonyukuk Yazıtı* ise 725 tarihini taşır. Yazıtların Çince ve Türkçe yanları vardır. Köktürkçe metin 38 harften oluşan ve daha çok taş üzerine oyulan Run yazısı ile yazılmıştır. Bunlar bize kadar ulaşabilen tarihleri belirli ilk büyük yazıtlardır. Yazıtların dili ve Türklere aidiyeti 1893 yılında Danimarkalı bilgin Vilhelm Thomsen tarafından çözülmüştür.

Yazıtların dili incelendiğinde, Köktürkçenin söz varlığı, kavramları, kavramların niteliği ve dilin anlatım gücü bakımından VIII. yüzyılda çok gelişmiş bir dil yapısında olduğu anlaşılmıştır.

Köktürkçenin belirtilmesi gereken birkaç önemli özelliği şöyle sıralanabilir:

1. Köktürk metinlerinde, kısa ünlüler yanında bugün Türkiye Türkçesinde Türkçe kökenli sözlerde artık kaybolmuş bulunan uzun ünlüler vardır. "Aslî uzunluklar" diye bilinen bu uzunluklar daha çok ilk hecededir ve aynı ses yapısındaki başka sözlerle anlam ayrılığı yaratır: *aç-* "açmak"; *āç-* "acıkmak", *at* "at hayvanı"; *āt* "ad, isim", *üç* "aç", *agī* "acı, matem" vb.

2. Ünlüler arasında kalınlık incelik temelinde dil benzeşmesi vardır. Dudak benzeşmesi daha oluşmasının ilk basamağındadır. *Kañ+ım* "babam", *kişi+g* "kişiyi", *kut+um* "talihim", *kigür-tüg* "getirdin", *bodun+ıñ* "milletin", *ög+siz* "anası", *kergek bol-dı* "öldü", *ur-gıl* "vur!" vb.

3. Birçok Türk lehçesinde görülen ünlü değişimi Köktürk Yazıtlarında da yer alır: *agar / ıgar* "ağır", *alpagut / yılpagut* "kahraman", *talay / taluy* "deniz" gibi

4. Kelime başı ünsüzlerinden *t-, ḳ-/k-* hep tonsuzdur: *tag* "dağ", *tokuz* "dokuz", *tir-gür-* "diriltmek", *kök* "gök", *küç* "güç", *kün* "gün", *kör-* "görmek", *kul* "kul, köle" vb.

5. Ön, iç ve son seslerde *v* ünsüzü yerine *b* ünsüzü vardır: *bar* "var", *bir-* "vermek", *sebin-* "sevinmek", *sub* (>suw>su "su") gibi.

6. Ön seste *b-* ünsüzü bazen *b-* bazen *m-*'dir: *ben / men*, *biñ / miñ, beñiz/ meñiz* gibi.

7. Bugün bizde ve birçok lehçede *–y-*'ye dönüşmüş olan dişler arası bir *-đ-* ünsüzü vardır *ađak* "ayak", *ađın* "başka", *tođ-* "doymak" vb.

8. Birleşik bir ses olan l sesi vardır: *alıg* "kötü", *kalu* "hani?", *kol* "koyun, mal", *çıgal* "fakir" vb.

Levent Şahverdi Arşivi

9. *ñ>g* değişmesi görülür: *bartıñ > bartıg* “vardın”, *bartıgız* “vardınız”, *ebiñ > ebig* “evin, senin evin” gibi.

10. İsim çekimi eklerinden ilgi durumu eki *+ºñ*’dır: *tag+uñ, Türk Bodun-(u)ñ* “Türk milletinin” vb.

11. Yükleme durumu eki *–Ig*’dır: *tag+ıg* “dağı”, *eb+ig* “evi”. İyelik eklerinden sonra *+In* olur: *bodun+um+ın* “milletimi”, *sab+ım+ın* (sözümü) *sab+ı+n* “sözünü” vb.

12. *+DA* bulunma eki hem bulunma hem çıkma durumu bildirir: *baş+ta* “başta”, *bodun+da* “millette, milletten”, *tabgaç+ta* “Çin’de, Çin’den” *tabgaç+ta* ađrıl- “Çin’den ayrılma”, *ırak+ta* “uzakta, uzaktan”, *yir+te / yir+de* “yerde, yerden” *vb.*

13. Vasıta durumu eki *+(I)n’dır*: *ot+ın* “ateşle”, *ok+un* “okla”, *sabın* “sözle”, *yadag+ın* “ayak ile = yayan) vb.

14. Eşitlik durumu eki *+çA*’dır. *tag+ça* “dağ kadar”, *sub+ça* “su gibi” vb.

15. Yön gösterme eki *+gArU*’dur: *il+gerü* “doğuya doğru”, *kün+gerü* “güneye doğru”, *tabgaç+garu* “Çin’e doğru”, *san+garu* “sana doğru” vb.

16. Şimdiki zaman sıfat-fiili türetmek için *-An* eki yerine *-ºgmA* eki kullanılır: *bar- ıgma* “varan, varıcı”, *kel-igme* “gelen, gelici”.

17. Gelecek zaman eki *-tAçI*’dır: *kel-teçi-miz* “geleceğiz”, *öl-teçi-sen* “öleceksin”, *bar-taçı-ol* “gidecektir.

18.- *ºp* zarf-fiil eki yanında bunun genişletilmiş türü olan *-ºpAn* eki de kullanılır: *kel-ipen* “gelerek”, *sü süle-pen* “asker göndererek” gibi.

B – Uygurca:

Uygurca, Uygur Devleti’nin yazı dilidir. 1902-1914 yılları arasında Doğu Türkistan’da yapılan kazılarda yüzlerce sandık dil malzemesi elde edilmiştir.

Uygurcanın ilk örnekleri Köktürk alfabesiyle yazılmış *İl-itmiş Kagan Yazıtı* (*Şine usu* MS. 747-759) *İl-tutmuş (Bügü) Kagan döneminde* Tarım bölgesinde uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde görülür. Daha sonra gerek bu bölgede gerek Doğu Türkistan’daki *Turfan* bölgesinde Uygur ve Mani yazılarıyla yazılmış epey metin vardır. *Hoço*’da bulunan ve bir Budist vakıf kitabesi olarak hazırlanan “*ağaç kazık*” ile Mani dininin Uygurlarca devlet dini olarak kabul edildiğini gösteren Turfan Metinleri’nin II. ile *Türk Turfan Metinleri* (Alm. *Türkische Turfan Texte*) başlığı altında yayımlanan (I-X) öteki metinler, Budizmin kutsal kitabı olan *Altun Yaruk* “altın ışık” (*Suvarṇapraphāsa*), *Uigurica I-IV*, Mani yazısı ile yazılan *Manichaica I-III*, iki prensin başından geçenleri konu alan *Kalyanamkara Papamkara* hikâyesi ve bir

Levent Şahverdi Arşivi

tövbe duası olan *Huastuanift* gibi eserler, bu döneme ait yayımlanmış metinlerdir. Bunlara daha sonra Gy. Hazai, K. Röhrborn ve P. Zieme tarafından işlenen metinleri de katmak gerekir.

Uygurların Budizmi kabulünden sonraki çeviri faaliyeti ile IX. Yüzyıldan başlayarak Uygur Türkçesi yabancı felsefî terimlere bile kolaylıkla Türkçe karşılıklar bulabilecek biçimde bir anlatım gücüne ulaşmıştır.

Uygurca eserlerin çoğu konu bakımından Budizm ve Maniheizme ait dinî metinlerdir. İçlerinde başka konularda olanlar da vardır. Bunlar Uygur ve Mani yazıları ile yazılmıştır. Az sayıda Hint kökenli Brahma yazısı ile yazılanlar da vardır. Çeşitli bilim heyetlerince yapılan kazılardan çıkarılan dil ve kültür tarihi malzemesi bugün Berlin, Marburg, Paris, Londra, Stokholm, Leningrad ve Kyoto (Japonya)'daki kitaplıklardadır. Bu eserlerin bir kısmı F. W. K. Müller, A. von Le Coq, W. Radloff, W. Bang, P. Pelliot, R. Rahmetî Arat ve A. von Gabain tarafından yayımlanmıştır.

Uygurca aslında Köktürkçenin bir devamı niteliğindedir. Ancak; zaman, mekân, etnik yapı değişmeleri ve girilen yani kültür çevreleri dilde bazı değişikliklere yol açmıştır. Bu nedenle Köktürkçe ile Uygurca arasında söz varlığı, cümle yapısı ve üslûp bakımından birtakım ayrılıklar doğmuştur.

Uygurcanın Köktürkçeden ayrılan birkaç önemli ses ve şekil bilgisi özelliği şunlardır:

1. Heceyi kapatan genzel sesler yanında Kökt. *b-* > Uyg. *m-* olmuş ve yaygınlaşmıştır: *ben* > *men, biñ* > *miñ, buñ* > *muñ* "sıkıntı, keder" gibi.

2. Kökt. *-b-, -b* > Uyg. *-v-, -v* olmuştur: *sebin-* > *sevin-, öbkele-* > *öfkele-* "kızmak", *yalbar-* > *yalvar-* "yalvarmak", *sab* > *sav* "söz", *sub* > *suv* vb.

3. Köktürkçedeki birleşik l sesi > Uyg.*n* ve *y*'ye ayrılmış; buna göre *n* ve *y* lehçe veya ağızları ortaya çıkmıştır. *alıg* > *ayıg, anıg* "kötü", *çıgal* > *çıgay, çıgan* "fakir", *kıtal* > *kıtay, kıtan* "Çin", *kol* > *koy, kon* "mal mülk" vb. Mani metinlerinin bir kısmı ile bir kısım Budist metinlerinde *n* ağzı özellikleri görülür.

4. Ad çekim eklerinden olan *+nIñ* eki genelleşmiştir: *ev+niñ, tag+nıñ* gibi.

5. Yükleme durumu eki yine *+Ig*'dır: *altun+ıg* "altını", *ew+ig* "evi", *ayıg+ıg* "kötüyü" gibi. Ama zamanla *+nI* eki de yaygınlaşmıştır: *erdni+ni* "mücevheri", *etüz+ni* "vücudu", *yüzüñ+ni* "senin yüzünü" vb.

6. Uygurcada gelecek zaman eki *-gAy*'dır. *kel-gey men* "geleceğim", *al-gay sen* "alacaksın", *ozgur-gay sen* "kurtaracaksın" vb.

Levent Şahverdi Arşivi

7. *-gAlI* eki *u-* ve *bol-* yardımcı filleri önünde yeterlilik görevi yüklenir: *ertür-geli u-* "geçirebilmek", *umut bol-galı u-gaylar* "ümit olabilecekler", *bat-galı bolurlar* "batabilirler" vb.

II. Orta Türkçe Dönemi:

XI.-XIV. yüzyıllar arasını kaplayan Orta Türkçe, Karahanlı, Harezm Türkçelerine dayanır.

A- Karahanlı Türkçesi:

XI-XIII. yüzyıllar arasında Doğu ve Batı Türkistan'da varlığını sürdüren ve ilk Müslüman Türk devleti olan Karanlıların (840-1212) kullandığı yazı dilidir.

Köktürklerin çökmesinden sonra o devletin sınırları içinde yer alan *Kanklı, Toħsı, Yağma, Kırgız, Oğuz* vb. birçok Türk boyu, sonradan Karahanlı Devleti içinde yer almıştır. Ancak, Karahanlı yazı dili Uygurcanın İslamî şekil altındaki devamı niteliğindedir. Kaşgarlı Mahmud'un 1072–1074 yılları arasında yazdığı *Divanü Lûgat'it-Türk* adlı ansiklopedik sözlüğünde hem Karahanlı yazı dilinin temel özellikleri verilmiş hem de o günkü Türk dünyasında yaşayan çeşitli Türk boylarının lehçe ve ağız özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu dönemin günümüze kadar ulaşmış başta gelen öteki eserleri 1069–1070 yılında Balasagunlu Yusuf Has Hâcib'in yazdığı, iki dünyada mutlu olmanın yollarını gösteren manzum *Kutadgu Bilig* ile XIII. yüzyılın ilk yarısında Yüknekli Edip Ahmed tarafından yine manzum olarak yazılmış bir ahlâk kitabı olan *Atabetü'l-Hakayık* "gerçeklerin eşiği" ve eserin çeviricisi ile hangi tarihte çevrildiği bilinmeyen bir *Kur'an Tercümesi*'dir. Bu tercümenin mevcut yazma nüshaları Türk İslam Eserleri Müzesinde, Millet Kütüphanesinde ve üçüncü nüshası Leningrad Asya Müzesi Kütüphanesindedir. Bu nüsha bilim dünyasında *Anonim Kur'an Tefsiri* olarak tanınmaktadır.

Dil özellikleri zamanla çok bozulmasına karşın, Ahmed Yesevî'nin XII. Yüzyıla giren *Divan-ı Hikmet*'ini de bu döneme sokabiliriz.

Karahanlı Türkçesi, Uygurcanın İslamî biçimdeki devamı olduğu için dilin belirgin özelliği, İslam din ve medeniyetinin getirdiği yeni kelime ve kavramlar dışında, gramer yapısı ve söz varlığı bakımından IX-XI. yüzyıllar Türkçesinin aynı olmasıdır. Öyle ki *Kutadgu Bilig*'de Ar. Allah sözü bile *Teñri*, *Bayat* "ezeli olan Tanrı", *Ugan veya Ugan Teñri* "her şeye muktedir olan Allah" biçiminde Türkçe karşılıklarla yer almıştır.

B-Harezm Türkçesi:

Levent Şahverdi Arşivi

Harezm Türkçesi, XIII ve XIV. yüzyıllarda Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında Amuderya Irmağı merkez olmak üzere Batı Türkistan'da kurulup gelişmiş olan yazı diline verilen addır. Harezm Türkçesi edebî gelenek bakımından doğusundaki Karahanlı Türkçesine dayanmıştır. Ancak, XII. Yüzyıldan başlayarak bölgenin Türkleşmesinde önemli etken olan ve kuzeyden güneye Horasan'a kadar uzanan Oğuz ve Kıpçak göçleri ile bu boylara ait lehçelerin etkisi altında kalmıştır. Ayrıca Harezm bölgesinde Yimek, Bayavut, Kalaç Kanklı, Yağma gibi daha başka boylar da yer almıştır.

XIV. yüzyıl sonuna kadar süren Harezm Türkçesi, kendinden önceki Karahanlı yazı dilini, XV. yüzyılda kendinden sonra gelen Çağatay yazı diline bağlayan bir köprü, bir geçiş dönemi oluşturur.

Bu yazı dili Harezm'in kuzeyindeki Kıpçakların oturduğu Altın Ordu bölgesinde de edebî dil olarak kabul edilmiştir.

Harezm Türkçesi ile yazılan başlıca eserler Rabguzî'nin *Kısasü'l-Enbiya* (H. 710/M. 1310)'sı, Kerderli Mahmud bin Ali'nin *Nehcü'l-Feradis* (MS. 1358'den önce)'i, Zemah-şerî''nin *Mukaddimetü'l-Edeb* (sözlük)'i ile manzum *Muînü'l-Mürîd* (MS. 1313) ve satırlar arası *Kur'an Tercümesi* (Kopya tar. H. 764/ M. 1363)'dir.

Bu eserler, konuları bakımından dinî tasavvufî nitelikte olanlar, edebî nitelik taşıyanlar, bilimsel nitelikte olanlar, sözlük ve gramer niteliği taşıyanlar diye sınıflandırılabilir.

C – Altın Ordu Kıpçak Türkçesi:

Harezm'e bağlı Altın Ordu bölgesinde yazılan eserler Kutb (Kutup)'un İran şairi Nizamî'den serbest çeviri yoluyla aktardığı *Hüsrev ve Şirin* mesnevîsi ile Harezmî'nin *Muhabbet-Nâme* (M. 1353)'si, XIV. yüzyılda kaleme alınan ve yazarı bilinmeyen *Mi'rac-Nâme*, *Dâsitân-ı Cümcüme Sultan* ve Altın Ordu hanları tarafından yazdırılan *Yarlık* ve *Bitikler*'dir.

Ç – Memlük Türkçesi:

Altın Ordu-Harezm Türkçesi göç yoluyla Hazar Denizi güneyinden Suriye ve Mısır'a kadar uzandığı için, Altın Ordu Kıpçak eserleri arasına, Mısır ve Suriye'deki Memlük Türkçesi ile yazılan eserleri de sokmak gerekiyor. Seyf-i Sarayî'nin *Gülistan Tercümesi* (H. 793 / M. 1391), Berke Fakîh'in *İrşadü'l-Mulûk ve's-Selâtîn* (M. 1397) adlı fıkıh kitabı, baytarlık ve at bakımı ile ilgili *Kitâb-ı Bayratü'l-Vâzıh* ve binicilikle ilgili *Münyatü'l-Guzât* bu bölgeyi temsil eden eserlerdir. Bunlara Arapça olarak yazılmış; ancak, sözlük ve gramer malzemesi Kıpçakça ağırlıkta olan sözlük veya sözlük-gramer türündeki eserleri de katmak gerekir. Bu gruba girenler Mısır ve Suriye bölgelerinde yazılan

Levent Şahverdi Arşivi

Tercümân (M. 1245) adlı anonim eserle, Abu Hayyân'ın *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisânü'l-Etrâk* (M. 1312), *Bülgatü'l-Müştâk fi-Lûgat'it-Türk ve'l-Kıpçak*, *Et-Tüuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* (XIV. yy.), *El-Kavânînü'l-Külliyye* ve Molla Salih'in *Eş-Şüzûrü'z-Zehebiyye*'si gibi eserlerdir.

D – Eski Anadolu Türkçesi:

Orta Türkçenin batı kolunda, Anadolu Selçuklu Devletinin kuruluşundan ve Anadolu'nun Türkleşmesinden sonra, Oğuzca temelinde kurulup gelişen ve XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına kadar süregelen yazı dili yer alır. Bu dönem dil tarihinde *Eski Anadolu Türkçesi* veya *Eski Türkiye Türkçesi* diye adlandırılır. Eski Anadolu Türkçesi, kendi içinde a) Selçuklu dönemi Türkçesi, b) Beylikler dönemi Türkçesi, c) Osmanlıcaya geçiş dönemi Türkçesi olarak üç basamak oluşturur.

Eski Anadolu Türkçesi doğrudan doğruya Oğuzcanın konuşma diline dayanarak oluştuğu ve Arapça, Farsçanın etkileri pek az olduğu için, dil yapısı bakımından çok duru ve sağlam niteliktedir. Anadolu Beyliklerinin başında bulunan Türkmen beylerinin kendi dillerine verdikleri değer, şair, edip ve bilim adamlarını koruma yönünde gösterdikleri gayretle, Oğuz Türkçesi ilk kez bir yazı dili olma özelliği kazanmış; telif ve çeviri yoluyla yüzlerce eser ortaya konmuştur: Bunların başlıca örnekleri şunlardır: Ali, *Kıssa-i Yûsuf*, Ahmed Fakîh, *Çarh-Nâme*, Hoca Dehhanî ve Şeyyad Hamza'nın manzumeleri ve *Yusuf Zelîha Mesnevîsi,* Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr*, Aşık Paşa, *Garip-Nâme*, Hoca Mes'ud, *Süheylü Nevbahar*, Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşîd-Nâme*, *Kābus-Nâme* ve *Marzubân-Nâme Tercümeleri, Kadı Burhaneddin Divanı, Dede Korkut Kitabı*, Sa'lebi'den *Kısasü'l-Enbiya Tercümesi, Tezkirat-'l-Evliya Tercümesi,* Sabuncuoğlu, *Cerrahiye-i Hâniye*, *Müntehab-ı İbn Baytar Tercümesi* vb. bir çok eser.

Bu açıklamalardan sonra Orta Türkçe konusunu toparlayarak şöyle bir sonuca bağlayabiliriz:

Harezm Türkçesi esas itibariyle Karahanlı yazı dili geleneğine bağlı olduğundan, temelde ona çok yakın bir dil yapısındadır. Ancak, dili oluşturan çeşitli Türk etnik boyları arasındaki lehçe ayrılıklarından dolayı, ses ve şekil yapıları açısından Karahanlı Türkçesinden ayrılan bazı özellikler taşır. Nitekim Altın Ordu bölgesinde de Kıpçakça özelliklerin ağırlıkta olduğu eserler yanında Kıpçak-Oğuz Türkçesi karışımı dil yapısında olan eserler de vardır. Bu durum dolayısıyla, Harezm Türkçesini nitelendiren belirgin özellik Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş aşamasında bir yazı dili olması, üzerinde Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerinin etkilerini de taşıması, dolayısıyla bir sonraki yüzyıldan başlayarak Türk etnik kollarındaki

Levent Şahverdi Arşivi

dallanmayla ortaya çıkan Doğu Türkçesi ile güneybatı lehçelerini oluşturan Oğuz-Türkmen ve kuzeybatı lehçelerini oluşturan Kıpçak yazı dili gruplarının oluşmasına kaynaklık etmiş olmasıdır. Böylece, Türk dili tarihinde XV. yüzyıldan bu yana yeni yazı dilleri diye adlandırılan bir dönem başlamıştır.

III. Yeni Yazı Dilleri Dönemi:

Türk yazı dilinin XV-XX. yüzyıllar arasını kaplayan dönemindeki yazı dillerine verilen addır. Bu dönem kendi içinde Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi olmak üzere başlıca iki ana kola ayrılır. Doğu Türkçesini *Çağatayca*, Batı Türkçesini de *Osmanlı Türkçesi* temsil eder.

A – Çağatayca:

Çağatayca, Harezm Türkçesinin devamı olarak Orta Asya'nın *Maveraünnehir* ve *Horasan* bölgelerinde, Timurîler devrinde XV. yüzyıl başlarından XX. yüzyıla kadar süren yazı diline verilen addır. Bu yazı dili daha sonra yerini bugünkü Özbek Türkçesine bırakmıştır.

Çağatayca, ses ve şekil özelliklerine göre kendi içinde üç alt döneme ayrılır.

a) *İlk dönem* veya *klasik öncesi dönem*: Bu dönem XV. yüzyıldan Nevayî'nin ilk divanını yazdığı 1465 yılına kadar süren ve "geçiş dönemi" diye adlandırılan arkaik özelliklerin yer aldığı dönemdir. Başlıca temsilcileri Sekkâkî, Ataî, Hocendî, Seyyid Ahmed Mirzâ, Haydar Hârezmî'dir.

b) *Klasik dönem*: XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyılın ortalarına kadar süren ve Hüseyin Baykara, Ali Şîr Nevayî, Hamdî, Şeybanî, Muhammed Salih, Babur gibi şahsiyetlerle temsil edilerek edebî dili zirveye ulaştıran dönemdir.

c) *Klasik sonrası dönem* (1600–1921): Bu dönem bir yandan Nevayî dilinin özentili bir taklidi bir yandan da Özbekçe unsurların dile girmeye başladığı dönemdir. Başlıca temsilcileri Ebulgazî Bahadır Han, Baba Rahîm, Meşreb, Saykali Sufî Allah Yâr, Turdı vb.'lerdir.

Çağatayca XV ve XVI. yüzyılları aşarak XX. yüzyıla kadar Orta Asya edebî Türkçesini ve yazı dilini temsil edebilme gücünü doğrudan doğruya Ali Şîr Nevayî'ye borçludur. Çünkü, Nevayî, hazır işlenmiş bir dil bulmamış, kendi döneminin karışık yapıdaki bir ağzına, ortaya koyduğu eserlerle edebî bir dil olabilme gücünü kazandırmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

B – Osmanlı Türkçesi:

Osmanlı Türkçesi, Anadolu bölgesinde Oğuzca temelinde kurulup gelişen ve Eski Anadolu Türkçesinin devamı olarak XVI. yüzyılda başlayıp XX. yüzyıl başına, Millî Edebiyat dönemine (1911) kadar süren Osmanlı yazı diline verilen addır. Bu yazı dilinin XVI-XIX. yüzyıllar arasındaki dönemi "klasik Osmanlıca" dönemi diye adlandırılır. Osmanlı Türkçesinin, daha sonraki edebi gelişmelere ve yazı dili anlayışlarına göre az çok değişiklik gösteren 1860-1911 yılları arasındaki dönemi de kendi içinde Tanzimat dönemi Osmanlıcası, Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âtî dönemleri Osmanlıcası gibi aşamalara ayrılır.

XVI-XIX. yüzyıllar arası, dil yapısı açısından Eski Anadolu Türkçesinden kesin sınırlarla ayrılmış bir dönemdir. XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl başına kadar, kendinden önceki dönemle kendinden sonraki dönem ortasında bir geçiş dönemi özelliği taşıyan Osmanlı Türkçesi, XVI. yüzyıldan başlayarak Saray ve aydınlar topluluğunda koyu bir Osmanlı-İslam sisteminin yer alması, Arap ve Fars dillerinin Türk diklinin iç yapısına kadar işlemesi, Türkçenin yetersiz sayılarak geri plâna itilmesi nedeniyle ve yeni edebî gelişmelere paralel olarak gittikçe ağırlaşan, konuşma dilinden kopmuş klasik bir yazı dili yapısına bürünmüştür. Bu dönemde nesir dili nazım diline oranla daha da anlaşılmaz ağır bir dil özelliği kazanmıştır. Osmanlı Türkçesinin gerek nazımda gerek nesirde pek çok temsilcisi vardır. Ancak, bunların zirveye çıkabilmiş kalbur üstü şahsiyetleri Sinan Paşa, Zatî, Hayalî, Fuzulî, Bakî, Hoca Sadettin, Âlî, Nef'î, Nev'î Zade Ataî, Şeyhülİslam Yahya, Veysî, Nergisî, Peçevî, Nailî, Nedim, Şeyh Galib, Koca Ragıp Paşa; daha sonraki alt dönemlerde Şinasi, Ziya Paşa, N. Kemal, Recaî Zade Ekrem, Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret vb'leridir. Manzum ve mensur olarak ortaya koydukları eserler de tür bakımından çok çeşitli ve sayı bakımından da yüzlercedir.

IV – Çağdaş Yazı Dilleri (veya Günümüz Yazı Dilleri) Dönemi :

Çağdaş yazı dilleri dönemi, yukarıda Orta Türkçe döneminin Harezm kolunda sözünü ettiğimiz Doğu Türkçesi ile Oğuz-Türkmen ve Kuman Kıpçak lehçelerinin XX. yüzyıldan başlayarak kendi içlerindeki dallanmalarından ortaya çıkan lehçe ve ağızlar dönemidir. Bunlar çok geniş bir alana yayılmış ve nüfus sayısı bakımından da 200 milyonu aşmıştır denebilir.

Türklük bilimi alanında çalışan birçok bilim adamı bunları tarihî dönemlerden ve coğrafî dağılımlarından başlayarak, dil yapılarında etnik gruplar arasındaki ayrılıkları da dikkate alarak hayli sınıflandırma denemeleri yapmışlardır. Bu konuda W. Radloff. Ármin Vámbery, C. J. Ramstedt, M.

Levent Şahverdi Arşivi

Räsänem, F. E. Korş, A. N. Samoiloviç, N. A. Baskakov, J. Benzing, Karl H. Menges, J. Németh ve R. Rahmeti Arat ilk akla gelen isimlerdir. Ancak, bu bilim adamlarınca yapılan sınıflandırmaların dayandığı temeller farklı olduğu için, ortaya çıkan sınıflandırmalarda, birleşen ortak yanlar bulunduğu gibi, birleşmeyen yanlar da vardır.

Sınıflandırmada temel alınan bazı özellikler ile günümüz çağdaş Türk lehçelerinin hangi Türk etnik kollarından olduğu ve aralarındaki birbirine yakın özellikler dikkate alınarak bugün Türklük bilimi alanında yürürlükte olan pratik sınıflandırma şöyledir:

1- Güneybatı Lehçeleri (*Oğuz-Türkmen Grubu*):

a) *Türkiye Türkçesi:* Yazı dili dışında Anadolu ve Rumeli ağızlarıyla birlikte Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Kosova'da konuşulan ağızları da içine alır. Toplam 85 milyonun üstündedir.

b) *Azerbaycan Türkçesi:* Azerbaycan, Gürcistan ve İran'daki Güney Azerbaycan bölgesini içine alır. Toplam 32 milyonun üstündedir.

c) *Horasan Türkçesi:* İran'ın Horasan bölgesindedir. Türkmence ile Azerbaycan Türkçesi arasında bir dil yapısı vardır.

d) *Türkmence:* Türkmenistan Cumhuriyetinin dilidir. Bir miktar da Afganistan ve Pakistan'da yer alır. 5 milyon dolayındadır.

e) *Gagavuzca:* Moldova'da, az sayıda Ukrayna'da, Romanya ve Bulgaristan'da konuşulur.

Bu lehçe grubu, öteki gruplara oranla en çok yazılı malzemeye sahip olan gruptur. Öteki lehçelerden ayrılan başlıca özelliği Eski Türkçeye oranla yapım ve çekim ekleri başındaki *ġ-/g-* ünsüzleri ile kelime sonlarındaki *-ġ/-g* ünsüzlerinin düşmüş, şimdiki zaman ekinin Türkiye Türkçesindeki *-Iyor*, Azerbaycan Türkçesindeki *-Ir* ve Türkmencede *-yĀr* ile karşılanmış olmasıdır.

*2- Kuzeybatı Lehçeleri (*Kuman-Kıpçak Grubu*):*

XIII. yüzyıl Hristiyan Kumanlarının ve Altın Ordu devletini oluşturan Kıpçakların devamı olarak varlık gösteren yeni lehçeler veya ağızlar grubudur. Başlıcaları şunlardır:

a) *Karayım Türkçesi* (Kırım, Polonya ve Litvanya bölgesinde).

b) *Karaçay-Balkar (Malbar) Türkçesi* (Kuzeybatı Kafkasya'da konuşulur. Sayıları toplam 250.000 kadardır).

c) *Kumuk Türkçesi* (Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulur. Sayıları 300.000 kadardır).

d) *Kazan-Tatar Türkçesi* (Kazan başta olmak üzere Tataristan, Volga boyu ve bazı Sibirya şehirlerinde yer alan Türkçedir).

Levent Şahverdi Arşivi

e) *Başkurt Türkçesi* (Başkurdistan ve Urallarda konuşulur).

f) *Kazak Türkçesi* (Bugünkü Kazakistan ve Doğu Türkistanda yer alan Türkçedir. Nüfusları 9 milyonun üzerindedir.

g) *Karakalpak Türkçesi* (Kazakçanın bir ağzı olarak Karakalpakistan ve öteki Rusya federasyonu topluluklarında konuşulur. Sayıları 400.000'in üzerindedir.

h) *Nogayca* (Kuzey Kafkasya'da konuşulur. Sayıları çok azdır).

i) *Kırgızca* (Bugünkü Kırgızistan Cumhuriyeti ile kısmen Doğu Türkistan halkının Türkçesidir. Sayıları üç milyonun üzerindedir.

Bu gruptaki lehçe ve ağızları öteki grup lehçelerinden ayıran başlıca özellik, Eski Türkçeye oranla *-g>-w* ve *y->c-* değişimlerinin var olmasıdır.

***3- Güneydoğu Lehçeleri* (Uygur Grubu):**

a) *Özbekçe* (Özbekistan Cumhuriyetinin dilidir. Kısmen Afganistan, Pakistan ve Doğu Türkistanda da konuşulur. Toplam 19 milyonun üzerindedir.

b) *Yeni Uygurca* (Doğu Türkistan'da biraz da batı Türkistan'da konuşulur. 16 milyon dolayındadır. Tarançı, Kaşgar, Hotan, Salar ve Sarı Uygur ağızları da Yeni Uygurca içindedir.

Bu grubun belirgin dil özelliği de Eski Türkçenin kelime sonundaki *-ġ/-g* ünsüzlerinin tonsuzlaşarak *-9/-k*'ye dönüşmesi ve Eski Türkçeye ait ünlü sistemi ile söz varlığını öteki lehçelere oranla daha çok korumasıdır.

4- Kuzeydoğu Lehçeleri:

a) *Altayca* (*Oyrot* ve *Teleutça*): Altay dağlarındaki vadilerde yaşayan Altay, Oyrot ve Teleutların dilidir. Sayıları pek fazla değildir.

b) *Hakasça* (Abakan Türkçesi): Şor, Sagay, Beltir, Koybal, Kızıl ağızları da bu lehçe içindedir. Sayıları yüz bini aşar.

c) *Tuva Türkçesi:* Soyon, Karagas ağızları da Tuva içindedir.

XX. yüzyıldaki dallanmalarda dört ayrı grup oluşturan yukarıdaki lehçelerde de birbirinden ayrı bölgelerde geçirdikleri zamana bağlı gelişmeler ve çeşitli boyların birbirine karışmasından ortaya çıkan durumlar dolayısıyla, bunların lehçe ve ağız yapılarında elbette bazı ayrılıklar söz konusudur. Ama bu ayrılıklar genel Türk dilinden çok erken ayrılmış bulunan Yakutça (Saha ürkçesi) ile Çuvaşça bir yana bırakılırsa, pek önemli ayrılıklar değildir. Lehçe ayrılıkları ölçüsünü aşmaz. Öyle ki, bu lehçe ayrılıkları da ayrı gruplar arasındadır. Aynı grup içinde yer alan ayrılıklar daha sınırlıdır. Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki ayrılık gibi.

Levent Şahverdi Arşivi

Bu lehçelerin ana yapılarında bir birlik vardır. Bir kez dilin temelini oluşturan kök kelimeler ortaktır. Aralarında ancak *köz/göz, eb>ev/iv, öv, öy, üy; baş/paş, pas* örneklerinde görüldüğü gibi bazı ufak ses değişimleri vardır.

Lehçelerin ünlü ve ünsüz sistemlerinde genel olarak bir ortaklık vardır. Değişen taraf *a>ı, e>i, o>u* vb. ünlü değişmeleri ile ünsüzler arasında görülen bazı değişimlerden kaynaklanan farklılaşmalardır. *Bar>war>var, birgen> véren, kelgen>gelen* vb.

"Büyük ünlü uyumu" dediğimiz kalınlık incelik temelindeki ses uyumu, Türkçenin en eski metinlerinden bugüne kadar süregelen bir ses uyumudur. "Küçük ünlü uyumu" dediğimiz düzlük-yuvarlaklık uyumu ise, büyük ünlü uyumu kadar yaygın değildir. Lehçeden lehçeye oranları değişen istisnaları vardır.

Lehçelerin şekil yapıları açısından elbette bazı ekleri tercih edenleri vardır. Güneybatı Türkçesinde *-mIş/-mUş* geçmiş zaman eki kullanılırken Doğu Türkçesinde *-gAn* ekinin kullanılması, *geliyor* yerine *keleturur, geleceğim* yerine *kelgeymen* denmesi gibi.

Türk dilinin cümle yapısı bakımından taşıdığı genel özellik, öznenin başta yüklemin sonda olmasıdır. Özneden sonra genellikle nesne, yer tamlayıcısı ve zarflar yer alır. Cümledeki önem sırasına göre bazen bu tamlayıcılar yer değiştirebilir.

Yukarıda oturdukları yerleri temsil ettikleri lehçeleri belirttiğimiz Türk topluluklarından Altay ve Hakas Türkleri ile Gagavuzlar Ortodoks, Tuva Türkleriyle Kansu eyaletindeki Sarı Uygurlar Budist, ötekilerin hepsi Müslümandır. Yalnız bugün Kırım, Polonya ve Litvanya'da oturan Karay Türkleri Musevîliğin Karay mezhebindendir.

5- Yakut (Saha) ve ***Çuvaş*** lehçeleri, Türkçeden Çuvaş-Türk dil birliği döneminden sonra ve Ana Türkçe döneminden önce ayrılıkları için, ayrı birer kol oluşturan bu iki lehçe, bugün yukardaki bölümlerde belirtilen lehçelerin uzak lehçeleri durumundadır. Bu lehçelerin oluşmasını, Hun Türkçesinin milâttan sonra II. Yüzyılda bazı lehçelere ayrıldığı, Yakutçanın Kuzey Hun lehçesinden, Çuvaşçanın da Batı Hun lehçesinden çıktığı görüşüne bağlayanlar da vardır.

Yakut ve Çuvaş lehçelerinin Ana Türkçeden çok erken ayrılıp farklı gelişme yolu izlemeleri dolayısıyla, bugün öteki lehçelerle aralarında ses yapıları açısından önemli birtakım ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu ayrılıkların başlıcaları şunlardır:

Levent Şahverdi Arşivi

Ana Türkçedeki *-*d-* ünsüzü Yakutçada *-t-*'ye Çuvaşçada *-r-*'ye dönüşmüştür. ET *a5ak* > Yak. *ata0, Çuv.* ura; ET. *to5-*> Yak. *tot-* > Çuv. *tăran-* vb.

Ana Türkçedeki *-*z-*, *-*z* ünsüzü Çuvaşçada *r*'ye dönüşmüştür: ET. *agız* > Yak. *uos*, Çuv. ᵊăvar, ET *kazgan* > Çuv. *0uran,* ET. *buzagu* > Çuv. *pŭru*, ET. *yüzük* > Çuv. *s'ére.*

Ana Türkçedeki *-*ş-, -*ş* ünsüzü Çuvaşçada *-l-, -l*'ye dönüşmüştür: ET *kümüş*>*Yak. kömüş,* Çuv. *hĕmĕl*, ET. *Altmış*>Çuv. *utmăl,* T. *yetmiş*>Çuv. *śitmel* gibi.

Ana Türkçedeki *s-* ünsüzü öteki lehçelerde olduğu gibi Çuvaşçada da korunmuştur: T. *sul* > Çuv. *sal,* T. *süt* > Çuv. *sét* ama Yakutçada düşmüştür: T. *su* > Yak. *u,* T. *süngü* > Yak. *ünü* vb. Bu iki lehçeyi öteki lehçelerden ayıran ses özellikleri dolayısıyla G. J. Ramstedt, kendi sınıflandırmasında Yakutçayı *z* lehçesi, Çuvaşçayı da *r* lehçesi grubuna sokmuştur.

Değişmeye uğrayan özelliklerden biri de Ana Türkçedeki *a*'nın Çuv.'da *u*'ya dönüşmesidir: T. *at* > Çuv. *ut,* T. *ayak* > Çuv. *ura,* T. *kanat* > Çuv. *súnat,* T. *sakal* > Çuv. *su0al* vb.

6. *Halaç Lehçesi:*

Türk lehçeleri arasına son yıllardaki çalışmalarla katılan *Halaççа,* Orta İran'da yaklaşık 25.000 kişi tarafından konuşulan bir lehçedir. Bu lehçenin bulucusu olan Gerhard Doerfer, Halaççanın Türkçenin en eski özelliklerini taşıdığını ortaya koymuştur. Örnek olarak Eski Türkçedeki *5* (peltek d) ünsüzünü, kelime başındaki *h-* sesini koruması ve aslî uzunluklara sahip olması gibi.

Bibliyografya

Aksan, Doğan, "Eski Türk Yazı Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar", *TDAY Belleten* 1975-1976, s. 133-141.

_____, "Kavram Alanı Kelime Ailesi İlişkisi ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", *TDAY Belleten* 1971, s. 253-262.

_____, "Türkçe Araştırmalarında Yeni Yollar", *TDAY Belleten* 1969, s. 45-55.

Arat, R. R., Ahmed Yükneki, *Atebetü'l-Hakayık*, TDK yay., İstanbul 1951.

_____, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *TM* X, İstanbul 1953, s. 59-139.

Levent Şahverdi Arşivi

_____, *Kutadgu Bilig I*, Metin TDK yay., İstanbul 1947, II Tercüme, TTK. yay., Ankara 1959, III İndeks (Hazırlayanlar: K. Eraslan – O. F. Sertkaya – N. Yüce), İstanbul 1979.

Ata, Aysu, Nāsırü'd-dln bin Burhānü'd-dln Rabguzl, *Kısasü'l-Enbiyā* (*PeygamberKıssaları*) *I, Giriş-Metin Tıpkıbasım,* TDK yay., Ankara 1997.

_____, *Nehcü'l Ferādls* (*Uştmahlarnıñ Açuk yolı*: Cennetlerin Açık Yolu) *III,* Dizin- Sözlük, TDK yay., Ankara 1998.

_____, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi,* İstanbul 2002.

Atalay, Besim, Bergamalı Kadri, *Müyessiretü'l-Ulûm,* TDK yay., Ankara 1946; aynı eserin E. Karabacak yay., TDK yay, Ankara 2002, 287 s.

_____, Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügât-it- Türk Tercümesi I-III* 3. baskı, Ankara 1992, IV İndeks Ankara 1991.

Ayan, Hüseyin, Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşid-nâme (Hurşîd ü Ferahşâd*), İnceleme-Metin-Sözlük, Erzurum 1979.

Bang, W. – Gabain, A. von, *Türksche Turfan Texte II; SBAW* 22, (Berlin 1929) s. 411-430.

Banguoğlu, T., *Altosmanische Sprachstudien zu Süheylü Nevbahar,* Breslau 1938.

Baskakov, N. A., "Klassifikacija tjurskih jazykov v svjazi s istariçeskoj periodizaçiej ih razvitija i formirovanija" "Tjurskie Jazyki (1952).

_____, *İstoriko – tipologiçeskoja karakteristica tjurskih jazıkov*, Moskva 1975, 288 s.

Brockelmann, C., *'Alį's Qıssa-i Jūsuf der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur*, Berlin 1917.

Buluç, S., "Eski bir Türk Dili Yadigârı: Behcetü'l-2adāi9 fi mev'izeti'l- 0alaāik", *TDED* VI (İstanbul 1955), s. 119-131.

_____, "Şeyyad Hamza'nın Beş Manzumesi", *TDED* VII / 1-2 (1956), s. 1-16.

Caferoğlu, Ahmet, "Die anatolischen und rumelischen Dialekte", *PhTF* I, (Wiesbaden 1959), s. 239-260.

_____, *Türk Dili Tarihi* C. II, İstanbul 1964, s. 116-139.

Canpolat, M., "Behcetü'l-/adāik'ın Dili Üzerine", *TDAY Belleten* 1967 (Ankara 1968), s. 165-175.

Clauson, S. G., "The case against the Altaic theory", *CAJ* II (1956), s. 181-187.

_____, *Turkish and Mongolian studies,* (Royal Asiatic Society, London 1962, XVII), 261 s.

Levent Şahverdi Arşivi

Çağatay, A. Rıfat, "Çağatay Dili", *Türk Ansiklopedisi* , C. XI (Ankara 1963), s. 319 323.

Dilçin, Cem, Mes'ūd bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-Bahār,* İnceleme-Metin-Sözlük, AKM yay., Ankara 1991, 626 s.

Dilçin, Dehri, Şeyyad Hamza, *Yusuf ve Zeliha*, İstanbul 1946.

Doerfer, Gerhard, "Zur Verwandschaft der altaischen sprachen" *IF* 71 (1966), s. 81-123.

_____, "Zwei Wichtige probleme der Altaistik", *JSFOu* LIX /4 (1968), s. 1-21.

_____, "Das Chaladsch–Eine archaische Türksprache in Zentralpersien", *ZDMG* 118 (1968), s. 79-112 (Türkç. *Belleten XXXIV,* 1970, s. 17-58).

_____, *Khalaj Materials,* Indiana University publ. Blomington 1971, 338 s.

_____, "Das Chorasantürkische", *TDAY Belleten* 1977, s. 127-204.

Eckmann, J., *Nehcü'l Feradis* (Süleymaniye Ktp. Yeni Cami nüshasının tıpkıbasımı), TDK yay.,Ankara 1956.

_____, "Zur Charakteristik der islamischen Mittelasiatisch-Türkischen Literatursprache", *studia Altaica* (Wiesbaden 1957), 51-59.

_____, "Das Chwarezm Türkische", *PhTF* I, (Wiesbaden 1959), s. 113-137.

_____, "Die tschagataische Literatur" *PhTF* II (Wisbaden 1964), s. 275-304.

_____, "Die kitptschakische Literatur", *PhTF* II (Wiesbaden 1964), s. 275-304.

_____, *Cahagatay Manuel,* Indiana Univ. Bloomıngton 1966, XII+340 s.

_____, *Nehcü'l-ferādis* (*Uştma*O*larnıñ Açuk Yolı*) II, Metin (yayımlayanlar S. Tezcan – H. Zülfikar), TDK. yay., Ankara 1984, 312 s.

_____, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* (yayımlayan O. F. Sertkaya), TDK yay., Ankara 1996, 438 s.

Erdal, M., *Old Turkic Word Formation I, II,* Otto Harrassowitz, wiesbaden 1991 1. C., XIII+414 s., 2.C. 415-874 s.

Eren, H., "Türk Dili", *Türk Ansiklopedisi,* C. XXXII (1983), s. 72-79.

Ergin, M., "Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi", *TDED* 4/3 (İstanbul 1951), s. 287-327

_____, *Orhun Abideleri,* MEB yay., İstanbul 1970, 157 s..

_____, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul 1980, 542 s.

Gabain, A. von, *Uigurische Studien* (W. Bang ile birlikte), *UJb* 1930.

Levent Şahverdi Arşivi

_____, *Briefe der uigurische Ubersetzung der Biographie Hüen - tsangs* (1935).

_____, *Türkische Turfan Texte* I-X, (W. Bang – R. Rahmeti Arat'la birlikte) 1929-1959.

_____, "Charakteristik der Türksprachen", *Handbuch der Orientalistik,* V /1, (Leiden – Köln 1963), s. 3-26.

_____, *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoço* (850-1250), Wiesbaden 1973.

_____, *Alttürkische Grammatik*, 3. bas. Wiesbaden 1974, 398 s.

_____, *Briefe der uigurischen Hüen-tsang Biographie, SBAW* 29, s. 371 – 415.

Golden, P. B., (çev.O.Karatay), *Türk Halkları Tarihine Giriş,* Karam yay., Ankara 2003, 389 s.

Gombocz, Z. "Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen, *KSz* XIII (1912-1913), s. 1-37).

Grönbech, K., *Der türkishe Sprachbau,* Trkç. Çev. *Türkçenin Yapısı,* Ankara 1995.

Hacıeminoğlu, N., *Karahanlı Türkçesi Grameri,* TDK yay., Ankara 1996, 212 s.

_____, *Kutb'un Husrev ü Şîrîn'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK yay., Ankara 2000 464 s.

Houtsma, M. Th. *Ein türkish-arabisches Glossar,* Leiden 1894.

İnan, A., "XIII-XIV yüzyıllarda Mısır'da Oğuz, Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe", *TDAY Belleten* 1953 (Ankara 1953), s. 53-71.

Kafesoğlu, İbrahim, "Gök-Türk Hâkanlıkları" *Türk Dünyası El Kitabı",* TKAE yay., Ankara 1976, s. 710-724.

Karahan, L., *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf,* TDK yay., Ankara 1994, 431 s.

Karamanlıoğlu, Ali F., "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I." *TDED* XVI (1968), s. 55-72; II *TDED* XVII (1960), s. 33-56; III *TDED* XVIII (1970) s. 57-80, IV TDED XIX (1971), s. 145-170.

_____, "Seyf-i sarayî'nin Gülistan Tercümesinin Dil Hususiyetleri", *TM* XV (1968), s. 75-126.

_____, Seyfi Sarayî, *Gülistan Tercümesi* (*Kitâb Gülistan bi't Türkı*) MEB yay., İstanbul 1978, XVIII+404 s.

_____, *Kıpçak Türkçesi Grameri,* TDK yay., Ankara 1994.

Kirişçioğlu, M. Fatih, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, TDK yay., ilâveli 2. baskı Ankara 1999.

Levent Şahverdi Arşivi

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercumân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (yayımlayanlar: R. Toparlı – S. Çöğenli – N. Yanık) TDK yay., Ankara 2000.

Korkmaz, Z., "Türkiye Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi* C. XXXII / fasikül 261, s. 393-426.

_____, Sadrü'd-dln Şeyhoğlu, *Marzubān-Nāme Tercümesi*, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, AÜ DTCF yay., Ankara 1973, 460 s.+Tıpkıbasım.

_____, "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Türkçenin Yaşı" *TDAY Belleten* 1989, s. 353-370; *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Ankara 1995, s. 217-231.

_____, *Türkiye Türkçesi Grameri; Şekil Bilgisi,* TDK. yay., Ankara 2003, s. LXI-CIV.

_____, "Alî Şîr Nevâyî ve Çağatay Yazı Dili", *Ali Şîr Nevayî'nin 500. Ölüm ve 560 Doğum Yıl Dönümleri Anma Toplantısı Bildirileri*, TDK yay., Ankara 2004, s. 67-74.

Kotwicz, W., *Contributions aux études altaiques*, Wilno 1932, 54 s.

_____, "Contributions aux études altaiques" I, II, III (*RO* VII, 1929-1930, s. 130-234), IV, V (*RO* XII, 1936, s. 122-142, XVI, s. 327- 368).

Kowalski, T., *"Osmanisch-türkische Dialekte"*, *EI*, IV (1934), s. 991-1011.

Köprülü, M. Fuat., "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının Tekâmülüne Umumi Bir Bakış", *Yeni Türk Mecm.* S. 4 (1933), s. 277-295; S. 5, s. 375-384; S. 7, s. 535-553

Kurat, A. N., "Göktürk Kağanlığı" AÜ. *DTCF Derg*. (Ankara 1952), s. 1-56.

Le Coq, A.von, *Chuastuanift, ein Sünden bekentnis der manichaischen Auditores, ABAW* 1910, Anhang Berlin 1911.

_____, *Türkische Manichaica* aus *Chotscho* I, *ABAW* 1911 Anhang, Berlin 1912, 61s.; II *ABAW* 1919, 15 s.; III *ABAW* 1922, 49 s.

Levend, A. S., Gülşehrî, *Mantıku't-Tayr*, Tıpkıbasım TDK yay., Ankara 1957.

Mansuroğlu, M., *Dehhanî ve Manzumeleri,* İstanbul 1947.

_____, "Anadolu'da Türk Yazı Dilinin Başlaması ve Gelişmesi", *TDED* IV /3 (1951), s. 215-229.

_____, Ahmed Fakih, *Çarhnâme* İstanbul 1956.

_____, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul 1958.

_____, "Das Altosmanische", *PhTF* I (1959), s. 160-192;

Müller, F.W.K., *Uigurica I-IV*, *ABAW, SBAW* 1908-1931 (yazarın ölümünden sonra A. von Gabain tarafından yayımlanmıştır.)

Levent Şahverdi Arşivi

_____, *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden, ABAW /* 3 (1915), s. 1-38.

Németh, Gy., *Türkishe Grammatik*, Berlin-Leipzig 1916 Sammlung Göschen 771, s. 7-10.

_____, "Probleme der türkischen Urzeit", *Analecta Orientalia Memoriac Alexandri Csoma de Kőrös dicata,* Budapestini 1942-1947, s. 57-102.

_____, "A hunok nyelve", *Attila és hunjai,* Budapest 1940, Reprint Budapest 1986, s. 217-226.

Olcay, S., Ebu'l-Leys Semerkandî, *Tezkiretü'l evliya* (Tercümesi), İnceleme-Metin-İndeks, Ankara DTCF yay., 1965.

Onat A., - Orsay, Ş., - Ercilasun, K., *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi,* TTK yay., Ankara 2004, 152 s.

Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları I-IV*, TDK yay., Ankara 3. bas. 1993.

Öner, M., *Bugünkü Kıpçak Türkçesi,* TDK yay., Ankara 1998.

Özkan, N., *Gagavuz Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara 1996, 349 s.

Öztürk, R., *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK yay., Ankara 1994, 168 s.

Poppe, N., "Türkische-tschuwassiche vergleichende Studien", *Islamica* I, 1925 s. 409, 427.

_____, "Die tschuwassiche Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen", *KCsA* II (1926), s. 65-83.

_____, "Das Jakutische", *PhTF* I, Wiesbaden 1959, s. 671-684.

_____, *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen* (*Vergleichende Lautlehre*), Wiesbaden 1960, 199 s.

_____, *Introduction to Altaic Linguistics,* Wiesbaden 1965.

Radloff, W., *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen*, Erster Teil: *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1883, XV+318 s.

Ramstedt, G. J., "Zwei uigurische Runeninschrıften in der Nord-Mongolei", *JSFOu* XXX, (Helsinki 1913), s. 63 ve öt.

_____, "Die Köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan", *KCsA* II (Budapest, 1925), s. 134-143.

_____, "Zur Erklärung der Orchonischriften" *Giese Festschrift*, (1941), s. 35-45).

_____, *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre,* bearbeitet und Herausgegeben von Penti Aalto, *MSFOu* 104/1 (1957), 192 s.; *II Formenlehre,* bearbeitetet von P. Aalto, *MSFOu* 104/2, 1958, 262 s.

Räsänen, M., *Materialien Sur Lautgeschichte* der türkischen *Sprachen*, Helsinki 1949, 249 s.

Levent Şahverdi Arşivi

Samoyloviç, A. N., *Nekoterye dopolnenija k klassifikacii turectskih jazykov,* petrograd 1922, 15 s.

_____, *K istorii literaturnogo sredneaziatsko – tureckogo jazıka* (*Mir-Ali-Şir* 1928, s. 1-23.

_____, "Die Türksprachen", *EI* (1934), s. 978-986.

_____, (çev. A. İnan), "Cuci Ulusu veya Altın Ordu Edebî Dili", *Türk Dili,* S. 12 (Ankara 1935), s. 34-49.

Şçerbak, A. M., "Ob. Altayiskoj gipoteze v jazykoznani", Voprosy yazıkoznanija (1959), s. 51-61 vb.

Tekin, Ş., "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı,* 2. C., TKAE yay., Ankara 1992, s. 69-119.

Tekin, T., "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, TKAE yay., Ankara 1976, s. 118-130.

Tekin, T., *Orhon Türkçesi Grameri,* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000, 272 s.

Temir, A., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı* 2. C., TKAE yay., Ankara 1992, s. 224-247;

Tezcan, S., "Uygurca", *Türk Ansiklopedisi*, C. XXXII (Ankara 1984), s. 141-148

Thomsen, V., "Sur le systeme des consonnes dans la langue ouigoure", *KSz II,* s, 241-259.

_____, *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et del'Jenissei', Notice pre'liminaire, Bulletin der dänischen Akademie,* Copenhauge 1893. s. 285-299.

_____, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, MSFOu* V (1896), 224 s.; (Türkçeye çevirisi. V. Köken), *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü*: *İlk Bildiri*, TDK yay., Ankara 1993, 240 s

_____, (çev. V. Köken), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, TDK Ankara 2002, 425 s..

Timurtaş, F. K., *Şeyhî'nin Harnâmesi*, İstanbul 1971.

_____, *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1972,

Toprak, B., *Yunus Emre Divanı,* İstanbul 1934.

Tuna, O. N., "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı,* 2 C., TKAE yay., Ankara 1992, s. 7-58.

Uzel, İ., Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrâhiyyetü'l-)aniyye*, C. I, II, TTK. yay., Ankara 1992, 1. C. 481 s.+2.C. tıpkıbasım 206A s.

Ünver, İ., Ahmedî, *İskendernâme,* Ankara 1983.

Yavuz, K. Aşık Paşa, *Garib-nâme I, II.* ciltler, TDK yay., İstanbul 2000.

Levent Şahverdi Arşivi

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 3 cilt tıpkıbasım, TDK yay., İstanbul 1942, 1943.

Yüce, N., "Türk Dili ve Lehçeleri", *İslam Ansiklopedisi* C. XII /2 (İstanbul 1988), s. 468-530.

_____, "Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri", *İslam Ansiklopedisi* C. XII /2 (İstanbul 1988), s. 445-456.

_____, *Mukadimetü'l Edeb* 2. bas, TDK yay., Ankara 1993, VI+227 s.

Zajaczkowskı, A., *Studja nad Jezkiem staroosmansckim I. Kalili i Dimny*, Krakow 1934, 196 s.

Türk Dünyası Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü, AKM yay., C. VI, (Ankara 2006), s. 168-182.

Levent Şahverdi Arşivi

V. ULUSLARARASI TÜRK DİLİ KURULTAYI ÜZERİNDE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunun, bağlı bulunduğu 2876 sayılı Kanunun öngördüğü ilkeler doğrultusunda, bu kuruma bağlı dört birimden her birinde, birbiriyle çatışmayacak tarihlerde bilimsel kongreler düzenlenmektedir.

Türk Dil Kurumu 2000 yılında *Çeşme* (İzmir)'de düzenlediği IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'ndan sonra bu yıl da 20-26 Eylül 2004 tarihleri arasında Başkent Öğretmen Evi salonlarında V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nı toplamıştır.

1988 yılından beri dört yılda bir düzenli olarak toplanan kurultaylar, Atatürk'ten sonraki yıllarda olduğu gibi genellikle idarî temelde değil, artık tümüyle bilimsel temelde yol almıştır.

Türk dili kurultaylarını yakından izleyenler, Kurumdaki ve Türk dili alanındaki gelişmeleri çok net olarak görebilirler. Türk Dil Kurumunca düzenlenen bundan önceki dört kurultay da bilime olumlu sonuçlar getirmiş düzenlemelerdi. Ancak, bu sonuncu kurultayda görülen ilerleme ve gelişme, her yönü ile dikkatleri üzerine çekecek bir toplantı özelliği göstermiştir.

Türk dili kurultayları, Türklük bilimi alanında çalışan yerli ve yabancı bilim adamlarının yıllar boyunca yaptıkları araştırmaları ve elde ettikleri yeni bilgileri bilimsel bildiriler hâlinde kurultaya sundukları ve sunulan bildiriler tartışmaya da açıldığı için, kurultayın düzeyi de Türklük bilimi açısından kendini gösteren gelişmeler de kolaylıkla izlenebilmektedir. Ayrıca, bildirilerin basımı ile bu gelişmelerin belgeleri de ortaya konabilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, özellikle 1950'li yıllardan beri Türklük bilimi çalışmalarının merkezi durumuna geldiği için, uluslararası kurultaylar, Türk dili araştırmalarının dünya bilim merkezlerinde canlılık kazanmasına yol açmakta ve Türkçenin dünya dilleri arasındaki saygınlığını pekiştirmektedir.

V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nın genel bir değerlendirmesini yaparken konuya hem organizasyon hem de bilimsel açıdan yaklaşmak uygun olur düşüncesindeyiz.

Kurultayın organizasyonu önemine yaraşır bir anlayışta yapılmıştır. Onun için mükemmeldi denebilir. Batı dünyası ile Türk dünyasından ve Türkiye'den pek çok bilim adamının katıldığı ve bir kısım dinleyicilerin de bulunduğu böyle bir kurultayın, düzenleme açısından kusursuz olması ve çok başarılı bir düzeye ulaşması elbette dikkat ve titizlik isteyen bir çalışmanın sonucudur. Türk Dil Kurumunun bu yöndeki başarısı, katılımcı delegelerin

Levent Şahverdi Arşivi

Ankara'ya gelişlerinden, ağırlanma ve uğurlanmalarına kadar geçen süreçte, onlara gereği gibi hizmet sunabilecek bir iş bölümü yapılabilmiş, Kurumun sayın Başkanından başlayarak uzmanlar ve personel kadrosuna kadar her yönü ile disiplinli ve düzenli bir çalışma ile sağlanabilmiştir. Bu tespit, yalnızca bizim kişisel gözlemimiz değil, görüşlerine tanık olduğumuz yerli ve yabancı meslektaşlarımızın da dile getirdikleri ortak bir değerlendirmedir. Toplantının ilk günü, Başkent Öğretmen Evi girişinde açılan kayıt bürosunun daha sonraki günlerde, toplantı salonlarının bulunduğu birinci kattaki bir odada da göreve devam etmesi, delegelerin karşılaştığı bazı sorunların çözümü, ihtiyaç ve isteklerinin geciktirmeden karşılanabilmesi açısından yararlı olmuştur. Bu konuda yabancı ülkelerde karşılaştığımız bazı belirsizlikler ve çözümsüz sorunlar yaşanmamıştır. Toplantının Başkent Öğretmen Evindeki salonlarda yapılması her ne kadar Ankara'da oturan katılımcılar için bir ulaşım güçlüğü doğurmuşsa da Ankara dışı ve yurt dışı katılımcıların gecelemeleri de buraya alındığı için onlara büyük bir kolaylık ve rahatlık sağlamıştır.

Kurultayın açılış töreni ve bilimsel yönü de genellikle çok başarılı ve mükemmel olmuştur. Bir kez, Öğretmen Evinin büyük toplantı salonunda yapılan görkemli açılışta, Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın ile Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in, toplantının anlamına uygun dolgun ve özlü konuşmaları, devletin zirvesindeki zevatın Türk kültürünün, ülke ve ulus birliğinin temel ögelerinden olan Türk diline, Türk dili araştırmalarına, bu alanın temsilcilerine ve Türk Dil Kurumuna verdikleri değerin sevindirici ve onur verici bir göstergesi olmuştur.

Toplanacak Kurultayın ön hazırlığına daha bir yıl öncesinden 2003 yılında başlanmıştır. Kurum Başkanlığınca, Kurultayın, bu alanın bütün araştırmacılarına ve bilim adamlarına duyurulabilmesi için, katılım belgeleri ve afişler hazırlanarak üniversitelere ve ilgili bilim kuruluşlarına gönderilmiştir. Bunun dışında Genel Ağ (İnternet)'da da kurultay duyurusu yapılarak başvurular e-posta ile kabul edilmiştir.

Bu duyurudan sonra Kurultay'a katılmak üzere 400 başvuru yapılmıştır. Ancak, Kurum, bildirilerin Kurultayın niteliğine uygun bir düzeyde olabilmesi için, başvuru sahiplerinden bildiri özetlerini istemiş; bunları Bilim Danışma Kurulu üyelerine inceletip değerlendirmiş; gerektiğinde bildiri sahipleri ile yeniden yazılı ilişki kurarak açıklayıcı ek bilgiler istemiştir. Bu çalışmalar sonunda Danışma Kurulunca 269 bildiri sunulmaya değer bulunarak kabulü kesinleşmiştir.

V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'na toplam 238 bilim adamı katılmıştır. Bunların 90'ı ABD, Almanya, Azerbaycan, Başkurdistan, Çin, Fransa, Gürcistan, Hollanda, Irak, İran, Kazakistan, Kırgızistan, KKTC,

Levent Şahverdi Arşivi

Kosova, Macaristan, Makedonya, Norveç, Özbekistan, Polonya, Rusya, Tataristan, Tayvan ve Ukrayna olmak üzere yurt dışından, kalanı da ülkemizin çeşitli üniversite ve bilim kuruluşlarındandır.

Bildiriler, konularına göre beş ayrı başlık altında toplanarak beş ayrı salonda (A, B, C, Ç, D) 20-24 Eylül 2004 tarihleri arasında beş gün boyunca, her salonda sabah iki, öğleden sonra iki oturum olmak üzere her gün toplam dörder oturum hâlinde düzenli biçimde sürdürülmüştür. Her oturumda genellikle üçer bildiriye yer verilmiş; bu bildiriler tamamlandıktan sonra ayrılan tartışma sürecinde de bildiri sahiplerine Oturum Başkanlığı aracılığı ile yazılı sorular yöneltilmiş ve gerektiğinde konuların tartışmasına da girilmiştir. Şu var ki, bildirilerin sayıca çokluğu yüzünden tartışmaya yalnızca 20-25 dakika zaman ayrılabilmiştir. Buna rağmen, bu kısa zaman bile, sunulan bildirilerin ayrıntı noktalarına dikkat çekme, konuları farklı görüş açılarından değerlendirme bakımından hayli yararlı olmuştur.

Kurultayda ele alınan konuların genel bir sınıflandırılması yapılırsa, bunları: 1. Türk dili ile ilgili genel konular, 2. Atasözü ve deyimlerin dille bağlantıları, 3. Destanlar ve dil özellikleri, 4. Edebiyat ve dil bağlantılı çeşitli konular, 5. Türkiye Türkçesi ve Türk lehçeleri ile çok çeşitli gramer ve dil bilimi konuları, 6. Türkçenin söz varlığı ile ilgili konular, 7. Ad bilimi ile ilgili konular, 8. Türkçenin eğitim ve öğretimi ile ilgili konular olarak sıralanabilir.

Sayın okuyucularımıza bildiri konuları hakkında biraz daha aydınlatıcı bilgiler verebilmek ve konulardaki çeşitliliği gösterebilmek için konu başlıklarından bazı örnekler vermek istiyoruz. Söz gelişi **A salonunda** okunan bildirilerden bazıları şunlardır: Türklerde Ekinciliğin Gelişmesine Yeni Katkılar; Türkçe Dil Bilgisinin Düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması; Türkiye Türkçesinde Batı Kaynaklı Filler; Almanya'da Türkoloji ve Bologno Süreci; Bazı Nadir Sözcükler ve İlginç Bir Ek Üzerine; *Başla-, Al-, Yap-* Birer Yardımcı Fiil midir?; Türkçede Sıra Dışı ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine; Avusturya Arşiv Belgelerine Göre Türkiye Türkçesi; 1889 Yılında Orhun Yazıtlarını İlk Olarak Keşfeden N. M. Yatrinstef'in Arşivinden Bilinmeyen Anıt Kopyaları; Türk ve Dünya Dillerindeki Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler; Macar Türk Dillerinde Ablatif Ekinin Paralelliği; Belirsiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine; Eski Rusçadaki Türk Kökenli Kelimelerin Fonetik ve Gramatik Uyumuna Genel Bir Bakış; Türkiye Türkçesinde Türevdeşlik; Türkçede Kelime Başı *y-* Meselesi ve Şimşek Kelimesi Üzerine Etimoloji Denemesi; Macar Dilindeki Eski Türk Alıntı Kelimelere Göre Eski Türk Yapı Ekleri; Türk Dilinde Çok Anlamlılık ve Sebepleri vb.

Levent Şahverdi Arşivi

B salonunda sunulan bildirilerden de şu örnekler sıralanabilir:

Türkçede *+IX* Eki; Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanılması; Türkçede *er-li-* Fiili; Türkçede Şimdiki Zaman Ekleri ve Zaman Belirleyicilerle Kullanımı; Türkiye Türkçesinde *+DAn* Ekli Nesne Ögesi Üzerine; Tarihî Süreç İçinde *-sIk* Ekinin İşlevleri; Eski Uygur Mahrnamag Yazıtındaki (IX. yüzyıl) Kişi Adları Üzerine Bir İnceleme; Türkçede Yeni Bir Akım: Kelime İçinden Kelime Çıkarılması; Lâtince Kökenli Tıbbî Terimlerde İmlâ Sorunları; Ortak Türk Edebî Dili ve İletişim Dili Kavramı Üzerine; Ortak Türk İletişim Dili ve Türkçenin İmlâ Meselesi; Türkçe ve Japonca "Saygı Dili" Kavramı Üzerine; Doğu Slav Dillerindeki Türkçe Sözler; Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Tipolojik Ayrıntı; Balkan Bilim Çevrelerinin Türkçe Kelimelere Karşı Aldıkları Tavır; Gagavuz Türkçesi Kıpçak Sahası Bağlantıları Üzerine; Bir Eskimo Dilinde Türkçenin İzleri vb.

C salonunda: Fuyu Kırgızcası ve Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman Biçimleri; Hakas Edebî Dilinin Bugünkü Problemleri; Tuvacadaki Akrabalık Terimlerine Dair; Hocendî'nin *Letafet-Name* Adlı Mesnevîsinin Yeni Bir Yazma Nüshası Üzerine; "*Kaldır-, götür-, bırak-*" Fiillerinin Tarihî ve Günümüz Türk Şivelerinde Anlam Bakımından Gelişimi; Saha (Yakut) Türkçesinde Yapısı Tartışılan İki Zarf-Fiil Eki; Ermeni Kıpçakçasında Olumsuzluk Şekilleri; Kırgız Türkçesinde Zaman İfade Eden Söz Kalıpları; Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde *-p* Zarf-Fiil Ekinin *-mağa* anlamında kullanılışı; Evliya Çelebi Seyahat-Namesine Göre XVII. Yüzyıl Azerbaycan Türkmen Diyalekti; Türkçe ve Moğolcada Soru; Çuvaş Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması; Mâni ve Türkülerde İkilemci Özellikler vb.

Ç salonunda: Ferec Bade'ş-Şidde'nin Yayımı Dolayısıyla; Orhon Yenisey Yazıtları ile Başkurt Destanlarının Benzerlikleri ve Ortaklıkları; Uygur Harfli Para Belgeleri ve Bazı Metin Örnekleri; Eski Uygurlarda Şehir ve Şehir Bölümlerinin Terimleri Hakkında; Kaşgarlı Mahmud'un Dil Öğretim Yöntemi Üzerine; Türkçe-Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Programlarının İçerik, Yöntem ve Ölçme-Değerlendirme Yönlerinin Analizi; Gazneliler Dönemi Türk Kültürü ve Türk Dili Üzerine Düşünceler; Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine; Türk Kültüründe Yol Kavramı ve Sözleri; *Uğur, Çığır, Tıkır*; Günümüz Türk Romanının Dili Üzerine Dikkatler; Emir Hidâyetullah Divanı'nın Dil Yapısı Üzerine Görüşler; Eski Anadolu Dönemine Ait Bazı Metinlerdeki Dil Uyumuna Aykırı Örnekler Üzerine; Selçuklu Öncesi Türkiye Türkleri ve Türkiye Türkçesi; Batı Dilleri Tercümanı Olarak Bir Osmanlı Yazarı: Pirî Reis; Şeybanî Han'ın *Risale-i Maarif* Adlı Eseri ve Türkçeciliği; Dil Devriminin *Yeni Adana* Gazetesindeki Yansımaları; Diyarbakır İlindeki Mağaza ve İşyeri Adları üzerine vb.

Levent Şahverdi Arşivi

D Salonunda: Kıbrıs Ağızlarında İstek Eki Almış Cümleler; Sivas İli Ağızlarındaki Şimdiki Zaman Eki; Türkiye Türkçesi Ağızlarında *G/K, C/Ç* Değişmesi; Kırşehir, Hacıbektaş ve Keskin Yöresi Abdallarının Gizli Dilleri: Teberce; Türkçede *-lIG/-lI* Eki Niteleme Sözlerinin Edatlaşması; Deyimleşmiş İkilemler; Kerkük Ağzındaki Bazı Arkaik Ögeler Üzerine; Dil Ögelerinin Belirleyiciliği: Peyami Safa Üzerine Bir Deneme; Altay Türkçesinde Bir Çatı Eki *-GIlA-*; Köktürk Yazılı Abidelerinin İlmî-Eleştirel Metinlerini Hazırlama Yöntemleri vb[1].

Hafta boyunca okunup sorular ve tartışmalarla daha da olgunlaşıp dolgunlaşan bildirilerin yukarıda sıralanan sınırlı sayıdaki örnekleri bile, Türk dilinin ne kadar kapsamlı bir biçimde ele alınmış olduğunu göstermektedir. Yalnız, bildirilerin izlenmesi sırasında delegeleri üzen tek nokta, aynı zaman dilimine rastlaması dolayısıyla, değerli bazı bildirilerin kaçırılmış ve izlenememiş olmasıydı. Bu da düzenleme ile değil, doğrudan doğruya konuların çokluğundan ve beş ayrı seksiyona bölünmesinden kaynaklanan ve elde olmayan kaçınılmaz bir sonuçtu. Bu konudaki boşluk, elbette bildirilerin basılmasıyla giderilmiş olacaktır.

Toplantının bildiri sunma aşaması, bazı salonlarda 24 Eylül cuma günü öğlen, bazılarında da aynı gün öğleden sonra saat 17.00'de tamamlanmıştır.

Bildirilerin bitiminden sonra yine aynı gün saat 18.00'de, Başkent Öğretmen Evinin büyük salonunda bütün delegelerin katıldığı bir "Genel Değerlendirme ve Kapanış Oturumu" yapılmıştır. Bu oturumda, Kurum Başkanı Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın'ın konuşmasından sonra delegelere söz verilmiş; onlar da beş günlük çalışma sonuçları hakkındaki görüşlerinin dile getirmişlerdir. Açık ve samimî olarak ifade edildiği üzere bu görüşler son derece olumlu olmuştur. Eğer bu Kurultayın niteliği üzerinde bilimsel bir sonuç değerlendirmesi yapmak gerekirse, biz de kendi adımıza şunları ekleyebiliriz:

Daha önce gösterilen bütün titizliğe rağmen, bazı bildirilerin bilinenleri tekrarlayan sıradan birer bildiri olduğu gözden kaçmamıştır. Bir de bazı sayın delegelerin, bildirilerinde yer yer, TDK'nin *İmlâ Kılavuzu*'ndaki özellikler veya Kurumca benimsenmiş terimler yerine, özellikle gramer terimlerinde, kendi alışageldikleri tutarsız eski terimlere yer verdikleri görülmüştür. Hem tarafımızdan hem de öteki bazı konuşmacılar tarafından imlanın ve terimlerin dilde birliğin temel ögeleri olduğu vurgulanarak bu husus sayın üyelerin dikkatine sunulmuştur. Bunun dışında, sunulan bildirilerin, konuları açısından genellikle özgün, çok iyi değerlendirilmiş, ufuk açıcı nitelikte bildiriler olduğu

[1] Bu konuda daha geniş bilgi almak isteyenler, Kurumca hazırlanan *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (20-26 ylül 2004-Ankara) başlıklı kitapçık ile aynı başlıklı *Bildiri Özetleri* kitabına başvurabilirler.

Levent Şahverdi Arşivi

gözlemlenmiştir. Bu alana yıllarını veren, olgunluk dönemine girmiş veya onu da aşmış profesörlük payesindeki bilim adamlarının ele aldıkları konularda Türk dili alanına bilimsel birikimlerine dayalı yeni görüşler getirmeleri olağandır. Ancak, bu konuda bizleri çok duygulandıran ve sevindiren başka bir husus, yüksek lisans ve doktoralarını tamamlamış, yardımcı doçentliğe veya doçentliğe yükselmiş, yeni profesör olmuş yerli ve yabancı gencecik bilim adamlarının da ele aldıkları konuları gereken derinlik, bilim anlayış ve heyecanı ile işlediklerini görmüş olmaktı. Birçok genç bilim adamından aldığımız bu izlenim, Türklük bilimi araştırmalarının ufkunu genişleten ve geleceğini nurlandıracak olan bir gelişmedir.

Hafta boyunca; Başkent Öğretmen Evinde geceleyen sayın delegelerin akşam yemeği sonrası saatleri de ilgi çekici halk oyunları ve güzel konserlerle renklendirilmiştir.

Kurultay günleri boyunca sürdürülen bir başka önemli etkinlik de kamuoyunu Türk dili; Dil Kurumu, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı ve dilimizin güncel sorunları konusunda bilgilendirmek için düzenlenmiş olan televizyon ve radyo programları olmuştur. TRT İnt. tarafından yerli ve yabancı bir kısım bilim adamları ile değişik dil konularında röportajlar yapılmıştır. Bunun dışında 20 Eylül 2004 tarihinde Kurum Başkanı Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Recep Toparlı ve Azerbaycan'ın değerli bilim adamı Prof. Dr. Tofik Hacıyev, TRT'de düzenlenen "Uzaktaki Yakınlarımız"; 23 Eylül 2004'te Ş. Halûk Akalın, Recep Toparlı, Sevgi Özel ve Kemal Ateş Kanal B (Başkent TV)'deki "Bıçak Sırtı"; 24 Eylül 2004'te Akalın, CNN Türk'te Taha Akyol'un yönettiği "Eğrisi ile Doğrusu", TRT 1'de "Sabah Haberleri"; 24 Eylül 2004'te Recep Toparlı, Dil Derneğinden Şerafettin Turan ve Hollanda Tilberg Üniversitesinden Kutlay Yağmur, TRT Radyosu'nca düzenlenen "Enine Boyuna" programına katılmışlardır.

Beş günlük yoğun bilimsel çalışmaların ardından 25 Eylül Cumartesi günü delegelerle birlikte Ankara'nın görülmeye değer bir ilçesi olan 110 kilometre uzaklıktaki Beypazarı'na gidilmiştir. Önce otobüslerle şehre nazır Hıdırtepe'ye çıkılarak, buradaki Belediyeye ait modern ama doğal yapıdaki tesislerde çaylar içilmiş; Beypazarı'nın, tepenin hemen ön alt kesiminde uzanan, restorasyondan geçmiş beyaz boyalı antik evleri ve ilçenin öteki güzellikleri seyredilmiştir. Daha sonra yine otobüslerle Göreme'deki gibi antik dönem mağaraların sıralandığı bir vadiden geçilerek Beypazarı maden suyu tesisleri gezilmiştir. Beypazarı Belediye Başkanı Mansur Yavaş'ın Cırırların Konağı Restoranında verdiği yöresel yemeklerden oluşan nefis öğle yemeği ziyafetinden sonra misafirler serbest bırakılmıştır. Bu sürede ilçenin değerli etnografik eserlerle süslenmiş müzesi gezilmiş, gümüş işçiliğinin sanatlı

Levent Şahverdi Arşivi

örnekleri yerlerinde görülmüş; oyalı yemeni, atkı, çorap vb. ince el işleri dâhil olmak üzere cadde boyunca tezgâhlarda sergilenen ve satışa da sunulan birçok yerli ürünü görüp değerlendirme fırsatı bulunmuştur.

V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nın 26 Eylül'e rastlayan pazar günü, yine delegeler ve davetliler için seçkin bir gün olmuştur:

Birinci Türk Dili Kurultayı'ndan sonra, Atatürk'ün, bu Kurultay'ın açılış günü olan 26 Eylül'ü Türk ulusuna "Dil Bayramı" olarak armağan etmesi, her yıl 26 Eylül'ün "dil bayramı" olarak kutlanması geleneğini başlatmıştır. Bu yılki Dil Bayramı da alışılmışın dışında verimli ve dolgun özel bir programla kutlanmıştır.

Kurum Başkanı Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın'ın, Yüksek Kurum Başkanı Prof. Dr. Sadık Tural'ın ve TBMM Başkanı Bülent Arınç'ın, günün tarihî anlam ve değerini dile getiren etkileyici konuşmalarından sonra Dil Bayramı Özel Oturumları başlatılmıştır. İki oturum hâlinde yürütülen konuşmalar, daha çok dilimizin güncel konularına ayrılmış; ele alınan bu konularda, yetkili ağızlardan ilgi çekici değerlendirmeler yapılmıştır.

I. oturumun başlıca konuşmacıları ile ele aldıkları konular şunlardır:

Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın (Oturum Başkanı); Fatih Karaca (RTÜK Başkanı)-Kitle İletişim Araçlarında Türkçe ve RTÜK; Latif Okul (TRT Yayın Denetleme Kurulu Başkanı)-TRT ve Türkçe; Ayşegül Atik (Sanatçı)-Televizyon Dizilerinde Türkçe; Hüseyin Movit (Gazeteci, Yazar)-Basında Dil Yanlışları.

II. oturumun konuşmacıları ve değerlendirdikleri konular da şunlardır:

Prof. Dr. Recep Toparlı (Oturum Başkanı); Mevlüt Akgün (Karaman Milletvekili)-Dil Kullanımına İlişkin Kanun Teklifi Üzerine; Hulki Cevizoğlu (Gazeteci, Yazar, TV programcısı)-Basında Türkçe; Defne Sarısoy (Spiker)-Televizyon Yayınlarında Türkçe; Mehmet Handan Surlu (Yargıtay Üyesi)-Hukuk Dilinde Türkçe.

Böylece, Dil Bayramı'nın 72. yıl dönümü de başarılı bir toplantı ile noktalanmıştır. Evet noktalanmıştır ama daha bitmemiştir. Çünkü 27 Eylül pazartesi öğleden sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 81. yıl dönümü dolayısıyla düzenlenen *Dil Bayramı*, Bilkent Üniversitesinde de özel bir toplantı ile kutlanmıştır. Üniversitenin Mütevelli Heyeti Başkanı Prof. İhsan Doğramacı'nın ve Üniversite Rektörü Prof. Dr. Ali Doğramacı ile Üniversitenin Bölge Ülkeleri Kurs Programları Direktörü Dr. Rasim Özyürek'in girişimleri ile

Levent Şahverdi Arşivi

Güzel Sanatlar Tasarımı ve Mimarlık Fakültesi salonunda yapılmış olan toplantının ana konusu "Ana Dili ve Onun Önemi"dir. Bu toplantıda, Rektörün açış konuşmasından sonra TÜRKSOY Başkanı, değerli şair ve edebiyatçı Yahya Akengin'in başkanlığında dört bildiri sunulmuştur. Bu bildiriler sırasıyla Prof. Dr. Cevat Heyet'in sunduğu, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun sunduğu, "Türk Dünyasında Ortak İletişim Dili Üzerine"; Prof. Dr. Hamza Zülfikar'ın sunduğu, "Özleşen Türkçe Eskiyen Edebiyat Ürünleri"; Dr. Rasim Özyürek'in sunduğu, "Dilimizdeki Sorunlar" konularındaki bildirilerdir. Aydınlatıcı ve etkileyici konuşmalardan sonra Cevat Hey'et ve Kâmil Veli Nerimanoğlu'na birer plâket verilmiş; Cevat Hey'et tarafından da Prof. Dr. Ali Doğramacı'ya Azerbaycan'dan getirilen değerli bir tablo hediye edilmiştir. Toplantı Rektörün nazik akşam yemeği daveti ile sona ermiştir.

V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı süresince, delegelere kolaylık olmak üzere Başkent Öğretmen Evinde Türk Dil Kurumu yayınları da sergilenmiş ve satışa sunulmuştur. Böylece 20 Eylül (2004) pazartesi sabahı başlayıp 26 Eylül (2004) pazar akşamı sona eren Kurultay, katılanların gönüllerini ferahlatan bir sonuçla kapanmıştır. Biz de Türk diline 60 yıldan beri gönül vermiş bir meslek insanı olarak V. Uluslararası Türk Dili Kurultayının Türk ve dünya Türklük bilimine yaptığı değerli katkılarından dolayı Türk dili adına büyük bir kıvanç duyduğumuzu belirtmek isteriz.

Türk Dili, S. 635 (Kasım 2004), s. 661–669

Levent Şahverdi Arşivi

Nutuk'un Okunuşunun 78. yıl dönümü dolayısıyla

BÜYÜK NUTUK'TA GÜNÜMÜZ OLAYLARINA VE ULUSLARARASI SİYASAL İLİŞKİLERE DE IŞIK TUTAN DEĞERLENDİRME, AÇIKLAMA VE UYARILAR

Mustafa Kemal Atatürk'ün kaleminden çıkan ve tarihî bir hitabeye (15–20 Ekim 1927) dayanan büyük *Nutuk,* siyasal ve ulusal tarihimizin birinci elden pek değerli bir kaynak eseridir. Pek değerli bir kaynak eseridir; çünkü, bu eserde, tarihî ve siyasal olayları yalnızca belgelerle inceleyerek objektif gerçeğe ulaşan bir tarih yazarının değil, aynı zamanda bütün bu olayların içinde yaşamış ve kendisini ulusuna adamış olan bir önderin yaptıkları anlatılmıştır. Eserde tarih konuşmakta, engin tecrübelerin süzgecinden geçmiş olaylar sergilenmektedir.

Nutuk, içeriği bakımından, olağanüstü yetenekleri ile dehanın en iyi örneğini vermiş bir komutanın, ileri ve derin görüşlü bir devlet adamının Birinci Dünya Savaşı (1914–1918) sonunda varlığı sona ermiş sayılan bir ulusu, temelleri çökmüş bir imparatorluğun yıkıntıları arasından çekip çıkararak nasıl çağdaş, laik bir devlet yapısına kavuşturduğunun belgelere dayanan hikâyesidir. Eserde planlı bir konu akışı vardır. Ayrıca, çok güçlü bir anlatım özelliği ve tek kelime ile bir üslup mükemmelliği göze çarpmaktadır. Bu özellikleri ile *Nutuk,* hitabet sanatının da doruk noktasına ulaşmış bir eserdir.

Nutuk'ta içerik bakımından iki yönlü bir hedef söz konusudur. Bunlardan birincisi, bağımsız, laik ve çağdaş bir Türk devleti kurulabilmesi için verilen çok yönlü maddi ve manevi mücadelelerin bütün belgeleri ve her yönü ile ulusa açıklanmasıdır. İkincisi de geçmiş olayların verdiği engin tecrübe ve uyanıklığın geleceğe tuttuğu ışıktır. Bu hedeflerin iyice kavranabilmesi için eserde yer alan olaylarla ilgili bazı gelişmelere, günümüze uzanan akışı içinde göz atmak uygun olacaktır sanırım.

Atatürk, *Nutuk'ta* konuya girerken önce, Millî Mücadele'ye başlama tarihi olan 19 Mayıs 1919'da, Samsun'a çıktığı gün ülkenin içeride ve dışarıda her yönden yürekler acısı olan genel durum ve görünümünün açık ve net bir tablosunu çizmiştir. Daha sonra, ülke aydınlarınca bunlara karşı düşünülen, ancak, hiç de yeterli olmayan kurtuluş çarelerini özetlemiş, arkasından da ülkenin genel durumunu daha dar bir çerçeve içinde ele alarak şöyle bir açıklama ile gözler önüne sermiştir:

Levent Şahverdi Arşivi

"Düşman devletler, Osmanlı devlet ve memleketine karşı maddi ve manevi saldırıya geçmişler. Onu yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve halife olan zat, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükûmeti de aynı durumda. Farkında olmadığı hâlde, başsız kalmış olan millet, karanlıklar ve belirsizlikler içinde, olup bitecekleri beklemekte. Felaketin dehşet ve ağırlığını kavramaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve alabildikleri etkilere göre, kendilerince kurtuluş çaresi saydıkları önlemlere başvurmakta... Ordu ismi var cismi yok bir durumda. Komutanlar ve subaylar, Birinci Dünya Savaşı'nın bunca çile ve güçlükleriyle yorgun, vatanın parçalamakta olduğunu görmekle yürekleri kan ağlıyor; gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında beyinleri bir çare kurtuluş çaresi aramakla meşgul…"[1]

İşte ülke bu durumda iken, Mustafa Kemal, engin yurt sevgisinden, kendisine ve ulusuna olan güveninden, dehasının verdiği özelliklerden kaynaklanan bir azim ve iradeyle kararını şöyle bir mantığa dayandırarak açıklamıştır: *"Temel ilke, Türk ulusunun haysiyetli ve şerefli bir ulus olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, bağımsızlıktan yoksun bir ulus, medenî insanlık dünyası karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülemez. Yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Geçekten de böyle bir düzeysizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başlarına bir yabancı efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.*

Halbuki, Türk'ün haysiyeti, gururu ve yeteneği çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir ulus esir yaşamaktansa yok olsun daha iyidir!...

O hâlde, ya istiklal ya ölüm!"[2]

Atatürk, böyle bir mantık değerlendirmesine dayanarak giriştiği mücadelede uygulamayı çeşitli aşamalara ayırma ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşma yöntemini benimsemiştir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta da girişilecek mücadeleye sağlam bir temel hazırlama ve meşru bir nitelik kazandırma gereği idi. Bu amaçla ilkin Havza ve Amasya'da bütün komutanlara, ulusal bir örgütlenmeye gidilmesi gereğini bildiren genelgeler gönderilmiş, mitingler düzenlenmiştir. Bu arada İstanbul hükûmetinin çeşitli engelleme girişimleri karşısında, kendisi de bu ulusal amaç uğruna resmî sıfat ve yetkilerinden sıyrılmış olarak yalnız

[1] Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), (Bugünkü dille yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2005, s. 7-8. İleride *Nutuk'tan* yapılan bazı aktarmalarda bu yayın esas alınmıştır.

[2] *Nutuk* (Z. Korkmaz yay.), s. 9-10.

Levent Şahverdi Arşivi

ulusunun sevgi ve fedakârlığına güvenerek, onun tükenmez güç kaynağından ilham alarak mücadeleye devamı yeğlemiştir.

Nutuk'ta Millî Mücadele çerçevesinde yer alan başlıca olaylar; Erzurum ve Sivas Kongreleri, Sivas Kongresi'ni baltalama teşebbüsleri, İstanbul'daki Ferit Paşa, Ali Rıza Paşa Kabineleri ile yapılan yazışmalar, 1919 Ekimindeki önemli iç olaylar, ulusal örgütlenmenin yeniden düzenlenmesi ve Kuvayımilliye (Ulusal Güçler) Misakımillî (Ulusal Ant, Ulusal Anlaşma)'nin hazırlanması, Türk ulusunun izleyeceği ulusal siyasetin saptanması, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşu, hükûmet oluşturulması, iç isyanlar, Yunan taarruzları, Çerkez Ethem ve kardeşlerinin tavır ve davranışları, doğu cephesinde Ermenilerle yapılan savaşlar, millî hükûmete karşı cephe alma ve isyan hareketleri, İstanbul hükûmetinin millî hükûmete karşı takındığı tavırlar, Birinci ve İkinci İnönü Zaferleri ile sonuçlanan savaşlar, Sakarya Meydan Muharebesi, çeşitli devletlerle yapılan resmî ve özel temaslar, ülkenin yüksek çıkarları uğruna Başkomutanlık görevini sürdürme kararı, Yunan ordusunun İzmir'de denize dökülmesi, İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül 1922 tarihli ateşkes önerisi, Mudanya Konferansı, Lozan Barış Konferansı, Osmanlı saltanatının kaldırılması kararı, Vahdettin'in bir İngiliz harp gemisiyle İstanbul'dan kaçması, Abdülmecid Efendi'nin halife seçilmesi, Lozan Konferansı ile ilgili görüşmeler sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisindeki şiddetli tartışmalar, Lozan Konferansı'nın ikinci safhasını ve çok çetin mücadeleler sonunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923)... Bu arada iç politikada kendini gösteren gelişmeler, Cumhuriyetin ilanı ile ilgili ön çalışmalar, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı, Cumhuriyet ilanından memnun olmayanların Mustafa Kemal'e karşı takındıkları tavırlar, hilafetin kaldırılması vb. noktalarda özetlenebilir. Bizim yalnızca ana başlıklarıyla özetlemeye çalıştığımız bütün bu olaylarla ilgili gelişmelerin gerçekleşmesi yönünde verilen ayrıntılı bilgilerden ve yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, bu mücadele hiç de kolay olmamış; her aşamasında yalçın kayalara çarpan güçlüklerle karşı karşıya gelmiştir. Bütün bu güçlüklerin yenilerek başarıya ulaşılabilmesi, şüphesiz Mustafa Kemal ve onun fedakâr mücadele arkadaşlarının tükenmez azmi ve Türk ulusunun gösterdiği olağanüstü fedakârlıklarla mümkün olmuştur. 1923 yılında düşman istilasından ve pürüzlerden ayıklanmış bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulabilmesi, işte üzerinde taşıdığı bütün unvan ve nişanları söküp atacak kadar yurt ve ulus sevgisi ile dolmuş bir askerle, kendi tarihî ve ulusal özelliklerinin Mustafa Kemal'in kişiliğinde şahlanmış olduğunu gören bir ulusun, onunla sırt sırta, gönül gönüle vererek geliştirdiği ulusal birlik ve beraberlik, katlandığı tarifsiz fedakârlık ve gösterdiği irade gücünün eseridir.

Levent Şahverdi Arşivi

İmkânsızlıklardan nasıl imkânlar ve mucizeler yaratıldığının dünyaya kanıtlanmasıdır.

Nutuk, ele alınan ve işlenen olaylar açısından aynı zamanda bir ulusun maddi ve manevi bütün güçlerini harekete geçiren Kuvayımilliye (Millî Güçler) ruhunun, bir başka anlatımla ortak toplum bilinçlenmesinin, bir yandan düşmanlara karşı koyarken bir yandan da içerideki ihanet çetelerine, iç politikası iflas etmiş ve düşmana boyun eğme durumuna düşmüş bulunan İstanbul hükûmetine ve saraya karşı verdiği mücadelenin de hikâyesidir.

Mustafa Kemal Atatürk için düşmanın ülkeden kovulması ve Cumhuriyetin ilanı ile elbette iş bitmiş sayılamazdı. Verilen Kurtuluş Savaşı, Türk toplumunu gerçek bağımsızlığa götüren bir araç, aşılması gerekli bir atılım idi. Ama daha yapılacak çok şey vardı. Onun: *"Hiçbir zafer gaye değildir. Zafer ancak kendisinden daha büyük olan bir gayeyi elde etmek için belli başlı bir araçtır. Gaye fikirdir. Zafer bu fikrin gerçekleşmesine hizmet oranında bir kıymet taşır"*[3] sözlerinin altında yatan anlam, Cumhuriyetin temel ilkelerinin benimsenmesi, Türk toplumuna sosyal yapısı bakımından çağdaş medeniyet düzeyinin ön safında yer alacak bir ülke durumuna getirme yollarının da açılmasıydı. Atatürk ilke ve devrimleri bu amaca yönelmiş yenilikler ve çağdaşlaşma yolunda atılmış adımlardır. Gerçi Türkiye'de batılılaşma veya modernleşme hareketinin tarihi oldukça eskidir. Taa XV. yüzyıl Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar uzanır. Daha sonra XVIII. yüzyılda III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa döneminin batılılaşma yolundaki yenilikleri yer alır. III. Selim dönemini de kapsayarak Tanzimat dönemine ulaşan yeniliklerle Osmanlı Devleti, teknik ve sosyal alanlarda hiç olmazsa aydınlar düzeyinde epey yol almış sayılabilir. Ancak, bu türlü gelişmelere rağmen, Osmanlı Devleti, bir yandan teokratik devlet yapısındaki doğulu kişiliğini sürdürmüş, bir yandan da batılılaşma hareketinde ne yazık ki bazı istisnalarla taklitçilikten öteye geçememiştir. Türk ulusu, taklitçilikten uzak ve batıdaki gelişmelerin özünü kendi kültür değerleri ile kaynaştırıp senteze ulaştıran bir çağdaşlaşma yolunu ancak Atatürk ilke ve devrimleri ile açabilmiştir. Böylece, Cumhuriyet dönemi, Türk ulusuna laik temelde yeni bir dünya görüşü aşılamıştır. Bu bakımdan *Nutuk,* aynı zamanda, sahip olduğu derin kavrayış, geniş kültür ve köklü tarih bilinci dolayısıyla, Türk toplumunun sosyal ve kültürel alanlardaki gereksinim ve beklentilerine yanıt verebilecek güçte bir inkılâpçının, ulusun özünde var olan büyük gelişme yeteneğine dayanarak gerçekleştirdiği devrimlerle, Türkiye'yi 1839 Tanzimat hareketinden beri süregelen yenileşme mücadelesinde kesin hedeflerine, demokratik ve çağdaş bir uygarlık sistemine

[3] Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler,* TTK yay., Ankara 1956, s. 114.

Levent Şahverdi Arşivi

kavuşturma yolunu nasıl açabilmiş olduğunun da hikâyesidir. *Nutuk'ta* yer alan *"Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme yeteneğini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün bir topluma uygulatmak mecburiyetinde idim."*[4] sözleri, onun bu yolu açma düşünce ve planının ve sırası geldikçe gerçekleştirdiği devrimlerin üstü kapalı genel bir açıklamasıdır.

Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk'ta,* ele aldığı olaylar ve yaptığı derinlemesine açıklamalar ile ulusuna karşı duyduğu hesap verme görevini de yerine getirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk ilke ve devrimleri ile açılan çağdaşlaşma yolunda 1923 yılından günümüze kadar yaptığı atılımlar ile genel olarak hayli yol almış bulunmaktadır. Ancak, vurgulamak gerekir ki dünya da yerinde durmuyor. Zaman içinde çağın gereği olan araştırma ve gelişmeler içinde hızla yol alıyor; bu değişme ve gelişmeye koşut olarak her toplum da teknik bilimsel, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kendi düzeyini daha ileri bir basamağa yükseltmeye çalışıyor. Türkiye Cumhuriyeti de bir yandan devlet felsefesinin dayandığı temel ilkeler açısından, bir yandan da dünyadaki globalleşme ve bilgi çağının gereklerine daha yakından ayak uydurarak kendi toplumunu daha yüksek bir düzeye ulaştırabilmek için 1959 yılında, batıda yeni bir oluşum olan Avrupa Birliği'ne girme başvurusu yapmıştır. Bilindiği üzere çeşitli aşamalardan geçen bu başvuru, 2003 yılında "Kopenhag Kriterleri" denilen ve birliğin öteki üyelerinden de istenen kriterler ile birtakım esaslara bağlanmıştır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti de Avrupa Birliği standartlarına uyum sağlayarak müzakere tarihi alabilmek için 2003–2005 yılları arasında kendi mevzuat ve kanunlarında gerekli değişiklikleri yapmıştır. Bundan sonra yapılacak iş, AB tarafından Türkiye'ye olağan müzakere tarihinin verilmesi idi. Ancak, gelin görün ki Sayın Başbakan'ın Sayın Dışişleri Bakan'ının beyanat ve açıklamalarından, yazılı ve sözlü basında yer alan ayrıntılı bilgilerden anlaşılmıştır ki bize bir müzakere tarihi bile verebilmek için bir yandan AB yetkilileri, bir yandan da Avrupa Parlamentosu, karşımıza olağan mevzuat sınırlarını aşan güçlükler çıkarmışlardır; bizden inanılmaz tavizler istemişlerdir. Sanki biz, AB ile bütünleşerek dünya barışına ve medeniyetler buluşmasına hizmet edecek bağımsız bir ülke değil de AB ile yaptığı bir savaşta yenilmiş, boyunduruğa mahkûm olmuş bir ülke durumuna düşürülmek istenmişizdir. Müzakere sırasındaki uzun direnmelerden sonra, 3 Ekim 2005 tarihinde bu çerçeve anlaşması yapılabilmiştir. Ancak, bu kez de çerçeve anlaşmasına "İmtiyazlı ortaklık" veya "özel statü" denilen ve Türkiye'yi öteki birlik devletleri arasında aşağılayan bir ibare konmuştur. Bu ibare, yüksek düzeydeki temsilcilerimizin verdiği çetin bir

[4] *Nutuk,* Z. Korkmaz yay., s. 11; millî sır.

Levent Şahverdi Arşivi

mücadele sonunda ancak "Avrupa Birliğinin Türkiye'yi hazmetme kapasitesi" ibaresine dönüştürülmüştür.[5] 17 Aralık 2005 tarihinde başlayacak ve 10–15 yıl sürecek olan müzakere dönemi kendilerinin açıkladıkları üzere Türkiye için "ince uzun ve ucu açık bir yol" olarak nitelendirilmiştir. Bu sürecin "ucu açık, ince uzun bir yol" olarak nitelendirilmesinin altında yatan anlam, herhalde, 10–15 yıllık müzakere süreci boyunca Türkiye'yi birliğe alacakmış gibi bir davranış sergileyerek, kurdukları tuzaklarla daha bugünden istedikleri ağır tavizleri koparmak, sonra da onu kapı önünde bırakıvermek biçiminde yorumlanmaktadır. Burada AB'nin yerine getirilmesini istediği yükümlülüklerden söz ederken konuyu iki ayrı çizgide ele almak gerekir. Bunlardan birincisi Kopenhag Kriterleri'nde yer alan ve AB'ne uyum sağlayabilmek için birliğe giren her üye devletten istenen kriterlerdir. Bu bağlamda yapılacak düzeltme ve değişiklikler olağandır. Nitekim hazırlanan 35 dosya içeriği tarama sürecinde teker teker gündeme getirilmektedir. İkincisi ise Kopenhag Kriterlerinde yer almayan, AB'ne dâhil öteki ülkelerden istenmediği hâlde, yalnız bizden istenen ve bizim geleceğimizi ipotek altına alarak bağımsızlığımızı çökertecek nitelikte olan isteklerdir. Bu istekler için Heybeliada'da Ruhban Okullarının açılması, Ortodoks Patriğine "ekümenlik" sıfatının verilmesi, temcit pilavı gibi ikide bir gündeme getirilen sözde Ermeni soykırımının tanınması, ABD ve İngiltere'nin desteği ile Rumların NATO'ya girişine karşı çıkılmaması, Kuzey Kıbrıs'a konmuş olan ambargolar kaldırılmadığı hâlde, Türk limanlarının Güney Kıbrıs gemilerine açılması için girişilen zorlama, Yunanistan'la olan Ege sorunu, en az bin yıldır birlikte yaşayarak etle tırnak gibi kaynaşmış, Anayasamızla her türlü ortak eşitliğe sahip olarak Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı kimliğini taşıyan Kürk kökenli yurttaşlarımız ile hiçbir ölçüyle Türk olma kimliğinden ayrı tutulamayacak olan Alevi yurttaşlarımızın tarihî, sosyal ve kültürel gerçekleri saptırarak azınlık statüsüne sokulmak istenmesi, resmî kurumlardaki Atatürk resimlerinin indirilmesine kadar dil uzatılması, bunlara bir de yapay bir Pontus konusunun eklenmesi gibi örnekler sıralanabilir. Hele AB Komisyonu Temsilcisi H. Kretschmer'in 24 ve 25 Kasım 2005 tarihli gazetelerde yer alan beyanatı, gerçekten haddini aşan bir değerlendirmedir. H. Kretschmer'in 24 Kasım 2005 tarihinde *Milliyet* gazetesi yazarı Semih İdiz'le yaptığı söyleşide (s. 20), "Lozan'ı geniş yorumlayın. Azınlıklarla ilgili olarak, Ankara Lozan Antlaşması'nı sınırlı yorumluyor. Avrupa'daki standartlar açısından Türkiye Lozan Antlaşması'na dayanan savunmacı tutuma göre davranamaz" sözleri AB'nin bu konuda ne denli büyük ve kasıtlı bir yanılgı içinde olduğunu

[5] Ayrıntı için Doğan Heper'in *Milliyet* gazetesi, (& Ekim 2005), s. 22'deki yazısına bk.

Levent Şahverdi Arşivi

gösteriyor. Bir kez, Sayın Taha Akyol'un da değindiği gibi (*Milliyet* gazetesi 25 Kasım 2005, s. 19: Lozan'ı Geniş Yorumlamak), "Avrupa Millî Azınlık Hakları Çerçeve Sözleşmesi"nde her ülkenin kendi azınlığını kendisinin belirleyeceği hükmü yer almıştır. İkincisi, sanki Lozan barış müzakereleri sırasında ülkemizde Kürtler ve Alevîler yoktu da bugün ortaya çıkmış gibi bir tutuma girmek, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihî ve kültürel yapısını görmezlikten gelmektir. Kaldı ki Lozan barış müzakereleri sırasında bu konular da gündeme gelmiş; uzun uzadıya tartışması yapılmış ve Kürtlerin azınlık olmadıkları yargısına varılarak Antlaşma'ya dahil edilmemiştir. Türkiye'de Müslüman azınlık bulunmadığını, azınlık kavramının dine göre tanımlandığını elbette Kretschmer de bilmektedir. Ancak, etnik ayrımcılık politikası bu gerçeği ötelemektedir. Kopenhag Kriterleri dışında kalan bütün bu istek ve diretmeler, dayatmalar ortaya koymaktadır ki, AB'nin söz sahibi yetkilileri ya Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal yapısını, tarihini ve uzun bir ortak geçmişin yoğurduğu çok yönlü kültürel geleneklerini yeterince tanımamışlar veya tanıdıkları hâlde kendilerini Orta Çağın dinî ve politik bağnazlıklarından kurtaramamışlardır. Esasen Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı yani Ankara da "Lozan asla tartışma konusu olamaz" yanıtı ile AB'ne hak ettiği karşılığı vermiş bulunmaktadır. Bütün bunlara ek olarak karşımızda bir de PKK sorunu vardır. PKK'nın bir terör örgütü olduğu bilindiği, iç ve dış kışkırtmalarla ülkemize çok büyük can kaybı dışında daha pek çok zararlar verdiği bilindiği hâlde, yine de yer yer batıdan maddi ve manevi himaye görmesi, bu yolla Türkiye'de etnik ayrımcılık ve bölünmeye zemin hazırlayan politikaların benimsenmesi, ABD tarafından Kuzey Irak'ta bir Kürt devletinin alt yapısının hazırlanması, PKK terörü yüzünden Türkiye'de bir iç savaş tehlikesinin baş göstermesi ihtimali Türk kamuoyunu fazlasıyla tedirgin eden noktalardır.

Yukarıda belirtilen dayatmaların bir kısmı vaktiyle Millî Mücadele sırasında da gündeme getirilmiştir. *Nutuk'u* okurken açıkça görüleceği üzere, daha o dönemde Doğu Anadolu'da bir Ermeni, Güneydoğuda da bir Kürt devletinin kurulması isteklerine karşı verilen mücadeleler vardır. Yine iç ve dış tahriklerin beslediği çeşitli isyan ve başkaldırmalar da sanki bu emele hizmet eder gibiydi.[6] Atatürk o gün yaşanan karışıklıkları daha da kışkırtan ihanetler için *Nutuk'ta* ulusuna şöyle bir tavsiyede bulunmuştu: *"Efendiler, sırası gelmişken aziz milletime şunu tavsiye ederim ki, bağrında yetiştirerek başının üstüne kadar çıkaracağı adamların kanındaki, vicdanındaki öz cevheri çok iyi tahlil etmek dikkatinden geri kalmasın!"*[7]

---

[6] Ayrıntılı bilgi için *Nutuk,* s. 303–308, 330, 333–336, 340, 344, 349–354, 377, 426 vb. s.'lara bk.
[7] *Nutuk*, s. 412.

Levent Şahverdi Arşivi

Konuya bir de kendi açımızdan baktığımızda görüyoruz ki Türkiye, Orta Doğu'nun çok güçlü laik ve kültürel gelişmesi çok eski bir Müslüman devleti olarak batı dünyası ile doğu dünyası arasında, öteki Müslüman devletlere de örnek olacak biçimde, barışa dayalı bir medeniyetler köprüsü kurmak istiyor. Böylece hem dünyadaki gereksiz çatışmaları uyuşmacı bir düzeye sokma hem de kendi toplumunu ulusal kültür değerlerine bağlı kalarak her yönden daha yüksek bir çağdaşlaşma düzeyine ulaştırma amacı gütmektedir. Türkiye, dünya coğrafyasındaki stratejik durumu, çok eski ve köklü bir kültüre sahip oluşu, demokratik laik devlet yapısı ve dünya tarihindeki yeri dolayısıyla aynı zamanda batı dünyasına da büyük yararlar sağlamış olacaktır. Gerçek durum bu iken AB'nin Türkiye'yi yana getirip tuzağa düşürme politikası ile devletin yaşamsal çıkarlarını yok edecek isteklerde bulunması, akıl ve havsalanın alamayacağı bir egoizm olarak değerlendirilebilir sanıyoruz.

Konuya Avrupa açısından bakınca bir de şu noktaları dile getirmek gerekir diye düşünüyoruz: Avrupa zihniyet bakımından Cumhuriyet Türkiye'sini daha, yakından tanıyamamış bir görünüm sergilemektedir. Bunda belki bizim ülke olarak kendimizi yeterince tanıtamamış olmamızın da payı vardır. Ancak, bir kısım Avrupa siyasileri olsun, Avrupa kamuoyu olsun, belki de sosyopsikolojik nedenlerle kendilerini dinî inanışların baskısından sıyrılmış laik bir düşünce yapısına kavuşturamamış görünüyor. Yapılan çeşitli eleştirilere rağmen kendilerini bir Hristiyan kulübü gibi görmekten kurtaramadıkları için 70 milyonluk Müslüman fakat laik bir Türk devletini içlerine alarak dinler ve medeniyetler uyuşmasına bir türlü yanaşamıyorlar. Bir kısım siyasetçiler de oy alma ve kendi iktidarlarını koruma hesapları yüzünden kamuoyundaki bu genel tutuma taviz vermekten çekinmemektedirler. Belki de Türkiye gibi güçlü ve stratejik önemi olan bir ülkenin kendilerini gölgelemesinden korkuyorlardır. Ama Amerikalı düşünür ve dil bilimci Noam Chomsky'nin sırası geldikçe belirttiği gibi, Avrupa'nın da Türkiye'den öğrenecekleri vardır. Atatürk'ten beri "Yurtta sulh dünyada sulh" ilke ve politikasını benimsemiş ve birçok örneğini de günümüz uygulamalarında fiilen göstermiş olan Türkiye'ye karşı batının ve Avrupa Birliği'nin takındığı bu temelsiz tavır, Türkiye'yi Avrupa kıskacına alarak elini kolunu bağlama yöntemidir. Görünüş odur ki, Türk ulusunun uzun ve çetin mücadeleler vererek Lozan Barış Antlaşması ile elde ettiği başarı ve kazançlar, vaktiyle Lord Curzon'un dile getirdiği gibi, bugün birer birer geri alınma sürecine sokulmak isteniyor. Son aylarda Fransa, Almanya, Hollanda ve Danimarka kamuoyunda Türkiye'ye karşı takınılan tavır ve var olan sosyopsikolojik etki, Türk kamuoyunda Avrupa'ya karşı güveni sarsmış bulunmaktadır. Avrupa Birliği yetkililerinin ifade ettiği gibi, "ince uzun yoldaki ucu açık müzakere" sürecinde, olağan mevzuat gereği AB'ne uyum sağlama istekleri

Levent Şahverdi Arşivi

dışında çeşitli tuzaklar ile karşı karşıya geleceğini düşünmektedir. Bunlar Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşamsal nitelikteki bütün siyasi, sosyal ve kültürel değerlerini ayak altına alma amaçlarının peyderpey dışa vurulmakta olan belirtileri diye algılanmaktadır.

Her güçlükte olduğu gibi, bu türlü güçlüklerin de yenilerek sağlıklı bir çözüme kavuşturulması elbette mümkündür. Yeter ki bu gerçek hatırlardan çıkarılmayarak Türk devleti, Türk devletini temsil eden Türk hükûmeti, partiler, çeşitli toplum kuruluşları ve Türk halkı olarak doğal ve ulusal haklarımızın bilincinde bir duyarlıkla hareket edelim! Kendi çıkarları uğruna bize yapılmak istenen haksızlıkların önüne en küçük taviz vermeden akılcı ölçüler belgelere dayanan gerçekler ve yeterli duyarlıklarla çelikten bir zırh gibi dikilebilmesini bilelim! Tasarlanan bu türlü tuzak belirtilerine tanık oldukça, *Nutuk'ta* Atatürk'ün engin tecrübe ve dehasının biçimlendirdiği yorum, açıklama ve uyarıları hatırlamamak mümkün değildir. Bu eserde çağımız ve günümüz olaylarına da ışık tutan epey örnek vardır. Bunun için *Nutuk'un* bir baş ucu kitabı gibi elde bulundurulması ve yurttaşlarımızca özüne varılarak okunması gerekir.

Yukarda yazımıza giriş yaparken belirtildiği gibi, *Nutuk* niteliği bakımından Türk ulusuna iki yönlü değerli hizmetler vermiş bir tarihî kaynaktır. Onun geleceğe yönelik hizmeti, geçmiş olayların ışığında geleceğe yönelmiş olan uyarılardır. O günün koşulları içinde, Türk ulusuna ve geleceğin kuşaklarını oluşturacak Türk gençliğine yapılmış olan kısa ve özlü uyarılar, bugün bize o ulu önderin günümüzdeki olay ve olasılıkları sanki 80 yıl öncesinden görmüş gibi geliyor. Onun ne denli bir uzak görüşlülüğe de sahip olduğunu gösteriyor.

Mustafa Kemal Atatürk'ün, tarihten edinilen tecrübelerin bir ibret tablosu hâlinde ulusa mal edilebilmesi için o gün elde edilen başarının *"asırlardan beri çekilen ulusal felaketlerin yarattığı uyanıklığın sonucu ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedeli"* olduğuna işaret edilerek âdeta bir vasiyetname niteliği taşıyan bu sonuç özlü bir hitabe ile Türk gençliğine emanet edilmiştir. Bütün *Nutuk* içeriğinin kısa ve özlü özeti olan bu hitabeyi burada okunuşunun 78. yıl dönümü dolayısıyla bir kez daha yineleyelim:

Türk Gençliğine Bıraktığım Emanet

"Saygıdeğer Efendiler, sizi günlerce işgal eden uzun ve ayrıntılı nutkum, sonuç olarak geçmişe karışmış bir devrin hikâyesidir. Bunda milletim için ve gelecekteki evlâtlarımız için dikkat ve uyanıklık sağlayabilecek bazı noktaları belirtebilmiş isem kendimi bahtiyar sayacağım.

Efendiler, bu nutkumla, millî varlığı sona ermiş sayılan büyük bir milletin, bağımsızlığını nasıl kazandığını, bilim ve tekniğin en son esaslarına dayanan millî ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğumu anlatmaya çalıştım.

Levent Şahverdi Arşivi

Bugün ulaştığımız sonuç, asırlardan beri çekilen millî felâketlerin yarattığı uyanıklığın eseri ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların bedelidir.

Bu sonucu Türk gençliğine emanet ediyorum.

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen Türk istiklâlini (bağımsızlığını), *Türk Cumhuriyetini sonsuza dek korumak ve savunmaktır.*

Varlığının ve geleceğinin biricik temeli budur. Bu temel senin en kıymetli hazinendir. Gelecekte bile seni bu hazineden yoksun bırakmak isteyecek iç ve dış istemezlerin olacaktır. Bir gün bağımsızlığını ve Cumhuriyeti savunmak mecburiyetine düşersen, göreve atılmak için, içinde bulunacağın durumun imkân ve koşullarını düşünmeyeceksin! Bu imkân ve koşullar, çok elverişsiz bir nitelikte olabilir.

Bağımsızlığına ve Cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada benzeri görülmemiş bir galibiyetin temsilcisi olabilirler. Zorla ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelere girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi fiilî olarak işgal edilmiş olabilir. Bütün bu koşullardan daha acıklı ve daha korkunç olmak üzere, memleketin içinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet (yoldan sapma, doğru yoldan ayrılma) *ve hatta hainlik içinde bulunabilirler. Öyle ki bu iktidar sahipleri, kendi kişisel çıkarlarını ülkeyi ele geçirenlerin siyasî emelleri ile birleştirebilirler. Millet yokluk ve yoksulluk içinde bitkin düşmüş olabilir.*

Ey Türk geleceğinin evladı! Bütün bu durum ve koşullar içinde bile görevin, Türk'ün bağımsızlığını ve Cumhuriyeti kurtarmaktır. Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur."[8]

İşte, Atatürk ilke ve devrimlerinin gerçekleştirilmesi ile girilen çağdaşlaşma yolunda, daha ileri bir aşamaya ulaşmak ve dünya medeniyetine de hizmet vermek için katılmak istediğimiz Avrupa Birliği'nin müzakere sürecinde bazı dayatmalarla karşı karşıya gelmiş bulunuyoruz. Öyle ki, hiç durmadan tetiklenen bir etnik yangının çıkarılması da söz konusudur. *Nutuk'ta* dile getirilen ulusal kazançlarımızın bilincinde olan bir toplum olarak bu durumda izlenecek yol, devlet ile ulusun tıpkı Millî Mücadele yıllarında olduğu gibi, el ele, sırt sırta, gönül gönüle vererek kenetlenmesi, müzakere süreçlerinde Türk ulusunu temsil edecek siyasi otoritenin ulusal ve yaşamsal çıkarlarımızın zerresine zarar getirmeyecek akılcı bir yöntem, diplomatik bir uyanıklık ve daha da bilinçli, sarsılmaz bir kararlılık içinde, *ulusal bir strateji* uygulaması olacaktır diye düşünüyoruz.

[8] Yukarıdaki hitabe, yer yer günümüz Türkçesine aktarılarak verilmiştir. Metnin aslı için *Nutuk,* s. 607'ye bk.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk Dili, S. 649, (Ocak 2006), s. 24-33.

Levent Şahverdi Arşivi

GÜNÜMÜZ DÜNYA KOŞULLARINDA VE KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE KÜLTÜRÜN YERİ VE TÜRK DÜNYASI

Bilindiği gibi günümüz dünyasında *globalleşme* veya *küreselleşme* diye adlandırılan yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin belirgin özelliği, ülkelerin kendi coğrafi sınırlarını aşarak bilgi, bilim, bilişim ve teknoloji alanındaki göz kamaştıran ilerlemelerde, yaratıcılık yönleri ile ön safı tutma yarışmalarıdır. Bu süreçte, bilgisayar gibi, internet gibi, uydudan yararlanma gibi dünyanın dört bir köşesini yalnız ticaret ve ekonomi açısından değil, bilişim açısından da birbirine bağlayan bir düzleşme söz konusudur. Buna Amerika Birleşik Devletleri'nin küreselleşmeyi yönlendirme gücü ile Çin ve Hindistan gibi çok geniş alanlardaki atılımlarıyla dünya üretim sanayiinin en büyük gücü olma yolundaki ilerlemeleri de katabiliriz. Bu gelişmeler, ilk bakışta, ekonomi dünyasını da içine alan bir bilim ve teknoloji yarışması görüntüsü veriyor. Ancak, bu görüntünün alt yapısı incelendiğinde, dayandığı genel temelin kültür olduğu görülüyor. Kültürün çok yönlü ve kapsamlı bir kavram olduğu düşünülürse, içinde bulunduğumuz bilgi-bilişim çağının ve küreselleşme sürecinin, aslında bilim, teknoloji ve san'attan, dil, din, edebiyat, gelenek ve görenekler, hukuk, diplomasi, ekonomi vb. birçok alana kadar uzanan üstün düzeyde bir kültür yarışması süreci olduğu görülür. Kültür yapısı yüksek düzeye ulaşamamış olan toplumların yaratıcılığa geçmesi düşünülemez. Böyle bir yarışma temposunun ulaşacağı sonuçlar dikkate alınırsa, yaptıkları atılımlara bağlı başarıları ile ön safta yer alacak devlet ve toplumlar ile güçlü bir atılım yapamamış devlet ve toplumlar arasındaki kutuplaşmalar da kaçınılmaz olacaktır. Bu durumda, bir yanda sosyal yapısı ve refah düzeyi çok gelişmiş toplumlar yer alırken , öte yandan da onlara bağımlı, küresel yoksullaşmaya uğramış ve birçok yönden birinci gruptakilere bağımlı kalmış toplumlar ortaya çıkacaktır. Bu takdirde, bugün Ortadoğu'da süregelen olaylarda da görüldüğü gibi, dünyayı yönetme ve yönlendirme gücü de hep onların elinde olacaktır. İşte içinde bulunduğumuz böyle bir süreçte, başarı dizginini elden bırakmak istemeyen devletlerin kendi aralarında bir kültürel gruplaşma ve saflaşma oluşturdukları görülüyor. *Avrupa Birliği* bunun tipik bir örneğidir. Ulaşmak istediği hedef, daha da gelişmiş, daha söz sahibi ve gelecekte daha varlıklı bir Avrupa yaratmaktır. Olayların bu akışı karşısında Türk dünyasının böyle bir gelişmeden uzak kalması düşünülemez.

En az birkaç bin yıllık bir tarihî geçmişe ve kültürel birikime sahip olma özelliği dışında çok geniş bir coğrafyaya da yayılmış olan Türk dünyası, bugün için doğu (kuzey ve kuzeydoğu da dahil olmak üzere) ve batı kesimi olarak ikiye ayrılmış bulunmaktadır.

Levent Şahverdi Arşivi

XI-XIV. yüzyıllar arasında Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib, Farabî, İbni Sina, Ahmet Yesevî gibi üstün değerler yetiştirmiş olan doğu kesimi, çok çeşitli tarihî, siyasî ve sosyal olayların oluşturduğu etkenler altında, gittikçe bu parlak dönemlerini yitirmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda da önce Çarlık Rusyasının, arkasından da Sovyetler Birliği'nin siyasal ve sosyal baskısı altına düşmüştür. XIX. yüzyılda doğu Türk dünyasını, içinde bulunduğu bu durumdan kurtarmak için büyük bir mücadele başlatmış olan Gaspıralı İsmail Bey'in sosyal ve ekonomik refaha ulaşmanın temelinde eğitim alanındaki reformlar ile dil ve kültür birliği yolunda başlattığı büyük mücadele, ne yazık ki rejimin baskısı altında beklenen sonuca ulaşamamıştır. Planlı bir biçimde uygulanan İlminsky yöntemi bu asil çabayı çökertmiştir.[9] Çarlık Rusyasının yerini alan Sovyetler Birliği'nin izlediği kültür politikası da yıkıcı olmuştur. Bu politikanın ortaya koyduğu sonuç, Rus yönetiminde birbirinden ayrı cumhuriyetlerin oluşturulması, her cumhuriyete ayrı bir alfabe verilerek bölgesel ağız ve lehçelerin bu cumhuriyetlerin resmî dili durumuna getirilmesi, dolayısıyla XV. yüzyıldan yani Ali Şîr Nevâyi döneminden beri doğu dünyasında egemen olan ortak yazı dilinin tarihe gömülerek bunun yerine Rus dilinin ortak bir iletişim dili olarak eğitime yerleştirilmesi biçiminde olmuştur. Dolayısıyla Türk dünyası bir kültür parçalanmasına uğratılmıştır.

Türk dünyasının batı kesimine gelince: Anadolu Selçukluları devletinin yıkılmasından sonra, XIV. yüzyıl sonralarından başlayarak Anadolu ve Rumeli bölgesinde Osmanlı Devleti'ni kuran Oğuz boyları ağırlıklı Türkler, İslami bir temelde, kendi siyasi varlık ve kültürlerini sürdüregelmişlerdir. Ayrıca, ta XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet döneminde başlayan kısmi batılılaşma ve modernleşme hareketi, aralıklarla devam ederek Tanzimat döneminde epey yol almıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ise, Atatürk'ün *akla* ve *bilim anlayışına* ağırlık vererek ve *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür"*[10]*, "Hedefimiz çağdaş medeniyet düzeyinin ön safında yer almaktır*[11] ilkelerine dayanılarak başlatılan ve önemli kültürel devrimlerle beslenen batılılaşma yönündeki çağdaşlaşma hareketi, topluma yeni siyasal ve sosyal görünüm kazandırmıştır. Bu dönemin, batılılaşma yönündeki çağdaşlaşma hareketi, kendi millî değerlerini çağdaş değerlerle kaynaştıran Türk toplumuna çok yönlü gelişmeler sağlamıştır. Ne var ki, Türkiye Cumhuriyeti ile doğu ve kuzey Türk dünyası arasındaki siyasal

[9] Bu konuda ayrıntılı bilgi için, Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* (İstanbul 1993) adlı eserin ilgili bölümlerine bk.

[10] Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, T. İş Bankası yay., Ankara 1959, s. 263.

[11] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1989, 2. c., s. 224.

Levent Şahverdi Arşivi

perde, uzun süre bu iki dünyanın kültür alanındaki işbirliğini ve kaynaşmasını engellemiştir.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile kendi bağımsızlıklarını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri ile Rusya Federe Devleti içinde yer alan Türk toplulukları, bugün artık kendi yönlerini özgürce belirleyebilme güç ve olanaklarına sahiptirler. Bugün içinde bulunduğumuz dünya koşulları karşısında, yapılacak iş, çeşitli siyasi ve sosyal etkenler altında vaktiyle yitirilmiş olan değerleri, elde mevcut fırsatlara dayanarak birleştirip bütünleştirmektir. Üzerine basarak vurgulamak gerekir ki Türk kültürü bütünü ile gerçekten de engin bir derinliğe, geniş bir coğrafyaya ve çok yönlü bir zenginliğe sahiptir. Ama ne yazık ki parçalanmış bulunmaktadır. Bu zenginliğin değerini bilerek, onu parçalanmış durumdan kurtarıp birleşmiş ve bütünleşmiş bir olgunluğa eriştirmek, Türk dünyasında yer alan bütün Cumhuriyet ve toplulukların kaçınılmaz görevi olmaktır diye düşünüyorum.

Çünkü Türk dünyası, küçük devlet ve topluluklar hâlinde değil, ancak bütünleşmiş bir kültür yapısıyla küresel yarışmada kendi varlığını ortaya koyabilir. Toplumların çağdaş üstün değerlere sahip olabilmelerindeki başlıca etken, yüksek düzeydeki eğitim ve kültürdür. Bunun için de kültürel bir güç birliği gereklidir.

Öte yandan Türk dünyası içinde büyüyen bir Türkiye vardır. Dünyada önemli bir güç durumuna gelme yolundadır. Günümüzün gittikçe gelişen dünya koşulları karşısında, çağdaşlaşma yönündeki olağan gelişmesini sürdürme yanında, yaptığı yeni bir atılımla Avrupa Birliğine katılma yönündeki politika ve çalışmalarını da sürdürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti dünya coğrafyasındaki jeopolitik durumu itibariyle de batı dünyası ile doğu dünyası arasında önemli bir köprü durumundadır. Geçirdiği 200-250 yıllık tarihî tecrübelerinin sonuçlarına dayanarak, kültürel alandaki demokratik ölçülere dayalı birleşme ve bütünleşme sürecinde, ortak Türk dünyası için önemli bir lokomotif görevi yüklenebilir diye düşünüyorum.

Aslında Türkiye Cumhuriyeti ile doğu Türk dünyası arasında 1991 yılından sonra çok yönlü siyasi, ticari ve ekonomik ilişkiler yanında, sevindirici eğitim ve kültür ilişkileri de başlamıştır. Birkaç gündür burada yapılmakta olan *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı* da bunun en tipik örneğidir. Türk Cumhuriyetlerinde kurulan üniversitelerle Türk üniversiteleri arasındaki öğrenci ve öğretim üyesi değişimi bu kültürel ilişkinin daha başka örnekleridir. Ancak, bu ilişkilerin zamanın akışına bırakılmayıp, geliştirici ve bütünleştirici daha yoğun bir plan ve programa bağlanması da gerekmektedir. Nüfusu, coğrafyası ve yukarıda belirtilen köklü kültür geleneği ile dünya sahnesinde önemli bir yeri olan Türk dünyasının, günümüz küreselleşme yarışında etkin bir

Levent Şahverdi Arşivi

yer alabilmesi ve temsil ettiği Türk toplumlarına maddi ve manevi yönden çok daha gelişmiş bir ortam hazırlayabilmesi, bu yönde alacağı önlemlere ve göstereceği başarıya bağlıdır.

Türk dünyasının kültürel atılım yönünde alması gereken önlemler şu noktalarda toplanabilir:

1. Türk dünyasını oluşturan devlet ve toplulukların böyle bir kültür kaynaşmasına gitmeyi bir devlet politikası olarak benimsemeleri,

2. Türk cumhuriyet ve topluluklarındaki halka yani sosyal yapıya böyle bir kaynaşma gereğinin benimsetilmesi,

3. Bağımsız Türk cumhuriyet ve topluluklarındaki kültür kopukluğunu giderecek önlemlerin alınması ve kültürel ilişkilerin kurumsallaştırılması,

4. Kültürün her temel konusunda bütün Türk dünyasını ele alan master programlarına bağlı ortak çalışmalar yapılması,

5. Kültürün temel taşı alfabe ve yazı birliği olduğuna göre, doğu Türk dünyasını yüzyıllardır Arap, Latin ve Kiril alfabeleri arasında bocalatan keşmekeşten kurtararak Latin alfabesi temelinde ortak bir Türk alfabesinin benimsenmesi,

Bugün yalnız Azerbaycan ve Türkmenistan'ın, Latin harfleri temelindeki Azerbaycan ve Türkmen alfabesine geçtikler, Özbekistan'ın bu süreci tamamlamak üzere olduğu ve Kazakistan ile Kırgızistan'ın hâlâ Kiril alfabesi kullandıkları dikkate alınırsa, kültür bütünleşmesi açısından böyle bir kopukluktan kurtulmanın önemi daha iyi anlaşılır.

6. Yüzyıllardır eğitimde iletişim ve bilim dili olarak Rusçanın egemen olması, birçok yönden bölgesel yazı dillerinin gelişmesini engellemiş ve söz varlığını da Rusça kelime ve terimlerle doldurmuştur. Bugün yapılacak iş, Türk Cumhuriyet ve toplulukları için aralarında ortak kimlik belgesi oluşturacak, Türk dili temelinde *ortak bir iletişim dilinin* kabulü ve bunun eğitim programlarına alınmasıdır. Türkçenin tarihî gelişme koşulları açısından Türkiye Türkçesi buna çok elverişli bir durumdadır.

7. Kültür kaynaşması ve birleşmesi ile kültürel ilişkilerin kurumsallaştırılması yönünde gerekiyorsa, bu Kurultayca, Türk dünyasının yetkili organlarına seslenen bir duyuru metni hazırlanabilir veya bir öneri kararı alınabilir.

8. Bu öneri, Türk Cumhuriyet ve topluluklarının üst düzey yönetim organlarınca uygun bulunduğu takdirde, konuyu belirli ilkeler çerçevesinde organize edecek çalışmalar yapılabilir. Bu husus ayrıntı ve uygulamalarla ilgilidir. Asıl önemli olan temel ilkenin benimsenip kabul görmesidir görüşündeyim.

Levent Şahverdi Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti dönemini de içine alan beş altı yüzyıllık tecrübeleri ile Cumhuriyet döneminde başarı ile gerçekleştirdiği kültür atılımları dolayısıyla böyle bir programın yürütülmesinde kendine düşen görevi canla başla yerine getirebilir. Hiç kuşkusuz böyle kapsamlı bir kültür politikasının yürütülmesi ve başarıya ulaşması, üç beş yılın işi değildir. Elbette daha uzunca bir süreyi kapsayacak niteliktedir. Ancak, dünyanın küreselleşme sürecinde girmiş olduğu yeni yoldaki hedef ve amaçlar dikkate alınır, bağımsız Türk devlet ve toplulukları da kendilerine düşen görevleri birer devlet politikasına bağlarlarsa, sonuç almak elbette güç olmayacaktır. Çünkü toplumların tarihleri ve sosyal yaşamları 5-10 yılla sınırlanacak kadar kısa değil, binlerce yüzyılı kapsayacak kadar geniştir. Yeter ki kendilerine ve zengin, kapsamlı kültür değerlerine olan güvenleri sarsılmasın ve ona sahip çıkabilsinler...

Böyle bir bütünleşme gerçekleştirildiği takdirde Türk kültürünün kökleri daha güçlenecek, gövdesi sarsılmaz duruma getirilecek ve çeşitli dallarda açacak rengarenk çiçekleri ve meyveleri ile küreselleşme yarışında ön safta yer alabilecektir.

I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (09–15 Nisan 2006 İzmir – Çeşme)'nda sunulan bildiridir. **Türk Dili**, S. 654 (Haziran 2006), s. 483–487.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

TÜRK DÜNYASININ ORTAK KÜLTÜR DEĞERLERİ AÇISINDAN ALFABE VE İLETİŞİM DİLİNDE ORTAKLIK ÜZERİNE

Sayın Başkan, değerli meslektaşlarım,

Asıl konuya girmeden önce çağımızın bu konu ile ilgili bir temel özelliğine işaret etmek istiyorum.

Bilindiği gibi dünyamız 21. yüzyıla adını atarken *globalleşme* veya *küreselleşme* diye adlandırılan çok önemli bir değişim sürecine girmiş bulunmaktadır. Bu sürecin temel felsefesi, ulusal sınırların dışına taşan ve karşılıklı ilişkilerde dünyayı düzleştiren bir anlayışa dayanmaktadır. Bu anlayış içinde dünyamız bilginin, bilim ve bilişim ile teknolojinin ağır bastığı bir rekabet ortamına girmiş bulunmaktadır. Böyle bir rekabet ortamında, kendi varlığını korumak, geleceğini sağlamlaştırmak ve toplumunu refaha ulaştırmak isteyen hiçbir devlet, durağan yani statükocu bir politika izleyemez. Değişime, özellikle demokratik ölçüler içindeki değişim politikasına ayak uydurmak gereğini duyar. Ancak, küresel yarışmada bu rekabete öncülük eden ve onu çeşitli bakımlardan yönlendiren büyük güçler vardır. Gelişme sürecinde olan toplumların bu büyük dünya güçleri karşısında nasıl bir millî ve evrensel politika izlemeleri daha doğrusu ellerindeki yönlendirici pusulayı hangi yön veya yönlere çevirmeleri gerektiği hususu son derece önemlidir. Çünkü küreselleşme bir yönü ile geliştirici özellikler taşırken öteki yönü ile de yarışmada geri kalan toplumları kendi yörüngesi altına alma özelliğine sahiptir. Bu nedenle içinde bulunduğumuz süreç, çok uyanık olmayı ve toplumların gelişmişliğinin göstergesi olan kültüre ağırlık vermelerini gerektirmektedir.

Günümüz dünyasında, küreselleşmeyi yönlendirme gücünü elinde tutan Amerika Birleşik Devletleri ile Çin ve Hindistan gibi çok geniş alandaki atılımları ile dünya üretim sanayiinde üstün rekabet gücüne ulaşmış olan devletlerin durumu dikkate alındığında, görünüş itibariyle bu rekabetin temelinde, bilim ve teknoloji üstünlüğünden gelen bir ekonomi üstünlüğü görüntüsü yer almaktadır Ancak, bu görüntünün altında yatan temel etkenler üzerinde durulduğunda, işin dönüp dolaşıp bütünü ile bilim ve teknolojiyi de içine alan bir kültür, daha doğrusu yaratıcı nitelik taşıyan bir ulusal kültür konusuna dayandığı görülmektedir. Demek ki dış görünüş toplumda küresel düzeyde bir ekonomik üstünlük ve refah elde etme yarışması olsa da aslında bir kültür yarışması ve bu yarışmada ön safa geçip geçmeme mücadelesidir. Böyle bir küresel mücadelede başarıya ulaşabilmenin yolu ise, bir yandan dünyadaki çok yönlü gelişmelere ayak uyduran bir değişim yöntemini benimserken öte

Levent Şahverdi Arşivi

yandan da Türk dünyasının kendi köklü ve zengin kültürüne sahip çıkıp, onu çağdaş değerler ile kaynaştıran ve birbirleriyle bütünleştiren bir gelişmişliğe ulaştırabilme politikasının benimsenmesidir. Böyle sentezci bir politikanın izlenememesi durumunda, içinde bulunduğumuz sürecin temel niteliği dolayısıyla, bir yanda sosyal yapısı ve refah düzeyi çok gelişmiş, itibarlı, zengin ülkeler; öte yanda onlara bağımlı ve küresel yoksulluğa uğramış ülkeler yer alacaktır. Bu yüzden de ters yönlerde kutuplaşmalar ortaya çıkacaktır. Çünkü *küreselleşme* diye adlandırılan olgu, dayandığı temel ilkeler açısından ulusal kültürlerin dışına taşıp onları kendi kültür alanlarının içine çekme amacı gütmektedir. Bilindiği üzere kültür, milletlerin ve toplumların kendi tarihleri boyunca biriktiregeldikleri değerlerin tümünü ifade eder. Dil, din, tarih, edebiyat, san'at, gelenek ve görenekler, hukuk, bilim, diplomasi, ekonomi vb. birçok alanı içine alan bir kavram genişliğine sahiptir. Bu nedenle kültür yapısı üstün düzeye ulaşmamış bir toplum, küresel yarışmada ön plana geçebilme şansını yitirmiş olur. Böyle bir yarışmada egemen güçlerin dümen suyuna girmek de ulusal kültürü önce yozlaştırır, sonra da eritip yok eder. İşte bundan dolayıdır ki, elimizdeki imkânları yönlendirmede tutulacak yol bir yandan kendi zengin ve kapsamlı kültürümüzün değerini bilerek onu Türk dünyası içinde, birleştirici ve bütünleştirici bir düzeye ulaştırmak, öte yandan bu köklü kültürü çağdaşlaşma olgusunun geliştirici ögeleri ile besleyip kaynaştırarak, küresel yarışmada ön safa geçebilecek bir duruma getirmektir. Bizim yüce önderimiz Atatürk'ün: *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kütürdür"* ve *"amacımız Türkiye Cumhuriyeti'ni muasır medeniyet seviyesinin ön safına çıkarmaktır"* sözlerinin altında yatan gerçekler, böyle bir devlet felsefesine dayanmaktadır. Kültür çok yönlü, çok geniş bir kavramdır, dedik: Ama *alfabe* ve *dil,* kültür alanındaki birlik ve bütünlüğün, gelişme ve zenginleşmenin ön şartı ve temel direği durumundadır. Avrasyadaki Türk devlet ve toplulukları geçmiş yüzyıllarda geçirdikleri siyasi ve sosyal sarsıntılar dolayısıyla bir kültür parçalanmasına uğradıkları için, biz bu kurultaydaki konuşmamızı, böyle bir parçalanmanın temelinde yatan alfabe ve dil konusuna ayırmak istedik.

Hepimizin bildiği üzere Türk dünyasındaki alfabe konusu ile ortak yazı dili konusu üzerinde yapılan tartışmalar oldukça eskidir. Osmanlı Devleti'nde Arap yazısının ıslahı veya Latin alfabesine geçiş konusundaki tartışmalar ta 1862 yılında Münif Paşa'nın *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*'de verdiği konferansla başlayıp[12] Türkiye Cumhuriyeti'nin 1928 yılında Latin alfabesi temelinde Türk alfabesine geçişine kadar[13] sürmüştür. Doğu ve Kuzey Asya

[12] Ayrıntılı bilgi için *Mecmua-i Fünûn* 1868 (1280), S. 14, s. 76-77'ye; buradan aktarılarak Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (TDK, Ankara 1972), s. 153-154'e bk.
[13] Bununla ilgili kanunun kabul tarihi 3 Kasım 1928'dir.

Levent Şahverdi Arşivi

Türk dünyasında ise, Çarlık Rusyası'nın Türk boy ve topluluklarını kendi egemenliği altına aldıktan sonra uyguladığı politika, Türk dil ve kültür tarihi açısından bir gerileme, körelme ve parçalanma dönemidir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Gaspıralı İsmail Bey'in Bahçesaray'da çıkardığı *Tercüman* gazetesi ve "*dilde, fikirde, işte birlik*" ilkesi ile başlattığı büyük çaplı kültür mücadelesi de[14] rejimin baskısı ve İlminsky yöntemi ile beklenen sonuca ulaşamamıştır.

1917 ihtilali ile kurulan Sovyetler Birliğinin izlediği politika da çarlık döneminde uygulanan politikanın yeni koşullar altında daha ağır bir devamından ibaret olmuştur.

Azerbaycan edebiyatında XX. Yüzyılın ilk çeyreğine yayılan modernleşme dönemi, Türk dünyasında alfabe ve kültür konuları ile ilgili bir bilinçlenme sürecini başlatmıştır. 1926 yılında toplanan ve Türk dünyasındaki yenileşme hareketleri bakımından tarihî dönüm noktası oluşturan *1. Türkoloji Kurultayı*'nda, yapılan çok yönlü tartışmalardan sonra, Mehmet Emin Resulzade'nin gayretleri[15] ile kabul edilen Latin temelindeki alfabeler, Sovyet idaresindeki Türk Halk Cumhuriyetleri'nin kültürel gelişmeleri için bir umut ışığı olmuştur. Ancak, ne yazık ki bu umut ışığı 10-11 yıllık bir uygulamadan sonra hedefine ulaşmadan sönüp gitmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1928 yılında Latin alfabesini kabulü[16], Türk dünyasının batısı ile doğusunu yazıda ortaklaştırdığı için bu durum Sovyetler Birliğinin kültür politikasına ters düşmüştür. Bu nedenle de 1938 yılından sonra Sovyet dünyasındaki Türk Halk Cumhuriyetleri'ne birbirinden farklı Kiril alfabelerini kullanma zorunluğu getirilmiştir.

Sovyet rejiminin temel amacı, Türk Halk Cumhuriyetleri'ne kültür temelinde birbirinden farklı birer alfabe kabul ettirerek, eğitimde Rus dilini yoğunlaştırarak ve iki dilli birer toplum yaratarak Türk boylarına Rus kültürünü aşılamak; dolayısıyla Türk kültürünü parçalamaktı. Sovyetler Birliği bu hedefine de ulaşmıştı.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından ve Asya'da bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin kurulmasından sonra kendini gösteren yeniden yapılanma sürecinde, çeşitli konular yanında, alfabe ve ortak yazı dili konusu da gündeme gelmiştir. Bu konunun yeniden gündeme getirilmesinin nedeni, Türk Cumhuriyet ve topluluklarının kendi kimliklerini güçlendirme

[14] Ayrıntılı bilgi için Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği* (İstanbul 1993), s. 187'ye bk.

[15] Mehmet Emin Resulzâde'nin bu konudaki görüşleri için, Kurultay zabıtlarına ve M. Saray'ın *age*, s. 81-82'ye bk.

[16] Türkiye Cumhuriyetince kabul edilen Latin alfabesi temelindeki ulusal Türk alfabesinin taşıdığı özellikler ve alfabe alfabe devriminin nedenleri konusunda *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler* (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1991) adlı yayındaki makalelere bk.

Levent Şahverdi Arşivi

yanında, yeni dünya şartlarının gerekli kıldığı değişim ve gelişmelere de ayak uydurarak daha ileri bir gelişme düzeyine ulaşmaktı. Bu nedenle 18-20 Kasım 1991 tarihleri arasında, İstanbul'da, Türk dünyasından gelen değerli düşünce ve bilim adamlarının katkıları ile *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu* yapılmış ve oy birliği ile bazı tavsiye kararları alınmıştır. Bundan sonra Türkiye'de TDK tarafından 1992 ve 1996 yıllarında düzenlenen *Uluslararası Türk Dili Kurultayları* ile Kültür Bakanlığının düzenlediği *III. Sürekli Türk Dili Kurultayı*'nda ve daha başka bazı toplantılarda Türk dünyasının ortak yazı dili konusu da gündeme getirilmiştir.

1991 yılından beri yapılan girişimler ve Türkiye Cumhuriyeti ile doğu kuzey ve kuzeydoğu Türk dünyası arasındaki karşılıklı ilişkiler bir dereceye kadar meyvesini vermiştir. Alfabe konusunda bugün Azerbaycan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri resmen, kendi dillerinin ses yapısına en uygun Latin temelindeki Türk alfabesine geçmiş bulunmaktadır. Özbekistan Cumhuriyeti de geçiş sürecini tamamlamak üzeredir. Ancak, konuya bir bütün olarak bakıldığında, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu içindeki federal Türk toplulukları hâlâ Kiril alfabesi kullanmaktadır. Genel durum o dur ki, bunca gayretlere rağmen bugün için Türk dünyasında daha, birleştirici ve bütünleştirici bir alfabe birliği kurulamamıştır. Bizim bu *2. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*'nda, konuyu Türkolojinin çağdaş bir sorunu olarak yeniden gündeme getirmemizin temel nedeni de budur.

Bilindiği gibi, alfabe, dili kültüre bağlayan ve ön sırada yer alan bir araçtır. Alfabe birliği ve ortak bir iletişim dili olmadan Türk dünyasında ortak kültüre uzanan yol açılamaz; bir kültür birliği oluşturulamaz. Bir milletin bütün maddi ve manevi değerlerini içine alan dil ile kültür arasındaki bu sıkı bağlantı dolayısıyla, kültür bütünleşmesinde en etkili rolü elbette dil oynayacaktır. Dolayısıyla Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları arasındaki kültür bütünleşmesinde ortak iletişim dilinin önemli bir yeri vardır. Sovyet Rusya bu gerçeği bildiği içindir ki, Kiril alfabesi ve Rusçayı eğitim ve iletişim dili yapma yoluyla kültür parçalanmasının temelini atmıştır. Aynı yöntem uygulanarak bugün Latin alfabesini yaygınlaştırma ve ortak iletişim dili yönünde atılacak ikinci bir adım, Türk dünyasında kültür birliğine uzanan yolun anahtarı olacaktır. Bu süreçte yapılması gereken iş, Türkçe için ses yapısı Kiril alfabesinden çok daha elverişli olan, ayrıca, dünyanın pek geniş bir kesiminde kullanılagelen Latin alfabesini Türk dünyasının bütününe benimsetebilmektir. Kültür, toplumların kimlik ve medeniyet düzeyi belgesi olduğuna ve bugün girişilen küreselleşme yarışında her türlü atılım, yarışma ve gelişmenin temelini oluşturduğuna göre, Türk dünyasının parçalanmış kültür yapısından kurtulup

Levent Şahverdi Arşivi

gelişmiş bir kültür birliğine ulaşabilmesinde en büyük aracı etken ortak alfabe ve ortaklaşa iletişim dili olacaktır. Günümüz dünya devletlerinin bilim, bildirişim, üretim, ekonomi vb. pek çok alanda üst düzeyde yer alabilmelerinin temelinde kültür ve onu etkileyen yan ögeler yer aldığı içindir ki, bazı devletler kendi aralarında birer kültürel gruplaşmaya gitmektedirler. *Avrupa Birliği, Arap Birliği, İslâm Örgütü Genel Sekreterliği* bu gruplaşmanın tipik örnekleridir. Böyle bir gruplaşma karşısında Türk dünyasına düşen görev de bir yandan çok engin tarihî bir temele dayanan ve Balkanlardan Çin, Moğolistan sınırlarına kadar uzanan bir genişlik ve zenginliğe sahip olan ortak Türk kültürünü güçlendirerek kendi aralarındaki kültürel parçalanmayı önleyecek ve kültür birliğini geliştirecek önlemleri almak; öte yandan küresel gelişmenin gerektirdiği yapıcı değişimlere ayak uydurarak zaman içinde yaratıcı bir kültüre sahip olabilmektir. Günümüzün dünya koşullarındaki ortak çıkarlar, bu önlemleri kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun yolu da ortak alfabe ile birlikte Rusçanın yerini alacak Türkçeye dayalı bir ortak iletişim dilidir. Bugün için ortak yazı dili demiyorum. Çünkü ortaklaşa bir edebi dilin gerçekleşmesi çok daha uzunca bir zaman alır. Türk toplumlarının yapısında da yeni gelişmeleri gerekli kılar. Ancak, iletişim dili öyle değildir. 1991 yılından sonra batı Türk dünyası ile doğu Türk dünyası arasındaki perdenin ortadan kalkmış; siyasi, diplomatik, ticari, ekonomik ve teknolojik çok yönlü karşılıklı ilişkilerin yapılagelmekte oluşu ve hayatın akışı bu yolu zaten açmış bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti ile Türk cumhuriyet ve toplulukları arasındaki karşılıklı öğrenci, öğretmen, öğretim üyesi mübadelesi ile üniversitelerde karşılıklı ana bilim dalları ve bölümlerin açılması ve bunlar dışındaki çeşitli kültür faaliyetleri bu durumun tipik örnekleridir. Ayrıca, Türk dünyasından Türkiye üniversitelerine gelen pek çok öğrenci ve bir kısım öğretim üyesi birbirleri ile çok kısa zamanda rahatça anlaşabilmektedir. Dilin genel akışı ve Türkiye Türkçesinin geçirdiği tarihî gelişme süreçleri ile bugün ulaştığı kültürel düzey ve Türk dünyası ile olan karşılıklı ilişkiler, daha doğrusu hayatın genel ve doğal akışı, Rusça yerine Türkçeyi (Türkiye Türkçesi) bir iletişim dili olarak devreye sokma yönündedir. Ancak bu işi oluruna bırakmak doğru değildir. Türkiye Cumhuriyeti'nin batı dünyası ile doğu Türk dünyası arasındaki jeopolitik durumu ve Avrupa Birliğine girme yolundaki çalışmaları elbette bütün Türk dünyası için olumlu sonuçlar verebilecektir. Bu nedenle Türk dünyasının bütünleşmesinin ortak bir kültür temelinde yol alabilmesi ancak bu temele uzanan araç niteliğindeki alfabe ve iletişim dili birliğinin sağlanmasına bağlıdır. Eğer 1926 yılında yapılan Türkoloji Kurultayında olduğu gibi, bu kurultayda da Türk dünyasının resmî yetkililerine seslenen bir karar alınır ve gerekli makamlar ile görüşmeler yapılırsa, Türk dünyasını yüzyıllardır süren

Levent Şahverdi Arşivi

kültür parçalanmasından kurtararak beklenen kültür birleşmesine götüren yol açılmış olur ve bu karar yine tarihî bir karar niteliği taşır. Bu konuda yapılacak ön çalışmalar için bir öneride bulunmak istemiyorum. Çünkü daha önceki yıllarda alfabe konusunda yapılmış olan ön çalışmalar ve geçilen uygulamalar, bundan sonrası için işi kolaylaştıracaktır. İletişim dili ortaklığı ise resmî bir nitelik kazandıktan sonra alınacak bazı önlemler ile kendiliğinden hızlanıp rayına oturabilecektir.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi ve Tahsil Nazırlığı tarafından Bakû'da **Birinci Türkoloji Kurultayının 80. Yıl Dönümü Dolayısıyla Düzenlenen Bilimsel Kongre** (23–25 Mayıs 2006)'de sunulan bildiridir. (baskıda).

Levent Şahverdi Arşivi

ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE ULUSALLIK-EVRENSELLİK DERİNLİĞİ

M. Kemal Atatürk'ün düşünce yapısında yer alan ve Atatürk ilkeleri diye adlandırılan ilkeler ile bunların aksiyona dönüştürülerek gerçekleştirilmiş biçimleri olan devrimler, bunlarla ilgili belgeler ve bu konuda yapılan çeşitli bilimsel değerlendirmeler gözden geçirildiğinde, gözükmektedir ki Atatürk ilkeleri, niteliği ve taşıdığı temel özellikler açısından, tıpkı bir zincirin halkaları gibi birbirini tamamlayan bir bütün oluşturmakta ve hepsi de kısaca *çağdaşlaşma* diye adlandırılan tek bir temel amaca yönelmiş bulunmaktadır. Bu ilkelerin böyle bütünleyici bir amaca yönelmiş olması, onları kişisel değer ölçülerini aşan bir düşünce sistemine dönüştürmüştür. Bu düşünce sisteminin içine girildiğinde, önce iki temel hedefin, sonra da bu iki hedefi amaçta bütünleştiren bir dizi ilkelerin yer aldığı görülür. Bunları kısaca açıklayalım :

Atatürk, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmış yıkıntıları arasından çekip çıkardığı Türk halkını kurtarmak için *Millî Mücadeleyi* başlattığı zaman, dayandığı iki temel hedeften birincisi, ülkeyi düşman istilasından kurtararak ulusunu her yönü ile tam bağımsız bir siyasi yapıya kavuşturmak, ikincisi de Türk toplumunu, siyasi yapısında gerçekleştirilecek köklü yenileştirmeler ile en kısa zamanda çağdaş uygarlık düzeyinin ön safında yer alabilecek modern ve gelişmeye açık bir toplum durumuna getirmekti. Böylece, Atatürk, Türk milletinin bağımsızlığını bir bütün olarak ele almış ve bunu bir devlet felsefesi olarak benimsemiştir.

Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan ilkeler, onun dogmatik olarak ortaya attığı kalıplaşmış ve donmuş fikir kalıpları değildir. Türk halkının tarihî, sosyal ve kültürel gereksinimlerinden kaynaklanan ve bu gereksinimleri karşılayabilecek nitelikte olan akılcı ve dinamik düşüncelerdir. Yaptığı devrimlere renk veren, onları birer esere dönüştüren gerçekçi ve canlı fikirlerdir.[17]

Bilindiği gibi Atatürk, yalnız bir asker, bir devlet kurucusu değil, aynı zamanda güçlükleri yenme azmine, yapıcılık ve yaratıcılık gücüne sahip bir düşünürdür de. Ona dâhi bir kişilik kazandıran keskin zekâsı, üstün komutanlık vasfı, kapsamlı kültür düzeyi, siyasi ve sosyal görüşlerindeki isabet ve derinlik, çok yönlü hayat tecrübesi ve dinamizmi, düşünce yapısındaki sistemlilik, ulusunun özelliklerine olan vukufu, yüreğindeki zengin yurt ve millet sevgisi ile yaradılışından gelen insan sevgisi, insanlığa verdiği değer ve gerektikçe

[17] Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1999, s. III.

Levent Şahverdi Arşivi

başvurduğu evrensel ölçüler, onun kişiliğine hem *ulusal* hem de *evrensel açıdan* üstün değerler katmıştır. Bu nedenle, Atatürk ilke ve devrimlerinde şöyle bir temel niteliğin yer aldığını da özellikle vurgulamak gerekir. O da onun düşünce sisteminde ulusal değerler ile evrensel değerlerin mükemmel bir senteze ulaşmış olması gerçeğidir.

Atatürk, kimi zaman düşüncelerini kendi ulusunun özelliklerinden yararlanarak, onun binlerce yıllık tarihî derinliğinden ve kültür zenginliğinden ilham alarak uygulamaya koymuştur. Ancak, bu ulusal değerler, zamanla ulaştığı yapıcı ve etkileyici sonuçlar açısından aynı zamanda evrensel birer nitelik kazanarak onun ilkelerine ulusaldan evrensele doğru yol alan bir boyut kazandırmıştır. Kimi icraatında da O, evrensel ölçü ve değerleri kendi ulusunun özellik ve ihtiyaçları ile harmanlayıp kaynaştırarak onları gerçekçi birer ulusal değerler durumuna getirdiği için bu ilkeler evrenselden ulusala doğru yol alan ikinci bir boyut kazanmıştır. Özet olarak, onun ilkelerinde ve icraatında ulusallık ve evrensellik çok kez yan yana yol almış veya iç içe girmiş bulunmaktadır. Bu durum, Atatürk'te olağanüstü bir sentez gücünün varlığını ortaya koymaktadır. Şimdi onun düşünce sistemini oluşturan temel ilkelerden ve yaptıklarından alacağımız birkaç örnekle bu durumu daha belirgin olarak açıklamaya çalışalım.

Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan temel ögeler bağımsızlık, millî hakimiyet yani ulusal egemenlik ve cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık yani demokrasi, millî birlik ve bütünlük, devrimcilik, çağdaşlaşma, akıl ve bilimin öncülüğü, yurtta barış dünyada barış anlayışı gibi ögeler veya ilkelerdir. Ama bu ilkelerin en başında bağımsızlık, hatta her yönü ile tam bir bağımsızlık yer alır.

Bilindiği gibi *Millî Mücadele* bir bağımsızlık savaşıdır. Atatürk bu savaşa girerken bir kısım ülke aydınlarının çaresizlik içinde, kurtuluş yolu olarak düşündükleri yabancı bir devletin mandasını istemek veya bölgesel birer kurtuluş yolu aramak gibi yetersiz düşünceleri bir yana iterek *temel ilke Türk milletinin onurlu ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bağımsızlığından yoksun bir millet medeni insanlık dünyası karşısında uşak olmak durumundan kurtulamaz* gerçeğinden hareket ederek *Nutuk'*ta kendi kararını: *"Ulusal egemenliğe dayanan kayıtsız şartsız yeni bir Türk devleti kurmak*[18] diye açıklamıştır. *"Ya istiklal ya ölüm"* parolası da bu savaşın temel ilkesi olmuştur.

İstiklal Savaşı, en büyük hizmet ve gayretlerle elde ettiği rütbe ve nişanları söküp atmaktan çekinmeyecek kadar yurt ve millet sevgisiyle dolu bir önderle, tarihî ve millî özelliklerinin onda kişileşmiş olduğunu gören bir ulusun

[18] *Nutuk* (bugünkü dille yayına hazırlayan Z. Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2005, s. 9.

Levent Şahverdi Arşivi

el ele vererek, dayandığı millî birlik, kuvayımilliye ruhu, katlandığı fedakarlık ve gösterdiği irade gücü ile imkânsızlıklardan nasıl imkânlar ve mucizeler yaratıldığını dünyaya ispat eden[19] bir savaştır. Bu savaş elbette Türk milletine bağımsızlık yolunu açan ulusal bir savaştır. Ancak, böyle olağanüstü bir başarının dünyadaki yankı ve etkileri, daha sonra öteki mazlum milletleri de harekete geçirmiştir. Hindistan ve Pakistan örneklerinde görüldüğü gibi, başlattıkları bağımsızlık savaşlarında, kendilerine de önderlik eden büyük bir manevi güç kaynağı olmuştur. Böylece Atatürk'ün askerî dehası, ulusaldan evrensele uzanan bir boyut kazanmıştır.

Atatürk, 23 Nisan 1920 tarihinde TBMM'nin açılışını, *"Türkiye millî tarihinin başlangıcı, yeni bir dönüm noktası ve bütün bir düşmanlık dünyasına karşı ayağa kalkan Türkiye halkının bu hususta gösterdiği bir harikadır.*[20]" sözleriyle dile getirmiştir. Böyle bir gelişme Türk ulusu için elbette büyük bir anlam taşır. Atatürk'ün, ulusal egemenliğin başlangıcı olan bu günü Türk ulusunun geleceği demek olan çocuklarımıza, daha sonra da bütün dünya çocuklarına bir bayram günü olarak armağan etmiş olması, onun düşünce yapısında ve egemenlik anlayışında ulusal ölçüler ile evrensel ölçülerin nasıl iç içe girmiş olduğunu gösteren güzel bir örnektir.

Atatürk, *Millî Mücadele* ile büyük dünya devletlerine karşı çok çetin bir savaş verdiği hâlde, harbin fecaatını yakından tanıyan bir komutan olarak, içten gelen bir samimiyetle, bütün ulusların güven ve huzur içinde yaşamalarını istemiştir. *"Biz kimsenin düşmanı değiliz. Yalnız insanlığın düşmanı olanlara düşmanız*." Ve *"Geleceğin yüksek ufuklarından doğmaya başlayan güneş, asırlardan beri ıstırap çeken esir milletlerin talihidir. Bu talihin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi; milletlerin ve onların önderlerinin dikkat ve fedakarlığına bağlıdır.*[21]*"* görüşlerinden hareket ederek *"Yurtta barış cihanda barış"*ı bir ilke olarak benimsemiştir. Bu ilkesini savaşın hemen arkasından batıdaki ve doğudaki komşu devletlerle yaptığı, barışı güvence altına alacak *Balkan Antlaşması* ve *Sadabat Paktı* gibi antlaşmalarla da kanıtlamıştır.

Kendi kişilik özellikleri ulusunun varlığı ile bütünleşmiş olan Atatürk, her türlü yetki elinde olduğu hâlde, Lozan Barış Antlaşmasından sonra (24 Temmuz 1923) 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Cumhuriyet ile, devlet şekli olarak doğrudan doğruya demokratik ölçülere ve ulusun egemenliğine dayanan Cumhuriyet rejimini seçmiştir. Ulusal egemenliği *"Hakimiyet-i milliye öyle bir nurdur ki onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yanar, mahvolur. Milletlerin esaretleri üzerine kurulmuş kurumlar her yerde yıkılmaya*

[19] Bk. Z. Korkmaz, *agy.,* s. XX.
[20] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*
[21] Utkan Kocatürk, *age.,* s. 380-392.

Levent Şahverdi Arşivi

mahkûmdur.[22]*"* sözleriyle tanımlayan Atatürk, bu sistemin kendi düşünce yapısına ne denli uygun olduğunu da *"Hürriyet ve istiklal benim karakterimdir.*[23]" sözleriyle açıklamıştır. Onun böyle bir rejimi seçmiş olması, Türk toplumu açısından ulusal, ama dünya politikası açısından da evrensel bir değerin göstergesidir.

Atatürk'ün düşünce sisteminde yer alan temel ilkelerden biri de *milliyetçilik* ilkesidir. Atatürk'teki milliyetçilik anlayışı, bir ölüm kalım savaşı olan Millî Mücadele'nin başından beri izlenegelen ulusal egemenlik anlayışının doğal bir sonucudur. *Vatan, millet* ve *bağımsızlık* kavramlarıyla yakından ilgilidir. Ülkenin ve milletin birlik ve bütünlüğüne değer veren bir anlayıştır. O dönemin bir kısım rejimlerinde görüldüğü gibi etnik yapı, ırk ve din anlayışına dayanan faşist, şovenist bir milliyet değildir. Aksine, demokratik ölçülere, akılcılığa ve çağdaşlığa önem veren bir anlayıştır. Aynı kültürü paylaşan insanların oluşturduğu ve aynı ülkü birliği ile birbirine bağlı yurttaşların kurup geliştirdiği bir toplum ve millet anlayışına dayanmaktadır. Bu nedenle toplayıcı, birleştirici ve bütünleştiricidir. Saldırgan değil barışçıdır. Bencil değil insancıldır. Dolayısıyla, ulusal değeri yanında başka toplum ve milletlere de ışık tutan evrensel bir değer de taşımaktadır.[24]

Onun düşünce sistemindeki *halkçılık* ilkesi, demokratik anlayışın açık bir ifadesidir. Egemenliğin kayıtsız-şartsız halka dayandırılmış olması, siyasi rejimi doğal olarak demokratik bir yapıya bağlamıştır. Demokrasi, kavram olarak evrensel bir nitelik taşıdığı için, burada önce evrenselden ulusala yönelmiş sonra da ulusalı evrenselleştirmiş bir boyut söz konusudur.

Cumhuriyetin ilanından sonra, sıra Atatürk ilkelerini, tasarlanan temel hedefe ulaştıracak *çağdaşlaşma* yönündeki uygulamalara gelmiştir. Ancak, Türk ulusunun çağdaş değerlere sahip bir toplum yapısına kavuşturulabilmesi, öncelikle toplumun böyle bir yenileşmeyi kabule hazırlanmasını, daha doğrusu, Türk toplumunda bir zihniyet değişikliğinin gerçekleştirilmesini gerekli kılmıştır. Çünkü, Osmanlı toplumu, doğunun her şeyi tabiat üstü güçlere bırakan ve din temelindeki hukuka dayanan bir toplum tipi olarak şekillenmişti.[25] Atatürk'ün düşüncesinde yer alan toplum tipi ise, batının Rönesans'tan sonra müspet bilim anlayışına dayanarak sosyal yapısı, hayat görüşü ve kültür değerleri açısından çağdaş değerleri yakalamış, çağdaş ve müreffeh bir Türk toplumu idi. İkisi arasında önemli bir nitelik farkı vardı. Bu

[22] Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Ankara 1969, s. 39.
[23] Enver Ziya Karal, *age.,* s. 39.
[24] Daha ayrıntılı bilgi için T. Feyzioğlu, "Atatürk ve Milliyetçilik", *age.,* s. 52 ve öt.; İsmet Giritli, *agm.,* s. 131 ve öt.; Mehmet Saray, *"Atatürk ve Milliyetçilik*", *age.,* s. 290-295'e bk.
[25] Halil İnalcık, "Atatürk ve Türkiyenin Modernleşmesi", *age.,* s. 142.

Levent Şahverdi Arşivi

nitelik farkı, *"Büyük davamız, en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir..."* sözlerinle açıkça göze çarpmaktadır.

İki dünya görüşü arasındaki bu önemli ayrılık dolayısıyla, Atatürk toplum yapısını modernleştirecek olan yenileşmeleri uygulamaya geçmeden önce, onları, halka benimsetme yönünde yaptığı konuşmalarla bir ön hazırlık sürecinden geçirmeyi de ihmal etmemiştir.[26] Devrimlerin uygulanmasındaki zamanlama da doğrudan doğruya bu süreçle ilgili bir yöntem derinliğidir. *"Milleti hazırlamadan inkılâplar yapılamaz"* diyen Atatürk, bu yöntem inceliğini: *"Uygulamayı birtakım aşamalara ayırmak, olaylardan ve olayların akışından yararlanarak milletin duygu ve düşüncelerini hazırlamak ve basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmaya çalışmak gerekiyordu"*[27] sözleriyle dile getirmiştir.

Böyle bir yöntemle gerçekleştirilen devrimlerin başında *hukuk devrimi* ve *laiklik ilkesi* yer alır. Bu devrimin en başta yer almasının nedeni, öteki devrimlere de kaynaklık edecek olmasındandır. Bilindiği üzere hukuk devrimi ile Osmanlı devletinin, teokratik devlet yapısından laik bir hukuk düzenine geçilmiştir. Türkiye Cumhuriyetinin yeni devlet rejiminde, egemenlik kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu için, bunun doğal bir sonucu olarak hukuk düzeninde de ilahî irade yerine toplumun değer ölçülerinden kaynaklanan beşeri ögeler yer almıştır. Böyle bir hukuk anlayışı, doğal olarak kanun karşısında herkesi dil, din, mezhep, ırk, cinsiyet, felsefi inanç ve siyasal düşünce açısından eşit saymış, kişiye din ve vicdan hürriyeti sağlamıştır. Böylece laiklik ilkesi, dine olan büyük saygısı yanında demokrasinin ve özgür düşüncenin temel güvencesi olmuş, akılcı, bilimci, birleştirici özellikleri ile Türk toplumuna yaratıcılık yolunu da açan çağdaş bir yaşam biçimi getirmiştir.[28]

Gerçi, laiklik ilkesi, Atatürk'ün Türk ulusuna ve Türk hukukuna paha biçilmez bir armağanıdır. Ancak, laiklik, bütün toplumlarda engelsiz gelişme, sağlıklı düşünme yolunu açan *evrensel bir hukuk anlayışı* olduğu ve daha başka toplumlara da örneklik etme niteliği taşıdığı için Atatürk'ün düşünce yapısına yine bir evrensellik boyutu katmıştır.

Türkiye Cumhuriyetini çağdaş ve gelişmiş bir toplum yapısına kavuşturma amacı, Atatürk'ün düşünce siteminde yer alan öteki ilkelerinde ve bunları birer esere dönüştüren öteki devrimlerinde de görülmektedir. Bütün bu devrimler, özü itibarıyla, Türk tarihinin derinliklerinden gelen Türk kültürüne

---

[26] Utkan Kocatürk, *age.,* s. 95. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Sulhi Dönmezer, "Atatürk İnkılapları ve Sosyal Değişme", *age.,* s. 13-26'ya bk.

[27] *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., s. 10-11.

[28] Ayrıntılı bilgi için, Zeki Hafızoğulları, "Türk Hukuk Devrimi ve Laiklik", *age.,* s. 103 ve öt.'e bk.

Levent Şahverdi Arşivi

dayanmıştır. O, kendi toplumunun değerleri ile bütünleşmenin sırrını yakalamış bir önder olarak, modernleşmede, taklitçiliğe yönelmeden Türk toplumunun özelliklerinden ve kültür değerlerinden çok iyi yararlanabilmiştir. *"Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültürdür", "Kültür, en yüksekte göz diktiğimiz idealdir"* sözleri, onun kültüre verdiği değerin açık bir göstergesidir. Nitekim 1928'de gerçekleştirilen yazı devrimi, toplumsal yenileşme ve kültürel gelişmenin temel taşı olmuştur. Eğer bugün Türk insanı çok kısa sürede okuyup yazmayı öğrenebiliyorsa, bunu Türk dilinin yapısına aykırı ve öğrenilmesi güç Arap alfabesini atarak yerine kendi dilinin yapısına çok uygun düşen Latin alfabesi temelindeki ulusal Türk alfabesini getiren *alfabe devrimine* borçludur. Eğer bugün Türk insanı kendi tarihinin köklerine kadar inen araştırmalar yapabiliyor ve tarihî gerçekleri bilimsel ölçülerle ortaya koyabiliyorsa, bunu Türk tarihinin doğru temeller üzerinde ele alınmasına borçludur. Eğer bugün Türk dili, 1932 yılından beri yapılagelen çok yönlü yoğun çalışmalarla bir bilim ve kültür dili durumuna gelebilmişse, bunu, dilimizi yabancı dillerin baskısı altında kendi kendini geliştirme gücünü körletip kısırlaştıran yabancı bağlardan kurtararak ona özgürce gelişip gürleşme yolunu açan *dil devrimine* borçludur.[29]

Eğer bugün Türk kadını gerek kendi ülkesinde, gerek dünya kadınları arasında, birçok alanda yüz ağartacak üstün başarılara imza atabilecek bir gelişmişlik düzeyine ulaşmışsa, bunu, Anadolu kadınında kendi kültüründen gelen asaleti, fazilet ve ırk üstünlüğünü yakından görmüş olan Atatürk'ün, kadın-erkek ayrımını ortadan kaldırarak Türk kadınına çağının bile üstünde bir statü kazandıran *kadın hakları devrimine* borçludur.[30]

Atatürk, bütün devrimlerinde Türk ulusunu biçimlendiren kültür değerlerinden çok iyi yararlanmıştır. Ancak, belirtmek gerekir ki, onun kültür anlayışında da bağnazlıktan uzak bir derinlik vardır. O, kültür ile medeniyeti, yani uygarlığı kesin sınırlarla birbirinden ayırmaz. Onca kültür ulusaldır. Ancak, *"Yüksek bir kültür, onun sahibi olan ulusta kalmaz*. Öteki uluslarda da etkisini gösterir" Dolayısıyla uygarlık yüksek ve kapsamlı bir kültürün ifadesidir.

Görülüyor ki Atatürk ilkeleri ve bu ilkelerin bütünleştirdiği Atatürkçü düşünce sistemi, niteliği bakımından Türk ulusu için olduğu kadar bütün öteki toplumlar için de geçerli olan bir sistemdir. Çünkü bu sistem, insanlığı da doğru ölçülere yöneltecek bir temele; bir gerçekçilik, mantık, akıl ve bilim anlayışı

---

[29] Ayrıntılı bilgi için Zeynep Korkmaz, "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *age.,* s. 195-216'ya bk.

[30] Emel Doğramacı, "Atatürk ve Kadın Hakları", *age.,* s. 227-230. Daha geniş bilgi için *Türk Kadınının Dünü ve Bugünü*, Türkiye İş Bankası yay., Ankara 1996; Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, s. 52-59; Utkan Kocatürk, *age.,* s. 112-118.

Levent Şahverdi Arşivi

temeline oturtulmuştur. Manevi duygu ve değerleri de içine alan insancıl bir niteliği vardır. Bu niteliği onun düşünce sistemine ulusallık-evrensellik derinliği kazandırmıştır. Onu insanlığa örnek bir önder ve devlet adamı kişiliğine yükseltmiştir. Unesco'nun 1963 ve 1981 yıllarında Atatürk'ü bir insanlık örneği olarak anması, doğumunun 100. yıl dönümü olan 1981 yılında, bütün dünyada anılması, onun bu evrensel değeri dolayısıyladır.[31]

Atatürk'ün düşünce yapısındaki bu iki yönlü derinlik dolayısıyla, ilkelerinin bugün de yarın da Türk toplumu için olduğu kadar, öteki toplumlar için de yönlendirici nitelik taşıdığı inancındayız. Hatta bugün dünyamızın içine girdiği bilgi, bilim ve bilişim çağının ortaya koyduğu küreselleşme sürecinde, bu sürecin altında yatan kültür ve üstün egemenlik çatışmasında da dünya politikalarına ışık tutarak, bu çatışmaları insancıl bir platforma çekebilme gücüne sahiptir diye düşünüyoruz. Yeter ki, biz bugünkü varlığımızı yapıcı devrimlerine borçlu olduğumuz Atatürk'ü bağrından çıkaran bir ulus olarak onun bıraktığı bu üstün değerlere sahip çıkmasını, bu değerleri içeride ve dışarıda bilinçli olarak korumasını bilelim... Atatürk'ün büyük *Nutuk*'unda gelecekteki tehlike veya tehlikeler için yaptığı uyarı ve değerlendirmeler de, onun uzak görüşlülüğündeki derinliği bir kez daha ortaya koymaktadır.[32]

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nca düzenlenen **Doğumunun 125. yılında Mustafa Kemal Atatürk Uluslararası Sempozyumu** (15-18 Mayıs 2006)'nda sunulan bildiridir.

Türk Dili, S. 656 (Ağustos 2006), s. 123–129.

[31] Atatürk'ün evrensel yönü için Ergün Aybars, "Atatürk'ün Evrensel Yönü", *age.,* s. 361-369'a da bk.

[32] Bu konuda ayrıntılı bilgi için Zeynep Korkmaz, "Büyük *Nutuk*'ta Günümüz Olaylarına ve Uluslararası Siyasal İlişkilere Işık Tutan Değerlendirme, Açıklama ve Uyarılar", *Türk Dili*, S. 649 (Ocak 2006), s. 24-33.

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. MUHARREM ERGİN'İN MESLEK ARKADAŞLIĞI VE TÜRK DİLİNE YAPTIĞI HİZMETLER

Sayın Başkan, değerli meslektaşlarım, sevgili gençler,

Bir milletin, bir toplumun çok uzun geçmişlere kadar uzanan tarihî ve kültürel değerlerinin ortaya konarak tarihe mal edilmesi, geçmiş dönemlerden günümüze ve günümüzden de geleceğe doğru uzanabilmesi, ancak bu değerlere ve onları temsil eden eserlere ömürlerini vermiş kimselerin emekleri ile gerçekleşebilmektedir. Ama her fani gibi bu yolda hizmet vermiş olan değerli insanlar da bir gün aramızdan ayrılıp ebediyete göçmektedir. İşte zaman zaman bu bilim ve kültür erlerini anmak için yapılan toplantılar hem söz konusu değerlerimizin canlı tutulmasını sağlamakta hem de o değerleri ortaya koyma uğrunda ömür harcamış olan kimselerin, yaptıkları hizmetlerin değerlendirilmesine vesile olmaktadır.

Bugün, 06 Ocak 1995 yılında yitirdiğiniz çok değerli bir bilim adamı olan rahmetli Prof. Dr. Muharrem Ergin için Marmara Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünce düzenlenmiş olan anma toplantısı da bu niteliktedir ve bir kadirşinaslık örneğidir.

Bu toplantıya katılmayı çok istediğim hâlde, 16 Aralıkta mutlaka Ankara'da bulunmamı gerektiren resmî bir işlem dolayısıyla, ne yazık ki bu gün aranızda bulunamıyorum Ama öz kardeşim kadar sevdiğim rahmetli meslektaşımın değerli anısına da büyük saygım vardır. Bu nedenle onun hakkındaki duygu ve düşüncelerimi, kısaca bir özet durumunda da olsa, videoya alınmış olarak, sevgili öğrencim ve meslektaşım Sayın Prof. Dr. Sema Barutcu-Özönder aracılığı ile sizlere ulaştırmaktan kendimi alamadım.

Asıl görevi İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Dili Kürsüsü Başkanlığı olan rahmetli Ergin, birkaç yönden üzerinde durulabilecek değerli, çok değerli bir öğretim üyesi ve bilim adamı idi. Onu, karşılıklı ilişkilerdeki meslek arkadaşlığı, meslek adamlığı yani öğreticiliği ve bilim adamlığı yönleri ile değerlendirebiliriz.

Rahmetli Ergin ile benim ilk tanışmam 1949–50 yıllarındadır. O İstanbul Üniversitesinde ben Ankara Üniversitesi. Dil ve Tarih-Coğ. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde birer genç asistan idik. Hatırımda kaldığına göre, M. Ergin, bir toplantı veya Türk Dili Kurultayı için bazı hocalarıyla birlikte Ankara'ya gelmişti. Bu arada, biz de birkaç hocamızla birlikte onları, ikinci kattaki Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün seminer kütüphanesine alarak orada misafir etmiştik. Buradaki konuşmalar sırasında birbirimizle kolayca kaynaştık ve aramızda bir meslek arkadaşlığı, daha doğrusu bir kardeşlik duygusu oluştu. Aynı toplantıda Ergin'i rahmetli eşim M. Korkmaz ile de tanıştırdım; böylece kardeşlik çiftleşti. Bundan sonraki yıllarda, bu dostane meslektaşlık ve meslek kardeşliği ilişkisi hep süregelmiştir. O Ankara'ya daha çok ancak resmî toplantılar veya asistanlık, doçentlik, profesörlük jürileri dolayısıyla gelir; ben

Levent Şahverdi Arşivi

ise, yazları İstanbul kütüphanelerinde çalıştığım için, İstanbul'daki resmî toplantılar dışında, kendisine özel olarak da uğrar, Fakültedeki odasında bazen öteki meslektaşlarımızın da katıldığı meslek sohbetleri yapardık.

Asistanlıktan doçentliğe, doçentlikten profesörlüğe yükseltilme günlerinde birbirimize telgraflar çekerek karşılıklı tebrikler göndermişizdir. Yeni çıkan kitaplarını bana hep "Sevgili kardeşime", "Sevgili kardeşim Doç. Dr. Zeynep Korkmaz'a" veya "Sayın Prof. Dr. Zeynep Korkmaz kardeşime" yazarak gönderir ve bu kardeşlik davranışı beni fazlasıyla sevindirirdi.

Onun, üyesi olduğumuz Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü toplantılarında yaptığı, toparlayıcı, uyarıcı ve geliştirici konuşmalarını ilgiyle dinlerdik. Türk Dil Kurumundaki aynı döneme rastlayan üyelik ve Yönetim Kurulu üyeliklerimiz sırasında, dili özleştirme çalışmalarındaki aşırılıkların dilde açacağı yaralara işaret eden konuşmalarını paylaşmamak mümkün değildi. 1960–1982 yılları arasında, "arı Türkçecilik" adıyla dilde bir ırkçılık anlayışını benimsemiş olanlar, dilin bir sistem olduğunu, sosyal ve ortak bir değer taşıdığını bir yana iterek, kuralsız yeni birtakım sözler ortaya atıyorlardı. Bilinçli aydınlar ve dilciler ise, özleştirmenin durdurulmasını değil, dilde ve toplumun sosyal değerlerinde yozlaşmaya yol açmayacak biçimde frenlenmesi görüşünde idiler. Aşırı özleştirme karşısında toplumdan gelen tepkiler üzerine, Türk Dil Kurumu 1962 yılında "*Dilde Özleştirmenin Sınırı Ne olmalıdır?*"konusunda bir açık oturum düzenlemişti. Kurum Genel Başkanı da rahmetli hocamız Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu idi. Bu toplantıdaki konuşmalar sırasında, rahmetli yazar, Aziz Nesin'in: "*Biz yazarlar yeni sözcükler uydururuz. Dilciler ve bilim adamları bunlara kural ararlar*." iddiası üzerine, rahmetli Ergin'in konuşmasından aldığımız şu uyarıcı cümleler, doğru yolun bulunması açışından ilgi çekicidir: "*Diyelim ki Türkçe hastadır; kabul ediyoruz. Ameliyat masasına yatırmak lazımdır. Onu da kabul ediyoruz. Ama ameliyat masasına yatırdığımız anda onu aklın ve bilimin eline vermek zorundayız. Apandisit ameliyatı bıçakla yapılır, ama doktor bıçağıyla, kasap bıçağıyla değil*"[1] Bu türlü görüşlerinde ve yaptığı eleştirilerinde o, hep Türk diline hakkının verilmesini savunmuştur. Türk Dil Kurumu üyeliği sırasında karşılaştığı bazı durumlar, onu çok rahatsız ediyordu. Bu durumun Kurumda azınlıkta olan dilci bilim adamları yoluyla düzeltilmesinin mümkün olamayacağı inancı ile Kurum üyeliğinden ayrılmak istiyordu. Bu konudaki bir görüşmemiz sırasında ben kendisine: "*Neden ayrılıyorsunuz? Bu kurum Atatürk'ün kurumudur. Ona yaraşırcasına Kurum içinde mücadele verip onu sağlıklı bir raya yerleştirmek biz dilcilerin görevi değil midir*?" diye sorduğumda bana: "*Ben artık bu Kurumun düzeleceğinden umudumu kestiğim için ayrılma gereği duydum*" karşılığını vermişti. Ben o gün için o görüşü

[1] Bu konunun ayrıntıları için bk. *Dilde Özleştirmenin Sınırı Ne Olmalıdır?*, TDK yay., Ankara 1962, s. 41; Z. Korkmaz, "Anılarda Türk Dil Kurumu ve Gelişme Süreçleri", *Türk Dili Özel Sayısı*, S. 609 (Eylül 2002), s. 490

Levent Şahverdi Arşivi

benimseyemediğim hâlde, aradan geçen yıllar içinde kendini gösteren sakat eğilim dolayısıyla, öteki 7–8 bilim adamı gibi ben de aynı duyguları yaşar duruma geldim ve 1980 yılında basına yaptığım uzun bir açıklama ile Kurum üyeliğinden ayrıldım. Demek ki rahmetlinin görüşü benden daha keskinmiş. Nitekim Türk Dil Kurumu da bilindiği üzere, 1983 yılında 2876 sayılı kanunla yeni bir düzenlemeden geçirilmiştir. Burada, bu süreçle ilgili bir anıma da işaret etmek isterim. O da önce beni fazlasıyla üzen sonra da sevindiren bir olayla ilgilidir. Şöyle ki: 1981 yılında, 2876 sayılı kanunla TDK'nin yeniden düzenlenmesi sırasında AKDTYK'nin dört birimine YÖK tarafından seçilecek üye adayları listesinden üç adın çıkarıldığı görülmüştür. Bunlar Prof. Dr. Nimet Özgüç, Prof. Dr. Emel Doğramacı ve Prof. Dr. Muharrem Ergin'di. Gerekçe olarak da Nimet Özgüç'ün YÖK üyesi ve Yüksek Kurum Yönetim Kurulu üyesi rahmetli Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün eşi, Emel Doğramacı'nın YÖK Başkanı Prof. İhsan Doğramacı'nın kardeşi olmaları, M. Ergin'e de kabulü imkânsız bir başka sakınca ileri sürülmesi idi. Biz bu durumu Yürütme Kurulu toplantısında öğrenince, Başkan Prof. Dr. İhsan Doğramacı Hoca başta olmak üzere, bu üç adayı yakından tanıyan kimseler olarak fazlasıyla üzülmüştük. Çünkü, liste dışı bırakılmanın geçerli sayılabilecek hiçbir dayanağı yoktu. Bunun üzerine Sayın Doğramacı tarafından bu yanlışlığın düzeltilmesi için rahmetli T. Özgüç'le ben görevlendirildim. O zamanki Yüksek Kurum Başkanı ile yaptığımız görüşmede, bu üç adayın kendi alanlarında çok değerli birer bilim adamı olduklarını belirterek, ileri sürülen sakıncaların mesnetsizliğini tanıkları ile açıkladık. Bu görüşmeden bir süre sonra durum anlaşılmış ve bu değerli üç bilim adamı da kendi alanları ile ilgili birimlere Bilim Kurulu üyesi olarak seçilmişlerdir. Hatta söz konusu toplantıda, Doğramacı Hoca, Ergin'' bir telefon açarak hiçbir açıklama yapmadan kendisini onore eden bir konuşma da yapmıştır.

M. Ergin'i son defa 1993 yılında yine Marmara Üniversitesinde *Orhun Anıtları*'nın V. Thomsen tarafından okunuşunun yüzüncü yıl dönümü dolayısıyla yapılan toplantıdan sonra, Sayın O. F. Sertkaya'nın evindeki akşam yemeğinde görmüştüm. Bizlerin geleceğini işitince bizlerle bir arada olmak istemişti. O zaman hastalığı epey ilerlemişti. O dinamik ve enerji küpü insanı böyle hasta bir durumda görmek bana ve arkadaşlarıma bir başka hüzün vermişti.

Bu işaret ettiğim kısa anılara elbette daha başkalarını da eklemek mümkündür. Ancak, bize ayrılan sürenin kayıp gitmekte olduğunu da unutmamalıyız.

Rahmetli M. Ergin'in hocalık yönüne gelince: Bu alan müntesiplerinin ortaklaşa parmak bastığı bir gerçektir ki o, mükemmel bir hoca idi. Gerçi, benim onun derslerine girip dinleme fırsatım olmadı. Ancak, gerek çeşitli toplantılarda gerek Millî ve Milletlerarası Kongrelerinde yaptığı açış konuşmalarında gösterdiği dirayet, onun derslerinde de ne denli güçlü bir hoca olduğunu açıkça ortaya koyacak nitelikte idi. Kendisinden vaktiyle ders almış sayın meslektaşlarım da sırası düştükçe onun hocalıktaki başarısını sitayişle dile

Levent Şahverdi Arşivi

getirmişlerdir. Hele hitabet yeteneğindeki mükemmellik onun kişiliğine ayrı bir değer katıyordu. Ders notlarından geliştirilerek kitap hâline getirilen ve üniversitelerde başlıca ders kitabı olarak kullanılan *Türk Dil Bilgisi* adlı eseri, onun hocalık yönündeki başarısını da ortaya koyan bir göstergedir. Eğitim Enstitüleri, Yüksek Okullar ve Temel Bilimler Fakülteleri ile liseler ve üniversiteler için hazırlanmış olan *Türk Dil Bilgisi, Türk Dili* kitapları da Ergin'i hocalık yönü ile bütün orta ve yüksek öğretim kurumlarına tanıtmış olan yayınlardır.

Bilim adamlığı yönüne gelince: O tarafı da elbette çok güçlü idi. İlk baskısı 1958 yılında yapılan ve genişletilmiş olarak 1962'den günümüze dek 18-20 baskısı yapılmış olan *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabı ile Fakültede okuttuğu Osmanlıca derslerini içine alan ve birkaç kez basılmış olan *Osmanlıca Dersleri* adlı kitabı onun değerini yalnız hocalık açısından değil, bilgi ve bilim gücü açısından da ortaya koyan iki önemli eseridir.

M. Ergin, Türk dili alanındaki belli başlı çalışmalarında esas itibarıyla Türk dili tarihinin abide niteliğindeki bazı kaynak eserleri üzerinde durmuş ve onları işleyerek ya metin hâlinde yahut da hem metin hem de gramer ve sözlüklerini hazırlayarak yayımlamıştır. Bu nitelikteki başlıca kaynak eser yayınları *Orhun Abideleri,* Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türkî*'si, *Kadı Burhaneddin Divanı* ve *Dede Korkut Kitabı*'dır.

Orhun Abideleri ilkin 1970'te MEB tarafından 1000 Temel Eser serisinde daha sonra da Boğaziçi yayınları arasında çıkmış ve 10'dan fazla yayını yapılmıştır.

İlk baskısı 1001 Temel Eser Serisinde çıkan *Şecere-i Türkî*, bilindiği üzere 17. yüzyıl Çağataycasının temel kaynaklarından biridir. Hele Eski Anadolu Türkçesini temsil eden *Kadı Burhaneddin Divanı* ile (İst. 1980) *Dede Kotkut Kitabı*'nı metin, faksimile, indeks ve gramer (TDK yay., Ankara 1958, 1963) olarak başarı ile yayımlaması, bu eserler üzerine Ergin'in damgasını bastırmıştır. *Dede Korkud*'un metin ve sözlük bölümleri 1964 yılında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünce de yayımlanmıştır. Eserin MEB. 1000 Temel Eser serisinde (1969) ve Boğaziçi yayınları arasında çıktığını da belirtmeliyiz. Bunlara Ergin'in *Azeri Türkçesi* başlıklı kitap hâlindeki değerli çalışmasını da (ilk baskısı İst. Üniv. Edeb. Fak. yay. 1971, 2. baskını 1981) katabiliriz.

M. Ergin'in bilimsel çalışmalarına, Türk dilinin çeşitli alanlarını ilgilendiren konularda yazdığı ve İst. Üniv. *Türk Dili ve Edebiyatı* dergisi başta olmak üzere çeşitli bilimsel ve aktüel dergilerde yazdığı 200'ün üzerindeki makalelerini de ekleyebiliriz.

M. Ergin, bir bilim adamı olarak yalnız Türk dili konuları üzerinde durmamış; aydın bir düşünür olarak Türk toplumunun öteki sosyal vs kültürel sorunları üzerinde de kafa yorarak birkaç önemli eser ortaya koymuştur. Bu konudaki eserleri için:

1- *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri* (ilk baskı 1975, Eser İst. Üniv. ve Aydınlar Ocağı tarafından birkaç kez basılmıştır),

Levent Şahverdi Arşivi

2- *Türkiye'yi Bugüne Getiren Tarihî Seyir* (TKAE, Ankara 1986),

3- *Sovyet Emperyalizmi, Balkanlar ve Türkiye* (İst. 1974),

4- *Milliyetçiler Korkmayınız Birleşiniz* (Ankara 1976) gibi kitapları gösterilebilir.

Ergin, *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri* adlı kitabının "Giriş" bölümünde insan ve toplum yaşamında önemli birer yeri olan aile, millet, kültür, kültürün ögeleri vb, konularda verdiği çok etkileyici bilgilerden sonra, Türkiye'nin sorunlarına geçmiş ve bunları: 1. Var olma, 2. Siyasî huzur, 3 İktisadî kalkınma, 4. Aklın ve ilmin hâkimiyeti, 5. Millî Eğitim gibi beş ana başlıkta toplayarak bu konularda çok yararlı, derinlemesine bilgiler vermiştir. Yukarda adlarını saydığımız öteki üç eserinde de bu nitelikte yararlı ve değerli görüşler yer almıştır. Bunlar ülkenin çeşitli sorunlarına çözüm öneren değerli çalışmalardır.

Öteki değerli konuşmacılarımızın zamanından çalmamak için konuyu toplayarak şöyle sonuçlandırabiliriz:

Değerli meslek arkadaşım rahmetli M. Ergin, yüzlerce Türk dili elemanı ve öğretmen yetiştirmiş emsali az bulunur bir hoca, onlarca bilim uzmanı yetiştirmiş ve değerli eserler yayımlamış bir bilim adamı olarak yaptığı çok değerli hizmetlerle, bu eserler yaşadıkça onlarla birlikte kendisi de manen yaşamakta devam edecektir. Bu anma gününde ruhun şad olsun sevgili kardeşim.

Hepinizi sevgi ve saygılarınla selamlayarak konuşmamıza son veriyorum.

Türk Dili, S. 651, (Mart 2006), s. 249-253.

Levent Şahverdi Arşivi

Levent Şahverdi Arşivi

PIAC (PERMANENT INTERNATİONAL ALTAİSTİC CONFERENCE)'IN 49. TOPLANTISI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

PIAC'ın 49. toplantısı bu yıl 30 Temmuz-4 Ağustos 2006 tarihleri arasında Berlin'de yapıldı. Toplantı hakkında bilgi vermeden önce, alan dışındaki sayın okuyucularımıza PIAC'ın ne olduğu konusunda aydınlatıcı kısa bir açıklama yapmanın uygun olduğunu düşünüyorum:

Dünyadaki dillerin sınıflandırılmasında yer alan dil ailelerinden biri de *Altay dilleri ailesi*dir. Altay dil ailesi yapı özellikleri bakımından tarihten önceki dönemlerde var olan ve *Ana Altayca* denilen tek bir ana dilden, uzun zamanlar içinde, dallanma yoluyla ortaya çıktığı kabul edilen ve Altay Dağları çevresindeki kavimlerin dillerini kapsayan bir dil ailesidir. Bu dil ailesi içinde yer alan başlıca diller şunlardır: Türkçe, Moğolca, Korece, Mançu ve Tunguz dilleri, son yıllarda bu gruba sokulan Japonca. *En Eski Türkçe, En Eski Moğolca* gibi dönemlerden başlayarak ve çeşitli tarihî gelişme süreçlerden geçerek günümüze ulaşan bu diller, kendi aralarında Altay dil ailesini oluşturmuştur. Altay dilleri ile uğraşan bilim alanı da *Altaistik*'tir. Günümüz bilim dünyasında, bu dillerin yapı ve işleyişlerindeki ortaklık veya temel benzerliklerden kaynaklanan bir *köken akrabalığı* mı vardır? Yoksa, birbirlerine verdikleri dil ve kültür malzemesi ile aralarında bir *kültür akrabalığı* mı oluşmuştur konusu hâlâ tartışmalıdır. Ancak, ileri sürülen görüşlere göre *köken akrabalığı* daha ağır basmaktadır. Bu görüşün en büyük temsilcisi de 1991 yılında yitirdiğimiz ünlü Amerikalı Profesör Nikolay Poppe'dir. Kültür akrabalığı görüşünde direnen bilim adamı da yine bir süre önce yitirdiğimiz değerli Alman Türkoloğu Prof. Dr. Gerhard Doerfer'dir. Elbette bunlara daha başka bilim adamları da eklenebilir. Ancak, konumuz Altay dil ailesinin köken yapısı değil, Altay dil ailesi üzerindeki çalışmalar olduğu için bu kısa bilgilendirme ile yetiniyoruz.

Altay dil ailesi içinde yer alan diller ve kültürler yani *Altaistik* ile uğraşan bilim adamlarının yakından bildikleri üzere, kısaca PIAC (Permanent International Altaistic Conference) diye adlandırılan ve Türkçesini Uluslararası Sürekli Altaistler Konferansı diye verebileceğimiz bu kuruluş, bundan 49 yıl önce, ABD'nin Bloomington şehrindeki İndiana Üniversitesi (Indiana University) bünyesinde kurulup çalışmalarına başlamış bir bilimsel örgüttür. Amacı, Altay dil bilimi çalışmalarına katkı ve bu çalışmaları gerçekleştirmektir. Kurulduğu tarihten bugüne kadar Konferans'ın Genel Sekreterliğini aynı üniversitenin Orta Avrasya Araştırmaları Bölümü (Department of Central

Levent Şahverdi Arşivi

Eurasian Studies) öğretim üyelerinden Macar asıllı Prof. Dr. Denis Sinor yüklenmiştir. Sinor'un uzmanlık alanı Mançu-Tunguz dilleridir.

PIAC, bu toplantıya katılan bilim adamlarından bir kaçının, gelecek yılki toplantının kendi ülkesinde veya ülkelerinde yapılması önerilerine uyularak alınan bir kararla, her yıl dünyanın başka bir ülkesinde ve o ülkenin belirlenen şehrinde toplanmaktadır. 1950'li yıllardan başlayarak günümüze kadar yapılan toplantılar için Ankara, Berlin, Bloomington (ABD), Brüksel, Budapeşte, Cambridge, Szeged (Macaristan), Helsinki, Strasburg, Oslo, Prag, Münich, Moskova, Napoli, Taşkent, Tokyo vb. şehirler örnek olarak gösterilebilir. 49 yıllık sürede bazı ülke ve şehirler, iki veya üç kez ev sahipliği yapmışlardır. Nitekim Ankara'da 2003 yılında yapılan toplantı, PIAC'ın 1973 yılından sonraki 2. toplantısıdır.

Her yıl, o yılki toplantının hangi ülkenin hangi şehrinde yapılacağı birinci sirküler diye adlandırılan bir ön sirküler ile bu alan müntesiplerine duyurulur ve toplantıda ele alınacak Altay dünyası ile ilgili bir temel konu bildirilir. Toplantıya katılmak isteyenler, durumu Genel Sekreterliğe bildirirler. Bundan sonraki aşamada üyeler artık Genel Sekreterle değil, toplantının yapılacağı şehirde, toplantıya bir üniversite veya bilim kuruluşu adına ev sahipliği yapacak olan başkan durumundaki bir bilim adamı ile karşı karşıyadır. Üyelere 2. sirküler bu başkan tarafından gönderilir. Toplantının nerede yapılacağı, katılacak üyelerin toplantı yerine nasıl ulaşacakları, toplantı süresince hangi otelde kalacakları ve nasıl bir oda (1 kişilik, 2 veya 3 kişilik) istedikleri, ödeyecekleri toplantı katılım ücreti, sunacakları bildirinin sayfa ölçüsü ve sınırı bildirilir. Katılacak üyeler kendilerine verilen süre içinde, başkana, sunacakları bildiri başlığını bildirdikleri gibi, bir iki sayfayı aşmayan birer de özet gönderirler. Toplantı dili İngilizce, Almanca, Fransızca ve Rusçadır. Yalnız bu yıl, bu dört dile, alınan bir kararla Türkçe de eklenmiştir.

Şimdiye kadar yapılan toplantılar, her defasında düzenli bir organizasyon içinde yürütülmüş ve en küçük bir aksama görülmemiştir. Toplantılar, yol dâhil en çok 6-7 günlük bir zamana sığdırılmıştır. Sunulacak bildiriler, her yıl Genel Sekreterlikçe tespit edilen bir ana konu çerçevesinde olacağı gibi, bu çerçeve dışında kalan konularda da olabilmektedir.

Bu yılki toplantı, Berlin'in batı kesiminde, şehir merkezine bir, bir buçuk saat uzaklıktaki Spändau semtinin ormanlık bir bölgesi olan Schönwalder'de yapıldı. Delegeler, Evangel Kilisesine bağlı bir vakıf tarafından işletilen Christophorus-Haus otelinde misafir edildi. Toplantılar, genel kurul hariç oteldeki A, B ve C salonlarında yapıldı. Toplantı için bu kez de şehrin gürültüsünden uzak, sakin ve her tarafı muntazam sıralanmış yüksek ağaçlarla kaplı, insana ferahlık veren bir bölge seçilmişti. Orman arasına çok seyrek serpiştirilmiş iki katlı vakıf evleri de dikkati çekiyordu. Kahvaltılar otelde yapılıyor; öğle ve akşam yemekleri, otele çok yakın olan ve Kastaniengarten

Levent Şahverdi Arşivi

denilen bir restoranda yeniyordu. Şehirle bağlantı, çok düzenli ve modern ölçülerle çalışan 145 nu.lı otobüsle sağlanıyordu.

Bizlere dağıtılan katılımcı broşüründe 113 katılımcının adı yer aldığı hâlde, mevcut 85-90 civarında idi. Delegeler Avrupa, Asya ve Amerika'nın çeşitli ülkelerinden gelen Altaistlerdi. Ankara, İstanbul gibi Türkiye'yi temsil eden bilim adamları yanında, ABD'nin Bloomington'daki Indiana ve Seattle'daki University of Washingtondan, Macaristan'ın Budapeşte Bilimler Akademisinden ve Szeged Üniversitesinden, Almanya'nın Berlin, Bonn, Göthingen, Münih şehirlerindeki üniversitelerden, Wiesbaden'den, Polonya'nın Warshowa Üniversitesinden, Moskova ve Leningrad Bilimler Akademisinden, Japonya'nın Tokyo, Saitana, Osaka şehirlerindeki üniversitelerden katılmış öğretim üyeleri ağırlıkta idi. Bunlara Urumçi (Çin)'den, Kazan (Tataristan)'dan, Bişkek (Kırgızistan)'ten, Londra'dan, Leiden (Hollanda)'den, Gazimagosa (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)'dan, Duşanbe (Tacikistan)'den, Prag (Çekoslavakya)'dan, Bakü (Azerbaycan)'den, Taşkent (Özbekistan)'ten, Djon (Fransa)'dan, Oslo (Norveç)'dan, Lund (İsveç)'tan gelmiş delegeleri de katabiliriz.

Her toplantıda olduğu gibi, bu yıl da otele ulaştığımız 30 Temmuz'un öğleden sonrası kayıt vb. resmî formalitelerle geçti. Akşam saat 18.00'de Kastaniengarten'da başlayan hoş geldiniz yemeği (Welcome dinner) üyeleri toplu olarak bir araya getirdi ve birbirleri ile tanışma veya daha yakından sohbet etme olanağı sağladı. 31 Temmuz Pazartesi sabahı, otele çok yakın merasim salonundaki açılış ve meslek toplantısı ile (Opening Plenary Session and Confessions) ilk resmî toplantı başlamış oldu. Bu toplantının amacı, katılımcıların her birine sıra ile ve teker teker söz verilerek kendilerini tanıtmaları ve geçen toplantıdan bu yana yaptıkları çalışmalar, bağlı bulundukları projeler ve yayınları ile üyeleri bilgilendirmeleridir. Böylece katılımcılar, Altayistiğin çeşitli dallarına mensup bilim adamı ve araştırıcıların hangi konular üzerinde ne türlü çalışmalar yapmış veya yapmakta olduklarını öğreniyor ve meslek açısından geniş bilgilere ulaşabilme fırsatını elde etmiş oluyorlar. Bu toplantının ikinci bir yararı da birçok bilim adamının yaptıkları çalışmalarla ilgili yayın ve eserlerden birer nüshayı Başkanlık masasına armağan olarak getirip bırakmalarıdır. Böylece, birkaç saat içinde Başkanlığın önündeki ve yanındaki masaların üzeri, Berlin Freie Üniversitesinin Türkoloji Enstitüsü kitaplığını besleyecek değerli yayınlarla bezenmiş oldu. Saat 9.00'da başlayan bu mesleki bilgilendirme toplantısı 11.00-11.30 arasındaki kısa bir kahve molasından sonra saat 13.00'e kadar sürmüştür. 2004 ve 2005 yıllarında şeref madalyası almış bilim adamlarının madalyaları da kendilerine bu toplantıda verilmiştir.

31 Temmuz öğleden sonra saat 14.30-18.00 arasında yine bütün üyelerin katıldığı, birbirleri ile daha yakın ilişki sağlayan bir toplantı daha

Levent Şahverdi Arşivi

yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin TRT Almanya Temsilciliği, başkent Berlin'de olduğundan bu saatlerde bir televizyon programı da devreye girmiştir. PIAC toplantılarına en çok katılmış ve PIAC'ın çalışma özelliklerini daha yakından tanıyan biri olarak ilgililer önce beni programa davet ettiler. Ben bu kuruluşun yapısı, görevi ve işleyişi hakkında gerekli aydınlatıcı bilgileri verdikten sonra, onlar biraz da sunacağım bildiri ile ilgili açıklamalar yapmamı istediler. TRT ilgilileri bundan sonra programlarında G. Hazai, S. G. Klyashtornyj ve E. Tryjarski gibi Türklük biliminin ünlü birkaç temsilcisine de yer vermiştir. Çekilen programın 15-20 gün sonra TRT İnt ve TRT 2'de yayımlanacağını bildirmişlerdir.

Bundan sonraki günler A, B ve C seksiyonları hâlinde doğrudan doğruya bildiri sunumlarına ayrılmıştır.

49. toplantının temel konusu *Men and Nature in the Altaic World* (Altay Dünyasında İnsan ve Tabiat) idi. Bu temel konu ile ilgili birçok bildiri bulunduğu gibi, bunun dışındaki çeşitli konuları ele alan bildiriler de vardı. Bu kezki toplantının öncekilerden ayrılan ve delegeleri fazlasıyla sevindiren yanı, sunulacak bildiriler için daha önce istenmiş olan özetlerin bizlere *Program* ile birlikte basılmış olarak dağıtılması idi. Ayrıca katılımcıların ad ve adreslerini bildiren ikinci bir ince broşürün de programa eklenmesi, doğrusu toplantıya çok daha yararlı ve anlamlı bir hava vermiştir. Her üye basılmış metindeki bildiri özetlerini okuyarak hangi bildirilerin kendisini daha yakından ilgilendirdiği konusunda yeterli bilgiye ulaşabiliyordu.

Bildiriler A, B ve C salonlarında üç seksiyon hâlinde yürütülmüştür. Seksiyonlarda dillere ve konulara göre bir ayrım yapılmıştır, diyemiyoruz. Genellikle çeşitli konuların seksiyonlara serpiştirilmesi biçiminde bir ölçü kullanılmıştır izlenimini almış bulunuyorum. İlk günün bildiri sunumları öğleden sonra başladığı için, her seksiyonda altışar bildiri sunulmuş; her üç bildiriden sonra yarım saatlik bir kahve molası verilmiştir. Diğer günler saat 9.00-13.00 arasında 4+3 olmak üzere yedişer, 14.30-18.00 arasında da 3+3 olmak üzere altışar bildiri sunulmuştur. Aynı çalışma sonraki günlerde de sürmüştür. Toplantı boyunca A Seksiyonu başkanlıklarını Rostislav B. Rybakov, György Hazai, Elene V. Boikavo, Mária Ivanics, Klaus Sagaster, Peter Zieme, Rodica Pop, Ayşenur İslâm; B Seksiyonu başkanlıklartını András Róna-Tas, Alexander Vovin, Litip Tohti, Zeynep Korkmaz, Ablet Samet, Alice Sárkozi, Vladimir M. Alpatov; C Seksiyonu başkanlıklarını da Barbara Kellner-Heinkele, Edward Tryjarski, Ágnes Birtalan, Junko Miyawaki-Okada, Charles F. Carlson, Sergei G. Klyashtornyj yapmışlardır.

Toplantıda temel konu ile ilgili güzel bildiriler sunulmuştur. Yalnız, ilgi çeken bazı konuların ayrı seksiyonlarda aynı saate rastlaması, her kongrede görülebildiği üzere, delegeleri seçim yapma güçlüğüne uğratmıştır. Bu konudaki beklenti ancak bildirilerin kısalması ile çözüm bulabilecektir.

Levent Şahverdi Arşivi

Temel konu ile ilgili bildiriler içinde şahsen bizim de ilgimizi çeken beğendiğimiz bildiriler vardı. Sayın okuyuculara daha doyurucu bir fikir verebilmek için bunlardan örnekler sıralayabiliriz: Uwe Bläsing'in, *The Tungusic plant Names in "Primitiae Florae Amurensis"*; László Károly'nin, *Yakut Names for Animals in Pallas "Zoographia"*; D. Nasilov'un, *Men and Nature in the Reflection of the Altaic Languages*; Hartmut Walravens'in, *Nature in Manchu pictorial Art and Natural History of Manchuria*; Refik Turan-Abdülvahit Çakır'ın, *War and Nature in Anatolia in the Frame of Turkish History in the Seljuk Era*; Fatma Ahsen Turan'ın, *Beliefs and Rituals that Emerge as a Result of Naturel Events like Eclipses, Thunder, Thunderbolt and Rainbow*; S. G. Klyashtornyj'nin, *The Landscape in the old Turkic Runic*; Charles Carlson'un, *Nature Worship among the Altaic and Uralic Peoples of Siberia* gibi. Türkiye'den İsmail Parlatır'ın, *XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Doğa* konusundaki bildirisi ile Ayşenur İslâm'ın *Tradition Man and Nature at the Inception of the modern Turkish Story*, Mehmet Ölmez'in, *Mongolian and Turkic Common Vocabulary on "Man and Nature" in the Secret History of Mongols* konulu bildirileri de ilgi çekici idi. Bu bildiriler üzerinde ne yazık ki böyle kısa bir yazı çerçevesinde ayrıntılı bilgi verme olanağını bulamıyoruz. Yalnız, Altay dünyasında insan ve doğa konusunu, doğa-dil ilişkisine varıncaya kadar çeşitli yönleri ile ele alan bu bildiriler, dinleyicilerin önüne düşündürücü, etkileyici, sebeplere yöneltici geniş ufuklar açmış oldu. Burada belirtmemiz gerekir ki insan-doğa ilişkisini bazı halk şairlerimizin eserlerinde karşılaştırmalı olarak ele alan kimi bildirilerde ise içerik bakımından ciddi bir eleştiri konusu olabilecekler de vardı.

Bizim bildiri konumuz da *Natur und Menschen in Dede Korkut Geschichten* (Dede Korkut Hikâyelerinde İnsan ve Tabiat) idi. Biz bu bildiri ile Dede Korkut hikâyelerinde, göçebe Oğuzların Sirderya ve Doğu Anadolu bölgelerindeki ova ve yayla yaşamları boyunca doğa ile nasıl iç içe olduklarını, dağları, ormanları, ağaçları, pınarları canlı birer varlık sayarak, hayvanları dillerinden anlar birer yaratık gibi görerek onlarla nasıl söyleştiklerini, bu insanların onların ayrılmaz bir parçası olduğunu örneklerle göstermeye çalıştık. Bu insan-doğa ilişkilerinde bir başka temel etken olarak Türklerin gök Tanrı dini Şamanizmin XIV-XV. yüzyıllara kadar uzanan canlı kalıntılarını belirtmeye çalıştık. Sanıyorum bu bildiri de izleyicilerin fazlasıyla ilgisini çekmiş ve beğenilen bildiriler arasında yer almıştır. Bildirilerden sonra, bildiri sahiplerine yöneltilen sorular da çalışmalara ayrı bir renk ve değer katmıştır.

Seksiyonlarda temel konu dışında kalan çok değişik konularda da epey bildiri sunulmuştur. Bunlar içinde sunuluş sırasına göre dikkatimizi çeken başlıca örnekler şunlardır: Michael Balli, *On the Romanisation of the Mongol Script*; Zuhal Ölmez, *Mongolian Loanwords in Classical Chatagai Texts*; Abdurrahman Güzel, *Yunus Emre'de İnsan Kavramı ve Hoşgörü*; Aysu Ata, *First Turkish Koran Translation (Rylands Manuscript)*; Litip Tohti, *On the*

Levent Şahverdi Arşivi

*Common Altaic Verbs *ba- *bi and *a- e- related Thought of Altaic-Speaking people*; Fuat Ganiyev, *On the Problem of Case in Turkic Languages*; Junko Okada-Miyavaki; *My Work, The Manchu Empire in World History*; Edward Tryjarski, *Polish Account on the Buriats in the middle of the 19th Centry From Agaton Giller's Memoirs*; Synaru Alymkulova, *Kıpchaken als Bestandteile der Kırgysen und Altayer*; Jacop Taube, *Der pelikan nicht nur in der altaischen Welt*; Stefan Georg, *Ghost vowels and other close encounters of the third kind in "Altaic"*; Alfiye Yusupova, *Bilingual Dictionaries came off press in XIXth Centry Russia*; Bahar Soylu, *Learning an Altaic Language as a Foreign Language: Error Analysis in the Case of polish Learnerr of Turkish*; Alice Sárkozi, *Cult of Sun and Moon among the Mongols*; İsmail Güleç, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Yazma Eserler Katalog Çalışmaları* gibi.

Benim dinleme olanağı bulduğum bildiriler üzerinde genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, içlerinde içeriği bakımından çok doyurucu olanları bulunduğu gibi, yer yer bazı ciddi eleştiri ve tartışmalara konu olabilecek nitelikte olanlar da vardı. Burada bu münasebetle belirtmek istediğim bir başka husus da Türkiye'den katılan araştırma görevlisi, Yrd. Doç. ve Doç. Dr. gibi genç elemanlarımızın eski yıllara oranlandığında, bildirileri rahatlıkla izleyebilecek ve soruları kolaylıkla yanıtlayabilecek derecede yabancı dile sahip oluşları idi. Berlin Freie Üniversitesinin Türkoloji Enstitüsünde Prof. Dr. Barbara Kellner-Heinkele ile birlikte çalışan birkaç genç Türk, Alman asistan ve doktora öğrencisi de gelecek için sevindirici ve ümit verici olmuştur.

PIAC toplantısının programında, delegelere değişik bir atmosfer sunan veya bölgeyi ilginç yönleri ile tanıtma amacı güden bir iki gezi de vardı. Delegeleri hep ciddi konular arasında sıkıştırmamak için, 31 Temmuz Pazartesi saat 19.30'dan sonrası, Genel Sekreter D. Sinor'un 17 Nisan 2006'da 90 yaşını doldurmuş olması dolayısıyla, bir doğum günü partisine ayrılmıştı. Bu parti nefis bir piyano konseri ile şenlendirildiği gibi, Sinor'a yakın meslektaş ve çalışma arkadaşlarınca, kendisi için değerli birer anı olacak çeşitli resim vb. hediyeler de verilmiştir.

2 Ağustos Çarşamba günü sabah 9.30'da otelden çıkarak Wan See üzerindeki bir gemi gezintisi ile Potsdam'a gidilmiştir. Bu gezide tek can sıkıcı olay, geminin bizi göl kenarında 1,5 saat ayakta bekleterek gelmemesi ve bu arada yağmura yakalanmamızdı. Buna rağmen lüks denebilecek gemi yolculuğu çok eğlenceli geçmiş ve öğle yemeği saat 14.00'te Potsdam'daki Meierhof restoranında yenmiştir. Yemekten sonra Botanik Park'ı gezilmiş ve kiralanan taksilerle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ünlü Potsdam Anlaşması'nın yapıldığı tarihi Cacilienhof sarayı görülmüş, bahçesinde resimler çektirilmiştir. Daha sonra Avusturya Kralı II. Frederik'in yaşadığı Sansoucis şatosuna gidilmiş ve Kralın yaşam biçimi ile ilgili bazı hikâyeler dinlenmiştir. Anlatıldığına göre, Kral II. Frederik, köpeklerine çok düşkünmüş. Ömrü hep

Levent Şahverdi Arşivi

onlarla haşir neşir olarak geçmiş. Bu yüzden karısı prenses kendisini terk etmiş ve şatodan ayrılmış. Kraldaki köpeklerine karşı bu olağanüstü düşkünlük, öldükten sonra da köpekleri ile birlikte gömülmesine yol açmış. Bu tarihî gerçeğin en belirgin tanığı da şatonun ön tarafında bulunan ilk mezarın Krala, ondan sonra Kralın hemen ayak ucunda yer alan mezarların da Kralın dört köpeğine ayrılmış olmasıdır.

4 Ağustos Cuma günü sabah kahvaltıdan sonra, isteyenler Brandenburg Bilimler Akademisindeki Turfan Koleksiyonu *(Turfan Collection)* ile Turfan kazılarından çıkarılan ve Hint Sanat Müzesi *(Museum für Indischer Kunst)*'nde sergilenen eserleri görmeye gitmişlerdir.

PIAC'ın önemli bir toplantısı da Perşembe günü 11.30-12.30 arasında yapılan ve "Business Meeting" diye adlandırılan toplantıdır. Aslında bir kapanış niteliği taşıyan bu toplantıda genellikle yapılan çalışmalar gözden geçirilmiş ve gelecek toplantı için bazı görüşler ileri sürülmüştür. Yine D. Sinor ve Barbara Kellner-Heinkele'nin başkanlık ettiği toplantıda, bu olağan bilgilendirmeler dışında, D. Sinor'un delegelerce kısmen olağan kısmen de sürpriz olarak karşılanan bir açıklaması oldu. Sinor, 90 yaşını doldurmuş olduğu için artık PIAC Genel Sekreterliğinden çekileceğini ve yerine yeni bir Genel Sekreterin seçilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak, bu konuda delegelerden bir aday belirtilmesi istenmedi. Belki de bunu İndiana Üniversitesinin Central Eurasien Studies Bölümü belirleyecektir. Yalnız kendisi, şimdiye kadar olduğu gibi toplantıların yine düzenli olarak yapılmasını, mesleğinde üstün başarı gösterenlere yine uluslararası şeref madalyasının verilmesini önereceğini, elindeki bütün 49 yıllık belgeleri üniversite yetkililerine teslim edeceğini belirterek etkili bir konuşma ile sözlerini bitirmiştir.

Bir veda niteliğindeki bu konuşmadan sonra birilerinin kalkıp Sinor'un 49 yıl süren PIAC Genel Sekreterliği süresince bu kuruluşa yaptığı hizmetleri dile getiren bir konuşma yapması beklenirdi. Ama yapılan konuşmanın heyecanı ile kimseden bir ses çıkmayınca, konuşmak için söz istedim. Sinor, benim ne üzerinde konuşacağımı sordu. Ben de PIAC'ın çalışmaları ve kendisi hakkında deyince, "buyurun!" diyerek kürsüye davet etti. Yaptığım konuşmada, her yıl dünyanın değişik bir ülkesinde toplanan PIAC'ın Altayistik alanına yaptığı hizmetlerin asla küçümsenemeyecek değerli hizmetler olduğunu, bu kuruluş sayesinde Altayistik alanının ne gibi kazanımlar elde ettiğini beş-altı madde hâlinde özetledikten sonra, bütün bu kazanımların D. Sinor'un yarım yüzyılı dolduran dinamik faaliyetinin eseri olduğunu, kendisine hem kendim hem de delegeler adına en içten teşekkürlerimi sunduğumu dile getirmeye çalıştım. Daha sonra da sıra Prof. Dr. Barbara Kellner-Heinkele'ye teşekküre gelmişti. Değerli meslektaşımız, toplantıyı gerçekten düzenli bir organizasyonla yürütmüş, her birimize karşı gösterdiği yakın ilgi ile ayrıca kalbimizi kazanmıştır. Hele şimdiye kadarki toplantılardakinden farklı olarak bildiri

Levent Şahverdi Arşivi

özetlerinin delegelere basılmış olarak dağıtılması bu toplantıya özgü bir başarı idi. Ayrıca Barbara'nın da etkisiyle bu toplantıda Türkçenin de bir kongre dili olarak kabulü yönündeki öneri yerinde bulunmuş; İngilizce, Almanca, Fransızca ve Rusça yanında beşinci dil olarak Türkçe de PIAC toplantılarında bildiri dili olarak kabul edilmiştir.

PIAC toplantılarına birçok kez katılmış olan delegeler çok iyi hatırlar ki, bu konuda daha önceki yıllarda, Türkçenin Altayistik alanındaki yeri dile getirilerek PIAC toplantılarında bir kongre dili olarak kabul edilmesi dilek ve gereğini ileri sürdüğümüz zaman, D. Sinor şiddetle karşı çıkar ve bu konunun konuşulmasını dahi istemezdi. 1972 yılındaki Viyana toplantısında rahmetli meslektaşımız Dr. Emel Esin aracılılığı ile yapılan önerinin nasıl geri çevrildiğine bizler üzülerek tanık olmuşuzdur. 2003 yılındaki Ankara toplantısında D. Sinor bizlere sürpriz olmak üzere Genel Kurulda kısa bir Türkçe sesleniş yaptığı hâlde, benim bu toplantıdaki bildirimi Türkçe yerine İngilizce olarak okumamı özellikle istemişti. Bu bakımdan Berlin toplantısında Türkçe için alınan karar sevindirici olmuştur. Esasen, Türkçe bugün artık önemli dünya dillerinden biri durumundadır.

Yaptığımız bu değerlendirme ve teşekkür konuşması hem D. Sinor'u hem Barbara Kellner-Heinkele'yi hem de sayın delegeleri yeterince sevindirmiş olmalı ki, konuşmam bittikten sonra D. Sinor ve Barbara Kellner-Heinkele çok duygulanmış olduklarını ve teşekkürlerini beni kucaklayarak ve öperek dile getirmişlerdir. Kendi adlarına yaptığımız konuşma delegeleri de memnun etmişti. Böylece 49. PIAC da başarı ile tamamlanmış oldu.

Türk Dili, S.658. (Ekim 2006), s.377-384.

Levent Şahverdi Arşivi

PROF. DR. ZEYNEP KORKMAZ'IN BAŞLICA YAYINLARI

A- KİTAP HÂLİNDEKİ YAYINLARI

1. *Güney-Batı Anadolu Ağızları Ses Bilgisi (Fonetik),* AÜ DTCF Yayınları: 114, Türk Dili ve Edebiyatı Serisi: II Ankara 1956, XI+125 s., 2. baskı, TDK yay. Nu.: 583: Ankara 1994.

2. *Fuzulî'nin Dili Hakkında Notlar* (S. Olcay'la birlikte), AÜ DTCF yayınları: 118, Ankara 1956, 49 s.

3. *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,* AÜ DTCF yayınları: 124, Türk Dili ve Edebiyatı Serisi: 19, 1. baskı Ankara 1962; 2. baskı Ankara 1969, 92 s.; 3. baskı TDK yay. Nu.: 598, Ankara 1994.

4. *Türk Dilinin Tarihî Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi,* AÜ DTCF yayınları: 147, Ankara 1963, IX+85 s. (1967 Yılı Bilim Eserleri Yunus Nadi Armağanı birinciliğini kazanmıştır.)

5. *Nevşehir ve Yöresi Ağızları,* 1. Cilt: Ses Bilgisi (Phonetique), AÜ DTCF yayınları: 142, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Enstitüsü Sayı: 1, Ankara 1963 XV-227 s; 2. baskı, Ankara 1977; 3. baskı TDK yay. Nu.: 582, Ankara 1994.

6. Sadrü'd-din Şeyhoğlu, *Marzubânnâme Tercümesi,* Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, AÜ DTCF yayınları: 219, Ankara 1973,468+ 137 s.

7. *Cumhuriyet Döneminde Türk Dili,* AÜ DTCF yayınları: 251, Ankara 1974, 129 s.

8. M. Kemal Atatürk, *Nutuk,* bugünkü dille yayına hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılını Kutlama Koordinasyon Kurulu, Ankara 1984,XVI+638 s.; yeni baskıları: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara 1991, 1994, 1995, 1998,2000,2001,2004, 2005, 2006, 2007, 638 s.

9. *Gramer Terimleri Sözlüğü,* AKDTYK Türk Dil Kurumu yay., Ankara 1992, XVII+212 s.

10. *Atatürk ve Türk Dili* 1 *(Belgeler),* AKDTYK Türk Dil Kurumu yay., Ankara 1992, XXII+567 s.

11. *Bartın ve Yöresi Ağızları* (II. Bölümde yer alan 15 ve 16 numaralı yayınların birleştirilmesi ile), AKDTYK TDK yayını: 584, Ankara 1994,63 s.

Levent Şahverdi Arşivi

12. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar,* AKDTYK Türk Dil Kurumu yay., Ankara 1995, 1. C. 959 s.; II. C. 447 s. (Yerli ve yabancı bilimsel dergilerdeki yazıların toplu olarak basılması ile oluşmuştur.)

13. *Atatürk ve Türk Dili* II *(Belgeler),* (A. B. Ercilasun - K. Yetiş - S. Sakaoğlu ve Z. Kerman ile birlikte), Türk Dil Kurumu yay., Ankara 1997,831 s.

14. *Türkiye Türkçesi Grameri,* AKDTYK Türk Dil Kurumu yay., Ankara 2003, CXVI+ 1224 s.

15. *Gramer Terimleri Sözlüğü,* Genişletilmiş 2. baskı, AKDTYK Türk Dil Kurumu yay., Ankara 2003, XXIV+296 s.

16. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* III. Cilt, AKDTYK, TDK yay., Ankara 2007, 880 s.

17. *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri* (İ. Parlatır, A. Ercilasun, H. Zülfikar, Tuncer Gülensoy, N. Birinci ile birlikte), 6. baskı, Yargı Yayınevi, Ankara 2003; 7. ve 8. baskı, Ekin Kitabevi, Ankara 2005, 2007, 552 s.

18. *Prof. Dr. Sadettin Buluç'un Makaleleri*, yayıma hazırlayan: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, AKDTYK, Türk Dil Kurumu yay., Ankara, 2007 514 s.

Levent Şahverdi Arşivi

B- ARAŞTIRMA YAZILARININ YILLARA GÖRE SIRALANMASI*

1946

1. ″S. Çağatay, Altun Yaruk'tan İki Parça Hakkında" *DTCFD,* C. IV/2 (1946), s. 222–227.

1948

2. "Ahundov Gürgenli, " Kemine" Hakkında", *DTCFD,* C. V1/12, 1948, s. 73–78.

1953

3. "Batı Anadolu Ağızlarında Asli Vokal Uzunlukları Hakkında", *TDAY-Belleten* 1953, s 197–203.

1956

4. "Fuzuli'nin Dilindeki Fonetik ve Morfoloji Özelliklerine Dair", *Fuzulî'nin Dili Hakkında Notlar,* DTCF yay., Nu.:118, Ankara 1956, s. 1-31.

1959

5. "Türkçede -acak/-ecek Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *DTCFD,* XVII/1-2 (Mart-Haziran 1959), s. 159-168.

1960

6. "Türkiye Türkçesinde "İktidar" ve imkân" Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", *TDAY-Belleten* 1959, (1960), s. 107–124.

7. "İzmir Kitaplıklarında Eski Anadolu Türkçesine Ait Birkaç Değerli Yazma" *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* VIII/3-4, Ankara, 1960, s: 40-51.

8. "Türk Dilinde + ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *DTCFD,* XVII/3-4 (Eylül-Aralık 1960), s. 275-358.

9. "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *TDAY-Belleten* 1960, s. 173–180.

10. "Zur Ableitung der türkischen Postposition *uçun - üçün – için usw.", UAjb, XXXIII* 1–2, s. 98-100.

11. "Bir Fransızca Kelimenin Türkçe ile ilgisi Üzerine", *Türk Dili,* X/119, Ağustos 1961, s. 821–823.

---

* Bu listede yer alan makale hâlindeki yayınların 1946-1995 arasına girenleri Türk Dili üzerine Araştırmalar 1, 2. ciltler, TDK. Yay., Ankara 1995, 2006; yılları arasına girenler de 3. cilt olarak 2006 yılında toplu olarak yayınlanmıştır.

Levent Şahverdi Arşivi

12. Banguoğlu, Tahsin, *"Türk Grameri, I. Bölüm: Ses Bilgisi,* TDK yay., Sayı: 177, Ankara 1959, 306 s., Üzerine", *DTCFD,* XVII/3-4, (Temmuz-Eylül-Aralık 1959), Ankara 1961, s. 655-659.

1962

13. "Türkçede oklök Kuvvetlendirme (Intensivum) Edatı Üzerine", *TDAY-Belleten* 1961 (1962), s. 13-29.

14. "Uçun-üçün-için" vb. Çekim Edatlarının Yapısı Üzerine", *TDAY-Belleten* 1961, (1962), s. 31-35.

1964

15. "Bartın ve Yöresi Ağızlan Üzerine", *Türkoloji Dergisi,* I/I (Ankara 1964), s.103-141.

1965

16. "Bartın ve Yöresi Ağızlanndaki Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi,* II/I (Ankara 1965), s. 227-249. (İkinci baskı, Ankara 1969, s. 265-287).

17. "Türkiye Türkçesindeki *-madan/ -meden,* < *-madın*< *-medin* Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türkoloji Dergisi,* II/I (Ankara 1965), s. 259-269. (İkinci baskı, Ankara 1969, s. 297-307).

18. "Eski Anadolu Türkçesindeki *-van/-ven, -vuz/-vüz* Kişi ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntıları", *TDAY-Bel/eten* 1964,(Ankara 1965), s. 43-65.

1966

19. "Türkçedeki *-arak/-erek* Zarf-fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Reşid Rahmeti Arat için,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, yay.: 19, s. 331-335.

20. "Kâbus-nâme ve Marzuban-nâme Çevirileri Kimindir?", *TDAY Belleten* 1966, s.167-178.

21. "Türkçede *-I* eki *(-al/-el, -ıl/-il, -ul/-ül, -sal/-sel)", Türk Dili,* XVI/181 (1 Ekim 1966), s. 24-32. ikinci yayımı için bk. *Dil Bilgisi Sorunları,* TDK yay.; 356, Ankara 1972, s. 72-83.

1967

22. "Türkçede -1 eki- II *(-al/-el, -ıl/-il, -ul/-ül, -sal/-sel)", Türk Dili,* XVI/187 (1 Nisan 1967), s. 514-518. İkinci yayımı için bk. *Dil Bilgisi Sorunları,* TDK yay.: 356, Ankara 1972, s. 84-95.

23. "Türkçede *-I* eki III *(-all-el, -ılı-il, -ull-ül, -salı-sel)", Türk Dili,* XVI/188 (1 Mayıs 1967), s. 635–642. İkinci yayımı için lık. *Dil Bilgisi Sorunları,* TDK yay.: 356, Ankara 1972, s. 96-108.

Levent Şahverdi Arşivi

24. "Kabus-namenin İkinci Basılışı Dolayısıyla". *Türk Dili,* XVI/188 (1 Mayıs 1967), s. 664–667.

1968

25. "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yusuf ve Züleyha Mesnevisinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", *Türkoloji Dergisi,* 111/1 (Ankara 1968), s. 8–48.

26. "Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri", Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII. Seri, Nu.: 45, Ankara 1965, XII+506 s., *Türkoloji Dergisi,* III/, s. 143-149.

27. "Agah Sırrı Levent, Ali Şir Nevaî 1. Cilt: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, TDK yayınlarından Sayı: 239, Ankara 1965, XIII+306 s.; II. Cilt: Divanlar, 4 Türkçe, 1 Farsça divan, TDK yayınlarından Sayı: 244, Ankara 1966, VIII+272 s.; III. Cilt: Hamse, TDK yayınlarından Sayı: 253, Ankara 1967", *Türkoloji Dergisi,* III/I, s. 149-156.

28. "Dr. Heinz Kristinus, die Deutsehen Verhen mit Praepositionen Und ihre Wiedergabe im Türkischen", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını, 193-175, (Ankara 1965), XIII+450, s., *Türkoloji Dergisi,* III/1, s.156-159.

29. "Eski Anadolu Türkçesinin İki Ürünü ve Yazarları Üzerine", XI. *Türk Dil Kurultayı' nda Okunan Bilimsel Bildiriler* 1966, Ankara 1968, s.17-27.

30. "Eski Bir KudUr1 Çevirisi", XI. *Türk Dil Kurultayı'nda Okunan Bilimsel Bildiriler* 1966, Ankara 1968, s. 225–231.

1969

31. "-ası/-esi Gelecek Zaman İsim-Fiil (Participium) Ekinin Yapısı Üzerine", *TDAY-Belleten* 1968, Ankara 1969, s. 31–38.

32. "Türkiye Türkçesinin ki Bağlama ve Şüphe Edatları Arasındaki

Yapı ve Görev Ayrılığı", *Necati Lugal Armağanı,* Ankara 1969, s. 389–395.

33. Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1965, XII+506 S., *Oriens* XXIXXII (1968-1969), s. 466-470.

1970

34. "Altaistische Forschungen in der Türkei", *Ankara Üniversitesi Yıllığı* X, (1964), Ankara 1970, s. 49–64.

1971

35. "Wer ist der Übersetzer des Qābūs-nāme und der Marzubān-name", *Studia Turcica,* Budapest 1971, s. 259-266.

Levent Şahverdi Arşivi

36. "Eski Anadolu Türkçesinde AsIî Ünlü (Vocal) Uzunlukları", *DTCFD,* XXV/3-4, (1968), Ankara 1971, s. 49-66.

37. "Die Ursprünglichen Vokallängen im Altanatolischen Türkisch", *DTCFD,* XXV/3-4, (1968), Ankara 1971, s. 67-84.

38. "Sadrud-dîn Şeyhoğlu ve Marzubān-nāme Tercümesi", *İran Şehinşahlığı'*nın *2500. Kuruluş Yıl Dönümüne Armağan,* Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 1971, s. 249–276.

39. "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu", *TDAY Belleten* 1971, s. 21–32.

40. "Die Frage der Verhaltnisses der Anatolischen Mundarten zu ihrer etnischen Struktur", *TDAY-Belleten* 1971, s. 33–46.

1972

41. "Necmeddin Halil Onan ve Türk Diline Hizmeti", *Türkoloji Dergisi,* IV/l (Ankara 1972), s. 37–79.

42. "Dilde 'Doğal Gelişme' ve 'Devrim' Açısından Türk Dil Devrimi", *Türkoloji Dergisi,* IV/l, s. 97–114.

43. "Kaşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi", *Türk Dili,* 253, *(Divan*ü *Lûgat-it Türk Özel Sayısı, 1 Ekim* 1972), s. 3–19.

1973

44. "Das Oghusische im XIII. Jahrhundert als Schriftsprache", CAJ, XVII/2–4, (Proceedings of the 15th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference 7–12 August 1972), 1973, s. 294-303.

45. "Selçuklular çağı Türkçesinin Genel Yapısı", *TDAY-Belleten* 1972, Ankara 1973, s. 17–34.

46. "Yunus Emre ve Anadolu Türkçesinin Kuruluşundaki Yeri", *Türkoloji Dergisi,* VII (Ankara 1973), s. 13–19.

1974

47. "Cumhuriyetin 50. Yıl Dönümü Dolayısıyla Köktürk Yazıtları'ndan Atatürk'ün Gençliğe Hitabesine", *Cumhuriyetin 50. Yıl dönümünü Anma Kitabı,* Ankara Üniversitesi, DTCF yay.; Nu.: 239, Ankara 1974, s. 57-66.

48. "Ağız Araştırmaları ve Folklor", *I. Uluslararası Folklor Semineri Bildirileri,* Ankara 1974, s. 126-130.

49. "Die Frage des Verhaltnisses der anatolischen Mundarten zu ihrer etnischen Struktur", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, ProtokolIband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin,* Berlin 1974, s. 341–352.

Levent Şahverdi Arşivi

50. "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Türkoloji Dergisi,* VI/1 (Ankara 1974), s. 15–30.

51. "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *TDAY-Belleten* 1973–74, Ankara 1974, s. 41–48.

1975

52. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve Meslekî Kişiliği", *Caferoğlu ve Mansel Anma Töreni,* (25 Mart 1975, Hacettepe Üniversitesi), Ankara 1975, s. 3–8.

53. "Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve Meslekî Şahsiyeti", *Türk Kültürü,* XIV/ 157 (Kasım 1975), s. 31–36.

1976

54. "Eski Anadolu Türkçesi Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *Studi Preottomani e Attornani, Atti del Convegno di Napoli* (24–26 Settembre 1974), Napoli 1976, s. 143–152.

55. "Cumhuriyet Döneminde Bir Kültür Dili Olarak Türkçe", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 50. Yıl Konferansları,* Ankara 1976, s. 67–78.

56. "Halk Etimolojisi ve Folklor", I. *Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* I. cilt: Genel konular, Ankara 1976, s.185–194.

57. "Mercimek Ahmed (Mercimek Ahmed ibn İlyas)", *Türk Ansiklopedisi,* Cilt XX/V, Ankara 1976, s. 3a-4b.

58. "Anadolu Ağızları Üzerindeki Araştırmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *TDAY-Belleten* 1975–1976, Ankara 1976, s. 143–172.

59. "Yeni Bir Yapma Dile Doğru mu?", *Millî Kültür,* Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 1, (Kasım 1976), s. 20–22.

1977

60. "Eski Anadolu Türkçesi Üzerindeki Çalışmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar", *Türkoloji Dergisi,* VII, Ankara 1977, s.13–22.

61. "Yine Dil Davası Üzerine", *Milli Kültür,* Yıl: 1, Cilt: I, Sayı: 3, (Mart 1977), s. 67–68.

62. "Türkçeyi Özleştirme Çalışmalarında Dilimize Nasıl İşleklik Kazandırılabilir?", *Millî Kültür,* Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 6 (Haziran 1977), s. 17–24.

63. "Asıl Üzüntü Verici Olan Gerçeklere Karşı Direnmek ve Kulakları Tıkamaktır", 28 Temmuz 1977 tarihli *Cumhuriyet* (gazetesi), tartışma sütunu.

1978

64. "Dili Özleştirme Çalışmaları ve Metotsuz Yaklaşım", *Türk Kültürü,* XVI/185 (Mart 1978), s. 271 (15)-277 (21).

Levent Şahverdi Arşivi

1979

65. "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi,* VIII/l (Ankara 1979), s. 67-77.

66. "Bir Tanıtma Yazısı Üzerine", *Türkoloji Dergisi,* VIII/I, s. 459–478.

67. "Bedriye Atsız-Hans Joachim Kissling, Sammlung Türkischer Redensarten", Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974, 186 S., *Türkoloji Dergisi,* VII/1 (Ankara 1979), s. 485-489.

68. Marzubân-nâme Tercümesinin Yeni Bir Nüshası ve Getirdikleri", I. *Milletler Arası Türkoloji Kongresi* (İstanbul, 15–20 Ekim 1973), Tebliğler, 2 C. Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul, 1979, s. 334–340.

69. "Mehmet Akif Ersoy ve Türkçe", *Mehmet Akif Ersoy, Fikirleri ve Tesirleri Sempozyumu* (27–28 Aralık 1976), Hacettepe Üniversitesi yayınlan, Ankara 1979, s. 255-264.

1980

70. "Eski Anadolu Türkçesindeki imlâ-Fonoloji Bağlantısı Üzerine Notlar (Zabilješke o fonološkom pravopisu u staroanadolskom turskom)", *Pri/oji Orijentalni Institutu Sarayevo,* Vol., XXX/516, Sarajevo 1980, s. 247-269.

71. "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Ponologie-Morphologie Bağlantısı", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi,* (İstanbul, 6-9 Şubat 1978), Tebliğler, İstanbul 1980, s. 29-41.

72a. "Atatürk ve Türk Dili", *Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, "Türk Dili Semineri",* (26, 27 Aralık 1980), İstanbul 1980, s. 15–32.

72b. "Atatürk ve Türk Dili", *Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, "Türk Dili Semineri",* (26, 27 Aralık 1980), İstanbul 1980, s. 43–63.

73. "Ömer Seyfettin ve Yeni Lisan, "Doğumunun 96. Yıl Dönümü Dolayısıyla", *Millî Kültür,* Cilt: II, Sayı: 1, (Haziran 1980), s. 6–11.

74. "İnsan Varlığından Millet ve Kültür Varlığına Uzanan Dil", *Millî Kültür,* Cilt: II, Sayı: 2, (Temmuz 1980), s. 15–20.

75. "Anadolu Beylikleri Devrinde Türk Dili ve Karamanoğlu Mehmet Bey", *Millî Kültür,* Cilt: II, Sayı: 3–4–5, (Ağustos-Eylül-Ekim 1980), s. 9–13.

76. "Atatürk ve Dilimiz", *Türk Kültürü,* Atatürk Özel Sayısı, XIX/217, (Kasım-Aralık 1980), s. 18–23.

77. "Garip Bir Savunma", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 10 Ocak 1980; *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 240241. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 240–241).

78. "Ana Dil Sevgisinden Ana Dil Sorumluluğuna", *Tercüman* (gazetesi) Yaşayan Türkçemiz sütunu, 21 Ocak 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 238–240. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 238-240)

Levent Şahverdi Arşivi

79. "Uydurma Kelimeler: *Düşün* (fikir)", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 21 Ocak 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 2, İstanbul 1980, s. 27–28. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 27–28)

80. "Türkçecilik Adına Yabancı Taklitçiliği", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 27 Ocak 1980. *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul1980, s. 237–238. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 237–238).

81. "Dili Özleştirme Çalışmalarının Fikir Temeli ve Yön Değiştirmesi", *Tercüman* (gazetesi), *Yaşayan Türkçemiz* sütunu, 7 Şubat 1980, *Yaşayan Türkçemiz,* l, İstanbul 1980, s. 234-235'te "Türkçeleşme Çalışmalarının Fikir Temeli ve Yön Değiştirmesi" başlığı ile. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 234–235).

82. "Türk Dil Kurumuna Açık Mektup", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 11 Şubat 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 241–244. (İkinci baskı, İstanbul 1981. s. 241–244).

83. "Olanak, Yazanak, Yazanakçı Kelimeleri ve Yanlış Örnekleme (Analogie)", *Tercüman* (gazetesi), *Yaşayan Türkçemiz* sütunu, 21 Şubat 1980; Yaşayan Türkçemiz 2, İstanbul 1980, s. 61–62. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 61–62).

84. "Dil ve Kültür Yıkıcılığı", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 14 Mart 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s.235–236. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 235–236).

85. "Dilde Tasfiyecilik Atatürk Devrimciliği ile Bağdaştırılabilir mi?", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 5 Nisan 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 24–26. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 24–26)

86. "Hangisi Doğru?", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 29 Ağustos 1980; *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 246–247. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 246–247).

87. "Özleştirme Çalışmalarından Görüntüler: *Görece, Göreli, Yinelemek", Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 24 Eylül 1980; *Yaşayan Türkçemiz* 2, İstanbul 1980, s. 37–38. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 37–38)

88. "Dilde Devlet Koruyuculuğu Gerekli midir?", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 3 Ekim 1980 ve 7 Ekim 1980; *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 231–233. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s.231–233.)

89. "Dilde Atatürkçülük I–II", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 22 Kasım 1980.

90. "Türkçenin Yaratıcılığı ve Gelişme Gücü I", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 13 Aralık 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 247–248. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 247–248).

91. "Türkçenin Yaratıcılığı ve Gelişme Gücü II", *Tercüman* (gazetesi), Yaşayan Türkçemiz sütunu, 18 Aralık 1980, *Yaşayan Türkçemiz* 1, İstanbul 1980, s. 247–248. (İkinci baskı, İstanbul 1981, s. 247–248).

Levent Şahverdi Arşivi

1981

92. "Atatürk ve Millî Dil Anlayışı", *Atatürk' ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı Semineri,* Türk Kadınları Kültür Derneği yay., Ankara 1981, s. 3-8.

93. "Anadolu Yazı Dilinin Tarihî Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", *VIII. Türk Tarih Kongresi,* (Ankara 11–15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler, 2. cilt, Ankara 1981, s. 583–589.

94. "Atatürk'ün Kelime Dünyasında Dil ve Üslup Özellikleri", *IX. Türk Tarih Kongresi* (21–25 Eylül 198!), 3. cilt, s. 1805–1811.

95. "Türkçede İsimden Fiil Üreten *+r-, +ar/+er-* eki ve yapısı üzerine", *Ankara Üniversitesi DTCF Atatürk' ün 100. Doğum Yılma Armağan Dergisi,* Ankara 1981, s. 477–490.

96. "Kaşgarlı Mahmud ve Divanu Lügat-it- Türk", *Millî Kültür,* Cilt: II, Sayı: 10, (Mart 1981), s. 15–19.

97. "Atatürk ve Türk Dili", *Millî Kültür,* Cilt: II, Sayı: II, (Nisan 1981), s.12–17.

98. "İspanya Notlan", *Millî Kültür,* Cilt: III, Sayı: 3, (Ağustos 1981), s. 20–23.

99. "Dede Korkut Hikayeleri'nin Eski Osmanlı Metinleri Arasındaki Yeri", *Millî Kültür,* Cilt: ID, Sayı: 4, (Eylül 1981), s. 23–25.

100. "Cumhuriyet Devrinde Yazı ve Dil İnkılabı", *Millî Kültür,*Cilt: III, Sayı: 6, (Kasım 1981), s. 2–3.

101. "Ölümünün 57. Yıl Dönümü Dolayısıyla Ziya Gökalp ve Türk Dili", *Millî Kültür,* Cilt: IX, Sayı: 7, (Aralık 1981), s. 7–13.

102. "Mustafa Şeyhoğlu", *Türk Ansiklopedisi,* XXX, Ankara 1981, s. 275a-276b.

103. "Tasfiyecilik", *Türk Ansiklopedisi_* XXX, Ankara 1981, s. 473b-475b.

104. "Dilde İnkılapçılık ve Tasfiyecilik Anlayışının Sınırı", *Meydan* (dergisi), Sayı 592/74, (Nisan 1981), s. 15–17.

105. "Dile Yön Verme", *Meydan* (dergisi), Sayı 573/75, (Mayıs 1981), s. 22–24.

106. "Milli Eğitimde Milli Kültürün Yeri", *Meydan* (dergisi), Sayı 595/77, (Temmuz 1981), s. 13–15.

107. "Dilde Yaşayan Milli Ruh", *Meydan* (dergisi), Sayı 596/79 (Ağustos 1981), s. 24–25.

108. "Dilde İlericilik ve Gericilik Üzerine I", *Meydan* (dergisi), Sayı 598/80 (Ekim 1981), s. 19–21.

109. "Dilde İlericilik ve Gericilik Üzerine II", *Meydan* (dergisi), Sayı 599/81 (Kasım 1981) s. 18–20.

Levent Şahverdi Arşivi

110. "Atatürk ve Millî Dil Anlayışı", *Meydan* (dergisi), Sayı 600/82 (Aralık 1981), s. 31–33.

1982

111. "-sa/-se Dilek-Şart Kipi Eklerinde Bir Yapı Birliği Var mıdır?", *Studia Turcologia Memoriae Alexii Bombaci Dicata,* Istituto Universitario, Orientale Seminario di Studi Asiatici, Series Minor, XIX, Napo li 1982, s. 305–315.

112. "Güneş-Dil Teorisi ve Yöneldiği Hedefler", *Meydan* (dergisi), Sayı 601/83 (Ocak 1982), s. 23–36.

113. "Folklor Mahsullerinde Dil ve Ses Uyumlarından Kaynaklanan Bazı Üslup Özellikleri", *İkinci Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* Cilt II, Ankara 1982, s.155–163.

114. "Atatürk ve Türk Dili", *Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri* (29 Kasım 1982, Kayseri), Erciyes Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi, Kayseri 1982, s. 53–65.

115. "Atatürk'ün "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli Kültürdür" *Sözü* Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Millî Kültür,* Cilt: IV, Sayı: 36 (Ekim 1982), s. 4–5.

116. "Türkiye Türkçesi (1. Eski Anadolu Türkçesi, 2. Osmanlıca, 3. Türkiye Türkçesi, 4. Anadolu Ağızları)", *Türk Ansiklopedisi,* XXXII/261, Ankara 1982, s. 393–426.

117. "György Hazai, Kurze Einführung in das Studium der Türkischen Sprache", *190* s. (Akademia Kiado, Budapest 1978), *DTCFD, XXX/1-2* (1979-1982), Ankara 1982, s. 211-222.

1983

118. "Türkiye'de Dil Davasının Dayandığı Fikir Temelleri ve Bu Davada Bugün Uyulması Gereken Ana ilkeler", *Türk Kültürü Araştırmaları* 1979–1983, *(Prof Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hatırasına Armağan),* XVII-XXI/l–2, Ankara 1983, s.179-190.

119. "Erzurumlu Darîr ve Memlük Türkçesinin Oğuzcalaşmasındaki Yeri", *Şükrü Elçin Armağanı,* Ankara 1983, s. 267–274.

120. "Türk Dilinin Bugünkü Sorunları", *Millî Kültür,* Cilt: IV, Sayı: 39 (Nisan 1983), s.2–9.

1984

121. "Dilde Devlet Koruyuculuğu ve Türk Dil Kurumu", ***Türk Dili,*** XLVIII 387 (Mart 1984), s.141–147.

122. "Türkçenin Yapı ve işleyiş Özellikleri Açısından *Tekrarlamak mı? Yinelemek mi?",* ***Türk Dili,*** XLVIII/3–88–389, (Nisan-Mayıs 1984), s.194–197.

Levent Şahverdi Arşivi

123. "Anadolu'da Türkçenin Yazı Dili Oluşu ve İlk Öncüleri", ***Türk Dili,*** XLVIII/390–391 (Haziran-Temmuz 1984), s. 272–278.

1985

124. "Dil İnkılâbı'nın Sadeleşme ve Türkçeleşme Akımları Arasındaki Yeri", ***Türk Dili,*** XLIX/401 Gençlik Yılı Özel Sayısı, (Mayıs 1985), s.383–413.

125. "Atatürk ve Türk Gençliği", ***Türk Dili,*** LI/407 Atatürk ve Gençlik Özel Sayısı, (Kasım 1985), s. 245–256.

126. "Gençlik ve Dil", *Selçuk Üniversitesi, Millî Gençlik Kongresi,* (6–8 Kasım 1985, Konya), Tebliğler, Konya 1985, s.21–31.

1986

127. "XV. Yüzyıl Azeri Türkçesinin Değerli Bir Temsilcisi Emir Hidayetullah ve Divanı" *TDAY-Belleten* 1982–1983, Ankara 1986, s.113–124.

128. "Millî Kültür ve Gençlik", *Gazi Üniversitesi Millî Kültür ve Gençlik Sempozyumu,* (13–15 Kasım 1985), Ankara 1986, s.105–117.

129. "Dil İnkılâbı ve Atatürk'ün Türk Diline Bakış Açısı", ***Türk Dili,*** LI/419, (Kasım 1986), s.791–798.

130. "Mehmet Akif'te Dil ve Üslûp Özellikleri", ***Türk Dili,*** LI/420, (Aralık 1986), s. 554–564.

131. "Okuduğunu Anlamayan Bir Doçent", *Türk Kültürü,* XXIV/281 (Eylül 1986), s. 550–556.

1987

132. "Ahmet Vefık Paşa (3 Haziran 1823–2 Nisan 1891)", ***Türk Dili,*** LII/422, (Şubat 1987), s.77–98.

133. "Türkçede *-n* Zarf-fiil Eki ile *-pan/-pen* Eki ve Türemeleri", *TDAY-Belleten* 1984, Ankara 1987, s.155–165.

134. "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi,* İstanbul, 23–28 Eylül 1985. Tebliğler, I, Türk Dili, cilt 2, İstanbul 1987, s. 89–109.

135. "Ziya Gökalp'ın Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Türk Dili", *Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Sempozyumu* (24–26 Mart 1986), Diyarbakır 1987, s.3–13.

136. "Dilde Yaşayan Folklor Unsurları: Geleneklerimiz", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* Cilt IV, Ankara 1987, s. 221–226.

137. "Milli Mücadele ve Sonrasında Türklük Şuuru", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* IV/10, (Kasım 1987), s.47–60.

Levent Şahverdi Arşivi

1988

138. "XXIV, PIAC (15–21 Eylül 1986. Taşkent-SSCB.) Açılış Töreni Konuşması", *TDAY-Belleten* 1986. (Ankara 1988), s. lX-XI.

139. "Elements Common to Turkish and Mongolian and the Place of Mongolian in Turkish Language Studies", *TDAY-Belleten* 1986, (Ankara 1988), s. 1–41.

140. "Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri", *TDAY-Belleten* 1986, (Ankara 1988), s. 43–52.

141. "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", ***Türk Dili****,* LVI/444, (Aralık 1988), s. 318–328.

1990

142. "Kalkınma ve Çağdaşlaşmada Kültür-Üniversite ilişkisi", 2. *Millî Kültür Şurası Bildirileri* (5-8 Aralık 1989), Ankara 1990,- s. 225-230.

143. "Anatolian Dialects", Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft, Teil **I,** Akademiao Kiado, Budapest 1990, s.388-413.

1992

144. "Türk Dili ve Arap Alfabesi", *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları, Ankara, 1992, s. 11-19

145. "Türk Devlet Kurucuları Olarak Bilge Kağan'dan Mustafa Kemal Atatürk'e", *TDAY-Belleten* 1987, Ankara 1992, s. 243-263.

146. "Von Bilge Kağan zu Atatürk als Türkischer Staatsgründer", *Türk Kültürü Araştırmaları,* (Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan), XXVIII/1–2, 1990, Ankara 1992, s. 211–227.

147. "Manche Denominale Verbbildungen Und İhre Uhrsprungliche Strukturen" *Proceeding of the 33rd Meeting of the Pennanent International Altaistic Conference*, Budapest June 29–09 1990, Budapest 1992, s.207–214.

148. "Die Periode Des Übergangs Von Der Alten Türkischen Schriftsprache zu Neuen Schriftsprachen Und İhre Besonderheit", UAJb, 11 (1992), s. 80-90.

1993

149. "Dilimizin Dünkü ve Bugünkü Sorunları ve Çözüm Yolları", ***Türk Dili,*** 1993/11, Sayı:500, (Ağustos 1993), s.155–180.

150. "Bilinçli Dil Sevgisi ve "Eleştirel Düşünce" Üzerine", ***Türk Dili****,* 1993/11, Sayı: 501, (Eylül 1993), s. 387–392.

151. "Türk Dilinde Birlik ilkesi ve Dayandığı Temeller", *Türk Kültürü,* XXXI/368, (Aralık 1993), s. 717 (13)-728(24).

152. "Türk Dilinde Birlik" Sempozyumu Kütahya'da Yapıldı", ***Türk Dili,*** 1993/11, Sayı:504, Aralık 1993, s. 619.

Levent Şahverdi Arşivi

1994

153. "Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Eski Türkçenin Yaşı", *TDAY-Belleten* 1989, (Ankara 1994), s. 353–370.

154. "Vilhelm Thomsen'in Hayatı ve Türklük Bilimine Hizmeti", *Türk Kültürü,* XXXII/369, (Ocak 1994), s.1–12.

155. "Sıfatların İsim Tamlamaları İle Kullanılışı Üzerine", ***Türk Dili,*** 1994/1, Sayı: 505, (Ocak 1994), s.15–18.

156. "Cumhuriyet Devrinde Türk Dilinin Kültürümüzdeki Yeri", ***Türk Dili,*** 1994/1, Sayı: 506, (Şubat 1994), s. 83–99.

157. "Tarihî Gelişme Seyri İçinde Türkiye'de Kadının Bugünkü Durumu Üzerinde Genel Bir Değerlendirme", *Türk Kültürü,* XXXII/370 (Şubat 1994), s.1–12.

158. "Birleşik Kelimeler ve Yazılışları Üzerine", ***Türk Dili,*** 1994/1, S. 507 (Mart 1994), s. 180–186.

159. "26 Eylül ve Türk Dil Kurumu", ***Türk Dili,*** 1994/11, S. 515 (Kasım 1994), s. 414–423.

160. "Bir Eleştiri Yazısı Üzerine", ***Türk Dili,*** 1994/11, S. 516 (Aralık 1994), s. 456–462.

161. "Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapılan Üzerine", *TDAY Bel/eten* 1990, Ankara 1994, s. 141–149.

1995

162. "Eski Türk Yazı Dilinden *Yeni* Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri", *TDAY Belleten* 1991 (Ankara 1995), s. 55–64.

163. "Cumhuriyet Devrinde Türk Dilindeki Gelişmeler", *Türk Kültürü Araştırmaları* XXX/2 Oktay Aslanapa Armağanı (Ankara 1995), s.257–271.

164. "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 1995, s. 257 - 271.

165. "Batı Kaynaklı Yabancı Kelimeler ve Dilimiz Üzerindeki Etkileri", *Türk Dili,* 1995/11, S. 524 (Ağustos 1995), s. 843–853.

166. "Fuzuli"nin Dili", *Türk Dili,* S. 517 (Ocak 1995), s. 71-80. 169. "26 Eylül ve Dilimizi Türkçeleştirme Yolundaki Gelişme Süreçleri", *Türk Dili,* S. 527 (Kasım 1995), s. 1176-1185.

167. "Türk Gramerinin Sorunları", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993), Ankara 1995, s. 1-7.

168. "Türk Dilinin Yabancı Dillere Karşı Korunması İçin Alınması Gereken Önlemler", *Türk Dili,* S. 528 (Aralık 1995), s. 1268-1280.

Levent Şahverdi Arşivi

1996

169. "Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu ve Anadolu Ağızlan", *Türk Dili,* S. 530 (Şubat 1996), s. 262–267.

170. "Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar", *Türk Dili,* S. 535 (Temmuz 1996), s. 3–18.

171. *"Çekimser mi? Çekinser mi?* Tartışması Üzerine", *Türk Dili,* S. 536 (Ağustos 1996), s. 3–18.

172. "Prof. Dr. Talat Tekin'in Gramer Terimleri Sözlüğü Üzerindeki Eleştirilerine Cevaplarımız: I", *Türk Dili,* S. 537 (Eylül 1996), s. 235–250.

173. "Prof. Dr. Talat Tekin'in Gramer Terimleri Sözlüğü Üzerindeki Eleştirilerine Cevaplarımız: II", *Türk Dili,* S. 538 (Ekim 1996), s. 383–402.

174. "Atatürk'ün Düşünce Sisteminde Türk Dilinin Yeri", Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylü11988–3 Ekim 1988), TDK. yay., Ankara 1996, s.1-10.

175. "Türk Dünyası ve Ortak Yazı Dili", Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylü11992-1 Ekim 1992), TDK yay., Ankara 1996, s. 189-197.

1997

176. "Prof. Dr. Talat Tekin'in Gramer Terimleri Sözlüğü Üzerindeki Eleştirilerine Cevaplarımız: III", ***Türk Dili,*** S. 541 (Ocak 1997), s. 20-32.

177. "Günümüzde Dil Yozlaşması", ***Türk Dili,*** S. 542 (Şubat 1997), s. 129-138.

178. "Prof. Dr. Talat Tekin'in Gramer Terimleri Sözlüğü Üzerindeki Eleştirilerine Cevaplarımız: IV", ***Türk Dili,*** *S.543* (Mart 1997), s. 241-254

179. "Atatürk ve Nutuk", ***Türk Dili,*** S. 551 (Kasım 1997), s. 390-398.

180. "Batı Dilleri ve Türk Dili Grameri Üzerindeki Etkileri", *Historical and Linguistic Interaction Between Inner-Asia and Europe, Studia Uralo-Altaica PIAC 39,* Szeged-Macaristan 1997, s.155–161.

1998

181. "Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları", ***Türk Dili,*** S. 559 (Temmuz 1998), s. 3–14.

182. "Arap Alfabesi ve Türk Dili", ***Türk Dili,*** S. 561 (Eylül 1998), s. 183–191.

183. "Harf İnkılâbı", *Cumhuriyetin 75. Yılı Dil Bayramı,* TBMM Sanat ve Yayın Kurulu yay., 85, 26 Eylül 1998, Dolmabahçe-İstanbul, s. 65-74; ***Türk Dili,*** S. 563 (Kasım 1998), s. 371-379.

184. "Dede Korkut Hikayeleri'nde Dil-Üslup Bağlantısı", *TDAY-Belleten* 1998, s. 101–112.

Levent Şahverdi Arşivi

1999

185. "Türkiye Türkçesinde Benzetme Yoluyla Kurulan Birleşik Kelimeler", *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996*, TDK yay., Ankara 1999, s. 679-683.

186. "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Tarihi Devirlerle Bağlantısı Üzerine", *Ağız Araştırmaları Bilgi Şöleni* (9 *Mayıs* 1997), Türk Dil Kurumu yay., Ankara 1999, s. 63-70.

187. "Atatürk ve Yazı İnkılâbı Üzerine", *Erdem Dergisi,* Cumhuriyetin 75. Yılı Özel Sayısı, C. XI, S. 31, s. 171–178.

188. "Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Dîvân-ü Lûgât-it-Türk", ***Türk Dili,*** S. 570 (Haziran 1999), s. 459–471.

189. "Das arabische Alphabet und die türkische sprache", *Studia Orientalia* 87, Helsinki 1999, pp. 149–158.

190. "Fortsetzung der alten sprachlichen und kulturellen Erbe des Gemeintürkisehen in den anatolischen Mundarten, 1999 PIAC bildirisi Çekoslovakya-Prag.

2000

191. "Batı Dilleri ve Türk Dili Grameri Üzerindeki Etkileri", *TDAY-Belleten* 1997, TDK yay., Ankara 2000, s. 49-54.

192. "Die Aufrechterhaltung des Baumkultes bei a1ten Türken in den islamischen Zeiten", *PIAC 2000 yılı toplantısında* (Belçika-Lanaken) okunan bildiri (baskıda).

193. "Türkiye'de Ağız Sözlükleri", ***Türk Dili,*** S. 583 (Temmuz 2000), s.7–14.

194. "Değerli Bir Türkolog, "Prof. Dr. Ananiasz Zajaczkowski'yi Anma Toplantısı Dolayısıyla", ***Türk Dili,*** S. 582, s. 557–563 (Haziran 2000).

2001

195. "Bilim Dili ve Türkçe", ***Türk Dili,*** S. 595 (Temmuz 2001), s.7–19.

196. "Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi", ***Türk Dili,*** S. 596 (Ağustos 2001), s.111–119.

197. "Türk Diline Gönül Verenler", *Türk Dili,* 600. Özel Sayısı (Aralık 200 1), s. 688–696.

198. "İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Paneli", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* Gaspıralı İsmail Bey ve Dilde Birlik Özel Sayısı, C.12 (Güz 2001).

2002

199. "Türkçenın Dünü, Bugünü, Yarını Uluslararası Bilgi Şöleni Üzerine Görüşler", ***Türk Dili,*** S. 602 (Şubat 2002), s. 99–111.

Levent Şahverdi Arşivi

200. "Anılarda Türk Dil Kurumu ve Gelişme Süreçleri", ***Türk Dili,*** *Özel Sayı/Dil Bayramının 70. Yılı,* S. 609 (Eylül 2002), s. 490–511.

201. "Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu", *TDAY-Belleten* 2002/I, (TDK yay., Ankara 2006, s. 41-59).

202. "Atatürk'ün Büyük *Nutuk'unun* Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine", ***Türk Dili,*** S. 612 (Aralık 2002), s. 987–993.

2003

203. "Kitle İletişim Araçlarında Türkçe" (Kültür Bakanlığınca 18 Ocak 2002 tarihlerinde düzenlenen *Türkçenin Dünü, Bugünü, Yarını* (18 Ocak 2002 Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri) Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2003, s. 45-49.

204. "Ulusal Kültür Değerlerinin Simgesi ve Bilim Yuvası Bir Fakülte", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi* 66. *Kuruluş Yıl Dönümü Anı Kitabı,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003, s. 171-174.

205. "Türk Dilinin Eski Kültür Mirasının Anadolu Ağızlarındaki Devamı", *TDAY-Belleten 1999/I-II,_TDK* yay., Ankara 2003, s. 159-167.

206. "Eski Türklerdeki Ağaç Kültünün İslamî Dönemlerdeki Devamı", *TDAY-Belleten* 2003/I, TDK yay., Ankara 2006, s. 99-109).

207. "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler", *TDAY-Belleten* 2001, I/II, TDK yay., Ankara 2003. s. 193-198.

208. "Loan words and Affixes Related to Everday Life in the Written Language of Turkish as Spoken in Turkey", 22–27 Haziran 2003 tarihleri arasında yapılan 46. PIAC toplantısı (**Permanent International Altaistic Conference,** Ankara)'nda okunan bildiridir. TDK. yay., Ankara 2007, s. 255- 262.

209. "Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekler", ***Türk Dili,*** S. 620 (Ağustos 2003);s. 118-127.

210. "Cumhuriyet Döneminde Türk Dilinde ve Türk Dili Alanında Yaşanan Gelişmeler", *Türk Dili / Türkiye Cumhuriyeti' nin 80. Yılına Armağan Özel Sayısı,* S. 622 (Ekim 2003), s. 299–357.

211. "Yine mi Vasiyetname Konusu", ***Türk Dili****,* S. 623 (Kasım 2003), s. 674–687.

2004

212. "Ali Şir Nevayi ve Çağatay Yazı Dili", *Ali Şir Nevayi'nin 500. Ölüm ve 560. Doğum Yıl Dönümleri Anma Toplantısı Bildirileri,* TDK. yay., Ankara 2004, s. 67-74.

213. "Sayın Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın "Yine de Atatürk'ün Kalıtı Sorunu..." Adlı Yazısına Yanıtlarımız", *Cumhuriyet* gazetesi, 18 Şubat 2003, 2. s.; ***Türk Dili,*** S. 627 (Mart 2004), s. 198-203.

Levent Şahverdi Arşivi

214. "Dünya Dili-Bilim Dili ve Türkçemiz Açısından Çözüm Bekleyen Bir Çelişki", ***Türk Dili,*** S. 620 (Haziran 2004), s. 483–489.

215. "Türkiye Türkçesindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu", *TDAY -Belleten* 2002/1 (TDK yay., Ankara 2006. s. 41-59).

216. "Trabzon Ağızları Üzerine Değerli Bir Araştırma ve Düşündürdükleri", *TDAY-Belleten* 2002/II, (TDK yay., Ankara 2006), s. 67-104.

217. "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat. 1- Karahanlı Dil ve Edebiyatı, 2- "Harezm - Altın Ordu Dil ve Edebiyatı", *Türkiye Tarihi,* AKDTYK, TTK yay. XXVIII. Seri, (baskıda).

218. "Anadolu Beylikleri Döneminde Dil ve Edebiyat" *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri,* XXVIII. Seri, S. 4, (baskıda).

219. "Nevşehir'in Anadolu Kültür ve Dil Tarihindeki Yeri", ***Türk Dili,*** S. 632 (Ağustos 2004), s. 129–138.

220. "Sosyolenguistik Değişim Açısından Türkiye Türkçesinin Modernleşmesi", ***Türk Dili,*** S. 633, (Eylül 2004), s. 200–204;

221. "The Modernization of Turkish From a Perspective of Sociolinguistic Change" *47. PIAC (Permanent International Altaistic Conference) Toplantısında* (Cambridge 31 Temmuz- 4 Ağustos 2004) okunan bildiridir (baskıda).

222. "Karamanoğlu Mehmet Beyin Fermanından Günümüz Televizyon Türkçesine", ***Türk Dili,*** S. 634, (Ekim 2004) (Türkiye Cumhuriyeti'nin 81. Yılına Armağan Özel Sayısı), s. 344–350.

223. *"Türk* Dili maddesi", *Türk Dünyası Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü,* AKM yay., Ankara 2007, C. VI. S. 168 – 182..

224. "Emir Hidayetullah Divanı Üzerine Görüşler," *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (20-26 Eylül 2003)'ında sunulan bildiri, C. II, TDK. Ankara 2004, s. 2023-2034.

225. "V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Üzerinde Genel Bir Değerlendirme", ***Türk Dili,*** S. 635 (Kasım 2004), s. 661–669.

2005

226. "Cumhuriyet Döneminde Dil Anlayışı", Cumhuriyetin 80. Ve Dil Bayramının 71. Yıl Dönümü Dolayısıyla 26–27 Eylül 2003 tarihlerinde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan *Cumhuriyet Döneminde Bilgi Şöleni*'ne sunulan bildiri. ***Türk Dili*****,** S. 637, (Ocak 2005), s. 34–41.

227. "Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları", ***Türk Dili*****,** S. 638, (Şubat 2005), s. 118–125.

228. "Türkçenin Yapı ve İşleyiş Özelliklerine İlişkin Değerlendirmeler Üzerine", ***Türk Dili,*** S. 648 (Aralık 2005), s. 494–504.

Levent Şahverdi Arşivi

2006

229. "Büyük Nutuk'ta Günümüz Olaylarına ve Uluslar arası İlişkilere de ışık Tutan Değerlendirme, Açıklama ve Uyarılar", ***Türk Dili*****,** S. 649 (Ocak 2006) s.24-33.

230. "Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Meslek Arkadaşlığı ve Türk Diline Yaptığı Hizmetler" (Ölümünün 10. yıldönümü dolayısıyla 16 Aralık 2005 tarihinde Marmara Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesinde yapılan anma toplantısındaki konuşma metnidir), ***Türk Dili*****,** S. 650 (Mart 2006), s. 249–253.

231. "Das Türkeitürkische im Hinblick auf seinen Sozialinguistischen Wandel" **Alexander von Humboldt Stiftung** tarafından 7–9 Nisan 2006'da İstanbul'da Araştırma Bursluları (Forschungs stipendiaten) için düzenlenen kolokyumda Sunulan bildiridir.

232. "Nevşehir ve Yöresi Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel özellikler üzerine", *II. Kayseri ve Yöresi Kültür Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni* (10-12 Nisan 2006)'da sunulan bildiridir (baskıda).

233. "Türklük Bilimi Araştırmalarının Başlangıçtan Günümüze uzanan Süreçleri", AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi *Çağdaş Türklük Araştırmalar Sempozyumu* (10-13 Mayıs 2006)'nda yapılan açış konuşması (baskıda).

234. "Günümüz Dünya koşullarında ve Küreselleşme Sürecinde Kültürün Yeri ve Türk Dünyası", *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı* (İzmir-Buca, 09-15 Nisan 2006)'da sunulan bildiri (baskıda), ***Türk Dili*** S. 654 (Haziran 2006), s. 483-487.

235. "Atatürk ve Türk Dili", Doğumunun 125. Yıl Dönümü Dolayısıyla *Atatürk Türk Dili ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni* (29/05/2006)'nde yapılan konuşmadır. ***Türk Dili,*** S. 655 (Temmuz 2006), s. 17–33.

236. "Atatürk'ün Düşünce Sisteminde Ulusallık-Evrensellik Derinliği", AKDT Yüksek Kurumu ve A. A. Merkezince düzenlenen *Doğumunun 125. yılında Mustafa Kemal Atatürk Sempozyumu*'na sunulan bildiridir (baskıda, ***Türk Dili*** S. 656 Ağustos 2006), s. 123–129.

237. "Türk Dünyasının Ortak Kültür Değerleri Açısından Alfabe ve İletişim Dilinde Ortaklık" Azerbaycan Bilimsel Akademisi ve Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığınca düzenlenen *I. Türkoloji Kurultayın 80 illik Yubilayına Hesr edilmiş Elmi Konferans* (23–25 Mayıs 2006)'ta sunulan bildiri (baskıda).

238. "Mensch und Natur in Dede Korkut Geschichten", **PIAC (*Permanent International Altaistic Conference)***'ın 30 Temmuz – 04 Ağustos 2006 tarihleri arasında yapılan 49. toplantısında sunulan bildiridir (baskıda).

239. "Dede Korkut Hikâyelerinde İnsan ve Doğa", ***Türk Dili***, S. 657 (Eylül 2006), s. 250-257.

Levent Şahverdi Arşivi

240. "PIAC (Permanent International Altaistic Conference)'ın 49. Toplantısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme", ***Türk Dili,*** S. 658, (Ekim 2006), s. 377–384.

2007

241. "Atatürk ve Kültürel Alandaki Çağdaşlaşmada Türk Dilinin Yeri", ***Türk Dili,*** S. 661/1 (Ocak 2007), s. 39–52.

242. "Türklük Bilimi Alanında Köken Bilgisi (Etymologie) Açıklamaları Yapmak Kelimelerin Yapıları İle Keyfince Oynamak Değildir", ***Türk Dili,*** S. 662/2 (Şubat 2007), s. 109–112.

243. "Eski Anadolu Türkçesinin Değerli Bir Kaynak Eseri ve Yayını Üzerine" *Ferec ba'd eş-şidde* (Freud nach Leid) *TDAY-Belleten* 2005 (baskıda)

244. "75 yılda Türk Dil Kurumunun Gerçekleştirdiği Dil Bilgisi Çalışmaları ve Beklentilerimiz", ***Türk Dili,*** S. 667/7 (Temmuz 2007), s. 63–105.

245. "Mustafa Kemal Atatürk'ün Büyük ***Nutuk*** Adlı Eserinin Tarihî ve Güncel Değeri Üzerine" ***Türk Dili,*** S. 668/8 (Ağustos 2007), s. 321-331.

246. "26 Eylül 1932: Dil ve Kültür Tarihimizde Bir Dönüm Noktası", ***Türk Dili,*** S. 669/9 (Eylül 2007), s. 403-410.

247. "Atatürk'ün Düşünce Sisteminin Dayandığı Temel Değerler", 38. **ICANAS**'ta sunulan bildiri (15/09/2007, baskıda).

248. "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller", 38. **ICANAS**'ta sunulan bildiridir. (16/09/2007, baskıda).

249. "Aramızdan Ayrılışının 69. Yılında Atatürk'ü Anarken", ***Türk Dili,*** S. 671 (Kasım 2007/11), s. 743-752.

III- GAZETE VE DERGİ MAKALELERİ

1977

1. "Asıl üzüntü verici olan gerçeklere karşı direnmek ve kulakları tıkamaktır", *Cumhuriyet* (Gazetesi), '28.7.1977, Tartışma sütunu.

1980

2. "Türk Dilinin dünü, bugünü ve yarını üzerine", Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'la bir konuşma (Hazırlayan: Behçet Kemal Gürsoy). Yeni Divan, C. 1/1 (Mayıs 1980), s.1-3, *Tercüman* (Gazetesi), "Yaşayan Türkçemiz" sütununda:

Kısaltmalar

AKDTYK. : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
DTCF. : Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ICANAS 38 : Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15

Levent Şahverdi Arşivi

Eylül 2007, Ankara).

TDAY-Belleten : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten

UAjb. : Ural - Altaische Jahrbücher.

Levent Şahverdi Arşivi